

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૦૮૪ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ નિદાંતુ આદર્શ-ઉત્તરાર્ધ

વિષય ડૂ : ૬૬

NIGHANTU ADARSHA.

PART II

A Treatise on

Vegetable Materia Medica.

Containing various valuable prescriptions of renowned authors, with critical notes, ample quotations and vivid descriptions of about 700 plants -with notices of their chief value in medicine, commerce and arts.

By

VAIDYA BAPALAL G. SHAH

Hansot. Dist. BROACH

Price Rs. 6-8-0

Printed at " The Aditya Mudranalaya " Ahmedabad.

By

Proprietor Gajanan V. Pathak.

First Edition,

Copies 1100.

Samvat 1984.

A. D., 1928.

(All rights reserved

નિઘંટુ આદર્શ

(ઉત્તરાર્ધ)

વનસ્પતિનાં વિવિધ ભાષામાં નામ, ગુણ,
વર્ણન, વિવિધ ઉપયોગો, વક્તવ્ય, નોટ્સ,
પ્રાચીન અને અર્વાચીન મત-સમાલોચના,
ચરકના સમયથી તે ઔજદિન સુધીના
વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો, સંદિગ્ધ ઔષધીઓનો
:: :: નિર્ણય ઇત્યાદિ સમન્વિત :: ::

લેખક અને પ્રકાશક
વેદ્ય બાપાજીજી ગરબકદાસ શાહ
* હાંસેડ. (જી. ભરૂચ)

મુદ્રય રૂ. ૬-૮-૦

મુદ્રણસ્થાન આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયખડ રોડ. અમદાવાદ. ૨૫
મુદ્રક ગળનન વિશ્વનાથ પાઠક

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૪૦૮૫

પ્રથમ પ્રકાશન

પ્રત ૧૧૦૦

*

વિ.સ. ૧૯૮૪

ઇ.સ. ૧૯૨૮

(પ્રકાશકને સર્વ હક સ્વાધીન)

: નિ વે દ ન :

વૈદ્યશત્રુજીના હાથમાં નિવંદુનો પહેલો ભાગ મૂક્યા પછી જે જે લિખિતકો તરફથી આ નિવંદુને સંપૂર્ણ કરવા માટે સૂચનાઓ મળી છે તે બધી આ ભાગમાં અમલમાં મૂકવા પ્રયાસ કર્યો છે. છેવટના ભાગમાં પારિભાષિક શબ્દોના અર્થ, માત્રાઓ તેમ જ ચરક સુશ્રુતની અગ્રાત વનસ્પતિઓના અર્થો વિગેરે આપી પહેલા ભાગની માફક ઔષધિઓની કક્ષાવાર અનુક્રમણિકા આપી છે. આ ભાગમાં સંગ્રાઓ વગેરે પહેલા ભાગની જ વાપરી છે એટલે વાચકોએ પહેલો ભાગ સાથે રાખવો ઇષ્ટ છે. આશા છે કે મારા પ્રયાસની યોગ્ય કદર વૈદ્યરાજને કરશે. નિવંદુને સચિત્ર કરવાનો મારો ઇરાદો બધા કાળથી છે, પણ ઇશ્વર તેને માટે સાનુકૂળ થાય ત્યારે ખરું.

૧૬-૪-૧૯૨૮ }

આ. ગ. શાહ.
કર્તા

वर्गोनी अनुक्रमणिका.

पान.					
रोध्रादिवर्ग	१ थी	५	तमालपत्रादि वर्ग	३३३ थी	३३७
जात्यादि वर्ग	६ थी	१६	अगुर्वादि वर्ग	३३८ थी	३४२
पल्ल्यादि वर्ग	७ थी	२०	वृक्षरुहादि वर्ग	३४३ थी	३४४
इन्द्रयवादि वर्ग	२१ थी	३९	चंदनादि वर्ग	३४५ थी	३५१
अर्कादि वर्ग	४० थी	८२	आमलव्यादि वर्ग	३५२ थी	४०९
विषतिदुकादि वर्ग	८३ थी	८९	वटादि वर्ग	४०६ थी	४३७
किरातादि वर्ग	९० थी	९४	अक्षोटकादि वर्ग	४३८ थी	४४०
श्लेष्मातकादि वर्ग	९६ थी	१००	कटफलादि वर्ग	४४१ थी	४४४
वृद्धदार्वादि वर्ग	१०१ थी	१२८	देवदार्वादि वर्ग	४४५ थी	४५५
कंटकार्यादि वर्ग	१२९ थी	१७३	भूर्जपत्रादि वर्ग	४५६ थी	४५८
तिक्तलोणिकादि वर्ग	१७४ थी	१८३	सालमादि वर्ग	४५९ थी	४६०
पाटलादि वर्ग	१८४ थी	१९२	हरिद्रादि वर्ग	४६१ थी	४९०
तिक्तगोक्षुरादि वर्ग	१९३ थी	१९८	केसरादि वर्ग	४९१ थी	४९४
वासादि वर्ग	१९९ थी	२२९	मुसलिकंदादि वर्ग	४९९ थी	५०१
निर्गुड्यादि वर्ग	२२६ थी	२५३	वाराहिकंदादि वर्ग	५०२ थी	५०३
तुलस्यादि वर्ग	२५४ थी	२६८	लशुनादि वर्ग	५०४ थी	५३३
स्निग्धजीरकादि वर्ग	२६९ थी	२७१	तालादि वर्ग	५३४ थी	५५७
पुनर्नवादि वर्ग	२७२ थी	२७७	केतक्यादि वर्ग	५५८ थी	५६०
अपामार्गादि वर्ग	२७८ थी	२९४	एरकादि वर्ग	५६१ थी	५६२
वास्तुकादि वर्ग	२९५ थी	३००	वचादि वर्ग	५६३ थी	५७८
चुक्रिकादि वर्ग	३०१ थी	३०५	मुस्तादि वर्ग	५७९ थी	५८३
कीटमार्यादि वर्ग	३०६ थी	३१२	तृणादि वर्ग	५८४ थी	६१९
मरिचादि वर्ग	३१३ थी	३२९	हंसपाद्यादि वर्ग	६२० थी	६२१
जातिफलादि वर्ग	३३० थी	३३१	भूछत्रकादि वर्ग	६२२ थी	६२७
			शिलापुष्पादि वर्ग	६२८ थी	६२९

Index of Natural Orders.

Styraceæ	1 to 5	Thymelæaceæ	338 to 342
Oleaceæ	6 to 16	Loranthaceæ	343 to 344
Salvadoraceæ	17 to 20	Santalaceæ	345 to 351
Apocynaceæ	21 to 39	Euphorbiaceæ	352 to 405
Asclepiadeæ	40 to 82	Urticaceæ	406 to 437
Loganiaceæ	83 to 89	Juglandæ	438 to 440
Gentianaceæ	90 to 94	Myricaceæ	441 to 444
Boraginæ	95 to 100	Coniferæ	445 to 455
Convolvulaceæ	101 to 128	Cupuliferæ	456 to 458
Solanaceæ	129 to 173	Orchideæ	459 to 460
Scrophularinæ	174 to 183	Scitamineæ	461 to 490
Bignoniaceæ	184 to 192	Irideæ	491 to 494
Pedalinæ	193 to 198	Amaryllideæ	495 to 501
Acanthaceæ	199 to 225	Dioscoreaceæ	502 to 503
Verbenaceæ	226 to 253	Liliaceæ	504 to 533
Labiataæ	254 to 268	Palmeæ	534 to 557
Plantaginæ	269 to 271	Pandaneæ	558 to 560
Nyctagineæ	272 to 277	Typhaceæ	561 to 562
Amarantacæ	278 to 294	Aroidæ	563 to 578
Chenopodiaceæ	295 to 300	Cyperaceæ	579 to 583
Polygonaceæ	301 to 305	Gramineæ	584 to 619
Aristolochiaceæ	306 to 312	Filices	620 to 621
Piperaceæ	313 to 329	Fungi	622 to 627
Myristiceæ	330 to 332	Lichens	628 to 629
Laurinæ	333 to 337		

रोध्रादि वर्ग

N. O. Styracae

२३८ दोधर.

नाभौ—रोध्रः, लोध्रः, तिल्वकः, अक्षिभेषजः, शबरकः, तिरटिकः (संस्कृत);
दोधर, पडाणी दोधर (शुभराती); दोध (भराडी. डि'डी); डाड्यात (अक्ष-
इश); दोध डाड (अ'गादी); Symplocos racemosa—सीम्बोडोआ रसे-
भोआ (लेटीन).

गुणाः—

लोध्रः शीतः कषायश्च हन्ति तृष्णामरोचकम् ।

विषविध्वंसनः प्रोक्तो रूक्षो ग्राही कफापहः ॥

लोध्रयुग्मं कषायन्तु शीतं वातकफालजित् ।

चक्षुष्यं विषहत् तत्र विशिष्टो वल्करोध्रकः ॥

॥ ध. नि; रा. नि. ॥

लोध्रो ग्राही लघुः शीतश्चक्षुष्यः कफपित्तनुत् ।

कषायो रक्तपित्तप्रच्छेदोऽपि चक्षुष्यो हत् ॥

॥ भा. प्र. ॥

लोध्रोऽसृक्कफपित्तघ्नः चक्षुष्यः श्लेथनित्सरः ।

तद्वरुच्छावरलोध्रोऽपि चक्षुष्यो मृदुरेचनः ॥

॥ राजचङ्गभः ॥

चरक—

१ रक्तपित्ते—उशीरकालीयकरोध्रपद्मक....। पृथक् पृथक् चन्दनतुल्य-

भाणिकाः । सशर्करास्तण्डुलधावनाप्लुताः । रक्तं सपित्तं....क्षमयन्ति

सद्यः ॥

चि. अ. ४

२ कुष्ठे—लोध्रस्य च कल्कः....कुष्ठेषूद्वर्तनालेपः ॥

चि. अ. ७-१२८

३ व्रणे—....लोध्रजाम्बवकटफलैः । स्वचमादवेव गृह्णन्ति त्वक्चूर्णैः

चूर्णिता व्रणाः ॥

चि. १३....१११

४ कासामातीसारयोः—पत्रकल्कं घृतैर्भृष्टं तिल्वकस्य सशर्करम् ।

पेया चोत्कारिकाच्छर्दिर्तृट्कासामातिसारनुत् ॥

चि. २२-१८०

૫ શ્વેતપદરે—ન્યમ્રોષત્વક્રવાયેણ લોધ્રકલ્કં તથા પિબેત્ ॥

ચિ. ૩૦-૧૧૧

સુશ્રુત—

૬ અનાગતાબાધપ્રતિષેધનીયે-મિલ્લિચુદકક્રવાયેણ તથેવામલ્-
વા । પ્રક્ષાલયેન્મુલં નેત્રે સ્વસ્થઃ શીતોદકેન વા ॥ નીલિકાં
મુલશોષઞ્ચ પિલ્લકામ્ વ્યક્તમેવ ચ । રક્તપિત્તકૃતાન્ રોગાન્
સચ એવ વિનાશયેત્ ॥

વાગ્બટ—

૭ શુદ્ધશુક્રરોગે—સેવનં રોધ્રપોટ્ટલ્યા કોણામ્ભોમમ્નયાઽથવા ॥

ચિ-૧૧.

હારીત—

૮ ચલિતગર્ભે—અષ્ટમે માસિ લોધ્રં મધુમાગધિકાઞ્ચ સહ દુગ્ધેન ।
પીતવતીનાં ચલિતે ગર્ભે સ્ત્રીણાં મુલં સંપદ્યતે ॥

ચક્રદત્ત—

૯ અક્ષેપાક્ષિરોગહરત્વે—તથા શાવરકં લોધ્રં ઘૃતમૃદ્ધં વિઢાલકઃ ॥

ભાવમિશ્ર—

૧૦ પ્રવાહિકાયામ્—સલોધ્રમેકતો દધ્ના પિબેત્ પ્રવાહિકાર્દિતઃ ॥

૧૨ પ્રસૂતાયા યોનિસ્સતે—તુમ્બીપત્રં તમા લોધ્રં સમભાગં સુપેષયેત્ ।

તેન લેપો મ્ને કાર્યઃ શીઘ્રં સ્યાત્ યોનિરક્ષતા ॥

વાર્ણન—લોધર હિમાલયનાં જંગલોમાં થાય છે. તેનાં પાંદડાં લાંબગોળ, અણીકાર, ઝુંવાળાં અને ઉપરથી ચળકતાં હોય છે. તેની છાલ બહુ બહી અને રેસાવાળી (Symplocos) હોય છે. પાન ૪ થી ૬ ફુટ લાંબાં હોય છે. ફુલ પીળાં, ઝુગધી અને ઝુંદર હોય છે. પુલમાં પુલેસર આશરે ૧૦૦ હોય છે. ફળ અર્ધા ઇંચ જેટલું લાંબું, શંકુ આકારનું હોય છે.

અયોધ્યાનાં જંગલો, છોટાનાગપુરનાં જંગલો, ખાસી હીલ્સ, મણીપુર, બ્રહ્મદેશ વિગેરે સ્થળોમાં લોધરનાં ઝાડ થાય છે. નવેમ્બરથી ફેબ્રુઆરી સુધીમાં પુલો આવે છે.

છાલ અને પાંદડાં રંગના કામમાં ઉપયોગી છે.

લોધરની છાલ બજારમાં ગાંધીઓને ત્યાંથી મળે છે. લોધર અને પડાણી લોધર એવી બે જાતો થાય છે. છાલ ઉપરથી સફેદ, તુરત ભાગી બધ એવી અને ઉપર ઉભા ચીરા પડેલી, ભાગતાં અંદરથી સ્ફેજ રાતા રંગની અને સ્ફેજ ખુશબોવાળી હોય છે.

S. Cratægoidesને પડાણી લોધર ગણે છે. એન્ડીસે તેના પુસ્તકમાં S. racemosa લોધરનું ચિત્ર આપેલું છે અને લોધરની (symplocos ની) ૪૬ જાતો (species) ગણાવેલી છે.

- ચરક—** ૧ રક્તપિત્તમાં-લોધરની છાલનુ ચૂર્ણુ તો. ૦૧ અને એટલું જ ચંદન લઈ ચોખાના ધોવણુમાં સાકર નાખીને તે સાથે પી જવું. રક્તપિત્ત મટાડે છે.
- ૨ કુષ્ઠમાં-કુષ્ઠમાં લોધર લેપ વિગેરે માટે ઉપયોગી છે. ચિ. ૭.
- ૩ મણુમાં-લોધરની છાલનુ ખારીક ચૂર્ણુ મણુ ઉપર છાંટવાથી મણુ જલદી રૂઝાય છે-લોંચ જલદી આવે છે. ચિ. ૧૩.
- ૪ ખાંસી, આમ અને અતિસારમાં-લોધરનાં પાનની લુગદીને ઘીમાં શેકી લઈ, સાકર નાખીને તેની પુરીઓ બનાવી ખાવી. આથી ઉલટી, તરસ, ખાંસી, આમાતિસાર વિગેરે મટે છે. ચિ. ૨૨.
- ૫ ધેતુમદરમાં-લોધરની છાલ વડની છાલના ક્વાથ સાથે લેવી. ચિ. ૩૦.
- સુશ્રુત—** ૩ આવતી પીડા અટકાવવા માટે-લોધરના ક્વાથથી મ્હેં, આંખો વિગેરે ધોવું અથવા ક્વાથ છાંટવો. આથી મુખશોષ, નીલિકા, ફેલીઓ, વ્યંગ, તથા રક્તપિત્તથી થયેલા રોગો મટે છે.
- વાગ્બટ—** ૭ આંખમાં કુહું હોય તો-લોધરના સૂક્ષ્મ ચૂર્ણને ચોકખા લુગડાના કકડામાં ખાંધીને તે પોટલીને સ્થેજ ગરમ પાણીમાં ઝળોળીને, તે પોટલી વડે આંખો ઢાંકાવી. ચિ. ૧૧.
- હારીત—** ૮ ગર્ભપાત થઈ જાય એવી ધાસ્તી રહેતી હોય તો-આઠમે મહિને લોધર, મધ, અને લોંડીપીપર દુધ સાથે ગર્ભિણી સ્ત્રીએ પીવું.
- ચક્રદત્ત—** ૯ આંખના ખધી જાતના રોગો હરવા માટે-લોધરની છાલના ચૂર્ણને ઘીમાં સ્થેજ શેકી લઈને તે વડે ખિલાડો કરવો-આંખની આસપાસ તે ચોપડવું. (સંસ્કૃતમાં આને ' ખિડાલક ' કહે છે.)

ભાવપ્રકાશ-૧૦ ઝાડામાં-હઠી સાથે એકલું લોધરનું ચૂર્ણુ લેવું.

૧૧ પ્રસૂતાની ચોનિમાં ચાંદાં પડયાં હોય તો-તુબકીનાં પાન અને લોધરની છાલનું ચૂર્ણુ, સમાન ભાગે વટીને તેના ચોનિમાં લેપ કરવો.

વ્રક્ષકૃષ્ણ-ચરકે સંધાનીયં, પુરીપસંમલેષીય, શોષિતાર્થપન કશે-મૂત્રિમાં લોધરનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ચરકમાં તિલ્વકક્ષ (ક અ-૧) આપેલો છે. ચરકે વિરચન દ્રવ્યોમાં તિલ્વકને ગણાવેલું છે. ત્વગાસવચોનિના લીસ્ટમાં તે

છે. ચરક અને સુશ્રુત બન્નેએ લોધરને વિરેચન જ ગણેલું છે. સુશ્રુતે વિરેચનદ્રવ્યવિકલ્પ અધ્યાયમાં તિલ્વકસ્ય ત્વચાં વાણામ્ અન્તર્વલ્કવિવર્જિતામ્ આવી રીતે લોધરની છાલ લેવાનું કહેલું છે. પ્રધાનં તિલ્વકઃ ત્વચુ (વિરેચનાનામ્) સ્. ૪૪-૨. તત્ર તિલ્વકપૂર્ણાં મૂલાનિ એમ કહીને તિલ્વકમૂલ અધોભાગદર ગણાવેલું છે. (સ્. ૩૬-૪). વિદ્રધિમાં, પિતાભિષ્યન્દમાં. શુદ્ધમાં, પાંડુમાં, કફ અને પિત્ત-વિદગ્ધ દષ્ટિમાં, સુશ્રુતે તિલ્વકપૃત પીવાનું કહેલું છે. હિષ્કામાં તિલ્વકને ખાળીને તેની રાખ, મધ અને ઘી સાથે ચાટવાનું કહેલું છે (ઉ. ૫૦-૨૧). અનુપાન-લીસ્ટમાં સુલ્લુપ્રમુતિનાં લોમાસવઃ (સ્. ૪૬-૪૩૨) કહેલું છે રથામાદિ, ન્યઓમાદિ અને રોધાદિ ગણેલાં લોધ્ર છે. હેમંતમાં રોધ્ર ખીલે છે (સ્. ૬-૨૪).

ચરકમાં વાતબ્યાધિમાં ધૃતં તિલ્વકસિદ્ધં વા સાતલાસિદ્ધમેવ વા । પિવેદોષહરં શિવમ્ (ચિ ૨૮-૮૨)-આ પ્રયોગ છે. ચરકે કપાયસ્કંધમાં લોધ્ર ગણાવ્યું છે.

વિરેચન હોવા છતાં સુશ્રુતે આમ અને ચરકે કંઈક અંશે અતિસાર, રક્તાતિસાર, પક્વાતિસારમાં લોધ્ર ઠીક યોજ્યું છે.

હવે તિલ્વક એટલે શું તેની અર્થોપર આવીએ.

ચરકસુશ્રુતનું તિલ્વક વિરેચન દ્રવ્ય છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા. નિધંદુકારોનું લોધ્ર આહી છે; તે ઉપર ટાંકેલા ગુણોમાંથી જોઈ શકાશે. રાજનિધંદુકાર અને નિધંદુરત્નાકરકાર એ જાતના લોધ્રનેા ઉલ્લેખ કરે છે. અમરકોષમાં લોધ્ર ઉપર ટીકાકાર ટીકા લખતાં કહે છે ‘ ષટ્ શ્વેતરોષ્ણસ્ય આચૌ શ્વેતરોષ્ણે, શેષા રક્તલોષ્ણે હિતિ સ્વામી ’ અર્થાત્ પ્રાચીન ટીકાકાર ક્ષીરસ્વામી ‘ ગાલવ ’ અને ‘ શાવર ’-એ એ ધોળા લોધરનાં નામ માને છે અને બાકીનાં રાતા લોધરનાં માને છે. સ્વ. કતોભટ્ટ પણ આને મળતું એક અવતરણ આપે છે:-

તિલ્વકોઽપિ તદાકારો બૃહત્પત્રો વિશેષતઃ ।

રક્તવચો વિરેકી ચ બૃહલ્લોષ્ણેતિ કથ્યતે ॥

એટલે ઉપરના અવતરણમાં શ્વેતરોષ્ણને આહી અને રાતી છાલવાળા મોટા લોધરને-અર્થાત્ રાતા લોધરને-વિરેચક ગણાવે છે.

કદલણુ બરાબર આને જ મળતો તિલ્વકનો પરિચય આપે છે:- ‘ તિલ્વકઃ રોધ્રઃ । અન્યે તુ રોધ્રાકારો રક્તવચો બૃહત્પત્રો વૈરેચનિકઃ । સ્. અ. ૨૮-અર્થાત્ તિલ્વક એટલે લોધર એ અર્થ તો બધા જ સ્વીકારે છે; પણ એક લોધરના આકારનું લાલ છાલનું, મોટા પાનવાળું બીજું જાડ (લોધરને જ મળતું) શાય છે જેનેા ગુણુ વિરેચક છે. આ લાલ છાલવાળું લોધર કયું ? અત્યારે તો લોધર અને પંકાણીલોધર એવા બેજ જાતના લોધર પરિચિત છે અને તે બન્નેનાં ગુણુ પણ સમાન છે.

વાઝાટ રોગચાલરકરોગપલાશાઃ એ રોગપ્રાપ્તિ ગણમાં રોગ અને શાવરક રોગ એ બન્ને ગણાવે છે. રોગ એટલે તિલ્લક અને તિલ્લક એટલે રોગ એવા અર્થ ટીકામાંથી ધણા મળે છે, પણ શાવરક રોગની સમજાવતી ભેદને તેવી નથી આપી. ઉપરોક્ત બન્ને લેખકને આપણે લેખક અને પઠાણી લેખક માની લઈએ તો પણ ત્રીજું તિલ્લક લાલ છાલનું—વિદેશન ગુણવાળું વૃક્ષ તો જોળખવું બાકી જ રહે છે.

મુ. અમૃતલાલભાઈ પટ્ટણી તિલ્લકને બદલે તેના જેવા જ ગુણવાળું પ્રતિનિધિ ‘ રેવંચીની છાલ ’ સૂચવે છે. ખરેખર રેવંચીની છાલ (Rhubarb) મુંઠર ઔષધ છે અને તે તિલ્લકના જેવા જ ગુણવાળું છે. તે આમપાચન, રેવક, સારક મનાય છે. જ્યાં મુખી તિલ્લકનો વધુ પતો ન લાગે ત્યાં મુખી તિલ્લકને બદલે રેવંચીની છાલ વાપરવી જ યોગ્ય છે.

પટ્ટિકાલોગ્રઃ શુ ? સિંધુદાસ કહે છે તિરીટઃ પટ્ટિકાલોગ્રઃ ॥ તિરીટ એ તિલ્લકનો જ એક પર્ણ છે એમ નિર્ધારિત નોતાં જણાય છે.

શાવર એ નામનો માલવામાં એક પ્રાન્ત છે. તે ઉપરથી જ ‘ શાવરલોગ્ર ’ નામ પડેલું છે એમ સ્વ. ખિરભયરજી કવિરાજ માને છે. રઘુવંશમાં કાલિદાસ ગાય અને સિંહના પ્રસંગમાં કહે છે કેઃ—‘ અધિત્યકાયામિવ ધાતુમય્યાં લોગ્રદ્રુમં સાનુમતઃ પ્રફુલ્લમ્ । સર્ગ. ૨

આ વિષે વધારે લખાણ માટે ‘ આયુર્વેદ વિજ્ઞાન ’ પુ. ૫ મું અંક ૪ માં ‘ સિંહિગ્ધ વનસ્પતિની ચર્ચા ’ વાળો લેખ જોવો.

ઉદ્દેશ્ય—૩. નિ. પા. ૨૬૭; Brandis p. 438; વનસ્પતિ ગુણદર્શ પા. ૬૦૨; Indi. Medi. Plants p. 760; Indig. Drugs p. 308

જાત્યા : વર્ગ

N. O. Oleaceae.

૨૩૯ મોગરો.

નામો—મણિકા, મુદ્રરા, વાર્ષિકી (સંસ્કૃત); મોગરો (ગુજરાત); ડોલર (કાઠિયાવાડ); મોગશ (મરાઠી); મોતિઆ (હિંદી); *Jasminum sambac* જસમાઇનમ્ સેમ્બેક (લેટીન).

ગુણા:—

વાર્ષિકી શીતલા લઘ્વી તિક્તા દોષત્રયાપહા ।

કર્ણાસિમુલરોગઘ્ની તત્તૈલં તદ્ગુણં સ્મૃતમ્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

મણિકોષ્ણા લઘુર્વૃષ્યા તિક્તા ચ કટુકા હરેત્ ।

વાતપિત્તાસ્યદમ્યાધિકુષ્ઠારુષ્કવિષત્રણાન્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

મણિકાસંપત્તિ પુષ્પં તિક્તં જયતિ મારુતમ્ ॥

॥ શોઢલઃ ॥

મણિકા કટુતિક્તા સ્યાચ્ચક્ષુષ્યા મુલપાકહત્ ।

કુષ્ઠાવિસ્ફોટકંઙ્કુતિવિષત્રણહરા પરા ॥

વાર્ષિકા શિશિરા દ્વયા સુગંધિઃ પિત્તનાશિની ।

ઋફવાતવિષસ્ફોટકૃમિદોષામનાશિની ॥

મુદ્ગરો મધુરઃ શીતઃ સુરામિઃ મૌર્યદાયકઃ ।

મનોજમધુપાનન્દકારી પિત્તપ્રકોપહત્ ॥

॥ શા. નિ. ॥

વર્ણન—મોગરાના છોડ બાગોમાં ઉછેરવામાં આવે છે. સફેદ ફૂલ બહુ જ સુગંધી થાય છે. ડોલર અને મોગરાને કેટલાક જુદા માને છે.

વૃક્તવ્ય—મણિકા વિગેરેના ઉદ્દેશ્ય ચરકમાં નથી.

નવ્યમત—મી. જે. જુડના મત પ્રમાણે કુલ ઉત્તમ સ્તન્યશૌષ્ક (Lactifuge) છે. પ્રસવ પછી સ્તન ઉપર કંઈ ક્ષત કે ઓવું કંઈ હોય અને ધાવણ બંધ કરવાની જરૂર પડે છે. તેવે વખતે આનાં ફૂલ સુંદર કામ કરે છે. કુલેને વાટીને બન્ને સ્તનો ઉપર બાંધવામાં આવે છે. કેટલીક વખત તેા એવીજ

કલાકમાં જ ધાવણ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. જોકે સાધારણ રીતે યેથી ત્રણ દિવસેજ ધાવણ દેખાતું જાંધ થાય છે મદ્રાસ-તરફ આ વાત બહુીતી છે એમ મી. લુડ જણાવે જ (Ph. Ind.)

સુકા પાનની લુગદી દુઢ-પ્રજ્જ ઉપર ખાંધવાથી તે રૂઝાઈ જાય છે. (વોટ)
જોવા તરફ આનાં મૂળ (જંગલી મોગરાની બાતનાં) આત્મવજનક તરીકે વપરાય છે. (ડીમક)

દેશીઓ આને શીત અને મધુર ગણે છે. ઉન્માદ, આંખના રોગો, અને મ્હોના રોગોમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. (એડન પાવેલ.)

(ઈન્ડિયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ. પા. ૭૬૧)

ઉલ્લેખ—Indi. Medi Plants p. 761.

૨૪૦ કુંદ.

N. O. Oleaceae.

નામો—કુંદ: (સંસ્કૃત); મોગરો (ગુજરાતી); કુંદ (બંગાલી. મરાઠી. હિંદી); *Jasminum arborescens*—જરમાઇનમ્ આરબોરેસન્સ (લેટીન).

પરિચય— કુંદં તુ કથિતં માયં સદાપુષ્પં ચ તત્સ્મૃતમ્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

કુંદ: શુક્ર: સદાપુષ્પો મૃંગવન્ધુ: મનોરમ: ॥

॥ મ. નિ. ॥

કુંદસ્તુ મકરન્દશ્ચ મહામોદો મનોરમ: ॥

મુક્તાપુષ્પ: સદાપુષ્પ: તારપુષ્પોઽદ્દહાસક: ॥

દમનો વનહાસશ્ચ મનોજો રુદ્રસંમત: ॥

॥ રા. નિ. ॥

ગુણા:— કુંદ: ક્ષીતો છત્તુ: સ્લેષ્માશિરોરુવિષપિત્તહત્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

કુંદોઽતિમધુર: ક્ષીત: કષાય: કેશ્વપાવન: ।

કફપિત્તહરશ્ચૈવ સરો દીપનપાવન: ॥

॥ રા. નિ. ॥

કુંદઃ શીતોઽતિમધુરઃ તુવરઃ સારકો લઘુઃ ।

પાચકો દીપકો હ્રદયઃ કટુકઃ તિત્તકઃ સ્મૃતઃ ॥

વિપરોગશિરોરોગવિવશોધામનાશનઃ ।

રક્તદોષં ચ વાતં ચ નાંશ્નયેદિતિ કીર્તિતઃ ॥

॥ નિ. ર. ॥

વર્ણન—૨૧. પદે શાસ્ત્રી કુંદનું વર્ણન નીચે મુજબ આપે છે:—
“ કુંદના વેલા હોય છે; એ વેલા અંબેલીના જેવા થાય છે; એને આસો કારતક માસમાં ફુલ આવવા માંડે છે. આ ફુલ રાનભોગરી પ્રમાણે થાય છે. એ કંઈક લાંબાં હોય છે. એનો ઘણો જ વાસ આવે છે. પરંતુ તે સ્હેજ ઉગ્ર હોય છે. ” નૈન સાહેબ રાનબર્ધ, કુંદ, કુસર એ નામો J. arborescens ને આપે છે. જો એ કુંદ હોય તો વર્ણન નીચે મુજબ છે:—નાનો છોડ છે, હૃદયાકૃતિનાં, લાંબાં, અણીદાર, લીસાં પાંદડાં હોય છે. પુલ મોટાં હોય છે અને પુષ્પદંડને છોડે કલગી જેવાં આવે છે. પુષ્પાભ્યન્તરકોષની પાંખડીઓ ૮ થી ૧૫ વધારે હોય છે. પુષ્પબાહ્યકોષની પાંખડીઓ ૫ થી ૭ હોય છે. ઘાટ અને ઠેંકણના કુંઝરાઉ પ્રદેશમાં બહુ જ થાય છે. છોડ સુંદર દેખાય છે અને કવિ ટેનીસનના વર્ણનને બહુ બંધેસતું આવે છે:—

“ Growths of Jasmine twined

Their humid arms, festooming tree to tree. ”

આ ફુલનો સફેદ રંગ બહુ જ આકર્ષક હશે એમ જણાય છે. યા કુન્દેન્દુતુષારહારવલા એ તેની સાક્ષી પૂરે છે. ગિરનાર ઉપર કુંદ બહુ થાય છે.

વક્તવ્ય—ચરકમાં કુન્દ શબ્દ મહંને જડયો નથી. સુશ્રુતમાં એક જ ઠેકાણે (ઉ. ૫૧-૩૭)—શ્વાસના અધ્યાયમાં તેનો પ્રયોગ નીચે મુજબ જણાય છે:—“ શિરીષકદલીકુન્દપુષ્પં માગધિકાયુતમ્ । તળ્ડુલામ્બુયુતં પત્ત્વા જયેચ્છવાસાનશેષતઃ ॥ ” વાગ્બટમાં ઉત્તરખસ્તિના યંત્રનું નેત્ર કુંદ, અશ્વમાર, સુમનનાં વૃંત જેવું ગણાવ્યું છે. કેલ્હણ કુંદને “ નિર્ગન્ધમ્ શ્વેતપુષ્પમ્ ” (ઉ. ૫૧-૩૭) કહે છે જ્યારે રાજનિધંત્રકાર તેને મહામોદઃ કહે છે. બાવપ્રકાશ, મહનપાલ કે શોભલ જો ફુલ સ્વર્ગધી હોત તો વર્ણન કરતાં ચૂકત નહિ.

અમરકોષમાં માવ્ય એમ કુંદનું બીજું નામ આપેલું છે. માવે મવં માવ્યમ્ એટલે માધ મહિનામાં આ ફુલ થતાં હશે એમ નક્કી થાય છે. કું મુવં ચતિ રતિ કુન્દમ્—ખરેખર આ ‘ અટ્ટહાસ્ય ’ કરતાં સફેદ ફુલની શોભા બૂમિના અલંકાર રૂપ જ ગણવી જોઈએ. માધવીક્ષતાને અમરકોષનો ટીકાકાર ‘ કુંદમોદ ’ ગણાવે છે.

હવે કુન્દને નથી કોઈ ઓળખતું કે નથી કોઈ ઓળખવા દરકાર કરતું. કલાહીન સમાજમાં કુન્દ, અશોક, પારિજાતક જેવાં પુષ્પોથી ઉદ્યાન શી રીતે દીપી ઉઠે ? વિવેકબ્રહ્મ સમાજનો વિનિષાત જોવો હોય તો નિર્ગંધ વિલાયતી પુલોનાં કુંડાં બાગમાં જઈને જુઓ !

નવ્યમત—આનું મૂળ સાપનું ઝેર ઉતારવામાં સાફ છે (very efficient remedy) એમ લી'ડલી અને સખારામ અબ્દુ'ન માને છે.

નોંધ—મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સમાં *J. pubescens* ને કુંદ કહે છે જ્યારે નર્ન સાહેબ *J. arborescens* ને કુંદ માને છે. ડૉ. કીર્તિકર *J. arborescens* ને માધવી-નવમલ્લિકા માને છે.

ઉદ્દેશ્ય—૩. નિ. પા. ૪૭૮; N. p. 175; Indi. Medi. Plants p. 762.

૨૪૧ જાંબ-ચંબેલી.

N. O. Oleaceæ.

નામો—મુમનાઃ, જાતિઃ, માલતી, વર્ષામવા (સંસ્કૃત); ચંબેલી (ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી, બંગાલી); Spanish Jasmine—સ્પેનીશ જસમાઈન (અંગ્રેજી); *Jasminum grandiflorum*—જસમાઈનમ ગ્રાન્ડીફ્લોરમ (લેટીન).

ગુણાઃ— જાતિયુગં (જાતિઃ સ્વર્ણજાતિશ્ચ) તિક્તમુષ્ણં તુવરં લઘુ દોષજિત્ । શિરોઽક્ષિમુખદંતાર્તિવિષકુષ્ઠાનિલામ્બજિત્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

ચંબેલી તુવરા તિક્તા ત્રણકુષ્ઠવિષાસ્રજિત્ ।

શિરોઽક્ષિમુખદંતાર્તિહરા ત્વગ્દોષનાશિની ॥

॥ નિ. ર. ॥

ચક્ષુષ્યં મુકુલં તસ્યાસ્તત્પુષ્પં કફપિત્તજિત્ ।

સમગંધિ મનોજં ન સર્વશ્રેષ્ઠતમં મતમ્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

જાતિ તુ તુવરા તિક્તા લઘ્વી ચોષ્ણા કટુઃ સ્મૃતા ।

મુખપાકં કફં વાતં મુખદંતશિરોરુજમ્ ।

અશિરોગં વિષં કુષ્ઠ રક્તદોષવ્રણં તથા ॥

પિત્તં કૃમીન્નાશયતિ કલિકાસ્યા ત્રણાપહા ।
 વિસ્ફોટનેત્રરુક્ષનાશિનીતિ બુધા જગુઃ ॥
 પુષ્પં સુગંધિ સંપ્રોક્તં મનોહ્રં કફપિત્તનુત્ ।
 સ્વર્ણજાતિ ચ સંપ્રોક્તા દંતશૂલરુજાપહા ॥
 રક્તદોષં ચ પૂયં ચ કર્ણશૂલં ચ નાશયેત્ ।
 ગુણાસ્ત્વન્યે તુ જાતીવત્ જ્ઞેયાઃ પૂર્વમનીષિભિઃ ॥

॥ નિ. ર. ॥

ભાવપ્રકાશ—

- ૧ પૂતિકર્ણે—જાતીપત્રરસે તેલં વિપક્કં પૂતિકર્ણજિત્ ॥
- ૨ મુખપાકે—કાર્યઞ્ચ બહુધા નિત્યં જાતિપત્રસ્ય ચર્વણમ્ ॥

હારીત—

- ૩ સદાહમૂત્રૌપ્પયવેદનાશમનાર્થમ્—અજાક્ષીરેણ સંમિશ્રં જાતિમૂલં પ્રોપેપિતમ્ । પિવેત્સદાહમૂત્રૌપ્પયવેદનાશમનં યતઃ ॥

શોઢલ—

- ૪ કર્ણયોઃ શૂલપૂતિનાશાય—જાતીપત્રયુતં પક્કં ગોમૂત્રં વસ્ત્ર-ગાલિતમ્ । રૂપદુષ્ણં ભૂતં કર્ણે શૂલપૂતિવિનાશનમ્ ॥
- ૫ વરાઙ્ગગંધનાશાર્થમ્—સંયોજિતં ચંપકવલ્કલેન જાતીપ્રસૂનૈઃ મધુકાન્વિતૈશ્ચ । સૂર્યાગ્રુતસં ઘૃતમઙ્ગનાનામ્ અગ્ન્યંગતો હન્તિ વરાઙ્ગગંધમ્ ॥

વૈદ્યક્રમાં ચંબેલીનો ઉપયોગ—

ભાવપ્રકાશ—૧ દુર્ગંધયુક્ત કૃષ્ણપાક્રમાં—ચંબેલીનાં પાનના રસથી પકાવેલું તેલ કાનમાં નાખવાથી કાનમાંથી પાકને લીધે ગંધ ભારતી હોય તે મટે છે.

૨ મુખપાક્રમાં—ચંબેલીનાં પાન ખુબ આવવાથી મ્હોનો પાક મટે છે.

૩ હારીત—ચંબેલીનું મૂળ બકરીના દુધ સાથે વાટીને પીવાથી પેસાબે થતી બળતરા, ગરમી વિગેરે શાંત થાય છે.

શોઢલ—

૪ કાનના ચસકા અને દુર્ગંધ મટાડવાને માટે—ચંબેલીનાં પાન નાખીને ઉકાળેલા ગોમૂત્રનાં-રહેજસાજ ગરમ હોય તે વખતે—કાનમાં ટીપાં નાખવાથી ચસકા તેમજ પડ આવતું હોય તે પણ મટે છે.

૫ ચોનિમાં ગંધ ભારતી હોય તો—ચંબેલીનાં ફલને ધીમાં

મેળવીને તે ધી સૂર્યના તાપમાં થોડાક દિવસ રાખવું. આ ધી ચોનિમાં ચોપડવાથી ચોનિદુર્ગંધ મટે છે.

વક્તવ્ય—અમરકોષમાં મુમનાઃ, માલતી, જાતિઃ આ ત્રણ નામો ચંબેલીના પર્ચાય તરિકે (ટીકાકાર ભાનુજી દીક્ષિત “જાતેઃ ચંબેલીતિસ્ત્યાતાયાઃ” કહે છે.) ગણાયલાં છે. જુદાં માટે યૂથિકા, માગધી, ગણિકા નામો ચોખેલાં છે. જાતિનો અર્થ ઘણા વખતથી જાઈ એવો ચાલતો આવેલો છે. જાઈ અને ચંબેલી એકમેકના પર્ચાયો નથી, પણ જુદા જુદા છોડ છે. ભાવપ્રકાશકારે જાતિનું હિંદી નામ ચંબેલી આપેલું છે અને તેમાં જાતિદ્વયનો પણ ઉલ્લેખ છે. ભાવપ્રકાશમાં જાતિનો પર્ચાય માલતી અને માલતીનો પર્ચાય જાતિ આપેલાં છે. ઘણાખરા ટીકાકારોએ પણ માલતીના પર્ચાયમાં જાતિ અને જાતિના પર્ચાય તરિકે માલતીનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, આ ઉપરથી સમજાય છે કે નિઘંટુકારોના વખતમાં જાતિ અને માલતી એ એક જ છોડના પર્ચાયો તરિકે પ્રચલિત શબ્દો હતા. તેઓએ માલતીનો નોખો ઉલ્લેખ ભાગ્યે જ કરેલો જણાય છે. અત્યારે જે ચંબેલીના નામથી ઓળખાય છે તે છોડનું નિઘંટુકૃત નામ શોધવું મુશ્કેલ છે, પણ ભાવમિત્રે તેમજ અમરસિંહે જાતિનું ચંબેલી નામ આપેલું હોવાથી મહેં પણ પરંપરાથી ચાલતું આવેલું જાતિનું નામ ‘જાઈ’ બદલીને ચંબેલી એજ નામ કાયમ રાખ્યું છે.

સ્વ. કતોબદે જાઈને, જુદાં અને ચંબેલીને નોખાં નોખાં વર્ણવ્યાં છે. જાઈ ઘોળી અને પીળી બે જાતની થાય છે. મારા ધારવા પ્રમાણે, જાતિનો ગમે તે અર્થ વિદ્વાનો કરતા હોય, પણ તે બધાંના ગુણો લગભગ સરખાજ છે.

ચરકે જાતિને કુષ્ઠન કશેમાનિમાં ગણાવેલી છે. જાતિ શબ્દ જયકળના અર્થમાં ચરકમાં ઘણા વપરાયેલો છે.

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૪૬૩-૪૬૪; Indi. Medi. Plants p. 765.

૨૪૨ જુદાં

N. O. Oleaceæ.

નામો—યૂથિકા, ચાલપુધી, પુણ્યગંધા (સંસ્કૃત); જુદાં (ગુજરાતી); પાંઢરી જુદાં (મરાઠી); જાહી (હિંદુસ્તાની); *Jasminum auriculatum*—જસમાઈનમ્ ઑરીક્યુલેટમ્ (લેટીન).

ગુણાઃ— યૂથિકાયુગલં સ્વાદુ શિશિરં શર્કરાત્તિનુત્ ।
પિપ્પલાઃ પાહાર નાનાત્વદોષનાશનમ્ ॥

સર્વાસાં યૂથિકાનાં તુ રસવીર્યાદિસામ્યતા ।
સુરૂપ્યં ચ સુગંધાઢ્યં સ્વર્ણયૂથ્યાં વિશેષતઃ ॥

॥ રા. નિ. ॥

યૂથિયુગ્મ હિમં તિત્તં કટુષાકરસં લઘુ ।
મધુરં તુવરં હૃદયં પિત્તધ્નં કફવાતલમ્ ॥
ત્રણાસ્ત્રમુખદંતાક્ષિશિરોરોગવિપાપહમ્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

શોઢલ— ? મૃત્રાઘાતમૃત્રકૃચ્છર્શકરામરમીષુ—યૂથીમૂલં ગ્રીષ્મકાલોદૃહીતં
છાગીર્ક્ષીરે સમ્યગુત્કાઢ્ય પીતમ્ । મૃત્રાઘાતં મૃત્રકૃચ્છં સશૂલં
હન્યાત્સિસં શર્કરામરમીં ચ ॥

વૈદ્યકમાં બુધનો ઉપયોગ

શોઢલ— ૧ મૃત્રાઘાત, મૃત્રકૃચ્છ વગેરેમાં—ઉનાળામાં લાવી મૂકેલું
બુધનું મૂળીયું બકરીના દૂધમાં ઉકાળીને પીધું હોય તો
મૃત્રાઘાત, મૃત્રકૃચ્છ, શર્કરા અને અશમરી મટે છે.

વક્તવ્ય—હલ્હલ બુધનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપે છે:—“યૂથિકા વૃક્ષ-
વિશેષઃ, સા દ્વિધા રૂપચ્છેતપુષ્પા, અતિશ્વેતપુષ્પા ચ (મ. ૪૬-૨૪૯). ” બુધના વેલા થાય
છે છતાં પણ તેને ‘વૃક્ષ’ કેમ કહ્યું હશે ? અરકસુશ્રુતે બુધ વાપરેલી છે.
સુશ્રુતે અતિસારમાં, રક્તપિત્તમાં, પ્રમેહમાં ‘યૂથિકા’નો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૪૧૩.

૨૪૩ મોખો.

N. O. Oleaceæ.

નામો—મુષ્કકઃ, મોષ્કકઃ, ક્ષારશ્રેષ્ઠઃ (સંસ્કૃત); મોખો (શુજરાતી); મોખા-
વૃક્ષ (મરાઠી); મોખા, ઘંટ (હિંદી); મોક્ષાલપ (તેલુગુ); કાલગંટ (કાન-
ડી); થીતરવેલે (બર્મી); Schrebera swietenoides—સ્ત્રેબેરા સ્વીટેનીઓ-
ઇડીસ (બેટીન).

ગુણા:— મુષ્કકઃ કટુકઃ તિત્તો ગ્રાહ્યુષ્ણઃ કફવાતહત્ ।
વિષમેદોગુલ્મકંઢૂવસ્તિરુઘ્નમિશુક્રનુત્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

મુષ્કકઃ કટુકોઽમ્લશ્ચ રોચનઃ પાચનઃ પરઃ ।

પ્લીહગુલ્મોદરાત્તિન્નો દ્વિધા તુલ્યગુણાન્વિતઃ ॥

॥ રા. નિ. ॥

મોક્ષકઃ કફવાતઘ્નો ગ્રાહી ગુલ્મવિષકૃમીન્ ।

હંત્યુષ્ણો વસ્તિરુક્કંઙ્કુસ્તપુષ્પં કફપિત્તજિત્ ॥

નિર્યાસોઽસ્ય પરં વૃષ્યઃ શોષપિત્તાનિલાપહઃ ॥

॥ મ. નિ. ॥

પુષ્પં કુષ્ઠહરં જ્ઞેયં વાતપિત્તકફપ્રણુત્ ।

ફલમગ્નેઃ દીપ્તિકરં ભેદકં રોચકં મતમ્ ॥

ગુલ્મમેહાર્શપાંડુઘ્નં શુક્રદોષોદરં જયેન્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

સુશ્રુત—

૧ કુષ્ઠે—હન્યાત્કુષ્ઠં મુષ્કકે चापि सर्पिः ॥

ચિ-૯-૪૯

૨ વિપસંસૃષ્ટે અંજને—મુષ્કકસ્યાજર્ણસ્ય (પુષ્પં) फेनो गोपि-

तसंयुतः ॥

ક-૧-૭૧.

વર્ણન—મોખાનાં ઝાડ બધું મોટાં નહિ તેમ બધું નીચાં પણ નહિ એવા મધ્યમ કદનાં થાય છે. છોટાનાગપુર, ઓરીસ્સા, કમાઉનની પૂર્વનો પ્રદેશ, રાજપુતાના અને મધ્ય હિંદુસ્તાન, બ્રહ્મદેશ તેમ જ પશ્ચિમ દ્રીપ, કલ્પમાં આ ઝાડ થાય છે. પાન દ્વિભ્રમ, પછોં સામસામાં, ૩ થી ૪ ભેડમાં, દુધલાના પાન જેવા આકારનાં હોય છે. આખું પાન ૩ થી ૫ ફીટ લાંબું હોય છે. પછોંની ડીંટડીઓ ૦ થી ૦૫ ઇંચની હોય છે. પુલ પીળાશ લેતા આસમાની રંગનાં, તોરા જેવી (Corymbose) કલગીમાં છેડે આવેલાં હોય છે. રાત્રે પુલની મુગંધી બધું સારી આવે છે. દ્રેણુઆરીથી એપ્રિલ સુધીમાં પુલ આવે છે. ફળ ભદ્રાકૃતિનું, દ્વિભાગયુક્ત, ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબું હોય છે. બીજ ૮ હોય છે. આ તરફ આ ઝાડ જવલ્લેજ ભેવામાં આવે છે. ક્ષારને માટે આ ઝાડ પ્રસિદ્ધ છે. (ઍડીસ)

વૈદ્યકમાં મોખાનો ઉપયોગ.

સુશ્રુત—

૧ કુષ્ઠમાં—મોખાના મૂળની છાલમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી કુષ્ઠને હણે છે. ચિ. ૯-૪૯.

૨ આંખમાં ઝેરી અંજન લગાવ્યું હોય તો—મોખાનાં પુલ ઘસીને આંખમાં. ક. ૧-૭૧.

વક્તવ્ય—મોક્ષકો દ્વિવિધો જ્ઞેયો શ્વેતકૃષ્ણો વિમેદતઃ ॥ અર્થાત્ મોખાના શ્વેત અને કૃષ્ણ એવા બે લેદો છે. શેઠલ કહે છે કે શિલ્પી વનવાસી ચ દ્વિવિધઃ શ્વેતકૃષ્ણકઃ અર્થાત્ શ્વેત અને કૃષ્ણ એવા લેદો સાથે શિખર ઉપર થનાર અને વનમાં થનાર એવા લેદો પણ ઉદ્ધિષ્ટ છે. સુશ્રુતે મુષ્કકપુષ્પને કક્ષિત્તહર ગણાવેલાં છે (સ્. ૪૬-૨૮૪). ક્ષારશ્રેષ્ઠ હોવાથી તેનાં લાકડાંને બાળીને ક્ષાર કરવાની વિધિ સુશ્રુતે આપેલી છે (સ્. ૧૧-૧૧). પ્રમેહમાં અને વાતરકતના પત્રલ-વણમાં મુષ્કનો ઉદ્દેખ છે.

ચરકે મુખરોગચિકિત્સામાં નીચેનો પ્રયોગ બતાવ્યો છે:—

પલાશમુષ્કક્ષારયવક્ષારાશ્ચ ચૂર્ણિતાઃ । ગુડે પુરાણે દ્વિગુણે કથિતે ગુડિકાઃ કૃતાઃ ॥
કર્કન્ધુમાત્રાઃ સપ્તાહં સ્થિતા મુષ્કકમસ્માનિ ॥ ઇત્યાદિ (ચિ. ૨૬-૧૮૦, -૧૮૧)
અર્થાત્ મુખરોગમાં મુષ્કકક્ષાર ઉપયોગી હોય એમ જણાય છે. ગ્રહણીમાં પણ તે યોગ્યેલો છે (ચિ. ૧૬-૧૮૧).

મોખાનું ચિત્ર Brandis ના Indian trees માં પાન ૪૪૪ ઉપર આપેલું છે.

ઉદ્દેખ-Brandis p. 141: ૩. નિ. પા. ૪૪૮; N. p. 176.

૨૪૪ હારશણુગાર

N. O. Oleaceæ.

નામો—પારિજાતકઃ, રાગપુષ્પી, પ્રાજ્ઞતઃ (સંસ્કૃત); હારશણુગાર, પારિભતક (ગુજરાતી); પારિભતક (મરાઠી); હારશીણુધાર (બંગાલી. હિંદી); Weeping nyctanthos—વીર્પાંગ નીકટે-થસ (અંગ્રેજી); Nyctanthus arbortristis—નીકટે-થસ આરબોર્ટ્રિસ્ટીસ (લેટીન).

પરિચય— પ્રાજ્ઞતઃ પારિજાતશ્ચ હારશ્રંગારપુષ્પકઃ ॥
નાલકુંકુમકો રાગપુષ્પી ચ સ્વરપત્રકઃ ॥

॥ નિ. સં. ॥

ગુણ:— રમઃ પ્રાજ્ઞતપત્રસ્ય જ્વરઘ્નો તિત્તકઃ સ્મૃતઃ ॥
પર્ણમ્વણ્ટસમાયુક્તા ન્વચા કામવિનાશિની ॥

મુશ્રુત— ૧ ઉદકમેહે—તત્રોદકમેહિનમ્ પારિજાતકપાયં પાયયેત્ ॥

પારિજાતઃ પારિભદ્રકઃ (ટીકા) ચિ-૧૧-૮

૨ પ્લીહોદરે—પારિજાતકેશુરકાપામાર્ગક્ષાર વા તેષસંસૃષ્ટમ્ ॥

વૃન્દ—

૩ અક્ષિશૂલે—વલ્કલં પારિજાતસ્ય તૈલક્રાઙ્ગિકસેન્ધવૈઃ । કફજાતા-
લિશૂલન્નં તરુન્નં કલિશં યથા ॥ (નેત્રરોગાધિકારે)

વર્ણન—હારશણધારનાં ઝાડ ખાગોમાં ઉછેરવામાં આવે છે. તેનાં પાન ખરસટ હોય છે. ફુલ સફેદ થાય છે પણ પુલની ડાંડી કેસરીયા રંગની થાય છે. આ પુલ રાત્રે ખીલે છે અને સવારમાં ઝાડ તળે ઢગલો થઈ ખરી પડે છે. આ દેખાવ જોવા જેવો છે. “ ફુલની ડાંડીને વાટી કપડાં રંગે તો કેસરના રંગ સરખો જ રંગ થાય છે. ” સર ડબ્બલ્યુ જોન્સ આ ઝાડ વિષે કહે છે કે—
“ This gay tree (for nothing sorrowful appears in its nature) spreads its rich odour to a considerable distance every evening. ”
સ્વ. કેનૈયાલાલ દે. જણાવે છે કે—“ Flowers are collected by native women and children, and the orange-coloured corolla tubes having been separated from the white petals, they are dried in the sun, and yield on boiling a beautiful, but fleeting yellow dye for silk. ” આનાં પાનનું પૃક્કરણ કામોકાચાક્રીયા ધન્ડીકાના કર્તાઓએ કરાવેલું છે અને તેમાંથી ‘ નિકટેન્થાઇન ’ નામનું ઉપાદાન તત્વ હાથ આવ્યું છે.

જે ફુલ માટે સત્યભામાએ રૂપણું લીધું હતું તે આ કે ખીનું એ નક્કી નથી કહી શકાતું. અમરકોષમાં તો પદ્ધતે દેવતરવો મન્દારઃ પારિજાતકઃ etc. એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે. પણ એ પારિજાતક આ જ કે ખીનું તે જાણવા માટે કાંઈ સાધન મળી શકતાં નથી.

વૈદ્યકમાં હારશણગારનો ઉપયોગ

મુશ્વત—

૧ ઉદકમેહવાળાને—પારિજાતકના પંચાંગનો ક્વાથ પાવો.
ચિ. ૧૧-૮

૨ પ્લીહોદરમાં—પારિજાતક, એખરો અને અપામાર્ગ વિગે-
રના ક્ષાર તેલ સાથે આપવા. ચિ. ૧૪-૧૨

વૃન્દ—

૩ આંખ દુઃખતી હોય તો—પારિજાતકની છાલને તેલ, કાંઈ અને સિંધાલુણ સાથે ઉકાળી લઈ, તે તેલ આંખમાં નાખ-
વાથી આંખનો દુખાવો, શૂલ વિગેરે મટે છે.

વક્તવ્ય—અરકમાં ‘ પારિજાતક ’નો ઉલ્લેખ નથી—મુશ્વતમાં છે. પણ તે પારિમદ્ર-ખંડાન લીંબડા—માટે યોજાયેલો શબ્દ લાગે છે. પારિમદ્રના પર્ચાય તરિકે પારિજાત શબ્દનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. અમરસિંહે દેવતરમાં આની ગણ-
ના કરાવેલી છે.

સ્વ. કંતોભટ્ટ કહે છે કે—“ પાનનો રસ દેવાથી તાવ ઉતરે છે. છાલનો ભુકો વાલ રા પાન સાથે દેવાથી ઉધરસ મટે છે. ”

Actions and Uses—The leaves are regarded as antibilious and expectorant used in bilious fevers. The juice of the fresh leaves is also a safe purgative for infants.

K. L. Dey.

નવ્યમત—પાન પિત્તઘ્ન અને કફઘ્ન છે. પિત્તનાં દરદોમાં પાન ઉપ-ઉપયોગી છે. પાનનો રસ નાનાં બચ્ચાં માટે ઉત્તમ સાદો જીવાળ છે. (સ્વ. કનૈયાલાલ દે)

કાંકણ તરફ ઘાટો કફ છુટે એટલા માટે પાન અને સોપારી સાથે છાલનું ચૂર્ણ ૫ ગ્રેન અપાય છે. (ડીમક.)

ઘણા લેખકો જણાવે છે કે પાનનો મૃદુ અગ્નિ ઉપર કરેલો ક્વાથ ગૃધ્રસી ઉપર રામબાણુ ધલાજ છે. (દત્ત)

મખઝૂનો કર્તા જણાવે છે કે ૬-૭ કુમળાં પાનને આદુ અને પાણી સાથે કચરી નાખી તેનો રસ ચઢતા ઉતરતા તાવમાં અપાય છે. બીજનું ચૂર્ણ ખોડો ઉંદરી વિગેરે મટાડે છે. (ડીમક)

પાનનો રસ પિત્તઘ્ન છે, રેચક છે અને મૃદુ કટુપોષિક છે. (ડૉ. થોર્નટન.)

બચ્ચાંને કૃમિ હોય તો પાનનો રસ સ્કેજ સાકર સાથે અપાય છે. ઘણાં કેસોમાં તે ઉપયોગી જણાયલું છે. સેન્ટોનીનના પ્રતિનિધિ તરિકે આને વાપરવા જેલું છે. (મેજર બી. ડી. બ્રાસુ).

ઉદ્ભવ—૩. નિ. પા. ૫૩૯; N. p. 176; Indig. Drugs. p. 207; Indi. Medi Plants p. 766.

पील्वादि वर्ग

N. O. Salvadoraceæ.

२४५ पीलु.

१ नाभो—पीलुः, तीक्ष्णतरुः (संस्कृत); पीलु, पीलवे (गुजरात); भारी लर (काठियावाड); भीरु, भीरुवे (मराठी); लल, छोटापीलु (छिंदी); पीलु (अंगाली); Mustard tree of scripture—मस्टार्ड ट्री ओफ़ स्क्रिपचर (अंग्रेज़ी); *Salvadora persica*—सादेवेडोरा पर्सीका (बेटीन).

२ महापीलुः, गुडफलः, मंती (संस्कृत); मोटा पीलु (गुजरात); भीडी लर, भीडी लण (काठियावाड); गोड पीलु (मराठी); लडा पीलु, लल (छिंदी); *S. oleoides*—सादेवेडोरा ऑलीवोइडीस (बेटीन).

गुणाः—

रक्तपित्तहरः पीलुः फलं स्वादुविपाकि च ।

अर्शोर्धनं बस्तिशमनं सस्नेहं कफवातजित् ॥

पीलुजं च रसं स्वादु गुल्मार्शोर्धनं तु तीक्ष्णकम् ।

॥ ध नि. ॥

अंकाहः कटुकः पीलुः कषायो मधुराम्लकः ।

सरः स्वादुश्च गुल्मार्शः शमनो दीपनः परः ॥

मधुरस्तु महापीलुः वृष्यो विषविनाशनः ।

पित्तप्रशमनो रुच्य आमघ्नो दीपनीयकः ॥

॥ रा. नि. ॥

पीलु श्लेष्मसमीरध्नं पित्तलं भेदि गुल्मनुत् ।

स्वादुतित्तश्च यत् पीलु तन्नात्युष्णं त्रिदोषहन् ॥

॥ भा. प्र ॥

चरक—

१ मदात्मयस्य पिपासायाम्—परुषकानां पीलूनां रसं.... ॥

चि. अ. १२

२ आनाहे—पीलुकल्कोपासिद्धं वा घृतमानाहभेदनम् ॥

चि. अ. १८

सुश्रुत—

३ गुल्मे—एवं पीलुनि पिष्टानि पिबेत् सलवणानि तु ॥ उ. अ. ४२

वाग्भट—

४ अर्शःसु—तक्रानुपानानि स्वादेत् पीलुफलानि । चि. अ. ८

જોડલ—

૬ અર્શઃસુ-પીલૂન્યાર્દ્રાણિ સેવેત પક્ષં પક્ષાર્થમેવ વા ।

ન ચાક્ષં શીલયેત્કિંચિત્ તેમ્યઃ સૌમ્યમવાપ્નુયાત્ ।

एतदर्शासि क्षमयेत् श्रेष्ठं पीलुरसायनम् ।

ग्रहणीकृमिदोषाणां गुल्मिनाમमृतोपमम् ॥

વાર્ણન—નાનાં પીલુનાં આડ (ખારી બાર) ૧૦ થી ૨૦ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તે વાંકાંચુકાં ઘણી શાખાઓવાળાં થાય છે. પાન બહાં, સામસામાં અને લીલા રંગનાં આવે છે. પુલ પીળાશ લેતા લીલા રંગનાં, પોષ કે મહા મહિને બેસે છે. ફળ ચૈત્રવૈશાખમાં પાકે છે. તે રાતાં, કાળાં અને સફેદ રંગનાં થાય છે.

મોટા પીલુ (મીડી બાર) નાં આડ પણ સાધારણ રીતે ખારી બારને મળતાં જ હોય છે. આનાં પાન પાતળાં અને લાંબાં આવે છે અને આથી આ આડ તુરત જ ઓળખાઈ આવે છે.

પીલુનાં આડને સંખોધીને એક કવિએ સુંદર શ્લોક ગાયો છે:—

धन्याः सूक्ष्मफला अपि प्रियतमास्ते पीलुवृक्षाः क्षितौ ।

क्षुत्क्षीणेन जनेन हि प्रतिदिनं येषां फलं भुज्यते ।

किं तैस्तत्र महाफलैरपि पुनः कल्पद्रुमाद्यैः द्रुमैः ।

येषां नाम मनागपि श्रममुदे ज्ञायापि न प्राप्यते ॥

વૈદ્યકમાં પીલુનો ઉપયોગ

ચરક—

૧ મદાત્યવાળાને તરસમાં-પીલુડાંનો રસ આપવો.

ચિ. અ. ૧૨.

૨ પેટ ચઢ્યું હોય ત્યારે-પીલુના કદકથી સિદ્ધ કરેલું ઘી

આનાહને-પેટ ચઢ્યું હોય તેને-મટાડે છે. ચિ. અ. ૧૮.

મુશ્તુત—

૩ ગુદમમાં-મીડા સાથે પીલુડાં ખાવાં.

ઉ. અ. ૪૨.

વાગ્બટ—

૪ હરસમાં-પીલુડાં ખૂબ ખાવાં અને ઉપરથી છાશ પીવીં.

ખીભું કંઈજ ન ખાવું બેઠાં.

ચિ. અ. ૮.

શોઢલ—

૫ હરસમાં-એક અઠવાડિયું કે એક પખવાડિયું એકલાં લીલાં

રસદાર પીલુડાં ખાવાં. જરા પણ અન્ન ન લેવું. આ પ્રયોગથી હરસ

મટશે અને રસાયન જેવો શુભ મળશે. સંશ્રદ્ધી, કૃમિનો

દોષ અને શુદ્ધમવાળા માટે તો આ પ્રયોગ અમૃત જેવો છે.

વક્તવ્ય—અમરસિંહે પીલુનાં ગુદફલઃ અને કંતી નામો આપેલાં છે.

ટીકાકાર બાનુજી દીક્ષિતે ટીકામાં ‘ ગુર્જરદેશે પીલુ હતિ ઋવાતમ્ય ’ કહેલું છે.

‘ પર્વતપીલુ ’ એ અખરોટનો પર્ચાય છે એમ અમરકોષ ઉપરથી જણાય છે. પીલુર્ણી નામની વનસ્પતિનો ઉલ્લેખ આવે છે.

સુશ્રુતે અને ચરકે પીલુને શિરોવિરેચન તરિકે ગણ્યું છે. સુશ્રુતે પુલ્લને શિરોવિરેચન ગણાવ્યું છે (સૂ. ૩૬-૬). પીલુનું તેલ પણ શિરોવિરેચન છે (ચિ. ૩૧-૫). સુશ્રુતે પીલુના ગુણ નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે:—

તિક્તં પિત્તકરં તેષાં સરં કટુવિપાકિ ચ ।

તીક્ષ્ણોષ્ણં કટુકં પીલુ સસ્નેહં કફવાતજિત્ ॥ સૂ. ૪૬-૧૬૫.

ચરક સુશ્રુત બન્નેએ એને કટુસ્કંધમાં ગણાવેલું છે. સુશ્રુતે તુરત જન્મેલા બાલકને સુવાડયા પછી પીલુની શાખાથી વીંઝણો નાખવાનું કહેલું છે, જ્યારે ચરકે પીલુ વિગેરેની શાખાઓને સૂતિકાગારની આસપાસ રાખી મૂકવાનું કહેલું છે (ચરક શા. ૮-૧૦૧). મૃદુ કોષવાળા માટે પીલુનો રસ રેચક છે (ચરક. સૂ. ૧૩-૬૫). ચરક સુશ્રુત બન્નેએ કુષ્ઠમાં પીલુનો ઉપયોગ કરેલો છે. સુશ્રુતે નાડીપ્રક્ષાલનમાં કરંજ, નિંબ વિગેરે સાથે પીલુસ્વરસથી વ્રણ ધોવાનું કહેલું છે (ચિ. ૧૭-૨૪). ચરકે જ્વરહર અને વિરેચનનોપગ દ્યેમ્નિમાં પીલુનો ઉલ્લેખ કરેલો છે; પણ જ્વરના અધ્યાયમાં પીલુનો ઉપયોગ કયો જણાતો નથી. પુષ્પાસવના લીસ્ટમાં ચરકે પીલુ ગણાવ્યું છે. પાછળના અંથકારોએ ‘ પીલુ આસવ ’ની સુંઠર યોજના કરેલી પણ છે. સુશ્રુતે પીલુતેલના ગુણ આપેલા છે (સૂ. ૪૫-૧૧૫). પીલુના તેલને ખાંખણતેલ કહેવામાં આવે છે જે વાના કામમાં બહુ જ વપરાય છે.

Actions & Uses—In the Pharmacopœa of India we are told that Dr. Irvine employed the root-bark successfully as vasicant. In Dr. Imlach's report on snake bites in Sindh (Bom-Med and Phys Trans new ser iii p. 80) several cases are mentioned in the nabular record in which Pilu seeds were administered internally with good effect. They are also said to be a favourite purgative. (Dymock II p. 381)

ભાવાર્થ—પીલુના મૂલની છાલ ઢાંઢક-ફેલેલો ઉઠાવે એવી છે એમ ‘ ક્ષામીકૌઆફ્રીઆ ઇન્ડીયા ’માં ડૉ. ઈરવિને કહેલું છે. ડૉ. ઈમ્લેના ‘ સર્પકંથ ’ ઉપરના રીપોર્ટમાં પીલુનાં ખીજથી સાપના ઝેરના દરદીઓ અનેક સારા થયેલાં નંબરવાર કોઠા આપેલાં છે. પીલુનાં ખીજ વિષમ્ છે અને તે ઉપરાંત સારો જીલામ છે.

(ડીમક. ભો. ૨. પા. ૩૮૧)

નવ્યમત—યુસલમાન લેખકે પીણનાં ફૂલને શોષક, વાતપ્ર અને મૂત્રલ જણાવે છે. (ડીમક). ફૂલ રેચક પણ મનાય છે. એઈન્સલી જણાવે છે કે થડની છાલ સહેજ ગરમ અને સહેજ ઢાંક છે. દેશી વૈદો તેને સાદા તાવમાં તેમજ અનાર્તવમાં અને ઉત્તેજક તરીકે વાપરવા ભલામણ કરે છે. કવાથની માત્રા આખાં દિવસમાં થઇને નવટાંક સુધીની છે. (એઈન્સલીની ઝંટીરીયા મેડીકા).

પાંદડાં અને કુમળી કુપ્પણો તિક્ત છે, અને પંજળ તરફના લોકો તેને સર્પવિષ માટે ઉપયોગી છે એમ જણાવે છે. (મુરે). પાનનો રસ નાવિક રક્તપિત્ત (Scurvy)માં અપાય છે. સંધિવા ઉપર પાન વાટીને સહેજ ગરમ કર્યા પછી બાંધવામાં આવે છે (ડીમક). મૂળની છાલ ઢાંક છે. (એઈન્સલી). છાલ બહુ જ ઢાંક છે. ચામડી ઉપર ચોપડવાથી તુરત જ ખલ્લીસ્ટર ઉઠાવે છે અને આ કારણ માટે દેશીઓ તેને વાપરે છે પણ ખરા. ઉત્તેજક તરિકે બહુ જ સાફ ઔષધ છે. (રૉકસબર્ગ).

આ બાડનાં દુથ-પ્રશ બહુ સારાં થાય છે અને એથી જ એનું નામ (દુથ-પ્રશ ટ્રી) પડેલું છે. (સ્ટયુઅર્ટ અને મુરે).

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૪૩૬; રૂ. નિ. પા. ૩૯૫; N. p. 177; Watt VI part II p. 448; Indi. Medi. Plants p. 771.

ઇન્દ્રિયવાદિ વર્ગ

N. O. Apocynaceæ.

૨૪૬ કરમદાં.

નામો—કરમદંક, ક્ષીરફલમ્, કંટકી (સંસ્કૃત); કરમદી (શુભરાતી); કરવંદી, કરંદા, કરંદ (મરાઠી); કરેંદી (હિંદી); Jasmine flowered Carissa—જસમીન ફ્લોવર્ડ કરીસા (અંગ્રેજી); Carissa Carandas—કરીસા કેરન્ડસ (લેટીન).

ગુણા:—

કરમદં ગુરુષ્ણામ્લં રક્તપિત્તકફપ્રદમ્ ।

તત્પક્કં મધુરં રુચ્યં લઘુ પિત્તસમીરજિત્ ॥

॥ મ. નિ. ॥

કરમદંદ્વયં ચામમ્લં ગુરુ તૃષાપહમ્ ।

ઉષ્ણં રુચિકરં પ્રોક્તં રક્તપિત્તકફપ્રદમ્ ॥

તત્પક્કં મધુરં રુચ્યં લઘુ પિત્તસમીરજિત્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

કરમદં સતિક્તામ્લં બાલં દીપનદાહકમ્ ।

પક્કં ત્રિદોષશમનં રુચ્યં ત્રિષવિનાશનમ્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

કરમદંફલં ચાર્દ્રમ્લં પિત્તકફપ્રદમ્ ।

ભેદનં ચોષ્ણવીર્યં ચ વાતપ્રશમનં ગુરુ ॥

॥ શોઢલ: ॥

તત્કુક્કં પક્કસદૃશં ગુણૈઃ જ્ઞેયં વિચક્ષણૈઃ ॥

॥ નિ. ર. ॥

ગુરુષ્ણવીર્યં વાતશ્નં સરં ચ કરમદંકમ્ ॥

નાતિપિત્તકરં પક્કં શુષ્કં ચ કરમદંકમ્ ॥

॥ વાગ્મતઃ ॥

અમ્લં તૃષાપહં રુચ્યં પિત્તકૃત્ કરમદંકમ્ ॥

॥ સુમુતઃ ॥

વર્ણન—કરમદીનાં આડવાં ૧૫ થી ૨૦ ફીટ ઊંચાં થાય છે. તેની શાખાઓ કેઊંઢ વાર વેલાની પેઠે લાંબી વધી જમીન પર આડીઅવળી પથરાયેલી હોય છે, અને જો તેની પાસે ખીલ ઝાંડો આશરે મળે તો તે પર તે ૩૦

થી ૪૦ એક ફીટ સુધી ઉંચી ચઢી જાય છે. એની શાખાઓ ઉપર સામસામા, જડા, મજબુત કાંટા આવેલા હોય છે. પાન સુંદર, ચળકતાં, લીસાં, સામસામા આવેલાં હોય છે. કરમદીને શિયાળો ઉતરતાં સુંદર, સફેદ કે ગુલાબી છાયા લેતા રંગનાં પુલોની ગુચ્છીઓ આવે છે. તેની સુગંધી જીર્ણનાં ફુલ જેવી મધુરી અને જરા ખટાશ લેતી હોય છે. પુલ આવ્યાં હોય છે ત્યારે કરમદી ખજ જ સુંદર લાગે છે ક્ષણ ચૈત્રથી જેઠ સુધીમાં પાકે છે. ત્યારે ક્ષણ કાળાશ પડતાં થાય છે અને તેમાંથી દૂધ નીકળે છે. કરમદાં ખાધે ખજ જ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. શહેરોમાં ગરીબ લોકો કરમદાં વેચે છે પણ ખરા.

ગુણ અને ઉપયોગ—કરમદાં ગુરુ, ઉષ્ણ, અમ્લ, રૂચ્ય, વાતઘન, સર, લેહન અને ઉષ્ણ વીર્યવાળાં મનાયલાં છે. તે તરસને છીપાવે છે, પિત્તને કરનાર છે, રૂચિ ઉત્પન્ન કરે છે. પાકાં કરમદાંને સૂકવીને વાપરવાથી તે પિત્તને કરતાં નથી. ગરમી, વિષ, વાત અને કલેજાનાં દરદોને પાકાં ક્ષણ મટાડે છે. તેનાં અથાણાં વિગેરે થાય છે.

વક્તવ્ય—ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્ભટ-ગ્રંથોમાં કરમદીનો ઉલ્લેખ છે પણ સ્વતંત્ર ઉપયોગ જણાતો નથી. ચરક હૃદય દશેમાનિમાં કરમદ ગણાયે છે. એમાં ખટાશ હોવાથી દુધ સાથે તે વિરૂદ્ધ છે એમ પણ જણાવેલું છે (સૂ. ૨૬-૧૧૬.) અમ્લસ્કંધમાં ચરક સુશ્રુત બન્નેએ તે ગણાવેલું છે. કંટકાલ્પ-પંચમૂલમાં કરમદ આવે છે (સુશ્રુત સ્. ૩૮-૭૩). મહાત્યયમાં પાનક બનાવવામાં બીજાં સાથે છે. ‘ક્ષેમકુતૂહલ’માં કરમદ પાનકની બનાવટ નીચે પ્રમાણે આપેલી છે:—

લવંગાદ્રકસંયુક્તં સુપિષ્ટં વારિણા યુતમ્ ।

કારમર્દં કરૈર્મદ્યં સપ્તભાગસિનાન્વિતમ્ ॥

વાતહ્રદુચિદં વલયં હૃદયમમ્લતરં સ્મૃતમ્ ॥

રક્તપિત્તકરં ચોક્તમ્ અકંઠયં કારમર્દકમ્ ॥

પંચકશપ્દસિંધુકાર કરમર્દ:—પાનિયામલકવૃક્ષે ગણાયે છે. બીજા એક કરમર્દિકા નામની વનસ્પતિ થાય છે. ભાવપ્રકાશમાં લખ્યું છે કે—“ દ્રાક્ષાપવંતજા યાદક્ તાદૃશી કરમર્દિકા ॥

નવ્યમત—કાચાં ક્ષણ ગ્રાહી છે. પાકાં ક્ષણ ઠંડાં, ખટમધુરાં અને પિત્તનાં દરદોમાં ઉપયોગી છે. આનાં મૂળ કટુપાચક (Bitter stomachic) છે. આના મૂળનું ચૂર્ણ, ઘોડાનું મૂત્ર, લોખુનો રસ અને કપુર-ખસને માટે કૌંકણમાં પ્રચલિત છે.

(ટીમક)

આનાં પાનનો ક્વાથ કટક તરફના લોકો ઉથલા ખાતા તાવમાં તાવ આવવા જેવું લાગે કે તુરત જ પીવામાં લે છે. (સર્જન મેજર પી. એન. સુકરજી.)

આનાં ફળમાં, ઘણા ડોક્ટરોના મત પ્રમાણે, સ્કર્વી મટાડવાનો શુભ છે.
(ડૉટ વૉ. ૨. પા. ૧૬૫)

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૪૪૦; રૂ. નિ. પા. ૪૨૭; N. p. 178; Watt. II p. 165; Indi. Medi. Plants p. 776.

૨૪૭ સમપર્ણ.

N. O. Apocynaceæ.

નામો—સતપર્ણ: (સંસ્કૃત); સાતવીન (ગુજરાતી. મરાઠી); છિતવન (કિંદી); છાતીન ગાછ (બંગાળી); હાલે (કાનરી); એરીલપાલ (મલાય); એરીલપ્-પાલઈ (તામીલ); એડકુલ (તેલુગુ); Dita bark-ડીટાબાર્ક (અંગ્રેજી); Alstonia scholaris—આલ્સ્ટોનીયા સ્કોલેરીઝ (લેટીન).

પરિચય— સતપર્ણ: શાલ્મલીસદૃશપત્રો ગજમદગંધપુષ્પ: શરદિ વિકસનશીલ: ઉચ્ચૈર્વૃક્ષ: સાત્વન ઇતિ લોકે ॥ સુ તટીકાયાં ડલ્હણ:
(સૂત્ર. અ. ૩૮) ॥

સતપર્ણો ગુચ્છપુષ્પો બહુત્વકશાલ્મલચ્છિદ: ॥

(શિવદત્ત:)

સતપર્ણ: શક્તિપર્ણ: છત્રપર્ણ: સુપર્ણક: ।

સતચ્છદો ગુચ્છપુષ્પ: તથા શાલ્મલીપત્રક: ॥

સપ્તાહો યુગ્મપત્રશ્ચ વૃહદ્વલ્કો બહુચ્છદ: ।

પૃથક્પત્ર: સુદર્પશ્ચ ગુહાશયન એવ ચ ॥

શારદ: શરદિપુષ્પો મદગંધિ: શિરોરુજ: ॥

॥ રા. નિ. ॥

ગુણ:—

ત્રિદોષશમનો હ્રેય: સુરાંધિ: દીપન: સર: ।

શૂલગુલ્મકૃમિન્ કુષ્ઠં હન્તિ શાલ્મલીપત્રક: ॥

॥ ધ. નિ. ॥

સતપર્ણસ્તુ તિક્તોષ્ણ: ત્રિદોષેષ્ઠશ્ચ દીપન: ।

મદગન્ધો નિરુદ્ધેડયં વ્રણરક્તામયકૃમીન્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

સત્તપર્ણઃ ત્રિદોષઘ્નો વીર્યોષ્ણોઽગ્નિપ્રદીપનઃ ।
મદગન્ધિઃ વ્રણહરઃ તિક્તઃ ક્રિમિવિનાશનઃ ॥
કુષ્ઠં જીર્ણં ડવરં શ્વાસં ગુલ્મં ચ ગ્રહણીં તથા ।
પ્રવાહિકાં સરક્તાન્નં વાતરક્તં વિનાશયેત્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

ચરક—

- ૧ કુષ્ઠે—દાર્ઘ્યાઃ રસાંજનસ્ય ચ નિવપટોલસ્ય સ્વદિરસારમ્ય ।
આરગ્વધવૃક્તકયોઃ ત્રિફલાયાઃ સત્તપર્ણસ્ય ॥
इति पट्टकषाययोगाः निर्दिष्टाः सप्तमश्च तिनिशस्य ।
स्नाने पाने च मत्ताः तथाष्टमश्चाश्मारम्य ॥ चि. ૭-૯૪-૯૫
સત્તચ્છદકરવીરાઃ શસ્યન્તે સ્નાનપાનેષુ ॥ ચિ. ૭-૧૨૬
- ૨ સ્તન્યશુદ્ધયર્થમ્—અમૃતાસત્તપર્ણત્વકર્કાંયઙ્ચૈવ સનાગરમ્ ॥
ચિ. અ. ૩૦. ૨૪૭

સુશ્રુત—

- ૩ સાન્દ્રમેદે—સાન્દ્રમેહિનં સત્તપર્ણકષાયમ્ ॥ ચિ. ૧૧
- ૪ દન્ત્ક્રાઘ્નગતવિપે—ત્વચ્ચઃ સત્તચ્છદસ્ય વા ।....સસૌદ્રાઃ પ્રતિ-
સારણમ્ ॥ ક. અ. ૧-૧૦
- ૫ કાસશ્વાસયોઃ—સત્તચ્છદસ્ય પુષ્પાણિ પિપ્પલીશ્ચાપિ મસ્તુના ।
પિબેન્ સંચૂર્ણ્ય મધુના....॥ ડ. ૧૧....૩૫

વાગ્બટ—

- ૬ પિત્તકફાનુગે હિકાશ્વાસે—સ્વરસઃ સત્તપર્ણસ્ય....। હિકાશ્વાસે
મધુક્રણાયુક્તઃ પિત્તકફાનુગે ॥
- ૭ દન્તક્રમિષુ—સત્તચ્છદાર્કસીગમ્યાં પૂરણં કૃમિશૂલજિત્ ॥

શોદ્ધ—

- ૮ દ્રુષ્ટવ્રણે—સત્તદલદુગ્ધકલ્કઃ શમયતિ દુષ્ટવ્રણં પ્રલેપેન ॥

વર્ણન—કેંકણમાં સામાન્ય રીતે આ ઝાડ થતું હોવાથી શુશ્રુતના લોકોને તે અપરિચિત છે. કેંકણથી નીચે હક્ષિણમાં કણીટક, આન્ધ્ર, દ્રાવિડ, કેરલ સુધી અને પૂર્વમાં કોરોમંડળ કાંઠો, બંગાળા, આસામ, અને બર્મા સુધી એ વૃક્ષ થાય છે. હિંદુસ્તાન સિવાય આ ઝાડ મલાક્કા, ફીલીપાઇન બેટો અને પશ્ચિમ આફ્રીકામાં પણ થાય છે.

આ મોટું સુંદર વૃક્ષ થાય છે. એમાં ૫ થી ૭ અને વખતે ૮ પાન લેખાં આવે છે. ચારે બાજુથી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે એથી બરાબે

બદ્ધ જ સુંદર લાગે છે અને છત્રીના જેવો ઘુમટ થઈ રહે છે. આથી જ તેને છત્રપર્ણ: કહ્યું હશે. પાન શીમળાના પાનને લગભગ મળતાં, ૪ થી ૮ ઇંચ જેટલાં લાંબાં અને ૧ થી ૨ ઇંચ જેટલાં પહોળાં થાય છે. પુલ લીલાશ પડતા ધોળા રંગનાં, ગુચ્છાબંધ આવે છે. પુલ ભાદરવા આસોમાં આવે છે. એને ઇંદ્રજવની પેઠે બહુ પાતળી અને ૧ ફુટ લાંબી એવી શીંગ આવે છે. “ આ ઝાડના લાકડામાંથી કાપેલી પાટીઓ નિશાળોમાં સ્લેટો તરિકે વપરાતી; એ ઉપરથી એના લેટીન નામમાં scholaris શબ્દ ચોભયો છે. મરાઠી નામ શૈતાન છે, અને તેમાં દેશી લોકોને કંઈક ભયંકર વહેમ છે એ ઉપરથી પડયું છે એમ નેન' સાહેબ પશુ કહે છે. પશુ તે પોતે કહે છે તેમ વૃક્ષનો દેખાવ ખરેખર રમણીય છે, એમાં કંઈ ભયંકરતા નથી. સ્વ. દાણ પદે શાસ્ત્રી તેમના આર્યભિષદ્માં લખે છે કે “ આ ઝાડના સંબંધમાં કેટલાક લોકોમાં એવો ખ્રમ છે કે વગડાનાં સર્વ વૃક્ષો વર્ષમાં એક દિવસ એને માન આપવાને આવે છે. ” બુના વખતમાં વડના જેટલું જ સખ્તપર્ણું છાયાવૃક્ષ તરિકે પ્રખ્યાત હશે એમ પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્ય જોતાં જણાય છે. શકુંતલાની પ્રિય સખીઓ રાજને સખ્તપર્ણની વેદિકા (ઝાડની આસપાસ બાંધેલો ઓટલો) ઉપર બેસવાનું કહે છે. રઘુદિગ્વિજયના વર્ણન પ્રસંગે કાલિદાસ કહે છે—

પ્રસવૈ: સપ્તર્ણાનાં મદગન્ધિભિરાહતા: ।

અસૂયયેવ તન્નાગા: સપ્તૈવ પ્રસુત્તુવુ: ॥

‘ અર્થાત્ સપ્તપર્ણના મદ જેવી ગંધવાળાં ફુલોની અદેખાઈથી ભણે ન હોય એમ રાજના હાથીઓ સાત સ્થળેથી મદ ઝરવા લાગ્યા. ’

વૈદ્યકમાં સખ્તપર્ણનો ઉપયોગ

ચરક— ૧ કુષ્ઠમાં-સપ્તપર્ણનો ક્વાથ કુષ્ઠવાળાઓ સ્નાનમાં, પીવામાં વિગેરેમાં વાપરવો. ચિ. ૭-૯૪.

૨ ધાવાણુ શુદ્ધ કરવા માટે-સપ્તપર્ણની છાલનો ક્વાથ આપવો. ચિ. ૩૦-૨૪૭.

સુશ્રુત— ૩ સાન્દ્રમેહમાં-જેનો પેસાળ ઘાટો થતો હોય તે માણસે સપ્તપર્ણનો ક્વાથ પીવો. છાલ જ લેવી.

૪ દાતણમાં કોઈએ ઝેર આપ્યું હોય તો-સપ્તપર્ણની છાલનું ચૂર્ણ ઠાંત ઉપર ઘસવું. ક. ૧

૫ ખાંસી અને દમમાં-સપ્તપર્ણનાં પુલનું ચૂર્ણ થાડીક પીપર અને મધ સાથે આટવું. ઉ. ૫૧.

વાગ્બટ— ૬ પિત્ત અને કફના અનુબંધવાળી હેડકી અને આસમાં—
સપ્તપર્ણનો સ્વરસ, પીપર અને મધ સાથે પીવો.

દાંતમાં કૃમિ પડયા હોય તો—સપ્તપર્ણનું દુધ દાંતમાં
ભરવું. ઉ. ૨૨.

શોઢલ— ૮ દુષ્ટપ્રાણુમાં—સપ્તપર્ણનું દુધ પ્રાણુમાં ભરવાથી દુષ્ટપ્રાણુ રૂઝાઇ
જાય છે.

વક્તવ્ય—સુશ્રુતે આરગ્વધાદિ અને લાક્ષાદિ ગણમાં સપ્તપર્ણનો ઉલ્લેખ કર્યો
છે. અધોભાગહર દ્રવ્યોના લીસ્ટમાં સપ્તચ્છદની ગણતરી છે અને ‘શેષાણાં ક્ષીરાણિ’
એ વાક્યથી સપ્તચ્છદક્ષીરને અધોભાગહર ગણાવેલું છે (સૂ. ૩૬-૪). તિક્ત
વર્ગમાં તેનો ઉલ્લેખ છે (સૂ. ૪૨-૧૮). શરદ ઋતુમાં સપ્તપર્ણને કુલ આવે
છે એવો ઉલ્લેખ છે (સૂ. ૬-૩૭). પ્રાણુમાં સપ્તપર્ણ વપરાયલો છે (ચિ.
૧-૧૨૦). કુષ્ઠમાં ઘણી જગોએ સપ્તપર્ણની યોજના થયેલી જણાય
છે. પ્રમેહ અને મધુપ્રમેહમાં સપ્તપર્ણ વપરાયલો છે (ચિ. ૧૨-૬).
વૃદ્ધિને પકાવીને ભિન્ન કર્યા પછી જે તેલની કદપના છે તેમાં સપ્તપર્ણ
પણ છે. છર્ણુજવહર તેલમાં ‘સપ્તચ્છદ’ પડેલું છે (ઉ. ૩૬-૨૫૨);
ત્રિક્ષલાદિધૂતમાં પણ છે. કફજ જ્વરમાં—

સપ્તચ્છદં ગુદૂર્ચીં ચ નિમ્બં સ્ફૂર્જકમેવ ચ । પિવેત્ કાવ્યં સક્ષીર્દ્રં કફજે જ્વરે ॥
ઉ. ૩૯-૧૮૪. આમ કહેલું છે. અપસ્મારમાં પંચગવ્યાદિધૂતમાં સપ્તપર્ણ છે
(ઉ ૬૧-૩૪).

ચરકે કુષ્ઠન અને ઉર્દ્ધ્વપ્રશમન દશેમાનિમાં સપ્તપર્ણનો ઉલ્લેખ કરેલો
છે. સપ્તપર્ણસારની આસવચોનિ લીસ્ટમાં ગણતરી છે (સૂ. ૨૫-૪૧). વમ-
નોપગ તરિકે તે યોજાયલું છે (વિ. ૮-૧૫૭); તિક્ત અને કષાય-ખન્ને
સ્કંધોમાં યોજાયલું છે. સપ્તચ્છદનાં પુષ્પ શિરોવિરેચન તરિકે ગણાવેલાં છે.
(વિ. ૮-૧૭૪). ચરકે પણ મેહમાં સપ્તપર્ણને ગણાવેલું છે (સૂ. ૨૩-૮).
ચરકે કુષ્ઠમાં અનેક જગોએ સપ્તપર્ણ યોજેલો છે. વિસર્પમાં લેપ માટે સપ્ત-
પર્ણની યોજના છે (ચિ. ૧૧-૮૭). મૂત્રકૃચ્છ્રમાં સપ્તપર્ણ વપરાયલું છે
(ચિ. ૨૬-૫૫).

રા. રા. સુ. અમૃતલાલભાઈ રૂખડાને સપ્તપર્ણ માનતા હતા. તેનો ઉત્તર
આપતાં રા. રા. સુ. દુર્ગાશંકરભાઈએ ‘સપ્તપર્ણ’ ઉપર બહુ જ મહેનત લઈને
એક લાંબો લેખ લખેલો છે. તેમાં રૂખડાનું અને સપ્તપર્ણનું પાર્થક્ય બહુ જ
સચોટ રીતે દર્શાવેલું છે. તેનો સાર આ રહ્યો:—

(૧) શુચ્છપુષ્પ નામ સપ્તપર્ણને લાગુ પડે. રૂખડાને નહિ.

- (૨) મહગધિ પુષ્પો સમપર્ણનાં છે—રૂખડાનાં નથી. કાવ્યસાહિત્યમાં પણ આનો ઉલ્લેખ છે. રઘુવંશમાં જુઓ.
- (૩) સમપર્ણનાં ફૂલ શરદઋતુમાં આવે છે જ્યારે રૂખડાનાં વસંતમાં આવે છે. ‘શરદિ વિકસનશીલઃ’ એ વિશેષણ બહુ જ યથાર્થ છે.
- (૪) રાજનિધંદ્રુનું ‘ગોરક્ષી’ નામ ગોરખઆંબલાને વધારે મળતું છે. પછીના અંથકારોએ બન્નેને જુદા પણ પાડેલા છે.
- (૫) સમપર્ણને દુધ નીકળે. રૂખડાને નહિ.
લેખ આજો વાંચવા યોગ્ય છે. જુઓ ‘આયુર્વેદ વિજ્ઞાન’ પુ ૪ થું.
અંક ૩ ને.

Actions and Uses—*Rumphius* says—“Of its value in catarrhal dyspepsia, I can speak from experience, the dose should be 15 grains taken at bed-time in powder or decoction.” “*Nimmo* in 1839 called attention to the bark as a powerful tonic and suggested its use as an antiperiodic. Dr. *Gibson* in 1853 contributed a short but interesting account of the drug to the Pharmaceutical journal (xii p. 422). *Alstonia* bark is official in the “Pharmacopœa of India,” and is described as an astringent, tonic, anthelmintic, and antiperiodic. In the Concan the juice of the fresh bark with milk is administered in leprosy, and is also prescribed for dyspepsia and as an anthelmintic. One of us has found the tincture of the bark to act in certain cases as a very powerful galactagogue.....The people of Manilla having been in habit of using it from time immemorial in decoction against malignant, intermittent and remittent fevers with the happiest results, the attention of our leading physicians was excited, and the active principle *ditain* has now become a staple article, and ranks equal in therapeutical efficiency with the best imported sulphate of quinine. Numberless instances of private and hospital practice carried out by our best physicians have demonstrated this fact....The results arrived at by *ditain* in our Manilla Hospitals and private practice are simply marvellous.”

ભાવાર્થ—સમપર્ણમાંથી ડીટૈન નામનું ઉપયોગી ઔષધતત્ત્વ હાથ આવ્યું છે, જે જીર્ણવર, વિષમજ્વર તેમજ શીતજ્વર વિગેરેમાં અતિ ઉપયોગી નીવડ્યું છે. હરેક હોશ્પીટલ અને ખાનગી દવાખાનાના ડોક્ટરોએ વાપરીને ખાતરી કરી છે કે ધરદેશથી આવતા ‘કવીનાઈન સલ્ફ’ કરતાં આ દવા

હબર ઘણી સારી છે. ફેંકણમાં તાજી છાલનો રસ દુધ સાથે કુષમાં (લેપસી), અજીર્ણમાં, અને કૃમિજન તરિકે યોજાય છે. તાવમાં સપ્તર્ષની છાલનો કવાથ વાપરવો હિતાવહ છે. કવીનાઇન કરતાં આ ફેટલીક વખત કામ સાફ કરે છે.
(ડીમક. વૉ. ૨ પા. ૩૮૭-૮૮)

ઉદ્ભવ—૩. નિ. પા. ૨૫૬; ડીમક વૉ. ૨, પા. ૩૮૭; Veg. drugs. pp. 26-27; Indi. Medi. Plants p. 786.

૨૪૮ ઇંદ્રજવ-કડો.

N. O. Apocynaceæ.

નામો—કુટજ, હંદ્રયવ, વત્સક (સંસ્કૃત); કડો, ઇંદ્રજવનું ઝાડ (શુભ-રાત); કારીખડો, દુધલો (કાઠીયાવાડ); કાલાકુડા, સફેદ કુરા (મરાઠી); કુરિયા, કરા (હિંદી); *Holarrhena antidysenterica*—હોલેરહેના અન્ટીડી-સેન્ટરીકા (લેટીન).

પરિચય— શિંબિફલઃ શ્વેતપુષ્પો કુટજો દીર્ઘપત્રકઃ ॥ ॥ શિવદત્તઃ ॥

કુટજસ્ય ગુણાઃ— કુટજઃ કટુકો રુક્ષો દીપનસ્તુવરો લઘુઃ ।
અર્શોઽતિસારપિત્તાત્ત્રકફતૃષ્ણામપિત્તનુત્ ॥
તત્પુષ્પં શીતલં તિક્તં કષાયં લઘુ દીપનમ્ ।
વાતલં કફપિત્તાત્ત્રકુષ્ઠાતિસારજંતુજિત્ ॥
તસ્ય શિંબિમ્બં શાકં વ્યંજનં ચામવાતજિત્ ।
રુચ્યં કફઘ્નં રક્તાતિસારકુષ્ઠકૃમીનૃ જયેત્ ॥

॥ મ. નિ ॥

કુટજઃ કટુકઃ પ્લીહકફપિત્તાતિસારનુત્ ॥

॥ શો. નિ ॥

કુટજઃ કટુતિક્તોષ્ણઃ કષાયશ્ચાતિસારંજિત્ ।

તત્રાસિતશ્ચ પિત્તઘ્નઃ ત્વગ્દોષાર્શનિકૃંતનઃ ॥

॥ રા. નિ ॥

શ્વેતસ્તુ કુટજસ્તિક્તઃ કટુશ્વોષ્ણોઽગ્નિદીપકઃ ।

પાચકમ્તુવરો રુક્ષો ગ્રાહકો રક્તદોષહા ॥

कुष्ठातिसारपित्तार्शकफतृक्कृमिहा मतः ।
ज्वरं चामं च दाहं च नाशयेदिति कर्तितः ॥

॥ नि. र ॥

कुटुजः कटुकः तिक्तः कषायो रूक्षशीतलः ।
कुष्ठातिसारपित्तातृग्दुग्दानि विनाशयेत् ॥

॥ ध. नि ॥

कुटुजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः ।
अर्शोऽतिसारपित्तातृक्कफतृष्णामकुष्ठनुत् ॥

॥ भा. प्र ॥

कफपित्तहरं पुष्पं कुष्ठं कुटुजस्य च ॥ सुश्रुतः सू. ४६-२८४
कुटुजत्वक् श्लेष्मापित्तरक्तसंग्राहकोपशोषणानाम् ॥

चरकः सू. २९-३३

इन्द्रयवस्य गुणाः- इन्द्रयवः त्रिदोषघ्नः संग्राही शीतलः कटुः ।
ज्वरातिसाररक्तार्शकृमिविसर्पकुष्ठनुत् ॥

॥ म. नि ॥

वत्सकस्य च बीजं तु कटु तिक्तं च शीतलम् ।
ग्राहकं पाचकं चोष्णं चाग्निदीप्तिकरं परम् ॥
वातरक्तं कफं दाहं पित्तं नानाज्वरं तथा ।
शूलमर्शं चातिसारं त्रिदोषं गुदकीलकम् ॥
कुष्ठकृमिविसर्पामरक्ताश्चास्त्ररुजान् हरेत् ॥

॥ नि. र ॥

इन्द्रयवाः कटुतिक्ताः शीताः कफवातपित्तहराः ।
दाहातिसारश्चमना नानात्वग्दोषशूलघ्नाः ॥

॥ रा. नि ॥

शक्राह्वाः कटुतिक्तोष्णाः त्रिदोषघ्नाश्च दीपनाः ।
रक्तार्शास्यतिसारं च घ्नन्ति शूलवमी तथा ॥

॥ ध. नि ॥

चरक-

१ यक्ष्मिणः अतिसारे-सनागरान् इन्द्रयवान् पिबेद्वा तण्डुलाम्बुना ॥

चि-८-१२२

૨ રક્તસ્રુતૌ અર્શે—કુટજત્વજ્નિર્નિયુહઃ સનાગરઃ ત્રિગ્ધરક્તસંગ્રહણઃ ॥

૩ કુષ્ઠે—વત્સકર્બાજસ્ય....કલ્કં....કુષ્ઠેષૂર્ધ્વર્તનાલેપઃ ॥ ચિ-૭

૪ રક્તપિત્તે—ઘૃતં વત્સકકલ્કસિદ્ધં તદ્વત્ ॥ ચિ. ૪-૮૭.

૫ પિત્તાતિસારે—પલં વત્સકર્બાજસ્ય શ્રપયિત્વા રસં પિબેત્ ।
યો રસાશી જયેચ્છીઘં સ પૈતં જઠરામયમ્ ॥ ચિ ૧૦-૯૧.

૬ રક્તાતિસારે—....કુટજસ્ય ફલાનિ ચ ।

પૈતૈઃ ઘૃતં સિદ્ધં જયેત્ શીઘ્રમાતિસારમ્ ॥ ચિ. ૧૦-૮૬.

૭ ત્રણરોપણે—કરવીરાર્કકુટજાઃ કષાયાઃ રોપણાઃ મતાઃ ॥

ચિ અ. ૧૩-૮૫-૮૮.

સુશ્રુત—

૮ કફપિત્તાનુબન્ધરક્તજેષુ અર્શઃસુ—કુટજમૂલત્વક્ ફાણિતં વા
મક્ષયેત્ ॥ ચિ ૬-૧૩

૧૦ બહુશ્લેષ્માણિ સરક્તે અતિસારે—બહુશ્લેષ્મસરક્તઞ્ચ મંદવાતં ચિરો-
ત્થિતમ્ । કૌટજં ફાણિતં વાપિ હન્યતિસારમોજસા ॥ ડ. ૪૦-૯૦

૧૧ પ્રમેહે—કુટજ....પુષ્પકલ્કં વા ॥ ચિ. ૧૧-૭

વાગ્બટ— ૧૨ આંત્રેષુ અર્શઃસુ=ઐષઙ્ગમાંત્રેષુ તુ વત્સકત્વક્ ॥ ચિ. ૮-૧૬૨

ભાવપ્રકાશ— ૧૩ શુક્રાશ્મર્યા—પિત્તતઃ કુટજં દન્ના પથ્યમન્નઞ્ચ શ્વાદતઃ ।
નિપતન્તિ અચિરાત્તસ્ય નિયતં મેદશ્ચર્કરાઃ ॥

ગદનિગ્રહ— ૧૪ વિસ્ફોટકે—વિસ્ફોટવ્યાધિનાશાય તળુલામ્બપ્રપેષિતૈઃ ।

વીજૈઃ કુટજવૃક્ષસ્ય લેપઃ કાર્યો વિજાનતા ॥ ટ. ૩૯૬.

વર્ણન—કડાનાં આડવાં ૪ થી ૧૦ પુટ ઉંચાં થાય છે. તેમાં લાંબી સોટી જેવી પાતળી ઘણી શાખાઓ નીકળે છે. પાન લાંબાં, પહોળાં અને જશ પાતળાં હોય છે, શિયાળે પાન ખરી બાય છે. ફુલ ગુચ્છાદાર, ઉનાળો ઉતરતાં અને ચોમાસું થેસતાં આવે છે. તે બાધ જેવી મધુરી સુગંધવાળાં અને ઘોળા રંગનાં હોય છે. એની સુગંધી ઘણું દૂર સુધી પ્રસરે છે. એની શીંગા લાંબી, બળ્બે ભેળી અને ટેરવં બેડાચેલી હોય છે. એનાં આડને છેદ કરવાથી અંદરથી દુધ નીકળે છે.

સંસ્કૃતમાં શ્વેતકુટજ અને અસિતકુટજ એવા બે લેહ છે. શ્વેતકુટજ એટલે ખીંડા ધંદ્રજવનું આડ, જેને કાઠિયાવાડમાં દુધલો કહે છે તે. લેટીન નામ

Wrightia tinctoria. અસિતકુટજ એટલે કડો. દુધલાનું થડનું લાકડું સફેદ હોવાને લીધે જ તેને શ્વેતકુટજ કહેવામાં આવે છે. દુધલાના બીજમાં કડવાશ નહિ હોવાને લીધે એને મરાઠીમાં ગોડ ઇંદ્રજવ અથવા મીઠા ઇંદ્રજવ કહે છે. દુધલાનાં પાન સુકાય છે ત્યારે કાળાં પડી જાય છે; જ્યારે કડાનાં પાન સુકાયા પછી પણ દુધલાની માફક કાળાં પડી જતાં નથી. કડાની છાલ ભુરાશ લેતા રંગની હોય છે. આવા લેદને લીધે જ દુધલાને શ્વેતકુટજ અને કડાને અસિતકુટજ કહેવાની ધૃષ્ટતા કરી છે. સ્વ. કવિરાજ વિરભચરણ ગુપ્ત એથી ઉલટું માને છે. તે કહે છે કે “ *H. antidysenterica* અને *W. tinctoria* એ બેમાં લેદ એટલો જ છે કે-પહેલાની કાણડત્વક પાંડુવર્ણ અને બીજાની કૃષ્ણવર્ણ હોય છે. પહેલાનાં પાન સુકાં થયા પછી પણ રંગ બદલાતાં નથી અને બીજાનાં પાન સુકાયા પછીથી કાળાં પડી જાય છે. પહેલાનાં બીજ કડવાં અને બીજાનાં મીઠાં હોય છે. પહેલાની શીંગ પૃથક્ અને બીજાની શીંગો ટેરવે તેમજ મથાળે જોડાયેલી હોય છે. પહેલાનાં પુષ્પ શ્વેતવર્ણ, પુષ્પનલ સંકુચિત; બીજાનાં પુલ જૃહત્, અતિ સુગંધિ અને શુભ્ર વર્ણનાં હોય છે. આથી જ *H. antidysenterica* સિતકુટજ અને *W. tinctoria* અસિતકુટજ નામથી ઓળખાય છે. ” *H. antidysenterica* નું નામ કડો અને *W. tinctoria* નું નામ દુધલો સુ. જયકૃષ્ણભાઈએ જણાવ્યાં છે. આ લેટીનનામો અને ગુજરાતી નામોનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો કવિરાજનું ઉપરોક્ત વર્ણન ઉંધું જ જણાય છે. દુધલાની છાલ કૃષ્ણવર્ણી નથી, દુધલાનાં પુષ્પ કડા કરતાં વધારે સુગંધી નથી એ તો પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે.

ચરકસંહિતાના કલ્પસ્થાનના પાંચમા અધ્યાયમાં દૃઢબલ વત્સકેના પુંકુટજ અને સ્ત્રીકુટજ એવા બે લેદ વર્ણવે છે.

बृहत्फलः श्वेतपुष्पः लिङ्गघण्टः पुमान्मवेत् ।

इयामा चारुणपुष्पी स्त्री फलवृन्तैस्तयागुभिः ॥

આ ઉપરથી આપણે *H. antidysenterica* ને પુકુટજ અને *W. tinctoria* ને સ્ત્રીકુટજ કહીએ તો ચાલશે. બે કે સ્ત્રીકુટજનાં પુષ્પ અરૂણ તો નથી જ હોતાં.

દુધલાનાં ફલ મીઠાં હોય છે, કડાનાં ફલ (ઇંદ્રજવ) કડવાં હોય છે. પણ પ્રાચીન લેખકોએ તો બન્ને જાતના ઇંદ્રજવોને તિક્ત જ કહ્યા છે. નવીન દ્રવ્યશુદ્ધવેત્તાઓ બન્નેના બીજમાં ફરક બતાવે છે જ્યારે દૃઢબલ સ્ત્રી- અને પુકુટજોના બીજનો એક જ પ્રકારે ઉપયોગ કરે છે (બુઓ કાલે ફળાનિ સંયજ્ય તવોઃ શુક્લાણિ ઇત્યાદિ). સુશ્રુતટીકાકાર કેલ્કણ અતિસારના અધ્યાયમાં

કૌટજકાચિતની વ્યાખ્યામાં નીચે પ્રમાણે લખે છે—“ અત્ર કલ્પના વૃહત્ફલચુલ્લકુ-
મુમલ્લિગ્ધપત્રસ્ય પુન્નામધેયસ્ય કુટજસ્ય વલ્કં ગૃહીત્વા ” એટલે પુ'કુટજ (કડો) એ
કલ્કલુના મત પ્રમાણે અતિસારમાં સ્ત્રીકુટજ કરતાં ચઢીયાતો છે એ સ્પષ્ટ
સમજાય છે. અર્વાચીન વિદ્વાનો પણ કડાછાલને જ અતિસારમાં છુટથી વાપ-
રવાની સલાહ આપી રહ્યા છે. આ કડાછાલ ઉપર તો યૂરોપીય વિદ્વાનો
મુગ્ધ થયા હતા પણ જ્યારે તેની અંદર ભેળી દુધલાની છાલ વેપારીઓ
ભેળવવા લાગ્યા અને સાચી કડાછાલ મળી શકી નહિ ત્યારે જ તેનો વપરાશ
ઓછો થયો. કડાછાલને અંગ્રેજીમાં 'Conessi Bark' કહે છે. અર્વાચીન
દ્રવ્યશુષ્કવેત્તાઓ ખન્ને જાતની છાલના સ્વાદમાં પણ ભેદ જણાવે છે. પ્રાચીન
લેખકોએ તો કુટજત્વકને તિક્ત જ કહેલી છે, સિતાસિતકુટજ ત્વકના
સ્વાદનું પાર્થક્ય અમારા જોવામાં નથી આવ્યું. ડીમકના મત પ્રમાણે સિત
કુટજની છાલ અસિતકુટજની છાલ જેવી જ કાળી છે. ખેરીના મત પ્રમાણે
કડાની છાલ તિક્ત છે. કડાના (અસિત કુટજના) કુલની સુગંધિ ખડ્ડ જ
માઠક હોય છે. 'મેઘદૂત'માં પણ આજ અસિત કુટજનાં સુગંધિ પુષ્પોથી
યક્ષ મેઘને અર્ધ આપે છે. બીજા એક કવિએ પણ કમલ, બ્રમર અને કુટજ
ને ઉદેશીને એક શ્લોક લખેલો છે:—

અભિરસૌ નલિનીવનવલ્લમઃ કુમુદિનીકુલકોલિકલારસઃ ।

વિધિવિશેન વિદેશમુપાગતઃ કુટજપુષ્પરસં બહુ મન્યતે ॥

ઇંદ્રના આયુધ વજ્રનો આકાર પણ જવના ફલ જેવો જ બૌદ્ધ શુદ્ધાઓમાં
ચિતરેલો જણાય છે. તે ઉપરથી જ ઇંદ્રજવને હંદ્રયવ કહેવામાં આવ્યું હશે.

વેદકમાં કુટજનો ઉપયોગ.

અરક—

- ૧ ક્ષયવાળાને અતિસાર થયો હોય તો—ચોખાના ઘોવણ
સાથે પાવલી પાવલીબાર ઇંદ્રજવ અને સુંઠ પાવાં. ચિ. ૮-૧૨૨.
- ૨ હરસમાં લોહી પડતું હોય તો—કડાછાલનો કવાથ સુંઠ
સાથે પીવો. આથી ઘાટું ચીકણું લોહી પડતું અટકે છે.
ચિ. ૬-૧૮૫.

૩ કુષ્ઠમાં—ઇંદ્રજવનો લેપ કરવો, ઉદ્ઘર્તન કરવું. ચિ-૭

૪ રક્તાપિત્તમાં—ઇંદ્રજવના કલ્કથી પકાવેલું ઘી ખાવું.

ચિ. ૪-૮૭

૫ પિત્તાતિસારમાં—એક પલ (ચાર તોલા) ઇંદ્રજવનાં બીજને
ઉકાળીને તે ઉકાળો મધ નાખીને પીવાથી જલદીથી પિત્તા-
તિસાર મટે છે. (ચિ. ૧૦-૬૧)

૬ રક્તાતિસારમાં—ઇદ્રજવથી પકાવેલું ઘી ખાવાથી તુરત જ રક્તાતિસાર શાંત થાય છે. ચિ. -૧૦-૮૬

૭ મણુરૌપણુ માટે—કઠાછાલનો ઉકાળો મણુરૌપણુ મનાય છે. ચિ. અ. -૧૩-૮૬

સુશુત— ૮ દુઝતા મસા સાથે કર્કપત્ત વિગેરે પકતું હોય તો—કઠાછાલ કે કઠાછાલનું ક્ષણિત પીવું. ચિ. ૬-૬૩

૯ બધી ભાતના અર્શમાં—કઠાછાલનું સેવન કરવું. ચિ. ૬.

૧૦ રક્તાતિસાર સાથે બહુજ કર્ક પકતો હોય તો—ઇદ્રજવનું ક્ષણિત આપવું. ઉ. ૪૦-૬૦

૧૧ પ્રમેહમાં—કઠાનાં ફુલનું શાક અથવા ચૂર્ણ ખાવું. ચિ. ૧૧-૭

વાગ્બટ— ૧૨ દુઝતા મસામાં—દુઝતા મસાની રામબાણુ દવા એક ફક્ત કઠાછાલ જ છે. ચિ. ૮-૧૬૨

ભાવપ્રકાશ-૧૩ શુક્રાશ્મરીમાં—પેશાબ માર્ગમાં ખાઝેલી પથરી, કઠાછાલને દહીં સાથે પીવાથી અને પથ્ય અન્નનું સેવન રાખવાથી પડી જાય છે.

ગદનિઝહ—૧૪ વિસ્ફોટકમાં—ઇદ્રજવને ચોખાના ઘાવણુ સાથે વાટીને ચોપડવાથી વિસ્ફોટક મટી જાય છે. પા. ૨૯૬.

નંચમત—રેવરંડ એ. કેમ્પબેલ પોતાની ‘ ઇકોનોમીક પ્રાઇડ્સ ઓફ હોટાનાગપુર ’ માં લખે છે કે એની છાલ સૂકવી અને દળીને તે જળ-દરના વ્યાધિમાં શરીર ઉપર ઘસવામાં આવે છે. સર્પદંશને માટે એનું ફળ લગાડવામાં કામ આવે છે. તે સોજો અને બળતરા મટાડે છે. મી. યુ. સી. દર્ત પાણીમાં બનાવેલો એનાં મૂળીયાંની છાલનો ક્વાથ લગભગ ત્રણ ઝેનમાં અઠધો ઝેન અફીણુ મેળવીને આપવો પસંદ કરે છે. સાધારણુ તીવ્ર વરમવાળા મરડામાં આ ઔષધ આપવું ન જોઈએ. કઠાછાલ બીજાં ગ્રાહી ઔષધની માફક મરડાની વ્યાધિની પ્રથમ અવસ્થામાં આપવું નહિ. આ ઔષધને વિચાર કર્યો સિવાય મરડાની તથા અતિસારની ફરેક અવસ્થામાં ચોખવાથી યૂરોપીયનો તેમજ દેશી વેદોને આ દવાની અસર માટે શંકાશીલ બનાવ્યા છે એમ માફ માનવું છે. બે વિચારપૂર્વક આ ઔષધની ચોખના કરવામાં આવે તો તે ઘણું જ ઉપયોગી છે. (સીવીલ સર્જન આર. જી. મેથ્યુ). જુના સંધિવામાં આ ઉપયોગી છે. (સર્જન મેથ્યુ. એફ. એલ. રેટન). આ બીજાંનું ૧ ગ્રી ૨ ઝેન સુધીનું વજન નાનાં બચ્ચાં-ઝોના અતિસારને મટાડે છે અને ૪ થી ૫ ઝેનની માત્રામાં નબળાઈમાં શક્તિ આપનાર તરિક્કે કામ કરે છે. ગર્ભાશયના વરમમાં દેશી લોકો આનાં બીજાં,

જીનું રૂ. અને મધ એ ત્રણે મેળવીને ગભીર ઉપર લગાડે છે. (ફર્સ્ટ ક્લાસ આસીરટન્ટ. લાલમહમદ. હોસંગાબાદ). મરડાના વ્યાધિમાં અને ખાસ કરીને ખરબચામાં આ ઔષધ અસરકારક છે તે ખાત્રીથી કહું છું. (સરજન. મેજર. પી. એન. સુકરજી. કટક).

(' વનસ્પતિ ગુણાદર્શ. ')

વક્તવ્ય—વનસ્પતિશાસ્ત્રના આદ્યપ્રણેતા લીનીયસના વખતથી કુટજના ઓળખાણ માટે ઘણો ગોટાળો ઉભો થયેલો હતો. તે ગોટાળો હવે ફક્ત થોડાં જ વર્ષો અગાઉ નીકળી ગયો છે. *H. antidysenterica* અને *W. tinctoria* હવે કડો અને દુધલાના નામથી અનુક્રમે નક્કી થઈ ગયાં છે.

અશોભ દશેમાનિમાં, કંડૂમ દશેમાનિમાં, સ્તન્યશોધન દશેમાનિમાં અને આસ્થપનોપગ દશેમાનિમાં ચરકે કુટજ-ઈંદ્રજવને ગણાવેલું છે. ઉંદરકણીની ખનાવટ પેઠે વત્સકની ખનાવટ પણ કરવાનું કહ્યું છે (વિ. ૭-૨૭). તિક્ત રક્ષમાં તેનો ઉલ્લેખ કરાયેલો છે (વિ. ૮-૧૬૪). યોનિરોગમાં પણ કુટજનો ઉપયોગ ઠીક ઠીક થયેલો દેખાય છે (ચિ. ૩૦-૬૮ અને પુખ્તાનુગ ચૂર્ણ વિગેરેમાં છે). પાંડુ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વિષ, અપસ્માર, ગ્રહણી, રક્તપિત્ત, જ્વર, રાજ્યક્ષમા, કુષ્ઠ વિગેરેમાં તેનો ખીખાં ઔષધો સાથે છુટથી ઉપયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે.

આરગ્વધાદિ, પિપ્પલ્યાદિ, હરિદ્રાદિ, ખૃહત્યાદિ, લાક્ષાદિ વિગેરે ગણોમાં સુશ્રુતે આને યોજેલું છે. કુટજ પ્રાવૃદ્ધ ઋતુમાં કુસુમિત થાય છે એમ સુશ્રુત જણાવે છે (સૂ. ૬-૩૩).

વૃંદમાં અતિસારના પ્રકરણમાં કુટજના અનેક સ્વતંત્ર ઉપયોગો જણાય છે. કેટલાંક દ્રવ્યો હમેશાં લીલાં જ વાપરવાનાં કહેલાં છે તેમાં કુટજની ગણતરી પણ થયેલી છે. જ્યાં છાલ વાપરવાની હોય ત્યાં લીલી જ લેવી. ખી હમેશાં સૂકાં જ લેવાં.

Actions and Uses of *H. antidysenterica*:—The bark and seeds are antiperiodic, similar to *Cinchona* alkaloids, but do not produce nausea, vomiting or head-ache. They are given in fever, chronic diarrhoea, dysentery, worms, internal hemorrhages; also in chronic chest diseases, as asthma, in renal colic, and to allay the vomiting in cholera. They are used after delivery to give tone to the genital soft parts of vagina. It is seldom given alone, generally in combination with a number of aromatics and astringents.

(Khory II p. 387)

नोधि—डा. डी. ति. के. तेमना प्रख्यात पुस्तकभां आनु रसायनशास्त्र आपेक्षं
छे ते लज्जासुखोमे मेधं देवु.

उद्बलेभ—व. शा. पा. ४४३; इ. नि. पा. १५५; N. p. 179; Watt.
IV p. 255; Indig. Drugs p. 154; Indi. Medi. Plants p. 790; वनस्पति
शुद्धादर्थ पा. ३६३.

२४६ करेषु.

N. O. Apocynaceæ.

नाभो—करवीरः, अश्वमारकः, हयमारकः (संस्कृत); करेषु, करेषु (शुद्धराती);
Sweet scented Oleander—स्वीट सेटेड ऑलिव्हेन्डर (अंग्रेजी); Nerium
Odorum—नेरीयम ऑडेरम (लैटीन).

परिचय— करवीरौगुलिपत्रः श्वेतो रक्तश्च पीतकः ।
तथा पाटलपुष्पश्च गुणैस्तुभ्यश्चतुर्विधः ॥

॥ शिवदत्तः ॥

गुणाः— करवीरः कटुस्तिक्तो वीर्यं चोष्णो ज्वरापहः ।
चक्षुष्यः कुष्ठकण्डूघ्नः प्रलेपाद्विषमन्यथा ॥
करवीरद्वयं तिक्तं सविषं कुष्ठजित् कटु ॥

॥ च. नि ॥

करवीरः कटुस्तीक्ष्णः कुष्ठकण्डूविनाशनः ।
त्रणार्तिविषविस्फोटक्षमनोऽश्वमृतिप्रदः ॥
रक्तस्तु करवीरः स्यात् कटुस्तीक्ष्णो विशोषकः ।
त्वग्दोषत्रणकण्डूतिकुष्ठहारी विषापहः ॥
पीतकरवीरकाऽन्यः पीतप्रसवः सुगंधिकुसुमश्च ।
कृष्णस्तु कृष्णकुसुमश्चतुर्विधोऽयं गुणे तुल्यः ॥

॥ रा. नि ॥

करवीरद्वयं तिक्तं कषायं कटुकञ्च तत् ।
त्रणलाघवकृन्नेत्रकोपकुष्ठत्रणापहम् ॥
वीर्योष्णं कृमिकण्डूघ्नं भक्षितं विषवन्मतम् ॥

॥ भा. प्र ॥

हलिनी करवीरौ च कुष्ठदुष्टत्रणापहौ ॥

॥ राजवल्लभः ॥

રક્તવર્ણઃ શ્લોકઃ સ્યાત્ કટુઃ પાકે ચ તિક્તકઃ ।

કુષ્ઠાદિનાશકો લેપાત્ યથા પાટલવર્ણકઃ ॥

શીર્ષપીઢાં કફં વાતં નાશયેદિતી કીર્તિતઃ ।

રક્તાદિચતુરો ભેદા ગુણાઃ શ્વેતહયારિવત્ ॥

॥ નિ. ૨ ॥

ચરક—

૧ કુષ્ઠે-જ્ઞાને પાને ચ મતાઃ તથાષ્ટમશ્વાશ્વમારસ્ય ॥ ચિ. ૭-૯૧

૨ પાલિત્યે-....ક્ષીરપિષ્ઠૌ વા દુગ્ધિકા કરવીરકૌ ।

ઉત્પાઘ્ય પલિતં દેયૌ તાવુભૌ પલિતાપહૌ ॥ ચિ. ૨૧-૨૬૩

સુશ્રુત—

૩ અશ્મર્યામ્-કરવીરસ્ય ક્ષારઃ પેયોઽવિમૂત્રેણ શર્કરાનાશનઃ પરઃ ॥

ચિ. ૭-૨૩

૪ ઉપદંશે-....કરવીરસ્ય પત્રાણિ.....। પ્રક્ષાલને પ્રયોજ્યાનિ.....॥

ચિ. ૧૧-૩૯

વાગ્ભટ—

૫ ગર્ભિण्याઃ કણ્ઠકિકિસનાશાર્યમ્-અશ્વધ્નપત્રસિદ્ધેન તૈલેનામ્યજ્ય મર્દયેત્ ॥

શા. ૧—૬૧

૬ હંદ્રલુપ્તે-પ્રલેપયેત્.....કરવીરરસેન વા ॥ ડ. ૨૪-૨૯.

ચક્રદત્ત—

૭ વ્રણદારણાર્યમ્-....ચિત્રકો હયમારકઃ....દારણમ્ ॥

॥ વ્રણશોધચિ. ॥

૮ પામાયામ્-લેપાદ્વિનિહન્તિ પામાં તૈલં કરવીરસિદ્ધં વા ॥

૯ નેત્રકોપે-કરવીરતરુણકિસલયચ્છેદોદ્ભવો બહુલસલિલસંપૂર્ણમ્ ।

નયનયુગં ભવતિ દૃઢં સહસૈવ તત્ક્ષણાત્ કુપિતમ્ ॥

ભાવપ્રકાશ- ૧૦ ઉપદંશે-કરવીરસ્ય મૂલેન પરિપિષ્ઠેન વારિણા ।

અસાધ્યાઽપિ વ્રજત્યસ્તં લિંગોત્થા રુક્ પ્રલેપનાત્ ॥

વર્ણન—રક્ત અને શ્વેત કરવીર આગોમાં જણાય છે. પીળી કરેણ પણ આગોમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે જણાય છે. સફેદ અને લાલ કુદોમાં સુગંધી હોતી નથી, પીળાં પુલમાં રહેજ સુગંધી હોય છે. કુળાં ફલ, કુળાં પાન અને કોમળ શાખાઓ તોડવાથી તેમાંથી દુધ નીકળે છે. પીળી કરેણનાં ફલ રાત્રી અને મોળીના કરતાં જીદી બતાનાં આવે છે. કરેણ કરેણ હજી સુધી જોવામાં નથી આવી.

વૈદ્યકમાં કરેણુનો ઉપયોગ

- ચરક— ૧ કુષ્ઠમાં-કરેણુના પંચાંગના ક્વાથથી કુષ્ઠવાળાને સ્નાન કરાવવું.
થોડી માત્રામાં પીએ તો પણ સાફ. (પીવું સલાહકારક નથી.)
- ૨ વળીયાં પળીયાંમાં-અમાર દુધેલી અને કણેર બન્નેને દુધમાં
વાટીને ચોપડવાથી પળીયાં મટે છે. ચિ. ૨૬-૨૬૩.
- સુશ્રુત— ૩-પથરીમાં-કણેરના પાનનો ક્ષાર થેટીના દુધ સાથે ખાવાથી
પથરી મટે છે. ચિ. ૭-૨૩.
- ૪ ઉપદંશમાં-કણેરના પાનના ઉકાળાથી ઉપદંશઅસ્ત ભાગ
ધોવો. ચિ. ૧૬-૩
- વાગ્ભટ— ૫ ગર્ભિણીનાં કંઠૂ અને કિક્કિસ માટે-કણેરનાં પાનથી
પકાવેલા તેલથી અભ્યંગ અને મર્દન કરવું. શા. ૧-૬૧
- ૬ ઇંદ્રહુપ્તમાં-કણેરનો રસ ચોપડવો. ઉ. ૨૪-૨૯
- અકેદસ્— ૭ યાજ્ઞ કાંડવા માટે-કરેણુનું અને ચિત્રાનું મૂળ ઘસીને
ચોપડવાથી યજ્ઞ કાટી જાય છે.
- ૮ ખસમાં-કણેરના રસથી પકાવેલું તેલ ચોપડવાથી ખસ મટે છે.
- ૯ નેત્રકોપમાં-કામળ કણેરનાં પાન તોડતાં જે પાણી જેવો
રસ તેમાંથી નીકળે છે, તે રસ અંખમાં આંજવાથી નવી
આવેલી આંખો તુરંતજ મટી જાય છે.
- ભાવપ્રકાશ— ૧૦-ઉપદંશમાં-કણેરના મૂળને પાણીમાં વાટવું. તે લિંગ ઉપર
ચોપડવું. વેદના કમી થઈ જશે.

વક્તવ્ય—ચરક (ચિ. અ-૨૫) અને સુશ્રુત (ક-અ-૨) બન્ને કર-
વીરને ‘ મૂલવિષ ’માં ગણાવે છે. સુશ્રુતે શિરોવિરેચન તરિકે મૂલનો ઉલ્લેખ
કરેલો છે (ચ. ૩૯-૬). ચરક અને સુશ્રુત બન્નેએ તેને તિક્ત વર્ગમાં
ગણાવી છે. ધન્વન્તરીય નિઘંટુકારે બાહ્યોપચાર તરિકે જ કરેણુનો ઉપયોગ
ખતાવેલો છે—“ પ્રલેપાદિષમન્યયા ”. ભાવમિશ્રમાં પણ કહ્યું છે કે ‘ મક્ષિતં વિષવન્મતમ્’.
છતાંયે ચરકે “ સ્નાને પાને ચ મતાઃ તયાષ્ટમશ્ચાશ્વમારસ્ય ” “ સતચ્છદકરવીરાઃ શસ્યન્તે
સ્નાનગણેષુ ” વિગેરેમાં ‘ પાન ’નો પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે તે ધ્યાન ખેંચે એવો છે.
કરવીરમૂળમાં ઘણું જ તીવ્ર ગેર છે. માટે તેનો પીવામાં ઉપયોગ કોઈએ પણ
ન કર્યો એમ છે. આના મૂલની છાલ (ગ્રે. ૨) કરીનાઈનના ૧૦ ગ્રેનની
બરાબર છે. સુશ્રુતાચાર્યે પણ ગેરી હોવાથી ઉકરચેગમાં “ દૂષ્યોદરિણં તુ પ્રત્યા-
સ્ત્યાય.....મથેન અશ્વમારકુંગાકાકાદનીમૂલકલ્કં પાથયેન્ ” ના પાટીને કરવીરનો

પ્રયોગ કરવા લખેલું છે. કર્ણનો ક્ષાર કાઢવાનું (સ. ૧૧-૧૧) અને તેના અશ્મરિમાં ઉપયોગનું સુશ્રુતે કહેલું છે. સુશ્રુતે પાનાલ્પયના પ્રકરણમાં ધારાગૃહને ' પુન્નાગનાગકર્ણીરક્તોપચારે ' કહીને શણગારવાનું કહેલું છે. ચરકે કર્ણીરનું કાતણ ગણાવેલું છે (સ. ૫-૬૬). કર્ણીરનો કષાય મણુરોપણ છે (ચરક. ચિ ૧૩-૮૫). આરગ્વધીય અધ્યાયમાં ધણુખરા પ્રદેહોમાં કર્ણીર છે- ' તૈલાક્તગાત્રસ્ય નરસ્ય કુષ્ઠાન્યુદ્વર્તયેદશ્વહનન્છદેશ્વ । ' (સ. ૩-૧૫).

ધન્વન્તરીય નિષેદુકાર શ્વેત અને રક્ત એ બે પ્રકારની અને રાજનિષેદુકાર શ્વેત, રક્ત, પીત અને કૃષ્ણ એવા ચાર પ્રકારની કર્ણીર ગણાવે છે. કૃષ્ણ કર્ણીર ક્યાંયે જણાતી નથી.

Actions and Uses—Oleandrin (leaves contain an alkaloid oleandrine), if hypodermically injected, causes the heart-beats to fall from 75 or 80 to 10 or 12; if continued for some time the heart ceases to beat and with it the respiration. Both the root and root-bark are powerful diuretic and cardiac tonic, like strophanthine and digitalin. An infusion is given in cardiac systole as well as in dropsy. The root is often used to procure abortion and for the purpose of self destruction. Villagers use the powder of the dried leaves as a remedy for colic, and as an errhine. The paste is applied to chancres and ulcers on the genitals and on ringworm.

R. N. Khory II-389.

Constituents of Thevetia Nerifolia (પીતકર્ણીર:)—The bark contains 'Theretin.'

Actions and Uses—Two grains of this bark is equal to 10 grains of cinchona bark. The bark is bitter, antiperiodic; it is given with benefit in remittent and intermittent fevers. In large doses it acts as an emetic and purgative and in poisonous doses as an acrid poison. The oil is emetic and purgative; like olive oil it is used externally.

(R. N. Khory II p. 392)

ભાવાર્થ—'ઓલીથેન્ડ્રીન' (રક્ત અને શ્વેત કર્ણીરનાં પાંદડાંમાંનું એક તત્ત્વ) આમરીમાં, ઇન્જેક્શન દ્વારા, આપવાથી હૃદયના ધડકા ૭૫ થી ૮૦ સુધી ડોઅ છે તે ૧૦ થી ૧૨ સુધી થઈ જાય છે. વધુ વખત સુધી જારી રાખવાથી હૃદય ધડકાનું બંધ પણ થઈ જાય અને શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ બંધ થઈ જાય. મૂળ અને મૂલતવંશ બન્ને અમોઘ મૂત્રકારક અને સ્ટ્રાઇનથાઈન અને ડીલ્ટેલીનના

જેવાં હૃદયને બલ આપનારાં છે. એનો ક્વાથ cardiac systole માં અને શેથરોગમાં વપરાય છે. ગર્ભપાત અને આત્મઘાત કરવા માટે મૂળ વપરાય છે. ગામડાના લોકો કરેણનાં સૂકાં પાનના ચૂર્ણને મૂળમાં અને શિરોવિરેચનમાં વાપરે છે. ફિરંગરોગમાં, શિશ્નક્ષતમાં અને ઠંડુ વિગેરે ઉપર મૂલતવકનો પ્રલેપ કરવામાં આવે છે. (ખોરી. ભા. ૨. પા. ૩૮૬).

પીળી કણેર—પીળીકણેરના મૂળની છાલનું બે ગ્રેન ચૂર્ણ, સીંકાનાની ૧૦ ગ્રેન છાલની બરાબર છે. મૂલતવક કટુ, અને જ્વરક્ષં છે. નવા તાવમાં અને વિષમ-જ્વરમાં મૂલતવક ઉપયોગ કર્યો પછી ફળદાયક દેખાય છે. મોટી માત્રામાં એની અસર વામક અને રેચક તેમજ ઝેરી છે. એનું તેલ પણ વામક અને રેચક જ છે અને તે ઑલીવ ઑઇલની માફક બાહ્યોપચારમાં જ કામ આવે છે.

(ખોરી. ૨. પા. ૩૯૨.)

“ The antiperiodic properties of the bark have been conformed by Dr. G. Bidie and Dr. J. Shortt. Their trials with it in various forms of remittent fever proved highly satisfactory and leave little doubt that it is a remedy of considerable power. It is employed in the form of tincture (one ounce of the freshly-dried bark macerated for 8 days in 5 ounces of rectified spirit) in doses of from 10 to 15 drops thrice daily.

(Dymock. II p. 406-7)

ભાવાર્થ—“ પીળી કણેરના મૂળની છાલની જ્વરધનશક્તિ, ડૉ. જી. ખીડી અને ડૉ. શૉર્ટ—બન્નેથી પરીક્ષિત અને સમર્થિત થયેલી છે. વિવિધ જાતના વિષમ જ્વરોમાં તે બન્ને મહાશયોએ મૂલતવક છુટ્ટથી વાપરીને તેની જ્વરધન શક્તિ વિષે સંતોષ જાહેર કર્યો છે અને તાવ માટે તેનાં યુક્ત કંઠે વખાણ કર્યો છે. એક આઉંસ તાજા મૂળની છાલને સૂકવીને ૫ આઉંસ રેક્ટીફાઇડ સ્પીરીટમાં આઠ દિવસ સુધી રાખી મૂક્યા પછી તે બનાવટ તેઓ ૧૦ થી ૧૫ ટીપાં દિવસમાં ત્રણ વખત પ્રમાણે આપતા હતા. ”

ડીમક ભા. ૨. પા. ૪૦૬-૭.

ઉલ્લેખ—ફ. નિ. પા. ૩૦૩; N. p. 181; Indi. Medi Plants p. 300.

अर्कादि वर्ग

N. O. Asclepladeæ.

२५० कपुरीभधुरी.

नाभे।—आस्कोता, सारिवा, अनन्ता, इयामा, गोपी, उत्तलसारिवा (संस्कृत);
 उपलसरी, कपुरीभधुरी, उसयो, उसयोभगरणी (शुभ्रशत); कागडीयो कुठेर
 (पोरणंदर. पंचमहाल); अनंतभूण, उपणसाव, लहानकावणी (भराडी);
 डिंदीसावस, कादीसर, गैरीसर (डिंदी); अनंतभूव (भंगादी); नमारी
 (भलायलभू ताभील); Indian Sarsaparilla—इन्डियन सासोपरीला (अं-
 ग्रेल); Hemidesmus Indicus—हेमीडेस्मस् इन्डिकस् (बेटीन).

परिचय—

सारिवा दण्डिमीपत्रा श्वेतरेखांकितच्छदा ।

दुग्धगर्भा शिबिफला तूलिनी कृष्णवल्लरी ॥

॥ शिवदत्तः ॥

“ सारिवा जम्बूपत्रा दुग्धगर्भा वल्ली स्वनामप्रसिद्धा कृष्णसारिवा
 छलहेण्टापत्रसदृशच्छदा चन्दनगन्धा ‘ कालवेली ’ ति लोके ” ॥

इल्लहणः सू-३८-४

गुणाः—

सारिवे द्वे तु मधुरे कफवातात्मनाशने ।

कुष्ठकण्डूज्वरहरे मेहदुर्गन्धिनाशने ॥

कृष्णमूली तु संग्राही शिशिरा कफपित्तजित् ।

कृष्णारुचिप्रशमनी रक्तपित्तहरा स्मृता ॥

॥ च. नि; रा. नि ॥

सारिवायुगलं स्वादु स्निग्धं शुक्रकरं गुरु ।

अग्निमान्यारुचिद्वासकासामविषनाशनम् ॥

दोषत्रयात्मप्रदरज्वरातिसारनाशनम् ॥

॥ भा. प्र. ॥

सारिवा वातपित्तासृक् तृट्छर्द्दिज्वरमाक्षिनी ।

अनन्ता ग्राहिणी रक्तपित्तप्रशमनी हिमा ॥

॥ रा. च. ॥

छेदनं मूत्रकृत् बल्यं परं वृष्यं रसायनम् ।

औपशंसिकरोगघ्नं सर्वचर्मविकारनुत् ॥

● आमवातं वातरक्तं सूतरोगांश्च नाशयेत् ॥

॥ ॥ कश्चित् ॥

अनन्ता संग्राहकरक्तपित्तप्रक्षमनानाम् ॥ चरकः सू. अ. २९

સુશ્રુત—

૧ સ્કન્દાપસ્મારપ્રતિષેધાર્થમ્—અનન્તાં કુક્કુટીં ધારયેત્ ॥

उ. अ. २९

૨ અર્શઃસુ—....કલશે વાન્તઃ આસ્ફોતામૂલકલ્કાવાલિસે નિષિક્તં તંકં
અમ્લમનશ્લં વા પાનમોજનેષૂપયુક્તીત ॥ ચિ. અ. ૬.

૩ વ્રણશોધનાર્થમ્—આસ્ફોતજાતીકરવીરપત્રૈઃ । કષાયમિષ્ટં વ્રણ-
શોધનાર્થમ્ ॥ ચિ. અ. ૧૮

૪ મૂષિકવિષે—સર્પિઃ પિબેન્નરઃ । આસ્ફોતામૂલસિદ્ધં વા । ક. અ. ૬

૫ પૂતનાપ્રતિષેધે—આસ્ફોતા ચૈવ યોજ્યા સ્યુઃ બાલાનાં પરિષેવને ॥

उ. अ. ३४.

૬ શ્વાસે—ગોપલ્લંચુદકે સિદ્ધં સ્યાત્ અન્યદ્ દ્વિગુણે ઘૃતમ્ ॥ उ. ૫૧.

चक्रदंष्ट—

૭ વ્રણે—एकं वा सारिवामूलं सर्वव्रणविशोधनम् ॥

૮ નેત્રરોગે—श्यामाकायाम्बुना वाथ सेचनं कुसुमापहम् ॥

बंगसेन—

૯ વ્રાતઘ્ન્યાધૌ—उर्द्ध्वावाताविनाशाय वासापत्रसमान्वितं । श्यामामूलं
પિબેત્ પિષ્ટં ક્ષીરેણ પરિમિશ્રિતમ્ ॥

૧૦ વ્રણશુક્રનામનેત્રરોગે—....આશ્વોતનમ્ । શ્યામામૂલકષાયં વા
મધુના વ્રણશુક્ષિણમ્ ॥

વધુર્ન—કાગડીયા કુંદેરના વેલા ૫ થી ૧૫ં ફીટ જેટલા લાંબા થાય છે. એમાં ઘણું કરી લાંબાં, સાંકડાં, અણીદાર, અથવા ટેરવે બુટ્ટાં—એવાં વિવિધ ભતનાં પાન આવે છે. પાન સામસામાં, ખૂબ જ ડુંધી ડીંટડીવાળાં, ઉપરની સપાટી ઉપર વચ્ચેવચ્ચે સહેજ પટ્ટીવાળાં હોય છે; બન્ને સપાટી ચળકતી, ઉપરની થેશ લીલા રંગની અને નીચેની ધોળાશ લેતી ફીક્કી હોય છે. પાનની કેમ ઘણું કરીને બાંધુડા રંગની ને વખતે તેની બાકીની સપાટી પણ બાંધુડી છાયા લેતી હોય છે. પત્રકેણુમાંથી પુલની ગચ્છીઓ નીકળેલી હોય છે. કુલ સફેદ, લીલાશ લેતા પીળા કે સહેજ બાંધુડી છાયા લેતા રંગનાં, બાહરના આસો નિ. ૬

માસમાં આવે છે. પુલ બપોરે ઉઘટે છે. કારતક માગસરમાં શીંગ સામસામી બે આવેલી હોય છે. તે પ્રથમ લીલાશ લેતા રંગની પશુ પાછળથી ક્રીક્કા કે બેશ બાંધુડા રંગની થઈ જાય છે. કાચી શીંગ તોડતાં તેમાંથી દુધ નીકળે છે. શીંગની ઉપરની બાબુ ચપટી અને ઉપર ઉભી નીક. હોય છે. શીંગ ૩ થી ૫ ઈંચ લાંબી અને ૧૫ થી ૨ લાઈન પહોળી હોય છે. શીંગની અંદર વચ્ચેવચ્ચે રાતા રંગની સળી હોય છે અને તેની બાબુએ સફેદ રૂપેરી વાળની પોંછીવાળાં ચપટાં ઘણાં બીજ આવેલાં હોય છે. આ બીજ આવા રૂમાં લપેટાઈને પવનમાં ઉડી ઉડી દૂર દૂર પડે છે અને આવી રીતે પોતાનો વિસ્તાર ફેલાવે છે. મૂળ સ્લેટપેનથી ટચલી આંગળી જેટલાં બડાં, ઉપરથી કાળા રંગનાં અને અંદરથી ક્રીક્કા ધોળા રંગનાં હોય છે. તે આવાથી મધુર લાગે છે.

વૈદ્યકમાં કપુરીમધુરીનો ઉપયોગ—

- સુશ્રુત—** ૧ સ્કન્દ નામનો ગ્રંથ અને અપસ્મર વિગેરેના પ્રતિષેધ માટે—સારિવાનાં મૂળ બચ્ચાની કોટમાં પહેરાવવાં. ઉ. ૨૯
- ૨ હરસમાં—એક ઘડામાં સારિવાનાં મૂળનું ચૂર્ણ નાખી તેમાં દુધ ભરી ઢાંચી બનાવવું. આની ખાટી અથવા મોળી છાશ હમેશાં ખાવાથી હરસ મટે છે. ચિ. ૬.
- ૨ ત્રણુશોધન માટે—સારિવાનાં પાનનો ક્વાથ ત્રણુશોધક છે. ચિ. ૧૮
- ૪ ઉંદરના ઝેરમાં—સારિવાનાં મૂળથી સિદ્ધ કરેલું ધી ઉંદરનું ઝેર શમાવનાર છે. ક. ૬
- ૫ પૂતના નામના ગ્રંથની શાંતિ માટે—સારિવાનાં મૂળના ક્વાથથી સેવન કરવું. ઉ. ૩૨
- ૬ દમમાં—સારિવાના મૂળના ક્વાથમાં પકાવેલું ધી શ્વાસહર છે. ઉ. ૫૧.
- ચક્રદત્ત—** ૭ ત્રણુમાં—સારિવાનાં મૂળ ઉત્તમ ત્રણુશોધન છે. સર્વ પ્રકારના ત્રણુનું શોધન કરનાર છે.
- ૮ નેત્રના રોગમાં—સારિવામૂળનો ક્વાથ આંખમાં સેવન કરવાથી આંખનું કુંકું, ચાંદુ (corneal ulcer) વિગેરે મટે છે.
- બંગસેન—** ૯ વાતરોગમાં—સારિવાનાં મૂળ અને અરડુસીનાં પાન હમેશાં દુધ સાથે પીવાથી વાયુના રોગો શાંત થઈ જાય છે.

૧૦ આંખમાં કુહું પડ્યું હોય તો—સારિવાના મૂળનો ક્વાથ મધ મેળવી આંખમાં સેચન કરવો.

વક્તવ્ય—ચરકે સ્તન્યશોધન, નવરહર, દાહપ્રશમન, વધર્મ, કંઠ્ય અને પુરીપસંપ્રદર્શીય દશેમાનિમાં સારિવા, અનંતા, આસ્ફાતા વિગેરેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ચરકમાં ‘ઉત્પલસારિવા’નો એક પશુ ઠેકાણે ઉલ્લેખ નથી.

ચરક સુશ્રુતમાં સારિવાનો ઉલ્લેખ ક્યાં ક્યાં છે તે શોધી કાઢવું સુ-રેલ છે. અનંતા, આસ્ફોતા, ગોપી, ગોપવહ્ની, કૃષ્ણસારિવા, સારિવા, શારિવા, ઉત્પલસારિવા—આટલા શબ્દો જોઈએ ત્યારે જ તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે. “સ્વામા” શબ્દ નસોતરને માટે ખાસ કરીને અને પ્રિયંશુ વિગેરેને માટે બીજી જગોએ વપરાયેલો છે એટલે ‘સ્વામા’ના હેડીંગ ઉપરથી પાછું ટીકા જોઈ જોઈને સારિવાના અર્થવાળા ‘સ્વામા’ શબ્દો તારવવા રહ્યા. આવું કામ કઠિન છે છતાં કરવા જેવું છે. તે તરફ વિદ્વાનેાનું ધ્યાન ખેંચાતું કેમ નહિ હોય ?

અમરકોષમાં સારિવાનો ઉલ્લેખ છે—સારિવાદ્રયનો નથી. લાનુજી દી-ક્ષિતના વખતમાં સારિવા ‘ગુલીસર’ નામથી પરિચિત હશે. હિંદીમાં ‘ગોરી-સર’ એનો જ અપભ્રંશ લાગે છે. ચક્રોક્ત ન્વરચિકિત્સાની ટીકામાં શિવદાસ લખે છે કે—“વત્ર સારિવા યકા પઞ્ચતે તત્ર અનન્તમૂલમેવ । એવમન્વત્રાપિ જ્ઞેયમ્ ॥” કૃષ્ણસારિવા અને કાષ્ઠસારિવા—ના ઉલ્લેખો મળી આવે છે. આ બન્ને શું હશે ?

રા. સુ. જયકૃષ્ણભાઈ લખે છે કે “સ્વેત સારિવા એ ઉપલસરી (Hemidesmus Indicus) લાગે છે અને કૃષ્ણ સારિવા તે (Cryptolepis Buchananii) હોય એમ જણાય છે, કારણ કે મરાઠીમાં અનંતમૂળને “લાહાનકાવળી” અને કૃષ્ણસારિવાને ‘મોંઠીકાવળી’ અને ‘કાળીકાવળી’ કહે છે. તેમ અનંતમૂળના વેલા મોંઠીકાવળીના વેલાઓ કરતાં નહાના થાય છે અને તેના જેટલા કાળા થતા નથી માટે સ્વેત અને કૃષ્ણ એવા બે લેટો પડેલા જણાય છે. પશુ ડૉ. ઉદયચંદ દત્તને આધારે ડૉ. ડીમક અને વોટે (Ichnocarpus frutescens) ને સ્વામાલતા કહી છે. અનંત મૂળને કેટલાકે કપુરીમધુરી પણ કહે છે અને તેની જગોએ ઔષધિ તરિકે વાપરે છે. પણ કાઠિયાવાડમાં ઘણે ભાગે ગોરખગંજનાં મૂળ કપુરીમધુરીને નામે વપરાય છે.”

ચરકે અનંતાને કષાયસ્કંધમાં અને ગોપવહ્નીને મધુસ્કંધમાં ગણાવેલી છે. સારિવા અને ઉત્પલસારિવાને કેલ્હણે એકજ ગણાવેલી છે.

અભિપ્રાય—“એઈન્સલી કહે છે કે તામીલ ડૉક્ટરો પથરી અને મૂત્રકૃમ્મના વ્યાધિમાં સારિવાનું ચૂર્ણ કરીને ગાયના દુધમાં આપે છે...હિંદુ-

સ્થાનમાં થોડો વખત થયાં આનો ક્વાથ કરીને આમલીનાં ફરદોને માટે, કંઠ-માળને માટે, ગર્ભાશયના વ્યાધિઓને માટે, ત્રણથી ચાર ઔસ સુધી ત્રણ વખત ખરા સારસાપરીલાની જગ્યાએ યુરોપિયન ડોક્ટરો વાપરે છે. ”

દક્ષિણમાં આના દુધ જેવા રસને ઔષ્ધેદમીયામાં આંખનાં રોપમાંને લગાડવામાં આવે છે. આનાં મૂળને કેળનાં પાંદડાંમાં થોડી તેની સાથે છીર, સકર તથા ઘી મેળવી મૂત્રાશય તથા ગર્ભાશયના વ્યાધિમાં દેવામાં આવે છે; વળી તેનો લેપ સોજા ઉપર લગાવવામાં આવે છે. ”

“ ઉપદંશના વ્યાધિઓમાં ચિરશુષ્કારી અને શક્તિ આપનાર છે, તથા સારસાપરીલાની જગ્યાએ વપરાય છે. ”

(સર્જન આર. ડી. મરે. એમ. ડી.)

નખળાઈ, બુનો સંધિવા, ફીરંગ અને ત્વગદોષ વિગેરે વ્યાધિઓમાં ઉપયોગી છે. (શ્રીગેક સર્જન એફ. એલ. થોર્નટન)

જેવો સારસાપરીલામાં શુષ્ક છે તેવો જ આમાં છે. (સીવીલસર્જન સી. એસ. રસલ.)

એનો ક્વાથ એકલો આપવાથી ઉપદંશ ઉપર અસર કરતો નથી, પણ આથોડાઈડ એફ પોટાસ ૧૦ ગ્રેનની સાથે મોટા વજનમાં દિવસમાં ત્રણ વખત અપાય તો અસર કરે છે. (સરજન પી. અંડરસન. ગંતુર.)

(‘ વનસ્પતિ શુદ્ધાદર્શ ’ માંથી)

Actions and Uses—Valuable alterative, diaphoretic, diuretic, tonic; the powder fried in butter is given to children in thrush. With honey it is given in rheumatic pains and boils. As a diuretic, its infusion with cow's milk is given in scanty and high-coloured urine, strangury and gravel. As a diaphoretic and tonic, it is given in fevers with loss of appetite and disinclination for food. As an alterative it is given in chronic rheumatism, skin diseases, scrofula, syphilis, cachexia, constitutional debility &c. Infusion with onion and cocoanut oil is given in piles. It is a good substitute for sarsaparilla.

(R. N. Khory II p. 400.)

નિંધ—કૃષ્ણ સારિવા (Cryptolepis Buchanani. N. O. Asclepiadaceae) પાવાગૃહમાં ઢગલાઈ થાય છે. વેગનો ભરાય એટલા પ્રમાણમાં પાવાગૃહમાં આ ઉગે છે. મોટા જાંબુ જેવાં પાન, પાન તોડતાં દુધ નીકળે છે. શીંગો સામસામી થાય છે. મૂળ ચાર્ખતાં સ્વાદ વિનાનું મધુર લાગે છે.

આનેજ મળતી એક વેલ જે રખરવેલના નામથી ઓળખાય છે તે પણ હવે ઘણેખરે ઠેકાણે ઢગલાખંધ ઉગતી જણાય છે. બિલ્વેશ્વર પાસેના બરડાના ભાગમાં રખરવેલ ઢગલાખંધ ઉગે છે-બણે કે આખું વન જ રખરવેલનું ભરણું ન હોય ! પણ કૃષ્ણસારિવાની જગાએ આને વાપરવાની ભુલ કાઢી રખે કરતા. આનાં મૂળ ખાવાથી ઉલટી અને ઝાડા થાય છે. રખરવેલ (*cryptolepis grandiflora*)ને ઉલ્લેખ નેનું સાહેબે નથી કર્યો જણાતો !

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૪૪૯; રૂ. નિ. પા. ૭૪; N. p. 188; Indi drugs p. 150; Watt IV. p. 219; 'વનસ્પતિશુષ્કાદય' પા. ૪૦૨; Indi. Modi. Plants p. 807.

૨૫૧ આકડો.

N. O Asclepiadace.

નામો—અર્ક; શુક્રફલ; શુક્લાર્ક; રાજાર્ક; શ્વેતમંદાર; અલર્ક; રૂપિકા (સંસ્કૃત); આકડો (શુજરાતી); લાલ મહાર (મરાઠી); આક, મહાર (હિંદી); બાંધગેન્ડીક સ્વૈલોવટ (અંગ્રેજી); *Calotropis procera*-કલોટ્રોપીસ પ્રોસેરા અને *Calotropis gigantea*-કલોટ્રોપીસ બાંધગેન્ડીઆ (નાનો અને મોટો આકડો) (લેટીન).

ગુણા:—

અર્કસ્તિક્તો મવેદુષ્ણઃ શ્વેતમંદારઃ પરમઃ સ્મૃતઃ ।

કણ્ડુવ્રણહરો હન્તિ જન્તુસંહતિમુદ્ધતામ્ ॥

અર્કસ્તુ કટુરુષ્ણશ્ચ વાતહૃદીપનઃ સરઃ ।

શોફવ્રણહરઃ કણ્ડુકુષ્ઠપ્લીહક્રિમીજ્વયેત્ ॥

રાજાર્કઃ કટુતિક્તોષ્ણો વૌર્યમેદોવિષાપહઃ ।

વાતકુષ્ઠવ્રણાન્હન્તિ શોફકણ્ડુવિસર્પનુત્ ॥

॥ ચ. નિ. ॥

અર્કસ્તુ કટુરુષ્ણશ્ચ વાતજિહ્વીપનીયકઃ ।

શ્વેતાર્કઃ કટુતિક્તોષ્ણો મલશોધનકારકઃ ।

મૂત્રકૃચ્છ્રાલ્લ શોફાસિવ્રણદોષવિનાશનઃ ॥

રાજાર્કઃ કટુતિક્તોષ્ણઃ કફમેદોવિષાપહઃ ।

वातकुष्ठव्रणान्हन्ति शोफकण्डूविसर्पनुत् ॥
 श्वेतमंदारकोऽत्युष्णस्तिक्तो मलविशोधनः ।
 मूत्रकृच्छ्रव्रणान्हन्ति किमीनत्यन्तदारुणान् ॥

॥ रा. नि. ॥

अर्कद्वयं सरं वातकुष्ठकण्डूविषव्रणान् ।
 निहन्ति प्लीहगुल्मार्शःश्लेष्मोदरशकृतकृमीन् ॥
 अलर्ककुसुमं वृष्यं लघु दीपनपाचनम् ।
 अरोचकप्रसेकार्शःश्वासकासनिवारणम् ॥
 रक्तार्कपुष्पं मधुरं सातितं कुष्ठकिमिघ्नं कफनाशनञ्च ।
 अर्शोविषं हन्ति च रक्तपित्तं संग्राहि गुल्मे श्वयथी हितन्तत् ॥
 क्षीरमर्कस्य तिक्तोष्णं क्षिप्यं सलवणं लघु ।
 कुष्ठगुल्मोदरहरं श्रेष्ठमेतद्विरेचनम् ॥

॥ भा. प्र ॥

अर्कः किमिह्रस्तीक्ष्णः सरोऽर्शःकफदोषजित् ।
 तत्पयः किमिदोषघ्नं हितं कुष्ठोदरार्शजित् ॥

॥ राजवल्लभः ॥

अर्कमूलत्वचा स्वेदकरी श्वासनिवर्हणी ।
 उष्णा च वामिका चैव फिरंगरोगनाशनी ॥

॥ कश्चित् ॥

चरक—

१ वमने सविरेचने—क्षीरमर्कस्य विज्ञेयं वमने सविरेचने ॥ सू. अ-१

२ अर्शःसु अर्कमूलम्—अर्कमूलं शमीपत्रं अर्शेभ्यो धूपनं हितम् ॥

चि. अ-९

३ व्रणाच्छादनार्थं—व्रणप्रच्छादने विद्वान् पत्राण्यर्कस्य चादिशेत् ।

चि. अ-१३.

४ उरुस्तंभे—(१)....ञ्जाकैरलवणैरद्याज्जलतैलोपसाधितैः ।

सुनिषण्णकनिर्बार्क....पल्लवैः ॥

चि. अ-१७.

(२).....कुर्यादुत्सादनं शृगाम् ।....मूत्रैर्कस्य वा विषकम् ॥

चि. २७—४७.

- सुश्रुत— १ श्लेष्मदुष्टयोनिरोगे—भाषितं पयस्सर्कस्य माषचूर्णे ससैन्धवम् ।
वर्तिः कृता मुहुर्धर्या ततः सेव्या सुखांशुना ॥ वि ३०-६९
- ६ जातसत्त्वे कुष्ठे—काथं वार्कालर्कसत्तच्छदानाम् जातसत्त्वं पिबेत् ॥
वि. ९-५१
- ७ कर्णशूले—अर्काङ्कुरान्म्लपिष्टांस्तैलाक्तान् लवणान्वितान् । सज्जिद-
ध्यास्तुहीकाण्डे कोरिते मच्छदावृते ॥ पुटपाकक्रमस्विन्नान् पीडयेत्
आरसांगमात् । सुखोष्णं तद्रसं कर्णे दापयेच्छूलज्ञान्तये ॥
उ. २१-२३-२४.
- ८ श्वत्से—पिबेत्संचूर्णं मधुना घानाश्चाप्यथ मक्षयेत् । अर्काङ्कुरैर्मा-
वितानां यवानां साध्वनेकशः ॥ उ. ५२-३६.
- ९ आलर्के विषे—पल्लं तिलतैलञ्च रूपिकायाः पयो गुडः । निहन्ति
विषमालर्कं मेघवृन्दमिवानिलः ॥ अर्कसीरयुतं ह्यस्य दद्याच्चापि
विशोधनम् ॥ क. ७-५५-५२
- वाग्भट— १० दन्तगतकृमिशूले—सत्तच्छदार्कसीराभ्यां पूरणं क्रिमिशूलजित् ॥
उ २२-२०
- वृन्द— ११ प्लीहरोगे—अर्कपत्रं सलवणं अन्तर्धूमं विदाहयेत् । मस्तुना वा
पिबेत्सारं प्लीहरोगं व्यपोहति ॥ उदराधिकारे. ४३.
- १२ मेढूपाके—जपाजात्यश्वमारार्कशम्याकानां दलैः पृथक् । कृतं प्रक्षालने
काथं मेढूपाके प्रयोजयेत् ॥ उपदंशाधिकारे-९
- १३ कच्छूपाकाया—अर्कपत्ररसे पक्वं रजनिकल्कसंयुतम् ।
कडुतैलं निहन्त्येतत्कच्छूपामाविषर्निकाः ॥ कुष्ठाधिकारे. १३६
- चक्रदत्त— १४ वृद्ध्यामये—निष्पिष्टमारणालेन रूपिकामूलवल्कलम् । लेपो वृद्ध्या-
मयं हन्ति बद्धमूलमपि दृढम् ॥ वृद्धिचि०
- १५ श्लेष्मपदे—निष्पिष्टमारणालेन रूपिकामूलवल्कलम् । प्रलेपात् श्लेष्मपदं
हन्ति बद्धमूलमपि दृढम् ॥ श्लेष्मपदचि०
- १६ वृश्चिकदंशे—पुरधूपपूर्वमर्कच्छदमिव पिष्ट्वा कृतो लेपः ॥ विषाचि०
- वीगसेन— १७ वातसंभवेऽर्शसि—लवणान्यर्कपत्राणि विनीय तरुणानि च । तैलेना-

મ્લેન યુક્તાનિ યુક્ત્યા ક્ષારં દહેદ્વિષક્ । ઉષ્ણોદકૈન મયૈર્વા રસૈર-
મ્લૈશ્ચ લાભતઃ । પીતઃ પ્રશમયત્યેષ ક્ષારોઽર્શો નાતસંભવમ્ ॥

॥ અર્શોઽધિકારે ॥

૧૮ મુસ્તકાણ્ય—અર્કક્ષીરહરિદ્રામ્બ્યાં મર્દાયિત્વા પ્રલિપનાત્ । મુસ્તકાણ્ય-
શમં યાતિ ચિરકાલોદ્ભવં ધ્રુવમ્ ॥ ક્ષુદ્રરોગાધિકારે ॥

૧૯ નયનામયે—આર્કશ્ચ મૂલમાપોચ્ચ મુહૂર્ત વારિણિ ન્યસેત્ । એતદાશ્ચોતનં
દૃષ્ટં નયનામયનાશનમ્ ॥ નેત્રરોગાધિકારે ॥

વૈદ્યમનોરમા—૨૦ કર્ણરોગે—તૈલં દુગ્ધં પયો વાપિ સંશૃતં શ્રવણે સિપેત્ । સપૂયપૂતીન્
જન્ત્વાદીન્ જયેદ્ધાર્કમથાપિ વા ॥ પૃ. ૪૬.

૨૧ અસિરોગે—દુગ્ધપાત્રપક્વમર્કચીજમાશ્ નાશયેદન્ધકારમસિસંભવં
નૃણાં મુનિશ્ચિતમ્ ॥ પૃ. ૪૩

૨૨ પામાયામ્—મગવન્ ! ભાસ્કરક્ષીર ! પામાઽહમભિવન્દયે । યત્રદેશ્ચ
મવાન્ પ્રાસસ્તદેશં ન વ્રજામ્યહમ્ ॥ પૃ. ૨૬

શોદલ— ૨૩ અરૂંધિકાયાં—...રૂપિકાલેપનં કણ્ઠકેદદાહાર્તિનાશનમ્ ॥
પા. ૯૪

૨૪ ક્ષયે ગલમલવિશુદ્ધયર્થ—સામુદ્રકં ચ સંચૂર્ણ્ય માનુદુગ્ધેન
ભાવિતમ્ । પાયયેદ્દાન્યદુગ્ધેન ગલે મલવિશુદ્ધયે ॥ પૃ. ૧૧૧

૨૫ વૃશ્ચિકવિષે—અર્કક્ષીરં ધ્રુવં પુંસાં પ્રચ્છન્નાગતશોણિતં । ન્યસ્તં
દંશે ક્ષણાદેવ વૃશ્ચિકસ્ય વિષં હરેત્ ॥ ગ. નિ. પૃ. ૧૧૯

૨૬ કામલાયાં—અંકોલમૂલમથવાઽર્કજટા પ્રપિષ્ઠા । સ્વચ્છેન તન્દુલ-
જલેન મુસંપ્રયત્નાત્ । સ્યાત્કામલામયહરી કૃતનાવનાનામ્ । આઘ્રાત-
માત્રમપિ જાલિનિકાફલં વા ॥ પૃ. ૪૬૬.

૨૭ પિટિકાયામ્—નરાણામર્કમૂલેન પાકં ગત્વા પ્રણશ્યતિ । ગોમૂત્ર-
પરિપિષ્ઠેન પિટિકા સંપ્રલેપિતા ॥ પૃ. ૧૧૧.

વર્ણન—આકડાનાં આકડાં ૫ થી ૧૫ હાથ સુધી ઉંચાં થાય છે. હમ-
ભગ બધી જગોએ અને બધી જ રૂતુમાં તે જણાય છે. આકડો નહિ કેળવે
હોય એવો માણસ બાળ્યે જ હશે. એનાં પાન વડના જેવાં અને સામસામા
આવેલાં હોય છે. તેની સપાટી ઉપર સૂક્ષ્મ બુરાશ લેતી ધોળી રેખાંત્રી જેવું

છે. પુલો છત્રાકાર આવેલાં હોય છે. કુલમાં સ્કેજસ્કાજ મધુરી સુવાસ હોય છે. એ કુલની રચના અતિશય સુંદર છે. આઈગ્લાસથી જોવાથી તેના સૌંદર્યનું આપણને ભાન થાય છે અને જોલાઈ જવાય છે કે ‘ ઓહોહો ! પ્રભુની શી લીલા છે ! ’ પુષ્પાભ્યન્તરકોષની પાંખડીઓ પાંચ હોય છે. પુકેસરો પણ પાંચ હોય છે. તેના તંતુઓ જોડાઈને સ્પીકેસરની ચોફર એક નળી કે સ્તંભની પેઠે રહેલા હોય છે. તેની બહાર ખીસકોલીના આકારના જાંબુડા રંગના છેડાઓ (corona) પરાગકોષને વળગેલા હોય છે. પરાગકોષ બે પોલવાળા હોય છે. તે દરેક કોષમાં એકેક પરાગસમુદાય હોય છે. સ્પીકેસર ૧ હોય છે. તેના ગર્ભોશયનાં બે ખાનાં હોય છે. આ બંધુ આઈગ્લાસથી જોયા વિના સમભય એવું નથી. પણ જોવા લાયક હોય છે. એને જોવાથી દયાળુ પરમેશ્વરની મહત્તા, ગહનતા અને સૌંદર્યનો ખ્યાલ આવે છે. ફલ બે સામસામાં વાંકી કેરી જેવાં હોય છે. તેમાંથી ૩ નીકળે છે.

માત્રા—આકડાની છાલનું ચૂર્ણ ૧ વાલ. નાનાં બચ્ચાને ૧ રતી. રક્ત-શોધન તરિકે ૧ થી ૨ વાલ. વમન તરિકે બે આનીથી પાવલી ભાર. મરડો અને ઝાડો અટકાવવા માટે ચૂર્ણ ૫ થી ૧૦ ઘઉંભાર.

વેદ્યકમાં આકડાનો ઉપયોગ.

- ચરક—
- ૧ આકડાના દુધને સૂકવીને તેનું સેવન કરવાથી વમન અને વિરેચન બંને થાય છે. સૂ. અ. ૧
 - ૨ મસામાં—આકડાનાં મૂલ અને સમડીનાં પાન—બંનેનો કુમાડો મસાવાળા માટે હિતકર છે. ચિ. અ. ૯
 - ૩ ઘણુ ઢાંકવા માટે—આકડાનાં પાન વાપરવા જેવાં છે. ચિ. અ. ૧૩
 - ૪ ઉરસ્તંભમાં—(૧) આકડાનાં પાનનું શાક-ફક્ત પાણી અને તેલમાં પકાવેલું—મીઠા સિવાયનું ખાવું. (૨) આકડાના મૂલના ઘસારાથી માલીશ કરવું.
 - ૫ કફરૂપિત ચોનિમાં—અડદના ચૂર્ણમાં સ્કેજ સીંધાલુણ મેળવીને તેને આકડાના દુધની સાત ભાવના આપવી અને પછી તેની નાની નાની સોગડીઓ વાળી લેવી. તે વારંવાર વાપરવી, તેમ જ પાણી સાથે પીવામાં પણ લેવી. વાપરવી વધારે સારી છે. એથી શ્લેષ્મદુષ્ટ ચોનિ સ્વચ્છ થાય છે. ચિ. ૩૦-૬૬.

સુમુત— ૬ કોદવાળાએ—સપ્તપર્ણ, આકડો વિગેરેના કવાથ પીવા. ચિ. ૬-૫૧

૭ કંજુશૂળમાં-આકડાનાં કોમળ પાનને કાંજ સાથે વાટી નાખવાં. રહેજ સીધવ અને તેલ સાથે તેની લુગદી બનાવવી. પછી ચોરના ભુંગળામાં તે લુગદીને મૂકવી અને ઉપરથી પુટપાકને યોગ્ય ક્રિયા કરી પુટપાક આપવો-પછી ઠંડુ થાય એટલે લુગદીમાંથી રસ નીચાવી લેવો. કાનના ચસકામાં એ રસને રહેજ ગરમ કરીને ટીપાં મૂકવાથી અજબ ફાયદો જણાય છે. ઉ. ૨૧-૨૩-૨૪.

૮ દમમાં-આકડાનાં. કુમળાં પાનના રસથી જવને ખૂબ ભાવના આપવી. પછી એ જવ મધ સાથે ખાવાથી કે એ જવની ધાણી શેકાવીને ખાવાથી શ્વાસમાં ઠીક ફાયદો કરે છે. પ્રયોગ લાંબો વખત અજમાવવો.

૯ હડકાયા કુતરાના ઝેરમાં-સૂકું માંસ બે તોલા, તલનું તેલ ૨ તોલા, ગોળ ૨ તોલા અને સૂકવી નાખેલું આકડાના દુધનું ચૂર્ણ ૨ તોલા-આ ત્રણેને મેળવીને ચણા ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળી લેવી. હમેશાં સવારસાંજ યોગ્ય પ્રમાણમાં લેવાથી હડકાયા કુતરાનું ઝેર નાબુદ થશે. ક. ૭-૫૨ અથવા જેને કુતરું કરડ્યું હોય એવા માણસને આકડાના દુધનું વિશેષન આપવું. ક. ૭-૫૧.

વાગ્બટ— ૧૦ દાંતના કૃમિમાં-આકડાનું દુધ દાંતમાં પૂરવાથી દાંતના મૂળમાં પડેલા કૃમિ અને તેને લીધે થતી વેદના બંનેનો નાશ થાય છે.

વૃંદ— ૧૧ પ્લીહરોગમાં-આકડાનાં પાન અને તેટલા જ વજનમાં મીઠું-બંનેને ચરવાર માટલીમાં પાથરવું. પછી જરાકેય ધુમાડો બહાર ન જાય એવી રીતે કપડમટ્ટી કરી લઇને તે પાનને ખાળી નાખવાં. એ ક્ષારને હમેશાં સુરકા સાથે લેવાથી પ્લીહ અને પ્લીહોદર મટે છે.

૧૨ ઇંદ્રિય પાકી હોય તો-આકડાના પાનના કવાથથી ઇંદ્રિયને ધોવી. (ઉપદ્રવ અધિકાર)

૧૩ ખસ, ઉંદરી વગેરેમાં-આકડાના પાનના રસમાં હળદરના કલક સાથે સરસીયું તેલ પકાવી લેવું. એ તેલના બાદ ઉપચારથી ઘવડો, ખસ, ઉંદરી વિગેરે મટી જાય છે. (કુષ્ઠાધિકારમાં).

અક્રંદન— ૧૪ વધરાવળમાં—આકડાના મૂલની છાલને કાંલ સાથે વાટીને લેપ કરવાથી ગમે તેવી દંઠ મૂળ કરી ગયેલી વધરાવળ (વૃદ્ધિ) મટે છે.

૧૫ હાથીપગામાં—આકડાના મૂળને કાંલ સાથે વાટીને લેપ કરવાથી ગમે તેવું બદ્ધમૂળ અને દંઠ એવું હાથીપગું (સ્લીપદ) મટે છે.

૧૬ વિંછી કરકયો હોય ત્યારે—ડાંખ ઉપર પહેલવહેલો ગુગળનો ધુમાડો આપવો અને પછીથી આકડાનાં પાનની હુગદી ઢંશ ઉપર બાંધી દેવી.

બંગસેન— ૧૭ હરસમાં—આકડાનાં કેમળ તાબાં પાન, પાંચલવણ, સ્ફેજ-સ્ફોજ તેલ અને ખટાશ—આ બધું ભેગું કરીને ચુક્તિપૂર્વક ક્ષાર પકાવવો. પછી એ ક્ષારનું મધ સાથે કે કોઈ પણ ખાટા રસ સાથે સેવન કરવાથી વાતજન્ય અર્શ નાશ પામે છે.

૧૮ મ્હોંની કાળાશ દૂર કરવા માટે—આકડાનું દુધ અને હળદર—બન્નેને સારી રીતે ઘુંટી તેના મ્હોં ઉપર લેપ કરવાથી ઘણા લાંબા વખતની મ્હોંની કાળાશ દૂર થાય છે.

૧૯ આંખના રોગોમાં—આકડાના મૂળને સ્ફેજસ્ફોજ ફટીને ૩-૪ કલાક સુધી શુદ્ધ પાણીમાં રાખી મૂકવું. પછી એ પાણીને ગાળી લેવું. એનાં ટીપાં આંખમાં મૂકવાથી આંખની વેદના મટે છે.

વૈદ્યમનોરમા—૨૦ કાનની દુર્ગંધમાં—આકડાના દુધમાં કે તેના રસમાં પકાવેલું ઘી કે દુધ સ્ફેજ ગરમ હોય એવું નાખવું. તેથી પસ, ગંધ, જંતુ વિગેરેનો નાશ થાય છે અને કાન ચોકખો થઈ જાય છે.

૨૧ આંખના અંધકારમાં—આકડાનાં બીજને દુધમાં ઉકાળીને હમેશાં પીવાથી આંખનો અંધકાર અવશ્ય દૂર થાય છે.

૨૨ ખસ માટે—હે ભગવન્ ! ભાસ્કરશીર ! હું (ખસ) આપને વંદન કરું છું. આપની પદ્મરામણી જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં હું જવાની હિમ્મત જ નથી કરતી. (અર્થાત્ આકડાના દુધથી ખસ મટે છે.)

શીઠલ— ૨૩ અર્કુષિકામાં—આકડાનું દુધ માથે લગાડવાથી ઘવડો, કલેદ, ઢાહ, વેદના વિગેરે મટે છે.

૨૪ ક્ષયમાં—સિંધાલુણને આકડાના દુધની ભાવનાઓ આપવી.
એ સિંધાલુણને ગાયના દુધ સાથે યોગ્ય માત્રામાં આપ-
વાથી ક્ષયવાળા માણસનું ગળું સાફ રહે છે.

૨૫ વિંછીના દંશ ઉપર—રહેજસ્કાજ ખોતરીને લોહી કાઢવું.
પછી આકડાનું દુધ તે ઉપર લગાવી દેવું. તુરત જ વિંછીનું
ઝેર ઉતરી જાય છે.

૨૬ કમળામાં—ચોખાના ઘોવણ સાથે આકડાના મૂળને ધસીને
તે ઘસારામાંથી કમળો થયો હોય તેને નરય આપવું. જોથી
કમળો મટી જાય છે.

૨૭ ફેાહીઓમાં—ગાયના મૂત્ર સાથે આકડાના મૂળનું ચૂર્ણ
ધસીને લેપ કરવાથી ફેાહીઓ વિગેરે પાકીને મટી જાય છે.

વક્તવ્ય-પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આકડાના ઘણા લેહો જણાય છે. ચરકમાં એક
પ્રકાર; સુશ્રુતમાં અર્ક અને અલર્ક (ચેતાર્ક) એવા બે પ્રકાર; ધન્વન્તરીય
નિધંતુમાં અર્ક અને રાજર્ક એવા બે પ્રકાર; રાજનિધંતુમાં અર્ક, ચેતાર્ક,
રાજર્ક, અને ચેતમંદારક એવા ચાર પ્રકાર; અને ભાવપ્રકાશમાં ચેત અને
રક્ત એવા બે જાતના અર્ક-આવે ઉલ્લેખ દેખાય છે. આપણે અહિંમાં તો
બે જ જાતના આકડાઓ ભેવામાં આવે છે-સફેદ કુલવાળા અને આસમાની
કુલવાળા. ત્યારે ધન્વન્તરીય અને રાજનિધંતુના રાજર્ક અને ચેતમંદારક શું હશે ?
રાજનિધંતુકાર રાજર્કનો પર્ચાય-“ રાજાકો વસુકોડલકો મન્દારો ગણરૂપકઃ ” આપે
છે. આથી સ્પષ્ટ નક્કી થાય છે કે અલર્ક અને મંદાર અથવા મંદારક-એ
રાજર્કનાં જ નામો છે. અરુણહત્ત કહે છે-મન્દારકઃ ચેતપુષ્પઃ । (સ. અ. ૧૫-૨૮).
આથી સમજાય છે કે રાજર્ક અને ચેતમંદારક-એ બન્ને ચેતાર્કના જ લેહ
છે. રાજનિધંતુમાં રાજર્કને ‘ સદાપુષ્પ ’, અને ચેતમંદારકને ‘ દીર્ઘપુષ્પ ’ કહે
છે. આથી આટલું કહી શકાય છે કે જે આકડાનાં પુલ બારે માસ રહેતાં
હોય તે રાજર્ક; અને ચેતાર્કના કરતાં જે આકડાનાં કુલો મોટાં હોય તેનું
નામ ચેતમંદારક. કલ્કલુ કહે છે ‘ અર્કો રક્તપુષ્પઃ ’ (સૂ-૩૭). અરુણહત્ત
‘ અર્કઃ સદાપુષ્પી ’ કહે છે.

લેટીન નામ પ્રમાણે બન્ને આકડા સમજવા ઠીક પડે છે; કારણ કે
તેઓએ કુલ ઉપરથી જ લેહ પાડેલા છે. ન્હાનો આકડો અને મ્હોટો આકડો
એવાં પશુ લેહ કેટલાક માને છે. જેનાં કુલ મ્હોટાં અને પાંખડીના છેડાઓ
બાજુએ અમળાઇને વળેલા હોય છે તેનું નામ કલોટોપીસ બધંગેન્ટીઆ

અથવા મોટો આકડો. જેનાં કુલ નાનાં તેમ જ પાંખડીઓ વળેલી નથી હોતી તેનું નામ કંલોટોપીસ પ્રોસેરા-અથવા નાનો આકડો.

ચંરક લેહનીય દશેમાનિમાં, સ્વેદોપગ દશેમાનિમાં, શિરોવિરેચનમાં, અર્કને ગણાવે છે. કુષ્ઠમાં બીજાં દ્રવ્યો સાથે અર્કનો ઉપયોગ થયેલો છે પણ સ્વતંત્ર ઉપયોગ નથી. ઘણા કુષ્ઠર પ્રદેહોમાં અર્ક વપરાયલો છે. અર્શમાં પણ ખૂબ જ છુટથી અર્ક વપરાયલો છે- તેમાં પણ સ્વતંત્ર ઉપયોગ તો નથીજ. અર્ક તિક્ત છે પણ ઉષ્ણ છે (સૂ. ૨૬-૭૫). કૃમિમાં ઉંદરકણીની માફક જ અર્ક વાપરવાનું લખ્યું છે (વિ. ૭-૨૭) : અર્કમૂલ શિરોવિરેચન તરીકે વપરાયલું છે (વિ. ૮-૧૫૪). વિષમાં બીજાના મત પ્રમાણે અર્ક અતિ ઉપયોગી હોવા છતાંયે ચરકમાં વિષચિકિત્સામાં અર્કનો એક પણ સ્વતંત્ર ઉપયોગ નથી એ ધ્યાન રાખવા જેવું છે. અલબત્ત મૃતસંજીવનીમાં, અમૃતધૃતમાં અને વીંછી, ગલગોડય વિગેરેના વિષમાં બીજાં દ્રવ્યો સાથે તેનો ઉલ્લેખ છે ખરો. ગ્રંથિ લેહમાં કંલ્યાદિ લેપમાં અર્ક છે. ઉન્માદમાં પલંકષાદિ તેલમાં અર્ક નાખેલો જણાય છે. શોથમાં, સ્વેદમાં અને ઉન્મર્દનમાં અર્કનો ઉલ્લેખ જણાય છે. ગ્રહણીમાં ક્ષારગુડિકાના પાઠમાં અર્કનો ઉપયોગ ધ્યાન ખેંચે છે. ત્રણરોપણ કષાયોમાં પણ અર્ક આવે છે.

ઉર્ધ્વભાગહર સંશ્મનનાં દ્રવ્યોમાં સુશ્રુતે અર્કનો ઉલ્લેખ નથી કરેલો. અધોભાગહરની યાદીમાં અર્કનો ઉલ્લેખ છે, એટલે કે વામક તરિકે તેનો ઉપયોગ નથી પણ વિરેચક તરિકે છે. છતાંયે વમનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીય અધ્યાયમાં સુશ્રુતે “ સદાપુષ્પી ”નો ઉલ્લેખ કરેલો છે, એટલે જણાય છે કે સુશ્રુત પણ તેનો વામક ગુણ સ્વીકારે છે. ગ્રહણીમાં અર્કનો ઉપયોગ ચરકની માફક સુશ્રુતે નથી કરેલો. ઠર્ણશૂલ અને શ્લેષ્માભિખ્યન્દ ઉપર અર્ક વાપરનાર પહેલવહેલા સુશ્રુત જ જણાય છે. હડકાયા કુતરાના ઝેરમાં સુશ્રુતે અર્કની સારી પ્રશંસા કરી છે. ક્ષારવાળા અધ્યાયમાં અર્કનો પણ ઉલ્લેખ છે. ચરકના આસવયોનિ લીસ્ટમાં અર્કનો આસવ નથી જણાતો પણ સુશ્રુતે “ વિપાર્તિપુ... હિતં...! અર્કચેલુશિરીયાણામાસવાઃ । ”-એમ કહેલું છે. અકાદિગણ એ પ્રખ્યાત બનાવટ છે (સૂ. ૩૮-૧૬). વાતરોગના કલ્યાણકલવણના પાઠમાં અર્ક નાખેલું છે. શ્વાસમાં બીજાં સાથે અર્ક ચોખાયલો છે (ઉ. ૫૧-૩૬).

ચરક અને વાગ્ભટ-બન્નેએ અર્કનું ઠાતણ ગણાવેલું છે. કૃમિહંતકમાં સ્વતંત્ર ઉપયોગ કરવાનું માન વાગ્ભટને ઘટે છે. પાયોરીયાના આ જમાનામાં એનો અનુભવ લેવા જેવો છે. ગ્રહણીમાં ચરક પ્રમાણે જ વાગ્ભટે અર્ક વાપરેલો છે. શ્વયંત્રમાં ‘ અર્કવારિણા વા સ્નાનમ્ ’ લખેલું છે, આકરાની ગુણપ્રકાશિકા

સંજ્ઞા ખર્જૂન આપવામાં આવી છે ત્રૈલોક્યકંઠર રસ અને ચિંતામણિ રસમાં અર્ક આવે છે.

નબ્યમત—“ ડૉ. વૉટ ‘ફાર્માકોપીયા ઇન્ડિકા’ને. આધારે આની છાલનો ગુણ ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, સ્વેદન અને મોટા પ્રમાણમાં લેવાથી વામક જણાવે છે. આ ઔષધ વાતરક્ત, ઉપદંશ (કોન્સ્ટીટ્યુશનલ સીફ્રીલીસ), પાર-દવિક્રિયા (મરક્યુરીયલ કેકેક્સીયા), ઉપદંશથી થયેલાં ચાંદાં અને સ્થાનિક રોગથી થયેલાં સ્વાભાવિક ચાંદાં, મરડો, અતિસાર, અને જીનો સંધિવા (કો-નીક રૂમેટીઝમ)માં આપવામાં આવે છે.

ડૉ. સુઈદીન શરીફ કહે છે કે આના કુમળા છોડ કરતાં જીના છોડની છાલ અસરમાં ચઢીયાતી છે. આનાં મૂળીયાંની છાલ ઉપધાતુ (સીકેશન) વધારનારી અને ત્વગ્દોષ અને આંતરડાંની વૃદ્ધિના વ્યાધિમાં, આંતરડાંના કૃમિમાં, કફમાં, જળોદરમાં, અને સર્વાંગશોફમાં બહુ ઉપયોગી છે. મૂળીયાંની છાલ અને સૂકો દુધના જેવો ભુકો વાપરવા માટે ઉત્તમ છે. ખેંચતાણુના વ્યાધિ જેવા કે વાઈ, ફેફસે, હીસ્ટીરીયા, પક્ષાઘાત, ધનુંવૌત વિગેરેમાં આકડાનું સૂકવેલું દુધ અત્યંત ગુણકારી ગણાયેલું છે. આકડાનાં પુલ મરી સાથે સમાન વજનમાં હીસ્ટીરીયા, દમ, અને અપસ્મારના વ્યાધિને માટે ઘણી જ સસ્તી અને ઉપયોગી દવા છે.

સર્પદંશ માટે નીચે પ્રમાણે ઉપયોગ કરવાનો છે:—આનાં પાંદડાંમાંથી ઘોળી છારી (ટોમેન્ટમ) લેળી કરીને તેની સાથે અર્કક્ષીર મેળવી તેની લાછી બનાવી તેની એક સાધારણ લખોટા જેટલી ગોળી વાળવી. આ ગોળી સર્પ-દંશને માટે સારો ઇલાજ છે. નાગરવેલના પાનમાં લખેટીને આ ગોળી, સર્પ-દંશ જેને થયો હોય તેને ચવરાવવી અથવા ગળાવવી, અને બેશુદ્ધિ થતાં સુધી અરધે અરધે કલાકે ગોળી ઉપર પ્રમાણે આપતા જવી; અને ત્યાર બાદ પ્રમાણ ઓછું કરીને અડેકા કલાકે આપવી. આરામ થતા પહેલાં બહુમાં બહુ નવ ડોઝ આપવા પડે છે. દંશવાળો માણસ બેભાન થઈ ગયો હોય અને ગોળી ગળામાં ન ઉતરે તેમ હોય તો ગોળી પાણીમાં વાટીને પાઈ દેવી. જો ખેંચતાણુ થઈ આવે તો એક રેચ આપવો અને હલકો ખોરાક શરૂ રાખવો, અને થોડા દિવસ સુધી બીલકુલ ઉત્તંજક (સ્ટીમ્યુલન્ટ) આપવું નહિ. ગોળી લીધા પછી જો દરદીને ઉલટી થાય તો બાણુવું કે આરામ તુરત જ થઈ જશે.

(ડૉ. ઉમેશુદીન. મેટ્રોપોલીટનમ્. મદ્રાસ.)

Actions and Uses—The powdered rootbark and inspissated juice are used extensively for their diaphoretic, emetic, aëtr-

ative and purgative properties, which have been known to the Indian practitioners for many centuries and regarded in some parts as 'vegetable mercury.'

Doses—Alterative 3 to 10 grains; emetic 30 to 60 grains. The author has lately found that a fluid extract of the leaves given in doses of one to five drops in intermittent fevers, during intermission, generally cuts off the paroxysm more effectually than quinine. Poisonous in large doses. The fresh flowers are also used medicinally. In the dried bark of the root, we have an adequate substitute for ipecacuanah, and when combined with opium, a good representative of the official Dover's Powder is prepared. In dysentery, in doses of 5 to 10 grains, it may be safely substituted for ipecac, though double the quantity is generally required. (Indigenous Drugs of India By K. Dey)

"Modern physiological research has shown that the juice applied to the skin acts as an irritant; the practice of applying it with salt to bruises and sprains to remove pain is therefore rational; also the application of the fresh bark in chronic rheumatism; given internally in small doses, the drug stimulates the capillaries and acts powerfully upon the skin, it is therefore likely to be useful in elephantiasis and leprosy."

('Pharmacographia Indica' Part II p. 434.)

ભાવાર્થ—આકડાના મૂળની છાલ અને સૂકવી નાખેલું દુધ સર્વાત્ર સ્વેદલ, વામક, ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક અને વિરચન વિગેરે માટે વપરાય છે. તેના આવી બીજાના અમૂલ્ય ગુણોને લીધે જ હિંદુસ્તાનના વૈદ્યો તેને 'વન-સ્પતિ-પારહ' તરિકે લેખે છે.

માત્રા—ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક તરિકે ૩ થી ૧૦ ગ્રેઇન્સ. વામક તરિકે ૩૦ થી ૬૦ ગ્રેન્સ. આ લેખકે પોતે તેનાં પાંદડાંના પ્રવાહી ઍક્સ્ટ્રેક્ટ, આંતરીયા તાવમાં ૧ થી ૫ ટીપાંની માત્રામાં વચગાળે આપેલો અને તેથી તાવનું ભેર કમી થયેલું પણ ભેવામાં આવ્યું છે. કવીનાઇન કરતાં પણ એ ઠીક ફાયદો કરે છે. મોટી માત્રામાં ઝેરનું કામ કરે છે. તાબાં ફુલ પણ દવાના કામમાં આવે છે. આકડાના મૂળની છાલ એ ઍપીકાકચુઆનાની આગેહુળ પ્રતિનિધિ છે; અને ભે તેમાં થોડુંક અફીણ મેળવવામાં આવે તો ડાવર્સ પાવડરની

જગોએ ખરાબર ચાલે. મરડામાં પણ ૫ થી ૧૦ ગ્રેનની માત્રામાં ઝંખીકા જેવો જ ગુણ કરે છે; જો કે કેટલીક વખત ડબલ ડોઝ પણ વાપરવો પડે છે.

(સ્વ. કનૈયાલાલ દે.)

“અત્યારની શોધે નક્કી કરેલું જણાય છે કે દુધ એકલું ચામડી ઉપર લગાવવાથી હાલક (કૉસ્ટીક) અસર થાય છે; માટે તેમાં ગ્રીડું નાખવાનો રિવાજ બહુ જ વિચારપૂર્વક પડેલો છે.

નોંધ—રસાયનશાસ્ત્રની માહિતી મેળવવી હોય તેમણે ડૉ. કીર્તિકરના ‘ઇડ્રીઅન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ’માં જે લાંબુ વર્ણન આપેલું છે તે જોઈ લેવું. તે બહુ જ જાણવા જેવું છે પણ લાંબાણલયથી અહિં નથી આપ્યું.

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૪૫૩; રૂ. નિ. પા. ૩૧૧; વનસ્પતિ ગુણાદર્શ પા. ૩૨૧; N. p. 184; Watt II p. 49; Indig. Drugs p. 56; Indi. Medi. Plants p. 813.

૨૫૨ અર્કપુષ્પી.

N. O. Asclepladeæ.

- નામો—અર્કપુષ્પી, ક્ષીરિણી (સંસ્કૃત); ખરણેર, ખીરવેલ (ગુજરાતી); શિરડોડી, હુડુરલી (મરાઠી); છીરવેલ (હિંદી); *Holostema Rheedii*—હોલોસ્ટેમા રૂહીડાઇ (બેંગાલ).

પરિચય— નાગવલીદલાબલી ચાર્કપુષ્પી મુમાધુરી ।
સક્ષીરા શાકશ્રેષ્ઠા ચ લ્વળેરેતિ ચ કથ્યતે ॥
કુટુંબિની પયસ્યા ચ ક્ષીરિણી જલકામુકા ॥

॥ રા. નિ. ॥

ગુણા:— અર્કપુષ્પી ચોળ્ણવીર્યા વૃષ્ટ્યા ચ મલસ્તંભકૃત્ ।
કૃમિમેહશ્વેતકુષ્ઠકફપિત્તવિકારનુત્ ॥
કુટુંબિની તુ મધુરા ગ્રાહકા ચ રસાયની ।
શીતલા ચ વ્રણં પિત્તં કફં રક્તં રુજં તથા ।
તિક્તસ્ય નાશનકરી મુનિભિઃ પરિકીર્તિતા ॥

॥ નિ. ર. ॥

ગદનિગ્રહ— ૧ અશ્પર્યામ્—ગવ્યેન પિષ્ટા પયસાર્કપુષ્પી નિર્ણયમાનાઽનુદિનં પ્રમાતે ।
વિદાર્ય વીર્યેણ નિજેન તીવ્રામપ્યશ્મરીં પાતયતે દશગહાત્ ॥

પૃ. ૩૦૨. શ્લો. ૬૨

વર્ણન—સંસ્કૃતમાં જેને જીવંતી કહે છે અને ગુજરાતીમાં જેને ડોડી કહે છે તેનો જ આ ભેદ છે. છોડ લગભગ ડોડી જેવો જ હોય છે. એના વેલા ચોમાસે ઘણા ઉગી નીકળે છે. પાન પહોળાં, જરા લાંબાં અને તળીએ હૃદયાકૃતિનાં હોય છે. પુલ આકડાના કુલના જેવાં જ હોય છે. પાન સામસામાં અને સ્કેજ દૂર દૂર હોય છે. પાનનાં ટેરવાં સાંકડાં થતાં, અણીદાર, અને તળીઉં હૃદયાકૃતિનું હોય છે.

વૈદ્યકમાં અર્કપુષ્પીના ઉપયોગ

ગદનિગ્રહ— ૧ પથરી ભેદવા માટે—અર્કપુષ્પીનું મૂળ ગાયના દુધમાં વાટીને દશ દિવસ સુધી સવારમાં પીવાથી ગમે તેવી પથરીને ભેદી નાખે છે. પા. ૩૦૨

વક્તવ્ય—ચરકમાં અર્કપુષ્પીનો ઉલ્લેખ જણાતો નથી; સુશ્રુતમાં જણાય છે. સુશ્રુતમાં સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયમાં મંદુકપર્ણીથી શરૂ થતાં અને અર્કપુષ્પીથી અંત પામતાં શાકો ગણાવેલાં છે. તે બધાં રક્તપિત્તને હરનાર, હૃદય, લઘુ, કુષ્ઠ, મેહ, જવર, શ્વાસ, કાસ, અરૂચિ વિગેરેને હરનાર ગણાવેલાં છે. એ જ શાકની ગણતા વખતે ઉલ્લેખ ‘અર્કપુષ્પી અર્કપત્રસદૃશી લતા’ એમ લખે છે. અર્કપુષ્પીનાં પાન આકડા જેવાં તો ન ગણી શકાય. માફ માનવું છે કે તે ભૂલ છે—પછી તે પ્રમાદવશાત્ હો કે લિપિના પ્રમાદથી હો. તે વખતની વનસ્પતિનો પરિચય કરાવી શકે એવું વર્ણન તો કોઇએ જ કરેલું નથી. ઉલ્લેખે ઘણી જગાએ સ્પષ્ટ વર્ણન કરેલું છે, પણ તે વખતે આજના જેવી વર્ગીકરણની ચોક્કસ પદ્ધતિ ન હતી એટલે પાન, પુષ્પ કે મૂલની સરખામણીથી ઘણાંયે નામો પડેલાં છે. અર્કપુષ્પી શબ્દ ઘણો જ સંદિગ્ધ છે. આકડાના જેવાં ફૂલ તો ઘણી વનસ્પતિઓને આવે છે. એ અર્કનો અર્થ સૂર્ય કરીએ તો સૂર્યપુષ્પીને હાલ સર્વત્ર ખાગોમાં જણાતી સુરજપુષ્પી ગણી શકાય. ભાવાર્થ એ છે કે ઘણીખરી વનસ્પતિઓનાં નામો ચોક્કસ નથી. આટલું છતાંયે અર્કપુષ્પીને ખરેખર ઠરાવવાની ધૃષ્ટતા કરેલી છે તે સ્વ. કૃતોબદ્ધ અને રા. મુ. જયકૃષ્ણભાઇના ઉલ્લેખ પછીથી જ. નાગદલાવહી એ શું હશે ? પચસ્યા તો જળરી સંદિગ્ધ છે. સીરિણી તો જે કોષ્ટમાંથી દુધ આવતું હોય તે બધી જ ગણી શકાય. આટલું છતાંયે રાજનિઘંટુકારના વખતથી ‘ત્વર્ણેરેતિ કચ્ચતે’ એ પ્રજ્ઞાલિ અનુસાર આપણે પણ ખરેખરનેજ અર્કપુષ્પી કહીશું.

શારીરસ્થાનના અધ્યાય ૧૦ મામાં નાનાં ખાળકો માટે ગળથુથી (પ્રાશાઃ) ખતાવેલી છે. તેમાં અર્કપુષ્પી આવે છે. ઉલ્લેખ કહે છે—“અર્કપુષ્પી પચસ્યા અર્કસ-દશપચ્ચપુષ્પા, શ્વેતવર્ણવિશેષાં કેચિદાદુઃ, વૃક્ષજાતિમન્યે ॥” આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય નિ. ૮

છે કે કલ્હણના વખતમાં પણ અર્કપુષ્પી આજના જેટલી જ સંદિગ્ધ હતી. વાગ્ભટે પણ સુશ્રુતની માફક જ ગળથુથીમાં ‘અર્કવૃષ્ણી સકાચનામ્’ એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

‘ગઢનિગ્રહ’માં અર્કપુષ્પીના મૂળને અશ્મરીસેદન માટે વખાણેલું છે. રા. જયકૃષ્ણભાઈ પણ કહે છે કે—“અરણેરનાં મૂળ પ્રમેહ અને પેશાબના ફરદમાં દુધ સાથે અપાય છે.....મધુપ્રમેહ ઉપર એનું મૂળ ટાઢા દુધમાં ઘસીને પાય છે.” એટલે અરણેર જ અર્કપુષ્પી હોય એમ લાગે છે. ભાવપ્રકાશકાર પણ તેને મેહદની તરિકે જણાવે છે.

છ જીવંતીમાંથી આ પણ એક જીવંતીનો લેહ જ છે.

‘વૈદ્યકશબ્દસિંધુ’કાર અર્કવૃષ્ણી નું લેટીન નામ *Gynandropis pentaphylla* આપે છે. આવી ભારે ભૂલ તે વિદ્વાન્ લેખકે વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસના અભાવે જ કરેલી હશે. *Gynandropis pentaphylla* એટલે તલવણી-વસ્તંગંધા. તલવણીનો વર્ગ કંપેરીડી અને આનો અસ્સલેપીએડી.

Uses—In the Concan, the roots are used as a remedy for scalding in gonorrhœa, and beaten into a pasta, are applied to the eyes in ophthalmia. In diabetes, the root rubbed to a paste is given in cold milk. In spermatorrhœa, the dried root, with an equal quantity of the root of *Erisodendron anfractuosum* powdered, is given in 6 massa doses, with milk and sugar, twice daily. (Dymock.)

નવ્યમત—કોંકણમાં આનાં મૂળ પરમીયામાં વપરાય છે. મૂળને બારીક છુંદીને આંખ આવી હોય (ophthalmia) તો તે ઉપર બાંધવામાં આવે છે. મૂળ દુધમાં ઘસીને મધુપ્રમેહ ઉપર આપવામાં આવે છે. વીર્યસાવમાં સફેદ શીમળાનાં મૂળ સાથે આનાં સૂકાં મૂળ ઉપયોગી છે. (ડીમક.)

આનાં મૂળ ઔષ્ધેદનીયા ઉપર ઉપયોગી છે એ પહેલવહેલું ધ્યાન ખેંચનાર રૂહીક છે. સાંતાલ લોકો આના મૂળના કવાથને ઠંડૂમાં વાપરે છે.

(કેમ્પબેલ.)

ઉલ્લેખ.—Indi. Medi. Plants p. 821; વ. શા. પા. ૪૬૦; રૂ. નિ. પા. ૬૩; N. p. 185; Watt VI. p. 261.

૨૫૩. કાકનાસા

N. O. Asclepiadeæ.

નામેા—કાકનાસા, કાકતુંડફલા,સુનાસિકા (સંસ્કૃત); કૌવા ઢોડી, શી'ગરોટી (શુભરાતી); આકાશપુષ્પી, અંબરવેલ (પંજાબ); *Pontatropis microphylla*—પેન્ટાટ્રોપીસ માઇક્રોફીલા (લેટીન.)

વસ્તુવ્ય—કાકનાસા સંદિગ્ધ છે. ' કાક ' ઉપસર્ગવાળા ઘણા શબ્દો વૈદ્યકમાં આવે છે; તેમાંથી કાકજંબા અને કાકમાત્રી નક્કી થઇ ગયાં છે. કાકનાસા શું છે એ નક્કી કરવાનાં સાધનો પણ દુર્ભાગ્યે ઘણાં જ ઓછાં છે. અમરકોષમાં કાકાદ્વી અને કાકનાસિકા એવાં બે નામેા કાકનાસાનાં છે. " કાકસ્ય એવ અન્નં નાસારૂપં ફલમત્સ્યાઃ । " ભાતુલ દીક્ષિત " દ્વે કાકજહ્વાયાઃ ' કૌવાઢોટી ' રૂપિતાયાઃ । " આમ જણાવે છે. અમરકોષના બીજા ટીકાકાર ક્ષીરસ્વામિન્ કાકનાસા ની ટીકામાં " કાકજંબા રૂપે " જણાવે છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે તે વખતે પણ કાકજંબા અને કાકનાસા વિષે મતભેદ હશે. અમરકોષ ઉપરની ' ટીકા-સર્વસ્વ ' વ્યાખ્યામાં " કાકાદ્વીદ્રયં કાકજિહ્વીતિ રૂપિતાયામ્ । કાઢઆરોટીતિ રૂપિતાયામ્ રૂપિતિ કેચિત્ " આમ જણાવે છે. કૌવાઢોડી કે કાઢઆરોટી એવાં નામેા કોઈ પ્રાન્તિક ભાષામાં અત્યારે જણાતાં નથી. કાગડાની ચાંચ જેવું ફળ જે છોડનું થતું હોય તે કાકનાસા હોય ખરી ?

' વૈદ્યકશબ્દસિંધુ ' કાર કાકનાસા નું લેટીન નામ (*Solanum indicum*) આપે છે. *S. indicum* એ નામ પીલુડીનું છે. એટલે એ લેખક ઉપર વિશ્વાસ રખાય તેમ નથી. તે ' કાકનાસા ' અને ' કાકમાત્રી ' નો ભેદ સમજતા નથી.

સુશ્રુતટીકાકાર કેલ્હણ ' કાકનાસા વાયસફલા ' એવો અર્થ આપે છે (ચિ. ૩૭. ૨૦). સુશ્રુતમાં કાકનાસા શબ્દ ફક્ત એક જ અધ્યાયમાં બે વખત યોજાયેલો છે (ચિ ૩૭-૨૦, ૨૩). વૃંદટીકાકાર શ્રીકંઠ " કાકનાસા કાઢઆરોટિકા ચંગલતાફલમ્ જૈજ્ઞટસ્તુ કાકનાસા વાસાફલવદિતિ " (અ. ૧૦-૩૨)—આવું ઓળખાણ આપે છે. એટલે કૌવાઢોડી અને કાઢઆરોટી એ નામેા ઘણા લાંબા વખત થયાં પ્રાન્તિક ભાષામાં હોવાં ભેધએ એ તો નક્કી જ થાય છે. ' શારંગધર સંહિતા ' ઉપરની ' દીપિકા ' માં પણ ' કાકનાસા કૌવાઢોટીતિ લોકે ' લખેલું છે. એટલે કૌવાઢોડી શબ્દ ક્ષીરસ્વામિનથી લઇને ઠેક શારંગધરના ટીકાકાર સુધી ઉતરી આવેલો છે. ગુરાર્ચદીપિકા (શારંગધર ઉપરની) કાકનાસા નો વિષ્ણુક્રાન્તા (અ. ૮-૧૧) એક ઠેકાણે અને કાકજંબા બીજા જગાએ—આમ નોખા નોખા અર્થોએ અર્થ આપે છે. ચરકટીકાકાર ચક્રપાણિદત્ત પણ વાયસફલા એવો અર્થ આપે છે; આ બધા ઉપરથી બે વાતો નક્કી થાય છે:—(૧) કૌઆરોટી કે ઢોડી

કે ડોડી શબ્દો જે પ્રાંતમાં અને ભાષામાં બોલાતા હોય તે શોધી કાઢવું બેઇએ અને (૨) કાકનાસાનું ફળ કાગડાની ચાંચ જેવું હોવું બેઇએ; તેવું ફળ કયા છોડનું છે તે તપાસવું*. અમને તો શીંગરોટી એ જ કાકનાસા લાગે છે.

ચરકમાં કાકનાસાની મધુરસ્કંધમાં ગણતરી કરાયેલી છે. વ્યવનપ્રાશના પાઠમાં કાકનાસિકા છે. કાસચિકિત્સામાં ઋષણ્ણાદ્યૂતમાં, અપરમારમાં (ચિ. ૧૫-૩૪) અને યોનિરોગમાં (ચિ ૩૦-૪૯-૫૧) કાકનાસાનો ઉલ્લેખ છે. સુશ્રુતમાં ફક્ત અનુવાસન અસ્તિમાં તે બીજા સાથે યોજાયેલી એક બે વખત જ માલમ પડે છે. ‘ગદનિઘ્ન’ જેવા પાછલા અંથોમાંથી કાકનાસાના ઉપયોગ મળતા નથી. સંદિગ્ધતા દૂર કરવી બેઇએ.

નોંધ—શીંગરોટીને પાટણ તરફ અને બીજે ઠેકાણે પણ ‘કોઆડોડી’ કહે છે. આ નામને લીધે અને તેની શીંગ બરાબર કાગડાની ચાંચ જેવી હોવાને લીધે કાકનાસા એટલે શીંગરોટી જ એમ માફ અને મારા ગુરૂશ્રી અમૃતલાલ-ભાઈનું માનવું છે. શીંગરોટી—*Pentatropis microphylla*. N. O. *Asclepiadaceæ*. સ્વ. કીર્તિકર સાહેબ *Pentatropis spiralis* નું ગુજરાતી નામ શીંગરોટી જણાવે છે.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૪૫૮; રૂ. નિ. પા. ૬૨; N. p. 185; Watt VI, part I, p. 131; Indi. Medi. Plants p. 819.

૨૫૪ ચમાર દુધેલી

N. O. *Asclepiadaceæ*.

નામો—ચાળ્ડાલદુધિકા, યુગ્મફલા, ઉત્તરવારુણી, વિષાણિકા (સંસ્કૃત); ચમાર દુધેલી (ગુજરાતી); ઉતરણ, ઉતરની, મેંઢાદૂધી (મરાઠી); સગૌવની, ઉતરન (હિંદી); *Damia extensa*—ડેમીયા એકસ્ટેન્સા (લેટીન).

ગુણા:— ઇંદીવરાક દુઃશીતા પિત્તશ્લેષ્માપહારિણી ।

ચક્ષુષ્યા કાસદોષધ્વી વ્રણક્રમિહરા પરા ॥

॥ રા. નિ ॥

* કોઆરોટી, કોવાડોડી કે કોવાડોડી એ બધા અપભ્રંશ શબ્દો ડોડીના જ અપભ્રંશો હોય એમ લાગે છે—મતલબ કે કાગડાનાં કાંઈ અંગ સાથે સંબંધ ધરાવતી અથવા નાની ડોડીની જાત કે જે શીંગરોટીના વેલા છે. વળી તેનું ફળ આબેદુબ કાગડાની ચાંચ જેવું જ થાય છે. તેથી બે વાતનો મેળ કરતાં કાકનાસા એટલે જીવંતીની હલકી જાત. શીંગરોટી એજ બીજા પ્રાંતમાં કાગડાની ચાંચ જેવાં ફળોને લીધે તેમજ તેના નાનાપણાથી કોવાડોડી કહેવાતી હોય તો નવાઈ જેવું નથી.

(ગુરૂવર્ય અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પદ્મજી. પાટણ.)

ઉત્તરિણી તુ કદુકા શીતા નેત્ર્યા લઘુઃ સ્મૃતા ।

ઉષ્ણા ક્ષિગ્ધા સારકા ચ તુવરા ઋણરોપણી ॥

કાસઋણકૃમિશ્વાસજ્વરપિત્તપ્રમેહકાન્ ।

કફકુષ્ઠપ્રલાપાંશ્ચ વાતં તંદ્રાં ચ દદુકમ્ ॥

ક્ષયકાસં મૂત્રકૃચ્છ્રં યોનિરોગં ચ શોથકમ્ ।

નાશયેદિતિ સંપ્રોક્તા સુત્રપ્રસવકારિણી ॥

॥ ત્રિ. ૨ ॥

વર્ણન—અમારુધેલીના વેલા ચોમાસામાં ઘણા દેખાય છે; ખારે માસ પશુ ઘણી જગોએ જોવામાં આવે છે. એનાં પાન ગોળાઈ લેતાં અને ટેરવે અણીદાર હોય છે. એને લીલાશ લેતા ધોળા રંગના, કુંડલના આકારના, કુલના ભુમખા આવે છે. એને શીંગો બપોરે લોગી આવે છે, તેના છેડા હુકની પેઠે વાંકા વળેલા હોય છે. એ શીંગો ઉપર કાંટા હોય છે. કુલ ચોમાસામાં આવે છે. જ્યારે આ કુલો ઉપર ઝાકળનાં બિંદુઓ પડેલાં હોય છે ત્યારે દેખાવ જોવા લાયક હોય છે. કૃળ શિઆળે પાકે છે. એનો વેલો તોડવાથી તેમાંથી પુષ્કળ દુધ નીકળે છે. આખા વેલા ઉપર પુષ્કળ ફેછાળ હોય છે અને અણુ-ગમતી ઉશ વાસ મારે છે. શીંગો સૂકી થયે તેમાંથી રૂ નીકળે છે. એનું દુધ અમાર લોકો આમડાં કમાવાના ઉપયોગમાં લે છે. યુગ્મફલા, કંટફલા, વાળદાલ-દુધિકા આ શબ્દો બરાબર અમારુધેલીને લાગુ પડે છે. શુભરાતમાં કેટલેક ઠેકાણે આ અમારુધેલીને નાગલાદુધેલી અને નાગલાદુધેલીને અમારુધેલી માનવાની પ્રથા પડી ગઈ લાગે છે.

વક્તવ્ય—સ્વ. કંતોભટ્ટ એના ઉપયોગ નીચે સુબળ જણાવે છે—“એનાં પાન અજમા સાથે ખાટી, વાટી, ગોળી કરી ખાય તો ઉધરસ મટે છે, હમને મટાડે છે; શુંબડાં, કૃમિ, તાવ, પિત્ત, પ્રમેહ, કફ, સોજા, કોઢ, હાઠર, ખેન, મૂત્રકૃચ્છ્ર, યોનિરોગ એ સર્વેને ટાળે છે. એનાં પાંદડાંનું શાક કરી ખાય તો કૃમિ, હરસ, કોઢને ટાળે છે. તે ગરમ છે. કૃળ જઠરાગ્નિ દીપાવે છે—પિત્તનો કોષ કરે છે.”

ચરકસુશ્રુતમાં અમારુધેલીનો ઉલ્લેખ નથી. વિષાણિકા શબ્દ તો ઘણીયે વખત આવે છે, પણ આ શબ્દના અર્થો અનેક થાય છે. સાધારણ રીતે મેષશૃંગી અને આવર્તનિકા (સ. અ. ૩૬ અને વિ. અ. ૧૮) આવા તેના અર્થો કેટલેકે કહેલા છે મેષશૃંગી અને આવર્તનિકા—એ બન્ને મરડાશીંગને લાગુ પડી શકે તેવાં વિશેષણો છે. પણ વિષાણિકાને ચરકે ૧૬ મૂળના લીસ્ટમાં—વિરેચન

તરિકે—ગણાવેલી છે. મરડાસીંગ (*Helicteres isora*) ગાહી છે, રેચક નથી; એટલે મીંદીઆવળના અર્થમાં વિષાળિકા ઘણા લે છે. પણ ચમારદુધેલીને વિષાળિકા વિશેષણ લાગુ તો પડે છે જ. તે રેચક અને વાંતિકર બને છે. ઉદર-રોગમાં, ક્ષીરદોષ-અધ્યનાશનમાં, અપરમારમાં નાવન તરિકે ચરકમાં વિષાળિકા યોજાયેલી છે. આ બધી જગાએ ચમારદુધેલી બરાબર વાપરી શકાય એમ છે. વળી આ આકડાના વર્ગની વનસ્પતિ છે. રાજનિધંદુકારે ક્ષીરવિષાળિકા શબ્દ સરસ યોજેલો છે—મારા ધારવા પ્રમાણે આપણે ક્ષીરવિષાળિકાને અને વિષાળિકાને ચમાર દુધેલી કહી શકીએ. ઉત્તરવાણી ઉપરથી અદ્યાપિ ‘ઉતરણી’ જેવા શબ્દો પ્રાન્તિક ભાષામાં પ્રચલિત છે. ચમીફૂ, ચર્મસાફા—આ શબ્દો ‘સાતલા’ના પયોયો તરિકે વપરાય છે. વધુ મતે નિશ્ચય કરી નાખ્યા વિના આનો કૂઠયો નહિ આવે.

નવ્યમત—કશિણુ ભારત તરફ પાનનો કવાથ બચ્ચાને કૃમિન તરિકે પાવામાં આવે છે. પાનનો રસ દમમાં પીવાય છે. પાનનો રસ લીંબુના રસ સાથે સંધિવામાં પીવાય છે. [એઇન્સલી]

પશ્ચિમભારત તરફ આ છોડ ઘણું કરીને કફન અને અને વામક તરિકે જાણીતો છે. ગોવામાં પાનનો રસ સંધિવાના સોભ ઉપર ચોપડાય છે. [ડીમક]

ડૉ. ઑસ્વાલ્ડ જણાવે છે કે કફનાં ફરદોમાં કફન તરિકે ૧૦ ગ્રેનની માત્રામાં મ્હેસુરની ‘પેટાહ હૉસ્પીટલ’માં તે વપરાય છે. (Ph. Ind.)

તાજાં પાનની હુગદી ધારાં ઉપર બધાય છે.

(સંખારામ અર્બુન).

બચ્ચાં માટે આ બહુજ વિશ્વાસદાયક વામક આપક છે. પાનને ઘોષ નાખી હથેલીમાં ફગાવી રસ કાઢવો. કાળી તુલસીનો પણુ આ રીતે રસ કઢાય છે. આ બન્ને રસોનું મિશ્રણ આપવામાં આવે છે અને આથી ઉલટી થાય છે.

(ડૉ. એવર્સ.)

બચ્ચાંના ગાડામાં આ વપરાય છે. (ડૉ. થૉમ્પસન.)

ડૉ. પી. એસ. મુચુસ્વાસી પાનનો રસ આદુના રસ સાથે સંધિવામાં લેવા માટે જણાવે છે. જુલાબની ફવામાં તે વપરાય છે. સંધિવામાં, નષ્ટાત્વમાં, પીડિતાત્વમાં બીજી ફવાઓ સાથે આ યોજાય છે. આના મૂળની છાલ ૧ મી. ૨ ગ્રામની માત્રામાં દુધ સાથે સંધિવાના કેસોમાં રેચક અસર કરે છે અને કામ પણ ઠીક કરે છે. (ઇન્ડિયન મેડીકલ ઝેડેટ. ફેબ્રુ. ૧૮૬૦)

ઉદલેખ—વ. શા. પા. ૪૬૬; રૂ. નિ. પા. ૯૨; N. p. 185; Watt III p. 23; Indi. Medi. Plants p. 820

૨૫૫ ખરખોડી-દોડી.

N. O. Asclepiadace.

નાખો—જીવન્તી, શાકભેષ્ટા, સ્વર્ણજીવન્તી, અર્કવૃક્ષી [સંસ્કૃત]; દોડી, ડોડી (ખુબ્જાતી); ખરખોડી, રાકાડી (કાકિયાવાડ); ડોડી, રાઈદોડી, ખીરખોડી (મરાઠી); ડોરી (હિંદી); *Leptadania reticulata*-લેપ્ટેડેનીયા રેટીક્યુલેટા (બેટીન).

ગુણા:—

ચક્ષુષ્યા સર્વદોષઘ્ની જીવન્તી મધુરા હિમા ।

શાકાનાં પ્રવરા યૂનાં ' દ્વિતીયા ' કિંચિદેવ તુ ॥

॥ ધ. નિ ॥

જીવન્તી મધુરા શીતા રક્તપિત્તાનિલાપહા ।

ક્ષયદાહજ્વરાન્હન્તિ કફવીર્યવિવર્ધની ॥

એવમેકા બૃહત્પૂર્વા રસવીર્યબલાન્વિતા ।

ભૂતવિદ્રાવની ક્ષેયા વેગાદ્રસનિયામિકા ॥

॥ રા. નિ. ॥

જીવન્તી શીતલા સ્વાદુઃ ક્ષિપ્ત્વા દોષત્રયાપહા ।

રસાયની બલકરી ચક્ષુષ્યા ગ્રાહિણી લઘુઃ ॥

રક્તપિત્તં ક્ષયં હન્તિ દાહકૃત્ સ્વરશોધિની ॥

॥ ખા. પ્ર. ॥

જીવન્તી શ્વાસકાસઘ્ની સ્વર્યા ચ ક્ષયનાશિની ॥

॥ રાજવલ્લભઃ ॥

ચરક—

૧ અતિસારે—જીવન્ત્યાઃ ચિર્મટસ્ય વા ।....શુષ્કશાકેન વા પુનઃ ।

દધિદાહિમસિદ્ધેન બહુભ્રેહેન ભોજયેત્ ॥ ચિ. ૧૦-૩૬.

૨ વિષદોષે—તણ્ડુલીયકજીવન્તીવાર્ષાકુસુનિષ્ણકાઃ ।.....શ્વાકચ્ચ

કુલકં હિતમ્ ॥

। વિષાચિ૦ ।

વાગ્બટ—

૩ નક્તાન્ધ્યે—ધૃતે સિદ્ધાનિ જીવન્ત્યાઃ પલ્લવાનિ ચ મક્ષયેત્ ॥

બંગસેન—

૪ મુસ્તરોગે—જીવન્તિકલ્પકં પયસા સમાંશં તૈલં વિપક્વા મધુના વિમિશ્રમ્ ।

ઓષ્ઠાસ્યયોઃ સર્જરસાષ્ટભાગં ત્રણં નિહન્યાત્ સકૃદેવ લેપાત્ ॥

વૈષ્ણવનોરમા—

૧ ઉચ્ચરજન્યદાદે—જીવન્તીમૂળનિર્યુક્તો સધૃતો દાહજૂર્તિજિત્ ॥

૬ વ્રજશ્મને—જીવન્તીકલ્પસ્ય સારં સંપેન્ન્ય લેપયેત્ ત્રિદિનમ્ ।
પિન્ચિલ્લમાવાત્ ગૂઢં સંપીઢ્ય શમયેદ્રણં નિયતમ્ ॥

શોદલ— ૭ પાર્શ્વશૂલે—જીવન્તીમૂલકલ્પો વા સતૈલઃ પાર્શ્વશૂલહા ॥

વર્ણન—ઢોડી નહિ જોઈ હોય એવા ઘણા થોડા માણસો હશે. એની ડુંકેા-કુપળો નાનાં અને મોટાં માણસો હોંશથી ખાય છે. ઘણા એનાં કુમળાં ફળોનું શાક પણ કરે છે. વર્ણન જોવાની ઇચ્છાવાળાએ ‘વનસ્પતિશાસ્ત્ર’ માં જોઈ લેવું.

વેદ્યક્રમાં ઢોડીનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ અતિસારમાં—ઢોડીનું શાક-દહીં અને ઢાડમના રસ સાથે પકાવેલું-વધારે તેલ નાખીને ખાવાથી અતિસારમાં ઢીક ફાયદો થાય. ચિ. અ. ૧૦-૩૬.

૨ વિષદોષમાં—ઢોડીનું શાક ખાવું હિતકર છે.

વાગ્બટ— ૩ રતાંધળાપણામાં—ઢોડીનાં પાન ઘીમાં પકાવીને હમેશાં ખાવાં.

અંગરેસ— ૪ સુખરોગમાં—ઢોડીના પંચાંગનો કલ્ક ૧૦ તોલા, પાણી અને તેલ એકેક શેર-આ વજને તેલ પકાવવું. તેલ સિદ્ધ થયા પછી તેમાં ૮ મા ભાગની રાજ નાખવી અને સ્કેજ મધ મેળવવું. મલમ જેવું થશે. એ મલમ ચોપઠવાથી કોઈ ઉપર અને મ્હોંની અંદરની આંદીઓ ફક્ત એક જ વખતના લેપથી ફગાઈ જશે.

વેદ્યમનોરમાં ૫ તાવમાં અગન બળતી હોય તેમાં—ઢોડીના મૂળનો કવાથ કરવો. એ કવાથ ઘી સાથે પીવાથી ઢાહ નરમ પડે છે.

૬ ઘણુમાં—ઢોડીના પાનની લુગદી ત્રણ દિવસ સુધી જાણુ ઉપર બાંધવાથી ઘા ફગાય છે.

શોદલ— ૭ પકાયાંની પીકામાં—ઢોડીના મૂળના ઘસારામાં થોડુંક તેલ મીઠાવી સ્કેજ ગરમ કરીને પકાયાંમાં ઘસવાથી વ્યર્થશૂલ મટે છે.

વક્તવ્ય—જીવન્તી વિષે વધુ બહુવાની જિજ્ઞાસાવાળાએ ‘જીવન્તી’ એ નામનો મારો લેખ “આયુર્વેદ વિજ્ઞાન” (પુસ્તક ૬ અંક ૭) માં વાંચી લેવો. તેમાં તેની સંદિગ્ધતાની સવિસ્તર ચર્ચા કરવામાં આવી છે એટલે અહીં કરી નથી.

નબ્યમત—કાંકણ તરફ આનાં મૂળ પરમીયા ઉપર ચોપડવા માંટે વપરાય છે; મૂળનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ ‘ઑપ્થેલ્મીયા’માં આંખમાં નાખી શકાય છે. મધુપ્રમેહમાં મૂળનું ચૂર્ણ ઠંડા દુધ સાથે આપવામાં આવે છે. વીર્યસ્રાવમાં મૂળનું ચૂર્ણ સફેદ શીમળાના મૂળની છાલ સાથે સાકર અને દુધ સાથે આપવામાં આવે છે. (ડીમક)

આ છોડના મૂળના ઉપયોગ માટે રૂહીડે પ્રથમ ધ્યાન ખેંચ્યું અને તે ઑપ્થેલ્મીયા ઉપર ચોપડવામાં સારાં છે એમ જણાવ્યું.

કફ અને અંડશોથ (orchitis)ના રોગોમાં દોડીને સંતાંલ લોકો વાપરે છે. (રેવ. કેમ્પબેલ.)

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૪૬૦; રૂ. નિ. પા. ૬૩; N. p. 185; Watt IV. p. 261; Indi Medi Plants. p. 821.

~*~*~

૨૫૬ સોમ.

સમગ્ર આર્યજાતિના ગૌરવરૂપ ઋગ્વેદમાં સોમનું વર્ણન આવે છે. ઋગ્વેદનું નવમું મંડલ કેવળ સોમના ઉલ્લેખોથી જ ભરેલું છે. યજ્ઞાદિ કર્મો વખતે સોમરસનું પાન પહેલાં કરવામાં આવતું હતું. સોમરસ પીધાથી આનંદ આવતો હતો અને તેથી જ તેના અદ્ભુત ગુણો ઉપર ઋષિમુનિઓ કીકા થયા હતા.

પારસીઓના પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્ર ઝંદઅવસ્તામાં હોમ નામના પદાર્થનો અનેક સ્થળો ઉપર ઉલ્લેખ આવે છે. પ્રાચીન પારસીગણ યજ્ઞયાગમાં હોમનો ઉપયોગ કરતો હતો. વૈદિક ગ્રંથોમાં જે પ્રમાણે સોમરસના ગુણોનો ઉલ્લેખ આવે છે તેવો જ ઉલ્લેખ ઝંદ-અવસ્તામાં પણ આવે છે એમ વિદ્વાનોનું કહેવું છે. જેમ ‘સપ્તસિંધુ’ ઉપરથી ‘હમહિંધુ’ નામ પડ્યું છે, અર્થાત્ પારસીઓએ ઘણીયે વખત ‘સ’નો ઉચ્ચાર ‘હ’માં પલટયો છે તેમ વૈદિક ‘સોમ’ ઉપરથી જ આ ‘હોમ’ શબ્દ પણ પડેલો જણાય છે.

આયુર્વેદગ્રંથો ઉપરથી સોમનો નિશ્ચય થઈ શકે એમ છે. ચરકે સોમને ‘ઔષધિરાજઃ’ કહ્યો છે. સુશ્રુતે પણ સોમને ઔષધિઓનો રાજા કહેલો છે—‘ઔષધીનાં પતિઃ’. સુશ્રુતસંહિતામાંથી સોમનું વર્ણન સાફ મળે છે—

ब्रह्मावयो ब्रह्मजन् पूर्वममृतं सोमसंज्ञितम् ।

जरामृत्युविनाशाय विधानं तस्य वक्ष्यते ॥

સુશ્રુત. ચિ. ૨૯-૩.

અર્થાત્ પ્રહ્લાદિ દેવતાઓએ અમૃતસમાન શુભવાળી સોમસંજ્ઞક ઔષધિને જરા અને મૃત્યુના વિનાશ માટે ઉત્પન્ન કરેલી છે. આવી અમૃતસમાન શુભવાળી ઔષધિની ઋષિઓએ બહુ જ સાવધાનતાથી રક્ષા પશુ કરેલી છે; એટલે સુધી કે શૂદ્રોએ તેનો સ્પર્શ ન કરવો. “ શૂદ્રવર્જે ત્રિભિઃ વર્ણેઃ સોમ ઉપયોક્તવ્યઃ । ” સુશ્રુત. ચિ. અ. ૨૯. શૂદ્ર સિવાય ત્રણ વર્ગો સોમનો ઉપયોગ કરી શકે એવી આજ્ઞા છે.

પૌરાણિક સાહિત્યમાં પણ સોમનો ઉલ્લેખ છે. સાધારણ રીતે પુરાણોમાં ‘ સોમ ’નો અર્થ અંદ્રમા જ કરેલો છે, પણ ‘ સોમલતા ’નો ઉલ્લેખ પણ જોવામાં આવે છે:—

નક્ષત્રગ્રહવિપ્રાણાં વીરુષાઞ્ચાપ્યશેષતઃ ।

સોમરાજ્યૈ દદૌ વ્રહ્મા યજ્ઞાનાં તપસામપિ ॥

અર્થાત્ લતાસમૂહના રાજ તરિકે સોમને ઓળખાવેલી છે એવું વિષ્ણુ-પુરાણમાં કહેલું છે. તત્ત્વ સોમં પપુઃ દેવ પર્યાયેનાનુપૂર્વશઃ । પિતૃતિ વિમલં સોમં વિશિષ્ટા તસ્ય યા કલા ॥ (વિષ્ણુપુરાણ.)

સોમલતાનું વર્ણન—

સર્વેષામેવ સોમાનાં પત્રાણિ દશ પદ્મ ચ ।

તાનિ શુક્લે ચ કૃષ્ણે ચ જાયન્તે નિપતન્તિ ચ ॥ ૨૦

एकैकं जायते पत्रं सोमस्याहरहस्सदा ।

शुक्लस्य पौर्णमास्यां तु भवेत् पञ्चदशच्छदः ॥ ૨૧

शीर्यते पत्रमेकैकं दिवसे दिवसे पुनः ।

કૃષ્ણપક્ષસ્યે ચાપિ લતા ભવતિ કેવલા ॥ ૨૨

सर्व एव तु विज्ञेयाः सोमाः पञ्चदशच्छदाः ।

શીરકન્દલતાવન્તઃ પત્રૈઃ નાનાવિધૈઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૨૩

અર્થાત્ દરેક જાતની સોમને ૧૫ પાન હોય છે. શુક્લપક્ષમાં હમેશાં અઠેક પાન નવું બેસે છે. પડવાને દિવસે ૧, ખીજને દિવસે ૨, એમ વધતાં વધતાં પૂર્ણિમાને દિવસે ૧૫ પાન આવેલાં હોય છે. વળી પાછાં કૃષ્ણપક્ષના પડવાથી ૧-૧ પાન હમેશા ખરવા લાગે છે અને આખરે અમાવાસ્યાને દિવસે ખીલકુલ પાન વિનાની કેવળ લતા જ રહે છે. દરેક સોમની જાતને ૧૫ પાન હોય છે. તે દુધવાળી હોય છે, નીચે કંઠવાળી હોય છે—લતા હોય છે. દરેકનાં પાન વિવિધ તરેહનાં હોઈ શકે છે. સુશ્રુત. ચિ. ૨૬-૨૦ થી ૨૬

કૃષ્ણે પક્ષે પ્રગલતિ દલં પ્રત્યહં ચૈકમેકમ્ ।
 ગુહ્યેऽપ્યેવં પ્રમવતિ પુનઃ લંબમાના લતા સ્યાત્ ॥
 તસ્યાઃ કન્દઃ કલયતિતરાં પૌર્ણિમાયાં પ્રમાતે ।
 વદ્ધા સૂતં કનકસહિતં દેહલોહં વિધત્તે ॥
 હ્યં સોમકલા નામ્ની વહ્ની પરમદુર્લભા ।
 અનયા વદ્ધસૂતેન્દ્રો લક્ષવેષી પ્રજાયતે ॥

॥ રસસાર ॥

ઉપરનું વર્ણન બરાબર સુશ્રુતના વર્ણન પ્રમાણે જ છે. સોમ પારદબંધન કરનાર છે એમ કહેણું છે.

સોમહતાના પ્રકાર—લેદ.

एक एव खलु मगवान् सोमः स्थाननामाकृतिर्वीर्यविशेषैः चतुर्वि-
 शतिधा भिद्यते ॥ સુશ્રુત. ચિ. ૨૯-૪.

અર્થાત્ સોમની ૨૪ જાતો સુશ્રુતે ગણાવી છે. સ્થાનલેદથી, નામલેદથી અને આકૃતિલેદથી તેના ૨૪ લેદો દર્શાવવામાં આવ્યા છે એ યાદ રાખવું જોઈએ. ‘રસસાર’માં સોમવલ્લીના બે લેદો જણાવેલા છે:—સોમવલ્લી દ્વિધા હોવા શ્વેતા રક્તા સકન્દકા । રસો રક્તો મવેચસ્યાઃ તિથિસંસ્થ્યાદલાનિ ચ ॥

અર્થાત્ શ્વેતકંઠવાળી અને રક્તકંઠવાળી—આવા બે લેદો સોમના ‘રસસાર’માં ગણાવ્યા છે. તેનો રંગ લાલ હોય છે અને પાન તિથિઅનુસાર વધે છે ઈત્યાદિ. ‘વિશેષતઃ તુ વહ્નીપ્રતાનકુવાદયઃ સોમા મક્ષાયિતવ્યાઃ’ અર્થાત્ વેલા, લતા, છોડ વિગેરે જાતો સોમની થાય છે છતાં સાધારણ રીતે સોમહતા કહેવાય છે એ યાદ રાખવા જેવું છે.

સોમહતાની ઉત્પત્તિ અને સ્થલ.

સોમની ઉત્પત્તિ વિષે વિવિધ જાતની માન્યતાઓ હયાતિમાં છે. ઋગ્વેદમાં ૧-૬૦-૨ અને ૩-૪૩-૯ દેખવાથી સમજાય છે કે આ સોમને સ્વર્ગમાંથી રથેનપક્ષીએ આણી છે. વરૂણે સોમને કોઈ પર્વત ઉપર સ્થાપિત કરી હતી અને ત્યાંથી રથેનપક્ષી તેને લઈ આવ્યું. અહિં આગળ પર્વતનું નામ નથી; પણ અનુમાનથી આપણને જણવાતું મળે છે કે તે પર્વત મુંજવાન હશે. ઋગ્વેદ ૧૦-૩૪-૧ માં “સોમસ્યેવ મૌઙ્ગવત્યસ્યમક્ષઃ” આ પાઠથી સમજાય છે કે સોમ પહેલવહેલાં મુંજવાન પર્વત ઉપર ઉત્પન્ન થઈ હતી. મુંજવાન પર્વતનો ઉલ્લેખ નિરૂક્તકારે પણ કરેલો છે.

ઋગ્વેદ ૯-૮૨-૩ અને અથર્વવેદ ૧૬-૬-૧૬ માં “ રાજાઃ સોમસ્યાજાયન્ત જાતસ્ય પૂરુષાદધિ ” અર્થાત્ યથાક્રમે સોમ પર્જન્ય અને પુરુષથી ઉત્પન્ન થયેલી છે.

સોમલતા ભારતવર્ષમાં સર્વત્ર થતી ન હતી. ઋગ્વેદ અને સામવેદમાં શર્યનાવત્ હ્રદ (સાયનાચાર્ય કહે છે કે શર્યનાવત્ નામક સરોવર કુરૂક્ષેત્રની નીચે છે) આગળ, સરસ્વતીપ્રભૃતિ નદી અને આજ્ઞાક પ્રદેશમાં સોમ થતી હતી એવો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. (આજ્ઞાક્રીયા નદી ઉપરનો પ્રદેશ એજ આજ્ઞાક એમ કેટલાક માને છે. કેટલાક આજ્ઞાક્રીયા નદીને હાલમાં ‘ ચિત્તસ્તા ’ તરિકે ઓળખાવે છે. સાયનાચાર્ય કહે છે કે “ ઋજી દૂરમવા આર્જીકદેશાઃ તેષુ ” અર્થાત્ દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં.) “ યથા ચાર્યનાવતિ સોમમિન્દ્રઃ પિવતુ વૃત્તહા ” અર્થાત્ હે ઇન્દ્ર ! વૃત્તને હણનાર શર્યનાવત્ નામના સરોવરમાં ઉત્પન્ન થયેલી સોમનું તું પાન કર. ‘ અર્જીકાત્ સોમમીઙ્વઃ ’ અર્થાત્ હે સોમ ! તું અજ્ઞાક નામના દેશથી આવી છે.

હવે સુશ્રુતસંહિતા તરફ વળીએ. સુશ્રુત સ્થાનનિર્દેશ કરતાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

હિમવત્યર્બુદે સહ્યે મહેન્દ્રમલયે તથા ।

શ્રીપર્વતે દેવાગિરૌ ગિરૌ દેવસહે તથા ॥ ૨૭

પારિયાત્રે ચ વિન્ધ્યે ચ દેવસુન્દે હ્રદે તથા ।

ઉત્તરેણ વિતસ્તાયાઃ પ્રવૃદ્ધા યે મહીધરાઃ ॥ ૨૮

પશ્ચ તેષામધો મધ્યે સિન્ધુનામા મહાનદઃ ।

હઠવન્પ્લવતે તત્ર ચંદ્રમાઃ સોમસત્તમઃ ॥ ૨૯

તસ્યોદ્દેશેષુ ચાપ્યસ્તિ મુંજવાનંશુમાનપિ ।

કાશ્મીરેષુ સરો દિવ્યં નામ્ના ક્ષુદ્રકમાનસમ્ ॥ ૩૦

સુશ્રુત. ચિ ૨૯-૨૭ થી ૩૦

અર્થાત્ હિમાલય, આબુ, સહ્યાદ્રિ, મહેન્દ્ર, મલય, શ્રી પર્વત, દેવગિરિ, દેવસહ, પારિયાત્ર, વિન્ધ્ય, દેવસુન્દ વિગેરે પર્વતો ઉપર; વિતસ્તા નદીની ઉત્તરમાં આવેલા પહાડો ઉપર; સિન્ધુ નદીના કિનારા ઉપર અને કાશ્મીર-વિગેરે સ્થાનોમાં સોમ ઉત્પન્ન થાય છે. (સુશ્રુત ચિ. ૨૯-૨૭ થી ૩૦).

આ બધા ઠેકાણે સોમ હોવા છતાં પણ તેને કેવળ ધર્માત્માઓ જ બોધ થકતા હતા:—

ન તાન્ પદ્યન્તિ અધર્મિષ્ઠાઃ કૃતજ્ઞાશ્ચાપિ માનવાઃ ।

ભેષજદ્વેષિણશ્ચાપિ બ્રાહ્મણદ્વેષિણસ્તથા ॥

સુશ્રુત. ચિ. ૨૯-૩૨

અર્ચાત ધર્મહીન, કૃતમ્, ઔપધનો દેષ કરનાર અને પ્રાણણનો દેષ કરનાર માણસો સોમને ભેઈ શકતા નથી. આ જમાનાના લોકો વેદોક્ત સોમનો પતો લગાવી શકશે ?

સોમરસ સેવનવિધિ.

કેઈ પણ રસાયન લેતા પહેલાં જે પંચકર્મ વિગેરેથી શુદ્ધિ કરવાનું કહેલું છે તે પ્રમાણે સ્નેહ, સ્વેદ, વમન, વિરેચન, આસ્થાપન વિગેરે પંચકર્મથી શુદ્ધ થઈ, સાફ મુક્ત વિગેરે ભેઈને 'ત્રિવૃતાગાર' અથવા ગર્ભકુટીરમાં પ્રવેશ કરવો. સોમકંદને સોનાની સોયથી-સુવર્ણસૂચ્યા-ફાડવો અને તેમાંથી જે રસ ઝરે તે સોનાના વાસણમાં ઝીલી લેવો. એક અંજલિ (=કુડવ=૧૬ તોલા. ૬૬૬૭) જેટલો રસ લેવો; અને તે તુરતજ ચાખ્યા સિવાય પી જવો. આ પછી ઉત્તમ મિત્રોથી વીંટળાયેલો માણસ યમનિયમથી પોતાનાં મનને વશ કરી બધું જ ઓછું બોલવાની ટેવ રાખી (વાગ્યતઃ) કુટીરની અંદર લહેરથી રહે. આ કુટીરપ્રવેશિક રસાયન છે. અંદર ઝુપડીમાં જ રહેવું. જશ પંજ બહાર ન જવું. પવિત્ર વિચારો સેવવા અને પવિત્ર જીવન શુભરવું. તન્મય થઈ જવું-સોમમાં જ ભાવના રાખવી.

રાત્રિએ શાંતિમંત્ર શ્રવણ કર્યા પછીથી કુશની પથારીમાં કાળા મૃગનું ચામડું ઉપર બિછાવીને મિત્રોથી વીંટાઈને ત્યાં સૂઈ રહેવું. તરસ લાગે તો ઠંડું પાણી પીવા આપવું. બીજે દિવસે સવારમાં પ્રાતઃકાલે ઉઠી શાન્તિમંત્ર શ્રવણ કરી, ગાયનો સ્પર્શ કરી ત્યાંને ત્યાં બેસી રહેવું. સોમરસ પચી જશે એટલે ઉલટી થશે. ઉલટીમાં લોહી, કૃમિ વિગેરે જણાશે. રાત્રે ઉઠાળીને ઠંડું કરેલું દુધ પીવા આપવું. ત્રીજે દિવસે કૃમિવાળો ઝાડો થશે. આને લીધે બધા દોષોથી મુક્ત થઈને તેનું શરીર શુદ્ધ થઈ જશે (અનિષ્પ્રતિગ્રહમુક્તપ્રમુતિમિઃ વિરોષૈઃ મુક્તઃ શુદ્ધતનુર્ભવતિ ॥). રાત્રિએ સ્નાન કરાવીને દુધ પીવા આપવું, અને રેશમી વસ્ત્ર બીછાવેલી ચમ્પામાં સુવડાવવો. ચોથે દિવસે તે માણસને સોભા ચઢશે, અને આખા શરીરમાંથી કૃમિ નીકળવા લાગશે. તે દિવસે પથારીમાં ધૂળ પાથરીને તે ઉપર દિવસે તેને સુવડાવવો. રાત્રિએ પહેલાંની માફક ઉઠાળીને ઠંડું કરેલું દુધ પીવા આપવું. આવી રીતે પાંચમા અને છઠ્ઠા દિવસે પણ કરાવવું. બન્ને વખત કેવળ દુધ એકલું જ પીવા આપવું. સાતમે દિવસે તે માણસ માંસ, ચામડી અને હાડકાં વગરનો (માત્ર નામનાં જ અવશેષ રહેલાં) કેવળ સોમરસના પ્રતાપથી જ ત્યાસ લઈ શકતો હશે. તે ત્રિવસે રહેજસાજ ગરમ દુધની ધારાવડે તેને નવરાવવો અને શરીર ઉપર તલ, જેડીમધ, અંદન વિગેરેનો લેપ કરવો. ખોરાકમાં કેવળ દુધ જ પાવું. આઠમે

દિવસે સવારમાં વહેલા તેને સ્કેજ ગરમ દુધથી સ્નાન કરાવવું, અંદન વિગે-
રેનું શરીર લેપન કરવું. દુધ પાછને ધૂળ પાથરેલી પથારીમાંથી ઉઠાડીને
અળસીનાં વસ્ત્ર ખીછાવેલી શય્યામાં સુવાડવો. આ પછી માંસ વધવા લાગશે,
કરચલી પડેલી ચામડી ફાટવા લાગશે, હાંત નખ અને ફેવાંટાં ખરી જશે.
નવમા દિવસથી તેને હંમેશાં અંજીતેલનું અભ્યંગ કરવું અને ખેરની છાલના
કવાથનો પરિષેક (સ્નાન) કરાવવો. આવી રીતે સોળમા દિવસ સુધી કરવું.
સત્તરમે કે અઠારમે દિવસે અણીઓવાળા, સ્તિગ્ધ, હીરા જેવા, લસણીયા
મણિ જેવા, સ્ફટિક જેવા, સરખા, મજબુત અને પ્રબલ શક્તિવાળા નવા
હાંતો ઉત્પન્ન થશે. ત્યારથી માંડીને પચીસમા દિવસ સુધી જુના રાતા ચોખાની
દુધમાં બનાવેલી ચવાગૂનું સેવન કરાવવું. છવીસમા દિવસથી એ માણસને
ખન્ને વખત દુધની સાથે રાતા ચોખાના કેામળ લાતનું સેવન કરાવવું. તે
દિવસથી એ માણસને પરવાળા જેવા લાલ, ગોકળગાય જેવા લાલચોળ
તથા ઉગતા સૂર્યના જેવી કાંતિવાળા નવા મજબુત નખો ઉત્પન્ન થશે; સ્તિગ્ધ
અને સ્થિર લક્ષણોવાળા નવા કેશ કુટશે; બુર્ કમળ, અળસીનાં કુલ અને
લસણીયા મણિના જેવા પ્રકાશવાળી ચાંમડી થશે. મહીનો પૂરો થયા પછીથી
તેના કેશ ચુંડાવી નાખવા. ચુંડન કરાવ્યા બાદ વાળો, અંદન, કાળા તલ-
આટલાનો કદક માથા ઉપર ચોપડવો અથવા દુધથી સ્નાન કરાવવું.

સાત રાત વ્યતીત થયા પછી એ માણસને ભમરા અને સુરમાના જેવા
કાળા, વાંકા અગ્રવાળા અને સ્તિગ્ધ (સુંવાળા) એવા વાળ ઉત્પન્ન થાય છે.
ત્રણ રાત વીતવા હજુ ચોથા દિવસે તે માણસને છેલ્લા અંદરના ઘરમાંથી
બહાર લાવી બે ઘડીવાર ઉભા રાખીને પાછો અંદર પેસાડી દેવો. ત્યારથી એ
માણસને બહારતેલનું અભ્યંગ હંમેશાં કરવું, ઉદ્ધર્તન માટે જવનો લોટ
ઘસાવવો, પરિષેચન માટે ગરમ દુધ ચોળવું, મલિન અંગને ધોવા માટે
(ઉત્સાહન માટે) અજકર્ણ (રાળનું મોટું ઝાડ)નો કપાય આપવો, સ્નાન
માટે વાળાથી સુગંધિત કરેલું કુવાનું જળ આપવું, લેપ માટે અંદન આપવું,
લોજન માટે આંખનાં રસમાં મિશ્રિત કરેલા બતબતના ચૂરો તથા ઢાળો
આપવાં, ચૂરો વિગેરેમાં નાખવા માટે દુધથી તથા જેઠીમધથી પકાવેલું કાળા
તલનું તેલ આપવું. આ પ્રમાણે દશ રાત સુધી કરાવવું. આવી જ રીતે પછી
ખીજ દશ રાત છેલ્લા ઘરમાંથી તેની પહેલી ઝોસરીમાં લાવીને તે પ્રમાણે જ
તે માણસને વતીવવો. તે પછી ત્રીજી દશ રાત ખીજ ઝોસરીમાંથી ત્રીજી
ઝોસરીમાં લાવીને તેના મનની સ્થિરતા કરાવતાં તે પ્રમાણે જ વતીવવો. આ
ત્રીજી દશ દિવસમાં તે માણસને જરાજરા તડકાનું અને પવનનું સેવન કરા-
વવું. વળી પાછું અંદર પ્રવેશ કરાવવો. આ મુદતમાં તે માણસે બરીસામાં

પોતાનું 'ગદાં બેલું' નહિ કારણકે તેથી પોતાના નવીન ઢેહનું અભિમાન અને કામ વિગેરે ઉત્પન્ન થશે. તે પછી ચોથી દશ રાત્રિ સુધી કોષાદિકનો ત્યાગ કરવા કહેવું. આવી જ રીતે બધી જાતના સોમોનો ઉપયોગ કરવો.

સુશ્રુત ચિ. સ્થા. અ. ૨૬-૨૨

સોમરસના ગુણ.

સોમરસ એ માદક પદાર્થ છે. પણ બીજા માદક પદાર્થોમાં જે દોષો છે તે આમાં નથી. સોમરસનું પાન કરવામાં કોઈ પણ જાતનો ગેરફાયદો તો નથી જ. ઋગ્વેદમાં અમરતવિધાયક મહ 'જ્યેષ્ઠમમર્ત્યં મદમ્' શ્રેષ્ઠ છે એમ કહેલું છે. સાયનાચાર્યે પણ 'સોમવાનજન્યો મદો મદાંતરવત્ મારકો ન ભવતીત્યર્થઃ' એમ કહેલું છે, ઋગ્વેદનું નવમું મંડલ આખું સોમના વર્ણનથી જ ભરપૂર છે. ઋગ્વેદમાં એનાં ગુણગાન પણ ઠીક ગવાયલાં છે. સોમ બલ, વાચ્સકિતિ, રકૂર્તિ અને મનને આનંદ આપનાર છે; પાર્ણિકત્યશકિત આપનાર છે—પદ્મી: કવીનામ્', ફરેક જાતની વ્યાધિઓને દૂર કરનાર છે—'તદાધુરસ્ય મૈષજ્યં'—અર્થાત્ ઉત્કટ રોગોથી પીડિત પુરુષોને સુખ દેનાર છે. આવા આવા ઘણાંયે ગુણો તેના લખેલા છે. વિધિપૂર્વક પાન કરવાથી અમરત્વ મળે છે એટલે સુધી તેનાં ગુણગાન વિસ્તર્યાં છે. સુશ્રુતમાં તેની ફલશ્રુતિ નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવેલી છે:—

ઓષધીનાં વર્તિ સોમમુપયુજ્ય વિચક્ષણઃ ।

દશવર્ષસહસ્રાણિ નવાં ધારયતે તનુમ્ ॥ ૧૪

નામ્નિઃ ન તોયં ન વિષં ન શ્લેષ્મં નાસ્તમેવ ચ ।

તસ્યાહમાયુઃક્ષપણે સમર્થાશ્ચ ભવન્તિ હિ ॥ ૧૫

મદ્રાણાં પષ્ટિવર્ષાણાં પ્રત્વતાનામનેકથા ।

કુંજરાણાં સહસ્રસ્ય બલં સમધિગચ્છતિ ॥ ૧૬

ક્ષીરોદં શક્રસદનમુષરાંશ્ચ કુરૂનપિ ।

યત્રેચ્છતિ સ ગન્તું વા તત્રાપ્રતિહતા ગતિઃ ॥ ૧૭

કંદર્પ ઇવ રૂપેણ કાન્ત્યા ચન્દ્રમિવાપરઃ ।

પ્રહ્લાદયતિ ભૂતાનાં મનાંસિ સ મહાયુતિઃ ॥ ૧૮

સાક્ષોપાક્ષાંશ્ચ નિશ્ચિલાન્ વેદાન્ વિન્દતિ તત્ત્વતઃ ।

ચરત્યમોષસંકલ્પો દેવવૃષ્ણાશ્ચિલં જગત્ ॥ ૧૯

સુશ્રુત. ચિ—૨૯.

સોમનો પત્તો.

સુશ્રુતમાં અનેક જાતો સોમની ગણાવી છે અને કેટલીક જાતોનો પરિચય પણ આપ્યો છે. જેમકે અંશુમાન્ આજ્યગંધસ્તુ કન્દવાન્ રજતપ્રમઃ । કદલ્યાકારકન્દસ્તુ મુંજવાન્ લશુનચ્છદઃ ॥ વંદ્રમાઃ કનકાભાસો જલે ચરતિ સર્વદા । ઈત્યાદિ. સ્થળ, આકૃતિ વિગેરે આપેલું છે તે પ્રમાણે હવે શોધ કરવામાં આવે તો સોમનો પત્તો લાગે તો ખરો જ.

મુંખાઈના વૈદ્યધન્વંતરિ રામાનુજદાસ આયુર્વેદપંચાનને નીચેની હકીકત લખેલી છે:—“અમે સંવત ૧૮૫૨ ના જ્યેષ્ઠ માસમાં શ્રી બદ્રીનારાયણ ગયા હતા. ત્યાંથી સત્યપથ યાત્રા કરવા ગયા. ત્યાંના જંગલનો લોભીયો એવો એક જંગલી અમોએ રસ્તામાં સાથે લીધેલો. સતપથના ત્રણે કુંડ ટેળીને રાતના અમો શ્રી રંગાચાર્યજીની ગુફામાં ગયા. અમે ચાર પુરૂષો હતા. ત્યાંથી આગળ ચાર માઈલ દૂર આવેલા સૂર્યકુંડ સુધી જવા માટે અમો ઉપડ્યા. બે માઈલ પહોંચ્યા હશું એટલામાં અમો ચારેય બેશુદ્ધ બની ગયા અને મ્હોમાં અગન અગન બળવા લાગી, આખે શરીરે શીત વળી ગઈ. ત્યાં આગળ લોકડાં ન હતાં કે જેથી અગ્નિ સળગાવી તાપ આપવામાં આવે. તે દિવસે એકાદશી હતી. અમારો જંગલી લોભીયો તુરત જ સોમવહ્નીનાં ૧૧ પાન લઈ આવ્યો અને ચોળી, મસળીને તેનો રસ અમારા મ્હોમાં નાંખ્યો. એ રસ અત્યંત ખટમધુરો અમૃત સમાન હતો. એ રસ પીવાથી અમો તુરત જ ચેતન્યમાં આવી ગયા એટલે એ પહાડી બોલ્યો કે ‘અબ પીછે ચલો નહિ તો મર જાઓ.’

સોમવહ્નીનાં પાતરાં વડના જેવાં પણ સ્હેજ પાતળાં અને લાંબાં હતાં. સોમવહ્નીની લતા ૧ હાથ લાંબી હતી. કોઈમાં શક્તિ હોય તો જાઓ અને એને જુઓ.”*

આધુનિક સોમ.

- (૧) સાંદીયાવેલ, ચીરોડીને કેટલાક ‘સોમલતા’ કહે છે. લેટીન નામ *Sarcostemma brevistigma*. N. O. *Asclepiadaceae*. [વ. શા. પા. ૪૬૧; રૂ. નિ. પા. ૫૭૩; Watt VI. part II p. 477; Indi. Medi. Plants. 822.]
- (૨) પારસી લોકોનો “હોમ”. હોમ (ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન); સીંગડીયો (કચ્છ); *Periploca aphylla*. N. O. *Asclepiadaceae*. [Indi. Medi. Plants p. 808; વ. શા. પા. ૪૬૨.]

* આ વાન “વનોપધિ પ્રકાશ” નામની હિંદી વૈદક માસિકપત્રિકા (Vol 2. no. 3) માં આપેલી છે.

- (૩) *Ephedra vulgaris*. N. O. *Gnetaceae*. ફેક (સતલજ); ખંડ, ખમ (કુનાવર); અમ્સાનીયા, ચેના (પંબળ). (Indi. Medi. Plants p. 1224.)

ડૉ. ઐચીસન અને ડૉ. જોસેફ બરુક્લર જેવા આનેજ ખરી સોમ માને છે. *Ephedra* જનસની ખીજ બે ત્રણ બતો પણ સોમ તરિકે ઝાળખાય છે. *Ephedra pachyclada* એ જ સોમ ખરી છે એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે.

અફઘાન ડેલીમીનેશન કમીશન સાથેના તેના રીપોર્ટમાં ડૉ. ઐચીસન જણાવે છે કે હરિ-રૂફ ખીજમાં *Ephedra pachyclada*ને હુમ, હુમ, ચેહમ વિગેરે નામેથી ઝાળખવામાં આવે છે. ડૉ. ઐચીસન જણાવે છે કે ઉપરોક્ત છોડ ઠંડ ઉત્તર બલુચિસ્તાનથી તે હરિ-રૂફ ખીજના આખા માર્ગમાં અને ઠંડ ધરાન સુધીના ડુંગરાઉ પ્રદેશોમાં (gravelly soil) બહુ જ સાધારણ થાય છે. ધંફેડાની ખીજ એક બત (*Ephedra foliata*) ‘હુમ-ઇ-ખંઢાક, નામથી બજીતી છે એમ ડૉ. ઐચીસન જણાવે છે.

પણ પ્રશ્ન તો એ થાય છે કે પારસી લોકો ‘હોમ’ નામથી જે ઔષધિનો નિર્દેશ કરે છે તે અને પ્રાચીન સંસ્કૃત લેખકોની સોમ-એ બે શું એક જ વસ્તુ છે કે જુદી જુદી? પ્રા. મેક્સમુલર ૧૮૮૪ ના ‘અંકેડેમી’ નામના માસિકમાં લખે છે કે-“વેદોમાં તેમજ અવસ્તામાં-બંનેમાં સોમનો ઉલ્લેખ છે એ વાત ઘણી જ બજીતી છે.” પંડિત મેક્સમુલર આગળ ચાલતાં જણાવે છે કે-“આ છોડને વાટતાં તેમાંથી સારો રસ હાથ આવતો. આ રસને થોડીક વાર રાખી તેમાં ઉભાણ (fermentation) આવવા દઇ તેમાં દુધ, મધ નાખીને પીવામાં આવતો. દુધ અને મધના મિશ્રણથી પીણું બહુ જ સ્વાદિષ્ટ બનતું અને સુરા (intoxicating beverage) જેવી અસર નીપજાવતું. આ સોમરસનો વેદોમાં તેમજ અવસ્તામાં યજ્ઞનિમિત્તે છુટ્ટથી ઉપયોગ કરવામાં આવતો. પણ સોમ એ કેવી બતનો છોડ છે? એ પ્રશ્ન અનેક પંડિતોએ ઉઠાવ્યો છે. હાલમાં યજ્ઞ કરનારાઓ જણાવે છે કે પ્રાચીન સોમ હાલમાં મળતી નથી એટલે તેના બદલામાં ખીજ પ્રતિનિધિ ઔષધિ બાપરવામાં આવે છે. ડૉ. હાંગ આવા એક યજ્ઞ વખતે હાજર રહેલા અને તેમને આ રસ પીવા માટે આપવામાં આવેલો. ડૉ. હાંગે જણાવેલું છે કે તે રસનો સ્વાદ ઘણો જ ખરાબ હતો. સૂત્રગ્રંથોમાં તેમજ બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં પણ ઉલ્લેખ છે કે ખરી સોમ મેળવવી એ બહુ જ મુશ્કેલ છે, એટલે કે એ પ્રાચીન સમયમાં પણ સોમને બદલે કોઈ પ્રતિનિધિથી ચલાવવામાં આવતું હતું. અને જ્યારે

સોમ લાવવામાં આવતી ત્યારે એ ઉત્તર તરફના જંગલીઓ પાસેથી જ મેળવવામાં આવતી હતી અને તે પણ ઘણા જ વિચિત્ર સંજોગોમાં-એ યાદ રાખવું ઘટે છે. ” ડૉ. મંક્ષમુલ્લર પ્રાચીન સોમ વિષે બોલતાં આગળ જણાવે છે કે “ જર્મન ઓરીએન્ટલ સોસાયટીના જરનલમાં મહેં ૧૮૫૫ માં આ છોડ વિષે ઉલ્લેખ કરેલો છે. ઉત્તર તરફના જંગલીઓ પાસેથી આ છોડ કેવી રીતે મેળવવામાં આવતો એ વિષેના વિચિત્ર નિયમો-જે ‘ આપસ્તંબ-યજ્ઞ-પરિભાષા ’માં જણાવેલા છે-તેનો ઉલ્લેખ કર્યા બાદ મહેં નીચે એક નોટ ઉમેરેલી છે-“ વનસ્પતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સોમનું વર્ણન (Botanical description). જ્યાં સુધી હું બાંધું છું ત્યાં સુધી તો, આયુર્વેદ ઉપરથી, ‘ પૂર્ત-સ્વામીલાખ્યટીકા ’માં જ પહેલ વહેલું જણાય છે. આ વર્ણન નીચે મુજબનું છે-‘ સોમલતા રંગે કાળી છે, સ્વાદમાં ખાટી છે, પાંદડાં વિનાની છે, દુધવાળી છે, ઉપરની સપાટી જોતાં માંસલ (fleshy) છે. સોમલતા કદમ્બ છે, વમનકૃત છે અને ખડકાં તેને ખાય છે. ’ સર જે. ડી. હુકરના મત પ્રમાણે મહેં આમાં ઉમેર્યું છે કે આ વર્ણન જોતાં તો (સાંદીયા વેલ) *Sarcostemma* એકલીને જ તે લાગુ પડે છે. સ્વાદમાં ખાટી અને દુધવાળી એવી વનસ્પતિઓ માટે ભાગે *Sarcostemma* ના વર્ગની જ હોય છે. પણ સારકોસ્ટેમાને સોમ નહિ માનવાનું એક પ્રબલ કારણ મહેંને એ જણાય છે કે *Sarcostemma* મુંબઈ ઇલાકામાં ખડ્ડ જ જણાય છે, જ્યારે સોમ તો ઉત્તર તરફના પ્રદેશની ઔષધિ હતી. આયુર્વેદનો કાલનિર્ણય હું નથી ઠેરવી શકતો, પણ એથી પહેલાંના સમયમાંથી સોમનું વર્ણન શોધી કાઢવું એ મુશ્કેલ છે એ વાતની તો મહેંને લેશ પણ શંકા નથી જ. ”

જ્યારે સૂત્રગ્રંથો અને પ્રાક્ષણગ્રંથો જેવા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પણ સોમની પ્રતિનિધિ ઔષધિનો વ્યવહાર કરવામાં આવેલો ત્યારે શું આયુર્વેદમાં વર્ણવેલી સોમનું વર્ણન એ પ્રતિનિધિ ઔષધિ ઉપરથી તો નહિ લેવામાં આવ્યું હોય ? *Sarcostemma* આ દેશમાં બધે થતી નથી. દક્ષિણ ભારતમાંથી જ તેને ખીબ્બ લાગવાળાઓએ મંગાવવી બેઠીએ. *Sarcostemma* સાથે સોમનું વર્ણન તો મળતું આવે છે જ. રાક્ષબર્ગ પછી સાંદીયાવેલ (*Sarcostemma brevistigma*) ને જ ખરી સોમલતા માને છે અને જણાવે છે કે સાંદીયાવેલમાં દુધ જેવો રસ ખડ્ડ જ હોય છે. દેશી મુસાફરો તૃષા છીપાવવા સારૂ આ સાંદીયાવેલના કકડાને મહેંમાં રાખી તેનો રસ ચુસે છે. મી. દુધી (*Dudhie*) કુતરીધાસ-કુચ્ચીધાસ (*Setaria glauca*)નું સંસ્કૃત નામ સોમ આપે છે. હિંદુસ્તાનની વિવિધ ભાષાઓમાં ઘણી વનસ્પતિઓ માટે સોમ અથવા હોમ જેવા શબ્દો

વપરાય છે એમ તે જણાવે છે. દાખલા તરિકે બાબચી (*Vernonia anthelmintica*) ને સંસ્કૃતમાં સોમરાજ કહે છે. આવી જ રીતે *Paederia foetida*^૧ (ગંધાલી) પણ ' સોમરાજ ' તરિકે ઓળખાય છે. માંસલ શાખાઓવાળી અને દુધવાળી વનસ્પતિઓ અર્કાદિગણ (N. O. Asclepiadaceae) અથવા તેમ આમલક્યાદિ વર્ગ (N. O. Euphorbiaceae) ની જ સંભવી શકે છે ઇન્દ્રાની જાતો (Species) પણ ભોંયપર પથરાતી-Sub-scandant, પાન વિનાની જ છે. પણ તેમાં દુધ નથી-પીવાથી ઉલટી થાય તેવી ખરાબ વાસવાળી પણ નથી. ઉલટી સ્વાદમાં તે સ્વાદિષ્ટ છે. પણ સાંદીયાવેલ (*Sarcostemma*) ની શાખાઓ રંગે કાંળી નથી પણ લીલા રંગની (delicate succulent green colour) છે. હા, સૂકાતાં તે કાળી પડે છે એ વાત ખરી છે, પણ તે વખતે તે (સૂકાઈ જાય છે ત્યારે) તેમાં જરાપણ દુધનો ભાગ રહેલો હોતો નથી. 'કાળો રંગ' એ ખરી રીતે *Periploca aphylla* (પારસીઓના હોમનું લેટીન નામ ને વધારે લાગુ પડે છે. પેરીપ્લોકામાં દુધ (milky sap) હોય છે અને ડા. ઐચીસન આપણને કહે છે તે પ્રમાણે ઉત્તર બલુચીસ્તાન તરફ તે ઉમ્મ અથવા ઉમ્મ નામથી પ્રચલિત છે. ઐચીસનના મત મુજબ તે *Periploca Hydaspidis* ને *Ephedra ciliata* થી જુદી બતાવવી એ જ મુશ્કેલીભરેલું કામ છે; અર્થાત્ તે બંને લગભગ મળતી જ જણાય છે. વળી કાશ્મીર તરફ દ્રાક્ષની એક જાતને પણ ઉમ્મ અથવા ઉમ્મર નામથી ઓળખવામાં આવે છે. કાશ્મીરથી આવતી દ્રાક્ષ હિંદુસ્તાનના ઘણાખરા ભાગોમાં ' અંશુર ' નામથી જ ઓળખાય છે. આ કાશ્મીરી ઉમ્મને પણ કેટલાક સોમ ગણે છે.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે પ્રમાણે તે દેશી નામો ઉપરથી સોમનો નિશ્ચય કરવા બેસવું એ કોઈપણ રીતે યોગ્ય જ નથી. ડા. ડીમકે પારસીઓના હોમનો નમૂનો તપાસી જોયો હતો અને તેમણે તે *Periploca aphylla* કહેલો. આજ નમૂનો પછીથી ' ક્યુ ' ગાર્ડનમાં મોકલવામાં આવેલો અને મી. કમ્પ્લેટ.

૧ *Paederia foetida* (N. O. Rubiaceae) નું મરાઠી નામ ગંધાલી, બંગાલી નામ ગંધલાદુલી છે. સ્વ. કનૈયાલાલ દેએ હિંદીનામ ગંધાલી અને ખીપ-આખું છે. સંસ્કૃતનામ પ્રસારણી રાખ્યું છે. મુ. જયકૃષ્ણભાઈએ મદને કચ્છભાગમાં ખીપનો છોડ બતાવ્યો હતો. આ છોડ આકાશના વર્ણનો જ છે. એને તોડતાં એમાંથી ખરસાડીની માફક જ દુધ નીકળે છે. પણ આ ખીપ તે *Leptadenia spartium* (જુઓ નંબર p. 186) છે. સ્વ. કનૈયાલાલની ' ગંધલાદુલી ' એ જોઈ નથી. આપણે તે આંદોલને જ પ્રસારણી ખાનીએ છીએ જ્યારે *Paederia foetida* ને સ્વ. કનૈયાલાલે પ્રસારણી કહી છે. સોમ સાથે આ છોડને શું સંબંધ હશે કે એજેજ લેખકોએ આનો ઉલ્લેખ કર્યો છે ?

ટી. થીસેલ્ટન કાયરે ઉત્તરમાં લખી જણાવેલું કે ' પારસીઓનો હોમ એ ખરેખર *Ephedra vulgaris* જ છે. ' આ ઉપરથી ડૉ. વોટે ડૉ. ડીમક પાસે *Ephedra vulgaris*નો નમૂનો મોકલીને તેનું રાસાયણિક પૃથક્કરણ કરાવી જોયું અને અંતે તેમાંથી એક કટુ તત્વ (Bitter principle) હાથ આવેલું જણાયલું. સુરા, મધ વિગેરેની બનાવટોમાં આ કટુ તત્વ ઉપયોગી છે એમ તેમનો મત હતો. આ બધા ઉપરથી તો *Periploca Ephedra*ને જ સોમ માનવાનું કારણ વધારે મળે છે. પારસીઓ કદાચ આ બનને છોડો વાપરતા હશે એમ પણ અનુમાન થાય છે. એટલે *Periploca*નું રાસાયણિક પૃથક્કરણ પણ કરી જોવું આવશ્યક હતું. જો તેમાંથી પણ *Ephedra*ના જેવું જ કટુતત્વ હાથ આવે તો *Ephedra* કરતાં *Periploca* સોમને વધુ મળતી આવે છે. *Periploca* એ ઉત્તરહિંદુસ્તાન અને પશ્ચિમહિંદુસ્તાનની સૂકા પ્રદેશની વતની છે; અને ત્યાંથી ઠેઠ બલુચિસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન, ઇરાન, અરબસ્તાન અને નુબીયા સુધીમાં તે કંઈ કંઈ નજરે ચડે છે. અર્કોદિ વર્ગ (N. O. Asclepiadum) ની તમામ વનસ્પતિઓ પૈકીમાંથી આ એક વનસ્પતિ એવી છે કે જે મધ્ય-એશીયામાં ખૂબ થાય છે. આ Climbing shrub (લતા) છે અને જે પ્રો. મેક્સમુલરના વર્ણન સાથે વધારે મળતી આવે છે. આ છોડને બકરાં ખાય છે. આના ફુલની કળીઓ (flower buds) સ્વાદિષ્ટ છે અને તે કાચી અથવા પકાવીને શાક તરિકે ખવાય છે. અર્કોદિગણની ઘણીખરી વનસ્પતિઓમાં વમન-કારક ગુણો રહેલા હોય છે; પણ આ (*Periploca aphylla*)માં તે ગુણ નથી. *Sarcostemma* મધ્યએશિયામાં થતી નથી જ્યારે *Periploca* મધ્ય-એશિયામાં પુષ્કળ થાય છે. પણ *Sarcostemma* હિંદુસ્થાનના ગરમ ભાગોમાં ઠીક ઠીક જણાય છે. *Periploca*ને જ દક્ષિણએશીયામાંથી આવેલા આયોની સોમ ગણીએ તો અનુમાન થાય છે કે જે આયો ઠેઠ દક્ષિણભારતની સીમાઓ સુધી પહોંચેલા તેઓ (દક્ષિણભારતમાં *Periploca* ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે.) ખરી સોમ મળતી ન હોવાને લીધે તેટલા જ ગુણવાળી *Sarcostemma*ને સોમ તરિકે ઓળખવા લાગ્યા હશે.

પ્રો. મેક્સમુલરના શબ્દોમાં ફરીથી કહીએ તો ' સોમ એ ઉત્તર તરફથી જંગલીઓ દ્વારા આણેલી વનસ્પતિ હતી. તાજી તરતની તોડેલી સોમલતાને દબાવતાં તેમાંથી રસ નીકળતો હતો. એ રસમાં ઉભાણ આવે ત્યાં સુધી તેને રાખી મૂકવામાં આવતો. એ ઉભાણ આવેલો રસ મધ અને દુધ સાથે એક લહેજતદાર પીણા તરિકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતો. આની પીણાની માફક અસર પણ થતી હતી. '

ઉત્તર તરફથી આણેલી સોમ કાયમ માટે તાજ રહી ન શકે એ દેખીતી વાત છે; અને સૂકાયા બાદ પણ દુધ જેવો રસ ટકી રહે એવો તો એક પણ છોડ કેાઇના પણ જોવામાં ભાગ્યે જ આવ્યો હશે. એટલે આની સમશ્રુતી આમ હોય કે આર્યોએ ઉત્તર તરફના એ છોડની સૂકી ડાળીઓનો ઉકાળો કરીને તેમાં દુધ અને મધ મેળવીને ઉભાણુ આણી ઉપયોગમાં લીધો હશે. (છોડની ડાળીઓનો જ રસ લેવાનું કહેલું છે.) જ્યાં સુધી સ્વૈદિત મધુર પીણું ન થાય ત્યાં સુધી ઉભાણુ ચાલુ રાખવાનું હશે. આથી લાવવા માટે બીજાં ઘણાં દ્રવ્યો વાપરવાની બલામણુ આયુર્વેદમાં થયેલી છે. મોથની બતની ઘણી બતો (Cyperaceous plant) તેમ જ સંસ્કૃતમાં જેને અર્જુન કહે છે તે સાજડ-Terminalia Arjuna પણ ઉભાણુ માટે વાપરવામાં આવતાં. સંતાલ લોકો જ્યારે મધને વધારે માદક બનાવવા ઇચ્છે છે ત્યારે-સરમ લ્યુદુર (Clerodendron serratum ભારંગમૂળ) નામના છોડનો ઉપયોગ કરે છે. આકડાનું દુધ પણ આવા જ કામ માટે વપરાય છે એમ કહેવાય છે. આ બધા પછી વિદ્વાનો એવા મત પર આવે છે કે સોમલતામાં પણ ઉભાણુની શક્તિ સારી હશે અને ઉભાણુની પ્રથમ શોધ તરિકે જ (...that plant as indicating an early discovery of the art of fermentation than to seek to establish any special and peculiar plant which may have been first used.) સોમલતાની કિંમત છે અને નહિ કે તેમાં કંઈ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવા અદ્ભુત ગુણને લીધે. કમે કમે ઉભાણુપયોગી અનેક ઔષધિઓની શોધ થઈ હશે અને તેને જ પરિણામે મૂળભૂત સોમની અવગણના થઈને ઉભાણુ લાવનાર બીજા દવાઓ તેની (સોમની) અવેજમાં ધર્મોચાર્યોએ યજ્ઞમાં વાપરવા માંડી હશે. માદક અને લહેજતદાર પીણાંનો સ્વાદ જે ઔષધિ આપે તે ઔષધિ તરફ દરેકનું ધ્યાન જાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક જ છે અને સોમ પણ એ કામ કરતી એટલા પુરતું જ તેનું સ્થાન હતું.

થોડા વખત પહેલાં ડૉ. વૉટે, ડૉ. આર. વૉન રૉથનો જર્મન ચોરીએન્ટલ સોસાઈટીના જરનલમાં આવેલો એક લેખ જોઈને, કેટલીક વિગતો ભેગી કરી હતી. કેટલાક નામાંકિત વિદ્વાનોના મત પણ ડૉ. વૉટે પુછાવ્યા હતા. એ બધાઓનો એકજ અભિપ્રાય હતો કે પ્રાચીન આર્યોનાં લહેજતદાર પીણાં (Beverage)માં સોમ પણ વપરાતી, સોમ એકલોમાંથી કદીયે લહેજતદાર પીણાં અથવા મનમોહક પીણું મળતું નહિ.^૧

૧. "These will be found to support the main contention advanced above that Soma was an adjunct in the preparation of the beverage of the Ancient-Aryans but did not itself afford a sweet exhilarating fluid."

ડૉ. ડીમકે જણાવેલું કે—“ સોમ અથવા હોમના રસમાંથી મધ બનાવવા માટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો ન હતો. દ્રાક્ષમાંથી મધ બનાવવામાં આવતું અને તેમાં જ સોમરસનો થોડોક ભાગ ઉમેરવામાં આવતો. પારસી ધર્મોચાર્યો (priests) જણાવે છે કે હોમ કદાપિ બગડતી નથી; બહુ વખત સુધી તે સારી રહી શકે છે. ” ડૉ. રૉથના મત અનુસાર સોમ ઝાઝો વખત સુધી રહી શકતી ન હતી એમ જણાય છે. જો આ ખરું માનવામાં આવે તો હોમ અને સોમ વચ્ચે વિશાલ અંતર છે એમ કબુલવું પડે.

ન્યુયૉર્કના નામાંકિત વિદ્વાન ડૉ. રાઇસે જણાવેલું કે—“ સોમલતા ઉપરના તમામ પેમ્ફલેટ માટે હું તમારો આભાર માનું છું. પ્રૌફેસર રૉથના લેખો મહેં આ પહેલાં જ મૂળ જર્મન ભાષામાંથી વાંચેલા હતા, પણ આ પેમ્ફલેટમાં આવેલી વધારાની રીમાર્ક બહુ જ રસિક છે. હું પોતે તો સોમ એટલે સાદી શેરડી (Simple Sugar-cane) જ એમ માનું છું, પણ સમુદ્રની સપાટીથી અમુક ઉંચાઈએ તેમ જ ખીણ વિગતોએ મહાકે ધ્યાન ખાસ ખેંચ્યું છે એટલે હવે મારે તે વિચાર બદલવો પડ્યો છે—નહિતો છોડવું વર્ણન, તેના સ્વાદિષ્ટ રસ, વિગેરે જોતાં તો હરકોઈ આ શેરડીને અથવા શેરડીની કેઈ જાતને જ સોમ લેખે. ”

આ સૂચના સુંદર છે. પણ શેરડી મધ્ય એશીયામાંથી લાવેલા અને તેનો રસ લાંબા વખત સુધી કાયમ રહેલો એ મનાય તેવી બંધબેસતી ખીના નથી લાગતી. હિંદુસ્તાનમાં શેરડીનો રસ એક મહિનામાં તો સાવ સૂકાઈ જાય છે. શેરડી માટે ભાગે દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયાની વતની જો એમ મનાય છે, પણ હિંદુસ્તાનમાં લાંબા વખતથી શેરડી પ્રખ્યાત છે અને શેરડીનું મૂળ ધામ હિંદુસ્તાન જ છે—એશિયા નહિ એ નિર્વિવાદ છે. એટલે શેરડી એજ સોમ એ વાત તદ્દન ઉડી જાય છે.

સફળત રાખ રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે (એલ. એલ. ડી; સી. આઈ. ઇ.) હિંદુસ્તાનની સરકાર (Government of India) ઉપર આ વિષય ઉપર એક પત્ર લખ્યો હતો. તે વિદ્વાન લખે છે કે:—“ વેદોના પાછલા ભાગમાં (In the later Vedas) સોમલતાનો રસ મધ (Beer)ની બનાવટમાં ખીજાં દ્રવ્યો સાથે વપરાશમાં આવતો હતો. રસ એકલામાં માદક શક્તિ હતી જ નહિ. કાવ્યમાં ‘ તેઓ સોમરસ પીતા હતા ’—આમ લખેલું વાંચવામાં આવે છે, પણ વેદકાલના બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં તે એક figure of speech જેવું જ લેખાતું. જો આપણે બ્રાહ્મણગ્રંથો ઉપર આધાર રાખી તેમાં દર્શાવ્યા મુજબના સોમના મંતવ્યને કબુલ રાખીશું તો સોમની શોધખોળ માટેના પ્રયાસો જ આપણે બંધ કરવા

જેઈએ. “સ્વાદિષ્ટ રસ”-આ વિશેષણે ડ્રા. વૉન રૉયને ખૂબ મુંઝવણમાં ના-
ખેલા છે, પણ કવિતામાં તો કડવા મધને પણ સ્વાદિષ્ટ કહેવામાં વાંધો
નથી આવતો.”

ઉપરોક્ત લાંબાણુ વિવેચન ‘વૉટ્સ ડીક્ષનેરી’ (વૉ. ડ. પા. ૨૪૭)
ઉપરથી લીધેલું છે. સોમના નિશ્ચય માટે વિદેશી વિદ્વાનોએ જે પ્રયાસ કરેલો
છે તે આપણા વિદ્વાનોને નીચું જોવાડાવે એવો પ્રશ્ન ઋણીય છે. અલગત હજી
સુધી ખરી સોમનો પત્તો તો કોઈને જ લાગ્યો નથી, પણ યુદ્ધિ-તર્ક જેટલે
ફર જઈ શકે તેટલે ફર તેને લાંબાવીને આ વિષયને વિદ્વાનોએ ઠીક ચર્ચેલો
જણાય છે.

૨૫૭. ગુડમાર.

N. O. Asclepiadace.

નામો—મધુનાદિની (સંસ્કૃત); ગુડમાર (ગુજરાત); ગુરમાર (હિંદી);
કાવલી, વાકડી (મુંબઈ); વાખડી, પિતાની, કાલી કરદોડી (મરાઠી); પરપત્રાહ
(દક્ષિણ); છોટ-ફૂધી-લતા (બંગાલી); મેરાશીંગી (હિંદી અને બંગાલી);
Gymnema sylvestre-જીમ્નેમા સીલ્વેસ્ટ્રી (લેટીન).

પરિચય—ગુડમાર વિષે ઘણા વખત થયાં કેટલીક વાતો સાંભળેલી.
પણ તેને પ્રત્યક્ષ જોવાનો અવસર તો જ્યારે હું ડીસેમ્બર (૧૯૨૬)માં પૂ.
જયકૃષ્ણભાઈને ત્યાં ગયો હતો ત્યારે જ મળેલો. તે વખતે પોરબંદરમાં મોર-
ખીના રાજવૈદ્ય અને પ્રાતઃરમરણીય મહાત્મા ઝંડુ બટ્ટજીના ભાઈશ્રી રા. રા.
વિન્ધનાથભાઈ ત્યાં હતા. એક વખતે પાષાણુલેદની વાત નીકળતાં પ્રસંગવશાત્
તેઓશ્રીએ કહ્યું કે “ મહારી વાડીમાં પાષાણુલેદ અને ગુડમારના ઘણાંયે
છોડવા છે. ” મ્હેં તેઓશ્રીને વિનંતી કરી કે “ એ બન્નેના છોડ અહિં
આપ ન મંગાવો ? આપણે જયકૃષ્ણભાઈને બતાવીશું અને તેનો નિર્ણય પણ
કરી શકીશું. ” તેઓશ્રીએ જે ત્રણ દિવસમાં જ ગુડમારના ૪-૫ છોડ,
પાષાણુલેદ [એ ખરો પાષાણુલેદ નહતો, પણ હિંદુસ્થાનમાં જેને ઘણા પાષા-
ણુલેદ કહે છે એ જખમેહયાત્ અથવા ખાટખંડુજો-*Byiophyllum caly-*
cinum N. O. Crassulaceae]ના બે ચાર છોડ, ચંદનના ગાંડનાં પાંદડાં
વિગેરે મંગાવી લીધું. છોડ જોતાં વેત જ પૂ. જયકૃષ્ણભાઈએ કહી દીધું “ આ
તો-*Gymnema Sylvestre*-જીમ્નીમા સીલ્વેસ્ટ્રી. ” એનાં પાન અમને બધાને
અખાડયાં અને ઉપરથી સાકર પણ ચખાડી. સાકરનો સ્વાદ જરાપણ ગળ્યો ન
લાગ્યો. અર્કાદિ આ પહેલાં પણ રા. રા. વૈદરાજ જાદવજીભાઈ હરદ્વારથી

શુક્રમારનો નમૂનો લાવેલા અને તેમાંથી થોડોક ભાગ તેમના ભાઈ સ્વ. વૈદરાજ દુર્ગાપ્રસાદભાઈને આપેલો. દુર્ગાપ્રસાદભાઈએ જયકૃષ્ણભાઈને તે બતાવેલો અને આખતાં ખરેખર તે શુક્રમાર નામને સાર્થક જ હતો તે પૂરવાર થયું હતું. એનો સૂકો નમુનો પણ તેઓશ્રી પાસે હતો. એ નમૂનો ભેતાં જ એમને એ અકોદિ વર્ગ (Asclepiadean order)નો જણાયો હતો. પુસ્તકોમાં ભેતાં તેનું વર્ણન 'ભ્રમીમા' સાથે મળતું આવતું હતું. પણ એ નમૂનો સૂકો હતો અને ખરાબર જોળખી શકાય એવો નહતો એટલે મનમાં કંઈ શંકા હતી. આ તાજે લીલો નમૂનો (છોડનું કુંડું જ હતું) ભેતાં વેંત જ ખરાબર (*Gymnema sylvestre*) તે હતો એ નક્કી થયું. અમારા બધાનાં આનંદનો તો પાર જ ન રહ્યો. એ કુંડું હજીજે જયકૃષ્ણભાઈ પાસે છે અને મેરખીના તેમના બાગમાં રા. રા. વૈદરાજ વિશ્વનાથભાઈ પાસે પણ તેના ઘણાંયે છોડ છે.

વર્ણન—શુક્રમારનો વેલો મોટાં ઝાડ ઉપર, વાડો ઉપર ખૂબ ઉંચે ચઢેલો ભેવામાં આવે છે. વેલો હોય છે પણ મજબુત. એમાંથી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. શાખાઓ કોમળ અને ગોળાશ લેતી હોય છે. પાન ૧ થી ૨ા ઇંચ જેટલાં લાંબાં અને ૧ થી ૨ ઇંચ જેટલાં પહોળાં, કેટલીક વખતે ઘણાં નાનાં, સામસામે આવેલાં હોય છે. પાન પહોળાં (ovate), મથાળે પહોળાં અને અંડાકાર હોય છે. તે તળીએ ગોળાઈ લેતાં (કોઈક વખતે તળીએ હૃદયાકૃતિનાં) અને મથાળે અણીવાળાં-ફૂંડી અણીવાળાં હોય છે. પાનમાં નસો સ્પષ્ટ દેખાય છે. પાનની પાછલી બાજુ રહેજ આછી લીલી હોય છે. પાન ઉપર આછી ફેવાંટી જણાય છે. પાન આવતાં સ્વાદે રહેજ કડવાં અને તુરાં લાગે છે. પાનની ડીંટડી ના ઇંચ લાંબી, ફેવાંટીવાળી, કોમળ કે મજબુત હોય છે. ફુલ લીલાશ લેતાં પીળા રંગનાં ('Flowers yellow'-નર્ન સાહેબ ફુલ પીળાં કહે છે. બ્રેડીસ અને કીર્તિકર pale yellow-'લીલાશ લેતાં પીળાં' કહે છે.) અને સુંદર હોય છે. ફુલ બહારથી લીલાશ લેતાં અને અંદરથી પીળા અને લીલા રંગનાં ('greenish-yellowish'-Voigt) અને વચ્ચેવચ્ચ સફેદ રંગ (with a white centre) નાં હોય છે. રોક્ષબર્ગ કહે છે કે "Flowers numerous, small, yellow, with the globular apex of the white common stigma projecting in the centre; it looks like a fine pearl set in gold." Roxburgh Flora p. 256. અર્થાત્ પુલ અસંખ્ય, નાનાં, પીળાં હોય છે. પુલની વચ્ચેમાંથી એક સફેદ રંગનું સ્ત્રીકેસરાશ્રમુખ (stigma) ઉચું થતું જણાય છે. જાણે કે સોનાની વચ્ચેમાં એક સફેદ સુંદર મોતી ન જડયું હોય-એવું તે સુંદર જણાય છે. ફુલ છત્રાકારમાં ભેગાં થયેલાં (Crowded umbrellae), બપોરની ભેડીમાં

(paired), હુંકી પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી ઉપર આવેલાં હોય છે. પુષ્પ-પત્રો ઘણાં, નાનાં નાનાં અને વાળની આછી ફવાંટીવાળાં હોય છે. પુષ્પખંડ-છાકોષની પાંખડીઓ ૫, અંડાકાર ગોળ અથવા બુટ્ટી હોય છે. આની ઉપર પણ વાળની આછી ફવાંટી આવેલી હોય છે. પુષ્પાલય-તરફોષની પાંખડીઓ ૫, લીલાશ લેતા પીળા રંગની અને નીચેથી નલિકાકારમાં ભેળી થયેલી, અને એની ઉપર પણ આછી ફવાંટી હોય છે. પુંઝૈસરો ૫, અંકિસરની આબુઆબુ આવેલાં, હોય છે. ફળ ડોડીના ફળ જેવાં ૧૫ થી ૨ ઇંચ જેટલાં નાનાં, કોમળ, અને મથાળા તરફ સાંકડાં થતાં, લીલા રંગનાં હોય છે. હુકર જણાવે છે કે ફળ ઉપર પણ ફાળ હોય છે અને તે સ્ફેજ ચીવટ હોય છે. બીજ અર્ધા ઇંચ જેટલાં લાંબાં, ચપટાં, અંડાકાર અને પહોળી પાતળી પાંખવાળાં હોય છે.

સ્થાનક—મોટાં ઝાડથી ભરપુર એવાં જંગલોમાં અને મોટી ભરાવદાર વાડો ઉપર આ વેલ જોવામાં આવે છે. પશ્ચિમ દ્વીપકલ્પ, દક્ષિણ, લંકા અને બાંદા ડીસ્ટ્રીક્ટમાં આ વેલ જોવામાં આવે છે. કેંકણથી ત્રાવણકોર સુધીમાં આ વેલ ખૂબ જોવા મળે છે.

ઉપયોગ—ગુડમારનું મૂળ સર્પદંશ ઉપર પીવાના કામમાં તેમજ ચોપડવાના કામમાં દેશી લોકો વાપરે છે. (એઈન્સલી)

આના મૂળમાં વામક અને કફનિઃસારક શક્તિઓ છે એમ મનાય છે.

કેંકણ તરફ સૂકાં પાનનું ચૂર્ણ ગુણે છે અને તેનાથી ખૂબ છીંકો આવે છે. (ડીમક).

વક્તવ્ય—બોંબે ગેઝેટીયરના બોટેની વાલ્ક્રમમાં 'વૅલ્ટેબલ એન્ડીડોટ્સ ટુ સ્નેક બાઈટ્સ' એ હેડીંગ નીચે જે દ્રવ્યો ગણાવવામાં આવ્યાં છે તેમાં ગુડમારની ગણતરી પણ થયેલી છે. એઈન્સલી પણ આજ વાત કહે છે.

આ છોડના પાનમાં જે ચમત્કારિક ગુણ રહેલો છે તે પહેલવહેલાં મી. એન્જલર્થના ભણ્યામાં આવ્યો હતો. મી. હુપરે પણ પાન ચાખીને આની ખાત્રી કરેલી છે.

પાન ચાવ્યા પછી ગમે તેવી કડવી અથવા મીઠી વસ્તુ ખાઈએ છતાં પણ તેનો સ્વાદ ભાગતો નથી. આટલાજ કારણથી ઘણા વૈદ્યોને માને છે કે આ બુટ્ટી મધુમ્રમેહમાં સાફ કામ કરે ખરી. પરંતુ આ વિષે હજી કોઈએ પોતાનો ચોક્કસ, ભરોસાદાર અભિપ્રાય દર્શાવેલો જોવામાં નથી આવ્યો. સ્વાદને મારી નાખનાર આ શક્તિ તેમાં રહેલા 'લગ્નેમીક ઍસીડ' ને લીધે હશે

એમ કેટલાકનું માનવું છે. આ છોડનું રાસાયણિક પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું છે જે ઇન્ડીયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ (પા. ૮૨૪-૨૫)માં આપેલું છે.

લીંડલીના ફલોરા મેડીકામાં તેમજ ડ્યુરીના યુસપુલ પ્લેન્ટ્સમાં આનો ઉલ્લેખ નથી.

સ્વ. કેતોબદ્રે કાકનાસાનું લેટીન નામ *Gymnema Sylvestre* રાખ્યું છે. ઇન્ડીયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સમાં જીમ્નીમા સીલ્વેસ્ટ્રીનું સંસ્કૃત નામ ' મેષશૃંગી ' રાખ્યું છે. ડીમકે તેના ' કેટલોગ ઓફ ઇન્ડીયન ડ્રગ્સ 'માં અજશૃંગી, કાવલી, લામતાળી આવાં ફેશી નામે રાખ્યાં છે. વાસ્તવિક રીતે મેષશૃંગી અને અજશૃંગી એ આ નહિ પણ બીજી જીવીજ વનસ્પતિઓ છે.

પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી આ જાતનો કેઈ છોડ મળી આવતો નથી. વિદ્વાન વૈદ્યરાજે આ છોડને વાપરીને પોતાનો અનુભવ જાહેરમાં ન મૂકે ત્યાં સુધી આ છોડની ઉપયોગીતા શું ?

ઉલ્લેખ—Voigt p. 538; Indi. Medi. plants p. 823; Brandis p. 469; N. p.184; Roxburgh Flora p. 256.

વિષતિન્દુકાદિ વર્ગ

N. O Loganiaceæ.

૨૫૮ ઝેરકચોલાં.

નામો—વિષતિન્દુકઃ, ગરદુમઃ, કારસ્કરઃ (સંસ્કૃત); ઝેરકચોલાં (ગુજરાતી); કાબજ, કુચલા (મરાઠી); કુચીલા (બંગાળી); કુચીલા (હિંદી); Poison-nut-યોઇઝન નટ (અંગ્રેજી); Strychnos Nux vomica સ્ટ્રીકનોસ નક્સ વોમીકા (લેટીન).

પરિચય— પાદપો વિષતિદ્વારુયો નાગવહ્નીદલઃ કદુઃ ।
તદ્ભીજં ચિપિટં તિક્તં શાણિકં પાંડુરોમશમ્ ॥

(શિવદત્તઃ)

ગુણાઃ— વિષતિન્દુઃ મહાતિક્તઃ કફવાતવિષાપહઃ ॥

॥ શોઢલઃ ॥

કુષીલુ શીતલં તિક્તં વાતલં મદકૃછ્રુ ।
પરં વ્યથાહરં ગ્રાહિ કફપિત્તસ્ત્રનાશનમ્ ॥

॥ ભા. પ્ર ॥

કારસ્કરઃ કટૂષ્ણશ્ચ તિક્તઃ કુષ્ઠવિનાશનઃ ।
વાતામયાસ્ત્વકંડૂતિક્કામાર્શત્રણાપહઃ ॥

॥ રા. નિ ॥

કારસ્કરો મદકરસ્તુવરો ગ્રાહકઃ સ્મૃતઃ ।
કટુસ્તિક્તો લઘુશ્ષોષ્ણઃ કુષ્ઠરક્તવિષાપહઃ ॥

કંડૂં કફં વાતરોગં ત્રણં ચાર્શં ધ્વરં જયેત્ ।

અસ્ય ચાર્શં ફલં ગ્રાહિ તુવરં વાતકૃછ્રુ ॥

શ્લીતલં ચ સમુદિષ્ટં તત્પક્કં વિશ્વદં ગુરુ ।

પાકે ચ મધુરં પ્રોક્તં કફવાતપ્રમેહકમ્ ॥

વિષં રક્તવિકારં ચ નાશયેદિતિ કીર્તિતમ્ ॥

॥ નિ. ર ॥

વધુર્ન—ઝેરકચોલાનાં આડ હક્ષિણભારતમાં—ખાસ કરીને મદ્રાસ, ત્રાવણકોર, દેચીન અને દેરેશમાંડલાના કિનારા સુધીમાં—ખૂબ જ થાય છે. આ આડ ૪૦ થી ૫૦ ફીટ બેટલાં ઉંચાં થાય છે, ખારે માસ લીલાં રહે છે; ફક્ત ઉનાળામાં

જ્યારે પાંદડાં બહલીને ઝાડ નવપલ્લવિત અને છે એટલો જ વખત (આશરે ૧ મહિનો) પાંદડાં વિનાનાં રહે છે. પાંદડાં મોટાં હોય છે. ફુલ શીઘ્રાં લીલા રંગનાં થાય છે. ફેબ્રુઆરીથી એપ્રિલ સુધીમાં ફુલ ખીલી નીકળે છે. પુલ નારંગી જેટલું અને જેલું જ-તેવા જ રંગનું થાય છે. આની અંદર ચપટાં, ગોળાઈ લેતાં ખીજ હોય છે જે ઝેરકચોલાંના નામથી બજારમાં વેચાય છે.

આની ઘણી જાતો છે. ઍડીસે ' ઈન્ડિયન ટ્રીઝ ' માં આ જાતિનાં ૧૪ ઝાડ ગણાવ્યાં છે. નિર્મળી. પણ આજ વર્ગના ઝાડનાં ખીજ છે.

શિવદત્ત કહે છે કે આનાં પાન નાગરવેલનાં પાન જેવાં થાય છે.

વક્તવ્ય—પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી ઝેરકચોલાંનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. મુશ્નુત-સૂત્ર સ્થાનના ૩૮મા અધ્યાયમાં સુરસાદિગણમાં “ વિષમુષ્ટિક ” નો ઉલ્લેખ આવે છે. ટીકાકાર કેલ્કણ વિષમુષ્ટિક ' ના અર્થો નીચે મુજબ આપે છે:—“ વિષમુષ્ટિકઃ દ્રેક્ષા, રાજનિમ્બ ઇતિ પ્રસિદ્ધઃ, વૃહદલમ્બુપામવરે, કર્કોટિમિત્યન્યે । ” આ ઉપરથી સમજાશે કે વિષમુષ્ટિનો અર્થ તે વખતમાં બકાન લોંબડો, અથવા મોટી ગોરખમુંડી વિગેરે થતો હતો પણ ઝેરકચોલાં તો નહિ જ. ભાવમિત્રે અને શેઠલે ઝેરકચોલાં વાપરેલાં છે. અત્યારના વેદો ઝેરકચોલાં છુટ્ટી વાપરે છે. વિદેશી વૈદકમાં પણ ઝેરકચોલાંનું તત્ત્વ અને અર્ક છુટ્ટી વપરાય છે.

સ્વતંત્ર ઉપયોગ એક પણ જડતો નથી. ટેનન્ટ કહે છે—“ મલબારથી સીલેન જતા મુસાફરોમાં એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે જો ઝેરકચોલાં હમેશાં અંકેકું ખાવામાં આવે તો સાપનું ઝેર તે માણસને ચઢે નહિ. મને ખાત્રી આપવામાં આવી છે કે હીંદી મજુરો તે માટે હમેશાં અંકેકું ખીજ નિયમિત ખાધા કરે છે. ”

નૅન. પાનુ. ૧૮૯.

પણ આ વાતને સરજન લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ ડી. ડી. કર્નીંગહામે પુષ્કળ શોધ-ખોળને અંતે જુદી સાબીત કરેલી છે. સ્વ. ડૉ. કર્નેયાલાલ દેએ ઝેરકચોલાં અને સ્ટ્રીકનીન વિષે (Indian Medical Record 16th Nov. 1894માં) લંબાણથી વિવેચન કરેલું છે.

માત્રા—ખીજનું ચૂર્ણ ૧ રતિથી ૦૧ વાલ સુધી. કેટલાક ૧ આણું શુદ્ધ ખીજ-ધીમાં શેકીને-સુડીથી કાપી નિયમિત ખાઈ જાય છે. ઍકસ્ટ્રેક્ટ નક્કસ યાત્રીકાની માત્રા ૦૧ ગ્રેનથી ૨ ગ્રેન સુધી.

ટીકચર નક્કસચોમીકા—૫ થી ૨૦ ટીપાં.

નવ્યમત—આના લાકડાનો રસ કે જે અગ્નિ આપી કાઢવામાં આવે છે, તે રસનાં થોડાં ટીપાં કાંલેરામાં અને તીલણ મરડામાં આપવામાં આવે છે. તે એવી રીતે કે તાજી સીધી લાકડીના મધ્ય ભાગમાં બુન્ને છેડે વાસણ ટાંચી

પછી અગ્નિ અપાય છે. આનાં તાબાં બીયાંમાંથી કાઢેલું તેલ સંધિવાને માટે બહારથી લગાડવાના કામમાં આવે છે. ઝેરકચોલાનાં બીજ સહેજ ઘેન લાવનાર હોવાથી કેટલાએક દેશીઓ તેને પુરૂષત્વ લાવનાર માની બંધારણ તરીકે તેનું સતત સેવન કરે છે; તે એવી રીતે કે તેને ધીમે ધીમે વધારી છેવટે એક બીચું તેના ઝીણા કકડા કરી આખા દિવસમાં પાન સાથે ખાય છે. ”

(યુ. સી. દત્ત).

“ ઝેરકચોલું એ જ્ઞાનતંતુ ઉપર બળવાન ઉત્તેજક કાર્ય કરે છે. મોટા વજનથી આપવાથી સ્નાયુનું આકુચન થઇને ધનુર્વાયુ પ્રમાણે શરીર તણાય છે અને શ્વસનક્રિયા બંધ થઇને મૃત્યુ થાય છે. પક્ષાઘાતથી નિશ્ચેતન થયેલા અવયવો ઉપર સારા ભાગ કરતાં આનાથી જલદી ક્રિયા થાય છે. આ કડવું હોઇને પાચનક્રિયાને વધારે છે. પરંતુ આનો મુખ્ય ઉપયોગ બે કહીએ તો પક્ષાઘાતના વ્યાધિની ચિકિત્સામાં કરવામાં આવે છે. સીસાના વિષથી થયેલા પક્ષાઘાત ઉપર મુખ્યત્વે કરીને આ વખાણવા લાયક છે. પંચુ અને અર્ધાંગવાયુ ઉપર દાહનાં લક્ષણ કभी થયા પછી આ યોજવામાં આવે છે. ”

(સ્વ. નારાયણ દા. જી)

માંસગત જુના સંધિવિકારમાં ઝેરકચોલાનાં બીયાં, સુકી સુંક અને સાખરનું શીંગડું પથ્થર ઉપર ઘસીને લગાડવાને માટે વપરાય છે. વળી ઉંઢરના દંશ ઉપર ઝેરકચોલાનાં બીયાં ઘસીને તેની થેપલી બનાવીને લગાડવામાં આવે છે. (સરજન મેજર. એ. એસ. જી. જયકર. મસ્કત).

પાંદડાં પોટીસ તરિકે જ્યારે લગાડવામાં આવે છે ત્યારે અતિ સહેલા ધા અને શુભડાં રૂઝવી દે છે. મુખ્યત્વે કરીને જેમાં જીવડાં પડયાં ડોય તેવાં શુભડાંમાં તે વધારે ઉપયોગી થઇ પડે છે. જ્યારે એની પોટીસ કરીને લગાડવામાં આવે છે ત્યારે તે શુભડાંઓ સડી જતાં નથી, અને તેના ઉંડા ભાગમાં જે સહેલા માંસાંકુરો હોય છે તે જલદીથી નાશ પામે છે. આનાં મૂળીઆંની છાલનો બૂકો લીંબુના રસની સાથે વાટી તેની થેપલી બનાવી પછી તેની ગોળીઓ કરવી. તે કાલેશમાં ઉપયોગી થઇ પડે છે. ” (સર્જન. મેજર. ડી. આર. થોમસન. એમ. ડી. સી. આઇ. ઇ. મદ્રાસ.)

આ જ્ઞાનતંતુને શનિ આપનાર તરિકે કિંમતી છે અને ચડઉતરીયા તાવને માટે ઉપયોગી છે. બરલની વૃદ્ધિને માટે તેમજ નપુંસકપણાને માટે પણ ઉપયોગી છે. (આસીસ્ટન્ટ સર્જન એસ. સી. ભટ્ટાચાર્યજી. ચંદા. સેંટ્રલ પ્રોવીન્સીઝ.)

સ્ટ્રીકનાઈન અશક્ત માણસોને થતી ઉધરસમાં ઘણી સારી દવા છે. તે કફન તરિકે ઘણું વપરાય છે. (સર્જન. એસ. એચ. બ્રાઉન. એમ. ડી. હુસંગાબાદ). અફીણ મૂકાવવા માટે ઝેરકચોલાં ખવડાવવામાં આવે છે.

સ્વ. કૃતોભદ્ર.

Actions and Uses—The seeds are nervine, stomachic, tonic and aphrodisiac. Externally the paste is antiseptic; the solution is highly irritant to the tissues. If injected subcutaneously it is poisonous. The action of nuxvomica is that of strychnine. In small doses it stimulates the stomach and intestines, increases the gastric, the pancreatic, the intestinal and the biliary secretions. Strychnine promotes digestion, sharpens appetite, increases peristalsis and acts as a purgative. It stimulates the uterus and the genito-urinary organs, promotes menstruation and increases virile powers. It increases the flow of urine and is often found in the urine, saliva and sweats. It is a cumulative poison, it contracts renal arteries and thus hinders its own excretion by the kidneys. In large doses it produces tetanic spasms.....As a general stimulant it is given in acute or chronic fevers, anæmia, chlorosis, wasting and other exhausting diseases; also in hysteria, chorea, epilepsy, infra-orbital neuralgia of the viscera &c. In local paralytic affections it should be given only after the acute stage has passed away. In prolapsus ani, in incontinence of urine, due to atony of the bladder and sometimes in impotence and spermatorrhœa it may be given with benefit.....

(R. N. Khory. Vol. II. p. 407-8.)

ભાવાર્થ—ઝેરકચોલાં જ્ઞાનતંતુઓને શક્તિ આપનાર, પાચક, બલ્ય, અને વાજકર છે. બહાર લગાડવાથી તે જંતુજ છે. પીચકારી વાટે જો તેને ચામડીમાં દાખલ કરવામાં આવે તો તે તીવ્ર ઝેરી છે. ઝેરકચોલાંનું કાર્ય સ્ટ્રીકનીનને મળતું જ છે. થોડી માત્રામાં આપવાથી તે હોજરી, આંતરડાં નિચે-રેમાંથી સ્કાવો ઝરાવે છે, ઝંસ્કીક અને પેન્ક્રીયાટીક તેમજ આંતરડાંના અને પિત્તના સ્કાવો પણ તે વધારે છે. સ્ટ્રીકનીન પાચનક્રિયાને વધારે છે, ભુખ લગાડે છે, હોજરીની અળસીયાના જેવી ચાલવાળી ગતિ (peristalsis)ને વધારે છે; અને જીલાબ તરિકે પણ કામ કરે છે. ગર્ભાશય અને જનનાવયવોને તે ઉશ્કેરે છે, આર્તવને વધારે છે, અને સંલોગશક્તિને વધારે છે. તે પેશાબ

વધારે છે અને ઘણી વખતે પેસાળમાં, લાળમાં અને પરસેવામાં પણ બહાર માલમ પડે છે. મૂત્રપિંડો દ્વારા તે બરાબર નીકળતું નથી કારણ કે બસ્તિની ધમનીઓને તે સંકોચે છે. મોટી માત્રામાં તે ઝેરી અસર ઉપજાવે છે અને ધનુર્વાનાં બધાં જ ચિન્હો જણાય છે. ઉત્તેજક તરિકે જીર્ણવરોમાં, પાંડુ, યૌવનપાંડુ, અને શોષ જેવાં દરદોમાં તે અપાય છે. હીસ્ટીરીયા, કેરીઆ, અપરમાર, આધાશીશી અને વાતરોગમાં પણ તે આપવામાં આવે છે, પક્ષાધા-તના રોગમાં શરૂઆતની સ્ટેજ પસાર થઈ ગયા પછીથી જ તે આપવામાં આવે છે. મૂત્રકૃચ્છ્રમાં, નપુસકત્વમાં, વીર્યસ્રાવમાં વિગેરેમાં ક્ષેત્રમંદ રીતે તે વાપરી શકાય છે.

(આરુ એન. ખોરી. ભા. ૨. પા. ૪૦૬-૮)

ઉદ્ભવ—૩. નિ. પા. ૬૮૬; વનસ્પતિ ગુણાદર્શ પા. ૪૭૩; Indig. Drugs. p. 302; Brandis p. 473; N. p. 189; Indi. Medi. Plants p. 836; Rakhaldas Ghosh's Materia Medica and Therapeutics pp. 363 to 368.

૨૫૯ નિર્મળી.

N. O. Loganlaceæ.

નામો—કતકઃ, અમ્બુપ્રસાદનઃ, નેત્રપ્રસાદઃ (સંસ્કૃત); નિર્મળીનાં ખીજ (શુભરાતી); કલોથરીંગ નટ (અંગ્રેજી); *Strychnos potatorum* સ્ટ્રીકનોસ પોટેટોરમ ટ્રી (લેટીન).

પરિચય— “ કતકફલં સ્વનામરૂયાતં, શસ્ત્રકપુરીષપ્રતિમફલં અમ્બુપ્રસાદનમ્ ॥
 ॥ હલ્હજઃ ॥

ગુણા:— કતકં ક્ષીતલં પ્રાહુઃ તૃષ્ણાવિષવિનાશનમ્ ।
 નેત્રોત્થરોગવિધ્વસિ વિષિનાઽઋજનયોગતઃ ॥
 કતકસ્ય ફલં તિત્તં ચક્ષુષ્યં પિત્તલં મૃદુ ।
 વારિપ્રસાદનં કૃચ્છ્રશર્કરામશ્મરીઝયેત્ ॥

॥ ધ. નિ ॥

કતકઃ કટુતિક્તોષ્ણશ્ચક્ષુષ્યઃ ક્રિમિદોષનુત્ ।
 રુષિકૃચ્છ્રલ્લોપન્નો બીજમમ્બુપ્રસાદનમ્ ॥

॥ રા. નિ ॥

કતકસ્ય ફલં નેત્ર્યં જલનિર્મલતાકરમ્ ।
વાનશ્ચેષ્મહરં શીતં મધુરં તુવરં ગુરુ ॥

॥ ભા. પ્ર ॥

....ઘર્દેઃ સ્વેદસ્ય જનકં શોફં પાણ્ડું વિષં જયેત્ ।
....કતકસ્ય ચ મૂલંતુ સર્વકુષ્ઠહરં પરમ્ ॥

॥ શૃ. નિ. ર ॥

કતકસ્ય ચ ત્રીજં તુ ચક્ષુષ્યં તુવરં ગુરુ ।
જલપ્રસાદનં શીતં મધુરં ચાશ્વરીહરમ્ ॥
વાતં કફં મૂત્રકૃચ્છ્રં તૃષ્ણં નેત્રરુઝાં વિષમ્ ।
પ્રમેહં શીર્ષરોગં ચ નાશયેદિતિ કીર્તિતમ્ ॥
કતકસ્ય ચ મૂલં તુ સર્વકુષ્ઠહરં પરમ્ ॥

॥ નિ. ર ॥

ચરક— ૧ અશ્મર્યામ્-ઘૃતં....કતકાદીનામેકેકશો વા વિધિનૈવ તેન ।

ચિ--૨૬—૭૨

સુશ્રુત— ૨ રક્તાભિષ્યન્દે-સૈન્ધવસૌદ્રકતક....। યોગ્યં અત્રાજ્ઞને સદા ॥

૩-૧૨-૨૩

ચક્રદત્ત— ૩ અર્જુને-....કતકઃ સૈન્ધવેન વા ।....અંજનમર્જુને ॥

ભાવપ્રકાશ— ૪ નેત્રપ્રસાદનાર્થમ્-કતકસ્ય ફલં ઘૃટ્ટા મધુના નેત્રમજ્જયેત્ ।
ઈષત્કર્પૂરસહિતં તત્ સ્યાન્નેત્રપ્રસાદનમ્ ॥

વાર્ણન—નિર્મળીનાં વૃક્ષ મારા જોવામાં નથી આવ્યાં. એ આડ કશિષ્ય તરફનાં અને લંકાદ્વીપનાં અરણ્યોમાં થાય છે એમ સ્વ. કવિરાજ વિરભાચરણ શુભનું માનવું છે. તે કહે છે કે ઝેરકચોલાના આડ કશ્તાં આનું આડ મોટું હોય છે. નિર્મળીના આડનાં ફુલ હળદર જેવાં પીળાં હોય છે. પુલ પાકે છે ત્યારે કાળાં પડી જાય છે. ખીજ ચપટું હોય છે. દેખાવમાં તે નાનું ઝેરકચોલું હોય એવું જ જણાય છે, પણ ઝેરકચોલાની તીખાશ-કડવાશ એમાં નથી. કલ્હણ તેના ખીજને સસલાની લોડીઓ જેવું ઓળખાવે છે. ઘણા પ્રાચીન વખતથી નિર્મળી આપણને જાત હતી.

ઘડકમાં નિર્મળીનો ઉપયોગ

ચરક— ૧ પથરીમાં-નિર્મળીથી પકાવેલું ઘી ખાવું. ચિ. ૨૬-૫૨.

સુશ્રુત— ૨ આંખ જોરથી દુખવા આવી હોય ત્યારે-નિર્મળીનું

બીજ પાણીમાં ઘસવું. એમાં રહેજ સિંધાલુષ અને મધ નાખીને આંજવું. ઉ. ૧૨-૨૩.
ચક્રદત્ત— ૩ કુલ્લમાં-સિંધાલુષ અને નિર્મળીનાં બીજ ઘસીને હમેશાં આંજવાં.

ભાવમિત્ર— ૪ આંખો સારી કરવા માટે-મધ સાથે નિર્મળી ઘસીને આંજવી. અંદર રહેજ કપુર પણ નાખવું.

વક્તવ્ય—વિષદ્ધ હશેમાનિમાં ચરકે કતકનાં પુલ્લનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આંખના રોગમાં બીજાં દ્રવ્યો સાથે કતક ચોળેલું જણાય છે (ચરક. ચિ. ૨૬-૨૪૬-૨૪૭). સ્વતંત્ર ઉપયોગ નથી જણાતો.

સુશ્રુતે પદ્મકાદિગણમાં કતક ચોળ્યું છે. મધુરવર્ગમાં તેની ગણતરી કરેલી છે (સ્. ૪૨-૧૮). “ તत्र सम कलुषस्य प्रसादनानि भवन्ति तद्यथा । कतकादि... ॥ (સ. ૪૫-૧૭). અશ્મરીમાં પાષાણલેહાદિ ધૂતમાં કતક ચોળાયલું જણાય છે. આંખના રોગોમાં પણ ચારેક ઠેકાણે તેનો ઉલ્લેખ જણાય છે.

તે વિષાવિનાશન મનાયું છે પણ વામક કે રચક અસર જણાવે તેવો તેનો પ્રયોગ એક પણ જોવામાં નથી આવતો. નવ્યગણ અધિક માત્રામાં એને ઉલટી કરાવનાર માને છે.

Actions and Uses—Alterative, tonic, stomachic, and demulcent; rubbed down with honey and camphor, it is applied to the eyes to prevent lachrymation and to remove opacities; also applied to the abdomen to relieve colic. Its infusion is recommended in irritation of the urinary organs as gonorrhœa, diabetes and as an emetic in cough. (R. N. Khory II-409.)

ભાવાર્થ—નિર્મળી રસાયન, બદ્ય, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ છે. મધ અને કપુર સાથે ઘસીને આંખમાં આંજવાથી અશ્રુપાત અને આંખ, છારી વિગેરે અટકાવે છે. ચુંક આવતી હોય તો ઉઠર ઉપર તે લગાડવામાં આવે છે. ગનોરીયા, મધુમેહ જેવાં પેસાળનાં હરદોમાં એનો કવાથ પ્રશસ્ત મનાયો છે. મોટી માત્રામાં કદેની અંદર ઉલટી કરાવવા માટે અપાય છે.

ખોરી. ભા. ૨. ૪૬૯

નવ્યમત—મદ્રાસના લોકો નિર્મળીનો ઉપયોગ મધુપ્રમેહ અને પરમીયામાં કરે છે. (હ્યુરી). ડૉ. બીડી નિર્મળીની વામક શક્તિ માટે શંકાશીલ છે.

ઘણા લાંબા વખતના અને ઘણી ઘણી દવાઓથી ન મટે તેવા અતિસારમાં અર્ધું અથવા એક આપું બીજ બદ્ધ જ સુંદર રીતે વાટીને માખણ સાથે હમેશાં એક અઠવાડિયા સુધી ચાટવાથી અતિસારમાં રામબાણ અસર ઉપજાવે છે. (સર્જન મેજર યોગેશ્વર. સી. આઈ. ધ).

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. plant. p. 841; રૂ. નિ. પા. ૨૬૬. N. p. 189.

किरातादि वर्ग

N. O. Gentianaceæ.

२६० कश्चित्

नामो—किरातातक्तः, भूनिम्बः, भूतीकः, अनार्यतक्तः (संस्कृत); कश्चित् (शुद्धशती); किरात (भराडी); चिरायता (हिंदी); Chireta—चीरेटा (अंग्रेज); Swertia Chirata, Gentiana Cherayata (बेटीन).

परिचय— भूनिम्बो भृंगवत्पत्रो गिरौ स भवेत् कश्चित् ।
सुवर्णपुष्पो तिलको शिवदत्तः समादिशेत् ॥

गुणाः— किरातकः रसे तिक्तो सरः शीतो लघुस्तथा ।
श्लेष्मपित्ताश्लशोफादिकासतृष्णाज्वरापहः ॥

॥ ध. नि ॥

भूनिम्बो वातलः तिक्तः कफपित्तज्वरापहः ।
व्रणसंरोपणः पथ्यः कुष्ठकण्डूतिशोफनुत् ॥
नेपालनिम्बः शीतोष्णो योगवाही लघुस्तथा ।
तिक्तोऽति कफपित्ताश्लशोफतृष्णाज्वरापहः ॥

॥ रा. नि. ॥

किरातः सारको रूक्षः शीतलः तिक्तको लघुः ।
सन्निपातज्वरश्वासकफपित्ताश्लदाहनुत् ॥
कासशोथतृपाकुष्ठज्वरव्रणकृमिप्रणुत् ॥

॥ भा. प्र. ॥

भूनिम्बो वातलो रूक्षः कफपित्तज्वरापहः ॥

॥ राजवल्लभः ॥

भूनिम्बो नाडितिक्तश्च श्लेष्महा रामश्चेनकः ।
शूलपहो मलध्वंसी कृमिघ्नो बालकप्रियः ॥
नेपालः सन्निपातारिः ज्वरनिद्रापहस्तथा ॥

॥ शोडलानिचण् : ॥

चरक—

१ रक्तपित्ते—किराततिक्तं क्रमुकं समुस्तं..... । पृथक् पृथक्
चंदनयोजितानि । तेनैव कल्पेन हितानि तत्र ॥ बि. अ. ४-७२

૨ શોથે-હન્યાત્ ત્રિદોષં ચિરજં ચ શોર્પ । કલ્કશ્ચ મૂનિમ્બમહૌ-
વધામ્યામ્ ॥ ચિ. ૧૭-૩૨

૩ સ્તન્યશુદ્ધયે-સ્તન્યશુદ્ધયે.....કિરાતતિત્તકકાથં..... ॥
ચિ. ૩૦-૨૪૮

હારીત— ૪ ગર્ભોપદ્રવ્યભૂતે વમને-પીતો મૂનિમ્બકલ્કશ્ચ શર્કરાસમમાગતઃ ।
છાર્દે હરેચ્ચ હૃત્લેશં મધુના વા સમાન્વિતઃ ॥

વાર્ણન—કરીયાતું બનારમાં તો ઘણું મળે છે, પણ તેના છોડ બધા ભાગ્યે જ બુઝે છે. તે હિમાલય તરફ મોટા જથ્થામાં થાય છે. એનાં પાન ભાંગરા જેવાં હોય છે એમ શિવહત્ત કહે છે. મૂનિમ્બ શબ્દથી ઘણા એમ પણ માને છે કે તેનાં પાન લીંબડાના જેવાં હોય છે. તેને સફેદ પુલ આવે છે. આખો છોડ બ્યારે પાકી બય છે ત્યારે મૂળ સહિત તેને ઉપાડી લેવામાં આવે છે. તે સ્વાદે અતિશય કડવો હોય છે. નેપાલભુતાન તરફ પણ તે ખૂબ થાય છે. નૈપાલઃ એ કરિયાતાની બીજી જાત છે.

“ Swertia chirata, from which the genuine drug comes, is a Himalayan plant ” Nairne. P. 192. અર્થાત્ ખરું કરિયાતું જે હવામાં વપરાય છે તે તો હિમાલયમાં થતો છોડ છે. એના અભાવમાં બીજી જાતો વાપરવામાં આવે છે. નર્ન સાહેબ S. decussataનો ઉલ્લેખ કરે છે.

આ સિવાય બીજી ઘણી જાતનાં કરિયાતાં થાય છે. આ બધાંને ઔષધમાં કોઈ વાપરતું નથી પણ આ બધાં કરિયાતાના જ વર્ગનાં (Gentianaceae) છે, જોખીવત્તી ફરેકમાં કડવાશ પણ છે. Canscora અને Exacum એ જીનસ્ (કુટુંબ)ના ઘણા છોડવાળો ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં થાય છે.

રાતા ફુલનું કરિયાતું—Canscora diffusa

સફેદ ફુલનું કરિયાતું— „ pauciflora

ઝીણકું કરિયાતું Exacum pumilum

સુંદર ફુલોવાળું કરિયાતું „ bicolor.

આ છોડવાળો પાવાગઢ અને ગિરનારમાં મહેં જાયેલા છે.

વેધકમાં કરિયાતાનો વ્યવહાર

અરક— ૧ રક્તપિત્તમાં—કરિયાતાનું ચૂર્ણ. પાવલીભાર અને ચંદનનું ચૂર્ણ પાવલીભાર ઠંડા પાણી સાથે પીવું. ત્રિ. ૪-૭૨

૨ સોભામાં-કરિયાતાનો અને સુંકનો કદક હમેશાં સેવન કરવાથી લાંબા વખતના ત્રિદોષજન્ય સોભા મટે છે.
ચિ. ૧૭-૩૯.

૩ ધાવણુ સુધારવા માટે-કરિયાતાનો ક્વાથ પીવો.

ચિ. ૩૦-૨૪૮

હારીત— ૪ ગર્ભ હોય તે વખતે ઉલટી થાય છે તેમાં-કરિયાતાનું ચૂર્ણ સરખા વજનમાં સાકર સાથે લેવાથી ઉલટી હરે છે; મધ સાથે લેવાથી માળ મટે છે.

વક્તવ્ય—શીતપ્રથમન દશેમાનિમાં મૂત્રીકનો અને સ્તન્યશોધન દશેમાનિમાં તેમજ તૃણાનિઘ્રહણુ દશેમાનિમાં કિરાતનો ઉલ્લેખ ચરકમાં છે. સુશ્રુતે આરગ્વધાદિગણમાં કિરાતનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. તિક્તરકંધમાં તેની ગણતરી થયેલી છે. તાવ માટે તે અકસીર હોવાથી તેનું નામ જ્વરાંતક: પડેલું છે. પણ નવાઈ તો એ છે કે ચરક અને સુશ્રુતમાં જવરના પ્રકરણમાં કિરાતનો છુટ્કથી ઉપયોગ થયેલો જોવામાં આવતો નથી. ચરકમાં શક્યાદિકવાથમાં અને બીજે એક બે ઠેકાણે (જવરમાં) કિરાત વપરાયલું જણાય છે. સુશ્રુતમાં પણ બીજાં દ્રવ્યો સાથે ક્ષત બે ત્રણ ઠેકાણે કરિયાતું વપરાયલું છે. કિરાત સ્પર (રેચક) હોવા છતાં ગ્રહણીચિકિત્સામાં ચરકે બહુ જ ઉપયોગ કરેલો છે. જૂનિબાધ ચૂર્ણમાં, દ્વિતીયક્ષારમાં, કિરાતાય ચૂર્ણમાં અને બીજે ઠેકાણે કરિયાતાનો ઉપયોગ ધ્યાન ખેંચે છે. આ તેના કટુપીષ્ટિક અને કૃમિધ્ન ગુણને લીધે હશે. કૃમિમાં ઉંદરકણીની માફક તેનો ઉપયોગ કરવાનું કહેલું છે (ચરક ચિ. ૭-૨૭). અર્શમાં લોહી પડતું હોય તો ત્યાં આગળ બીજાં દ્રવ્યો સાથે કિરાત ચોભાયલું છે. સુશ્રુતમાં કિરાતતિક્તનું તેલ ગણાવ્યું છે અને....કિરાત-કલ્પેહા: કુષ્ઠવ્રણેષુ ઉપયુજ્યન્તે । (ચિ. ૩૧-૫) એમ કહેલું છે. શ્લેષ્માશિષ્યન્દમાં-વિધિરેષ વાપિ ।....કિરાતતિક્તમલકીકલેપુ-આમ કહીને લોટીંગીની પ્રયોગ માફક કિરાત આંખના રોગમાં સાફ છે એમ ગણેલું છે. ગ્રહણીમાં કે અતિસારમાં સુશ્રુતે કિરાતને ચોળેલું નથી. પછીના લેખકોએ કિરાતનો ઉપયોગ તાવ સિવાય બીજામાં કરેલો જણાવ્યો નથી. ‘ગદનિઘ્રહ’ જેવા મોટા ગ્રંથમાંથી પણ કિરાતનો સ્વતંત્ર ઉપયોગ એક પણ નથી મળી આવતો. જૃંદ, ચક્રવર્ત વિગેરે માટે પણ તેમ જ છે. નૈપાલ: કિરાત: કેવો હશે? બંગાળામાં કાલમેધ નામથી જે અત્યંત કડવો છોડ પ્રખ્યાત છે તે આ ન હોય ?

Actions and Uses—Like Cinchona and other bitter tonics it is bitter stomachic, laxative, anthelmintic and febrifuge. It ex-

cites the appetite, strengthens digestion, but does not constipate; it diminishes flatulence and hyperacidity, removes biliousness; given in atonic dyspepsia, liver troubles, acidity of the stomach and flatulence, gout and intermittant and other fevers. In combination with acids, alkalies and aromatics, it is given in bilious affections, and in burning heat of the body. The compound powder of Sudarshana Churna is a popular native remedy for Chronic fevers; as a laxative and alterative it is given in scrofula and general malaise.

(R. N. Khory. II p. 313.)

જાવાર્ય—સિંકેના અને ખીજાં તિક્તબલ્ય ઔષધોની મારફત કરિયાતું પણ પાચક, મૃદુરેચક, કૃમિધન અને જ્વરધન છે. એ લુપ્ત વધારે છે, પાચન-શક્તિ પણ વધારે છે અને છતાંયે કબજિયાત કરવાનો તેનામાં શુષ્ક નથી. આધ્માનને તેમ જ અત્ત્રિદાહને તે મટાડે છે. પિત્તનો નાશ કરે છે અને ચક્રત, પ્લીહ તેમ જ મંદાગ્નિ વિગેરેમાં, અમ્લપિત્ત, આધ્માન, વાત, લઘુજ્વરમાં તેમ જ ખીજા વિષમજ્વરોમાં તે વપરાય છે. ક્ષાર અને સુગંધી દ્રવ્યો સાથે પિત્તવિકારમાં અને અંગદાહમાં કરિયાતાનો ઉપયોગ પ્રચલિત છે. જુના તાવોમાં સુદર્શન ચૂર્ણ નામની દેશી ફવાની બનાવટ પ્રખ્યાત છે. ગંડમાલા અને ધાતુ-વેષમ્યમાં કરિયાતાનો ઉપયોગ રેચક તથા રસાયન તરિકે થાય છે.

(ખેરી. ભા. ૨. પા. ૪૧૩)

અભિપ્રાય —“ કરિયાતાનો ઉકાળો કરવાથી તેનો ઔષધીય ગુણ જોડાય છે તે મતને હું મળતો છું અને ઠંડા પાણીમાં તેનો ફાંટ કરવાની ભલામણ કરું છું. (સીવીલ સર્જન એસ. એમ. શિરકોરે, મુશિદાબાદ). તે શક્તિવર્ધક અને જ્વરધન છે; મંદાગ્નિમાં તે જઠરાગ્નિ સતેજ કરવા સારૂ વાપરવામાં આવે છે. (આ. સર્જન. આર. સી. ગુપ્તે. બાંકીપુર). ઠંડા પાણીનો ફાંટ વધારે પસંદ કરવા લાયક છે. તે કિંમતી કંઠવું શક્તિવર્ધક છે. (આ. સર્જન. ભદ્રાચાર્યજી. ચંદા.)

તેના ફાંટ સાથે એકાદ બે ગ્રેન હવીનાઈન અને થોડાંક ટીપાં સલ્ફ્યુરિક એસીડનાં ઉમેરવાથી તે વધારે શુષ્ક કરે છે.

(સીવીલ સર્જન. સી. એમ. રસલ. સારન).

ઉદ્ભવ—રૂ. નિ. પા. ૧૭; વનરપતિ ગુણધર્શ. પા. ૪૦૭; N. p. 192; Indig. Drugs p. 307; Indi. Medi. Plants p. 851.

૨૬૧ મામેજવો.

N. O. Gentianaceæ.

નામો—નાગજિહ્વા, મામજક (સંસ્કૃત); મામેજવો (કાઠિયાવાડ); કડવી નાહી-નહી (ગુજરાત); મામિજવા (મરાઠી); છોટા કિરાયતા (હિંદી. બંગાલી); *Enicostema littorale*—એનીકોસ્ટેમા લીટોરેલ્ (લેટીન).

ગુણા:— નાહૌ ચ નાગજિહ્વારુયા તિક્તપત્રા સિતૌ ક્ષુપઃ ।

કૃમિહત્ ક્ષારકર્મા ચ તથા મમિજકઃ સ્મૃતઃ ॥

॥ શોદકઃ ॥

વર્ણન—મામેજવાના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગી નીકળે છે. તે ઘણે ઠેકાણે જથાબંધ થાય છે. ખેતરના છોડાઓ ઉપર કે ઘાસના ખીડમાં તે પુષ્કળ થાય છે. તેના છોડ ૨ થી ૪ ઇંચ કે વખતે ૧ થી ૧૫ પુટ જેટલા ઉંચા હોય છે. ડાંડી ચોરસ, પાન ડીંટી વગરનાં, સામસામાં, બન્ને છેડે સાંકડાં, લાંબાં, લીલાં અને ચળકતાં હોય છે. પાન ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબાં હોય છે, સ્વાદમાં અત્યંત કડવાં હોય છે. ફુલ ઘોળાં અને સૂક્ષ્મ હોય છે. આખો છોડવો પાનથી ભરેલો અને કરીયાતાના જેવો કડવો હોય છે. દરેક પત્રકોણમાં ૩-૩ ફલ આવેલાં હોય છે.

કાઠિયાવાડમાં મામેજવો ઘણો થાય છે અને ત્યાંથી ખુબાઈ થઈ છે. મામેજવાનું કેટલાક અથાણું પંચુ કરે છે.

ગુણ-ઉપયોગ—મામેજવાનાં પાનનો રસ તો. ૦૫ અને થોડાંક મરી પીવડાવવાથી તાવમાં ફાયદો થાય છે. મામેજવાનું સૂકું ચૂર્ણ પણ વાપરી શકાય છે. ૦૫ તોલા માત્રામાં તે ચૂર્ણ છાશ સાથે પીવા આપવાથી મેલેરીયાના તાવમાં સારો ગુણુ કરે છે. અતિસારમાં પણ આ ચૂર્ણ છાશ સાથે આપવું સાફ છે. તે કૃમિને પણ મારે છે. હું ઘણા વખતથી આ દવા વાપરે છું અને તે ઉપયોગી છે એમ કહું છું. તે તાવમાં કામ સાફ કરે છે. કવીનાઈન વાપર્યા પહેલાં આનો અજમાયશ કરવો જોઈએ.

વક્તવ્ય—સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં આનો ઉલ્લેખ નથી મળી આવતો, પણ આવા અમૂલ્ય છોડવાઓને વાપરીને આપણે તેને દાખલ કરવા જોઈએ.

ઉલ્લેખ—વનસ્પતિ ગુણાદર્શ. પા. ૫૭૩; વ. શા. પા. ૪૬૬; રૂ. નિ. પા. ૫૮૩; N. p. 191; Watt III p. 245; Indi. Medi. Plants p. 845.

શ્લેષ્માતકાદિ વર્ગ

૨૬૧ ગુદે

N. O. Boragineæ.

નામો—શ્લેષ્માતકઃ, बहुवारकः, शेलुः, उद्दालः (સંસ્કૃત); ગુદે (ગુજરાતી); લોંકર (મરાઠી); લિસોડા (હિંદુસ્તાની); Narrow-leaved sepistan-નરેલીડ સેપીસ્ટન (અંગ્રેજી); Cordia Rothii-રોઝીઆ રોથાઈ (લેટીન).

પરિચય— મહાશ્લેષ્માતકતરુઃ પંચાંગે પિચ્છલઃ સ્મૃતઃ ।
વૃત્તપત્રી વૃત્તફલઃ અન્યો વિંદુકલસ્મૃતઃ ॥

॥ શિવદત્તઃ ॥

ગુણાઃ— શ્લેષ્માતકો હિમઃ સ્વાદઃ સ્યાદ્રૂક્ષઃ પિચ્છલઃ શુચિઃ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

શ્લેષ્માતકઃ કટુહિમો મધુરઃ કષાયઃ

સ્વાદુશ્ચ પાચનકરઃ કૃમિશૂલહારી ।

આમાસ્રદોષફલરોધબહુવ્રણાર્તિ-

વિસ્ફોટશાન્તિકરણઃ કફકારકશ્ચ ॥

*મૂર્કર્ણુદારો મધુરઃ કૃમિદોષવિનાશનઃ

વાતપ્રકોપનઃ કિચ્છિત્ સશીતઃ સ્વર્ણમારકઃ ॥

॥ રા. નિ. ॥

बहुवारो विषस्फोटव्रणविसर्पकुष्ठनुत् ।

मधुरस्तुवरास्तिक्तः कैश्यश्च कफपित्तहृत् ॥

फलमामन्तु विष्टग्मि रक्तपित्तकफालजित् ।

तत्पक्वं मधुरं स्निग्धं श्लेष्मलं शीतलं गुरु ॥

॥ भा. प्र. ॥

શ્લેષ્મલં મધુરં શીતં શ્લેષ્માતકફલં ગુરુ ॥

चरक सू. २७-१५२.

ચરક— ૧ કફજવિસર્પે-.... ત્વચં શ્લેષ્માતકસ્ય ચ પૃથગાલેપનં કુર્યાત્ ॥

ચિ. ૧૧-૮૯.

* મૂર્કર્ણુદાર અને સ્વર્ણમારક એ એ પર્થાપ શબ્દો ગુદાના કરતાં કાંચનારતી કાંધ
ખાતના પર્થાપ હોય એમ લાગે છે. (અમૃતસાલ પદ્મણી)

- સુશ્રુત — ૨ દશાવિધલૂતાવિધે—સર્વાસામેવ યુક્તીત વિધે શ્લેષ્માતકત્વચમ્ ॥
ક. અ. ૮-૧૦૮
- ૩ રક્તાપિત્તે—પટોલશેલુસુનિપણ્ણ....। હિતચ્ચ શાકં ધૃતસંસ્કૃતં સદા ॥
ઉ. અ. ૪૧-૧૬
- ચક્રદત્ત — ૪ કેશકૃષ્ણાકરણે—કાલ્પિકાપિષ્ટશેલુફલમજ્જાનિ સચ્છિદ્રલૌહગે ।
તદર્કતાપાત્પતતિ તૈલં તન્નસ્યમ્નસાનાત્ । કેશા નીલાલિસંકાશાઃ
સઘઃ સ્નિગ્ધા ભવન્તિ ચ । નયનશ્રવણગ્રીવાદંતરોગાંશ્ચ હન્યદઃ ॥
- ભાવપ્રકાશ — ૧ દગ્જાતાયાં મસૂર્યામ્—પ્રલેપન્નલુષોઃ દદ્યાત્ બહુવારસ્ય
વલ્કલૈઃ ॥ (મસૂરિકાચિ૦)
- બંગસેન — ૬ વિસ્ફોટે—શ્લેષ્માતકત્વચો વાપિ પ્રલેપાશ્ચોતને હિતાઃ ॥
- રાજમાર્તઙ્ડ — ૭ શીતલાયામ્—યાવન્ત્યઃ શીતલિકા ગાત્રે યસ્યોત્થિતાઃ પ્રથમમેવ ।
શ્લેષ્માતકપત્રાણિ છિન્ધ્યાત્તાવાન્તિ તન્નામ્ના ॥

વર્ણન—શુંદાના એ ત્રણ પ્રકારો છે. (૧) મોટો શુંદો (૨) નાની શુંદી (૩) અડબાઉ શુંદી (Cordia mixa); શુંદી લીયારશુંદી (Cordia Rothii) અને અડબાઉ શુંદી (C. Perrottetii.)—આ ત્રણે ભતો ધણેખરે ઠેકાણે થાય છે. અથાણાં માટે. જે મોટાં શુંદાં વાપરવામાં આવે છે તે—Cordia mixa (બહુવાર: શ્લેષ્માતક:) નાં ફળ છે. લઘુશ્લેષ્માતક એટલે શુંદી. આ શુંદીને ધણાખરા લીયારશુંદી પણ કહે છે. આનાં ફળ નાનાં થાય છે, પાન લાંબાં થાય છે. શુંદીનાં પાન ગોળાકાર હોય છે. મૂકવુંદાર તે નાની શુંદી—અડબાઉ શુંદી હોય એમ જણાય છે. શુંદીનાં ઝાડ, ફળના જુમખા આવે છે ત્યારે, સુંદર જણાય છે.

વૈદ્યકમાં શુંદાનો ઉપયોગ

- અરક — ૧ કફજ વિસર્પમાં—શુંદાની છાલ પાણીમાં ઘસીને રતવા ઉપર ચોપડવી. ચિ. ૧૧-૮૮
- સુશ્રુત — ૨ દશ ભતની 'લૂતા'ના વિષ ઉપર—દરેક ભતની લૂતાના ઝેર ઉપર શુંદાની છાલ વાપરવી. ક. અ. ૮-૧૦૮
- ૩ રક્તાપિત્તમાં—શુંદાનું ધીમાં વધારેલું શાક રક્તાપિત્તમાં ખાવું સાફ છે. ઉ. ૪૫-૧૬.
- ચક્રદત્ત — ૪ વાળ કાળા કરવા માટે—શુંદાના ફળની મજ્જાને (હળીચો ભાગીને તેમાંથી ગર્ભ લેવો) કાંઈમાં પીસીને એક નાના છિદ્રવાળા લોહાના વાસણમાં ભરવું. પછી ઉપરથી તાપ

આપવો. છિદ્ર વાટે તેલ નીચે રાખેલા રીઠા વાસણમાં પડશે. આ તેલનું નસ્ય આપવાથી અને માલીશ કરવાથી વાળ જલલીથી કાળા ભર જોવા થઈ જાય છે. આ તેલ ખાવાથી આંખો, કાન, ગ્રીવા વિગેરેના રોગો મટે છે.

ભાવમકાશ—૫ આંખ ઉપર શીતળા હોય તો—ગુંદાની છાલનો ઘસારો શીતળાવાળા ભાગ ઉપર ચોપડયા કરવો.

ખંગસેન—૬ વિસ્ફોટકમાં—ગુંદાની છાલનો ઘસારો રોગવાળા ભાગ ઉપર ચોપડવો અથવા પોતાં ઓળીને મૂકવાં.

રાજમાર્તંડ—૭ શીતળામાં—પહેલવહેલી જેટલી ફાલીઓ શીતળાની ઉઠી હોય તેટલાં ગુંદાનાં પાન તે માણસનું નામ લઈને તોડવાં. (આથી શીતળા વધતો અટકતો હશે ??)

વક્તવ્ય—અમરસિંહે ગુંદીના લેઢ વર્ણવ્યા જણાતા નથી. અમરદીકાકાર ભાનુછ દીક્ષિતના સમયમાં ગુંદો ‘લસોડા’ અને કલ્હણના સમયમાં ‘લિસા’ નામથી જાળખાતો. હિંદીમાં અદ્યાપિ ગુંદાને ‘લિસોડા’ કહે છે.

ચરકે વિષદ્ન દશેમાનિમાં ‘ગુંદા’નો ઉલ્લેખ કરેલો છે (સ્. ૪-૪૦). વિષના અધ્યાયમાં પણ ગુંદાનો ઉલ્લેખ ત્રણચાર સ્થળે મળી આવે છે (ચિ. ૨૫-૧૮૫-૧૯૬-૨૦૧). સુશ્રુતે તો બધી જાતનાં ઝેરમાં ગુંદો વાપરવા ભલામણ કરેલી છે. ચરકમાં રક્તપિત્ત અને અતિસારમાં ‘ગુંદો’ ચોળેલો જણાતો નથી—સુશ્રુતે ચોળેલો છે. સુશ્રુતે ગુંદાના ફલસ્નેહને ‘પિત્તસંતૃષ્ટે વાયૌ’ વાપરવાનું કહ્યું છે (ચિ. ૩૧-૫). વાળ કાળા કરવા માટે તો ફક્ત ચક્રવર્ત જ વાપરવા કહે છે એ યાદ રાખવાનું છે.

નોટ—“ આનાં ફળને ચોંદામાં રાખી તેનો રસ અંદર ઉતારવાથી અથવા તેનું પાણી કરી પીવાથી છાતીને મૃદુ બનાવે છે; તેમજ કંઠની હલકને, સોજને અને અવાજને ફાયદો આપે છે. ગરમ અને સૂકી ખાંસી તેમ જ બેસી ગયેલા સાઠને મટાડે છે. પિત્તની ઉબ્બા, તૃષા, અને પેસાબનો ઠાઠ કે જે ગરમીથી થતો હોય તેમાં ફાયદો કરે છે. પેટમાં થયેલા કૃમિને કાઢવા માટે ઉપયોગી છે. આ ફળો થોડાં ખાવાથી પણ વધારે તૃપ્તિ રહે છે, કારણ કે તે ભારે છે, આંતરડાંમાંથી કઢને કાઢે છે. તેની માત્રા તોલા ૪ થી ૩૦ ગુંદાં સુધીની છે, પરંતુ વધારે ખાવાથી પેટમાં ગુકસાન કરે છે, અને કાળજીને પણ ગુકસાન કરે છે. તેનાં નવાં ફુટેલાં ચાર કે પાંચ પાંદડાંને કાતરી રાત્રિએ પલાળી સવારે તેને ઝોળી વસગાળ કરી પીવાથી પેસાબમાં ચર્મી ધાતુને અટકાવે છે, મૂત્રમાર્ગમાં થયેલાં ચાંદાંને રૂઝાવે છે અને પ્રયેહમાં થતા ઠાઠને નિ. ૧૩

પણ શાંત કરે છે. તેની છાલની રાખ અગ્નિથી ઢાંજેલી જગ્યા ઉપર લગાડવાથી ફાયરો થાય છે.

વિસ્ફોટકમાં ગુંદાની છાલનો લેપ કરવાથી અથવા તેનો કવાથ કરી તે વડે સીંચવાથી આરામ થાય છે, અને નેત્રમાં થયેલ મસૂરિકા માટે આની છાલનો લેપ નેત્ર ઉપર કરવાથી ફાયરો થતો જણાય છે એમ મુશ્રુત કહે છે.”

(‘વનસ્પતિ ગુણાદર્શ’ માંથી)

ઉદ્દેશ્ય—વ. શા. પા. ૪૭૨; રૂ. નિ. પા. ૪૨૦; N. p. 194; Watt II p. 595; વનસ્પતિ ગુણાદર્શ પા. ૪૩૫; Indi. Medi. Plants p. 859.

૨૬૩ ઉંધાપુલી.

N. O. Boraginæ.

નામો—અષ્ટપુંખી, રોમાલુ (સંસ્કૃત); ઉંધાકુલી (ગુજરાતી); ગાઓઆ, છોટાપુલ્યા (મરાઠી); ઓંધાપુલી (હિંદી); *Trichodesma indicum*—ટ્રાઇ-કોડેસ્મા ઇન્ડિકમ (લેટીન).

ગુણા:— અષ્ટપુંખી ચ ચક્ષુવ્યા મૂઢગર્માપકર્ષિણી ॥

॥ ગીટકઃ ॥

વર્ણન—ઉંધાકુલીના છોડવા ચોમાસે ધણુ ઉગે છે. તેના આખા છોડવા ઉપર ફેછાળ હોય છે. એનાં પાન આંતરે, અને ઉપર જતાં સામસામાં પણ આવેલાં હોય છે. પુલ ઉંધાં લટકેલાં જણાય છે. ફુલ શીકાં, ગુલાબી રંગનાં થાય છે. એના છોડવા તમામ જાતનાં દોર ખાય છે.

ગુણુ—આંખના રોગને ટાળે છે અને છોડ થયું હોય તેને કાઢે છે.

શોદક.

નબ્યમત—સર્પવિષમાં આ દવા બહુતી છે. આ મૂત્રલ પણ છે. આનો શીતકથાય શોષક મનાય છે. ફકખણમાં આ છોડનો રૂઝ લાવવા માટે પોટીસ તરિકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. (બોટ)

છોટાનાગપુર તરફ આનાં મૂળનું ચૂર્ણ સોજા ઉતારવા માટે—ખાસ કરીને સાંધાઓ ઉપર—લગાવવામાં આવે છે. (કેમ્પબેલ)

ઉદ્દેશ્ય—વ. શા. પા. ૪૭૮; રૂ. નિ. પા. ૫૮૪; N. p. 197; Watt VI. part IV p. 80; Indi. Medi. Plants p. 866.

૨૬૪ હાથીસુંઠાં

N. O. Boragineae.

નામો—હસ્તિગુણ્ડી (સંસ્કૃત); હાથીસુંઠાં (ગુજરાતી); થુરેડી (મરાઠી); હાતીથુંઠ (હિંદી); હાતિથુંડા (બંગાલી); Indian turn-sole-ઇન્ડિયન ટર્ન-સોલ (અંગ્રેજી); Holiotropium Indicum-હેલીયોટ્રોપીયમ ઇન્ડિકમ (લેટીન).

ગુણા:— હસ્તિગુણ્ડી કટૂણ્ણા સ્યાત્ સન્નિપાતજ્વરાપહા ॥

॥ રા. ત્રિ ॥

ગુણુ—હાથીસુંઠાં કટુ, ઉષ્ણ, અને સન્નિપાતજ્વરને હણનાર છે.

રાજનિઘંદુ

વર્ણન—હાથીસુંઠાંના છોડવા ૧ થી ૨ ફીટ ઉંચા, ઘણી શાખાઓવાળા, હોય છે. પાન આંતરે, અથવા જરા આંતરે લેતાં સામસામાં હોય છે. તે ૧ થી ૪ ઇંચ લાંબાં અને ૦.૫ થી ૨ ઇંચ પહોળાં હોય છે; ટીંટડી તરફ ખાંચવાળાં કે સાંકડાં થતાં અથવા બન્ને છેડે સાંકડાં થતાં, કરચલીવાળાં, બહુધા ઢાંતાવાળાં, લીલા કે ઘેરા રંગનાં અને ફેલાળવાળાં હોય છે.

કુલની મંજરી ૧ થી ૮ ઇંચ લાંબી, પાનની વિરૂદ્ધ દિશાએથી નીકળેલી હોય છે. તે ઉપર ફીક્કા બંજુડા રંગનાં કુલો આવેલાં હોય છે. તે મંજરી પર એક બાજુ બે હારમાં ગોઠવાયલાં હોય છે. આ કુલની મંજરી હાથીની સુંઠ જેવી છેડે વાંક વળતી હોય છે માટે એને હાથીસુંઠાં કહે છે. પાણીવાળી જમીનમાં આ થાય છે.

નવ્યમત—હાથીસુંઠાં બહાર ચોપડવાથી વેદનાહર છે. હાથીસુંઠાંનો રસ દીવેલ સાથે ગરમ કરીને વીંછીના ડંખની વેદના ઓછી કરવા માટે અપાય છે. ગાંઠા કુતરાના ડંખ ઉપર પણ આ પ્રમાણે અપાય છે. ગરબુ'બડાં અને રોડાં ઉપર ફેલી થયેલી હોય તો પાન ચોપડવામાં આવે છે.

ખેડારી. ભા. ૨. પા. ૪૨૨.

દુનિયાના ઘણાખરા ભાગોમાં હમલાબધ ઉગતા આ છોડનાં પાન પણ, ચાંદાં, સોજે વિગેરે ઉપર ચોપડવા માટે ઉપયોગી છે એ ઘણા બધે છે. પાનમાં રૂઝ લાવવાનો મોટો ગુણુ છે. આ છોડમાં મૂત્રલ શક્તિ પણ છે એમ મન્યા છે.

(' ફામોફીપીયા ઇન્ડિકા ').

પાનનો રસ અડધા ડ્રામથી ૩ ડ્રામ સુધીની માત્રામાં પટણુ તરફ તાવમાં આપવામાં આવે છે. (ઈરવીન).

પોટોરીકોના વતનીઓ આ છોડને ગમે તે ભતનાં ચાંદાં માટે અક-

સીર ગણે છે. પણ તે ઉપરાંત આ છોડમાં ગલફ્લેટ-Sore-throat-સાફ કરવાની અજબ શક્તિ છે. શ્વાસનળીના વરમમાં, અને ચોળીઆના વરમમાં (Pharyngitis and tonsillitis) મહેં આ પાન અનેક વખત વાપરી જોયાં છે. પાન અને પુલનો ક્વાથ કરી તેના કોગળા ભરાવવાથી તેમજ એ ક્વાથ દર બપોળે કલાકના અંતરે ૧-૧ ખ્યાલાના પ્રમાણમાં પીવાડવાથી ઉપરોક્ત બન્ને દરદોની વેદના શાંત થઇ જાય છે એમ મારો અનુભવ છે.

(ડૉ. એમ્ડો. Ph. J. of April 28; 1888.)

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૪૭૭; N. p. 196; Watt IV p. 214; Indi. Medi. Plants p. 865.

૨૬૫ ગાઉઝખાન

N. O. Boragineæ.

નામો—ગાઉઝખાન (લગભગ બધી જ ભાષાઓમાં આ નામથી ઓળખાય છે.) *Onosma bracteatum*-ઑનોસ્મા બ્રેકટીએટમ (લેટીન).

સ્થાનક—પશ્ચિમ હિમાલય, કાશ્મીર, કુમાઉન અને પિંડારી તરફ આ છોડ થાય છે.

વર્ણન—આ નાનો છોડ થાય છે. આનાં પાન ઇરાન તરફથી હિંદમાં આવે છે; બજારમાં વેચાતાં મળે છે. હકીમો તેને વાપરે છે.

ઉપયોગ—દેશી હકીમો ગાઉઝખાનને બદ્ય, અને રસાયન લેખે છે. સંધિવા, સીફીલીસ અતે લેપ્રસીમાં ગાઉઝખાનનો ક્વાથ પીવાય છે.

(સખારામ અર્બુન)

આ સાફ શીત ઔષધ છે. તાવના જોસ વખતે જે ગળજ તૃષા ઉપડે છે તેને છીપાવવા માટે ગાઉઝખાન કરતાં બીજું વધારે સાફ ઔષધ એક પણ નથી. હૃદયસ્પંદ, હોજરીની બળતરા, મૂત્રાશયની ઉરકેરણી અને પથરીમાં પણ આ ઔષધ સાફ કામ કરનાર છે. ૧ તોલા ગાઉઝખાન અને ૨૦ તોલા પાણી આ પ્રમાણમાં તેનો ક્વાથ બનાવવામાં આવે છે. માત્રા ૨ થી ૪ ઔંસ સુધી.

(સુઇદીન શરીફ.)

વક્તવ્ય—ઇન્ડીયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સમાં ચોધારાને-Anisomelus Malabarica ને હિંદી નામ ગાઉઝખાન આપેલું છે; પણ આ ગાઉઝખાન એથી ભિન્ન છે.

ઉદ્ભવ—Indi. Medi. Plants p. 869; Indig. Drugs. p. 210.

वृद्धदावादि वर्ग

N. 0. Convolvulaceæ.

२६६ समुद्रशोष.

नाभो—वृद्धदारु, अंतःकोटरपुष्पी, छगलान्त्री (संस्कृत); समुद्रशोष, समुद्रशोष, वरधारे (गुजराती); समुद्रशोष (हिंदी. भराही); विन्ताडि (अंगाली); *Argyreia speciosa*—आरगुरीया स्पेसीयोआ (बेटीन).

परिचय— त्रिकोणकाण्डा सुबहुप्रताना फलेषु पीता कुसुमेषु रक्ताः ।

पत्रैः सदुग्धैः मृदुरोमवद्भिः ताम्बूलतुल्यैः घनमूलकन्दैः ॥

॥ अष्टांगसंग्रहे इति सिद्धमंत्रटीकायाम् ॥

गुणाः— वृद्धदारुः कटुस्तिक्तः तथोष्णः कफवातजित् ।

श्वयथुकृमिमेहास्रवातोदरहरः परः ॥

॥ ध. नि ॥

वृद्धदारुद्वयं गौल्यं पिच्छिलं कफवातहृत् ।

बल्यं कासामदोषघ्नं द्वितीयं स्वल्पवीर्यदम् ॥

॥ रा. नि ॥

रसायनो वृद्धदारुः शोथवातामवातजित् ।

कासश्वासज्वरहरो बल्यः पिच्छिल एव च ॥

॥ भा. प्र ॥

रसायनो वृद्धदारुः शोथामवातरोगजित् ॥

॥ राजवल्लभः ॥

शोढल— १ क्रोष्टुकशीर्षं—क्षीरेणैरण्डतैलं वा पिबेद्वा वृद्धदारुकम् ॥

॥ वातरोगाधिकारे ॥

२ वातरोगे—मद्यारनालगोजलसलिलस्नेहैस्तथा रसैः यूषैः ।

नानावस्थं शमयेदुपयुक्तो वृद्धदारुकः पवनम् ॥

३ उरुस्तम्भे—पिबेदुष्णाम्बुना वृद्धदारुनागरचूर्णकम् ।

उरुस्तम्भसमुद्भूतविकारव्यथयाऽन्वितः ॥

। उरुस्तम्भाधिकारे ।

४ रसायनार्थम्—वाजिबेगो गजप्राणः मरुपो भास्करद्युतिः ।

यो लिङ्गात् सर्पिषा चूर्णं वृद्धदारुकमूलजम् ॥

क्षीरेण वा पिबेन्मासं शतं जीवेदरुक् सुखी ॥

॥ श्शीपदाधिकारै ॥

एतदुद्ध्यतमं सर्पिः पुत्रकामः पिबेन्नरः ॥ स्त्रीरोगाधिकारे ॥

સમુદ્રના કિનારાના મૂલકમાં સમુદ્રશોષ વિશેષ થાય છે તેથી અથવા તે
તે જ્યાં આગળ થાય છે તે જગોની આબુખાબુનો ઘણો રસ વસી લે છે

તેથી તેનું નામ સમુદરશોષ પડ્યું હશે એમ જ્યકૃષ્ણભાઈનું અનુમાન છે. વધુ માટે વાંચો ‘વનસ્પતિશાસ્ત્ર’ પાનું. ૪૮૬-૮૭.

વૈધકમાં સમુદરશોષનો ઉપયોગ

શોઢલ— ૧ કોબુકશીર્ષ (ઘુંટણ ખૂબ ફૂલી જાય છે અને તેમાં પુષ્કળ વેદના થાય છે તે વાતજન્ય રોગ)માં—વરધારાનાં મૂળ દુધ અને દીવેલ સાથે પીવાં.

૨ વાયુના રોગોમાં—વરધારાનું ચૂર્ણ મધ, કાંછ, ગોમૂત્ર, પાણી, તેલ, ઘી, માંસનો રસ, યૂષ વિગેરે અનુપાનમાં પીવાથી વિવિધ જાતના વાતરોગો મટે છે.

૩ ઉરસ્તંભમાં—વરધારાનું અને સુંકનું ચૂર્ણ સમાન ભાગે ગરમ પાણી સાથે પીવું. આથી ઉરસ્તંભ ધીમે ધીમે મટી જાય છે.

૪ રસાયન તરિકે—વરધારાનાં મૂળનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ ઘી સાથે ચાટવાથી માણસમાં અથાગ બળ આવે છે, રૂપમાં વધારો થાય છે, અને કાંતિમાં ચમક આવે છે. આનું આંબળાંના રસમાં ભાવના આપેલું ચૂર્ણ મધ અને ઘી સાથે અથવા દુધ સાથે ૧ માસ સુધી પીવામાં આવે તો સો વર્ષ સુધી માણસ નીરોગી જીવન જીવી શકે છે અને સુખ ભોગવે છે.

વૃંદ— ૫ હાથીપગામાં—વરધારાનાં મૂળનું ચૂર્ણ કાંછ સાથે પીવું.

બંગસેન— ૬ પુત્રની કામનાવાળાએ—વરધારાના મૂળથી પકાવેલું ઘી દુધ સાથે જે પુરૂષ પીએ છે તે પુરૂષ પુત્રનો પિતા થાય છે.

વક્તવ્ય—શ્યામાદિગણમાં સુશ્રુતે ‘મહાશ્યામા’નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ટીકાકાર શ્રી હેલ્લેજ તેનો અર્થ વૃદ્ધદારક કરે છે. વળી તેજ ગણમાં ‘જગલાન્ત્રી’ શબ્દ પણ આવે છે અને એનો અર્થ ટીકાકાર ‘વૃદ્ધદારકમેદઃ’ કરે છે. સુશ્રુતમાં મહાશ્યામા શબ્દ ફક્ત એક જ જગ્યાએ (સ. ૩૮-૨૯) વપરાયેલો છે. મૂળને સુશ્રુત અધોભાગકર માને છે (સ. ૩૯-૪)—“તત્ર તિલ્વકપૂર્વાણાં મૂલાનિ.” અહિંમાં જગલાન્ત્રીનો અર્થ વૃદ્ધદારકઃ ટીકાકારે કરેલો છે. વળી સ. ૪૬-૨૬૪ માં ટીકાકાર “જગલાન્ત્રી વૃદ્ધદારકસ્ય પત્રાણિ બુદ્ધેત્યપરે” એમ જણાવે છે.

અરકમાં તેમજ સુશ્રુતમાં વૃદ્ધદારક શબ્દ તો નથીજ. અરકમાં મહાશ્યામા અને જગલાન્ત્રી આ શબ્દો પણ મૂકેને જડયા નથી. અન્તઃકોટરપુષ્પી શબ્દ એકજ

વખત (સ. અ. ૧-૮૧) વપરાયલો છે-ફલિનીના હેડીંગમાં વિરેચન તરિકે. વાગ્બટમાં પણ વૃદ્ધકારક કે છગલાંત્રી શબ્દ નથી.

શોઠલે વૃદ્ધકારકરૂપ આપ્યો છે તે વાંચવા યોગ્ય છે. (ભુઓ 'ગદનિઘંદુ' ભા. ૨. પા. ૬૬૬).

અષ્ટાંગસંથહકારનું તેમજ શિવનિધંદુકારનું ઓળખાણ વાંચતાં સમુદ્ર-શોષ એજ વરધારો લાગે છે.

રાજનિધંદુમાં વૃદ્ધકારકરૂપ નો ઉલ્લેખ આવે છે. બીજી ફાંગ હોય એમ અનુમાન થાય છે. આ વિષય રા. જયકૃષ્ણભાઈ અને બીબાઓએ સારી રીતે છેડેલો છે એટલે નાહકનું પિષ્ટપેષણ નહિ કરતાં વાંચકોને 'વનસ્પતિસાસ્ત્ર' બેઈ લેવાજ ભલામણ કરીને વિરમીશું.

વૈદકદ્રવ્યતરુ પુ. ૨૦ અંક ૯ માં અને ૧૦મામાં જયકૃષ્ણભાઈએ વરધારાનાં બીજ ઉપર પ્રકાશ નાખવા પ્રયાસ કર્યો છે.

Actions and Uses—Alterative, tonic, given in rheumatism and syphilis. The under surface of the leaf is irritant and it sometimes acts as a vesicant. The upper surface is cooling and supposed to possess healing properties.

R. N. Khory. II. p. 414.

ભાવાર્થ—વરધારાનાં મૂળ ખલ આપનાર અને રસાયન છે. સંધિવા કે સીફીલીસથી સાંધા ઝલાઈ ગયા હોય તેમાં આ સાફ કામ કરે છે. પાન ઉંધું બાંધવાથી ગડગુંબડને પકવીને ફાડી નાખે છે. એમાં રહેજ દાહક ગુણ રહેલો છે. છતું બાંધવાથી ત્રણ રૂઝાઈ જાય છે. તે ઠંડું છે.

ખોરી. ભા. ૨. પા. ૪૧૪.

નોંધ—આ વેલ આટલી બધી વધવાનું શું કારણ હશે? આવો પ્રશ્ન ઘણા જ્ઞાસુઓને થાય ખરો. દરેક વસ્તુ પ્રકાશ ઇચ્છે છે. જેને જીવવું છે તેને માટે આ પ્રકાશ—light—આવશ્યક છે. ઘાડાં જંગલોમાં થનારી દરેક વેલો, છોડવા, ઝાડવાં-બધાં જ સૂર્યનો પ્રકાશ મેળવવા મથે છે. આ વેલનું પણ એમ જ. ઘાડાં જંગલોમાં જ આ થાય છે, અને તેથી જેમ અને તેમ સૂર્યનો પ્રકાશ મેળવી લેવાને અધીરી થઈ ગયેલી હોય છે; એટલે આજના કરતાં કાલે અને કાલના કરતાં પરમ દિવસે આ વેલ ખૂબ ઝપાટાલેર આગળ વધે છે. કોઈ ઝાડને તે પકડી પાડે છે અને વળ (twining) ખાતી ખાતી આગળ વધે જ જાય છે. આખરે પ્રકાશ મેળવી શકે એમ તેને જણાય છે ત્યારે જ

તે વિરમે છે. આ પછી જ પત્રપુષ્પથી પોતે અલંકૃત થાય છે. જીવન નભાવતાં—જીવન જીવતાં—ન આવડતું હોય ત્યાં આભૂષણ શા કામનાં હોય ? આ વિષે રશ્મિક વર્ણન વાંચવું હોય તો વાંચો Glimpses into the life of Indian Plants પાનુ ૮૫ થી ૮૬.

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૪૮૪ થી ૪૮૮; રૂ. નિ. પા. ૩૫૦; N. p. 200; Watt I p. 310.

૨૬૭ અમરવેલ

N. O. Convolvulaceæ.

નામો—અમરવલી, આકાશવલી, અંત્રવલી (સંસ્કૃત); અમરવેલ, અંતરવેલ (ગુજરાતી); આકાશવેલ્ય, અંતરવેલ્ય (મરાઠી); *Cuscuta reflexa*—કસ્ટુરુટા રીફ્લેક્સા (લેટીન).

આકાશવલી તુ નૃપૈઃ કથિતામરવલી ॥

॥ આ. પ્ર. ॥

સ્વલ્લ્યાકાશવલી સ્યાદસ્પર્શા વ્યોમવલ્લિકા ।

આકાશનામપૂર્વા સા વલીપર્યાય સાસ્મૃતા ॥

॥ રા. નિ ॥

ગુણા:—

સ્વલ્લી ગ્રાહિણી તિક્તા પિચ્છલાસ્ત્યા[ક્યા ?]મયાપહા ।

તુવરાશ્નિકરી હૃદ્યા પિત્તશ્લેષ્મામનાશિની ॥

॥ આ. પ્ર ॥

આકાશવલી કટુકા મધુરા પિત્તનાશિની ।

વૃષ્યા રસાયની વર્યા દિવ્યૌષધિઃ પરા સ્મૃતા ॥

॥ રા. નિ ॥

આકાશવલ્લિકા કિંચિત્કટુકા મધુરા પ્રિયા ।

વૃષ્યા ઝરાવ્યાધિહંત્રી ગ્રાહિકાગ્નિપ્રદીપની ॥

તુવરા શ્લેષ્મસદૃશી તિક્તા નેત્રરુઝાપહા ।

કફામપિત્તહંત્રી ચ ઋષિભિઃ પરિકીર્તિતા ॥

॥ નિ. ર ॥

વૃષ્યવહ્ની બલકરી પરં વૃષ્યા રસાયની ।

મૂત્રકૃત્ સ્વેદનની પુષ્ટિદા કાર્કશ્વારિણી ॥

ઔપદંશિકરોગાંશ્ચ હરોદયમ્ ॥ ॥ વૈયકમ્ ॥

એટલે તે તાવ, ઉપદંશ વિગેરેમાં વાપરી શકાય એવી છે. વેદો વાપરીને ખાતરી કરે ત્યારે ખરું સત્ય તો સમજાય.

નબમત—“ અમરવેલનાં બીજ વાતક (Carminative) છે, અને તે કારણથી તેને બાકીને પેટ ઉપર બાંધવામાં આવે છે. વેદના શાંત કરવા માટે પણ તે બહાર ચોપડાય છે. શીતકષાય શોષક (depurative) કહેવાય છે. પંબળમાં રેચની ફવાઓમાં આનો ઉપયોગ થાય છે.

(સ્કુઅર્ટ)

“ સિંધ અને પંબળના દેશી ડોક્ટરો આ છોડનાં બીજને રસાયન તરીકે માને છે અને રક્તશુદ્ધિ માટે સાસાંપરીલા સાથે આને ચોળે છે. દેશીઓને આ પરબુદ છોડની હુઆઈની ખબર નહિ હોવાને લીધે તેમજ આ અદ્ધર ભેવામાં આવતી મૂળીયાં વગરની ઔષધિ (ખરી રીતે મૂળીયાં તો હોય છેજ પણ સાધારણ માણસોને એમ જ લાગે છે કે મૂળ નથી.) હોવાથી એવી માન્યતા છે કે જે કોઈને આનાં મૂળીયાં હાથ આવશે તે અદળક ધનનો લોકતા થશે. (ચુર.)

“ અમરવેલની ડાંડીઓ પિત્તના રોગોમાં ઉપયોગી છે એમ ‘ ભોમ્બે ગેઝેટીયર ’માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

“ અમરવેલ રચક છે. બહારથી ખસ ઉપર તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. લાંબા વખતના હડીલા તાવોમાં, વાહુટ થતી ન હોય તેમાં અને કાળજીના રહેજસાજ વરમમાં પીવાય પણ છે. આથી તરસ લાગે છે એમ કહેવાય છે.”

(પંબળ પોલકટસ્)

Indian Medicinal Plants p. 889.

ઉદલેખ—રૂ. નિ. પા. ૫૫૮; Indi. Medi. Plants p. 888; N. p. 206; Indig. Drugs. p. 109.

૨૬૮ ઉંદરકણી

N. O. Convolvulaceae

નામો—આલુકર્ણી, મૃષિકાહવા, મૂવરામવા (સંસ્કૃત); ઉંદરકણી (ગુજરાતી); ઉરિકાની (મરાઠી); મુવાકાની (હિંદી); Ipomoea-coniformis આઈવોર્થીયા રેનીફોર્મિસ (લેટીન).

ગુણા:—

આલુકર્ણી કટુસ્તિક્તા કષાયા શીતલા લઘુ: ।

વિપાકે કટુકા મૂત્રકફામયક્રમિપ્રણુત્ ॥

॥ મા. પ્ર ॥

લઘ્વાલુકર્ણી કટુકા તિક્તા ચોષ્ણા ચ શીતલા ।

રસાયની સરા લઘ્વી કષાયા કફપિત્તનુત્ ॥

શૂલજ્વરક્રમિગ્રન્થિમૂત્રકૃચ્છ્રપ્રમેહકૃત્ ॥

આનાહોદરહૃદ્રોગવિષપાંડુભગંદરાન્ ॥

કુષ્ઠાનિ નાશયત્યેવં પૂર્વવૈદ્યૈઃ નિરૂપિતમ્ ।

આલુકર્ણી વૃહત્યુક્તા શીતલા મધુરા સ્મૃતા ॥

રસબંધકરી નેત્ર્યા રસાયની અથ શૂલનુત્ ॥

જ્વરં કૃમિં ત્રણં ચાલુવિધં ચૈવ વિનાશયેત્ ॥

॥ નિ. ૨ ॥

ચરક—

૧ કૃમિકોષ્ઠાય—મૂષિકપર્ણી સમૂહાગ્રપ્રતાનામપહત્ય સ્વપ્નશઃ હેદ-
યિત્વા ઉદૂક્ષલે સોદયિત્વા પાણિભ્યાં પીડયિત્વા ચ રસં ગૃહીયાત્ ।
તેન રસેન લોહિતશાલિતણ્ડુલપિષ્ટં સમાલોચ્ય પૂપલિકાં કૃત્વા
વિધૂમેષ્વક્કારેષુ વિપાચ્ય વિડંગતૈલલવણોપહિતાં કૃમિકોષ્ઠાય મક્ષ-
યિતું પ્રયચ્છેત્ ॥

વિ. ૭-૨૬

સુશ્રુત—

પત્રૈઃ મૂષિકપર્ણ્યાં વા સુપિષ્ટૈઃ પિષ્ટમિશ્રિતૈઃ ।

સ્વાદેત્પૂપલિકાઃ પક્ત્વા ધાન્યામ્લં ચ પિબેદનુ ॥

ઉ. ૫૪-૨૭

ગદનિગ્રહ—

૨ ગર્ભપ્રદયોગે—ગર્ભામાવકૃતાન્ દોષાન્ એકા એવ હિ નાશયેત્ ।

યોનિમધ્યસ્થિતા સ્ત્રીणां મૂષિકર્ણીશિષા ધ્રુવમ્ ॥

[વંધ્યાધિકારે]

વાર્ણન—ઉંદરકણીના વેલા ચોમાસામાં તેમજ બારે માસ ઉગેલા બે-
વામાં આવે છે. એનાં પાન ઉંદરના કાન જેવાં હોય છે તેથી તેને ઉંદરકણી
કહેતા હશે. એના વેલા ૧ થી ૨ ફે વખતે ૩-૪ ફીટ લાંબા વધેલા હોય
છે. એના વેલાને ઘણું કરીને ગાંઠે ગાંઠે મૂળ કુટી જમીનમાં ઉતરતાં હોય છે
અને ઉપરની બાજુ તેમાંથી શાખાઓ અને પાન નીકળતાં જાય છે. પુલ્લ
સૂક્ષ્મ, પીળા રંગનાં અને ફલ તેની જાત પ્રમાણે ગોળાકાર હોતાં અણીકાર
થાય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે.

વૈદ્યકમાં ઉંદરકણીનો ઉપયોગ

ચરક—

૧ કૃમિમાં-મૂળસોતો ઉંદરકણીનો વેલો લાવવો. તેને પાણીથી સારી રીતે ઘોઘ નાખવો. પછી તેના નાના નાના કકકા કરી, ખાંડણીયામાં ખાંડી, હાથવડે નીચોવીને રસ કાઢી લેવો. આ રસમાં રાતા ચોખાનો લોટ પલાળીને નિર્ધૂમ અંગારા ઉપર પુરીઓ પકાવી લેવી. આ પુરીઓ વાવડીંગના તેલ અને સિંધાલુણ સાથે કૃમિવાળાને ખાવા આપવી.

(સુશ્રુતોક્ત પ્રયોગ પણ ઉપર પ્રમાણે જ છે.)

ગદનિઝહ— ૨ ગર્ભપ્રદયોગ-ત્રીઓના ગર્ભના અભાવ થકી થયેલા દોષો, એકલા ઉંદરકણીના મૂળને ચોનિની મધ્યમાં રાખવાથી જ સમૂળગા નાશ પામે છે.

વક્તવ્ય—એનાં બીજાં નામો દ્રવન્તી, શંબરી, ચિત્રા, ન્યગ્રોધી, પુત્રશ્રેણ્યા, મૂચરી નિધંદુકારોએ આપેલાં છે. દ્રવન્તી નામ રૂઢન્તીનું પણ છે. કેટલાક ઉન્દુરકર્ણોને દંતિની કહે છે (સુશ્રુત સ. ૨૮). મૂષિકકર્ણો દ્રવન્તી (હલ્દિયુ ક. અ. ૧). શ્રી-કંઠ લખે છે—મૂષિકર્ણો દન્તીમેદો વા (અ. ૭-૫) અને આલુર્ણો દન્તી, અન્વે મૂષિકર્ણરૂપં દ્રવ્યાન્તરમાદુઃ (અ. ૭-૬). નિધંદરત્નાકરકાર ઉંદરકણીના ઘણા ઉપયોગો આપે છે પણ સ્વતંત્ર ઉપયોગો તેના બહુ જણાતા નથી.

સુશ્રુત સુરસાદિગણમાં ઉંદરકણી ગણાવે છે. ‘કેશભાતે વિષે’ રસો મૂષિકર્ણ્યા વા (ક. ૧-૫૮)—સુશ્રુતમાં એ ઉપયોગ જણાય છે. ચરક અશ્મરીમાં કાર્પાસમૂલાદિ તેલમાં, ચોનિરોગમાં શતાઘ્નિદિ ચૂર્ણમાં અને શ્વેચ્છમાં બીજાં દ્રવ્યો સાથે ઉંદરકણીનો ઉલ્લેખ કરે છે.

ડૉ. સખારામ અર્જુન આ વેલો શોધન અને મૂલ્ય ગણવાળો છે એમ માને છે. ડૉક્ટર ડીમક લખે છે કે હિંદુઓ આના રસને ઉંદરના કરડવામાં આપે છે, અને કાનનાં ગુમડાંમાં ટીપાં પાડે છે. તેનું આ લખતું વજનદાર નથી મનાતું, કારણ કે કોઈ હિંદુ ગ્રંથકારે તેનો તે પ્રમાણે ઉપયોગ પ્રસિદ્ધ નથી કર્યો. લોકોના કહેવા ઉપરથી તેણે લખ્યું હોય એમ જણાય છે. શારંગધરનો આપુપર્ણિકવાય પ્રસિદ્ધ છે.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૪૬૭; રૂ. નિ. પા. ૧૦૭; N. p. 205; Watt IV p. 491; Indi. Modi. Plants p. 879

२६६ नसीतर

N. O. Convolvulaceæ.

नाभो—त्रिवृता, त्रिमंडी, श्यामा, सरला (संस्कृत); नसीतर (शुभशती); नीसीतर (भशडी); नीसीत, तिरणल (डिंढी); तेड्यी (भंगाडी); नि-
सीत (क्षारसी); Ipomeea turpethum—आधपोभीया टरपेथम् (बेटीन).

पर्यायाः— रक्तायाः—कालिन्दि, त्रिपुटा. श्वेतायाः—त्रिमण्डी, सरला, सर्वा-
नुभूतिः, त्रिपुटा. कृष्णायाः—कालमेधी, सुषेणा, मालविका ॥

गुणाः— त्रिवृता [श्यामा] कटुरुष्णा तु कृमिश्लेष्मोदरज्वरान् ।
शोफपाण्ड्वामयप्लीहान् हन्ति श्रेष्ठा विरेचने ॥
कषाया मधुरा चोष्णा विपाके कटुका त्रिवृत् [श्वेता] ।
कफपित्तप्रशमनी रूक्षा चानिलकोपनी ।
कफपित्तहरा रूक्षा मधुरा बहुरेचनी ॥
वातकृत् कटुका पाके कषाया त्रिवृताऽरुणा ॥

॥ अ. नि ॥

श्वेता त्रिवृदेचनी स्यात् स्वाद् रूक्षा समरिहत् ।
रूक्षा पित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोथोदरापहा ॥
श्यामात्रिवृत्ततो हीनगुणा तीव्रविरेचनी ।
मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठोत्कर्षणकारिणी ॥

॥ भा. अ ॥

विरेचनं त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ।
कषाया मधुरा रूक्षा विपाके कटुका च सा ॥
कफपित्तप्रशमनी रूक्ष्याच्चानिलकोपनी ।
सेदानीमौषधैर्युक्ता वातापित्तकफार्हः ॥
फलवैशिष्ट्यमासाद्य सर्वरोगहरा भवेत् ।
मूलन्तु द्विविधं तस्याः श्यामस्वारुणमेव च ॥
तयोः मुख्यतरं विद्धि मूलं यदरुणप्रभम् ॥
सुकुमारे शिथौ वृद्धे मृदुकोष्ठे च तच्छुभम् ।
मोहयेदाशुकारित्वाच्छुचामा कंठं क्षिणोऽपि ॥

तैक्ष्ण्यात् कर्षति हृत्कण्ठमाशु दोषं हरत्यपि ।
 क्षस्यते बहुदोषाणां क्रूरकोष्ठाश्च ये नराः ।
 गुणवत्यां तयोः भूमौ जातं मूलं समुद्धरेत् ॥
 गंभीरानुगतं श्लक्ष्णं न तिर्यग्विस्तृतञ्च यत् ।
 गृहीत्वा विसृजेत्काष्ठं त्वचं शुष्कां निषापयेत् ॥
 क्षिग्धस्विन्नो विरेच्यस्तु पेयामात्राक्षितः सुखम् ।
 अक्षमात्रं तयोः पिण्डं विनीयाम्लेन नापिबेत् ॥

॥ चरकसंहितायां दृढबलः ॥ क. अ. ७

चरक—

- १ ज्वरे—....मृद्वीकानां रसेन वा । त्रिवृतां ज्वरितः पिबेत् ॥
 चि. अ-३.
- २ रक्तपित्ते—त्रिवृतां....विरेचनं प्रयुज्जीत प्रभूतमधुशर्करम् । चि. अ-४
- ३ अर्शःसु—[१] पाययेत् त्रिवृच्चूर्णे त्रिफलायाः रसेन वा । हस्ते
 गुदाश्रये दोषे गच्छन्त्यर्शीसि संक्षयम् ॥ चि. अ-९,
 [२] त्रिवृद्दन्तिपिलाशानां....। सुभृष्टं यमके दद्यात् शाकं दधिस-
 रायुतम् ॥ चि. अ-९
- ४ विसर्पे—त्रिवृच्चूर्णं समालोड्य सर्पिषा पयसाऽपि वा । चर्माम्बुना
 वा संयोज्य मृद्वीकानां रसेन वा ॥ विरेकार्थं प्रयोक्तव्यं सिद्धं
 विसर्पनाशनम् ॥ चि. अ-११.
- ५ पित्तोदरे—पयसा सत्रिवृत्कल्केन ॥ चि. अ-१८
- ६ गाढपुरीषाय उदररोगिणे—शंखिनीस्तुक्त्रिवृद्दन्ती.....।
 शाकं गाढपुरीषाय प्राग्भक्तं दापयेद्विषक् ॥ चि. अ-१८.
- ७ पित्तपाण्डुराजि—द्विशकरं त्रिवृच्चूर्णं पलार्धं पैतिकः पिबेत् ॥
 चि. अ-२०

सुभुत—

- ८ वातस्रोफे—तत्र वातद्वयथौ त्रैवृतमैरण्डतैलं वा मासमर्द्धमासं वा
 पात्रयेत् ॥ चि. अ-२१.
- ९ प्रबलज्वरे—शान्तिं नयेत् त्रिवृच्चापि सक्षौद्रा प्रबलं ज्वरम् ॥
 उ. अ-३९

- ૧૦ ગુલ્મે—ત્રિવૃચ્છાકેન વા સ્નિગ્ધમુષ્ણં મુંજીત મોજનમ્ ॥ ડ. અ-૪૨
- ૧૧ કામલાયામ્—સશર્કરા કામલિનાં ત્રિમળ્લી ॥ ડ. અ-૪૪
- વાગ્મટ— ૧૨ રાજયક્ષ્મણિ—....વિરેચનં દદ્યાત્ ત્રિવૃચ્છામાનપદ્મમાન ।
શર્કરામધુસર્પિર્ભિઃ પયસા તર્પણેન વા । દ્રાક્ષાવિદારીકાશ્મર્યમાંસાનાં
વા રસૈર્યુતમ્ ॥ ત્રિ અ-૧
- ૧૩ કીટવિષે—તળ્લીયકતુલ્યાંશં ત્રિવૃતાં સર્પિષા પિબેત્ । ડ. અ-૩૭
- ૧૪ નેત્રરોગે—ત્રિઃ ત્રિવૃદ્ધારિણા પક્કંક્ષતશુક્રે ધૃતં પિબેત્ । ડ. અ-૧૧
- શોઢલ— ૧૫ એકાહિકજ્વરે—કાકજંઘાવલાશ્યામા.....। એષામન્યતમં મૂલં
પુષ્પેણોદ્ઘૃત્ય યત્નતઃ । રક્તમૂત્રેણ સંવેષ્ટ્ય ચ બદ્ધમૈકાહિકં જયેત્ ॥
- ૧૬ નવનેત્રકોપે—....શ્યામાદધિત્થસુમનાસુરસાર્જકાનામ્ । પ્રત્યેકશો
મધુયુતઃ સ્વરસોઽન્નેન । કોપં નવં નયનયોઃ સહસૈવ હન્તિ ॥
- ચક્રદત્ત— ૧૭ પિત્તવિકૃતૌ—છિત્ત્વા દ્વિધેસું પરિલિપ્ય કલ્કૈઃ । ત્રિમળ્લીજાતૈઃ
પરિવેષ્ટ્ય રજ્જ્વા । પક્કન્તુ સમ્યક્ પુટપાકયુક્તચા । સ્વાદેત્તુ તં
પિત્તગદી મુશીતમ ॥

વર્ણન—નસોતરના વેલા ધણા લાંબા વધે છે. તેના આખા વેલા ઉપર થોડી થોડી ધોળી ફાળ આવેલી હોય છે. એની ડાંડી ઉપર ૩ નસો કે ધારા હોય છે અને તેથી જ તે ત્રિવૃતા કહેવાય છે. ડાંડી આડવાંની બાજુ લાંબને વાંટળાઈને ચઢેલી હોય છે. તે તોડતાં તેમાંથી સ્ફેજ દુધ નીકળે છે. તેનાં પાનનો આકાર હૃદયાકૃતિનો, બહાકૃતિનો એમ તરેહ તરેહનો હોય છે. મહા ક્ષાગણમાં પુલ આવે છે. ફુલ સફેદ આવે છે. એનો રેખાવ સુંદર લાગે છે. ફલ ચેત્ર વૈશાખમાં પાકે છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે. ફવામાં મૂળ જ કામ આવે છે. ધોળી અને કાળી એવી બે જાતો પ્રસિદ્ધ છે.

ચરક— ૧ તાવમાં—નસોતરનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ દ્રાક્ષના રસ સાથે પીવું.

ચિ. અ. ૩

૨ રક્તપિત્તમાં—રક્તપિત્તવાળાને ખૂબ મધ અને સાકર સાથે નસોતરના ચૂર્ણનો રસ આપવો. ચિ. અ. ૪

૩ હરસમાં—(૧) ત્રિફલાના ક્વાથ સાથે નસોતરના મૂળનું

- ચૂર્ણ પીવા આપવું. ગુઢામાં રહેલા દોષો નીકળી જઈને હરસ ખરી જાય છે. ચિ. અ—૯
- (૨) ઘી અને તેલમાં સિદ્ધ કરેલું નસોતરનાં પાનનું શાક ઠંડી સાથે ખાવું. ચિ. અ. ૯.
- ૪ રતવામાં—નસોતરનું ચૂર્ણ ઘી અથવા દૂધ સાથે, ગરમ પાણી કે દ્રાક્ષના રસ સાથે આપવું. રતવાની ગરમી નીકળી જશે. ચિ. અ. ૧૧.
- ૫ પિત્તોદરમાં—ત્રિવૃત્તનું ચૂર્ણ દૂધ સાથે લેવું. ચિ. અ. ૧૮.
- ૬ વિદરરોગીને—ઝાડો બદ્ધ જ કઠિન આવતો હોય તો નસોતરનું શાક ખાતા પહેલાં આપવું. ચિ. અ. ૧૮.
- ૭ પિત્તજન્ય પાંડુરોગમાં—ઘેઘણી સાકર સાથે નસોતરનું ૨ તોલા ચૂર્ણ દૂધ સાથે પીવું. (૨ તોલાની માત્રા આ પાઠમાં છે તે વધારે છે.) ચિ. અ. ૨૦
- સુશ્રુત— ૮ વાતજન્ય સોજામાં—નસોતરનું ચૂર્ણ એક મહિના સુધી કે ૧૫ દિવસ સુધી આપવું. ચિ. અ. ૨૩.
- ૯ પ્રબલ તાવમાં—નસોતરનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવાથી ગમે તેવો પ્રબલ તાવ પણ શાંત થઈ જાય છે. ઉ. અ. ૩૯.
- ૧૦ ગુદમમાં—નસોતરનું શાક ખાવું, અને સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ એવું ભોજન ખાવું. ઉ. અ. ૪૨.
- ૧૧ કમળામાં—નસોતરનું ચૂર્ણ સાકર સાથે લેવું. ઉ. અ. ૪૪
- વાગ્ભટ— ૧૨ ક્ષયમાં—ક્ષયવાળાને નસોતરનું ચૂર્ણ સાકર, મધ, ઘી, દૂધ કે ખીજા કેઈ તરફથી સાથે આપવું, અથવા દ્રાક્ષ, શીવણ, વિહારીકંઠ વિગેરેના કે માંસના રસ સાથે આપવું. ચિ. અ. ૫.
- ૧૩ ઝેરી કીડાઓના ઝેરમાં—નસોતર અને તાંદલબીને રસ સમાન ભાગે ઘી નાખીને પીવો. ઉ. અ. ૩૭.
- ૧૪ આંખના રોગમાં—આંખમાં આંદું કે ફુલું પડ્યું હોય તો નસોતરનું ચૂર્ણ ત્રણ ઘણા પાણીમાં પકાવી લઈને તે પાણીમાં વિધિ પ્રમાણે ઘી સિદ્ધ કરી લઈ તે ઘી પીવું. ઉ. અ. ૧૧.
- શેઠલ— ૧૫ એકાંતરીયા તાવમાં—નસોતરનું યુગ્મ નક્ષત્રમાં લાવેલું કમળું મૂળ, લાલ દોરો ઉપર વીંટાળીને, હાથે બાંધવાથી એકાંતરીયો તાવ મટે છે.
- ૧૬ આંખો ફુખવા આવી હોય તો—લીલા નસોતરના મૂ-

ળનો રસ મધ સાથે સમાન ભાગે મેળવીને તેનાં આંખમાં
ટીપાં નાંખવાં.

અકંદત્ત— ૧૭ પિત્તજન્ય વિકૃતિમાં—એક શેરડીના કકડાને ઉસો ચીરી
તેમાં નસોતરતું ચૂર્ણ લીંપી દેવું. પછી પુટપાકથી તેને
પકાવીને રસ કાઢી લઇને તે રસ પીવાથી પિત્તના ઘણાખરા
વિકારો મટે છે.

અંગસેન— ૧૮ વિષમજ્વરમાં—નસોતરતું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવાથી વિષ-
મજ્વર મટી જાય છે.

ઉદલેખ—વ. શા. પા. ૫૦૩; રૂ. નિ. પા. ૧૧૭; વનસ્પતિ ગુણાદર્શ.
પા. ૫૧૩; N. p. 204; Watt IV p. 493; Indi. Medi. Plants p. 881.

૨૭૦ કાલાદાણા

N. O. Convolvulaceæ.

નામો—કાળો કુંપો, કાળાં કુપાં (પોરળંદર. ગુજરાત); નીલપુખી,
નીલચેલ (મરાઠી); કાલાદાના (હિંદી); કાલા દાના (અંગ્રાવી); તુખમ. ઇ.
નીલ (ફારસી); Kala-danah—કાલા દાના (અંગ્રેજી); Ipomœa Hederacea
—આઈપોમીયા હેડરેસીયા (લેટીન).

વર્ણન—કાળા કુંપાના વેલા ચોમાસામાં ઘાસ કે ઝાડવાં ઉપર ચઢેલા
જોવામાં આવે છે. તે ૧૦ થી ૧૫ ફીટ જેટલા લાંબા વધે છે. તેમાં પહોળાં
ત્રિપુલ્લીયાં (tri-lobate) પાન આંતરે આવેલાં હોય છે. તે પાન ૨ થી ૪
ઇંચ લાંબાં અને ઘણું કરીને તેટલાં જ પહોળાં હોય છે. પાનના ત્રણ પુષ્પા-
માંથી વચ્ચેના પુષ્પો વખતે સાંકડો ને વધારે લાંબો હોય છે; અને બાજુના બે
પુષ્પોને તળીએ તેની કેર, વખતે, વધારે પહોળી હોય છે. તેની બન્ને સપાટી
ઉપર ઘોળા વાળની ફાંટી હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો કે
ઘેરો લીલો અને નીચેનીનો શીકકો હોય છે. ફુલ લાંબાં, સુંદર, આસમાની
રંગનાં અને સ્ફેજ સુગંધિત હોય છે; તે સવારમાં ઉઘડે છે. ફળ ગોળાઈ લેતાં,
લીસાં અને તેના પર લાંબી અણી હોય છે. ફળમાં આડો કાપ કરી જોતાં તેની
અંદર ત્રણ ખંડ અને છ બીજ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. બીજ કાચાં હોય છે
ત્યારે બહારથી ઘોળાં અને અંદરથી લીલાં હોય છે. પાકે છે ત્યારે રતાશ લેતાં,
ઘેરા ભુરા રંગનાં થઈ જાય છે. તેની ઉપરની બાજુ ઉભી નીક હોય છે.

કાંટાળા ગરીબાનાં (I. Muricata. પંચમહાલમાં જોવું નામ ભમરડી

છે.) બીજ અને લગભગ મળતાં હોય છે પણ તે કાળાશ લેતાં મ્હોટાં અને લીલાં હોય છે.

સ્વ. ધિરભયરણ કવિરાજ કાલાદાણાનું સંસ્કૃત નામ કૃષ્ણવીજમ્ પાડી સંસ્કૃતમાં તેના નીચે પ્રમાણે શુષ્ક લખે છે:—

ગુણા:— કૃષ્ણવીજં સરં સ્નિગ્ધં શોષોદરહરં પરમ્ ।
જ્વરવિષ્ટં મહારિ ચ મસ્તકામયનાશનમ્ ॥
ઉદાવર્તે કફનાહે પ્રયોજ્યં બુદ્ધિમત્તરૈઃ ।
રેચનં ક્યામવીજં સ્યાત્ શોષોદરવિનાશનમ્ ॥
જ્વરે પુરીષસંગે ચ દારુણે શિરસો ગદે ।
ઉદાવર્તે તથાનાહે બુધૈરેતત્ પ્રયુજ્યતે ॥

માત્રા—ચૂર્ણની માત્રા ૩૦ થી ૪૫ ગ્રેન અથવા ૨ થી ૩ ગ્રામ.

ટીંકચર કાલાદાના—૦૧ થી ૧ ગ્રામ.

પદવીસ કાલાદાના કંપાઉન્ડ—૧૦ થી ૬૦ ગ્રેન.

ગુણ અને ઉપયોગ—કાલાદાણા રેચક તરિકે મલાવરોધ, અભૂર્ણ, જલોદર, સોજો, વિગેરેમાં ઉપયોગી છે. કાલાદાણા નસોતરની બાતનું જ ઔષધ છે અને તેનો રેચ પણ તેની માફક જ લાગે છે. તે એકલું લેવાથી પેટમાં વીંટ-ચુંક આવે છે માટે સુંઠ અને સિંધાલુણ સાથે લેવાં સારાં છે. સુખાકારી રેચ માટે એરંડીયા તેલથી બીજા નંખરની આ દવા છે. આના રેચથી કૃમિ નીકળી જાય છે. આખે શરીરે સોજો આવ્યો હોય તો પણ કાલા દાણાનો રેચ અપાય છે. બરોળ, શુદ્ધ, યકૃત વિગેરેની વૃદ્ધિમાં પણ આ ઉપયોગી છે.

ઉલ્લેખ—N. p. 202; Watt. IV. p. 485; Indig. Drugs p. 165; વ. શા. પા. ૪૬૦; Indi. Medi. Plants p. 874.

૨૭૧. મરિયાદવેલ

N. O. Convolvulaceae.

નામો—મરિયાદવેલી, લાગરા, યુમ્મવત્રા (સંસ્કૃત); મરબાદવેલ (ગુજરાતી. મરાઠી); આરવેલ (પોરબંદર); રાવરપત્રી (કચ્છી); ફૂપાતી-લતા (હિંદી); Goat's foot creeper અને Sand-bird weed or creeper—ગોટ્સ પુટે

કીપર અને સેન્ડવીચ કીપર (અંબ્રુ); *Ipomoea biloba*-આઇપોમીયા બાઇલોબા (લેટીન).

ગુણા:—

મર્યાદવલ્લિકા શાંતા ગ્રાહિણી સારકા ગુરુઃ ।

પાકકાલે ચોષણા સ્યાદ્વાતલા ગર્ભકારિણી ॥

વિષૂચિકાં ચ શૂલં ચ વાંતિ ચામં ચ નાશયેત્ ॥

॥ નિ. ર ॥

વર્ણન—મરિયાદવેલ હરિયાની ભરતીનું પાણી ચઢતું હોય ત્યાં સુધીમાં જ તેની મર્યાદામાં જ થાય છે માટે તેનું નામ મરિયાદવેલ પડેલું છે. કચ્છ કાઠિયાવાડમાં હરિયાની ભરતીને ‘વીર’ અને ઓટને ‘આર’ કહે છે. એ આર ઉપરથી આ આરવેલ નામ પડેલું છે. અંબ્રુ નામ Goat's foot creeper બકરાંની ખરી પેઠે તેનાં પાન મથાળે બે ફાટવાળાં હોવાથી પડેલું લાગે છે. રેતીના ઢસા (Dunes) ઉપર કુદરતી રીતે આ વનસ્પતિ ઉગે છે. રેતીને ઉડતી અટકાવવા માટે આ વેલ અતિ ઉપયોગી છે અને તેથી જ તેનું નામ ‘સેન્ડ વીન્ડ કીપર’—રેતીને બાંધનાર વેલ એવું રાખવામાં આવ્યું છે. પ્રભુને માણુ-સોની કેટલી બધી ચિંતા છે તે આ વેલને જોવાથી સમજવામાં આવે છે. આવી કેટલીયે વનસ્પતિઓ પ્રભુએ ઉગાડેલી છે જે રેતીને દબાવવાનું ઉપયોગી કામ શાંત રીતે કરીને જીવનનો બ્યય કરે છે.

મરિયાદવેલના વેલા ઘણા લાંબા પથરાયલા હોય છે. સુખ્ય ડાંડીમાંથી બીજી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે અને તે પણ ઘણી લાંબી વધેલી હોય છે. ડાંડી અને શાખાઓ જેમ જેમ આગળ વધતી જાય છે તેમ તેમ જમીનમાં મૂળીયાં મૂકતી જાય છે. આવી રીતે તેના વેલાનું ઘણું ચોટા પ્રમાણમાં જમીન ઉપર બળું બંધાય જાય છે. આ ડાંડી કાપી જોવાથી સચ્છિદ્ર દેખાય છે. મૂળ પણ કાપી જોતાં સચ્છિદ્ર જણાય છે. ડાંડીનો રંગ કાળાશ લેતા રંગનો હોય છે. પાન આસોત્રાના પાન જેવાં, આંતરે આવેલાં હોય છે. લંબાઈ કરતાં પહોળાઈ વધારે હોય છે. ડાંડીના મથાળે પાનની ઠેર પાસે બન્ને બાજુ અડકેલી કાળા, રાતા કે પીળાશ લેતા લીલા રંગની રસકુખી હોય છે. પાન બડાં, લીસાં, અને ચળકતાં હોય છે. ફુલ ઘેરા શુભાળી કે બંજુડા રંગનાં, ઘંટાકાર, મોટાં થાય છે. તે દિવસના ૮-૯ વાગે ઉઘડે છે. ફળ ગોળાકાર લેતાં અણીદાર થાય છે.

ગુણ અને ઉપયોગ—મર્યાદવેલ ટાઢી છે, ગ્રાહી છે, સારક છે, વાસુ કરનાર છે. એથી ગર્ભ રહે છે, કંઠિરા તથા શૂળ મટે છે. વા તથા જલોદર ઉપર એનો રક્ત ચોપડે છે તથા પાય છે. સૂકાં મૂળ પાણીમાં ઘસીને રસવિકાર

અને બાળાના સોજા ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. આરવેલનાં પાન વાટી તેની લેપડી પાઠાં ઉપર બાંધવાથી ઘણો ફાયદો કરે છે. ઘણા લોકો એનાં પાન મર-કીની ગાંઠ ઉપર પણ બાંધે છે. પાન સાકરમાં વાટીને પ્રમેહવાળાને પીવડાવ-વામાં પણ વપરાય છે. આખા વેલાને ઉકાળી લઈને તેનાથી સોજાવાળા અથવા અંગે અલાઇ ગયું હોય એવા ઈરદીને નવડાવવાથી આરામ થાય છે.

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૫૦૫; રૂ. નિ. પા. ૫૬૩; N. p. 204; Watt-IV p. 482; Indi. Medi. Plants p. 884

૨૭૨. લક્ષ્મણા

N. O. Convolvulaceæ.

નામો—લક્ષ્મણા, પુત્રદા (સંસ્કૃત); હંતુમાનવેલ (ગુજરાત); રાતી કુદરડી, રાતી ગુંબડવેલ (પોરબંદર); આમટી (મરાઠી); વનકલમી (હિંદી); લક્ષ્મણા (બંગાલી); Ipomœa sepia-આઇપોમીયા સેપીએરીયા (લેટીન).

પરિચય— “ પુત્રકાકારરક્તાલ્પબિન્દુમિર્લાન્ધિતા સદા ।

લક્ષ્મણા પુત્રજનની વસ્તગંધાકૃતિર્ભવેત્ ॥ ”

इति सश्रुतटीकायां डल्लणः । शा. अ. २-३२.

ગુણા:— લક્ષ્મણા ગર્ભદા શીતા સરા વૃષ્ટ્યા ત્રિદોષનુત્ ॥

॥ મ. નિ ॥

સુશ્રુત— ૧ પુત્રકામાર્થમ્—લબ્ધગર્ભાયાસ્તુ एतेषु अहःसु लक्ष्मणावटशुंगासह-
देवाविश्वदेवानामन्यतमं क्षीरेण अभिषुत्य त्रीश्वतुरो वा बिन्दून्
दद्याद्दक्षिणे नासापुटे पुत्रकामायै, वामे दुहितृकामायै, न च तान्नि-
धीवेत् ॥
शा. अ. २-३२

૨ કુમારરક્ષાર્થમ્—તસ્માત્ દ્વિતીયે અહ્નિ લક્ષ્મણાસિદ્ધં સર્પિઃ, તૃતી-
યે ચ.....પાયયેત્ ॥
શા. ૧૦-૧૬

સ્તોત્ર — ૩ કુમારપ્રસવાર્થમ્—ગૃહ્ણતિ લિઙ્ગાકૃતલક્ષ્મણાયાઃ મૂલેન નસ્યં
સન્નૃતેન યા સ્ત્રી । અવામનાસાવિવરે ઋતુસ્યા સા પુત્રિણી સ્યાત્પતિ-
સંપ્રયોગાત્ ॥

૪ વન્ધ્યત્વનાશાર્થમ્—ક્ષીરેણ લક્ષ્મણાયાસ્તુ શિષાં સમ્યગ્દિનત્રયમ્ ।
પીત્વા ઋતુવતી મારી વન્ધ્યાશબ્દં જહાતિ સા ॥ (વન્ધ્યાધિકારે)

રાજમાર્તણ્ડ—૫ ગર્વા ગર્ભકરો લક્ષ્મણાયોગઃ—સંચર્ય લક્ષ્મણામૂલં ગોર્યોનાવનુલે-
પનમ્ । પ્રકુર્યાતેન સા ગર્ભ લભેતાડપિ દ્વિહાયની ॥

વર્ણન—હનુમાનવેલ ઘણું કરીને ખારે માસ જોવામાં આવે છે; તો પણ ચોમાસે તે વિશેષ થાય છે. ઝાડો કે વાડો ઉપર તે ચઢે છે. તેનાં પાન ગળોનાં પાન જેવાં, આંતરે આવેલાં હોય છે. એકજ વેલ ઉપર ઘણું કરીને ત્રણ ખુણીમાં કે સાંકડાં, લાંબાં અને લાંબી અણીવાળાં પાનો પણ જોવામાં આવે છે. પાનની બન્ને સપાટી લીસી અને ચળકતી હોય છે. કેટલાંક પાનમાં પાનની ઉપરની સપાટી ઉપર તેની નચલી નસ પાસે બાજુડા રંગનાં છાંટણાં કે પટા હોય છે; લક્ષ્મણા ઝોળખવાની આ સરસ નિશાની છે. એમાં ખારે માસ કુલ ફળ થયા કરે છે, તો પણ ચોમાસે વિશેષ થાય છે કુલ શુભાળી રંગનાં અને ફળ ન્હાનાં, ગોળાઈ લેતાં તપખીરીયા રંગનાં થાય છે. કુલ સવારમાં ઉઘડી સાંજે કરમાઈ જાય છે. એના ફલમાં ૨ થી ૪ બીજ હોય છે; તેમાં બખ્ખે બીજ એક સૂક્ષ્મ રેશમ જેવા ખારીક દોરાથી એક બીજ સાથે બાંધાયેલાં હોય છે. તે દોરો નચમાંથી આંટીની માફક અમળાયેલા હોય છે. આ દોરો રખ-રની દોરીની પેઠે સ્થિતિસ્થાપક હોય છે. પ્રભુની આ રચના ખરેખર જોવા લાયક હોય છે. બે બીજ સાથે જ પડે છે અને એક નકાસું જાય તો બીજી તો જરૂરથી ઉગે છે જ. બીજની રક્ષા અને તેના પુનર્જીવન માટે ધરમારમાને કેટલી બધી ચિંતા ?

ફલની ડીંટડી ગદાના આકારની હોય છે તેથી તેને ‘હનુમાનવેલ’ કહેતા હશે. પાનમાંથી બકરા જેવી વાસ મારે છે તેમજ પાન ઉપર રાતાં ટપકાં પણ પણ જોવામાં આવે છે તેથી ‘લક્ષ્મણ’ આજ હોય એમ લાગે છે. પ્રાચીન વર્ણન પણ મોટે ભાગે આને જ લાગુ પડે છે.

વૈદ્યકમાં લક્ષ્મણાનો ઉપયોગ—

સુશ્રુત— ૧ પુત્રની કામનાવાળી સ્ત્રીને માટે લક્ષ્મણાનો યોગ—
ગર્ભવતી સ્ત્રીએ પુખ્ત નક્ષત્રમાં લક્ષ્મણાનું મૂલ લાવી તેનો રસ કાઢી, શુભ સુફર્ત જોઈ, જમણા નસકોરામાં ૩ થી ૪ ટીપાં તે રસનાં નખાવવાં. પુત્રીની ઇચ્છા હોય તો ડાબા નસકોરામાં ટીપાં નખાવવાં. ટીપાં બરાબર મૂકવામાં આવશે તો માથામાં જ જશે. કઠાથ મ્હોંમાં આવે તો તેને શુક્રી ન નાખવું. શા. ૨-૩૨.

૨ બાળકના પોષણ માટે—પ્રસવ થયા પછીના પહેલા ત્રણ દિવસોમાં સ્ત્રીને ધાવણ નથી ઉતરતું, એટલે એ વખતે

આપણી સ્ત્રીઓ ગળથુથી ચટાડે છે. સુશ્રુતચાર્ય લક્ષમણના મૂળથી સિદ્ધ કરેલું ધી ખીને અને ત્રીને દિવસે મધ સાથે આપવાની સલાહ આપે છે. શા. ૧૦-૧૫.

રોહલ— ૩ પુત્રપ્રાપ્તિ માટે—રક્તખિન્દુથી અંકિત થયેલી લક્ષમણાનું મૂળ ધીમાં ઘસીને તેનાં ટીપાં જે ઋતુમતી સ્ત્રી તેના જ-મણા નસકેરામાં નંખાવે છે અને પતિનો સંપ્રયોગ કરે છે તે અવશ્ય પુત્રની માતા થાય છે.

૪ વંધ્યત્વ ટાળવા માટે—ઋતુના દિવસોમાં (ન્હાવણ ન્હાયા પછીના ૧૨ દિવસો ઋતુના દિવસો ગણાય છે) જે વંધ્યા સ્ત્રી લક્ષમણાનું મૂળ દુધ સાથે ઘસીને ત્રણ દિવસ સુધી પીએ છે તે અવશ્ય વંધ્યાના કલંકથી મુક્ત થાય છે, અર્થાત્ અવશ્ય ગર્ભ ધારણ કરી પુત્રવંતી થાય છે.

(વંધ્યાધિકારમાં)

રાજમાર્તંડ— ૫ ગાયને ગર્ભધારણ કરાવવા માટે—ગાયની યોનિમાં લક્ષમણામૂલનો ઘસારો ચોપડી દેવો. આ પછી આખલો નંખાવવો: ગાય અવશ્ય ગર્ભ ધારણ કરે છે.

વક્તવ્ય—ચરકમાં લક્ષ્મણ નો ઉલ્લેખ નથી. શાકવર્ગમાં લક્ષ્મણ: પ્રપુત્રાદિ વિગેરેનો ઉલ્લેખ છે. પણ લક્ષ્મણ: એ લક્ષ્મણ નથી. વાગ્ભટમાં એવું જ શાકતું લીસ્ટ આપેલું છે અને અરુણહત ત્યાં આગળ લક્ષ્મણ મધુયષ્ટિકા એવો અર્થ કરે છે (સ. ૬-૬૩). સુશ્રુતના બે ઉપયોગો તો ઉપર આપેલા જ છે અને એ સિવાયનો ત્રીજો ઉપયોગ શકુનિપ્રતિષેધમાં આવે છે. અચ્ચાની કોટે શતાવરી, મૃગેર્વાક, લક્ષમણા, ખૂહતી વિગેરે ધારણ કરાવવાનું સૂચન છે (ઉ. ૩૦-૬). વાગ્ભટ અને ખીલ પ્રયકારોએ પણ લક્ષમણાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ટીકાકારોએ પણ બરાબર પરિચય લક્ષમણાનો કરાવેલો છે. આપણી હનુમાન-વેદને તે મળતો છે એમ કહી શકાય !

પણ સ્વેતખૂહતી—સફેદ કોર્ટીંગણીને કેટલાક લક્ષ્મણા માને છે. મહન-પાલનિધંદુમાં સ્વેતકંટકારીનાં નામમાં લક્ષમણા—પયોધવાચક નામ ગણાવ્યું છે અને તેના શુભ પણ “તદ્વત્ પ્રોક્તા સિતા કુદ્રા વિશેષાત્ ગર્ભકારિણી” (શ્લોક ૬૫). આમ વર્ણવ્યા છે હંબુ સુધી ધણા સ્વેતખૂહતીને જ લક્ષમણા માને છે, પણ આ ભૂલ છે. લક્ષમણાનું વર્ણન—રક્તવિનુલાઙ્ગિતા લતા—સફેદ કોર્ટીંગણીને લાગુ ન પડી શકે. વળી વાગ્ભટે ચારીરસ્થાન અધ્યાય ૧ લાના ૪૦ માં શ્લોકમાં “ક્ષીરેણ વૃત્તીમૂલં” ક્રિયાદિ વર્ણન કરી, તેની જ નીચેના શ્લોકમાં “વયસા લક્ષ્મણામૂલં પુત્રોત્પાદાસ્થિતિપ્રદમ્ ।

કહ્યું છે. હવે જો સ્વેતપૃહતી અને લક્ષમણા આ બન્ને એક જ હોત તો જુદા જુદા શ્લોકો આપવાનું કારણ રહેતું નથી. વળી ટીકાકાર અરુણદત્તે પણ એક નીચે ' શુક્રપુષ્પકંટકારિકામૂલં ક્ષીરેણ કલ્પીકૃત્ય ' ઇલાદિ લખ્યું છે અને બીજા શ્લોક નીચે ' પયસા લક્ષ્મણામૂલં કલ્પીકૃત્ય ' એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. આ ઉપરથી બધા માને છે તેમ આ બે વનસ્પતિઓ એક નથી એ પુરવાર થાય છે. વળી મહનપાલે જાતે પણ સ્વેતપૃહતી અને લક્ષમણા બંનેનાં વર્ણનો નોખાં નોખાં કરેલાં છે.

પણ હનુમાનવેલને 'લક્ષ્મણ' ખરેખર શું કહેવાય જ ? રક્તવિંદુવત્ત્રા ખરી રીતે આને આપણે ન કહી શકીએ. પાન ઉપર જે ટપકું હોય છે તે બાંબુ-ડીઆ રંગનું—નીલું કહેવાય. વળી ' ગોક્ષીરસદ્રશં પુષ્પં ' અને રોમવહ્ની આ બે વિશેષણો તો ખરેખર હનુમાનવેલને લાગુ નજ કરી શકાય તેવાં છે. હનુમાનવેલનાં કુલ રાતાં (અને તેથી જ જયકૃષ્ણભાઈએ ' રાતી શુભડવેલ ', ' રાતી કુદરડી ' નામ રાખ્યાં છે.) અથવા ગુલાબી કહેવાય છે. પાન તેમજ ડાંડી ઉપર જરાપણ ફવાંટી નથી લાગતી. ડાંડી ઉપર તો ' કેઇવાર ' ઘોળા વાળની ફવાંટી દેખાય છે ખરી. ' રક્તવિંદુસમં પુષ્પં ' અર્થાત્ જેવું પાન ઉપરનું લાલ ટપકું તેવું જ કુલ પણ હોવું. જોઈએ, પણ તે આપણી હનુમાનવેલને નથી અને રક્તવિંદુસમં પુષ્પં અને ગોક્ષીરસદ્રશં પુષ્પં આ બેમાં વિશદા-ભાસ છે તે નોંધવા જેવું છે. અને આ બધા ઉપરાંત તેના ઉપયોગ પણ કોઈએ હજી સુધી કરી જોયો હોય એમ મારી જાણમાં નથી. શારંગધરના ટીકાકારે લક્ષમણાને ' સ્વેતકંટકારિકા ' કહીને ' અન્યે અલ્પવિટપમ્ હતિ ' કહેલું છે.

આટલું છતાં પણ જ્યાં સુધી હનુમાનવેલ કરતાં વધારે બંધબેસતી બીજી વનસ્પતિ (પ્રાચીન પરિચય મુજબ) ન મળી આવે ત્યાં સુધી આપણે આને જ લક્ષ્મણા કહીશું. વૈદ્યરાજે આનાં મૂળીયાં વાપરીને અખતરા પણ કરી જુએ તો સાફ. આના મૂળમાં ઝેર નથી એટલે ફીકર કરવા જેવું નથી. વધુ પ્રકાશની જરૂર છે.

Uses—It has a reputation as an antidote to arsenic; the juice which is strongly acid, is said by Rheede to be used "ad purificationem corporis."

અર્થાત્ સોમલના વિષની આ ઔષધિ ઉતાર છે. રસ બધું જ તીવ્ર હાલક છે.

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૫૦૦; N. p. 203; Watt. IV. p. 491; Glimpses p. 90; Indi. Medi. Plants p. 880.

२७३. शंभावली.

N. O. Convolvulaceæ.

नामो—(१) शंखपुष्पी, शंखाह्वा, (संस्कृत); शंभावली (शुभराती); शंभाहुली, शंभवेली (भराठी); शंभपुष्पी (डिंही); डानकुनी (जंगली); विष्णुकान्ति (सिंध); *Convolvulus microphyllus*—कोन्वाल्वुलस माइक्रोफिलस (बेटीन).

(२) नीलपुष्पी, विष्णुकान्ता (संस्कृत); डाणा कुलनी शंभावली (शुभराती); विष्णुकान्ता (भराठी); श्यामकान्ता (डिंही); *Evolvulus alsinoides*—एवोलुस आल्सीनोइड (बेटीन).

गुणाः—

शंखिनी कटुतिक्तोष्णा कासपित्तबलासजित् ।

विषापस्मारभूतादीन् हन्ति मेघ्या रसायनी ॥

‘ विष्णुकान्ता ’ कटुतिक्ता कफवातामयापहा ॥

॥ ख. नि ॥

शंखपुष्पी हिमा तिक्ता मेघाकृत् स्वरकारिणी ।

ग्रहभूतादिदोषघ्नी वशीकरणासिद्धिदा ॥

॥ रा. नि. ॥

शंखपुष्पी सरा मेघ्या वृष्या मानसरोगहृत् ।

रसायनी कषायोष्णा स्मृतिकान्तिबलाभिदा ॥

दोषापस्मारभूताश्रीकुष्ठक्रिमिविषप्रणुत्

॥ भा. प्र. ॥

शंखपुष्पी तु तीक्ष्णोष्णा मेघ्या क्रिमिविषापहा ॥

॥ राजबल्लभः ॥

रक्ता नीला गुणैः समा.....॥ नि. र. ॥

चरक—

१ मेघावर्द्धनार्थः—मेघ्या विशेषेण च शंखपुष्पी ॥ चि. १—१२२.

२ अपस्मारे—तत् सेव्यं शंखपुष्पी च यच्च सेव्यं रसायनम् ॥

॥ चि. १९—९८

राजमार्तण्ड—

३ बालानां दन्तरोगे—शंखपुष्प्याः यवासस्य बाह्योः धृतम् । कदा-

चिच्छुभे वासरे....सपादाय मूलं....दन्तरोगापहं शिशोः ॥

શોદલ— ૪ ઉર્ધ્વગે રક્તપિત્તે-ક્ષીરાન્નમુક્ પિબેત યત્નાત્ વિષ્ણુક્રાન્તાં સશર્ક-
રામ્ । ઉર્ધ્વરક્તાર્દિતઃ સમ્યક્ ગભ્યેન પયસા સહ ॥

ચક્રદત્ત— ૫ ઉન્માદે—શંખપુષ્પિકાસ્વરસાઃ । ઉન્માદહતો દષ્ટાઃ પૃથગેતે
કુષ્ઠમધુમિશ્રાઃ ॥

વર્ણન—શંખાવલી ચોમાસામાં ઘણી ઉગે છે; ઘણી ખરી જગોએ તે
ખારે માસ પછી જોવામાં આવે છે. છોડવા ૨ થી ૬ ઇંચ ઉંચા વધી પછી
તેની શાખાઓ જમીન ઉપર પથરાય છે. કેાઇવાર આ શાખાઓ ૪ થી ૬
ફીટ જેટલી વિસ્તાર પામેલી જણાય છે. શાખાઓ ઝીણી સુતળી
જેવી પાતળી, પાન બહુ જ નાનાં—૦૧ થી ૧૧ ઇંચ લાંબાં અને ૦૧ થી ૦૧
ઇંચ પહોળાં હોય છે. પાનની ડીંટડી ઘણી સૂક્ષ્મ હોય છે. પાનની બન્ને
સપાટી ઉપર સુંવાળા ધોળા વાળની ફેછાળ હોય છે. પાનનાં ટેરવાં યુકું
હોય છે. કુલ સફેદ કે ઘેરા શુભાળી રંગનાં, રકાળી જેવાં ગોળ, ઘંટાકૃતિનાં
હોય છે. તે સવારમાં ઉઘડે છે.

કાળી શંખાવળીમાં શ્યામવર્ણી કુલો આવે છે. ‘આનાં કુલ ખરેખર
એક સૂક્ષ્મ સુંદર જોવા જેવી વસ્તુ છે.’ આનાં પાન અને છોડ ઉપલી શંખાવલી
કરતાં નાનાં હોય છે માટે જ એને લઘુ વિષ્ણુક્રાન્તા કહે છે.

શંખાવલીનું શાક બનાવીને લોકો ખાય છે.

વૈદ્યકમાં શંખાવલીનો ઉપયોગ—

ચરક— ૧ યુદ્ધિ વધારવા માટે—શંખાવલીનો સ્વરસ (૨ તોલા સુધી)
અને સ્વરસ ન હોય તો ચૂર્ણ (તો. ૦૧ થી ૦૧ સુધી)
મધમાં ચાટવું. ઉપરથી દુધ પીવું. રસાયનવિધિ પાળવી.
બધી મેધ્ય દવાઓમાં શંખાવલી ઉત્તમ મેધ્ય છે. (ચિ.
૧. ૧૨૨)

૨ શ્રેફરામાં—શંખાવલીનું રસાયનવિધિ પ્રમાણે નિયમિત
સેવન કરવું. ચિ. ૧૫-૫૮.

રાજમાર્તીક—૩ બચ્ચાંના દાંતના રોગ વખતે—શંખાવલીનું મૂળ બચ્ચાંના
હાથે બાંધવું. મૂળ શુભ દિવસ જોઇને લાવવું. દાંતના
રોગો મટે છે.

શોદલ— ૪ ઉર્ધ્વરક્તપિત્તમાં—કાળી શંખાવલીનું ચૂર્ણ પ્રયત્નપૂર્વક
હમેશાં સાકર સાથે ખાવું. ઉપરથી દુધ પીવું. ખોરાકમાં
પછી દુધનો જ ખોરાક આવે.

ચક્રદત્ત— ૫ ઉન્માદમાં—શંખાવલીનો સ્વરસ તો. ૨, અંદર મધ અને

કંઠનું ચૂર્ણ નાખીને પીવાથી લાંબે વખતે ગાંઠપણ મટાડે છે.

વક્તવ્ય—ચરકસુશ્રુતમાં ‘ વિષ્ણુક્રાન્તા ’નો ઉલ્લેખ નથી. ચરકકદંશેમા-
નિમાં શંખપુષ્પીનો ઉલ્લેખ નથી. ચરકે બન્ને પ્રાકૃતસાયનના પાઠમાં શંખા-
વલી યોજેલી છે. અપરમારમાં જીનું ઘી શંખાવલી વિગેરેના સ્વરસ સાથે
લેવાનું કહેલું છે (ચિ. ૧૫-૨૨). કાસમાં અગસ્ત્યહરીતકીમાં અને વાત-
રક્રતાના દ્વિપંચમૂલાદિઘૃતમાં શંખપુષ્પી યોજાયેલી છે. આ સિવાય શંખપુષ્પીનો
કયાંયે ઉલ્લેખ નથી. સુશ્રુતે તિક્તવર્ગમાં ‘ શંખપુષ્પા ’ ગણાવેલી છે. ગળથુ-
થીમાં સોના વિગેરે સાથે શંખાવલીનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ આપવાનું કહેલું છે. કાસમાં
અગસ્ત્યરસાયનમાં તે યોજેલી જણાય છે.

Actions and Uses—Laxative, alterative, and nervine tonic.
Fresh juice is given in insanity, general debility, scrofula, dyspepsia &c.

(R. N. Khory II p. 409.)

ભાવાર્થ—શંખાવલી મૃદુરેચક, રસાયન અને જ્ઞાનતંતુને બળ આપનારી
છે. શંખાવલીનો તાલો રસ ઉન્માદ, અશક્તિ, ગંઠમાલા, અજીર્ણ વિગેરેમાં
અપાય છે. ખેરી. ભા. ૨. પા. ૪૦૬.

નબ્યમત—બચ્ચાંના ઉથલા ખાતા તાવમાં સંતાલ લોકો આનાં મૂળ
વાપરે છે. (રેવરંડ. એ. કેમ્પબેલ.).

પાનની સીગારેટ બનાવીને જીની વરાધ અને જીના હમમાં પીવામાં આવે
છે. આખો છોડ આહી છે અને આંતર રક્તસ્રાવના કેસોમાં ઉપયોગી છે.
(સર્જન. મેજર. હન્સ્ટન. વાંટ ડીક્ષનેરી.)

વેદના વારામાં શંખાવલી ગર્ભગ્રહ મનાતી હતી. મુસલમાન હકીમો આ
છોડમાં મગજ અને ચાહશક્તિને શક્તિ આપવાનો શુભ બતાવે છે. (ડીમક).

સીલોન તરફ શંખાવલી કટુપોષ્ટિક અને જ્વરમ્મ મનાય છે.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૫૦૬-૫૧૨; રૂ. નિ. પા. ૩૫૩; N. p. 205; Watt
III p. 305; Indi. Medi. Plants p. 886.

२७४ नारी.

N. O. Convolvulaceæ.

नाभौ-प्रसारणी, राजबला, सरणा, भद्रबला (संस्कृत); नारी (शुभरात);
 ऊरुधुपगो, वेलाडी, जेतराड कुडरडी (काठियावाड); ऊरुधुपग, थांडवेला
 (भराडी); प्रसारणी, प्रसरणु (डिंडी); गोडाड, गंधभाडावे (भंगाडी);
 Convolvulus arvensis-डोन्दाडुधुलस आरवेन्सीस (बेटीन).

परिचय—

सरति वातसंकोचो न प्रवर्तते, दूरमनया सरणा ॥ (क्षीरस्वामी)
 बलानां बलप्रदानां राजेव राजबला ॥ भानुजी दीक्षित ।
 प्रसार्यते अंगमनया इति प्रसारणी ॥ भानुजी दीक्षित ॥

गुणाः—

प्रसारणी गुरुस्तिक्ता सरा सन्धानकृन्मता ।
 त्रिदोषक्षमनी वृष्या तेजःकान्तिबलप्रदा ॥

॥ ध. नि. ॥

प्रसारणी गुरुष्णा च तिक्ता वातविनाशनी ।
 अर्शःश्वयथुहन्त्री च मलविष्टमहारिणी ॥

॥ रा. नि. ॥

प्रसारणी गुरुर्वृष्या बलसन्धानहृत्सरा ।
 वीर्योष्णा वातहृत् तिक्ता वातरक्तकफापहा ॥

॥ भा. प्र ॥

वातपित्तहरा सोष्णा बल्या वृष्या प्रसारणी ॥

॥ राजवल्लभः ॥

चरक—

१ वातव्याधौ-काथकल्कपयोभिर्वा बलादीनां (बलाप्रसारण्यश्व-
 गन्धानां) पचेत् पृथक् ॥ चि. २८-१६१.

चक्रदत्त—

२ आमवाते-प्रसारण्यादककाथे प्रस्थो गुडरसोनयोः पक्वः पञ्चो-
 षणरजः पादः स्यादामवातहा ॥

वैद्यमनोरमा—

३ मूत्रकृच्छ्रे-जलेन नालिकेरस्य पिबेत् प्रातः प्रसारणीम् । मूत्र-
 कृच्छ्रविनाशाय शर्करापातनाय च ॥

४ स्तनन्धस्य बालस्य हिक्कायाः-प्रसारणीकल्ककपायसि-
 तिलोद्भवं नावनपानलेपैः । हिक्कां निजां नाशयति त्रिमासात्
 पौलस्त्यलक्ष्मीमिव रामभद्रः ॥

વર્ણન—નારીની વેલ શિયાળે ઘણી જોવામાં આવે છે. તે ૧ થી ૧૦ ફીટ જેટલી લાંબી થાય છે. ચારે તરફ તેનો વિસ્તાર વધેલો હોય છે. તેને તોડતાં તેમાંથી સ્ફેજ દુધ જેવો રસ નીકળે છે. તેની કેમળ શાખાઓ અને પાન ઉપર વળતે સફેદ વાળની ફેછાળ હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં, ૧ થી ૩ ઇંચ જેટલાં લાંબાં, ૦ થી ૦.૫ કે ૧ ઇંચ જેટલાં પહોળાં હોય છે. પાન ટેરવે સાંકડાં થતાં અણીવાળાં, અને તળીએ ડીંટડી પાસેના ફેરના બે છેડા બહાર આડા નીકળતા હોય છે. પાનની ડીંટડી વળકાર ૦.૫ થી ૦.૭૫ ઇંચ જેટલી લાંબી હોય છે. ફુલ ધારણ કરનારી સળી પત્રકોણમાંથી નીકળે છે. તે ઉપર ૧ થી ૩ પુલો આવે છે. પુલ ગુલાબી, ફીક્કા, જાંબુડા કે ઘોળા રંગનાં હોય છે. ફલ સૂક્ષ્મ, ગોળાકાર અને અણીકાર હોય છે.

નેહ તરિકે વાડીઓમાં અને ખેતરોમાં તે ઘણી ઉગે છે. એના પાનના ત્રણ છેડામાંથી વચ્ચે છેડો લાંબો, અને ટેરવા તરફ વિશેષ સાંકડો થતો હોય છે, એટલે હરણની ખરી સાથે તેનો સુકાબલો કરી તેને હરણપટ્ટી નામ આપ્યું જણાય છે.

વૈદ્યકમાં નારીનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ વાતવ્યાધિમાં—નારીનો આખો છોડ-ફલ, ફુલ, મૂળ સોતો-લાવી તેનો રસ કાઢવો. સૂકી હોય તો ક્વાથ કરવો. પછી એના જ કલકથી દુધ સાથે યથાવિધિ તલનું તેલ સિદ્ધ કરી લેવું. આ તેલના સેવનથી વાતવ્યાધિ દૂર થાય છે. ચિ. ૨૮.

ચક્રદત્ત—૨ સંધિવામાં—નારીના ૧ આઠક ક્વાથમાં, ૧ પ્રસ્થ ગોળ અને ૧ પ્રસ્થ લસણની કળીઓ નાખીને શુદ્ધ રીઠા વાસ-ણમાં ભરી લઈ તે બધાને ધાન્યના ઢગલામાં રાખી મૂકવું. સાત દિવસ પછી એ વાસણ બહાર કાઢી તેમાં પિપ્પલી, પિપ્પલીમૂલ, ચવક, ચિત્રાનું મૂળ અને સુંદ આ બધાનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ ચોથા ભાગ જેટલું નાખવું. આનું સેવન કરવાથી આમ-વાત મટે છે.

વૈદ્યમનોરમા—૩ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં—સવારમાં નારીનો રસ અથવા ચૂર્ણ નાખી-એરના પાણી સાથે પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર અને પથરી વિગેરે મટે છે.

૪ નાના ધાવણા બચ્ચાને હેડકી આવતી હોય તો—
પ્રસારણીના કલ્ક અને કવાથમાં તલતું તેલ સિદ્ધ કરી લેવું.
આ તેલ નસ્ય, પાન, લેપ વિગેરેમાં યોજવાથી હેડકી
ફર થાય છે.

વક્તવ્ય—પ્રસારણી સંહિગ્ધ વનસ્પતિ છે. કેટલાયે વખતથી ‘પ્રસારણીને
શુજરાતીમાં નારી અને મરાઠીમાં ચાંદવેલ કહેવામાં આવે છે’—એવું કણ્ઠપર-
પરાએ સાંભળવામાં આવ્યું છે. આ લખતી વખતે તેનું સ્મરણ થાય છે. પણ
નેર્ન સાહેબના પુસ્તકમાં ‘ચાંદવેલ’ નામ જ જોવામાં ન આવ્યું. સુ. જયકૃષ્ણ-
ભાઈએ પણ નારીનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો. નેર્ન સાહેબે મરાઠીમાં ‘હરણપગ’
નેજ *C. arvensis* કહેલું છે. પૂ. જયકૃષ્ણભાઈએ પણ હરણપગો, ખેતરાઉ
પુઢડી એવાં નામ રાખ્યાં છે. ગમે તેમ હો, પણ શુજરાતમાં જેને નારી કહે
છે તેજ જયકૃષ્ણભાઈનો હરણપગો છે એમ માફ માનવું છે. જયકૃષ્ણભા-
ઈએ ‘નારી’ નામનો ઉલ્લેખ કેમ નહિ કર્યો હોય ?

સ્વ. કવિરાજ બિરબચરણ ગુપ્તનું પ્રસારણીનું વર્ણન પણ આ હરણ-
પગાને બરાબર બેસતું જ છે.

‘આયુર્વેદ વિજ્ઞાનમ્’ ભા. ૧ પા. ૪૧૩ ઉપર પ્રસારણીનો ફોટો આપેલો
છે તે નારી જેવો નથી.

લેટીન નામ સંબંધી મતભેદ છે. ‘વનોષધિ દર્પણ’માં લેટીન નામ
Poederia Foetida (Linn) આપેલું છે. ‘વૈદ્યકશબ્દસિંધુ’કાર પણ એજ નામ
આપે છે. નેર્ન સાહેબે હરણપગાનું લેટીન નામ *Convolvulus arvensis*
(ખેતરમાં થતો હોવાથી) આપેલું છે. નેર્ન અને ઝેડ્રીસનાં પુસ્તકોમાં *Poederia*
નામ જ નથી.

આના વિસ્તાર ઉપરથી આજ પ્રસારણી હોય એમ લાગે છે.
‘સમૂલપત્રામુત્પાટન શસ્ત્રકાલે પ્રસારણીમ્’—એ પ્રસારણી ઔષધ માટે શરદ્ફળમાં જ
લેવાનું કહે છે, અને આપણી નારી-હરણપગો શરદ્ફળમાં જ પૂર્ણવિધ
અને રસયુક્ત હોય છે એટલે આજ પ્રસારણી. સ્વ. કેતોભટ્ટ કહે
છે—“પ્રસારણી શું છે તે કાંઈ નજરે દીઠી નથી. મરાઠીમાં ચાંદવેલને શુજરા-
તીમાં નારી કહે છે, પણ તે કાંઈ ‘ખરૂં’ ભાસતું નથી; કાં જે લેટીન ભાષામાં
ચાંદવેલનું ને પ્રસારણીનું નામ જુદું છે ને તેનાં લક્ષણ, શુષ્ક, પણ જુદા છે.
તે સાથે મળતાં લાગતાં નથી. ચાંદવેલ હસ્તને કબજ કરે છે ને પ્રસારણી
હસ્ત લાવે છે એ મોટો ફેર છે.....”

મરાઠીમાં ચાંદવેલ કેને કહે છે તે જોયા સિવાય આ વિષે વધુ ન
જોલાય; પણ ચાંદવેલ ગમે તે હો, પણ પ્રસારણી હસ્ત લાવે છે, તો નારી

પણ ‘આમાણ્ણ’માં શાક કરીને બંગાળામાં ખવાય છે એટલે તે પણ દસ્ત લાવનાર છે. એટલે પ્રસારણી એટલે નારી એમ માનવામાં સહેજ પણ વાંધો નડતો નથી.

મુ. જયકૃષ્ણભાઈ કહે છે કે નારીનાં ‘મૂલ રેચક મનાય છે. પાનની ભાજી થાય છે તેમજ વાટીને ગડગુબડાં ઉપર મૂકાય છે.’ ખોરી મૂળને વામકે માને છે; પણ વખતે ડોઝ મોટો હોય ! ચરકસુશ્રુતવાગ્બટમાં પ્રસારણી ક્રૂત એક એક જગાએ જ વપરાયલી છે—ચરકમાં વાતવ્યાધિમાં અને સુશ્રુતમાં મૂદગર્ભમાં.

બંગાલામાં પ્રસારણીનું નામ ‘ગંધમાદાલ’ છે. શારંગધરનો ટીકાકાર પણ ‘ગંધમાદાલી પૂર્વદેશે’ (ગૂ. દી૦. મ. ૬-૧૧૬) એમ જણાવે છે. અને બંગાલાની ગંધમાદાલી એજ આપણી નારી છે એમ વર્ણન વાંચતાં સ્પષ્ટ જણાય છે.

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૫૧૧; રૂ. નિ. પા. ૧૪૨; N. p. 205; Watt. II. p. 518; Indi. Medi. Plants p. 885.

૨૭૫ રૂદંતી.

N. O. Convolvulaceæ.

નામો—રુદન્તી, જવન્તી, પલિતકઃ, ચળપત્રી (સંસ્કૃત); પડીયો, પલીયો (ગુજરાતી); ઉંચ, શુંચ (કન્નડી), રૂદંતી, ખરડી (મરાઠી); *Crossa cretica*—ક્રેસા કેટીકા (લેટીન).

પરિચય—

ચળપત્રસમં પત્રં કુપં ચૈવ તથામ્લકમ્ ।

શિશિરે જલ્બિંદુના સ્તવતિ ઇતિ રુદન્તિકા ॥

॥ શોદભઃ ॥

ગુણા:—

રુદન્તી કદુતિત્કોષ્ણા ક્ષયક્રામિવિનાશિની ।

રક્તપિત્તકફશ્વાસમેહહારી રસાયની ॥

॥ રા. નિ ॥

સ્તવતિ ઘુવરા તિત્કા કટ્ટી ચોષ્ણા રસાયની ।

રક્તપિત્તક્રમિકફશ્વાસમેહવિનાશિની ॥

॥ નિ. ર ॥

વર્ણન—પડીયાના છોડવા ૬ ઇંચ થી ૧ ફે ૧૧ પુંટ લાંબા વધે છે. તે કેઈ વાર થોડા ઉંચા વધે છે, પણ વિશેષ કરીને તે છાતળાંની માફક જમીન ઉપર પથરાયલા હોય છે. શાખાઓ ઘણી ગીચાગીચ આવેલી હોય છે. તે નીચેથી ઉપર તરફ બહુધા નાની થતી નીકળેલી હોય છે, જેથી એ શાખાઓની રૂપરેખા ત્રિકોણ ધર્મ રહેલી હોય છે. પાન સૂક્ષ્મ, કુલ ધોળાં કે ફીક્કાં શુલાળી, અને ફલ ગોળાઈ લેતાં ખારીક હોય છે.

આખા છોડવા ઉપર ધોળા, ચમકતા વાળની રંગાળ હોય છે; જેથી આખો છોડવો ધોળાશ લેતા લીલા રંગનો જણાય છે. આના છોડવા ઘણું કરીને ખારવાળી જમીનમાં ઉગેલા શિઆળે ઘણા જોવામાં આવે છે. તેના પર ઝાકળનાં બિંદુઓ પડે છે અને તે સવારમાં મોતી જેવાં જણાય છે. ઝાકળ છોડની આસપાસ ટપકે છે એટલે છોડની આબુબાબુની જમીન ભીની થયેલી જણાય છે. આથી જ તેને દ્રવન્તી, સ્તવન્તી, રુદન્તી કહી હશે. એનો આખો છોડ ચણા જેવો લાગે છે. આથી તેને ચળવત્રી કહી હશે.

પારદર્શન માટે રુદન્તી અકસીર મનાય છે અને તેથી તેની શોધમાં ઘણા ફરે છે. જ્યારે પડીઆને રુદન્તી તરીકે ઓળખાવીએ છીએ ત્યારે તેઓ વિસ્મય પામે છે. જાણે કે આવી પગ તળે કચરાતી ઢગલાબંધ ઉગતી વનસ્પતિ રુદન્તી જેવી દુર્લભ ચીજ હોય જ કેમ ?

ગુણદોષ—કટુ, તિક્ત, ઉષ્ણ, ક્ષયક, કૃમિક્ષ, રક્તપિત્તક, કફ, શ્વાસ, મેહક અને રસાયન છે. રાજનિબંધ.

વક્તવ્ય—વૃદ્ધત્રયીમાં રુદન્તીનો ઉલ્લેખ નથી. ‘વૈષ્ણકશબ્દસિંધુ’ કાર કહે છે કે ‘રુદન્તીતિ ઉત્કલાદૌ પ્રસિદ્ધા’. શારંગધરટીકાકાર લખે છે કે રુદન્તી શાકમેદ; પશ્ચિમે અતીવ પ્રસિદ્ધ.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૫૧૩; રૂ. નિ. પા. ૫૮૧; N. p. 206; Watt-II p. 588; Indi. Medi. Plants p. 887.

कटकार्यादि वर्ग

N. O. Solanaceæ.

२७६ भोरीगल्ली

नाभो—निदिग्विका, क्षुद्रा, व्याघ्री, कण्टकारी, बृहती, भण्डाकी (संस्कृत); भोरी-
गल्ली, भोरी भोरीगल्ली (गुजराती); बोयरीगनी, काटेरीगनी (भराठी); कटछी,
कटछ (डिंही); कष्टिकारी (अंग्रेजी); Solanum Xantho-carpum—सोलेनम
जेन्थोकार्पम (बेरीन).

गुणाः—

कण्टकारी कटुस्तिक्ता तथोष्णा श्वासकासजित् ।

अरुचिज्वरवातामदोषहृद्गदनाशिनी ॥

॥ ध. नि ॥

कण्टकारी कटूष्णा च दीपनी श्वासकासजित् ।

प्रतिश्यायासिदोषघ्नी कफवातज्वरार्तिनुत् ॥

॥ रा. नि ॥

कण्टकारी सरा तिक्ता कटुका दीपनी लघुः ।

रूक्षोष्णा पाचनी कासश्वासज्वरकफानिलान् ॥

निहन्ति पीनसं पार्श्वपीडाक्रिमिहृदामयान् ।

....फलं कटु रसे पाके च कटुकं भवेत् ।

शुक्रस्थ रेषनं भेदि तिक्तं पित्ताग्निहृल्लघु ।

हन्त्यात् कफमरुक्कण्डूकासमेदःकृमिज्वरान् ॥

तद्वत्प्रोक्ता ' सिता क्षुद्रा ' विशेषाद्गर्भकारिणी ॥

॥ भा. प्र ॥

चरक—

१ वातोल्लघ्वेषु अर्क्षःसु—कण्टकार्याः शृतं वापि....। अनुपानं
मिश्रं दद्याद् वातवर्चोऽनुलोमनम् ॥ चि-९

२ पिपासायाम्—तृप्यते सलिलञ्चास्मै....। कण्टकार्याऽथवा शृतम् ॥
चि. अ-१२.

३ कासे—कण्टकारीरसे सिद्धो मुद्गशूषः सुसंस्कृतः ।

सगोराऽऽमलकः साम्लः सर्वकासमिषजितम् ॥ चि-२९

४ अश्मर्याम्—....बृहतीद्वयञ्च । आलोच्य दग्धा मधुरेण पेयम् ।

દિનાનિ સપ્તાશ્મરીભેદનાય ॥ ચિ. અ-૨૬

સુશ્રુત— ૧ અલસે—સિદ્ધં રસે કણ્ટકાર્યાઃ તૈલં વા સાર્ષપં હિતમ્ ॥

ચિ. અ-૩૦

૬ વાતાભિષ્યન્દે—કણ્ટકાર્યાશ્ચ મૂલેષુ સુલોપ્ષં સેચને હિતમ્ ।

૭ શ્વાસે—નિદિગ્ધિકાન્ચામલકપ્રમાણામ્ હિંમ્વર્દ્યુક્તાં મધુના સુયુક્તામ્ । લિહેન્નરઃ શ્વાસનિપીડિતો હિં શ્વાસં જયત્યવ નલાત્ વ્યહેણ ॥ ૩. અ ૧૧

૮ કાસે—સમ્યગ્વિપક્કં દ્વિગુણેન સર્પિઃ નિદિગ્ધિકાયાઃ સ્વરસેન ચૈતત્ । શ્વાસાગ્નિસાદસ્વરભેદભિન્નાન્ નિહન્ત્યુદીર્ણાનપિ પચ્ચકાસાન્ ॥

૯ મૂત્રદોષહરણે—નિદિગ્ધિકાયાઃ સ્વરસં પિબેત્ કુઢવસંમિતમ્ । મૂત્રદોષહરં કલ્કમથવા ક્ષૌદ્રસંયુતમ્ ॥ ૩-૧૮

શોઢલ— ૧૦ સન્ધિપાતઙ્ગવરે—एकं बृहत्या फलपिप्पलीकं शुण्ठीयुतं चूर्णमिदं प्रशस्तम् । प्रध्मापयेत् घ्राणपुटे विसंज्ञः चेष्टां करोति क्षवथुप्रनुद्धः॥

૧૧ ઇન્દ્રલુપ્તે—इन्द्रलुप्तपहो लेपो मधुना बृहतीरसः ॥

૧૨ મૂત્રકૃચ્છ્રે—निदिग्धिकारसो वापि सक्षौद्रः कृच्छ्रनाशनः ॥

વૈદ્યમનૌરમા-૧૩ મેદોવિકારજનિતાન્ કોઠાન્ હન્તુમ્—पाकोन्मुखानि बृहती-कुष्ठमोद्भवानि सूत्रावृतानि सुकरीषपुटे निधाय । दग्ध्वा कुकूलदहनेन च तानि हन्युः मेदोविकारजनितानचिरेण कोठान् ॥

બંગસેન— ૧૪ શિશોઃ ચિરજે કાસે—व्याघ्राकुमुमसञ्जातकेसरैः अवलेहिकाम् । जग्ध्वापि चिरजं जातं शिशोः कासं व्यपोहति ॥

વર્ણન—ભોટીંગડીની બે ત્રણ બતો થાય છે. મોટી ભોટીંગડી-S. Indicum. આ ભોટીંગડી ૪ થી ૫ કે વખતે ૧૦-૧૨ ફીટ ઉંચી વધે છે; બેટી ભોટીંગડી જેવો જ આકાર હોય છે. કુલ ઘેરા બાંધુડા કે આસમાની રંગનાં હોય છે. ફળ ઢાઝાં હોય છે ત્યારે લીલાં અને ઉપર સફેદ પટાવાળાં અને પાકે છે ત્યારે પીળાં થઈ જાય છે. ઘણાખરા ભોટીંગડીને આળખેછે. સફેદ ભોટીંગડી જવલ્લે જ ભેળા મળે છે અને તેને માટે લોકોને બારે મોઢે પશુ હોય છે. લક્ષમણ કેટલાક આને જ કહે છે.

વૈદ્યકમાં લોટીંગડીનો ઉપયોગ

ચરક—

- ૧ વાતજન્ય અર્શમાં—લોટીંગડીના પંચાંગનો ક્વાથ પીવા આપવો. ઝાડો સાફ થશે અને વાહુટ થશે. ચિ. ૬.
- ૨ તૃષામાં—કંટકારીના મૂલનો ક્વાથ આપવાથી તરસ છીયે છે. ચિ. ૧૨.
- ૩ ખાંસી માટે—લોટીંગડીના ક્વાથમાં મગ પકાવી લેવા અને એ મગમાં ખટાશ માટે આંબળાં નાંખવાં. તે ખાવાથી સર્વ પ્રકારની ખાંસી મટે છે. ચિ. ૨૨
- ૪ પથરીમાં—બન્ને લોટીંગડીનાં મૂળનું ચૂર્ણ મીઠા હઠી સાથે પીવું. સાત દિવસ પીવાથી પથરીના ચુરેચુરા થઇ બન્ય છે. ચિ. ૨૬.

સુશ્રુત—

- ૫ અલસ (ચોમાસામાં પગનાં બેડાં કહોવાય છે તે રોગ)માં—લોટીંગડીના રસમાં સરસીઉં તેલ પકાવી લેવું. એ તેલ અલસ રોગમાં હિતકર છે. ચિ. ૨૦.
- ૬ વાતથી આંખ દુખવા આવી હોય તો—લોટીંગડીના મૂલનો રસ સ્કેજ ગરમ કરીને ટીપાં નાંખવાં હિતકર છે.
- ૭ શ્વાસમાં—લોટીંગડીનાં મૂળનું ચૂર્ણ તોલો ૧, અને ગા તોલો હિંગ-આ બન્નેના સૂક્ષ્મ ચૂર્ણને મધ સાથે મીઠા-વીને ચાટવાથી ગમે તેવો બલવાન શ્વાસ ત્રણ દિવસમાં મટે છે. ઉ. ૫૧. (હિંગની માત્રા બધૂ મોટી છે એ ચાહ સખવું.)
- ૮ ખાંસીમાં—લોટીંગડીનો રસ ૨ શેર અને ઘી ૧ શેર-આ પ્રમાણે ઘી પકાવી લેવું. આ ઘીના સેવનથી શ્વાસ, અગ્નિ-સાદ, સ્વરભેદ અને પાંચે પ્રકારના કાસ મટે છે.
- ૯ મૂત્રના દોષ ટાળવા માટે—લોટીંગડીનો રસ તો. ૧૬, મધ નાખીને પી જવો. સર્વ પ્રકારના મૂત્રના દોષ મટે છે. ઉ. ૫૮.

શોદહ—

- ૧૦ સન્નિપાતજ્વરમાં—લોટીંગડીનાં બીજનું ચૂર્ણ અને તેટલું જ સુંઠનું ચૂર્ણ નાકમાં કુંડી આપવાથી ગમે તેવું થેન અને બેભાનપણું દૂર થઇ જઇ જ્ઞાન આવી બન્ય છે—છીંકા ખૂબ આવે છે.
- ૧૧ ટાલમાં—લોટીંગડીનો રસ મધ સાથે ટાલ ઉપર ચોપડવાથી ટાલ પર વાળ ઉગે છે.

૧૨ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં—લોટીંગડીનો સ્વરસ, મધ નાખીને પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે.

વૈદ્યમનોરમા-૧૩ મેદના વિકારથી જે શ્રેષ્ઠલા, ચકરડાં વિગેરે થયું હોય તેમાં—લોટીંગડીનાં પાકાં ફળ (પાક ઉપર આવેલાં ફળ) ઉપર દોરા બાંધીને તે ફળને સંપુટમાં ભરીને, બકરીની લીંડીઓનો પુટ આપીને, ખાખ કરી નાખવાં એ બળી ગએલાં ફળના ચૂર્ણને તેલમાં કાલવીને ચોપડવાં.

બંગસેન—૧૪ બહુ લાંબા વખતથી બચ્ચાંને ખાંસી થયેલી હોય તેમાં—લોટીંગડીનાં ફલનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ મધ સાથે બાળકને ચટાડવું. ગમે તેટલા લાંબા વખતની ખાંસી મટે છે.

વક્તવ્ય—ચરકે કંઠ્ય, હિક્કાનિશ્વલ્લુ, કાસહર, શોથહર, શીતપ્રશમન અને અંગમર્દપ્રશમન દ્યોમાનિમાં કંટકારીનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. શીતપ્રશમન હોવાથી સન્નિપાતજ્વરમાં ઉપયોગી થાય ખરી અને તેટલાજ માટે ઘણાખરા સન્નિપાતના કવાથોમાં લોટીંગડીનાં મૂળ હોય છે જ. સુશ્રુતે બૃહલ્લાહિ ગણમાં કંટકારીનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

Actions and Uses—Aperient, carminative, expectorant and diuretic. The confection [કંટકારીઅવલેહ] is given in asthma, cough, catarrhal affections of the lungs, fever, flatulence and pain in the chest. As a diuretic, the decoction is given in dysuria, cystic calculi and dropsy; also given in costiveness. A paste of the seeds is locally applied to promote suppuration in boils, buboes and other indolent chronic abscesses. Fumigation of the fruits is largely used by the natives as sialogogue and applied for the relief of pain in caried teeth. R. N. Korry II p. 450.

ભાવાર્થ—લોટીંગડી મૃદુરેચક, આધ્માનહર, કફન, અને મૂત્રલ છે. કંટકારી અવલેહ શ્વાસમાં, ખાંસીમાં, છાતીના તેમજ ફેફસાંના શૂલમાં, તાવમાં અને ગુદમમાં વપરાય છે. મૂત્રલ હોવાથી તે મૂત્રકૃચ્છ્ર, બસ્તિગત અફમરી અને શોથરોગમાં ઉપયોગી છે. મૃદુરેચક હોવાથી કબજાયાતમાં પણ હિતકર છે. એનાં બીયાંને વાટીને ગડચુંબડ, ગાંઠો અને બીજાં નહિ ફગાતાં આંદાંમાં લેપ તરિકે વપરાય છે. લાલાસાવવર્ધક હોવાથી એનાં બીજોનો પુમાડો કૃમિનાશિત દાંતમાં આપવામાં આવે છે. ખેારી. ભા. ૨. પા. ૪૫૦.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૫૨૧; રૂ. નિ. પા. ૪૧; N. p. 208; Watt VI part III p. 273; Indi. Medi. Plants p. 896.

२७७ पीलुडी-काकमाची

N. O. Solanaceæ.

नामो—काकमाची, जघनेफला, काकाह्वा, वायसी (अ'रुत); पीलुडी (शुभ-
राती); Nightshade—नाईटशेड (अ'त्रेल); Solanum Nigrum—सादेनम्
नाईभम् (बेटीन).

परिचय— पीलुगुच्छफला श्वेतपुष्पा च जघनेफला ।

सर्वतिक्ता स्वादुपाका प्रसिद्धा सर्वभूमिषु ॥

गुणाः— हन्ति दोषत्रयं कुष्ठं वृष्या सोष्णा रसायनम् ।

काकमाची सरा स्वर्या.....॥

॥ बाग्भटः सू. ६. ७२ ॥

त्रिदोषशमनी वृष्या काकमाची रसायनी ।

नात्युष्णशीतवीर्या च भेदनी कुष्ठनाशनी ॥

॥ चरकः सू. २७—८५ ॥

काकमाची त्रिदोषघ्नी सरा स्वर्या सतिक्तका ।

हन्ति दोषत्रयं कुष्ठं वृष्या सोष्णा रसायनी ॥

॥ ध. नि ॥

काकमाची कटुस्तिक्ता रसोष्णा कफनाशनी ।

शूलार्शःशोफदोषघ्नी कुष्ठकण्डूतिहारिणी ॥

॥ रा. नि ॥

काकमाची त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णा स्वरशुक्रदा ।

तिक्ता रसायनी शोथकुष्ठार्शोर्ज्वरमेहजित् ॥

कटुर्नेत्रहिता हिकाच्छर्दिहृद्रोगनाशनी ॥

॥ भा. प्र ॥

त्रिदोषशमनी वृष्या काकमाची रसायनी ॥

॥ राजवल्लभः ॥

चरक— १ कुष्ठे—पिष्टा च काकमाची चतुर्विधः कुष्ठनुलेपः ॥ चि. ७-९२

२ विसर्पे—इन्द्रानीशाकं काकाह्वां.... ॥ पृथगालेपनं कुर्याह्मन्दशः

सर्वशोऽपि वा । प्रदेहाः सर्व एवैते देयाः स्वल्पघृताप्लुताः ॥ चि. ११-८८

३ शोथे—....सवायसीमूलकवेन्ननिम्बं । शाकार्थिनां शाकमतिप्रश-

स्तम् ॥ चि. १७-१०

- ૪ ઉરુસ્તંભે—શ્વાકૈઃ અલવગૈઃ અઘાઙ્ગલૈતૈલોપસાધિતૈઃ । વાયસી—
વાસ્તુકૈઃ.....॥ ચિ. ૨૭—૨૫.
- ૫ વાતકાસે—વાયસીશ્વાકં.....શ્વાસ્યતે વાતકાસે.....॥ ચિ ૨૨—૭૯
- સુશ્રુત— ૬ મૂષિકાવિષે—કાકાદનીકાકમાચીસ્વરસેષ્વથવા કૃતમ્ ॥
ક—૭—૩૧
- વૃન્દ— ૭ પિલ્લે—કાકમાચીફલૈકેન ઘૃતયુક્તેન બુદ્ધિમાન્ । ધૂપયેત્ પિલ્લરો-
ગાર્તૈ પતન્તિ કૃમયોઽપિ ચ ॥ નેત્રરોગચિં ॥
- રસરત્નાકર— ૮ કેશરંજનાર્થમ્—કાકમાચીયજીજાનિ સમાઃ કૃષ્ણતિલાસ્તથા ।
તત્તૈલં ગ્રાહ્યેઘન્ત્રે તન્નસ્યં કેશરંજનમ્ ॥ રસાયનકાણ્ડ. ઉ. ૧.
- વૈદ્યમનોરમા— ૯ રસાયનાર્થ—ગુદેન પિપ્પલીભિર્વા મરિચેનાન્વિતા શૃતા । કાકમાચી
ભવેદ્વલ્યા તદ્રસેન હવિઃ શૃતમ્ ॥ પટલ. ૪
- ૧૦ ગર્ભપ્રદયોગે—કાકમાચીશિષાં પુષ્યે કામં નિષ્પીડય કન્યયા ।
રસં સ્નાતા પિંચેન્નારી લભેદ્ગર્ભમનુત્તમમ્ ॥ પટલ. ૧૩
- ૧૧ ગર્ભનિષ્ક્રામણે—વાસાપરુષફલિનીકાકમાચીશિષાઃ પૃથક્ । પિષ્ટા
નાભેઃ અઘો લિપ્તા ગર્ભનિષ્ક્રામણપ્રદાઃ ॥ પટલ. ૧૩.
- ૧૨ વિસર્પકોઠાનામ્ નાશો—સ્વરસેન કાકમાચ્યાઃ પિષ્ટા શુણ્ઠાં જયેત્
કોઠાન્ ॥ પટલ. ૧૬.

વાર્ણન—“ પીલુડીના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે. તે બારે
માસ પણ જોવામાં આવે છે. તે ૧ થી ૩ ફીટ ઉંચા વધે છે. તેની શાખાઓ
મરચી, રીંગણી કે ધંતુરાની શાખાઓ પેઠે આવી અવળી નીકળેલી હોય છે.
પાન મરચીનાં પાનને મળતાં; કુલ સૂક્ષ્મ, ઘોળા રંગનાં ને ફળ જોળ વટાણા
જેવડાં હોય છે. તે પાકે છે ત્યારે રાતાં ને કાળા રંગનાં થઈ જાય છે. તેની
નાચતી ઝુકતી ઝુમખીઓ બહુ જ સુંદર દેખાય છે. ” પીલુડીનો રસ સોબા
ઉપર ચોપડવાની હકીકત એટલી બધી પ્રસિદ્ધ છે કે શહેર તેમજ ગામડાંના
લોકો પોતાની મેળે તેનો ઉપયોગ કરતા જોવામાં આવે છે.

વંદકમાં પીલુડીનો ઉપયોગ

- ચરક— ૧ કુષ્ઠમાં—પીલુડીનો રસ ચોપડવો. ચિ. ૭—૬૩
- ૨ રતવામાં—પીલુડીના પાનનો રસ રહેજ ધી મેળવીને રતવામાં
ચોપડવો હિતકર છે. ચિ. ૧૧—૮૮

- ૩ સોભમાં-કાકમાચી (પીલુડી)નું શાક સોભવાળાને અતિ હિતકર છે. ચિ. ૧૭-૬૦.
- ૪ ઉરસ્ત'ભમાં-પીલુડીનું શાક, પાણી અને તેલમાં સિદ્ધ કરેલું, મીઠા વગરનું ખાવું. ચિ. ૨૭-૨૫
- ૫ વાતજન્ય ખાંસીમાં-પીલુડીનું શાક વખણાય છે. ચિ. ૨૨-૭૬
- સુશ્રુત— ૬ ઉંદરના ઝેરમાં-પીલુડીના સ્વરસથી સિદ્ધ કરેલું ઘી ઉપ-યોગમાં લેવું. ક. ૭-૩૧
- વૃન્દ— ૭ આંખના ' પિલ્લ 'નામના રોગમાં--પીલુડીનું એક ફળ અને રહેજ ઘી-એ બેનો ધુમાડો આંખે દેવાથી વેદના ઓછી થાય છે અને જંતુઓ ખરી પડે છે.
- રસરત્નાકર—૮ વાળને રંગ આપવા માટે-પીલુડીનાં બીજ અને તેટલા જ કાળા તલ લઇને તેનું તેલ કાઢવું. તે તેલનું નસ્ય લેવાથી વાળનો રંગ બદલાય છે. રસાયનખંડ.
- વેદ્યમનોરમા-૯ રસાયન માટે-પીલુડીનું પંચાંગ ચૂર્ણ ગોળ સાથે અથવા લીંડીપીપર સાથે અથવા મરી સાથે લેવાથી બળ વધે છે. આવું જ કામ તેના રસથી પકાવેલું ઘી જમવાથી થાય છે. પટલ. ૪
- ૧૦ ગર્ભ રહે એવો યોગ-રજસ્વલા સીએ શુદ્ધ થઈ ગયા પછી પુખ્ત નક્ષત્રમાં પીલુડાનું મૂળ લાવી તેનો રસ કાઢીને પીવો. એથી અનુત્તમ ગર્ભ રહે છે. પટલ. ૧૩.
- ૧૧ ગર્ભને બહાર કાઢી નાખવા માટે-પીલુડીનું મૂળ પાણી સાથે વાટીને ડુંટી નીચે લેપ કરવાથી તુરત જ ગર્ભ બહાર આવી જાય છે. પટલ. ૧૩.
- ૧૨ રતવાનાં આઠાંના નાશ માટે-પીલુડીના સ્વરસથી મુંઠને ઘુંટીને તે ચોપડવી. પટલ. ૧૬.

વક્તવ્ય—અરકે તિક્તરક્ષકમાં (વિ ૮-૧૬૪) કાકમાચી ગણાવી છે. અરક તેને ' શીતલીયો ' અને સુશ્રુત તેને ' લ્હણવીયો ' (બુઓ. તિક્તકા કાક-માચી પિત્ત વર્ધયતિ, ઉષ્ણવીર્યત્વાત્ સ. ૪૦-૫) કહે છે. કશેમાનિમાં કાકમાચીનો ઉલ્લેખ નથી કરાયેલો. સુશ્રુત કાકમાચીના શાકને સતીન (મઠ ?) જેવું ગણાવે છે. અરક વાતરકત, અર્થ, ઉરસ્ત'ભ વિગેરેમાં કાકમાચીનું શાક

ખાવાની બદામણ કહે છે. કાકમાચી વિપ્લીમરિચામ્યામ્ (સુશ્રુત સ્. ૨૦. ૧૩) આમ કહીને સંયોગથી અહિત થાય છે એમ સુશ્રુત જણાવે છે. ચરક કહે છે—“ મત્ત્યતૈલનિસ્તાહનસિદ્ધાઃ વિપ્પત્ત્યઃ તથા કાકમાચી મધુ ચ મરણાય” (સ્. ૨૬. ૧૨૨). કાકમાચીનું વાસી શાક ન ખાવા માટે ચરક કહે છે—પર્યૂષિતા કાકમાચી (સ્. ૨૬. ૧૨૫). ખાલિત્યમાં મહાનીલ તૈલમાં કાકમાચી છે અને રસાયનખંડમાં સ્વતંત્ર કેશરજનનો પ્રયોગ છે. વાગભટ સુરસાદિગણમાં કાકમાચી ગણાવે છે. ત્યાં આગળ અરૂણદત્ત ‘ કાકમાચી ગુડફડા ’ (સ્. ૧૫. ૨૦) એમ સમજાવી આપે છે. અમરકોષનો ટીકાકાર ભાનુજી દીક્ષિત—“ દ્વે કાકમાચ્યાઃ ‘ કવપિયા ’ इति रव्यातायाः ” આમ જણાવે છે. ટીકાકાર ક્ષીરસ્વામિન “ કાકવન્માચયતિ वर्णेन सम्पृच्यते ककमाची । ” આવી સમજાવી આપે છે. કેદંબલ કાકમાચીને મૃષ્ટફલ સ્વનામપ્રસિદ્ધા ’ તરિકે ઓળખાવે છે.

Actions and Uses—The herb is alterative, sedative, diaphoretic, diuretic, hydragogue and expectorant, locally anodyne. Solanine is a powerful protoplasmic poison, acting upon amœboid organisms and ciliated epithelial cells. Its solution (1 p. c.) prevents the growth of bacteria. It coagulates albumen. If kept for some-time in contact with blood, it dissolves the red corpuscles. As an alterative the herb is given in skin diseases, such as psoriasis, eczema and in syphilis; as a diuretic in gout, rheumatism, dropsy, gonorrhœa, renal and vesical catarrh, coughs, splenic and hepatic enlargements &c. The syrup is used as a cooling drink and as a diaphoretic in fevers. The leaves made hot are applied to painful and swollen testicles and on swelled legs and hands.

R. N. Khory. II p. 451.

In India, the juice of *S. Nigrum* is given in doses of from 6 to 8 ounces in the treatment of chronic enlargements of the liver and is considered a valuable alterative and diuretic. The juice after expression is warmed in an earthen vessel until it loses its green colour and becomes reddish brown; when cool it is strained and administered in the morning. It is said to act as a hydragogue, cathartic and diuretic. Mr. M. Sherrieff in his supplement to the ‘Pharmacographœa of India’ speaks very highly of it when used in this way. In smaller doses (1-2 ozs) it is a valuable alterative in chronic skin diseases, such as psoriasis. In the Concan the young shoots are cooked as a vegetable and given in

these diseases. Dr. D. B. Master of Bombay informs us that he has seen them used with great success in psoriasis. Loureiro states that the herb is anodyne, and should be used with caution; he notices its use externally to allay pain. (Pharmacographia Indica. P. II p. 550.)

Toxicology—Burton Brown (' Punjab poisons ') records the death of three children after eating the berries of *S. Nigrum*; the symptoms observed were a feeling of sickness followed by vomiting, pain in the belly and intense thirst, pupils dilated with impaired vision: headache, giddiness, delirium, purging and convulsions, sleep ending in coma. (Pharmacographia Indica Part II. p. 555.)

ભાવાર્થ—પીલુડીનો છોડ, રસાયન, અવસાદક, જ્વરદન, મૂત્રલ, શોથદન અને કફદન છે. પ્રલેપ વેદનાને હરનાર છે. એનું સ્નાયુનાર્થન નામનું તત્ત્વ છે. તેમાં કૃમિને મારવાની અઝળ શક્તિ છે. વીર્યને તે હરાવી દે છે. લોહીના ટીપા સાથે જો તે તત્ત્વ વધારે વખત રહે તો રેડ કોમ્પ્યુસલ્સનો નાશ કરી દે છે. રસાયન તરિકે છોડનો ઉપયોગ વિવિધ જાતનાં આમડીનાં દરદોમાં અને સીપ્રીલીસમાં થાય છે. મૂત્રલ તરિકે વાતરજા (gonorr) માં, આમવાતમાં (Rheumatism), ઉદરમાં, પ્રમેહમાં, કફ રોગમાં અને પ્લીહ તથા યકૃતની વૃદ્ધિમાં સેવવા યોગ્ય છે. પીલુડીનો સરખત શીતપાનીય છે અને તાવમાં સેવન કરવાથી પરસેવો લાવનાર છે. પાનને ગરમ કરીને પુચ્છી ગએલા અંડ ઉપર અને સોજવાળા હાથ પગ ઉપર લગાવવામાં આવે છે. (ખેરી. ભા ૨. પા. ૪૫૧.)

રસાયન અને મૂત્રલ હોવાથી હિંદુસ્તાનના લોક પુરાણ યકૃતવૃદ્ધિમાં પીલુડીનો રસ ૬ થી ૮ આઉંસ જેટલી માત્રામાં લે છે. એક માટીના વાસણમાં તે રસને ગરમ કરવામાં આવે છે. જ્યારે તે રસનો લીંટો રંગ બદલાઈને રતાશ પડતો જુરો રંગ થઈ જાય છે ત્યારે તેને ઠંડો પાડીને વાસથી ગળી લઈને સવારમાં પીવે છે. આ શોથહર, રેચક અને મૂત્રલ મનાય છે. મી. સુધદીન શરીફ તેમની " ફાર્માકોગ્રાફીયા ઓફ ઇન્ડિયા " નામના પુસ્તકના પરિશિષ્ટમાં કહે છે:—ઉપર લખ્યા પ્રમાણે પીલુડીનો રસ સેવન કરવાથી અતિ શુભકર છે. ૧ થી ૨ આઉંસ જેટલી માત્રામાં આમડીના જુના રોગોમાં તે પ્રયોજ્ય રસાયન છે. કાંકણમાં કુળાં પાંદડાંનું શાક કરે છે અને ઉપરના રોગોમાં તે ખવાય છે. મુંબાઈવાળા ડૉ. ડી. બી. માસ્ટર એક જાતના આમડીના રોગમાં (સોશીયીસ) તેનો અદ્ભુત પ્રતાપ જાહેર કરે છે. લૅરીરો જાહેર નિ. ૧૮

કરે છે કે આખો છોડ વેદનાહર છે અને તે સાવચેતીથી વાપરવો જોઈએ. (કાર્મેકેઆફ્રીયા ઇન્ડીકા ભા. ૨).

‘ પંખળ પાંખળ-સ ’ નામના ગ્રંથમાં બર્ટન આઉન જણાવે છે કે એનાં પાકાં ફળ ખાવાથી બે ત્રણ છોકરાંનાં મરણ થયાં છે. એના ઝેરનાં ચિહ્નો પણ એણે આપેલાં છે.

કાર્મેકેઆફ્રીયા ઇન્ડીકા. ભા. ૨. પા. ૫૫૫

નવ્યમત—હિંદુ વૈદકશાસ્ત્રમાં આ છોડનાં ફળ બલકારક, અને મૂત્રલ ગણાય છે. શોથ અને હૃદ્રોગમાં તે વપરાય છે. (યુ. સી. દત્ત). બંગાળામાં ફળ, જવર, અતિસાર, આંખના રોગો, હડકવા વિગેરે દરદોમાં વપરાય છે. (ટી. એન. સુકરજી). આ છોડનો સરખત કફન અને સ્વેદલ છે. (સખા-રામ અર્જુન). ચીના લોકો પાનનો રસ મૂત્રપિંડનો અને મૂત્રાશયનો વરમ મટાડવા માટે કામમાં લે છે. સખત પરમીયામાં પણ તે વાપરે છે.

(રઝૂચસ).

આ છોડમાંથી ડૉ. જેનેનીલે સોલેનીન નામનું તત્ત્વ શોધી કાઢ્યું છે. આ તત્ત્વ શ્વાસોર્જીસ ઓછા કરે છે; કુફકુસગત સ્વેબમકલાના ચેતન્યનો હાસ કરે છે. પાચનક્રિયાનાં અવયવો ઉપર તેની ઉત્તેજક અસર છે. અગ્નિમાંધ, વવમિષા અને ઉલટી વિગેરે થાય છે. આંખની કીકી ઉપર તેની કંઈ અસર જણાઈ નથી. બે કે જે બચ્ચાને પીલુડીનું ઝેર ચઢેલું તે બચ્ચાંઓની કીકી-ઓ તો વિસ્તૃત થયેલી જણાઈ હતી. (Med. Chron. p. 135 for 1886. Ph. J. 27th Nov. 1886.)

(ઇન્ડીયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ. પા. ૮૬૧).

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૫૧૬; ર. નિ. પા. ૩૧૩; N. p. 208; Watt IV part III p. 263; Indi. Medi. Plants p. 890.

૨૭૮ અશ્વગંધા

N. O. Solanaceae.

નામો—અશ્વગંધા, વાજિગંધા, તુરગી, વારાહકર્ણી (સંસ્કૃત); આસન, થોડા-આહન (ગુજરાતી); અસગંધ (હિંદી. મરાઠી).

* કાકમાચીનાં ફળ ખાવાનું ક્યાંયે શાસ્ત્રોમાં લખેલું નથી. ઉપર ગુણ આપેલા છે તે જોવાથી પણ તે જણાઈ આવશે. (આપાલાલ.)

परिचय—

कंदिनी वाजिगंधा स्यात्सुषुपा पर्पटीवत्फला ।
वनजा वृत्तपर्णी च कंदो वाजीकरः स्मृतः ॥

॥ शिवदत्तः ॥

गुणाः—

अश्वगंधा कषायोष्णा तिक्ता वातकफापहा ।
विषव्रणकफान् हन्ति कान्तिवीर्यबलप्रदा ॥

॥ ध. नि. ॥

अश्वगंधा कटूष्णा स्यात्तिक्ता च मदगंधिका ।
बल्या वातहरा हन्ति कासश्वासक्षयव्रणान् ॥

॥ रा. नि. ॥

अश्वगंधानिलश्लेष्मशोफश्चित्रक्षयापहा ।
बल्या रसायनी तिक्ता कषायोष्णातिशुकला ॥

॥ भा. प्र. ॥

अश्वगंधा जराव्याधिनाशकस्तुवरः स्मृतः ।

घातुवृद्धिकरः किञ्चित् कटुको बलदः स्मृतः ॥

॥ नि. २ ॥

अश्वगंधापत्रलेपो ग्रन्थिगण्डापचीः हरेत् ॥

॥ शोडलः ॥

चरक—

१ श्वासे-सारञ्चाप्यश्वगंधायाः लेहयेत् सौद्रसर्पिषा ॥

चि. २१-११४

२ ग्रन्थिप्रलेपे-मुखोष्णया प्रदिह्याद्वा पिष्टया चाश्वगंधया ॥

चि. ११-१२३

३ उदरस्तंभे-मूलेर्वाप्यश्वगंधायाः....सौद्रसर्पपक्वमीकमृत्तिकासंयुते
मिश्रक् । गाढमुत्सादनं कुर्यादुदरस्तंभे प्रलेपनम् ॥ चि. २७-४७

सुश्रुत—

४ श्लोचे-सौरं पिबेद्वाप्यथ वाजिगंधाविषकमेवं लभते च पुष्टिम् ।
तदुत्थितं क्षीरघृतं सिताढ्यम् प्रातः पिबेद्वाथ पयोऽनुपानम् ॥

उ. ४१-४२

५ क्षयरोगे-सिताश्वगंधामगधोद्भवानाम् चूर्णं घृतसौद्रयुतं प्रलिखात् ॥

उ. १४. १४

ચક્રદત્ત— ૬ વાતવ્યાધૌ—અશ્વગંધાકષાયે ચ કલ્કે ક્ષરિચતુર્ગુણમ્ । ઘૃતં પક્વં
તુ યાતલ્લં વૃષ્યં માંસવિવર્ધનમ્ ॥ વાતવ્યાધિચિં

૭ ઉદરોપદ્રવભૂતે શોથે—ગોમૂત્રપિષ્ઠામથવાશ્વગંધામ્ ॥ ઉદરાચિં

૮ વંધ્યાત્વે—ક્ષાગેન હયગંધાયાઃ સાધિતં સઘૃતં પયઃ । ઋતુસ્નાતાઽબલા
ર્પિત્વા ધત્તે ગર્ભે ન સંશયઃ ॥ ॥ યોનિવ્યાપાચિકિત્સા ॥

૯ શિશોઃ કાર્શ્યે—પીતાઽશ્વગંધા પયસાર્ધમાસમ્ ઘૃતેન તૈલેન સુખા-
મ્બુના વા । કૃશસ્ય પુષ્ટિં વપુષો વિધત્તે બાલસ્ય શસ્યસ્ય યથામ્બુ-
વૃષ્ટિઃ ॥ રસાયનાધિકારે

વૃન્દ— ૧૦ કુમારાણામ્ બલવર્ધનાર્થ—પાદકલ્કેઽશ્વગંધાયાઃ ક્ષીરે દશગુણે
પચેત્ । ઘૃતં પેયં કુમારાણાં પુષ્ટિકૃદ્બલવર્ધનમ્ ॥ બાલગ્રહાધિકારે ॥

શોઢલ— ૧૧ ઉદરે—....ગોમૂત્રપિષ્ઠામથવાશ્વગંધામ્ । પીત્વાઽઽશુ હન્યાદુદરં
પ્રવૃદ્ધમ્ કૃમીન્ સશોથાનુદરં ચ દૂષ્યમ્ ॥ પૃ. ૩૨૨.

૧૨ ગર્ભપ્રદે—(૧) અશ્વગંધાકષાયેણ મૃદ્વાગ્નિપરિસાધિતમ્ । ઋતુકાલે
પિન્નેદ્વંધ્યા ગર્ભસન્ધાનકં ઘૃતમ્ ॥ ॥ વંધ્યાચિકિત્સિતે ।

(૨) અશ્વગંધાકષાયેણ કથિતં જ્ઞાતિલં પયઃ ।

પીત્વા કાન્તં સમાશ્લિષ્ય ઋતૌ વંધ્યા પ્રસૂયતે ॥

૧૩ રાજમાર્તંડ રસાયનાર્થ—શિશિરે યોઽશ્વગંધાયાઃ કન્દચૂર્ણં પલોન્મિતમ્ ।
માસમાત્તિ સમધ્વાજ્યં સ વૃદ્ધોઽપિ ભવેચ્ચુવા ॥ રસાયનાધિકારે ॥

ભાવપ્રકાશ—૧૪ હૃદ્રતે વાયૌ—પિન્નેદુષ્ણામ્મસા પિષ્ઠામશ્વગંધામ્ ॥

વંગસેન— ૧૫ નિદ્રાનાશે—ચૂર્ણં હયગંધાયાઃ સિતયા સહિતઞ્ચ સર્પિષા લીઢમ્ ।
વિદધાતિ નષ્ટનિદ્રે નિદ્રામાશ્વેવ સિદ્ધમિદમ્ ॥

વૈદ્યક્રમાં અશ્વગંધાનો ઉપયોગ—

અરક— ૧ આસમાં—અશ્વગંધાનો ક્ષાર, મધ અને ધી સાથે આટવો.
ચિ. ૨૧. ૧૧૪

૨ ગાંઠ ઉપર—અશ્વગંધાના મૂળનો રહેજ ગરમ લેપ લગાડવો.
ચિ. ૧૧. ૧૨૩

૩ ઉરસ્તંભમાં—અશ્વગંધાનું મૂળ, સરસવ, રાફડાની માટી

અને મધ વિગેરેનું ગાઢ ઉત્સાદન કરવાથી ઉચ્ચસ્તંભમાં કાયદો થાય છે. ચિ. ૨૭. ૪૭

સુશ્રુત—

૪ શોષમાં—અશ્વગંધાનું ચૂર્ણ ૨ તોલા, અચ્છર દુધ અને અચ્છર પાણી સાથે ઉકાળવું. જ્યારે પાણી બળી જાય ત્યારે ઉતારી લેવું. ઠંડુ પડે ગાળી લઈને તેને ઉપયોગમાં લેવું. અથવા તો એ દુધમાંથી કાઢેલું ઘી, સાકર સાથે સયારમાં ચાટવું અને ઉપરથી દુધ પીવું. ઉ. ૪૧. ૪૨

૫ ક્ષયરોગમાં—અશ્વગંધાનું ચૂર્ણ, પીપર, અને સાકર સમાન વજન મેળવી ઘી અને મધ સાથે ચાટવું. ઉ. ૪૧. ૪૧

અકુંદત્ત—

૬ વાતવ્યાધિમાં—અશ્વગંધાના કઢક સાથે, તેના જ કષાયમાં ચાર ઘણા દુધથી ઘી પકાવી લેવું. તે ઘી વાચુને હરનાર, વૃષ્ય, માંસને વધારનાર અને શક્તિ વધારનાર છે.

૭ ઉદર ઉપરના સોજામાં—અશ્વગંધાના મૂળનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર સાથે પીવું.

૮ વંધ્યાત્વમાં—અશ્વગંધાના ક્વાથમાં દુધ નાખીને ઘી પકાવી લેવું. ઋતુમાં આવેલી સ્ત્રીએ સ્નાન કર્યો પછીથી તે ધીનું સેવન કરવું. તેથી અવશ્ય તે ગર્ભ ધારણ કરશે.

૯ બચ્ચું સૂકાવું હોય તો—અશ્વગંધાનું ચૂર્ણ નીચેના અનુપાનોથી અર્ધા મહિના સુધી પીવાથી સુકાયેલું બચ્ચું હૃષ્ટપુષ્ટ થાય છે—વૃષ્ટિ થાય અને જેમ નાનું ઘાસ વધે છે તેવી રીતે. અનુપાનો—દુધ સાથે, તેલ સાથે, ઘી સાથે, ગરમ પાણી સાથે. જેમ માફક આવે તેમ.

વૃંદ—

૧૦ બાળકો હૃષ્ટપુષ્ટ થાય તે માટે—૨ તોલા અશ્વગંધાનું બારીક ચૂર્ણ, ૧૧ શેર દુધ, અને નવટાંક ઘી—આ વજનથી ઘી પકાવી લેવું. એ ઘીના સેવનથી બાળકો હૃષ્ટપુષ્ટ થાય છે.

શોઠલ—

૧૧ ઉદરમાં—ગોમૂત્ર સાથે અશ્વગંધા પીવાથી ઉદર મટે છે અને સોજો પશુ જલદીથી ઉતરી જાય છે; કૃમિ મરે છે.

૧૨ ગર્ભ ધારણ કરવા માટે—અશ્વગંધાના કષાયમાં ઘી પકાવી લેવું. એ ઘી ઋતુ વખતે સ્ત્રી ખાય તો તે સ્ત્રીને ગર્ભ રહે છે.

રાજમાર્તક—

૧૩ રસાયન તરિકે—ચિશિર ઋતુમાં ૧ માસ સુધી અશ્વગંધાના કંઠનું ચૂર્ણ તોલા ૪, મધ ઘી સાથે દુધના અનુપાનથી

સેવન કરે તો ઘરડો હોય છતાં પણ તેનામાં જીવાનીતું
જેર આવે છે.

ભાવપ્રકાશ-૧૪ હૃદયગત વાયુરોગમાં-અશ્વગંધાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી
સાથે પીવું.

ખંગસેન- ૧૫ નિદ્રાનાશમાં-અશ્વગંધાનું ચૂર્ણ સાકર અને ઘી સાથે ચાટી
જવું. એથી ઉંઘ આવી જાય છે.

વક્તવ્ય-અશ્વગંધા એ સંઘિગ્ધ દ્રવ્ય છે. ઘોડાકુનના નામથી જોળખાતી
ધંતુરાના વર્ગની વનસ્પતિ આજકાલ ઘોડાઆહન-અશ્વગંધા-તરિકે જોળખાય
છે. ઘણાખરા ગ્રંથકારોએ ઘોડાકુન-Withania Somnifera. N. O.
Solanaceae-નેજ અશ્વગંધા તરિકે વર્ણવેલી છે. વર્ણન જોતાં અને કેટલાક
ઉપયોગ તરફ જોતાં અશ્વગંધા સાથે તેનું સામ્ય હોય એમ પણ લાગે છે.

અશ્વગંધાનો પરિચય કોઇ પણ ટીકાકારે આપેલો મારા જોવામાં નથી
આવ્યો, એટલે અશ્વગંધા, પ્રથમના લેખકો કોને કહેતા હશે એ નક્કી કરવું
લગભગ અશક્ય છે. પર્વટીવત્પ્લા, કંદિની, વારાહકર્ણ, કુષ્ઠગંધા, પલાશપર્ણ આવી
સંજ્ઞાઓથી વિદિત થાય છે કે આપણી ઘોડાકુન અને અશ્વગંધા લગભગ
મળતી આવે છે. આત્યારે બજારમાં મળતી અશ્વગંધા (આહન) શું છે તેની
મને ખબર નથી. પ્રથમની અશ્વગંધા કંઠવાળી હતી, કુષ્ઠગંધી હતી, પલાશપર્ણી
હતી એ નિર્વિવાદ વાત છે. ઘોડાકુનનાં મૂળ પીવાના કામમાં લેવાથી ઝાડા
ઉલટી થાય છે એમ જયકૃષ્ણભાઈ કહે છે, જ્યારે અશ્વગંધાના મૂળની માત્રા
૧ પલ=ચાર તોલા કહેલી છે (જીઓ. રાજમાર્તંડ). બીજી તરફ જોતાં ગ્રંથિ-
પ્રલેપ, ઉદરશોષ વિગેરે ઉપર આત્યારની ઘોડાકુન વપરાય છે અને તે પણ
આખાદ રીતે. પણ એ માટે તો એક બચાવ છે. શારંગધર જે જે દ્રવ્યો
લીલાં જ વાપરવાનાં ગણાવે છે, તેમાં અશ્વગંધા પણ છે. અશ્વગંધા લીલી વાપ-
રવાથી કદાચ એ ગુણ યતો પણ હોય. આપણે અહિંમાં બજારમાં તો નાના
નાના કડકા મળે છે અને આપણે બધા તેજ વાપરીએ છીએ.

ચરકે બદ્ય દશેમાનિમાં અશ્વગંધાને ગણાવી છે, પણ ક્ષતક્ષીણ-
ચિકિત્સામાં અશ્વગંધાનું નામ પણ લીધું નથી. મૂલાસવના લીસ્ટમાં અશ્વ-
ગંધાનો ઉલ્લેખ છે. સુશ્રુતની માફક શોષ અને રાજયક્ષમાં ચરકે અશ્વ-
ગંધા વાપરી નથી. ક્ષત જીવન્ત્યાહિ ઉત્સાહનમાં બીજાં દ્રવ્યો સાથે અશ્વ-
ગંધા વાપરેલી જણાય છે (ચરક ચિ. ૮. ૧૭૧). ચરક તેને વિરેચનોપમ
અને સુશ્રુત તેને ઉર્ધ્વભાગહર સંશોધનમાં ગણાવે છે. ચરકની માફક સુશ્રુતે
ગ્રંથિ, ઉદરશોષ વિગેરેમાં અશ્વગંધાનો ઉપયોગ નથી કર્યો. સુશ્રુતોક્ત વાત-
વ્યાધિમાં અશ્વગંધાનો ઉલ્લેખ નથી.

Actions & Uses—Tonic, alterative and sodative; a paste of the root taken with milk and clarified butter helps the nutrition of weakly children. As an alterative a confection is given in consumption, debility from old age, and rheumatism. Native women combine it with various restoratives in nervous debilities and leucorrhœa...It is given internally in 15 to 60 minims doses in consumption, emaciation of children, debility from old age, leprosy, nervous diseases, and rheumatism.

(R. N. Khory. part II p. 452.)

ભાવાર્થ—અશ્વગંધા, બલ્ય, રસાયન અને અવસાદક છે. અશ્વગંધાનું ચૂર્ણ, ઘી અને માખણ સાથે આપવાથી નબળાં બચ્ચાંનું શરીર વધે છે. ક્ષયમાં, અશક્તિમાં, વાતવ્યાધિમાં, રસાયન તરિકે તેનો ઉપયોગ થાય છે. હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓ શિયાળાના પાકોમાં પુષ્ટિકારક દ્રવ્ય તરિકે તેને વાપરે છે. ક્ષયમાં, શોષમાં, બાળકોની અશક્તિમાં, કુષ્ઠમાં, વાતરોગમાં વિગેરેમાં અશ્વગંધા વપરાય છે.

(ખેડી. ભા. ૨. પા. ૪૫૨)

૨૭૯ બેલેડોના.

N. O. Solanaceæ.

નામો—સુગ-અંશુર, અંશુર શેફા (હિંદી); સુચી (પંજાબ); ગિર-ખુટી (મુંબાઈ); *Atropa Belladonna*—અટ્રોપા બેલેડોના (લેટીન).

વર્ણન—પશ્ચિમ હિમાલય તરફ, કાશ્મીરથી સીમલા સુધીના પ્રદેશ તરફ, અને કાંકેસસ તેમજ ઉત્તર ધરાન સુધીના પ્રદેશોમાં આ છાંડ થાય છે. સ્વ. ફીલિકેરે આનો છાંડ કવેટા (બહુચિસ્તાન)માં પણ જોયો છે.

આ છાંડ ૨ થી ૩ ફીટ જેટલો ઉંચો થાય છે. આખા છાંડ ઉપર આછી ફણળ હોય છે. પાનને લાંબી ડીંટણીઓ હોય છે. પાન ૪ થી ૮ ઈંચ જેટલાં લાંબાં, અંડાકાર, મથાળે અગ્નીવાળાં હોય છે. ફુલ આછા પીળા અને લીલા રંગની ઝાંખ હોતાં, ગાઠ ઈંચ વ્યાસ જેટલા ઘેરાવાળાં હોય છે. પત્રકોષ્ઠમાંથી પુષ્પ ધારણ કરનાર ચળી નીકળે છે અને ફરેક પુષ્પધારણ કરનાર ચળી ઉપર જોકાદ પુલ, સ્કેન્જ ઝુકેલું (drooping) આવેલું હોય છે. પુષ્પાશ્વ-તરફેણ ઘંટાકૃતિ હોય છે. પુષ્પબાહ્યકોષનાં પત્રો બેસણી સુધી ચીરા-

યલાં હોય છે, અને તે પાંદડા જેવાં જ જણાય છે. પુ. આ. ફોષની પાંખડીઓ પ હોય છે. ફળ નાનાં, ગાા ઈંચ વ્યાસનાં આવે છે અને બીજ ઘોડા-કુનની જેમ પોપટામાં લપાયલાં રહે છે.

આ છોડ બન્ને ફારમાકોપીયામાં દાખલ થયેલો છે અને છદ્મથી વપરાય છે.

વક્તવ્ય—હિંદુસ્થાનમાં ગાડાં ભરાય એટલો જથ્થાબંધ બેલેડોના ઉગે છે છતાંયે હિંદુસ્થાનમાં પ્રતિવર્ષ લાખો રૂપીયાનો બેલેડોના યૂરોપથી આવે છે. નૈનિતાલ અને કુમાઉન તરફ આ છોડ પુષ્કળ થાય છે અને જો તેની ખેતી કરવામાં આવે તો તે વધારે પ્રમાણમાં અને વધારે સારા રૂપમાં હાથ આવી શકે એમ છે. કુમાઉન ગવર્નમેંટ ગાર્ડન્સના વાર્ષિક રીપોર્ટમાં જણાવેલું છે કે “...Belladonna root is at present obtained from England by the Medical stores Department at a cost of about four pence per pound, so that there is every prospect of Belladonna being grown profitably in Kumaun.” (Indian Forester, April 1914).

આ છતાં પણ અદ્યાપિ પર્યંત બેલેડોના અને તેની વિવિધ બનાવટો બહારથી આવે છે એ બહુ આપણી પરવશતા અને અજ્ઞાનતા કેટલી હદ સુધી વ્યાપેલી છે તેનું સખેદ ભાન થાય છે.

ઉપયોગ—આ છોડમાંથી કેટલીયે ઓફીશીયલ અને કેટલીયે નૌન-ઓફીશીયલ એવી બત બતની ઉપયોગી દવાઓ બનાવવામાં આવી છે. ટીંકચર બેલેડોના, એમ્પ્લાસ્ટમ બેલેડોના, ઍકસ્ટ્રેક્ટમ્ બેલેડોની લીક્વીડમ્, લીની-મેન્ટમ્ બેલેડોની, સપોઝીટોરીયા બેલેડોની, ગ્લીસરીનમ્ બેલેડોની વિગેરે વિધવિધ બતની બનાવટો બનાવવામાં આવેલી છે. આ બધી ઓછીવત્તી ડોક્ટરો દવામાં વાપરે છે.

બેલેડોનામાંથી ઍટ્રોપીન નામનું આદર્કેલોઇડ હાથ આવ્યું છે અને તે પણ વિવિધ બનાવટો દ્વારા દવામાં વપરાય છે. ઍટ્રોપીન અને બેલેડોનાની શરીરના દરેક અવયવે ઉપર, જ્ઞાનતંતુઓ ઉપર શી શી અસર છે તે પણ વિદેશી વિદ્વાનોએ નક્કી કરેલું છે. આંખના કામમાં ઍટ્રોપીન કીક્રીને મ્હોટી કરવા સારૂ બહુ વપરાય છે.

બેલેડોનાના પ્લાસ્ટર ઘણા કામમાં આવે છે. સોજા ઉપર, બહુ દુઃખાવા વાળા ભાગ ઉપર તેની પટ્ટી લગાવવામાં આવે છે. ધાવણ સૂકવી નાખવા માટે પણ તેની પટ્ટી સ્ત્રોત ઉપર ભરવામાં આવે છે. અહિંઆં તેના બધા ઉપયોગો લંબાણભયને લીધે આપવામાં નથી આવ્યા. જિજ્ઞાસુ વાચકોએ તે માટે ડૉ. રાખાલદાસ ઘોષની અથવા બીજા કોઇની મેટેરીયા મેડિકા જોઇ લેવી.

આ ઉપયોગી છોડ દેશી વેલકમાં વાપરવા યોગ્ય છે. પંબળ તરફના વેલો ધારે તો એનો છુટ્ટે હાથે ઉપયોગ કરીને પરિણામ જણાવી શકે.

ઉદ્ભવ—Indi. Medi. Plants p. 909; R. Ghosh's Materia Medica 9th edi. p. 374 to 383.

૨૮૦ ઘોડાઆહન

N. O. Solanaceæ.

નામો—ઘોડાઆહન, ઘોડાઆકુન (ગુજરાતી); અસગંધ (મરાઠી); અસગંધ (હિંદુસ્તાની); Withania Somnifera—ચીધેનીયા સોમ્નીફેરા. (લેટીન).

ગુણ— શોથધન, માદક અને મૂત્રલ.

વર્ણન—ઘોડાકુનના છોડવા એમાંસે ઘણા ઉગી નીકળે છે. ઘણી જગોએ તે ખારે માસ જણાય છે. એના છોડવા ૨ થી ૪ ફીટ ઉંચા વધે છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે. પાનની ડીંટણી ઢૂંકી અને ઉપરના ભાગમાં નીકવાળી હોય છે. પાનની બન્ને સપાટીનો રંગ સરખો જ હોય છે. પાનની વાસ ઉગ્ર હોય છે. મૂળ પેન્સીલથી તે હાથના કાંડા જેટલું જડું હોય છે. તે જમીનમાં ઘણું ઉંડું ખેડેલું હોય છે. એમાંથી કેટલાક અડા અને લાંબા તેમજ ખારીક રેસા જેવા પલ્લુ ફાંટાઓ નીકળેલા હોય છે. મૂળની છાલ બહારથી ભુરી અને અંદરથી સફેદ રંગની હોય છે. એમાં આડો કાપ કરીને એવાથી તેનો અંદરનો ભાગ સફેદ જણાય છે. મૂળમાં ઘણી ઉગ્ર વાસ હોય છે. કાંડીઓ પલ્લુ પેન્સીલ જેટલી અડી, ઘણા પ્રમાણમાં મૂળને મથાળેથી જ નીકળેલી હોય છે. કામળ શાખાઓ ઉપર ફાળા હોય છે. ફુલ પત્રકોણમાંથી ૧ થી ૩ કે ૬, પાસે પાસે ગુમખીની પેઠે નીકળેલાં હોય છે. રંગ પીળાશ લેતા લીલા રંગનો હોય છે. તે ૦ થી ૦૫ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી ૧૫ લાંબન વ્યાસનાં હોય છે. પુષ્પગાદીકોષનાં પત્રો ૫ હોય છે. તે તળીએથી બેઠાયલાં અને મથાળે તેના પાંચે ફાંટા સાંકડા થતા હોય છે. એની ઉપર ઘોળાશ લેતી ફાંટી હોય છે. પુષ્પાભ્યન્તરકોષની પાંખડીઓ પલ્લુ પાંચ હોય છે. તે પલ્લુ તળીએથી બેઠાયલી અને મથાળે તેના ફાંટા દેખાતા હોય છે. પુકેસરો ૫ હોય છે, તંતુઓ પીળા અને પરાગકોષ ભુરા રંગના હોય છે. ગર્ભાશય પીળાશ લેતા

લીલા રંગનો, બહાર નીકળતાં પેટાળવાળો અને બે પોલવાળો હોય છે; નલિકા ધોળા રંગની અને તેના ઉપર લીલાશ લેતા રંગનું ગોળ મુખ આવેલું હોય છે. ફલ મોટા પોપટા (calyx) માં ઢંકાયેલું રહે છે. ફલ અને તેના ઉપર ઢંકાયેલા પોપટો બન્ને શરૂઆતમાં લીલા રંગનાં હોય છે પણ પાકવા આવે છે ત્યારે તે સારા રંગનાં થઈ જાય છે. તેમાં ફલ ઘણા વખત સુધી સારા રંગનું રહે છે. ફલ ઉપર ઢંકાયેલા પોપટાનું મોં સાંકડું અને પેટાળ પહોળું હોય છે. તેના ઉપર ઘણા ઉભી નસો હોય છે, જેમાંની પાંચ નસો તેના મુખ ઉપરના પાંચ ઢાંતાઓમાં સમાઈ ગયેલી હોય છે અને વચમાંની પાંચ નસો સઢરહું ઢાંતાથી જરા નીચે સમાઈ ગયેલી હોય છે. ફલ પાકું હોય તો લાલચોળ દેખાય છે. ફળને મથાળે સૂક્ષ્મ ચાંદલો અને તળીએ ઘોરની પેઠે ખાંડ હોય છે. ફળમાં સૂક્ષ્મ બીજ ઘણાં હોય છે.

ઉપયોગ—ઘોડાકુનનાં મૂળીઆં મરકીની ગાંઠ ઉપર અને વાળાના સોજા ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. રા. રા. મુ. જયકૃષ્ણભાઈ ઇદ્રજીએ મરકીની ગાંઠ ઉપર ઘોડાકુનનાં મૂળીયાં કેટલાં ગુણકારી છે એ અનુભવથી સિદ્ધ કર્યું છે અને બીજાઓને તે મૂળીયાં મોકલી આપી બીજાઓ પાસેથી પણ તેની ઉપયોગીતાની ખાતરી કરેલી છે. ૧૯૦૩ ના ફેબ્રુઆરીની તા. ૧૬ મીના પોરબંદર સ્ટેટ ઝંજેટમાં ઘોડાકુનનાં મૂળીયાંના મરકીની ગાંઠ ઉપર કરવામાં આવેલા ઉપયોગની બહેરખબર છપાયેલી છે. એનાં હેન્ડબીટ્ટો પણ વહેંચવામાં આવ્યાં હતાં. તેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે રજુ કરે છું:--

કેટલાંક વર્ષો ઉપર એક જૈન સાધુએ એક જડીને (ઘોડાકુનનું મૂળ) કકડો આશરે બે ઈંચ લાંબો, પોરબંદર પાંજરાપોળના મહુમ મેનેજર શેઠ જેથંદ સાવડીયાને આપ્યો હતો અને કહ્યું હતું કે આ કકડો ઘસીને મરકીની ગાંઠ ઉપર ચોપડવાથી ગમે તેવી ગાંઠ પુટી જાય છે અને આરામ થાય છે. સંવત ૧૯૫૦ ની સાલમાં પોરબંદરમાં પહેલવહેલી મરકી થઈ. તે વખતે ઉપરોક્ત શેઠ એ કકડાનો ઉપયોગ કર્યો અને તેથી ચાર પાંચ કેસો સારા થયા. પછી જ્યારે એ જડીનો ૦ા ઈંચ જેટલો કકડો બાકી રહ્યો હતો, ત્યારે તેણે એ વખતના ચીફ મેડીકલ ઓફીસર મીં હરિકૃષ્ણ દવેને એ જડી દેખાડી અને ગુણ સંબંધી વાત કરી. તેઓ સાહેબે એ જડી રા. રા. જયકૃષ્ણભાઈને બતાવવાનું શેઠને કહ્યું. જયકૃષ્ણભાઈએ જડી સુધી (એ પહેલાં તેમણે ઘોડાકુનનું મૂળીઉં ઘણીયે વાર સુંઘ્યું હતું અને વાળા ઉપર વાપર્યું પણ હતું) અને ઘોડાકુનના મૂળીયા જેવી વાસ આવી. તુરત જ બાગમાંથી ઘોડાકુનનું મૂળીઉં મંગાવ્યું, અને તેની વાસ, ગંધ, આડો કાપ વિગેરે બરાબર તે સુકા જડીના

કંકડાને મળતાં આવ્યાં અને તે ઉપરથી ઘોડાકુનના મૂળનો એક મોટો કંકડો એ શેઠને વાપરવા માટે આપ્યો. ડૉ. હવે અને કંપાઉન્ડરને પણ ઘોડાકુનના મૂળીયાની સારી અસર જણાઈ હતી. એ વખતની મરકી વખતે ૪૨ માણસો ઘોડાકુનનાં મૂળમાંથી તદ્દન સારા થઈ ગયા હતા. બીજી વખત સ્વંત ૧૯૫૬ માં અને ત્રીજી વખત ૧૯૫૮ માં મરકી વખતે પ્લેગ-વૉર્ડવાળા ડૉ. નરૌતમે આ ઘોડાકુનનાં મૂળીયાં છુટ્ટથી વાપરી જોયાં હતાં અને તે વખતે પણ ઘણી ગાંઠો સારી થઈ હતી. એ પછી તો લોકોને તેની બહુ થતાં લોકો પોતે જ મૂળ લઈ આવીને ગાંઠ ઉપર લગાડતા હતા. વડોદરા કલાભવનના કેમીસ્ટ માસ્તર મોતીલાલ છોટાલાલ ત્રવાડીને અને સુરતના એક ગૃહસ્થને પણ આ મૂળીયાં અમદાવાદ પ્રદર્શનમાંથી ઉપયોગ કરવા માટે આપવામાં આવ્યાં હતાં અને તે બંને સદગૃહસ્થોએ તે મૂળમાંથી ઘણાં કેસો સારા થયાની ખબર પત્રદ્વારા રા. રા. જયકૃષ્ણભાઈને પહોંચાડી હતી.

તાજા મૂળને સુખડની માફક પાણીમાં ઘસીને ગાંઠ ઉપર ચોપડવું. ગાંઠની ઉપર તેમજ આજુબાજુ જ્યાં સુધી સોજો હોય અગર જગો લાલ થઈ હોય તેટલા સુધી ચોપડવું. આ લેપ સૂકાયા પછીથી તાણુ કરે છે; અને તેથી ફેલાયલો સોજો અગર ગાંઠ ઘણું કરીને એક મધ્યબિંદુએ આવી ઉપર આવતી બય છે. જેમ જેમ ગાંઠ ઉપર આવતી બય છે તેમ તેમ ફરદી શુદ્ધિમાં આવતો બય છે. આખરે ગાંઠ ફાટી બય છે. એ વખતે આસપાસ મૂળીયાનો લેપ અને મ્હોં ઉપર ઘઉંની પોટીસ મૂકવાથી ગાંઠ થોડા દિવસમાં ફૂગાઈ બય છે. એ વખતે ગાજજરનું પ્લેગ મીક્ચર અગર બીજી મરકીની ફવાઓ આપવી.

આ મૂળીયાં પીવાના કામમાં લેવાં નહિ, કારણ કે તે માફક અને ઉલટી કરનાર છે. રહેજ ઝેરી ગુણુ પણ છે.

આ અગત્યની શોધ માટે આખું જગત રા. રા. મુ. જયકૃષ્ણભાઈનું ઋણી છે.

વક્તવ્ય—સંસ્કૃત અશ્વગંધા, વાજિગંધા વિગેરે નામો ઉપરથી જ ઘોડાકુન, ઘોડાઆહન વિગેરે નામો પડેલાં છે. બજારમાં આહનના નામથી જે ધોળાં નાનાં મૂળીયાં મળે છે તે ઘોડાકુનનાં મૂળીયાંથી જુદાં છે. ખરી અશ્વગંધાની જગોએ એ બજારમાં મળતાં મૂળીયાં વપરાય છે. ઘોડાકુન અને અશ્વગંધા એ બે જુદી જુદી વસ્તુઓ છે. અશ્વગંધાનાં મૂળ ખાધે પૌષ્ટિક છે, અને ઘોડાકુનનાં મૂળ થોડા પ્રમાણમાં ખાવાથી પણ ઉલટી, બળતરા વિગેરે થાય છે. આજ કારણથી અશ્વગંધાનું વર્ણન મ્હોં નોખું કરેલું છે.

કંદિની વાજિગંધા સ્યાત્સુપા પર્વોટીવત્ફલા ।

વનજા વૃત્તપર્ણી ચ કંદો વાજીકરઃ સ્મૃતઃ ॥

આમ શિવહત્ત અશ્વગંધાને વણુવે છે. આ વણુન જોતાં તો ઘોડાકુન ધણે અંશે અશ્વગંધાને મળતી જણાય છે. પર્વોટીવત્ફલા, કંદિની આ શબ્દો તો બરાબર ઘોડાકુનને લાગુ પડે છે, પણ ‘વૃત્તપર્ણી’ એ બંધબેસતું નથી આવતું. શિવહત્ત એનાં પાનને ‘વૃત્ત’ કહે છે, ‘રાજનિધંદુકાર’ તેને ‘પલાશપર્ણી’ કહે છે. વળી વારાહપત્રી એણું નામ પણ ‘રાજનિધંદુ’કારે ગણાવેલું છે. ‘ગઢનિધંદુ’કાર એને કુણ્ઠગંધા અને ‘રાજનિધંદુ’કાર ગંધપત્રી જણાવે છે. આ જોતાં અશ્વગંધા, ઘોડાકુનથી ભિન્ન હોય એમ સમજાય છે.

અશ્વગન્ધાપત્રલેપો પ્રત્યિગણ્ઢાપચીઃ હરેત્ એમ શોઢલનિધંદુમાં છે. ચરકમાં પણ અંથિ ઉપર સુરવોળ્યા પ્રદિશ્વાદ્વા વિષ્યા ચાશ્વગંધયા (ચિ. ૧૧. ૧૨૩) કહેલું છે. વળી ઉદ્દસ્તંભમાં પણ ચરકે નીચે પ્રમાણે અશ્વગંધાનો ઉપયોગ કરેલો છે:—મૂલૈર્વાપ્યશ્વગંધાયાઃ.....શ્વૌરસર્ષપવત્સીકમૃત્તિકાસંયુતૈર્મિષક્ । ગાદમુત્તાદનં કુર્યાત્ ઉરસ્તંભે પ્રલેપનમ્ । (ચિ ૨૭. ૪૭). આ ઉપરથી ચોક્કસ અનુમાન બંધાય છે કે પ્રથમની અશ્વગંધા અંથિપ્રલેપ ઉપર, ઉદ્દસ્તંભમાં, ઉઠર ઉપર લેપ માટે, શ્લેષ્મશોઢમાં અને વિસર્પમાં વપરાતી હતી. વળી એક વાત ધ્યાન ખેંચે છે કે પ્રથમની અશ્વગંધા ‘કંદિની’ હતી. અત્યારે આવતાં બજાર અશ્વગંધાનાં મૂળીયાં ‘કંદિની’ કહી શકાય ખરાં કે? વળી અત્યારનાં અશ્વગંધાનાં મૂળીયાંને કોઈ બાહ્યોપચાર તરિકે વાપરતું હોય એમ સાંભળ્યામાં નથી આવ્યું. અંથિપ્રલેપ ઉપર હજુ પણ બજારમાં મળતાં મૂળીયાંનો ઉપયોગ કરી જોઈ આપણે તેની ખાતરી કરી શકીએ એમ છીએ. વળી લિંગવૃદ્ધિના પ્રયોગોમાં પણ અશ્વગંધા કંદનો ઉલ્લેખ છે, અને તે પણ કંદ ધણો મોટો આવતો હશે એમ માની શકાય એવી રીતે. સૈવાલસૈન્ધવસરોરહિર્ણીદલાનિ મહાતકાનિ ચ ફલાનિ ચ કંટકાર્યાઃ । હૈયંગવીનમપિ માહિષમશ્વગંધાકન્દે સુધીઃ પ્રણિદધીત દિનાનિ સન્ત ॥ (રાજભાર્તક પા. ૮). અને.....વાજિગંધાકંદોપગૂઢ ઇત્યાદિ (રા. મા. પા. ૮)—આ ઉપરથી ખાતરી થાય છે કે અશ્વગંધાનો કંદ મોટો છે. આપણી ઘોડાકુનનો કંદ પણ મોટો કહી શકાય. વળી ચરકે તેને વિરેચનદ્રવ્યોમાં વિરેચનોપગ તરિકે અને સુશ્રુતે અશ્વગંધાને ઉર્ધ્વભાગહર સંશોધનમાં (મૂળ) વાપરેલી છે. વિષમાં પણ સુશ્રુતે વ્યાદિ અગદમાં અને ચરકે ગંધનામા અગદહસ્તિમાં અશ્વગંધાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. કોઈ પણ ટીકાકારે અશ્વગંધાનું જોળખાણ નથી આપ્યું, એટલે તે વખતની અશ્વગંધા કેવી હશે એ કળવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આ બધું જોતાં તો અશ્વગંધા, હાલ બજારમાં મળતાં નનાં નાનાં મૂળીયાંને ન

કહી શકાય એમ માફ માનવું છે. અત્યારે બજારમાં મળતાં અશ્વગંધાનાં સફેદ મૂળીયાં ઠયાંથી આવે છે, એનું લેટીન નામ શું છે, છોડ છે કે ઝાડ છે તેમજ મૂળ છે કે ડાંડીઓના કકડા છે એ નક્કી કરવું જોઈએ. હું પોતે તો નીચેના નિશ્ચય ઉપર આવ્યો છું:—

- (૧) પહેલાંની અશ્વગંધાની અને અત્યારની ઘોડાકુનમાં ઘણે અંશે મળતાપણું આવે છે. (વર્ણનથી અને ઉપયોગથી).
 - (૨) અત્યારે બજારમાં મળતી આહન (અશ્વગંધા) એ વસ્તુ અશ્વગંધા તરિકે વપરાય છે એટલું જ; વાસ્તવિક રીતે પ્રથમની અશ્વગંધા અત્યારે મળતી આહન કરતાં જુદી જ વસ્તુ હતી.
 - (૩) ચરક, સુશ્રુત વિગેરેએ અશ્વગંધાનો રસાયન તરિકે ઉપયોગ કરેલો છે. ઘોડાકુનનાં મૂળીયાં એવી રીતે વાપરી શકાય તેમ નથી, માટે તેટલા કારણથી સંદિગ્ધતા ઉભી થાય છે.
- વિદ્વાનો વધુ પ્રકાશ નાખે ત્યારે ખરું !

નોંધ:—ડૉ. ખેરી Withania Somnifera ના શુષ્કદોષ અશ્વગંધાના જેવા જ વર્ણવે છે. ડૉ. કનેયાલાલ દે એના વૈદ્યકીય ગુણો નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:—The leaves and root are reputed to have narcotic properties, the latter is considered diuretic and doobstruent. They are little used or known in Bengal. આ વિષે મહેં રા. રા. મુ. જયકૃષ્ણભાઈને પાંચ પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા. તેમનો જે ઉત્તર આવેલો તે આ સાથે સામેલ છે. એઓશ્રીનો ઉત્તર આવ્યા પછીથી મહેં રા. રા. મુ. હુગોશં-કરભાઈ ઉપર પત્ર લખ્યો હતો. બન્નેના ઉત્તરો આ સાથે અક્ષરશઃ છાપ્યા છે. આ ઉપરથી અશ્વગંધાની સંદિગ્ધતાનું વાંચકોને જ્ઞાન થશે:—

પત્રની નકલ.

કચ્છ માંડવી. સંવત ૧૯૮૧

શ્રાવણ સુદી ૮, શુક્ર, તા. ૮-૮-૨૪

રા. રા. વૈદરાજ બાપાલાલ ટ્ર. ગરબડદાસ શાહની સેરામાં વિનંતી કે:—આપનું પત્રું છેલ્લું અશ્વગંધાની બાબતનું મદ્યું.....અશ્વગંધા જુની કે નવી પણ કહેવાતી બન્ને આ નીચે આવે છે:—

પ્રશ્ન-૧-બજારમાં જે આહનના કુકડા મળે છે, તેનું લેટીન નામ ડીમ-કની મેટીરીયા મેટીકામાં અને તે ઉપરથી નર્ન સાહેબના પુસ્તકમાં (Ipomœa digitata. N. O. Convolvulaceæ) છે. નર્ન (પૃ. ૨૦૨). લખે છે કે:—“ The

young tubers are called Asgand (Dymock.) તે મૂળીઆં છે-ડાળી-યોના કડકા નથી. એ ઝુંબાઈ તરફ બહુ થાય છે, પણ કમ્બ કાઠિયાવાડ તરફ લાગ્યે જ ભેવામાં આવે છે. એ વનસ્પતિનાં પાન બહુધા હાથની હથેલી જેવાં હોય છે. એટલે હથેલીમાંથી જેમ આંગળાં નીકળે છે તેમ એનાં પાનમાંથી આંગળાં જેવા છેડા નીકળે છે (digitate or palmate). ડીમકની મેટેરીયા મંડીકા અને નેર્ન સાહેબનું પુસ્તક વાંચવું. એટલે અશ્વગંધા અથવા લોંચ-કોળાના વેલાનું વર્ણન વાંચવામાં આવશે. આ બાબતમાં “ Indian Medicinal Plants ” કીર્તિકરવાળું પણ જરૂર ભેલું.

પ્રશ્ન-૨-અરકે અશ્વગંધાને ગ્રંથિ ઉપર વાપરેલ છે; તે લોંચકોળું તેમજ ઘોડાકુન (Withania) નાં મૂળ ગાંઠો ઉપર ચોપડાય છે. રતવા ઉપર લોંચ-કોળાનો કંદ દુધમાં વાટી ચોપડાય છે. વિષપ્રકરણમાં તેનો લેખ હોય તો નવાઈ નથી. Withania તો વિષ જ છે અને લોંચકોળાનો કંદ પણ તાબે નિહાલી અને ગરમ રેજનવાળો છે. એના સૂકા કંદના કડકા બજારમાં સિંહણના દુધ તરિકે ઠગાઈથી મોંઘી કિંમતે વેચાય છે. સિંહણનું એ દુધ અર્થાત્ લોંચ-કોળાના કકડાને કોઠ ઉપર લેપ કરે છે. ઘોડાકુન (Withania) નો લેપ ઉર-સ્તંભ ઉપર તો પ્રસિદ્ધ જ છે.

પ્રશ્ન-૩-નિધંદુકારોએ અશ્વગંધાને કંદવાળી લખી છે તો લોંચકોળું તો કંદ જ છે. પણ આપણી ઘોડાકુન પણ કંઠણ જમીનમાં કંદ જેવાં ગાંઠાગળ-ડાવાળાં જડાં મૂળવાળી થાય છે. ઘોડાકુનને જડી પાડકંદ પણ કહેવાય છે. ઘોડાકુનનાં ફળ તો પાપટી જેવાં જ છે. બજારની અસનની વાસ કરતાં ઘોડાકુનનાં મૂળની વાસ વધારે તીવ્ર અને ઉગ્ર સુગંધિત મને જણાય છે. હવે પલાશપર્ણી લખી છે એ સંદેહકર્તા છે. (પણ અહિં એક શંકા થાય છે કે પલાશનાં ત્રણ પાન મળીને એક પાન હાલ આપણે માનીએ છીએ, તેમ આગળ નિધંદુકારો માનતા ? જો તેમ માને તો લોંચકોળું અને ઘોડાકુન બન્ને ઉડી જાય. પણ લોંચકોળાના પાનમાં કોઇવાર નાનામાં ત્રણ છેડા હોય છે. તેના કરતાં પલાશનાં ૩ પાન જુદાં જુદાં પાન માનતા હોય તો ઘોડાકુનનાં પાન પલાશનાં બાજુનાં બે પાનને અલગત્ત મળતાં થાય ખરાં).

‘ વરાહકર્ણી ’ બજારની અસન કરતાં ઘોડાકુનને વધારે લાગુ પડી શકે. આપણી ઘોડાકુન-Withania માં ગાંઠો-ગંડાપચી ખેસાડી દેવાનો શુભ છે.

પ્રશ્ન-૪-અશ્વગંધાને બદ્ય રસાયન તરિકે વર્ણવેલી છે. બજારની અસનને લોકો રસાયન અને ધાતુપુષ્ટિ તથા વાયુહર્તા તરીકે ખીર કે રાખનો પાક કરીને ખાય છે. પણ ઘોડાકુનનાં મૂળ (Withania) વાટ સાહેબે narcotic-માફક

લખ્યાં છે ને માદક છે માટે જ સ્પેસીફીક નામ Somnifera છે. એમ એટલે માદક ગુણ હશે. ઘોડાકુનનાં મૂળીયાં વાપરી ખાતાં મેં હજુ કોઇને જોયાં નથી. પણ બજાર અસનમાં ઘણીવાર ઘોડાકુનનાં મૂળીયાંનો ભેગ થાય છે. તે જ્યારે વિશેષ હોય ત્યારે બજારની અસનની રાખ ઘણી કડવી લાગે છે અને પીધા પછી ઝેરની ઉપજાવે છે.

પ્રશ્ન ૫—પ્રથમની અશ્વગંધા કંદવાળી હતી હાલની કંદવાળી ન કહી શકાય એમ આપનું માનવું છે. પણ બજારમાં જે અશ્વગંધા—અસન મળે છે તે Young tubers એટલે લોંચકોળાનાં કંદમાંથી નીકળેલા કોમળ ફાંટા મળે છે. પણ લોંચકોળાના વેલા નીચેથી આપ યોદી જુઓ તો દુધલથો કંદ આપના જોવામાં આવશે. હાલ ચોમાસું છે. આપને ત્યાં વરસાદ થયેલ હશે. લોંચકોળાં થતાં હોય તો જરૂર તેના વેલા અને પાન જોશો અને તેની નીચેથી કંદ અને કંદમાંથી નીકળતા કુંબુ ફાંટા જોશો. સુકવીને કકડા બજારી અસન સાથે મેળવશો એટલે આપને નિશ્ચય થશે.

ઉપર પ્રમાણે આપના ૫ પ્રશ્નો પૂરા થયા. હવે મને એમ લાગે છે કે મૂમિકુમાળક અથવા ક્ષીરવિદારી, અને અશ્વગંધા કે વાજગંધા ને કોઇ જગોએ નિધંદુમાં પચાંચશબ્દો ગણ્યા છે ? કે બન્ને જુદી જુદી ઔષધીય વનસ્પતિઓ લખી છે ? વળી અશ્વગંધાને વેલ, ઝાડ, છોડવો-શું લખ્યું છે ? જો વેલ હોય તો લોંચકોળું થઈ શકે, જો છોડ હોય તો ઘોડાકુન થઈ શકે, બજારમાં મળતી અસન લોંચકોળાનાં મૂળ હોય એમ મને લાગે છે (જો કે મહેં હજુ બરાબર તપાસ્યાં નથી). અને ‘ ઘોડાકુન ’ને ‘ અશ્વગંધા ’ નામ પાછળથી પડેલાં હશે કેમકે તેમાં ઘોડા જેવી વાસ, વરાહના કાન જેવાં પાન, પોપટી જેવાં ફલ અને બાંડાં ઘોળાં દુધ જેવાં સ્વાદ ભરેલાં નરમ મૂળ ઉપરથી ઘણું મળતાપણું છે—માટે રખાયાં હશે. બજારી અસનની તપાસ ડૉ. ડીમકે કરેલી છે અને તે લોંચકોળાનાં મૂળ ગણે છે. પણ આપણા ગ્રંથો ઉપરથી કંઈ ચોક્કસ નિર્ણય થાય એવું વર્ણન કોઈ ગ્રંથમાં આપને મળેલ છે ? અશ્વગંધા સીવાચક શબ્દ લાગે છે, તે ઉપરથી વેલ હોવી જોઈએ—તો લોંચકોળું થઈ શકે. પણ લોંચકોળાનું પાછું જુદું વર્ણન આપ્યું હોય તો મુકાબલો કરી સંદેહ ટાળી શકાય. માટે નિઃસંદેહ નિર્ણય થાય નહિ ત્યાં સુધી આંતરોપચારમાં બજારી અસન પરીક્ષા કરી વાપરવી એ હું સેફ સાબડ માનું છું.

આ વખતે અશ્વગંધા (ઘોડાકુન), અસન અને લોંચકોળું—છોડ ને વેલા મૂળસોતા પ્રત્યક્ષ—અને આપણા નિધંદુ, અંગ્રેજી ગ્રંથો, આપણી પાસે હોય અને આપણે જો અને શ. રા. મે. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીજી નિર્ણય કરવા બેઠા હોઈએ તો કંઈ પણ પરિણામ આવે.

મેં ઉપરની હકીકત લખી છે તેમાંથી સાર તારવી લેજો. પણ ડીમક, વૉટ, અને Indian Medicinal Plants એ અંગ્રેજી ગ્રંથો આપ જરૂર ભેધ પછી કંઈ નિર્ણય પર આવજો એટલી મારી વિનંતી છે.

લાંબાં ટીપ્પણ માટે સમા કરશો.....

લી. સેવક

જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજીના ઘટિત.

તા. ૨૭-૮-૨૪

પ્રિય ભાઈ બાપાસાહે,

તમારો તા. ૧૩ મીનો પત્ર મળ્યો. પણ વચ્ચે પંદરેક દિવસ મારી તબીબત ખરાબ હતી એટલે જવાબ આજે લખું છું.

અશ્વગંધા વિષે તમે મુ. જયકૃષ્ણભાઈની (તથા તમારી પણ) જે શંકાઓ લખી છે તે મુ. જયકૃષ્ણભાઈ પાસે મેં પણ સાંભળી છે. મુ. જયકૃષ્ણભાઈ એક વખત અહીં હતા ત્યારે એ માટે એમણે બજારમાંથી આવતા આસોંદના કટકાઓ અમારા કારખાનામાં ખાસ ભેગા હતા. મૂળ એ શંકા ડીમકે કાઢી છે અને આપણે ત્યાં થતા *W. Somnifera* નાં મૂળ ભેગાથી. મુ. જયકૃષ્ણભાઈના મનમાં એ શંકા બેસી ગઈ છે. હવે વિદ્યારીકંદના કેમળ ફાંટાઓ બજારની આસોંદ હોય એ વાત મને બેસતી નથી લાગતી. બજારમાં આસોંદના એક સરખા મુંદર કટકા હજારો મળી આવે છે. એટલા જથ્થામાં વિદ્યારીકંદના ફાંટાઓ મળવા સંભવિત નથી, તેમ એ ફાંટાઓની રચના (texture) આ આસોંદના કટકાઓ જેવી શી રીતે હોય ?

શિવહત્ત તો *W. Somnifera*ને જ અશ્વગંધા માનતો જણાય છે. જોના ગુણનો પણ કાંઈ એવો વાંધો લાગતો નથી. કેટલાક જુના ક્રાંતરોએ *W. Somnifera* ને narcotic અને hypnotic માનેલ ખરી પણ છેવટનાં રસાયણિક પૃથક્કરણનો રિપોર્ટ J. Ch. 1911. pp. 506-507 માંથી Indian Medicinal Plants માં જે ઉતાર્યો છે તેમાં તો સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે:—“ The hypodermic injection of the alkaloidal principle obtained from the root likewise produced in a dog no symptom of narcosis or other definite result.”

વળી ડીમકની શંકાનું ઉત્તર આપતાં *Pharmacographia Indica* (II 568) ના લેખકે કહે છે કે “ In the ‘ Materia Medica of Western

India' an opinion is expressed that the commercial article can not be the root of *W. somnifera*. This opinion was founded upon a comparison of the drug with the root of that plant as found in the salt marshes near Bombay, where it acquires a twisted, woody form, entirely different to the tapering, starchy root which it has when growing in sweet soil. Young roots obtained from Satara exactly cor-responded with the drug of commerce. Another point of difference is the red colour of the inner bark in the Bombay roots, which was not observed in those from the Deccan. The foliage, flowers, and fruit of both the plants appear to be identical.

Indian Medicinal Plants (Vol. II p. 904) માં ઉપરનો ઉતારો કરીને *W. Somnifera* એજ બજારની આસોંદ એવો મત એ અન્યના કતો-જોએ કયુલ કર્યો છે. એ પુસ્તકમાં એના પૃથક્કરણનો પણ લાંબો ઉતારો કર્યો છે. Indian Medicinal Plants માં આગળના બધા અન્યોતું તારણ હોવાથી મેં 'વાટ' એચું નથી. વળી એ મહાઅન્ય માટે કાલકાદેવી જવું પડે એમ હતું. મને તો લાગે છે કે *W. Somnifera* નાં મૂળને અશ્વગન્ધા-બજારની આ-સોંદ માનવામાં વાંધો લાગતો નથી. બાકી તો જે પ્રદેશમાંથી બજારનાં મૂળીયાં આવે છે તે પ્રદેશમાં જઈને એ છોડનાં મૂળીયાં જાતે ન એછાએ ત્યાં સુધી છેવટનો નિષ્કૃય કર્યાંથી થાય ?

બની શકે તો ડેહરાદુન ફેરિસ્ટ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ પાસે *W. Somnifera* નાં મૂળીયાં મંગાવી જુવો (એ મોકલેતો) અને બજારનો નમુનો હું મોકલું તે સરખાવો. બને તો હું પણ એ પ્રયત્ન (ડેહરાદુન લખવાનો) કરી બેઠું છું.

x

x

x

x

આ પછી મહેં Indian Medicinal Plants મંગાવી લીધા. ડૉ. લાલ-મોહન ઘોષે (Food and Drugs Vol. I p. 127)માં આ વિષે એક અતિ ઉપયોગી નિબંધ લખેલો તેનું ટાંચણ આ પુસ્તકમાં લીધેલું છે. એ માને છે કે:—

“આ ઔષધની નાડીઓ ઉપર શામક (Sedative) અસર છે. આ શામક અસરનું કારણ ઔષધમાં રહેલું Bitter principle (કટુતત્વ) જેનું ડુંકર ઉપર ઈન્જેક્શન કરવામાં આવ્યું હતું તેને લીધે છે. આજ તત્વ-alkaloid-નું ઈન્જેક્શન આપવાથી આંચકી અને તંદ્રાનાં ચિહ્નો પણ તુરત જણાયાં હતાં.”

“ ઔષધ એ કે શામક—Sedative છે છતાં પણ હૃદય ઉપર તેની અસર જરા પણ ખરાબ (depressing) નથી. ”

“ મેસર્સ એક્. બી. પાવર અને એ. એચ. સ્પાદે—એ આ ઔષધનું પૃથક્કરણ કર્યું છે. મૂળ, પાન, ઢાંડી, વિગેરેનું નોખું નોખું પૃથક્કરણ કરેલું છે. અંતે તે બન્ને વિદ્વાનો જાહેર કરે છે કે “ In as much as the *Withania Somnifera*, unlike some other solanaceous plants, had been found to contain no mydriatic alkaloid, it was deemed of interest to ascertain whether the sedative or hypnotic properties attributed to it could be confirmed...The hypodermic injection of the alkaloid to a dog had no perceptible effect.....”

Indi. Medi. Plants p. 906.

આ સાથે નીચેનો ઉતારો સરખાવી જોવા જેવો છે:—

The plant (*W. Somnifera*) is very common along the shores of the Mediterranean, where it has always been reputed to be hypnotic. The properties of *W. Somnifera* have recently been investigated by Dr. Trebut with regard to its reputation for hypnotic properties. He states that he has obtained an alkaloid from it which has hypnotic action and does not produce mydriasis. P. L. Simmonds [Amer. Journ. Pharm., Feb. 1891] states that the plant is employed at the Civil Hospital, Alger, as a sedative and hypnotic. (Pharmacographia Indica. II. 567.)

આ ઉપરથી આધુનિક રસાયનશાસ્ત્રની મતભિન્નતા કહો કે અચોક્કસતા કહો તે સમજાશે. યુ. જયકૃષ્ણભાઈ આનાં મૂળીયાંને ઝેરી અસર નીપજાવનારાં ખાત્રીપૂર્વક માને છે.

નવ્યમત—પંજાબમાં આનાં મૂળ કેડના દુઃખાવા ઉપર ચોપડાય છે અને વાળકરણ લેખાય છે. સિંધમાં ગર્ભપાત કરવા માટે તે વપરાય છે.

આનાં બીજ મૂતલ અને માઠક તરિકે અસર કરે છે (ઇર્બન). સ્વ. ડૉ. બર્ટન બ્રાઉને (લાહોર) આ છોડનાં બીજ ખાવાથી થયેલા મરણની નોંધ લીધેલી છે. રજપુતો આનાં મૂળીયાંને સંધિવામાં અને અણ્ણમાં ઉપયોગી લેખે છે.

‘ જોત્રે ફોરા ’ના કતો જણાવે છે કે આનાં બીજમાં દુધને જમાવી દેવાનો ગુણ છે. અમોએ પણ આ અજમાવી જોયું છે અને કેટલેક જાતે તે ખરું પણ છે.

મૂળમાં શોષક (deobstruent) અસર છે. પાન ઘણાં કડવાં હોય છે અને તે તાવના કવાથમાં વપરાય છે. ફલ મૂત્રલ છે. તેલંગી વેદો આનાં મૂળને ઝેરના વેગને શાંત કરનાર માને છે (alexipharmic). (દૈનિકસખર્ગ)

ઇન્ડીયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ. પા. ૬૦૪.

ઉદલેખ — રૂ. નિ. પા. ૧૩૨; વ. શા. પા. ૫૨૩; N. p. 209; Watt VI part IV p. 311; Indi. Medi. Plants p. 903.

૨૮૧ કાકનજ

N. O. Solanaceae.

નામો—અકરી, પુનીર-કે-ખીજ (હિંદી); હખ્ખુલ-કાકનજે-હિંદ (અરબી); તુખ્મ-કાકનજે-હિંદી (પર્સીયન); અશ્વગંધા (બંગાલી); કાકનજ (સુંબાર્ધ); પુનીરખંડ (સિંધી); Vegetable Rennet (અંગ્રેજી); Withania coagulans-વીધેનીયા કોએગ્યુલેન્સ (લેટીન).

વર્ણન—ધંતુરો અને ઘોડાકુનના વર્ગનો આ નાનો છોડ પંખજ, સિંધ, અફઘાનિસ્તાન અને બલુચિસ્તાન તેમજ સતલજની ખીણોમાં થાય છે. પાન ઉપર સફેદ વાળની ફાળ હોય છે. ફળ અને ખીજ બરાબર ઘોડાકુન (Withania somnifera) ને મળતાં જ છે.

ઉપયોગ—પાકાં ફળ ઉલટી માટે વપરાય છે. સૂકાં ફળ સિંધમાં ‘પુનીર બ-ફાટા’ નામથી વેચાય છે; અજીર્ણતિસાર, ગુદમ, શૂલ અને આંતરડાંના ખીજ રોગોમાં વપરાય છે. એનો કવાથ ઉત્તમ કટુપૌષ્ટિક મનાય છે. ચીઝ (પનીર) બનાવવા માટે દુધ જમાવવાના કામમાં સૂકાં ફળ વપરાય છે.

(ફાર્માકોપીયા ઇન્ડીકા.)

પાકાં ફળમાં વેદનાહર, અથવા શામક શક્તિ છે. હોનીગબર્ગ જણાવે છે કે એનાં કડવાં પાન લુહાનીઝ લોકો જવરધન તરિકે વાપરે છે.

(સ્ટેયુઅર્ટ).

સુંબાર્ધમાં આનાં ફળ ઇરાનથી આવતાં કાકનજ (હખ્-એલ-કાકનજ અથવા આરબોતુ' કાકનજ) નાં ફળ સાથે ભેળવવામાં આવે છે. આ કાકનજને ઇપ્પનસીને અનાબ. એસ. સલાબ (Dulcamara) જેવાં રસાયન ગણ્યાં છે અને રક્તાશુદ્ધિમાં ઉપયોગી ગણાવ્યાં છે. આ બન્ને છોડનાં ફળો રક્તાશુદ્ધિકર છે. સર જે. ડી. કુકરે હાલમાં જ કચુ (Kew) આગળ આ ફળના પ્રયોગો કરી એમાં છે અને નીચેનાં અભિપ્રાય ઉપર આવ્યા છે—“ કાકનજનાં ૧ ઓંસ ફળનો

કવાથ (૧ કવોર્ટ=અઢીશેર પાણીમાં) કરી ભેથો હતો. આ કવાથમાંથી એક મોટો ચમચો (table-spoonful) ભરીને ૧ ગલન ગરમ દુધમાં નાખવાથી તે દુધ તુરત જ ૦૧ કલાકમાં જામી જાય છે. ”

આવી જ ભતના પ્રયોગો મુંબાઈના માલુ ગવર્નર સર જેમ્સ ફ્રેન્ચ-સનની જાગીર-ફીલ્ડકેરન ઍક્સેટ-ઉપર કરવામાં આવ્યા હતા. કોકનજનનાં ફળ ૪ ઐસ-૧૨ કલાક સુધી ૧૧ પી'ટ (૩૦ ઐસ) પાણીમાં પલાળી રાખ્યાં. આ પછી તે પાણીમાંથી અર્ધું પાણી લઈને ૫૫ ગલન દુધમાં નાખવામાં આવ્યું હતું. દુધ ફક્ત ૧૧ કલાકમાં જામી ગયું હતું. ઢાંઢીના સ્વાદ પણ બહુ જ મજાનો હતો. આમાંથી પનીર પણ બનાવવામાં આવ્યાં હતાં અને તે પણ બહુ જ ઉત્તમ બન્યાં હતાં. (ડીમક.)

વક્તવ્ય—મી. શેરીડન દ્વારા બીજા પૃથક્કરણ કરેલું અને આમાંથી ઍક્સેટ્રેક્ટ પણ કાઢ્યો હતો. આ ઍક્સેટ્રેક્ટથી દુધ જામી જતું, પનીર પણ બનતાં. આવો જ ઉભાણ (ferment) મુંબાઈવાળા ડી. એસ. ફ્રેન્ચે બનાવેલો અને તે સાકર નાખીને કાયમ માટે રાખવા ધારેલું પણ બહુ સફળતા મળી નથી.

ઉદ્દેશ—Indi. Medi. Plants p. 906; Indig. Drugs p. 329.

૨૮૨. અજમો (ખુરાસાની).

N. O. Solanaceæ.

નામો—માદક; , ખુરાસાની, તુરુક્કા, શ્યામકુબેર: (સંસ્કૃત); ખુરાસાની અજમો (ગુજરાતી); ખુરસાણી એવા (મરાઠી); ખરસાણી જવાન (હિંદી); તુમખંજ (ફારસી); બઝફલ-ખંજ (અરબી); હેન બેન (અંગ્રેજી); Hyoscyamus Niger—હાયોસ્થામસ નાઇજર (લેટીન).

યવાની યાવની તીવ્રા તુરુક્કા મદકારિણી ॥

દીપ્ત્ય: શ્યામકુબેરાસ્યો માદકો મદકારક: ॥

યવાની જીવની રૂક્ષા ગ્રાહિણી માદિની ગુરુ: ॥

॥ મ. નિ ॥

ખુરાસાની યવાની તુ યવાનીસદશા ગુણૈ: ।

વિશેષાત્પાવની રૂક્ષા ગ્રાહિણી માદિની ગુરુ: ॥

॥ આ. પ્ર. ॥

પુરાસાની ચવાની તુ કટુરુક્ષા ચ પાચકા ।

ગ્રાહકોષ્ણા માદકા ચ ગુર્વી વાતકરા મતા ॥

॥ નિ. ૨ ॥

વર્ણન—આ ઔષધીય દ્રવ્ય કંટકાર્યોદિ વર્ગની અમૂલ્ય વનસ્પતિ છે. હિમાલયના પ્રદેશમાં ૮૦૦૦ થી ૧૧૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈ સુધી તે ઉગી શકે છે. સહરાણુપુર, પુના અને કલકત્તાના બોટનીકલ ગાર્ડન્સમાં પણ સરકારી મેડીકલ સ્ટોર્સના ઉપયોગ માટે તેને ખાસ ઉછેરવામાં આવે છે—એ કે હવે ડાક્ટરો તેનો વપરાશ કરતા જણાતા નથી. આટઆટલો બેલેડોના અને ખોરાસાની અજમો હિંદુસ્તાનમાં થાય છે અને તે અલભ્ય પણ નથી, છતાંયે તેને પરદેશથી મંગાવવાં પડે છે એ ખાસ ધ્યાન રાખવા જેવું છે. હિમાલયના પ્રદેશમાં થતા છોડમાં અને બાગોમાં વાવવામાં આવતા આ છોડોમાં જરાકેય ફેર પડતો નથી. અત્યારે હિંદુસ્તાનના બજારોમાં પુરાસાની અજમો જે બતનો મળે છે તે ધરાન અને અફઘાનીસ્તાન તરફથી આવે છે અને તે H. albus એ છોડનાં બીજ હોય એમ માનવામાં આવે છે. દ્વિવર્ષીય છોડ (biennial plant) નો પાક પહેલા વર્ષના છોડના વાવેતર કરતાં વધારે સારો મનાય છે. બીજમાં, પાંદડાંમાં અને પુષ્પપત્રોમાં હાયોસીયેમાઈન—Hyoscyamin—નામનું તત્વ (active principle) રહેલું છે. આ તત્વને ઍટ્રાપીનના જેવું જ ગણવામાં આવે છે અને એને ઍટ્રાપીનમાં પણ ફેરવી શકાય છે. વળી એજ તત્વમાંથી હાયોસાઈન અને હાયોસીનીક ઍસીડ—બન્ને કાઢી શકાય છે. હાયોસીયેમાઈન કરતાં હાયોસાઈન ચાર કે પાંચ ઘણું જલદ છે. એ આખો છોડ—ખાસ કરીને બીજ, પાન, પુષ્પપત્રો—બ્રીટીશ ફારમાકોપીયામાં દાખલ કરાયેલો છે. તાજ છોડમાંથી રસ અને રસક્રિયા બનાવવામાં આવે છે અને સુકા છોડમાંથી અર્ક કાઢવામાં આવે છે. (ઇન્ડીયનસ ડ્રગ્સ એફ ઇન્ડીયા. પા. ૧૬૦-૧૬૧).

“ પુરાસાની અજમાના વેલા થાય છે; એનાં ફળ કેળાં જેવાં થાય છે. એ ઉપર રૂવાંટાં થાય છે. એનાં બીને પુરાસાની અજમો કહે છે. એમાં કેફ છે. એ વિશેષ ખાવાથી માણસ મરી જાય છે. ” (સ્વ. રૂઘનાથજી ઇદ્રજી. નિઘંટસંગ્રહમાં).

વક્તવ્ય—પ્રાચીન ગ્રંથો જેવા કે ચરક, સુશ્રુત, વાગ્બટ, વિગેરેમાં આ છોડનો ઉપયોગ નથી જણાતો. ધનવન્તરીય નિઘંટુમાં પણ તે નથી. ભાવપ્રકાશે પ્રથમ તેને વાપર્યું છે. સ્વ. કનૈયાલાલ દે અને સ્વ. ચિરંજીવરજી ગુપ્ત—બન્ને આજ અજમાને વારસીકયમાની ગણે છે, જ્યારે સ્વ. કતોબદ્દ કિરમાણી

અજમાને પારત્ત્રીકયમાની ગણે છે. સ્વ. કવિરાજ વિરજયચરણ ગુપ્ત કૃત યમાત્રીયમ્ નો ઉલ્લેખ કરે છે, જ્યારે સ્વ. કતોભટ્ટ ચાર ભતના અજમાનો ઉલ્લેખ કરે છે. અને ખરી રીતે ચાર અજમાજ જોઈએ. કીરમાણી અજમા સહદેવ્યાદિ વર્ગની વનસ્પતિ છે. આવી બે ભિન્ન ભિન્ન વર્ગની ઔષધિઓને એક કેમ ગણાય ? અમારો આજ કારણથી પારત્ત્રીકયમાની-કીરમાણી અજમા જુદો વર્ણવ્યો છે. સ્વ. કેન્યાલાલે પણ કીરમાણી અજમાને જુદોજ વર્ણવ્યો છે; અને છતાંયે ખુરાસાનીના હેડીંગમાં સંસ્કૃત પર્થાય તે મહાશયે જે ‘પારત્ત્રીકય’ લખ્યો છે તે પ્રમાદ જ છે એમ ખાત્રી થાય છે. “વનસ્પતિ ગુણાદર્શ”માં પણ ખુરાસાની અજમાને પારત્ત્રીકયમાની કહેલો છે !

‘તુરુષ્ક’ શબ્દ બે ત્રણ વખત પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આવે છે ખરો પણ તેનો અર્થ જુદો થાય છે અને કરવામાં પણ જુદો જ આવ્યો છે.

Medicinal Uses—Sedative, anodyne, antispasmodic and stimulant, mydriatic (dilating the pupil of the eye). Its effects are milder than those of belladonna. Hyoscyamus is largely prescribed in mental excitement, insomnia, palpitation, connected with debility and hysteria. It has a peculiarly sedative effect in affections of genito-urinary organs, particularly cystitis, and is given with advantage in this class of cases. (“Indigenous drugs of India”. pages 160-161.)

ભાવાર્થ—શામક, અવસાદક, સ્નાયુશૈથિલ્યકૃત, ઉત્તેજક અને કની-નિકાને મોટી કરનાર છે. ઝંલેડોના કરતાં તેની અસર મૃદુ છે. હાયોસાઇમસ માનસિક ઉત્તેજનામાં, ઉન્માદમાં, હૃદયવ્યથામાં, અપતાનક અને અશક્તિમાં ઠીક વપરાય છે. જનનેન્દ્રિયના અવયવો ઉપર એની અવસાદક અસર છે—મૂત્રસાદ (Cystitis) ઉપર ખાસ.

(ઇન્ડીયનસ ડ્રગ્સ એન્ડ ઇન્ડીયા પા. ૧૬૦-૧૬૧)

નોંધ—H. niger એ અંગ્રેજી હેનબેન (English henbane) છે, જ્યારે H. muticus આપણા દેશનો ખુરાસાની અજમા (Indian henbane) છે. સ્વ. કીર્તિકરે આ દેશી છોડનું પૃથક્કરણ કરેલું અને વિદાયતી ખુરાસાનીના કરતાં આપણા આ છોડમાંથી ૧૦ ઘણાં વધારે જઘ્ઘદ તરવો (mydriatic alkaloides) જણાયાં હતાં અને તેથી હિંદી રસાયનશાસ્ત્રીઓ અને દવા ખનાવનારાઓનું આજ દેશી છોડ વાપરવા માટે લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે. સ્વ. કીર્તિકરે આનું રસાયનશાસ્ત્ર (Chemistry) લખાણથી આપેલું છે તે તે વિષયમાં રસ લેનારાઓએ જોવા જેવું છે.

રા. રા. વૈદ્યરાજ ભટ્ટવલ્લભાઈએ ગુજરાત પ્રાંતિક પ્રથમ વૈદ્યસંમેલનમાં ખોરાસાની એ ઉત્તમ નિદ્રાપ્રદ ઔષધ છે એમ બહાર કર્યું હતું. ૧૦ ગ્રેનની (રતિ ૫) માત્રામાં આપવાથી તે ઉત્તમ નિદ્રા લાવે છે. અંગ્રેજી ઔષધી-જેવાં કે પોટાસ ઓમાઈડ, એમોનીયમ ઓમાઈડ વગેરે ઉંઘ લાવે છે પણ હૃદય પર તેમની ખરાબ અસર થાય છે જ્યારે આમાં તેવું કંઈ નુકસાન પણ નથી. આ પછી મહેં પણ તેને વાપરી જોયું છે અને ઉત્તમ નિદ્રાપ્રદ છે એમ માલમ પડ્યું છે. હીસ્ટીરીયા જેવા રોગોમાં આને ચોખવાથી સારો ફાયદો માલમ પડે છે. મોટી માત્રામાં ગેરી અસર કરે છે. આનું લંબાણુ વિવેચન વાંચ્યું હોય તો ‘વનસ્પતિ શુભાદર્શ’ પાનું. ૨૮૬ થી ૨૯૬ વાંચી લેવાં. અંગ્રેજી હવાઓમાં એની ઘણી બનાવટો વપરાય છે. આ વિષે વાચકને Rakhaldas Ghosh ની મેટેરીયા મેડિકા (પાનું ૩૮૪) જોઈ લેવા બલામણુ છે.

ઉલ્લેખ—વનસ્પતિ શુભાદર્શ પા. ૨૮૬; રૂ. નિ. પા. ૫૫૨; Indi. Medi. Plants p. 919; Indig. Drugs p. 160.

૨૮૩—તંબાકુ.

N. O. Solanaceæ.

નામો—તામ્રકૂટઃ, કારપત્રા, વજ્રમૃંગી, કલ્મજઃ (સંસ્કૃત); તંબાકુ, તમાકુ (ગુજરાતી); તંબાખ, શુકાખ (મરાઠી); તમાખ (હિંદી); તોમાક, તામાકુ (બંગાલી); તંબાક (અરબી); Indian tobacco—ઇન્ડીયન્ ટોબેકો (અંગ્રેજી); Nicotiana tabacum—નીકોટીઆના ટોબેકમ (લેટીન).

ગુણા:— તમાખુઃ પિત્તલસ્તીક્ષ્ણશ્વોષ્ણો વસ્તિવિશોધનઃ ।

મદકૃદ્ધામકસ્તિક્તો દૃષ્ટિમાન્ધકરઃ સરઃ ॥

વામકઃ કટુકો રુચ્યો વાતસ્યાનુવિલોમકઃ ।

કફકાસશ્વાસકોષ્ટવાતકૃમીજયેત્ ॥

દન્તશુક્રદાષ્ટિરુજો લિક્ષાયૂકાદિકાન્ ગદાન્ ।

વૃશ્ચિકાદિવિષં શોથં નાશયેદિતિ કીર્તિતમ્ ॥

॥ જ્ઞાલિપ્રાપ્તિવિષ્ણુઃ ॥

વજ્રમૃંગી તુ કટ્વ્યુક્તા ચોષ્ણા શ્વાસરુજાપહા ।

હિકાં કફં કંઠરોગં વાતં ગુલ્મં ચ પીનસમ્ ॥

હીહાં જંતૂશ્વામગૂલમુદરસ્થં રુજં જયેત્ ॥

॥ નિ. ૨ ॥

કલ્પજસંવેષ્ટનધૂમપાનાત્ સ્યાદ્અન્તગુદ્ધિર્મુલરોગહાનિઃ ।

કાફધ્નમામજ્વરહાનિકૃષ્ણ ગાન્ધર્વવેદ્યાપ્રવણેકસેવ્યમ્ ॥

॥ વિષ્ણુસિદ્ધાન્તસારાવલી ॥

વર્ણન—તંબાકુ અમેરિકાની વતની છે. અત્યારે તો હિંદુસ્તાનમાં આશરે વીસ લાખ એકર જેટલી જમીન ઉપર તંબાકુનું વાવેતર થાય છે. (સ્વ. કેનેયાલાલ દે). બંગાલા, સુબંધ, પાકિસ્તાન, મદ્રાસ તથા ત્રાવણકોર વિગેરે જીલ્લાઓમાં તંબાકુ પુષ્કળ થાય છે. ગુજરાતમાં ચરોતર તંબાકુ માટે પ્રખ્યાત છે.

હુક્કામાં, ચલમમાં, ચુંગીમાં, બીડીમાં, સીગારેટમાં, છીંકણીમાં તંબાકુ પીવાને તેમજ સુંઘવાને ચાલ ધણું વર્ષો થયાં આવી આવ્યો છે. વળી પાનની સાથે પણ તંબાકુ ખાવાનું વ્યસન ધણું સ્ત્રી પુરૂષોને પડેલું જોવામાં આવે છે. જરા દુઃખ થયું અને તે ક્વા કરતાં ન મટયું (જો ત્રણ દિવસ ક્વા કર્યું રોગો મટતા નથી તેટલું એ લોકો જાણતા નથી.) એટલે તંબાકુ ખાવાની શરૂઆત કરે છે. “ મહેને ઘણો વખત ઉબકા. ઉલટી, આંદરો-પેટ ચઢવું રહ્યું અને તે કેમે કર્યું ન મટયું એટલે.....ડોશીખાના કહેવાથી ‘મહે’ તંબાકુ ખાવી શરૂ કરી અને ત્યારપછીથી તે દરદ મહેને ઉભર્યું નથી. ”—આમ ધણું દરદીને કહેતા ‘મહે’ સાંભળ્યા છે.

દાંતે ઘસવા માટે પણ તંબાકુનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે: શોખને ખાતર જીવાનીઆઓ પણ ચીફ્ટ પીતા થઈ ગયા છે.

ધંતુરાના વર્ગની આ વનસ્પતિ છે. ‘નીકોટાઇન’ નામનું ઝેરી તત્ત્વ તેમાં રહેલું છે. આનો ઉપયોગ કરવાથી શરીર અને મગજ બન્ને બગડે છે.

અકબરના વખતમાં તંબાકુ હિંદુસ્તાનમાં આવી છે એમ ધણાનું માનવું છે.

ગુણ—તંબાકુ પિત્તલ છે; તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ અને ઝાડોપેસાળ સાદું લાવનાર છે; માદક, બ્રામક, તિક્ત અને આંખોને ખરાબ કરનારી છે; રેચક છે; વાયુનું અનુલોમન કરનાર છે; ઉલટી કરનાર છે. તંબાકુ કફ, કાસ, શ્વાસ, કૃમિ, અને વાયુનો નાશ કરનાર છે; દાંતના રોગોને મટાડનાર છે; લીખ, જીવિગેરે જંતુઓને મારનાર છે. વીંછી વિગેરેનું ઝેર તે નાબુદ કરે છે.

“ શાલિઆમ નિધંદુ ”

તંબાકુની બીડી પીવાથી દાંત અને સુખરાગ મટે છે, કફ શાંત થાય છે, આમજ્વર વિગેરે મટે છે, ગાનારાઓએ સેવવા યોગ્ય છે.

“ વિષ્ણુસિદ્ધાન્તસારાવલી ”

નબ્યમત—તંબાકુનાં પાંદડાંનો, રસ શામક (Sedative) અને આશ્વેપનિવારક છે. સુકાં પાંદડાં ઉત્તેજક, વિવભિષાજનક, વમનકારી અને ક્વચિત્ વિરેચક છે. થોડી માત્રામાં તંબાકુનું સેવન કરવાથી લાળ, આંતરડાં-માંથી આવ, અને મૂત્રસ્રાવ વધારે છે; શ્રમ અને કલાન્તિને દૂર કરે છે, કેઠો સાફ કરે છે. કેટલાક માણસોને એનાથી ઉલટી થવા કરે છે. બહુ વખત સુષી સેવન ચાલુ રાખવાથી અને મોટી માત્રામાં તેનાથી કંપ, વાઈની માફક આંકડી, આંખોની કીકીનો સંકેત, હૃદયનો અવસાદ, ઠંડી ચામડી, અને અતિ-સ્વેદ આવે છે. વિષકારી માત્રામાં તંબાકુ લેવાથી મૂર્છા (coma) આવે છે, અને હૃદયની ગતિ મંદ પડે છે, તથા નિઃશ્વાસોચ્છ્વાસ વિગેરે ઓછા થઈને મૃત્યુ થાય છે. મોટી માત્રામાં તંબાકુ પીવાથી અથવા પાન સાથે ચાવવાથી ગળામાં, કંઠમાં, અને હોઝરીમાં દાહ બળે છે અને પરિણામે ગ્રંથી, જ્વાર-તંતુઓનો અવસાદ, સ્ત્રીસંલોગેચ્છાની ન્યૂનતા અને શ્વાસ લેવામાં હરકત-વિગેરે થાય છે; આ ઉપરાંત પોષણ અને પરિપાકની ક્રિયાઓમાં વ્યાધાત ઉત્પન્ન થાય છે; આથી બાલકો અને જુવાનીઓ માટે તંબાકુ ખાવી કે ચાળવી ઇચ્છવા યોગ્ય નથી પણ ખરાબ છે. કેટલાકને તો હૃદયની અસ્વાભા-વિક વૃદ્ધિ (Cardiac hypertrophy), હૃદય ઉપર વરમ (Cardiac dil-
tation), વિગેરે હૃદયની ઉત્કટ પીડાઓ થઈ આવે છે. “નીકોટીન” નામનું તંબાકુમાં બળવાન તત્વ રહેલું છે અને તે અત્યંત ઝેરી છે. જુદી જુદી તંબા-કુની જાતોમાંથી ઉપરોક્ત તત્વનું પ્રમાણ ઓછું-વધુ મળી આવે છે. આ અત્યંત ઝેરી તત્વનો ઉપયોગ બહુ જ વિચારપૂર્વક કરવો જોઈએ. ધતુવોત અને ‘સ્ફીકનીન’ના ઝેરમાં આ તત્વ રહેલું છે તે રૂઝેલી માત્રામાં આપવામાં આવે છે.

કેટલાક એમ માને છે કે તંબાકુના ધુમાડામાં ‘નીકોટીન’ નથી મળતું, પણ તેને બદલે પાઇરીડીન, પાઇકોલીન, કોલીડીન અને પારવોલીન નામનાં તત્વો મળી આવે છે. ચુંગીથી કાઢવામાં આવતા તંબાકુના ધુમાડામાં ‘પાઇ-રીડીન’ મોટા પ્રમાણમાં મળે છે; સીગારેટના ધુમાડામાં ‘કોલીડીન’નું મોટું પ્રમાણ મળી આવે છે. તંબાકુના ધુમાડામાં ૬ ટકા જેટલો ‘કાર્બન ડાયોક્સાઇડ’ નામનો ઝેરી વાયુ રહેલો છે; અને ઉપરાંત હાઇડ્રોસીયાનીક એસીડ, ક્રીયોસોટ, હાઇડ્રોજન સલ્ફાઇડ ગેસ, અને અંસેટીક, કારબોલીક અને વૅલરી-યાનીક એસીડ—જેવાં ઝેરી તત્વો છે તે તો જુદાં. નીકોટીન હલાહલ ઝેર છે અને પાચનક્રિયા ઉપર તેની ખરાબ અસર થાય છે; તેનાથી ઉલટી અને હૃદયા-વસાદ થઈ આવે છે. તે એટલું તો પ્રબળ વિષ છે કે થોડી જ મિનિટમાં તેનાથી મરણશરણ થવાય છે. ધતુરવાતમાં અને સ્ફીકનીનના ઝેરમાં ૧ અથવા નિ. ૨૧

૨ ટીપાં જેટલી માત્રામાં, શુદ્ધાદારે પીચકારી આપવાથી આરામ મળે છે. મૂત્રાશયના વરમ-Renal dropsy-માં મૂત્રલ તરિકે; તેમજ શ્વાસ, કુકડીઆ ખાંસી, કષ્ટસાધ્ય હેડકી, અચુતકટ સ્ત્રીસંલોગમ્બા, શુદ્ધેન્દ્રિયની અધોવક્તા અને શ્વલ વિગેરેમાં આલેપહરરૂપે તંબાકુ વાપરવામાં આવે છે. પ્રતિસ્થાય, શિરઃપીડા, લાંબા વખતના ઝહેર મારી ગયેલા મગજના રોગમાં, અને મગજ ભમતું હોય તે રોગોમાં તંબાકુનો ધુમાડો નાક વાટે આપવામાં આવે છે (inhalation). તંબાકુનાં પાંદડાં ગરમ કરીને ચુક, અને પેટની વાઢમાં પેટ ઉપર તેમજ ધનુષ્ટંકાર રોગમાં કરેડ ઉપર બાંધવામાં આવે છે. વધરાવળમાં તંબાકુના લીલા પાંદડા ઉપર શીલારસ ચોપડીને તેતું બંધારણ કરવામાં આવે છે. ભૂલથી બચ્યાં સ્ત્રીસું ખાઇ ગયાં હોય અને તેથી પેટમાં ચુક આવતી હોય તો પેટ ઉપર તંબાકુનાં પાન વાટીને બંધારણ બાંધવામાં આવે છે. સંધિવા અને નજલામાં સાંધાઓના દુખાવામાં પણ એવી જ રીતે પાનની લેપડી બાંધવાથી ફાયદો જણાય છે. હિંદુસ્તાનના વતનીઓ પાનની કુમળી નસોને કચરીને ઠોકમ વિગેરે નાખીને હુલ્લામાં પીએ છે અને કુળાં પાનના ચૂર્ણને ખાવામાં લે છે. તંબાકુનો પરિમિત ઉપયોગ (moderate use) કરવાથી તે હૃદયાવસાદક અને સંક્રમણકર છે, અને દરદીવાળા ઓરડાને સ્વચ્છ કરવામાં તેનો ધુમાડો સારો છે. તંબાકુનો અતિ બારીક ભુકે જે ‘તપખીર’ નામથી ઓળખાય છે તે દાંતે ઘસવા માટે વપરાય છે.

(ખોરી. ભાગ. ૨ ભે. પાનું ૪૪૬-૭)

પરિમિત માત્રામાં તંબાકુ-ધૂમ્રપાન ઘણાને માટે અહિતકર્તા બે કે નથી, પણ એ પણ સાથે સાથે યાદ રાખવું ઘટે છે કે કેટલાકને માટે તંબાકુ અત્યંત અનિષ્ટોત્પાદક છે. તંબાકુના અત્યંત સેવનથી (પીવામાં, ખાવામાં, સુંઘવામાં વિગેરેમાં) જે ઝેરી અસર થાય છે તે બેવું હોય તો “ સ્ટીલેઝ થેરાપ્યુટીક્સ ” (Stille's Therapeutics) વાંચી લેવું. તે જણાવે છે કે તંબાકુથી સ્વાભાવિક ભૂખ ઓછી થઈ જાય છે, પાચનક્રિયામાં ગોટાળો થાય છે, કબજિયાત વધે છે. મ્હોં, ગળું વિગેરેમાં તે દાહ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે સ્થાનોમાં કાયમ માટે રક્તાધિક્ય (Congestion) જન્માવે છે તેમજ સ્વર ખરાબ કરે છે, મનની પ્રસન્નતા હરી લે છે, સુસ્તી વધે છે, પેટ ભારે ભારે લાગ્યા કરે છે, અને હૃદય ધડક ધડક થયા કરે છે, પેટમાં દરદ થયા કરે છે, કંઈ ચેન પડતું નથી, સ્મરણશક્તિનો લોપ થઈ જાય છે, આધારશીશીનો દુખાવો થાય છે અને વારંવાર પેસાળ કરવા જવું પડે છે. તંબાકુ ખાવાથી કે સુંઘવાથી હોજરીમાં પ્રદાહ થાય છે પણ તંબાકુ પીવાથી તો નાડીઓના

પાંચમા યુગલમાં શૂલ (Neuralgia of the fifth pair) થાય છે, જોવાની શક્તિ ઘટે છે અને ઝાંખી ઝાંખી વસ્તુઓ જણાય છે, શ્રવણશક્તિની દુર્બળતા થાય છે, કાનમાં અફસુત અને મિથ્યા શબ્દ સંભળાય છે. જાણે માથામાં લોહી ચઢી આવ્યું છે, જાણે કોઈ કાર્યમાં ધ્યાન ચોંટતું નથી વિગેરે વિગેરે લાગણીઓ તેને થઈ આવે છે. આખો દિવસ તે ઉઠાસ રહે છે, કંઈ ચેન-સુખ પડતું નથી, ઉંઘ ખરાબર આવતી નથી અને ઉંઘમાં વારંવાર અશુભ સ્વપ્નો આવે છે. સ્નાયુશક્તિનો ડાંસ જન્મે છે, કારણ કે પોષણના અભાવથી અને નાડીતંતુના થાકથી શક્તિનો જ ડાંસ થાય છે અને ચરબી વધે છે. લેંડર અને ઓન્ટન નીકોટીન તેમજ બીજાં એસીડો (જે તંબાકુમાં રહેલા છે તે) ની શરીર ઉપર થતી ખરાબ અસર વિષે લંબાણથી વિવેચન કરે છે.

(ડીમક. ભાગ. ૨ ભે. પાનું ૬૩૮-૯)

વક્તવ્ય—તંબાકુ મૂળ અમેરિકાની વતની છે. અકબરના વખતમાં હિંદુસ્તાનમાં તે આવી એમ ઘણાકનું માનવું છે. આર્યસમાજીઓ માને છે કે પુરાણમાં તમાકુનો ઉલ્લેખ આવે છે માટે પુરાણો અકબરના વખત પછીથી લખાયલાં હોવાં જોઈએ. પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી તેનું નામ જણતું નથી એટલી વાત તો નક્કી જ છે.

સને ૧૮૬૭ માં ખ્રીટીશ ફારમાકોપીઆમાં તંબાકુ લખવા થયેલી હતી, અને તે વખતે કૃમિને બહાર કાઢવાને માટે તેના ક્વાથથી ડુશ આપવામાં આવતી. અત્યારે તેના ઝેરી ગુણોને લીધે તે ખ્રીટીશ ફારમાકોપીઆમાંથી બાતલ થયેલી જણાય છે, છતાં અદ્યપિ તે ‘વેટરનરી’ની દવાઓમાં વપરાય છે. દમમાં, ઉંઘ ન આવતી હોય એવાં દરદોમાં, અને જ્ઞાનતંતુની નબળાઈનાં દરદોમાં તંબાકુ પીવાથી સારો લાભ થાય છે એમ કેટલાક ડોક્ટરોનું માનવું છે.

ઉલ્લેખ—Indi. Modi. Plants p. 921; રૂ. નિ. પા. ૫૬૪; N. p. 210; Indig. Drugs p. 204.

૨૮૪ ધંતુરો.

N. O. Sonalaceæ.

નામો—(૧) ધતૂર, ઝમ્મત્ત, મદકર, ધુતૂર, રૂષભવાહનવલ્લભ, માતુલ, ફિતલ, ધૂર્ત (સંસ્કૃત); સફેદ ધંતુરો (ગુજરાતી); પાન્દા ધોતરા (મરાઠી); સફેદ ધતૂરા (હિંદી); ધુતૂરા (બંગાલી); Stramonium-રૂમોનીયમ (અંગ્રેજી); Datura alba-હતુરા આદ્યા (લેટીન).

(२) कृष्णधतूरः, कनकः (सन्धृत); काणो धंतुरो (शुभ्रशती); *Datura fastuosa*—दतुरा द्वेष्टयुचोआ (डेट्रीन).

गुणाः—

धतूरः कटुरुष्णश्च कान्तिकारी व्रणार्तिनुत् ।
कुष्ठानि हन्ति लेपेन प्रभावेन ज्वरं जयेत् ॥
त्वग्दोषस्वर्जकण्डूतिज्वरहारी भ्रमावहः ॥

॥ भा. प्र. ॥

धुस्तूरो मदवर्णाग्निवातकृज्ज्वरकुष्ठनुत् ।
कषायो मधुरस्तिक्तो यूकलिक्षाविनाशकः ॥
उष्णो गुरुः व्रणश्लेष्मकण्डूक्रिमिविषापहः ॥

॥ ध. नि ॥

धतूरो मदमूर्च्छाकृत् कफघ्नो वह्निपित्तकृत् ॥

॥ राजवल्लभः ॥

सुश्रुत—

१ अलर्कविषे—श्वेतां पुनर्नवाश्वास्य दद्याद्धतूरकायुताम् ॥
क. अ. ६. ॥

वाग्भट—

२ इन्द्रलुप्ते—रसेन वा.... । धतूरकस्य पत्रानां.... ।

हारीत—

३ वातजन्यनेत्ररोगे—....मूलं धुस्तूरकस्य वा । अंजनञ्च हितं
तेषां वातनेत्रामयापहम् ॥

भावप्रकाश—

४ स्तनोत्थितायां पीडायाम्—निशाकनककल्काभ्याम् । लेपः
प्रोक्तस्तनार्तिहा ॥

५ क्रिमिषु—धतूरपत्रजं वापि कृमिनाशनमुत्तमम् ॥

६ विशिष्टद्रव्यभक्षणजे अजीर्णे—गोधूममाषहरिमन्यसतीनमुद्र-
पाको भवेद्भटिति मातुलपुत्रकेण ॥

७ पाददार्याम्—उन्मत्तकस्य बीजेन मानकक्षारवारिणा । विषकं
कटुतैलन्तु हन्यादारीं न संशयः ।

चक्रदत्त—

८ उन्मादे—श्वेतोन्मत्तोत्तरदिग्मूलसिद्धस्तु पायसः । गुडाज्य-
संयुतो हन्ति सर्वोन्मादांस्तु दोषजान् ॥

९ कर्णनाड्याम्—निशागन्धपले पकं कटुतैलं पलायकम् ।
धुस्तूरपत्रजरमे कर्णनाडी प्रशाभ्यनि ॥

- શંગસેન— ૧૦ શ્લીપદે—ધતૂરકસ્ય बीजानि पिप्पलीवर्धमानवत् । क्षीतोदकेन
पीतानि श्लीपदं हन्ति दारुणम् ॥
- રાજમાર્તણ્ડ— ૧૧ અલર્કે વિષે—उन्मत्तकस्य स्वरसं पयश्च सर्पिः गुडश्चेति विमिश्रि-
तानि । पिबेत्पलद्वन्द्वमितानि यत्नात् उन्मत्तकौलेयकदृष्टगात्रः ॥
- ૧૨ ગર્ભનિરોધાર્થમ્—उत्पाटय पुण्येण हरप्रियस्य मूलं स्वकट्यां
विनिबध्य गाढम् । रमेत नारीमविशङ्कितस्तां विद्वेष्टि गर्भस्य समुद्भव यः॥

શોદલ— ૧૩ પિટિકાયામ્—धुस्तूरकशिका क्षुण्णा बद्धा च संप्रणाशयेत् ॥

વણુન—ધતુરાની ઘણી જાતો થાય છે. ઘોળો, કાળો અને પીળો એટલી જાતો મુખ્ય છે. પીળો જવદેજે જોવામાં આવે છે. કાળો ધતુરો પણ કોઈક ઠેકાણે જ જણાય છે અને તેથી તેને પ્રયત્નપૂર્વક બાગબગીચાઓમાં ઉછેરવામાં આવે છે. કાળા ધંતુરાનાં પુલ તદ્દન કાળાં તેમજ કોઈક વખત રહેજ-સ્કાજ આસમાની રંગનાં પણ મળે છે. વળી કાળા ધંતુરામાં એક એવડા ફુલનો (Double flowered) નમુનો પણ જોવામાં આવે છે. સફેદ ધંતુરો સર્વત્ર ઉગે છે. સાધારણ રીતે ધંતુરો આપણે અહિંયાં નકામો જ લેખાય છે. તેનાં ફુલ મહાદેવજીને ચઢાવવાને માટે લોકો લઈ જાય છે. બાગમાં શોભા માટે ધંતુરો ઉછેરવાથી બાગની શોભાવૃદ્ધિ થાય છે. ડૉ. કીર્તિકરે ધંતુરાનું સાદૃશ્ય યોગ્ય શબ્દોમાં વર્ણવેલું છે. ધતુરો ઝેરી છે એ સર્વ જાણે છે. જેમ વિલાયતી ધંતુરો (*Atropa belladonna*) વેદનાહર તરિકે વપરાય છે તેમ આપણો ધંતુરો પણ તેજ કાર્ય માટે વાપરી શકાય છે. ‘ આયુર્વેદ વિજ્ઞાન ’ નામના અર્બોરીન સંસ્કૃત ગ્રંથમાં ‘ કનકસારવટી ’નો પાઠ જોવો અને તેની ફલશ્રુતિ વાંચવી. ઘણાખરા જવરાંકુશોમાં ધંતુરાનાં બીજ પડે છે. હડકાયા કુતરાને માટે પણ ધંતુરો રામબાણ ગણાયલો છે.

ધંતુરાના ઝેર માટે કપાસીઆનું તેલ અથવા કપાસીઆ પાણીમાં વાટીને પાવા. ઝંડુભટ્ટી કોઈવાર આ પ્રયોગ કરતા એમ સાંભળ્યું છે.

ધંતુરાના ઝેર માટે ફરહીને ઉલટી કરાવવી, રેચ કરાવવો દુધ અને સાકર પીવડાવવાં. “ ધતૂરજં ચ તુગ્ધં સશર્કરં પાનયોગેન । શમયતિ મહમાશુ ॥ ”

વૈદ્યકમાં ધંતુરાનો ઉપયોગ

સુશ્રુત— ૧ હડકાયા કુતરાના ઝેરમાં—સફેદ સાટોડીનાં મૂળ તોલો ૦૧ અને ધંતુરાનાં મૂળ વાલ. ૧—બન્નેને ઝીણું વાટીને કંડા પ્રાણીમાં કે કંડા દુધ સાથે હમેશાં પીવાં. ક, અ. ૬.

- વાગ્બટ— ૨ માથાની ટાલમાં-ધંતુરાના પાનનો રસ લગાવવો.
- હારીત— ૩ વાયુથી દુખવા આવેલી આંખમાં-ધંતુરાનું મૂળ પાણીમાં વાટીને તેના રસનાં ટીપાં આંખમાં મૂકવાં.
- ભાવપ્રકાશ— ૪ સ્તનમાં પીડા થતી હોય તો-ધંતુરાનાં પાન ૨૦-૨૫ લાવી તેને વાટીને લુગદી બનાવવી. તેમાં થોડીક વાટેલી હળદર નાખવી. પછી તે સ્તન ઉપર જ્યાં દુખાવો થતો હોય ત્યાં બાંધવું. સ્તનની પીડા શાંત થઈ જાય છે.
- ૫ કૃમિમાં-ધંતુરાના પાનનો રસ ટીપાં ૫-૬, છાશ સાથે આપવાથી કૃમિનો નાશ થાય છે.
- ૬ અજીર્ણમાં-ધર્ત, અડદ, વટાણા, મઠ, મગ વિગેરે ભારે ખોરાક ખાવાથી જે અજીર્ણ થયું હોય તે ધંતુરાનાં બીજ (૧ રતિભાર) ખાવાથી મટી જાય છે.
- ૭ પગનાં તળીયાંમાં ફાટો પડી હોય તેમાં-માનકક્ષારના પાણીમાં ધંતુરાનાં બીજ વાટીને તેનો લેપ કરવાથી આ રોગ મટે છે.
- અકુદત્ત— ૮ ગાંડપણમાં-સફેદ ધંતુરાનાં ઉત્તર દિશા તરફનાં મૂળ (કુમળાં ન હોય તો મૂળ ઉપરની છાલ) બેઆનીભાર ને ૦૧ શેર દુધમાં ગોળ-ધી નાખીને દુધ પકાવી લેવું. આ દુધ ખાવાથી સર્વ જાતના ઉન્માદ મટે છે.
- ૯ કાનમાંથી પડે વહેતું હોય તો-૮ પલ સરસીયું તેલ, ૧ પલ ગંધક, ૧ પલ (૪ તોલા) હળદર, ધંતુરાના પાનનો રસ ૩૨ પલ-આ માપે તેલ પકાવી લેવું. આ તેલ કણનાડી માટે સરસ છે.
- બંગસેન— ૧૦ હાથીપગામાં-ધંતુરાનાં બીજ પીપરની માફક ચઢતાં ચઢતાં ખાવાથી ગમે તેવો ઢાંચુ હાથીપગાનો રોગ મટી મટી જાય છે. (વર્ધમાનપિપ્પલીના પ્રયોગના જેવો આ પ્રયોગ છે.)
- રાજમાર્તંડ-૧૧ હડકાયા કુતરાના ઝેરમાં-ધંતુરાના પાનનો રસ, દુધ, ઘી અને ગોળ-આ બધું મળીને ૨ પલ (૮ તોલા) પ્રયત્નપૂર્વક ખાઈ જવાથી હડકાયા કુતરાનું ઝેર અસર કરતું નથી.

(ધંતુરાના પાનનો રસ બેઆનીભાર જેટલો જ લેવો.)

૧૨ ગર્ભાનિરોધ માટે—પુખ્ત નક્ષત્રમાં ધંતુરાનું ઉત્તર દિશા તરફનું મૂળ લાવીને જે માણસ સ્ત્રીને ગર્ભ ન રહે એમ ઇચ્છતો હોય તેણે પોતાની કમરે બાંધવું. અને પછી નિઃશંક રીતે સ્ત્રી સાથે સંલોગ કરવો.

શોઢક— ૧૩ પિટિકામાં—ધંતુરાનું મૂળ છુદ્દીને ઉપર બાંધવાથી પિટિકા મટી જાય છે.

વક્તવ્ય—ચરકમાં 'ધુસ્તુર' શબ્દ જ નથી. ત્રણ જગ્યોએ કનક શબ્દ વપરાયલો છે ખરો. વિષના અધ્યાયમાં મકાગંધહસ્તિ અગદમાં કનક યોજાયલો છે. કુષ્ઠના મધ્વાસવમાં 'કનક' યોજાયલો છે પણ કનકના અર્થો ઘણા થાય છે. નાગકેસર પણ કેમ ન લેવાય ? દશેમાનિમાં પણ ધુસ્તૂર કે કનક લેવો ઉલ્લેખ જ નથી.

સુશ્રુતે કંઠકાયા કુતરાના ઝેરમાં (અલર્કવિષમાં) ધંતુરાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે; પણ શ્વાસમાં ધંતુરો યોજેલો નથી. વૃંદચક્રપ્રણીત સંપ્રહત્રયોમાં પણ શ્વાસકાસમાં ધંતુરો વપરાયલો નથી. નિષંદુકારોએ એને ઉષ્ણ અને શ્લેષ્માપહ તરિકે વર્ણવ્યો છે. હારીતે અશોહરવર્તિમાં ધંતુરાનાં પાન વિગેરે યોજેલું છે, પણ ધંતુરાનાં પાન, બીજ અને રસ ત્રણ ઉપર લગાવવાથી લોહી સાથે મળે છે અને ઝેરની અસર નીપજાવે છે માટે સાવચેતી રાખવી જરૂરી છે. બાંજને વધારે ચઢાવવા માટે ધંતુરાનાં બીજ લોહો નાખે છે, પણ આવા અટકાવાળાથી ઘણા નિર્દોષ છવો મરી જાય છે તે યાદ રાખવા જેવું છે. ધંતુરાનાં પાનની બીડીઓ દમવાળાને પીવડાવવાથી દમ બેસી જાય છે પણ એ ત્રણથી વધુ બીડીઓ પીવા ન આપવી.

માત્રા—કંઠકાયા કુતરાના ઝેર માટે રસની માત્રા ૦૧ તોલાથી ૧ તોલો. બીજ રાગો માટે ૫-૬ ટીપાં. બીજ ૦૧ રતીથી ૧ રતીભાર. મૂલ ૧ વાલથી ૧૫ વાલ.

Actions and Uses—Narcotic and anodyne, other properties are similar to those of belladonna, but stronger. It affects sympathetic nervous system, but not the motor or the sensory nerves. In full doses the heart's actions becomes irregular, and there is a furious delirium. Like atropin, hyoscyamin and duboisine it acts as a mydriatic. As an antispasmodic, it is given in hepatic colic, laryngeal cough, chorea, stammering &c. In dysmenorrhœa, neuralgia, tic douloureux and sciatica it is very useful. In nym-

phomania and in puerperal mania with a tendency to suicide it is given with benefit. Pulvis stramonii compositus is burned on a plate and the fumes inhaled. Cigarettes of datura tatula are used in nervous attacks of asthma. Externally a paste of the seeds is used in urticaria and other skin diseases due to the presence of lice or other animal parasites. It is also applied in decayed teeth and to relieve toothache. Datura seeds are frequently used in India for criminal purposes....The natives apply a medicated oil to the head in headache, to enlarged testicles and boils, and to the skin in skin-diseases as pediculi lice and psoriasis. Datura juice with the root of boerhavia diffusa (Sātodi) and opium is used as an application for the relief of rheumatic pains and swelling over the hands and feet. In hæmorrhoides fissures and other painful diseases of the rectum leading to tenesmus, its application as a local anodyne ointment gives relief.

(R. N. Khory II p. 442.)

ભાવાર્થ—ધંતુરો મદકર અને વેદનાહર છે. બેલેડોનાના જેવા જ પણ તેથી વધારે તીવ્ર ગુણવાળો છે. ‘ મોટર ’ અને ‘ સેન્સરી ’ નર્વ્સ ઉપર આનો પ્રભાવ નથી જણાતો પણ “ સીમ્પેથેટીક નર્વસ સીસ્ટમ ” ઉપર આનો પ્રભાવ બહુ દેખાય છે. પૂણે માત્રામાં સેવન કરવાથી હૃદયનું કાર્ય અનિયમિત થઈ જાય છે અને લયાવહ પ્રભાવ પણ જણાય છે. ઍટ્રાપીન, હાયોસીયેમાઈન અને હુબોઈસીનની માફક આનો ગુણ પણ કીક્રીને મોટી કરવાનો છે (mydriatic). શૂળમાં (hepatic colic), કંઠોધ્વંસચુકત કફમાં, કેરીયામાં અને ગદગદ-વાકમાં ધંતુરો આશ્લેષનિવારક તરિકે વપરાય છે. રજઃકૃચ્છમાં, વાતરોગમાં, અને ગૃધ્રસી જેવા રોગોમાં તે ઘણો ઉપયોગી છે. કામોન્માદ અને આત્મઘાતેચ્છાલક્ષણાન્વિત સૂતિકોન્માદ રોગમાં ધંતુરો ફલપ્રદ ઔષધ છે. ધંતુરાનો ધુમાડો લેવાથી શ્વાસ વિગેરે રોગોમાં આરામ મળે છે. કમના હુમલા વખતે ધંતુરાની સીગારેટો પીવાય છે. ધંતુરાનાં બીજ ચામડીના રોગોમાં હિતકર છે. લીખ, જૂઓ વિગેરે આથી મરી જાય છે. કૃમિલક્ષિત ઢાંતના શૂળમાં અને તેની વેદનામાં ધંતુરો હિતકર મનાય છે. આત્મઘાત કરવામાં કે બીજાને મારવા માટે હિંદુસ્તાનમાં ધંતુરાનાં બીજનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે..... ધંતુરાના પાનના રસમાં સિદ્ધ કરેલું તેલ દેશીઓ શિરઃશૂળમાં, વૃદ્ધિમાં અને ગડગુંબડમાં વાપરે છે; અને લીખ જૂઓ વિગેરે જંતુઓને મારવા માટે પણ તે વપરાય છે. સાટોડીનાં મૂળ, અફીણ, અને ધંતુરાના પાનનો રસ અંધિયાના

સાધાના દુખાવામાં અને હાથપગ ઉપરના સોજામાં લગાડવામાં આવે છે. રક્તાર્થ, શુક્રક્ષત અને શુદ્ધકારની અન્યાન્ય પીકાઓમાં—યુનઃ યુનઃ મલત્યાગ થાય છે તેવા રોગોમાં—ધંતુરાવાળો મલમ ઉપયોગી છે.

ખોરી. ભા. ર. પા. ૪૪૨.

ઉદલેખ—વ. શા. પા. ૫૨૭; રૂ. નિ. પા. ૩૦૬; N. p. 210; Watt III p. 86; Indi. Med. Plants p. 914.

૨૮૫ મરચાં.

N. O. Solanaceæ.

નાભો—કદુવીરા (સંસ્કૃત); મરચાં (ગુજરાતી); લાલ મિચિ (મરાઠી. હિંદુસ્તાની); લંકા મરિચ, ગાછ મરિચ (બંગાલી); કિષ્કલ-ધ-સૂખ (ફારસી); Red chilli- રેડ ચીલી (અંગ્રેજી); Capsicum frutescens-કેપ્સીકમ ફ્રુટેસન્સ (લેટીન).

ગુણા:—

કદુવીરાઽમ્બિજનની બલાસમ્પી ચ દાહિની ।

હન્યર્જર્ણ વિમૂચીશ્ચ વ્રણં ક્ષિત્તં સુદારુણમ્ ।

તન્દ્રાં મોહં પ્રલાપશ્ચ સ્વરભેદમરોચકમ્ ।

નરં છુષ્ઠરં સ્તીણં સન્નિપાતાનિપીઢિતમ્ ॥

નષ્ટેન્દ્રિયગળં તીક્ષ્ણા મૃત્યોઃ આકૃષ્ય જીવયેત્ ॥ આત્રેયસંહિતા ॥

મરચાંના ગુણ—મરચાં જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, કફને હલ્લુનાર, દાહકર, અલ્પર્ષ, કોલેરા અને ગમે તેવા ખરાબ કોલેલા વળુને સાફ કરનાર છે. તંદ્રા, મોહ, પ્રલાપ, સ્વરભેદ, અરૂચિ વિગેરેનો સત્વર નાશ કરનાર છે. દર્શન, શ્રવણ અને વાક્યશક્તિક્ષીણ માણસને તેમજ સંનિપાતવાળા રોગીને મૃત્યુના મ્હોંમાંથી પણ ઉગારી લે એવાં તે ઉપયોગી છે.

આત્રેયસંહિતા

Actions—*Externally* the action of capsicum is like that of volatile oils and to some extent that of cantharidin. In other words, it is a powerful irritant. *Internally*—In small doses it stimulates the secretion of saliva and gastric juice and increases

* દુખતી આંખો ઉપર આંખાં ધંતુરાનાં પાન મૂકી પાટો બાંધીને રાત્રિએ સૂઈ જવાથી સવારે આંખની વેડના, કળતર, કદાપો નરમ પડી ફાયદો માલમ પડે છે.

(૫. અમૃતલાલભાઈ પટ્ટણી.)

peristaltic movements. It is therefore a sinlagogue, stomachic, tonic and carminative. In large doses it is a gastro-intestinal irritant. The writer once treated a caso of acute enteritis brought on by taking a large quantity of capsicum. It is a cardiac and vascular stimulant, feeble narcotic, diuretic and aphrodisiac.

Therapeutics—*Externally*—Like cantharidin, capsicum may be used to promote the growth of hair. The plaster may be applied in rheumatism, lumbago or torticollis. A piece of lint soaked in an infusion of the pods and covered with oiled silk may be used for the same purpose. The tincture is a valuable remedy for chilblains. *Internally*—It is chiefly used as a condiment in India. The tincture mixed with tannic acid (1 dr. of each in water 10 ozs.) makes a useful gargle in relaxed throat, simple tonsillitis, and chronic pharyngitis. It is an excellent remedy in atonic and flatulent dyspepsia and dipsomania. In the last, it not only checks the craving but stimulates and tones the gastric functions. It may induce sleep in delirium tremens, if the cayenne pepper is given in 20 to 30 gr. doses in a bolus made with honey (Lyons).

(Materia Medica. Rakhaldas Ghosh.)

લાવાર્થ—ખંડારના ઉપયોગમાં મરચાં કેન્થેરીડીનની જગોએ વાપરી શકાય. ખંડાર ચોપડવાથી જખરી ઉશ્કેરણી થાય છે. અંદરના ફરફના બોરને ખંડારની ઝમઝમાટી શાંત કરી દેછે.

થોડી માત્રામાં મરચાં લાલાસાવ અને પાચક રસોને વધારે છે તેમજ આંતરડાંની અળસીયા જેવી ગતિને પણ વેગ આપે છે. મરચાં લાલાસાવવર્ધક, પાચક, અત્ય, વાતક છે. મોટી માત્રામાં લેવાથી આંતરડાંમાં ઉશ્કેરણી કરી મૂકે છે. આ લેખકે એક માણસને અતિશય મરચાં ખાવાથી થયેલો આંતરડાંનો સોજો (Enteritis) સારો કરેલો છે. હૃદય અને ખીજ અવયવો (Vascular) માટે પણ તે ઉત્તેજક છે, રહેજ ઘેન લાવનાર છે, મૂત્રલ છે અને વાજીકરણનું કામ કરનાર પણ છે.

કેન્થેરીડીનની માફક મરચાં પણ વાજ વધારનાર છે. મરચાંનું પ્લાસ્ટર સધિવામાં, કટિશૂલમાં અને મન્યાસ્તંભ (torticollis)માં પણ ઉપયોગી છે. મરચાંના કવાથમાં લીંટનો એક કડકો બોળીને પણ પ્લાસ્ટરની માફક જ

કામમાં લઘુ શક્ય છે. મરચાંનો ટીંકચર ઠંડીને લીધે થયેલા ત્વકરોગ (chilblain)માં ઉપયોગી મનાયલો છે.

હિંદુસ્તાનમાં તે ખાસ કરીને મસાલા તરિકે ખોરાકમાં વપરાય છે. ટૅનીક એસીડ સાથે મરચાંનું ટીંકચર (બન્ને ૧-૧ ડ્રામ લેવાં. પાણી ૧૦ ઓંસ લેવું.) બનાવીને તેના કોગળા ગળામાં ચોરીયા થયા હોય અને શ્વાસ-નળીનો સોજો હોય તેમાં લરવામાં આવે છે. બધી જાતનાં અલ્લર્જી માટે મરચાં સરસ ઉપાય છે. ૨૦ થી ૩૦ ગ્રેનની માત્રામાં મરચાંનું ચૂર્ણ મધ સાથે ગોળી વાળીને આપવાથી ડીલીરીયમ ટ્રીમેન્સ (તંદ્રા)માં ઉપયોગી છે. (રાખાલદાસ દોષની મેટેરીયા મેડીકા. પા. ૫૪૨)

નવ્યમત—ટાઇફસ, સતતજ્વર, શોથ, આમવાત, અલ્લર્જી, કૉલેરા વિ-ગેરે રોગોમાં દેશી વેદામાં મરચાં વપરાયલાં છે. (એટકીન્સન). બહુ જ સરસ વાટેલાં ૧૦ ગ્રેન મરચાંનું ચૂર્ણ એક આર્ડ્રેસ ગરમ પાણીમાં દિવસમાં બે કે ત્રણ વખત આપવાથી ‘ ડીલીરીયમ ટ્રીમેન્સ ’માં ઘણી વખત ઘણું સરસ પરિ-ણામ લાવે છે.

ઉદ્ભવ—Indig. Drugs. p. 64; Glimpses p. 95; Indi. Medi. Plants p. 900.

૨૮૬. ટોમેટાં.

N. O. Solanaceæ.

Lycopersicum esculantum (લેટીન).

“ ઘણા લોકોને ટોમેટાંનું નામ કાને પડતાં જ ઓકારી આવે છે, તો પછી કાચાં ટોમેટાં ખાવાની તો વાત જ ક્યાંથી કરાય ? એમ કેમ થાય છે, એમ થવાનું શું કારણ છે, એ અમે કહી શકતા નથી. પરંતુ તેવા લોકોએ ટોમેટાંને મીઠું લગાડીને ચાર પાંચ વખત ખાતાની સાથે જ તેમનો એ તિર-સ્કાર ક્યાંનો ક્યાંય ચાલ્યો ગયાનું અમને સ્મરણ છે, એટલું જ નહિ પણ પછી તો ટોમેટાં ખાસ મંગાવીને હોંસે ને હોંસે ખાય છે. પ્રસ્તુત લેખકનો સ્વાભાવ સુદાંત એવો જ છે.

“ અનેક પ્રકારની શાકભાજીઓમાંથી ટોમેટાં આરોગ્યની દૃષ્ટિએ અત્યંત મહત્વનાં અને ઉપયુક્ત છે. સર વૉલ્ટર રેલેને આ કૃષ્ણ સૌથી પહેલાં ‘ શલકો ’ નામના બેટમાં જડ્યું અને ત્યાંથી તેણે તે યૂરોપમાં આણ્યું એમ ઐતિહાસિક લેખો ઉપરથી જણાય છે.

“ પહેલાં તો લોકો ટોમેટાંને ફક્ત એક સુંદર દેખાવડા ફળ તરિકે વાવતા હતા. પચાસ પોણાસો વર્ષમાં જ લોકો તેનો ખાવામાં ઉપયોગ કરવા લાગ્યા છે. જ્યારે ફક્ત સુંદર ફળ તરીકે જ ટોમેટાંને વાવતા ત્યારે અંગ્રેજીમાં તેને ‘ Love apple ’ કહેતા અને હજીસુદ્ધાં કેટલાક લોકો આ નામનો ઉપયોગ કરનારા મળી આવે છે.

“ લોકો જ્યારે ટોમેટાંને સૌથી પહેલાં ખાવા લાગ્યા ત્યારે ટોમેટાં ખાવાથી કેન્સર નામનો રોગ થાય છે, એવો ઘણા લોકોને બ્રમ હતો; અને તેથી ઘણા લોકો ઇચ્છા હોવા છતાં ટોમેટાં ખાતાં પડીતા હતા. પણ એ સમજીત નિરાધાર હતી. ટોમેટાં ખાવાથી કેન્સર થતું નથી એ શાસ્ત્રીય શોધો ઉપરથી સિદ્ધ થયું છે. ધીમે ધીમે જુની કલ્પનાઓ નાશ પામતી ગઈ અને ઘણા લોકો ટોમેટાં ખાવા લાગ્યા. માગણીના પ્રમાણમાં ટોમેટાની નીપજ ઘણી વધવા લાગી; અને અત્યારે અમેરિકા, મેક્સિકો, ઇટાલી અને બીજા દેશોમાં શાકભાજીઓમાં બટાટાથી ઉતરતું પ્રમાણ ટોમેટાનું છે. ટોમેટાંને શાસ્ત્રીય રીતે વાવે છે ને તેનું સંવર્ધન સુદ્ધાં મોટા પ્રમાણમાં થાય છે.

“ શરીર-સંવર્ધનને માટે જોઈતાં કેટલાંક દ્રવ્યો-લોહ, અને બીજા ક્ષાર-ટોમેટાંમાં ઘણાં હોય છે. ટોમેટાંમાં લોહનું પ્રમાણ દુધમાંના પ્રમાણના કરતાં બમણું અને ઇંડાના રસ કરતાં પાંચઘણું હોય છે. સફરજન, પીઅર્સ, સંતરાં, મોસંબી, દ્રાક્ષ, તરબુચ, સકરટેટી, કાકડી અને પીચીઝના કરતાં પણ ટોમેટાંમાં લોહનું પ્રમાણ વધારે છે. તેમજ કાંઠા, મૂળા, શકરીઆં, નાલકેર, રીંગણાં, ગાજર, કોલીફલાવર, બીટ, કેળાં, ટર્નિપ વિગેરે ફલભાજીઓના કરતાં ટોમેટાંમાં લોહનું પ્રમાણ લગભગ અર્ધા કરતાં વધારે હોય છે.

“ લાઈમ નામનો ક્ષાર સુદ્ધાં ટોમેટાંમાં ઘણો હોય છે. સફરજન, કેળાં ને ચોખાના કરતાં ટોમેટાંમાં લાઈમ વધારે છે. રીંગણામાં સરખા પ્રમાણમાં, અને ગોમાંસ, મટન અને માછલાં કરતાં ટોમેટાંમાં લગભગ ત્રણઘણો લાઈમ હોય છે. ઘણુંખરે બધાં ફળ કરતાં અને બીજા શાકભાજીઓ કરતાં ટોમેટાંમાં પોટાશ ક્ષાર ઘણો વધારે હોય છે. ટોમેટાંમાં જે એક પ્રકારનો સ્વાદ લાગે છે, તે એકસેલીક ઍસીડને લીધે લાગે છે એમ ઘણા લોકો પહેલાં માનતા હતા, પણ એ ખરે ન હોય ટોમેટાંમાં જે સાઇટ્રીક ઍસીડ હોય છે તેનો એ સ્વાદ લાગે છે એમ નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થયું છે.

“ શરીરપોષક સૂક્ષ્મ દ્રવ્યને અંગ્રેજીમાં Vitamines ‘વીટામીન્સ’ કહે છે. આ દ્રવ્ય હરેક અનાજમાં હોય છે. ઘણુંખરે ફળફળાદિ અને મુખ્યત્વે કઠીને શાકભાજીમાંનાં આ સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો થોડોક તાપ લાગતાં જ બળી જાય છે. પરંતુ

ટોમેટાંમાં વીટામીન-સ ૧૪૦ ડીગ્રી ફાર્નહાઈટ તાપ લાગે ત્યાં સુધી બળતાં નથી એમ ડૉ. ગિવન્સ નામના એક સંશોધકે સિદ્ધ કર્યું છે. તેજ પ્રમાણે ટોમેટાંને ડબામાં રાખી મૂકવાથી (Canned) સુદાં તે સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો નષ્ટ નથી થતાં.

“ શરીરપોષક અને શરીરસંવર્ધક સૂક્ષ્મ દ્રવ્યોને અંગ્રેજીમાં વીટામીન-સ કહે છે, એમ ઉપર જણાવ્યું છે. એ સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો ત્રણ ભતનાં હોઈ તેમને અંગ્રેજીમાં ‘ ફેટ સોલ્યુબલ-એ ’ ‘ વોટર સોલ્યુબલ-બી ’ અને ‘ સી ’-આવાં જુદાં જુદાં નામ છે. આ ત્રણે સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો ટોમેટાંમાં ખૂબ હોય છે; અને તે લીલાં ટોમેટાંમાં જ હોય છે એમ નહિ, પણ સૂકવેલાં અથવા સંરક્ષણ કરીને ડબામાં રાખી મૂકેલાં (આ પ્રમાણે અમેરિકા વિગેરેમાં ડબામાં શાક તૈયાર મળે છે) ટોમેટાંમાં સુદાં હોય છે. માટે ફળ અને શાકભાજીમાં ટોમેટાં અત્યંત મહત્વનાં છે. આ ત્રણે પ્રકારનાં વાઈટામીન-સ આપણને મળે એટલા માટે ટોમેટાં હમેશાં ખાવાં જોઈએ એમ નામાંકિત સંશોધક સેજુડલે અને આસર્જોર્ન આમહૂપૂર્વક ભલામણ કરે છે. ”

ચિત્રમય જગત્ ઑગસ્ટ ૧૯૨૩

તિક્તલોણિકાદિ વર્ગ

N. O. Scrophularineæ.

૨૮૭ આગીથો

નામો—ક્ષેત્રનાશિની, અમિત્રુક્ષ (સંસ્કૃત); આગીથો (શુભરાતી); લઘુ-કુરંડિકા (મરાઠી); Striga Lutea-સ્ત્રીગા લ્યુટીયા (લેટીન.)

કુરંડિકા ક્ષેત્રભૂષા કુરંટી ક્ષેત્રનાશિની ॥

ગુણા:—

કુરંટિકા સરા રુચ્યા ગુર્વી ચાન્નિપ્રદીપની ।

નાશિની કફવાતાનાં વૈદ્યેસ્તુ પરિકીર્તિતા ॥

બૃહત્કુરંડિકા શીતા પાકે માધ્વી કટુ: સ્મૃતા ।

તિક્તો ક્ષારા ચ રૂક્ષા ચ સરા વૃષ્ટ્યા જડા મતા ॥

વાતલા પિત્તલા વસ્તૌ વાતકારી કફાપહા ।

રક્તદોષં મૂત્રકૃચ્છ્રં નાશયેદિતિ કીર્તિતા ॥

॥ નિ. ર. ॥

ગુણુ—સર, રુચ્ય, ગુરુ, અગ્નિદીપન, કફન, વાતન.

વર્ણન—આ વનસ્પતિ ઘણું કરીને બીજા વરસાદ પછી ઉગેલી ભેવામાં આવે છે. એ ૪ થી ૬ ઇંચ કે વધારેમાં વધારે ૧ ફુટ જેટલી ઉંચાઈની હોય છે. કેટલીક વખતે તે છોડવો શાખાવાળો અને કેટલીક વખતે શાખા વગરનો પણ હોય છે. પાન ઝીણાં અને લાંબાં, ઉપર ખરસટ ધોળા વાળની રૂવાંટવાળાં હોય છે. ફુલો સુંઠર સફેદ રંગનાં આવે છે. કોઈ વખત એની ઉપર પીળાં અને રાતાં કે બાંજુડી ફુલો પણ આવે છે. આના છોડવા મુકાય છે ત્યારે કાળા પડી જાય છે, આ ઉપરથી જ એને આગીથો કહેતા હશે.

આ છોડ ખેતરોમાં થાય છે ત્યારે ઘણું નુકશાન કરે છે. તે હરણચરાના ઘાસ (Lepidagathis trinervis) ઉપર પણ ઉગેલો ભેવામાં આવે છે. આ બે કે સ્વતંત્ર ઉગનારી વનસ્પતિ છે, પણ બીજા છોડનાં મૂળીઆં ઉપર ઉગેલી હોવાથી કેટલાક તેને પરાવલંબી ગણે છે. એના મૂળમાંથી નીકળેલા ઝીણા રેસા જેવા ફાંટાઓ બીજી વનસ્પતિનાં મૂળ ઉપર ચોટડુક બેસી, તેમાંથી રસ ચૂસી લે છે. આને પરિણામે તે મૂળ છોડ કરમાઈને સૂકાઈ જાય છે. પણ દરેક વનસ્પતિ ઉપર તેનું ભેર ચાલતું હોય એમ ભેવામાં હજી સુધી નથી

આબુ. ખનતા સુધી, ઘાસની જાતની વનસ્પતિ જેવી કે ખાજરી, જુવાર, શેરડી આદિ ઉપર આગીયો ચોતાનો હુમલો કરી શકે છે, પણ કપાસ, તલ કે ઘેરંડી ઉપર તે તેમ કરી શકતો નથી. આનું કારણ એમ સમજાય છે કે ઘાસની જાતના છાડવાનાં મૂળ છીછરાં હોય છે એટલે આગીયાનાં મૂળ તે ઉપર સ્હેલાઈથી ચોંટી જાય છે અને સંહારલીલા શરૂ કરે છે. બીજી વનસ્પતિનાં મૂળ જમીનમાં સીધાં ઉતરે છે એટલે તે ઉપર આગીયાનું ભેર ચાલતું નથી. એનો નાશ કરવા માટે ખેતરમાં સારી રીતે ખાતર નાખ્યા કરવું અને વાલોળ, મગ, અડદ જેવો પાક વારંવાર લેવો. જમીનનો કસ વધતાં વેંતજ આગીયો અદૃશ્ય થઈ જશે. ઉગ્યા પછી પણ તેને તુરતજ ઉખેડીને ખાળી દેવો એ સહીસલામત છે.

આ પત્થરસદી, કડવી લુણી વિગેરેના વર્ગની વનસ્પતિ છે. એનો દેખાવ ખૂબ જ સુંદર હોય છે.

ઉપયોગ—આનો ઉપયોગ કોઈ કરતા હોય એમ જાણમાં નથી. “વનસ્પતિ-શાસ્ત્ર”માં લખે છે કે “આખા છાડને ખાળીને તેની રાખ મીઠા તેલ સાથે મેળવી ખેડુ લોકો ઠોરનાં ભાકાં ઉપર લગાવે છે.” નિઘંદુરતાકરે તેના શુષ્કોની પરીક્ષા શી રીતે કરી હશે તે જાણવું બેધો.

વક્તવ્ય—નિઘંદુરતાકરમાં જ દ્રક્ત આનો ઉલ્લેખ છે. નૅર્ન સાહેબના પુસ્તકમાં આનો ઉલ્લેખ નથી જણાતો. જલ્—આગીયો (*Ammania baccifera*) આથી ખૂબ જ ભિન્ન પ્રકારની વનસ્પતિ છે. નૅર્ન સાહેબ, હું ધારે છું કે, આગીયાનું વર્ણન (*Orobanche indica*. N. O. *Orobanchaceae*) કરે છે ખરા, અને તે આજ આગીયો હોય એમ જણાય છે. (જુઓ *Flowering plants of Western India*. Page. 221.)

ભૂજમાં એને જોગીડો, ભુરો જોગીડો કહે છે.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૫૩૮; Watt VI part II pp. 126-27; N. p. 219.

૨૮૮ કુલાહલ

N. O. Scrophularineae.

નામો—કુલાહલ (સંસ્કૃત); કલહાર, કલાર, કુલાહલ (ગુજરાતી); કુકરીમ, કેકરીમ (હિંદી); કુટકી (મરાઠી); કોલહાલ (મુંબઈ); ગૈર તાંબાકુ (હિંદી); કુકશિમા (બંગાલી); *Celsia Coromandeliana*—સેલ્સીયા કોરોમન્ડેલીયાના (લેટીન).

વર્ણન—કુલાહલના છોડવા ૧૫ થી ૨ ફે વખતે ૩ ફીટ ઉંચા વધે છે. તે જરા ફરથી રાઈ, સરસવ કે મૂળાના છોડવા જેવા દેખાય છે. ઝોની શાખાઓ બહુધા સીધી અને ઉંચી ચઢતી હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે—મૂળા કે સરસવના જેવાં જ હોય છે. આખા છોડવા ઉપર સફેદ વાગની ફાળ અને ચીકણાં બિંદુ કે રસ હોય છે, ને તેમાંથી ઉચ વાસ નીકળે છે. કુલ ધારણ કરનારી સળી ૦૫ થી ૧ ફે ૨ ફીટ લાંબી હોય છે. તે પર જરા છેટે છેટે પીળા રંગનાં ફુલો આવેલાં હોય છે. બીજ કાળા રંગનાં અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે. મૂળ ૪ થી ૧૦ ઈંચ લાંબું ધોળા રંગનું હોય છે.

સાખરમતી નદીના કાઠામાં સત્યાગ્રહ આશ્રમ આગળ સુ. જયકૃષ્ણભાઈ સાથે મહેં આ છોડ જોએલો. મીઠા પાણીના ખાડાઓમાં બહુધા શિયાળે આના છોડવા થાય છે.

ઉપયોગ—પાનનો રસ તરતની તેમજ ઝુની સંગ્રહણીમાં બહુ જ અકસીર છે. તેનો ખાસ ગુણ શામક (sedative) અને ગ્રાહી છે.
(ક્રામોકોપીયા ઇન્ડીકા.)

પાનને ફૂટીને તેમાંથી કાઢેલો રસ વિસ્ફોટકનાં આંદાવાળા દરદીને અધી ઘુંટડો પીવાડવાથી ઘણો જ ફાયદો થાય છે. પાનનો રસ રાઈના તેલ સાથે સમભાગે ભેળવી હાથની હથેળી અને પગનાં તળીઆંની બળતરા ઉપર ચોપડવામાં આવે છે.
(સર્જન સુકરજી-વૉટ ટીક્ષનેરી.)

આનાં મૂળ ચાવવાથી પાણીની તરસ મટે છે અને ઠંડક થાય છે.
(સર્જન વીલ્સન-વૉટ ટીક્ષનેરી.)

પાનનો રસ દુઝતા હરસ ઉપર સાકર અને પાણી સાથે પીવાડવાથી ફાયદો થાય છે. (ડૉ. શિરકોરે).

કુલાહલનાં મૂળ વામક અને કફન છે. બન્ધ્યાની વરાધમાં તે વપરાય છે. એક આસીસ્ટન્ટ સર્જન મહેં જણાવે છે કે આ છોડ મધુમરેહ ઉપર ઘણો અકસીર છે.

(સર્જન જ્યે સુલેન, વૉટ ટીક્ષનેરીમાં)

આ વનસ્પતિ તત્કાલ ચમત્કાર દેખાડનારી કહેવાય છે. તે લોહીના વેગને નરમ પાડનાર પણ ગણાય છે.
(‘ વનસ્પતિશાસ્ત્ર ’)

વક્તવ્ય—સુશ્રુતના સુરસાદિ ગણમાં કુલાહલનો ઉલ્લેખ છે. ઠંડકથી તેને “ સુન્દિકેતિ પ્રસિદ્ધઃ ” (સુ. ૩૮-૧૮) આમ ઓળખાવી છે. વાગમટે પણ ફુલફલ-

વિષમુષ્ટી મૂસ્તૂળો મૂતકેશી (સૂ. ૧૫-૩૦) કહેલું છે. રાજનિધંદુકારે કુલાહલને ' આમવાતમ્મ અને રક્તરોગમ્મ ' કહી છે.

“ બનરમાં વેચાતો સનેપાત (Schweinfurthia sphærocarpa H. IV p. 252) આ છે એમ હુકર સાહેબ જણાવે છે. આ સનેપાત “ સનેપાત રોગ ઉપર વપરાય છે અને નાકમાંથી લોહી વહેતું હોય તો તેની બારીક ભુકી નાકે સુંઘે છે. (વૉટ). કચ્છ અને કાઠિયાવાડની સ્ત્રીઓ કરાંચીથી આ સનેપાત (કુલાહલતું) ખીજી નામ સનેપાત છે. ઘણા એને સનેપાત કહે છે.) નામની દવા ઘરઘરાઉ મંગાવે છે અને તે ગર્ભધારણ ન કરતી હોય તેવી સ્ત્રીને ખવરાવે છે. ”

આ છોડ વાપરવા જેવો છે.

નોંધ—આ કુલાહલને કેટલાક સનેપાત માને છે, પણ ખરો સનેપાત આ નથી પણ Schweinfurthia sphærocarpa—સ્વીનફર્થીયા સ્ફીરોકાર્પા છે. આ છોડ પણ આજ નૈસર્ગિક વર્ગનો છે. એનું સિંધી નામ તેમજ હિંદી નામ પણ સનેપાત છે. આ છોડ સિંધના ડુંગરાઉ મુલકમાં થાય છે. સનિપાત ઉપર આ દવા કામ આવે છે એટલે જ આ નામ પડ્યું હશે ? બનરમાં આજ દવા (S. sphærocarpa) ‘ નેપાલી-નિંબ ’ નામથી વેચાય છે. પણ નેપાલમાં આ છોડ થાય છે કે નહિ તે વિષે ડૉ. ડીમકને શંકા છે. ખરો નેપાલીનિંબ કેવો છે તે હજી કોઈએ જોયું નથી. વધુ માટે જુઓ ઇન્ડીયન મેડીસીનલ પ્લેન્ડ્સ. વૉ. ૨, પા. ૬૨૭.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૫૩૩; N. p. 215; Watt II p. 241; Indi. Medi. Plants p. 925.

૨૮૯ કડુ

N. O. Scrophulariæ.

નામો—કટુકી, કટુરોહિણી, મત્સ્યશકલા, શકુલાદની, અશોકરોહિણી, શતપર્વા (સંસ્કૃત); કડુ (શુબ્રાતી); કટુકી (મરાઠી); Picrorrhiza Kurroa પીકોર્રિઝા કુર્ર (લેટીન).

પરિચય— શતપર્વા, ચિત્રાંગી, કાંઢરુહા, ચત્રાંગી ॥
દાહિમીચ્છદના ચૈવ દેશે ભવતિ જાંગલે ॥

ગુણા:— કટુકા પિત્તનિતિક્તા કટુ: શીતાન્નદાહજિત્ ।

બલાસારોચકાન્ હન્તિ વિષમજ્વરનાશિની ॥

॥ ધ. નિ. ॥

કટુકાઽતિકટુસ્તિક્તા શીતપિત્તાશ્વદાહજિત્ ।

બલાસારોચકશ્વાસજ્વરહૃદ્વેચની ચ સા ॥

॥ રા. નિ ॥

કટ્ટી તુ કટુકા પાકે તિક્તા રૂક્ષા હિમા લઘુઃ ।

ભેદિની દીપની હૃદ્યા કફપિત્તજ્વરાપહા ॥

પ્રમેહશ્વાસકાસાન્નદાહકુષ્ઠક્રિમિપ્રણુત્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

કટુકા તુ સરા રૂક્ષા કફપિત્તજ્વરાપહા ॥

॥ રાજવલ્લભઃ ॥

ચરક—

૧ હૃદ્રોગે—યષ્ઠ્યાહ્નિકાતિક્તકરોહિણિમ્યાં કલ્પકં પિબેન્નાપિ સિતાજલેન॥

ચિ. અ—૨૬

૨ સ્તન્યશુદ્ધયે—પાયયેતાઽથવા સ્તન્યશુદ્ધયે કટુરોહિણિમ્ ॥

ચિ. અ—૩૦

૩ કુપ્તે—સાતિવિષા ચ સેવ્યા સચંદના રોહિણીકટુકા॥ ચિ-૭-૧૩૯

સુશ્રુત—

૪ કફપિત્તજ્વરે—સર્શકરામક્ષમાત્રાં કટુકામુષ્ણવારિણા ॥ પીત્વા

જ્વરં જયેજ્જન્તુઃ કફપિત્તસમુદ્ભવમ્ ॥

ઉ-૩૯

૫ હિકાયામ્—....ગૈરિકં કટુરોહિણી....। મધુદ્વિતયાઃ કર્તવ્યસ્તે

હિકાસુ વિજાનતા ॥

ઉ-૫૦

શોઢલ—

૬ પિત્તજ્વરે—સર્શકરાં કલ્પકપેષ્યાં પિબેત્કટુકરોહિણીમ્ ॥ ન હિ

તુલ્યં તથા કિંચિત્પિત્તજ્વરનિર્બર્હનમ્ ॥

વાર્ણન—“ આ એક મોટાં મૂળવાળું શુદ્ધ થાય છે. તે કદમાં નાનું અને તેનાં પાંદડાં ઈંડાંના આકારવાળાં થાય છે. કેલ કાળાં અને શુભ્રાવર્ણાં થાય છે. આ છોડ હિમાલય અને તેની આસપાસનાં જંગલોમાં પોતાની મેળે ઊગી નીકળે છે. ત્યાંથી તેનાં મૂળ એકઠાં કરી આ દેશમાં મોકલવામાં આવે છે. ” કાશ્મીરથી સીક્રીમ સુધીના હિમાલયના બધા ભાગમાં કહુ થાય છે. કહુનો વેપાર કરીને ઘણા લોકો આજીવિકા ચલાવે છે. બજારમાં જે કહુનાં

નાનાં નાનાં મૂળીયાં મળે છે તે તો કડુના નાના નાના કંદ છે. એમાં ઘણી ગાંઠો થાય છે અને તેથી તેને ' શતપર્વા ' કહે છે. ગળોની માફક કડુ પણ કાળ્બરુ છે. કડુ ઉપર નાના નાના ડાઘ હોય છે અને તેથી તે ચકાક્કી અને વિચાક્કી કહેવાતી હશે. એ તુરતજ ભાગી જાય છે. એની અંધ માછલાં જેવી હોવાથી તેને મત્સ્યશકલા કહાય કહેતા હોય ! સ્વાદમાં કડુ અત્યંત કડવું છે.

વૈદ્યકમાં કડુનો ઉપયોગ—

ચરક— ૧ હૃદ્રોગમાં-જેઠીમધ અને કડુ એ બન્નેનું સમાન ભાગે લીધેલું ચૂર્ણ ખાંડ સાથે ફાકીને ઉપરથી પાણી પી જવું.
ચિ. અ. ૨૬

૨ ધાત્રણ સુધારવાને-પાવલીભાર કડુ હમેશાં ફાકી જવું.
ચિ. અ. ૩૦

૩ કુષ્ઠમાં-કડુ, અતિવખની કળી અને ચંદન સાથે હમેશા ખાવું. ચિ. ડ. ૧૨૬

સુશ્રુત— ૪ કક્ષપિત્તજ્વરમાં-એક તોલો કડુ, સાકર સાથે ફાકી જઇને ઉપરથી ગરમ પાણી પી જવું. કક્ષપિત્તજ્વર મટી જાય છે.
ઉ. ૩૯

૫ હેઠકીમાં-સોનાગેર અને કડુ મધમાં ચાટી જવું. ઉ. ૫૦

શોઠલ— ૬ પિત્તજ્વરમાં-સાકર સાથે પાવલીભાર કડુ હમેશાં લેવું.
પિત્તજ્વર માટે આના જેવું બીજું એક પણ ઔષધ નથી.

વક્તવ્ય—ચરક કડુને લેખનીય, લેહનીય અને સ્તન્યશોષન દશેમાનિ-માં ગણાવે છે. પાંડુમાં કડુ ઠીક વપરાયલું છે....ફદુરોહિણ્યા । યયાદોષં પ્રકુર્વાતિ મૈષજ્યં પાન્કુરોગેનામ્ ' એ ખાસ ધ્યાન જોએ છે. ગ્રહણીમાં પણ કડુ છુદ્ધથી વપરાયલું જણાય છે (જુઓ ચરક. ચિ. ૧૬-૧૦૦-૧૨૪-૧૩૫-૧૭૧-૧૮૦-૧૮૫ વિગેરે મ્હોટો). જ્વરમાં આટલું ઉપયોગી હોવા છતાં ચરકે બહુ વાપરેલું નથી દેખાતું. શકયાદિ અને બૃહત્યાદિ ક્વાથોમાં કડુ છે. શુદ્ધમાં અને કુષ્ઠમાં પણ ઠીક વપરાયલું જણાય છે.

સુશ્રુતના ગુસ્તાદિગણમાં, પિપ્પલ્યાદિગણમાં અને પટોલાદિગણમાં કડુ છે. ઘણાજરા અધ્યાયોમાં કડુ વપરાયલું જણાય છે.

‘ વૈદ્યલવન ’માં કડુથી મ્હોં સાફ થાય છે એમ કહેલું છે:-તિક્તકાવાયો
ગુલ્મવિક્રતામ્ ॥

કાળજના વ્યાધિઓમાં આ ખાસ વાપરવા જેવું છે. જે વૈદ્ય ચરકના સૂત્રસ્થાનના ચોથા અધ્યાય ઉપરથી વૈદુ કરે છે તેઓ તો કહુ હમેશાં વાપરે છે જ. નિંબાદિ ચૂર્ણ, આરોગ્યવર્ધની વિગેરેમાં જે ગુણ દેખાય છે તે કહુનો જ સમજવાનો છે. લેખન અને ભેદન ગુણને લીધે તે કામ પણ સુંદર કરે છે. આ મારા અનુભવ ઉપરથી જ લખું છું.

Actions & Uses—Alterative, bitter, stomachic, and cholagogue; given in dyspepsia, chronic dysentery, asthma, hepatic derangements, jaundice &c. Its action on the liver is similar to, but milder than that of colocynth. It is a valuable antiperiodic in low continued fevers; it is given to children in worms.

(R. N. Khory. II p. 457).

ભાવાર્થ—કહુ ચિરગુણકારી કટુપૌષ્ટિક, પાચક અને પિત્તનિઃસારક છે. અજીર્ણ, ગ્રહણી, શ્વાસ, પિત્તવિકાર, કમલા વિગેરે રોગોમાં તે અપાય છે. યકૃત ઉપર કહુની અસર કૉલોસીન્ય (ઇંદ્રવાદણી) જેવી પણ સ્હેજ મૃદુ છે. ઘણા વખત સુધી લંબાતા વિષમજ્વરમાં કહુ એક અમોઘ ઔષધ છે. બચ્ચાને કરમીયામાં કહુ અપાય છે.

ખોરી. ભા. ૨. પા. ૪૫૭.

નબ્યમત—“ મહારા સ્વાનુભવથી હું કહું છું કે કહુનાં મૂળીયાં બહુજ સુંદર પાચક છે અને અજીર્ણના ઘણાધરા કેસોમાં તેમજ આંતરડાંના રોગોમાં બહુજ ઉપયોગી છે. માત્રા—જ્વરમાં ૨૦ થી ૪૦ ગ્રેન; પાચક અને કટુપૌષ્ટિક તરિકે ૧૦ થી ૧૫ ગ્રેન-દિવસ માં ૩-૪ વખત થઇને. ”

(સુદીન શરીફ.)

આ ઔષધનો જલદ કવાથ કરીને દિવસમાં ત્રણ ચાર વખત ત્રણ ચાર દિવસ સુધી સતત આપ્યા કરવાથી ઉદરરોગમાં પાણી જેવા ઘણા જાડા થઇને આરામ મળે છે—પેટનો ભરાવો પણ એથી કરી નરમ પડે છે. ધાર્યું પરિણામ લાવવા માટે આ ઔષધ અઠવાડિયા સુધી સતત ચાલુ રાખવું જોઇએ.

(સર્જન મેજર. ડી. આર. થૅમ્પસન. M. D; C. I. E. મદ્રાસ)
પ્રો. એફ. જે. કૉફર્ડ (I. M. S. Madras) જણાવે છે કે—

આનો ટીંકચર બનાવીને અમોએ તાવમાં (ill-defined fever) વાપર્યો છે. તેનાથી ઉખ્ણતા કમી થઇ જાય છે; પણ આથી જાડા થાય છે એટલે તેનો ઉપયોગ અમારે બંધ કરવો પડ્યો હતો. આ દવાની અમો કબજાયાત-વાળા તાવના દરદીઓ માટે લલામણ કરીએ છીએ. શ્લીષ્ઠના એક કેસમાં આ દવાના ઉપચારથી તાવ એકદમ ઉતરી ગયેલો, જાડો પણ એકદમ સાફ

થઇ ગયેલો-પહેલાં અનિયમિત ઝાડો થતો હતો છતાંયે. એક બીજા મેલેરીયા તાવના ફરદી ઉપર-જે ફરદીનો તાવ બીજા દેશી ઘરગથ્થુ હવાઓથી વધવા પામ્યો ન હતો પણ સાવ ઉતરતોયે નહતો-આ હવા આખા દિવસમાં ૩-૪ વખત આપવામાં આવી હતી અને તેનાથી ૧૦૧° તાવ ૬૬-૫° ડીગ્રી ઉપર આવી ગયો હતો; પણ બે ત્રણ દિવસ સુધી કેઠો દીલો થઇ ગયો હતો. આ રોગક શુષ્ક માત્રા ઓછી આપવાથી અટકી શકે ખરો. આ કેસમાં એક અઠવા-ડીયા સુધી બીલકુલ તાવ ચઢ્યો ન હતો.

(ઈન્ડીઅનસ ડ્રગ્સ કમીટી રીપોર્ટ પા. ૩૬)

ઈન્ડીઅનસ ડ્રગ્સ કમીટીના બીજા રીપોર્ટમાં (પા. ૨૬) આ હવાની નીચે પ્રમાણે નોંધ લેવાયેલી છે:-“ આ હવા જવરને અટકાવનારી છે પણ કવીનાઈન કરતાં ઘણી ઉતરતી છે. કટુપૌષ્ટિક તરિકે તે અતિ ઉપયોગી (distinctly serviceable) છે. ‘કુટકી’ નામથી હિંદુસ્તાનમાં આ હવા સર્વત્ર વપરાય છે.....કટુ સહેજસાજ રોગક છે. એનું ઐકટીવ પ્રીન્સીપલ (ઉપાદાન તત્ત્વ) પીકોરીઝીન-Picrorhizin-છે. ”

ફાર્માકોઆફીયા ઈન્ડીકાના લેખકો જણાવે છે કે-“ અમારા અંગત નિરીક્ષણને અંતે અમે જણાવીએ છીએ કે આ ઔષધ સાફ જવરન છે. એની રોગક અસર તો ઉલટું સાફ કામ કરે છે. ”

‘ફાર્માકોઆફીયા ઈન્ડીકા’ વૉલ્યુમ ૭. પા. ૧૨-૧૩ માં આ દ્રવ્યના પૃથક્કરણ વિષે સુંદર વિવેચન કરેલું છે. ડૉ. લાલમોહન ઘોષલ કડુ વિષે (Food and Drugs. Jan. 1912 માં) નીચે પ્રમાણે લખે છે:-

- (૧) કટુમાં ઉપાદાન તત્ત્વ પીકોરીઝીન નામનું છે અને તે કડવું છે.
- (૨) આ ઔષધ ઉપયોગી છે એનું કારણ આ તિક્ત ઉપાદાન તત્ત્વ જ છે.
- (૩) આ હવામાં જરા પણ ઝેરી અસર નથી.
- (૪) આથી પાચક રસો (gastric secretions) વધે છે અને તેથી તે પાચક અને કટુપૌષ્ટિક તરિકે સાફ છે.
- (૫) હૃદયના ધડકાનું બલ આ હવાના સેવનથી ઘટે છે અને આથી તાવના કેસોમાં આ હવા વાપરવી સારી છે. પલકપ્રેશર ઓછું કરે છે એ અસર ઘણી સારી છે.

(૬) આમાં કેથાર્ટિક એસીડને લીધે મૃદુ રોગક અસર છે.

(ઈન્ડીઅન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ. પા. ૬૩૬.)

ઉદલેખ-વનસ્પતિ શુણાદર્શ. પા. ૩૬૧; રૂ. નિ. પા. ૧૮; Indi. Medi Plants p. 933.

૨૯૦ ખામ

N. O. Scrophulariaceæ.

નામો—તોયવહી, જલાશયા, કાંઢકદુકા (સંસ્કૃત); નેવરી, કડવી હુણી, ખામ (ગુજરાતી); ખાંખ, નિરખ્રાહી (મરાઠી); નિરખ્રાહી (તામીલ); ખરાંબી (હિંદી); ખ્રાહી, અધ-ખીર્ણી (બંગાલી); *Herpestris monniera*—હરપેસ્ટ્રીસ મોનીયેરા (લેટીન).

પરિચય— જલોદ્ભૂતા રૂપામપુષ્પી જલાશયા ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

ગુણા:— કાંઢીરઃ કટુતિક્તોષ્ણઃ સરો દુષ્ટવ્રણાર્તિનુત્ ।

લતાગુલ્મોદરસ્રીહશૂલમંદાગ્નિનાશનઃ ॥

॥ રા. નિ. ॥

સર્પાક્ષી કટુકા તિક્ત્વા સોષ્ણા કૃમિનિકૃન્તની ।

વૃશ્ચિકોન્દુરસર્પાણામ્ વિષઘ્ની વ્રણરોપી ચ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

વામી શ્વેતફલો કુષ્ઠપિત્તશ્લેષ્મણિલાપહા ॥

॥ મ. નિ. ॥

વર્ણન—ખામના વેલા થાય છે. તે મીઠા પાણીના કાંઠે થાય છે. તે ૧ થી ૩ ફીટ કે ઓછાવત્તા લાંબા થાય છે. એમાં નાની નાની ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે, તે ગાંઠે ગાંઠે લોંચમાં મૂળ મૂકતી બને છે. તેથી એ જ્યાં ઉગે છે ત્યાં ઘણી જમીન એના વેલાથી છવાઈ રહે છે. એનાં પાન બહુધા મોટા હોય છે. ફુલ સૂક્રમ, શીંગો જેવાં, અણી થતાં, ને લીસાં હોય છે. આખા વેલાનો સ્વાદ કડવો હોય છે.

આને કેટલાક નિરખ્રાહી કહે છે. ખરી ખ્રાહી તે *Hydrocotyle Asiatica* છે.

ઉપયોગ—કડવી હુણીનાં પાન તાવવાળાને મરીની સાથે ખવરાવવામાં આવે છે. એના આખા વેલાને સૂકાવી તેનો કાઠો કરી તે સંધિવા અને હમેશની બદલજમી ઉપર અપાય છે. ઉધરસ અને તાવ ઉપર પથ્થુ ખામનો રસ મધ સાથે અપાય છે. કબજિયાત અને પેસાબના અટકવા ઉપર વિશેષ કરી ખામ વપરાય છે.

ખામ નાનાં છોકરાને પેટ ઉપર બાંધવાથી (બાફીને) પેટ નરમ પડે છે, હસ્ત આવે છે. ખામ ગરમ છે; ગુદમ, ખરોલ, કૃમિ, સાપ, વીંછી, ઉંઢર વિગેરેના ઝેરમાં ઉપયોગી છે. તે શુ'બડાંને પણ મટાડે છે.

વક્તવ્ય—પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ખામનો ઉલ્લેખ નથી. કારવલી, તાયેવલી, ગંઢાલી શબ્દો ક્યાંયે નથી. સર્પાક્ષી ચરકસુશ્રુતમાં છે. કલ્હણે તેનો અર્થ 'સર્પાક્ષી લોહિતપુષ્પા, શંભુપુષ્પમેદઃ' (ક. ૮-૧૧૭) એવો કરેલો છે. સુશ્રુતમાં એક જ ઠેકાણે તોદર્પણનો ઉલ્લેખ છે, પણ તે કુધાન્ય છે (સ્. ૪૬-૨૧). બંગાલી કવિરાજો આજ છોડને બ્રાહ્મી માને છે. મંદૂકપર્ણિને *Hydrocotyle Asiatica* કહે છે.

નવ્યમત—હિંદુ વૈદ્યો આને જ્ઞાનતાંતુને બલ આપનાર માને છે અને તેથી ઉન્માદ, અપરમાર અને સ્વરલેહમાં વાપરે છે. (યુ. સી. દત્ત).

હિંદુઓ આને બહુ જ ઉત્તમ મૂત્રલ અને શોષક માને છે (એઇન્સ્લી); પણ આ વાતમાં ઝાઝું વબ્બુદ નથી (રૅડસબર્ગ). પાનનો રસ ગ્યાસ્તેલ સાથે સંધિવા ઉપર હિંદુસ્તાનમાં ચોપડાય છે; પણ આ પ્રયોગમાં ખરો ફાયદો ગ્યાસ્તેલ કરે છે કે આ રસ તે શંકારપદ છે. (ફાર્મા ૦ ઇન્ડી.)

પાનનો રસ એક ચમચો ભરી બચ્ચાંને પાઇ દીધો હોય તો સળેખમ અને વરાધથી પીડાતાં બચ્ચાંઓને ઉલટી ઝડા થઇ જઇને આરામ થાય છે. (યુ. સી. દત્ત).

પાંડીચેરી તરફ આ વાજીકરણ મનાય છે. લંકા તરફ આને 'લુણાવેલ' નામથી સંજોધે છે અને તાવમાં વાપરે છે.

ઇન્ડીયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૫૩૬; રૂ. નિ. પા. ૩૨૬; N. p. 217; Watt VI p. 225; Indi medi Plants p. 930.

पाटलादि वर्ग

N. O. Bignoniaceæ.

२८२ रगतरोहिडा

नामो—रोहितकः, दाडिमपुष्पकः, दाडिमच्छदः. (संस्कृत); रगतरोहिडा (शुभशती); रगतरोहिडा (भराडी); रोहिडा, रक्तरोरा (डि'ही); रोडा, रथना, हरिषुडाडा, पित्तशय (भ'गादी); रोहिरा, लहुरा, लुआर (प'नय); Tecoma undulata—टैकोमा अनडयुवेटा (लेटीन).

गुणा—

रोहितको यकृत्प्लीहगुल्मोदरहरः सरः ॥
शुक्ररोहितकश्चैव कटूष्णमुभयं स्मृतम् ॥
कर्णरोगहरश्चैव विषवेगविनाशनम् ॥

॥ ध. नि. ॥

रोहितकौ कटुस्निग्धौ कषायौ च सुशीतलौ ।
कुमिदोषव्रणप्लीहरक्तनेत्रामयापहौ ॥

॥ रा. नि. ॥

रोहितकः स्निग्धो रक्तप्रसादनः ।
कषायः शीतलः स्निग्धो यकृद्गुल्महरो मतः ॥
नेत्ररोगप्रशमनः क्रिमिघ्नो व्रणनाशनः ॥

॥ भा. प्र. ॥

रोहितको यकृत्प्लीहगुल्मोदरहरः सरः ॥

॥ रा. च. ॥

चरक—

- १ कफपित्तमेहे—....वैभीतरौहितककौटजानि । कपित्थपुष्पाणि च
चूर्णितानि क्षौद्रेण लिह्यात् कफपित्तमेही ॥ चि. अ-६
- २ प्लीहोदरकामलादिसु—रोहितकलतानान्तु काण्डकाः साभयाजले ।
मूत्रे वा शृतमेतच्च सप्तरात्रस्थितं पिबेत् ॥ कामलागुल्ममेहार्शः-
प्लीहसर्वोदरकुमीन । तद् हन्यात् जाङ्गलरसैः जीर्णैः स्याच्चात्र
भोजनम् ॥ चि. अ-१८
- ३ श्वेतप्रदरे—रोहितकान्मूलकल्कं पाण्डुरे प्रदरे पिबेत् ॥
चि. अ-३०-११४

૪ કુષ્ઠે—.....રોહીતકકુટનવનિન્દ્યાઃ। સપ્તચ્છદકરવીરા શ્વસ્યન્તે
સ્નાનપાનેષુ ॥ ચિ. ૭-૧૨૬

વર્ણન—રગતરોહીડાનાં આડ ૧૦થી ૧૫ શ્રીટ ઉંચાં થાય છે. એમાં
ઝડી શાખાઓ થોડી પછુ ઝીંચી ઝીંચી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે.
શાખાઓ સીધી ને બહુધા ઉંચી ચઢતી હોય છે. કેમળ શાખાઓ ઘણીવાર
નીચી ઝુકી રહેલી હોય છે. પાન સામસામાં, અને કેાઇ કેાઇ આંતરે પછુ આવેલાં
દેખાય છે. પાનનાં ટેળવાં ઘણું કરીને બુદ્ધાં હોય છે. પાનની બન્ને સપાટી
ઘણું કરી એક સરખા લીલા રંગની હોય છે. પાન ઢાઢમડીના પાનને મળતાં
હોય છે. પુલ્લ શાખાઓને છેડે સુંદર કેસરીયા રંગનાં શિયાળામાં આવે છે.
શીંગો ઉનાળે આવે છે; ૬ થી ૮ ઇંચ લાંબી હોય છે.

જ્યારે પુલ્લ આવે છે ત્યારે આ આડની શોભા જોવા જેવી હોય છે.
એક અંગ્રેજ વિદ્વાન લખે છે કે:—“ A tree with drooping branches like
weeping willow: when in flower, few trees can present a more
noble or beautiful sight. This is a rare tree and worthy of culti-
vation, for the sake of it's elegant foliage and showy flowers. ”

બૈદ્યકમાં રગતરોહીડાનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ કક્ષપિત્તજન્ય મેહમાં—બહેડાં, રગતરોહીડા, કડો વિગેરેનાં
કુલોનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવાથી પ્રમેહ મટે છે.

ચિ. અ. ૬

૨ પ્લીહોદર, કમળો વિગેરેમાં—રગતરોહીડાના આડની
કેમળ શાખાઓના નાના નાના ટુકડાઓને હરડેના કવાથમાં
કે ગોમૂત્રમાં સાત દિવસ સુધી રાખી મૂકવા. એ પછી
એ ટુકડાઓનું ચૂર્ણ કરી પીવાથી કમળો, ગુલ્મ, પ્રમેહ,
હરસ, બરોળ, ઉદર અને કૃમિ વિગેરે મટે છે.

ચિ. ૧૮

૩ સફેદ પ્રદરમાં—રગતરોહીડાના મૂળની છાલનું ચૂર્ણ પી-
વાથી સફેદ પ્રદર મટે છે. ચિ. ૩૦ ૧૧૪

૪ કુષ્ઠમાં—રગતરોહીડાનો કવાથ સ્નાનમાં, પીવામાં, લેપમાં—
હરેકમાં વાપરવો. ચિ. ૭-૧૨૬.

વસ્તુવ્ય—ચરકસુશ્રુતમાં રોહીતકનો ઉલ્લેખ છે. ચરકમાં હૃદ્રોગચિકિત્સામાં
નિ. ૨૪

રોહિતકની યોજના છે (વિ. ૬ સ્વા. અ. ૨૬-૨૯). સુશ્રુતે ચૈતિકકાચમાં (આંખનો રોગ છે. મોતીયો હશે ?) નીચેનો પ્રયોગ દર્શાવ્યો છે. પલાશરોહિત-મધુકજા રસાઃ । ક્ષોદ્રેણ યુક્તા મદિરામ્નમિશ્રિતાઃ ॥ અર્થાત્ રગતરોહિડાનો સ્વરસ આંખના કામમાં ઉપયોગી હોય એમ જણાય છે, અને નિઘંટુકારોએ પણ તેને ' નેત્રામયાપક ' કહેલો છે. આની ટીકામાં કેલ્કેષે ' રોહિતો લાક્ષ્મણપુત્રસ્ય-પુત્રઃ '—આવો પરિચય કરાવ્યો છે. આ ઝાડને ઢાડિમડી જેવાં પાન તો જરૂર છે જ પણ ઢાડમ જેવાં ફુલ ન કહેવાય એમ માફ માનવું છે. બાક્યા હાડ ઉપર આની છાલ અકસીર મનાય છે પણ ચરકસુશ્રુતમાં અસ્થિભગ્નચિકિત્સામાં તેનો ઉપયોગ નથી.

ખંજાલા તરફ રગતરોહિડો જુદો વપરાય છે. તેનું લેટીન નામ ' એમુરા રોહિતક '—*Amoora rohituka* છે. તે લીંબડાના વર્ગની વનસ્પતિ છે (N. O. Meliaceae).

' રાજનિઘંટુ ' કારે રોહિતકના બે લેહો દર્શાવ્યા છે:—(૧) લાલ ફુલવાળો રગતરોહિડો અને (૨) સફેદ ફુલવાળો. સફેદ ફુલવાળું ઝાડ મ્હારા જોવામાં તો નથી આવ્યું.

' આયુર્વેદ વિજ્ઞાનમ્ 'ના ૫૬૦ મા પૃષ્ઠ ઉપર રોહિતકનું ચિત્ર આપેલું છે, જે ખંજાલ તરફનો રગતરોહિડો હશે એમ લાગે છે.

રોહિતો વર્ણાડસ્યાસ્તિ ઇતિ રોહિતકઃ '—જેની છાલનો અથવા ફુલનો (સ્પષ્ટ નથી) રંગ લાલ હોય તેજ રોહિતક (લાતુલ ટીક્ષિત). ' રોહિતકલતા ' શાથી કહ્યું હશે ? જેમ લવલી ને લતાથી સંબોધેલી છે તેમ આ ઝાડને પણ લતા કહીને પહેલાં સંબોધતા હશે એમ જણાય છે.

આ ઝાડ ઠેરઠેર ઉગાડવાં જોઈએ. બરોળ, ઉદર, કમળો, મૂઢમાર વગેરે પર આનો શુભ ચોક્કસ જ છે.

નવ્યમત—રગતરોહિડો રસાયન, આહી, બદ્ય છે. ચક્રત્ અને પ્લીહની વૃદ્ધિમાં, મેહમાં અને અશક્તિમાં આ વપરાય છે. (આર. એન. ખેત્રી.)

કોમળ શાખાઓની છાલને સિંધ તરફ સીફીલીસમાં વાપરે છે. (મુરે.)

નોંધ—*Tecoma undulata* અને *Amoora Rohitaka* એ બે ઉપરાંત *Rhamnus Wightii* (N. O. Rhamnaceae) અને *Polygonum glabrum* (N. O. Polygonaceae.)—આ બેને પણ રગતરોહિડો તરિકે ઓળખવામાં આવે છે. ખુમાઈ તરફનાં બમરોમાં આ બન્નેને રગતરોહિડાના નામથી ઓળખે છે. આ ચારમાં ખરો રગતરોહિડો આપણા વાળો જ—*Tecoma*

undulata-છે ક્ષીમ માનવામાં જરા પણ વાંધો નથી. તેને વાપરી જોવાથી શંકાશીલોની શંકાઓનું નિરાકરણ થઇ જશે. ધર્મોદ્ધા દવાખાનાવાળાઓ આ ચારેને વાપરીને ભલે ખાતરી કરી જીએ.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૫૪૧; રૂ. નિ. પા. ૪૪૭; N. p. 225; Watt VI part IV p. 1; Indi. Medi. Plants p. 943.

૨૯૨ પાટલા

N. O. Bignoniaceae.

નામે—પાટલા, તામ્રપુષ્પી, વસંતવૃત્તી, અંબુવાસિની (અંરકૃત); પાડળ (શુભરાતી. મરાઠી); પાડેર (હિંદી); કર્કીગફુર (મલાયલમ); પુપાદ્રી (તામીલ); પાડલગાથ (બંગાલી); પાટુડિ (ઉત્કલ); Steriospermum chelonoides (લેટીન).

પરિચય— પાટલાપાદપ: શુદ્ધ: શેલુપત્ર: પ્રસિદ્ધક: ।
કાષ્ઠપાટલિકા તદ્વત્ કદંબદલિની ચ સા ॥

॥ શિવદત્ત: ॥

ગુણ:— પાટલાડરુષિશોયાત્મશ્વાસતૃદ્ધર્દિનાશ્ચિની ।
નાત્યુષ્ણં તુવરં સ્વાદુ સત્પુષ્પં કફવાતનુત્ ॥
પિત્તાતિસારદાહનં ફલં હિકાત્પિત્તનુત્ ॥

॥ ધ. નિ ॥

પાટલા તુ રસે તિક્ત્વા કટૂળ્લા કફવાતજિત્ ।
શોફાધ્માનવમિશ્વાસશ્ચમની સન્નિપાતનુત્ ॥

॥ રા. નિ ॥

પુષ્પં કષાયં મધુરં હિમં હથં કફાત્નુત્ ।
પિત્તાતિસારદાહનં ફલં હિકાત્પિત્તહત્ ॥

॥ આ. પ્ર ॥

સિતપાટલિકા તિક્ત્વા ગુરુળ્લા વાતદોષજિત્ ।
વમિદિક્કાકફમ્ની ચ શ્રમશોષાપહારકા ॥

॥ ધ. નિ ॥

સુગંધિ વિશદં હથં વાકુલં પાટલાનિ ચ ॥

સુશુત સ. ૪૧-૨૮૭.

- ચરક— ૧ વ્રણપ્રચ્છાદનાર્થમ્—પાટલ્યાઃ પિપ્પલસ્ય ચ । વ્રણપ્રચ્છાદને વિદ્વાન્ પત્રાણ્યર્કસ્ય ચાદિશેત્ ॥ ચિ. ૧૨-૨૩
- સુશ્રુત— ૨ અક્ષમર્યામ્—પાટલાકરવીરાણાં ક્ષારમેવં સમાચરેત્ ॥ ચિ. ૭-૨૩
- ૩ દિક્ષાયામ્—પાટલાયાઃ ફલં પુષ્પં..... ।.....ચત્ત્વારો યુષયોગાઃ સ્યુઃ પ્રતિપાદપ્રદર્શિતાઃ । મધુદ્વિતીયાઃ કર્તવ્યાઃ તે દિક્ષાસુ વિજ્ઞાનતા ॥ ડ. ૫૦-૨૨
- ૪ મૂત્રવિકારેષુ—પાટલાક્ષારમાહૃત્ય સસકૃત્વઃ પરિશ્રુતમ્ । પિબેન્મૂત્ર-વિકારઘ્નં સંસૃષ્ટં તૈલમાત્રયા ॥ ડ. ૫૮-૪૬
- શોદહ— ૫ અભિદગ્ધવ્રણે—સિદ્ધં કલ્કકષાયાર્યાં પાટલ્યાઃ કટુતૈલકમ્ । દગ્ધવ્રણરુજાસ્ત્રાવદાહવિસ્ફોટનાશનમ્ ॥ (સઘોવ્રણાધિકારે)
- વૃંદ— ૬ મૂત્રાઘાતે—સતૈલં પાટલામ્સમ ક્ષારવદ્વા પરિશ્રુતમ્ ॥ (મૂત્રાઘાતાધિકારે)

વર્ણન—પાટલાનું મોટું ઝાડ થાય છે. ૩ થી ૫ એડી ફલ (leaflets) આવે છે. પાન ગોળાકાર હોય છે, ટેરવે અણીવાળાં અને મોટાં હોય છે. પાનની ડીંટડી ૩ થી ૩ ઇંચ જેટલી લાંબી હોય છે. ફલ પીળાશ લેતા રાતા રંગનાં, સુગંધી, ગાંધી ઇંચ જેટલાં લાંબાં હોય છે. પુષ્પાભ્યન્તરકોષની પાંખડીઓ ઉપર, અંદર અને બહાર બહુજ આછી ઝીણી ઝીણી ફેવાંટી હોય છે. પુલ એપ્રીલ-જુન સુધીમાં હોય છે. મોટી વાંકી શીંગ થાય છે. તેમાં ૧૨ થી ૩૦ ખીજ નીકળે છે. દરેક ખીજ ૩ ઇંચ જેટલાં મોટાં હોય છે.

અયોધ્યાનાં જંગલોમાં, સીક્રીમમાં ૨૦૦૦ ફીટની ઉંચાઈએ, સીલ્હટ, કાચાર, ચીતાગોંગ, બ્રહ્મદેશ, આસામ વિગેરેમાં આ ઝાડ થાય છે. ફેબ્રુઆરી-માર્ચમાં બધાં પાન ખરી પડે છે. એપ્રીલમાં પાછાં નવાં પાન ફુટે છે. પાન ફુટ્યા પછી પુલ ખીલે છે.

આના ફુલને 'વસંતફૂલી' કહેવામાં આવ્યું છે. પુલ બહુજ સુંદર, લાલ રંગનાં અને સુગંધી હોવાથી સાહિત્યમાં ઠીક વર્ણવાયાં છે. 'ક્ષેમકુતૂહલ'માં તેનાં ફુલ હમેશાં ધારણ કરવાથી શું ફાયદા થાય છે તે કથાવેદા છે:—પાટલં ચ મહચ્છીતં શ્લેષ્મવાતવિવર્ધનમ્ । મંદામિપિત્તદોષઘ્નં કર્ણવ્યાધિવિનાશનમ્ ॥ પાટલં ધારયેચ્છતુ સમ્યગ્વાસત્સમંચિતમ્ । જ્વરમૂર્ચ્છાવિપાસાધનમાયુષ્યં દાહનાશનમ્ ॥

મુ. જયકૃષ્ણભાઈએ Kigelia pinnata (N. O. Bignoniaceae) ને ખોટી પાટલા કહેલી છે.

નર્ન સાહેબ લખે છે:—“ The flowers are compared by the poets to the quiver of Kama, the god of love (Sir. W. Jones). It is the fragrant Pitalâ of Hindoo poetry.

વૈદ્યકમાં પાટલાનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ યજુ ઢાંકવા માટે—પાટલાનાં પાનથી યજુ ઢાંકવો સારો છે.
ચિ. ૧૩-૯૩.

સુશ્રુત— ૨ પથરીમાં—પાટલાનો વિધિસર ક્ષાર કાઢવો અને એ પથરીવાળાને થોડા દિવસ ખવડાવવાથી પથરી નાશ પામે છે.
ચિ. ૭ ૨૩.

૩ હેડકીમાં—પાટલાનાં ફુલ અને ફળ બન્નેનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવા આપવું. હેડકી મટે છે.

૪ મૂત્રના વિકારોમાં—પાટલાનો ક્ષાર તેલ સાથે પીવાથી અનેક પ્રકારના પેસાળના રોગો મટે છે. ઉ. ૫૮-૪૬.

શોઢલ— ૫ અગ્નિથી દાઝવાથી યજુ પડયો હોય તેમાં—પાટલાના મૂળના કવાથમાં પાટલાના મૂળનું ચૂર્ણ કંઈક તરીકે નાખીને સરસીયું તેલ નાખી વિધિસર પકાવી લેવું. તે ચોપડવાથી દાઝ્યાની બળતરા, ધારાં તેમજ વિસ્ફોટક રોગો મટે છે.

વૃંદ— ૬ મૂત્રાઘાતમાં—પાટલાને ખાળીને ખાખ કરવી. તે ખાખને ક્ષારની વિધિ પ્રમાણે ખાળી લેવી, અર્થાત ક્ષાર કાઢીને તેલ સાથે પીવાડવો.

વક્તવ્ય—ચરકે શોથહર દશેમાનિમાં પાટલા ચોખેલી છે. પ્રખ્યાત પંચ મહામૂળમાં પાટલાની ગણતરી છે. રસાયનના બન્ને પાઠો બ્રાહ્મરસાયન તેમજ ન્યવનપ્રાશાવલ્લેહમાં પાટલા ચોખ્યલી છે. તે વિરેચનોપગ તરિકે ચોખ્યલી છે. વિષના અધ્યાયમાં એકાદ બે જગોએ તે વપરાયલી છે.

સુશ્રુતે અધોભાગહર તરિકે પાટલાની છાલ ગણાવેલી છે. “તત્ર પાટલાન્તાનાં ત્વચઃ” । ક. ૩૬-૪. ખરાબ પાણીમાં તેમજ ઝેરયુક્ત પાણીમાં પાટલાનું પુષ્પ અધિવાસન કરવા સૂચવેલું છે. હરસમાં “ પાટલાપામાર્ગવૃહતીપલાશાક્ષરં વા ” (ચિ. ૫-૧૩) આમ કહેલું છે. રક્તાભિષ્યન્દમાં બીજી દવાઓ સાથે પાટલા-પુષ્પ ચોખ્યલાં છે. મહાત્થયમાં પાટલા ચોખ્યલી છે.

સફેદ પાટલા પશુ થાય છે પશુ તેની મૂંને ખખર નથી.

ઉદ્ભવ—Brandis. p. 495; N. p. 225; રૂ. નિ. પા. ૫૦; Indi; medicinal plants p. 946.

૨૬૩ ટેંદુ

N. O. Bignoniaceæ.

નામે—દીર્ઘવૃન્તઃ, ટિંદુકઃ, યોનાકઃ, વૃથુશિમ્વઃ (સંસ્કૃત); ટેંદુ (ગુજરાતી); ટેન્દુ (મરાઠી); શોણગાછ (બંગાલી); Oroxyllum Indicum—આરોક્ષાઈલમ્ ઇન્ડીકમ્ (લેટીન).

ગુણાઃ— ટિંદુકઃ શિશિરસ્તિક્તો વસ્તિરોગહરઃ પરઃ ।
પિત્તશ્લેષ્મામવાતાતિસારકાસારુર્ચર્જિયેત્ ॥

॥ ધ નિ ॥

ટેંદુફલં કટુષ્ણં ચ કફવાતહરં લઘુ ।
દીપનં પાચનં હૃદયં રુચિકૃલ્લવણામ્લકમ્ ॥

॥ રાં. નિ ॥

શ્વેતોનાકો દીપનઃ પાકે કટુકસુવરો હિમઃ ।
ગ્રાહી તિક્તોઽનિલશ્લેષ્મપિત્તકાસપ્રણાશનઃ ॥
ટુંદુકસ્ય ફલં બાલં રૂક્ષં વાતકફાપહમ્ ।
હૃદયં કષાયં મધુરં રોચનં લઘુ દીપનમ્ ॥
ગુલ્માર્શઃક્રિમિહનૃ પ્રૌઢં ગુરુ વાતપ્રકોપનમ્ ॥

॥ મા. પ્રા ॥

સુશ્રુત—

૧ અતિસારે—ત્વક્પિઠં દીર્ઘવૃન્તસ્ય પદ્મકેસરસંયુતમ્ ।
કાશ્મરીપદ્મપત્રૈશ્ચાવેષ્ટ્ય સૂત્રેણ તં દઢમ્ ।
મૃદાવશિષ્ઠં મુકુતમજ્જારેષ્વલકૂલયેત્ ।
સ્વિન્નમુદ્દૃત્ય નિષ્પાઢિચ રસમાદાય તં તતઃ ।
શીતં મધુયુતં કૃત્વા પાયયેતોદરામયે ॥

ઉ અ. ૪૦

ધર્ણુન—આ ઝાડ હિમાલયના નજીકના પ્રદેશમાં, યમુના નદીના પૂર્વ પ્રદેશમાં, આસામ, બ્રહ્મદેશ, મલ્લાયા દ્વીપકલ્પ, કૅંકણના ઘાટો, આંધ્રામાન વિગેરે ઠેકાણે થાય છે. ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં આ ઝાડ જવલ્લેજ રેખામાં આવે છે. ઝાડ ઘણું મોટું થાય છે. લાકડું ઘણું જ પોચું હોય છે. પાન ઘણાં લાંબાં હોય છે. પાંદડાં (leaflets) પણ મોટાં હોય છે. શીયાળામાં પાન

ખરી બચ છે. આની શીંગ ઘણી મોટી થાય છે. એક વખત આ શીંગ એક હોય તો ભાગ્યે જ ભૂલાય. શીંગામાં મોટામાં મોટી શીંગ કહાય આ હશે. કોંકણ તરફ તે બદ થાય છે. કથમૂળનું આ ઝાડ છે.

વેદકમાં ટેંદુનો ઉપયોગ

સુશ્રુત— ૧ અતિસારમાં-ટેંદુની લીલી છાલની હુમલી બનાવી લેવી. તેની ઉપર શીવણ અને કમળનાં પાન લપેટવાં અને દોરો બાંધી દેવો. પછી ઉપર માટીનો થર કરવો. પછી અંગારામાં તે ગોળો મૂકવો. માટી લાલચોળ થાય એટલે ગોળાને અંગારામાંથી લઈ લેવો. ઠંડું પડે એટલે માટી, પાન વિગેરે દૂર કરીને છાલવાળી ચટણીમાંથી રસ નીચોવી લેવો. એ ઠંડા રસમાં મધ નાખીને પીવાથી અતિસાર મટે છે.

ઉ. અ. ૪૦

વક્તવ્ય—ઘણાખરા અરહુ (અરહુસો-મહાનિંબ) અને ટેંદુના નામમાં ગોટાળો કરે છે. કંટલાક તો આ બન્ને ઝાડને એકજ ઝાડ તરિકે ઓળખે છે. નિષંદુકારોએ પણ ' રથોનાકદ્યમ ' કહીને આવો ગોટાળો કરેલો છે. અરહુ (અરહુસો) અને ટેંદુના નૈસર્ગિક વર્ગો તદ્દન જુદા છે-બન્નેના શુષ્ક મળતા હશે ખરા. અરહુસા માટે ' અહુ ' અને આ ઝાડને ' રથોનાક, ટેન્ડુક ' નામથી મ્હેં ઓળખ્યાં છે.

અરકે અનુવાસનોપગ, પુરીપસંઘહણ, શેથહર અને શીતપ્રથમન વર્ગમાં રથોનાકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અમરકોષમાં રથોનાકનાં ૧૨ નામો આપેલાં છે. અરહુ વિગેરે ભેશું જ ગણાયેલું છે. મળ્દૂર્ણ, કુટજદ, શુકનાસ વિગેરે નામો પરિચય માટે ઠીક છે. મળ્દૂક હવ વર્ણમસ્ય-મળ્દૂક જેવાં પાન કેમ કહ્યાં હશે? શુકનાસના જેવાં પુષ્પ હોય છે માટે શુકનાસ નામ આપેલું છે. કુટર વક્ત્રીમવન્ નટતિ સ્પન્દતે રતિ કુટજટઃ ॥

Actions & Uses—As an anodyne the oil is dropped into the ear in otorrhœa. The powder and infusion of the bark combined with opium are sudorific, better than Dover's powder. As an anodyne a bath prepared with the bark is frequently employed in acute rheumatism. It is also used in dropsy.

(Khory II p. 460.)

Dr. B. Evers says:—" I have made a trial of the powder and an infusion of the bark and have found it to be most powerfully

diaphoretic; the drug has slight anodyne properties, also a bath prepared with the bark I have frequently employed in rheumatism. Twenty cases of acute rheumatism were treated with this drug and in all the results have been most satisfactory. The dose of the powder is from 5-15 grains, thrice daily; of the infusion (1 ounce of the bark to 10 ounces of boiling water) an ounce three times a day. Combined with opium it forms a much more powerful sudorific than the compound powder of ipecacuanha. The drug does not possess any febrifuge properties.

[Indian Medical Gazette. February and March 1875].

ભાવાર્થ—ટેંટુની છાલથી પકાવેલું તેલ પૂતિકણમાં વપરાય છે. છાલનું ચૂર્ણ અથવા ક્વાથ, અગ્નિથી સાથે સેવન કરવામાં આવે તો ‘ ડોવર્સ પાઉડર ’ ના કરતાં શ્રેષ્ઠ પસીનો લાવનાર છે. વેદનાહર તરિકે છાલના ઉકાળા વડે સંધિવાવાળા ભાગ ઉપર સેચન કરવાથી ફાયદો થાય છે. ઉદરરોગમાં પણ આ વપરાય છે. (ખેરી.)

ડૉ. બી. એવર્સ જણાવે છે:—“ છાલનાં ચૂર્ણ અને ક્વાથ બન્ને મહેં વાપરી જોયાં છે અને બન્ને ઉત્તમ સ્વેદન જણાયાં છે. આમાં વેદનાહર ગુણ રહેલો છે; છાલનો ક્વાથ મહેં સંધિવાના કેસોમાં બહુ વાપર્યો છે. તીવ્ર સંધિવાના ૨-૬ રોગીઓમાં મહેં આ દવાનો પ્રયોગ અજમાવ્યો છે અને લગભગ બધા જ કેસોમાં મને આ દવાએ ફાયદો બતાવ્યો છે. છાલના ચૂર્ણની માત્રા ૫ થી ૧૫ ગ્રેનની છે અને ક્વાથ (૧ ઓંસ છાલ અને ૧૦ ઓંસ ગરમ પાણી) એકેક ઓંસ દિવસમાં ત્રણ વખત અપાય છે. અગ્નિથી મેળવણી કરવાથી આ દવા ‘ ટંપાઉન્ડ એપીકાકયુઆના પાઉડર ’ કરતાં વધારે સ્વેદન અસર દાખવે છે. જ્વરરક્ષ તરિકે આ દવા કામ કરતી નથી.

(ઇન્ડિયન મેડિકલ ગેઝેટ. ફેબ્રુઆરી માસ. ૧૮૭૫)

નબ્યમત—છાલનું ચૂર્ણ અને હળદરની લુગદી ઘોડાંને પડેલી પીઠ સારી કરનાર છે. (ગેમ્બલ).

બીજ રચક છે. (જી. જી. વુડના પ્લેન્ટ્સ ઓફ ઇન્ડિયાનાગપુર. પા. ૧૨૫)

ઉદલેખ—૩. નિ. પા. ૪૮; N. p. 224; Brandis p. 496; Indi. Medi. Plants p. 939.

तिक्तगोक्षुरादि वर्ग

N. O. Pedalineæ.

२८४ तल.

नाभाः—तिलः (कृष्ण, श्वेत) (संस्कृत); तल (शुश्रुती); तिल (भराडी; डिंही); कुंजद (क्षरसी); सिमसिम् (अरणी); तिल (भंगाही); Sesamum—सीसेमम् (अंग्रेज); Sesamum Indicum—सीसेमम् धन्नीकम् (बैटीन).

गुणाः—

तिलो रसे कटुस्तिको मधुरस्तुवरो गुरुः ।

विपाके कटुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः कफपित्तनुत् ॥

बल्यः केद्यो हिमस्पर्शः त्वच्यः स्तन्यो ब्रणे हितः ।

दन्त्योऽल्पमूत्रकृत् ग्राही वातघ्नोऽग्निमतिप्रदः ॥

॥ ध. नि ॥

स्निग्धो वर्णबलाग्निवृद्धिजननः स्तन्यानिष्ठो गुरुः

सोष्णः पित्तकरोऽल्पमूत्रकरणः केद्योऽतिपथ्यो ब्रणे ।

संग्राही मधुरः कषायसहितः तिक्तो विपाके कटुः

कृष्णः पथ्यतमः सितोऽल्पगुणदः क्षाणास्तथान्ये तिलाः ॥

॥ रा. नि. ॥

पिण्याकं मधुरं रूक्षं तीक्ष्णं नेत्रविकारकृत् ।

मलापष्टम्भकं रक्तं कफवातप्रमेहनुत् ॥

पिताम्रबलपुष्टिश्च ददातीति भिषग्मतम् ॥ नि. रा. ।

तिलो विपाके मधुरो बलिष्ठः स्निग्धो ब्रणालेपन एव पथ्यः ।

दन्त्योऽग्निमेधाजननोऽल्पमूत्रः त्वच्योऽथ केद्योऽनिलहा गुरुश्च ॥

॥ राजबल्लभः ॥

तैलं स्नेहोत्तमं प्रोक्तं तिलजं तिलसम्भवम् ।

कषायं च रसे स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवागि च ॥

पित्तलं बद्धविण्मूत्रं न च श्लेष्माविबर्द्धनम् ॥

॥ ध. नि ॥

तिलतैलमलंकरोति केद्यं मधुरं तिक्तकषायमुष्णतीक्ष्णम् ।

बलकृत् कफवातजन्तुखर्जूनग्रणकण्डूतिहरं च कान्तिदायि ॥

॥ रा. नि. ॥

तिलतैलं गुरुस्पर्धैर्बलवर्णकरं सरम् । वृष्यं विकाशि विशदं मधुरं रस-
पाकयोः ॥ सूक्ष्मं कषायानुरसं तिक्तं वातकफापहम् ॥ वीर्यनेप्यं
हिमं स्पर्शं बृंहणं रक्तपित्तकृत् ॥ लेखनं बद्धविण्मूत्रं गर्भाशय-
विशोधनम् । दीपनं नुद्धिदं भेद्यं व्यवायि व्रणमेहनुत् ॥ श्रोत्रयो-
निशिरः शूलनाशनं लघुताकस्म् । त्वच्यं केश्यं च चक्षुष्यं अभ्यंगे
भोजनेऽन्यथा ॥ छिन्नाभिन्नच्युतोत्पिष्टमथिते क्षतापिञ्जिते । भग्न-
स्फुटितविद्धाक्षिदग्धविस्त्रिष्टदरिते ॥ तथाभिहतनिर्भुग्नमृगन्याघ्रा-
दिभिः क्षते । वस्तौ पानेऽन्नसंस्कारे नस्थे कर्णाक्षिपूरेण ॥ सेकाभ्यं-
गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ॥

॥ भा प्र. ॥

चरक—

- १ अर्शःसु—.....तिलकल्कैः.....सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः.....स्वेदयेत्
पोट्टलीकृतैः ॥ चि. ९.
- २ रक्तार्शःसु—नवनीततिलाभ्यासात्....अर्शासि अपयान्ति रक्तानि॥
चि. ९
- ३ प्रवाहिकायाम्—कल्कः स्याद् बालविल्वानां तिलकल्कश्च तत्समः।
दध्नः सरोऽम्लः स्नेहादयः खड्डो हन्यात् प्रवाहिकाम्॥ चि. १०.
- ४ व्रणोपनाहने—सतिलाः.....दध्यम्लाः.....शक्तुपिण्डिका.....शस्ता
स्यादुपनाहने ॥ चि. १३.
- ५ मारुतोत्तरे व्रणे—सदाहा वेदनावन्तो ये व्रणाः मारुतोत्तराः। तेषां
तिलान्युमाञ्चैव भृष्टान् पयसि निर्वृतान् ॥ चि. १३
- ६ वानरक्ते—लेपः पिष्टासतिलास्तद्वत् भृष्टाः पयसि निर्वृताः ॥
चि. २२.

वाग्भट—

- ७ पोषणार्थम् दन्तदृढीकरणार्थञ्च—
दिने दिने कृष्णतिलप्रकृष्यं समश्नतां शीतजलानुपानम् ।
पोषः शरीरस्य भवत्यनल्पो दृढीभवत्यामरणाच्च दन्ताः ॥
उ. १९
- ८ तृष्णायाम्—सर्वान्यङ्गानि लिम्पेच्च तिलपिण्याककाञ्जिकैः। चि. १

- हारीत— ९ मूत्ररोधे—यस्तिलकाण्डसारं दधिमस्तुसंमिश्रितं पिबेत् ।
स नरश्च मूत्ररोधं हत्वा सद्यः सुखमाप्नोति ॥ चि. ३०
- चक्रदत्त— १० वातशूले—तिलैश्च गुडिकां कृत्वा भ्रामयेज्जठरोपरि ।
गुडिका शमयत्येषा शूलञ्चैवातिदुःसहम् ॥
- ११ अन्नमर्याम्—तद्वन्मधुदुग्धयुक्ता त्रिरात्रं तिलनालभूतिश्च ॥
- भावप्रकाश— १२ आमवाते—कल्कमद्याद्वा तिलविश्वयोः ॥
- १३ व्रणशोधनरोपणे—वर्तिस्तिलानां कल्को वा शोधयेत् रोप-
येद्व्रणम् ॥
- १४ सूर्यावर्ते—क्षीरपिष्टैस्तिळैः स्वेदः ॥
- १५ मांसभक्षणजाजर्णि—मांसानि सर्वान्यपि याप्ति पाकं ।
क्षारेण सद्यः तिलनालजेन ॥
- १६ इन्द्रलुप्ते—गोक्षुरस्तिलपुष्पाणि तुल्यं च मधुसर्पिषी ।
शिरः प्रलेपितं तेन केशैः समुपचीयते ॥
- बंगसेन— १७ रक्तातिसारे—वदरीमूलकल्कन्तु तिलकल्कं तथैव च ।
संगृह्य स्वरसं तेषामजाक्षीरेण योजयेत् ॥
- १८ नेत्ररोगे—स्नानं कृष्णतिळैश्चापि चक्षुष्यं तिमिरापहम् ॥
- वैद्यमनोरमा — १९ पादयोः तोदे—दीर्घमार्गगमनेन पादयोः तोदमस्ति यदि तैल-
मर्दनम् । कोष्णतोयपरिषेचनं निशि प्रोक्षताक्लिग्मशयनं च
शस्यते ॥
- २० स्थूलये—अतिस्थूलशरीरो यः तिलतैलं प्रगे पिबेत् ॥
- २१ भग्ने नग्ने वा अस्थिन—भग्ने नग्ने जाठरे वाऽस्थिन सम्यक्
स्थाने स्थाने संनिवेश्याम्बरेण । तैलाक्तेनोद्धृत्य तैलैः सखोष्णैः
सिञ्चेच्छेषं वातभैषज्यवच्च ॥
- राजमार्तण्ड— २२ भङ्गातकोत्पश्यथौ—हैयंगवीनं महिषीसमुत्थं पयःप्रपिष्टैः
संहितं तिलैर्यत् । अभ्यङ्गयोगेन तदामनन्ति भङ्गातकोत्पश्यथुं
निहन्ति ॥

શોઢલ— ૨૩ વાતરોગે—ન તૈલસદૃશઃ સ્નેહઃ મારુતસ્ય નિવર્હણઃ ।
 ન હિ વાયુશ્ચ તૈલં ચ ચિરં માત્રેષુ તિષ્ઠતઃ ॥
 વૃંહણાર્થં તિલા મુરુયા વાતરોગવિનાશનાઃ ।
 ગુઢમિશ્રાન્ તિલાન્ શ્વાદેત્....॥

વેદ્યક્રમાં તલનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ હરસમાં—તલની પોટીસ કરીને શેક કરવો. ચિ. ૯
 ૨ દુર્ઝતા હરસમાં—માખણ અને તલના સતત સેવનથી
 હરસ મટે છે. ચિ. ૯
 ૩ મરડામાં—કુમળાં બીલાંનો ગર્ભ અને તલ સમાન ભાગે
 લઈ ખાટા ફર્ફી અને તેલ વિગેરેમાં ખડ બનાવી લઈ ખાવો.
 ચિ. ૧૦

૪ ત્રણ ઉપર શેક માટે—તલને ખાંડી, ખાટું ફર્ફી નાખીને
 પોટીસ કરી શેક કરવો.

૫ વાતજન્ય ત્રણમાં—તલ અને અળસીને ખાંડીને સ્ફેજ
 શેકીને દુધમાં રાંધી ઘટ્ટ થાય એટલે તેનો લેપ મારવો.
 ચિ. ૧૩

વાગ્બટ— ૬ વાતરક્ટા (gout) માં—તલને શેકી નાખી ઝીણા બારીક
 વાટી દુધમાં પીસીને લેપ કરવો. ચિ. ૨૨

૭ પોષણ માટે અને દાંત મજબુત કરવા માટે—હંમેશાં
 એક ખોખો ભરી કાળા તલ ખાઈ જવા (સારી રીતે ચાવીને).
 ઉપરથી શીતલ જલ પી જતું. આ પ્રમાણે લાંબા વખત
 સુધી કરવાથી પોષણ મળે છે અને દાંત વજ્જ જેવા મજબુત
 થાય છે.

૮ તરસ લાગતી હોય ત્યારે—તલના ખોળને કાંઈમાં
 ઘુટીને આખા શરીરે ખરડ કરવો. ચિ. ૩

હારીત— ૯ પેસાળ બંધ થઈ ગયો હોય તો—તલનાં તલસરાંને
 બાળીને ક્ષાર કાઢી લેવો (વિધિસર). એ ક્ષાર ફર્ફીની તર
 સાથે પીવાથી પેસાળ છુટી જાય છે અને સુખી થાય છે.
 ચિ. ૩૦

થકદત્ત— ૧૦ વાતશૂળમાં—તલને વાટીને માટા ગોળા કરી લેવા. આ

ગોળાઓ પેટ ઉપર ફેરવવાથી વાતશૂલ મટે છે.

૧૧ પથરીમાં—તલસરાનો ક્ષાર મધ અને દુધ સાથે ચાટી જવો.
લાવચકાશ-૧૨ સ્પર્ધિવામાં—તલ અને સુંઠનું ચૂર્ણ હમેશાં ખાવું.

૧૩ વ્રણશોધન અને રોપણ માટે—તલની વાટ વ્રણના શોધન અને રોપણ માટે ઉત્તમ છે. વાટની જરૂર ન હોય તો પોટીસ કરીને મારવાથી પણ એવોજ ફાયદો થાય છે.

૧૪ દિવસ ઉગે માથું દુખવા માંડે તો—તલની દુધમાં પોટીસ બનાવીને તે ભાગ ઉપર શેક કરવો.

૧૫ માંસનું અઘ્રણ થયું હોય તો—તલસરાનો ક્ષાર ખાવાથી મટે છે.

૧૬ માથાની ટાલમાં—ગોખરૂં ચૂર્ણ, તલનાં ફુલ, મધ અને ઘી સમાન ભાગ લઈ તે સાથે વાટી લેપ કરવો. વાળ ફરીથી ઉગવા લાગશે.

ખંગસેન— ૧૭ રક્તાતિસારમાં—ખેરડીના મૂલની છાલનું ચૂર્ણ અને તલ સમાન ભાગે લઈ બકરીના દુધ સાથે ખાવું.

૧૮ આંખના રોગમાં—કાળા તલના ક્વાથથી સ્નાન કરવું એ આંખો માટે હિતકર છે અને તિમિર-ઝંખ મટાડનાર છે.

વૈદ્યમનોરમા-૧૯ પગમાં ફાટ થતી હોય તો—લાંબી ખેપ કરી હોય અને પગમાં ફાટ થતી હોય તો તેલનું માલીશ કરાવવું અને રાત્રે ગરમ પાણીથી પગ ઝારવા.

૨૦ ખડૂ સ્થૂલ શરીર હોય તો—સવારમાં તલનું તેલ પીવું.

૨૧ હાડકું ઘડપણને લીધે ભાગી ગયું હોય અથવા વળી ગયું હોય તો—હાડકું ખરાબર બેસાડીને પછી તેલમાં કપડાં બાંધી બાંધીને તે તે ભાગ ઉપર લપેટીને પાટા બાંધવા; અથવા સ્કેજ સાજ ગરમ તેલથી તે ભાગ ઉપર સેચન કરવું.

રાજમાર્તંડ—૨૨ લીલામાં ઉડવાથી જે સોજે થાય છે તેમાં—તલને લેંસના ઘી અને દુધ સાથે સારી રીતે લસોટીને તે વડે સોજવાળા ભાગ ઉપર માલીશ કરાવવું.

શોભલ— ૨૩ વાયુના રોગમાં—તલ ખાવાથી શરીરમાં શક્તિ આવે છે અને વાયુના રોગ મટે છે. તલમાં ગોળ મીલાવી ખાવા.

નવ્યમત—યુ. એસ. ડીસ્પેન્સેટરીના તંત્રીએ તલનું તેલ “ ઝાલીવ આઈલ ”ની જગોએ ઘણાં વર્ષો સુધી વાપર્યું છે; અને તે સાફ કામ આવે

છે એમ તે જણાવે છે. તલમાં ઉત્તમ રજઃપ્રવર્તક શક્તિ છે અને દેશીઓ તેમજ ઇન્ડો-બ્રીટનો પણ માને છે કે તલ બહુ પ્રમાણમાં ખાવાથી ગર્ભપાત થઈ જાય છે. એક મુઠ્ઠીભર તલને ખાંડીને ગરમ પાણીમાં નાખીને તેમાં અદ્ય પીડિતાર્તવવાળી સ્ત્રીને બેસાડવાથી બહુ જ સાફ પરિણામ આવે છે એમ એ તંત્રીને બહુ જ વજનદાર માણસે કહેલું છે. તલની આ રજઃપ્રવર્તક શક્તિની હજી વધુ શોધખોળ થવાની જરૂર છે. તલનાં પાન યુ. એસ. ફાર્માકોપીયામાં ઓપીસીયલ છે. પાનમાં ગુંદર જેવી ચીકણ છે જે પાણીમાં નાખતાં છુટી પડી જાય છે. ફક્ષિણ અમેરિકાનાં પરગણાંમાં આનો ઉપયોગ ઠંડક તરિકે કરવામાં આવે છે. તાજાં મોટાં ૧ કે ૨ પાન ગા પીટ ઠંડા પાણીમાં ચોળી નાખવાથી પાણી કામમાં લેવા જેવું થાય છે. પાન સૂકાં લેવાં હોય તો પાણી ગરમ લેવું પડે છે. ઠંડી પોટીસ તરિકે પાન વપરાય છે. (યુ. એસ. ડિસ્પેન્સેટરી. પા. ૭૧૪). આવી રીતે હિંદુસ્તાનમાં થતાં પાનનો ઉપયોગ કેટલે દરજ્જે થઈ શકે તે શંકાસ્પદ છે. (Ph. Indi)

ડૉ. ઈવર્સ જણાવે છે—“ મહે” પાનમાંથી જે ગુંદર જેવો ચીકણો પદાર્થ નીકળે છે તે આમાતિસારના ૧૬ દરદીઓ ઉપર વાપરી જોયો છે અને દરેકને સાફ થઈ ગયેલું” પણ છે. પણ ૬-૭ દિવસ સુધી એનો ઉપચાર કરવો પડે છે. પણ મારે કબુલ કરવું જોઈએ કે મહારા હાયમાં આવેલા કેસો બહુ જાણી (virulent type ના) ન હતા. ઔષધ શીત છે. એમાં અફીણ ઉમેરવાથી એનું કામ વધી શકે છે. મહે” અદ્યપીડિતાર્તવના ૩ કેસોમાં ૧૦ ગ્રેનની માત્રામાં દિવસમાં ૩ થી ૪ વખત તલ વાપર્યો છે અને તે ત્રણેમાં મને સારો ફાયદો જણાયો છે. વૉરીંગે જણાવેલો હીપ-ગાય (કટિસ્નાન) પણ મહે” અજમાવ્યો હતો. બહુ ખાવાથી ગર્ભવંતીનો ગર્ભસ્ત્રાવ થઈ જાય છે એમ એ કે સાધારણ રીતે મનાય છે, પણ મહારા દેખવામાં એવો એક પણ કેસ નથી આવ્યો. ”

મહેને ગનેરીયામાં નીચેનું પ્રીસ્ક્રીપ્શન કોપેખા અને લીકર પોટાસી કરતાં પણ વધારે અકસીર જણાયલું છે:—

તલનું તેલ	૨૦ ટીપાં.
અંકવા કુંદસીસ	૨૦ ટીપાં.
પાણી	૩ ડ્રામ.

(ઑન૦ સર્જન. મૉરીસ. વૉટ ડ્રીક્ષનેરીમાં)

ઉદ્દેશ—૩. નિ. પા. ૬૭૮; N. p. 226; Indig. Drugs. p. 291; Indi. Medi. Plants p. 952

वासादि वर्ग

N. O. Acanthaceæ.

२६५ उटींगधु

नामो—चतुष्पत्री, मस्तकमंजरी, स्वास्तिकः, शितिवारकः, सुनिषण्णकः (संस्कृत);
उटींगधु, बोपानीवेद (गुजराती); उटगन (भराडी); उतंगन (हिंदी);
Blepharis boerhaviæfolia—बोहरीस ओरहवीक्षीया (लेटीन.)

परिचय— चांगेरीसदृशैः पत्रैः चतुर्दल इतीरितः ।
शाको जलान्विते देशे चतुष्पत्रीति चोच्यते ।

॥ भा. प्र ॥

गुणाः— सुनिषण्णो हिमो ग्राही मोहदोषत्रयापहः ।
अविदाहि लघुः स्वादुः कषायो रूक्षदीपनः ॥
वृण्यो रुच्यो ज्वरश्वासमेहकुष्ठभ्रमप्रणुत् ।
सुनिषण्णकबीजं तु मूत्रकृच्छ्रनिवारणम् ॥

॥ भा. प्र ॥

सुनिषण्णो लघुर्ग्राहि वृण्योऽग्निकृत् त्रिदोषहा ।
मेघारुचिप्रदो दाहज्वरहारी रसायनः ॥

॥ शोढलः ॥

सुनिषण्णोऽग्निकृत् वृण्यो गुरुर्ग्राही त्रिदोषजित् ।
शितिवारस्तु संग्राही कषायः सर्वदोषजित् ॥

॥ ध. नि ॥

शितिवारस्तु संग्राही कषायोष्णस्त्रिदोषजित् ।
मेघारुचिप्रदो दाहज्वरहारी रसायनः ॥

॥ रा. नि ॥

अविदाही त्रिदोषघ्नः संग्राही सुनिषण्णकः ॥

॥ राजवल्लभः ॥

चरक — १ वातकासिनः श्लार्कार्थम्—अस्यते वातकासे तु। चि. २२-७९
२ विषार्त्तानां श्लार्कार्थम्—वार्ताकुसुनिषण्णकाः।विषार्त्तानां
भिषग्भितम् ॥ चि. २५-२२१

૩ ઉરસ્તંભે—સુનિષ્ણક....આરમ્ભઃ પલ્લવૈઃ । શાકૈરલગ્નૈરધાજ્જ-
લતૈલોપસાધિતૈઃ ॥ ચિ. ૨૭—૨૫

૪ મૂત્રકૃચ્છ્રે—તક્રેગ યુક્તં શિતિવારકમ્યઙ્ગીજં પિબેત્ કૃચ્છ્રવિનાશદેતોઃ॥
ચિ. ૨૬—૫૪, ૫૮

૫ વાતરક્તે શાકાર્થમ્—સુનિષ્ણક....ઘૃતમાંસરસે મૃદ્ધં શાકસા-
ત્મ્યાય દાપયેત્ ॥ ચિ. ૨૯—૪૯

સુશ્રુત— ૬ દૃષ્ટેઃ હિતાર્થમ્—જીવન્તીશાકં સુનિષ્ણકં ચ.....દૃષ્ટેઃ હિતં
શાકમ્ ॥ ડ. ૧૭—૧૦

૭ રક્તપિત્તિનઃ શાકાર્થ—પટોલશેલુસુનિષ્ણકયૂથિકાહિતં ચ
શાકં ઘૃતસંસ્કૃતં સદા ॥ ડ. ૪૫—૧૬

વૈદ્યમનોરમા— ૮ વ્રણે—સુનિષ્ણકલ્કલેપઃ તદ્વત્.....વ્રણં હન્યાત્ ॥

પૃ. ૫૦. શ્લો—૧૧૦

વાર્ણન—ઉર્દાગણના છોડવા વેલા જેવા ચોમાસામાં ઘણા ઉગી નીકળે છે. તે ૧ થી ૪ ફીટ લાંબા વધે છે. તેની શાખાઓ વાડની ઓથ લઇને તે ઉપર ચઢે છે કે જમીન ઉપર પથરાઇ રહેલી માલમ પડે છે. એની ડાંડી અને શાખાઓ સુતળી જેવી બાડી હોય છે. તે લીલા રંગની હોય છે. તેના ઉપર સફેદ વાળની ફાળ હોય છે. ડાંડી અંદરથી પોકળ હોય છે. ગાંઠે ગાંઠે તે રહેજ બાડી થયેલી હોય છે. પાન દરેક ગાંઠ આગળથી ચાર ચાર નીકળેલાં હોય છે, અને તે ચારે દિશાએ પથરાયેલાં હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી લીલા રંગની અને નીચેની ફીક્કા લીલા રંગની હોય છે. પાન પાતળાં થાય છે. હાથ ફેરવતાં તે બન્ને સપાટીએ ખરસટ લાગે છે. પાન ઉપર ફાળ હોય છે. પાન બન્ને છેડે સાંકડાં અને વચમાં પહોળાં હોય છે; તેમને ટેરવે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. પાન ૦૧ થી ૧૧, ૨ કે ૨૧ ઈંચ લાંબાં હોય છે. પાનનો સ્વાદ ખટાશ લેતો તુરો લાગે છે. ફુલ પત્રકોણમાંથી અછેકું નીકળેલું હોય છે. પુષ્પબાલકોષનાં છ પત્રો હોય છે અને પુષ્પાભ્યન્તરકોષનાં પાંચ પત્રો હોય છે. ફુલ ઘણાં, આસમાની રંગનાં, કે .બુલાળી રંગનાં આવે છે. ફલ નાનાં, લીસાં, ચગકતાં, ભુરાંરંગનાં હોય છે. પુકેસરો ૪ (બે નાનાં અને બે મોટાં) અને સીકેસર ૧ હોય છે. બીજ અપટાં અને ગોળાઇ લેતાં ભુરા રંગનાં હોય છે. બીનાં કરવાથી તે ઉપર ચીકણા લુવાળ આવે છે.

વેદ્યકમાં ઉંટીગણુનો ઉપયોગ

ચરક— ૧ વાતજન્ય ખાંસીવાળા માટે-ઉંટીગણુનું શાક પ્રશસ્ત છે.
ચિ. ૨૨-૭૬

૨ કોઈ પણ ભાતનું ઝેર ચઢ્યું હોય તેવા માટે-ઉંટીગણુનું શાક સાફ છે.
ચિ. ૨૫-૨૨૨

૩ ઉદ્વેસ્તભવાળાને-ઉંટીગણુનું શાક મીઠા વગરનું, જલ અને તેલમાં જ પકાવેલું આપવું.
ચિ. ૨૭-૨૫

૪ મૂત્રકૃન્ધ્રમાં-ઉંટીગણુનાં બીજ છાશ સાથે પીવાં.
ચિ. ૨૬-૫૮

૫ વાતરક્તવાળાએ-ધી અને માંસના રસમાં પકાવેલું ઉંટીગણુનું શાક ખાવું.
ચિ. ૨૬-૪૯

સુશ્રુત— ૬ આંખના રોગીઓ માટે-ઉંટીગણુનું શાક હિતકર છે.
ઉ. ૧૭-૫૦

૭ રક્તપિત્તવાળા દરદીઓ માટે-ધીમાં પકાવેલું ઉંટીગણુનું શાક સરસ છે.
ઉ. ૪૫-૧૬

વેદ્યમનોરમા-૮ વ્રણ ઉપર-ઉંટીગણુનાં પાનની લેપડી લગાવવી.

વક્તવ્ય—ભાવમિત્રે આપેલો પરિચય બેતાં તો ઉંટીગણુ એજ સુનિષ્ણુક લાગે છે. ચાંગેરીનાં પાન જેવાં પાન ધત્યાદિ ઉંટીગણુને બરાબર લાગુ પડે છે. ચાંગેરી જો કે સદિગ્ધ છે (ચાંગેરી માટે જુઓ. ‘આયુર્વેદવિજ્ઞાન’ના પુસ્તક પાંચમાના ચોથા અંકમાં રા. રા. સુ. શુદ્ધવર્ધશ્રી અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણીનું ચચોપત્ર) પણ બીજું ઓળખાણ તો ઉંટીગણુને જ આબાહ લાગુ પડે છે. જલાન્વિત દેશનું શાક, ચતુષ્પત્રી-આ ઉંટીગણુનો બરાબર બંધબેસતો પરિચય કરાવે છે. ચચોપત્રમાં સુ. ભદ્રવલ્લભાઈ જે ચાંગેરી (ચાર પાનવાળી) બતાવે છે તે આજ ઉંટીગણુ હશે એમ મને તો લાગે છે. બંગાલના સ્વ. કવિરાજ વિરભરણ ગુપ્ત તેમના “વનોષધિદર્પણ”માં સુનિષ્ણુકનો પરિચય બરાબર ઉંટીગણુ જેવો જ કરાવે છે. વળી તે “ભાષાનામ” ના હેડીંગમાં શુબરાતી નામ પણ “ઉંટીગણુ” આપે છે. ચાંગેરી સુનિષ્ણુક કથી જુદી જ વસ્તુ છે એ તો નિર્વિવાદ વાત છે. ચરકમાં સુનિષ્ણુકચાંગેરીવૃત્ત છે.

સુશ્રુતીકાકાર કલ્હણાચાર્ય “સુનિષ્ણુકઃ શિરવાલિકા, ચતુષ્પર્ણીત્વપરે” આમ વધી જમીએ લખે છે. ભાવમિત્રે જે પરિચય આપ્યો છે તે કલ્હણા-
નિ. ૨૬

આર્યે પણ ટાંકેલો છે (જુઓ. સુશ્રુત. સૂત્રસ્થાન અ. ૪૬-૨૬૨). શ્રીકંઠ પણ “ સુનિષ્ણકઃ ચતુષ્પત્તા, અન્યે શાલિશ્ચકામાદુઃ । ” (અ ૨૦-૨૫) એમ જણાવે છે. શિતિમારકઃ નો વાગ્મટીકાકાર અરુણહત્ત કરંજ અર્થ કરે છે. શિતિમારક નો પર્થોય તો ઘણાખરા ટીકાકારો “ શાલિશ્ચકઃ ” આપે છે. અરુણહત્ત સુનિષ્ણકનો પરિચય નીચે પ્રમાણે આપે છે:—“ સ્વસ્તિકાદ્યો જલમધ્યે ભવતિ । પત્રૈઃ ચાંગેરીનુલ્લોડમિકરોડપિ વૃણ્ઃ । ” (સૂ ૧૫-૧૭). “ શિતિમાર ” એ સુનિષ્ણકનો જ પર્થોય છે એમ તો શેઠદલ, રાજનિધંદુ, ધન્વન્તરીય નિધંદુ વિગેરે જણાવે છે. વળી જે એક ઠેકાણે વાગ્મટીકાકાર અરુણહત્ત શિતિમારકનો અર્થ કરંજ આપે છે તે મૂતકૃત્ના અધ્યાયમાં છે. ઉર્ટીગણુનો શુભ—“ મૂતલ, ધાતુપૌષ્ટિક અને ઉપલેપક ” છે એમ અર્વાચીન દ્રવ્ય-શુભવેતાઓ પણ કબુલ રાખે છે. વળી વાગ્મટના “ પિચુકાં કોલકતક....ફલૈઃ । પીતમુષ્ણામ્બુના સગુહં શર્કરાપાનનં પરમ્ ॥ ” એ શ્લોકમાં પિચુકઃ શિતિવારકઃ એમ ટીકાકાર જણાવે છે. કરંજનાં ખીજનો મૂતલ તરિકેનો સ્વતંત્ર ઉપયોગ મારા જોવામાં ક્યાંયે નથી આવ્યો. ફક્ત લાવમિશ્ર એના ફળને “ તત્કલં કફવાત્ત્વં મેહાર્શઃક્રમિકુષ્ઠજિત્ ” જણાવે છે. આ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે શિતિવારક એ ઉર્ટીગણુ જ છે—કરંજ નહિ. ‘ વૈદ્યકશબ્દસિંધુ ’કાર પણ “ શિતિવારઃ સુનિષ્ણકશાકે ” એમ જણાવે છે અને ‘ શિતિમારકમ્ શાલિશ્ચકાકે ’ દર્શાવે છે.

સુશ્રુત સુનિષ્ણકને કષાયવર્ગમાં ગણાવે છે (સૂ ૪૨-૧૮). “ અથ સર્વપ્રાણનામયમાદ્યાર્યે વર્ગ ઉપદિશ્યતે—એ હેડીંગમાં સુનિષ્ણક પણ ગણાવે છે (સૂ. અ. ૫). વાગ્મટ સુનિષ્ણકને “ અમિક્રદ્વયઃ । ” ગણાવે છે. સુનિષ્ણક, સ્વસ્તિક, શિતિમારક જેવા શબ્દો વૃદ્ધત્રયીમાંથી મળી આવે છે, પણ ચતુઃપત્રી શબ્દ તેમાં જણાયો નથી.

ઉર્ટીગણુ એ સુનિષ્ણક ચોક્કસ છે એમ ઉપરનાં પ્રમાણોથી તો સમજાય છે. પણ આથી ચાંગેરીની સંદિગ્ધતા મટતી નથી, પણ એ ઉપરથી ચાંગેરી ઉપર સ્હેજસાજ પ્રકાશ પડે છે. ડૉ. ફીટિકર B. edullis ને ઉર્ટીગણુ કહે છે.

નવ્યમત—ઉર્ટીગણુને વૈદ્યકીય જગત સમક્ષ મૂકનાર પહેલવહેલો ડૉ. રાયલ હતો. એણે આ છોડને ‘ અર્ટીફિસી ’ વર્ગમાં ગણ્યો હતો. હોનીગબર્ગે વીચેનાના કોર્થ જોટેનીસ્ટ પાસે આ ખીજ તપાસાવ્યાં હતાં અને તે ‘ એકેન્થેસી ’ વર્ગનાં જણાવ્યાં હતાં. લાહોરવાળા ડૉ. બર્ટન આઉને આ ખીજને બરાબર જોળણેલાં છે. આ ખીજ સાવવર્ધક, શીત, મૂતલ, વાલુકરણ, કફન અને રસાયન છે.

(ડીમક).

નોંધ—અત્યાર સુધી ઉર્ટીગણુને ‘ સુનિષ્ણક ’ માની ઉપરતું વિવેચન કર્યું છે પણ જ્યારે કચ્છ—માંડવીવાળા શેઠ રા. ગોકુલદાસ ખીમજીએ મને

ખંડાલા ટેંક (પોરખંડર) આગળ પાણીવાળી જગોમાં ઉગેલો એક બરાબર આંગેરીના પાન જેવાં જ પાનવાળો, તેવા જ આકારવાળો એક ચાર પાનનો છોડ બતાવ્યો ત્યારે ખરૂં સુનિષ્ણદ્ધક તે ઉટીંગણ નહિ પણ આ નવો છોડ જ એમ મને લાગ્યું. આ નાના છોડને રા. જયકૃષ્ણભાઈ જલકપાસીઆ (*Marsilea quadrifolia*. N. O. Marsileaceae. Dalzell. p. 301) કહે છે. તે પાણીમાં જ થાય છે. બરાબર આંગેરી (*Oxalis corniculata*. N. O. Oxalidaceae) જેવાં જ પાન થાય છે.

ઉદ્ભવ—Indi. Medi. Plants p. 960; વ. શા. પા. ૫૫૪; રૂ. નિ. પા. ૭૦; N. p. 234.

૨૯૬ એખરો

N. O. Acanthaceae.

નામો—કોકિલાક્ષ; હુરુક; (સંસ્કૃત); એખરો (ગુજરાતી); કાલસન્દ (મરાઠી); તાલીમખાના (હિંદી); *Hygrophila spinosa*—હાઈગ્રોફીલા સ્પાઈનોસા (લેટીન).

પરિચય— કંટકી દીર્ઘપત્રશ્ચ પલ્લવેષુ પ્રરોહતિ ॥

॥ શિવદત્તઃ ॥

ગુણા:— કુરુક: શીતલો વૃષ્ય: સ્વાદ્વમ્લ: પિત્તહસ્તયા ।
તિક્તો વાતામશોષાદમતૃષ્ણાદષ્ટચાનિલાસ્ત્રાજિત્ ॥

॥ ભા. પ્ર ॥

કોકિલાક્ષસ્તુ મધુર: શીત: પિત્તાતિસારજુત્ ।
વૃષ્ય: કફહરો બલ્યો રુચ્ય: સંતર્પણ: પર: ॥

॥ રા. નિ ॥

કોકિલાક્ષસ્ય ઘીજં તુ શીતં સ્વાદુ કવાયકમ્ ।
તિક્તં વૃષ્યં ગુરુર્બલ્યં ગ્રાહકં ગર્ધસ્થાપકમ્ ॥

કફવાતકરં ચૈવ મલસ્તંબકરં તથા ।
રક્તદોષં ચ દાહં ચ પિત્તં ચૈવ વિનાશયેત્ ॥

પર્ણં ચ સ્વાદુ તિક્તં સ્યાચ્છોયશૂલવિષાપહમ્ ।
આનાહં વાતમુદરં પાણુરોગં ચ નાશયેત્ ॥

બંધં ચ મલમૂત્રાણાં વાતસ્યૈવ ચ નાશયેત્ ।

વૃદ્ધસ્ય કોકિલાક્ષસ્ય ગુણાસ્ત્વસ્ય સમાનમતાઃ ॥

॥ નિ. ૨ ॥

- સુશ્રુત— ૧ વાજીકરણાર્થ—સ્વયંગુપ્તેશુરકયોઃ ફલચૂર્ણં સશર્કરમ્ । ધારોષ્ઠ્યેન નરઃ પીત્વા પયસા ન ક્ષયં વ્રજેત્ ॥ ચિ. ૨૬—૨૩
- વાગ્મટ— ૨ વાતરક્તે—કોકિલાક્ષકનિર્યૂહઃ પીતસ્તચ્છાકમોજિના । કૃપામ્બ્યાસ ઇવ ક્રોધં વાતરક્તં નિયચ્છતિ ॥ ચિ. ૨૨—૧૮
- ચક્રદત્ત— ૩ શોથે—શોથનુત્ કોકિલાક્ષસ્ય મસ મૂત્રેણ વાડમ્મસા ॥
- બંગસેન— ૪ સુખપ્રસવાર્થમ્—મિતયા ચર્વણં કૃત્વા કોકિલાક્ષસ્ય મૂલકમ્ । તત્કર્ણપૂરણેનાશુ સુખં નારી પ્રસૂયતે ॥
- હારીત— ૫ નિદ્રાજનનાર્થમ્—ઝાકમંઘાત્વપામાર્ગઃ કોકિલાક્ષઃ....। કાયો નિદ્રાકરઃ શીઘ્રં મૂલં વા બાન્ધયેચ્છિત્વામ્ ॥

વર્ણન—એખરાના છોડવાઓ લગભગ ઘણીખરી જગોએ અને ખાસ કરીને ખાડાઓમાં ૨ થી ૫ ફીટ જેટલા ઉંચા વધેલા જોવામાં આવે છે. ઘણીવાર એક જ જગાએ તે બેળા ઉગેલા હોય છે. તેમાં કોઈ કોઈવાર સામસામી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે અને કોઈ વાર તે શાખા વિના ઉંચા ને ઉંચા એકલડાંડીએ વધી ગયેલા હોય છે. પાન લાંબાં હોય છે. ડાંડી અને શાખાઓને શેરડીની પેઠે ગાંઠો હોય છે. આ ગાંઠે ગાંઠે પાન આવેલાં હોય છે. કાંટાઓ અને કુલની ઠડી પણ એ ગાંઠો ઉપર જ આવે છે. કુલ શીક્ષા આસમાની કે જાંબુડા રંગનાં હોય છે; તે શિયાળે આવે છે. એનાં ફલ ડાંગરના ફલ જેવાં હોય છે. એનાં ખીજ ખડ્ડ જ નાનાં હોય છે, જે પલાળવાથી ચીકણાં થાય છે. એખરાની ડાંડીમાંથી શેરડી જેવી વાસ નીકળે છે, માટે એને સંસ્કૃતમાં દ્વલુગંધા કહે છે. એનાં આસમાની રંગનાં કુલની વચમાં પીળા ઘાંડલા હોવાથી એને કોકિલાક્ષ કહેતા હશે. તાલીમખાના એટલે તાલીમ લેનારાઓનું—કસરત કરનારાઓનું ખાણું. તલાવમાં ઉગે છે તેથી તાલમેખાના કહાય કહેવાતું હશે.

વૈદ્યકમાં એખરાનો ઉપયોગ

- સુશ્રુત— ૧ વાજીકરણુ માટે—કવચનાં ખીજ અને એખરાનાં ખીજ સમાન લાગે લેવાં. એ બન્નેના ચૂર્ણને સાકર સાથે ધારોષ્ઠ્ય

- સાથે પી જવું. એથી તે ઘણી સ્ત્રીઓ લોગવી શકે એટલી શક્તિ મેળવે છે. ચિ. ૨૬-૩૩.
- વાગ્બટ— ૨ વાતરક્રામાં—એખરાના મૂળનો ક્વાથ પીવો. એખરાનું જ શાક જમવું. કૃપાળુ માણસ જેમ કોધને હણે છે તેમ આ પ્રયોગ વાતરકતને હણે છે. ચિ. ૨૨ ૧૮
- ચક્રદત્ત— ૩ શોથમાં—એખરાને બાળીને કરેલી ભસ્મ ગાયના મૂત્ર સાથે પીવી.
- બંગસેન— ૪ સુખેથી પ્રસવ કરાવવા—એખરાના મૂળને સાકર સાથે ચાવીને તે થુક કાનમાં નાખવું. એથી સુખેથી પ્રસવ થશે.
- હારીત— ૫ ઉંઘ લાવવા માટે—એખરાના મૂળનો ક્વાથ ઉંઘ લાવે છે. અથવા એખરાનાં મૂળ માથે બાંધીને સૂઈ જવાથી ઉંઘ આવી ભય છે.

વક્તવ્ય—ક્ષાવમિશ્ર એખરાનાં નાભોમાં હજુવાલિકા નામ ગણાવે છે. હજુવાલિકાનું ઓળખાણ ચરકટીકાકાર ચક્રપાણિદત્ત ‘લામારિકા’ (સ-૪-૧૭) આપે છે. વૃંદટીકાકાર શ્રીકંઠ

હજુવાલિકા— ૧ ચરકટીકા (?) અ-૨૬-૨૪

૨ ચરકટીકા । મુશ્વતે હજુવાલિકાસ્થાને હજુરકપાઠઃ તન્ન કોકિલાક્ષકઃ॥

અ ૨૬—૨૧

—આવી રીતે ઓળખાણ આપે છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે હજુવાલિકા પહેલાંથી જ વિવાદાસ્પદ દ્રવ્ય છે. હલ્લેણે તેનું ઓળખાણ આપ્યું નથી. ક્ષાવ-મિશ્રના કથનાનુસાર હું હજુવાલિકાને જ એખરાના અર્થમાં લઉં છું. કોકિલાક્ષ અને હજુરકનો અર્થ તેા સ્પષ્ટ જ છે. તાલમ્ભાના શબ્દ હલ્લેણે પણ વાપરેલો છે. આ ઉપરથી એ શબ્દ પ્રાચીનકાળથી ચાલતો આવ્યો છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

શુક્રશોધન દશેમાનિમાં અને સ્તન્યજનન દશેમાનિમાં ચરકે ઇશુરકનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. અશ્મરીમાં બીજા સાથે ઇશુરકનો ઉપયોગ દેખાય છે, જેવો કે મૂલં શ્વદંત્રેશુરકોરુક્કો । ક્ષીરેણ પિષ્ઠં વૃહતીદ્વયં ચ ॥ ઇત્યાદિ કાષ્ઠઆસવના લીરટમાં હજુવાલિકાનો ઉલ્લેખ છે. વમનોપગ તરિકે (વિ. ૮-૧૬૦), મધુરકંઠમાં [વિ. ૮-૧૬૦], અને ક્ષીરજનન તરિકે [શા. ૮-૧૧૭] ચરકે તેની ગણના કરી છે.

સુશ્રુત તેને ઉદરમાં બીજા સાથે વાપરે છે-પારિજાતકેશુરકાપામાર્ગશ્ચારં વા તૈલસંપ્લુષ્ટમ્ પાચયેત્ [વિ. ૧૪-૧૨]. શુદ્ધમાં બીજા સાથે ઇશુરકક્ષારનો ઉપયોગ

છે [ઉ. ૪૨-૪૦]. મૂત્રાઘાતમાં પણ ખીજ સાથે છે [ઉ. ૫૮-૪૪]. વાગ્બટ વાતરક્તમાં સ્વતંત્ર ઉપયોગ દર્શાવે છે. પાછળના ગ્રંથોમાં એનો ઉપયોગ બહુ જોવામાં નથી આવ્યો.

Constituents—A principle has been isolated from the roots which has been found to be a **Cholesterol**, this fact having been fully confirmed by Drs. C. G. H. Warden & C. L. Bose.

Actions and Uses—The root is demulcent and diuretic and given in dropsy, gonorrhœa, hepatic obstruction, rheumatism, and in urinary affections. The seeds are used as aphrodisiac; a paste of the seeds is applied to rheumatic joints.

R. N. Khory. II p. 466.

“ In the Pharmacopœa of India several European contributors bear testimony to the diuretic properties of the plant, but no mention is made of the use of the seeds as an aphrodisiac and diuretic. ”
(Dymock. III p. 37).

સાવાર્થ:—એખરાનું મૂલ સ્નિગ્ધ અને મૂત્રલ છે. તે શેથ, પરમીયો, ચક્રત્ની વિકૃતિ, સંધિવા અને મૂત્રાશયનાં દરદોમાં વપરાય છે. એનાં ખીજ વાજકરણ તરિકે વપરાય છે. એના ખીજનો લેપ સંધિવામાં દુઃખતા સાંધાઓ ઉપર લગાડવામાં આવે છે.

ખોરી. ભા. ૨. પા. ૪૬૬.

“ ‘ ક્ષામોકોપીયા ઓફ ઇન્ડીયા ’ નામના ગ્રંથમાં ઘણાખરા યુરોપીયન લેખકો છોડ આખામાં મૂત્રલ અસર છે તે કબુલ રાખે છે પણ ખીજમાં વાજકરણનો શુષ્ક છે અથવા તો ખીજ મૂત્રલ છે તેનો ઉલ્લેખ નથી કરતા. ”

ડીમક. ભા. ૨. પા. ૩૭.

નવ્યમત—ડૉ. કેક' પેટ્રીક (Cat. of Mysore Drugs, no. 451) જણાવે છે કે તેણે એખરા ઘણાં દ્રોપ્સિકલ કાસ માં—શેથના રોગીઓ ઉપર—વાપર્યો છે અને તેનામાં સારી મૂત્રલ અસર છે એ વાત તો નિર્વિવાદ છે. ડૉ. ગીબ્સન પણ એની મૂત્રલ અસરની સાક્ષી પૂરે છે. ડૉ. ઇ. રૉસ અને સર્જન ઈયાસ્વામીએ પણ આનાં સારાં વખાણ કર્યાં છે. (Ph. Indi)

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. Plants p. 956; વ. શા. પા. ૫૪૯; ફ. નિ. પા. ૫૫૫; N. p. 231; Watt IV p. 316.

२८७ अधेडी.

N. O. Acanthaceæ.

नाभे।—काकजंघा, नदीकांता, प्राचीबला, काकतिका, सुलोमशा [संस्कृत];
अधेडी [शुभशती]; भसी (डिंही); शनडिशयता [भसी]; Peristrophe
bicaliculata—पेंरीस्ट्रोफी आधेडीक्युवेटा [डेडीन].

परिचयज्ञापिका संज्ञा— ' काकजङ्घा ', ' पारावतपदी ', ' लोमशा ' ॥

उत्पत्तिबोधिका संज्ञा—नदीकांता ॥

काकजंघा नदीकांता काकतिका सुलोमशा ।

तथा काकपदी काका कृष्णपुष्पा च सुस्थिरा ॥

॥ शिवदत्तः ॥

गुणाः—

काकजंघा तु तिक्तोष्णा कृमिघ्नकफापहा ।

बाधिर्याजीर्णजित् कट्वी विषमज्वरहारिणी ॥

॥ रा. नि ॥

काकजंघा तु तिक्तोष्णा रक्तपित्तज्वरापहा ।

कृमिदोषहरी वर्ण्य विषदोषहरा मता ॥

॥ ध. नि ॥

काकजंघा हिमा तिक्ता कषाया कफपित्तनुत् ।

निहन्ति ज्वरपित्ताक्षव्रणकण्डूविषकृमीन् ॥

क्षतोपयोगिका चैव बाधिर्यं च विनाशयेत् ॥

॥ भा. प्र ॥

काकजंघा हिमा हन्ति रक्तपित्तकफज्वरान् ॥

॥ म. नि ॥

शोधल—

१ एकाहिकज्वरे—काकजंघा....मूलं पुष्पेण उद्धृत्य यत्नतः ।

रक्तसूत्रेण सेवेष्टं बद्धमेकाहिकं जयेत् ॥ पृ० ६९

२ बाधिर्यं—समूलकाकजंघायाः रसः तैलेन पाचितः । तेन प्ररितकर्णस्य

बाधिर्यं शाम्यति ध्रुवम् ॥ पृ—४२७

३ शूलक्षते—दिनत्रयं वायसजंघया यः शूलप्रहारे कुरुते प्रलेपम् ।

अजातपूयो व्यथया विहीनः संरोहमभ्येति स तस्य शीघ्रम् ॥

पृ—५३४.

४ सर्पविषे—सर्वसर्पविषं हन्यात् काकजंघाऽथवा ध्रुवम् ॥ पृ. ६९९

- ચક્રદત્ત— ૬ નિદ્રાનાશે—કાકજંઘાનટા નિદ્રાઙ્ગનયોચ્છિરાસિ સ્થિતા ॥
 જ્વરાચિ૦ ।
- ૬ યક્ષમણિ—દુગ્ધેન કેવલેન તુ વાયસજંઘા નિર્ણતૈવ ॥ યક્ષમચિ૦ ॥
- ૭ દશનકૃમિપાતનાર્થમ્—નીલીવાયસજંઘા....મૂલમેકૈકમ્ ।
 સંચર્ય દશનવિધૃતં દશનકૃમિપાતનમાહુઃ ॥ ॥ દંતરોગે ।
- વૃંદ— ૮ પાણ્ડુપ્રદરે—કાકજાઙ્ગકમૂલં વા મૂલં કાર્પાસમેવ વા । પાણ્ડુપ્રદર—
 શાન્સર્યં પિવેત્તણ્ડુલવારિણા ॥ ॥ પ્રદરાધિકારેઃ ॥
- રાજમાર્તણ્ડ—૯ શોષે—ગવ્યેન પિષ્ટા પયસા નિર્ણતા નિહન્તિ શોષં સ્તલુ કાકજંઘા ।
 ૧ રાજયક્ષ્ણાધિકારે ।

૧૦ સુલ્પ્રસવાર્થ—....યદ્વા મૂલં કાકજંઘાસમુત્થમ્ । કત્થ્યાં વદ્ધં
 યોષિતાં સત્પ્રસૂતિં કુર્યાન્મૂલમ્.... ॥ શ્લો. ૩૩૨.

વર્ણન—અઘેડીને પોરખંદર તરફ કાળી અઘેડી કહે છે. તેનાં પાન
 અને ડાંડીઓ અઘેડાને મળતી આવે છે. ચોમાસામાં તે ઘણી ઉગી આવે છે.
 પાન સામસામાં, ટેરવે અણી થતાં અને તળીએ વિષમ અથવા ગોળાઇ લેતી
 ફેરવાળાં, ઘેરાલીલા રંગનાં, પાતળાં, અને વાળની ફેંવાંટીવાળાં હોય છે. એની
 ડાંડી ષટ્કોણ હોય છે. ડાંડીને કાપીને જોતાં વચ્ચેથી સફેદ ગાંભો નીકળે છે.
 સાંધાઓ અને ડાંડી કાગડાની જાંઘના સાંધાને મળતા હોય છે, જે પરથી
 એને ‘કાકજંઘા’ કહાય કહેતા હશે. એના આખા છોડવાનો દેખાવ અઘેડા
 જેવો જ હોય છે, ફક્ત એમાં કાંટા હોતા નથી. નદીના કાંઠા ઉપર બહુ થાય
 છે માટે જ એને ‘નદીકાન્તા’ કહી હશે. એને પારાવતપદી કેમ કહી હશે તે
 સમજાતું નથી.

વૈદ્યકમાં અઘેડીનો ઉપયોગ.

- શોઠલ— ૧ એકાંતરીઆ તાવમાં—પુખ્તનક્ષત્રમાં અઘેડીનું મૂળ સંભાળ-
 પૂર્વક લઈ આવવું. પછી તેના ઉપર રાતા દોરા બાંધવા.
 તે હાથે બાંધ્યું હોય તો એકાંતરીઓ તાવ મટે છે. પા. ૬૬
- ૨ બાધિર્યામાં—અઘેડીના છોડનો રસ કાઢવો. ૧ શેર રસ
 હોય તો ૦૧ શેર તેલ નાખી તેને પકાવવું. એ તેલ સિદ્ધ
 થઈ બાય એટલે તેને શીશીમાં ભરી લેવું. એમાંથી સાંજ-
 સવાર બન્ને કાનમાં ટીપાં નાખવાથી બાધિર્યા—બહેરાપણું
 મટે છે. પા. ૪૨૭

૩ ઘા પડયો હોય તો-અઘેડીના પાનની હુગદી ત્રણ દિવસ સુધી બાંધવી. ગમે તેવો ત્રણ હોય તો પણ તે પાક્યા વિના અને કોઈ પણ ભતની વ્યથા વિના જલદીથી સારો થઈ જાય છે. પા. ૫૩૪

૪ સાપના ઝેરમાં-કાકજંઘાનો રસ પીવાથી સર્વ ભતના સાપનું ઝેર અવશ્ય ઉતરી જાય છે. પા. ૬૫૫

અકદત્ત— ૫ ઉંઘ ન આવતી હોય તો-અઘેડીનું મૂળ માથે બાંધીને સૂઈ રહેવાથી નિદ્રા તુરત જ આવી જાય છે.

(જ્વરચિકિત્સા)

૬ રાજ્યક્ષમામાં-દુધ સાથે અઘેડીનું મૂળ પીવાથી રાજ્યક્ષમા મટી જાય છે. (યક્ષ્મચિકિત્સામાં)

૭ દાંતમાંથી કૃમિ પાડવા માટે-અઘેડીનું મૂળ ચાવીને દાંતે ઘસ્યું હોય તો દાંતમાં પડેલા કૃમિ તુરત જ પડી જાય છે.

વૃંદ— ૮ પ્રદરમાં-અઘેડીનું મૂળ ચોખાના ધોવણ સાથે લેવાથી પાંડુ અને પ્રદર મટે છે. (પ્રદરાધિકાર)

રાજમાર્તંડ—૯ શોષમાં-કાકજંઘાના પંચાંગનું ચૂર્ણ ગાયના દુધ સાથે પીવાથી ક્ષય મટે છે.

૧૦ સુખેથી પ્રસવ થવા માટે-અઘેડીનું મૂળ સીની કેડે બાંધવાથી સીને પ્રસવ સુખેથી થાય છે.

વક્તવ્ય—કાકજંઘાનો વિષય બહુ જ ગોટાળા ભરેલો છે. કાકથી શરૂ થતા ઘણા શબ્દો નિમંદુઓમાં આવે છે. કાકનાસા, કાકાહા, કાકમાર્ચી, કાકાદની, ધત્યાદિ શબ્દો કાકથી શરૂ થાય છે પણ તેમના લેહ બહુવા બહુ જ મુશ્કેલ છે. કાકતિક્કા અને કાકજંઘા એ બે પર્ચોયો આપણી અઘેડીના જ છે એમાં કોઈ પણ ભતનો સંશય નથી. પણ કાકનાસા, કાકાદની, કાકનાસિકા-એનો નિષ્કૃંપ કરવો સહેલો નથી. ઉપર આપેલા નિમંદુઓના ઉતારા ઉપરથી કાકજંઘાનાં નીચે પ્રમાણે નામે દેખાય છે: -નરીકાંતા, પ્રાચીંચલા, કાકતિક્કા, સુલોમશા, કાકવડી ॥ આ શબ્દો બરાબર જ છે. પણ હવે પ્રશ્ન તો એ જ છે કે કેટલાક ટીકાકારો વાયસીના કાકમાર્ચી અને કાકજંઘા એ બન્ને પર્ચોયો આપે છે. સુશ્રુતસંહિતાના ચિકિત્સાસ્થાનના નવમા અધ્યાયમાં કેહલેણાચાર્ય વાયસી કાકતિક્કા, ચિરપોટિકા રતિ લોકે, કાકમાર્ચીત્યન્મે એમ લખે છે; એટલે વાયસી નો પર્ચોયજ કાકતિક્કા કેહલેણ ગણે છે. કાકમાર્ચીનો પર્ચોય વાયસી છે એ તો નક્કી છે પણ ઉપરોક્ત નામેમાં કાકજંઘાનું નામ વાયસી નથી આપેલું. શારંગધરસંહિતા ઉપરની ‘ ચુદાર્થ-

દીપિકા 'માં કાકનાસા એટલે કાકજંવા (ઉ. ૫-૪૭) ગણાવી છે. અમરકોષમાં કાકાફી કાકનાસિકા આવા બે શબ્દોનો ઉલ્લેખ છે. ટીકાકાર ભાનુજી દીક્ષિત કહે છે કે દે. કાકજંવાયા: 'કૌવાડોઢી' હિતિહ્યાતાયા: ॥ અમરકોષ પોતે તો કાકજંવા શબ્દનો જ ઉલ્લેખ નથી કરતા. કાકનાસિકા શબ્દથી અમરસિંહ શું ધારતા હશે તે કહેવું હાલ શક્ય નથી. શારંગધરની મૂળાર્થદીપિકા ટીકામાં કાકનાસિકાનો અર્થ વિષ્ણુકાન્તા કરે છે (મ. ઉ-૧૧), અને એ જ ઠેકાણે બીજા ટીકાકાર કૌવાડોઢીતિ લોકે લખે છે. વળી ચરકટીકાકાર ચક્રપાણિદત્ત શાર્દૂષા કાકતિકા લખે છે, એનો જ બીજો અર્થ 'શુભ' પણ થાય છે. ચક્રપાણિદત્ત કાકાહ્વાનો અર્થ પણ ગોષ્ઠોદુમ્બરિકા કરે છે. આ બધા ગોટાળો પરાપૂર્વથી ચાલતો આવ્યો છે. હવે તો તેને જુદો કરવો જ જોઈએ. સ્વ. કૃતોભટ્ટે કાકમાવી, કાકજંવા, અને કાકનાસાને સારી રીતે જુદી જુદી વર્ણવેલી છે. કાકમાવી એટલે પીલુડી (Solanum nigrum. N. O. solanaceæ.), કાકજંવા એટલે આપણી અથેડી અને કાકનાસાનો શુજરાતી અર્થ નથી લખતા પણ લેટીન નામ *Gymnema sylvestre* લખે છે. એટલે કાકનાસા સંદિગ્ધ રહી. કાકાદની એટલે કંથારો-Capparis sepiaria (રા. જયકૃષ્ણભાઈ ઇંદ્રજના મત પ્રમાણે). કાકાદની એટલે ઇંદ્રાણું એમ જયકૃષ્ણભાઈ અર્થ કરે છે. 'વેદકશબ્દસિંધુ' નો કૃતો કાકનાસાનું લેટીન નામ *Solanum indicum* લખે છે, એટલે સ્વ. કૃતોભટ્ટ અને 'વેદકશબ્દસિંધુ' નો કૃતો-ખન્ને વચ્ચે લેટીન નામ વિષે મતભેદ છે. કાકનાસા મહાશ્વેતકાકમાન્યામ્-'વેદકશબ્દસિંધુ' નો લેખક જણાવે છે. ગમે તેમ હો ફક્ત કાકનાસા જ સંદિગ્ધ રહેલી છે. ભવિષ્યમાં આપણે તેને જોઈ લઈશું. અહિં તો કાકાદની, કાકજંવા અને કાકમાવી ત્રણેનો ભેદ ખરાખર લક્ષમાં રાખવો જોઈએ. અસ્તુ.

આખા ચરકમાં કાકજંવા શબ્દ શોધ્યો જડ્યો નથી. કાકાહ્વા અને વાયસી શબ્દો છે પણ એ તો કાકમાવીના પર્યાયો છે. મુશ્મતમાં પણ વાયસી અને શાર્દૂષાના જ ઉલ્લેખ છે; ફક્ત એક જ ઠેકાણે (ચિ. ૧૬-૬૩) કાકજંવાનો ઉલ્લેખ છે. કાકજંવા એતન્નામ્ના પ્રસિદ્ધા એમ ત્યાં આગળ કહેલું કહેલું છે. રાજવલ્લભમાં પણ કાકજંવાના શુભ લખેલા નથી. વાગ્સટ આરવધાદિગણ્યમાં કાકતિકા (ત્યાં આગળ ટીકાકાર શાર્દૂષા અર્થ કરે છે!) નો ઉલ્લેખ કરે છે.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૫૬૫; N. p. 243; Watt VI part I p. 141; રૂ. નિ. પા. ૩૧૩; Indi. Medi. Plants p. 982.

२६८ अरदुसी.

N. O. Acanthaceae.

नामो—वासा, आटरूषकः, वृषः, सिंहास्यः, मिषङ्माता (संस्कृत); अर-
दुसी (शुभशती); अदुसा, आसक (भरही); अदुसा, वासक (डिंही);
Adhatoda vasica—आधातोडा वासीका (देटीन).

गुणाः—

वासकः सिंहकर्णो च वृषो वासा च सिंहिका ।
सिंहास्यो वाजिदंतः स्यात् आटरूषोऽटरूषकः ॥
सिंहाननः पंचमुखी मिषङ्माता च सा स्मृता ॥
वासा तिक्ता कटुः शीता कासघ्नी रक्तपित्तजित् ।
कामलाकफवैकल्यज्वरश्वासक्षयापहा ॥

॥ रा. नि ॥

वासको वातहृत् स्वर्यः कफपित्तास्त्रनाशनः ।
तिक्तस्तुवरको हृद्यो लघुः शीतस्तृडर्चिहृत् ॥
श्वासकासज्वरच्छर्दिमेहकुष्ठक्षयापहः ॥

॥ भा. प्र ॥

वासकस्य च पुष्पाणि....कटुपाकानि तिक्तानि कासक्षयहराणि च ।
वासकः कासवैस्वर्यरक्तपित्तकफापहः ॥

॥ राजवल्लभः ॥

वासायां विद्यमानायामाज्ञायां जीवितस्य च ।
रक्तपित्ती क्षयी कासी किमर्थमुपसीदति ॥

॥ वैद्यजीवन ॥

वृषपुष्पं....कफपित्तहरं तिक्तं शीतं कटु विपच्यते ॥

॥ चरकः सू. २७ ॥

आटरूषकवेप्राग्र....तिक्ताः पित्तकफापहाः ॥

वृषागस्त्ययोः पुष्पाणि तिक्तानि कटुविपाकानि क्षयकासापहानि ॥

॥ सुश्रुत. सू. अ-४६ ॥

चरक—

१ रक्तपित्ते—वासां सशाखां सपलाक्षमूलां कृत्वा कषायं कुसुमानि
वास्य । प्रदाय कर्कशं विपचेद् घृतं तत् ससौद्रमाश्वेव निहन्ति
रक्तम् ॥ वि. अ-४

२ श्वासकासरक्तपित्तनिर्वाणे—आटरूषकमृद्रीकापथ्याकायः सश-

- कैरः । मधुमिश्रः श्वासकासरक्तपित्तनिवर्हणः ॥ चि. अ-४-६३
- ३ कृमिकुष्ठे—वृषकुटजसप्तपर्णाः.....स्नाने पाने लेपे क्रिमिकुष्ठनुदः
सगोमूत्राः ॥ चि-७-१५५
- ४ राजयक्ष्मणि—हस्तपादांगदाहेषु ज्वरे रक्ते तथोर्ध्वगे । वासासर्पिः
शतावर्या सिद्धं वा परमं हितम् ॥ चि. ८-१०३
- ५ गुल्मे—वासासर्पिः ॥ चि. ५-१२२
- सुश्रुत— ६ शोषे—कृत्स्ने वृषे तत्कुसुमैश्च सिद्धम् सर्पिः पिबेत् क्षौद्रयुतं
हिताशी । यक्ष्माणमेतत् प्रबलञ्च कासम् श्वासञ्च हन्यादपि
पाण्डुतां च ॥ उ. ४१-४३
- ७ रसायने—वासामूलतुलाकाये तैलमावाप्य साधितम् । हुत्वा सह-
स्वमश्नीयात् मेध्यमायुध्यमुच्यते ॥ चि. २८-१७
- ८ रक्तपित्ते—....स्वरसं समाक्षिकं । पिबेत्सिताक्षौद्रयुतं वृषस्य वा ॥
उ. ४५-३१.
- ९ श्वासे—वासकसर्पिः । उ. ५१-२९
- वाग्भट— १० वमिकासरक्तपित्ते निवर्हणे—वृषं तु वमिकासन्नं रक्तपित्तहरं
परम् ॥ सू-६-७८
- ११ मुखरोगे—स्वरसः कथितो दार्व्याः (वासायाः च) घनीभूतः
सर्गैरिक्तः । आस्यस्थः समधुर्वक्रपाकनाडीत्रणापहः ॥ उ. २२-१०६
- १२ ज्वरे—गुडूच्याः रक्तकल्काभ्यां....वृषस्य च ।....ज्वेहाः सिद्धाः
ज्वरच्छिदः ॥ चि. १-९२.
- भावमिश्र— १३ पित्तश्लेष्मज्वरे—सपत्रपुष्पवासायाः रसः क्षौद्रसितायुतः । पित्त-
श्लेष्मज्वरं हन्ति साम्लपित्तं सकामलम् ॥
- १४ गात्रदौर्गन्ध्ये—वासादल्लरसो लेपाच्छस्त्रघूर्णेन संयुतः ।....
गात्रदौर्गन्ध्यनाशानः ॥
- चक्रदत्त— १५ कच्छौ—कोमलसिंहास्यदलं सनिशं सुरभिर्मलेन पिष्टम् ।
दिवसत्रयेण नियतं क्षपयति कच्छुं विलेपनतः ॥
- १६ सुखप्रसवार्थ—(१) वासामूले ध्रुवे तद्वत् कटीवद्धे सूते द्रुतम् ।
(२) आटरूषकमूलेन नाभिबस्तिभगालेषः कर्तव्यः ॥

- વંગસેન— ૧૭ મસૂરિકાસુ—વૃષસ્ય સ્વરસં દદ્યાત્ સૌદ્રયુક્તં કફાત્મકે ॥
 ૧૮ ગુદકીલે—રુગતં કફવાતેન અત્યર્થે ગુદકીલકમ્ । સ્વેદયેદ્
 વા વૃષાપિણ્ઠૈઃ.....॥
- વૈદ્યમનોરમા—૧૯ ગર્ભનિષ્ક્રામણે—વાસા.....શિફાઃ દૃઢક્ । પિષ્ટા નામેરધો લિપ્તા
 ગર્ભનિષ્ક્રામણપ્રદાઃ ॥
- શોઢલ— ૨૦ મૂત્રાઘાતે—..રસં દુરાલભાયાઃ વા કષાયં વાસકસ્ય વા ॥ પૃ.-૨૯૩
 ૨૧ વાતાસુન્દરે—.....શર્કરામધુસંયુતમ્ । વાસકસ્વરસં વાડપિ.....॥
 પૃ.-૫૯૫.

વૃન્દ— ૨૨ રક્તપિત્તાદૌ—તાલીત્ત્વચૂર્ણયુક્તઃ પેયઃ સૌત્રેણ વાસકસ્વરસઃ ।
 કફપિત્તકાસતમકશ્વાસસ્વરભેદરક્તપિત્તહરઃ ॥ રક્તપિત્તાધિકારે ॥

વધુન—અરડુસીના છોડવા સર્વત્ર થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં અરડુસીની
 ઝોળખાણુ આપવી પડે એમ નથી. ડોસીઓના વેદાથી લઈને ઠંઠ વેદશાળેના
 વેદક સુધી અરડુસીની પ્રતિષ્ઠા ઠીક થયેલી છે. (વધુ માટે વાંચો વનસ્પતિ-
 શાસ્ત્ર. પા. ૫૬૨)

વેદકમાં અરડુસીનો ઉપયોગ.

- અરક— ૧ રક્તપિત્તમાં-પત્ર, પુષ્પ, મૂલ સાથે અરડુસીનો આંખો છોડ.
 ઉખાડી લાવવો. પછી તેને ઘોઘ નાખીને કુટીને રસ કાઢવો.
 પછી પુષ્પનો કલ્ક નાખીને યથાવિધિ ઘી પકાવી લેવું. એ
 ઘી હમેશાં મધ સાથે ચાટવાથી રક્તપિત્ત મટી જાય છે.
 ચિ. અ. ૪.
- ૨ શ્વાસ, કાસ, વગેરેમાં-અરડુસીનાં પાન, દ્રાક્ષ, હરડે-એ
 ત્રણેનો કવાથ કરી સાકર અને મધ નાખીને પીવાથી શ્વાસ,
 કાસ, રક્તપિત્ત, વગેરે મટે છે. ચિ. અ. ૪-૬૩
- ૩ કૃમિકુષ્ઠમાં-અરડુસીનાં પાંદડાંનો સ્વરસ કે ઉકાળો કૃમિકુષ્ઠમાં
 ગાયના મૂત્ર સાથે પીવો અને લેપ કરવો. ચિ. અ. ૭-૧૫૫
- ૪ ક્ષયમાં-જ્યારે હાયપગ અને શરીરમાં ઢાહ થાય છે તેમજ
 જ્વરમાં કે રક્તપિત્તમાં ઢાહ થાય છે ત્યારે વાસાધૂત બફ
 જ ઉપયોગી છે. ચિ. ૮-૧૦૩
- ૫ ગુદમમાં-પણ વાસાધૂતિ હિતકર છે. ચિ. ૫-૧૨૨
- શુત— ૬ ક્ષયમાં-વાસાધૂત મધ સાથે, હિત ખોરાક સાથે, સેવન કર.

વાથી ક્ષય, ફાફળ ખાંસી, શ્વાસ અને પાંડુને મટાડે છે.

ઉ. ૪૧-૪૩

- ૭ રસાયન તરિકે-અરડુસીના મૂળના ૧૦ શેર કવાથમાં તેલ પકાવી લેવું. એ તેલને પછીથી એકહજાર ગાયત્રી પાઠ કર્યા બાદ ખાવું; યુદ્ધિ, બલ અને આયુષ્યને વધારનાર છે. ચિ. ૨૮-૧૭
- ૮ રક્તપિત્તમાં-અરડુસીનાં પાંદડાંનો રસ સાકર અને મધ સાથે લેવાથી રક્તપિત્ત મટે છે. ઉ. ૪૫-૩૧

૯ દમમાં-પણ વાસાઘૃત હિતકર છે. ઉ. ૫૧-૨૯

- વાગ્બટ— ૧૦ ઉલટી, ખાંસી, રક્તપિત્તમાં-અરડુસીનાં પાનનો રસ મધ સાથે લેવાથી ઉલટી, ખાંસી, રક્તપિત્ત દબાય છે. સુ. ૬-૭૮
- ૧૧ સુખરોગમાં-અરડુસીનાં પાંદડાંના રસની રસક્રિયા કરી લેવી. અંદર થોડુંક સોનાગેરૂં નાખવું. પછી થોડુંક મધ નાખીને ગોળીઓ વાળી દેવી. તે મ્હોંમાં રાખવાથી રહેાં પાકયું હોય, ચાંદાં થયાં હોય તો તે પણ મટી જાય છે. ઉ. ૨૨-૧૦૬

૧૨ જ્વરમાં-અરડુસીના રસમાં તેનાજ કદક સાથે ઘી પકાવીને સેવન કરવાથી જ્વરનો નાશ થાય છે. ચિ. ૧-૬૩

- ભાવમિશ્ર- ૧૩ પિત્તશ્લેષ્મજ્વરમાં-અરડુસીનાં ફુલ અને પાંદડાંનો રસ સાકર અને મધ સાથે લેવાથી પિત્તશ્લેષ્મજ્વર, અમ્લપિત્ત અને કમળો મટે છે.

૧૪ શરીરની દુર્ગંધ મટાડવા-શંખચૂર્ણ સાથે અરડુસીનો રસ શરીરે ચોપડવાથી શરીરની દુર્ગંધ નાશ પામે છે.

- ચક્રવર્ત- ૧૫ યુજ્જીમાં-અરડુસીનાં ફુલાં પાન હળદર અને ગોમૂત્ર સાથે વાટીને લેપ કરવાથી ગમે તેવી ચળ-ખંજવાળ ત્રણ દિવસમાં મટી જાય છે.

૧૬ સુખથી પ્રસવ થાય તે માટે-(૧) અરડુસીનું મૂલ કેટલાંધી રાખવાથી જલદીથી પ્રસવ થાય છે. (૨) અરડુસીના મૂળને પાણીમાં ધસીને નાભિ, અસ્તિ અને ભગ ઉપર ચોપડવાથી તુરત જ સુખથી પ્રસવ થાય છે.

- અંગસેન- ૧૭ કફાત્મક શીતળામાં-અરડુસીનાં પાનનો રસ મધ સાથે આપવો.

૧૮ હરસમાં-અરડુસીનાં પાનની લુગદીથી કફવાતજન્ય અર્શને શેક કરવો. પીડા શાંત થાય છે

વેદ્યમનોરમા-૧૯ ગર્ભ ખહાર કાઢવા માટે-ડુંટીની નીચે અરડુસીના મૂળનો લેપ કરવાથી તુરત જ ગર્ભ ખહાર આવી જાય છે.

શેઠલ- ૨૦ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં-અરડુસીના મૂળનો કપાચ પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ્રમાં ફાયદો થાય છે.

૨૧ લોહીવામાં-અરડુસીના મૂળનો રસ સાકર અને મધ સાથે લેવાથી વાતજન્ય રક્તપ્રદર (લોહીવા) મટે છે.

વૃંદ- ૨૨ કફ, પિત્ત, ખાંસી, રક્તપિત્ત, વગેરેમાં-અરડુસીનાં પાનનો રસ તાલીસચૂર્ણ સાથે મધ નાખીને પીવાથી કફ, પિત્ત, ખાંસી, દમ, શ્વાસ, સ્વરભેદ અને રક્તપિત્ત મટે છે.

વક્તવ્ય-ચરકની હશેમાનિમાં અરડુસીનો ઉલ્લેખ નથી. અરડુસીનું શાક ' કફપિત્તહરં તિક્તં શીતં કટુ વિપચ્યતે ' તિક્તરક્તધમાં ચરકે ગણાયેલું છે (વિ. ૮ ૧૬૪). ખીજાં દ્રવ્યો સાથે આંખના રોગમાં આશ્રોતન તરિકે તે ગણાયેલી છે. ખીજાં સાથે અશ્મરીશર્કરામાં પણ છે. કુષ્ઠમાં બહુ ઠંડાણે તે વપરાયત્વી છે. ગ્રહણીમાં, શ્વેત્યુમાં, ચેનિરોગમાં, ગુદમમાં, અને વાતવ્યાધિમાં ખીજાં દ્રવ્યો સાથે તે વપરાયત્વી છે.

મુશ્વતે ક્ષારક્રિયામાં તેને ગણાવી છે. જ્વરમાં પણ ખીજાં સાથે વપરાયત્વી છે. વિરેચનકલ્પમાં હંત્યાદિ ચૂર્ણમાં તે છે. વાગ્મટે પાંડુરોગમાં વાસાદિ કપાચ ચોળ્યો છે તે અનુભવથી સારો જણાયેલો છે. દ્વૌઘિગણમાં વાગ્મટે અરડુસીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. મુખરોગમાં તેનો ઉપયોગ ચરકમુશ્વત કરતાં નવીન છે.

નબ્ધમત-દમના વ્યાધિ ઉપર આ ઔષધિનાં તાજાં પાનને સૂકવી ખીડી કરી પીવાથી ઘણી જ ઉત્તમ અસર થાય છે. નાકોલી હાસ્થીટલના આ-સીસ્ટન્ટ ડૉક્ટર ગોપાલચંદ્ર ગંગુલી કે જેને દમનો વ્યાધિ હતો તેમણે આનો ઉપયોગ કર્યો હતો, અને તેમાં તેઓ ફતેહવાંત થયા હતા. (આસી. સરજન આનંદચંદ્ર મુકરજી. નાકોલી). ઉત્તમ કફમ તરિકે એનો ડોઝ ૧ થી ૨૦ ગ્રેન સુધી જુની ખાંસીમાં તથા દમને માટે અપાય છે. (સરજન હબલ્યુ, ખેરન. ભુજ). આનાં પાંદડાંનો કાઠો ઉકાળી તેનાથી જો શેક કર્યો હોય તો તેનાથી ચસકા તથા સંધિવા મટી જાય છે. વળી સોળને કમી કરવામાં તે ઉપયોગી નીવડે છે. (સરજન મી. હીંગ્સલી મીકોકોલ. મદ્રાસ પ્રેસીડેન્સી). ' ક્ષામોકા-પીયા ઇરીકા ' નો લેખક આને માટે પોતાના ખાસ અનુભવથી જુની ખાંસી તથા દમને માટે મજબુત બહામણ કરે છે, પણ કપાચ રાખવાનું કહે છે કે ખાંસી તથા દમ સાથે તાવ હોય નહિ. પરંતુ દેશી વેદ્યને બહુ અનુભવ છે કે જ્વરવાળા કેસોમાં પણ તેનાથી ફાયદો થાય છે. અભિવ્યન્દના દર્દીમાં આનાં

ફલોને આંખ ઉપર બાંધવામાં આવે છે. એનાં પાંદડાં, પુલ અને મૂળીયાં આક્ષેપહર છે, પણ તેના ફુલમાં એ ગુણુ વિશેષ રહ્યો છે.

(વનસ્પતિ ગુણુદર્શનાંથી).

Actions & Uses—Expectorant, antispasmodic, and alterative; the flowers and roots with ginger and sitab are given in ague, rheumatism, consumption, asthma, chronic bronchitis and other chest affections: the root is a fair substitute for senega. Leaves are often smoked in asthma. R. N. Khory II p. 464.

“ Strong testimony in favour of the remedial properties of the drug was furnished to the authors of the **Pharmacopla of India** by Drs. Jackson and Dutt, who employed it with marked success in bronchitis, asthma and other pulmonary and catarrhal affections. Cases illustrative of its effects in catarrh, bronchitis and phthisis have been published by Mr. O. C. Dutt. (Indian annals of Med. Sci. 1865 Vol X p. 156). In Bengal, the leaves are smoked in asthma; good evidence of their value when thus used has been collected by Dr. G. Watt in the “ Dictionary of the Economic Products of India.” Dr. Watt has also brought to notice the use of Adhatoda leaves in rice cultivation in the Sutlej valley. The fresh leaves are scattered over recently flooded fields prepared for the rice crop, and the native cultivators say that they not only act as a manure but also as a poison to kill the aquatic weeds that otherwise would injure the rice. Experiments conducted by us show that the infusion acts upon the cells of those plants in the same manner as certain chemical reagents by contracting their contents and causing their disintegration; it also proves poisonous to any animalcules, frogs, leeches &c, present in the water; on the higher animals the leaves do not have this effect.” (Pharmacographia Indica. Dymock III p. 54).

ભાવાર્થ—અરડુસી કંકનિઃસારક, આક્ષેપનિવારક અને રસાયન છે મૂલ અને ફુલ, સુંઠ અને સિતાળ (Ruta Gravecolens) સાથે તાવમાં, સ્પંધિવામાં, ક્ષયમાં, દમમાં, જુના કંકના વ્યાધિમાં અને બીજા ઉદોગત શ્લેષ્મરોગમાં સેવવા યોગ્ય છે. મૂલ અંગ્રેજી ક્વા “ સેનેગા ” નાં ઉત્તમ પ્રતિનિધિ છે. તેના પ્રાનવી બીડી દમમાં પીવામાં આવે છે.

ખોરી. ભા. ૨. પા. ૪૬૪.

“ ક્ષામોકોપીયા ઇન્ડીકા ”ના કર્તાએ ડૉ. જેકસન અને ડૉ. ઉદયચંદ દત્ત-બન્નેની પાસેથી અરદુસીની રોગનાશક શક્તિની ખાતરી માટેની સારી સબળ માહિતી મેળવેલી છે. ઉપરોક્ત બન્ને ડૉક્ટરો, કાસ (Bronchitis), શ્વાસ અને અન્યાન્ય ઉરોગત શ્લેષ્મરોગોમાં અરદુસીને વાપરી ભેઇને બહુ જ સારા શુષ્કો તેમાં ભેઇ શક્યા છે. શ્લેષ્મરોગ (Catarrh), કાસ (Bronchitis) અને ક્ષયમાં (Phthisis) અરદુસીની અદ્ભુત અસર દેખાઇ છે. “ ઇન્ડીઅન ઍનલ્સ ઓફ મેડીકલ સોસાયટી ” ૧૮૬૫ વૉ. ૧૦ ના પાના ૧૫૬ માં ડૉ. ઉદયચંદ દત્તે લખેલી એક રોગીની હકીકત અવશ્ય વાંચવા જેવી છે. અરદુસીના પાનની બીડી પીવાથી હમ બેસી જાય છે. ડૉ. વૉટે ભત અનુભવની એક બીજી બીના પણ બહાર પાડેલી છે. પંબજમાં, સતલજ નદીનાં પૂર ફરી ગયેલાં, ડાંગર માટે તૈયાર કરેલાં ખેતરોમાં અરદુસીનાં તાબાં પાન ત્યાંના લોકો નાખે છે. એ પાન ખાતરની ગરજ સારવા ઉપરાંત બીજી ખડસલું અને ડાબ-કાસડો જેવી ખેતી ખરાબ કરનારી વનસ્પતિઓને પણ મારી નાખે છે. પરીક્ષા દ્વારા એ સિદ્ધ થઇ ચૂક્યું છે કે અરદુસીના પાંદડાંનો ક્વાથ દેડકાં, જળો અને પાણીમાં રહેનારા બીજા કુદ્ર જીવોનો નાશ કરે છે. આજ પાંદડાં ઉચ્ચ શ્રેણીના પ્રાણીઓ માટે અહિતકર નથી. ”

(ક્ષામોકોપીયા ઇન્ડીકા. ડીમક. ભા. ૩ પા. ૫૪)

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૫૬૨; N. p. 241; Watt I p. 109; રૂ. નિ. પા. ૬; Indig. Drugs p. 10; Indi. Medi. Plants p. 974; વનસ્પતિ શુષ્કાર્થ. પા. ૩૦૬.

૨૯૯ ખડસલીયો પીતપાપડો

N. O. Acanthaceae.

નામો—પર્વટ; રેણુ: (સંસ્કૃત); ખડસલીયો પીતપાપડો (શુભરાતી); પિત્તપાપડો (મરાઠી); ચાતરા (કારસી); *Justicia procumbens*-જસ્ટીસીયા પ્રોકમ્બેન્સ (લેટીન).

ગુણા:— પર્વટ: શીતલાસ્તિક: પિત્તશ્લેષ્મજ્વરાપહ: ।

રક્તદાહારચિગ્લાનિમદ્બ્રમવિનાશન: ॥

॥ ખ. નિ; રા. નિ ॥

પર્વટો હન્તિ પિત્તાત્ત્વમતૃગ્ગાકજ્વરાન્ ।

સંગ્રાહી શીતલાસ્તિકો દાહનુદ્વાતલો લઘુ: ॥

॥ આ. પ્ર ॥

। राजवल्लभः ।

१ रक्तपित्ते-दुरालभापर्वटकमृणालम् ।....एते समस्ताः गणशः
पृथग्वा । रक्तं सपित्तं शमयन्ति योगाः ॥ चि. अ-४

३ मदात्यये—मुस्तपर्पटकेन वा ॥ चि. अ-१२.

४ पित्तज्वरे-आरोग्यलक्ष्मीरुपयाति पित्तज्वरातुरं रेणुकषायभाजम् ।
मां त्वं यथा रत्नकले स्मरति कृतप्रकोपोपशमा सखीभिः ॥

१ सर्वज्वरे—सर्वज्वरप्रशमनार्थमुदाहरन्ति । विश्वौषधेन सह
पर्यटकं मूनन्दिनाः ॥

६ छर्ग्या-काथः पर्पटजः पीतः सक्षौद्रश्चाद्दिनाशनः ॥

(छुर्यधिकारे)

વર્ણન—ખડસલીયો ફરિયા કિનારાની રેતાળ અને કાઢવવાળી જમીનમાં ચોમાસામાં થોકબંધ હોય છે. તેનો છાંડ બધું ઉંચો વધેલો હોતો નથી. બધું સારી જગો અને ઓથ હોય તો તેનો છાંડવો ૧ થી ૧૫ ફુટ ઉંચો વધે છે. ઘણુંખૂંદ તો તે લોંબા ઉપર પથરાયેલો જ જોવામાં આવે છે. એનાં પાન લાંબાં કે ગોટકડાં હોય છે. ફુલ લાંબી શેડ કે માંજર ઉપર, શુભાળી રંગનાં બાંજુડી છાયા લેતાં આવે છે. ફલ (શીંગ) જવના કાણા જેવા આકારનાં, લીલા કે ભુરા રંગનાં હોય છે. આખા છાંડવા ઉપર ધોળા ખરસટ વાળની ફજાળ હોય છે. ગાંધીને ઘેર જે ખડસલીયો મળે છે તે કનિષ્ઠ પ્રકારનો કડવાશ વિનાનો હોય છે.

વંદકમાં ખડસલીયાનો ઉપયોગ

૧ રક્તપિત્તમાં—ગડસદ્વીયા પીતપાપડાનું થોડુંક દિઝ ચાંદન અને મધ નાખીને પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે. ચિ. અ. ૪

૩ મહાત્મ્યમાં-મોથ અને ખડસહીઓ આપવો. ચિ. અ. ૧૨

૪ પિત્તના તાવમાં-પિત્તપાપડાનો ક્વાથ પિત્તજ્વરવાળા માટે ઉત્તમમાં ઉત્તમ ઔષધ છે.

૫ સર્વજાતના તાવમાં-પિત્તપાપકાનો ક્વાથ સુંક નાખીને પી-
વાથી કરેક જાતના તાવ મટે છે એમ અનિઓનું માનવું છે.

૬ ઉછટીમાં—ખડસલીયાને ક્વાથ મધ નાખીને પીવાથી ઉછટી
ખંધ થાય છે.

વક્તવ્ય—ચરકે તૃષ્ણાનિગ્રહણ દશેમાનિમાં પર્પટકનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ચરકે ભવરમાં, કુષ્ઠમાં, રક્તપિત્તમાં, સંઘ્રહણીમાં, પાંડુમાં, અને અતિસારમાં ખીબાં દ્રવ્યો સાથે પર્પટ થોભેલો છે. ચરક અને સુશ્રુત બન્નેએ પર્પટકનું શાક પિત્ત હરનાર ગણાવ્યું છે.

ઈન્દ્રદ્યુએન્દ્ર વખતે એકલા પર્પટકનો ક્વાથ આપીને પોરણંદરના સફળત વૈદ્યશર્મા પ્રાણશંકરભાઈએ ઘણી નામના મેળવી હતી. તાવ માટે આ ઉત્તમ ઔષધ છે.

નબ્યમત—પાંદડાંનો સ્વરસ અભિચ્ચન્દ (Ophthalmia) નામના આંખના રોગમાં ટીપાં તરિકે નાખવામાં આવે છે. (એઈન્દ્રલી)

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. Plants p. 973; વ. શા. પા. ૫૬૨; રૂ. નિ. પા. ૨૧; N. p. 242; Watt VI part I p. 593.

૩૦૦ કાંટાશેરીયો

N. O. Acanthaceae.

- નામો**—૧ સૈરેયકઃ (શ્વેતપુષ્પઃ)—Barleria grandiflora.
૨ દાસીકુરુષ્ટકઃ (નીલપુષ્પઃ)—B. Cristata.
૩ કુરુષ્ટકઃ, કિકિરાતઃ (પીતપુષ્પઃ)—B. Prionitis.
૪ કુરુવકઃ (રક્તપુષ્પઃ)—B. Ciliata.

પરિચય— શ્વેતપુષ્પઃ સહચરો મૃદુકંટો મહાસહઃ ।
વાળો ઉચ્ચાનપાકી ચ શ્વેતસૈરેયકશ્ચ સઃ ॥
નીલપુષ્પો નીલમિંટી દાસી ચાર્તગલશ્ચ સઃ ॥
કિકિરાતો કુરંટશ્ચ કનકઃ પીતપુષ્પકઃ ।
પીતામ્બાનઃ સહચરઃ પીતસૈરેયકશ્ચ સઃ ॥
રક્તમ્બાનો રક્તપુષ્પો રામાલિંગનકામુકઃ ।
રાગમ્રમવકશ્ચૈવ સુમગઃ િજાસિંદિકઃ ॥

ગુણાઃ— કુરુષ્ટકઃ હિમસ્તિક્તઃ શ્લોકતૃણાવિદાહનુત્ ।
કેફ્યો મૃદ્યોઽય વલ્લ્યશ્ચ ત્રિદોષશમનો મતઃ ॥

उष्णः कटुः कुरबको वातामयशोफनाशनो ज्वरनुत् ।

आध्मानशूलकासश्वासात्तिप्रशमनो वर्ण्यः ।

किंकिरातः कषयोष्णास्तिक्तश्च कफवातजित् ।

दीपनः शोफकण्डूतिरक्तत्वग्दोषनाशनः ॥

आर्त्तगलः कटुस्तिक्तः कफमारुतशूलनुत् ।

कण्डूकुष्ठव्रणान् हन्ति शोफत्वग्दोषनाशनः ॥

क्षिण्टिकाः कटुकाः तिक्ताः दन्तामयशान्तिदाश्च शूलघ्न्यः ।

वातकफशोफकासत्वग्दोषविनाशकारिण्यः ॥

॥ रा. नि ॥

सैरेयकः कुष्ठवाताम्यकफकण्डूविषापहः ।

तिक्तोष्णो मधुरो दन्त्यः सुस्निग्धः केशरञ्जनः ॥

॥ भा. प्र ॥

श्वेतः कुरण्टकः तिक्तः केदयः स्निग्धो लघुः स्मृतः ।

कटुश्चोष्णो दन्तहितो वलीपलितनाशनः ॥

कुष्ठं वातं रक्तदोषं कफं कण्डूं विषन्तथा ।

नाशयेद्दारुणश्चैव ऋषिभिः परिकीर्तितम् ॥

पीतः कुरण्टकः उष्णः तिक्तश्च तुषरः स्मृतः ।

अग्निदीप्तिकरो वातकफकण्डूहरः स्मृतः ॥

शोथं रक्तविकारञ्च त्वग्दोषश्चैव नाशयेत् ॥

नीलः कुरण्टकस्तिक्तः कटुः वातकफापहः ।

शोथं कण्डूशूलकुष्ठव्रणत्वग्दोषनाशनः ॥

रक्तः कुरण्टकस्तिक्तो वर्ण्यश्चोष्णः कटुः स्मृतः ।

शोथं ज्वरं वातरोगं कफं रक्तरुजन्तथा ।

पित्तमाध्मानकं शूलं श्वासं कासञ्च नाशयेत् ॥

॥ नि. र. ॥

वाग्भट—

१ आखोः विषे—अथवा सैर्यकान् मूलान् सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ॥

उ. ३८-३७

૨ વાતજે સ્પયે-સાધિતં કાસજિત્ સ્વર્યં સિદ્ધમાર્તંગલેન વા ॥

ચિ. અ. ૧

ચક્રદત્ત—

૩ સિધ્ધનાશાય—નીલશિષ્ટિકાપત્રસ્વરસં:....

નીલકુરુણ્ટકપત્રં સ્વરસેનાલિપ્ય ગાત્રમતિબહુશ્ચ: ।

લિમ્પેન્મૂલકચીજૈ: પિષ્ટૈસ્ત્રકેણ સિધ્ધનાશાય ॥

॥ કુષ્ઠચિં ॥

શોઢલ—

૪ દન્તચાલે-આર્તંગલદલકાથગણ્દુષો દન્તચાલનુત્ ॥

૫ શિરાગ્રન્થૌ-શિરાગ્રન્થૌ નવે પેયં તૈલં સાહચરં તથા ।

ઉપનાહોઽનિલહરૈ: વસ્તિકર્મ શિરાવ્યથ: ॥

૬ ગર્ભવૃદ્ધ્યર્થમ્-યદિ સહચરમૂલં વારિણા સંપ્રપિષ્ઠં

પિષ્તિયદિ ચ ગોષામાંસમશ્નાતિ યોષિત્ ।

પ્રતિદિનમભિવૃદ્ધિં યાતિ ગર્ભસ્તદાનીં

ક્રમવશપરિપુષ્ટૈ: ધાતુભિ: પૂર્યમાણૈ: ॥

વાર્ણુન—કાંટાશેરીઓ એ અરડુસી, એખરો, ઉંટીગણુ વિગેરે વનસ્પતિનાં વર્ગની વનસ્પતિ છે. પીળો કાંટાશેરીઓ ખીજી ત્રણ અંતો કરતાં ઘણું ઠંડાણું દેખાય છે. આ જોડવાઓ બારે માસ જોવામાં આવે છે. તે ૨ થી ૫ ફીટ ઉંચા હોય છે. એમાં ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. પાન લાંબાં અને અણીકાર હોય છે. તે ૨ થી ૮ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી ૪ ઇંચ પહોળાં હોય છે. તે ઘેરા લીલા રંગનાં, બડાં અને બન્ને સપાટીએ ઘણું કરી લીસાં અને ચળકતાં હોય છે. પુલ વિવિધ રંગનાં થાય છે. પુસેકરો ૪ અને સીકેસર ૧ હોય છે. ફળ આશરે ૧ ઇંચ લાંબાં હોય છે. દરેક ફળમાં ૨ ખીજ હોય છે.

વૈદ્યકમાં કાંટાશેરીયાનો ઉપયોગ

વાગ્બટ—

૧ ઝેરી ઉંદરના ઝેરમાં-કાંટાશેરીઆનાં મૂળ, ચોખાના ધોવણુ સાથે વાટીને મધ નાખીને પીવાં. ઉ. ૩૮-૩૦

૨ વાતજન્ય ક્ષયમાં-ભુરા કુલવાળા કાંટાશેરીયાના પંચાંગથી પકાવેલું ઘી વાતજન્ય ખાંસી મટાડે છે. ઉ. ૫

ચક્રદત્ત—

૩ સિદ્ધમકુષ્ઠમાં-ભુરા કુલવાળા કાંટાશેરીયાનાં પાનનો રસ ઢરઢવાળા ભાગ ઉપર વારંવાર ઘસવો. પછીથી છાશમાં વાટેલાં મૂળાનાં ખીજ તેની ઉપર ઘસવાં.

૪ દાંત હાલતા હોય તો-ભુરા પુલવાળા કાંટાશેરીયાનાં પા-
નના ક્વાથનો કેાગળો મ્હોંમાં ભરવાથી દાંત હાલતા
બંધ થાય છે.

શેાઢલ— ૫ શિરામૃંથિમાં-કાંટાશેરીયાના પંચાંગથી પકાવેલું તેલ પીવું.
૬ ગર્ભવૃદ્ધિ માટે-હમેશાં કાંટાશેરીયાનું મૂળ પાણીમાં વાટીને
સીએ પીવું. ખોરાકમાં ઘેાનું માંસ ખાવું. આ પ્રયોગથી
પ્રતિદિન ગર્ભવૃદ્ધિ પામે છે.

વક્તવ્ય—ધન્વન્તરીય નિધંતુમાં 'સૈરેયક' નો રંગ તેમ જ નીલપુષ્પવાળા
કાંટાશેરીયાનું નામ નથી આપેલાં જણાતાં. ભાવમિશ્ર સૈરેયકને "ચેતપુષ્પ"
કહે છે. નરહરિ કહે છે કે 'નીલપુષ્પા તુ સા દાસી' અર્થાત્ હાસીકુરંટક એ
ભુરા કાંટાશેરીયો. નરહરિ કાંટાશેરીયાની છ જાત માને છે:—

(૧) રક્તપુષ્પ (૨) રક્તામ્લાનપુષ્પ (૩) પીતપુષ્પ (૪) પીતામ્લાનપુષ્પ
(૫) નીલપુષ્પ (૬) નીલામ્લાનપુષ્પ. એટલે તે સફેદ પુલનો ઉલ્લેખ નથી
કરતા એ ધ્યાન રાખવા જેવું છે. નરહરિએ એ છ ભેદ પુલની મલિનતા અને
ઉન્નવલતા ઉપરથી જ પાડેલા છે. રાંકસખર્ગે પણ નીલ અને ઉન્નવલનીલ
એવા રંગ ઉપરથી બે ભેદો દર્શાવેલ છે. તેના મત અનુસાર નીલપુષ્પનું નામ
B. Coerulea અને ઉન્નવલનીલનું નામ B. Cristata છે.

ડલ્હણના મત પ્રમાણે સૈરેયક એ કાંટાશેરીયા (તમામ)ને માટે
સામાન્ય શબ્દ છે. જુઓ:—સૈરેયકદ્રવ્યં-રક્તપુષ્પનીલપુષ્પકણ્ઠચેલુઆદ્રવ્યમ્ (સૂ. ૩૮-૮).
કુરંટકને પીતપુષ્પ: 'કણ્ઠચેલુઆ' હિતિ લોકે અને હાસીકુરંટકને નીલપુષ્પ તરિકે
ડલ્હણે ઓળખાવેલા છે. 'કુરંટકા' શબ્દનો અર્થ કૃષ્ણવસ્ત્રમળા 'સિરિચાલિકા'
હિતિ લોકે (સૂ. ૩૮-૧૦) આમ કહેલો છે. 'આર્તગલ' શબ્દ જેટલો કાંટા-
શેરીયાને લાગુ પડે છે તેટલો જ, બદકે કંઇક વધારે, સાજડને લાગુ પડે છે.

અમરકોષમાં કાંટાશેરીયાનાં નામ અને ભેદ નીચે પ્રમાણે આપેલા છે:—
(૧) મહાસદા (અમ્લાન:-ન મ્લાયતિ સ્મ) જેને ટીકાકાર 'કદતરયા' સામાન્યસ્વ લખે
છે તે માટે કાંટાશેરીયો—(૨) કુરુવક-સતો કાંટાશેરીયો. (૩) કુરંટક-પીળો
કાંટાશેરીયો. (૪) નીલાસિંટિઃ, વાળા, દાસી, આર્તગલ:-ભુરા કાંટાશેરીયો. એ પણ
સૈરેયક ને સામાન્ય કાંટાશેરીયા માટે જ રાખે છે.

આર્યવધાદિ, વીરતવાદિ, અને વરજાદિ ગણમાં સુશ્રુતે તેનો ઉલ્લેખ કરેલો
છે. કંટકચંડપંચમૂલમાં સૈરેયક છે. મૂઠગર્ભમાં બલાતેલની આફ જ કાંટા-
શેરીયાનું તેલ પકવવાનું કહ્યું છે.

ચરકે પુણ્ય નક્ષત્રમાં ગર્ભિણીને કાંટાશેરીયો પાવાનો કહ્યો છે. વાતરક્રતમાં “ વૃત્તં સહસ્રાન્મૂલં જીર્વતી છાગલં પયઃ ” એનો હેપ લખેલો છે. યોનિવાતક્ર તેલમાં અને વાતવ્યાધિમાં કાંટાશેરીયો છુટ્ટી વપરાયલો છે. ખાલિત્યમાં મહાનીલ તેલમાં એ નાખેલો છે. કૃમિમાં ઉંઢરકણી જેવો જ તેનો ઉપયોગ કરવાનું કહેલું છે (વિ. ૭-૨૭). વાગ્બટે લઙ્ગાદ્યપ્રતિષેધમાં કાંટાશેરીયાનાં કુલ ‘ ચતુષ્પથે ગવાં તીર્થે નદીનાં સંગમેષુ ચ ’ આપવાનાં કહ્યાં છે. વસિષ્ઠસ્વાયનમાં કાંટાશેરીયો યોજાયલો છે.

હુકર Barleria જુનસની ૨૬ જાતો ગણાવે છે. આપણે તો ચારથી જ ચલાવવાનું રહ્યું.

Actions & Uses—The plant is slightly bitter and astringent and given in catarrhal affections of children accompanied with fever; also in anasarca. Locally, the juice of the leaves is applied to the feet to prevent the cracking of the soles and with common salt to strengthen the gums when spongy. The paste of the root is applied to the boils and glandular swellings to cause their depression. The medicated oil is used as an application to unhealthy wounds.

R. N. Khory. II p. 466.

Dr. Bidie observes that it acts as a diaphoretic and expectorant.

(Dymock).

ભાવાર્થ—કાંટાશેરીયો રહેજ કડવો અને કષાય છે. બાળકોના કફ-જ્વરમાં તેમ જ અગંભીર શોથમાં તે આપવામાં આવે છે. પંજનાં તળીયામાં ફાટો પડી હોય તો કાંટાશેરીયાનાં પાનનો રસ ચોપડવાથી મટી જાય છે, અને કાંતનાં પેઠામાંથી લોહા નીકળતું હોય તો ચીંધાલુણ સાથે તે રસનો કોગળો કરાય છે. કાંટાશેરીયાનાં મૂલની ચટણી ગાંઠો અને બહ ઉપર લગાવવામાં આવે તો બાંઠો બેસી જાય છે. એનું તેલ કુદ જલ્મમાં સાફ કામ આવે છે.

(ખેરી. ભા. ૨. પા. ૪૬૬).

હા. બીડી જણાવે છે કે એ પરસેવો લાવનાર છે અને કફન છે.

(ડીમક).

નબ્બમત—પાન અને મીઠાની લુગદી કાંતનાં પેઠાં મજબુત કરે છે. હંતશૂલ પલ્લુ એથી નરમ પડે છે. (સુખાશમ અર્જુન)

રસાયન તરિકે ચાંદી અને ટાંકીના રોગોમાં તે ઉપયોગી છે.

(હા. સ્કુઅર્ડ-કટક).

કદમાં અને નાનાં બગ્યાનાં ઝાડામાં ઉપયોગી છે. (થોમ્સન-મદ્રાસ).
આખો છોડ અને ખાસ કરીને મૂળ સીકોન તરફ મૂતલ અને બદ્ય
હવા તરિકે બહુ વપરાય છે. (ટીમેન).

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૫૫૫; રૂ. નિ. પા. ૧૩૬; N. p. 235; Watt I
p. 400; Indi. Medi. Plants p. 961.

૩૦૧ પાંદડી.

N. O. Acanthaceæ.

નામો—ગિરનારી પાંદડી (જુનાગઢ); કારવી (મરાઠી); *Strobilanthes callosus*-સ્ટ્રોબીલેન્થસ કલોસસ (લેટીન).

પરિચય—ગિરનાર ઉપર આ છોડ ઢગલાબંધ ઉગે છે. એ તરફના
લોક પાંદડીને ન ઓળખે એ ભાગ્યે જ બને. પહેલાં તે નવાબ (જુનાગઢ)
સાહેબ આ છોડનો ઈજારો આપતા અને તેમાંથી અત્તર કઢાવતા. હવે તે
અત્તર કાઢવામાં નથી આવતું. બોરીયા ઉપર પાંદડી ખૂબ થાય છે; સહેસાવન
અને ભરતવનના રસ્તે થઈ નીચે ઉતરતાં પણ રસ્તામાં પાંદડી મળે છે.

આ છોડ ૫-૬ ફીટ ઉંચો થાય છે. પાન સામસામાં, ૬-૭ ઈંચ લાંબાં,
અને ૨-૩ ઈંચ પહોળાં (કેટલીક વખતે આથીયે મોટાં) ઢાંતા ઢાંતાવાળાં,
અણીવાળાં હોય છે. પાનની ડીંટડી ૨ ઈંચ જેટલી લાંબી હોય છે. પાનમાં
સામસામી ૮ થી ૧૬ બેડી નસો હોય છે. ફુલ આછા શુભાળી (Pink) રંગનાં
હોય છે. આખો છોડ સુગંધી હોય છે.

બ્રેડીસ કહે છે કે—“ A large shrub, forming underwood in
forests and attaining 30 feet, flowers in periods of 7 or 9 years...”
અર્થાત્ કોઈ કોઈ વખત ૩૦ ફીટ જેટલો આ છોડ ઉંચો થાય છે અને આમાં
૭ અથવા ૯ વર્ષને આંતરે ફુલ આવે છે. નૅર્ન સાહેબ પણ આ વાત લખે
છે. આ જાત (Species) ના ઘણાખરા છોડો ૭ અથવા ૯ વર્ષને આંતરે જ
ફળે છે એમ વિદ્વાનો માને છે.

પાવાગઢ અને આણુ ઉપર પણ આ છોડ થાય છે. મહાબલેશ્વર ઉપર
પણ આ છોડ ખૂબ થાય છે અને ત્યાં તે કારવી નામથી ઓળખાય છે.

ઉપયોગ—જુનાગઢના ગાંધીઓને ત્યાંથી અમોને જે પાંદડીનો મુકો
નમુનો મળ્યો હતો તેમાં જરા પણ સુગંધ ન હતી તેમ કોઈ એને પાંદડી

કહે પણ નહિ એવો તે ખરાબ નમૂનો હતો. સાધારણ રીતે ધુપેલના વસાણામાં નાખવા માટે તે વપરાય છે.

ઉંડી (*Calophyllum inophyllum*) ની છાલ અને આ છાલની છાલનો ખરડ આંચકી વખતે કરવામાં આવે છે. પાંદડીની છાલનો રસ અને ભાંગરાનો રસ સમાન ભાગે લેવો. એ રસને ઉકાળવો અને અધો બાકી રાખવો. આ પછી તેમાં તલનું તેલ, થોડાંક મરી અને થોડીક સુંક ઉમેરીને થોડીવાર ઉકાળી પછી ઉતારી લેવું. આ તેલ કર્ણમૂલિક ગ્રંથિના સોજામાં (Parotitis) બહાર લગાવવામાં આવે છે. પાંદડીનાં પુલનો રસ અને મીંદગના કુલનો રસ સમાન ભાગે લઈને તેને ચાકાં અથવા સોજો ઉડી હોય (Bruises) તે ઉપર ઘસવામાં આવે છે.

(ડીમક).

ઉદ્દેશ—N. p. 233; Brandis p. 500; Indi. Med. Plants p. 958.

નિર્ગુંડયાદિ વર્ગ

N. O. Verbenaceæ.

૩૦૨ રતવેલીયો

નામો—જલપિપ્પલી. મત્સ્યગંધા (સંસ્કૃત); રતવેલીયો (ગુજરાતી); જલ-
પીપલી, રતોલીયા (મરાઠી); બુધ્બોકરા, લુદ્ર, જલપીપલી (હિંદી); Purple
Lippia-ર્પલ લીપીયા (અંગ્રેજી); Lippia nodiflora-લીપીયા નોડીફ-
લોરા (લેટીન).

ગુણા: — જલપિપ્પલિકા હૃદય ચતુર્યા શુક્રા લઘુ: ।

સંપ્રાહિણી હિમા રુક્ષા રક્તદાહનગાપહા ॥

॥ મ. નિ. ॥

જલપિપ્પલિકા રુક્ષા કંથાયાસેહિતા હિમા ।

કટુપાકરસા રુચ્યા પિત્તાતિસારનાશિની ॥

શ્વાતતુર્લ્લવિષદાહાર્તિભ્રમમૂર્ચ્ઞાજ્વરાપહા ।

રતદોષહરી ચૈવ મુલગુદ્ધિકરી મતા ॥

હૃદયગ્નિદીપની વાતકારિણી રક્તદોષહા ॥

॥ નિ ર. ॥

ગળ્ડીરો જલપિપ્પલય: તુમ્બુરુ: શૃંગ્ગવેરિકા ।

તીશ્ણોષ્ણકટુરુક્ષાણિ કફવાતહરાણિ ચ ॥

ચરક: સુ. ૨૭-૧૬૫.

વર્ણન—રતવેલીયાના વેલા ચોમાસે ઘણા બેવામાં આવે છે. એ જમીન
ઉપર ચોતરફ ફેલાયલા હોય છે. એની ડાંડી અને શાખાઓમાંથી પાનની ગાંઠે
ગાંઠે જમીનમાં ખૂળીયાં મૂકતાં બય છે અને ઉપરની બાબુ શાખાઓ નીક-
ળતી બય છે. એના વેલા લીલા તેમજ સારા રંગના હોય છે. ફેટલીક વાર
એક જ વેલામાં બન્ને રંગો હોય છે. પાન તળીયે સાંકડાં, મધાળે પહોળાં,
દાંતાવાળાં, સામાસામાં આવેલાં હોય છે. ઉપરની સપાટીનો રંગ લીલો કે
સાંકડો ને નીચેનીનો ફીક્કો હોય છે. ફુલ ફીક્કા ધોળા શુભાળી રંગનાં કે
બાંધુડી છાયા લેતાં હોય છે. ફલ સૂક્ષ્મ હોય છે.

દરિઆકિનારાની રેતાળ જમીનમાં, જ્યાં વરસાદનું પાણી ભરાઈ રહેતું
હોય ત્યાં, બીજી ભેજવાળી જમીનમાં, નદીકાંઠે, તેમજ વાડી કે ખેતરોના
ધોરીઆકાંઠે આ છાડવા ઉગે છે.

રતવા ઉપર આનો બધા હોઠો ઉપયોગ કરે છે તેથી તેનું નામ રતવેલીયો પડેલું લાગે છે. ફલ પીપર જેવાં જ થાય છે (રહેજ માટાં) તેથી તેને સંસ્કૃતમાં જલપિપ્પલી નામ આપ્યું હશે.

ગુણ-ઉપયોગ—રતવેલીઓ હ્રદય, અક્ષુબ્ધ, શુકલ, હલકો, સંશ્લાહી, શીત, રૂક્ષ, ઠાંડ અને વ્રણને મટાડનાર તેમજ રક્તાશુદ્ધિકર છે. મ. નિ.

રતવેલીઓ રૂક્ષ, કષાય, અક્ષુને હિતકર, હિમ, પાકમાં કટુ, રૂચિ ઉત્પન્ન કરનાર, પિત્તાતિસારને મટાડનાર, શ્વાસ, તૃષા, વિષ, ઠાંડ, બ્રમ, મૂત્રછીં, જ્વર વિગેરેને મટાડનાર છે. રસના દોષને હરનાર, મુખને શુદ્ધ રાખનાર, હ્રદય, અગ્નિદીપન, વાત વધારનાર અને રક્તદોષને હરનાર છે. નિષંદુરત્નાકર.

રતવેલીઓ ઠંડો હોવાથી પ્રમેહ અને પેશાબનાં દરદોમાં અપાય છે. રતવા ઉપર, રતવેલીયાને વાટીને લેપ કરવામાં આવે છે. માથું દુખતું હોય તો માથા ઉપર વાટીને ચોપડાય છે. બહુ ખાવામાં આવે તો ઠંડો હોવાને લીધે શરદી કરે છે.

વક્તવ્ય—ચરકમાં કૃત એક જ વખત જલપિપ્પલી ને ઉલ્લેખ છે (શા. કવર્ગમાં). સુશ્રુતમાં જલપિપ્પલી શબ્દ નથી. પાછળના ગ્રંથકારોએ રતવેલીયાનો સ્વતંત્ર ઉપયોગ આપેલો જોવામાં નથી આવ્યો. ચરકના મત મુજબ જલપિપ્પલી ઠંડી નહિ પણ ગરમ હોય એમ લાગે છે; પણ આ તો બધાંના ભેગા ગુણો આપેલા છે એટલે આ પ્રમાદ થયેલો હશે.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૫૬૮; રૂ. નિ. પા. ૩૩૦; N. p. 245; Watt V p. 78; Indi. Medi. Plants p. 986.

૩૦૩ સાગ.

N. O. Verbenaceæ.

નામો—શાક; મહાપત્ર; સ્વરુદ્ધ; દારદાર; (સંસ્કૃત); સાગ (ગુજરાતી); સાગવન (મરાઠી); સાગન (હિંદી); Indian teak-tree—ઇન્ડીયન ટીકરી (અંગ્રેજી); Tectona grandis—ટેકટોના ગ્રેન્ડીસ (લેટીન).

પરિચય— શાકો મૂમિરુહઃ પૃષ્ઠપત્રોદરસુકર્કશઃ ।

મહાપત્રો રાગગર્ભો મંજરીકઃ સુદારુકઃ ॥

॥ શિવલતઃ ॥

ગુણા:—

શાકસ્તુ સારસઃ પ્રોક્તઃ પિત્તદાહશ્રમાપહઃ ।

કફજ્ઞં મધુરં રુચ્યં કષાયં શાકવલ્કલમ્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

મૂખિરૂહસ્તુ શિશિરો રક્તપિત્તપ્રસાદનઃ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

શાકઃ શ્લેષ્માનિલામધ્નો ગર્ભસંધાનદો હિમઃ ॥

॥ મ. નિ. ॥

ગર્ભસ્થૈર્યકરશ્ચેવ ગર્ભસંધાનકારકઃ ।

વાનં પિત્તં તથાશ્નૌસિ કુષ્ઠં ચાતિસૃતિં જયેત્ ॥

અસ્ય પુષ્પં તુ તુવરં તિક્તં ચ વિશદં લઘુ ।

વાતપ્રકોપનં રૂક્ષં કફપિત્તપ્રમેહનુત્ ॥

વલ્કલં ચાસ્ય મધુરં રૂક્ષં ચ તુવરં મતમ્ ।

ફલં તુ મૂત્રકૃચ્છ્રધ્નં મુનિભિઃ પરિકીર્તિતમ્ ॥

॥ નિ. ૨૦ ॥

નોંધ—

૧ મૂત્રાઘાતે—શર્કરાજવયઃપીતા શાકવૃક્ષસ્ય મૂલિકા । મૂત્રરોધં
તથા દાહં નાશયત્યતિવેગતઃ ॥

વાર્ણન—સાગનાં આડ ૨૦ ફીટથી માંડીને ૧૫૦ ફીટ જેટલાં ઉંચાં થાય છે અને આ જ કારણથી એનું એક નામ ‘અર્બ્રાલહઃ’ છે. એની શાખાઓ વિગેરે ઘોળા રંગની હોય છે. પાન સામસામાં, ઘણાં મોટાં, ખરસટ હોય છે. પાનને ચોળતાં લાલ રંગ હાથે લાગે છે. કુલના પુષ્પમંડપો શાખાઓને છેડે શાખા પ્રતિશાખાઓમાં આવેલાં હોય છે; તે ઉપર સફેદ રંગનાં અનેક કુલો આવે છે. આમાંથી ઘણાં જુજ કુલોમાંથી જ ફલ પાકે છે. ફળ ભુરા રંગનાં, સખત અને બહુધા ચાર ખાંચીયાવાળાં હોય છે. તે ઉપર ફેવાંટીનું અસ્તર ઘણું જ ધીચ હોય છે. આનું લાકડું ઘણું કઠિન હોય છે અને ઇમારતી કામમાં બહુ જ વપરાય છે.

વહાણુ બાંધવાના કામમાં આ જ લાકડું વપરાય છે. આના લાકડામાં એક જાતનું તેલ રહે છે જે ખુંટાઓને એવા ને એવા જ રાખે છે.

સાગનું લાકડું કરવત વડે કાપી જુઓ. તેમાં વતુંલાકાર કેટલીક રેખાઓ (Rings or Concentric circles) જણાય છે. હરેક આડમાં આવી રેખાઓ તો જણાય છે જ, પણ આ રેખાઓમાં રહેલું રહસ્ય સમજવા જેવું છે. એક રેખા મૃદુ અને ખીલ કઠિન હોય છે એ તમને ચાપુ વડે લાકડાને સ્પર્શ કરી જોવાથી સ્પષ્ટ સમજાશે. આમ થવાનું શું કારણ હશે? ચોમાસામાં આ આડ ખૂબ ઝેરથી વધે છે અને તે વખતે તેના પર મોટાં મોટાં અસંખ્ય પાન આવેલાં હોય છે. આ વખતમાં આ આડમાં જે વૃદ્ધિ થાય છે તેથી લાકડું

મૃદુ હોય છે. જે કઠિન અને કાળાશ પડતી રેખાઓ જણાય છે, તે ઉનાળા વખતે વૃદ્ધિનો દ્વાસ (Cessation of growth) થાય છે તેને આભારી છે. ઉનાળામાં બધાં પાન ખરી બંધ છે અને ઝાડ વૃદ્ધિનું કામ અટકાવે છે. આવી રેખાઓ ગણીને આપણે કોઈ પણ ઝાડની ઉમ્મર કહી શકીએ.

આના પાંદડામાં આટલી બધી નસો, અથવા નસોની જટિલ રચના કેમ હશે ? કારણ સિવાય પ્રભુ કશું જ કોઈને નકામું આપતો નથી. આ નસોનાં બળાં (Network of veins) મૂળમાંથી જે રસ ઉંચે ચઢે છે તે પાનના ફરેકે ફરેક ભાગને પહોંચાડવાનું ઉપયોગી કામ કરે છે, અને લીલાં પાંદડાંમાં જે સ્ટાર્ચ વિગેરે ઝાડને ઉપયોગી ખોરાક તૈયાર થાય છે તે પણ આખા ઝાડને પહોંચાડવાનું કામ આ નસો જ કરે છે. આ નસો તે ઉપયોગી ખોરાક શાખાઓને પહોંચાડે છે અને આવી રીતે સ્ટાર્ચ, કાર્બન વિગેરે પદાર્થો આખા ઝાડને મળે છે. એટલે મૂળમાંથી ઉંચે ચઢતો રસ (Sap) પાનના અગ્રભાગ સુધી લઈ જનાર અને પાનનાં અણુમાંથી લઈને શાખાઓને પહોંચાડનાર આવી બે ભાતની (Up and down) નસો એક જ પાનમાં ગોઠવાયલી હોય છે. કેટલી સુંદર રચના !!!

ઉંદાળામાં પાન ખરી બંધ છે. આ પણ ઝાડના હિતને સારૂ જ. આવડાં મોટાં પાન ઉંદાળામાં એટલું બધું વાણી શ્વાસ વાટે બહાર ફેંકી દે કે ઝાડ બિચારું સૂકાઈ બંધ. શ્વાસોચ્છ્વાસનું ઉપયોગી કામ તો પાંદડાં જ કરે છે એ સર્વને વિહિત જ હશે ! ઝાડની રક્ષા માટે પ્રભુને કેટલી કાળજી છે ?

પાન ખરતા અગાઉ ઘણા વખત પહેલાં તેની તૈયારીઓ ચાલી રહે છે. શાખા ને પાનની ડીંટડીના સાંધા આગળ એક કાળાશ પડતી રેખા પાન ખરવા અગાઉથી જણાવા માંડે છે. જ્યારે પાન પોતામાં રહેલો ઉપયોગી પદાર્થ બધો ઝાડને આપી દઈને નિવૃત્ત થઈ બંધ છે ત્યારે જ આ કાળી રેખા આમળથી પાનને પડવા દે છે. ખરતું પાન માણસોને કેટલો અમૂલ્ય પાઠ લખાવે છે ! માણસ પણ ખરતા પહેલાં તેનામાં રહેલી શક્તિઓ સમાજ-વૃક્ષને અર્પણ કરી દઈને જ ખરે તો ?

અને પાન બધાં પછી પછી તેના જન્મકાતાને ભૂલતું નથી. બધાં પાન થડ આગળ જ પડે છે; અને તેનામાં જે ખનિજ તત્ત્વો (mineral matters) હોય છે તે કહોવાઈને ઝાડને પાછાં આપી કૃતાર્થ થાય છે. જે ધરતીમાંથી તેણે એ અમૂલ્ય ખનિજ તત્ત્વો મેળવ્યાં હતાં તેને જ સમર્પણ કરતાં પાનને કેટલો આનંદ થતો હશે ? કહોતી વખતે નસોની વચમાં જે મૃદુ ભાગ (લીલાશ લેતો પાંદડાનો ભાગ) હોય છે તે પહેલો કહોવાઈ બંધ છે.

આપણે ઉપર જણાવી ગયા તેમ આ ઝાડ દરેક ઋતુને અનુકૂલ થઈ રહેવાની શક્તિ ધરાવે છે. કેટલાંક ઝાડ Xerophillous (એટલે કે આવાં ઝાડ પ્રવાહી પદાર્થને બહાર જતાં અટકાવવા માટે અનેક યુક્તિઓ બાણતાં હોય છે) અને બીજાં Hygrophyllous (એટલે કે આ ઝાડોનાં મોટાં પાન હરેક ઉપાયે વધુ પડતો પ્રવાહી પદાર્થ શ્વાસોચ્છ્વાસદ્વારા બહાર કાઢી નાખે છે) હોય છે. સાગના ઝાડમાં આ બંને જાતની શક્તિઓ એકત્ર રહેલી છે. ચોમાસામાં પોતાનાં મોટાં મોટાં પાનદ્વારા ઝાડમાંથી વધુ પડતો પ્રવાહી-લેજ (moisture) બહાર કાઢી નાખે છે અને ઉનાળામાં વિકાસને ધ્રુસ થતો હોવાથી પાનને ખેરવી નાખે છે. આવા છોડને અંગ્રેજ વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓ trophophillous plants કહે છે.

બારીકીથી જોનારને આ એકલું ઝાડ કેટલું અમૂલ્ય જ્ઞાન આપે છે ? આંખો બેઠંએ.

વૈદ્યકમાં સાગનો ઉપયોગ.

શેઠલ — ૧ મૂઘાત્રાતમાં—સાગનાં મૂળીયાં, સાકર અને બકરીના દુધ સાથે પીવાથી અટકી ગયેલો પેસાબ તરત જ લાવે છે અને ઢાંહને પણ શાંત કરે છે.

વક્તવ્ય—ચરકમાં કૃત એક જ ઠંકાણું—સંઘ્રહણીના અધ્યાયમાં સાગનાં ફલ યોજાયલાં છે (ચિ. ૧૯-૧૩૪). સુશ્રુતમાં પૃષ્ઠકાન્તિ અને સાલસારાદિ-ગણોમાં શાકનો ઉલ્લેખ છે. કષાયવર્ગમાં તેની ગણતરી છે. પાન અત્યંત કર્કશ હોવાથી અનુશ્નમાં તેની ગણતરી કરાવી છે (સ્. ૮-૧૫). પહેલે મહિને ગર્ભસાવની બીક હોય તો મધુકં શાકત્રિજં ચ પયસ્યા મુરદારુ ચ (શા. ૧૦-૫૬) —આ પ્રયોગ દર્શાવેલો છે. નિર્ધારકારે જે ગર્ભસ્થૈર્યકર અને ગર્ભસંધાનકારક ગુણો વર્ણવ્યા છે તેને આથી ટેકો મળે છે. અશ્મરીમાં પાષાણુલેહાદિધૃતમાં સાગનો ઉલ્લેખ છે (ચિ. ૭-૬). મૂઠગર્ભમાં પણ બીજાં સાથે શાકત્વક વપરાયેલી છે (ચિ. ૧૫-૨૧).

સાગનાં પુલનો ઉપયોગ પંચમહાલ તરફની ડાસીઓ હજીએ ચુંકમાં અને મૂત્રકૃચ્છમાં કરે છે.

ડેહણે સાગનો પરિચય બહુ સરસ આપ્યો છે—“ શાકઃ કર્કશમસૃણુશ્ચોદર-પત્રો વૃશ્ચઃ ”

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૫૬૬; રૂ. નિ. પા. ૫૨૨; N. p. 248; Watt VI part IV p. 1; Glimpses into the life of Indian Plants. pp 109-112; Indi. Medi. Plants p. 990.

૩૦૪ સ્થૌણેયક.

N. O. Verbenaceæ.

નાભો—સ્થૌણેયક, વર્હિપુષ્પ (સંસ્કૃત); થુણેર (ગુજરાતી. મરાઠી).

ગુણા:— સ્થૌણેયં કફપિત્તધનં મુગંધિ કટુતિક્તકમ્ ।
પિત્તપ્રકોપશ્વમનં બલપુષ્ટિવિવર્ધનમ્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

સ્થૌણેયકં કટુ સ્વાદુ તિક્તં સ્નિગ્ધં ત્રિદોષનુત્ ।

મેષાશુકરરં રુચ્યં રક્ષોધનં ઝવરજંતુજિત્ ॥

હન્તિ કુષ્માન્નતૃડ્દાહદૌર્ગન્ધ્યાતિલકાલકાન્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

ગુણુ—થુણેર કફપિત્તને હણનાર છે, મુગંધિ છે, કટુ અને તિક્ત છે, પિત્તનો નાશ કરનાર છે, બલ અને પુષ્ટિને વધારનાર છે. —રાજનિધંદુ.

કટુ, સ્વાદુ, તિક્ત સ્નિગ્ધ, ત્રિદોષઘ્ન, મેધ્ય, શુકલ, રૂચ્ય, રક્ષોઘ્ન, જવરઘ્ન અને કુષ્ઠ, તૃષા, કાફ, દૌર્ગન્ધ્ય, તલ વિગેરેનો નાશ કરનાર છે.—ભાવપ્રકાશ.

વસ્તવ્ય—સ્વ. કંતોભટ્ટે સ્થૌણેયક અને ચોરકને એક ગણેલાં છે. ગુજરાતી કે બીજી ભાષામાં તેનાં નામ આપેલાં નથી. ફક્ત મરાઠીમાં થુણેર અને ભાટીઉર એવાં નામો આપેલાં છે. ‘ પ્રાંચપર્ણમેદો મંટીરરઃ નેપાલદંશે ખવતિ ’ એમ ઓળખાણ આપીને ચોરકના ગુણ આપે છે. એટલે એમના મત મુજબ ‘ સ્થૌણેયક ’ એ થુણેર અને ચોરક એ ભાટીઉર છે.

ચરકે સ્થૌણેયકનો ઉલ્લેખ કરેલો છે (ક. ૧-૩૩; વિ. ૩-૨૬૨; વિ. ૨૫-૫૨; વિ. ૨૮-૧૪૬.) સ્વતંત્ર ઉપયોગ કયાંયે નથી.

સુશ્રુતમાં પણ એલાદિગણમાં અને ક. ૫-૬૬ તથા ક. ૬-૧૬-આટલી જગોએ સ્થૌણેયકનો ઉલ્લેખ છે.

અમરકોષમાં સ્થૌણેયકનાં નામ “ પ્રાંચપર્ણે શુકં વર્હિપુષ્પં સ્થૌણેયકુચુરે ” આવાં નામ છે. ભાતુલ દીક્ષિત અને ‘ કુચુલવદ્ધા ’ તરિકે ઓળખાવે છે.

ચોરકને સુશ્રુતે એલાદિ તેમજ ન્યગ્રોધાદિ વર્ગમાં ગણાવ્યું છે. ‘ ચોરકઃ સ્વનામસ્ત્યાતઃ, પ્રાંચપર્ણકમેદો પ્રાંચપર્ણાકાર ણ્ઞ । (સુ. ૩૮-૨૪) ’—આ પરિચયથી તો ચોરક અને સ્થૌણેયક એક બીજાને બહુ મળતાં છે એ વાત નિર્વિવાદ છે.

ચરકે ચોરકને સંજ્ઞાસ્થાપન હશેમાનિમાં ગણાવ્યું છે. બચ્ચાનાં વસ્ત્રોને ધૂપ દેવા માટે જે દ્રવ્યો ગણાવ્યાં છે તેમાં ‘ ચોરક ’ પણ છે (શા. ૮-૧૨૨). ઉન્માહના મહાપૈશાચિકધૃતમાં ચોરક છે. અપસ્મારમાં પણ એ જગોએ

ઉદ્ભવ છે. હિંકાશ્વાસમાં ચોરક છે (ચિ. ૨૧-૧૨૦-૧૩૭). સંજ્ઞાસ્થાપન હોવાથી તે શિરોવિરેચન તો હશે જ અને તેથી પીનસનાસારોગચિકિત્સામાં ચોરકે “ પ્રેયાશ્ચ રૈહવાજ્ઞાજીવવાલર્કારીચોરકાઃ । ” (ચિ ૨૬-૧૨૦) તેને બીજાં સાથે ચોળયું છે. બીજે પણ ચોરકનો ઉદ્ભવ છે (ક. ૪-૧૩, ક. ૧-૩૩, તિ. ૪-૧૬).

સ્વ. કેતોભટે આનું લેટીન નામ (*Clerodendron infortunatum*, N. O. Verbenaceae.) રાખ્યું છે. નર્ન સાહેબે આનું વર્ણન આપ્યું છે અને જણાવ્યું છે કે દક્ષિણ કોકણમાં અને બેલગામમાં આ છોડ બહુ થાય છે. બહુજ નાનો છોડ છે. મરાઠી નામ આપ્યું નથી. (Nairne. Page 248.)

Medicinal Uses of—*C. infortunatum*—

The fresh juice of the leaves is used as a bitter tonic and febrifuge, in malarial fevers, especially in those of children. The root of this plant in 10 to 15 grain doses made into a paste with water has been found of great value in hæmorrhoidal disturbances. It readily relieves congestion and torpidity of the bowel and acts as a slight aperient. (*Indig. Drugs. p. 90.*)

આટલું છતાં પણ સ્થાણેયક શું તે હું નક્કી કરી શકતો નથી. બંગાલીમાં *C. Infortunatum* ને ભોંટ કહે છે. (‘વનોષધિ કર્પણ’ ભા. ૨ પરિશિષ્ટમાં જુઓ.)

ઉદ્ભવ—૩. નિ. પા. ૨૫૧; N. p. 248; Brandis p. 507; Indi. Medi. Plants p. 1007.

૩૦૫ શીવણ.

N. O. Verbenaceæ.

નામો—કાદમરી, ગમ્મારી, શ્રીવર્ણી, મદ્રવર્ણી (સંસ્કૃત); શીવણ, શવન, સવન (ગુજરાતી); શિવન, ગમાર (મરાઠી); કંભારી, કંભહાર, ગંહાર (હિંદી); ગામાર (બંગાલી); સીવની (કચ્છી); *Gmelina arborea*—મેલીના આરબોરીયા (લેટીન).

ગુણાઃ— શ્રીવર્ણી સ્વરસે તિક્ત્વા ગુરુષ્ણા રક્તપિત્તનિત્ત ।

ત્રિદોષશ્રમદાહાર્તિજ્વરતુષ્ણાવિષાજ્જયેત્ ॥

કાશ્મર્યં કુસુમં બલ્યં વૃષ્યં પિત્તાત્રનાશનમ્ ॥

॥ ધ. ત્રિ ॥

काश्मरी कटुका तिक्ता गुरूणा कफक्षोफनुत् ।
त्रिदोषविषदाहार्तिज्वरतृष्णादोषजित् ॥

॥ रा. नि ॥

काश्मरी तुषरा तिक्ता वीर्योष्णा मधुरा गुरुः ।
दीपनी पाचनी मेघ्या भेदिनी भ्रमशोषजित् ॥
दोषतृष्णाऽऽमशूलाक्षोविषदाहज्वरापहा ।
तत्फलम् बृंहणं वृष्यं गुरु केश्यं रसायनम् ॥
वातपित्ततृषारक्तक्षयमूत्रविबन्धनुत् ।
स्वादु पाके हिमं स्निग्धं तुवराम्लविशुद्धिकृत् ।
हन्याद्वाहतृषावातरक्तपित्तक्षतक्षयान् ॥

॥ भा. प्र. ॥

गम्भारिकाफलं ग्राहि सतिक्तं मधुरं गुरु ।
केश्यं रसायनं मेध्यं शीतलं दाहपित्तजित् ॥

॥ राजवल्लभः ॥

चरक—

१ रक्तातिसारे—काश्मर्याः फलयूषो वा किञ्चिदम्लः सशर्करः ॥
चि. अ-१०

२ गर्भे शुष्के शुष्यति बाले च—गर्भे शुष्के तु वातेन बाला-
नाञ्चापि शुष्यताम् । सिताकाश्मर्यमधुकैः हितमुत्थापने पयः ॥
चि. अ-२८

३ वातरक्ते—सिद्धं (तैलं) मधुककाश्मर्यरसैर्वा वातरक्तनुत् ॥
चि. अ-२९

सुश्रुत—

४ दाह-तृष्णान्विते पित्तज्वरे—....काश्मर्यस्यापवा पुनः ।....
कषायैः शर्करायुतैः । सुशीतैः शमयेत्तृष्णां प्रवृद्धां दाहमेव
च ॥ उ. अ-३९

चक्रदत्त—

५ रक्तपित्ते—पक्वोदुम्बरकाश्मर्य....। मधुना घ्नन्ति संलीढा रक्तपित्तं
पृथक् पृथक् ॥

६ क्षीतपित्ते—गम्भारिकाफलं पक्वं शुष्कमुत्क्षेदितं पुनः । क्षीरेण
क्षीतपित्तघ्नं स्वादितं पथ्यमेविना ॥

ભાવમિશ્ર — ૭ અઙ્ગુલિવેષ્ટે—કાશ્મર્યાઃ સપ્તમિઃ પત્રૈઃ કોમલૈઃ પરિવેષ્ટિતઃ ।
અંગુલિવેષ્ટકઃ પુંસાં ધ્રુવમાશુ પ્રશામ્યતિ ॥

બંગસેન — ૮ પતિતયોઃ પયોધરયોઃ—શ્રીપર્ણિરસઙ્ગલાભ્યાં તૈલં સિદ્ધં તિલો-
દ્રવમ્ । તત્તૈઞ્ચં તૂઙ્ગકે ન્યસ્ય સ્તનયોઃ પરિધારયેત્ ॥ પતિતા-
વૃત્તિયતૌ સ્ત્રીણાં મત્રેયાતાં પયોધરૌ । ગજકુમ્ભસમાકારાવુજ્જતૌ
પરિમળહલૌ ॥

વર્ણન—શીવણનાં આડ ૫૦ થી ૬૦ ફીટ જેટલાં ઉચાં થાય છે. એનાં થડ અને ડાળનો રંગ સફેદ હોય છે. પાન ખરાબર પીપળા જેવાં પણ મોટાં હોય છે. પાન શિયાળે ખરી બાથ છે અને હોળી પછી તુરત જ નવાં પાન અને ચૈત્ર માસમાં જુરાશ લેતા પીળા રંગનાં ફુલો આવે છે. વૈશાખ જેઠમાં ફળ પાકે છે. ફલ રંગે પીળાં, લીલાં, ચળકતાં અને સાધારણ બાળુ જેવડાં હોય છે. ઝરણાંને કાંઠે આ આડ વિશેષ જોવામાં આવે છે. એનાં સુંદર પાનને લીધે જ તેનું નામ શ્રીપર્ણી, મદ્રવર્ણી પડ્યું હતું.

વેદ્યકમાં શીવણનો ઉપયોગ.

- ચરક— ૧ રક્તાતિસારમાં—શીવણના ફલનો યૂષ સ્હેજ ખટાશ ના-
ખીને સાકર સાથે પીવાથી રક્તાતિસાર મટે છે. ચિ. ૧૦
- ૨ ગર્ભ સુકાતો હોય અથવા વાયુને લીધે બાળક સુકાતું હોય (સુકતાનમાં) તો—શીવણનાં ફલ અને જેઠીમધ એ બેમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી બાળકને સાકર સાથે આપવાથી સુકતાન મટે છે. ચિ. ૨૮
- ૩ વાતરક્તમાં—જેઠીમધ અને શીવણ-ખન્નેમાં સિદ્ધ કરેલું તેલ હમેશાં સેવન કરવાથી વાતરક્ત મટે છે. ચિ. અ. ૨૯
- મુશ્ન— ૪ દાહ અને તૃણાયુક્ત પિત્તજ્વરમાં—શીવણના ફલના ગર્ભનો ક્વાથ—સાકર નાખીને, ઠંડો કરી પીવાથી દાહ અને તૃષ્ણા તેમજ તાવ વિગેરે મટે છે. (ટીકાકાર હલ્દય અહીં આગળ લખે છે કે કાવમરીફલમ્ન લિખિતં તથાપિ કાવમરીફલ-મજ્જા યજ્ઞતે ઘેટલે ફલનો ગર્ભ લેવો જોઈ ઇદ્ ૫૬ છે.)
- ચક્રદત્ત— ૫ રક્તપિત્તમાં—શીવણના ફલની મબમ મધ સાથે આટવાથી રક્તપિત્ત મટે છે.

૬ શીળવામાં—શીવણનાં પાકાં ફલને સૂકવી નાખી ચૂર્ણ કરીને દુધમાં સિદ્ધ કરી લઇને તે દુધ પીવાથી શીળવા મટે છે.

ભાવપ્રકાશ—૭ અંગુલિવેદ્ય નામના રોગમાં—આંગળી ઉપર શીવણનાં ફોમળ સાત પાન વીંટી શખ્યાં હોય તો તે રોગ મટે છે.

ખંગસેન—૮ જે સ્ત્રીના સ્તન લાખડી પડયા હોય અને તેને ઉત્તત કરવાની ઇચ્છા હોય તેણીએ શીવણની છાલનો કવાથ અને તેજ છાલનો કલ્ક નાખી વિધિ પ્રમાણે તલતું તેલ સિદ્ધ કરી લેવું. આ તેલમાં ૩ ભીંજવી તે ૩ સ્તન ઉપર રાખવાથી હાથીના ગંડરથલ જેવા ઉત્તત સ્તન થાય છે.

વક્તવ્ય—ચરકે શીવણને વિરેચનોપગ અને શોથહર દ્યોમાનિમાં તેમ જ હાલપ્રશમન વર્ગમાં ગણાવેલી છે. સુશ્રુતે સારિવાદિ ગણમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે.

Actions & Uses—Demulcent, stomachic, tonic, refrigerant, and laxative. The root-bark is given in fevers, indigestion and anasarca. With liquorice it is given to increase the secretion of milk in women. The juice of the leaves is demulcent and given in gonorrhoea. Other properties are similar to those of Arani. The fruits are bitter and cooling and given in fever and burning heat of the body. The bark is used to regulate fermentation of toddy. The wood is used for making artificial limbs, stethoscopes etc.

R. N. Khory II p. 470.

ભાવાર્થ—શીવણ સ્નિગ્ધ, પાચક, બલ્ય, શ્રમહર અને મૃદુરેચક છે. મૂલતવદ્ તાવમાં, અજીર્ણમાં, અને સોજામાં ઉપયોગી છે. ખાવણ વધારવા માટે આ છાલ, જેડીમધ સાથે કવાથના રૂપમાં અપાય છે. પાનનો રસ સ્નિગ્ધ છે અને તે ગેનોરીયામાં (પરત્રીયામાં) સેવવા યોગ્ય છે. શીવણના ધણાખરા ખીબા શુદ્ધો અરણીને મળતા જ છે. શીવણનાં ફલ તિક્ત અને ઠંડાં છે અને તેથી હાલપ્રકાશ પિત્તના જ્વરમાં ઉપયોગી છે. તાડીમાં ઉષ્ણાણુ (fermentation) નિયમિત રીતે આવે એટલા સારૂ છાલ અંદર નાખવામાં આવે છે. શીવણના લાકડામાંથી કૃત્રિમ ખંજો, સ્ટેથોસ્કોપ વિગેરે બનાવવામાં આવે છે.

ખોરી. ભા. ૨ પા. ૪૭૦

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૫૭૧; ૩. નિ. પા. ૫૨; N. p. 246; Watt III p. 514; Indi. Medi. Plants p. 996.

૩૦૬ અરણી.

N. O. Verbenaceæ.

નાભો—અરણી, તર્કારી, ગણિકારિકા, અગ્નિમંથ, વૈજયન્તિકા (સંસ્કૃત);
અરણી (ગુજરાતી); ઓરન, અરણી (મરાઠી); પીરન, અરણી (હિંદી);
Clerodendron phlomoides—કલેરોડેન્ડ્રોન ફ્લોમોઇડીસ—(લેટીન).

અન્વયસંજ્ઞા—“ ગંધપુષ્પા, ” “ તનુત્વચા ” ।

ગુણા:—

તર્કારી કટુરુષ્ણા ચ તિક્તાનિલકાપહા ।

શોફશ્લેષ્માગ્નિમાન્દ્યાશોવિઙ્ગધાઽઽધ્માનનાશની ॥

અગ્નિમંથદ્વયશ્ચૈવ તુલ્યં વીર્યરસાદિષુ ।

તત્પ્રયોગાનુસારેણ યોજયેત્ સ્વમનીષયા ॥

॥ રા. નિ. ॥

તર્કારી કટુકા તિક્તા તથોષ્ણાઽનિલપાણ્ડુજિત્ ।

શોથશ્લેષ્માગ્નિમાન્દ્યામવિચન્ધાંશ્ચ વિનાશયેત્ ॥

॥ ધ. નિ ॥

અગ્નિમંથઃ શ્વયથુનુદ્વીર્યોષ્ણઃ કફવાતહૃત્ ।

પાણ્ડુનુત્ કટુકસ્તિક્તસ્તુવરો મધુરોઽગ્નિદઃ ॥

॥ ભા. પ્ર ॥

ગણિકારી તુ શોથગ્રી હિતા વાતવિકારિણામ્ ॥

॥ રાજવલ્લભઃ ॥

અગ્નિમંથો ગુરુસ્તિક્તો વાતશ્લેષ્માગ્નિસ્રરઃ ॥

॥ શોડહલઃ ॥

લઘ્વઅગ્નિમંથસ્ય ગુણાઃ પ્રોક્તાઃ વૃદ્ધાગ્નિમંથવત્ ।

વિશેષાલેપને ચોપનાહે શોફે ચ કીર્તિતઃ ॥

॥ નિ. ર ॥

ચરક—

૧ અર્શઃસુ—અગ્નિમંથસ્ય પત્રાણિ....। જલેનોસ્કાપ્ય શુભાર્સ
સ્વમ્યક્તમવગાહયેત્ ॥ ચિ. ૯-૪૫

૨ ગ્રન્થિપ્રલેપે—વંશપત્રાણ્યઅગ્નિમંથં કુર્યાત્ ગ્રન્થિપ્રલેપનમ્ ॥ ચિ.

૧૧-૧૨૫

- ૩ ઉરુસ્તંભે—અગ્નિમંથકરંજૌ ચ જલેનોત્ક્રાધ્ય સેવયેત્ । પ્રલેપો મૂત્રપિષ્ટેર્વાપ્યુરુસ્તંભનિવારણઃ ॥ ચિ. ૨૭-૬૪
- સુશ્રુત— ૪ ઇશુમેહે—ઇશુમેહિનં વૈજયન્તીકષાયમ્ ॥ ચિ. ૧૧-૮
- ૫ વસામેહે—વસામેહિનં અગ્નિમંથકષાયમ્ ॥ ચિ. ૧૧-૮
- હારીત — ૬ વાતવ્રણે—માતુલુંગાગ્નિમંથૌ ચ....કાઞ્જિકેન ચ ।....લેપો વાત-
વ્રણે હિતઃ ॥
- ચક્રદત્ત— ૭ શીતપિત્તે—અગ્નિમંથમ્બં મૂલં પિષ્ટં પીતશ્ચ સર્પિષા । શીતપિત્તો-
દર્દ્દકોઠાન્ સસાહાદેવ નાશયેત્ ॥
- ૮ સ્થૌલ્યે—સ્થૌલ્યનુત્ સ્યાદાગ્નિમન્થરસમ્વાપિ શિલાજતુ ॥
- શોઢલ— ૯ વ્યંગે—તદ્વાડરણીત્વિગયત્વા છગલીસ્તનોત્પક્ષીરાન્વિતા ક્ષપયતિ
પ્રસમં પ્રલેપાત્ ॥ પૃ. ૬૬૭

૧૦ ઉદરશોફે—અરણીક્ષારસંમિશ્રં તોયં કથિતશ્ચીતલમ્ ।
ત્રિદિનં પાનતોઽમ્યક્ષાચ્છોફં હન્યુદરોદ્ભવમ્ ॥

પૃ. ૩૩૮

વર્ણન—અરણીનાં ઝાડ સર્વત્ર થતાં જણાય છે. એનાં પાન પહોળાં, કુણાં ઘોળાં અને ફલ નાનાં હોય છે. કારતક માગશરમાં એને જ્યારે કુણા આવે છે ત્યારે તે ઝાડ પાસેથી ખસવાનું મન થતું નથી. એનાં કુણાની સુગંધિ અત્યંત મનોહારી હોય છે. પાન સામસામાં આવેલાં હોય છે. એની પોલી ડાંડીઓમાંથી હુકાની નળી બનાવે છે.

વેદ્યકમાં અરણીનો ઉપયોગ

- ચરક— ૧ હરસમાં—અરણીનાં પાનના ઉકાળામાં હરસની ખીમારીથી પીડાતા માણસને બેસાડવો. તેથી વેઠના શાંત થાય છે અને હરસને પણ ઠીક લાગે છે. ચિ. ૬-૪૫.
- ૨ ગાંઠમાં—વાંસનાં પાન અને અરણીનું મૂલ—એ બેનો લેપ કરવાથી ગાંઠ બેસી જાય છે. ચિ. ૧૧-૧૨૫.
- ૩ ઉરુસ્તંભમાં—અરણીનું મૂળ અને કરંજનાં પાન પાણીમાં ઉકાળી લાઇને કવાથ કરવો. પછી તે કવાથથી ઉરુસ્તંભવાળા ભાગ ઉપર શેક કરવો અથવા ધાર કરવી; અથવા અરણી

- અને કરંજ-ખન્નેનાં મૂળ ગાયના મૂત્ર સાથે વાટીને ચોપડવાથી પશુ ઉદ્વેગ મટે છે. વિ. ૨૭-૫૪
- સુશ્રુત— ૪ ઈશુમેહવાળાને (જેનો પેસાળ શેરડીના રસ જેવો થતો હોય તેને)-અરણીના મૂલનો ઉકાળો આપવો. વિ. ૧૧-૮
- ૫ વસામેહવાળાને પશુ અરણીના મૂળનો ઉકાળો પીવા આપવો. વિ. ૧૧-૮
- હારીત— ૬ વાતજન્ય ત્રણ ઉપર-ખીજરાનું અને અરણીનું મૂળ ખાટી કાંઈ સાથે વાટીને ચોપડવાથી વાતવશુ મટે છે.
- અકદત્ત— ૭ શીળવામાં-અરણીના મૂલનો ઘસારો ઘી સાથે પીવાથી શીળવા, આફરો વિગેરે સાત દિવસમાં મટે છે.
- ૮ સ્થૂલતા મટાડવા માટે-અરણીના પાનનો રસ પીવાથી સ્થૂલતા મટે છે.
- શોઠલ— ૯ વ્યંગમાં-અરણીના મૂળની છાલને ખકરીના દુધ સાથે વાટીને ઘાટો લેપ કરવાથી વ્યંગ મટે છે. (રહોં પર કાળાં ધાળાં પડી જાય છે તે વ્યંગ.) પા. ૫૬૭
- ૧૦ ઉદરના સોજામાં-અરણીના ક્ષાર સાથે પાણી ઉકાળવું અને પછી ઠંડું પાડી, ત્રણ દિવસ સુધી પીવાથી અને અવ્યંગ કરવાથી ત્રણ જ દિવસમાં ઉદરશોષ મટે છે. પા. ૩૩૮

વક્તવ્ય—અરક અનુવાસનોપગ, શોથહર અને શીતપ્રશમન દશેમાનિમાં અરણીનો ઉલ્લેખ કરે છે. પ્રખ્યાત દશમૂળમાંનું તે એક છે. મેદહર તરિકે અરકે સૂત્રસ્થાનના ૨૧ મા અધ્યાયમાં તેને વાપરેલું છે. બસ્તિમાં પશુ તેને ચોળેલું છે. સુશ્રુત વરૂણાદિગણમાં, નીરતવાદિગણમાં અને વાતસંશમનવર્ગમાં (સુ. ૩૬-૭) અરણીનો ઉલ્લેખ કરે છે. પાંડુરોગમાં અયસ્કૃતિમાં અભિમંથ વિગેરેનો રસ કામમાં લીધેલો છે. નૈગમેષપ્રતિષેધમાં ' ત્રિલ્વામિમંથપૂતિકાઃ પરિપેચને ' એમ ગણાવેલું છે. વિષમ જ્વરમાં કૌલારિ ધૂતની બનાવટમાં અભિમંથ છે. વાગ્બટે શુદ્ધમાં અરણીના કાષ્ઠથી તપાવેલા લોહાવડે હામ આપવાનું કહેલું છે. ક્ષારક્રિયામાં અરણી છે.

અરણીની બે જાત ગણાવેલી છે-(૧) મોટી અને (૨) (નાની). સ્ત્રી-જાના ગર્ભાશયના રોગોમાં અરણી સાફ કામ કરે છે. માયાં વિગેરે કષાય વસ્તુઓને અરણીના રસનો સાત ભાવના આપી તે વાપરવા આપવાથી ગર્ભાશયને ઠંડાણે લાવી દે છે એવો અનુભવ આજો છે.

નોંધમત—“ ડૉક્ટર એઇન્સલી કહે છે કે દેશી વૈદ્યો, પ્રમાદથી પડી રહેલા ઉપદંથના દરદીઓ માટે આનો ઉપયોગ કરે છે, અને અધાંથી એક આઉસ મુખી અથવા એથી વધારે પ્રમાણમાં આપે છે. ડૉક્ટર કેમ્બેલ ઠોરેની હવા તરિકે આને વાપરે છે. ”

(ડૉ. સખારામ અર્જુન.)

ઝોરીથી થયેલી આંચકીમાં કટુપીષ્ટિક તરિકે ડીમકે તેને વાપરી એએલી છે.

Actions & Uses—Stomachic, alterative and tonic. The infusion of the leaves is used in eruptive fevers, colic and flatulence; the decoction of the root is given in gonorrhœa, during convalescence from fevers; also in rheumatism and neuralgia.

(R. N. Khory. Part II p. 472.)

Ainslie states that the root has a warm bitter taste and agreeable smell; and is prescribed in decoction as a general cordial and stomachic in fevers. **Rheede** calls the plant Apeel, and notices the use of a decoction of the leaves for flatulence. **Atkinson** states that the leaves rubbed with pepper are administered in colds and fevers, and that externally a decoction of the whole plant is used in rheumatism and neuralgia.

(Dymock III p. 67.)

ભાવાર્થ—અરણી પાચક, રસાયન અને બદ્ધ છે. એનાં પાનનો કવાથ વિસ્ફોટક વિગેરેથી આવેલા તાવમાં, શૂલમાં અને ઉદરાધ્માનમાં અપાય છે. મૂળીયાનો કવાથ પરમીયામાં, તાવ પછીની નબળાઈમાં, સંધિવામાં અને વાયુના રોગોમાં દિતાવડ છે.

(ઝોરી. ભા. ૨ પા. ૪૭૨)

એઇન્સલી કહે છે કે અરણીના મૂળનો કવાથ હૃદય, પાચક અને જ્વરમાં દિતકર છે. રૂહીડ એના છોડને “ અપીલ ” કહે છે અને ઉદરાધ્માનમાં તેના પાનનો કવાથ દિતકર છે એમ સૂચવે છે. ઍટકીન્સન કહે છે કે શર-તીમાં અને તાવમાં અરણીનાં પાન, મરી સાથે લેવાય છે. આખા છોડનો કવાથ કરીને તે કવાથમાં બેસવાથી કે તે કવાથથી પરિષેચન કરવાથી સંધિવા અને બીજાં વાતરોગો મટે છે.

(ડીમક. ભા. ૩ પા. ૬૭)

ઉદ્ભેખ—વ. શા. પા. ૫૭૪; ફ. નિ. પા. ૪૭; N. p. 247; Watt II. p. 374; Indi. Medi. Plants p. 1004; વનસ્પતિ શુભાદર્શ. પા. ૩૧૧

३०७ आरंगभूल

N. O. Verbenaceæ.

नामो—हडिजका, ब्राह्मणी, अंगारवल्ली, ब्रह्मयष्टिका, पद्मा, भार्गी (संस्कृत);
आरंगी, आरंगभूल (शुष्कशती); आरंग (मराठी); अलनेटा (हिंदी);
Cleodendron serratum-कदीयेडे-डोन श्रीरेटम (बेरीन)

गुणाः— भार्गी स्यात् स्वरसे तिक्ता चोष्णा श्वासकफपहा ।
गुल्मज्वरासृग्वातघ्नी यक्ष्माणं हन्ति पीनसम् ॥

॥ ध. नि ॥

भार्गी तु कटुतिक्तोष्णा कासश्वासविनाशनी ।
शोकव्रणकृमिघ्नी च दाहज्वरनिवारिणी ॥

॥ रा. नि ॥

भार्गी रूक्षा कटुस्तिक्ता रुच्योष्णा पाचनी लघुः ।
दीपनी तुवरा गुल्मरक्तनुनाशयेत् ध्रुवम् ॥
शोथकासकफश्वासपीनसज्वरमारुतान् ॥

॥ भा. प्र ॥

भार्गी तु श्वासकासघ्नी ॥

॥ राजवल्लभः ॥

पर्णमस्या ज्वरं दाहं हिकाम् दोषत्रयं हरेत् ॥

॥ नि. २ ॥

चरक—

१ श्वासे-भार्गीनागरयोः कल्कं.....!.....अम्बुना पिबेत् ।

चि. अ-२१

२ कासे-....कोष्णेन भार्गीनागरमम्बुना ॥

चि. अ-२२

सुश्रुत—

३ अपस्मारे-भार्गीशृते पचेत् क्षीरे क्षालितण्डुलपायसम् । अयं
शुद्धाय तद्गोर्ज्यं वराहायोपकल्पयेत् ॥ ज्ञात्वा च मधुरीभूतं तं
विषस्य तदुद्धरेत् । त्रीन्भागान्स्तस्य चूर्णस्य क्षिण्वभागेन संसृजेत् ॥
मण्डोदकार्थं देयश्च भार्गीकायः सुशीतलः । शुद्धे कुम्भे निद-
व्याच्च सम्भारं तं सुरां ततः । जातगन्धां जातरसां पाययेदातुरं
मिषक् ॥ उ. अ-६१.

- ચક્રદત્ત— ૪ ગણ્ડમાલાયામ્—પિષ્ટં જ્યેષ્ઠામ્બુના મૂલં લેપાત્ બ્રાહ્મણયષ્ટિજમ્ ॥
- વંગસેન— ૫ વાતકાસે—માર્ગીકલ્લકૈઃ છૃતઞ્ચાપ પચેદ્ધિનિ ચતુર્ગુણે । માર્ગીરસં
દ્વિગુણિતં વાતકાસહરં પરમ્ ॥
- ૬ કુરુપે—યવામ્બુના તુ સંપિષ્ટં મૂલં માર્ગ્યાઃ પ્રલેપનાત્ ॥
- ૭ વ્રઘ્ને—માર્ગીમૂલસ્ય સ્વપ્નદન્તુ પાનાદ્વૃક્ષગવાતજિત્ ॥
- સોદલ — ૮ શસ્ત્રસતે—....માર્ગીણાં મધ્યતઃ પ્રલેપેન । એકસ્યાઃ જલપિષ્ટં મૂલં
શસ્ત્રસતેષુ હિતમ્ ॥

વાર્ણન—“ ભારંગીનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. તેનાં પુલ શ્વેત રંગનાં અને ફળ આસમાની થાય છે. પાંદડાં થડની પાસે જ હોય છે. તેનો દેખાવ સુંદર હોય છે અને તે ઉપર બ્રમરો બહુ ફર્યા કરે છે. આ ઝાડ કુમાઉન, બંગાળ અને હિંદુસ્તાનમાં મળી આવે છે. સીલોનની વાડીઓમાં તે બહુ સાધારણ છે. તેમાં એક બતનો સુંદર થાય છે. આ ઝાડના મૂળની છાલ ઔષધ તરીકે વપરાય છે જે ઔષધ વેચનારાઓને ત્યાં મળી શકે છે. ”

કચ્છ—મૂળના શરદ્ ભાગમાં *Cleodendron Serratum* (ભારંગી) નામનું એક ૮-૧૦ ફીટ ઊંચું ઝાડ મને રા. મુ. જયકૃષ્ણભાઈએ બતાવ્યું હતું. તેનાં પાન ધરાબર બસુસ જેવાં પણ તેથી વધારે ઠાંતાદાર (serrate) હતાં. બસુસનાં પાન આંતરે હોય છે જ્યારે ભારંગીનાં પાંદડાં સામસામાં હોય છે. એનાં ફલફળ એવામાં નથી આવ્યાં.

અનેક નામોમાં એક નામ વક્ષા-વક્ષામં પુષ્પમસ્ત્યાઃ—છે. ભાર્ગી બંગાલામાં બહુ થાય છે એમ સ્વ. બિરભચરણ જણાવે છે. તે લેટીન નામ *Siphonanthus indica* આવે છે.

વેદિકમાં ભારંગમૂળનો ઉપયોગ.

- ચરક— ૧ આસમાં—ભારંગમૂળની છાલનું ચૂર્ણ અને સુંઠ ગરમ પાણી સાથે પીવું. ચિ. અ. ૨૧
- ૨ ખાંસીમાં—ભારંગમૂળની છાલ અને સુંઠ સમાન ભાગે ગરમ પાણી સાથે પીવું. ચિ. અ. ૨૨
- સુશ્રુત— ૩ ફેફરામાં—ભાર્ગીની મૂલત્વકમાં ક્ષીરપાકવિધિથી દુધ પકાવી લેવું. એ દુધનો દુધપાક કરવો. ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરાવેલા એક ડુક્કરને તે દુધપાક ખવડાવી દેવો. લોબન પછી ડુક્કરના શરીરમાં લાલાસાવાદિ વિલક્ષણ પ્રકાર જ-

ણાય છે અને તે બધા દુધપાક બોક્ષી કાઢે છે. એ વમન દ્રવ્ય બધું લઈ લેવું. એ અન્નના ૩ ભાગ, સુરાળીજ ૧ ભાગ, ૧૪ ભાગ ભાર્ગિકવાથ સાથે મીલાવીને શુદ્ધ કુંભમાં રાખી મુકવું. પછી જ્યારે તે સુરા જાતગંધ અને રસવાળી થાય ત્યારે વૈદ્યે તેને અપસ્મારવાળા દરદીને પાવી. ઉ. ૬૧

ચક્રદત્ત— ૪ ગંડમાલામાં-ભારંગમૂલ ચોખાના ધોવણમાં વાટીને લેપ કરવો.

બંગસેન— ૫ વાતજન્ય ખાંસીમાં-એલણા ભાર્ગસ્વરસ અને ચારઘણા દર્દીમાં ભાર્ગિકલ્કથી યથાવિધિ પકાવેલું ધી પરમ વાતકા-સહર છે.

૬ વધરાવળમાં (કુરુન્ડ)-ભારંગમૂલ જવના પાણીમાં ઘુટીને વધરાવળ ઉપર લેપ કરવો. અવશ્ય મટે છે.

૭ ધ્રુવન નામના રોગમાં (વંક્ષણમાં વાયુને લીધે વેદના થાય છે તે રોગમાં)-ભાર્ગમૂલના નાના નાના ટુકડા કરી તેનું ચૂર્ણ કરીને તે ફાંકવું.

શોદલ— ૮ શસ્ત્ર વાગવાથી લોહી વહેતું હોય તો-ભારંગમૂલ પાણીમાં ઘસીને લેપ કરવો.

નવ્યમત—“ મી. ખાડન પોવેલ લખે છે કે આ છાંડવો સહેજ કઠવો અને ગ્રાહી છે. આનો ગુંદર ઉપદંશથી થયેલ સંધિવામાં ઉપયોગી છે. એનાં પાંદડાંનો રસ અને નરમ ડાળીઓ ધી સાથે મેળવીને જ્ઞાનતંતુમાર્ગ જ-રના (હરપેટીક ઈરજન) અને પડવાળા ફેડા (પેક્ટીગસ) ઉપર લગાડવામાં આવે છે. મી. હોમ કહે છે કે આનું લાકડું બંગાળી લોકો ગળામાં બંદુ તરીકે ખાંધે છે, અને જુદી જાતનાં દરદ મટાડવાને માટે વપરાય છે. ”

તાવ અને કફમાં દેશીઓ ભારંગમૂળ વાપરે છે. (ફાર્માકોપીયા ઇન્ડીકા). મેલેરીયાના તાવમાં રત્નાગિરિના લોકો આનાં પાનનું શાક કરીને ખાય છે. (સ્વ. કીર્તિકર). બીજનું ચૂર્ણ ધીમાં તળી લઇને રસાયન તરિકે શોથમાં વપરાય છે. (દ્રુયુરી.)

વક્તવ્ય—ઘણાં દરદોમાં ભારંગમૂલ ચોખાયલું જણાય છે. અત્યારે જે ભારંગમૂલ બજારમાં મળે છે તે ખફ છે કે ખોટું તેનાં નિર્ણય થવો જોઈએ.

ઉદ્ભવ—Indi. Medi. Plants p. 1005; રૂ. નિ. પા. ૩૦; વનસ્પતિ ગુણાદર્શ. પા. ૫૫૭; N. p. 248.

૩૦૮ તવર.

N. O. Verbenaceae.

.નામો—તવર, તવરીયાં (ગુજરાત); તિવર (મરાઠી); બિના (હિંદી); ચેરીયાં, બકલનાં ઝાડ (કર્ણાટ); Mangrove-મનગ્રોવ (અંગ્રેજી); Avicennia officinalis-એવીસીનીયા ઓફીસીનેસીસ (લેટીન).

વર્ણન—તવરનાં ઝાડ ૨૦ થી ૨૫ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તેનું થડ કોઈ વાર બે માણસની બાથમાં ન આવી શકે એટલું જડું થાય છે. ઘણીવાર ઘણાં જુનાં ઝાડમાં તે કેવળ આંબલીનાં થડની પેઠે પોકળ થઈ ગયેલું હોય છે. તેમાં માણસ કે જાનવર સહેલાઈથી રહી શકે છે. એનાં ઝાડમાં ઘણી શાખાઓ નીકળે છે. એનાં પાન ઘણાં ચક્રચકિત અને મધ્યમ કદનાં હોય છે. પુલ પીળા રંગનાં ચેત્રવેશાઓ આવે છે. તેમાંથી ઘણી મધુર સુગંધ છે તે સુધી ફેલાતી હોય છે. એનાં ફળ પીંછા ધોળા રંગનાં, આંબલીનાં બોટકાં જેવાં થાય છે. તે આવાઢ ઉતરતાં પાકે છે. એનાં ઝાડની ઘટા ઝુંદર હોય છે. જ્યારે ફરિઆની ભરતી વખતે તેનાં થડ પાણીમાં ડુબેલાં હોય છે ત્યારે એનો દેખાવ કંઈ ઓર જ થઈ રહે છે. ”

આ ઝાડ વિશે ઘણું જાણવા જેવું છે. પ્રભુની અગાધ શક્તિનો—નાનામાં નાની વસ્તુ માટે તેને જે ફરકાર છે તેનો—આ ઝાડના અભ્યાસથી આપણને સરસ ખ્યાલ મળે છે.

પ્રથમ તો આ ઝાડ સમુદ્રની ભરતી આવતી હોય એવી ખાડીઓ ઉપર જ થાય છે. ખારા પાણીમાં પાણીની આવજા થતી હોય એવામાં પણ આ ઝાડવાં આપોઆપ-સંભાળ સિવાય-ઉગે છે. આ ઝાડનાં પાનને સૂક્ષ્મદર્શકચંદ્ર નીચે મૂકીને જોવાથી માલમ પડે છે કે પાનની ઉપરની સપાટી એક જાડા થરથી (Cuticle) આસ્તૃત થયેલી છે. આ ઉપરની સપાટીની નીચે ઘણાં ખાસીક પડોમાં અસંખ્ય કોષો (Cells) આવેલા છે જેમાં પાણી ભરેલું જ હોય છે. Stomata નીચલી આમડીમાં ઉંડાણમાં આવેલા હોય છે. અર્થાત Xerophillous plants-સૂકી જમીનમાં ઉગતા છોડવા—ની જે ખાસીયત હોય છે તેવી જ ખાસીયત આ પાણીમાં ઉગનારા છોડની છે એ નવાઈ નહિ તો બીજું શું છે ?

કાઢવાળી અને લોજવાળી જમીનમાં ઉગતા આ ઝાડમાં Hygrophyllous (જે ઝાડવાંને પાણી પુષ્કળ છુટથી મળે છે તે પાણીને બહાર કાઢવા માટે પાંદડાંમાં એક જાતની ખાસ રચના હોય છે. આવી જાતનાં ઝાડવાં ‘ હાઈ-ટ્રોફીલસ ’ કહેવાય છે.) રચના (Structure) હોવાને કારણે આવી જાતની

Xerophillous રચના દેખીને ઘણાને નવાઈ લાગશે. પણ રહેજ ખારીકાઇથી તપાસીશું તો માલમ પડશે કે આવી જાતની રચનામાં એક જાતનું ચૂંદરું સમાયલું છે. જે જમીનમાં તવર થાય છે તે જમીન લેજવાળી અને ખારી હોય છે. આ ઝાડ જો મીઠાનો ભાગ વધારે પ્રમાણમાં ચૂસ્યા કરે તો મૂળીઆં અને ઢાંડીના બધા જ કોષો (vessels) મીઠાથી ભરાઈ જાય અને પરિણામે ઝાડ મરી જાય. આ કારણથી જેમ અને તેમ, મૂળીઆં જે પાણી ચૂસે છે તે પાણીના પ્રમાણને ઓછું કરવાની ફરજ ઝાડ ઉપર આવી પડે છે— જે ઉત્ત્સાહના કાર્યને ઓછું કરીથી (which is effected by diminishing the action of transpiration.) થઈ શકે છે. આવી રીતે જે પાણી ચૂસવામાં આવે છે તે બધું છિદ્રોદ્વારા બહાર ઉડી જતું (transpired) નથી, પણ પાંદડાં તેને સંઘરી રાખે છે અને મીઠાના પ્રમાણને ઘણું ઓછું કરી નાખે છે.

ઉપરાંત, સમુદ્ર કિનારે પવનના સપાટા ચાલુ જ હોય છે. (સૂર્યના તાપથી સમુદ્ર કરતાં જમીન જલદીથી વહેલી ગરમ થઈ જાય છે.) આથી જમીન ઉપરની ગરમ હવા ઉંચે ફેલાય છે અને તેની જગોએ સમુદ્ર ઉપરની ઠંડી હવા ઘસવા મથે છે. કિંવસે સમુદ્ર કિનારાની પવનની લહેર આ જાતની હોય છે. રાત્રે આથી જુદી જ જાતની ગોઠવણ હોય છે. જમીન જેમ તપે છે વહેલી તેમ ઠંડી પણ વહેલી જ પડે છે (સમુદ્ર કરતાં). સમુદ્ર ઉપરની ગરમ હવા ઉંચે ચઢે છે અને તેની જગોએ જમીન ઉપરની હવા ત્યાં પહોંચી જાય છે. આવી રીતે તવર જેવા ઝાડને રાત્રિવસ હવાની સાથે કુસ્તીઓ કરવાની જ હોય છે. જો પાંદડાં પાણી સંઘરતાં ન હોય અને બધું છિદ્રોદ્વારા બહાર કાઢી નાખતાં હોય તો આ હવાના ઘસારાથી અને તેની અસરથી ઝાડ જલદી ચીમળાઈ જાય. આવી રીતે હયાળુ પ્રભુએ તેની રક્ષા માટે તેનાં પાંદડાંમાં વિસ્મયજનક રચના કરેલી છે.

વળી કાઠવવાળી જગોમાં તવરને મૂળીઆં નાખવાનાં હોય છે. ભરતીની વારંવાર અથડામણી સાથે તેનાં મૂળીયાંને ટકવાનું હોય છે. આથી તવર પોતાનાં મૂળીઆં ઉંડાં ઘાલે છે એટલું જ નહિ પણ વધુ સલામતી માટે શાખોદ્ભવ મળ (adventitious roots) લાંબાવીને તે દ્વારા ઝાડને વધુ મજબુત બનાવે છે. આ સ્કંધોદ્ભવ મૂળીયાં જમીનમાં ઉંડાં પુંપી જાય છે અને ઝાડને વધુ સહીસલામત બનાવે છે. જ્યારે ભરતીનું પાણી આવેલું હોય છે ત્યારે તવરનાં ઝાડવાંને દેખાવ આ સ્કંધોદ્ભવ મૂળીઆંને લીધે, બહુ જ રમણીય લાગે છે. પાણી આમથી તેમ અથડાયા જ કરે છે પણ આ મૂળીયાં સમાધિસ્થ થોગીની પેઠે તેની જરાક પણ પરવા કરી વિના શાંત બેસી રહે છે.

આ ઉપરાંત તવરનાં ફળ અને બીજ વિષે પણ નવીનતા છે. બીજાં ઝાડવાં તો બીજને નીચે નાખી દે છે એટલે પોતાની વંશવૃદ્ધિ માટે તેઓ નિશ્ચિંત જ હોય છે. આવી કાઢવવાળી-કાયમ માટે પાણી ભરાઈ રહે એવી જગોમાં તવરને બીજ ક્યાં નાખવાં ? બીજ નાખે છે તો તે પાણીમાં તણાઈ બચ અથવા કાઢવમાં ઉંડાં દટાઈ બચ. આવી રીતે બીજનો વ્યય કરે એટલું આ ઝાડ મર્ખ નથી. ઝાડ ઉપર ને ઉપર જ આ બીજ ફલિત થાય છે અને મૂળીયાં વિગેરે નીપજાવે છે. ફળના મથાળામાંથી ગર્ભનાં મૂળોદ્ભવ પાન (Radicle of the embryo) નીચલી તરફથી નીકળે છે અને એક ભણાકૃતિ જેવું શરીર પ્રગટાવે છે. આવી રીતે પગવાળું ટટાર ચાલી શકે તેવું બચ્ચું થયા પછીથી ઝાડ તેને તેનાથી છુટું પાડે છે. તુરંત જ આ રોપો કાઢવમાં પડે છે અને મૂળીયાં કાઢવમાં ચોટી બચ છે અને આબુખાબુથી ગપાટાલેર બીજાં નાનાં મૂળ કાઢવાં શરૂ કરે છે, અને પોતાનું અસ્તિત્વ કાયમનું કરે છે.

જીવન્ત ઝાડના પ્રત્યેક અવયવને પ્રાણવાયુ (Oxygen) તો જોઈએ જ. તવરને પણ પ્રાણવાયુની તો જરૂર હોયજ ને ? પણ કાઢવવાળી લેજવાળી જમીનમાં તે પ્રાણવાયુ સંભવતો નથી. તે તો ત્યાં પડેલી વનસ્પતિને સડાવવાના કામમાં જ ખરચાઈ ગયેલો હોય છે. આવી જ સ્થિતિમાં મૂકાયેલી બીજ વનસ્પતિઓ (કમળ જેવી. જુઓ કમળ.) મોટાં પાનદારા હવા ચૂસીને મૂળીઆંને પહોંચાડયા કરે છે. પણ તવર જેવા ઝાડમાં ઉપરની ગોઠવણ ચાલી શકે નહિ. ત્યારે સાધારણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે તવર હવા શી રીતે મેળવતું હશે ? શ્વાસ શી રીતે લેતું હશે અને જીવતું હશે ? આ માટે પણ સવડ થયેલી છે. મૂળીયાં શ્વાસ લેવા માટે ફણગા પેદા કરે છે જે પાણીની સપાટી ઉપર જ રહે છે. આવા ફણગાને કાપીને જોવાથી તે પોલા જેવા જણાય છે અને મથાળે તેમાં નાનાં નાનાં ખારીક છિદ્રો હોય છે. આ છિદ્રોદારા હવા જોવાય છે અને આવી રીતે ઝાડને પ્રાણવાયુ પહોંચાડવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત ખાડીઓના કિનારા ઉપર-ભરતીની આવજાવ જ્યાં થતી હોય છે તેવી જગોમાં-તવરનાં ઝાડ ઉગાડવામાં દયાળુ પ્રભુએ જનસમાજ ઉપર વધુ કલ્યાણ કરેલું છે. દરિયાની ખાડીમાં ભરતીની વખતે ઘસડાઈ આવતો જીવતો અગર મરેલો પ્રાણીય અને વનસ્પતિ પદાર્થ જે તેના કીચડમાં જમા થાય છે અને ઓટ થઈ ગયા પછી કહોવાવા માંડે છે, તે એટલો તો ખરાબ ગંધાય છે કે ઘણે દૂર સુધી તેની દુર્ગંધ ફેલાય છે અને માણસો તે સહન કરી શકતાં નથી. આ હવા એ વધુ વખત ફેલાય તો તે ભાગમાં રોગ વધે અને માણસો ઘણાં મરે. પણ જે કામ કરાડો ફપીઆ અને હજારો

માણસોથી થઇ શકે તેવું નથી તે કામ પ્રભુ આ તવરનાં ઝાડદ્વારા કરાવી દે છે. વિદ્વાનોનું માનવું છે કે “ હરિઆની ભરતીઓટવાળી ખાડીઓમાં થતી બેચુમાર ગંદકી અને તેમાંથી નીકળતી બદબોની સામે તવર (Mangrove) નાં ઝાડો ઇશ્વરી તાંદુરસ્તીખાનાં છે. ”

આ ઉપરાંત પાણીના ધસારાથી ખાડીઓના કિનારા ધોવાઈ જાય અને થોડાં વર્ષોમાં તો ખાડીઓ ભાગી ભાગીને મોટી નદીઓ જેવી બની જાય. પણ તવરનાં ઝાડ જ્યાં થાય છે ત્યાંની જમીન ભાગતી નથી. મોટા બંધો બાંધવાથી જે થવું અશક્ય છે તે તવરનાં ઝાડમાંથી સ્વાભાવિક રીતે જ થાય છે. ‘ ઇન્ડિયન ફોરેસ્ટર ’ (ડીસેમ્બર ૧૯૦૨)માં એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે:—

“ Mangrove roots solidify the mud where they vegetate and raise it; and their sanitary value is increased from the tannin yielded to the mud by the falling leaves, bark and seeds, which is a powerful antidote against putrefaction. ”

ગુણુ—ધણા વૈધો તવરીઆને જ ભૂલથી ‘ તુવરક ’ માને છે અને તે પ્રમાણે જ તેના ગુણો છે એમ કહે છે. તવરનાં પાન તાવમાં અપાય છે. તવરનાં પાનની પોટીસ ગડગુંબડ ઉપર બાંધવામાં આવે છે. શોઢલ કહે છે કે “ તુવરો સાગરોદ્ભૂતઃ કુષ્ઠહાડલસકાવહઃ ” અર્થાત્ તવરીયાં પણ કુષ્ઠને હરે છે અને અલસક મટાડે છે. ઢોરને ખવડાવવાથી દુધ વધે છે એમ તેને વાપરનારા કહે છે.

‘ તુવરક ’ આ નથી. વધુ માટે જુઓ એલમોગરો.

નવ્યમત—મૂળમાં વાજીકરણ શક્તિ છે. કાયાં બીયાંની પોટીસ ગુંબડાં પકાવવા અને ફેડવા માટે વપરાય છે. મદ્રાસ તરફ એ શીતળામાં વપરાય છે. “ છાલ ગ્રાહી છે. ” (વૉટ્સ ડીક્ષનેરી.)

(ઇન્ડિયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ.)

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૫૭૬; રૂ. નિ. પા. ૫૩૮; N. p. 248; Watt I p. 360; Indi. Medi. Plants p. 1009.

૩૦૯ નગોડ.

N. O. Verbenaceæ.

નામો—સિંધુવાર, સ્વેતપુષ્પ, સિન્દુક:—*Vitex trifolia*. નિર્ગુળી, ત્રીલુપ્પ:—*Vitex negundo*. નગોડ (ગુજરાતી); નિર્ગુળી (મરાઠી); નિસિન્દા (બંગાળી); Five-leaved Chastetree—ફાઇવલીફ્ડ ચેસ્ટટી (અંગ્રેજી).

परिचय—

शेफालिका च निर्गुण्डी कटुप्रादकीसंदला ।
गुल्मगुच्छान्यक्तसस्या सितान्या तादृशी तनुः ॥
निर्गुण्डी श्वेतकुसुमा सिन्दुकः सिन्दुवारकः ।
सुगंधान्या क्षीतसहा निर्गुण्डी नीलसिन्दुकः ॥

गुणाः—

निर्गुण्डी कटुतिक्तोष्णा कृमिकुष्ठरुनापहा ।
वातश्लेष्मप्रशमनी ह्रीहृगुल्मारुची जयेत् ॥

॥ ध. नि ॥

सिन्दुवारः कटुस्तिक्तः कफवातक्षयापहः ।
कुष्ठकण्डूतिशमनः शूलहृत् काससिद्धिदः ॥
कटूष्णा नीलनिर्गुण्डी तिक्ता रुक्षा च कासजित् ।
श्लेष्मशोफसमीरासिप्रदराध्मानहारिणी ॥

॥ रा. नि ॥

सिन्दुकः स्मृतिदस्तिक्तः कषायः कटुको लघुः ।
केश्यो नेत्रहितो हन्ति शूलशोथाममारुतान् ॥
कृमिकुष्ठारुचिश्लेष्मज्वरान् नीलापि तद्विधा ।
सिन्दुवारदलं जन्तुवातश्लेष्महरं लघु ॥

॥ भा. प्र ॥

निर्गुण्डी कर्तरीयुक्ता कट्वी तिक्ता कफापहा ।
वातं क्षयं च शूलञ्च कण्डूं कुष्ठञ्च नाशयेत् ॥
प्रोक्ता चाऽऽरण्यानिर्गुण्डी पथ्या पित्तं ज्वरं हरेत् ।
विषं च गृध्रसीवातं नाशयेत् वर्णकारिणी ॥
पर्णस्यास्यास्तु कटुकं चाग्निदीप्तिकरं लघु ।
कृमिन् कफञ्च वातञ्च कुष्ठं शोथञ्च नाशयेत् ॥
अरुचेनाशकं प्रोक्तं कण्डूञ्चैव विनाशयेत् ॥

॥ नि. र ॥

चरक—

१ सकफे विसर्पे—इन्द्रानाशकं काकाह्वां....। पृथगालेपनं कुर्याद्द्व-
न्द्वशः सर्वशोऽपि वा । प्रदेहा सर्व एवैते देयाः स्वल्पघृता-
प्लुताः ॥ बि. अ. ११

- २ दर्वाकरैः दष्टे—सिन्धुवारस्य मूलञ्च....। पानं दर्वाकरैः दष्टे....॥
चि. अ-२९
- ३ नाडीकुष्ठानिलात्तिष्ठु—निर्गुण्डयाः मूलपत्राभ्यां गृहीत्वा स्वरसं
ततः । तेन सिद्धं समं तैलं नाडीकुष्ठानिलात्तिष्ठु । हितं पामा-
पचीनाञ्च पानाभ्यञ्जनपूरणम् ॥ चि. अ-२८
- सुश्रुत— ४ रक्तपित्ते—....तथातिमुक्ताङ्कुरसिन्धुवारजम् । हितञ्च शाकं
घृतसंस्कृतं सदा ॥ उ. अ-४९
- भावमिश्रे— ५ स्नायुकरोगे—गव्यं सर्पिः त्र्यहं पीत्वा निर्गुण्डीस्वरसं त्र्यहं ।
पिबेत् स्नायुकमत्युग्रं हन्त्यवश्यं न संशयः ॥
- चक्रदत्त— ६ यक्ष्मणि निर्गुण्डी—समूलफलपत्रायाः निर्गुण्डयाः स्वरसैः घृतम् ।
सिद्धं पीत्वा क्षयक्षीणो निवर्त्ताभिः भाति देववत् ॥ (यक्ष्माचि०)
- ७ गण्डमालायाम्—....नस्यकर्मणि योजयेत् । निर्गुण्डयाश्च शिफां
सम्यग्भारिणा परिपेषिताम् ॥
- ८ कफज्वरे—सिन्धुवारदलकाथः सोषणः कफजे ज्वरे । जंघयोश्च
बले क्षीणे कर्णे वा पिहिते पिबेत् ॥
- बंगसेन— ९ कफोत्थकासे—निर्गुण्डीपत्रस्वरसेन सिद्धम् । सर्पिः कफोत्थं
विनिहन्ति कासम् ॥
- १० पूतिकर्णे—निर्गुण्डीस्वरसे तैलं सिन्धुधूमरजोगुडः।पूरणं पूतिकर्णस्य
शमनं मधुसंयुतं ॥
- वैद्यमनोरमा — ११ कटीप्रदेशस्थवाते—एरण्डतैलं निर्गुण्डीस्वरसे च पृथक् पृथक् ।
पीत्वा कटीप्रदेशस्थं वातं जित्वा सुखी भवेत् ॥
- राजमार्तण्ड— १२ बालानां दन्तोद्भवरोगे—
प्राचीगतं पाण्डुरसिन्धुवारमूलं शिशूनां गलके निबद्धम् ।
करोति दन्तोद्भववेदनाया निःसंशयं नाशमकाण्डमेव ॥
- १३ कंठशालूकोपजिह्विकयोः—
शेफालिकामूलमुञ्चन्ति कण्ठशालूकहन्तृ प्रतिवर्षितं सत् ।
रोगं निहन्त्यादुषजिह्विकारूपं नासान्तरप्रसृतरक्तधारम् ।

૧૪ સન્ધિકવાતે—શેફાલિકામૂલવિનિર્મિતો વા કાયો નૃણાં સન્ધિ-
કવાતરોગમ્ ॥

ગદનિગ્રહ— ૧૫ મૃદ્રસ્યામ્—શેફાલિકાદલૈઃ કાયો મૃદ્રમ્પરિપાતિતઃ ।
દુર્વારં મૃદ્રસીરોગં પીતમાત્રઃ પ્રણશ્યેત્ ॥

૧૬ દદ્રૌ—શેફાલિકાદલૈઃ ઘૃષ્ટા તદ્રસેન પ્રલેપિતા ।

દદ્રુઃ સિપ્રમર્જીર્ણોત્થા નાશમાયાત્યસંશયમ્ ॥

વર્ણન—નગોડનાં ઝાડવાં સર્વત્ર થાય છે. તેનાં ત્રણ ત્રણ પાન હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી ફીક્કી અને નીચેની સપાટી લીલી હોય છે. નગોડને બધાં જ સ્ત્રીપુરુષો જોળખે છે. વાચુ ઉપર અને માથાના ડુખાવા ઉપર નગોડનાં પાનનું બંધારણ બહુ જ ધરગથુ ઔષધ છે. નગોડની ઘણી જાતો વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓએ બહાર આણી છે. નર્ન સાહેબે ૪-૫ જાતો ગણાવેલી છે. થોડા વર્ષો પહેલાં “ ટાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા ” માં નગોડની એક જાત—*Vitex peduncularis Roxburghii*—વિષે ઉલ્લેખ આવ્યો હતો. તેનાં પાન મેલેરીયા ઉપર અકસીર દવા છે એમ તેમાં કહેલું હતું. આ જાત રૅકસ-બગે બંગાલામાં જોયેલી હશે. એનાં પાન ડીંટડી સુધી ઉતરી આવેલાં હોય છે. કીર્તિકરના ‘ Indian Medicinal Plants ’માં આનું ચિત્ર આપેલું છે તે જણાવ્યું છે એમ લેવું. આ છોડ બંગાળામાં થાય છે. કર્ટાંગ અને બી-જથી બીજે ઠંડાણે તે ઉગાડી શકાય છે. આ છતાં પણ કોઈએ તેને મંગાવીને ઉગાડી હોય એવું અદ્યપિ બાબમાં નથી. ચક્રહતે પણ કદંબનર ઉપર નિર્ગુડી વાપરેલી છે. વાતમ્, કદંમ્, પૌષ્ટિક તરિકે જે નિર્ગુડી પ્રખ્યાત છે તેજ નિર્ગુડીની આ જાત મેલેરીયા ઉપર અકસીર નીવડતી હોય તો તેમાં નવાઇ જેવું કશું જ નથી. અમેરિકનો ચેલ્મોગરાનાં બીજ લાવવા માટે હિંદુસ્તાનમાં આવે અને ત્યાં તે ઝાડ ઉગાડે ત્યારે આપણે બંગાળામાં ઉગતી નગોડની આ જાતને જુજશતમાં લાવીને ઉગાડવા જેટલું સારું નથી બતાવી શકતા !

વેદ્યક્રમાં નગોડનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ કદંબન્ય વિસ્પર્શમાં—નગોડનાં પાનનો રસ સ્થેજ ઘી
નાખીને ચોપડવો. ચિ. અ. ૧૧

૨ સાપના ઝેર ઉપર—નગોડના મૂળનો રસ પાવો.

ચિ. અ. ૨૫

૩ નાડી, કુષ્ઠ અને વાનાં દરદો ઉપર—નગોડનાં મૂળ અને પાનનો સ્વરસ કાઢી, તેની સમાન તેલ મેળવી તેલ પકાવી લેવું. આ તેલ પીવામાં અને બહારના ઉપયોગમાં વાપરવું. નાડી, કુષ્ઠ, વા, અપચી વિગેરે નાશ પામશે. વિ. અ. ૨૮

સુશુત— ૪ રક્તાપિત્તમાં—નગોડનાં પાનનું શાક ધીમાં વધારીને ખાવું.
ઉ. અ. ૪૫

ભાવમિશ્ર— ૫ વાળાના રોગ ઉપર—ત્રણ દિવસ સુધી એકલું ગાયનું ઘી પીવું. અને પછી ત્રણ દિવસ સુધી એકલો નગોડનો સ્વરસ પીવો. ગમે તેવો ઉશ્ર વાળો હશે તો તે પણ નીકળી જશે.

ચક્રદત્ત— ૬ ક્ષયમાં—નગોડનાં મૂળ, કૃણ અને પાનનો રસ કાઢી તેનાથી ઘી પકાવી લેવું. એ પકાવેલું ઘી પીવાથી ક્ષયથી પીડાતો દરદી વ્યાધિમુક્ત થઈને દેવ જેવી કાંતિવાળો બને છે.

૭ ગંડમાળામાં—નગોડનું મૂળ પાણીમાં ઘસીને નસ્ય આપવું.

૮ કકના તાવમાં—નગોડનાં પાનનો ક્વાથ મરી નાખીને પીવાથી કકજ્વર મટે છે. જ'ધાનું બળ કમી થઈ ગયું હોય અને કાન ઠંડેર મારી ગયા હોય તે પણ સાફ થાય છે.

અંગસેન— ૯ કકજ્વન્ય ખાંસીમાં—નિર્ગુડીના સ્વરસથી પકાવેલું ઘી પીવાથી કકજ્વન્ય ખાંસી મટે છે.

૧૦ કાનમાંથી પડે વહેતું હોય અને ગંધ મારતી હોય તો—નગોડના પાનનો રસ, તેલ, સિંધાલુષ્ણ, ગોળ—આ બધાને પૂરવાથી પૂતિકર્ષુ મટે છે.

વેદમનોરમા—૧૧ ફેડમાં વા થયો હોય તો—નગોડનો રસ અને દીવેલ પીવાથી કટીપ્રદેશમાં થયેલો વા મટે છે.

રાજમાર્તીક—૧૨ નાનાં બચ્ચાંને દાંત કુટતી વખતે જે વેદના થાય છે તે પૂર્વદિશા તરફનું નગોડનું મૂળ બચ્ચાના બળામાં બાંધવાથી તુરંત જ મટી જાય છે.

૧૩ કંઠશાસ્ત્રક અને ઉપબિદ્ધિકા નામના રોગોમાં—નગોડનાં મૂળ ચાવવાં. નાકમાંથી પડતું લોહી પણ આથી અટકશે.

૧૪ સંધિવામાં-નગોડનાં મૂળનો ક્વાથ પીવાથી સંધિવા મટે છે.

ગદનિગ્રહ—૧૫ ગૃધ્રસીમાં-ખજી જ ખીમા તાપ ઉપર તેવાર કરેલા નગોડના પાનનો ક્વાથ પીવાથી ગમે તેવી ગૃધ્રસી (sciatica) હોય તો તે પછુ મટી જાય છે.

૧૬ દાદરમાં-દાદર ઉપર નગોડનાં પાન ઘસવાં અને પછી નગોડનાં પાનનો રસ તે ઉપર લગાવવો. આથી અણ્ણુથી ઉત્પન્ન થયેલી દાદર તુરત જ મટી જશે.

વક્તવ્ય—‘ સિન્ધુવારં વિજ્ઞાનીયાદિતં પિત્તવિનાશનમ્ ’ (મુશ્નુત. સૂ. ૪૬-૨૮૬) અર્થાત્ નગોડ પિત્તનાશક છે એમ મુશ્નુતનું મંતવ્ય છે. અહીં આમળ ટીકાકાર સિન્ધુવારનો અર્થ નગોડનાં ફુલ એવો કરે છે. મુશ્નુતે નગોડની બે બાજુ ગણાવેલી છે. શ્વેતપુષ્પા અને નીલપુષ્પા. ‘ સિન્ધુવારઃ નિર્ગુણીમેદઃ ’ આમ ઉલ્લેખે જોળખાણુ આપેલું છે (ક. અ. ૬-૨૧). કલ્પસ્થાનમાં વિષનાં પ્રકરણોમાં શ્વેતનિર્ગુણી જ યોજેલી જણાય છે. અમરસિંહના વખતથી શ્વેત અને નીલનો ભેદ પ્રચલિત હતો એમ અમરકોપ ઉપરથી જણાય છે, પણ ત્યાં પણ નામો તો અરસપરસ એક જ ગણાવેલાં છે. સિન્દુક, સિન્ધુવાર, નિર્ગુણી, ઇક્ષલિકા વિગેરે નામો એક જ સાથે ગણાવેલાં છે. શેક્ષલિકાને અમરસિંહ નીલપુષ્પા નિર્ગુણી ગણાવે છે. સફેદ ફુલની નગોડ માટે ‘ શ્વેત-સુરણ ’ અને ‘ મૂતવેલી ’-એજ શબ્દો યોજેલા છે. તે વખતના સમાજમાં સિન્ધુવાર માટે ‘ સ્વૌષ્ઠી ’, અને નિર્ગુણી (હુરા ફુલની નગોડ) માટે ‘ ન્યવારી ’ શબ્દો પ્રચલિત હતા એમ ટીકાકારના વચનોથી સિદ્ધ થાય છે. ઉલ્લેખે શેક્ષલિકાનો પરિચય ‘ રક્તવ્રન્તા, શારદકુસુમા ’થી આપે છે (સ. અ. ૮). ‘ શેરતે શેફા અલ્લયોડસ્યામ્ રતિ શેફાલિકા ’-આમ ભાનુજી દીક્ષિત અર્થ કરે છે. આના ફલમાં મુખંધ નથી છતાંયે લામરા કેમ થુંજતા કશે ? ઉલ્લેખે પ્રમાણે નીલપુષ્પા નિર્ગુણીનાં ફુલ ચરક ઋતુમાં આવે છે. કાલિદાસ ‘ વર્ણતપુષ્પામરણં વહતીં ’ પાર્વતીને વર્ણવતાં કહે છે કે ‘ રક્તકલાપીકૃતાતન્નુવારમ્ ’ અર્થાત્ સિન્ધુવાર વર્ણ-તમાં ખીલતાં કશે એમ અનુમાન કરી શકાય છે. નિર્ગુણીનું નામકરમાં ‘ કર્તરીનિર્ગુણી ’ અને ‘ અરવનિર્ગુણી ’-આવી બે બાજુ ગણાવી છે. જેનાં પાન કરવતના જેવાં ખારવાળાં હોય છે તે ‘ કર્તરીનિર્ગુણી ’. જમણમાં ઉમટી નગોડને ‘ અર-વનનિર્ગુણી ’ કહેતા કશે. શેક્ષલિકા અરવનનિર્ગુણીનું નામાંતર છે એમ ‘ વનોપચિદર્પણ ’માં કહેલું છે.

મુશ્નુત મુરસાદિગણમાં મુરસી (શ્વેતનિર્ગુણી) અને નિર્ગુણી (નીલ-

પુખ્ત નિર્ગુડી) ગણાવે છે (સૂ. ૩૮-૧૮). ચરકે સિન્ધુવારને વિષમ દશે-
માનિમાં ગણાવી છે. નિર્ગુડીને કિમ્બિ દશેમાનિમાં ગણાવેલી છે.

Actions & Uses—*Vitex trifolia* is highly extolled by Bontius (Diseases of India p. 226). He speaks of it as anodyne, diuretic and emmenagogue and testifies to the value of fomentations and baths prepared with “ this noble herb ” as he terms it, in the treatment of ‘ Beri-Beri ’ and in the allied and obscure affection, burning of the feet in natives.

Of *Vitex negundo* **Fleming** remarks (Asiatic Researches Vol XI) that its leaves have a better claim to the title of discutient than any other vegetable remedy, with which he is acquainted. The mode of application followed by the natives is to put fresh leaves into an earthenpot and heat them over the fire till they are as hot as can be borne without pain; they are then applied to the affected part, and kept *in situ* by a bandage, the application is repeated three or four times a day until the swelling subsides. Dr. Hove (1787) states that the Europeans in Bombay call it the fomentation shrub and that it is used in the hospitals there as a foment in contractions of the limbs occasioned by the land winds. According to **Ainslie** the mahomedans are in the habit of smoking the dried leaves in cases of headache and catarrh. The dried fruit is deemed vermifuge. ”

(Dymock. Vol III p. 74-5).

ભાવાર્થ—‘ ડીસીટ્રીઝ ઓફ ઇન્ડીયા ’ નામના તેના પુસ્તકમાં બોન્ટિયસ નગોડનાં મુક્તકંઠે વખાણ કરે છે. તે નગોડને વેદનાહર, મૂત્રહ, રજઃ-સાવવર્ધક માને છે અને આ ‘ ઉત્તમ છોડ ’ નો કબાજ ‘ બેરીબેરી ’ નામના રોગમાં, અસાધ્ય ગણાતા ફરદોમાં, હાથે પગે ફાહ બળતો હોય તેમાં—બહુ જ વખાણે છે.

ફ્લેમિંગ (એસિયાટીક રીસર્ચીઝ વૉ. ૧૧ માં) નગોડની સરખામણીમાં શેઠહર તરિકે બીજી એક પલ્લુ વનસ્પતિ તેની બાજુમાં નથી એમ બહેર કરે છે. માટલીમાં તાજાં પાંદડાંને બાફીને તે પાન દુઃખવાળા ભાગ ઉપર લગાવવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી સોજો ઉતરી જતો નથી ત્યાં સુધી વારંવાર તેને લગાવવામાં આવે છે. મુંબઈમાં યૂરોપિયનો આ છોડને ‘ શેક કરવાનો

છોડ ' ના નામથી જ ઓળખે છે એમ ડૉ. હોવે (૧૭૮૭ માં) કહેલું છે. એઈન્સલી કહે છે કે જ્યારે માથું ચઢે છે ત્યારે મુસલમાનો આના પાનની ખીડી પીવે છે. એનાં સૂકાં ફળ કૃમિમ્ન મનાય છે.

(ડીમક. ભા. ૩ પા. ૭૪-૭૫)

નબમત—દેવપ્રસાદ સન્યાલે (એલ. એમ. એસ) ' જરનલ ઑફ આયુર્વેદ ' માં નોંધાડે એક સરસ અનુભવ રજૂ કર્યો છે. ' આયુર્વેદ વિજ્ઞાન ' (પુસ્તક ૭ મું. અં. ૧૧ મો) માં એક ૮૦ વર્ષના વૃદ્ધને નિર્જીવિયોગિથી શી અફલુત અસર થઈ હતી તે વર્ણવેલું છે.

ઉદ્દેશ—વ. શા. પા. ૫૭૨; રૂ. નિ. પા. ૩૩૭; N. p. 240; Watt VI part IV p. 248; Indi. medi. Plants p. 999.

લસ્યાદિ વર્ગ

N. O. Labiateæ.

૩૧૦ લવંડર.

નામો—જંગલી લવંડર, સર્પનો ચારો, આસમાની ગલગોટા (ચુજરાતી);
ગોરીયા, આસમાની (મરાઠી); Lavendula Burmanni—લવેન્ડુલા બર્માનાઈ
(બેટીન).

વર્ણન—લવંડર ચોમાસામાં ઢગલાળખ થાય છે (જ્યાં થાય છે ત્યાંજ).
તેનો છોડ ૨ થી ૩ ફુટ ઉંચો થાય છે. આ છોડમાં કોઈવાર ઘણી શાખાઓ
અને કોઈવાર મુલ્લેય શાખાઓ હોતી નથી. જ્યારે શાખાઓવાળો છોડ હોય
છે ત્યારે એની ડાંડી ઘણી જાડી અને મજબુત હોય છે. શાખા વગરના
છોડવામાં તે પાતળી, નરમ અને તરસાની પેઠે લાંબી વધી ગયેલી હોય છે.
આના છોડવા જ્યાં ઉગે છે ત્યાં આગળ ઘણું કરી ઢગલાળખ ઉગે છે. એને
ગલગોટા જેવાં વિશાગિત, ઝીણાં, સાંકડા છેડાઓવાળાં પાન આવે છે. ફુલ
ફીક્કા ધોળા અથવા આસમાની રંગનાં હોય છે. ફલ પુષ્પબાહ્યકોષમાં ચાર
ખીજવાળાં થાય છે. પાનને જરા સુંઘવાથી ભાંગ જેવી અને ચોળવાથી લવંડર
(Oil of Lavender) જેવી સુવાસ આવે છે.

કાઢવવાળી જમીનમાં અને જ્યાં સાપનો વાસો હોય ત્યાં આગળ આ
વનસ્પતિ વિશેષ ઉગે છે. યુરોપથી આવતું લવંડર તેલ આજ છોડના જેવા
છોડ (Lavendula Vera)માંથી કાઢવામાં આવે છે. આપણે પણ આ છોડ-
માંથી એવું સુગંધી તેલ કેમ ન બનાવી લઈએ ?

ઉપયોગ—જ્યાં સાપની વસ્તી વધારે હોય છે ત્યાંજ આ છોડ થાય
છે. સાપના ઝેરનો આ છોડ ઉતાર છે એમ મનાય છે. મૂળીમાંને પાણીમાં
ઘસીને ડાંખ ઉપર ચોપડાય છે અને સર્પદંશ થયો હોય તેને ઉંઘ ન આવે
એટલા માટે પાન વાટીને વારંવાર સુંઘાડવામાં આવે છે.

તાવવાાળા માણસને આ છોડને પાણીમાં ઉકાળીને તેની વરાળ આપવામાં
આવે છે. શરદીથી દુખતા માથામાં આ પાન વાટીને માથે ચોપડાય છે. વિષ-
હર અને જ્વરદન તરિકે વાપરવા જેવો આ છોડ છે.

વક્તવ્ય—રા. રા. જયકૃષ્ણભાઈ લખે છે કે—“આ વનસ્પતિનો ફલ તરિકે
થોડો ઉપયોગ ખરડાના ગામડીઆ અને રખારી લોકોએ કરેલો છે. તે સિવાય

ખીબ કેઇએ તે કરેલો હોય એમ જણાતું નથી; પણ એ વનસ્પતિ અરબી ઉસ્તે ખુદુસની જગોએ વાપરી શકાય એમ જણાય છે. ઉસ્તે ખુદુસ (*Lavendula stoechas*) એ એશિયા માધનરથી હિંદુસ્તાનમાં આવે છે, તો તેની જગોએ જંગલી-લવંડર અથવા સૂપનો આદે ઉપયોગમાં આવી શકતો હોય તો શા માટે તેનો ઉપયોગ ન કરવો ?....લખનારના મુરખી મહુમ ડા. સખારામ અર્જુન ઉસ્તે ખુદુસના ગુણ વિષે લખે છે “—તે ઉત્તેજક, સ્વેદલ અને ઋતુને નિયમિત કરનાર છે; અને દેશી સીચો એ દવાને અલક્ષ જનનાં નામથી ઘણી વાપરે છે—” *Bombay Drugs* p. 100. 1879. ”

મહુમ ડા. કીર્તિકરે આ છાડની ઉપયોગીતા વિષે પ્રોફેસર ડી. ડી. કુંગાનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું, જે ઉપરથી તે પ્રોફેસરે આ છાડનાં ફુલ અને પાન-માંથી તેલ કાઢી બેચું હતું. ફુલ કરતાં પાનમાંથી વધારે અને ઉત્કૃષ્ટ કેટિનું તેલ હોય આવ્યું હતું. જેનું વર્ણન વાંચવું હોય તેણે *Indian Medicinal Plants* પાનું ૧૦૨૦ બેઠ લેવું.

“ આ છાડ વિષે ડા. લીરો “ બોંબે ગેઝેટીયર ” વા. ૨૫. બ્રાટની ”—માં લખે છે કે—“ આ વનસ્પતિ હકખણ અને પુનામાં ઘણી થાય છે. તે યુરો-પમાંથી લવંડર તેલ આવે છે તેની જગોએ કામમાં લઇ શકાય. ”

ઉલ્લેખ—વ શા. પા. ૫૮૪; N. p. 254; Watt IV p. 595; *Indi. Medi. Plants* p. 1019.

૩૧૧ તુલસી

N. O. Labiateæ.

નામો—તુલસી, તુલસા, દેવગુંડમિ, વુન્દા (સંસ્કૃત); તુલસી (ગુજરાતી. મરાઠી. હિંદુસ્તાની. બંગાળી); Sacred Basil—સેક્રેડ બાસીલ (અંગ્રેજી); *Ocimum Sanctum*—ઓસાઇનમ્ સેક્ટમ્ (લેટીન).

ગુણા:— તુલસી લઘુરુણા વ ક્લેશ્વા કફવિનાશની ।

કિમિદોષં નિહન્તેષા સ્વિકૃદ્દેહિદીપની ॥

॥ ધ. નિ ॥

તુલસી કટુતિક્ષ્ણા તુલસી સ્તેષ્મવાતજિત્ ।

અન્નપૂતકામિહરા સ્વિકૃદ્દાતશાન્તિકૃત્ ॥

॥ રા. નિ ॥

તુલસી કટુકા તિક્ષ્ણા હ્રોષ્ણા વાહપિત્તકૃત્ ।

દીપની કુષ્ઠકુચ્છાલપાર્શ્વરુક્કવાતાજિત્ ॥

શુક્લા કુષ્ણા ચ તુલસી ગુણૈસ્તુલ્યા પ્રકીર્તિતા ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

તુલસી પિત્તકૃત્ વાતાક્રિમિદૌર્ગન્ધ્યનાશત્રી ।

પાર્શ્વશૂલાઠરાતિશ્વાસકાસાહિકાવિકારજિત્ ॥

॥ રાજવલ્લભઃ ॥

ચરક— ૧ કફજકાસે—સસૌદ્રાઃ કફકાસઘ્નાઃ સુરસસ્યાસિતસ્ય ચ ॥

ચિ. અ-૨૨.

શોઢલ— ૨ નવનેત્રકોપે—તામ્બૂલશિમુકરવીરશિરષિદન્તીશ્યામાદધિત્યસુમના—
સુરસાર્જકાનામ્ । પ્રત્યેકશો મધુયુતઃ સ્વરસોઽજ્જનેન કોપે નવં
નયનયોઃ સહસૈવ હન્તિ ॥

૩ પૂતિકર્ણે—....પૂર્ણો કર્ણો રસોનસુરમિસલિલેન વાપિ । પૂત્યામયં
ત્યજતિ તત્સળસંપ્રણટ્ટીત્રવ્યયાપરિચયપ્રતિપક્ષસૌર્યઃ ॥

૪ કુણ્ઠે—પ્રાતઃ પિત્તેદ્વા સુરસસ્ય મૂલમ્ । સનાગરં કોષ્ણજલેન વાપિ ॥

વર્ણુન—તુલસીને હરકોઈ ઓળખે છે. એની ધણી જાતો છે. શ્વેતતુલસી, કૃષ્ણતુલસી, રામતુલસી વિગેરે આની જાતો છે. રામતુલસી—Ocimum gratissimum—આનાં પાન તુલસી જેવાં પણ રહેજાં મોટાં થાય છે. તુલસીની જાતમાં સૌથી હંચા છોડવા રામતુલસીના થાય છે. આ જંગલમાં ઉગે છે તેથી તેને રામતુલસી પણ કહે છે. આનાં થડ અને ડાંડી ધણું જાડાં હોવાથી તેની માળાઓ બનાવવામાં આવે છે એટલે જ એને રામતુલસી નામ આપ્યું હશે.

તુલસીને હિંદુઓ પવિત્ર માને છે. “ વિષ્ણુવલ્લભા ” નામ તુલસીવિવાહનું સ્મરણ કરાવે છે. કહેવાય છે કે જ્યાં આગળ તુલસીનાં ઝાડવાં હોય છે ત્યાં આગળ સાપ વિગેરે જીવજંતુઓ ભાગ્યે જાય છે—હવા પણ શુદ્ધ રહે છે. દરેક ઘર આગળ તુલસીના ૫-૬ છોડવાઓ ઉગાડવાજ એકઠાં. પણ શોકની વાત છે કે અંધ અનુકરણ કરનારા આપણા ભાઈઓ ઘર આગળ કુંડાંઓમાં ક્રોટન—Crotons અને અંદેલીયા જેવાં નિર્ગંધ, પરદેશી છોડવાઓ ઉછેરવા લાગ્યા છે. હિંદુસ્તાનમાં ઝાડપાન પણ પરદેશી પોષાવા લાગ્યાં એ જાણીને કયા કલામિય સજ્જનને દુઃખ નહિ થાય ? તુલસીકવચનો નિત્યપાઠ કરનારાના ઘરમાં પરદેશી કુંડાંઓ ઢેળીને મનને આઘાત થાય છે ! પ્રભુ હિંદુઓને—દરેક હિંદીને સદ્ગુણ આપે;

વૈદ્યકમાં તુલસીનો ઉપયોગ.

તુલસીના ફળ આટલા જ ઉપયોગ છે એમ માની લેવાનું નથી. સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંથી સ્વતંત્ર ઉપયોગો ખીજ મળ્યા નથી એટલે જ આટલાથી ચલાવ્યું છે. આગળ ઉપર વધુ વિવેચન.

વૈદ્યકમાં તુલસીનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ ખાંસીમાં—કાળી તુલસીનો રસ મધ નાખીને પીવાથી ખાંસી મટાડે છે.

શોંઢક— ૨ આંખો દુખવા આવી હોય તો—તુલસીનો સ્વરસ મધ નાખીને આંખવાથી નવી દુખરા આવેલી આંખ તુરત મટી જાય છે.

૩ કાનમાંથી પડે વહેતું હોય—દુર્ગંધ મારતી હોય—તો તુલસીના પાનનો સ્વરસ કાનમાં નાખવો.

વૈદ્યમનોરમા—૪ કુષ્ઠમાં—તુલસીના મૂળનો રસ હમેશાં સવારે સવારે પીવાથી કુષ્ઠ, દાદર વિગેરે મટે છે.

નબ્યમત—“ મુસલમાન લેખકો જણાવે છે કે તુલસીનો રસ સાકર નાખીને પીવાથી છાતીનું દરદ અને ખાંસી દૂર થાય છે. તેના પાણીના ઠોંગળા કરવાથી કે પાંદડાં ચાવવાથી મ્હોંની દુર્ગંધ નાશ પામે છે. તેનાં પાંદડાં પલાળી તેને ચોળી તે રસ પીવાથી દરેક સાંધાઓ મજબુત થાય છે. ”

આનાં પાંદડાંનો રસ સુંક મેળવીને બચ્ચાંની ચુંકને માટે દેવામાં આવે છે. (સીવીલ સર્જન શિરકોરે. મુર્શીદાબાદ.)

આનાં પાંદડાંનો ફાંટ બચ્ચાંને માટે દીપનપાચન તથા સારક તરીકે બહુ વપરાય છે. (સર્જન ટોમસ-માંગલોર)

આનો તાજાં પાંદડાંનો રસ મધ સાથે મેળવીને બચ્ચાંઓને ખાંસીના વ્યાધિમાં આપવાથી ફાયદો થાય છે. (આસીસ્ટન્ટ સર્જન ગુપ્તે—ખાંડીપુર).

આનો રસ પીવાથી જ્વર અને ફેફસાંનું તથા નાકનું મોટું સળેખમ મટાડવામાં ઉત્તમ છે. (ડી. આર. મુદલીયાર).

વ્રજકવ્ય—ધન્વંતરિનિષંદુ, રાજનિષંદુ, ચરક, સુશ્રુત વિગેરેમાં ‘તુલસી’ શબ્દ જવલેજ જોવામાં આવે છે. ‘સુરસા’ શબ્દ ધણો પ્રચલિત થયેલો જણાય છે. અમરકોષમાં પણ તુલસી શબ્દ નથી.

ચરકે શ્વાસહર કશેમાનિમાં સુરસાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. શિશિવિરચન તરિકે પણ તુલસી ગણાવી છે. કૃત્તિમાં જેવો ઉંદરકણીનો ઉપયોગ બતાવ્યો

છે તેવો જ તુલસીનો પલ્લુ છે એમ કહેલું છે (ઈ. ૭-૨૭). તુલસી ખાઈને દુધ પીવાનું ના પાડેલું છે (સ. ૨૬-૧૬૩). વિષના અધ્યાયમાં તુલસી ઘણી જગોએ યોગ્યલી છે એજ એના જંતુદન, કૃમિમ્મ અને વિષમ્મ શુષ્ક માટે ખસ છે. ‘ અપેતરાક્ષતી ’ એવો એક તુલસીનો પર્યાય પલ્લુ છે.

સુશ્રુતે તુલસીનાં પાનને શિશોવિરોધન ગણાવ્યાં છે (સ. ૩૬-૬). કંઠલ્લુના વખતથી સુરસા ‘ તુલસી ’ તરિકે લોકમાં યોગ્યભાતી હતી. સુરસાદિગણ સુશ્રુતમાં છે.

તુલસીનાં ખી પૌષ્ટિક છે. સ્વ. અમૃતલાલ પઢીયાર આ ખીજનો છુટ્થી ઉપયોગ કરતા અને શુષ્ક પલ્લુ સારો જણાયો હતો. આનાં ખીયાંના ચૂર્ણની ગોળમાં ગોળી કરીને ખાવાથી શક્તિમાં વૃદ્ધિ થાય છે.

Actions & Uses—Demulcent, expectorant, and antiperiodic; with Kālāmari it is given in catarrhal affections of the lungs and cough. The powder of dry leaves is used by the natives as snuff in ozæna and for destroying maggots. The paste of the leaves with suntha and Safedmari is given in intermittent and remittent fevers. The medicated oil is used as drops into the ears in earache and in purulent discharges and into the nose in ozæna. With lime juice the leaves are rubbed over ringworm. The seeds are mucilaginous and used as a diuretic in scanty urine and in cough.

લાવાર્થ—તુલસી શીતસ્નિગ્ધ, કફનિઃસારક, અને જ્વરદન છે. ફેફસાંમાં રહેલા કફમાં અને ખાંસીનાં દરદોમાં કાળાં મરી સાથે એનો રસ આપવામાં આવે છે. દેશી લોકો સુકાં પાનને દુધ પીનસમાં સુંઘવામાં વાપરે છે. વારંવાર ઉથલા ખાતા તાવમાં અને વિષમજ્વરમાં મુંઠ અને ઘોળાં મરી સાથે પાનનો રસ અપાય છે. તુલસીનાં પાનથી સિદ્ધ કરેલું તેલ કાનમાં નાખવાથી ચક્ષુ, પદ્મ વિગેરે મટે છે અને સળેખમમાં તે તેલ નાકમાં નાખવાથી સળેખમ મટે છે. લીંબુના રસ સાથે તુલસીનો રસ મીઠાવીને દાહર ઉપર લગાડવામાં આવે છે. તુલસીનાં ખીયાંમાં પૌષ્ટિક શુષ્ક છે અને મૂત્રલ તરિકે અલ્પમૂત્રતામાં વાપરવામાં આવે છે. કફમાં પલ્લુ તે વપરાય છે.

નોંધ—તુલસીની ઘણી ભતોનો ઉલ્લેખ વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓએ કર્યો છે. *Ocimum viride* (તુલસીની એક ભત) મચ્છરને દૂર રાખવા માટે સર્વથી સારી છે એટલે તેનું અંગ્રેજી નામ “ મોસ્કવીટો પ્લેન્ટ ” રાખ્યું છે. સર-જ્યોજી બર્ડવુડે ‘ ટાઈમ્સ ’ ૨૬ એપ્રિલ ૧૯૦૪ માં આ વિષે એક લેખ આપેલો છે, જેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

“ જ્યારે વીક્ટોરીયા ગાર્ડન્સ અને આલબર્ટ મ્યુઝીયમ મુંબાઈમાં સ્થપાયી ત્યારે કામ ઉપર ચઢેલા મજૂરો તે વખતે મચ્છરના ત્રાસથી અજબ હેરાન થયા—તાવથી ઘણાં પાચમાલ થઈ ગયા હતા. આથી હિંદુ કારભારી (મેનેજર) ની સૂચનાથી ચારે બાજુ તુલસીની જે બાતો હાથમાં આવી તે બધી ઉછેરવામાં આવી. નવાઇ જેવું તો એ બન્યું કે આ પછીથી મચ્છરો દેખાયાજ નહિ. આ પહેલાં બાગની જગો ઘણીજ મેલેરીયલ હતી. તે વખતે કાંઈને આ જમાનાની ‘મેલેરીયા-મોસ્કીટો થીયરી’ બહુ ન હતી. હું બંતે પોતેજ મચ્છરોને લીધે હીરાબોળ (myrrh) વાપરતો હતો. પથારી પાસે હીરાબોળ બાળવાથી અથવા તો પથારીમાં હીરાબોળનું ટીંકચર છાંટીને હું રાત્રે સૂઈ જતો હતો. જે દેશીઓ હમેશના ખોરાકમાં તજ, બચકળ વિગેરે ખાય છે તેઓને કહાપિ મેલેરીયાનો તાવ લાગુ પડ્યો હોય કે તેઓ કેલેરીથી મરી ગયા હોય એવું મહારી બહુમાં તો નથી. ” ઇન્ડિયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ. પા. ૧૦૧૫.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૫૮૨; રૂ. નિ. પા. ૩૨૩; વનસ્પતિ શુષ્કાર્થ પા. ૪૯૧; N. p. 251; Watt V p. 443; Indi. Medi. Plants p. 1014.

૩૧૨ રામતુલસી.

N. O. Labiateæ.

નામો—અર્જક, ગંધપત્ર, કુઠેરક, ઉગ્રગંધ, વર્વરી (સંસ્કૃત); રામતુલસી, રાનતુલસી (શુભરાતી); રાનતુલસ (મરાઠી); રામતુલસી (હિંદી); Ocimum gratissimum—ઓસાધમિમ્ ટ્રેડીસીમમ્ (લેટીન).

પરિચય—

અર્જકઃ સુદ્રતુલસી સુદ્રપર્ણો મુક્તાર્જકઃ ।

ઉગ્રગંધસ્તુ જંબીરઃ કુઠેરસ્તુ કઠિંજરઃ ॥

સિતાર્જકસ્તુ વૈકુંઠો વટપત્રઃ કુઠેરકઃ ।

જંબીરો ગંધવહુલઃ મુમુલઃ કટુપત્રકઃ ॥

કૃષ્ણાર્જકઃ કાલમાલો માલુકઃ કૃષ્ણમાલુકઃ ।

સ્યાત્કૃષ્ણમણિકા પ્રોક્તા ગરમ્નો વનવર્વરઃ ॥

ગુણાઃ—

અર્જકાસ્તુ કટૂણાઃ સ્યુઃ કફવાતામયાપહાઃ ।

નેત્રામયહરા રુચ્યાઃ પ્લેષ્મસંવકારકાઃ ॥

ર્બરત્રિતયં રુક્ષં શીતં કટુ વિદાહિ ચ ।
તીક્ષ્ણં રુચિકરં હૃદયં દીપનં લઘુપાકિ ચ ॥
પિત્તલં કફવાતાસ્રદદ્રુક્રિમિવિષાપહમ્ ॥

॥ આ. પ્ર ॥

વનર્બરિકાન્યા તુ સુગંધિઃ સુપ્રસન્નકઃ ।
દોષોત્ક્રેશી વિષ્ણશ્ચ સુમુખઃ સૂક્ષ્મપત્રકઃ ॥
નિદ્રારિઃ શોફહારી ચ સુવક્રશ્ચ દશાહ્વયઃ ॥

॥ રા. નિ ॥

અર્જકઃ શીતલસ્તિક્તઃ શ્લેષ્મામયવિનાશનઃ ।
દ્વિવિધશ્ચ વિષં હન્યાત્ દુષ્ટરક્તવિનાશનઃ ॥
કુઠેરકાઃ સુગંધાઃ સ્યુઃ કટુપાકરસાઃ સ્મૃતાઃ ।
પિત્તઘ્ના લઘુરુક્ષાશ્ચ તીક્ષ્ણોષ્ણાઃ પિત્તવર્ધનાઃ ॥

॥ ધ. નિ ॥

- શોદલ— ૪ નવનેત્રકોપે—....સુરસાર્જકાનામ્ । પ્રત્યેકશો મધુયુતઃ સ્વરસોઽ-
ઞ્જનેન કોપં નવં નયનયોઃ સહસૈવ હન્તિ ॥ પૃ. ૪૭૪
૨ વૃશ્ચિકાવિષે—કુઠેરકસ્ય ઝીજૈસ્તુ ક્ષીરેનાજેન ભાવિતૈઃ । પ્રલેપનં
પ્રશંસન્તિ વૃશ્ચિકસ્ય વિષાપહમ્ ॥ પૃ. ૬૧૯
સુશ્રુત— ૩ શીતપીઢિતે જ્વરે—દિહ્યાત્ પલાશૌરથવા સુરસાર્જકશિમુજૈઃ ॥

૩-૩૯-૨૬૭

વાર્ણન—અર્જકત્રયનાં ચોક્કસ નામો ગુજરાતીમાં આપવાં સહેલાં નથી.
સ્વ. કેતોભટ્ટ રાનતુલસી તથા મરવાના એ લોક છે એમ કહે છે. રાનતુલસી
એટલે અર્જક કે નહિ એ કહેવું પણ સહેલું નથી. રાનતુલસીને મહેં અર્જક
માનેલી છે. એનાં પાન તુલસી જેવાં પણ તેથી મોટાં હોય છે. પુલની માંજર
પણ તુલસી જેવી જ હોય છે. આખો છોડ તુલસીને મળતો જ લાગે છે. પાન
પર કાંગરી હોય છે. તુલસીની બધી જાતોમાં આ રાનતુલસી સર્વથી મોટી છે.
એનાં મૂળ અને ડાંડી ઘણાં જાડાં હોવાથી ખાખી લોકો એમાંથી રામભજનની
માળા અને ગળામાં પહેરવાના ગંઠા બનાવે છે. આ કારણથી એને રામતુલસી
કહે છે. તુલસી જંગલમાં નથી થતી, રાનતુલસી જંગલમાં જ થાય છે.

વેદ્યકર્મા અર્જકનો ઉપયોગઃ—

- શોદલ— ૧ નવી આવેલી આંખમાં—રાનતુલસીનો રસ મધ સાથે
આંજવાથી નવી આવેલી આંખ મટી જાય છે. પા. ૪૭૪.

૨ વીંછીના ઝેરમાં—રાનતુલસીનાં ખીજને બકરીના દુધની અનેક ભાવનાઓ આપીને ડંખ ઉપર ચોપડવાથી વીંછીનું ઝેર નાબુદ થાય છે. પા. ૬૫૯.

સુશ્રુત— ૩ બહુ ટાઢ વાઈને તાવ આવતો હોય તો—રાનતુલસીનાં પાન શરીરે ઘસવાથી ગરમી ઠીક આવે છે.

ઉ. ૩૯-૨૬૭

વક્તવ્ય—નરહરિ પંડિતે વર્ણવેલું અર્જક અને ધન્વન્તરિએ વર્ણવેલું કુઠેરક એક છે—લિપ્ત લિપ્ત નથી. અર્જકના ત્રણ પ્રકાર છે, તેમ કુઠેરકના પણ ત્રણ પ્રકાર છે. ધન્વન્તરિના મત પ્રમાણે કુઠેરકના ત્રણ ભેદ—(૧) કુઠેરક, (૨) પહોંસ અને (૩) શાલૂક—છે. “ વટપત્રઃ કુઠેરોઽન્યઃ પર્ણાસો વિલ્વગંધકઃ ” । જેનાં પાન વડ જેવાં મોટાં અને ખીલોના પાનની સુગંધ જેવાં સુગંધી તે કુઠેરક. એનો જ પર્ણાસ પર્ણાસ છે. “ કુઠેરકસ્તૃતીયોઽન્યઃ શાલૂકકૃષ્ણશાલૂકઃ ”—એનું જ ખીલું નામ કૃષ્ણાર્જક છે. ધન્વન્તરિ કહે છે—કુઠેરકસ્તુ વૈકુંઠઃ ક્ષુદ્રપર્ણોઽર્જકસ્તથા—અર્થાત્ નાના પાનના અર્જકને જ કુઠેરક કહે છે. નરહરિ કહે છે—“ અર્જકઃ ક્ષુદ્રતુલસી ક્ષુદ્રપર્ણી ” એટલે કુઠેરક અને અર્જક; “ સિતાર્જકસ્તુ વૈકુંઠો વટપત્રઃ કુઠેરકઃ ”—અર્થાત્ પહોંસ અને સિતાર્જક; “ કૃષ્ણાર્જકઃ કૃતમાલો શતમાલો શાલૂકઃ કૃષ્ણશાલૂકઃ ”—અર્થાત્ કૃષ્ણાર્જક અને શાલૂકઃ—આ બધાં સ્વરૂપતઃ અભિન્ન જ છે. પણ અર્જક, સિતાર્જક અને કૃષ્ણાર્જક—એ ત્રણેનાં ગુજરાતી નામો શું ? અર્જક એ તુલસી કરતાં પણ નાની જાત છે એમ જણાય છે (ક્ષુદ્રતુલસી). સિતાર્જક એટલે સફેદ તુલસી અને કૃષ્ણાર્જક એટલે કૃષ્ણ-તુલસી.

કલ્હણ કહે છે—અર્જકઃ વર્વરિકાકારો લઘુમંજરીકઃ સૂક્ષ્મપત્રો નિર્ગંધઃ શ્વેતકુઠેરકઃ (સ. ૩૮-૧૮); અર્જકઃ કુઠેરકઃ (સ. ૩૯-૬); અર્જકઃ કુઠેરકઃ, અન્યે શ્વેતપર્ણાસમાહુઃ (ડ. ૩૯-૨૬૭). ચરકટીકાકાર ચક્રપાણિ દત્ત અને સિદ્ધયોગના પ્રખ્યાત ટીકાકાર શ્રીકંઠ-બન્ને “ અર્જકઃ શ્વેતપર્ણાસઃ ” એમ કહે છે. આ ઉપરથી પણ ઉપરનાં મતને ટેકો મળે છે.

ચરક એને પિત્તને ઉત્તેજન કરનાર માને છે (સ. ૨૭-૧૬૪); કડું સ્કંધમાં એને ગણાવે છે; દુધ સાથે ખાવાનું ન કહે છે (સ. ૨૬-૧૧૩). કુટજ, ગુસ્તા, હરિદ્રા સાથે કિષ્કિસમાં અર્જક વપરાયલું છે. ઉરસ્તંભમાં અને કુકમાં ખીજાં સાથે અર્જક ચોખાયલું છે.

સુશ્રુત મુરસાદિગણમાં અર્જકનો ઉલ્લેખ કરે છે; શિશુવિરેચન તરિકે તેનાં પાન ગણાવે છે. કટુપાકરણા ચૈવ મુરસાર્જકમૂલુગાઃ (સ. ૪૬-૨૩૫) એમ તે

કહે છે. સ્લેબાભિયન્દમાં અંજનમાં અને શુદ્ધના પાઠાદિકવાથમાં વપરાયછું છે. વાગ્બટે બીબાં સાથે સ્વેદમાં ગણાવેછું છે.

Actions & Uses of Ocimum Gratissimum—Demulcent, and carminative; generally combined with other expectorants in cough mixtures; also used in urinary disorders such as gonorrhoea, scanty and scalding urine &c. Locally, the juice mixed with Gul. i. armāni is used as an application to swollen hands or feet. Baths and fumigations of tulsi are used in rheumatism.

સાવાર્થ:—અર્જક ઉપલેપક અને કફન છે. ઘણું કફન ઔષધો સાથે એને યોજવામાં આવે છે. પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ વિગેરેમાં તે વપરાય છે. સોબ વિગેરેમાં શુલ્. ઇ. અરમાની સાથે બહાર તેનો રસ ચોપડવામાં વપરાય છે. તેનાં ધૂપ અને સ્નાન સંધિવામાં ઉપયોગી છે.

નવ્યમત:—ગેનોરીયા માટે આ બહુજ જાણીતો પ્રસિદ્ધ ઉપાય છે. ડૉ. વેઇટ્ઝ (Waitz) જણાવે છે કે બચ્ચાંના શુદ્ધીયામાં આ છોડનો જલક કવાથ, જ્યારે બીબાં યુરોપિયન ઔષધો નકામાં નીવડેલાં ત્યારે, ઉપયોગી જણાયો હતો. સંધિવામાં, પક્ષાઘાતમાં આ છોડવા સાથે બીબાં સુગંધી દ્રવ્યો નાખીને તેનો નાહ ઉપયોગી હોવાનું જણાવે છે. (Bonton. Medi. Plants of Mauritius p. 120). વીર્યસાવમાં પાનનો કવાથ ઉપયોગી છે (સખારામ અભ્યુન). આનાં બીજ શિરઃશૂલ અને આધારીશીમાં વપરાય છે. (Indi. Medi. Plants)

ઉદલેખ—વ. શા. પા. ૫૮૧; રૂ. નિ. પા. ૩૨૬; N. p. 251; Watt V p. 443; Indi. Medi. Plants p. 1013.

૩૧૩ ડમરો-મરવો.

N. O. Labiateæ.

નામો—ફળિવ્જકઃ, મરુવકઃ, આજન્મસુરભિઃ, મંજરીકઃ (સંસ્કૃત); ડમરો (શુભરાત); મરવો (કાડિયાવાડ); સબબ, મર્વો (મરાઠી); સબબા (હિંદી); Sweet marjoran—સ્વીટ મારજોરન (અંગ્રેજી); Ocimum Basilicum—ઓ-સાઈમમ્ બેસીલીકમ્ (લેટીન).

ગુણા:—

મરુદમિપ્રદો હ્રદયઃ તંક્ષ્ણોષ્ણઃ પિત્તલો લઘુઃ ।

વૃશ્ચિકાદિવિષ્ણેષ્મવાતકુષ્ઠક્રમિપ્રણુત્ ॥

કટુપાકરસો રુચ્યઃ તિક્તો રુક્ષઃ સુગંધિકઃ ॥

ફણિજ્જકો દિમસ્તિકઃ ક્ષુભઃ કફવિનાશનઃ ।

રક્તહારી તથા હન્તિ મુથોરં કૃત્રિમં વિષમ્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

મરુચકઃ કફહરો રુચ્યો મુલમુગધકૃત્ ।

આરુષ્કરાદિમયં શોથં નાશયેચ્ચ પ્રલેપતઃ ॥

॥ નિ ર. ॥

ચક્રદત્ત— ૧ પોથકચામ્—ફણિજ્જકરસોનસ્ય રસૈઃ પોથકિનાશનઃ ॥

॥ નેત્રરોગચિં ॥

વંગસેન— ૨ વાતવ્યાધૌ—વૃહત્ફણિજ્જકોત્યેન રસેન પરિલેપયેત્ । પ્રદેશં વાયુના પ્રસ્તં નરઃ સમ્યક્ પ્રશ્નન્તયે ॥

૩ શુક્રનામાક્ષિરોગે—ફણિજ્જકરસે વીજં પલાશસ્ય વિમાલિતમ્ ।
ઘ્રોષયિત્વા મુપિષ્ઠં તત્ વાઙ્મનાચ્છુકહત્ પરમ્ ॥ (નેત્રરોગચિં)

૪ વરટીવિષે—ફણિજ્જકરસો હન્યાત્ લેપનાદ્વરટીવિષમ્ ॥

વર્ણન—આ તુલસીની જાતના છોડવા અત્યંત મુગધી હોય છે. આ તુલસીથી ઉંચા, બડી ડાંડલી, અને શાખાઓવાળા અને વિશેષ ભરાયલા હોય છે. છોડ ઉપર માંજર ખૂબ આવે છે. એનાં પાન સૂકાયા છતાં મુગધી મૂકતાં નથી. બાગેમાં આ બહુ વાવવામાં આવે છે.

વેદ્યકમાં ઉમરાનો ઉપયોગ

ચક્રદત્ત— ૧ પોથકી* નામના આંખના રોગમાં—ઉમરા અને લસણનો રસ પોથકી ઉપર ચોપડવો.

ખંગસેન— ૨ વાયુના વ્યાધિમાં—ગોટા ઉમરાનો રસ, વાને લીધે જે ભાગ દુખતો હોય તે ભાગ ઉપર ચોપડવો. દુખાવો મટી જાય છે.

૩ આંખના કુહામાં—ખાખરાના બીજના વૃષ્ણે ઉમરાના પાનના રસની ૭ ભાવના આપવી. પછી એ વૃષ્ણ આંખવું. કુહું મટશે.

૪ વરટીના ઝેરમાં—ઉમરાના પાનનો રસ વરટી (ભમરી ?) ના ડંખ ઉપર ચોપડવાથી વેદના મટે છે.

* પોથકચઃ પિટ્તિકાઃ શ્લેષ્માઃ સર્વપામા ઘનાઃ ક્ષ્માત્ ।—કફને લીધે સરસવના જેવી સફેદ ધન ફેલીઓ આંખ ઉપર થાય છે તેને પોથકી કહે છે.

વક્તવ્ય:—તુલસીની ઘણી જાતોમાંની આ પશુ એક જાત છે. ‘ફળામ-પત્રપુષ્પત્વાત્ । ફળી ઉચ્ચકો વર્જકોઽસ્ય હતિ કેચિત્’—અમરકેાપના ટીકાકાર ભાનુલ દીક્ષિતનું આ નિરૂપણ છે. આનું બીજું નામ પ્રત્યવુષ્પ: છે. માંજરો ખૂબ આવે છે એને લીધે આ નામ હશે. એના પાનના રસનું ટીપું કાનમાં મૂકવાથી કાન વહેતો મટે છે. બીલાયું ઉઠયું હોય તો તે ઉપર આનો રસ ચોપડવાનું કહેલું છે. સુશ્રુતે સુરસાદિગણમાં કૃષ્ણિજ્જકનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ઉલ્લેખ સમજાવે છે કે ફળિજ્જક: તદ્વિગ્નધો ‘મરુચક’ હિતિ લોકે, અન્યે તુ અનેનૈવ નામ્ના પ્રસિદ્ધ: ॥ શ્લેષભાષિધ્યન્દમાં બીજાં સાથે કૃષ્ણિજ્જકનો ઉલ્લેખ છે.

ચરકે પાનને શિરોવિરચન ગણાવ્યાં છે. કટુસ્કંધમાં અને કુષ્ઠ લેપમાં કૃષ્ણિજ્જકનો ઉલ્લેખ છે.

આ છોડનેજ ગુજરાતમાં ડમરો કહે છે. સ્વ કેટોલદ્ ડમરો નામના કાંટાવાળા પશુ સુગંધી છોડનું વર્ણન આપે છે. સંસ્કૃત નામો દમનક: , ગંધોત્કટ:, મુનિપુત્ર: આપે છે. આ છોડ શું હશે ? એ ડમરો કૃષ્ણિજ્જક નથી.

નવ્યમત—આ છોડનાં બીજનો લુવાખ ચીકણો શુદ્ધ જેવો થાય છે; તે ઠંડો છે. પરમીઓ, અતિસાર, સંઘ્રહણી વિગેરે રોગોમાં તે અપાય છે. પાનનો રસ ઉત્તમ દ્રવ્ય છે (Excellent nostrum); પાનની લેપડી વીંછીના ડંખ ઉપર બાંધવામાં શુણ્કારી છે. બીજ અને ફૂલમાં ઉત્તેજક, મૂત્રલ અને સ્નિગ્ધ ગુણો છે. સ્વેદલ અને કફ શુણ્કો પશુ કેટલાક જણાવે છે. પ્રસવ પછીની વેદનામાં બીજનો કવાથ અપાય છે. કુકડીયા ખાંચીમાં પાનનો રસ અને મધ અપાય છે. (કનૈયાલાલ દે.)

ડૉ. ઇરવીન જણાવે છે કે ૧ થી ૩ ગ્રામ સુધીની માત્રામાં બીજ વાજકર છે. આનાં બીજ પાણીમાં મોઈને, પથ્થર ઉપર લસોટીને ખરાબ ત્રણ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે જાથુની કબજાયાત અને અંદરના હરસમાં પશુ આ બીજ શરબત સાથે આપવામાં આવે છે. કર્ણશૂળ અને બાધિર્યમાં પાનના રસનાં ટીપાં કાનમાં નાખવાથી તે રોગો મટે છે. બચ્ચાંની પેટની બિમારીમાં મૂળીયાં વપરાય છે.

(ઇન્ડિયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ પા. ૧૦૧૨)

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૫૮૩; રૂ. નિ. પા. ૩૨૩; N. p. 251; Watt V p. 440; Indi. Medi. Plants p. 1011.

૩૧૪ કુબો.

N. O. Labiateæ.

નામો—દ્રોણપુષ્પી, કુંમી, ફલેગુષ્પા (સંસ્કૃત); કુબો (ગુજરાતી); કુંભા, દેવકુંભા (મરાઠી); Leucas cephalotes—દ્યુકાસ સીફેલોટસ (લેટીન).

ગુણા:—

દ્રોણપુષ્પી કટુઃ સોષ્ણા રુચ્યા વાતકફાપહા ।

અગ્નિમાન્દ્યહરા ચૈવ પથ્યા વાતાપહારિણી ॥

દેવદ્રોણી કટુસ્તિક્તા મેઘ્યા વાતાર્તિભૂતનુન્ ।

કફમાન્દ્યાપહા ચૈવ યુક્ત્યા પારદશોષત્રી ॥

॥ રા. મિ ॥

દ્રોણપુષ્પી ગુરુઃ સ્વાદુઃ રૂક્ષોષ્ણા વાતપિત્તકૃન્ ।

સતીક્ષ્ણલવણસ્વાદુપાકા કટ્વી ચ મેદિની ॥

કફામકામલાશોથતમકશ્વાસજન્બુજિન્ ।

દ્રોણપુષ્પીદલં સ્વાદુ રૂક્ષં ગુરુ ચ પિત્તકૃન્ ॥

મેદનં કામલાશોથમેહજ્વરહરં કટુ ॥

॥ ભા. પ્ર ॥

દ્રોણપુષ્પી કફાશ્નોઘ્ની કામલાકૃમિશ્નોથજિત ॥

॥ રાજવલ્લભઃ ॥

દ્રોણપુષ્પી કટુઃ સોષ્ણા રુચ્યા વાતકફાપહા ।

અગ્નિમાન્દ્યહરા ચૈવ પક્ષાત્રાતસ્ય નાશિની ॥

॥ શોદહલઃ ॥

ભાવપ્રકાશ- ૧ વિષમજ્વરે—દ્રોણપુષ્પીરસો વાપિ નિહન્તિ વિષમજ્વરાન્ ॥

(જ્વરચિં.)

વૃન્દ— ૧ કામલાયામ્—અંજને કામલાર્તાનાં દ્રોણપુષ્પીરસો હિતઃ ॥

(પાણ્ડુરોગાધિકારે)

શોદહલ— ૩ પટલે—હરતિ પટલમ્લગ્નોઃ તન્દુલામ્બુપ્રપિષ્ઠા । સિચયગલિતસારા

નાવનાદ્રોણપુષ્પી । શમયતિ ચ રસોઽસ્યા નેત્રયોરંજનેન પ્રસમમતિ

ચિરોત્થં કામલારોગમાશુ ॥

વર્ણન—કુબાની ઘણી જાત થાય છે. ખેતરમાં ઉગનારા કુબાના છોડવા

૦૥ થી ૧ અથવા ૧૥ થી ૩ ફીટ જેટલા ઉંચા થાય છે. કેટલાક તેમાં ઘણી

શાખાઓ નીકળીને છોડવાનો દેખાવ એક ઝુમ્મર જેવો થઈ રહે છે. એમાં પહોળાં, કાંગરીવાળાં, જરા ખરસટ પાન આવે છે. પુલ ધોળા રંગનાં, ન્હાની ન્હાની ઢી કે કુખાઓની અંદર આવે છે. ફલ પુષ્પખાદ્યકોષની અંદર સૂક્ષ્મ હોય છે. આખા છોડમાંથી એક જાતની ઉગ્ર વાસ આવે છે. પાન આંતરે આવે છે. એના છોડ પાસે સાપ આવતો નથી એમ લોકોનું માનવું છે. ફુલની ઢી મહાદેવજીને ચઢાવવામાં આવે છે. ગામડાના તમામ લોકો કુખાથી વાકેફ હોય છે.

વેદ્યકમાં કુખાનો ઉપયોગ

ભાવપ્રકાશ— ૧ ત્રિપ્લમજ્જવરમાં—કુખાનો રસ ત્રિપ્લમજ્જવરને હણે છે.

વૃંદ— ૨ કમળામાં—કુખાના પાનનો રસ આંખમાં આંજવાથી કમળો મટે છે. પાંડુરોગાધિકાર.

રોહણ— ૩ આંખના પડળમાં અને કમળામાં—કુખાના છોડને ચોખાના ધોવણ સાથે વાટીને તેનું નસ્ય લેવાથી આંખનું પડળ કપાય છે; અને તેનો રસ આંખમાં આંજવાથી કમળો મટે છે.

વક્તવ્ય—નર્ન સાહેબ જણાવે છે કે હુકરે આ જીનસની ૩૮ જાત ગણાવી છે; તેમાંથી ૧૧ જાત તો કાઠિયાવાડ સિંધમાં જ થાય છે. સુ. જય-કૃષ્ણભાઈએ તેમના “ વનસ્પતિશાસ્ત્ર ”માં નીચે પ્રમાણે જાતો ગણાવેલી છે:—

- (૧) કુખો—*Leucas urticæfolia*.
- (૨) ડુંગરાઉ કુખો—*L. Stelligera*.
- (૩) લાંબા પાનનો કુખો—*L. Longifolia*.
- (૪) ખેતરાઉ કુખો—*S. Cephalotes*.
- (૫) ઝીણું પાનનો કુખો—*L. Linifolia*.

ખેતરમાં કુખો બહુ ઉગવાથી નુકસાન થાય છે. હુકરે લખે છે:—

“ In poor soil, a white flowered leucas monopolized the space, like our charlock and poppy; it was apparently a pest to the agriculturist covering the surface in some places like a sprinkling of snow. ”

ચરકમાં દ્રક્ષા એક જ ઠેકાણે દ્રોણીવૃક્ષ (વિ. ૨૬-૨૭૭) વપરાયેલી છે. એ સિવાય બીજે ઠેકાં પણ સ્થળે વપરાયેલી મારા એવામાં નથી આવી. સુશ્રુતમાં અને વાગ્બટમાં પણ આનો ઉલ્લેખ નથી. રોહણ કહે છે કે કુખો

પક્ષાઘાતનો નાશ કરે છે. કામલા અને જવરમાં જોની ખ્યાતિ અઘાપિ છે. શાજનિધંદુકાર કહે છે કે યુક્તિપૂર્વક આના રસમાં પારક શુદ્ધ થાય છે. કુખાની ખાફ લેવાથી પશુ તાવ ઉતરે છે. શારંગધરનો ટીકાકાર દ્રોણપુખીનું જોળખાણુ ' નહુલ હિતિ પ્રસિદ્ધા ' ગૂમા ' શબ્દવાચ્યા હિતિ લોકે ' આ પ્રમાણે આપે છે. શુભા અઘાપિ હિંદીમાં પ્રચલિત છે. અમરકોષમાં દ્રોણપુખીનો ઉલ્લેખ નથી.

નવ્યમત—કુખો ઉત્તેજક અને સ્વેદલ ગણાય છે. (સ્ટયુઅર્ટ). આનાં ખીજમાંથી એક ભતનું તેલ કાઢવામાં આવે છે જે સંતાલ લોકો તેમની ક્ષવા-જોમાં વાપરે છે. (રેવરંડ. કેમ્પબેલ). કેટલાક પ્રાંતોમાં કુખાનો રસ ખસ ઉપર ચોપડવાના કામમાં લેવાય છે. કુખાનાં ફુલનો સ્ત્રીરૂપ બનાવી કફ અને શરદીના રોગોમાં ધરગથ્થુ હવા તરિકે વપરાય છે.

Indi. Medi. Plants p. 1045.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૫૮૬; રૂ. નિ. પા. ૫૬૩; N. p. 259; Indi. Medi. Plants p. 1044.

૩૧૫ પુદીનો

N. O. Labiateæ.

નામો—પુદિન; રોચની (સંસ્કૃત); ફુદીનો (ગુજરાતી); પુદિના (મરાઠી); ફ્રાઈના, પોદિના (હિંદી); પુદિના (બંગાલી); Mentha sylvestris—મેન્થા સીલ્વેસ્ટ્રીસ (લેટીન).

ગુણા:— પુદિનસ્તુ ગુરુઃ સ્વાદુરુચ્યો હ્રયઃ સુલાવહઃ ।

મલમૂત્રસ્તંભકરઃ કફકાસમદાપહઃ ॥

અગ્નિમાન્યવિસૂચીઘ્નઃ સંગ્રહણ્યતિસારહા ।

જીર્ણજ્વરં કૃમીશ્ચેવ નાશયેદિતિ કીર્તિતમ્ ॥

॥ મિ. ર. ॥

રોચની વહ્નિજનની વક્ત્રજાહચનિષ્દની ।

કફવાતહરી વર્યા હર્ષરોચકવારિણી ॥

॥ ચમૌષધિદર્વજે ॥

ગુણુ—કુખો સ્વાદુ, રૂચિ કરનાર, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, મ્હોં સાફ કરનાર કફવાતને હરનાર, બલ્ય, અને ઉલટી, અરૂચિ વિગેરેનો નાશ કરનાર છે.

વર્ણન—ફુદીનાની ધણી ભતો થાય છે. Mint—મીંટની અંદરજ પીપર-મીંટની ખીંછ ભતોનો સમાવેશ થાય છે.

Actions & Uses—Stimulant, carminative and stomachic; given in hiccough, vomiting &c. A vapour of the leaves is largely inhaled with olen chah in catarrh and fevers.

R. N. Khory II p. 488.

Different kinds of mint are used as domestic remedies on account of their stimulant and carminative properties. They are often made into a medicinal chutney, which is eaten to remove a bad taste in the mouth in febrile conditions of the body; e. g. pudina, kharik (dry dates), black pepper, rock salt, raisins, and cummin in equal proportions are rubbed into a chutney with limejuice.

Dymock. III p. 103.

ઉદ્દેશ—૩. નિ. પા. ૫૩૫; Indi. Medi. Plants p. 1024.

સ્તિગ્ધજીરકાદિ વર્ગ

N. O. Plantagineæ.

૩૧૬. ઓથમી છરં

નામો—સ્તગ્ધજીરક, સ્તિગ્ધજીરક, રૂપદગોલ (સંસ્કૃત); ઓથમીછરં, ઇસ-
ખગોલ (ગુજરાતી); ઇસખશુલ (મરાઠી. હિંદી); Isapghul or Spogel
seeds-ઇસખશુલ આર સ્પોખલ સીડ્ડ (અંગ્રેજી); Plantago ovata-પ્લે-
ન્ટેગો ઓવેટા (લેટીન).

ઇતિહાસ—

ઇસખગોલ ઇતિ પ્રથિતં જને, હરતિ તજ્જ્વરભાજમતિભૂતિ ।

અનુભવાલ્લિખિતં ન તુ શાસ્ત્રતો, ભવતુ તદ્વિષજામુપયૌગિકમ્ ॥

॥ ઇતિ વૈષામૃતમ્ ॥

રૂપદ્ગોલં પરં વૃણ્યં મધુરં ગ્રાહિ શીતલમ્ ।

પિચ્છિલં તુવરં કિષ્કિદ્વાતકૃત્ કફપિત્તહત્ ॥

રક્તાતિસારાત્તપિત્તં નાશયેદિતિ કીર્તિતમ્ ॥

॥ વૈષામૃતમ્ ॥

મૂત્રલં શીતવીજં સ્યાદુષ્ણવાતનિવારણમ્ ।

વસ્તિસંશોષનં પ્રોક્તં શુક્રમેહનિવારણમ્ ॥

આધ્માનાપહરશ્ચાસ્ય યોજ્યઃ શીતકષાયકઃ ॥

॥આયુર્વેદવિજ્ઞાનમ્॥

વર્ણન—આ બીયાને માટે ખેતરોમાં તેનું વાવેતર કરવામાં આવે છે. ડોક્ટર વાંટ કહે છે કે આ છોડ સતલજની પશ્ચિમ બાજુએ નાની ટેકરી-
ઓમાં અને પંબળના મેદાનોમાં મળી આવે છે. પંબળ અને સિંધમાં પણ
તે થાય છે અને બંગાલામાં કેટલેક ઠેકાણે તેનું વાવેતર કરવામાં આવે છે
એમ ડૉ. કુનૈયાલાલ દે કહે છે. આ હવાનો ઉપયોગ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જો-
વામાં આવતો નથી; પરંતુ વૈદ્ય મોરેશ્વરે પોતાના ‘ વૈષામૃત ’ ગ્રંથમાં તેનો
ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ છોડ મૂળ મીઠા રુચિમાંથી આવે છે એમ વિદ્વાનોનું
માનવું છે. મખજનનો લખનાર આનું વર્ણન આપતાં જણાવે છે કે આ
એક ગજ સુધીનું ઉંચું ખડ થાય છે. તેનાં પાંદડાં પાતળાં, લાંબાં, અને કમો-
દના જેવાં થાય છે. તેના મૂળમાંથી પાતળી પાતળી ડાળીઓ નીકળે છે અને
માથા ઉપર ઘડના જેવી ડુંડીઓ નીકળે છે. ઉપરના ભાગમાં ફેતરાં અને
અંદરના ભાગમાં બીજ હોય છે; તે ઉનાળામાં પાકે છે. આની ત્રણ બીજો

આવે છે. પહેલી સફેદ-તે સૌથી ઉત્તમ ગણાય છે. તે પાણીમાં નાખવાથી નીચે ખેસી જાય છે. બીજી રાતી થાય છે અને તે જરા ઓછા શુષ્કવાળી થાય છે. પરંતુ ઘણા લોકો તેને જ ઉત્તમ માને છે. ત્રીજી કાળી-તે બધાથી હલકી થાય છે. ઘોળી બત મીસરથી અને રાતી બત ખરબેસથી આવે છે. પાણીમાં પલાળવાથી એનો ચીકણો લુવાળ થાય છે.

ગુણ—ઇસબગુલ વૃષ્ય, મધુર, ગ્રાહી, શીતળ, પિન્નિહલ, તુવર, કફ અને પિત્તને હરનાર, રક્તાતિસાર અને રક્તપિત્તનો નાશ કરનાર છે. (વેદામૃત) મૂત્રલ, શીતળ, ઉષ્ણવાતનું નિવારણ કરનાર, ખસ્તિનું સંશોધન કરનાર, શુક્ર અને પ્રમેહના દોષોને મટાડનાર, અને આફરો હરનાર છે.

“ આયુર્વેદ વિજ્ઞાનમ ”

ધર્મ અને ઉપયોગ—આનાં બીયાંને પાણીમાં રાખવાથી ચીકણો લુવાળ થાય છે. આ લુવાળજ બધી જગોએ વાપરવાના કામમાં આવે છે. પ્ર-થમ ૧૭૧૬ માં લુઇકે અગ્રેજી પુસ્તકોમાં ઇસબગુલને બહાર આવ્યું. એ પછી ફ્રેન્ચીંગ, એઈન્સલી અને રૉક્સબર્ગે પણ તેને મળતું જ તેના શુષ્કોનું વર્ણન કરેલું છે. એઈન્સલી કહે છે કે આનો શુષ્ક ઘણો ઠંડો છે અને ગરમ પાણીની સાથે ઉકાળવાથી અથવા પલાળવાથી મ્યુસીવેજ (લુવાળ) ઘણો થાય છે, કે જે દેશી વેધો ઘણો જ વાપરે છે. થોડો વખત થયાં હિંદુસ્તાનના યુરો-પિયન ઓફીસરો સળેખમ (કંટાર), ગનોરીયા અને મૂત્રાશયના વ્યાધિઓમાં (નેફ્રાઇટીક એફેક્શન્સ) તે વાપરે છે. આ ઔષધમાં જે ઉત્તમ માર્દવકર (Demulcent) શુષ્કો રહેલા છે તેને વાઇનીંગે ‘ ડીસીઝીઝ ઓફ બેગલ ’ વૉલ્યુમ ૧ લુ-માં વધારે ભાર મૂકીને બહાર પાડ્યા હતા. ૧૮૬૮ માં આ બીજા ઇંગ્રીયન ફાર્માકોપીયામાં હાખલ કરવામાં આવ્યાં હતાં. અતિસારમાં—ખાસ કરીને “ હીલ્ડાયેરીયા ”માં આ બીયાંનો શુષ્ક અજબ પ્રકારનો છે. ગરમીના રોગોમાં આનો લુવાળ પીવો હિતકર મનાયેલો છે.

નવ્યમત—“ જુના મરડાની ચિકિત્સામાં આ ઘણું જ કિમતી ઔષધ છે. જે એને ઘણું વાપર્યું છે અને તેનાથી બહુ જ સારાં પરિણામ આવેલાં છે. તેની અસરને માટે ખાસ મારી બતે ખાત્રી આપી શકું છું. હું તેનાં બીયાં ૧ ચમચાભાર (૨પુનકુલ) લઇ તેને પાણીમાં પંદરથી વીસ મીનીટ સુધી ભીંજવી રાખતો અને તે બધું ચીકણું થઈ જાય ત્યારે પાઇ દેતો. મહેં દેશી-ઓમાં તથા અંગ્રેજોમાં જુના અતિસારમાં અને મરડામાં આનો બહોળો ઉપયોગ કરી ભેથો છે અને તેમાં ઘણું જ કિમતી ઔષધ માલમ પડેલું છે. ”

(સરજન. સી એચ. બેનર્ટ. ફાર્માકો.)

“ આ જેમ અતિસાર અને મરડાને માટે ઉપયોગી છે તેમ પ્રમેહમાં પણ ઉપયોગી છે. (આ. સરજન, ડી. એન. ઘોષ. મીરત) ”

“ ગરમીના કેસોમાં અને પેસાળમાં થતી બળતરાને માટે આનો મ્યુ-સીલેજ બનાવી સાકર અથવા શરબતના રૂપમાં લેવામાં આવે તો બહુ ઉપયોગી છે. ” (સરજન. એસ. સી. ભટ્ટાચાર્યજી. ચંદા. મધ્ય પ્રાંત.)

“ મૂત્રકૃચ્છ્રના વ્યાધિઓમાં તથા મૂત્રાશયના વરમમાં એકલું અથવા બીજા ક્ષારો અને મૂત્રલ દવાઓ સાથે મિશ્ર કરીને ઘણું ઉપયોગી છે. અહિંઆં દેશીઓ તેના જેવા જ કેસોમાં તેનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે. ”

[અંપોથીકરી. જે. સી. આસ્વથ, મદ્રાસ.]

“ જ્યારે આમાતિસારનો રોગ જોરમાં હોતો અને બધી દવા નિષ્ફળ ગઈ હતી ત્યારે મેં આ દવાથી સાફ થતાં જોયું છે. (વી. રીચર્ડસ. સિવિલ મેડીકલ ઓફીસર. ગોલુડો. બંગાલ.) ”

[વનસ્પતિ ગુણાદર્શ.]

Actions & Uses—Demulcent, emollient and diuretic; used in inflammatory and other derangements of the stomach and intestines as in gastric catarrh, dysentery, gonorrhœa and affections of the kidney. Made into a poultice with vinegar and gora tela, they are applied to rheumatic and gouty swellings; they are also useful in coughs and colds. When roasted, they are used with sâkar in protracted irritation of the bowels in children.

(R. N. Khory.)

ઉદ્ભવ—વ. શુભાદર્શ. પા. ૩૮૩; રૂ. નિ. પા. ૫૬૬; Indig. Drugs p. 248; Indi. Medi. Plants p. 1052.

पुनर्नवादि वर्ग

N. O. Nyctagineæ.

३१७ साटोडी

नामो—(१) रक्तपुनर्नवा (संस्कृत); नानो वसेडो, वसेडी, पुनर्नवा, रातो वसेडो [शुभराती]; वसु, तामडापुनर्नवा, धाकटा आभा [भराडी]; दाद पुनर्नवा (डि'डी); श्यापुश्या, गाहापुश्या [भंगाडी]; *Borhavia repens*—आरहेवीया रीपेन्स (देटीन).

(२) श्वेतपुनर्नवा, श्वेतमूला, रक्तपुष्पा [संस्कृत]; साटोडी (शुभराती); लडान-नमो [भराडी]; अलेटी (डि'डी); *Trianthema crystallina*—ट्रायेन्थेमा क्रीस्टेलीना [देटीन].

गुणाः—

पुनर्नवा भवेदुष्णा तिक्ता रूक्षा कफापहा ।

सशोफपाण्डुहृद्रोगकासोरःक्षतशूलनुत् ॥

रक्ता पुनर्नवा तिक्ता सारिणी शोफनाशिनी ।

रक्तप्रदरदोषघ्नी पाण्डुपित्तप्रमर्दनी ॥

॥ ध. नि ॥

श्वेता पुनर्नवा सोष्णा तिक्ता कफविषापहा ।

कामहृद्रोगशूलस्रपाण्डुशोफानिलार्चिनुत् ॥

नीला पुनर्नवा तिक्ता कटूष्णा च रसायनी ।

हृद्रोगपाण्डुश्वयथुश्वासवातकफापहा ॥

॥ रा. नि ॥

कटुः कषायानुरसा पाण्डुघ्नी दीपनी परा ।

शोफानिलगरश्लेष्महरी ब्रध्नादरप्रणुत् ॥

कासहृद्रोगदुर्नापशूलानिलनिकृन्तनी ।

पुनर्नवाऽष्णा तिक्ता कटुपाका हिमा लघुः ॥

वातला ग्राहिणी श्लेष्मपित्तरक्तविनाशिनी ॥

॥ भा. प्र ॥

पुनर्नवा तु वीर्योष्णा भेदिनी च रसायनी ।

कफानिलामदुर्नामब्रध्नाशोथोदरापहा ॥

॥ रा. च ॥

- चरक— १ कुष्ठे—.....पुनर्नवा चेति कुष्ठिनो योगाः । दधिमण्डयुताः
सर्वे देयाः.....॥ चि. अ-७
- सुश्रुत— २ अश्मर्याम्—वर्षाभूसिद्धमेव वा ॥ चि-७.
३ शोथे—वर्षाभूकषायं मूलकलकं वा । सशृङ्गवेरं प्रायोऽनुपानम-
हरहर्मासम् ॥ चि. अ-२३.
४ मूषिकविषे—सौद्रेण लिङ्गात् श्वेताञ्चापि पुनर्नवाम् ॥ क. अ-६.
५ अलर्कविषे—श्वेतां पुनर्नवाञ्चास्य दद्यात् धुस्तूरकायुताम् ॥
क. अ-६.
६ ज्वरे—....वर्षाभूः पयश्चोदकमेव च । पथेत् क्षीरावशिष्टन्तु तद्वि
सर्वज्वरापहम् ॥ उ. अ-३९.
- वाग्भट— ७ मदात्यये—पयःपुनर्नवाकाथयष्टीकलकप्रसाधितम् । घृतं पुष्टिकरं
पानान्मद्यपानहतौजसाम् ॥
८ रसायनार्थम्—पुनर्नवस्यार्धपलं नवस्य पिष्टं पिबेद्यः पयसाऽर्द्धमा-
सम् । मासद्वयं तत् त्रिगुणं समां वा जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥
- चक्रदत्त— ९ शोथे—पुनर्नवाकाथकलकासिद्धं शोथहरं घृतम् ॥
१० विद्रधौ—श्वेतवर्षाभूवो मूलं....। जलेन कथितं पीतं अपक्वं
विद्रधि जयेत् ॥
११ विषदोषप्रतिषेधार्थम्—धवलपुनर्नवनटया तण्डुलजलपीतया च
पुण्यर्से । अपहरानि विषधराविषोपद्रवं मासं संवत्सरं पुंसाम् ॥
- हारीत— १२ निद्राकरत्वे—....पुनर्नवाकाथो निद्राकरो नृणाम् ॥
- भावप्रकाश—१३ आमवाते—शुटीविश्वोषधिकलकं वर्षाभूकाथसंयुतम् । सप्तरात्रं पिबे-
ज्जन्तुः आमवातविनाशनम् ॥
१४ नेत्ररोगे—दुग्धेन कण्डूं सौद्रेण नेत्रस्त्रावञ्च सर्पिषा । पुष्पं तैलेन
तिमिरं काञ्जिकेन निशान्विताम् । पुनर्नवा हरत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥
- बंगसेन— १५ चातुर्थकज्वरे—सितवर्षाभूमूलं पयसा पीतञ्च पैत्तिकं जयति ।
चातुर्थकं सुचिरजं ताम्बूलेनैव मक्षणादपवा ॥
१६ वातकण्टकाख्ये वातव्याधौ—पुनर्नवायाः श्वेतायाः तैलं मूलेन
साधितम् । वातकण्टकमाह्व्यात् पादाभ्यङ्गेन मर्दनात् ॥

૧૭ આમવાતે—.....શાકં પૌનર્નવમ્ હિતમ્ ॥

શોદલ— ૧૮ યોનિશૂલે—અપામર્ગપત્રદ્વયં યોનિમધ્યે નિવિષ્ટં સ્નાયોનિશૂલં નિહન્તિ। સુદુર્વારમપ્યેવમેવ પ્રયુક્તો વિદધ્યાત્ રસઃ તત્ર પૌનર્મવોડપિ ॥

૧૯ સૂદર્ભે—મૂલં પુનર્નવાયાઃ સતૈલમ્પિત્કૃતં ગુણે । ગર્ભે પ્રવેપમાનં સહસા સ્ત્રીણાં નહિઃ કુરુતે ॥

૨૦ વિષે—યઃ પિવતિ પુણ્યદિવસે જલપિષ્ટં સિતપુનર્નવામૂલમ્ । તત્સન્નિષૌ ન વર્ષં વૃશ્ચિકભુજગાઃ પ્રસર્પન્તિ ॥

વૈશમનોરવા-૨૧ ગુલ્મતોદે—કાલશાકલવળૌષધાન્વિતં મક્તપક્કમથ સર્પિષાડન્વિતમ્ । મૂલમસ્યતિ પુનર્નવોદ્ભવં ગુલ્મતોદમચિરેણ નિશ્ચિતમ્ ॥

૨૨ સુસ્વપ્રસવાર્થમ્—ક્ષુણ્ણા સતૈલા વર્ષાપૂશિફા ચ સુલ્ભમૂતિદા ॥

રાજમાર્તણ્ડ-૨૩ શુક્રરોગે—શ્વેતાદ્રિકર્ણ્યાઃ સપુનર્નવાયાઃ મૂલૈઃ પ્રપિષ્ટૈ ર્યવચૂર્ણયુક્તૈઃ । વિલોચનં પૂરિતમમ્બયુક્તૈઃ વિમુચ્યતે પુષ્પકૃતોપસર્ગાત્ ॥

૨૪ પ્ત્રીહોદરે—મૂલં સમં તણ્ડુલધાવનેન પ્રપેપિતં શ્વેતપુનર્નવાયાઃ । પીતં મ્હેત્પ્ત્ત્રીહવિનાશહેતુઃ..... ॥

વર્ણન—સાટોડીની ઘણી બીજો છે. આ છોડવા જમીન ઉપર પથરાયલા હોય છે અથવા વાડોએ ચઢેલા હોય છે. છોડ બહુધા લાલ રંગના હોય છે. આ છોડવા સૂકાય છે ત્યારે ઘણું કરી કાળા થઇ બચ છે. ડાંડી અને શાખાઓ ઝીણી સુતળી જેવી બીડી હોય છે. પાન લાંબાં કે ગોટકડાં, પહોળાં, અણી-વાળાં, કે ગોળાકાર હોતાં, ઉપર લીલા કે ઘેરા લીલા અથવા શાકા રંગનાં, અને નીચે શીશ્કા ધોળા કે રતાશ હોતા રંગનાં, ગા કે ૧ કે કેાઇવાર તેથી સ્કેજ વધારે લાંબાં હોય છે. પાનની કેાર કેાઇવાર જરા ખાંચા ખાંચાવાળી હોય છે. પત્રકેાણમાંથી પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી નીકળે છે અને તેની ઉપર ઢીકે છત્રની પેઠે શીશ્કા, ઘેરા શુભાળી રંગનાં સૂક્ષ્મ ફુલો પાસે પાસે આવેલાં હોય છે. આ ફુલ સવારમાં ઉઘટે છે. મૂળ સફેદ હોય છે, પછી મોટા વસેડા જેટલાં સફેદ હોતાં નથી. મૂળ સુતળીથી કાચના કાંડા જેવું બહુ થાય છે.

રા. સુ. જયકૃષ્ણભાઇ નીચે પ્રમાણે બીજો ગણાવે છે:—

૧ રક્તપુનર્નવા—વેલા લાલ હોય છે તે—*Boerhavia rapens*. N. O. *Nyctagineae*.

૨ રક્તપુષ્પા, શ્વેતમૂળ—*Trianthema Crystallina* N. O. *Ficoidae*

૩ સાટોડો—વર્ષામૂ—*T. Monogyna*. N. O. *Ficoidae*.

૪ વસેડો-B. repanda. N. O. Nyctagineæ.

૫ મોટો વસેડો-પુનર્નવા, વિવંચી B. Verticillata. N. O. Nyctagineæ.

વેદકમાં સાટોડીનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ કુષ્ઠમાં-સાટોડીનાં મૂળ દહીંના મંડ સાથે આપવાં. ચિ. ૭

સુશ્રુત— ૨ પથરીમાં-સાટોડીનાં મૂળ દુધમાં ઉકાળીને પીવાં. ચિ. ૭

૩ સોભમાં-સાટોડીનાં મૂળનો ક્વાથ કુંઠ નાળીને પીવો.

ચિ. ૨૩

૪ ઉંદરના ઝેરમાં-ધોળી સાટોડીનાં મૂળનું ચૂર્ણ મધ સાથે હમેશાં ખાવું. ક. અ. ૬

૫ હંકકાયા કુતરાના ઝેરમાં-સફેદ સાટોડીનાં મૂળ ધંતુરાનાં બીજ સાથે હમેશાં પાણી સાથે પીવાં. ક. અ. ૬

૬ તાવમાં-દુધ અને પાણીમાં સાટોડીનાં મૂળ, પાણી બળતા સુધી ઉકાળવાં. એ દુધ પીવાથી સર્વ જાતના જ્વર નાશ પામે છે. ઉ. ૩૬

વાગ્બટ— ૭ મહાત્યયમાં-સાટોડીનાં મૂળનો ક્વાથ, દુધ, જેડીમધનો કલક આ બધામાં ઘી પકાવવું. આ ઘીના સેવનથી શક્તિ આવે છે અને મહાત્યય મટે છે.

૮ રસાયન તરિકે-સાટોડીનાં મૂળ તો. ૨ નું ચૂર્ણ, પખવાડીયું, મહિનો, બે મહિના, ૬ મહિના, અથવા ૧ વર્ષ સુધી દુધ સાથે પીવાથી ઘરડો માણસ પણ જુવાન થાય છે.

ચક્રદત્ત— ૯ સોભમાં-પુનર્નવાના ક્વાથ અને કલકથી સિદ્ધ કરેલું ધૂત શોથકર છે.

૧૦ વિદ્રધિમાં-સફેદ સાટોડીનાં મૂળ પાણીમાં ઉકાળીને પીવાથી અપકવ વિદ્રધિ મટે છે.

૧૧ વિષદોષની અસર ન થાય એટલા માટે-ધોળી સાટોડીનાં મૂળ પુષ્પનક્ષત્રમાં ઘોખાના ધોવણ સાથે પીવાથી સાંપનું ઝેર મટે છે.

હારીત— ૧૨ ઉંઘ લાવવા માટે-સાટોડીના મૂળનો ક્વાથ પીવાથી ઉંઘ આવે છે.

ભાવપ્રકાશ-૧૩ સંધિવામાં-વટકચુરો અને કુંઠ એ બેનો કલક, સાટોડીના ક્વાથ સાથે સાત દિવસ સુધી પીવાથી સંધિવા મટે છે.

૧૪ આંખના રોગમાં-સાટોડીનું મૂળ દુધમાં ઘસીને આંખે લગાવવાથી ચળ, ખુજલી મટે છે; મધમાં ઘસીને ચોપડવાથી આંખમાંથી પાણી વહેતું હોય તે મટે છે; ઘી સાથે આંજવાથી પુલું મટે છે, તેલ સાથે અંધાપો મટાડે છે અને કાંજ સાથે આંજવાથી આંધળાપણું મટાડે છે. અર્થાત્ આંખના રોગોમાં સાટોડી સારું કામ કરે છે.

ખંગસેન— ૧૫ ચોથીયા તાવમાં-સફેદ સાટોડીનાં મૂળનું ચૂર્ણ દુધ સાથે પીવાથી પેતિક જ્વર, લાંબા વખતનો ચોથીઆ તાવ વિગેરે મટે છે. નાગરવેલના પાન સાથે પણ ખવાય.

૧૬ 'વાતકંટક' નામના વાતવ્યાધિમાં-સફેદ સાટોડીનાં મૂળમાં સિદ્ધ કરેલું તેલ પગ ઉપર અભ્યંગ-મર્દન કરવાથી વાતકંટક મટે છે.

૧૭ સંધિવામાં-સાટોડીનું શાક ખાવું હિતકર છે.

શેઠલ— ૧૮ ચોનિશૂલમાં-સાટોડીનાં લીલાં પાનને ફટીને નાની સોગડી બનાવીને ચોનિમાં પહેરવાથી ગમે તેટલું ભયાનક ચોનિશૂલ પણ મટે છે.

૧૯ મૂઠગર્ભમાં-આડું આંચું હોય તે-સાટોડીના મૂળનો ઘસારો રહેજ તેલ નાખીને લગાવવાથી (ચોનિમાં) ફરકતો ગર્ભ તુરતજ બહાર સહેલાઈથી પડી જાય છે.

૨૦ ઝેરમાં-પુખ્ત નક્ષત્રમાં જે માણસ સફેદ સાટોડીનાં મૂળ પાણી સાથે પીવે છે તેને આખા વર્ષમાં વીંછી અને સાપની ખીક રહેતી નથી. અર્થાત્ તેની પાસે સાપ વિગેરે જાય જ નહિ.

વૈદ્યમનોરમા-૨૧ ગુદમના શૂલમાં-સાટોડીનાં મૂળ કાલશાક (?) અને સિંધાલુણ સાથે ખાવાથી તુરત જ ગુદમતોડ મટે છે.

૨૨ સુખેથી પ્રસવ થાય એ માટે-સાટોડીનાં મૂળનું ચૂર્ણ, તેલ સાથે મેળવીને ચોનિમાં ચોપડવાથી સુખેથી પ્રસવ થાય છે.

રાજમાર્તંડ-૨૩ આંખના પુલામાં-સફેદ ગરણી અને સફેદ સાટોડીનાં મૂળી-આંનું ચૂર્ણ તથા જવનું ચૂર્ણ પાણીમાં કાલવીને આંખમાં આંજવાથી કુલું મટે છે.

૨૪ પ્લીહોદરમાં-સફેદ સાટોડીનું મૂળ ચોખાના ધોવણ સાથે પીવાથી પ્લીહોદર મટે છે.

વક્તવ્ય—ચરકે સ્વેદોપગ, અતુવાસનોપગ, કાસહર અને વયઃસ્થાપન દશોમાનિમાં પુનર્નવાનો ઉદ્દેશ કર્યો છે. શાકવર્ગમાં પુનર્નવા શાકનો ઉદ્દેશ

નથી. તે સ્વેદોપગ છે તેા જ્વરમાં ઉપયોગ કરી શકાય. સુક્ષ્મ તેના વિદારિગંધાદિગણમાં ઉલ્લેખ કરે છે. ‘ તેયુ પૌનર્નવં શાકં વિશેષાત્ શોફનાશનમ્ ’-આ પ્રમાણે શાકવર્ગમાં લખેલું છે. રાજનિઘંટુમાં વર્ણવેલી નીલપુનર્નવા અઘાપિ સમજવામાં આવી નથી.

ખંગાલ રકુલ ઓફ ટ્રોપીકલ હીઝીઝીઝમાં ડૉ. ચોપરાએ પુનર્નવાનું પૃથક્કરણ કરીને તેમાંથી ‘ પુનર્નવાઈન ’ તત્વની શોધ કરી છે. તે મૂત્રલ અને શોથમ્ન છે એ પણ પ્રયોગોથી પૂરવાર કરવામાં આવ્યું છે. રસાયનશાસ્ત્રની કસોટીમાં ભલે પુનર્નવાના આટલા જ ગુણ જણાય પણ ઉપરોક્ત ઘણાખરા પ્રયોગોમાં પુનર્નવાનું કાર્ય ચોક્કસ જ છે. ખીલ એક વાત તાબાં સાટોડીનાં મૂળીઆં વાપરવાથી અને ખંગાલ કેમીકલ ફાર્મસીનેા Tincture Punarnava વાપરી ભેવાથી મૂળીયાં વધારે ગુણદાયક છે એમ મારી ઘણા ઠરઠીઓ ઉપર અજમાવી ભેયા પછીથી ખાત્રી થયેલી છે. Chemistry-રસાયનશાસ્ત્ર હજી અધુરે છે એમ આ ઉપરથી તેા લાગે છે. સાટોડી ટૉનીક, મૂત્રલ, સ્વેદલ, શોથમ્ન, આંખના રોગોમાં ઉપયોગી, અને યોનિના રોગોમાં ઉપયોગી છે એ નિર્વિવાદ છે.

Actions & Uses—Stomachic, laxative, diuretic, expectorant, and emetic; given in asthma, gonorrhœa, dropsy, jaunndice, enlargement of the liver and spleen, ascites, anasarca, scanty urrine, and internal inflammations. As a remedy for scorpion bites it is applied externally and given internally. Pounded leaves are applied over œdematous swellings. Khory II p. 503.

Ainslie in his materia medica says—“ The root is given in powder as laxative and an infusion as a vermifuge. The taste is slightly bitter and nauseous. **E. F. Warring** in Pharmacopœa of India says—It has been found a good expectorant and been prescribed in asthma with marked success, given in form of powder, decoction and infusion. Taken largely, it acts as an emetic.”

ભાવાર્થ—પાચક, રેચક, મૂત્રલ, કફમ્, અને વામક છે. શ્વાસ, પ્રમેહ, ઉદર, કામલા, ચક્રુત્-ક્રીડવૃદ્ધિ, શોથ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને અતર્વિદ્રધિ વિગેરેમાં તે ઉપયોગી છે. વીંછીના કંબ ઉપર મૂલ પીવામાં અને બહાર લગાવવામાં આવે છે. શોથ ઉપર પાન વાટીને લગાવાય છે. ગોરી. ભા. ૨ પા. ૫૮૩

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૫૬૫; રૂ. નિ. પા. ૧૩૪; N. p. 264; Watt I p. 485; Indig. Drugs. p. 48; Indi. Medi. Plants p. 1052.

अपामार्गादि वर्ग

N. O. Amarantaceæ.

२१८ अधेडा.

नामै—अपामार्गः, शिलरी, प्रत्यक्षपुष्पी, अधःशल्या, खरमंजरी, मयूरकः [अंशुत];
अधेडा [शुभराती]; अधाडा (भराडी); अटलरा (हिंदी); रक्ष वेक्ष ग्री
(अंशु); Achyranthus aspera-ओडीरेन्थस अस्पेरा. (बेटीन).

परिचय—

अपामार्गं स्तृणवत् सिद्धो दुर्मंजरी स्थिरः ।

वारनार्य इवाकृष्टिं कुर्वत्यध्वगवाससाम् ॥

॥ शिष्यवृत्तः ॥

अपामार्गस्तु शिलरी ह्यधःशल्यो मयूरकः ।

मर्कटी दुर्ग्रहा चापि किणिही खरमंजरी ॥

॥ भा. प्र ॥

गुणाः—

अपामार्गस्तु तिक्तोष्णः कटुश्च कफनाशनः ।

अर्शःकण्डूदरामग्नौ रक्तहृद्ग्राही वान्तिकृत् ॥

रक्तापामार्गकैः शीतः कटुकः कफवातनुत् ।

व्रणकण्डूविषन्नश्च संग्राही वान्तिकृत् परः ॥

॥ ध. नि; रा. नि ॥

अपामार्गः सरस्तीक्ष्णो दीपनस्तिक्तकः कटुः ।

पाचनो नावनः छर्दिकफमेदोऽनिलापहः ॥

निहन्ति हृद्ग्राध्मार्शःकण्डूशूलोदरापचीः ॥

अपामार्गोऽरुणो वातविष्टम्भी कफकृद्धिमः ।

रूक्षः पूर्वमुणैर्न्यूनः कथितो गुणवेदिभिः ॥

अपामार्गफलं स्वादु रसे पाके च दुर्जरम् ।

विष्टम्भि वातलं रूक्षं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥

॥ अर. प्र ॥

अपामार्गोऽग्निकृत्तीक्ष्णो नस्यात्शीर्षकमीक्षयेत् ।

धामको रक्तसंग्राही रक्तातीसारनाशनः ।

नस्ये वांतौ प्रशस्तः स्यात् दद्रुकंदूकफापहः ॥

॥ शोढलः ॥

अपामार्गोऽग्निवत्क्षिप्तः क्लेदनः खंसनः परः ।

॥ राजवल्लभः ॥

चरक—

१ शिरोविरेचने—प्रत्यक्पुष्पी शिरोविरेचनानाम् ॥ सू. २९-३३

सुश्रुत—

२ अर्शःसु—अपामार्गमूलञ्च तण्डुलोदकेन ससौद्रमहरहः ॥

चि. ६-१३

३ क्रिमिषु—ततः शिरीषाकिणिहीरसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥

उ. अ-५४.

वाग्भट—

४ शर्करायाम्—क्षारः पेयोऽविमूत्रेण शर्करास्वप्नरीषु च ॥

चि-११-३१.

बृहन्—

५ कर्णनादबाधिर्ययोः—मार्गक्षारजलेन तत्कृतकल्केन साधितं तिलजम् । अपहरति कर्णनादं बाधिर्यं चापि पूरणतः ॥

अ-५९-२४.

६ तृतीयकज्वरे—अपामार्गजटा कट्यां लोहितैः सप्ततंतुभिः । बद्धा वारे रवेःस्तूर्णं ज्वरं हन्ति तृतीयकम् ॥ अ-१-२३९

शोढल—

७ विषमज्वरे—अपामार्गस्थ मूत्रं तु प्रातरक्षालिताननः विषम-ज्वरनास्त्राय बध्नीयाद्वामपाणिना ॥ ज्वराधिकारे पृ. ६३९.

८ शिरोरुजायाम्—....तैलमभ्यंगात् । शिरसो रुजः समग्रा यदि वाऽपामार्गफलसिद्धम् ॥ पृ. ४१७.

९ नेत्रपीडायाम्—अपामार्गशिका घृष्टा मधुना सैन्धवेन च । ताम्रपात्रे भृता नेत्रे हन्ति पीडां तदुद्भवाम् ॥ पृ. ४७४.

१० सद्योव्रणेषु रक्तस्रुतौ—अपामार्गस्य संसिक्तं पत्रोत्थेन रसेन तु । सद्योव्रणेषु रक्तं हि प्रवृत्तं परितिष्ठति ॥

(ग. नि. पृ. ९३२ तथा चक्रदत्तः व्रणशोधचि०)

११ सद्योव्रणे क्षल्लघाते—निष्पीडितैः करपुटेन मयूरकस्य पत्रैर्विनिः-सरति यः स्वरसोऽतिसान्द्रः । तत्पूरिते सततवेगमपि क्षणेन

रक्तं निरुद्धमवतिष्ठति शस्त्रघाते ॥

राजमार्तण्डः पृ. २५ तथा गदनिग्रह पृ. ५३५.

१२ असृग्दरे—अन्यैरनारव्याय कदाचिदाशु मूर्धन्यपामार्गरसोऽ-
भिषिक्तः ॥ पृ. ५९९.

१३ सुखप्रसवकरे योगे—(१) मूलं प्रत्यक्षपुण्याः पाठायाश्च
विनिवेशितं गुह्ये । स्त्रीणां दुष्प्रसवानां प्रसवं कुरुते सुखेनैव ॥

पृ-६१०

(२)....मयूरकजटाः पृथक् । नाभिचस्तिभगालेपात् सुखं
नारी प्रसूयते ॥ पृ-६१०

१४ गर्भधारणार्थं—शिफां बर्हिशिखायास्तु क्षीरेण परिपोषिताम् ।
पिबेदुतुमती नारी गर्भधारणहेतवे ॥ पृ-६१३.

१५ पुत्रवसवार्थं—मूत्रं भुजंगारिशिखासमुत्थं दुग्धेन संयुक्तमृतौ
निपीतम् । गर्भस्य हेतुः प्रमदाजनस्य....॥ पृ-६१४.

१६ योनिशूले—अपामार्गपत्रद्वयं योनिमध्ये निविष्टं क्षणाद्योनिशूलं
निहन्ति । मुदुर्बारमप्येवमेव प्रयुक्तो विदध्यात्....॥ पृ. ६१६

१७ सर्पविषे—साज्या मयूरबूडा तु पीता तंदुलवारिणा । सर्वसर्प-
विषं हन्यात्काकजंवाऽथवा ध्रुवम् ॥ पृ. ६५५.

वैद्यमनोरमा- १८ मूत्रकृच्छ्रे—मूत्रकृच्छ्रं जयेत् पीता क्षीरेण शिखरीशिफा ।
अजाक्षीरेण संपेय्य पीता नीलीजटा तथा ॥ पृ-१४.

१९ सिध्मकुष्ठे—प्रलेपात्सिध्म यात्यस्तमपामार्गस्य भस्मना । केवलेन
यथा पापं चंद्रशेखरभस्मना ॥ पृ-२६.

२० योनिशूले—पिष्टा लिप्ते योनौ मूलं खरमंजरीपुनर्नवयोः ।
नवसूतायाः शूलं योनिगतं सकृन्नपानयतः ॥ पृ-३४.

२१ अतिप्रवृत्ते रक्ते—अपामार्गदललेपः सद्यो बध्नाति क्षोणितम् ।
अतिप्रवृत्तमप्याशु सेतुबन्ध ईषोदकम् ॥ पृ-५१.

રસરત્નાકર— ૨૨ વીર્યસ્તંભનાર્થ—રક્તાપામાર્ગમૂલં તુ સોમવારેડમિમંત્રયેત્ । મૌમે
પ્રાતઃ સમુદ્ઘૃત્ય બન્ધેત્કટ્યાં ચ વીર્યધૃક્ ॥

રસાયનસંહઃ । ૩-૭.

ભાવમિશ્ર— ૨૩ વિસૂચિકાર્યા—ઝલપતિમપામાર્ગમૂલં હન્યાત્ વિમૂચિકામ્ ॥

શાર્ફધર— ૨૪ રક્તાર્શઃસુ—અપામાર્ગસ્મ વીજાનાં કલ્કસ્તણ્ડુલવારિણા ।
પીતો રક્તાર્શસાં નાશં કુરુતે નાત્ર સંશયઃ ॥

દારીત— ૨૫ નિદ્રાનાશ—કાવજંઘા ત્વપામાર્ગઃ.... । કાયો નિદ્રાકરઃ શીઘ્રં.... ॥

૨૬ શોથે—સંસ્વેદનક્રિયા કાર્યા.... । મયૂરૈઃ કોકિલાસૈશ્વ.... ॥

વાયુન—વર્ષાઋતુમાં અધેડો સર્વત્ર જણાય છે. એક પછુ વાડ એવી નથી હોતી કે જ્યાં એછો વતો પછુ તે ન ઉગતો હોય. તેનાં પાંતરાં લંબ-ગોળ અને છેડે અણીવાળાં હોય છે. તેના છોડની ડાળીઓને તથા થડને ઉભી રેખાઓ પડેલી એવામાં આવે છે. ડાળીઓને માથે એક મોટી સળી ઉપર માંજર આવે છે. તેના ઉપર ફળ બેસે છે. ફળનાં મ્હોં નીચે નમેલાં હોય છે, એથી એને ‘અષઃશાલ્યા’ કહે છે. માણસોનાં લુગડાંમાં આ ફળ ભરાઈ જાય છે એથી એને ‘મર્કટી’ કહે છે. આની ત્રણ ભત થાય છે. ધોળો અધેડો, રાતો અધેડો અને કાળો અધેડો. આ ત્રણમાંથી ધોળો અધેડો ગુણુમાં શ્રેષ્ઠ મનાય છે. રાતો અને કાળો જવદેલે જ દેખાય છે. ‘નીલપુષ્પપામાર્ગ’ એવું પણ લખાણ મળી આવે છે. એનો ક્ષાર સારો નીકળે છે. પાંદડામાં ક્ષાર વિશેષ હોય છે એથી એને ‘ક્ષારમધ્યા’ કહે છે. યુરોપિયન લેખકો કહે છે કે આની રાખમાં આઢકેલોધન હોવાથી રંજ ખીલવવાની એળવણીમાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

વેઘકમાં અધેડાનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ શિરોવિરેચનમાં—અધેડાનાં બીજ શિરોવિરેચનમાં [જે વસ્તુનું નસ્ય લેવાથી છીંકે. આવી નાકમાંથી પ્રચૂર શ્લેષ્મ આવ બહાર નીકળે છે તેને શિરોવિરેચન કહેવાય છે.] શ્રેષ્ઠ છે. ૫-૨૫.

સુશ્રુત— ૨ હરસમાં—અધેડાનું મૂલ એખાના ધોળા સાથે મધ નાખીને હમેશાં લેવાથી આંશમાં ક્ષાયકો થાય છે. ચિ. ૬-૧૩

૩ કરમ પીડયા હોય ત્યારે—કાળીયા સરસ અને અધેડાના પાનનો રસ મધ નાખીને પીવા આપવો. ઉ. અ-૫૪.

વાગ્બટ— ૪ પથરીમાં અને રેતીમાં—અઘેડાનો ક્ષાર ઘેટીના મૂત્ર સાથે પીવાથી પથરી અને પેસાબમાં રેતી પડતી મટે છે.

વિ. ૧૧-૩૧

વૃંદ— ૫ કર્ણુનાદ અને બાધિર્યમાં—અઘેડાના ક્ષારવાળા પાણીમાં એજ ક્ષારના કલક સાથે તલનું તેલ પકાવી લેવું. તે તેલનાં ટીપાં કાનમાં મૂકવાથી કાન બહાર મારી ગયો હોય અથવા વિચિત્ર અવાજ સંભળાતા હોય તો તે મટે છે.

અ. ૫૬-૨૪

૬ એકાંતરીઆ તાવમાં—અઘેડાના મૂત્ર ઉપર સાત રાતા દોરા લપેટવા. પછી તેને રવિવારને દિવસે ફેડ ઉપર બાંધવાથી ત્રીજે ત્રીજે દિવસે આવનારો તાવ જલદીથી મટે છે.

અ. ૧-૨૩૫

શોદલ— ૭ વિષમજ્વરમાં—જેને વિષમજ્વર આવતો હોય તેણે સવારમાં વહેલા ઉઠીને મ્હોં પછુ ધોયા વિના ડાબે હાથે અઘેડાનું મૂલ બાંધી દેવું. એથી તાવ અટકે છે. (જ્વરાધિકાર)

૮ માથાની વેદનામાં—અઘેડાના બીનું તેલ પકાવી લેવું. તે તેલના અભ્યંગથી તમામ ભતની માથાની વેદના મટે છે.

પા. ૪૧૬

૯ આંખના દુખાવામાં—અઘેડાના મૂત્રને તાંબાના વાસણ ઉપર રહેજ સિંધાલુણ નાખીને અને થોડુંક મધ નાખીને ઘસવું. એ આંખમાં આંજવાથી આંખનો દુખાવો નરમ પડે છે.

પા. ૪૭૪

૧૦-૧૧ તરતના ઘામાં—કાંઈ પછુ શસથી ઘા થયો હોય અને લોહી નીકળતું હોય તો અઘેડાના પાનનો રસ હાથવડે દાખીને કાઢવો અને ઘામાં ભરી દેવો. તુરત જ લોહી બંધ થઈ જશે.

પા. ૫૩૫

૧૨ લોહીવામાં—જે સ્ત્રીને લોહીવા થયો હોય તેના માથા ઉપર અઘેડાના પાનનો રસ રેડવો. એથી કાંઈક વખત બીજી દવાઓથી ન થયો હોય એવો સુંદર શુભ જણાય છે.

પા. ૫૬૬

૧૩ સુખેથી પ્રસવ થવા માટે-(૧) જે સ્ત્રી પ્રસવ કરતાં કષ્ટાતી હોય તે સ્ત્રીની યોનિમાં અઘેડાનું મૂલ રાખવા આપવું. એથી બહુ જ સુખથી પ્રસવ થાય છે. પા. ૬૧૦
(૨) અઘેડાના મૂલનો ઘસારો કુંટી, અસ્તિ, અને યોનિ ઉપર લગાવ્યો હોય તો પણ સુખેથી પ્રસવ થાય છે.

પા. ૬૧૦

૧૪ ગર્ભધારણ માટે-અઘેડાનું મૂલ દુધ સાથે ઘસીને ઝતુ-મતી સ્ત્રી જે પીએ તો ગર્ભ રહે છે. પા. ૬૧૩

૧૫ પુત્રોત્પત્તિ માટે-અઘેડાનું મૂલ દુધ સાથે ઘસીને ઝતુ વખતે પીવાથી સ્ત્રીને પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. ૬૧૪

૧૬ યોનિશૂલમાં-અઘેડાનાં બે પાન યોનિમાં રાખવાથી ગમે તેવું યોનિશૂલ મટી જાય છે. પા. ૬૧૬

૧૭ સાપના ઝેરમાં-અઘેડાનું મૂલ ચોખાના ઘોવણમાં ઘી સાથે પીધું હોય તો સર્વ જાતના સાપનું ઝેર ઉતરી જાય છે.

પા. ૬૫૫

વૈદ્યમનોરમા-૧૮ મૂત્રકૃચ્છમાં-અઘેડાનું મૂલ બકરીના દુધ સાથે ઘસીને પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ મટે છે. ગળીનું મૂળ પણ આવી રીતે પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ મટે છે.

૧૯ સિંધમકુષ્ઠમાં-અઘેડાની ભરમ કરીને સરસીયા તેલ સાથે કાલવીને સિંધમકુષ્ઠ (છાતી ઉપર જ થાય છે) ઉપર લગાવવાથી સિંધમકુષ્ઠ સાફ થઈ જાય છે. પા. ૨૬

૨૦ યોનિશૂલમાં-અઘેડો અને સાટોડી-બન્નેનાં મૂળ પાણીમાં ઘસીને યોનિમાં ચોપડી આપ્યાં હોય તો પહેલી સુવાવડ સૂનાર સ્ત્રીની યોનિમાં ગમે તેવું શૂલ આવતું હોય તો તે પણ તેનાથી મટી જાય છે. પા. ૩૪

૨૧ બહુ લોહી વહેતું હોય તો-પાણીને અટકાવવા માટે જેમ પાળ બાંધવામાં આવે છે તેમજ અઘેડાના પાનનો લેપ પણ ગમે તેવા લોહીને તુરત જ બંધ કરે છે. પા. ૫૧

રસરત્નાકર-૨૨ વીર્યરત્નબલ માટે-સોમવારે રાત્રી અઘેડાનું મૂળ મંત્રાવવું. મંગળવારે સવારે તેને કેડે બાંધી દેવું. પછી સંજોગમાં પ્રવૃત્ત થવાથી વીર્ય વધારે વખત સુધી રહે છે. (અપભ્રંશ)

ભાવપ્રકાશ-૨૩ કાલેરામાં-અઘેડાનું મૂળ પાણી સાથે કાલેરા પીવાથી મટે છે.

શારંગધર-૨૪ દુઝેતા હરસમાં-જેને હરસમાં લોહી પડતું હોય તેણે અઘેડાનાં બીજનો કઢક ચોખાના ધોવણ સાથે પીવે.

હારીત- ૨૫ નિદ્રાનાશમાં-અઘેડાનો ક્વાથ પીવાથી નિદ્રા આવી જાય છે.

૨૬ સોળમાં-અઘેડાની પોટીસથી સોળ ઉપર શેક કરવો. તેથી સોળે મટી જાય છે.

વક્તવ્ય-ચરકે અપામાર્ગને શિરોવિરોધનોપગ તરિકે ગણ્યવેલો છે (સૂ. ૫-૫૧); સૂત્રસ્થાનના બીજા અધ્યાયમાં પણ શિરોવિરોધન તરિકે તેનાં બીજ ગણ્યવેલાં છે. નસ્ય તેલમાં પણ તે વાપરેલો છે (ચિ. ૨૬-૧૬૭). ભસ્મક રોગમાં તેનાં બીજ ખાવાથી ક્ષાયદો માલમ પડે છે એમ જે કહેવામાં આવે છે તેનું મૂળ ચરકમાં ‘ ક્ષુધં હન્યાત્ અપામાર્ગશીરગોધારસૈઃ શ્રુતા ’ (સૂ. ૨-૩૧) એમ લખેલું તેમાં છે. અર્શમાં અઘેડાનો ઉપયોગ ઠીક થયેલો છે. પણ ચરકે અર્શમાં અપામાર્ગ વાપર્યો જણાતો નથી. સુશ્રુતે અર્શમાં તેનો ઉપયોગ કરેલો છે. સુશ્રુતે નાડીમાં અપામાર્ગ વર્ણવેલો છે. ચરકે ઉન્માદમાં હિંચુલ, હિંચુ-પત્રિકા વગેરે સાથે અંજનમાં તેને વાપરેલો છે; સેવનનો ઉલ્લેખ નથી જણાતો. સુશ્રુતની ઉન્માદચિકિત્સામાં અપામાર્ગનો ઉલ્લેખ જ નથી. સુશ્રુત પ્લીહો-હરીને પારિજાતક અને ઇક્ષુરક સાથે અપામાર્ગક્ષાર, તેલ સાથે આપવાનું કહે છે. ચરકમાં પણ અગ્નિમંથ વિગેરેનું ક્ષારતેલ છે તેમાં અપામાર્ગ આવે છે. અગસ્ત્યહરીતક્રીમાં અને કાસચિકિત્સાના પાઠોમાં અપામાર્ગ ચરકે વાપરેલો છે. મુખક વિગેરેનો ક્ષાર કરવાની જે વિધિ વર્ણવી છે તે જ પ્રમાણે અપામાર્ગનો ક્ષાર કરવાનું લખેલું છે. અપસ્મારના પંચગવ્યધૃતમાં સુશ્રુતે અપામાર્ગ ચોખેલો છે. સુશ્રુતે સર્પવિષમાં બીજાં દ્રવ્યો સાથે અપામાર્ગ વાપરેલું છે. કર્ણપાલિ-વર્ધન માટે સુશ્રુતે અપામાર્ગ બીજાં દ્રવ્યો સાથે વાપરેલું છે:-

પુસવનસંસ્કાર વખતે પુષ્ય નક્ષત્રમાં ‘ ગૌરદંડમપામાર્ગ ’ એમ વાગ્બટે વર્ણવેલું છે. બાળકો માટે વચ્ચાદિધત (બુદ્ધિવર્ધક ધી છે)માં પણ વાગ્બટે અપામાર્ગ વાપર્યો છે. રાજ્યક્ષમાં જીવંતી વિગેરે દ્રવ્યો સાથે ઉત્સાદન માટે અપામાર્ગ વાપરેલો છે. બાલકોના ગ્રહપ્રતિવેધમાં બીજાં સાથે પરિષેકમાં અપામાર્ગનો ઉલ્લેખ છે.

નૈન સાહેબ Achyranthes bidentata નામની બીજ એક ભત ગણાય છે.

અમરકોષમાં અપામાર્ગનો સમાસ નીચે પ્રમાણે જુદો પાડેલો છે:-

અપમાર્ગન્યનેન રૂતિ । અથવા આકૃષ્ટ આસમન્તાન્ માર્ગોડસ્ય ॥ શિખરી માટે શિખરે

પ્રાયેણ મવતિ । એમ કહ્યું છે. ધામાર્ગવ પણ અપામાર્ગનું જ નામ છે એમ અમરકોષમાં છે. કૈશાતક્રીનો પયોય પણ ધામાર્ગવજ છે. કેટલાક ‘ અધામાર્ગવ ’ નામ ગણ્યુવે છે. કિણિનો ત્રણાન્તિ હતિ કિણિહી ॥ કાંટો વાગ્યો હોય તો અથેડાનાં ત્રણ ચાર પાનની ગોળમાં ગોળી કરીને ત્રણ ચાર દિવસ સુધી ગળાવ્યા કરવી; આપોઆપ કાંટો નીકળી જાય છે એમ એ ત્રણ દરદીઓએ મને કહ્યું છે.

નવ્યમત—ડીમકે અઃશત્યને બદલે ‘ અધ્વશત્ય ’ માની તેનો “Road side rice” રસ્તાની બાજુએ થતા ચોખા-એવો અર્થ કરેલો છે. શબ્દનો અર્થ ચોખા નથી થતા એ તો બધાને જ ખબર છે. ફલનો આકાર તેના જેવો છે એટલે કદાચ તેમ કહ્યું હશે. ખોરીએ અપામાર્ગનો ‘ Apa or ab water and marga a washerman એવો અર્થ કરેલો છે. ‘ માર્ગ ’ શબ્દનો અર્થ ‘ ધોખી ’ કોઈપણ કોષમાંથી મળતો નથી. અમરકોષમાં ‘ અપમાર્જન્યનેન હતિ ’ જેનાથી સાફ થાય છે તે-એવો સ્પષ્ટ અર્થ કરેલો છે. એની રાખમાં ક્ષાર-પોટાશ-વધારે હોવાથી ધોખી લોકો એને ધોવાના કામમાં લે છે અને લેતા હતા એ વાત ખરી, પણ તેથી એવો ખોટો અર્થ ન કરાય.

“ અંગાળાની સ્ત્રીઓ આનો ગર્ભપાતને માટે ઉપયોગ કરે છે; પણ તે ઘણું કરીને યાંત્રિક (મિકેનિકલ) ગુણને લીધે એ કાચ કરે છે, એટલે તે ઔષધીય ગુણથી નહિ પણ તેની કુલવાળી ડાળીઓ ગર્ભોશયની અંદર રાખવાથી તે કાચ કરે છે. વળી એક વાત એવી છે કે એ છોડનો રસ કાઢીને તેની જો ગર્ભોશયની અંદર પીચકારી મારવામાં આવે તો ઘણી જ ઝડપથી વીણુ આવવી શરૂ થાય છે અને બીજા બાજુએથી છોડનો ક્વાથ આપવાથી સારક અને મળને વધારનાર તરિકે ઉત્તમ કહેવાય છે. જળોદરની અંદર તેના વર્ગની મેળવણીવાળી દવાઓ મેળવીને વપરાય છે. ”

(યુ. સી. દત્ત. સીવીલ મેડીકલ કોલેજ. સરામપુર).

ડોક્ટર લીડે કહે છે કે ઘણા અંગ્રેજી ડોક્ટરોએ આનો ક્વાથ કરી મૂત્રલ તરિકે વાપર્યો છે. ડૉ. કાર્મિસ્ટ જલોદરના ઉપચારમાં તેના પક્ષમાં છે. તે કહે છે કે આ છોડની અંદર કિંમતી ઔષધીય ગુણો છે... આનાં પાંદડાં અને બીજ સર્પદંશ અને હડકવામાં ઉલટી કરાવવાને ઉપયોગી મનાયલાં છે. (ટી. એન. સુકરજી, એમસ્ટર્ડમ કેટલોગ). મી. ટર્નર કહે છે કે સર્પદંશને માટે આ દવા ઉપયોગી છે. મેંજર મુઈટીન શરીફ કહે છે કે આની કુલવાળી ડાંખળી વીંછીની સામે બચાવ છે, અને કહે છે કે જો એ ડાળી ઉપરથી વીંછી ચાલે તો તેને પક્ષાઘાત થાય છે. પણ સર્જન બી. ઇવર્સ, એમ. ડી. (વરધા)-લખે છે કે “ ગહે ” કુલવાળી અને ખાલી ડા-

ળીઓ તથા મૂળીયાંનો ઉપયોગ કરી ભેયો હતો પણ તેને પક્ષાઘાતની કંઈ પણ અસર થઈ નહોતી. બ્યારે તેના ઉપરથી એ ડાળી ઉપાડી લેવામાં આવી ભારે તે ખુશીથી બહુ જ ઝડપથી ઢોડતો ગયો. ” અઘેડો અસાધારણ મરડાને માટે ઘણો જ ઉપયોગી છે. (ફાર્માકોપીયા ઇન્ડીકા. પાનું ૧૮૪). કુલોની ડાળી-ઓનો રસ વીંછીના દંથને માટે અને છોડની રાખ જલોદરમાં ફેતેહમંદ રીતે વપરાય છે. (બોમ્બે ગેઝેટ. વો. ૬ પા. ૧૪). ભમરા અને માખીના તથા ખીખાં છુવડાંઓના ડંખને માટે આને લેપડીના રૂપમાં લગાડવામાં આવે છે. અઘેડો મૂત્રલ છે અને જળોદરને માટે ઉપયોગી છે. (આસી. સર્જન. શિવ-ચંદર ભટ્ટાચાર્યજી. સેન્ટ્રલ પ્રોવીન્સીસ). મહેં ભેયું છે કે સોજાને માટે તે બહુ જ ઉપયોગી છે. (સરજન જનરલ વીલીયમ રૉબર્ટ કોરનીસ-મદ્રાસ.)^૧

Actions & Uses—Astringent, diuretic and alterative; given in menorrhagia, diarrhoea & dysentery. Khar is largely used in anasarca, ascites and dropsy. It is also given in cutaneous affections and enlargements of glands; and to loosen expectoration in cough. It has a great reputation in dog-bites and bites of snakes and other venomous reptiles for which purpose it is given internally and also applied externally. The juice is sometimes applied in tooth-ache and the paste as eye-salve (anjan) in opacity of the cornea. A medicated oil is dropped into the ear in deafness and noises in the ears. (R. N. Khory. p. II p. 504-5).

ભાવાર્થ—અઘેડો સંકેચક, મૂત્રકારક અને રસાયન છે. રજઃસ્રાવ, અતિસાર, અને સંઘ્રહણીમાં તે અપાય છે. અઘેડાનો ક્ષાર શેથ, જલોદર, અર્મરોગ અને ગલગંડાદિ રોગમાં સેવવા યોગ્ય છે. તે કફને છુટો કરે છે. સાપ અને કુતરાંના કરડ ઉપર તેની સારી કીર્તિ છે; તે માટે અંદરથી અને બહારથી-બન્ને રીતે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ફેટલીક વખત ઢાંતના ચસકામાં અઘેડાનાં પાંદડાંનો રસ લગાવવામાં આવે છે. આંખની છારીમાં પણ અઘેડાના પાનનો રસ લગાડવામાં આવે છે. કર્ણનાદ અને કર્ણબાધિર્મમાં પણ તેના ક્ષારથી પકાવેલું તેલ કાનની અંદર નાખવામાં આવે છે.

ઉદ્ભવ—Indi. Med. Plants p. 1061; વ. શા. પા. ૬૦૫; N. p. 268; Watt I; p. 81 રૂ. નિ. પા. ૧૨૬; વ. ગુણાદર્શ. ૨૮૦.

૩૧૯ કણ્ઠેજરો.

N. O. Amarantaceæ.

નામો—કુળંજરઃ, મંજરીકઃ, અરણ્યવાસ્તુકઃ (સંસ્કૃત); કણ્ઠેજરો (પોરખંદર); કણ્ઠેજરો (શુભરાત); ગીતના (મરાઠી); લટમહુરીઆ [હિંદી]; *Digera arvensis*—ડાઇજરો આરવેન્સીસ. [લેટીન].

પરિચય—

કુળંજરઃ કુળંજી ચ કુળંજોડરણ્યવાસ્તુકઃ ॥

॥ રા. નિ ॥

ક્ષેત્રશાકો મુશાકશ્ચ મંજરી શ્વેતમંજરી ।

અતિમારમ્ય જનકો શાકો દુર્ભિક્ષવલ્લભઃ ॥

॥ શોદલઃ ॥

ગુણાઃ—

કુળંજરઃ ત્રિદોષઘ્નો મધુરો રુચ્યદીપકઃ ।

ઈષ્ટકષાયસંગ્રાહી પિત્તશ્લેષ્મહરો લઘુઃ ॥

॥ રા. નિ ॥

કુટિંજરઃ સ્વાદુપાકઃ ક્ષારો રુક્ષશ્ચ શીતલઃ ।

ગુરુઃ મલસંમકરો દોષોત્પાદનકારકઃ ॥

॥ નિ. ર ॥

વર્ણન—કણ્ઠેજરાના છોડવા ચોમાસામાં ઘણા ઉગી નીકળે છે. તે ૦ા પુટથી ૨ ફે ૩ ફુટ જેટલા ઉંચા વધે છે. તે જ્યાં ઉગે છે ત્યાં ઘણું કરી જથ્થાબંધ ઉગે છે. પાન તાંદુલજાના પાનના જેવાં ચાય છે. તે આંતરે આવેલાં હોય છે. પાનની ડીંટડી ૧ થી ૩ ઇંચ લાંબી, ઉપરની બાજુ પહોળી નીકવાળી અને પાછળની બાજુ ઉભી હાંસોવાળી હોય છે. ડીંટડી પરની ધાર રાતા રંગની ને તે પર ઘોળા ચળકતા વાળની છિન્નબિન્ન હાર આવેલી હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી લીલા રંગની, લીસી, અને ચળકતી હોય છે; નીચેની ફીક્કા લીલા રંગની ને તેના પર આછી ફવાંટી હોય છે. પાન લંબગોળ ને સાંકડાં હોય છે. પાનની કિનારી ઘણું કરી રાતી અને તે પર સફેદ, ચળકતી, ખેડોળ, સૂક્ષ્મ કાંગરી આવેલી હોય છે. પત્રકોણમાંથી સુતળી જેવી પાતળી, લીલા રંગની, ૧ થી ૩ ઇંચ કે ૦ા થી ૧ ફુટ લાંબી પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી કે મંજરી નીકળેલી હોય છે. તે ઉપર ઉભી હાંસો આવેલી હોય છે. અધ-વચ્ચથી ઉપર સૂક્ષ્મ શુલાળી રંગનાં નાનાં નાનાં ફુલો આવેલાં હોય છે. વાસ રહેજ સુગંધિત હોય છે. ફુલ એ મંજરીમાં જરા છેટે છેટે ગોઠવાયલાં હોય છે. તે ઘણું કરી ૩-૩ પાસે હોય છે. તેમાં પાસેનાં બે કલગીવાળાં લીલા

રંગનાં કડપલાં જેવાં થઈ ગયેલાં હોય છે. વચ્ચું કુલ ઉઘડી ગયા પછી તેમાં કુલ જેમ જેમ પાકતું ને વધતું જાય છે તેમ તેમ આ બે પકડ પશુ ફલની સાથે તેની બંને બાજુ રહીને વધતી જાય છે. જ્યારે ફળ પાકી રહે છે ત્યારે તેને વચ્ચમાં લઈ બંને બાજુ સજ્જડ બેસી જાય છે. આ વખતે એનો આકાર બે સામસામાં લીલાં પક્ષી કે મોર બેઠેલાં હોય એવો દેખાય છે. આ ઇશ્વરી બનાવટ ખરેખર સૂક્ષ્મદર્શક કાચથી જોવા લાયક છે.

કણ્ઠજરાની ભાજી કરીને લોકો ખાય છે.

વક્તવ્ય—પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આ છોડનો ઉલ્લેખ નથી. શેઠલ તેને ‘ અતિસારસ્ય જનકઃ ’ કહે છે, જ્યારે રાજનિધંતુકાર એને ‘ કષાય, સંગ્રાહી ’ કહે છે. નિધંતરતનાકરમાં તેને ‘ ગુરુ, મલસ્તંભકૃત્ અને દોષોત્પાદનકૃત્ ’ ગણ્યા-વેણું છે. સફળ કતોભટ્ટ કહે છે કે મલસ્તંભ કરીને પછી હસ્ત લગાડે છે. આનાં પુલ અને બીજ પ્રમેહ ઉપર અપાય છે એમ ‘ વનસ્પતિશાસ્ત્ર ’માં કહેણું છે. શેઠલ એના શાકને ‘ દુર્મિધવલ્લભઃ ’ કહે છે. કોઈ પશુ શાક ન મળતાં હોય ત્યારે જ આ ખાવા જેવું છે.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૫૯૭; રૂ. નિ. પા. ૬૦૬; N. p. 266; Watt III p. 112.

૩૧૨ તાંદલજો.

N. O. Amarantaceae.

નામો—તળુ(તુ)લીય, અલ્પમારિપ, મેઘનાદ, વળ્યશાક (સંસ્કૃત); તાંદલજો (ગુજરાતી); તાન્ડુલીયા (મરાઠી); ચોલાઈકા શાક (હિંદી); કુઈકોરા, મોલાકુરા (તેલુગુ); Amaranthus Poligamous—અંમેરેન્થસ પોલીગેમસ (લેટીન).

ગુણા:—

તળુલીયો વિષ્ણુશ્ચ રૂક્ષઃ શીતતરુઃ શુભિઃ ।

મધુરો રસપાકાભ્યાં રક્તપિત્તાપઘાતકઃ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

તળુલીયસ્તુ શિશિરો મધુરો વિષનાશનઃ ।

રુચિકૃદ્દીપનઃ પથ્યઃ પિત્તદાહપ્રમાપહઃ ॥

તળુલીયકદલં હિમમર્શઃપિત્તરક્તવિષકાસવિનાશિ ।

ગ્રાહકશ્ચ મધુરશ્ચ વિપાકે દાહદોષશ્ચ મનં રુચિદાયિ ॥

॥ રા. નિ. ॥

तण्डुलीयो लघुः शीतो रूक्षः पित्तकफास्रजित् ।
सृष्टमूत्रमलो रुच्यो दीपनो विषहारकः ॥
पानीयतण्डुलीयन्तु ' कञ्चट ' समुदाहृतम् ।
कञ्चटं तिक्तकं रक्तपित्तानिहहरम् लघु ॥

॥ भा. प्र ॥

चरक—

१ रक्तपित्ते—....वेतसतण्डुलीयम् ।....निशि स्थिता वा स्वरसी-
कृता वा कल्कीकृता वा मृदिताः शृता वा । एते समन्ताः गणश्चः
पृथग्वा रक्तं सपित्तं क्षमयन्ति योगाः ॥ वि. अ-४.

२ सर्वविषदोषे—तण्डुलीयकजीवन्ती....हितम् । वि. अ-२९

३ प्रदरे—तण्डुलीयकमूलञ्च सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ॥

वि-अ-३०

सुश्रुत—

४ अर्शःसु—यथादोषं शाकैः वास्तुकतण्डुलीयक....अन्यैर्वा ॥

वि-अ-३१.

५ मूषिकविषे—तण्डुलीयककल्कन्तु लिह्यातत्र समासिकम् ॥

क- अ-५.

चक्रदत्त—

६ अतिसारे—ज्येष्ठाम्बुना तण्डुलीयम् पीतञ्च ससितामधु ॥

(अतिसाराचि०)

७ ग्रहणयाम्—जंबूदाडिमशृंगाटपाठाकञ्चटपल्लवैः । पक्वं पर्युषितं
बालविल्वं सगुडनागरम् । हन्ति सर्वानातिसारान् ग्रहणी-
मतिदुस्तराम् ॥

भाषप्रकाश—

८ रक्तपित्ते—शाकार्थे ज्ञाकसाम्यानां तण्डुलीयादयो हिताः ॥

हारीत—

९ विषक्षमनार्थम्—तण्डुलीयकमूलानि पिष्ट्वा चोष्णेन वारिणा ।
पीतं पीतविषं हन्ति वमने लाघवं भवेत् ॥ वि-अ-५५.

बंगसेन—

१० पूतिनस्त्रे—तण्डुलीयकमूलस्य कूर्णे पूतिनस्त्रापहम् ।

(क्षुद्ररोगचि०).

शोडल—

११ ज्वरमाधार्यम्—तण्डुलीयकमूलन्तु कर्दं मूर्ध्नि ज्वरापहम् ॥

(ज्वराधिकारे).

- ૧૨ સર્વપ્રદરનાશાર્થમ્—મધુતાર્ધ્યજસંયુતં મૂલં સ્યાતન્દુલીયકમ્ ।
તન્દુલામ્બુયુતં પીતં સર્વપ્રદરનાશનમ્ ॥
- ૧૩ સર્પવિષે—તન્દુલીયકમૂલં તુ પીતં તન્દુલવારિણા । તત્કેળાપિ
સંદષ્ટં નિર્વિષં કુરુતે નરમ્ ॥
- વૈદ્યમનોરમા— ૧૪ કુકૂળકે—સીમન્તિનીપયમા મેષરવસ્ય મૂલં । સંષ્ટુણ્ય તેન
પરિષેચનમુત્તમં ચ ॥
- ૧૫ સવ્રણેઽક્ષિણ—મેષનાદાક્ષિણાસમાનતઙાગશુક્તિયુતં પયઃ ।
સેચિતં ચ નિહન્તિ તોદમસહ્યમાક્ષિપત્તં ત્વણામ્ ॥ તત્કલં શ્રુત-
મર્જિતં પરિપેષિતં નિશિ નિસિપેત્ । સવ્રણેઽક્ષિણ નિર્ત્રણં મવતિ
ક્ષણાન્નિષ્વર્તિનૈઃ ॥

વર્ણન—તાંદલબના છાડવા ચોમાસે બાગબગીચામાં ઘણા ઉગી નીકળે
છે. તાંદલબની બાલ ઘણા ખાય છે. લોકો આ છાડને સારી રીતે ઓળખે છે.

વૈદ્યકમાં તાંદલબનો ઉપયોગ

- અરક— ૧ રક્તાપિત્તમાં—તાંદલબનો રસ, શીતપાનીય, કઠક અથવા
કવાથ મધ નાખીને પીવાથી રક્તાપિત્ત મટે છે. ચિ. અ. ૪
- ૨ દરેક બાતના ઝેર ઉપર—તાંદલબે અને દોડીનાં શાક
દરેક બાતના ઝેરને માટે સારાં છે. ચિ. અ. ૨૫-૨૨૨
- ૩ પ્રદરમાં—તાંદલબનું મૂળ, ચોખાના ધોવણુમાં મધ નાખીને
પીવું. ચિ. અ. ૩૦-૧૪
- સુશ્રુત— ૪ હરસમાં—તાંદલબનું શાક ક્ષિતકર છે. ચિ. અ. ૫
- ૫ ઉંદરના ઝેરમાં—તાંદલબના મૂળનું ચૂર્ણ (અથવા લીકું
હોય તો રસ) મધ સાથે ચાટવું. ક. અ. ૫
- અકરુદત્ત— ૬ અતિસારમાં—તાંદલબનું મૂળ, ચોખાના ધોવણુમાં સાકર
અને મધ સાથે પીવાથી અતિસાર મટે છે. (અતિસારચિ.)
- ૭ સંગ્રહણી માટે—અંબુ, કાકમ, સીંચોડાં, કાળીપાક અને
જલતાંદલબનાં પાન ઉપરાઉપર ગોઠવી, ઉપર એક કાચું
બીકું મૂકવું. ચોખા પાણી મૂકી આને બાફવું. બાફાઈ મથેલું
આ બીકું વાસી થાય એટલે સમાન ભાગે બુનો ગોળ
અને સુંક મેળવી ખાઈ જવું. ઉપરથી બીકું જેમાં બાફેલું

તે પાણી પી જવું, આ પ્રયોગથી સર્વ પ્રકારના અતિસાર અને દુસ્તર એવી સંબંધથી પણ મટે છે.

ભાવપ્રકાશ— ૮ રક્તપિત્તમાં-તાંદલબળુ શાક રક્તપિત્તમાં હિતકર છે.

હારીત— ૬ વિષની શાંતિ માટે-તાંદલબળુ મૂળ, ગરમ પાણીમાં ઘસીને પીવું. ખાવામાં આવેલા ઝેરની ઉલટી થઇ જશે અને આરામ થઇ જશે.

બંગસેન— ૧૦ નખ કહોવાઈ ગયા હોય તો-તાંદલબળુ મૂળનું ચૂર્ણ જ્યાં પાક હોય ત્યાં ભભરાવવું. અગર લીલા તાંદલબળી છુગડી બાંધવી.

શોદલ— ૧૧ તાવ દૂર કરવા માટે-તાંદલબળુ મૂળ સાથે બાંધવાથી તાવ મટે છે.

૧૨ બધી ભતના પ્રદર માટે-તાંદલબળુ મૂળનો રસ, ચોખાનું ધોવણુ, મધ અને રસવંતી (તાક્ષજ)-પીવાથી બધી ભતનાં પ્રદર મટે છે.

૧૩ સાપના ઝેરમાં-તાંદલબળુ મૂળ ચોખાના ધોવણુ સાથે પીવાથી તક્ષક જેવો ભયંકર સાપ કરડ્યો હોય તો તેનું પણુ ઝેર ઉતરી ભય છે.

વેદમનોરમા-૧૪ બાળકોને દાંત કુટે છે ત્યારે આંખો આવે છે તે વખતે-તાંદલબળુ મૂળ ધોવણુ સાથે ઘસીને તેનાં ટીપાં આંખમાં નાખવાથી ઠાક, અશ્રુ, વેદના વગેરે મટે છે.

૧૫ આંખમાં ચાંદુ (ulcer) હોય તો-તાંદલબળુ ફળ થીમાં શેકીને ખારીક વાટી નાખવું. રાત્રે તે ચૂર્ણ આંખમાં ભરવું. આવી રીતે ૩-૪ દિવસ કરવાથી આંખનું ચાંદુ રૂઝાઈ ભય છે. તાંદલબળુ મૂળ દુધમાં વાટીને તેનાં ટીપાં આંખમાં નાખવાથી પણ આંખની અસહ્ય વેદના મટે છે.

વક્તવ્ય—ચરકમાં તાંદલબળુ શુષ્ક નીચે પ્રમાણે આપેલા છે:-

ક્લ્લો મદવિષ્ણશ્ચ પ્રશસ્તો રક્તપિત્તિનામ્ ।

મધુરો મધુરઃ પાકે શીતલસ્તપ્તુલીયકઃ ॥

૬-૨૭-૧૦.

મુખ્યતઃ મધુમાં તાંદલબળુ શાક હિતકર ગણાવ્યું છે. સર્વ પ્રાણીને હિતકર એવો જે આહાર ગણાવવામાં આવ્યો છે તેમાં તાંદલબળુ નામ પણ છે. તાંદલબળુ શાક આંખના રોગમાં હિતકર છે.

ઘણા પ્રાચીન સમયથી તાંદલને ‘ ચઉરાઈ ’ નામથી ઓળખાતો આવ્યો છે. હજીએ હિંદી નામ ચૌદાઈ પ્રચલિત છે.

નોંધપાત્ર—મૂળીઆને વાટીને તેની હુગદી ગડગુંબડને જલદી પકાવવા માટે બાંધવામાં આવે છે. (આસી. સર્જન. એ. સી. સુકરજી). આજો છોડ સર્પવિષના ઉતાર માટે ઉપયોગી છે. મૂળમાં ચુંક બેસાડવાનો શુષ્ક છે. તે સ્તન્યવર્ધક છે અને હાળોમાં ઉકાળીને ગાયોને તે ખવરાવવામાં આવે છે. (I. P. P. 184). આસી. સર્જન અમૃતલાલ દવે (હાઉસ) જણાવે છે કે તાંદલનાં મૂળ પરમીયામાં અકસીર (specific) છે અને તેનો ઉપયોગ ખરજવા ઉપર પણ થાય છે. (I. M. G. Nov. 1881.)

ઉદ્ભવ—૩. નિ. પા. ૩૫૪; N. p. 267; Indi. Medi. Plants p. 1057.

૩૨૧ મયૂરશિખા

N. O. Chenopodiaceæ.

નામો—મયૂરશિખા, મરિચૂડા (સંસ્કૃત); મોરશિખા (ગુજરાતી); લાલ ચુરધા, રાજગીરી (મરાઠી); લાલ ચુરધા (હિંદી); Garden cockscomb—ગાર્ડન કૉક્સકૉમ્બ (અંગ્રેજી); Celosia cristata—સીલોસીયા ક્રીસ્ટેટા (લેટીન).

ગુણા:— નલિકંઠશિલા લઘ્વી પિત્તશ્લેષ્માતિસારાજિત્ ॥

॥ ખા. પ્ર ॥

મરિચૂડા રસે સ્વાદુઃ મૂત્રકૃચ્છ્રવિનાશિની ।

બાલમહાદિદોષઘ્ની વડ્યકર્મણિ શ્રસ્યતે ॥

॥ રા. નિ ॥

મયૂરાહા શિલા શીતા કષાયામ્લામ્લપાકિની ।

લઘ્વી પિત્તકફં પિત્તમતિસારં વિનાશયેત્ ॥

॥ નિ. ૨ ॥

- શોદલ— ૧ પુત્રપ્રસવાર્થમ્—મૂળં મુનંગારિશિલાસમુત્પન્નં દુર્ગ્ધેન સંયુક્તમૃતૌ નિર્પીતમ્ । ગર્ભસ્ય હેતુઃ પ્રમદાનનસ્ય સ્વપ્રત્યક્ષાદિભ્યમવ ॥
- ૨ સર્પવિષે—સાઝ્યા મયૂરચૂડા તુ પીતા તન્દુલવારિણા । સર્પસર્પવિષં હન્યાત્ કાકજંવાડયથા ધ્રુવમ્ ॥

વર્ણન—આ છોડ લોંપડી (Celosia argentea) ને મળતો છે. લોંપડીની ઉપર જેમ ગુલાબી અને સફેદ રંગની ચમરી આવે છે એમ આના ઉપર પણ આવે છે. આની ઉપર લાલ રંગની ચમરી આવતી હશે એમ તેનાં નામ ઉપરથી જણાય છે. આ છોડને ખાજોમાં શોભા માટે ઉછેરવામાં આવે છે અને એવી રીતે તેનામાં અજબ ફેરફાર-ખેતીની સુધારણાને લીધે-થઈ ગયો છે. હુકર કહે છે કે—It assumes many forms under cultivation from which many species have resulted.

વૈદ્યકમાં મયૂરશિખાનો ઉપયોગ.

- શોઢલ— ૧ પુત્રપ્રાપ્તિ માટે—ઋતુ વખતે જે સ્ત્રી મયૂરશિખાનું મૂળ દુધ સાથે પીએ છે તેને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે.
૨ સાપના ઝેરમાં—મયૂરશિખાનું મૂળ ચોખાના ધોવણ સાથે ઘી નાખીને પીવાથી સાપનું ઝેર ઉતરી જાય છે.

વક્તવ્ય—ચરકસુશ્રુતમાં ‘મયૂરશિખા’નો ઉલ્લેખ નથી. મયૂરશિખા પહેલાં કેને કહેતા હશે એ જાણવું અત્યારે મુશ્કેલ છે. સ્વ. કતોભટ્ટે મયૂરશિખાનું લેટીન નામ Celosia cristata રાખ્યું છે એટલે તે ઉપરથી ‘મ્હે’ પણ રાખ્યું છે. પણ મયૂરશિખા આને કેમ કહી શકાય એ સંદિગ્ધતા હવું ઉભી જ છે. વળી આજ લેટીન નામ કાયમ રાખીને, કતોભટ્ટે ‘સુખમલ પુલ’ [સં. સંદ્રક:]નું વર્ણન પણ કરેલું છે. ખરી રીતે સુખમલ કુલ આપણે જેનું વર્ણન કર્યું છે તેને લાગુ પડી શકે એવું નામ છે. છતાંયે સ્વ. કતોભટ્ટનું મયૂરશિખા નામ C. cristata માટે કાયમ જ રાખ્યું છે.

અમરસિંહના ટીકાકાર શ્રી ભાનુજી દીક્ષિત ‘ખરાશ્યા, કારવી, દીપ્ત્ય, મયૂર, લોચમસ્તક’—આવાં પાંચ નામોને ‘મયૂરશિખા’નાં નામો તરિકે જોળાયા છે; બ્યારે બીજા ટીકાકાર ક્ષીરસ્વામિન્ ‘લોચમર્કટ’ તરિકે જોળાયા છે. આ ધુંચવાડો જેવો તેવો નથી. ખરાશ્યા, કારવી, દીપ્ત્ય—એ શબ્દો અજમા માટે વપરાય છે અને છતાં મયૂરશિખા તરિકે ભાનુજી દીક્ષિતે તેને કેમ જોળાયા હશે ?

સ્વ. કતોભટ્ટ લખે છે કે “શોઢલ ગ્રંથનો લેખ જોતાં તો લજ્જાનું ને મોરશિખા એક હોય એવું લાગે છે.” આ મંથનમાંથી અમૃત કાઢવું કેટલું મુશ્કેલ છે એ વિદ્વાનો સમજી શકશે.

લોંપડીની આ જાત (લાલ મુરઘા) વાપરી જોવાથી તેના ગુણોની ખાત્રી થઈ જશે. લોંપડી મૂત્રલ, અતિસારમ અને શોથમ તરિકે કામ ઠીક કરે છે.

એની જ આ ભાત એ ગુણોવાળી હશે પણ વિષમ છે કે કેમ તે નક્કી કરવું
ભેદથી. સાંભળ્યું છે કે લોંપડી પણ એરને ઉતારનાર છે.

નવ્યમત—કુલ ગ્રાહી મનાય છે. અતિસારમાં તેમ જ લોહીવામાં તે
વપરાય છે. (સ્ટ્રુઅર્ટ). બીજ શીત છે અને મૂત્રકૃમ્મ, કફ, અને સંઘ્ર-
ણીમાં ઉપયોગી છે. (યુ. સી. દત્ત.)

નોંધ—મુ. જયકૃષ્ણભાઈને આ વિષે પુછાવતાં તેઓશ્રીએ નીચેના
ખુલાસો મોકલ્યો છે:—

“ મયૂરશિખા તો ઘણાખરા લોકો Polycarpoea corymbosa ને કહે છે;
પણ ઉત્તરહિંદ, મારવાડ, મેવાડ, અને કેંકણમાં હંસરાજની ભાતની એક વનસ્પતિ
જેને Asplenium radiatum કહે છે તે મનાય છે; અને તે જ મને ખરી
“ મયૂરશિખા ” લાગે છે. નાથદાસમાં તેના સેંકડો છાંડવા મેં જોયા હતા
અને જોળા પણ કર્યા હતા. એ વર્ગ Filicesની વનસ્પતિ છે. જુઓ Dalzell-
Bombay Flora p. 307. એને ગુજરાતીમાં “ છોગાળો હંસરાજ ” પણ
કહે છે. માટે મયૂરશિખાનું લેટીન નામ Asplenium radiatum રાખ્યો,
અને રીમાર્ક કર્યો કે Celosia cristataને કહાંગી મુગો અથવા લાલ મુગો
પણ કહે છે. ”

ઉદ્ભવ—રૂ. નિ. પા. ૫૭૨; N. p- 266; Indi. Medi. Plants p.
1057; રૂ. નિ. પા. ૪૮૦.

वास्तुकादे वर्ग

N. O. Chenopodiaceæ.

३२२ टांडो तथा चिली

नामोः—१. वास्तुक, क्षारपत्र (संस्कृत); टांडो (शुभ्रशती); अथुवा (डिंडी); आकवत (भराडी); भेतोथाक (भंगाही); White goose-foot
व्हाईट गुज्जुट (अरणी); Chenopodium album—चीनोपोडीयम् आ.
हम (बेटीन).

२ चिल्ली (संस्कृत); चिविल (भराडी); चिल (शुभ्रशती); चिली (डिंडी); Purple goose-foot—पर्पल गुज्जुट (अत्रेण); Chenopodium
atropicis—चीनोपोडीयम् अट्रीप्सीचीस् (बेटीन).

परिचय—

वास्तुकं वास्तुकं च स्यात् क्षारपत्रं च शाकराट् ।

तदेव तु बृहत्पत्रम् रक्तं स्याद्रौडवास्तुकम् ॥

प्रायशो यवमध्ये स्यात् यवशाकमिति स्मृतम् ॥

॥ भा. प्र ॥

पलाशलोहिता चिल्ली (रा. नि.); चिल्ली महदल रक्ता ॥

॥ म. नि ॥

गुणाः—

वास्तुकं तु मधुरं सुखीतलं क्षारमीषद्वलं त्रिदोषजित् ।

रोचनं ज्वरहरं महार्शसाम् नाशनञ्च मलमूत्रशुद्धिकृत् ॥

चिल्ली वास्तुकतुल्या च सक्षारा श्लेष्मपित्तनुत् ।

प्रमेहमूत्रकृच्छ्री पथ्या च रुचिकारिणी ॥

श्वेतचिल्ली मुमधुरा क्षारा च क्षिशिरा च सा ।

त्रिदोषशमनी पथ्या ज्वरदोषविनाशनी ॥

श्वचिल्ली कटुतीक्ष्णा च कण्डूतिम्रणहारिणी ॥

॥ रा. नि ॥

वास्तुकवल्गिकरो रसे च मधुरः पितापहश्चक्षुषः

क्षिण्णो वातविनाशनः कृमिहरः पित्तादिदोषापहः ।

वर्षोमन्त्रविशोधनः प्रथमतः श्लेष्मामयानां तथा

शाकानामपि चोत्तमो लघुतरः पथ्यः सदा प्राणिनाम् ॥

सक्षारः कृमिजिघ्रिदोषश्मनः संदीपनः पाचनः
 चक्षुष्यो मधुरः सरो रुचिकरो विष्टमशूलापहः ।
 वर्चोमूत्रविशोधनः स्वरकरः स्निग्धो विपाके गुरुः
 वास्तुकः सकलामयप्रश्मनः चिल्ली तदेवोत्तमा ॥
 अर्शस्त्रिदोषारुचिजंतुहारी विम्रंसनो बुद्धिबलाग्निकारी ।
 क्षारो विपाके कटुर्वास्तुकः स्यात् तद्वच्च चिल्ली लघुपत्रयुक्ता ॥
 ॥ सुखेनदेवः ॥
 सक्षारः सर्वदोषघ्नो वास्तुको रोचकः सरः ॥
 कटुर्विपाके कृमिहा मेघाग्निबलवर्धनः ।
 चिल्ली वास्तुकवत् ज्ञेया..... ॥

॥ सुभृतः सू-४६ ॥

‘ वास्तुकद्वितयं ’ स्वादु क्षारं पाके कटूदितम् ।
 दीपनं पाचनं रुच्यं लघुशुक्रबलप्रदम् ॥
 सरं ह्रीहास्त्रपित्तार्शःकृमिदोषत्रयापहम् ॥

॥ भा. प्र ॥

कटुर्विपाके कृमिहा मेघाग्निबलवर्धनः ।
 संस्कारे सर्वदोषघ्नो वास्तुको रोचनः सरः ॥

॥ राजवल्लभः ॥

- चरक— १ रक्तार्शःसु—छागलीपयःप्रयुक्तो निहन्ति रक्तं सवास्तुकरसश्च ॥
 वि-अ-९.
 २ प्रवाहिकायाम्—....यमान्या वास्तुकस्य वा ।....शुष्कक्षाकेन वा
 पुनः । दधिदाडिमासिद्धेन बहुस्नेहेन भोजयेत् ॥ वि. अ-१०.
 ३ वातजकासे—वास्तुकं....शस्यते वातकासे तु....॥ वि-२२.
 ४ उरुस्तम्भे—शाकैरलवणैरद्याज्जलतैलोपसाधितैः ।.....वायसी
 वास्तुकैः.....उरुस्तम्भविनाशनाः ॥ वि-२७.

श्रीढल— ५ आयुष्कापीये—भुक्त्वा वास्तुकक्षाकेन सतक्रं लवणं पिब ।
 हरीतकीं मुंक्ष्व राजन् नश्यन्तु व्याधयश्च ते ॥

वैद्यमनोरमा— ६ रक्तपित्ते—सक्षौद्रं रक्तपित्तघ्नम् बोजं वा वास्तुकोद्भवम् ॥

વર્ણન—ટાંકા અને ચીલ બન્નેને શાક માટે ખાતમાં વાવવામાં આવે છે. બન્ને જોકજ ભતનાં શાક છે. રંગ ઉપરથી અને નાનાં મોટાં પાન ઉપરથી બન્ને વચ્ચે લેઈ પાડેલા છે એમ વર્ણન ઉપરથી સમજાય છે. આ છોડ નાનો અને સીધો થાય છે. શાખા-ઢાંડી વિવિધ રંગવાળી નજરે ચડે છે. પાંદડાં પણ વિવિધ તરફનાં-વિવિધ રંગનાં અને વિવિધ આકારનાં હોય છે. ફેટલાંક બાલા જેવાં, ફેટલાંક અંડાકાર, ફેટલાંક ઢાંતાવાળાં અને ફેટલાંક વિભાજિત હોય છે. ખેતીને લીધે આ બધી ભતો યદ્ય હશે. જવનાં ખેતરોમાં બહુ થાય છે એટલે એને યવશાક નામ આપેલું છે.

વેદ્યકમાં ટાંકાનો ઉપયોગ

- ચરક — ૧ દુર્ગતા હરસમાં-ટાંકાની બાણનો રસ બકરીના દુધ સાથે લેવાથી દુર્ગતા અર્થ મટે છે. ચિ. ૬
૨ મરકામાં-ઢાંડી અને ઢાડમના ખાટા રસમાં સિદ્ધ કરેલું, સારી રીતે તેલ નાખેલું ટાંકાનું શાક ખાવું. ચિ. ૧૦
૩ વાતજન્ય ખાંસીમાં-ટાંકાની બાણ ખાવી એ સારું છે. ચિ. ૨૨

- ૪ ઊદ્ગસ્તંભમાં-પાણી અને તેલમાં પકાવેલી ટાંકાની બાણ મીઠું નાખ્યા સિવાયની-ઉદ્ગસ્તંભવાળાએ ખાવી હિતકર છે. ચિ. ૨૭

- શેઠલ — ૫ દીર્ઘાયુષ્ય માટે-હે માણસો ! હમેશાં ટાંકાનું શાક ખાઓ અને મીઠું નાખીને છાશ પીઓ. તમારા બાધિઓ દૂર થશે.

- વેદ્યમનોરમા—૬ રક્તપિત્તમાં-ટાંકાનાં બીજનું ચૂર્ણ મધ સાથે ખાવાથી રક્તપિત્ત મટે છે.

વક્તવ્ય—સુશ્રુતે સર્વ ગ્રાણીને હિતકર યોરાકની બહુતરીમાં વાસ્તુક અને ચિદ્ધ બહુવાળાં છે. મધુવાળાને પણ ટાંકાનું શાક હિતકર છે. રક્તપિત્તમાં સુશ્રુતે ટાંકાનાં બીજ વાપર્યાં છે (ઉ. ૪૫-૩૧).

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૬૦૧; N. p. 270; Indi. Medi. Plants p. 1064.

३२३ पोथ.

N. O. Chenopodiaceæ.

नामो.—उपोदकी, उपोदिका, पोतकी (संस्कृत); पोथीनी वेल, पोथ (थुन-
राती); भयाल, भयालची वेल (भराडी); पोथ, पोथकी वेल (डिंडी); पुंथथाड
(अंगाली); Red Malabar nightshade—रेड मलबार नाइटशेड (अंग्रेज);
Basella rubra—बेसेला इन्फ्रा (बेटीन).

परिचय— उपोदकयूर्ध्वगावल्ली पिच्छलच्छदना स्थिरा ।
वृत्तपत्रां रक्तदण्डा रक्तबीजा च सा स्मृता ॥

॥ शिवदत्तः ॥

गुणाः— उपोदिका 'पोई' इति ब्रह्मणः ॥ सुश्रुत सू. ४६.
उपोदकी कषायोष्णा कटुका मधुरा च सा ।
निद्रालस्यकरी रुच्या विष्टम्भश्लेष्मकारिणी ॥
क्षुद्रोपोदकयाः गुणाः—रसवीर्यविपाकेषु सदृशी पूर्वया त्वियम् ॥
'वनजोपोदकी' तिक्ता कटूष्णा रोचनी च सा । मूलपोती त्रिदो-
षघ्नी वृष्या बल्या लघुश्च सा ॥ बलपुष्टिकरा रुच्या जठरानलदीपनी ॥
॥ रा. नि ॥

पोतकी शीतला स्निग्धा श्लेष्मला वातपित्तनुत् ।
अकंठ्या पिच्छिला निद्रानुक्ला रक्तपित्तनुत् ॥
बलदा रुचिकृत् पथ्या बृंहणी तृप्तिकारिणी ॥

॥ भा. प्र. ॥

चरक— १ अर्शःसु अतिप्रवृत्ते रक्ते—

....तत्रेण उपोदिकां सवदराच्च ॥ चि. अ. ९-२०४.

२ अतिसारे—उपोदिकायाः शाकेन.....दधिदाडिमसिद्धेन बहु-
स्नेहेन भोजयेत् ॥ चि. अ. १०-१४.

शोढल—

३ अर्बुदे—(१) उपोदिका काञ्जिकतक्रपिष्टा तयोपनाहो लघ्वेन
मिश्रः । दृष्टोऽर्बुदानां प्रक्षमाय कैश्चिद्दिने दिने मर्मशरीरजानाम् ॥

(२) उपोदिकारसाभ्यक्तास्तत्पत्रपरिवेष्टिताः ॥

प्रणश्यन्त्यचिरान्नृणां पिटिकावर्बुजातयः ॥

વૈદ્યમનોરમા — ૪ વ્રજે—પ્રલેપયેદક્ષુરકામુકે વ્રજે હ્યુપોદકીં વા સપ્તતાં જટીં વા ॥

૫ નિદ્રાજનનાર્થમ્—નિદ્રાં કરોત્યનિદ્રાણાં પ્રદોષે શ્વિરસા ધૃતા ॥

ઉપોદિકા કપોતાયાઃ શિફા વાડય ધૃતા તથા ॥

વર્ણન—પોઈની વેલ ખારે માસ ઘણી જગોએ એવામાં આવે છે. એમાં આમાં તેના વેલા આપોઆપ ઘણા ઉગી નીકળે છે. એના વેલા અને પાન લીલાશ લેતાં તેમજ રતાશ લેતાં પણ થાય છે. એનાં પાનનાં બજાયાં, શાક વગેરે કરવામાં આવે છે. એનાં બીજનો રંગ પણ રતો હોય છે.

વૈદ્યકમાં પોઈનો ઉપયોગ

અરક— ૧ દુર્ઝતા હરસમાં લોહી પડતું હોય તો—છાશ સાથે પોઈનાં પાનનું શાક (ખટાશ તરિકે બેર નાખવાં) ખાવા આપવું. ચિ. ૬-૨૦૪

૨ અતિસારમાં—પોઈનાં પાનનું શાક હઠીં અને કાકમને રસ મીલાવી વધારે તેલ નાખી ખાવાથી અતિસાર મટે છે. ચિ. ૧૦-૩૪.

શોદક— ૩ રસોળીમાં—(૧) પોઈનાં પાન, કાંઈ અને છાશમાં સારી પેઠે વાટી, અંકર રહેજ સિંધવ નાખી પોટીસ બનાવવી. રસોળી ઉપર આ પોટીસનો શેક કરવો. રસોળી કેટલાક દિવસ પછી બેસી જાય છે

(૨) પોઈનો ઘાટો રસ ચોપડી તેના ઉપર પોઈનાં પાન બાંધવાં. ટુંક વખતમાં ફેફસીઓ, રસોળી વિગેરે મટે છે.

વૈદ્યમનોરમા-૪ વ્રજુમાં—પોઈનાં પાન વાટી રહેજ ધી નાખી ચેપલી વ્રજુ ઉપર મૂકવાથી વ્રજુ વહેલો ફરપર આવે છે.

૫ ઉંઘ માટે—પોઈનાં મૂળીયાં (અથવા પોઈની આખી જુડી) પ્રદોષ વખતે માથે બાંધીને સૂઈ રહેવાથી ઉંઘ ન આવતી હોય તેને ઉંઘ આવે છે.

વસ્તુત્વ—અરકે “ ઉપોદિકાદિધમ્યાં તુ સિદ્ધા (યવાગૂ.) મદધિનાશિની ॥ (૧-૨-૩૧) અથોત્ મઠ ઉતારવા માટે પોઈ અને હઠીંની રાખડી સારી છે એમ કહેલું છે. વાતરકતમાં પોઈનું શાક ‘ ધૃતમાંસરસે મૃદં શાકસાત્મ્યાય દાપયેત્ । ’ કહેલું છે. ચિ. ૨૬-૫૦

સુશ્રુત પોષના શુભ નીચે મુજબ આપે છે:-સ્વાતુપાકરસા વૃષ્ણા વાતપિત્ત-
ગદાપદા । ઉષોદિકા સરા સ્તિષ્ઠા વલ્ચા સ્લેષ્મકરી હિમા ॥ (સ. ૪૬-૨૫૬)-

વાગ્બટ કહે છે કે તલના કદક સાથે સિદ્ધ કરેલી પોષની યવામૂ
અતિસારવાળાને આપવી. (સ. ૭-૪૧).

રાજનિબંધુકારે ઉપોદકી, વનજોપોદકી, ક્ષુદ્રોપોદકી અને મૂલપોતી-એવા
ચાર લેહ કથોંચ્યા છે. વનમાં થનારી વનજોપોદકી, બહુ નાની બત ક્ષુદ્રોપોદકી
અને સર્વત્ર થાય છે તે આપણી પોષ-ઉપોદકી. મૂલપોતી શું ?

સ્વ. વિરભચરણ ગુપ્ત કવિરાજ લખે છે-“ચરકના કેાઇ નવીન વ્યાખ્યા-
તાના મત પ્રમાણે ઉપોદિકાનો અર્થ પુદિનો થાય છે.” ઉપોદકીને પુદિનો
કહેવામાં તે વ્યાખ્યાતાની શી મતલબ હશે ? ઉપોદકી એટલે તો પોષ જ.
કદકજના વખતથી પોષ નામ જ ચાલતું આવ્યું છે.

ઉદ્ભેદ-વ. શા. પા. ૬૧૧; રૂ. નિ. પા. ૬૦૭; N. p. 271; Watt
I p. 404; Indi Medi. Plants p. 1070.

ચુક્રિકાદિ વર્ગ.

N. O. Polygonaceæ.

૩૨૪ ચુક્રિકા.

નામો—ચુક્રિકા, અમ્લવાસ્તુકમ્ (સંસ્કૃત); ચુકો, ખાટી ભાજી (ગુજરાતી); ચુકા, ચાકવટ (મરાઠી); ચુકાડી ભાજી (હિંદી); Bladder dock or Country sorrel—બ્લેડર ડૉક, કંટી સૌરલ (અંગ્રેજી); Rumex Vesicarius રુમેક્સ વેસીકેરીયસ (લેટીન).

પરિચય— ચુક્રિકા સ્યાતુ પત્રામ્લા રોચની શતવેધની ॥

॥ મા. પ્ર ॥

ગુણા:— ચુક્રં સ્યાદમ્લપત્રં તુ લઘૂણં વાતગુલ્મનુત્ ।
રુચિકૃદ્દીપનં પથ્યમીષત્ પિત્તકરં પરમ્ ॥

॥ રા. નિ ॥

ચુકા ત્વમ્લતરા સ્વાદ્વી વાતઘ્ની કફપિત્તકૃત્ ।
રુચ્યા લઘુતરા પાકે વૃંતાકેનાતિરોચની ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

ચુક્રકં દુર્જરં મેદિ અમ્લં પિત્તકરં ગુરુ ॥

॥ ચક્રવર્ત્ત: ॥

ચક્રવર્ત્ત— ૧ કર્ણશૂલે—કર્ણે કોષ્ઠેન ચુક્રેણ પૂરયેત્ કર્ણશૂલિનઃ ॥

ચરક— ૨ રક્તાર્શઃસુ—....સ્ત્રીરિण्याઃ ચુક્રિકાયાશ્ચ । દધ્નઃ સરેણ
સિદ્ધાન્ દદ્યાદ્રક્તે પ્રવૃત્તેઽતિ ॥ ચિ. ૯-૨૦૨

૩ રાજયક્ષ્મિણઃ અતિસારે—

વાક્ત્રેર્યાઃ ચુક્રિકાયાશ્ચ દુગ્ધિકાયાશ્ચ કારયેત્ ।

લઘ્ણાન્ દધિસરોપેતાન્ સસર્પિષ્કાન્ સદાહિમાન્ ॥ ચિ. ૮-૧૨૭

વર્ણન—ચુકાની ભાજી ટાંકાને લગભગ મળતી હોય છે. નર્ન સાહેબે Le Maout નો મત ટાંકતાં કહ્યું છે કે—The numerous species of Polygonum and Rumex are scattered everywhere from the sea-shore to the snow line. અર્થાત્ આ બધાની ઘણી જાતો થાય છે અને તેને ઓળખી શકતી ચુક્રિકા પણ નહીં છે.

વૃક્ત્ય—ચરકે, સંઘ્રહણીમાં અને અતિસારમાં ચુકનો ઉપયોગ સારી કથો છે એટલે તે દીપન, પાચન અને ગ્રાહી છે એમ સમજાય છે. મહાત્મ્યમાં પણ બીજા સાથે રાચક હોવાથી તેયોજાયલી છે. ભાવભિન્ન કહે છે કે રીંગણાં સાથે આનો સ્વાદ બદ્ધ સરસ આવે છે.

નૃત્યમત—હિંદુસ્તાનમાં અને સૌરેલ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. હેશીઓ તેને ઠંડી, શેષક અને કંઈક અંશે મૂનલ પણ માને છે. (એઈ-સ્લી). પાનનો રસ દાંતનો દુખાવો કમી કરનાર કહેવાય છે. તેના કષાય શુષ્કને લીધે રસ વલમિષા અટકાવે છે, ભૂખ લગાડે છે અને અપચય વસ્તુઓ તરફ રોગગ્રસ્ત મનોવૃત્તિથી જે લાલસા ઉદ્ભવે છે તેને પણ આ રસનું સેવન અટકાવે છે. સાપ અને છવડાંના ઠંશથી જે અગન બળે છે તે આનો રસ ઠંડો હોવાને લીધે ચોપડવાથી શાન્ત થાય છે. આનાં બીજમાં પણ આવાજ શુષ્ક છે અને તે શેકીને સંઘ્રહણીમાં વપરાય છે. ઔષધમાં મૂળ પણ વપરાય છે. (ડીમક.)

ઉદ્ભવ—ર. નિ. પા. ૬૦૪; N. p. 273; Indi. Medi. Plants p. 1084-85.

૩૨૫ અમ્લવેતસ

N. O. Polygonaceae.

નામે—અમ્લવેતસઃ, શ્વતવેધી, મહાશ્વારઃ (સંસ્કૃત); અમ્લવેત (ગુજરાતી); ચુકા (મરાઠી); અમ્લવેત (હિંદી); કંડો સૌરેલ (અંગ્રેજી); Rumex vesicarius.—રૂમેક્સ વેસીકેરીયસ (લેટીન).

અમ્લોડમ્લવેતસો મીમો રસામ્લો વિહવેતસઃ ।

ફલામ્લો ગુલ્મહા હૃદયઃ શ્વતવેધી ચ મેદકઃ ॥

અસ્થિદ્રાવી મહાશ્વારો વેતસામ્લોડય શૂલ્કનુત્ ॥

॥ નિ. લં. ॥

ગુણા—

કષાયં કટુ ક્ષતોષ્ણં અમ્લવેતસકં વિદુઃ ।

તૃટ્કફાનિલજન્ત્વર્શોદ્દૂબાધાશ્મરીગુલ્મજિત્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

અમ્લવેતસમત્યમ્લં કષાયોષ્ણશ્ચ વાતજિત્ ।

કફાર્શઃશ્રમગુલ્મધનમરોચકહરં પરમ્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

અમ્લવેતસમત્યમ્લં મેદનં લઘુ દપિનમ્ ॥
 હ્રદ્રોગશૂલગુલમ્લનં પિત્તલં લોમહર્ષણમ્ ॥
 રૂક્ષં વિષ્મત્રદોષધ્નં પ્લીહોદાવર્તનાશનમ્ ।
 હિકાનાહારુચિશ્વાસકાસાજીર્ણવમિપ્રણુત્ ॥
 કફવાતામયધ્વાંસિ છાગમાંસદ્રવત્વકૃત્ ।
 ચળકામ્લગુણં જ્ઞેયં લોહમૂત્રીદ્રવત્વકૃત્ ॥

॥ આ. પ્ર ॥

અમ્લવેતસમત્યમ્લં આનાહકફવાતજિત્ ।
 તદેવ સિદ્ધં દોષધ્નં શ્રમધ્નં ગ્રાહિ ગુર્વપિ ॥

॥ રાજવહ્નિઃ ॥

અમ્લવેતસં મેદનીયદીપનીયાનુલોમિકવાતશ્લેષ્મપ્રશમનાનામ્ ॥

ચરકઃ સૂ. અ. ૨૧.....૨૩

વંગસેન— ૧ પ્લીહ્નિ—અમ્લવેતસસંયુક્તઃ શિમ્બકાયઃ સસૈન્ધવઃ । પીતઃ પ્લીહો-
 દરં હન્તિ વિષ્પલીમરિચાન્વિતઃ ॥ (ઉદરચિ૦)

વર્ણન—૨૧. વિરબરણ કવિરાજ તેમના “ વનોપધિદર્પણ ” ગ્રંથમાં અમ્લવેતસનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપે છે:—“ અમ્લવેતસનાં ઝાડ ફલના બગીચામાં ઉછેરવામાં આવે છે. એના ફલને બંગાળીમાં “ ચૈકલ ” કહે છે. ઝાડ મોટાં થાય છે; પાન મોટાં, પહોળાં અને કર્કશ હોય છે. આપાદ મહિ-
 નામાં ફલ આવે છે. શરદ ઋતુમાં ફલ પાકે છે. કાચાં ફળો લીલા રંગનાં અને પાકાં હળદરના જેવા પીળાશ લેતા રંગનાં હોય છે. આકારમાં તે ‘ નાશ-
 પાતિ ’ (બંગાલી નામ છે. શુભરાતી નામ શું હશે તેની મને ખબર નથી.) ના જેવાં પણ તેથી ત્રણ કે ચારઘણાં મોટાં હોય છે. કુચબિહારના રાજ્યમાં અમ્લવેતસનાં ઝાડ સર્વત્ર થાય છે. રાજનિધંદુકારે “ મોટદેવે પ્રસિદ્ધમ્ ” એમ જે કહ્યું છે તે ચોખ્ખું જ છે. અમો જેમ બંગાળામાં આંખાની ઠેરીનું અથાણું કરીએ છીએ, તેજ પ્રમાણે કુચબિહારના લોકો એને સૂકવીને રાખી મૂકે છે. ઠેટલાક એ સૂકાં ફળોને સરસીયા તેલમાં લીંબવી રાખે છે અને એ તેલ વાના રોગોમાં વાપરે છે. સૂકાં ફળ બહુ જ કઠિન હોય છે. એનું ચૂર્ણ સહે-
 લાઇથી થઈ શકતું નથી. ફલ અત્યંત ખાટાં હોય છે.”

વેદિકમાં અમ્લવેતસનો ઉપયોગ.

બંગસેન—સરગવાના પાનનો કપાથ, અમ્લવેતસ, સિંધાલુણ, લીંડીપીપર અને મરી સાથે લેવાથી પ્લીહોદરનો નાશ થાય છે.

વક્તવ્ય—ચરક દીપનીય દશેમાનિમાં, શ્વાસહર દશેમાનિમાં, હૃદય દશે-
માનિમાં અમ્લવેતસનો ઉલ્લેખ કરે છે. ચરકમાં લેહિની યવાગ્રમાં (સ્ક. ૨-૨૭),
રાજ્યક્ષમાં યવાનીખાડવચ્છુમાં, શ્વાસહિક્ષાચિકિત્સામાં, ગુલ્મમાં, શ્લેષ્મીમાં
અને કાસમાં—ખીજાં દ્રવ્યો સાથે અમ્લવેતસ વપરાયછું છે. સુશ્રુતમાં ગુલ્મમાં
તેનો ઉલ્લેખ વારંવાર દેખાય છે (ઉ. ૪૨-૨૭, ૨૯, ૩૧, ૭૦ વિગેરેમાં).
સુશ્રુત શિરોરોગમાં અને જ્વરમાં શિરના લેપમાં અમ્લવેતસનો ઉલ્લેખ કરે
છે. અપતંત્રકમાં તુલ્યુર્વાદિ ચૂર્ણમાં અમ્લવેતસ છે. વાગ્બટે શોથ, સુખરોગ
અને અર્શમાં અમ્લવેતસને ખીજાં ઔષધો સાથે વાપરેછું છે.

ગદનિબંધમાં ઔષધિકલ્પાધ્યાયમાં અમ્લવેતસનો કલ્પ વર્ણવેલો છે તે
વાંચકોની બાજુ માટે નીચે આપવામાં આવ્યો છે:—

હિમવત્પરમાવાસે દિવ્યૌષધિસમાદૃતે ।
ગંધર્વયક્ષાધ્યુષિતે નાનાઘાતુવિચિત્રિતે ॥ ૧
વિશ્વસુદ્ધ ભગવાંસ્તત્ર માર્તણ્ડં માસ્કરં કિલ ।
ઘ્રમમારોપાયમાસ રૂપહેતોઃ કદાચન ॥ ૨
કૃતવાન્ કનકપ્રસૂયં રૂપં જનમનોહરમ્ ।
વિરૂપક્ષકલાસ્તેમ્યો યે પેતુર્ગિરિમૂર્ધનિ ॥ ૩
તેમ્યસ્તેજસ્વિનો જાતા વેતસા નામ પાદપાઃ ।
નહિ તેષુ વિલીયન્તે પતંગા ન સરીસૃપાઃ ॥ ૪
તેષાં ફલેમ્યો નિર્યાસઃ સોઽમ્લત્વાદમ્લવેતસઃ ।
કષાયકટુરૂક્ષશ્ચ મધુજમ્બારિસપ્રમઃ ॥ ૫
મસ્મતસ્તત્પરિક્ષા તું સ્ફુટં ચટચટાયતે ।
પાષાણમથ કાષ્ઠં વા લોહં વા એવમેવ ચ ॥ ૬
મિનત્યેષ મહાતેજા ન તુ મિન્યાદલાનુકમ્ ।
તસ્માદલાનુપ્રચુરં તસ્ય ભાજનમિષ્યતે ॥ ૭

....

ગુલ્મી પિબેદારિષ્ટેન મંદાગ્નિર્મધુના યુતમ્ ।
કોલામ્મસાઽર્શોવિકારી ઘૃતેન તું જલોદરી ॥ ૧૦
અશ્મર્યાં દધિમણ્ડેન પ્રમેહી શીતવારિણા ।
ગવાં મૃત્રેણ તુ પ્લીહી વાતે યૂષરસેન તુ ॥ ૧૧

સુલોખ્ણેનામ્મસા શૂલે પયસા ક્ષીણરેતસિ ।
 પુણ્યેઽહ્નિ સુનસત્રે કાલે નાત્યુષ્ણશીતલે ॥ ૧૨
 સુવિશુદ્ધશરિસ્તુ પિબેત્કર્ષાર્ધમાદિતઃ ।
 તતોઽષ્ટરાત્રાત્તુ પરમર્ષકર્ષવિવર્ધિતમ્ ॥ ૧૩
 પલં ક્ષીરયુતં માસં ક્ષીરવૃષિરનન્નમુક્ ।
 એષ પ્રયોગઃ પુષ્ટચાયુર્વલારોગ્યકરઃ પરઃ ॥ ૧૪
 રૂપયૌવનસૌભાગ્યશોભાકાન્તિમુલપ્રદઃ ।
 નાતઃપરતરં કિંચિચ્છેષ્ટમસ્તિ રસાયનમ્ ॥
 દૃષ્ટં ગુલ્માર્શસામાશ્ચ મેદનં પરમૌષધમ્ ॥ ૧૬

અર્થાત્ અશ્વત્થેતસ રસાયન છે; વિવિધ અનુપાનો સાથે વિવિધ પ્રકારના રોગો મટાડે છે. પત્થરને, કાષ્ટને અને લોહને પણ લોદી નાખવાની તે શક્તિ ધરાવે છે માટે તેને તુળકી (અલાક)માં રાખવામાં આવતું હતું. તેના ઝાડમાં પશુ, પંખી, સાપ વિગેરે પ્રવેશ કરતાં નથી.

એનાં બીજાં નામો સહસ્રવેધી, ચુક, મીમ, શંભુદ્રાવી વગેરે છે. ખાટી લુણી, ઝીણકો ઓખરાડ-એ ભતની આ વનસ્પતિ છે. નૅર્ન સાહેબ કહે છે—“ The numerous species of Polygonum and Rumex are scattered everywhere from the seashore to the snow line.” આપણા ગુજરાતમાં અશ્વત્થેતસનું એક પણ ઝાડ નથી.

નવમ્ભત—ડૉ. કેનેથાલાલ દેએ આનું વર્ણન નથી કર્યું. ડૉ. ઉદયચંદ દત્તે “ ચુક ”ના હેડીંગમાં અશ્વત્થેતસનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ ચુક એ જુદી વનસ્પતિ છે. આવા ઉપયોગી ઝાડ વિષે બહુ જ ઓછી ખબર ડૉક્ટરશને છે તે નવાઇની વાત છે. ઇન્ડીયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સમાં R. vesicarius નું સંસ્કૃત નામ ચુક અને શતવેધી રાખેલું છે. (P. 1084.)

કીટમાર્યાદિ વર્ગ

N. O. Aristolochiaceae.

૩૨૬ નોળવેલ.

નામો—નાકુલી, નકુલેષ (સંસ્કૃત); નોળવેલ (શુભરાતી); સાપસન (મસેડી); ઇશરમૂળ (હિંદી); The Indian birthwort (ઇંગ્લીશ)
Aristolochica indica- અરીસ્ટોલોચીયા ઇન્ડીકા (લેટીન).

ગુણા:— નાકુલી સુવરા તિક્તા કટુકોળા વિનાશયેત્ ।

મોગીલૂતાવૃશ્ચિકાલુવિષજ્વરકૃમિવ્રણાન્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

નાકુલી કટુકા તિક્તા તથોળ્લા કૃમિરોગહૃત્ ।

વૃશ્ચિકોન્દુરસર્પાદિવિષં નાશયતિ સ્થનાત્ ॥

સુવરા ચ ત્રિદોષઘ્ની કંદેડપ્યેતે ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥

॥ ગ. નિ. ॥

નાકુલીયુગલં તિક્તં કટૂણં ચ ત્રિદોષનુત્ ।

અનેકવિષવિવ્ધંસિ કિંચિચ્છેષ્ટં દ્વિતીયકમ્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

વર્ણન—ગુણાઈની આસપાસ સાપસનના વેલા ખૂબ થાય છે. શુભરાત કાઠિયાવાડમાં તે ભાગ્યે જોવામાં આવે છે. નોળવેલની વેલ થાય છે. જે ભતનાં પાન થાય છે. મોટાં પાન નાગરવેલના પાન જેવડાં થાય છે (linear to obovate). પાનની કિનારી મોબની ઢહેરીઓ જેવી (waved). હોય છે. પાન લીસાં હોય છે. પુલ ઘેરા લીલા રંગનાં આવે છે. ઠંઠ નીચે થાય છે. કોઈ તરફ આ વેલ બહુ થાય છે.

વૃક્તવ્ય—નાકુલી શબ્દના અનેક અર્થો થયેલા છે. અમરકોષમાં રાસનાનાં નવ નામો નીચે મુજબ આપેલાં છે:—

“ નાકુલી, સુરસા, રાસના, સુગંધા, ગંધનાકુલી, નકુલેષ્ટા, ભુજંગાશિ, છત્રાકી, સુવહા. ” મેડિનીકોષકાર “નાકુલી કુવકુટીકન્દે રાસનાયાં ચમકે સ્તિયામ્” એ મનાયે લખે છે. વૃન્દવીકાકાર શ્રીકંઠ “ નાકુલીદ્વયમ્ સર્પગન્ધાદ્વયમિત્યન્યે । ” (અ. ૨૦-૨૬) આમ રાસના અને સર્પગંધા એક અર્થનો ઉલ્લેખ કરે છે. મુશ્મતમાં કૃષ્ણ એક જ જગોએ (ક. અ. ૮-૧૦૨) નાકુલીનો ઉલ્લેખ છે પણ કહેલે તેનો

કંઈ સ્કેટ કયો નથી. રાસ્નાને કલ્કણે ગંધનાકુલી કહેલી છે અને ગંધનાકુલીના પર્ચાયમાં સુગંધિ રાસ્ના અથવા સુગંધમલા રાસ્ના (ડ. અ. ૩૨ અને ક. અ. ૬) કહેલું છે. ચરકટીકાકાર ચક્રપાણિદત્તે પણ નાકુલીદ્રવ્યને રાસ્નાદ્રવ્ય (ચિ. ૬. ૫૬) કહેલી છે. ચરકે વિષના અધ્યાયમાં બે જગોએ નાકુલી વાપરી છે. અપરમારમાં અભયજન, નસ્ય વિગેરે માટેના તેલના પાઠમાં નાકુલી છે (ચિ. ૧૫-૩૧). ઉન્માદના મહાપૈશાચિકથતમાં નાકુલીદ્રવ્યને ઉદ્વેષ છે (ચિ. ૧૪-૫૬). જવરમાં અગુવીદિ તેલમાં પણ છે. સુશ્રુતે ગંધનાકુલી પણ ત્રણ જ જગોએ વાપરી છે (ક. ૮-૧૧૭, ક. ૬-૨૨, અને ડ. ૩૨-૭ પૂતના પ્રતિષેધમાં). સુશ્રુતે ‘ રાસ્ના ’ શબ્દ કલ્પસ્થાનમાં ફક્ત એક જ વખત યોજેલો છે; ચરકમાં પણ તેમજ છે. અર્ચિં યાદ રાખવું ઘટે છે કે નિઘંટુકારોએ નાકુલીને વિષમાં વાપરવા જેટલી ભત્તામણ કરેલી છે તેટલી ‘ રાસ્ના ’ માટે નથી કરી. ચરકસુશ્રુતમાં રાસ્ના વિવિધ રોગોમાં વપરાયેલી છે પણ વિષમાં એક જ અપવાદ સિવાય (તે પણ બીજા સાથે યોજાયેલી છે) બીજે ઠેકાણે ‘ રાસ્ના ’ શબ્દ જ નથી. અમને તો એમ લાગે છે કે ચરકસુશ્રુતના મત પ્રમાણે ગંધનાકુલી એ સુગંધી રાસ્નાનું નામ હશે પણ નાકુલી તો રાસ્ના કરતાં ભુદ્રીજ વસ્તુ તેઓ માનતા હશે. પાછળથી ટીકાકારોએ ‘ રાસ્નાદ્રવ્યમ્ ’માં નાકુલી અને ગંધનાકુલી બન્નેનો જૂલથી સમાવેશ કરેલો જણાય છે. સ્વ. કંતોભટ્ટે રાસ્ના અને નાકુલીના ભેદ ખૂબ જ સ્પષ્ટ બતાવેલા છે. નાકુલી શબ્દ જ રાસ્નાને માટે વાપરવો યોગ્ય નથી. “ નકુલમ્ હિતાં હિતિ નાકુલી એ જોતાં નોળવેલ જ નાકુલી માટે યોગ્ય શબ્દ છે. રાસ્ના એ નાકુલી ન હોઈ શકે.

‘ વેદકશબ્દસિંધુ ’કાર નાકુલીને Vanda Roxburghii (વાંદા રૉકમ્બ બર્ગીયાઈ) કહીને ‘ a variety of રાસ્ના ’ રાસ્નાની એક જાત છે એમ જણાવે છે. આજળ લખે છે ‘ સ્વનામહ્યાતમહાકન્દરાકવિશેષે ’ અને ‘ નાકુલી નાપિ વિષમુંગરીતિ લોકે ’ આમ જણાવે છે. આથી પણ નાકુલી રાસ્ના નહિ પણ સાપચન જ હશે છે, કારણકે રાસ્નાને કંઈ નથી હોતા. રાસ્ના પણ સંદિગ્ધ જ છે ને ?

સાપચન સાપના ઝેર માટે સારી છે એવી માન્યતા પ્રચલિત છે.

‘ નેન ’ સાહેબ જણાવે છે-“ This is one of the plants said to be an antidote to the cobra's bite, sought out and used by the Mungoose (Tennent). ”

“ Vegetable Drugs of India ”માં ડૉ. હેવપ્રસાદ સન્ધ્યાલ Ophiorrhiza mungos (N. O. Rubiaceae)ને નાકુલી કહે છે અને A. indicane

અર્કમૂલા, રૂદ્રજટા, ઇન્ધરી (સંસ્કૃતમાં), ઇશરમૂલ (બંગાળીમાં), ઇન્ધરી (મરાઠીમાં) જણાવે છે. આજ વનસ્પતિનું બંગાલી નામ સ્વ. કનૈયાલાલ દે. 'ગંધનાકુલી' આપે છે અને સંસ્કૃત નામ 'સ્વાર્ણા' આપે છે. *Ophiorrhiza mungos* માટે સ્વ. કનૈયાલાલ દે લખે છે કે The roots are sold to ignorant people in some places as a charm against snake bite, the name of the plant having some relation to the fact that the plant is supposed to afford the curious little animal, the nungoose, an antidote to the bites of poisonous snakes. Medicinally the root is an agreeable bitter tonic. "

A. Indica ને સ્વ. કનૈયાલાલ દે ઇશરમૂલ જ માને છે. સંસ્કૃત 'અર્કમૂલા' નામ આપે છે. એના ગુણ લખતાં તે જણાવે છે " It is perhaps the best antidote to the bites of poisonous insects, being used both internally and externally.

નૈનં સાહેબ *Ophiorrhiza* ની ખીજ બતો વિષે લખે છે પણ *mungos* વિષે લખતા નથી એટલે કેંકણમાં તે થતી નહિ હોય એમ ધરાય છે.

રા. રા. સુ. જયકૃષ્ણભાઈ નોળવેલને જ A. indica કહે છે. સ્વ. કેતો-ભટ્ટ નોળવેલનું લેટીન નામ *Ranwolfia serpentiana* આપે છે; અને આ પણ ઉપયોગી વનસ્પતિ છે.

આટલી બધી ચર્ચા પછી નોળવેલને જ નાકુલી કહેવાનું અમને ઠીક લાગે છે. વધુ પ્રકાશ નાખવાની જરૂર તો રહે છે જ.

Actions & Uses—of A. Indica—

It is a powerful emmenagogue and antiarthritic. Mixed with honey it is given in white leprosy. It is also considered useful in dropsy. Macerated with black pepper—corns it is given in cases of cholera and diarrhoea with much benefit. The fresh leaves applied to the stomach of a child remove constipation.

(Indigenous Drugs of India p. 36.)

" It is a valuable medicine in the bowel complaints of children who we teething. In the form of decoction it is given in cold, fevers, headache, flatulent distension of the bowels and dysuria: it is also used in intermittent fevers. Ainslie mentions the use of this drug in the bowel complaints of children at the time of teething by the Tamil doctors. He also says that the powdered drug is given internally in cases of

snake-bites, and applied to the bitten part. Mixed with honey it is given in leucoderma.

(Vegetable Drugs of India p. 322.)

ભાવાર્થ—ખચ્ચાને ઢાંત કુટે છે અને તે વખતે જે અનેક ઉપદ્રવો થાય છે તેને માટે આ ઉત્તમ ઔષધ છે. ક્વાથ તરિકે તે શરદીમાં, જ્વરમાં, માથાના દુખાવામાં, કબજિયાતમાં અને મૂત્રકૃચ્છમાં આપી શકાય છે. વિષમ-જ્વરમાં તે વપરાય છે. એઈન્ડલી જણાવે છે કે તામીલ ડાક્ટરો ખચ્ચાને ઢાંત કુટે છે તેમાં આ દવાનો છુદ્ધી ઉપયોગ કરે છે. સાપ કરડ્યો હોય ત્યારે કંઈનું ચૂર્ણ પીવા માટે તેમજ બહાર લગાવવા માટે પણ ત્યાંના ડાક્ટરો વાપરે છે. સફેદ કોદમાં મધ સાથે તે આપી શકાય. (ડૉ. દેવપ્રસાદ સંન્યાસ.)

આનાં પાન ખચ્ચાને પેટ ઉપર બાંધવાથી કબજિયાત અને આક્રેશ મટી જાય છે. આનું ચૂર્ણ મરી સાથે કોલેરામાં અને અતિસારમાં બહુ જ સાફ કામ કરે છે.

નોંધ—મ્હારા શુદ્ધિય શ્રી અમૃતલાલભાઈ ગીરનારમાંથી એક નમુનો લાવેલા જેને પાંચ પાંચ પાન હતાં. તેનો વેલો થાય છે. નીચે બરાબર નોળીયાના જેવા જ બે ત્રણ કંદો હતા. એ કંદો તેઓશ્રીએ મ્હને અને વનસ્પતિશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણભાઈને અમો પાટણ ગયા ત્યારે બતાવ્યા હતા. બરાબર કંદ નોળીયાના આકારના હતા. મુ. જયકૃષ્ણભાઈએ એનું લેટીન નામ *Dioscoria pentaphylla* (N. O. Dioscoriaceae) રાખ્યું હતું. ‘ પાંચ-પાની નોળવેલ ’ એવું નામ પણ સૂચવ્યું હતું. આ કંદ વારાહીકંદની બ-તનો છે. એ આને નોળવેલ આપણે માનીએ (અને માનવાનું પૂરતું કારણ છે) તો પછી સાપસનને આપણે નાકુલી શું ન કહી શકીએ ? આ પાંચપાની નોળવેલના કંદ બાઈ શકાય એવા છે એમ નૅર્ન જણાવે છે. “ The small flowers are sold in the bazaar and eaten as green and are said to be very wholesome and they resemble fish rose in flavour ” ઘાટમાં અને ઠોંકણમાં આ બહુ થાય છે. સેંદુરવેલ એનું મરાઠી નામ છે. (નૅર્ન. પાનું ૩૪૪).

‘ કારમાકોપીયા ઇન્ડીકા ’માં સરપેન્ટરી રૂટસનો ટીંકચર (*Tinctura serpentaria*) વપરાય છે. આ મૂળીઆં *aristolochia serpentaria*-ઝેરી-રેટોલોકીયા સરપેન્ટેરીયાનાં છે. આનું એક નામ *Verginia snakeroot* છે. ઉત્તર અમેરિકાનું તે વતની છે. આપણે પણ સાપસનનો ક્વાથ કે ટીંકચર બનાવી તે માફક વાપરી શકીએ. સરપેન્ટરી ટીંકચર ઘણું સાફ કામ કરે છે

એમ મુ. બદવલુભાઈએ વાતી પ્રસંગે કહેલું રહેને યાદ છે. આ રહ્યો તે ટીક્યરનો ઉપયોગ:—

It is a bitter stomachic; also said to be a diaphoretic and diuretic. Small does act like other bitter tonics; large ones irritate the gastro-intestinal tract throughout its extent with production of much flatulence. It is chiefly used as a vehicle for other drugs in bronchitis and typhoid fever. Many properties are ascribed to it, *but many of these are imaginary*. It is strongly recommended by Garrod in gout, and is said to be a useful substitute for *guaicum*, when people are unable to take that drug.

[Rakhalidas Ghosh. Materia Medica. p. 466.]

ઉદ્ભવ—Vegetable drugs of India p. 311; Indigenous drugs of India p 36; વ. શા. પા. ૬૧૪; રૂ. નિ. પા. ૩૪૮; Indi. Medi. Plants p. 1088; Glimpses (fourth Edition page 127. પુષ્પ ફલિત શી રીતે થાય છે તેનું રસિક વર્ણન આપેલું છે.

૩૨૭ ક્રીડામારી

N. O. Aristolochiaceæ.

નામો—કીડમારી, કીટારિ, ધૂમપત્રા (સંસ્કૃત); ક્રીડામારી (શુજરાત); કડુ (હાંસીટ); ક્રીડામાર (મરાઠી); Aristolochia bracteata—ઝેરીસ્ટોલોક્ષીયા બ્રાક્ટીયેટા (લેટીન).

ગુણા:— વાતસ્ત્રેષ્મજ્વરહરા સંધ્યસ્થીનિ પ્રસારિણી ॥ શોઢલ: ॥
તિક્તા, શોફણી, કૃમિધ્નો, ઉષ્ણા, કાસણી, રુચ્યા, દીપની ચ ॥

॥ રા. નિ. ॥

વર્ણન—ક્રીડામારીના છોડવા કપાસના ખેતરોમાં પુષ્કળ બેવામાં આવે છે. તે ચોમાસામાં ઉગી નીકળે છે અને શરદ્ઋતુમાં ઠેરઠેર માલમ પડે છે. તેનાં પાંદડાં ગોળ અને ધુમાડો લાગ્યા જેવાં કાળાશ પડતા રંગનાં દેખાય છે. તેનાં ફુલ કીરમણ રંગનાં દેખાય છે. ફળનાં ડોડવાં કદમાં નાનાં બોર જેવાં થાય છે. તેના બહિરાગ્રહાદન પડ ઉપર બીજા આંકા પડેલા નજરે પડે છે. તેની અંદરથી કાળાં બી નીકળે છે. આખા છોડનો વાસ બદ્ધ જ ઉશ્મ ગંધવાળો હોય છે. બધે ઠેકાણે આ થાય છે.

ગુણ—ક્રીડામારી વાયુ, કફ અને તાવને હરે છે. સાંધા દુખતા હોય તે અને હાડ રહી ગયાં હોય એ ઉપર ક્રીડામારી લગાવવામાં આવે છે. શોઠલ.

તે કડવી છે, ઉષ્ણવીર્યા છે અને તેથી તાવ મટાડે છે; સોજને ઉતારે છે; કૃમિને મારવામાં સરસ છે, ખાંસીમાં પણ હિતકર છે; જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે અને ખોરાક ઉપર રૂચિ ઉપજાવે છે. રાજનિઘંદુ

ઉપયોગ—લોકોમાં આ દવા બહુ જ ધરગથ્થુ હવા તારિકે મશહૂર છે. સોજ ઉપર તેનો રસ ચોપડવામાં આવે છે. ઢોરને જીવાત પડી હોય એ વખતે ગામડાના લોકો એનાં લીલાં પાનની લુગદી લગાવી દે છે અને તેથી ક્રીડા મરી જાય છે. રૈકસખર્ગ કહે છે કે આનાં તાજાં પાંદડાં પાણીમાં વાટીને મોટા માણસને દિવસમાં બે વખત આપવામાં આવે તો આંકડી સાથે ચતા જીલાળ ખંધ થાય છે. ખરચાંની નાભિ ઉપર આનાં પાંદડાં લગાવવામાં આવે તો ઝાડો સાફ આવે છે. ડોક્ટર ડાહ્યેલ કહે છે કે ચઢતા ઉતરતા તાવમાં જ્વરમ્ તરિકે આ દવા વખણાયેલી છે. લગભગ બધા જ ગ્રંથકારો આનો જ્વરમ્ ગુણ સ્વીકારે છે. ડૉ. ડીમક અને સખારામ અર્જુનની બેઇન્ટ કમીટીએ બહાર કર્યું હતું કે—“ આખો છોડ ફળ સુદાંત ઔષધ તરિકે વપરાય છે. આ અતિશય કડવો હોય છે, અને ગુણમાં કૃમિમ્, જ્વરમ્ તથા રૂપાદક છે. પ્રસવ વખતે ગર્ભાશયના સંકોચ માટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. માત્રા—પ્રસવ વખતે સૂકાએલાં મૂળીયાંનું ચૂર્ણ દોઢ ડ્રામ અથવા તેટલાનો ફાંટ ગનાવી અપાય છે. ”

આ અને આના વર્ગની બીજી વનસ્પતિઓમાં ગર્ભ પાડવાનો તીવ્ર ગુણ રહેલો છે. જનાવરો ઉપર તેજ પ્રમાણે અસર કરે છે. આનાં મૂળીયાં તીખાં સાથે મેળવી દેવાય છે. (સરજન ડબ્લ્યુ. ડી. સ્ટુઅર્ટ. કટક). જ્વરમ્, કૃમિમ્, અરગટને મળતા ગુણવાળું, અને પ્રસવ વખતે ગર્ભાશયને સંકોચવામાં તીવ્ર અસર કરનાર છે. ડોઝ ૧ થી ૨ ડ્રામ. (સરજન ડબ્લ્યુ. બેરન કમ્પ-બુજ.)

વૃક્ત્ય—પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આનો ઉલ્લેખ નથી. શોઠલે પહેલ પહેલી આની શોધ કરી છે એમ જણાય છે. શોઠલ અને કીટારિ અને રાજનિઘંદુ ધૂમ્રપત્રા કહે છે. “ વૈદ્યકશબ્દસિંધુ ” કાર ક્રીડામારીના “ હંસપાદીલતાયામ્ ” અને ‘ રક્તજાલુકાયામ્ ’ આવા બે અર્થો કરે છે. ક્રીડામારી વાપરવા જેવી ચીજ છે.

માત્રા—પ્રસવ પછી ગર્ભાશયનો સંકોચ કરવા માટે સૂકાયેલાં મૂળનું ચૂર્ણ ૧ ડ્રામથી ૧૫ ડ્રામ અથવા તેટલાનો કવાય. (ડૉ. જે. ન્યુટન)

નબ્ધમત—ડાહ્યેલ અને ગીબ્સન સતતજ્વરમાં જ્વરમ્ તરિકે આ દવાની સારી સ્તુતિ કરે છે.

ડા.. હોવ જણાવે છે કે આ છોડનાં મૂળીઆં અને પાંદડાં અતિશય કડવાં હોય છે. એનો રસ બડો પીળાશ લેતો નીકળે છે. ઉકાળેલા દુધમાં આ રસ મેગવીને ચાંદીટાંકીના રોગોમાં વપરાય છે. સ્કેજ અફીણ નાખીને આપવાથી આ રસ ગનોરીયામાં બહુ જ સુંદર કામ કરે છે.

એઇન્સલી જણાવે છે કે આનાં પાનને ઝીણું વાટી સ્કેજ દીવેલ નાખીને ખરાબ ખસ (obstinate psora) ઉપર ચોપડવાથી સાફ પરિણામ આવે છે.

ઉદ્દેશ—વ. શા. પા. ૬૧૩; રૂ. નિ. પા. ૫૮૭; વનસ્પતિ શુણાદર્શ. પા. ૪૧૫; N. p. 274; Watt I p. 314.

मरिचादि वर्ग

N. O. Piperaceæ.

३२८ नागरवेक्ष.

नाभो—ताम्बूलवल्ली, नागवल्ली, ताम्बूली (संस्कृत); नागरवेक्षनां पान, पान (शुभ्रशती); नागरवेक्ष, पानवेक्ष (भराडी); पान (हिंदी. अंगाडी); नाग-
वल्लीपर्ण (कृष्णटीकी); Betel leaf—भीटलकी (अंग्रेज); Piper Betel
पार्थपर भीटल (बेटीन).

गुणाः—

ताम्बूलं कटु तिक्तमुष्णमधुरं क्षारं कषायान्वितम्
वातघ्नं कफनाशनं कृमिहरं दुर्गन्धनिर्नाशनम् ।
वक्त्रस्याभरणं विशुद्धिकरणं कामाग्निसंदीपनम्
ताम्बूलस्य सखे ! त्रयोदशगुणाः स्वर्गेऽपि ते दुर्लभाः ॥
कृष्णं पर्णं तिक्तमुष्णं कषायं धत्ते दाहं वक्त्रजाड्यं मलं च ।
शुभ्रं पर्णं श्लेष्मवातामयघ्नं पथ्यं रुच्यं दीपनं पाचनञ्च ।

॥ ध. नि ॥

ताम्बूलपत्रं तीक्ष्णोष्णं कटु पित्तप्रकोपनम् ।
सुगंधि विशदं तिक्तं स्वर्थं वातकफापहम् ॥
खंसनं कटुकं पाके कषायं वह्निदीपनम् ।
वक्त्रकंदूमल्लेददौर्गन्ध्यादिविशोधनम् ॥

॥ सुश्रुतः ॥

नागवल्ली कटुस्तीक्ष्णा तिक्ता पीनसवातजित् ।
कफकासहरा रुच्या दाहकृद्दीपनी परा ॥
श्रीवाटी मधुरा तीक्ष्णा वातपित्तकफापहा ।
रसाढ्या सरसा रुच्या विपाके शिशिरा स्मृता ॥
स्यादम्लवाटी कटुकाम्लतिक्ता तीक्ष्णा तथोष्णा मुखपाककर्त्री ।
विदाहपित्तास्रविकोपनी च विष्टंभदा वातनिवर्हणी च ॥
सतसा मधुरा तीक्ष्णा कटुरुष्णा च पाचनी ।
गुल्मोदराध्मानहरा रुचिकृद्दीपनी परा ॥

ગુહાગરે સસશિરા પ્રસિદ્ધા તત્પર્ણજૂતાતિરસાઽતિરુચ્યા ।
 સુગન્ધિ તીક્ષ્ણા મધુરાતિહૃદ્યા સન્દીપની પુંસ્ત્વકરાઽતિચલ્યા ॥
 નામ્નાઽન્યાઽ‘મ્લસરા’ સુતીક્ષ્ણમધુરા રુચ્યા હિમા દાહનુત્ ।
 પિત્તોદ્રેકહરા સુદીપનકરી ચલ્યા મુલ્લામોદિની ॥
 સ્ત્રીસૌભાગ્યવિવર્ધની મદકરી રાજાં સદા વલ્લભા
 ગુલ્માઽઽધ્માનવિચન્ધજિચ્ચ કથિતા, સા માલવે તુ સ્થિતા ॥
 અન્ધ્રે ‘પટુલિકા’ નામ કષાયોષ્ણા કટુસ્તથા ।
 મલાપકર્ષા કંઠસ્ય પિત્તકૃદ્વાતનાશની ॥
 ‘ગૃહેસનીયા’ કટુસ્તીક્ષ્ણા હૃદ્યા દીર્ઘદલા ચ સા ।
 કફવાતહરા રુચ્યા કટુર્દીપનપાચની ॥

॥ રા. નિ ॥

નાગવલીફલં હૃદ્યં સુગન્ધિ કફવાતજિત્ ॥

॥ આત્રેયસંહિતા ॥

ન નેત્રરોગે ન ચ રક્તપિત્તે ક્ષતે ન વાતે ન વિષે ન શ્લેષે ।
 મદાત્મ્યે નાપિ ચ મોહમૂર્છાશ્વાસેષુ તામ્બૂલમુશન્તિ વૈદ્યાઃ ॥

॥ સુષેણદેવઃ ॥

પશ્યં સુષોત્થિતે સ્નાને ભુક્તે વાંતે ચ સંગરે ।
 સમાયાં વિદુષાં રાજાં કુર્યાત્ તામ્બૂલચર્વણમ્ ॥

॥ ભા. પ્ર ॥

પિત્તકૃત્ સ્વંસનં વૃષ્યં વહ્નિકૃત્ બસ્તિશોધનમ્ ॥

॥ રાજચલ્લભઃ ॥

શોઢલ—

૧ નવનેત્રકોપે—તામ્બૂલશિમ્બૂકરવીરશિરીષદન્તી ।....પ્રત્યેકશો
 મધુયુતઃ સ્વરસોઽજ્ઞનેન । કોપં નવં નયનયોઃ સહસૈવ હન્તિ ॥

બંગસેન—

૨ શ્લેષપદે—સપ્તતામ્બૂલપત્રાણાં કલ્પકં તપ્તેન વારિણા । સંસૃષ્ણ-
 વણોપેતં શ્લેષપદં હન્તિ સેવનાત્ ॥

વાર્ણુન—ખંજાલા, ઓરીસા, મદ્રાસ, મધ્યપ્રાંતો, બ્રહ્મદેશ અને ગુજરાત
 ઈલાકામાં પાનનું વાવેતર ખૂબ થાય છે. કાઠિયાવાડમાં આવેલા ચારવાડમાં
 પાનની ખુબકળ વારીઓ છે. પાન આખા દેશમાં છુટ્ટથી ખવાય છે અને તેથી
 તેનો ઓટો વેપાર ચાલે છે. એના વેલા થાય છે. તેને માંડવા ઉપર ચઢાવે છે. એના

ઉછેર માટે ઘણી જ સાવચેતી રાખવી પડે છે. હુગલી નદીના કિનારા ઉપરના ખાગોમાં સારામાં સારાં પાન થાય છે એમ સ્વ. કનૈયાલાલ દેવું કહેવું છે.

હરેક જાત અને જાતિવાળા હિંદુસ્તાનમાં પાન ખાય છે. ચુનો અને કાથો ચોપડી તેને ખાવાની પ્રથા ઘણા વખતથી ચાલતી આવેલી છે. આથી મ્હોં સાફ થાય છે, ચીકાશ દૂર થાય છે, ખુશગો આવે છે. તે મ'ંદ ઉત્તેજક છે. (Gentle stimulent) પાચક અને બદ્ધ છે. શુક્રને તે ખૂબ વધારે છે અને તેથી ખોરાક પચાવવામાં ઉપયોગી છે આમ ઘણાનું માનવું છે. વળી આ ઉપરાંત પાનનો કૃમિદન ગુણ છે તે તો નફામાં જ. પણ આજકાલ જે રીતે પાન ખાવામાં આવે છે તે પદ્ધતિ સારી નથી. તેથી ઠાંત ખમડે છે અને શુક્રને બારે રંગી નાખે છે તેથી ધાયો ગુણ દેખાતો નથી.

પાનમાં એક જાતનું સુગંધી તેલ (aromatic essential oil) છે, જે કેમ્પે ૧૮૮૫ માં જીડું પાડ્યું હતું. કૉસ્ટીક પોટાસ સાથે તે તેલ મેળવવાથી ચેવીકોલ નામનું-કારબોલીક એસીડ કરતાં પણ જે પાંચ ઘણું જલદ છે એવું-ફેનોલ થાય છે. ડૉ. વૉટ તેમના Economic products of India નામના અતિ મૂલ્યવાન ગ્રંથમાં જણાવે છે કે પાનમાંથી અરેકેન (arakene) નામનું તત્વ (alkaloid) નીકળે છે જે કૉકેઇનને મળતું છે. મી. ડેવીડ હુપર (F. C. S; F. L. S) એ ઉપર ટીકા કરતાં જણાવે છે કે “ હું આ વિષે સંમત નથી. મને આ તત્વ મળ્યું નથી. ” પાનમાંથી નીકળતું તેલ યુરોપમાં હજી ઉપયોગી હોવા છતાં, વપરાશમાં નથી લેવાયું. શ્વાસનળીના સોજામાં તેનો ઉપયોગ દર્શાવવામાં આવે છે. આ તેલ બહુ જલદ હોય છે.

(ઇન્ડીજનસ ડ્રગ્ઝ ઓફ ઇન્ડીઆ)

વૈદ્યકમાં નાગરવેલનો ઉપયોગ

શેઠદલ— ૧ આંખ દુખવા આવી હોય તો-પાનનો રસ કાઢી સમાન ભાગે મધ મેળવી તેનાં ટીપાં આંખમાં મૂકવાં. જલદી આરામ થાય છે.

ખંગસેન— ૨ હાથીપગામાં-સાત પાનનો કલક, રહેજ સિંધાલુણ અને ગરમ પાણી સાથે ખાવાથી શ્લીષ્ઠ મટી જાય છે.

વક્તવ્ય—ધન્વંતરિનિઘંટુમાં યેત અને કૃષ્ણ એવા બે લેહ પાનના દર્શાવ્યા છે. રાજનિઘંટુકારે નીચે પ્રમાણે સાત પ્રકાર દર્શાવ્યા છે. શ્રીવાટી, અમ્લવાટી, સતસા, શુહાગરે, અમ્લસરા, પટુલિકા અને બ્હેસનીયા. આમાંનાં ‘ શુહાગરે ’ અને ‘ અમ્લસરા ’ સુગંધિ તાંબૂલ છે. અમ્લસરા માળવામાં, પટુલિકા આંધ્રમાં, અને બ્હેસનીયા સમુદ્રતીરવર્તી દેશોમાં થાય છે. આપણે અહિંઆં તો કપુરી, દેશી એવી જાતો બજારમાં વેચાય છે.

ચરકમાં કૃતા એક જ ઠેકાણે ‘ તામ્બૂલ ’ નો ઉલ્લેખ છે. ધાર્વાપ્યાસ્યેન વૈશાકવિતૌગન્ધ્યમિચ્છતા એ યાદીમાં ‘ કક્ષોલકફલં પત્રં તામ્બૂલસ્ય શુભં તથા ’ આટલું લખેલું છે. સુશ્રુતમાં પણ અન્નપાનવિધિ અધ્યાયમાં ઉલ્લેખ છે. સ્થાવર તૈલ-વર્ગમાં તાંબૂલનો ઉલ્લેખ નથી જણાતો.

Actions & Uses—“ Of late years the medicinal properties of betel leaves have been investigated in Europe. Dr. Kleinstuck of Zwätzen, near Jena, has found that the essential oil is of much use in catarrhal affections, inflammations of the throat, larynx and bronchi; it has an antiseptic action. He has used it in diphtheria as a gargle and by inhalation. The dose is one drop in one hundred grams of water. In India the juice of the leaves may be used similarly diluted.

(Dymock. Part III p. 116.)

Stimulant, carminative and antiseptic; given in flatulence, faector of the mouth, dyspepsia, colic &c; mostly used as a masticatory by the natives of India. Chavicoal is a powerful antiseptic, 5 times stronger than Carbolic acid and twice as strong as eugenol. The juice is also antiseptic and used in catarrhal affections and inflammation of the throat and bronchi in diphtheria &c.

(R. N. Khory. Part II p. 516.)

ભાવાર્થ—“ યૂરોપમાં થોડાંક વર્ષો થયાં નાગરવેલનાં પાનના શુષ્કરોષ જાણવામાં આવ્યા છે. ડૉ. કલેઈનસ્ટકને પાનમાંથી નીકળતું તેલ કફનાં દર-દોમાં, ગળાના સોજામાં અને શ્વાસનળીના સોજામાં અગત્યનું જણાયું છે. તેનામાં જંતુજન શુષ્ક રહેલા છે. ગંડૂષદ્વારા અને ધૂમાડો શ્વાસમાં લેવાથી ટીબ્થેરીયા (કંઠરોહિણી)માં તે અગત્યનું જણાયેલું છે. ૧૦૦ ગ્રામ પાણીમાં ૧ ટીપુ તેલ નાખીને તે અપાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પાનનો રસ આજ કાચોમાં ચોલ શકાય.

(ડીમક ભાગ ૩ ભે. પા. ૧૮૬)

પાન ઉત્તેજક, પાચક, સડો દૂર કરનાર (antiseptic) છે. ઉદરાધ્માન, સુખદોર્ગન્ધ્ય, અલ્પર્ષ, શૂળ, વિગેરે રોગોમાં ખાસ કરીને ચાવીને વપરાય છે. પાનમાંથી જે અતિ જલદ તેલ કાઢવામાં આવે છે તે ‘ ચેવીકૉલ ’ નામથી ઓળખાય છે. ચેવીકૉલ કારબોલીક એસીડ કરતાં ૫ ઘણું અને ‘ યુજે-નોલ ’ થી ૨ ઘણું વધારે જલદ છે. પાનનો રસ પણ જંતુજન છે અને કફના રોગોમાં, ગળાના સોજામાં, શ્વાસનળીની શાખાઓના સોજાઓમાં વિગેરેમાં વપરાય છે.

(ખોરી. ભા. ૨ પા. ૫૧૬)

પાન ઘરમાં હોવાથી તેનો ઘણી રીતે ઉપયોગ થઈ શકે છે. બચ્ચાંને ઝાડો આવતો ન હોય, પેટ ચઢેલું હોય અને ઝાડો કરાવવાની જરૂર જણાય તો ત્યાં આગળ હિંદુસ્તાનમાં સ્ત્રીઓ પાનના ડીંટા ઉપર દીવેલ ચોપડી તેને ગ્રહદ્વારમાં રાખે છે જેથી સપોઝીટરીઝ-સોગટીઓ જેવું કામ કરે છે. માથાના દુઃખાવામાં લમણું ઉપર પાન બાંધવામાં આવે છે. બચ્ચાંના કફના રોગોમાં પાનનો શેક બહુ જ પ્રચલિત છે. ધાવણ અટકાવવા માટે સ્તન ઉપર તે બાંધવામાં આવે છે. ગંધાતાં ધારાં ઉપર પાનનું ડ્રેસીંગ કરવામાં આવે છે. આથી રૂઝ વહેલી આવતી હોય એમ જણાય છે.

(હિંદુ મેટેરીયા મેડિકા. પા. ૨૪૫.)

ઉલ્લેખ—Indi Medi Plants. p 1093; N. p. 276; રૂ. નિ. પા. ૬૯૧; Indig. Drugs. p. 239

૩૨૯ પીપર.

N. O. Piperaceæ.

નામો—પિપ્પલી, માગધી, કૃષ્ણા, ચપલા, ઉપકુસ્યા, વૈદેહી, કળા (સંસ્કૃત); લીંડીપીપર (ગુજરાતી); પિંપળી (મરાઠી); પીપર (હિંદી); પિપુલ (બંગાલી); તિપ્પીલી (સિંધી); Long pepper-લોંગ પીપર (અંગ્રેજી); Piper longum-પાઇપર લોંગમ (લેટીન).

પરિચય— અથ પિપ્પલિકાવલી નાગવલીદલા મુદુઃ ।

ગુણા:— પિપ્પલી કટુકા સ્વાદુઃ હિમા સ્નિગ્ધા ત્રિદોષજિત્ ।

તૃહ્જ્વરોદરજન્ત્વામનાશની ચ રસાયની ।

કટૂષ્ણં પિપ્પલીમૂલં શ્લેષ્મસંઘાતનાશનમ્ ।

વાતોચ્છિત્તિકરં હન્તિ કૃમીન્ વલ્લિપ્રદીપ્તિકૃત્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

પિપ્પલી જ્વરહા તૃપ્યા સ્નિગ્ધોષ્ણા કટુતિત્તકા ।

દીપની મારુતશ્વાસકાસશ્લેષ્મક્ષયાપહા ॥

કટૂષ્ણં પિપ્પલીમૂલં શ્લેષ્મકૃમિવિનાશનમ્ ।

દીપનં વાતરોગધ્નં રોચનં પિત્તકોપનમ્ ॥

॥ રા. નિ ॥

पिप्पली दीपनी वृष्या स्वादुपाका रसायनी ।
 अनुष्णा कटुका स्निग्धा वातश्लेष्महरी लघुः ॥
 पिप्पली रेचनी हन्ति श्वासकासोदरज्वरान् ।
 कुष्ठप्रमेहगुल्मार्शःप्लीहशूलाममारुतान् ॥
 आर्द्रा कफप्रदा स्निग्धा शीतला मधुरा गुरुः ।
 पित्तप्रशमनी सा तु शुष्का पित्तप्रकोपिनी ॥
 पिप्पली मधुसंयुक्ता मेदःकफविनाशिनी ।
 श्वासकासज्वरहरा वृष्या मेघ्याग्निवर्द्धिनी ॥
 जीर्णज्वरेऽग्निमांसे च शस्यते गुडपिप्पली ।
 कासाऽज्जीर्णारुचिश्चासहृत् पाण्डुकृमिरोगनुत् ॥
 द्विगुणः पिप्पलीचूर्णात् गुडोऽत्र भिषजां मतः ।
 दीपनं पिप्पलीमूलं कटूष्णं पाचनं लघु ॥
 रूक्षं पित्तकरं भेदि कफवातोदरापहम् ।
 आनाहप्लीहगुल्मघ्नं कृमिश्वासक्षयापहम् ॥

॥ भा. प्र ॥

चरक—

१ कासे—अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभृष्टं ससैन्धवम् ॥ चि. २२

सुश्रुत—

२ वातशोणिते—.....पिप्पलीर्वा क्षीरपिष्टा वारिपिष्टा वा पंचा-
 भिवृद्ध्या दशाभिवृद्ध्या वा पिबेत् क्षीरौदनाहारोदश्वरात्रं । भूय-
 श्चापकर्षयेत् एवं थावत् पञ्चदश चेति । तदेतत् पिप्पलीवर्द्धमान-
 कम् वातशोणितविषमज्वरारोचकपाण्डुरोगप्लीहोदरार्शःकास-
 श्वासशोफशोषाग्निसादहृद्रोगोदराण्युपहन्ति ॥ चि. अ. ९.

३ अर्शःसु—पिप्पलीपिप्पलीमूल....पूर्ववदेव, निरजो वा तक्रमहरहः
 मासमुपसेवेत ॥ चि. अ. ६

४ क्रिमिषु—पिबेद्वा पिप्पलीमूलमजामत्रेण संयुतम् । उ. ९४.

वाग्भट—

५ कफजकासे—तैलभृष्टञ्च वैदेहीकन्काशं ससितोपलम् । पाययेत्
 कफकासघ्नं कुलत्थसलिलाप्लुतम् ॥ चि. अ. २

६ प्रवाहिकायाम्—पिप्पल्याः पिबतः सूक्ष्मं रजो मरिचजन्म
 वा । चिरकालानुपक्ताऽपि नश्यत्याशु प्रवाहिका ॥ चि. ९

- हारीत— ७ श्लेष्मज्वरे—शौदेण पिप्पलीचूर्णं लिङ्गात् श्लेष्मज्वरापहम् ।
प्लीहानाहविभ्रंशार्त्तिकासश्वासविमर्दनम् ॥ चि. अ. ३.
- ८ कासादौ—कासाजीर्णं श्वासहृत्पाण्डुरोगे मंदे वाग्नौ कामलाऽ
रोचके च । तेषां शस्ता पिप्पली स्याद् गुडेन हन्यान्नां जीर्ण-
माशु ज्वरं च ॥ चि. अ. ९२
- ९ स्तन्यवर्धनार्थम्—मरिचं पिप्पलीमूलं क्षीरं क्षीरविवृद्धये ॥
चि. अ. ५२.
- चक्रदत्त— १० वातश्लेष्मज्वरे—पिप्पलीभिः शृतं तोयमनमिष्यन्दि दीपनम् ।
वातश्लेष्मविकारघ्नं प्लीहज्वरविनाशनम् ॥
- ११ रक्तपित्ते—वासकस्वरसे....सप्तधा परिभाविता । कृष्णा वा
मधुना लीढा रक्तपित्तं द्रुतं जयेत् ॥
- १२ उरुस्तम्भे—....पिप्पलीमथ नागरम् । उरुस्तम्भे पित्ते मूत्रैः
दशमूलीरसेन वा ॥
- १३ शोथे—....सेवेत पिप्पली वा पयोऽन्विता ॥
- १४ अम्लपित्ते—पिप्पली मधुसंयुक्ता चाम्लपित्तविनाशिनी ॥
- भावप्रकाश— १५ प्लीहि—तथा दुग्धेन पातव्याः पिप्पल्यः प्लीहशान्तये ॥
- १६ गृध्रस्याम्—गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यां कृष्णाचूर्णं पिबेन्नरः ।
दीर्घकालोत्थितां हन्ति गृध्रसीं कफवातजाम् ॥
- बंगसेन— १७ निद्रानाशे—गुडं पिप्पलीमूलस्य चूर्णेनालोडितं लिहन् ।
चिरादपि च सन्नष्टां निद्रामामोति मानवः ॥
- १८ परिणामशूले—काथेन कल्केन च पिप्पलीनाम् । सिद्धं घृतं
माक्षिकसंप्रयुक्तम् । क्षीरानुपानं विनिहन्त्यवश्यम् शूलं प्रवृद्धं
परिणामसंज्ञम् ॥
- शोढल— १९ जीर्णज्वरे—कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्डुकामिरागेनुत् ।
जीर्णज्वरेऽग्निसादे च शस्यते गुडपिप्पली ॥
- २० प्रवाहिकायाम्—पयसा पिप्पलीकल्कः पीतो वा मरिचोद्भवः
ज्यहान्निर्वाहिकां हन्याच्चिरकालानुबन्धिनीम्

- २१ कामलायाम्—कामलार्तस्य वैडङ्गं पिप्पल्यो नावनाङ्गने ॥
 २२ हिक्कायाम्—पिप्पली शर्करान्विता । हिक्काघ्नं नावनप्रयम् ॥
 २३ विषमज्वरे—यः पिप्पलीमूलविमिश्रिताज्यमध्वनिवत् सुक्कथितं
 च गन्धम् । पयः पिबत्याशु विनाशमेति हृद्रोगकासौ
 विषमज्वराश्च ॥
 २४ श्लेष्मिकार्शःसु—पिप्पलीवर्धमानं वाऽप्यभयां वाऽपि
 शीलयेत् ॥
 २५ कफोदरे वातोदरे च—उष्णाम्भसा तु युञ्जीत पिप्पलीं च
 कफोदरी ॥ पिप्पलीवर्धमानं वा पयसैव प्रयोजयेत् ॥
 जाठराणां विनाशाय नास्ति तेन समं भुवि ॥
 २६ प्लीहोदरे—पिप्पलीलोहचूर्णं वा पयसा प्लीहनाशनम् ॥
 २७ दन्तहर्षे—माक्षिकं पिप्पलीसर्पिःमिश्रितं धारयेन्मुखे ॥
 २८ गण्डमालायाम्—पिप्पलीवर्धमानं वा गण्डमालासु योजयेत् ॥
 २९ शीघ्रदन्तोद्गमनार्थम्—दन्तपालीं समधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ।
 पिप्पल्याः..... ॥
 ३० कर्णशूले—तप्ताङ्गारोपरिक्षिप्तवस्त्रबद्धे कणापुटे । यो धूमः तद्भूते
 कर्णे पूतिशूलं विमश्यति ॥

—अथ पिप्पलीकल्पं व्याख्यास्यामः—

पंचाष्टौ सप्त दश वा पिप्पलीः मधुसर्पिषा ।
 रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥
 तिस्रः तिस्रस्तु पूर्वाह्णे भुक्त्वाऽग्रे भोजनस्य च ।
 पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता घृतमार्जिताः ॥
 प्रयोज्याः मधुसंमिश्राः रसायनगुणैषिणा ।
 दशवृद्ध्या दशाहानि दशपैपलिकं हितम् ॥
 वर्धयेत्पयसा सार्धं तथैवापनयेत्पुनः ।
 जीर्णौषधस्तु भुञ्जीन षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ॥
 पिप्पलीनां प्रयोगोऽयं सहस्रस्य रसायनम् ।

પિષ્ટાસ્તા ચલિમિઃ પેયાઃ કૃતા મધ્યચૈર્નરેઃ ॥
શીતીકૃતાઃ ક્ષીણચૈઃ વૈક્ય દોષાન્ પ્રયોજયેત્ ।
તદ્વદ્વૈ છાગદુગ્ધેન દ્વૈ સહસ્રે પ્રયોજયેત્ ॥
એમિઃ પ્રયોગૈઃ પિપ્પલ્યઃ કાસશ્વાસગલ્મજ્જહાન્ ।
યક્ષ્મમેહગ્રહ્ણ્યર્શઃપાણ્ડુત્વાગ્વિષમજ્જ્વરાન્ ।
મ્નન્તિ શોકં વર્મિં હિંમ્નિં પ્લીહાનં વાતસ્તોષિતમ્ ॥

વૈદ્યકમાં પીપરનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ ખાંસીમાં—પીપરના ચૂર્ણને ધીમાં શેકીને, સિંધાલુણ થોડુંક મેળવીને, મધ સાથે ચાટવું. ચિ. ૨૨.

સુશ્રુત— ૨ વાતરક્ત વિગેરે રોગોમાં—દુધમાં વાટીને અથવા પાણીમાં વાટીને, હમેશાં પાંચ પીપર અથવા ૧૦ પીપર વધારતા જઈને, ખોરાકમાં ફક્ત ભાત દુધ જ લઈને, દશ રાત સુધી આ પ્રયોગ અજમાવવો. દશ દિવસ પછી વળી પાછું એવી જ રીતે ઘટાડતા જવું. આ ‘પિપ્પલીવધમાન’— પીપર વધારતા જવાનો પ્રયોગ—વાતરક્ત, વિષમજ્જ્વર, અરૂચિ, પાંડુ, સ્ત્રીહોદર, અર્શ, કાસ, શ્વાસ, શેક, શોષ, અગ્નિમાંઘ, હૃદ્રોગ, ઉદર વિગેરે રોગોને મટાડે છે.

ચિ. અ. ૫.

૩ હરસમાં—પીપર કે પીપરીમૂલ, પહેલાંની માફક જ ફક્ત છાશ ઉપર રહીને (જરા પણ ખોરાક ખાધા વિના) એક માસ સુધી ખાવાં. ચિ. અ. ૬.

૪ કૃમિમાં—પીપરીમૂલ બકરીના મૂત્ર સાથે પીવું. ઉ. ૫૪.

વાગ્ભટ— ૫ કફજન્ય ખાંસીમાં—૧ તોલા પીપરને તેલમાં શેકીને, સાકર નાખીને કળથીના કવાથ સાથે પીવાથી કફકાસ મટે છે. ચિ. અ. ૨

૬ અતિસારમાં—પીપરનું ખારીક ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવાથી ગમે તેટલા લાંબા વખતથી થયેલો અતિસાર પણ મટે છે. ચિ. અ. ૬.

હારીત— ૭ શ્લેષ્મજ્જ્વરમાં—પીપરનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવાથી શ્લેષ્મજ્જ્વર મટાડે છે.

૮ ખાંસી વિગેરે રોગોમાં—પીપરનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે સેવન કરવાથી ખાંસી, અણ્ણ, શ્વાસ, હૃદયના રોગ, પાંડુરોગ, મંદાગ્નિ, કમળો, અગ્નિ અને જીર્ણવર-જલદીથી મટે છે.

ચિ. અ. ૨

૯ ધાવણ વધારવા માટે—પીપરીમૂલ અને મરી દુધ સાથે પીવાથી ધાવણ વધે છે.

ચિ. અ. ૫૨.

ચક્રદત્ત— ૧૦ વાતશ્લેષ્મજન્યરમાં—પીપરનો કવાથ અનભિષ્યન્દી અને દીપન હોવાથી વાતશ્લેષ્મના વિકારોને તેમજ બરોળ, તાવ વિગેરેને દૂર કરે છે.

૧૧ રક્તપિત્તમાં—સાત દિવસ સુધી પીપરના ચૂર્ણને અરદુ-સીના રસની ભાવના આપવી. આ ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવાથી રક્તપિત્ત મટે છે.

૧૨ ઉરસ્તંભમાં—પીપર અને સુંઠનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર સાથે અથવા દશમૂલના રસ સાથે પીવું.

૧૩ સોળમાં—દુધ સાથે લીંડીપીપર પીવી.

૧૪ અમ્લપિત્તમાં—મધ સાથે પીપર ચાટવી. અમ્લપિત્ત મટે છે.

ભાવપ્રકાશ—૧૫ બરોળમાં—દુધ સાથે પીપરનું ચૂર્ણ લેવાથી બરોળ નાશ પામે છે.

૧૬ ગૃધ્રસ્ત્રીમાં—પીપરનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર અને દીવેલ સાથે પીવાથી ગમે તેટલા લાંબા કાળથી થયેલી વાતકફળન્ય રાંચણને મટાડે છે.

બંગસેન— ૧૭ ઉંઘ ન આવતી હોય તો—પીપરીમૂલના ચૂર્ણને ગોળમાં કાલવી ઉપરથી લેંસનું દુધ પીવું. ઉંઘ આવશે.

૧૮ પરિણામશૂળમાં—પીપરના કલક અને કવાથમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી મધ સાથે ચાટવાથી અને ઉપરથી અનુપાન તરિકે દુધ પીવાથી ગમે તેવું વધેલું પરિણામશૂળ અવશ્ય મટે છે.

શોઢલ— ૧૯ જીર્ણવરમાં—ગોળ અને પીપર ખાવાથી કાસ, અણ્ણ, અગ્નિ, શ્વાસ, પાંડુ, કૃમિરોગ, જીર્ણવર, અગ્નિમાંથી વિગેરે મટે છે.

૨૦ ઝાડા માટે—દુધ સાથે પીપરનું ચૂર્ણ લેવું. ત્રણ દિવસ પીવાથી ગમે તેટલા લાંબા કાળનો મરડો મટાડે છે.

૨૧ કમળામાં—વાવડીંગ અને પીપરનું નસ્ય અને અંજન કરવું.

૨૨ હેકકીમાં—પીપર અને સાકર બન્નેને પાણીમાં મીલાવીને નસ્ય આપવાથી હેકકી બેસી જાય છે.

૨૩ વિષમજ્જવરમાં—પીપરીમૂલનું ચૂર્ણ મધ ધી સાથે ચાટીને ઉપરથી સારી રીતે ઉકાળેછું ગાયનું દુધ પીવું. હૃદ્રોગ, ખાંસી અને વિષમજ્જવર મટે છે.

૨૪ કફજન્ય હરસમાં—પિપ્પલીવર્ધમાનનો પ્રયોગ અજમાવવો.

૨૫ કશેદર અને વાતોદરમાં—પિપ્પલીવર્ધમાનના પ્રયોગ જેવો બીજો એક પણ ઉપાય ઉદરરોગ માટે અર્કેસીર નથી.

૨૬ પ્લીહોદરમાં—પીપર અને લોહનું ચૂર્ણ દુધ સાથે સેવવું.

૨૭ દાંત અંબાઈ ગયા હોય તો—પીપરનું ચૂર્ણ, મધ અને ઘીમાં મેળવીને મ્હોંમાં રાખવું.

૨૮ ગંડમાલામાં—પિપ્પલીવર્ધમાનનો પ્રયોગ અજમાવવો સારો છે.

૨૯ નાનાં બચ્ચાંને દાંત વહેલા કુટી નીકળે તે માટે—મધમાં પીપર મેળવીને દાંતનાં પેઢાં ઉપર ઘસવું.

૩૦ કાનના ચસકામાં—પોટલીમાં પીપરના ચૂર્ણને બાંધીને તે અંગાર ઉપર મૂકવી. તેમાંથી જે ધૂમાડો નીકળે તે કાનમાં લેવાથી કાનની દુર્ગંધ અને શૂલ-બન્ને મટે છે.

Actions & Uses—Stimulant, carminative, laxative, and alterative; given in chest affections, dyspepsia, chronic cough, enlargement of the spleen and other abdominal viscera, gout, lumbago, &c; as a resolvent they are useful in relieving symptoms due to obstructions of the liver and spleen. With pākḥāṇbheda a paste of them is applied to the breast as a lactagogue.

R. N. Khory. II p. 519.

ઉદ્ભવ—રૂ. નિ. પા. ૧૮૬; વનસ્પતિ. શુભ્રાદર્શ. પા. ૫૨૬; N. p. 276; Indi. Medi Plants. p. 1090.

N. O. Piperaceæ

नाभोः—मरिचम्, बह्मजम्, धर्मपत्तनम्, ऊषणम्, धन्वन्तरि (संस्कृत);
भरीयां (शुभरात); तीषां (कडीयावाड); भिरिच, भिरे (भरीडी);
Black pepper—ब्लैक पीपर (अंग्रेज); Piper nigrum—पाधपर नाधभम
(बेटीन).

गुणाः—

मरिचं कटुतिक्तोष्णं पित्तकृत् श्लेष्मानाशनम् ।

वायुं निवारयत्येव जन्तुसन्ताननाशनम् ॥

॥ ध. नि. ॥

मरिचं कटुतिक्तोष्णं लघु श्लेष्माविनाशनम् ।

समीरकमिहद्रोगहरञ्च रुचिकारकम् ॥

॥ रा. नि. ॥

मरिचं कटुकं तीक्ष्णं दीपनं कफवातजित् ।

उष्णं पित्तकरं रुक्षं श्वासशूलकृमीन् हरेत् ॥

तदार्द्रं मधुरं पाके नात्युष्णं कटुकं गुरु ।

किञ्चित्तीक्ष्णगुणं श्लेष्मप्रसेकि स्यादपित्तलम् ॥

॥ भा. प्र ॥

चरक—

१ कासे—लिह्यान्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ।

सर्वकासहरं श्रेष्ठं लेहं कासादितो नरः ॥ चि. २२

सुश्रुत—

२ अपतानके—अभुक्तवता पीतमन्त्रं दधि मरिचवचायुतं अपता-

नकं हन्ति ॥ चि. अ. ९

वाग्भट—

३ प्रवाहिकायाम्—पिबतः सूक्ष्मं रजो मरिचजन्म वा ।

चिरकालानुसक्तपि नश्यत्याशु प्रदाहिका ॥ चि. ९

४ रात्र्यान्ध्ये—दध्ना विघृष्टं मरिचं रात्र्यान्ध्याञ्जनमुत्तमम् ॥

अ. १३

हारीत—

५ रसवृद्धयर्थम्—मरिचैः कथितं दुग्धं पाने रात्रौ प्रशस्यते ॥

रसानां तेन वृद्धिः स्यात् ॥ चि. १०

માવમકાશ— ૬ બુક્તસ્ય સર્પિષઃ પાકાર્થમ્—.....સર્પિઃ । મરિચાદપિ તચ્છીઘ્રં પાકં યાત્યેવ.....॥

૭ અતિનિદ્રાપ્રશમનાર્થમ્—સૌદ્રાશ્વલાલાસંઘટ્ટૈઃ મરિચૈઃ નેત્રમં-જનાત્ । અતિનિદ્રા શમં યાતિ તમઃ સૂર્યોદયાદિવ ॥

૮ સર્વેષુ પીનસરોગેષુ—સર્વેષુ સર્વકાલં પીનસરોગેષુ જાતમાત્રેષુ । મરિચં ગુહેન દક્ષા બુઝતો નરઃ સુખં લભતે ॥

બંગસેન— ૯ નિદ્રાલાભાર્થમ્—મરિચં લાલયા ઘૃટં કસ્તૂર્યાંજનમિષ્યતે । ત્રિરાત્રાદપિ સજ્જણં નિદ્રામાપ્નોતિ માનવઃ ॥

૧૦ શિશ્નોઃ શોથે—મરિચં નવનીતાદ્યં શ્લોથઘ્નં મક્ષયેત્ શિશુઃ ॥

ધૈર્યમનોરમા— ૧૧ કૃશાધિકારે—માસદ્વયં પ્રકુર્યાદ્દશમરિચોપેતમેકતામ્બૂલમ્ । સ્વાત્વા સુશીતમમ્મઃ પિબેત્ કૃશઃ સ્યાદાતિસ્થૂલઃ ॥

૧૨ શૂલે—શૂલં તદાશુ શમયેત્ વિષ્મૂત્રે ચ્યાવયોજિયતમ્ । સ્તન્યનિઘૃષ્ટં મરિચં નાસિ (?) નિહિતં નાશયેચ્છૂલમ્ ॥

૧૩ પામાયામ્—અભિનવગોઘૃતેન મરિચસ્ય રજઃ પિબતામ્ । હુતવહદેશકાલબલદોષસાત્મ્યવતામ્ ॥ જઘનકરાક્કુલિવિવર-કૂર્પરજાનુભવાઃ । કરરુહવાન્ધવાઃ સપદિ યાન્તિ રુજઃ શમનમ્ ॥

૧૪ ચક્ષુઃકણ્ઠૂતિમિરનાશાર્થમ્—ચિંચાસ્વરસનિઘૃષ્ટં મરિચં સાય-ન્તને તથા સાજ્યમ્ । અક્ષિનિષિક્તં શમયતિ કણ્ઠૂં તિમિરં ચ વાતાત્થમ્ ॥

વૈદ્યક્રમાં મરીનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ ખાંસીમાં—મરીઆંનું ચૂર્ણ મધ, ઘી, અને સાકર સાથે ચાટી જવાથી બધી બાતની ખાંસી મટે છે. ચિ. ૨૨.

સુશ્રુત— ૨ હીસ્ટીરીયામાં—જરા પશુ ખાધા વિના, નયણા કોઠે ખાડું દહીં, વજ, અને મરી પોવાથી હીસ્ટીરીયા મટે છે. ચિ. અ. ૫.

વાગ્બટ— ૩ ઝાડામાં—મરીનું ખારીક ચૂર્ણ પાણી સાથે ખાઈ જવાથી ગમે તેટલા ઢાંળા વખતનો મરડો મટી જાય છે. ચિ. ૬

૪ રતાંધળાપણામાં-ઠહીમાં મરી ઘસીને આંખમાં આંજવું.
રતાંધળાપણા માટે ઉત્તમ આંજન છે. ઉ. ૧૩

હારીત— ૫ રસની વૃદ્ધિ માટે-મરીઆંથી ઉકાળેલું દુધ રાત્રિએ પીવાથી
રસવૃદ્ધિ થાય છે. ચિ. ૧૦.

ભાવપ્રકાશ- ૬ ખાધેલું ઘી પચાવવા માટે-મરીનું ચૂર્ણ કાકી જવાથી
ધી પચી જાય છે.

૭ બહુ ઉંઘ આવતી હોય તે અટકાવવા-ઘોડાની લાળ
(બધું મુસાફરી કરીને આવ્યા પછી ઘોડાના મ્હોંમાંથી જે
સફેદ શીણ આવે છે તે), મધ, અને મરીનું ચૂર્ણ-એકઠું
કરી આંખમાં આંજવાથી અતિ નિદ્રા મટી જાય છે.

૮ સર્વ જાતના સળેખમમાં-અધોળા ઠહી, ૧ રૂપીઆભાર
ગોળ અને પાવલીભાર મરીનું ચૂર્ણ-આટલું પીવાથી ગમે
તેવું સળેખમ મટી જાય છે.

ખંગસેન- ૯ નિદ્રા લાવવા માટે-ઘોડાની લાળમાં ઘસીને મરી આંખમાં
આંજવાથી ત્રણ દિવસથી ઉઠી ગયેલી ઉંઘ હશે તો તે પણ
આવે છે.

૧૦ બાળકોના સોળમાં-માખણ સાથે મરી ચટાડવાથી સોળો
મટે છે.

વૈદ્યમનોરમા-૧૧ જીડું થવું હોય તો-નાગરવેલના એક પાનમાં હમેશાં
૧૦-૧૦ મરીના ઢાણા ખાવા અને ઉપરથી ઠંડું પાણી પીવું.
જે મહિના સુધી આ પ્રયોગ કરવાથી ગમે તેવો કૃશ માણસ
પણ જડો થાય છે.

૧૨ શૂદ્ધમાં-ધાવણમાં ઘસીને મરીનું નરય લેવાથી શૂદ્ધ મટે છે.

૧૩ ખસમાં-મરીનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ તુરતના તાજા ગાયના ઘીમાં
કાલવીને ખસ ઉપર ચોપડવાથી અને હિત તેમજ સાત્ત્વ્ય
એવો ખોરાક ખાવાથી ખસ મટી જાય છે.

૧૪ આંખમાં ચેળ આવતી હોય કે આંખ પડતી હોય
તો-આંખલીના પાનના રસમાં મરી ઘસીને સ્કેજ ઘી
નાખીને સાંજે આંજવાથી ચેળ તેમજ આંખ મટે છે.-

વૃક્ત્ય-ચરકે શિશોવિરેચન, હીપનીય, કૃમિદન અને શૂભ્રશમન વર્ગમાં મરીનો ઉલ્લેખ કરે છે. ત્રિકટુમાં મરી આવે છે. સફેદ અને કાળાં જોવાં બે ભતનાં મરી થાય છે.

Actions & Uses—It is a local irritant, causing intense burning on the skin. In medicinal doses it stimulates the heart, the kidneys and the mucous membrane of the urinary and intestinal tracts. It is eliminated in the urine and fæces. In large doses it causes abdominal pain, vomiting, irritation of the bladder and urethra, and urticaria on the skin. As a gastric stimulant it is chiefly used in flatulence, dyspepsia and atony of the stomach; like cubeb it is given in gonorrhœa, gleet and hæmorrhoides and other rectal disorders. Piperin acts as an antiperiodic and antipyretic. It relieves intermittent fevers by causing perspiration. ...The oil is applied to muscular rheumatic pains, headache and to pain of hæmorrhoides.

R. N. Khory II p. 521.

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. Plants p. 1096; રૂ. નિ. પા. ૧૯૮; N. p. 275.

૩૩૧ ચણકબાબ.

N. O. Piperaceæ.

નામો—કંકોલ, કક્કોલ, મારિચમ્ (સંસ્કૃત); ચણકબાબ (ગુજરાતી); કાપૂરચિન (મરાઠી); ચીનીકબાબ, કબાબચીની (હિંદી); Cubeb pepper—કથુબેબ પીપર (અંગ્રેજી); Cubeba officinalis—કથુબેબા ઓફીસીનેલીસ (લેટીન).

ગુણ— કંકોલં કટુતિક્તોષ્ણં વક્ત્રજાડચહરં પરમ્ ।

દાિપનં પાચનં રચ્યં કફવાતામકૃતનમ્ ॥

॥ રા. નિ ॥

કંકોલં લઘુ તીક્ષ્ણોષ્ણં તિક્તં હૃદયં રુચિપ્રદમ્ ।

આસ્ત્રહૃદ્રોગદૌર્ગન્ધ્યકફવાતામયાધ્યહત્ ॥

॥ મા. પ્ર ॥

કંકોલં કટુકં તિલ્તં ઉષ્ણં દીપનપાચનમ્ ।
 રુચ્યં હૃદયં સુગંધિ ચ લઘુ ચ કફનાશકમ્ ॥
 મુલનાહયં વાતરોગં હૃદ્રોગં ચ કૃર્મીસ્તથા ।
 અંધત્વમુલ્લદૌર્ગન્ધ્યમામં ચૈવાગ્નિમાંઘ્રકમ્ ॥
 નાશયેત્ ઇતિ ચ પ્રોક્તમૃષિભિસ્તત્તત્તદર્શિભિઃ ।
 એતે ગુણાસ્તુ સુનૃહત્ કંકોલસ્યાપિ ગચતે ॥

॥ નિ. ર. ॥

કંકોલકં લવંગં ચ તિલ્તં કટુ કફાપહમ્ ॥

॥ સુશ્રુતઃ ॥

વર્ણન--ચણકબાબની જે જાત છે. એક નાની અને ખીણ મોટી. ચણ-
 કબાબનો પરિચય શ્રી કૈયટ્ટેવે નીચે પ્રમાણે કરાવ્યો છે:-

કંકોલવલ્લિકા વાઢદલા મરિચસંફલા । કંકોલં મરિચસ્થૂલં સ્વાદે મુક્તકસાનિમમ્ ॥
 દ્વિતીયં કોલસદૃશં સ્થૂલં વલ્કલસંયુતમ્ । કંકોલકં શુભં વિદ્ધિ વોષ્ટિતં સૂક્ષ્મયા ત્વચા ॥
 મરિચામં વરં પ્રોક્તમપરં મધ્યમાધમમ્ ॥

અર્થાત્ ચણકબાબની વેલ થાય છે. પાન મોટાં થતાં હશે. ફળ મરી-
 તીખાં જેવાં થાય છે; સ્વાદમાં મોથના જેવો સ્વાદ હોય છે. મોટાં ચણકબાબ
 બાર જેવડાં મોટાં થાય છે અને તેની ઉપર બહી છાલ હોય છે. આ મોટી
 જાત સારી ગણાતી નથી. મરી જેવાં નાનાં ચણકબાબ જે આપણા બબરોમાં
 મળે છે તેજ જાત છે. શિવનિધંદુકાર એને ‘ મુખમાં શીતલતા લાવનાર ’
 તરિકે ઓળખાવે છે. ‘ ઉલ્લકદ્વીપમ્ ’ આણું નામ છે તે ઉપરથી તે જેટ (ઉલ્લક
 એ કયો જેટ હશે તે મારાથી સમજાતું નથી.)માં થનાર વસ્તુ લાગે છે. ઉમવા (?)
 જેટથી ચણકબાબ હિંદમાં આવે છે એમ ગાંધીઓનું કહેવું છે. મહોમાં
 રાખવાથી સુગંધી-ખુશબો આવે છે.

વક્તવ્ય--ઘણા પ્રાચીન સમયથી ચણકબાબ પાનના મસાલામાં અથવા
 તો એકલો મુખશુદ્ધિને માટે વપરાતો આવ્યો છે. ચરકમાં ‘ ધાર્યાપ્યાસ્યેન વૈશ-
 ઘ્વરુચિસૌગન્ધ્યમિચ્છતા । ’ એ યાદીમાં કછોલક પણ ગણાવેલું છે (સ્. ૫-૭૦).
 મુખરોગમાં ખદિરાદિશુટિકાના પાકમાં કછોલક ચોળાયલું છે. વાતરોગના બલા-
 તેલમાં સુગંધિ માટે તે પડેલું છે. સુશ્રુતમાં પણ પાનના મસાલામાં કંકોલનો
 ઉલ્લેખ છે. અંગ્રેજી વૈદ્યામાં આણું તેલ અને ટીકચર વપરાય છે.

Pharmacology-પીપરના જેવા જ એના ગુણ છે. નાની માત્રામાં
 એ ઉત્તેજક છે, પાચક છે અને વાતદન છે. મોટી માત્રામાં તે પાચનક્રિયાને

વિકૃત કરનાર છે. ઘણી મેટ્રી માત્રામાં જઠર અને આંતરડાંમાં ઠાઠ-ગળતરા ઉપજાવે છે.

અલ્પકબાળ જલદીથી લોહીમાં મળી જાય છે અને તે ક્રોધેખા જેવું જ કામ ધાતુ અને અવયવો ઉપર કરે છે. ધાસ્યત્રની સ્ત્રેષ્ઠકલામાંથી આ વધારે આવ કરાવે છે; જનનેન્દ્રિયની સ્ત્રેષ્ઠકલામાંથી પણ આથી વધારે આવ માગ છે અને એ બધાંને જંતુરહિત બનાવે છે. મૂત્રપિંડ અને આમલીના કાર્યને પણ તે વેગ આપે છે. કેટલીક વખત એનાથી ખુજલી પણ ઉઠે છે.

કફના ગળકામાં અને પેસાળમાં આ પાછું નીકળી જાય છે.

કફ, શરદી, ગલક્ષત વિગેરે માટે જે સોગડીઓ બનાવવામાં આવે છે તે બધામાં અલ્પકબાળ પડે છે. અલ્પકબાળની બીડી પીવાથી ઘણી વખત હમનો હુમલો નરમ પડે છે. જનનેન્દ્રિય અને પેસાળના અવયવો ઉપર આની ખાસ અસર હોવાને લીધે અલ્પકબાળ પરમીયામાં અને મૂત્રસાદ (Cystitis)માં ખાસ વપરાય છે.

(રાખાલકાસ ધોષ. મેટ્રીરીઆ મેડીકા પા. ૪૮૧.)

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૨૩૩; Indig. Drugs. p. 241.

जातिफलादि वर्ग

N. O. Myristiceæ.

३३२ अथङ्ग-अवन्त्री.

नामै—१ जातिफलम्, मदशोण्डम् (संस्कृत); अथङ्ग (शुभराती. अंगाली. डिंही. भराडी); Nut-meg-नटमेग (अंग्रेज); Myristica fragrans भीरीरुटीका त्रेअ-स. (बेटीन).

२ जातिपत्री, जतिकोषा, सौमनसायिनी संस्कृत); अवन्त्री (शुभराती); अथपत्री (भराडी); अविन्त्री [डिंही]; अत्री [अंगाली]; Mace-मेस (अंग्रेज); M. fragrans-भीरीरुटीका त्रेअ-स [बेटीन].

गुणाः— जातिफलं रसे तिक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनं लघु ॥
कटुकं दीपनं ग्राहि स्व लेप्मानिलापहम्
निहन्ति मुखवैरस्य गुणकृष्णताम् ।
कृमिकासवमिश्वासशापनिषहदुजः ॥
जातिपत्री लघुः स्वादुः कटूष्णा रुचिवाकृत् ।
कफकासवमिश्वासतृष्णाकृमिविषापहा ॥

॥ भा. प्र. ॥

जातिफलं कषायोष्णं कटु कंठामयार्तिहृत् ।
वातातीसारमेहघ्नं वृष्यं दीपनदं लघु ॥
जातिपत्री कटुस्तिक्ता सुरभिः कफनाशिनी ।
वक्रवैशद्यजननी जाड्यदोषनिकृंतनी ॥

॥ रा. नि ॥

तैलं जातिफलोद्भूतं समुत्तेजनमाग्निदम् ।
जीर्णातिसारशमनमाध्मानाक्षेपशूलनुत् ॥
आमवातहरं बरुयं दंतवेष्ट्रणार्तिनुत् ॥

॥ आत्रेयसंहिता ॥

चक्रदत्त— १ पीपासोत्क्लेशयोः—पिपासायामथोत्क्लेशेजातिफलस्य वा शीतम्।

(अग्निमान्वाचि०)

भावप्रकाश— २ व्यंगनीलिकासु—जातिफलस्य लेपस्तु हरेत् व्यङ्गं च नीलिकाम्

(मुखरोगचि०)

વંગસેન— ૩ વિપાદિકાયમ્—પિષ્ટા જાતિકલં લેપાદ્વિનિહન્તિ વિપાદિકામ્ ॥
(કુષ્ઠાધિકારે)

વર્ણન—ભયફળનાં ગાંઠ મલાયા દ્રીપકલપમાં અને પીનાંગમાં થાય છે. મદ્રાસ તરફ સમુદ્રકિનારાવાળી ભૂમિમાં પણ તે થાય છે. ભયફળ એ વૃક્ષનાં બીજ છે. આ બીજને વળગેલી અને ફળના સૌથી ઉપરના પડને અંદરથી વળગેલી એવી એક કેસરીયા રંગની છાલ હોય છે તેજ ભવંત્રી. ભયફળ અને ભવંત્રી બન્નેમાંથી સુગંધી તેજ કાઢવામાં આવે છે જે ઘણા કામમાં આવે છે.

વેદકમાં ભયફળનો ઉપયોગ.

ચક્રદત્ત— ૧ અલ્પભૂમાં—તરસ બહુ લાગે છે અને ઉલટી થાય છે ત્યારે ભયફળનો ઠંડો ઠવાથ પીવા આવે.

(અગ્નિમાંલયિ૦)

ભાવપ્રકાશ— ૨ વ્યંગ અને નીલિકામાં—ભયફળ ઘસીને ચોપડવાથી વ્યંગ અને નીલિકા મટી જાય છે.

બંગસેન— ૩ પગ ફાટયો હોય તો—ભયફળ ઘસીને ચોપડવાથી પગમાં પડેલી ફાટો મટી જાય છે. [કુષ્ઠાધિકારમાં].

વક્તવ્ય—ઘણા લાંબા વખતથી ભયફળ-ભવંત્રી પાનના મસાલામાં વપરાતાં આવ્યાં છે. કહેવાય છે કે રસચિકિત્સાનો પ્રચાર થયો તે પછીથીજ ભયફળ-ભવંત્રીનો વધુ ઉપયોગ વેદકમાં થવા લાગ્યો છે.

Actions & Uses—Aromatic, stomachic and stimulant. In small doses it stimulates digestion, increases appetite, relieves flatulence, dyspepsia and colic. In large doses it causes stupor and delirium. As a carminative, anodyne, and astringent it is given in diarrrhœa and dysentery, to allay nausea and vomiting; small doses, frequently given, relieve strangury. A paste of it is used as an external application to the head in headache, palsy, cramps &c. The wood is used as an astringent to check diarrrhœa. The oil is stimulant and carminative; and in large doses narcotic and is given in atonic dyspepsia, diarrrhœa and as an adjunct to other stimulant medicines. Locally, diluted with bland oil, it is applied in rheumatism, paralysis, sprains &c. Butter of nutmeg is externally applied in rheumatism, contusions, sprains &c. Mace is used for the same purpose as the kernal.

R. N. Khory II p. 524.

ભાવાર્થ—જયફળ અને જીવંત્રી પાચક, સુગંધી અને ઉષ્ણ છે. અદ્ય માત્રામાં ખાવાથી તે પાચનક્રિયાને વધારે છે, ભુખ લગાડે છે અને ઉદરાધ્માન, અતિસાર અને શૂલ વિગેરેને મટાડે છે. અતિમાત્રામાં લેવાથી મૂઠતા અને પ્રલાપ થાય છે. તે પાચક, વેદનાહર અને ગ્રાહી હોવાથી અતિસાર, સંઘ્રહણી, મોળ અને ઉલટી વિગેરેમાં વપરાય છે. થોડી માત્રામાં આપવાથી મૂવકૃચ્છ્ર અને રક્તમૂત્રમાં ક્ષિતકર છે. માથાના દુખાવામાં, વાતવ્યાધિમાં અને હાથપગના સંકોચમાં બાહ્યોપચાર તરિકે જયફળ લગાડવામાં આવે છે. જયફળ વૃક્ષનાં કાષ્ટ સ્તંભક છે અને તે અતિસારમાં વપરાય છે. તેણે ઉષ્ણ, વાયુનાશક છે અને ખીણ પાચક અને ઉત્તેજક ઢવાઓ સાથે ચોજવામાં આવે છે. તેણે મોટી માત્રામાં માફક છે અને અગ્નિમાંધ, અતિસાર વિગેરેમાં ચોજવામાં આવે છે. આ તેણે સરસીયા તેલમાં મેળવીને તે સંધિવા, પક્ષાઘાત, લયક વિગેરેમાં માલીશ કરવા માટે અપાય છે. જીવંત્રી જયફળની માફક જ શુષ્કવાળી છે.

(ખેડી. ભા. ૨. પા. ૫૨૪).

ઉદ્દેશ—ફ. નિ. પા. ૨૩૦-૨૩૨; Brandis. p. 524. ઇંગ્લીસે આ generanી ૧૫ Species ગણાવેલી છે.

તમાલપત્રા-વર્ગ

N. O. Laurineæ.

૩૩૩ તમાલપત્ર.

નામો—તમાલપત્ર, પત્ર (સંસ્કૃત); તમાલપત્ર (ગુજરાતી. મરાઠી); તેજપાત (હિંદી); Cinnamomum Tamala—સીનેમોમમ તમાલ (બેટીન).

ગુણા:— પત્રકં મધુરં કિંચિત્ તીક્ષ્ણોષ્ણં પિચ્છિલં લઘુ ।

નિહન્તિ કફવાતાશ્નોદ્દહાસારુચિપીનસાન્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

પત્રકં લઘુ તીક્ષ્ણોષ્ણં કફવાતવિષાપહ્ન ।

વસ્તિકંદૂતિદોષધ્નં મુક્તમસ્તકશોધનમ્ ॥

॥ રા. નિ ॥

પત્રમુષ્ણં લઘુ શ્લેષ્મદ્દહાસાર્શ્નોદનિલાપહ્ન ।

દ્વદ્રોગં પીનસં ચૈવ ત્રિદોષમપિ નાશયેત્ ॥

॥ મ. નિ. ॥

પત્રકં કફવાતાશ્વદ્દહાસારોચકાપહ્ન ॥

॥ શ્લોક: ॥

વક્તવ્ય—તમાલપત્ર એ શેનાં પાન છે તે સંદિગ્ધ છે. પ્રતાપીપૂર્વોક્તઃ યઃ ત્વગ્વૃક્ષઃ તસ્ય પત્રાણિ તમાલઃ । આમ રાજનિઘંટુકારના મત મુજબ તો તબના આડનાં પાન એજ તમાલપત્ર લાગે છે. તેમાં સુગંધ હોય છે. એનાં આડ મલ-ખાર અને સીલોન તરફ થાય છે. અત્યારના અંગ્રેજ લેખકોએ પણ તાલીસ અને તમાલપત્રોમાં ગોટાળો કરેલો છે. સીઓ લલાટમાં ચાંદલો કરે છે તેનો એક પથોઈ પણ ‘તમાલપત્ર’ અમરકોષમાં છે ટીકાકાર ભાનુજી દીક્ષિતે ‘તમાલપત્રમ્ ઇવ’ એમ ત્યાં આગળ સમજીતી આપેલી છે. પ્રથમના વખતની સીઓનાં લલાટતિલક કેવા આકારનાં હશે એ ચોક્કસ રીતે કહી શકાય તેમ નથી; પણ પાન બહુ નાનાં અને ગોળાકાર હશે એમ વર્ણન ઉપરથી લાગે છે.

સુશ્રુતે શિરોવિરેચનમાં પત્ર ગણ્યાં છે. ચરકે કુષ, કાસ, શ્વાસ, વિગેરેમાં તમાલપત્ર યોજેલાં છે. તમાલ નામનું એક ખીજું આડ પણ થાય છે, પણ તેનાં પાન આ નથી.

ગુણુ—તમાલપત્ર ઉષ્ણ, લઘુ, કફમ, અરૂચિને મારનાર, હરસનો નાશ કરનાર, હૃદ્રોગ, પીનસ અને ત્રિદોષ વિગેરેમાં હિતકર છે; અરૂચિ મટાડે છે; સુગંધી છે અને તેથી સુગંધવાળી માથાની પીડા મટાડે છે.

નવ્યમત—પંબળ તરફ તમાલપત્ર ઉષ્ણ મનાય છે અને સંધિવામાં વપરાય છે. તે શૂલ અને અતિસારમાં પણ વપરાય છે. છાલ પરમીયામાં અપાય છે. “ પ્રસવ પછી જે સ્ત્રાવ થાય છે તે ન થતો હોય તો છાલનો કવાથ અથવા સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ અપાય છે અને તે બહુ જ સાફ કાયદાકારક છે.”

(ડૉ. રૅટન. વૉટ ડીક્ષનેરીમાં.)

ડૉ. હુપર લખે છે—“ આ જાતનાં (Genus Cinnamomum) ઝાડની છાલ ભેગી કરતી વખતે, અભણ દેશીઓ, ‘ લીટ્સીયા ’ (Litsœa) નામની જાત (Species) ની છાલને જૂલથી ભેગી કરે છે. લીટ્સીયાની કરેક જાતોમાં તમાલપત્ર જેવી જ સુગંધી હોય છે, પણ તે ઘણી જ ઝેરી છે; કારણ કે તેમાં એક એવું ઝેરી તત્ત્વ રહેલું છે કે જે ‘ સ્ટ્રીકનીન ’ જેવું જલક છે.”

નોંધ—હિમાલય, સિંધુના મૂળ પાસે, શુતાન, સીક્રિમ, સીલહટ અને ખાસી પર્વતોમાં જ આ ઝાડ થાય છે. બારે માસ લીલું રહેનાર આ ઝાડ અત્યંત સુગંધી હોય છે. મુંબાઈના બજારમાં ૪-૫ ઈંચ લાંબાં, મુંબાળાં, અને રહેજ સુગંધવાળાં જે પાન મળે છે તે તમાલપત્ર ખરાં છે એમ શ. જય-કૃષ્ણભાઈનું માનવું છે. ગુજરાત પ્રાંતિક વૈદ્ય સંમેલન વખતે ખરાં તમાલપત્ર અને તાલીસપત્રના નોખા નોખા નમુના તેઓશ્રીએ બતાવ્યા હતા.

તમાલની જગાએ ઘીલ એક વેલનાં પાન વપરાય છે. બાગોમાં મેલાલ્યુકા નામની Myrtaceae વર્ગની એક અતિ સુંદર, લાલ ફુલની વેલ થાય છે. એનાં પાનને ચોળવાથી તેમાંથી અતિ મનોહર સુગંધ આવે છે. મથુરાં, વૃંદાવન, શ્રીનાથજી વિગેરે ઠેકાણે તમાલપત્રને બદલે આનાં જ પાન વેચાય છે એમ પૂ. જયકૃષ્ણભાઈ કહે છે.

Diospirous tomentosae—વરખલી, ઢેકી (ચરોતર); મકરોડી (પાટણ); કૃષ્ણતમાલ (મજ)—નામના ઝાડને મજ તરફ કૃષ્ણતમાલ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ચરોતરમાં આ ઝાડ ખૂબ થાય છે. તે શું કામમાં આવે છે તેની મને ખબર નથી. N. O. Ebenaceae. નર્ન સાહેબે આનો ઉલ્લેખ નથી કરેલો. ત્યાંના લોકો તેનાં પાંદડાંનો તાવમાં નાહ લે છે એમ મેં સાંભળ્યું છે.

ઉલ્લેખ—રૂ. નિ. પા. ૧૭૮; Indi Medi Plants. p. 1098; Brandis p. 533.

૩૩૪ તજ.

N. O. Laurineæ.

નાભે—વરાઙ્ગમ્, ત્વક્, ગુહત્વક્, સૈહલમ્, ચોચં, લાટપર્ણમ્ [સંસ્કૃત]; તજ (શુભશતી); હાલથીની (મરાઠી. હિંદી); Cinnamon Bark—સીનેમોન્ બાર્ક (અંગ્રેજી); Cinnamomum Zeylanicum—સીનેમોમમ્ ઝેલેનીકમ્ (લેટીન).

ગુણા:—

વરાઙ્ગમ્ લઘુ તૌક્ષ્ણોષ્ણં કફવાતવિષાપહમ્ ।
કંઠવક્ત્રરુજો હ્રન્તિ શિરોરુમ્ભસ્તિ શોષનમ્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

ત્વચમ્તુ કટુકં શીતં કફકાસવિનાશનમ્ ।
શુક્લામશમનચૈવ કંઠશુદ્ધિકરં લઘુ ॥

॥ રા. નિ. ॥

ત્વચં લઘૂષ્ણં કટુકં સ્વાદુ તિક્તચ્છ રુક્ષકમ્ ।
પિત્તલં કફવાતવ્નં કણ્ઠમારુચિનાશનમ્ ॥
હૃદ્વાસ્તિરોગવાતાર્શ્નઃકૃમિર્પાનિમશુક્રહન્ ।
મુરભિઃ શકલા વર્ણ્યા મુલ્લશોષતૃષાપહા ॥

॥ મા. પ્ર ॥

વક્ષિમાન્ધ્યાનિલહરમાધ્માનાક્ષેપનાશનમ્ ।
વાન્ત્યુત્ક્રેશ્વપ્રશ્નમનં સંપ્રાહિ દશનાર્તિહૃત્ ॥
ત્વાચં તૈલં રજઃત્રાવિ તોયે ક્ષિપ્તં નિમજ્જતિ ।

॥ આત્રેયસંહિતા ॥

વર્ણન—તજનાં ઝાડ સીલોનમાં ઘણાં થાય છે અને એજ કારણથી એવું નામ 'સૈહલમ્' પડેલું છે. હાલમાં આયર્લેન્ડના પશ્ચિમ કિનારા તરફ તેનાં ઝાડ ઉછેરવામાં આવ્યાં છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં મલબાર તરફ આનાં ઝાડ થાય છે, ચીનમાં પણ થાય છે. એનાં પાનને તેજપત્ર કહે છે જેને તમાલપત્રની જગોએ હોકો વાપરે છે. આનાં પાન સૂકાય છે ત્યારે લવંગ જેવાં સોડાય છે. ઝાડની ડાંડલીઓ ઉપર સફેદ રંગનાં ફુલ આવે છે જેની સુગંધી ગુલાબનાં ફુલને મળતી આવે છે. તેનાં ફળ કરમહાના ફળ જેવડાં આવે છે. ફળને ઉકાળવાથી મીઠુ જેવું તેલ નીકળે છે જે મીઠુળતી બનાવ-

વાના કામમાં આવે છે. સીલોનમાં સૌથી ઉંચી જાતની તજ થાય છે એમ કહેવાય છે. આ જાડની અંતરછાલમાંથી એક જાતનું ઉડનાઈ તેલ નીકળે છે. છાલમાંથી, પાનમાંથી, અને મૂળમાંથી, આમ ત્રણ જાતનું તેલ કાઢવામાં આવે છે.

ગુણ—તજ ઉષ્ણ છે, કફ અને વાના રોગોને હરે છે, પિત્તલ છે, અ-
રૂચિ, આમ, કૃમિ, પીનસ વિગેરેને મટાડનાર છે. તે શુકલ છે, મુખ સાફ
કરનાર છે, તરસને છીપાવનાર છે.

હૃદયના રોગો, મૂત્રાશયના રોગો, હરસ, વિગેરેમાં પણ તજ ઉપયોગી છે.

નોંધ—તજનું ચૂર્ણ ૨૦ ગ્રેનના વજનમાં મરડા માટે જગપ્રસિદ્ધ
હવા છે. (આસીસ્ટન્ટ સર્જન. ડી. એન. ઘોષ. મીરત). નષ્ટાર્થવના ચોક્કસ
રૂપમાં તજનું તેલ (આઈલ સીનેમો) ઉપયોગી દેખાય છે. (સરજન મેજર
જી. વાઈ. હંટર-કરાંચી). ઉષ્ણતા સાથે હોજરીને શક્તિ આપનાર, દીપન
પાચન તરિકે અને અતિસાર તથા આફરા માટે તજનું તેલ ઉપયોગી છે.
માથાની વ્યથામાં તેમજ ચસકા અને અસહ્ય લાગતી શિરોવ્યથાને માટે બન્ને
લમણ ઉપર તે લગાડવામાં આવે છે. (કે. એન. એ. ઢાકા)

વક્તવ્ય—મુશ્વતે એલાદિગણમાં તજનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ચરક અને
મુશ્વતમાં તજ અનેક જગોએ યોજાયેલી છે.

તમાલપત્રનાં જાડની છાલનો તજમાં લેગ કરવામાં આવે છે.

Actions and Uses—The bark is an agreeable carminative antispasmodic, aromatic, stimulant, astringent and germicide and is used as adjunct to other medicines. The oil has no astringency. It is a vascular and nervine stimulant. In large doses the oil is an irritant and narcotic poison. In medicinal doses it is a good remedy for flatulence, paralysis of the tongue, enteralgia and cramps in the stomach; also to check nausea and vomiting. As an antiseptic it is used as an injection in gonorrhœa. As a germicide it destroys the pathogenic bacilli and is used internally in typhoid fever. The bark is hæmostatic, and has a specific action on the uterus and is given in othe uterine hæmorrhages; also given in flatulence, nausea, vomiting and to check diarrhœa and the gripes caused by other medicines. Cinnamic acid is anti-tubercular and is used as an injection in phthisis.

(R. N. Khory. Vol II p. 521.)

ભાવાર્થ—તજ સરસ વાયુનાશક, આક્ષેપહર, મુગંધી, ઉષ્ણ, સંક્રાંત્યક અને રોગોત્પાદકજીવાણુનાશક છે. બીજાં દ્રવ્યો સાથે તે વપરાય છે. તજના તેલમાં સંક્રાંત્યક ગુણ નથી. તેલ ઘોળી માત્રામાં ઢાઢક અને ઝેરી અસર કરનાર છે. ઔષધીય માત્રામાં તેલ ગુલમમાં, જીભના પક્ષાઘાતમાં (અક્ષીસ્તંભમાં), ગ્રંથણી, આંત્રશૂલ, આમાશયમાં થતા દુખાવાથી થયેલી આંચકી, વિવભિષા અને વમન વિગેરેમાં સરસ હવાનું કામ કરે છે. એન્ટીસેપ્ટીક હોવાથી ઝોનરીયા રોગમાં તેનું ઇન્જેક્શન અપાય છે. જંતુના તરિકે તે ટાઇફોઇડ રોગના તેમ જ બીજા જીવાણુને મારે છે. તજ રક્તશોષક છે અને ગર્ભાશયની ઉપર તેની ખાસ અસર થાય છે. ગર્ભસ્થાનમાંથી થતા રક્તસ્રાવ ઉપર તજ સારી હવા છે. તજ આમાતિસારમાં અને રેશક ઔષધસેવન કરવાથી થયેલી પેટની ચુકમાં સારી હવા છે. ક્ષયમાં તજના એસીડનીટ્રું (સીનેમીક એસીડ) પીચકારી આપવામાં આવે છે. (ખોરી. ભા. ૨. પા. ૫૨૮)

ઉદ્દેશ્ય—ફ. નિ. પા. ૧૭૬; વનસ્પતિ ગુણાદર્શ પા. ૪૮૨; N. p. 278; Indig. Drugs p. 83; Brandis. p. 533; Indi Medi Plants. p. 1101.

અર્વાદે વર્ગ

N. O. Thymelaeaceae.

૩૩૫ અગર.

નામ—અગર, રાજાર્હ, લોહ, કિમિજ, જોફુક, કાલાગર (સંસ્કૃત); બધીજ
દેશી ભાષાઓમાં ‘અગર’ નામથી જ ઓળખાય છે. ઇંગ્લેન્ડ (અંગ્રેજી);
Aquilaria agallocha—અંકવીલેરીયા અંગેલોચા (લેટીન).

ગુણપ્રકાશિકા સંજ્ઞા—“વર્ણપ્રસાદનમ્” ।

ગુણા:—

સ્વાદુ સ્ત્વગુરુસાર: સ્યાત્ સુધૂમ્વો ગન્ધધૂમજ: ।

સ્વાદુ: કટુકષાયોષ્ણ: સધૂમામોદવાતજિત્ ॥

કૃષ્ણાગરુ કટૂષ્ણશ્ચ તિત્તં લેપે ચ જ્ઞીતલમ્ ।

પાને પિત્તહરં કિંચિત્ ત્રિદોષઘ્નમુદાહતમ્ ॥

કાષ્ઠાગરુ કટૂપ્પં ચ લેપે રૂક્ષં કફાપહમ્ ।

દાહાગરુ કટુકોષ્ણં કેશાનાં વર્ધનશ્ચ વર્ણશ્ચ ।

અપનયતિ કેશદોષાનાતનુતે સતતશ્ચ સૌગન્ધ્યમ્ ॥

મઙ્ગલ્યાગરુ શિશિરં ગંધાદ્યં યોગવાહિકમ્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

ગંધરાજશ્ચ ધૂપાર્હ: કૃમિજઘ્નો હ્યનાર્યક: ।

વર્ણપ્રસાદન: શ્વેતાગરુધૂપ: સુધૂપક: ॥

અન્યોઽગરુ પીતકં ચ ધૂમામોદં ચ કીર્તિતમ્ ।

અનાર્યકમસારં ચ કૃમિજઘ્નં ચ કાષ્ઠકમ્ ॥

કૃષ્ણાગરુ: સ્યાદગરુ: કાલીય: કાકતુંડક: ।

કાલાગરુ: કાલસાર: કેર્યશ્ચ ગુરુગંધિક: ॥

દાહાગરુ દહનાગરુ દાહકકાષ્ઠં ચ વહ્નિકાષ્ઠં ચ ।

ધૂપાગરુ તૈલાગરુ પુરં ચ પુરમથનવલ્લભં ચૈવ ॥

મંગલ્યા મલ્હિકાગંધમંગલાગરુવાચકા ॥

।: રા. નિ. ॥

કટુ તિત્તોષ્ણમગરુ સ્નિગ્ધં વાતકફાપહમ્ ।

શ્રુતિનેત્રરુજં હન્તિ માઙ્ગલ્યં કુષ્ઠનુત્ પરમ્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

અગુરુક્ષ્ણં કટુ ત્વચ્યં તિત્તં તીક્ષ્ણં પિત્તલમ્ ।

લઘુ કર્ણાસિરોગ્નં શ્લીતવાતકફમ્ણુત્ ॥

કૃષ્ણં ગુણાધિકં તપુ લૌહ્યદ્વારિ મજ્જતિ ।

અગુરુમ્ભવઃ સ્નેહઃ કૃષ્ણાગુરુસમો મતઃ

॥ ભા. પ્ર. ॥

અગુરુ ઋણનિત્તિકં કટૂષ્ણં કફવાતાજિત્ ॥

॥ રાઘવહ્રમઃ ॥

અગુરુક્ષુદ્રૂનાં તિત્તનાં ઉષ્ણમુચ્યતે ॥ ચરક, સૂ. ૨૧-૭૫,

ચરક—

૧ હિકાયામ્—“મધુના સંયુતં લેષ્યં ચૂર્ણં વા કાલ્લોહજમ્” ॥

॥ ચિ. ૨૧. ॥

સુશ્રુત—

૨ દદુકુષ્ઠકિટિમેષુ—શિશપાગરુસારસ્નેહા દદુકુષ્ઠકિટિમેષુ ।

ચિ. ૨૧-૧.

૩ લવણમેહે—લવણમેહિનં પાઠાગરુકષાયમ્ ॥ ચિ. ૧૧-૮.

વાગ્બટ—

૪ કાસે—મધુનેવ ચ જોક્ષકમ્ । ચિ. ૩

૫ હિકાશ્વાસયોઃ—ગુરુ વાગરુ । ચિ. ૪

૬ શ્વયયૌ—....વા ચંડાગુરુ વિલેપને ॥ ચિ. ૧૭-૨૬

૭ રસાયને—

વિત્ત્વાર્ધમાત્રેણ ચ પિપ્પલીનાં પાત્રં પ્રલિપેદયસો નિશાયામ્ ।

પ્રાતઃ પિવેત્તત્સલિલાંજલિન્યામ્ વર્ષં યથેષ્ટાશનપાનચેષ્ટઃ ॥

....અગુરુ....સારાસ્તથા પિપ્લીવત્પ્રયોજ્યાઃ ।

લોહોપલિષ્ઠાઃ પૃથગેવ જીવેત્સમાઃ જ્ઞાતં વ્યાધિજરાવિમુક્તઃ ॥

ઉ. ૩૯-૧૦૧.

૮ રસાયને—....અગુરુચંદનાનામ્ । વદંતિ પૌનર્નવમેવ કલ્પમ્ ॥

ઉ. ૩૯-૧૧૬

વર્ણન—“ અગરનાં ઝાડો બંગાળા ઈલાકાના વામવ્ય ખુણા તરફ સીલહટ
જિલ્લાની આસપાસ ‘ જ’ટિયા ’ પર્વત ઉપર થાય છે; તે જ પ્રમાણે આસામ
પ્રદેશમાં પણ ઘણે ઠેકાણે આ ઝાડો થાય છે. ચીનની સરહદ નજીક ‘ નવકા ’
શહેરના તાબાના ‘ ચતિયા ’ જેટલાં પણ આ ઝાડો ઉત્પન્ન થાય છે. મલબારમાં
પણ ઠાંક ઠાંકે આની ઉત્પત્તિ થાય છે.

“અગરનાં ઝાડ મોટાં હોઈ સહા સર્વકાળ લીલાંછમ રહે છે. એનાં પાંદડાં આકારમાં અરુસીનાં પાન સરખાં અને ઝીણા ડીંટડા ઉપર હોય છે. આ ઝાડ ચૈત્ર (એપ્રિલ) મહિનામાં ફુલે છે, અને તેનાં ઘીજ આવણુ (ઑગસ્ટ) મહિનામાં પાકે છે. લાકડું નરમ હોઈ તેનાં છિદ્રો કોમળ રાગ જેવા સુગંધી પદાર્થથી ભરેલ થાય છે. આ સુગંધી પદાર્થ ઝાડને ટોચા મારીને કાઢી લે છે. અગરનું લાકડું જલદીથી સડી જાય છે અને સડવાના ભાગમાં એક પ્રકારની સુગંધ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સુગંધી જલદી ઉત્પન્ન કરવાને અગરનું લાકડું લીની જમીનમાં કાઢી મૂકે છે. કાટવાથી જે ભાગ સડવા લાગે છે તે તેલીયા, જડ, કાળા રંગનો થાય છે. તે પછી કલકી ભારે ભત જુદી પાડવાને કંકડા કરીને પાણીમાં નાખે છે. જે કંકડો પાણીમાં છેક ડુબી જાય છે તે ‘ગરકી’, અર્થાં ડુબે તે ‘નિમગરકી’, તથા જે છેક ઉપર તરે તે ‘સમાલે’—આ પ્રમાણે એનાં નામ આપે છે. ગરકી અગર કાળા રંગનો હોય છે અને ઘીજ ફીક્કા ભુરા રંગના હોય છે.

“સુંબઈના બજારમાં ત્રણ પ્રકારનો અગર વેચાવા આવે છે, અને તેનો ‘સિયામ’ અથવા ‘માવરધી’, ‘સિંગાપુરી’, અને ‘ગાશુળી’ આ નામથી વ્યવહાર થાય છે. આ સિવાય ઝાંઝીબારથી પણ અગર આવે છે. અગરના લાકડામાં શુદ્ધ જેવો એક ચીકણો પદાર્થ થાય છે, તેના કમી ભરતી પ્રમાણુ ઉપર લાકડાના રંગનું માપ આધાર રાખે છે. સર્વોત્કૃષ્ટ અગરના લાકડામાં ખાડા પડેલા હોય છે, અને તે પાણીમાં ડુબે છે. તે દેવતા ઉપર રાખવાગ્રી સુગંધ આપે છે અને ખોટો અગર બાળ્યો હોય તો રખર બાળ્યા પ્રમાણે દુર્ગંધ આવે છે.” X

અગરનું લાકડું જલદીથી સડી જાય છે માટે જ પ્રાચીન આચાર્યોએ એને કમિજ, કમિજલ કહ્યું છે. પાણીમાં ડુબવાથી જ તેને લોહવદારિ મજ્જતિ કહેલું છે.

અગરના પ્રકાર—રાજનિબંધમાં ચાર પ્રકાર વર્ણવેલા છે:—

(૧) કૃષ્ણાગર (૨) કાષ્ઠાગર (૩) દાહાગર અને (૪) મંગલ્યાગર—આ બધામાં ‘કૃષ્ણાગર’ ઉત્તમ મનાય છે. ભાવપ્રકાશકાર અગરના ચાર લેહનો સ્વીકાર કરતા નથી.

ઔષધધર્મ વ્યવહાર—કાષ્ઠ અને તેલ.

વેદકમાં અગરનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ હેકટીમાં—અગરનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું. ચિ. ૨૧.

X “આર્યભિષક”માંથી.

- સુશ્રુત— ૨ દાદર, ખરજલું, કુષ્ઠ વિગેરેમાં—અગરનાં સાર અને સ્નેહ વાપરવાં. (ચિ-૩૧-૫)
- ૩ લવણુમેહવાળાને—અગર અને કાળીપાઠનો ઠવાથ આપવો. (ચિ-૧૧-૮)
- વાગ્બટ— ૪ ખાંસીમાં—મધ સાથે અગર ચાટવાથી ખાંસી મટે છે. ચિ-૩.
- ૫ હેડકી અને દમમાં—અગર આપવું. ચિ-૪
- ૬ સોળામાં—અગરનો લેપ કરવો. ચિ-૧૭
- ૭ રસાયન તરીકે—રાત્રે લોખંડના વાસણમાં અગરસારને પાણીમાં પલાળી રાખવો. પછી સવારમાં એક યોગ્યા જેટલું (લગભગ ૪ તોલા) પાણી પી જવું અને ઉપરથી ચોખ્ખા ખાનપાન રાખવાં. આથી રસાયન જેવો શુષ્ક થાય છે; વ્યાધિ અને ઘડપણથી મુક્ત થઈને દીર્ઘાયુષી થવાય છે.
- ૮ રસાયન તરીકે—સાટોડીનાં મૂળીઆં દુધ સાથે ખાવાથી જેમ નવીન આયુષ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ અગરનો સાર પીવાથી પણ રસાયનનો શુષ્ક થાય છે.

વક્તવ્ય—ઘણા જુના વખતથી અગરનો ઉપયોગ આપણા દેશમાં થતો આવ્યો છે. પ્રથમથી જ તે ઘણું કિમતી મળતું હશે એમ જણાય છે. ‘રાજાર્હ’ નામથી તેની ખાતરી થાય છે. એનો શરીર ઉપર લેપ કરવામાં આવે તો શરીરનો વર્ણ બદલાય છે. ઘણીયે સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો અગર અને ચંદનનો પ્રલેપ કરતાં હતાં એવું સાહિત્યમાં આપણે વાંચીએ છીએ. આજ કારણથી એનું નામ ‘વર્ણપ્રસાદન’ પડ્યું હશે.

ચરકે ૨૫ મા અધ્યાયમાં ‘ રાસ્નાગુરુણી શીતાપનયનપ્રલેપનાનામ્ ’—અર્થાત્ રાસ્ના અને અગર લેપ કરવાથી ઠંડી નાણુદ કરે છે; એટલે કે તે ઉષ્ણ છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં પણ શીતહર પ્રલેપમાં તે વપરાયલું છે. સૂત્રસ્થાનના ચોથા અધ્યાયમાં તે શ્વાસહર હશેમાનિમાં અને શીતપ્રશમન હશેમાનિમાં ગણાયલું છે. વિભાનસ્થાનના ૮ મા અધ્યાયમાં શિરોવિરેચન તરિકે તેને ગણાવેલું છે. અગર તિક્ત છે પણ ઉષ્ણ છે (અર્કાગુરુગ્ધ્વીનાં તિક્તાનાં ઉષ્ણમુચ્યતે । સ. ૨૬-૭૫). વાગ્બટ જેમ પુનર્નવા અને પિપ્પલીની માફક તેને રસાયનમાં ગણાવે છે તેમજ ચરક પણ નાગબલ્લાની માફક રસાયનમાં તેનો ઉલ્લેખ કરે છે. પ્રાક્ષારસાયન, ચ્યવનપ્રાશ વિગેરે પ્રયોગોમાં પણ અગર છે. તિક્તરક ધમાં તેની ગણતરી થયેલી છે (વિ. ૮-૧૬૪). બલ્યબસ્તિમાં તેમજ જ્વરહર સ્નેહબસ્તિમાં પણ અગર વપરાયલું છે.

સુશ્રુત ગુણ્ડવાદિ દ્રવ્યો સાથે વજ્રધૂપમાં અગર વાપરે છે. વજ્રધૂપમાં માટે પણ કાલાનુસાર્યાદિ તેલમાં તેને નાખેલું છે. સાલસારાદિ અને એલાદિ ગણમાં પણ તે છે. અગરનું તેલ પણ સુશ્રુતે વાપરી બેલું છે; કારણ કે વ. ૪૫-૧૨૩ માં અગરસારસ્નેહને હુષ્કવણશોધન, કૃમિકેકકુષ્ઠાનિહર અને તિક્તકટુકપાય-એમ લખેલું છે. જે વજ્રમાંથી અગર જેવી ગંધ આવે તે માણસને સુમૂર્ધુ ગણાવ્યો છે (વ. ૨૮-૧૧). કણ્ઠસ્વેદ માટે શૌભશુશ્ણુલ-અગરનો ધૂપ વર્ણવેલો છે (ડ. ૨૧-૧૧). ચરક અને સુશ્રુત બન્ને તેને વિસર્પના પ્રલેપોમાં વાપરે છે.

નર્ન સાહેબ અગરનો ઉલ્લેખ નથી કરતા. બ્રેડીસે ‘ ઇન્ડીયન ટ્રીઝ ’ નામના પુસ્તકમાં તેનો સારો પરિચય કરાવ્યો છે. તે કહે છે કે આસામના જુના રાજાઓ તેના સારને તાલપત્ર જેવું બનાવીને લખવાના કામમાં લેતા હતા. તે અગરની બીજ બત-Aquilaria Mallaccensis-ગણાવે છે. આ બત મલાયા દ્વીપકલ્પમાં થાય છે અને તે પણ સુગંધી જ હોય છે.

Actions & Uses—Used as perfume and as stimulant, cholagogue, also deobstruent. It is an ingredient in various nervine tonic, carminative and stimulant preparations. It is used in gout and rheumatism, also to check vomiting. A paste of Agara & Süpsandā with brandy is applied to the chest in bronchitis of children and to the head in headache.

(R. N. Khory. II p. 525)

નવ્યમત—સુગંધી લેપ તરિકે અગર વાપરવામાં આવે છે. તે ઉત્તેજક, પિત્તનિઃસારક અને સ્વેદક છે. જ્ઞાનતંતુઓની નબળાઈના દરદોમાં પાચક અને વાતશ્લેષ્મદ્ર દવાઓમાં તે વપરાય છે; વાતરક્ત અને સંધિવામાં પણ વપરાય છે. તે ઉલટી બંધ કરવાના કામમાં વપરાય છે. નાનાં બચ્ચાંની વરાધ વખતે છાતીની વેદનામાં અને શિરોરોગમાં શિરની વેદનામાં બ્રેડી સાથે અગરનો લેપ કરવાથી આરામ થાય છે. (ખોરી. ભા. ૨. પા. ૫૩૫)

ઉલ્લેખ—Brandis p. 546; Indi. Drugs p. 33. ડ. નિ. પા. ૨૨૩; Indi. Medi. Plants p. 1111.

વૃક્ષરુહાદિ વર્ગ

N. O. Loranthaceæ.

૩૩૬ વાંદો.

નામો—વંદા, વંદાકઃ, વૃક્ષાદની, વૃક્ષરોહિણી, અપરોહિણી, વૃક્ષરુહા (સંસ્કૃત); વાંદો (ગુજરાતી); બાંદા, બાંદશુલ (મરાઠી); બાંદા, બંદાલ, પાંદા (હિંદી); બાંદુ, માન્દડા, પરગાછા (બંગાલી); *Loranthus longiflorus*—લોરેન્થસ લોન્ગિફોરસ (લેટીન).

ગુણા: વંદાકઃ સ્યાદ્દિર્મસ્તિક્તઃ કષાયો મધુરો રસે ।

માંગલ્યઃ કફવાતાસ્ત્રજ્વળવિષાપહઃ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

વંદાકઃ કફવાતાસ્ત્રજ્વળવિષાપહઃ ॥

॥ મ. નિ. ॥

વંદાકઃ તિક્તશિશિરઃ કફપિત્તશ્રમાપહઃ ।

વશ્યાદિસિદ્ધિદો વૃષ્યઃ કષાયશ્ચ રસાયનઃ ॥

॥ રા. નિ. ॥

રસાયનો મંગલદો ગ્રાહકો મધુરો રસે ।

ત્રણરોપણકર્તા ચ રક્ષોબાધાનિવારણઃ ॥

કફં વાતં રક્તદોષં ગ્રહપીડાં ચ નાશયેત્ ।

વિષત્રણશ્રમાન્ હન્તિ ઇતિ ધન્વન્તરેઃ મતમ્ ॥

॥ નિ. ર. ॥

વૃક્ષાદની વાતહરા....॥ સુશ્રુતઃ સૂ. ૪૬-૨૧૨.

બાવાર્થ—વાંદો ઠંડો છે, સ્વાદમાં કડવો છે, કષાય અને મધુર રસવાળો છે. વાંદો કફ, વાતરક્ત, કૃમિ, ત્રણ, વિષ વિગેરેને મટાડનાર છે; લોહીવિકાર, ગડગુબડાં, કફ, વાયુ, ગ્રહની પીડાઓ તેમ જ થાકનો નાશ કરનાર છે.

વર્ણન—વાંદાની ઘણી જાતો છે. નેન અને બ્રેડીસે તેની ઘણી જાતો આપી છે. આંબો, બાંબુડો, પીપળ, મહુડો વિગેરે ઝાડ ઉપર વાંદા થતા જોવામાં આવે છે. વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓએ તે ફરેકનાં જુદાં જુદાં નામ અને જાત વર્ણવેલી છે. આંબા ઉપર વધારે વાંદા જોવામાં આવે છે. જે ઝાડ ઉપર તે થાય છે તે ઝાડ નાશ પામે છે, માટે જ એને સંસ્કૃતમાં વૃક્ષાદની કહેલું છે.

પાન લંબગોળ, બહાં, રસભર્યા, લીસાં, ઘેરા લીલા રંગનાં, સામસામાં કે વખતે આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ઘણું કરી ૩ થી ૬ ઇંચ લાંબાં અને ૧ થી ૨ ઇંચ પહોળાં હોય છે. પુલ ગુલાબી છાયા લેતાં આવે છે. ફલ કાચાં હોય ત્યારે લીલાં અને પાકે છે એટલે રાતાં બની જાય છે. ફલ લીસું, અંડાકૃતિનું થાય છે. તેમાં બહુ જ ચીકણો ગર્ભ હોય છે. બચ્ચાં તે ખાય છે. બીજની આબુખાબુનો આ ચીકટ પદાર્થ જનાવરો ખાય છે, પણ તે એમને એમ બી સાથે આંતરડામાંથી પાછો નીકળી જાય છે. પક્ષીઓ જે ડાળ ઉપર બેસે છે અને હંધાર મૂકે છે ત્યાં આ ઝાડ થાય છે.

વૃક્ત્ય—સ્વતંત્ર ઉપયોગ ચરક સુશ્રુત કે બીજા પાછળના ગ્રંથોમાંથી મળતો નથી. ચરકે વૃક્ષાદનીને હિલ્લાનિગ્રહણ, મૂત્રવિરચનીય અને શુક્રજનન દશેમાનિમાં ગણવેલી છે, જે એની ઉપયોગીતા બતાવવા માટે બસ છે.

સુશ્રુતે વીરતર્વાદિગણમાં વૃક્ષાદનીને ઉલ્લેખ કરેલો છે. ઉલ્લેખ ત્યાં આગળ લખે છે કે “વન્દાકઃ ‘કવલેશૂ’” इति लोके वृक्षकलम्बुकमलमपरे।” અશ્મરીના પાષાણુલેહાદિઘૃતમાં વૃક્ષાદની છે (ચિ ૭-૬). આમપાચન કષાયમાં બીજાં સાથે તે છે (ઉ. ૪૦-૪૦). ત્રીજે મહિને ગર્ભસાવ થઇ જવાની ધાસ્તી હોય તો વૃક્ષાદની, પચસ્યાલતા અને ઉત્પલસારિવાનો કવાથ પીવાની સુશ્રુતે બલામણુ કરેલી છે. વાતાભિધ્યન્દમાં બીજાં સાથે તે ચોખ્ખું છે.

‘વૈષકશબ્દસિંધુ’કાર વાંદાનું લેટીન નામ *Epidendrum tessellatum* રાખે છે, પણ તે ચોગ્ય નથી. ‘વનોષધિદર્પણ’માં રાસ્નાના પ્રકરણમાં તેના વિદ્વાનુ લેખક જણાવે છે કે બંગાલી વૈદો આ જ વાંદાને રાસ્નાની જગોએ વાપરે છે. રાસ્ના સંદિગ્ધ છે પણ વાંદાને રાસ્ના ઠેરવી શકાય તેમ છેજ નહિ.

વાંદો શુક્રજનન છે, તો તેને વાપરીને ખાતરી કરવી જોઇએ.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૬૧૫; રૂ. નિ. પા. ૩૪૫; N. p. 282; Watt V. p. 92.

चंदनादि वर्ग

N. O. Santalaceæ

३३७ अ'दन.

नाभे—(१) चन्दनम्, श्रीखंडम्, मद्रश्रीः, श्वेतचन्दनम्, गंधसारः (संस्कृत); सुअड (गुजराती); अ'दन (मराठी); सइइअ'दन (हिंदी); Sandalwood—से'डलवुड (अंग्रेज); Santalum album—से'टे-लम् आलुम् (बेरीन). N. O. Santalaceæ.

(२) रक्तचन्दनम्, रक्तवारः (संस्कृत); रतांजली (गुजराती); रक्त-अ'दन (हिंदी. मराठी); रक्तअ'दन (अंग्रेजी); Red sandalwood—रेड से'डलवुड (अंग्रेज); Pterocarpus santalum—टेरेकारपस से-टेलम् (बेरीन). N. O. Leguminosæ

(३) कुचन्दनम् (संस्कृत); रातावाल, रतांजली (काठियावाड. गुजरात); थोरलागुंज, वाल (मराठी); अरीगुंथी, रक्तअ'दन (हिंदी); Adenantha pavonia—अडेने-थेरा पेवोनीया (बेरीन). N. O. Leguminosæ.

चंदनभेदाः— श्रीखंडं शनरं पीतं पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।
बर्बरं हरिगंधं च चंदनं सप्तधा स्मृतम् ॥

गुणाः— सर्वाण्येतानि तुल्यानि रसतो वीर्यतस्तथा ।
गंधेन तु विशेषं स्यात् पूर्वं श्रेष्ठं गुणैः समम् ॥
चन्दनम् द्विविधं प्रोक्तं वेष्टं सुकडी संज्ञकम् ।
वेष्टन्तु सार्द्रविच्छेदं स्वयंशुष्कं तु सुकडी ॥
वेष्टचन्दनमतीव शीतलम् दाहपित्तशमनं ज्वरापहम् ।
छर्दिमोहतृबिकुष्ठतैमिरान् कासरक्तशमनं च तित्कम् ॥

॥ रा. नि ॥

स्वादे तित्कं कषे पीतं छेदे रक्तं तनौ सितम् ।
ग्रन्थिकोटारसंयुक्तम् चन्दनम् श्रेष्ठमुच्यते ॥

॥ भा. प्र. ॥

श्रीखंडं शीतलं स्वादु तित्कं पित्तविनाशनम् ।
रक्तप्रसादनम् वृष्यं अन्तर्दाहपहारकम् ॥

पित्तालविषतृड्दाहकृमिघ्नं गुरु रूक्षणम् ।
 सर्वं सतिक्तमधुरं चन्दनम् शिशिरं परम् ॥
 रक्तचन्दनमप्याह रसोष्णं तिक्तशीतलम् ।
 रक्तोद्रेकहरं हन्ति पित्तकोपं सुदारुणम् ॥
 स्वादु पाके रसे शीतं पतङ्गं नातिशीतलम् ।
 'कुचन्दनम्' तु तिक्तं स्यात् सुगन्धि व्रणरोपणम् ।

॥ ध. नि. ॥

चरक—

१ रक्तपित्ते—उक्षरिकालीयक.... । पृथक् पृथक् चन्दनतुल्य-
 भागिकाः । सशर्करास्तण्डुलधावनाप्लुताः । रक्तं सपित्तं शमयन्ति
 सद्यः ॥ वि. अ. ४

२ रक्तार्शसां स्निग्धरक्तसंग्रहणे—....सनागरश्चन्दनरसश्च ॥
 वि. अ. ९.

४ ह्रिकायाम्—नावयेचन्दनं वापि नारीक्षीरेण संयुतम् ॥ वि. अ. २१

४ वमने—धात्रीरसेनोत्तमचन्दनं वा ॥ वि. अ. २३.

५ रक्तातिसारे—पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं चन्दनं तण्डुलाम्भसा ।
 दाहतृष्णाप्रमेहेभ्यो रक्तम्रावाद्विमुच्यते ॥ नि. अ. १०

सुश्रुत—

६ प्रदरे—दुर्गन्धिपूयसंकाशे मज्जतुल्ये तथाऽऽर्तवे ।

पिवेद्भद्रश्रियः काथं चन्दनकाथमेव वा ॥ शा. अ. २

७ शुक्रमेहे—ककुभचन्दनकषायं वा.... ॥ वि. अ. ११

८ मंजिष्ठाभेहे—मंजिष्ठाभेहिनं मंजिष्ठाचन्दनकषायम् ॥ वि. अ. ११

वाग्भट—

९ पित्तोत्क्रिष्टे नेत्ररोगे—....क्षीरं चन्दनसाधितम् ।

भावप्रकाश—

१० मूत्राघाते—शृतशीतपयोऽन्नाशी चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।

पिवेत्सशर्करं श्रेष्ठमुष्णवाते सशोणिते ॥ मूत्राघातचि०

वंगसेन—

११ मसूरिकायाम्—श्वेतचन्दनकल्केन हिलमोचामवं रसम् ।

पिवेन्मसूरिकारम्भे.... ॥

१२ शिशोः नाभिपाके—....नाभिपाकेऽवचूर्णनम् । त्वक्चूर्णैः
 क्षीरिणां वापि कुर्याच्चन्दनरेणुना ॥

શ્લોક— ૧૩ રક્તપદરે—ચન્દનં સ્તીરસંયુક્તં પાયયેત્સવૃતં મિષક્ ।

શર્કરામધુસંયુક્તમસૃગ્ધરવિમર્દનમ્ ॥

વૈદ્યમનોરમા— ૧૪ શીતપિત્તે—શીતપિત્તશમનાય ચન્દનમ્ છિન્નરોહરસપેષિતં તથા ॥

વૈદ્યકર્મા ચંદનનો ઉપયોગ

ચરક— ૧ રક્તપિત્તમાં—ચોખાના ધોવણમાં સાકર સાથે સુખડતું ચૂર્ણ પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે. ચિ. અ-૪

૨ હરસમાંથી ઘાડું લોહી પડતું હોય તો—સુખડનો ઘસારો અને સુંકે પીવાથી લોહી પડતું બંધ થઈ જાય છે. ચિ. અ-૬

૩ હેડકીમાં—સીના ધોવણમાં સુખડ ઘસીને તેનાં ટીપાં નાકમાં મૂકવાથી હેડકી બંધ થઈ જાય છે. ચિ. અ-૨૧

૪ ઉછટીમાં—આંખજાના રસ સાથે ઉત્તમ ચંદન પીવું. ચિ. અ-૨૩

૫ રક્તાતિસારમાં—સુખડતું બારીક ચૂર્ણ, ચોખાના ધોવણમાં મધ અને સાકર સાથે લેવાથી રક્તાતિસાર, ઠાંક, તુષ્ણા, પ્રમેહ વિગેરે મટે છે. ચિ. અ-૧૦

સુશ્રુત— ૬ પ્રદરમાં—દુર્ગંધી, પડ જેવા, મળજાના જેવા ખરાબ આર્ત-વમાં રતાંજલીનો અથવા ચંદનનો ક્વાથ પીવો. શા. અ-૩

૭ શુક્રમેહમાં—સાજડ અને ચંદનનો ક્વાથ પીવો. ચિ. અ-૧૧

૮ મંજીષ્ઠામેહમાં—મંજી અને ચંદનનો ક્વાથ પીવો. ચિ. અ-૧૧

વાગ્બટ— ૯ પિત્ત પ્રબળ હોય એવા નેત્રરોગમાં—ચંદનથી પકાવેલું ઘી ઉપયોગમાં લેવું.

ભાવપ્રકાશ— ૧૦ ચૂનાઘાતમાં—ચોખાના ધોવણમાં સાકર નાખીને તે સાથે સુખડતું ચૂર્ણ લેવું. ઉપરથી, ઉઠાળીને ઠંડું કરેલું દુધ પીવું. ક્ષિત અન્ન પાન લેવાં. આથી પેસાળની બળતરા, પેસાળમાં લોહી પડવું, વિગેરે મટશે.

બંગસેન— ૧૧ શીતળામાં—શીતળા દેખાય કે તુરત જ ક્ષિત્ત્રિયોચિકાના રસમાં સુખડ ઘસીને પીવી.

૧૨ બચ્ચાની ડુંટી પાકે છે તેમાં—સુખડતું બારીક ચૂર્ણ ડુંટી પાકી હોય તેના ઉપર છાંટવું.

શોદધ— ૧૩ રક્તપ્રદરમાં—દુધમાં ખી, સાકર, અને મધ નાંખીને સુખડડું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ લેવું.

લેધમનોરમા—૧૪ શીળવામાં—સુખડ ગળોનારસ સાથે લેવાથી શીળવા મટે છે.

ચંદનના લેદો—ધન્વંતરીય નિધંતુમાં ચંદન, રક્તચંદન, કુચંદન, કાલીચક અને બર્બરીક આ પાંચ પ્રકાર છે. રાજનિધંતુમાં સાત પ્રકાર છે. ભાવપ્રકાશમાં ચંદન, રક્તચંદન, કાલીચક (પીતચંદન), અને કુચંદન (પત્રાંગ વા પતંગ) આ ચાર પ્રકારના ચંદનનો ગુણોલ્લેખ છે. ધન્વંતરીય નિધંતુમાં હરિચંદનનો નોખો ઉલ્લેખ નથી. રક્તચંદનના પર્ચાય તરિકે જ હરિચંદન શબ્દ વાપરેલો છે ભાવપ્રકાશકારે હરિચંદનનો પૃથક્ ઉલ્લેખ નથી કર્યો પણ પીતચંદનના પર્ચાયોમાં કાલીચક અને હરિચંદન શબ્દોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

ઐતચંદન—સાધારણ વ્યવહારમાં ‘ ચંદને રક્તચંદનમ્ ’—અર્થાત્ ચંદનની જગાએ રતાંજલી-વાપરવાનો ચાલ છે, પણ નિધંતુમાં આ છુટ લેવાની નથી. ઉત્પત્તિ સ્થાનના લેહને લીધે ઐતચંદનની વિવિધ બીજો ગણાવેલી જણાય છે. ‘ મદ્રગ્રીસ્તુ મલ્લયજમ્ ’ અર્થાત્ મલ્લય પર્વતમાં થતું ચંદન ‘ ભદ્રગ્રી ’ નામથી પ્રખ્યાત છે. વળી ધન્વંતરીય અને રાજનિધંતુકારે ઐતચંદનના પર્ચાયો ‘ ગોશીર્ષ ’ અને ‘ તિલપર્ણ ’ આપેલા છે. અમરકોષના ટીકાકાર ક્ષીરસ્વામી ‘ તૈલર્ણ-ગોશીર્ષો ગિરી આકરાવસ્ય ’ જણાવે છે, અર્થાત્ તિલપર્ણ અને ગોશીર્ષ એ બન્ને પર્વતનાં નામ છે. ‘ વેદ ’ ચંદન એટલે લીલા સુખડના ઝાડને છેદીને જે ચંદન તરિકે વાપરવામાં આવે છે તે. સ્વયંશુબ્દ ચંદનને ‘ સુક્કડી ’ કહે છે. મલ્લયાદ્રિ પર્વતની પાસેની બધી પર્વતમાળા ‘ વેદ ’ નામથી બાળીતી થયેલી છે. ચંદન જેમ જુનું તેમ વધારે સુગંધી, તેલવાળું અને ગુણવાળું હોય છે. ૪૦ થી ૫૦ વર્ષના જુના સુખડના ઝાડમાંથી જે સુખડ થાય છે તે ઉત્તમ ગણાય છે. આવી રીતે ઉત્પત્તિસ્થાનના લેહને લીધે તેમ જ છેદવાના કાલલેહને લીધે નામમાં અને ગુણમાં ભેદ પડેલા જણાય છે. બર્બર એટલે બર્બર પર્વતો-ફળવ ઐતચંદન; રાજનિધંતુકારે બર્બરને ચેતવર્બરક આજ કારણથી કહ્યું હશે. ધન્વંતરીય નિધંતુના મતે બર્બર ‘ નિર્ગંધ ’ અને રાજનિધંતુના મતે એ ‘ સુગંધી ’ છે. આવી રીતે એક જ ઐતચંદન ગોશીર્ષ, તૈલપર્ણ, વેદ, સુક્કડી અને બર્બર આવા પાંચ પ્રકારથી નિધંતુઓમાં વર્ણવાયલું જણાય છે.

મહેસુર રાજ્યમાં ચંદનનાં ઝાડ બહુ જ થાય છે. મહેસુર રાજ્યને આની ઓટી આવક છે. મહેસુરથી સુખડ મુંબાઇ આવે છે. મુંબાઇવાળાઓ તેને ફ્રાંસ, ઇંગ્લંડ, અમેરિકા વિગેરે દેશોમાં વેદાવે છે. મહેસુરમાં સુખડડું તેલ કાઢવાની પણ વ્યવસ્થા થયેલી છે. એવું કહેવાય છે કે ૧ મણ સુખડના

લાકડામાંથી ફોટપાથેર તેલ હાથ આવે છે. થડના કરતાં શાખાઓ અને શાખાઓ કરતાં નાની ડાળીઓમાં તેલ ઓછું હોય છે. આથી ત્રણ બતનાં તેલ કાઢવામાં આવે છે. મૂળમાંથી જે તેલ નીકળે છે તે ઉત્તમ મનાય છે. તેલનો રંગ ફીક્કો પીળો હોય છે. ” (‘વનૌષધિદર્પણ’માંથી)

પીતચંદન—“ બન્ને નિઘંટુઓમાં ‘ પીતચંદન ’ નામના ચંદનનો કશે જ ઉલ્લેખ નથી. ધન્વન્તરિનિઘંટુકારે કાલીયકના પચોચ તરિકે “ મલયોત્પં પતિકાષ્ટમ્ ચતુર્થે હરિચંદનમ્ ” અર્થાત્ કાલીયક એટલે મલય પર્વત ઉપર થતું પીળા કાષ્ઠવાળું ચંદન એમ કહેલું છે. રાજનિઘંટુકારે કાલીયક અને હરિચંદનનો પૃથક્ ઉલ્લેખ કરેલો છે. વળી ભાવમિશ્રે પીતચંદનના પચોચમાં કાલીયક અને હરિચંદન બન્નેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે; તે બન્નેનો બીજો પૃથક્ ઉલ્લેખ નથી. બન્ને નિઘંટુઓમાં પીતકાષ્ઠવત રક્તકાષ્ઠહરિચંદનનો પણ ઉલ્લેખ છે. રાજનિઘંટુકારે સ્પષ્ટ જ કહી દીધું છે કે રક્તવર્ણનું હરિચંદન ‘ દુર્લભં મનુજૈઃ ’—મૃત્યુલોકના માનવીઓ માટે દુર્લભ છે. એટલે ભાવમિશ્રે હરિચંદન શબ્દ પીતચંદનના અર્થમાં જ લીધો છે અને કાષ્ઠવર્ણનું સારના લેદથી કાલીયક અને હરિચંદનને પીતચંદનનાં સામાન્ય નામો જ ગણાવેલાં છે. ધન્વન્તરિ ‘ મલયોત્પં પતિકાષ્ટમ્ ’ આ વાક્યમાં શ્વેતચંદનની પેઠે પીતચંદનનું ઉત્પત્તિસ્થાન પણ મલય પર્વતજ છે એ સ્વીકારે છે. ઉત્તમ શ્વેતચંદનના વર્ણનમાં ધન્વન્તરિ અને ભાવમિશ્ર બન્ને કહે છે કે—‘ કવે પીતમ્ ’ અર્થાત્ ઉત્તમ શ્વેતચંદન ઘસતાં પીળું જ થાય છે. ઉત્તમ શ્વેતચંદન અને પીતચંદન-બન્ને ઘસતાં તેા સરખાં જ થાય છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. શ્વેત અને પીત ચંદનનાં ઉત્પત્તિસ્થાન અને ઘસારો સરખાં જ છે—કેવળ કાષ્ઠનું જ વર્ણપાથક્રય બેની વચમાં રહેલું છે. અહિંઆં બે એ સિદ્ધાન્ત જ કરી લેવામાં આવે કે ઉત્તમ શ્વેતચંદનનો સાર એ જ પીતચંદન-તો તેમાં અસંગત જેવું શું છે ? નબ્યગણ પણ કહે છે કે શ્વેત અને પીતચંદન-એ બન્ને એકજ વૃક્ષનાં કાષ છે. ચંદનવૃક્ષનું ઉપરનું—પીળાશ લેતા સફેદ રંગનું લાકડું એ જ શ્વેતચંદન અને અંદરનું પીળા રંગનું જે સારકાષ તે જ પીતચંદન. ”

(‘વનૌષધિદર્પણ’માંથી)

રક્તચંદન—“ ધનવન્તરીય નિઘંટુકત રક્તચંદન “ અન્યલ્લોહિતં હરિચંદનમ્ ” અર્થાત્ ‘ મહાગંધ ’ લોહિતચંદનનેજ ધન્વન્તરિ ‘ રક્તચંદન ’ શબ્દના અર્થમાં વાપરે છે. અત્યારે રતાંજલી અર્થાત્ જે રક્તચંદન આપણે વાપરીએ છીએ તે ધનવન્તરીયનિઘંટુકત કુચંદન અને રાજનિઘંટુકત ‘ પતંગ ’ અથવા ‘ પત્રાંગ ’ છે. એનાં ‘ રાગકાષ ’ ‘ પટ્ટરંજન, ’ સુરંગ ’ વિગેરે નામો ઉપરથી

પહેલાંના વખતમાં આ રક્તચંદન અનુલેપનના કામમાં નહિ પણ વસ્ત્ર રંજવાના ઉપયોગમાં આવતું હશે એમ અનુમાન થાય છે. રક્તચંદનનો જેમ અભાવ થતો ગયો તેમ આ નિર્ગંધ રક્તચંદન તેને સ્થાને વપરાવા લાગ્યું. ”

(‘ વનોપધિ દર્પણ ’માંથી)

અમરકોષમાં ગંધસાર, મલયજ અને ભદ્રશ્રી એટલા ચંદનના પ-
યાંચો છે; તૈલપણ્ણિક, ગોશીર્ષ શી હરિચંદનના (ચંદનવિશેષ) પયાંચો છે
અને તિલપણ્ણી, પત્રાંગ, રંજન, કુચંદન એ રક્તચંદનના પયાંચો છે.

વૃક્તવ્ય—વપ્ત્ય, કંડૂમ, વિષમ, તૃષ્ણાનિગ્રહણ, હાડપ્રશમન, અને અંગ-
મર્દપ્રશમન હશેમાનિમાં ચરકે, અને સુશ્રુતે સાલસારાદિ, પટોલાદિ, સારિવાદિ,
પ્રિયંગ્વાદિ અને શુદ્ધ્યાદિગણમાં ચંદન અને કુચંદનનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.
સાલસારાદિગણમાં કાલીયક ગણાવેલું છે. ટીકાકારો તો કુચંદનનો અર્થ રક્ત-
ચંદન જ કરે છે. સુશ્રુતે ધણી જગાએ ચંદન, કુચંદન એક જ સાથે ચોળેલું
છે. ચંદન શબ્દનો અર્થ રક્તચંદન થતો હોય તો પછી કુચંદનનો ઉલ્લેખ
નિરર્થક જ લેખાય. પણ ઋષિઓને મન ચંદનનો અર્થ રક્તચંદન એવો છેજ
નહિ. નિર્વાપણ પ્રદેહમાં ‘ પ્રિયંશુકાલીયકચંદનાનિ ’ એમ કહેલું છે. આ
ટીકાણે ચંદન શબ્દનો અર્થ શ્વેતચંદનના અર્થમાં જ છે, નહિ તો કુચંદનનો
ઉલ્લેખ વ્યર્થ હોત. ‘ ચંદને રક્તચંદનમ્ ’ એ ઉક્તિ ઋષિ લેખકોને માન્ય નથી.
ચરક અને સુશ્રુતોક્ત સ્થાવર તૈલયોનિવર્ગમાં ચંદનનો ઉલ્લેખ નથી.

Actions and Uses—The wood is bitter, cooling, sedative
and astringent. The oil is an astringent to the mucous membrane.
It causes dryness in the fauces, great thirst, colicky pains and
fulness in the loins; a paste of it is applied to the body in pains,
in limbs during high fever; with rose-water and camphor or with
sarcocolla, to the head in headache, to inflammatory swellings,
or to the skin in skin affections. The oil is astringent, diuretic,
expectorant and stimulant; given internally with cardamoms and
bamboo-manna in gonorrhœa, bronchitis, in inflammation of the
mucous membranes as cystitis, pyelitis and chronic diarrhœa.
The seeds are used as pessaries by native women to procure abortion.

લાવાર્થ—ચંદનનું લાકડું તિક્ત, શીત, શામક અને આહી છે. ચંદ-
નનું તેલ શ્લેષ્મકલા ઉપર આહી અસર કરે છે. તે પીવાથી ઝડો સુકાઇ જાય
છે, તરસ ખૂબ લાગે છે, ચુંકની વેદના થાય છે અને નિતંબ ભારે ભારે
લાગ્યા કરે છે. સુખડનો ઘસારો શુદ્ધાખજળ અને કપુર સાથે વાટીને સખત

તાવમાં સાંધાઓમાં જે દુખાવો થાય છે તેની ઉપર ચોપડવામાં આવે છે; માથાના દુઃખાવા ઉપર, સાંધાઓ ઉપર સોજો આવી ગયો હોય તે ઉપર, અથવા ચામડીનાં ફરદોમાં ચામડી ઉપર ધણુ ચોપડવાના કામમાં તે લઘુ શકાય છે. સુખડનું તેલ આહી, કકદ્દ, મૂત્રલ, ઉત્તેજક છે. એલચી અને વાંસકપૂર સાથે એ તેલ પરમીયામાં, વરાધમાં, પેસાળનાં ફરદોમાં તેમ જ બુના ઝાડામાં અપાય છે. સુખડના ઝાડનાં બીજ હિંદુસ્તાનની સીઓ ગર્ભ-પાત માટે પોટલીમાં વાપરે છે.

(આર. એન. ખેરી.)

ઉદ્ભેદ—Indi. Medi. Plants p. 1119; Brandis p. 553; રૂ. નિ. પા. ૨૧૨.

आमलक्यादि वर्गः.

N. O. Euphorbiaceæ.

३३८ नागसाहुधेदी.

नाभोः—दुग्धिका, नागार्जुनी, क्षीरिणी (संस्कृत); राती दुधेदी, नागसा-
हुधेदी (गुजरात); राती ठाकरहुभरी (पोरबंदर); नायदी, भादी दुधी
(भराठी); दाद दुधी, भदी दुधी (हिंदी); Euphorbia pilulifera—युक्ष-
र्षिया पील्युलीक्ष (बेटीन).

गुणाः— दुग्धिकोष्णा गुरू रूक्षा वातला गर्भकारिणी ।
स्वादुक्षीरा कटुस्तिक्ता सृष्टमूत्रमलापहा ॥
स्वादुर्विष्टंभिनी वृष्या कफकुण्ठकृमिप्रणुत् ॥

॥ भा. प्र ॥

दुग्धफेनिः कटुस्तिक्ता शिशिरा विषनाशिनी ।
व्रणापसारणी रुच्या युक्त्या चैव रसायनी ॥

॥ रा. नि ॥

दुग्धिकोष्णा गुरू रूक्षा वातला गर्भकारिणी ॥

॥ म. नि. ॥

धातुवृद्धिकरी हृद्या चोष्णा पारदबंधिनी ।
मलसंभकरी मेहकफकुण्ठकृमिन् हरेत् ॥

॥ नि. र. ॥

शोढल—

- १ दद्रौ—शुष्कगोमयसंवृष्टामजीर्णप्रभवां बुधः । दुग्धिकायास्तु
दुग्धेन दद्रुनाशाय लेपयेत् ॥
- २ विस्फोटके—एरण्डफलयुक्ता वा दुग्धिका स्फोटनाशिनी ॥
- ३ कृमिदन्तके—संपीड्य दशनैर्गाढं मूलं सम्यक् प्रधारितम् ।
नाशयेद्दुग्धिकायास्तु कृमिन् दन्तसमुद्भवान् ॥

चरक—

- ४ रक्तार्शःसु—रसं सशूलमथवा निदिग्धिकादुग्धिकातिष्ठम् ।

चि. ९-१९८.

- ५ खालित्ये—....दुग्धिकाकरवीरकौ । उत्पाट्य पलिते देयौ तावुभौ
पलितापहौ ॥ चि २६-२६३

વાર્જન—ગુજરાતમાં ઘણાખરા ચમારદુધેલીને ‘ નાગલાદુધેલી ’ કહે છે. પણ નાગલાદુધેલી એ નથી. દુધેલીની ત્રણ ચાર ભેદો થાય છે. એક બહુ જ નાના પાનની દુધેલી—*Euphorbia thymifolia*. બીજી દુધેલીના નામથી જ ઓળખાતી—*E. hypericifolia*, અને એ સિવાય બીજી એકાદ બે ભેદ થાય છે. આપણી નાગલાદુધેલી આ બધા કરતાં તદ્દન જુદી પડે એવી છે. એમાંસે આ ઘણી ઉગે છે, બારે માસ પણ આ છોડવા ભેલામાં આવે છે. આની શાખાઓ સુતળી જેવી બાંધી, રતાશ લેતા રંગની, ભુરા વાળની ફાંટીવાળી હોય છે. તે ૬ ઇંચથી ૧ ફેટ ૨ ફીટ જેટલી લાંબી હોય છે. આનાં પાન “ લાંબાં, લંબગોળ, ટેરવે અણીવાળાં, બહાકૃતિનાં, ડીંટી પાસે વિષમ કોણવાળાં, અને બીજી દુધેલીઓના પાન કરતાં લાંબાં હોય છે. ” પાનની ઉપલી સપાટી લીલી અને નીચલી રતાશ લેતા રંગની હોય છે. આખો છોડવો રાતો જ જણાય છે.

વૈદ્યકમાં નાગલાદુધેલીનો ઉપયોગ.

- શોઠલ— ૧ દાદરમાં—અજીર્ણથી થયેલી દાદરમાં સૂકું છાતું પહેલાં ખૂબ ઘસવું અને એ પછીથી નાગલાદુધેલીનો રસ તેની ઉપર લગાવવો. દાદર મટી જશે.
- ૨ વિસ્ફોટકમાં—લીવેલીઓ અને નાગલાદુધેલીનો રસ સારી રીતે બારીક વાટીને વિસ્ફોટક ઉપર લેપ કરવો.
- ૩ દાંતમાં કૃમિ પડયા હોય તો—નાગલાદુધેલીનું મૂળ કાંતો વડે સારી રીતે ચાવવું. કૃમિ મરી જશે.
- ચરક— ૪ હરસમાં લોહી પડતું હોય તો—લોહીગણી અને દુધેલી બન્નેના રસમાં ઘી પકાવીને તે ખાવું. ચિ. ૬-૧૬૮
- ૫ ટાલ પડી હોય તો—દુધેલી અને કરેણ એ બન્નેના રસ ટાલ ઉપર ચોપડવો, અથવા તેલ પકાવી લેવું અને તે લગાવવું. ચિ. ૨૬-૨૬૩.

વક્તવ્ય—સુશ્રુતમાં ગુગ્ગિકા કે નાગાર્જુનીનો ઉલ્લેખ નથી. ચરકમાં દુગ્ધિકાનો ઉલ્લેખ છે, પણ નાગાર્જુનીનો ઉલ્લેખ નથી. વાગ્બટ અને ત્યાર પછીના ઘણાખરા લેખકોએ ‘ નાગાર્જુની ’નો ઉલ્લેખ બહુ કરેલો જણાતો નથી. શોઠલે અને રાજનિષંદુકારે તેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ચરકે વિસર્પમાં બીજાં દ્રવ્યો સાથે દુધેલીનો પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે; રાજ્યક્ષમાં પણ એકાદ જગોએ છે. ગર્મકારિણી હોવા છતાં ચરકસુશ્રુત તેમજ બીજાં ગ્રંથોમાં તે એ તરિકે નિ. ૪૫

વપરાયલી જ નથી. ભાવપ્રકાશ એને ‘સુષ્કમૂળપ્રહ’ કહે છે જ્યારે નિબંધ-રત્નાકર તેને ‘મલસ્તંભકરી’ જણાવે છે અને પારદખંધન કહે છે એમ કહે છે. ‘શ્રીરિણી’ શબ્દના ધણા અર્થો થાય છે. અર્કફલ, રાજાદન, અમારફેલી વિગેરેને પણ ક્ષીરિણી કહેવાય અને કહેલી પણ છે. રસાયન, ગર્ભપ્રદ અને ટાંનીક હોવા છતાં તેનો બોધ એ તેવો ઉપયોગ થયેલો નથી અને થતો પણ નથી. કેટલાક નાગલાફેલીને ‘દમમાં અકસીર’ માને છે, પણ ડૉ. વૉટ કહે છે:—

“દમ ઉપર આનો ઉપયોગ ખાસ કરીને વખણાયેલો છે; એ છોડવાનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવેલું છે, તો એમાં કોઈ એવી દમ મટાડી શકે એવી વસ્તુ જણાયલી નથી. એના ગુણદોષ વિષેનો અજમાયશ હેતાં એ જરા ઉત્તેજક અને માદક (નીશો લાવનાર) માલમ પડેલ છે; પણ દમ ઉપર એ ચોક્કસ ઉપાય તરિકે કાર્ય કરતું જણાયું નથી; એથી ઉલટું કોઈ વખતે દમના દરદીને દમ લેવાને હરકત કરતું થઈ પડે તેમ જણાય છે.”

નવ્યમત—The fresh plant is used largely in India in affections of children, chiefly in bowel-complaints and chest affections. A fluid extract of the plant was strongly advocated some years ago as a specific for asthma. It has been found decidedly useful lately as a remedy in acute and chronic dysentery.”

સ્વ. કેનેયાલાલ દે.

“ડૉ. વામન ગણેશ દેસાઈ એમ. બી. (લંડન) જણાવે છે—“આ દમ બોહો કરનારી દવા છે. બધી બાતના દમ ઉપર આ દવા ફાયદો કરે છે. હૃદય અને શ્વાસોર્ધ્વાસક્રિયાના જ્ઞાનતંતુના કેન્દ્ર ઉપર શામક અસર કરીને તે દમ બોહો કરે છે. પણ આ વનસ્પતિ બહુ સંભાળીને વાપરવી, નહિ તો શ્વાસોર્ધ્વાસ બોહો થઈને મૃત્યુ થવાનો ભય છે.”

(‘આયુર્વેદ વિજ્ઞાન’ ૧૯૭૪ આશ્વિન. પા. ૩૭૪)

નવ્યમત—બુની વરાધમાં અને દમમાં આ ઉપયોગી હોવાનું બહોર થયેલું છે. આ દવા કવાથના રૂપમાં અથવા રસક્રિયાના રૂપમાં વપરાય છે. (ક્રીસ્ટીઅન યુ પ્લેન્ટ્સ એન્ડ ડ્રગ્સ. નં. ૫ પા. ૬૪). ડૉ. ફ્યુરી મહેન જણાવે છે કે બન્ને દુધેલીનો સ્વરસ આમાતિસાર અને શૂલમાં ઉપયોગી છે. (ક્રીસ્ટીઅન N. C. P. no. IX. p. 36.)

આમાં કુમિદ્ર અસર છે. (ડીમક).

ઉદલેખ—રૂ. નિ. પા. ૫૬૫; વ. શા. પા. ૬૧૮; Watt III p. 299; N. p. 298; Indi. Medi. Plants. p. 1122.

३३८ थैर.

N. O. Euphorbiaceæ.

नामै—स्तुही, स्तुक, सुष, सुषावृक्षः, समंततुग्धा, सेहुण्डः, वज्रवृक्षः (संस्कृत); थैर (शुभ्रशती); कंटाणो (काठियावाड); निवडुंग, कांटेनिवडुंग (भराडी); थोडर, कटथोडर (छिंदी); मनसागाछ (जंगली); Euphorbia nivulia—मुद्गेर्नीया नीयुलीया (बेटीन).

गुणाः— सेहुण्डको रसे तिक्तो गुरूष्णः कफवातजित् ।

दृष्टव्रणाश्मरीं हन्ति तथा वातविशोधनः ॥

स्तुहीक्षीरं विषाऽऽध्मानगुल्मोदरहरं परम् ।

स्तुही रसेषु तिक्ता च गुरूष्णा कफवातजित् ॥

॥ ध. नि. ॥

स्तुहिरुष्णा पित्तदाहकुष्ठवातप्रमेहनुत् ।

क्षीरं वातविषाऽऽध्मानगुल्मोदरहरं परम् ॥

स्तुहिरन्या ' त्रिधारा ' स्यात् तिक्तो धारास्तु यत्र सा ।

पूर्वोक्तगुणवत्येषा विशेषाद्रससिद्धिदा ॥

॥ रा. नि ॥

सेहुण्डो रेचनस्तीक्ष्णो दीपनः कटुकः गुरुः ।

शूलमण्ठीलिकाऽऽध्मानकफगुल्मोदरानिलान् ॥

उन्मादमेहकुष्ठार्शःशोथमेदोऽश्मपाण्डुताः ।

व्रणशोथज्वरप्लीहविषदूषीविषं हरेत् ॥

उष्णवीर्यं स्तुहीक्षीरं स्निग्धञ्च कटुकं लघु ।

गुल्मिनां कुष्ठिनाञ्चापि तथैवोदररोगिणाम् ॥

हितमेतद् विरेकार्थं ये चान्ये दीर्घरोगिणः ।

सेहुण्डस्य दलं तीक्ष्णं दीपनं रोचनं हरेत् ।

आध्मानाष्ठीलिकागुल्मशूलशोथोदराणि च ॥

॥ भा. प्र ॥

विरेचनानां सर्वेषां सुधा तीक्ष्णतया मता ।

संघातन्तु भिनत्त्याशु दोषाणां कष्टविभ्रमा ॥

तस्मान्नैषा मृदौ कोष्ठे प्रयोक्तव्या कदाचन ।

न दोषनिचये चाल्पे सति बान्यपरिक्रमे ॥

पाण्डुरोगोदरे गुल्मे कुष्ठे दूषीविषादिते ।

श्वयथौ मधुमेहे च दोषविभ्रान्तचेतासि ॥

रोगैरेवंविधैर्भ्रस्तं ज्ञात्वा सप्राणमातुरम् ।

प्रयोजयेन्महावृक्षं सम्यक् स ह्यवचारितः ॥

सद्यो हरति दोषाणां महान्तमपि संचयम् ।

द्विविधः स मतो यैश्च बहुभिश्चैव कण्टकैः ॥

सुतीक्ष्णैः कण्टकैरल्पैः प्रवरो बहुकण्टकः ॥

॥ चरकसंहितायां दृढबलः ॥

स्तुक्पयः तीक्ष्णविरेचनानाम् ॥ चरकः ॥

सू. स्था. अ-२५.

चरक—

१ वातगुल्मिनः विरेकार्थम्—सुधाक्षीरद्रवे चूर्णं त्रिवृतायाः सुभा-
वितम् । कार्षिकं मधुसर्पिर्मयीं लीढा साधु विरिच्यते ॥

चि. अ-९.

२ उदररोगिणः शाकार्थम्—....स्तुक्पल्लवैः । शाकं गाढपुरीषाय
प्राग्भक्तं दापयेत् भिषक् ॥ चि. अ-१८

शोढल—

३ कर्णशूले—वज्रीकाण्डात्त्वचाहीनादाग्नितापनपीडनात् । यज्जलं
तद्भृते कर्णे शूलं शाम्यति देहिनाम् ॥ (कर्णरोगाधिकारे)

४ उदरे पिप्पलीयोगः—यः सप्तरात्रत्रितयं सुधायाः क्षीरेण चूर्णं
शृदितं कणायाः । लेढि प्रकामं मधुरं च भुंक्ते तस्योदरव्याधि-
रूपैति नाशम् ॥

५ उदरे यूषयोगः—स्तुक्पयसा परिभाषिततण्डुलचूर्णैर्विनिर्मितो यूषः ।
उदरमुदारो हिंस्याद्योगोऽयं सप्तरात्रेण ॥

६ मूढगर्भे—न्यस्तेन मूर्धनि सुधापयसाऽल्पकेन । स्त्रीणामुपैति सहस्रैव
हि गर्भशल्यम् ॥ (मूढगर्भाधिकारे)

७ कृमिदन्तके—नीलीधात्रीस्तुही....। आसामन्यतमान्मूलं धारणा-
स्तुमिदन्तजित् ॥ (मुखरोगाधिकारे)

વૈષ્ણવનોરમા- ૮ દુર્નામાદૌ—સ્વિન્નં નિષ્પીઢિતં સ્તુષ્ઠાઃ પત્રં પાયૌ નિધાપયેત્ ।

દુર્નમિક્રમિકઙ્કૃતિશોફરુક્શાન્તિકૃત પરમ્ ।

૯ પાદવિદારિકાયામ્—સ્તુક્ષીરપલસંસિદ્ધતૈલસૈન્ધવલેપનાત્ ।

રોહેત્ સહસ્રઘા મિત્તમપિ પાદતલં ક્ષણાત્ ॥

૧૦ વ્રજે—દ્રુતજાતમતિસુકઠિનં નાશયતિ વ્રજં ચિરન્તનં વાપિ । સ્વિન્નં

વિમૃજ્ય લિપ્તં સ્તુક્પત્રં પંચવૈઃ દિવસૈઃ ॥

વર્ણન—થોર ન જોયા હોય એવાં સીપુરૂપો બહુ જ ઓછાં હશે. થોર
હવાના કામમાં આવે છે એટલું જ નહિ પણ તે ઉપરાંત તે ઘણો ઉપયોગી
છે. જમે તેવી ચુના કાકરાવાળી જમીનને થોર સુધારે છે. કાઠિયાવાડ જેવા
પથરાળા મુલકમાં કંટાળા થોર જેમ અને તેમ વધારે વાવવામાં આવે તો
જમીન ઘણી સુધરી શકે એમ છે. વળી કંટાળાની ઓથમાં બીજા છોડવા,
ઝાડવાં વિગેરે થાય છે તે જુદું. (વધુ વિવેચન માટે જુઓ “વનસ્પતિશાસ્ત્ર”
પાનું ૬૨૫-૨૬-૨૭).

વૈદ્યકમાં થોરનો ઉપયોગ

ચરક— ૧ વાતગુદમવાળાને રેચ માટે—નસોતરના સૂક્ષ્મ ચૂર્ણને
થોરના દુધની ૨૧ ભાવનાઓ આપવી. આમાંથી ૧ તોલો
હવા મધ અને ઘી સાથે ચાટવાથી બહુ સારો રેચ લાગે
છે. (આ જમાનાના લોકો માટે આટલી માત્રા વખતે જી-
વલેણ નીવડે. આ જમાનાની માત્રા વા. ૦૧ થી ૧ વાલ
જેટલી બસ થશે. બહુ ફર કોષવાળાએ ૦૧ તોલો સુધી
અજમાવી જોવું.) ચિ. અ. પ.

૨ ઉદરરોગવાળાને—જેને બહુ જ કઠિન સૂકાયલો ઝાડો ઉતરતો
હોય એવાને થોરનાં પાનનું શાક, ખાધા પહેલાં ખાવા
આપવું. ચિ. અ. ૧૮

શોઢલ— ૩ કાનમાં ચસકા મારતા હોય તો—થોરના લીલા ડુંડ-
લાની ઉપરની છાલ કાઢી નાખી તેને પુટપાટ વિધિથી પકા-
વીને રસ કાઢી લેવો. તે રસ કાનમાં નાખવાથી કાનના
ચસકા મટે છે.

૪ ઉદરરોગમાં—લીંડીપીપરનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરવું. તેને થોરના
દુધની ૨૧ ભાવના આપવી. આ ચૂર્ણ ઇચ્છા મુજબ-શક્તિ

મહાણે-ખાવાથી અને ઉપરથી મધુર એવું લોજન કરવાથી ઉદરરોગ મટી જાય છે.

૫ ઉદરરોગમાં-ચોખાને ચોરના દુધમાં પલાળી મૂકવા અને પછી સૂકવી નાખવા. આ ચોખાની રાખ અથવા કાંઈ કરીને ઉદરરોગવાળા હરદીને સાત દિવસ સુધી આપવાથી ઉદર રોગ મટી જાય છે.

૬ મૂઠગર્ભમાં-આડું આઠ્યું હોય તો-ચોરનું થોડુંક દુધ મા-થામાં બરાબર ભરી દેવું. તરત જ ગર્ભશલ્ય-આડું આઠ્યું હોય તે-શમી જાય છે-બહાર આવતું રહે છે.

૭ કૃમિદંતકમાં-ચોરનું મૂળીયું ચાવવાથી અને જ્યાં ફુંખાવે થતો હોય ત્યાં આગળ રાખી મૂકવાથી કાંતના મૂળમાં જીવ હોય તે મરી જાય છે. (કૃમિદંતક એ પાયોરીયા હશે ?)

વેદ્યમનોરમા-૮ મસામાં-ચોરના પાનને બાફીને, તેને નીચોવીને ગુદામાં રાખી મૂકવું. આથી હરસ, કૃમિ, ચેળ, સોજો, વેદના વિગે-રેની શાંતિ થશે.

૯ પગ ફાટતા હોય તો-૪ તોલા ચોરના દુધમાં તેલ પકાવી લેવું (તેલ વિધિથી). આ તેલમાં રહેજ સિંધાલુણ નાખીને પગની ફાટોમાં ઘસવું. ગમે તેટલો પગ ફાટયો હોય તો તે પણ મટે છે.

૧૦ વ્રણમાં-ધણા લાંબા વખતનું ગમે તેવું કઠિન ગડગુમડ હોય તો તે પણ પાંચ છ દિવસ સુધી ચોરનું પાન બાફીને ઉપર બાંધવાથી સાફ થઈ જાય છે.

વક્તવ્ય—સુશ્રુતના સ્થામાદિ ગણમાં સુધાનો ઉલ્લેખ છે. દૃઢબલે બહુ કંટકવાળો અને બીજો સુતીકણ અદ્ય કંટકવાળો ચોર આવી બે જાત બતાવી છે. ‘ ત્રિધારા ’ નામની એક ત્રીજી જાત પણ થાય છે. સુધા અને સેહુકડ એક બીજાના પર્ચોચો તરિકે ટીકામાં વપરાયલા છે.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૬૨૨; રૂ. નિ. પા. ૧૧૦; N. p. 290; Watt III p. 289; Indi. Medi. Plants p. 1128.

३४० आंभजां

N. O. Euphorbiaceæ.

नाभे—आमलकी, धात्री, धात्रीफल, अमृतफल, वयःस्था (संस्कृत); आंभ-
जां (गुजराती); आंबळे (मराठी); आंभजां (छिंदी); आमलकी (अरबी);
The Emblic myrobalans—भी ओम्बलीक माथराभिल-स (अंग्रेज़ी);
Phylanthus emblica—झाड़दे'थस ओम्बलीक (लेटीन).

गुणाः—

कषायं कटुतिक्तोष्णं स्वादु चामलकं हिमम् ।
रसं त्रिदोषहृदृष्यं उवरघ्नञ्च रसायनम् ॥
हन्ति वातं तदम्लत्वात् पित्तं माधुर्यशैत्यतः ।
कफं रूक्षकषायत्वात् फलं धान्याः त्रिदोषजित् ॥

॥ ध. नि ॥

आमलकं कषायाम्लं मधुरं शिशिरं लघु ।
दाहपित्तवमीमेहशोफघ्नञ्च रसायनम् ॥
कटु मधुरकषायं किंचिदम्लं कफघ्नम् ।
रुचिकरमतिशीतं हन्ति पित्तास्त्रतापम् ।
श्रमवमनविबन्धाऽऽध्मानविष्टम्भदोष—
प्रशमनममृताभं चामलक्याः फलं स्यात् ॥

॥ रा. नि. ॥

हरीतकीसमं धात्रीफलं किन्तु विशेषतः ।
रक्तपित्तप्रमेहघ्नं परं वृष्यं रसायनम् ॥
हन्ति वातं तदम्लत्वात् पित्तं माधुर्यशैत्यतः ।
कफं रूक्षकषायत्वात् फलं धान्याः त्रिदोषजित् ॥
यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं भवति यादृशम् ।
तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत् ॥

॥ भा. प्र ॥

आदौ अन्ते च मध्ये च भोजनस्य प्रशस्यते ।
निरत्ययं दोषहरं फलेष्वामलकीफलम् ॥

॥ राजवल्लभः ॥

तान्गुणांस्तानि कर्माणि विद्यादामलकीष्वपि ।

यान्युक्तानि हरीतक्या वीर्यस्य तु विपर्ययः ॥

॥ चरकः ॥

चरक—

१ रसायने—आमलकचूर्णादकमेकविंशतिरात्रमामलकसहस्रस्वरसपरि-
पीतं मधुघृतादकाभ्यां द्वाभ्यामेकीकृतमष्टभागपिप्पलीकं शर्कराचूर्ण-
चतुर्भागसंप्रयुक्तं घृतमाजनस्थं प्रावृषि भस्मराशौ निदध्यात्तद्वर्षान्ते
सात्त्विकपञ्चाशी प्रयोजयेत् । अस्य प्रयोगाद्वर्षशतमजरमायुस्तिष्ठतीति
समानं पूर्वेण ॥ इति आमलकचूर्णम् । चि. १-८९.

२ प्रयोग—संवत्सरं पयोवृत्तिर्गवां मध्ये वसेत्सदा ।

सावित्री मनसा ध्यायन्ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥

संवत्सरान्ते पौषी वा मार्ग्री वा फाल्गुनी तिथिम् ।

व्यहोपवासी शुद्धश्च प्रविश्यामलकीवनम् ॥

बृहत्फलाढ्यमारुह्य द्रुमं शाखागतं फलम् ।

गृहीत्वा पाणिना तिष्ठेज्जपन्ब्रह्मामृतागमात् ॥

तदा ह्यवश्यममृतं वसत्यामलके क्षणम् ।

शर्करामधुकल्पानि स्नेहवन्ति मृदूनि च ॥

भवन्त्यमृतसंयोगात्तानि यावन्ति भक्षयेत् ।

ज्विद्वर्षसहस्राणि तावन्त्यागतयौवनः ॥

सौहित्यमेवां गत्वा तु भवत्यमरसन्निभः ।

स्वयं चास्योपतिष्ठन्ते श्रीर्वेदा वाक्च रूपिणी ॥

चि. १-१०७-११२

२ ज्वरे—अस्वेदनिद्रस्तृष्णार्तः पिबेत्पेयां सशर्कराम् ।

नागरामलकैः सिद्धां घृतभृष्टां ज्वरापहम् ॥ चि. ३-१८३

३ „—रसमामलकानां वा घृतभृष्टं ज्वरापहम् ॥ चि. ३-२२५

४ अर्धःसु अतिमृष्टे रक्ते—काश्मर्यामलकानांदध्नः सरेण
सिद्धान्दद्याद्रक्ते प्रवृत्तेऽति ॥ चि ९-२०३.

५ प्रदरे—जलेनामलकादबीजं क्लृप्तं वा ससितामधु ।

मधुनामलकाचूर्णं रसं वा लेहयेत् च ताम् ॥

चि. ३० ११४-११५.

६ टिल्लारे—....रसमामलकाद्वा घृतमिश्रं प्रदापयेत् । स एव
गुरुकोष्ठाय त्रिहृन्मूलयुगो हितः ॥ वि. ११-६६.

७ रक्तपित्ते—....आमलकानि वा । रसः प्रक्षर्यते तेषां
विशेषतः ॥ वि. ४-५६

८ जालकगर्दभे—धात्रीप्रयोगादिज्विरान्प्रदेहान् । कुर्यात्सदा
जालकगर्दभस्य ॥ वि १७-९६

९ हिकायां—पिप्पलीमधुयुक्तौ वा रसौ धात्रीकपित्थयोः ॥
वि. २१-१३२

१० तिमिरे—धात्रीरसांजनसौद्रसर्पिर्मिस्तु रसक्रिया । पित्तरक्तासि-
रोगघ्नी तैमिर्यपटलापहा ॥ वि २६-२५९.

सुश्रुत—

११ रक्ताभिष्यन्दे—पत्र फलं चामलकस्य पक्वा । क्रियां विदध्याद-
यवाऽञ्जनार्थे ॥ उ. १२-४९

१२ मूत्रदोषरुजातुरे—प्रपीड्यामलकानां तु रसं कुडवसंमितं । पीत्वा
ऽगदीमवेऽजन्तुः मूत्रदोषरुजातुरः ॥ उ. ९८-४०

१३ कासे—चूर्णं विवेचामलकस्य वाऽपि । क्षीरेण पक्वं सघृतं
हिताशी ॥ उ. ५२-३६.

१४ प्रमेहे—शुद्धदेहम्....आमलकरसेन हरिद्रां मधुसंयुक्तां पाययेत् ।
वि. ११-७.

१५-अर्शे—....एष एव....आमलकान् मधुसंयुक्तां तक्रकल्पः ॥
वि. अ. ६-१३

१६ वातरक्ते—....सर्वेषु च पुराणघृतमामलकरसाविषकं वा पानार्थं
॥ वि. ५-१२.

१७ स्वास्थ्यरक्षणार्थम्—....कषायेण....आमलकस्य वा । प्रस-
लेयन्मुखं नेत्रे स्वस्थः शीतोदकेन वा ॥ नीलिकां मुखशोषं च
पीडकाम् व्यंगमेव च । रक्तपित्तकृतान् रोगान् सद्य एव विनाशयेत् ॥
वि २४-१५.

- १८ बाजीकरणे—एवमामलकचूर्णं स्वरसेनैव भावितम् । शर्करामधु-
सर्पिर्भिः युक्तं लीढ्वा पयः पिबेत् । एतेनाक्षीतिवर्षोऽपि गुप्तेव
परिहृष्यति ॥ २६-२४
- १९ पांडुरोगे—(१) धात्रीफलानां रसमिक्षुजं च । मथं पिबेत्क्षौ-
द्रयुतं हिताक्षी ॥ उ. ४४-१८
(२) धात्रीफलं वा मधुनाऽवलिह्यात् ॥ उ. ४४-२७
- २० उदावर्ते—धात्रीफलानां स्वरसं. सजलं वा पिबेत् त्र्यहम् ॥
उ. ९५-२२
- २१ मूर्च्छायाम्—हरीतकीकाथशृतं घृतं वा । धात्रीफलानां स्वरसैः
कृतं वा....पिबेत् ॥ उ. ४६-१९
- वृन्द— २२ रक्तप्रदरे—....जलेनामलकाद्वीजकलकं वा ससितामधु ॥
(प्रदराधिकारे)
- २३ मूत्रकृच्छ्रे—गुडेनामलकं वृष्यं श्रमघ्नं तर्पणं प्रियम् ।
पित्तास्रग्दाहशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रनिवारणम् ॥ (मूत्रकृच्छ्राधिकारे)
- २४ शीतपित्ते—....गुडमामलकैः सह प्रयोजयेत् ॥
- २५ नासास्रुतशोणितवारणार्थम्—नासाप्रवृत्तरुधिरं घृतभृष्टं श्लेष्म-
पिष्टमामलकम् । सेतुरिव तोयवेगं रुणद्धि मूर्ध्नि प्रलेपेन ॥
(रक्तपित्ताधिकारे)
- चक्रदत्त— २६ पित्तशूले—धात्रीरसं....पिबेत्सशर्करं सद्यः पित्तशूलनिबूदनम् ॥
शूलचि० ।
- भावप्रकाश— २७ मूत्रनिग्रहे—आमलक्याश्च कलकेन बस्तिभागं प्रलेपयेत् । तेन
प्रशाम्यति क्षिप्रं नियमान्मूत्रनिग्रहः ॥
- २८ योनिदाहे—धात्रीरसं सितायुक्तं योनिदाहे पिबेत्सदा ॥
- बंगसेन— २९ नः हृद्रोपे—धात्रीफलनिर्यासः नवदृक्कोपं निहन्ति पूरणतः ॥
- ३० शिशोःविच्छिन्नामरोगे—आमलक्याः पलाय्यष्टौ गोमूत्रे सप्त-
भावयेत् भावयित्वातपे पश्चाद्विच्छिन्नः लिप्ता प्रशाम्यति ॥
बालरोगचि० ॥

સેમકુતૂહલ— ૧૧ અભિસંધુક્ષણાર્થમ્—અંગારપાકપથિતાનિ ફલાનિ ઘાન્ધ્યાઃ આ-
જ્યેન જીરલવળેન વિમિશ્રિતાનિ । બાહ્યીકધૂમપરિધૂપિતપૌરેમાણિ
સંધુક્ષયન્તિ જઠરાનલમુદ્ધતાનિ ॥

વૈદ્યમનોરમા— ૩૨ મેધાવર્ધનાર્થ—તિલધાત્રીફલચૂર્ણ સમધુષ્ટતં પ્રતિદિનં પ્રગે લીઢમ્ ।
જનયેન્માસેન મર્તિ મહર્તી હન્યાઞ્જરાં ચ પરામ્ ॥

રાજમાર્તણ્ડ— ૩૩ સ્વરભંગે—અભિલષતિ વિજેતું યઃ સ્વરસ્ય પ્રણાશ્નં સ પિવતુ સહ
દુઘેનામલક્યાઃ ફલં વા ॥

૩૪ રસાયનાર્થે—ચૂર્ણમામલકકૃતમમ્ભસા સર્પિષાઽથ મધુનાઽથવા
નિશિ । પીયમાનમુદરાગ્નિનાસિકાશ્રોત્રનેત્રચલયૌવનપ્રદમ્ ॥

૩૫ નેત્રરોગે—વૃક્ષસ્થિતાદ્વિગલિતો નલભેદનેન ધાત્રીફલાદ્વિદલિતાન્
પરિપૂર્ણરૂપાન્ । રોગાન્ રસો હરતિ લોચનયોઃ પ્રભૂતાન્ દૌષૈઃ
કૃતાન્ પવનપિત્તકફૈઃ પ્રદુષ્ટૈઃ ॥

શોઢલ— ૩૬ પિત્તશ્વયયૌ—....પીતો વાઽઽમલકાદ્રસઃ ॥

૩૭ સોમરોગે—સુપક્કં કદલીફલં ધાત્રીફલરસં મધુ । શર્કરાસહિતં
પેયં સોમધારણમુત્તમમ્ ॥

બાણુન—હિંદુસ્તાનનાં ધણાં જંગલોમાં આ આડ થાય છે. કેટલેક ઠેકાણે
તે નાનાં અને કેટલેક ઠેકાણે મોટાં થાય છે. થડ ઉપરની છાલ કડાયા કે
શુગળનાં આડની પેઠે ઉખડી જતી જોવામાં આવે છે. એનાં પાન આંતરે
આવેલાં છે. તે ધણાં પાસે પાસે જોઠવાયલાં હોય છે. હરેક હલ (leaflet)માં
નાનાં નાનાં આંબલીના પાન જેવાં ૧૦૦ પત્રો હોય છે. આજ કારણથી
સંસ્કૃતમાં એને શતપત્રી કહે છે. ફળ જેમ મોટાં અને ફળદાર હોય છે તેમ તે
સારાં ગણાય છે. કાશી તરફનાં આંબળાં વખણાય છે.

વૈદ્યકમાં આંબળાંનો ઉપયોગ.

અરક— ૧ રસાયન તરીકે—૨૫૬ તોલા આંબળાંના ચૂર્ણને એક
હબર લીલાં આંબળાંના રસની અંદર ૨૧ દિવસ રાખી
મૂકવું. ૨૫૬ તોલા મધ અને ૨૫૬ તોલા ઘી પણ સાથે
મેળવવું. એની અંદર આઠમા ભાગની પીપર (એટલે ૯૬
તોલા) અને ૪૮ તોલા સાકર નાખવી. આ બધાને લેણું
કરીને એક રીઠા વાસણમાં ભરવું, અને બરાબર મ્હેં
બંધ કરી લઈ પ્રાવૃદ્ધતુમાં ભરમના ઢગલામાં તેને ઢાટી

હેવું. એક વર્ષ પછી તેને કાઢવું અને પથ્ય આકારવિહાર સાથે તેમાંથી સવારસાંજ ચથેચ્છ પ્રાશન કરવું. આ પ્રયોગથી જીવન વધે છે. ચિ. ૧. ૮૫

પ્રયોગ ૨ જો—એક વર્ષ સુધી કેવળ ગાયના દુધ ઉપર રહેવું અને ગાયો સાથે જ વસવું. મનથી સાવિત્રી (ગાયત્રી મંત્ર)નો જપ કરવો, બ્રહ્મચર્ય પાળવું, જિતેન્દ્રિય રહેવું. એક વર્ષ પછી ત્રણ દિવસનો ઉપવાસ કરી, શુદ્ધ ચર્મ પોષ, મહા કે કાગણ માસની કૌર્ધ પણ તિથિએ આંખળાંના વનમાં પ્રવેશ કરવો. મોટાં ફળથી ભરપુર એવા આંખળાંના ઝાડ ઉપર ચઢીને શાખાઓ ઉપર આવેલાં આંખળાંને હાથમાં પકડી બ્રહ્મનો જપ કરતાં કરતાં તેમાં અમૃતનો પ્રવેશ થાય એવી ભાવના કયો કરવી. અને અવશ્ય એ વખતે તેમાં અમૃત આવીને વસે છે પણ ખરું. આ અમૃતના સંયોગથી આંખળાં સાકર અને મધ જેવાં મીઠાં, સ્નેહવાળાં અને મૃદુ થાય છે. આવાં આંખળાં જેટલાં ખાવામાં આવે તેટલા હજાર વર્ષ જીવન લાંબાય છે, યૌવન પાછું આવે છે. આ આંખળાંના સેવનથી તે માણસ સાક્ષાત્ દેવ જેવો જ બની જાય છે; સાક્ષાત્ શ્રી, અને સરસ્વતી તેની પાસે આવીને રહે છે.

ચિ. ૧. ૧૦૭ થી ૧૧૨

૨ તાવમાં—જેને ઉંઘ અને પરસેવો ન આવતાં હોય અને તરસ ન છીપતી હોય, તેને આંખળાં અને આદુની, ધીસાકર સાથે રાખડી બનાવીને આપવી. ચિ. ૩. ૧૮૩

૩ તાવમાં—આંખળાંનો રસ, ધીમાં વધારીને ખાવાથી તાવ મટે છે. ચિ. ૩-૨૨૫

૪ હરસમાંથી લોહી બહુ પડતું હોય તો—હઠીની ઉપરની તોર સાથે આંખળાં આપવાં.

૫ શ્વેતપ્રદરમાં—સાકર અને મધ સાથે આંખળાંના બીજનું ચૂર્ણ પીવું. અથવા આંખળાંનું ચૂર્ણ કે રસ મધ સાથે ચાટવું.

૬ રતવાના તાવમાં—આંખળાંનો રસ ધી સાથે પીવાડવો. કેકો જે બહુ જ કઠણ હોય તો તેજ રસમાં નસોતરના મૂલનું ચૂર્ણ નાખીને આપવું. આથી કાંઈ શાંત થશે અને રતવાનું જોર નરમ પડશે.

- ૭ રકતપિત્તમાં—આંબળાંનો રસ મધ સાથે આપવો.
 ૮ બલગર્દભ નામના રોગમાં—ઠંડા ઉપચાર સાથે, આંબ-
 ળાંનું સેવન હમેશાં કરાવવું.
 ૯ હેઠકીમાં—આંબળાંનો અને ઠેઠીનો રસ પીપર અને મધ
 સાથે પીવા આપવો.
 ૧૦ આંખે બહુ ઝાંખ પડતી હોય તો—આંબળાંનું ચૂર્ણ,
 રસવંતી, મધ અને ઘી—થી રસક્રિયા બનાવવી. તે આંખ-
 વાથી પિત્તજન્ય આંખના રોગો, તિમિર અને પટલ
 મટે છે.

- સુશ્રુત— ૧૧ રકતાભિષ્યન્દમાં—આંબળીનાં પાન અને ફલની રસક્રિયા
 બનાવી તે આંખની.
 ૧૨ પેસાળ ન આવતો હોય અને પીકાતો હોય તે
 માણસે આંબળાંનો રસ તો. ૧૬ પી જવો—તુરત જ દુઃખથી
 મુક્ત થશે.
 ૧૩ ખાંસીમાં—દુધની સાથે ઉકાળેલું આંબળાંનું ચૂર્ણ ઘી
 સાથે પીવું અને હિત ખોરાક લેવો.
 ૧૪ પ્રમેહમાં—શુદ્ધ દેહવાળાને આંબળાંના રસ સાથે હળદરનું
 ચૂર્ણ, મધ નાખીને પાવું.
 ૧૫ અર્શમાં—ચિત્રાના મૂળની છાલની માફક જ આંબળાના
 ચૂર્ણને પણ રીઠા વાસણમાં છાશ સાથે ચોપડીને પીવું.
 ૧૬ વાતરક્તમાં—દરેક જાતના વાતરક્તમાં જીના ઘી સાથે
 આંબળાંનો રસ પકાવીને પીવો.
 ૧૭ તંદુરસ્તી બળવવા માટે હમેશનો પ્રયોગ—ઢાતણ
 કરી રહ્યા પછી આંબળાંનો ક્વાથ મ્હોંમાં ભરીને પછી તેજ
 ક્વાથથી આંખો ઉપર છાલકો મારવી. મ્હોં પણ એનાથી
 ધોવું. આ પ્રયોગથી મ્હોં ઉપરની ફાદલીઓ, વ્વગ, મુખ-
 શોષ, રકતપિત્તથી ઉત્પન્ન થતા રોગો, સારા થાય છે. પ્રયોગ
 હમેશાં નિયમિત કરવો.
 ૧૮ વાશકરણમાં—આંબળાંના ચૂર્ણને આંબળાના રસની
 એકવીસ ભાવનાઓ આપવી. પછી એ ચૂર્ણ પાવલી પાવ-
 લીભાર સવાર સાંજ સાકર, મધ સાથે ચાટી ઉપરથી દુધ

- પીવાથી એ શીવર્ષનો ડાસો હોય તો તે પણ જીવાન પેઠે કામઢીડામાં પ્રવૃત્ત થઇ શકે છે.
- ૧૯ પાંદુરોગમાં—હિત આહાર સાથે આંખળાંનો અને શેરડીનો રસ મધ સાથે હમેશાં પીવો.
- ૨૦ ઉદાવર્તમાં—આંખળાંનો રસ, પાણી સાથે ત્રણ દિવસ પીવો.
- ૨૧ મૂત્રછીમાં—આંખળાંના સ્વરસથી ઘી પકાવી લેવું. અને તે મધ સાથે ખાવું.
- ૫૬— ૨૨ લોહીવા થયો હોય તો—આંખળાંનું ચૂર્ણ સાકર અને મધ સાથે ચાટવું અથવા પાણી સાથે પી જવું.
- ૨૩ મૂત્રકૃચ્છમાં આંખળાંનો રસ ગોળ સાથે પીવાથી વૃધ્ધ, શ્રમધ્ધ, અને તર્પણકર્તા છે; રક્તપિત્ત, દાહ, શૂળ વિગેરેને હણનાર અને મૂત્રકૃચ્છનું નિવારણ કરનાર છે.
- ૨૪ શીળવામાં—આંખળાંનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે ખાવું.
- ૨૫ નાકમાંથી લોહી પડતું હોય તો—આંખળાંના ખારીક ચૂર્ણને ઘીમાં શેડીને પાણી સાથે સારી રીતે લઢીને માથા ઉપર લેપ કરવો. તુરત જ લોહી પડતું બંધ થઇ જશે—જેમ પુસ્તો બાંધવાથી જલનો વેગ બંધ થઇ બચ છે તેમ.
- ચક્રદત્ત— ૨૬ પિત્તના શૂદ્ધમાં—આંખળાંનો રસ સાકર સાથે પીવો. તુરત જ શૂળ મટી જશે.
- ભાવપ્રકાશ— ૨૭ મૂત્રનો અટકાવ થયો હોય તો—આંખળાંના ચૂર્ણને પાણીમાં વાટીને લેપ જેવું કરીને પેટ ઉપર ચોપડી આપવું. પેસાળ આવશે.
- ૨૮ ચેનિના દાહમાં—આંખળાંનો રસ સાકર સાથે હમેશાં પીવો. દાહ મટી જશે.
- બંગસેન— ૨૯ આંખો ખૂંમ જોરમાં આવી હોય તો—આંખળાંનો રસ નવી દુખતા આવેલી આંખમાં નાખવાથી—પૂરવાથી—વેઢના મટે છે.
- ૩૦ અચ્ચાંઓને ‘વિચ્છિ’ નામનો રોગ થાય છે તેમાં—૩૨ તોલા આંખળાંના ચૂર્ણને ગૌમૂત્રની સાત ભાવના આપવી. પછી એ ચૂર્ણને વિચ્છિ ઉપર લગાડવું.

ક્ષેમકુતૂહલ-૩૧ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ કરવા માટે-આંબળાંને અંગારાના તા-
પમાં પકાવી લેવાં. પછી તેને ઘી અને જીરોના વધાર આપી,
મીઠું નાખી, સુગંધી ધૂપથી સુગંધિત બનાવીને ખાવાં.
એથી અગ્નિ પ્રદીપ થાય છે.

વેદ્યમનોરમા-૩૨ યુદ્ધિ વધારવા માટે-આંબળાંનું ચૂર્ણ અને તલ-સમાન
ભાગે હમેશાં ઘી અને મધ સાથે સવારમાં ખાવું. એક
મહિનાના પ્રયોગથી યુદ્ધિ વધે છે અને ઘડપણ દૂર થાય છે.

રાજમાર્તંડ-૩૩ ઘાંટો બેસી ગયો હોય તો-દુધ સાથે આંબળાંનું ચૂર્ણ લેવું.

૩૪ રક્ષાયન તરિકે-આંબળાંનું ચૂર્ણ પાણી સાથે, અથવા ઘી
સાથે, અથવા મધ સાથે-રાત્રે પીવાથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ થાય
છે; નાક, કાન, આંખ, વિગેરે સારાં થાય છે; ચૌવન આરે છે.

૩૫ નેત્રના રોગમાં-નાનાં ચુટેલાં આંબળાંમાંથી નખવડે રસ
ઠાઢવો. એ રસ આંખમાં નાખવાથી આંખના ઘણા રોગો
સારા થાય છે.

શોઠલ- ૩૬ પિત્તજન્ય સોજો હોય તેમાં-આંબળાંનો રસ પીવો.

૩૭ સોમરોગમાં-આંબળાંના ફલનો રસ સાકર અને મધ
નાખીને હમેશાં પીવો અને પાકેલાં કેળાં ખાવાં. બહુ જ
સરસ પ્રયોગ છે.

નવ્યમત-ડૉ. મેકનાફ તથા ડૉ. ઈરવીન કહે છે કે આમાં એન્ટી-
સ્કોરબુટીક ગુણો રહેલા છે. એનાં સુકાં ફળો અતિસાર અને મરડાના વ્યા-
ધિમાં ગ્રાહી તરિકે વપરાય છે. બોંટીયસ આ વ્યાધિઓમાં તે ઘણું કિમતી
છે, એમ ખાત્રી કરી આપે છે. (હીસ્ટોરીઝ ઓફ ઈન્ડિઆ. પા. ૨૦૦). આ
ઔષધ અતિસાર, મરડો, ઉરઃક્ષત (હીમોપ્ટીસીસ) અને પેટમાંથી પડતા
લોહીના વ્યાધિમાં (હીમેટેમેસીસ) ગ્રાહી, ઉપલેપક અને શક્તિવર્ધક તરીકે
૧ થી ૩ ગ્રામના વજનથી વપરાય છે. (હોસ્પિટલ આસીસ્ટન્ટ, યુનીલાલ.
જબલપુર.)

સીરીબલ સરક્યુલેશનના વ્યાધિ સાથે માથાની અંદર થતો ઠાઢ અને
દુખાવો કે ગભરામણ તથા વખતે વાળ ખરી જતા હોય એવા કેટલાએક
કેસોમાં રાઈના તેલમાં અમૂક વખત આંબળાં પલાળી તે તેલ ફેતેહથી વાપર્યું
છે. એવી રીતે બનાવેલા તેલને થોડા દિવસ માથા ઉપર લગાડ્યું, તેથી માથા
ઉપર થતી બળતરા શાંત થઈ, ગભરામણ ઓછી થઈ, અને વાળ ખરી જવાના

કેસમાં બહુ જલદીથી વાળ પાછા ઉગી નીકળ્યા. (સીવીલ સરજન ડી. બાસુ. ફરીફુર-બંગાળ.)

આંખળાંને ફાંટ શીતળ અને ગ્રાહી છે, અને બીજા ઔષધની સાથે અતિસાર તથા મરડામાં ઉપયોગી મુખ્ય હવા છે. વળી મૂત્રમાર્ગે થતા રક્ત-ત્સાવ (હીમેચુરીયા) ને માટે તે અસરકારક છે એમ માલમ પડ્યું છે. (આસી. સરજન એસ. સી. લટ્ટાચાર્યાજી. ચંદા.)

તાબ્બં ફળો ખૂબ ખાવામાં આવે તો જીનો મરડો મટાડે છે. (એપોથી-કરી થોમસ જુડ). આનાં સુકાં ફળોને કેરા માટીના વાસણમાં રાત આખી ભીંજવી, સવારે ગાળી લેવાથી હિંમ થાય છે. તે આંખના દરદમાં આંખમાં છાંટવાના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. (સરજન. આર. એ. લાહોર)

(વનસ્પતિ ગુણાદર્શમાંથી)

વક્તવ્ય —ચરકે ગ્રહણીમાં, દુરાલભાસવના પાઠમાં ૧ પ્રસ્થ આંખળાં નાખેલાં છે, એ ઉપરથી જણાય છે કે સંગ્રહણી, અતિસાર, મરડો વિગેરેમાં આંખળાં વાપરી શકાય એ શોધનું માન તેમને ધટે છે. સુશ્રુતે ગ્રહણીમાં આંખળાં નથી વાપર્યાં. અર્શમાં ચરકે આંખળાંને છુટ્ટથી ઉપયોગ કરેલો છે. અર્શના અધ્યાયમાં કનકારિષ્ઠમાં આંખળાંની એક તુલા (૧૦ શેર), અને અભ્યારિષ્ઠમાં અને ફલારિષ્ઠમાં આંખળાં ૧ પ્રસ્થ (૬૪ તોલા) નાખેલાં છે. તે ઉપરથી અર્શોદ્ધ ગુણ એનો છે એમ જણાય છે. ચરક આંખળાંને વિરેચ-નોપગ કહે છે. સુશ્રુત પણ અધોભાગહર સંશમનમાં તેને ગણાવે છે. આમલકં વયઃસ્થાપનાનામ । (સૂ. ૨૫-૩૩) એમ ચરક જણાવે છે. ચરકે તેને વયઃસ્થાપન, જવરહર, કાસહર અને કુષ્ઠ દશેમાનિમાં ગણાવેલું છે. સુશ્રુતે આંખળાંને પાંડુમાં સ્વતંત્ર યોજ્યું છે, એ ઉપરથી સમજાય છે કે તેમાં લોહનો માટો ભાગ હોવો જોઈએ. ચરકે આંખળાંને વાજકરણમાં નથી વાપર્યાં, જ્યારે સુશ્રુત વિગેરેએ તેને વાપરેલાં છે.

સુશ્રુતમાં સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયના ૨૦૬ મા શ્લોકમાં ' પ્રાચી-નામલક ' ગણાવેલું છે. એનો અર્થ શોઃહશે ?

સદ્ગત ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી આંખળાંની હૃદય ઉપર સાદક (sedative) અસર થાય છે એમ કહેતા હતા. જીવન હૃદયગવાળા દરદીને ન અપાય એમ તેઓ વારંવાર દરેકને કહેતા હતા. વ્યવનપ્રાશની ફલશ્રુતિમાં....ઉરોરોગં દ્વરોગં.... અવકર્ષતિ-જણાવે છે. હૃદય ઉપર આંખળાંની અસર શામક છે એ વાત માન્યામાં નથી આવતી. વિદ્વાનો વિચાર કરશે ?

Actions and Uses—The fresh fruit is refrigerant, diuretic, laxative and is used in chronic constipation. The dried fruit is cooling, stomachic, and astringent. With grapes and honey it is a favourite cooling drink for fever and diarrhoea. An extract prepared from the wood is astringent like kũthõ. Its branches put into muddy water render the water clear. It is one of the ingredients in the preparation known as triphalã.

(R. N; Khory 'II p. 530-1)

ॐदेवे—व. शा. पा. ६२६; इ. नि. पा. १०२; वनस्पति शुष्कार्थं पाजु. ३३६; N. p. 291; Watt. III part I p. 217; Indi. Medi. Plants p. 1139.

३४१ ओंयआंयणी.

N. O. Euphorbiaceæ.

नामो—भूम्यामलकी, तामलकी, भूषात्री (संस्कृत); ओंयआंयणी (शुभरात्री); लुंघआवली (भराडी); ओंयआवली (डिंही); लुंघआमला (भंगादी); Phyllanthus niruri—झाड़वे-थस नीइरी (देहीन).

गुणाः— भूषात्री मधुरा तिक्ता वीर्यतः शिशिरा स्मृता ।
पित्तं हन्ति कफास्रवणी दृष्टिदाहविनाशनी ॥

॥ अ. नि. ॥

भूषात्री तु कषायाम्ला पित्तमेहविनाशनी ।
भूषात्री वातकृत् तिक्ता कषाया मधुरा हिमा ॥
पिपासाकासपित्तास्रकफकण्डूक्षतापहा ॥

॥ भा. प्र. ॥

भूषात्री तु विशेषेण विषघ्नी पुत्रदायिनी ॥

॥ शोडकः ॥

चरक— १ हिकाश्वासयोः—सशर्करां तामलकीं....प्राशयेन्नावयेत् तथा ॥
नि, अ-२१.

चक्रदत्त— २ नेत्रपीडायाम्—भूम्यामलकी घृष्टा ससैन्धवगृहवारियोजिता ताम्ने ।
जाता घनत्वमक्ष्णोः जयति बहिर्लेपतः पीडाम् ॥

बंगसेन— ३ रक्तप्रदरे—भूम्यामलकीबीजन्दु पीतं तण्डुलवारिणा । दिनद्वयत्र-
येणैव स्त्रीरोगं नाशयेत् ध्रुवम् ॥

વર્ણન—લોંચઆંબળીના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગે છે. તે ૬ ઇંચથી ઢોઢ પુટ જેટલા ઉંચા થાય છે. તેમાં ઘણી ઝીણી શાખાઓ નીકળે છે. પાન સૂક્ષ્મ અને આંબળીના પાન જેવાં હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે. પુલ પત્રકોણમાં જરા નીચાં નમતાં ફીક્કા ધોળા કે લીલા રંગનાં આવે છે. ફળ આમળા જેવા આકારનાં, ખારીક, નીચાં નમતાં હોય છે.

વેદકમાં લોંચઆંબળીનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ હેડકી અને શ્વાસમાં—લોંચઆંબળીનું મૂળ પાણીમાં ઘસી તેમાં સાકર નાંખીને ખાવાથી તથા નસ્ય લેવાથી હેડકી અને શ્વાસ બન્ને મટે છે. ચિ. અ-૨૧.

ચક્રદત્ત— ૨ આંખની પીડામાં—તાંબાના વાસણ ઉપર લોંચઆંબળીને સિંધાલુણ સાથે પાણીમાં ઘાટું થાય સુધી ઘસવી. આંખની બહાર લેપ કરવાથી આંખની પીડા દૂર થાય છે.

બંગસેન— ૩ રક્તપ્રદરમાં—લોંચઆંબળીનાં બીજનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવણ સાથે બે કે ત્રણ દિવસ સુધી પીવાથી રક્તપ્રદર અને સ્ત્રીરોગ મટે છે.

વક્તવ્ય—ચરકે કાસહર અને શ્વાસહર દરોમાનિમાં તામલકીનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. મધુરસ્કંધમાં તામલકી ગણાવેલી છે. રાજયક્ષમાના ગોક્તુરાધ ધૃતમાં અને જીવંત્યાદિ ધૃતમાં તામલકી પડેલી છે; તેમજ “ ધાન્યનાગરસિદ્ધિ વા તામલકણાડય વા શ્રુતમ્ !.....અન્નાનિ કલ્પયેત્ ॥ ” [ચિ-૮-૬૮] એમ પણ કહેલું છે. ક્ષત-ક્ષીણના અધ્યાયમાં છે (ચિ. ૧૬-૩૪). જીવનના પાઠમાં છે (ચિ. ૧-૬૦). જવરના બલાધ ધૃતમાં પડે છે (ચિ. ૩-૨૨૦). શિરોરોગના મહામાયૂર ધૃતમાં, હૃદ્રોગના વ્યૂષણાધ ધૃતમાં, વાતરોગના અમૃતાધ ધૃતમાં, વાતરક્તના તામલક્યાદિ ધૃતમાં—વિગેરેમાં લોંચઆંબળી યોજાયેલી છે. શ્વાસકાસમાં તે તે બાળીતી છે જ. સુશ્રુતમાં તે બફ નથી વપરાયેલી જણાતી.

Actions and Uses—Antiperiodic, diuretic, stomachic and demulcent. It is used in intermittent fevers to prevent paroxysms, also given in diseases of the spleen and liver, in dropsy, gonorrhœa, acid urine and in jaundice. A poultice of the leaves mixed with salt is used for itch and scaly affections of the skin. The infusion mixed with methi, is used as a stomachic, bitter and astringent and also given as a remedy in chronic dysentery.

ભાવાર્થ—લોચ્યાંબળી જ્વરનિવારક, મૂત્રલ, પાચક અને શીત છે. વિષમજ્વર અને ચતુષ્કલીકનાં હરદોમાં, શેથ, ગનેરીયા, અગ્નિમૂત્રમાં અને કમળામાં તે વપરાય છે. પાનના કલ્કની મીઠું નાખીને કરેલી પોટીસ ખસ, ચામડીના રોગ વિગેરેમાં કિતકર છે. આખા છોડનો ક્વાથ મેથી નાખીને પીવાથી પાચક, કટુપૌષ્ટિક, અને ગ્રાહી તરિકે ઉપયોગી છે. ગ્રાહી હોવાથી જીના અતિસારમાં પણ ઉપયોગી છે. જોરી. ભા. ૨ પા. ૫૫૨

નવ્યમત—નાના છોડવાનો ક્વાથ સંગ્રહણીમાં અપાય છે. પાન પાચક છે. (વૈટ). ડાંડીના રસનાં સ્ફેજ તેલ સાથે આંધેદમીયા (અભિધ્મન્દ) માં આંખમાં ટીપાં નખાય છે. પાન અને મૂળનું ચૂર્ણ કરી, ચોખાના ધોવણુમાં પોટીસ બનાવીને યજ્ઞ તેમજ સોભા ઉપર ખાંધવામાં આવે છે. (હુરી.) રેવરડ ડા. જલ્દાને મને કહ્યું છે કે આ છોડનું તાજું મૂળ કમળા માટે અકસીર ઇલાજ છે. એક તોલા જેટલાં તાજાં મૂળીયાં એક ખાલા દુધમાં વાટીને સવાર સાંજ ચઢને પીવાથી બહુ જ ટુંક વખતમાં આરામ થઇ જાય છે. ” (રૈકસબર્ગ.)

લોચ્યાંબળી—(P. niruri) અને ખરસટ લોચ્યાંબળી—(P. urinaria) આ બન્ને છોડો હિંદુસ્તાનમાં બધે જ થાય છે આ બન્ને બહુ જ સારા મૂત્રલ છે એમ દેશીઓ માને છે અને તેથી તેનો સોળે, ઉકર, પરમીયો, અને બીજા જનનેન્દ્રિયના રોગો વિગેરેમાં ઉપયોગ કરે છે. હૉર્સશીટ્ડે પણ આ બન્ને છોડના ગુણોની ઠીક સ્તુતિ કરી છે, પણ એનાં ગુણ ખાસ ધ્યાન ખેંચતા નથી.

“ પાન અને મૂળનો ક્વાથ બહુ જ કડવો છે. યૌર્ટો રીકોના લોકોમાં આ ક્વાથ વિષમજ્વર, સંતતજ્વર વિગેરેમાં બહુ જ જાણીતો ઇલાજ છે. મ્હેં મારી જાતે પણ ઘણીયે વખત તાવના હુમલાને આ પ્રયોગથી અટકાવ્યો છે. આ આખા છોડનો ટીંકચર બનાવીને ૨ ડ્રામ જેટલી માત્રામાં સવારમાં હું આપતો હતો. કેટલીક વખત તો અનેકવાર મેં આ ટીંકચર આપી જોયો છે અને તેથી સ્ફેજ રેચક અસર જણાતી હતી. ચક્રત્પ્લીહની વૃદ્ધિ સાથેનાં જઘ્ની સતત જ્વરોમાં તે ઘણું જ ઉપયોગી ઔષધ છે. મૂળ અને પાનનો ક્વાથ સુંકર બલપ્રદ છે—અને વારંવાર લેવાથી તે મૂત્રલ પણ છે. ”

(Dr. A. J. Amades in Pharmaceut. Journ April. 28, 1888)
મૂળને ચોખાના ધોવણુ સાથે ઘસીને અતિ રક્તસ્નાવ (લોહીવા) માં કૈંકણ તરક, આપવામાં આવે છે. (હીમક).

ઇન્ડીયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ. પા. ૧૧૪૪

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૬૩૨; ફ. નિ. પા. ૨૫૬; N. p. 292; Watt VI part I p. 222; Indi. Medi. Plants. p. 1143.

૩૪૨ હરફારેવડી.

N. O. Euphorbiaceæ.

નાભો—લવલી, જ્યોત્સ્નાફલ (સંસ્કૃત); ખાટી આમળી—હરફારેવડી (ગુજરાતી);
કાંકણી, આંમળી, હરપડરેવડી (પોરબંદર); હરફારેરી, કાટઆંમળા (મરાઠી);
હરફારેરી, ચલમેરી (હિંદી); Phyllanthus distichus—ફાઇલેન્થસ ડીસ્ટીચસ
(લેટીન).

પરિચય—

વના સ્તિમ્બા હરિત્પ્રાંશુઃ કાસમર્દસદૃક્ચ્છદા ।

સુગંધમૂલા લવલી પાંડુકોમ્લવલ્કલા ॥

લવલ્યાઃ ફલમુદિષ્ટં ર્યામમ્ જ્યોત્સ્નાફલં તથા ॥

॥ સુશુતટીકાયામ્ કચિત્ ॥

ગુણાઃ—

લવલીફલમસ્વાર્શઃકફપિત્તહરં ગુરુ ।

વિશદં રોચનં રુક્ષં સ્વાદ્વલ્લં તુવરં સરમ્ ।

॥ આ. પ્ર ॥

રાયામલકં તુવરં રુચિપ્રદં પ્રિયં ચામ્લમ્ ।

તિત્તં રુક્ષં વિશદં સ્વાદુ સુગંધં વાતલં ચોત્તમ્ ॥

સ્વાદિષ્ટં લઘુ ચોત્તં કફપિત્તહરં ચ વાતાપિત્તઘ્નમ્ ।

મૂત્રાશ્મર્યશ્નમ્પિમિશ્રોત્તં ચ પૂર્વજે ગ્રન્થે ॥

॥ તિ. ર. ॥

કષાયં કફપિત્તઘ્નં કિંચિત્તિત્તં રુચિપ્રદમ્ ।

હૃદયં સુગંધિ વિશદં લવલીફલમુચ્યતે ।

સુશુતઃ સૂ. ૪૬-૧૮૯.

કષાયવિશદત્વાચ્ચ સૌગન્ધ્યાચ્ચ રુચિપ્રદમ્ ।

અવદંશસમં રુક્ષં વાતલં લવલીફલમ્ ॥

ચરકઃ સૂ. ૨૭-૧૩૮.

વાર્ણન—હરફારેવડીનાં ઝાડ ખાગમળીયામાં શોભા માટે વાવવામાં આવે છે. એની શાખાઓ ખડખડી અને બહુધા ટુંકી હોય છે. એની પાનવાળી શાખાઓ ૧ થી ૨ ફીટ લાંબી હોય છે. પાન પાતળાં, મથાળે પીળાશ લેતાં લીલા રંગનાં, તળીએ ફીકાશ લેતા લીલા કે ધોળા રંગનાં હોય છે. ડીંટડી ધણી ટુંકી હોય છે. ફુલ શતા રંગનાં, ધણી પાસે પાસે, બહુ શાખાઓ ઉપર આવેલાં હોય છે. ફળ પીળાં, રસભર્યા, ખાટાં, ૩ થી ૪ કે

૮ ખાંચીયાવાળાં હોય છે. ચોમાસાની શરૂઆતમાં ફળ પાકે છે. આના ફળનું અથાણું કરવામાં આવે છે. સરળત-પણ સારો થાય છે. આંખળાં જેવાજ શુષ્ક છે એમ કેટલાક માને છે.

આ ઝાડ મલાયા ટાપુનું વતની છે એમ નૅનર્ન લખે છે. એનાં ફળ Country gooseberry નામથી ઓળખાય છે.

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૫૪૪; વ. શા. પા. ૬૩૨; N. p- 232; Watt VI part I. p. 217; Indi. Medi. Plants p. 1145;

• ૩૪૩ કંબોઇ.

N. O. Euphorbiaceæ.

નામે—કાંબોજી, बहुप्रजा, बहुप्रजा (સંસ્કૃત); કંબોઇ, કાળી કંબોઇ (શુભરાતી); કાઠી ચીકલી (મરાઠી); કાલા મહરમહ (હિંદી); Breynia patens—બ્રેયીનીઆ પેટન્સ (લેટીન).

ગુણા:— કાંબોજી ગ્રાહિણી વાતશોથરક્તવિમેદકૃત્ ॥

॥ શોદહ: ॥

વર્ણન—કંબોઇનાં ઝાડવાં પંચમહાલ તરફ ખૂબ થાય છે. ઘણું કરીને નદીનાળાંના કિનારા ઉપર અથવા પાણીની નજીકમાં તે ખૂબ થાય છે. તે લીલાશ લેતાં કાળાં કે કાળા રંગનાં હોય છે. તે ૪ થી ૮ ફીટ ઉંચાં વધે છે. તેની શાખાઓ પથરાતી, લાંબી સોટીઓ જેવી. હોય છે. પાન આંતરે આવેલાં હોય છે અને આવળનાં પાનને મળતાં હોય છે. ચેત્ર વેશાખે ફળકુલ આવે છે. એમાં નર અને માદા પુલ જુદાં જુદાં એક જ ઝાડ ઉપર આવેલાં હોય છે. ફળ વટાણા જેવડું મોટું હોય છે. ફળ પ્રથમ લીલાં અને પાકે એટલે કાળાં થઈ જાય છે. ફળનો રંગ જાંબુડા રંગનો હોય છે. બીજાં કાત-ણના અભાવે પંચમહાલ તરફ લોકો કંબોઇનાં દાતણ કરે છે. પંચમહાલ તરફ કંબોઇની ડાંડીનો રસ આંખ આવી હોય તેમાં ઉપયોગમાં લે છે.

વૃક્તવ્ય—ચરકમાં કાંબોજીનો ઉલ્લેખ નથી મળતો. સુશ્રુત અને વાગ્બ-ટમાં એકાદ વખત તેનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. શૌરભલે આને નિઘંટુમાં દાખલ કર્યું છે. સુશ્રુતટીકાકાર કેલ્કલ 'કાંબોજિકા કૂવિકા, ગયી તુ માષપર્ણિમાહ ।' (ચિ. અ-૧૯) આમ લખે છે. પ્રજ્ઞપ્રસાદનમાં બીજાં સાથે તે ચોખાયલી છે. કાંબોજિકા ઘણું કરીને રક્તશુભના અર્થમાં કે માષપર્ણિના અર્થમાં જ વપરાયલી છે. વાગ્બટે શુદ્ધરોગપ્રતિવેધના અધ્યાયમાં 'સ્વેતકાંબોજિકા' ચોખેલી

છે. અમરકોણમાં માવપર્ણના પર્થાય તરિકે જ કાગોળ ગણાવેલી છે. ગહનિ-
શ્રદ્ધમાં કાગોળ વપરાયદી નથી એ નવાઈ જેવું છે. આ છોડ ગ્રાહી છે અને
તેથી રક્તાતિસાર, અતિસાર વિગેરેમાં વાપરી ખાતરી કરવા લાયક છે.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૬૩૪; રૂ. નિ. પા. ૫૩૬; N. p. 293.

૩૪૪ પુત્રંજીવ

N. O. Euphorbiaceæ.

નામો—પુત્રજીવ: (સંસ્કૃત); પુત્રંજીવ (જ્યેષ્ઠરાત્રી. મરાઠી); પિતૌજીયા
(હિંદી); જ્યાપુતા, પુતજીયા (બંગાલી); Putrajiva Roxburghii—પુત્ર-
જીવ સંકસબર્ધિયાઈ (લેટીન).

પરિચય— પુત્રજીવ: મધ્યવર્તુલ: તીક્ષ્ણાગ્રફલો જંબીરપત્રો વૃક્ષ: ।

સુશ્રુતટીકાયાં ડલહન: ડ. અ-૩૧.....૮

ગુણ:— પુત્રજીવો હિમો વૃષ્ય: શ્લેષ્મદો ગર્ભજીવદ: ।

ચક્ષુષ્ય: પિત્તશમનો દાહતૃણાનિવારણ: ॥

॥ રા. નિ ॥

પુત્રજીવો ગુર્ભવૃષ્યો ગર્ભદ: શ્લેષ્મવાતહત્ ।

સષ્ટમૂત્રમલો રુક્ષો હિમ: સ્વાદુ: પદુ: કટુ: ॥

॥ આ. પ્ર ॥

સુશ્રુત— ૧ શ્લોકપદે—અનેનૈવ વિધાનેન પુત્રજીવકજં રસમ્ । પ્રયુજીત મિષક
પ્રાજ્ઞ: કાલસાત્મ્યવિભાગવિત્ ॥ ચિ. અ-૧૯-૬૧

ભાવપ્રકાશ— ૨ વિસ્ફોટે—પુત્રજીવસ્ય મજ્જાનં જલે પિપ્પા પ્રલેપયેત્ । કાલસ્ફોટં
વિસ્ફોટસ્થ સથો હન્તિ સવેદનમ્ ॥

વંગસેન— ૩ ઉરોગ્રહે—પુત્રજીવકાશિમૂત્યા:.....રસા એકૈકશ: કોણા
દ્વિશો વા રામઠાન્વિતા: ॥

વર્ણન—બહુ ઉંચું નહિ અને બહુ નીચું નહિ એવું Middle-sized આ
આડ છે. બારે માસ તે લીલું જમ રહે છે. તે છાયાવૃક્ષ હોય એમ લાગે છે, કારણ
કે શાખાઓ સારી રીતે ઝુકેલી હોય છે. શાખાઓ અને પાનની ડીંટડીઓ
સુંવાળી રંગાળવાળી હોય છે. પાન ચીકટ, ઘેરા લીલા રંગનાં, અકચકિત, લાંબ-

ગોળ, કરવતના જેવા ઠાંટીયાવાળાં (Margins) હોય છે. નર અને માદાપુલ જુદા જુદા ઝાડ ઉપર જુદાં જુદાં આવે છે (Dicoecious). ફુલ માર્થ અને મેની વચમાં આવે છે. ફળ હીંગોળીયા જેવું, વચમાં ગોળ, બન્ને છેડે અણીવાળું હોય છે. ફળને પાકતાં ૧ વર્ષ લાગે છે. ફલ પાકતા સુધી પુષ્પખાદ્ય-કોષનાં પત્રો તેને વળગેલાં રહે છે. ચીનાબની પૂર્વમાં ૨૫૦૦ ફીટ જેટલી ઉચાઈએ આ ઝાડ ભેવામાં આવે છે. ભેજવાળાં, ઘાટાં જંગલોમાં, નદીઓના કિનારા ઉપર આ ઝાડ થાય છે-પણ બહુ નથી થતાં. આગોમાં એને ઉછેર-રવામાં આવે છે. (ષ્રેડીસ. પાનું ૫૬૬.)

કેલ્કાપુર જિલ્લામાં આ ઝાડ બહુ થાય છે એમ સ્વ. કવિરાજ ધિરજી ચરણ શ્રુત કહે છે. બંગાળામાં તે ભાગ્યે જ ભેવામાં આવે છે. સ્વ. કંતોભટ્ટ પુત્રજીવનું ઝાડ હીંગોળીયા જેવું થાય છે એમ કહે છે પણ તે ભૂલ છે. ફળ હીંગોળીયા જેવું થાય છે તે સાચું છે. કેલ્કણના મત પ્રમાણે જંગીર (હીંચુ) ના પાન જેવાં પાનવાળું અને હીંગોળીયાના ફળ જેવાં ફળવાળું ઝાડ તે પુત્રજીવ. પાવાગઢમાં પણ આનાં ઘણાં ઝાડ થાય છે. ત્યાં એને ' જીયાપુતા ' કહે છે.

વૈદ્યકમાં પુત્રજીવનો ઉપયોગ

સુશ્રુત— ૧ હાથીપગામાં-પુત્રજીવનો રસ, કાલ, સાત્ત્વ્ય વિગેરે બળનાર વૈદ્ય હાથીપગામાં યોજવો. ચિ. ૧૬-૬૧

ભાવપ્રકાશ— ૨ વિસ્ફોટકમાં-પુત્રજીવની ફલની મજાને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવો. તુરત જ વિસ્ફોટકની વેદના મટી જશે.

બંગસેન— ૩ ઉરોગ્રહમાં-પુત્રજીવનો રસ હિંગ નાંખીને સ્થેજસાજ ગરમ કરીને પીવો.

વક્તવ્ય—ચરક અને વાગ્ભટે પુત્રજીવનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો. સુશ્રુતે શ્લીપદમાં અને રેવતીપ્રતિવેદમાં પુત્રજીવનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. સ્વ. કંતોભટ્ટ લખે છે કે “ અનારસ તરફના લોક જેને દીકરો જન્મતો ન હોય તે એની માળા પહેરે છે. પ્રભા ન થતી હોય તેને પણ એ માળા પહેરાવે છે. ” આ વાતને સુશ્રુતનું વાક્ય-‘ સતતં ધારયેચ્ચાપિ કૃતં વા પૌત્રજીવિકમ્ (વચકમ્) ॥ (ઉ. ૩૧-૮) ટેકો આપે છે. સુશ્રુતમાં પુત્રજીવની શબ્દ બેએક જગોએ ભેવામાં આવે છે, પણ તે ‘ દ્રવન્તી ’ શબ્દ માટે યોજાયેલો છે. રસરતનાકરની વિષ-ચિકિત્સામાં ફલના શુદ્ધ વર્ણવેલા ભેવામાં આવે છે:—

પુત્રજીવફલમજ્જાનં શીતતોયેન પેષયેત્ ।

મોજને ચાક્ષને પાને લેપઃ સર્વવિષાપહઃ ॥

અર્થાત્ વિષમ તરિકે તેનું ફળ અતિ ઉપયોગી હોય એમ આ ઉપરથી જણાય છે. કેટલાક એને ઘણીવાર કહે છે. .

નબ્યમત—પાંદડાં અને ફળના ઠળીયાનો કવાથ શરદીમાં અને તાવમાં અપાય છે. (રુદ્રયુગર્ટ). બચ્ચાને કંઈ વળગાડ ન વળગે અને સાબ્બં સારાં રહે એટલા માટે બચ્ચાની ડોકમાં ફળ પહેરાવી રાખવામાં આવે છે. નિધંતુ-ઓમાં તેને ‘ગર્ભકર’ માનેછું છે. (ડીમક).

ઉદ્દેશ—રૂ. નિ. પા. ૫૧૬; Brandis. p. 566; Indi. Medi. Plants p. 1148.

૩૪૫ રતનજેટ.*

N. O. Euphorbiaceæ.

નામો—દ્રવન્તી, રણ્ડા, શંખરી, ચિત્રા, આલુપર્ણિકા, ન્યગ્રોધી (સંસ્કૃત); રતનજેટ (ગુજરાતી); થોરદંતી (મરાઠી); મુગલાઈ એરંડ (હિંદી); Jatropha Curcas—જેટ્રાફા કરકસૂ (લેટીન).

ગુણા:— દ્રવન્તી ગ્રહણીતૃષ્ણાત્રિદોષશમની હિતા ।
અભિચ્છિન્નતનૌ ગ્રન્થ્યાં પ્રમેહે જઠરે ગરે ॥
કફપિત્તામયે પાણ્ડૌ કૃમિકોષ્ઠે મગ્નદરે ।
દ્રવન્તી દ્વદ્રોગહરા કફકૃમિવિનાશિની ॥

॥ ધ. નિ. ॥

વર્ણન—રતનજેટનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાન ચિત્ર વિચિત્ર રંગનાં થાય છે. એનાં ફળ એરંડા જેવાં જ થાય છે. અને તેમાંથી એરંડાની મીંજ જેવી મીંજ નીકળે છે. એનાં પાન તોડવાથી છીર આવે છે. એના છોડવા ઠેર ઠેર ઉગેલા જોવામાં આવે છે. ઉંદરના કાન જેવાં તેનાં પાન નથી એટલે ‘આલુપર્ણિકા’ તે નજ કહેવાય.

વૃક્તવ્ય—દન્તીદ્વય માં રતનજેટ (દ્રવન્તી)નો સમાવેશ થઇ જાય છે. જેટલા નેપાળાના ઉપયોગ-ગુણ છે તેટલાજ (ઘણે ભાગે) આના છે. દ્રવન્તી સંદિગ્ધ છે. રૂદ્રન્તીના પયોથ તરિકે ‘દ્રવન્તી’ શબ્દ યોજાય છે. દ્રવન્તી ને આલુપર્ણિકા, મૃપિકર્ણી એવાં નામો પણ આપેલાં છે. આ જોતાં રતનજેટને દ્રવન્તી શી રીતે ઠેરવી શકાય ? અમરસિંહે દ્રવન્તી નાં ૧૦ નામો આપેલાં છે:—ચિત્રા, ઉપચિત્રા, ન્યગ્રોધી, દ્રવંતી, શંખરી, વૃષા, પ્રત્યક્ષેણી, સુતશ્રેણી, રંડા, મૃષિકર્ણી વિગેરે.

રાજનિધંદુકાર દ્રવન્તી ના “મધુર શીતા રસચંકરી પરા । જ્વરણી ક્રિમિહા શૂલશમની
ચ રસાયની ॥” આવા ગુણો આપે છે. મારા ધારવા પ્રમાણે આ ગુણો રતનજોટના
નહિ, પણ રૂદાંતીના છે. રૂદાંતી પારદખંધન અને રસાયની તરિકે લખ્યજ્યાતિ છે.

ચરકે દન્તીદ્રવન્તીનો ભેગો જ કદપ વર્ણવેલો છે (ક. ૧૨). મૂલિનીના
લીસ્ટમાં દ્રવન્તીનો ઉલ્લેખ છે. પકવાશયમાં ગયેલા દોષોને બહાર કાઢવા માટે
દ્રવન્તી વપરાયલી છે એટલે તે રચક છે એ તો નિર્વિવાદ જ છે. વિરેચન
દ્રવ્યોમાં દન્તીદ્રવન્તી બન્નેનો ઉલ્લેખ છે. મૂલાસવના લીસ્ટમાં દન્તી દ્રવન્તી
બંને છે. દ્રવ્યોદરમાં “ દન્તીદ્રવન્તીફલજં તેલં દૂષ્યોદરે હિતમ્ ” છે.

સુશ્રુતે તિક્તવર્ગમાં દ્રવન્તી એકલીને ગણાવી છે. દન્તીદ્રવન્તીનો
સાથેજ ઉલ્લેખ મળી આવે છે. કલ્કણે ‘ચીરિતપત્રિકા’ તરિકે દ્રવન્તીનો
ઉલ્લેખ કરેલો છે અને તે વખતે ‘સર્વરી’ નામથી તે પ્રચલિત હતી એમ
જણાય છે.

નવ્યમત—બીજમાંથી એક બીજાને તેલ નીકળે છે જે રચક અને વા-
મક છે. ચામડીના રોગો ઉપર તેનો ઉપયોગ થાય છે (ગોંબલ). મોટી મા-
ત્રામાં બીજ ઝેરી (Acro-narcotic) અસર ઉપજાવે છે. જુના સંધિવામાં
તેલનું માલ્લીશ સાફ છે. પાન રતન ઉપર ધાવણ વધારવા માટે બંધાય છે. ”
(Pharm. Indica).

ગોવા તરફ મૂળની છાલ સંધિવામાં વપરાય છે. એજ મૂળની છાલ
હિંગ અને માખણ સાથે, કેંકણ તરફ, અજીર્ણ અને અતિસારનાં દરદોમાં
વપરાય છે. (ડીમક.)

પાનનો રસ રક્તસ્થાવને રોકનાર (Hemostatic) છે એમ ડૉ. એવર્સ
જણાવે છે.

ઇન્ડિયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ. પા. ૧૧૫૩.

ઉલ્લેખ—N. p. 295; Indi. Medi. plants. p. 1152; રૂ. નિ.
ખા, ૫૩૩,

नेपाणो ३४६

N. O. Euphorbiaceæ.

नाभो—(१) दन्ती, निकुम्भा, मुकुलकः, उपचित्रा (संस्कृत); नेपाणो, नेपाणानां भूण [शुक्रशती]; लघुदन्ती [भराडी]; दन्ती, तिरिङ्ग (डिंही); हेली (अंगाली); Croton triglium—कैटन ट्रीग्लीयम (डैरीन).

[२] रेवकः, दन्तीबीजम्, जयपालः (संस्कृत); नेपाणानां बीज (शुक्रशती); जयपाल (अंगाली); जयालगोटा (डिंही); Seeds of Croton triglium (अंगाली).

गुणाः— दन्ती तीक्ष्णोष्णकटुका कफवातोदराप्लयेत् ।
अर्शोत्रिणाशमरीशूलान् हन्ति दीपनशोभनी ॥
जयपालः कटुरूपश्च किमिहारी विरेचनः ।
दीपनः कफवानघो नटरामयशोभनः ॥

॥ अ. नि. ॥

दन्ती कटुष्णा शूलामत्वग्दोषशमनी च सा ।
अर्शोत्रिणाशमरीशूलान्यशोभनी दीपनी परा ॥
अन्या दन्ती केशरुहा विषमद्रा जयावहा ।
आंवर्लेकी वरंगी च जयाद्धा भद्रदंतिका ॥

॥ रा. नि. ॥

दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च कटुदीपनम् ।
गुदांकुराश्मशूलार्शकटुकुष्ठविदाहनुत् ॥
तीक्ष्णोष्णं हन्ति पित्ताम्रकफशोथोदरकृमिन् ॥

॥ भा. प्र. ॥

तेलं निकुम्बीजोत्थं अत्युग्रं रेचनं परम् ।
आनाहमुदरं हन्ति संन्यासश्च शिरोगदम् ॥
धनुस्संभवगेन्मादं गदमेकांगसंभवम् ।
आमवातश्च शोषश्च मर्दनात् कासनाशनम् ॥

॥ आत्रेयसंहिता ॥

चरक—

१ अर्शःसु दन्तीशाकम्—त्रिवृदन्तीपलाशानां.....। सुभृष्टं यमकै
दद्यात् शाकं दधिमरायुतम् ॥ वि. अ-९

૨ દૂષ્યોદરે—દન્તીદ્રવન્તીફલજં તૈલં દૂષ્યોદરે હિતમ્ ॥

ચિ. અ-૧૮

૩ પાણ્ડુરોગે—દન્ત્યાશ્વતુષ્પલરસૈઃ પિષ્ઠૈઃ દન્તીશલાદુમિઃ । તદ્વત્ પ્રસ્થો ઘૃતાત્સિદ્ધઃ પ્લીહપાણ્ડુર્તિશોકનિત્ ॥ ચિ. અ-૨૦

૪ કામલાયામ્—દન્ત્યર્દ્ધપલકલ્કં દ્વિગુઢં શીતવારિણા । કામલી પિબેત્ ॥ ચિ. અ-૨૦.

૫ ગુલ્મોદરે—તયોઃ (દન્તીદ્રવન્ત્યોઃ) મૂલાનિ સંગૃહ્ય સ્થિરાણિ બહ્લાનિ ચ । હસ્તિદન્તપ્રકારાણિ શ્યાવતામ્રાણિ બુદ્ધિમાન્ । પિપ્પલીમધુલિપ્તાનિ સ્વેદયેત્ મૃત્કુશાન્તરે । શોષયેદાતપેડકાંશૌ હતો હોષાં વિકાશિતામ્ । દધિતક્રમુરામળૈઃ ષિણ્ડમક્ષસમં તયોઃ । પિયાલકોલબદરપીલુશીધુભિરેવ ચ । પિબેદ્ગુલ્મોદરી દોષૈઃ અભિવિ-
ન્નશ્ચ યો નરઃ ॥ ક. અ-૧૨

૬ વિરેચનાર્થમ્—પાટયિત્વેક્ષુકાળં વા કલ્કેનાલિપ્ય ચાન્તરા । સ્વેદયિત્વા તતઃ સ્વાદેત્ સુખં તેન વિરિચ્યતે ॥ ક. અ-૧૨

૭ પક્કશોથપ્રમેદને—....હેમશીરી મુકૂલકઃ । સ્ત્યુક્તો મેષજગણઃ પક્કશોથપ્રમેદનઃ ॥

નોંધ— ૮ નવનેત્રકોપે—તામ્બૂલશિમુકરવીરશિરીષદન્તી..... । પ્રત્યેકજ્ઞો મધુયુતો સ્વરસોડ્ઝજેન । કોપં નવં નયનયોઃ સહસૈવ હન્તિ ॥

વાણુન—શિવદત્ત કહે છે કે નેપાળનાં પાન ઉંખરડાના જેવાં થાય છે; અને ફળ એરંડાના જેવાં થાય છે. બ્રહ્મદેશ તરફ આ ઝાડ વધારે થાય છે. મલાયા દ્વીપકલ્પ આ ઝાડનું અસલ વતન છે એમ આધુનિક પંડિતો માને છે. ઝાડ બારે માસ લીકુંછમ રહે એવું હોય છે. ફળ દીવેલી જેવાં જ હોય છે.

લેદ—ધન્વન્તરિનિધન્દુકાર દન્તી, અશ્ણી અને દ્રવન્તી; રાજનિધન્દુકાર દંતી, અન્યાદંતી અને દ્રવન્તી; ભાવમિશ્ર લઘુદંતી, અને બૃહદંતી—નો ઉલ્લેખ કરે છે. અશ્ણી અને અન્યાદંતી એકજ હશે, અત્યારે તો તે બન્ને નામ ભાતળી જ પરિચિત છે. ભાવમિશ્ર દન્તીને લઘુદંતી અને દ્રવન્તીને બૃહદંતી કહે છે. દ્રવન્તી એટલે રતનજોટ. દંતીનાં મૂળ ‘સ્થિરાણિ, બહ્લાનિ

હસ્તિદંતપ્રકારાણિ ' અને ' ક્યાવતાપ્રાણિ ' દૃઢબલે વર્ણવેલાં છે. આવાં મૂળ અત્યારે બાન્ધે જ મળે છે.

વૈધકમાં નેપાળાનો ઉપયોગ

ચરક—

૧ હરસમાં—ધી અને તેલમાં પકાવેલું નેપાળાનાં પાનનું શાક, હઠીની તર સાથે ખાવું હિતાવહ છે. ચિ. અ. ૬

૨ દૂધ્યોદરમાં—નેપાળાનું તેલ દૂધ્યોદરમાં હિતકર છે. ચિ. ૧૮

૩ પાંદુરોગમાં—નેપાળાનાં પાનનો રસ તોલા ૧૬ લેવો અને તે વડે નેપાળાનાં કોમળ ફળ વાટવાં. આ કલ્ક સાથે ૧ પ્રસ્થ (૬૪ તોલા) ધી સિદ્ધ કરી લેવું (વિધિથી). આ ધીના સેવનથી પ્લીહ, પાંડુ, શોથ વિગેરે મટે છે. ચિ. ૨૦

૪ કમળામાં—નેપાળાનાં મૂળની છાલ તોલા ૨, એથી બમણા જુના ગોળ સાથે ઠંડા પાણીમાં ખાવાથી કમળો મટે છે. (આ માત્રા આ જમાના માટે મોટી કહેવાય. આપાલાલ.)

ચિ. અ. ૨૦

૫ ગુદમોદરમાં—નેપાળાનાં હાથીઠાંત જેવાં સુંદર મૂળ લેવાં. તેની ઉપર પીપર અને મધ ચોપડીને પુટપાક જેવી વિધિ કરીને પછી તાપમાં સૂકવવાં. આથી મૂળમાં જે વિકાશી ગુણ હોય છે તે નષ્ટ થઈ જાય છે. આ મૂળની છાલનું ચૂર્ણ ૧ તોલા, હઠી, છાશ, અને સુરાના મંડ સાથે ખાવાથી ગુદમોદર મટે છે. ક. અ. ૧૨

૬ રેચમાટે—એક શેરડીના કકડાને ઉલ્લો ફાડી તેમાં નેપાળાનાં મૂળની છાલ (ચૂર્ણ) ચોપડી દેવી. પછી પુટપાકવિધિથી તે શેરડીના કકડાને પકાવીને રસ કાઢી તે રસ પી જવો. બહુ જ સારો રેચ લાગે છે. ક. અ. ૧૨

૭ વ્રણ પાકેલું હોય તેને ફોડવા માટે—નેપાળાનાં મૂળની છાલ બાંધવી.

શોઠલ—

૮ આંખો દુખવા આવી હોય તો—નેપાળાનાં મૂળની છાલના રસનાં મધ સાથે આંખમાં ટીપાં મૂકવાથી નવી દુખવા આવેલી આંખોની વેદના શમી જાય છે.

વક્તવ્ય—નેપાળાનાં મૂળ અને ણીજ શુદ્ધ કચી સિવાય વાપરવાં યોગ્ય નથી. મૂળને શી રીતે શોધવાં તે દૃઢબલે કલ્પસ્થાનના ૧૨ મા અધ્યાયમાં

અતાવેલું છે. બીજનું શોધન આ પ્રમાણે કરવું—ઉપરનું પડ કાઢી નાખી અંદરની મીંજે કાઢી લેવી. આ મીંજેની લુગડામાં પોટલી બાંધીને તે પોટલીને છાણના રસમાં દોઢાયત્રથી પકવવી. ચારેક કલાકના તાપ પછી પોટલી કાઢી લઈ મીંજેને સારા પાણીથી ઘોઈ કાઢી તે મીંજેને બે ભાગમાં ફાડવી. વચ્ચેથી નાની જીભ જેવું મળી આવશે તે ફેંકી દેવું. આવી રીતે ધીરજ રાખી એકે-એક મીંજ ફાડી લેવી. આ પછી ઔષધમાં ચોળવી. આખે હાથ ન લાગે તે સંભાળવું.

અત્યારે જે નેપાળાનાં બીજ (જયપાલ-જમાલગોટા) મળે છે તે *Croton Triglim* નામના ઝાડનાં બીજ હોય છે. વૈદ્યકૃત જયપાલબીજ હતી અને દ્રવન્તી ઝાડનાં બીજ હતાં. આ ઝાડ ઉંચાં થાય છે. હતી અને દ્રવન્તીનાં બીજ કરતાં આ બીજ બહુજ સખત રેચક છે.

નબ્યમત—“ હંતીમૂળ રેચક છે. ગોળો ચઢતો હોય તથા કબજાયાત રહેતી હોય તેમાં, સોજમાં અને કમળામાં બીજાં સુગંધી દ્રવ્યો સાથે તે વપરાય છે. હંતીબીજ અતિ રેચક છે. ૧ થી ૩ ગ્રેન જેટલી માત્રામાં ત્રિકટુ અને ટંકણુખાર સાથે વપરાય છે.

(આર. એન. ખોરી. ભા. ૨ ભે. પાનું. ૫૩૬)

નેપાળાનાં બીજને શુદ્ધ કર્યા સિવાય ઉપયોગમાં લેવામાં નથી આવતાં. આ બીજ અતિ રેચક છે. ચામડી ઉપર આ બીજ લગાડવાથી ચામડી લાલ-ચોળ થઈ જાય છે. નેપાળાનું તેલ બહુ જ ઉત્તેજક છે. ચામડી ઉપર લગાડવાથી ફેણા ઉઠે છે. બહુ જ થોડી માત્રામાં તે સત્વર પાણી જેવા પુષ્કળ ઝાડા કરાવે છે. મોટી માત્રામાં લેવાથી વમન, આંતરડાંમાં ફાહ, આંતરડાંમાં રહેલી glands—અંધિઓની ઉત્તેજના, આંતરડાંની શ્લેષ્મધરાકલા (mucous membrane) નો પ્રદાહ અને આંતરડાંની અળસીયા જેવી ગતિ (peristaltic movements) પણ વૃદ્ધિ પામે છે. ક્ષાર સાથે ચોળવાથી એની રેચની શક્તિ ઓરજ વધે છે. આ અપરમાર, મનોવિકાર, જ્ઞાનહીન અને ઠંડા અંગવાળી બેભાન અવસ્થા (Coma), ઉદાવર્ત, પક્ષાઘાત, શોથ, અને કબજાયાતના રોગોમાં વપરાય છે. આંતરડાંમાં પ્રદાહ હોય અથવા એવી બીજી કોઈ અટકાયત (organic obstruction) હોય તો આનું સેવન કરવું ઉચિત નથી. જે હરદીને ઔષધની મોટી માત્રા અપાય એમ નથી હોતું, તેવા હરદીને માટે તેલ સાફ છે. જે હરદી જીલાણની ક્વા ખાવાની આનાકાની કરતો હોય તેની જીભ ઉપર તેલનું એક ટીપુ નાખવાથી ચથેચ્છ લાભ થાય છે. બીજ અને તેલ અનેક રોગોમાં વપરાય છે. તાવ, કબજાયાત, કૃમિ, સોજ, ઉદરરોગ, ખ્બીહ અને ચક્રતની વૃદ્ધિ,

ઉદરમાન, શ્વેત, પથરી, રેતી અને બીજા રોગોમાં ખાસ કરીને તે ઉપયોગી છે. બીજનો પ્રલેપ અથવા તેલનો અભ્યંગ, તરૂણ શિશુરોગમાં માથા ઉપર પૃષ્ઠવંશની પીડાવિશેષમાં (Spinal meningitis), કરોડ ઉપર (Cerebral diseases), જુની ખાંસીના રોગોમાં છાતી ઉપર, અને વાગિન્દ્રિયપ્રદાહમાં (laryngitis) કંઠ ઉપર-કરવામાં આવે છે. આનો લીનીમેન્ટ આધારીશી, ગૃધ્રસી, સ્ત્રીઅંડના પ્રદાહમાં (ovaritis), વાયુ, અધિક્ષીતિ, વિવિધ જાતના છાતીના રોગોમાં અને જુના સંધિવા વિગેરે રોગોમાં હિતકર છે.

આર. એન. ખેરી. ભા. ૨ પાનું ૫૪૨.

નોંધ-ઢંતી (*Baliospermum Montanum*. N. O. Euphorbiaceae) ના છોડ પાવાગઢમાં ઢગલાખંધ ઉગે છે. એનાં મૂળ ચાખી જોવાથી ગળામાં અગન બળે છે અને ઉલટી થાય એવું લાગે છે; ઝાડા પણ થાય છે. ઢંતીમૂળ તે આ જ.

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. Plants p. 1158; રૂ. નિ. પા. ૧૦૬; N. p. 296.

૩૪૭ ધનસર.

N. O. Euphorbiaceae.

નામો—ધનસર (મરાઠી); અખ (નેપાલ); કુસમ (તેલુગુ)
Croton oblongifolius-ક્રોટન ઑબ્લોંગીફોલીયસ (લેટીન).

વર્ણન—આ સાધારણ ઉંચું ઝાડ નેપાળાની જાતનું છે. નાની કોમળા શાખાઓ, અને દરેક કોમળા અવયવો ઉપર કડપલાં (scales) આવેલાં હોય છે. પાન લંબગોળ, ઢાંતાઢાંતાવાળાં, અણીવાળાં, આછા લીલા રંગનાં હોય છે. પાન ૫ થી ૧૦ હોય છે. પાનની ડીંટડી ૧ થી ૨ ઇંચ જેટલી લાંબી હોય છે. ફુલ આછા પીળાશ લેતા લીલા રંગનાં, નાના નાના પુષ્પદંડ ઉપર પુષ્પપત્રોના પુષ્પમાં, ચમરીના આકારમાં આવે છે. ફુલનાં પુકેસર ૧૨ હોય છે. તંતુઓ સુંવાળાં રેશમ જેવાં હોય છે. ફળ ત્રણ ખુણીયાં નાનાં નાનાં થાય છે. .

છોટાનાગપુર, પ્રહલદેશ, ખંગાળા, સીલ્હટ, સીલોન અને મહારાષ્ટ્ર તરફ આ ઝાડ થાય છે.

Actions and Uses—The seeds and fruits are purgative. “ The Goanese and inhabitants of southern Concan administer the bark in chronic enlargements of the liver and in remittent

fever. In the former disease, it is both taken internally and applied locally. As an application to sprains, bruises, rheumatic swellings etc, it is in great request." Dymock.

In the southern Concan, it has a reputation as a remedy in snake-bites (Pharma. Ind. III. p. 287).

The Santals use the bark and the root as a purgative and as an alterative in dysentery. (Campbell)

ભાવાર્થ—ઘનસરનાં ઘીજ અને ફળ રચક છે. (ડૉ કીર્તિકર). ગોવાના અને દક્ષિણ કોંકણના રહેવાસીઓ પણ લાંબા વખતની ચક્રત્વૃદ્ધિ અને સતત વિષમભવરમાં છોડની છાલ વાપરે છે. ચક્રત્વૃદ્ધિમાં આનો ખન્ને રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે-પીવામાં તેમજ બહારથી ચોપડવામાં. મૂઠમાર, લચક, સંધિવાના દુઃખાવા વિગેરેમાં આ દવા બહુ પ્રખ્યાત છે. (ડીમક.)

દક્ષિણકોંકણમાં આ દવાની સર્વવિષ ઉપર સારી ખ્યાતિ છે.

(ફારમાકોગ્રાફીયા ઇન્ડીકા. પા. ૨૮૭).

સંતાલો છાલ અને મૂળને રચક માને છે; સંગ્રહણીમાં રસાયન તરિકે ચોળે છે. (કેમ્પબેલ.)

વક્તવ્ય—આ દવા નેપાળાના વર્ગની છે અને તેનો ઉપયોગ કરવો શુભ-દાયક છે. કહેવાય છે કે કંઠમાળ વિગેરેમાં પણ આ દવા કામ સાફ કરે છે.

ઉલ્લેખ—N. p. 295; Brandis. p. 577; Indi. Medi. Plants Vol II p. 1156.

૩૪૮ દાદરો.

N. O. Euphorbiaceae.

નામો—દાદરો (કાઠીયાવાડ); વેંછીકાંટો (ગુજરાત); જોખલી, કપી, ખાન્દેટી (મરાઠી); જોખલા, કુપ્પિ (હિંદી); મુક્તવર્ષી (બંગાલી); Indian Acalypha—ઇન્ડીયન્ ઓકેલીફા (અંગ્રેજી); Acalypha Indica—ઓકેલીફા ઇન્ડીકા (લેટીન).

વર્ણન—દાદરાના છોડવા ચોમાસામાં ઘણા ઉગી નીકળે છે. તે કેટલીક જગાએ શિયાળામાં અને ઉનાળામાં પણ જોવામાં આવે છે. તે ૧ થી ૩ ફીટ ઉંચા વધે છે. એની ડાંડી ઘણું કરી પાતળી ને સીધી વધેલી હોય છે. તેમાં વિશેષ શાખાઓ, ઉત્તરોત્તર નાની થતી, નીકળેલી હોય છે. તેનો આજો છોડવો ગુમ્મર જેવો બરાચલો દેખાય છે.

મૂળ ૩ થી ૧૦ ઇંચ લાંબું, કેટલાક ફાંટાઓવાળું, અને પેન્સીલ જે-
ટલું જડું હોય છે. ડાંડી સ્વેદપેનથી કંઈક જાડી, લીલા રંગની હોય છે.
ડાંડીને આડો કાપ કરી જોતાં તેમાં સ્પષ્ટ પોચો સફેદ ગાંઠો દેખાય છે.
પાન બન્ને છેડે જરા સાંકડાં થતાં, વચમાં ઘણાં પહોળાં, ૧ થી ૩ ઇંચ
લાંબાં, ૦.૧૧ ઇંચથી ૨.૧૧ ઇંચ પહોળાં હોય છે. પાનની કેર સૂક્ષ્મ ફાંટાવાળી
હોય છે. પાનને ટેરવે સૂક્ષ્મ અણી હોય છે. ડીંટણી ૨ થી ૩.૧૧ ઇંચ લાંબી
હોય છે. પાનની ઉપલી સપાટી ઘેરા લીલા રંગની અને નીચેની શીઝા લીલા
રંગની હોય છે. ફુલો પુષ્પધારણ કરનારી સળી-જે પત્રકોણમાંથી નીકળે
છે તેની ઉપર આવે છે. નર અને માદા ફુલ જુદાં જુદાં એ કલગીઓ ઉપર
આવેલાં હોય છે. કલગીના ઉપરના ભાગમાં પીળાશ લેતા લીલા રંગનાં, સૂક્ષ્મ
ફાણો જેવાં ૧૨ ફુલ આવેલાં હોય છે અને નીચેના ભાગમાં માદા પુલો
આવેલાં હોય છે. ફળ ત્રણ ખાંચીયાવાળું, ૩ બીજવાળું હોય છે.

હિંદના ઘણાં ભાગોમાં આ થાય છે. “દાદર ઉપર એના પાનનો
રસ ચોપડવામાં આવે છે તે ઉપરથી એનું નામ દાદરો પડેલું જણાય છે.
ખોખલી અને કુખ્ખી-એ નામ ઉધરસ અને કફ ઉપર એનો ઉપયોગ હોવાને
લીધે પડેલાં હશે. એનાં પુલની કલગી ઉપર પુષ્પપત્રોની રચના અને તેનો
આકાર પણ દાદર અને કુખ્ખી જેવાં હોય છે. કદાચ તે ઉપરથી એ નામો
પડેલાં હશે.”

આના નાના છોડવા દાદરી (*Acalypha Ciliata*) નામથી ઓળખાય છે.

Actions and Uses—Cathartic, emetic, expectorant and vermifuge. The infusion with a little garlic is used to expel worms in children. The decoction is a safe, speedy and sure laxative, and emetic like senega or ipecacuanah. It increases the pulmonary secretions but does not cause any depression of the vital powers; given in pulmonary croup, asthma and bronchitis of children. Externally the decoction is used in earache. The juice made into liniment with oil is used in rheumatism and venereal pains; with lime (Chuno) it is used as an application in skin diseases. Cataplasm of leaves relieves pain attendant on bites of venomous insects; also recommended for syphilitic ulcers; suppository of bruised leaves relieves constipation of children. (R. N. Khory. Vol II p. 538.)

In the Pharmacopœa of India (p. 202), the following reference to this plant by Dr. **Bidle** of Madras, will be found—

" The expressed juice of the leaves is in great repute; wherever the plant grows; as an emetic for children, and is safe, certain and speedy in its action like ipecacuanah; it seems to have little tendency to act on the bowels or depress the vital powers; and it decidedly increases the secretion of the pulmonary organs. The dose of the expressed juice for infant is a teaspoonful." Dr. Æ. Ross speaks highly of its use as an expectorant, ranking it in this respect with senega; he found it specially useful in bronchitis of children. The purgative action of the root noticed by Rheede is confirmed by Dr. H. E. Busteed, who has used it as a laxative for children. In Bombay, the plant has a reputation as an expectorant, hence the native name *khohi* (cough). Brigade Surgeon Langley in a communication to Dr. Watt (Dict. Econ. Prod. Ind. Vol-1.) writes. "This plant is called in Canara chalmari as well as kuppi. The natives use it in congestive headache. A piece of cotton is saturated with the expressed juice and inserted into each nostril; this relieves the head symptoms by causing hæmorrhage from the nose. The powder of the dry leaves is used in bedsores and wounds attacked by worms. In asthma and bronchitis I have employed it with benefit both for children and adults." Dr. Langley recommends a tincture of fresh herb made with spirits of ether (3oz to 1 pint) dose 20 to 60 minims, frequently repeated during the day, in honey; it acts as an expectorant and nauseant; in large doses it is emetic.

(Dymock. Vol III p. 297-3)

ભાવાર્થ—ઢાઢરો રેચક, વામક, કફક અને કૃમિક છે. છોડનો ક્વાથ, રહેજ લસણ નાખેલો, બચ્ચાંના પેટમાંથી કૃમિ બહાર કાઢવા માટે અપાય છે. ઢાઢરાનો ક્વાથ બહુ જ સરસ, ખાત્રીલાયક રેચક છે અને તે ' સેનેગા ' અથવા ' એપીકાઠ્યુઆના ' જેવો જ વામક છે. તે ફેફસાંમાં રહેલા કફનો સાવ કરે છે (Pulmonary secretions); પણ જીવનબલ શક્તિઓનો (vital powers) ક્ષત્ર નથી કરતો. કુસ્કુસગત ટયુબરક્યુલોસીસ, ંહુર્ષી-ગકક (કુકલીયા ખાંસી), દમ, અને બચ્ચાંની વરાધમાં તે સાફ કામ કરે છે. કાનેના ચસકામાં આ ક્વાથનાં ટીપાં નાખવાથી ફાયદો થાય છે. ઢાઢરાના રસમાં થોડું તેલ મીઠાની મલમ (લીનીમેન્ટ) બનાવીને સંધિવામાં અને

શુદ્ધેન્દ્રિયનાં દરદોમાં ચોપડાય છે. એ રસમાં થોડો ચુનો મીઠાવીને ચામડીના રોગોમાં ચોપડવાથી સાફ કામ કરે છે. ઝેરી કીટકંશોદ્ધૂત વેદના, આ પાંદડાંને વાટીને તે બાગ ઉપર બાંધવાથી, શમી બચે છે. ચાંદીના રોગમાં હુદ ત્રણ પડયાં હોય તે ઉપર પણ આ પાન બંધાય છે. પાનને બારીક વાટીને બનાવેલી વાટ બચ્ચાંની ગુદામાં પહેરાવવાથી કબજીયાત ટાળી ઝાડો સાફ લાવે છે. (ખેરી.)

મદ્રાસના ડૉ. બીડી કામોદોપીયા એક ઇન્ડીઆમાં નીચે પ્રમાણે દાહરા વિષે ઉલ્લેખ કરે છે:—“ દાહરાનો રસ એપીકાકયુઆનાના જેટલો જ અક્સીર વમનકર્તા છે. માત્રા—૧ ચમચો બચ્ચાં માટે. બહુ જ સરસ અને ખાત્રી લાયક આ વામક ઔષધિ છે. ” ડૉ. ઇ. રોસ પણ આને ઉત્તમ કફક હોવાનું જણાવે છે, અને એનેગાની બરોબરીમાં ગણાવે છે. બચ્ચાંની વસાધમાં દાહરા, તેમને અક્સીર લાગ્યો છે. દાહરાના મૂળમાં રેચક શક્તિ છે અને તે ડૉ. બરટીડ પણ કબુલ રાખે છે. બચ્ચાં માટે તે સારો રેચ લાવનાર છે. મુંબાઇમાં કફ માટે આ લઘુખ્યાતિ છે, અને તેથીજ તેનું નામ ખોંકલી (કફ) છે. ડૉ. વોટ સાથેના પત્રવ્યવહારમાં બ્રિગેડ જનરલ લેંગલે લખે છે—“ કાનડામાં આ છોડ ચાલમરી અને કુપ્પિ નામથી ઓળખાય છે. દેશીઓ માથાના દરદમાં આનો ઉપયોગ કરે છે. આના રસમાં રૂનાં પુમડાં બોળીને બન્ને નસકોરાંમાં રાખવામાં આવે છે; થોડી વારમાં નાકમાંથી લોહી નીકળીને માથાનું દરદ શાન્ત થઈ જાય છે. કીટકંઠ ઘારાં અને ચાંદાં ઉપર પાનનું સુકું ચૂર્ણ છાંટવાથી આરામ થાય છે. બચ્ચાં અને વૃદ્ધો—બન્ને ઉપર દમ અને વસાધમાં મહેં આ દવાનો છુટથી ઉપયોગ કરી જોયો છે અને દરેકમાં પરિણામ પ્રાપ્ત સાફ આવ્યું છે. ” ડૉ. લેંગલે આના તાજા છોડનો સ્પીરીટ ઇથર (૧ પીંટમાં ૩ ઓંસ) માંથી ટીંકચર બનાવવાની બલામણુ કરે છે. ટીંકચરની માત્રા ૨૦ થી ૬૦ ટીપાં—દિવસમાં વારંવાર થઇને—આપી શકાય છે. મોટી માત્રામાં તે વામક છે. (ડીમક વૉ. ૩. પા. ૨૬૨-૩)

નવ્યમત—લસણ નાળીને કરેલો પાનનો ઉકાળો કૃમિહ છે. પાનનું ચૂર્ણ અને રહેજ મીઠું—બન્નેને ખસ ઉપર ચોપડાય છે. પાનનો સ્વરસ તેલ સાથે સંધિવાના દુખાવા ઉપર માલીસ માટે વપરાય છે.

રહીટ—(Rheed) ના મત પ્રમાણે દાહરાનું મૂળ મલબાર તરફના લોકો રેચક તરિકે વાપરે છે. (Hort. Mal. x. 161). “ આના રેચક ગુણની ખાત્રી ડૉ. એચ. ઇ. બરટીડે કરી જોઈ છે. બચ્ચાંને આપી જોવાથી રેચક જણાય

છે." હાકાના એક સફળકેસ છે. જણાવે છે કે હાકરાનું મૂળ મુદ્દુ રેત્રક છે અને સ્વ. કનેયાલાલ દે. રાય બહાદુરે ગવર્મેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયાના સરકારી કોરેસ્પોન્ડન્સ (વાતચિત પ્રસંગે) વખતે મુકતાબુરી (બંગાળી નામ છે) ને વામક દ્રવ્ય પણ ગણાવ્યું હતું. (ડીમક).

પાનના કવાચનાં કણુશુભમાં ટીપાં નખાય છે. પાનની લુગદી સીફીલીસનાં ધારાં ઉપર બાંધવામાં આવે છે. સર્પદંશની પીડા શાંત કરવા માટે પણ પાનની લુગદી બધાય છે. (ફૂરી). નીમુના મત પ્રમાણે જેમ વલેરીયન બીલાડીઓને આકર્ષે છે તેમ આ છોડનાં મૂળ પણ બીલાડીઓને આકર્ષે છે. (Voigt. 160 Treasury of Botany)

બચ્ચાને ઉલટી કરાવવા માટે પાનના સ્વરસની માત્રા ૧ ગ્રામ છે. કૃમિ-જગ્ધ ત્રણમાં પાનની લુગદી બાંધવાથી કૃમિ મરી જાય છે.

(સર્જન. ડબલ્યુ. ડી. રટયુઅર્ટ. કટક)

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૬૩૬; N. p. 297; Watt I p. 62; Indig-Drugs. h. 2; Indi Medi Plants p. 1160.

૩૪૯ કપીલો.

N. O. Euphorbiaceæ.

નામો—કમ્પિલક; રક્તાંગ; રેવી, રક્તફલ; (સંસ્કૃત); કપીલો (શુભરાતી); કપિલા (મરાઠી); કમીલા (હિંદી); Mallotus Phillipinensis—મલોટસ ફીલીપેન્સીસ (લેટીન).

પરિચય—
 ઇષ્ટિકાચૂર્ણસંકાશઃ ચંદ્રિકાદયોઽલ્પરેચનઃ ।
 સૌરાષ્ટ્રદેશે વૃક્ષસ્ય પુષ્પરેણુઃ કમ્પિલકઃ ॥

॥ શિવદત્તઃ ॥

ગુણાઃ—
 કમ્પિલકો વિરેચી સ્યાત્ કટૂણ્ણો ત્રણનાશનઃ ।
 ગુલ્મોદરવિબન્ધાધ્મશ્લેષ્મકૃમિવિનાશનઃ ॥
 પિત્તત્રણાધ્માનવિબન્ધનિધ્નઃ શ્લેષ્મોદરાર્તિકૃમિગુલ્મવૈરી ।
 શૂલામશોથત્રણગુલ્મહારી કમ્પિલકો રેચ્ચગદાપહારી ॥

॥ ધ. નિ. ॥

કમ્પિલકો વિરેચી સ્યાત્ કટૂણ્ણો ત્રણનાશનઃ ।
 કફકાસાર્તિહારી ચ જન્તુકૃમિહરો છયુઃ ।

॥ રા. નિ ॥

કમ્પિલ્લઃ કફપિત્તાત્ત્વકૃમિગુલ્મોદરત્રણાન્ ।

હન્તિ રેચી કટૂણ્ણશ્ચ મેહાઽઽનાહવિષાશ્મનુત્ ॥

॥ મા. પ્ર ॥

તત્ત્ચાકં શીતલં તિક્તં વાતલં ગ્રાહિ દીપનમ્ ॥

॥ કૃ. નિ ર. ॥

ચરક— ૧ ગુલ્મે—લિહ્યાત્ કમ્પિલ્લકં વાપિ વિરેકાર્થ મધુદ્રવમ્

ચિ. અ-૧૨૬

૨ વ્રણે—.....તૈલં કમ્પિલ્લકેન વા ।.....પ્રધાનં ત્રણરોપણમ્ ॥

ચિ. ૧૩-૯૧

ભાવપ્રકાશ—૩ કૃમિષુ—કંપિલ્લચૂર્ણકર્ષાદ્દ ગુલ્મેન સહ ભસિતમ્ । પાતયેત્તુ કૃમીન્
સર્વાનુદરસ્થાન્ન સંશયઃ ॥ કૃમિચિં ॥

વર્ણન—કપીલાનું ઝાડ મહારા જોવામાં આવ્યું નથી તેથી અરમાવાળા
શ. દામોદરદાસ શંભુલાલ જેમણે એ ઝાડ પ્રત્યક્ષ જોધને ‘વેધકલ્પતટ’ માં
(૧૯૧૩. જુલાઈ અંક ૭ માં) વર્ણન આપેલું છે તે વર્ણન નીચે રજુ કરે છું:-

“એનું એક ઝાડ પીનમાના (અરમા)માં મારી ઓફીસની સામેના
એક વાડામાં હતું તે મહેં જોયેલું છે. એનાં ફળ દીવેલીનાં ફળને કંઈક મળતાં
હોય છે અને અંદર લાલ રંગનો ગરબ હોય છે, કે જેની અંદર ખીયાં ફટા-
યલાં જણાય છે. ફેબ્રુઆરી તથા માર્ચમાં જ્યારે એ ફળ પાકે છે ને સુકાય
છે ત્યારે એ ફળ ફાટે છે ને તેની અંદરનો લાલ ગરબ લોટ જેવો થઈ જાય
છે. તેનાં ખીયાં કાળાં હોય છે. એનો રંગ લાલ કચુંબા જેવો જરા પીળી
સુરખી વાળો હોય છે. વજનમાં તે હલકાં હોય છે. અરમાના જંગલોમાં તેનાં
ઘણાં ઝાડ છે. સુરતમાં કપીલો રંગવાના કામમાં વપરાય છે. સુરતમાં પટોળાં
ખનાવવાના કારખાનામાં તે વપરાતો હતો તે મને યાદ છે. અમેને નાનપણમાં
હાથે ખસના ફેલા થતા હતા ત્યારે પટોળાંવાળાને ત્યાંથી કપીલો લાવીને તેમાં
કણ્ઝીનું તેલ મેળવી લગાડતો, તેથી ફાયદો થતો હતો. એ કપીલો તો વજનમાં
થોડો ભારે હતો તથા રેતી કે ઇંટના ભુકા જેવો કરકરો હતો. મને એમ
લાગે છે કે તેમાં કશાનો ભોળ કરેલો હોવો જોઈએ. કપીલા વિષે વધારે
સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવી હોય તો ડૉ. વૉટની ખનાવેલી ‘ડીક્સનેરી ઓફ
ઇકોનોમીકલ પ્રાટકલ્સ ઓફ ઇન્ડીઆ’ના પાંચમા વૉલ્યુમના પહેલા ભાગમાં
૧૧૪ થી ૧૨૪ માં પૃષ્ઠ સુધીમાં “મલ્લોટસ ફીલીપાઇનેન્સીઝ” *Mallotus*
Phillipinensis—એટલે કપીલા વિષેનું ખ્યાન છે તે વાંચવું.”

વૈદ્યકમાં કપીલાનો ઉપયોગ

ચરક— ૧ પિત્તગુલ્મમાં-જીલાળ માટે કપીલો મધ સાથે લેવો.

ચિ. ૫-૧૨૬

૨ વ્રણમાં-કપીલાથી પકાવેલું તેલ વ્રણરોપણ છે. ચિ. ૧૩-૬૧

ભાવભિન્ન— ૩ કૃમિમાં-અર્ધો તોલો કપીલાનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે ખાવાથી પેટમાંના બધા જ કૃમિ પડી જાય છે.

વક્તવ્ય—ચરકમાં કપીલાનો ઉપયોગ જણાય છે. સુશ્રુતમાંથી ‘કપિ-
લક’ શબ્દ મળે નહીં. ચરક સૂત્રસ્થાનના પહેલા અધ્યાયમાં કપીલાનું
ફલ વિરેચન તરિકે ગણાયે છે (સૂ. ૧-૮૨); વિરેચનોપગ તરિકે પણ ગ-
ણાયું છે (વિ. ૮-૧૫૮); અને તિલ્લકકલ્પમાં કપીલાના કવાથ સાથે અમુક
દ્રવ્ય લેવાનાં પણ કહેલાં છે. આરગ્વધીય અધ્યાયમાં લેપમાં (સૂ. ૩-૮),
અને કુષ્ઠમાં પણ બીજા લેપોમાં તેમજ કનકક્ષીર તેલમાં કપીલો વપરાયો છે.
અથિવ્રણમાં બીજા સાથે યોજાયેલો છે (ચિ. ૧૧-૧૩૬). ઉદાવર્ત અને
અશ્મરીમાં પણ એક જગોએ બીજા દ્રવ્યો સાથે તે યોજાયેલો છે.

મહારા ગુરૂવર્ય રા. રા. અમૃતલાલભાઈએ પહેલાં કપીલા વિષે સરસ
શંકાઓ રજુ કરી હતી (‘વૈદ્યકલ્પતરુ’ ૧૯૧૦ નાં જાનેવારીના અંકમાં).
નીચે પ્રમાણેની શંકાઓ હતી:—

“ચરક કહે છે કે સમગ્ર ફળ જીલાળ માટે ઉપયોગી છે. શિવહત્ત
કહે છે કે પુષ્પનું ચૂર્ણ એ કપીલો છે. વૈદ્ય રૂગનાથજીભાઈ કહે છે કુલની
ઉપરનો ભુકો તે કપીલો છે. રસસિદ્ધો કહે છે કે કપીલો ખનિજ પદાર્થ છે.
વેપારીઓ રેતી અને ઠીંકરાના ભુકા જેવો તોલદાર કચરો વેચે છે.”

ઉપરોક્ત શંકાઓનું સમાધાન રા. રા. મુ. દુર્ગાશંકરભાઈએ (‘વૈદ્યકલ્પ-
તરુ’ ૧૯૧૭ મે.) નીચે પ્રમાણે કરેલું છે:—

“(૧) ચરક કહે છે કે સમગ્ર ફળ જીલાળ માટે ઉપયોગી છે. હવે
વસ્તુતઃ સુશ્રુતના કહેવા પ્રમાણે ફળની રજા ઉપયોગી છે. આમાં ખાસ વિશેષ
નથી, કારણ કે ફળનો એક ભાગ ઉપયોગી હોય છતાં ફળ ઉપયોગી છે એમ
કહેવાય. જેમકે ચરકે ગરમાળાના ફળનો અંકરનો ગર્ભ ઉપયોગી હોવા
છતાં આરગ્વધ નું ફળ લખ્યું છે. તેમજ કગ્નિપલ્લકના ફળની રજા ઉપયોગી હોવા
છતાં શિથિલ રીતે કમ્પિહારમ્બયોઃ ફળ એમ લખ્યું છે. ફળ સાથે ‘સમગ્ર’
એવું વિશેષણ ચરકમાં નથી.

“(૨) શિવહત્ત કહે છે કે પુષ્પનું ચૂર્ણ—‘ પુષ્પરેણુઃ ’ કપીલો છે. શિવ-હત્ત માટે તો મને એમ લાગે છે કે એણે બબરમાં મળતો કપીલો. જોઈને એ પુષ્પની રેણુ હશે, એમ તર્ક કર્યો છે; કારણ કે બબરમાં મળે છે તેમાં કુલની ટીશીઓનો પણ ભુકો હોય છે. એ ‘ ઇંટના ચૂર્ણ જેવો ’ એમ લખે છે, એ પણ બબરી વસ્તુને બરાબર લાગુ પડે છે.

“(૩) “વેદ ડૂંગનાથભાઈ કુલની ઉપરનો ભુકો તે કપીલો કહે છે.” આમાં પુલ એ ખોટું છપાઈ છે, કારણ કે ડૂંગનાથભાઈ કુળની ઉપરના ભુકાને કપીલો કહે છે, જે ચરકસુશ્રુત સાથે અવિરોધી છે. વળી અહીં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે ડૂંગનાથભાઈ પોતાના નિર્દાંટમાં જે ગુજરાતીમાં લખે છે તે ઘણીવાર ઉપરના સંસ્કૃત ઉતારાઓનો તરજીમો નથી હોતો; પણ પોતાનો અનુભવ હોય છે. આ પ્રસંગમાં એમ જ છે.

“(૪) રસસિદ્ધા કહે છે કે કપીલો પાર્થિવ પદાર્થ છે. આ વિરોધ મોટો છે. એનું સમાધાન મુશ્કેલ છે. આ વિરોધના બે ખુલાસા થઈ શકે. એક તો રસસિદ્ધોનો કપીલો, ઉપરોક્ત વનસ્પતિજન્ય કપીલાથી ભુકો હોય પાર્થિવ પદાર્થ હોય અથવા તો રસસિદ્ધોનો ભ્રમ હોય. મારો મત તો એમ છે કે ‘ રસરત્નસમુચ્ચય ’માં કપીલાનું જે વર્ણન છે તે શિવહત્તના વર્ણનને એટલું બધું બંધબેસતું છે કે એકમાંથી બીજાએ ઉતારો કર્યો જણાય છે. માત્ર ‘ પુષ્પરેણુ ’ શબ્દ શિવહત્તમાં છે તે ‘ રસરત્નસમુચ્ચય ’માં નથી. અર્થાત્ બબરમાં મળતી કપીલા નામની વસ્તુ જોઈને શિવહત્તે એને પુષ્પરેણુ ધારી અને ‘ રસરત્નસમુચ્ચય ’કારે ઇંટના ચૂર્ણ જેવો ચળકાટ જોઈને કોઈ પાર્થિવ પદાર્થ ધાર્યો. બરી રીતે આ વિરોધનું કારણ બબરી વસ્તુમાં ઇંટના ચૂર્ણનો ભેગ જ છે. અને એજ શિવહત્ત અને ‘ રસરત્નસમુચ્ચય ’કાર જેવાઓને ગોટાળામાં નાખનાર છે. ઉપરના તર્કમાં રસરત્નસમુચ્ચય જેવા પ્રતિષ્ઠિત ગ્રંથમાં કપીલા જેવો રસ ખોટો દાખલ થઈ ગયો છે એમ કહેવામાં જોખમ છે, એ હું સમજું છું. મેં પણ તર્કજ કર્યો છે. છતાં કોઈ વિદ્વાન રસશાસ્ત્રજ્ઞ બીજો કપીલો બતાવશે તો હેશી વૈદા ઉપર અજવાળું પડશે.”

આનાં ગાઢ કાશ્મીરથી તે ઠેક લાંકા સુધી બધે જ થાય છે, સીંગાપુર, આંદામાન અને અને બર્મા તરફ બહુ થાય છે. ગાઢ બહુ મોટાં હોતાં નથી. સ્વ. વિરભચરણ ગુપ્ત કપીલાનો લેલ નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે:—

“કપીલો ભેગો કરનાર સંઆહકગણ ‘કપીલો’ અને ‘કપીલી’ એવી બે જાત જુદી પાડીને વેચે છે. કેવળ કમ્પિલેક્શનમાંથી જે રજ પ્રાપ્ત થાય છે તેને “કપીલી” તરિકે ઓળખે છે. આ ‘કપીલી’ જ વાપરવામાં શ્રેષ્ઠ

છે. આડના અન્યાંશમાંથી જે કંઈ ભેગું કરવામાં આવે છે તેને ‘કપીલો’ કહે છે. ‘કપીલી’ રક્તવર્ણ અને ‘કપીલો’ હરિદ્રાભ રક્તવર્ણ છે. કપીલી કરતાં કપીલો ગુણમાં હીન છે. ઇત્યાદિ.” કપીલો ચોકળો છે કે કેમ તે જાણવાની પરીક્ષા—“આંગળી ઉપર સહેજ પાણી ચોપડીને કપીલાની રજ આંગળી ઉપર લેવી. પછી તેને સફેદ કાગળ ઉપર ઘસવી. ઘસવાથી કાકર સહેજ પથ્થુ ન જણાય અને કાગળ ઉપર ઉજાવલ પીતલવર્ણ દેખાય તો સમજવું કે કપીલો ચોકળો અને સારો છે. વાણીઆઓ આવી જ રીતે કપીલાની પરીક્ષા કરે છે.”

ઔંડીસે કપીલાની ૨૭ બતો વર્ણવેલી છે.

Actions and Uses—Cathartic, and anthelmintic; given with treacle, it kills and expels round and thread worms; as a purgative it causes nausea, but does not cause vomiting; it relieves colicky pain and removes bile. It is a local remedy for ringworm, pityriasis, freckles, and scabies.

(R. N. Khory. II p. 550.)

ભાવાર્થ—કપીલો વિરેચક અને કૃમિહન છે; ગોળ સાથે આપવાથી બધી જાતનાં કૃમિને મારે છે અને બહાર કાઢે છે. જીલાબ તરિકે આપવાથી સહેજ મોળ આવે છે. પથ્થુ ઉલટી નથી થતી. ચુંકની વેદના તેનાથી મટે છે અને ચિત્તને બહાર કાઢે છે. હાદર વિગેરે આમડીના રોગો ઉપર કપીલાનો ઉપયોગ પ્રસિદ્ધ છે.

(જોરી. બા. ૨ પા. ૫૫૦)

ઉદ્ભવ—N. p. 297; Indig. Drugs p. 179; ૩. નિ. પા. ૨૮૧; Brandis p. 590; Indi. Medi. Plants. p. 1166

૩૫૦ એરંડો.

N. O. Euphorbiaceæ.

નામો—ગંધર્વહસ્તકઃ, પંચાંગુલઃ, ચિત્રવીજઃ, પરણ્ડઃ, વાતારિઃ, વ્હુઃ, ઉરુલુકઃ. (સંસ્કૃત); એરંડો [ગુજરાતી]; એરંડ (મરાઠી); Castor oil plant—કેસ્ટર ઓઈલ પ્લેન્ટ (અંગ્રેજી); Ricinus Communis—રીચીનસ કોમ્યુનીસ (લેટીન).

ભેદો—

સ્વેતૈરણ્ડઃ, રક્તૈરણ્ડઃ, સ્પૂલૈરણ્ડઃ ॥

गुणाः—

श्वेतैरण्डः सकटुकरमस्तिक उष्णः कफार्ति-

ध्वंसं धत्ते ज्वरहरमरुत्कासहारी रसार्हः ।

रक्तैरण्डः श्वयथुपवनश्रांतिरक्तातिपाण्डु-

श्रांतिश्चासज्वरकफहरोऽरोचकघ्नो लघुश्च ॥

॥ रा. नि. ॥

एरण्डो हन्ति वृष्यो गुरुमधुरतरः शोधनः श्वासवर्धनः ।

गुल्मानाहोदरार्शः कसनकफमरुत्पित्तमेहामवातान् ॥

हन्यात् पक्त्यारुग्यशूलकृमिपवनरुजान् रक्तपित्तप्रकोपी

पुष्पं तस्यापि वर्धमानिलकफगुदजान् गुल्मशूलोर्ध्ववातान् ॥

॥ शोढलः ॥

एरण्डोऽपि रसे तिक्तः स्वादूष्णोऽनिलनाशनः ।

उदावर्तप्लीहगुल्मवन्तिशूलान्त्रवृद्धिनुत् ॥

गुरुः वातप्रशमनो विकारान् शौणिताञ्जयेत् ।

फलं स्वादु च सक्षारं लघूष्णं भेदि वाताजित् ।

एरण्डयुगलं वृष्यं स्वादुपित्तसमीरजित् ॥

॥ ध. नि. ॥

एरण्डयुग्मं मधुरमुष्णं गुरु विनाशयेत् ।

शूलशोथकटीवस्तिशिरःपीडोदरउग्रान् ॥

ब्रध्नश्वासकफानाहश्वासकुष्ठाममारुतान् ।

एरण्डपत्रं वातघ्नं कफकृमिविनाशनम् ॥

मूत्रकृच्छ्रहरश्चापि पित्तरक्तप्रकोपनम् ।

वातार्थप्रदलं गुल्मवन्तिशूलहरं परम् ॥

कफवातकृमीन् हन्ति वृद्धिं सप्तविधामपि ।

एरण्डफलमत्युष्णं गुल्मशूलानिलापहम् ॥

यकृतप्लीहोदरार्शोन्निं कटुकं दीपनं परम् ।

तद्वन्मज्जा च विडम्बेदी वातश्लेष्मोदरापहः ।

॥ भा. प्र. ॥

एरण्डतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्धनम् ।

वातामृगगुल्महृद्गोमजीर्णज्वरहरं परम् ॥

॥ राजवल्लभः ॥

चरक—

- १ ज्वरे—एरण्डमूलोत्काथितं ज्वरात् सपरिकर्तिकात् । पयो विमुच्यते पीत्वा.....॥ चि. ३-२३०
- २ प्रवाहिकायाम्—शृतमैरण्डमूलेन....पयः । एवं क्षीरप्रयोगेण रक्तं पिच्छावशाम्यति ॥ चि. १०-५१
- ३ उदरे—संजातबलकायाग्निं पुनः स्निग्धं विरेचयेत् । पयसा सान्निवृत्कलकेनोरुबूकशृतेन वा ॥ चि. १८-६८
- ४ क्रासे—एरण्डपत्रक्षारं वा व्योषतैलं गुडान्वितम् । लिङ्घ्यात् एतेन विधिना ॥ चि. २२-१६५
- ५ वातरक्ते—क्षीरपिष्टं....एरण्डस्य फलानि च । कुर्याच्छूलनि-वृत्त्यर्थं.....॥ चि. २९-७९
- ६ उदावर्ते—पयसा मांसरसैर्वा त्रिफलारसयूपमूत्रमादिराभिः । दोषानुबन्धयोगात्प्रशस्तमैरण्डजं तैलम् ॥ चि. २६-२७.
- ७ गुल्मे—पिबेदैरण्डकं तैलं वारुणीमंडमिश्रितं । तदेव तैलं पयसा वातगुल्मी पिबेन्नरः ॥ चि. ५-८९.
- ८ अर्शे—वृषार्कैरण्डविल्वानां पत्रोत्काथैश्च सेचयेत् ॥

चि-९-४४.

सुश्रुत—

- ९ अपतानके—उरुबूकतैलं.....अपतानकिनां परिषेकादिषु उपयोज्यम् ॥ चि-५-१८
- १० वृद्धौ—सक्षीरं वा पिबेन्मांसं तैलमैरण्डसंभवम् । चि. १९-६
- ११ वातश्वयथौ—तत्र वातश्वयथौ त्रैवृतमैरण्डतैलं वा मांसमर्धमांसं पाययेत् ॥ चि. २३-१४
- १२ वाताभिष्यन्दे—एरण्डपल्लवे मूले त्वचि वाजं पयः शृतम् ।सुखोष्णं सेचने हितम् ॥ उ. ९-११.

वाग्भट—

- १३ रात्र्यान्धये—....पल्लवानि च भक्षयेत् । तथातिमुक्तकैरण्ड....॥

उ-१३.

- १४ अनिलजे श्लेष्मिपदे—....पाययेच्च तम् । मासमैरण्डजं तैलं गोमूत्रेण समन्वितम् ॥ उ. ३०-९

भावमक — १५ ज्वरदाहे—ततो दाहे तु संजाते पत्रैरेरण्डसंभवैः । शीतलैः
धारितैरङ्गे दाहं तस्यापनोदयेत् ॥

१६ कटीशूले गृध्रस्याञ्च—निष्कृष्यैरण्डबीजानि पिष्ट्वा क्षीरं विपा-
चयेत् । तत् पानन्तु कटीशूले गृध्रस्यां परमौषधम् ॥

१७ आमवाते—आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः । एक एव
निहन्ताशु एरण्डगजकेसरी ॥

१८ शूले—विश्वमेरण्डजं मूलं कापयित्वा जलं पिबेत् । हिंस्रसौवर्च-
लोपेतं सद्यः शूलनिवारणम् ॥

१९ स्थौल्ये—यद्रोरुषूकमूलं मधुदिग्धं स्थाप्यते निशां सकलाम् ।
तस्य सलिलस्य पानात् जठरे वृद्धिः शमं याति ॥

बंगसेन— २० मेदोवृद्धिविनाशाय—क्षारं वातारिपत्रस्य हिङ्गुयुक्तं पिबेन्नरः ।
मेदोवृद्धिविनाशाय भक्तमण्डसमन्वितम् ॥

२१ कर्णशूले—एरण्डपत्रपुटपाकविपाचिताम्बु । तुल्याद्रकस्य सलिलं
मधुकेन मिश्रम् । पक्त्वा च तैल्लवणेन युतं सुखोष्णम् । कर्णे
रुजं हरति तत्क्षणमेव दत्तम् ॥

२२ नवदृक्कोपे—एरण्डपत्रमसकरसोऽथवा सैन्धवसंयुक्तः । नव-
दृक्कोपशमनः.... ॥

चक्रदत्त— २३ शूले—तैलमेरण्डजं वापि मधुककाथसंयुतम् । शूलं पित्तोद्भवं
हन्यात् गुल्मं पैत्तिकमेव च ॥

गदिनिग्रह— २४ मषके—वातारिपत्रवृन्तप्रान्तेनादाय चूर्णकं बहुशः । निमृष्टस्तेन
मषः प्रभुतरुधिरः क्षयं याति ॥

२५ योनिशूले—(१) योनिशूलहरं नारी योन्यां प्रसिष्य धारयेत् ।
पिचुमेरण्डबीजं तु परिगृह्य विधानतः ॥

(२) एरण्डतैलेन परिप्लुता स्यात्कार्पासपिण्डी यदि योनिमध्ये ।
शूलं तदानीं शमयेत्तदीयं संयावको मुण्डितिकाकृतो वा ॥

२६ कामलायां—एरण्डमूलिका पीता मधुना हन्ति कामलाम् ।

२७ वातरक्तजनेत्ररोगे—एरण्डमूलं मफलप्ररोहं विजर्जरं क्षीरयुतं

ગર્ભાં ચ । સ્યાદ્વાતરક્તાપહમુપમેતદાશ્ચોતનં સન્નિષજો વદન્તિ ॥

૨૮ ગર્ભપ્રદે—एरण्डस्य च बीजानि मातुलुंगस्य चैव हि । सर्पिषा
परिपिष्टानि पिबेद्गर्भप्रदानि च ॥

૨૯ વાતકળ્ટકે—.....પિબેદૈરળ્ડતૈલં વા.... ॥

૩૦ અર્શઃસુ—एरण्डतैलं त्रिफलारसेन च विज्ञोषनम् । विट्पित्त-
श्लेष्मवातानुलोमनाद्बुद्धजापहम् ॥

દૈદ્યકમાં એર'ડાનો ઉપયોગ

ચરક—

૧ તાવ સાથે મરડો થયો હોય તો—એર'ડાનાં મૂળ
દુધમાં ઉકાળીને પીવાં. ચિ. ૩-૨૩૦

૨ મરડામાં—દીવેલાનાં મૂળ દુધ સાથે ઉકાળીને પીવાથી
મરડામાં પડતું લોહી અને જળસ મટી જાય છે. ચિ. ૧૦-૫૧

૩ ઉદરમાં—દીવેલાના મૂળથી પકાવેલા દુધથી ઉદરરોગવાળાને
વિરોધન આપવું. ચિ. ૧૮-૬૮

૪ ખાંસીમાં—એર'ડાના પાનનો ક્ષાર, ત્રિકટુ, તેલ અને
ગોળ સરખે વજને હમેશ ચાટવું. ચિ. ૨૨-૧૬૬

૫ વાતરક્તમાં—દીવેલીઓને દુધમાં વાટીને પીવી. વેદના
મટી જાય છે. ચિ ૨૬-૭૯

૬ ઉદાવર્તમાં—દુધ સાથે, માંસના રસ સાથે, ત્રિકલાના
કવાથ સાથે, યૂષ સાથે, ગૌમૂત્ર સાથે, મહિરા સાથે—આ
ખંધાં અનુપાનથી એર'ડાનું તેલ (દીવેલ) ઉદાવર્તમાં
વપરાય છે. ચિ. ૨૬-૩૭

૭ ગુદમમાં—વારૂણીના મંડ સાથે દીવેલ લેવું. દુધ સાથે પણ
દીવેલ લેવાથી ગુદમ મટે છે. ચિ. ૫-૮૬

૮ અર્શમાં—અરડુસી, આકડો, એર'ડો—વિગેરેનાં પાનના
કવાથથી મસા ઉપર સેચન કરવું. ચિ. ૬-૪૪

સુશ્રુત—

૯ અપતાનકમાં—દીવેલ આ રોગમાં પરિષેક વિગેરેમાં
વાપરવું. ચિ. ૫-૧૮

૧૦ વૃદ્ધિમાં—એક માસ સુધી દુધ સાથે દીવેલ પીવું. ચિ. ૧૬-૬

૧૧ વાયુના સોજામાં—૧૫ દિવસ કે ૧ માસ સુધી દીવેલ
અને નસોતર લેવાં. ચિ. ૨૩-૨૪

- ૧૨ વાતાભિધ્યન્દ્રમાં—એરંડાનાં પાન, મૂળ, છાલ વિગેરે બકરીના દુધમાં પકાવવાં. પછી તેનાં સ્કેન્ડાજ ગરમ ટીપાં આંખમાં નાખવાં ઉ. ૬-૧૧
- વાગ્બટ— ૧૩ રતાંધળાપાણુમાં—દીવેલાનાં પાન ખાવાં. ઉ. ૧૩
- ૧૪ વાતજન્ય શ્લીષ્ઠમાં—એક માસ સુધી ગોમૂત સાથે દીવેલ પીવું. ઉ. ૩૦-૮
- ભાવપ્રકાશ—૧૪ તાંબમાં દાહ થતો હોય તો—એરંડાનાં ઠંડાં પાંદડાં અંગ ઉપર ધારણ કરવાં. દાહ મટી જશે.
- ૧૬ ગૃધ્રસી (Sciatica) અને કેડના દુઃખાવામાં—દીવેલી-ઓની મીઝને વાટીને દુધમાં પકાવીને તે દુધ પીવાથી કટીશૂલ અને ગૃધ્રસી મટે છે. આ પરમ ઔષધ છે.
- ૧૭ આમવાતમાં—શરીરરૂપી વનમાં વિચરનાર આમવાત જેવા ગજેન્દ્રને મારવા માટે એરંડારૂપી એક જ કેસરી (સિંહ) બસ છે.
- ૧૮ શૂળમાં—એરંડાનાં મૂળ અને સુંઠ એ બન્નેનો કવાથ કરી હિંગ અને સંચળ નાખીને પીવાથી શૂળ મટે છે.
- ૧૯ શરીર બહુ થયું હોય તેમાં—એરંડાનાં મૂળને મધમાં બોળીને આખી રાત એક વાસણમાં રાખી મૂકવું. તે પાણી પીવાથી પેટની ફાંદ બોળળી બાય છે.
- બંગસેન— ૨૦ મેટોવૃદ્ધિના નાશ માટે—દીવેલાના પાનનો ક્ષાર હિંગ સાથે, ચોખાના ઘોવણ સાથે લેવો. મેદ નાશ પામશે.
- ૨૧ કાનમાં ચસકા મારતા હોય તો—એરંડાના પાનના કલ્કમાંથી પુટપાકવિધિથી રસ કાઢી લેવો. એ રસની બરાબર આદુનો રસ લેવો. જેડીમધનો કલ્ક નાખવો. આ પ્રમાણે તેલ પકાવી લેવું. એ તેલમાં સિંધવ નાખીને સ્કેન્ડ ગરમ ટીપાં કાનમાં નાખવાથી કાનનો દુખાવો તુરત જ માટે છે.
- ૨૨ નવી આંખો દુખવા આવી હોય તો—દીવેલાનાં પાનનો રસ સિંધાલુણ નાખીને આંખમાં ટીપાં નાખવાં. આંખને આરામ થશે.
- ચક્રદત્ત— ૨૩ શૂળમાં—જેડીમધના કવાથમાં દીવેલ નાખીને પીવાથી પિત્તશુદ્ધ અને વૈત્તિક શૂલ મટે છે.

ગદનિગ્રહ—૨૪ મધક (તલ માટે)—દીવેલાના પાનના ઢાંડા ઉપર થોડોક ચુનો લઈને તલ ઉપર વારંવાર ઘસવું. લોહી નીકળી જઈને તલ ખરી જશે.

૨૫ ચોનિશાળ માટે—દીવેલની અંદર ચોકળું રતું પુમડું ભીંજવીને ચોનિમાં રાખવું. ચોનિથલ શાંત થઈ જશે.

૨૬ કમળા માટે—દીવેલનું મૂળ મધ સાથે ચાટવું.

૨૭ વાતરક્રાજન્ય નેત્રકોપમાં—પાન, ફલ અને મૂલ સહિત એરંડાનો છોડ લાવી, બારીક ટુક કરી ફૂટીને તેને ગાયના દુધમાં પકાવવું. એ દુધનાં ટીપાં આંખમાં મૂકવાં. નિષ્ણાત વેદરાભેનું માનવું છે કે એથી વાતરક્રાજન્ય નેત્રકોપ શાંત થઈ જાય છે.

૨૮ ગર્ભપ્રદ યોગ—ખીજોરાનાં ખીજ અને એરંડાનાં ખીજ, ઘી સાથે વાટીને પીવાથી, ગર્ભપ્રદ મનાયલાં છે.

૨૯ વાતકંટક નામના રોગમાં—દીવેલ પીવું.

૩૦ અશ્મામાં—ત્રિક્લાના કવાથ સાથે દીવેલ પીવાથી ઝાડો, પિત્ત, કફ, વાયુ વિગેરે દૂર થઈને હરસને આરામ મળે છે.

વક્તવ્ય—અંગમર્દપ્રશમન દશેમાનિમાં, સ્વેદોપગ દશેમાનિમાં, લેહનીય દશેમાનિમાં ચરકે એરંડો ગણાયો છે. ઇરણ્ડમૂલં વૃષ્યવાતહરાણામ્ (સ. ૨૫-૩૩)-વૃષ્ય અને વાતફળ વસ્તુઓમાં એરંડાનાં મૂળ ઉત્તમ છે અને તદનુસાર આદ્યરસાયનના પાઠમાં પણ એરંડમૂળ યોજાયલાં છે. મધુરરકંઘમાં તે ગણાવેલાં છે. સ્વેદના અધ્યાયમાં દીવેલાનાં પાતરાં ઉપર સુવડાવવાનું લખ્યું છે. સુશ્રુતે અષોભાગહર સંશમન તરિકે ઉલ્લેખ કરેલો છે (સ. ૩૯-૪). વિદારીગંધાદિ ગણમાં છે. રતાંધળાપણામાં એરંડાનો ઉપયોગ એકલા વાગ્બટ જ કરે છે.

Actions & Uses—All the constituents of the seeds except the oil are drastic, generally given with ginger, tea or with decoction of dash-muladi quâth. The oil is non-irritant; when it reaches the duodenum it is decomposed by the pancreatic juice into ricinoleic acid which irritates the bowels, stimulates the intestinal glands and the muscular coat and causes purgation, it does not stimulate the liver. It acts in 4 or 5 hours, causing liquid stools

without pain or griping and has a sedative effect on the intestines. With glycerine the effects of the oil are increased. Ricinoleic acid is absorbed into the blood tissues and is excreted with the human milk which when sucked imparts to the child its purgative action. Ricin, a toxic ferment is a violent irritant of the intestines, kidneys, and bladder. It gives rise to inflammation of the bile duct and very often to jaundice and to dysuria. The oil is best given in flatulence, costiveness, fever, rheumatism and in inflammation of the genito-urinary organs and nephritis, cystitis, gonorrhoea, calculi, stricture of rectum or urethra. In diarrhoea, due to the presence of irritating substances in the intestine leading to congestion or to excessive secretions, it acts without exhausting the strength. It is used after operations on the abdominal or pelvic viscera. It overcomes constipation of typhoid fever, during pregnancy, and before labor and in post-mortem conditions. In intestinal or renal colic it is given with the juice of fresh ginger with prompt relief. It expels lumbrici. In enteritis, peritonitis and dysentery it is given with laudanum. If depression exists, oil of turpentine 5 to 10 ms. may be added. A poultice of the crushed seeds is used to promote suppuration, to mature boils and to reduce gouty and rheumatic swellings; as a galactagogue varalians or poultices of the leaves are applied to inflamed breasts in women during lactation. Hot leaves are applied to the hypogastrium to increase the flow of menses. The root bark is an alterative and given in chronic visceral enlargements and in chronic skin-diseases.

(R. N. Khory. II p. 553).

ભાવાર્થ—તેલ સિવાય એરંડળીજનાં બધાં જ ઉપાદાનો (Constituents) અતિવિરેચક છે. દીવેલ ઘણું કરીને, આડુના રસ, આ કે. દશમૂલાદિ ક્વાથ સાથે આપવામાં આવે છે. તે ઉત્તેજક નથી. દીવેલ લીધા પછી જ્યારે તે અહણીમાં (Duodenum) પહોંચે છે ત્યારે તે પેકીયાટીક રસ સાથે મળી જઇને રેસીનાલીક ઍસીડમાં પરિણત થઇ જાય છે. આ ઍસીડ આંતરડાંને, આંતરડાંની ગ્રન્થિઓને (glands) અને પેશીરચિત આવરણ વિગેરેને ઉત્તેજીત કરે છે—અર્થાત્ વિરેચન ક્રિયા શરૂ કરે છે પણ લીવર-ચક્રત્વી કાર્યશક્તિ વધારતું નથી. દીવેલ લીધા પછીથી ૪ કે ૫ કલાકમાં જીલાબ લાગવો શરૂ

થાય છે-જરા પણ શૂલ કે અમળાયા વિના પ્રવાહી મળ કાઢી નાખે છે. દીવેલ આંતરડાં ઉપર અવસાદક અસર કરે છે. ગ્લીસરાઇન સાથે દીવેલ યોજવાથી દીવેલની રેચન શક્તિ વધે છે. રેસીનોલીક એસીડ, રક્ત અને ખીંછ શારીર-કલા (tissues) દ્વારા શોષિત થાય છે અને બચ્ચું જ્યારે ધાવણ ધાવે છે ત્યારે ધાવણ સાથે તે બહાર નીકળે છે; આજ કારણથી માને બુલાખ આપવાથી બાળકને રેચ લાગે છે. ' રીસીન ' નામનું એક જાતનું ઝેરી ઉભાણ (ferment) આંતરડાં, મૂત્રપિંડો તેમજ મૂત્રાશયને અતિશય ઉત્તેજિત કરી મૂકે છે. કેટલીક વખતે તે ઉત્તેજના કમળો અને પિત્તની કોથળીના વરમને પણ પેદા કરે છે. દીવેલ, ઉદરાધ્માન, કોષ્ટકાઠિન્ય, જ્વર, વાત, અને મૂત્રોત્પાદક ઇંદ્રિયોનો પ્રદાહ, બસ્તિનો પ્રદાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાધાત, ગનોરીયા, અશ્મરી અને શુદ્ધ અને મૂત્ર-માર્ગમાં સંકોચાત્મક પીડા (stricture) વિગેરેમાં ઉપયોગી છે. આંતરડાંમાં ઉત્તેજના કરે એવું કંઈ ગચું હોય તો દીવેલ પીવું હિતકર છે. એથી અશક્તિ આવતી નથી. પેટ અને પેદું ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરાયા પછીથી દીવેલ આપવામાં આવે છે. આંત્રિક (Typhoid) જ્વરમાં, ગર્ભાવસ્થામાં, પ્રસવ પહેલાં અને પછી જો કબજિયાત રહેતી હોય તો દીવેલ આપવું શ્રેયસ્કર છે. આંતરડાંમાં કે પેશાબના સ્થાનમાં કંઈ શૂળ મારતું હોય તો આદુના રસ સાથે દીવેલ પીવાથી તુરંતજ શૂલ મટી જાય છે. જડા લાંબા કરમીયા દીવેલ પીધાથી બહાર પડી જાય છે. અંત્રપ્રદાહ (Enteritis), અંત્રવેષ્ઠપ્રદાહ (Peritonitis) આમ, અને રક્તાતિસારમાં ' લોડેનમ્ ' સાથે દીવેલ પીવું. રોગી હોંશિયાર ન જણાય તો ટરપેન્ટાઇન તેલનાં ૫-૧૦ ટીપાં અંદર નાખવાં. દીવેલીઓની મીઠાની પોટીસ, પાકોન્મુખ ફાહ્લાઓને સત્વર પકાવી દે છે અને સંધિવા વિગેરેમાં દુખતા સાંધાઓ ઉપરનો સોજો કમી કરે છે. બચ્ચું ધાવતું હોય તે વખતે સ્તન ઉપર સખત સોજો અથવા પોડા થઈ આવી હોય તો દીવેલાનાં પાનને ગરમ કરીને સ્તન ઉપર બાંધવાથી અજબ આરામ થાય છે. એરંડાનાં પાંદડાં ગરમ કરીને પેદું ઉપર બાંધવાથી આર્તવ વખતે રજઃસ્રાવ ઠીક પ્રમાણમાં થાય છે. એરંડમૂલત્વક્ રસાયન છે અને તે પુરાણ ચક્રત્વીહવૃદ્ધિમાં અને લાંબા વખતથી થયેલા ચર્મરોગોમાં વપરાય છે.

(આર. એન. ખેરી. ભા. ૨ પા. ૫૫૩)

ઉદલેખ—ફ. નિ. પા. ૧૪૫; વ. શુભાદર્શ પા. ૩૭૧; N. p. 300; Indig. Drugs. p. 270; Indi. Medi. Plants p. 1170.

૩૫૧ ખાજવણી.

N. O. Euphorbiaceæ.

નામો--વૃશ્ચિકાલી, કંડૂરા, દુઃસ્વર્ણ, અલિપર્ણિકા (સંસ્કૃત); ખાજવણીની વેલ (શુભરાતી); *Dalechampia indica*-હંદેચેમ્પીઆ ઇન્ડીકા (લેટીન).

પરિચય-- લઘુ કચ્છવાં ચ લોમાલુર્લેમશા નાલકચ્છુરા ।
વાતવિધ્વંસિની ચૈવ તથા સંતતિવર્દિની ॥

॥ શોદલઃ ॥

ગુણાઃ-- વૃશ્ચિકાલી પિચ્છલામ્લા સ્યાદેત્રવૃધ્યાદિદોષનુત્ ॥

॥ રા. નિ ॥

લઘુઃ કચ્છુકરી શીતા વૃષ્યા પિતાનિલાપહા ।

સિધ્ધમાતિસારહંત્રી ચ વંધ્યાનાં ત્રાપ્યપત્યદા ॥

॥ શોદલઃ ॥

વૃશ્ચિકાલી તુ વલ્યા સ્યાતિત્તા કટ્ટી વિવંધનુત્ ।

દૃઢ્યા ત્રોષ્ણા વસ્તિશદ્ધિકારિણી રક્તપિત્તહા ॥

અરોચકં નાશયતિ હત્યેવં આહુઃ મનોષિણઃ ॥

॥ નિ. ર. ॥

બાર્ણન--ખાજવણીના વેલાઓ ચોમાસામાં ઘણેખરે ઠંડાણે બેવામાં આવે છે. એનાં પાન આંતરે આવેલાં હોય છે. તે ઝીંકા કે ઘેરા લીલા રંગનાં, બન્ને સપાટી ઉપર વાળની સખત ફેંવાંટીવાળાં અને ત્રણ ઉંડા ખાંચીઆવાળાં હોય છે. તેમાં ખાણુતા બન્ને ખાંચીઆની નીચેની કેર ડીંટડી પાસે ગોળાઇ લેતી પહોળી કે વખતે ભુટ્ટી, નાના ખાંચીઆવાળી હોય છે, અને વચ્ચેના ખાંચીઓ બન્ને છેડે ઘણું કરી સાંકડો થતો બાય છે. પાન ૨ થી ૩ ઇંચ લાંબાં, કેર ઉપર દાંતાવાળાં અને કુમાશમાં પાતળાં હોય છે. પાનની ડીંટડી પાસે બે ઉપપાન આવેલાં હોય છે. કુલ ધારણ કરનારી સળી પત્રકોણમાંથી નીકળેલી હોય છે. તે ઉપર અડકેકું પુલ આવેલું હોય છે. કુલને ટેરવે પણ પહોળાં, ઝીંકા રંગનાં, ટેરવે બહુધા વિભાજિત થયેલાં, બે પુષ્પપત્રો હોય છે. બન્ને સપાટી ઉપર સખત વાળની ફેછાળ હોય છે. પુકેસરો ઘણાં અને ત્રીકેસર એક જ હોય છે. ફલ ફેછાળવાળાં અને ખીજ ગોળાઇ લેતાં હોય છે.

આ વેલને અડકવાથી ફેવાંટી હાથમાં લાગે છે અને સખત ચળ અને બળતરા આવે છે. કાડિયાવાડના ગરીબ લોકો એને વાણીયાની દેવી કહે છે. એના સંબંધી એક રસુજ વાત આલે છે તે વાંચવી હોય તો બુઓ 'વન-સ્પતિશાસ્ત્ર' પાનું ૬૩૯.

વક્તવ્ય—ચરકસુશ્રુતના વખતથી વૃશ્ચિકાલી વપરાતી આવી છે. બન્નેએ તિક્તવર્ગમાં વૃશ્ચિકાલી ગણાવી છે. બન્ને ગ્રંથોમાં સ્વતંત્ર ઉપયોગ દેખાતો નથી. ચરકમાં અપસ્મારમાં બે વખત, ઉન્માદમાં એક ઠેકાણે (મહાપેશાચિક ધૂતમાં), ઉદરમાં એક વખત, મૃદબલ્લજન્ય પાંડુમાં એક વખત, બીજાં દ્રવ્યો સાથે વૃશ્ચિકાલી ચોળેલી છે. સુશ્રુતે અકોદિગણમાં અને વિહારીગંધાદિગણમાં વૃશ્ચિકાલી ચોળેલી છે. વાતસંશમન વર્ગમાં પણ વૃશ્ચિકાલીનું નામ છે. વાગ્બટમાં ચરક પ્રમાણે જ ઉલ્લેખ છે.

પણ વૃશ્ચિકાલી સંદિગ્ધ છે. ‘ સિદ્ધયોગ ’નો ટીકાકાર શ્રીકંઠ વૃશ્ચિકાલીના નીચે પ્રમાણે અર્થો આપે છે:—(૧) વૃશ્ચીપત્રી (અ-૨૦-૨૬) અને (૨) વિચ્છાવતી (અ-૮-૨૨). સુશ્રુતટીકાકાર કેલ્હેણ નીચે પ્રમાણે સવિસ્તર ઓળખાણ આપે છે:

‘ વૃશ્ચિકાલી કંટકિતમેષશૃંગાતુંગાકારફલા, પાઠાપત્રા ર્ષપદ્રોમપા શ્વેતપુષ્પગુચ્છા, દક્ષિણા-વર્તવલી મેષશૃંગીમેદઃ । ’ (સુ-અ-૩૮), અને સુ-અ-૩૭માં વૃશ્ચિયાકઃ આવે બીજો અર્થ આપે છે. ચરકટીકાકાર ચક્રપાણિદત્ત વૃશ્ચિકાલીનો ‘ પથ્યા ’ અર્થ કરે છે (વિ-૧૦-૩૧). વાગ્બટટીકાકાર શ્રી અરુણદત્ત નીચે પ્રમાણે બે અર્થો વૃશ્ચિકાલીના આપે છે:—

(૧) ઉદ્ગ્રધૂમકઃ [સુ-૧૫-૨૮] અને (૧) ઉદ્ગ્રધૂમકઃ મેષશૃંગી [સુ-૧૫-૯] અમરસિંહે વૃશ્ચિકાલીનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો.

સ્વ. કેતોભટ્ટે ખાજવણીનું સંસ્કૃત નામ વૃશ્ચિકાલી પાડેલું છે. ગુજરાતી વેદ શાઠલે ‘ લઘુકચ્છુકરી ’ વિશેષણ વૃશ્ચિકાલીનું ચોળેલું છે એ ઉપરથી કેતોભટ્ટે ખાજવણીને વૃશ્ચિકાલી ઠેરવી હોય ખરી; કારણ કે કુવેચના જેવી જ ચળ ખાજવણીને અડકવાથી પણ થાય છે. સ્વ. કેતોભટ્ટે એનું લેટીન નામ Gyrardiana heterophylla આપે છે. ‘ વેદકશબ્દસિંધુ ’નો કર્તા તેનું નામ Fragia involucreta રાખે છે. સુ. જયકૃષ્ણભાઈ તેનું લેટીન નામ Dalechampia indica રાખે છે. નર્ન સાહેબના પુસ્તકમાં આ ત્રણ પૈકી એકે નામ જડતું નથી. ખાજવણી આટલી બધી થાય છે છતાંયે Western Indianનાં કુલગ્રાહ લખનારની દૃષ્ટિએ આ ન પડી એ નવાઈ નથી શું ? ‘ વેદકશબ્દસિંધુ ’કારે વૃશ્ચિકાલીનું બંગાલી નામ ‘ વિછાતી ’ આપ્યું છે.

કેલ્હેણના મત પ્રમાણે વૃશ્ચિકાલીને મેષશૃંગીલેદ ગણીએ પણ મેષશૃંગીની સંદિગ્ધતા જ ક્યાં દૂર થયેલી છે ? મેષશૃંગીના અર્થો કેલ્હેણ નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

(૧) મેપશ્રુત્તી કર્કટશ્રુત્તી ડ. ઇ-૪૦

(૨) કર્કટશ્રુત્તી । ગયી તુ પુત્રજીવકમેદમાહ ॥ વિ-અ-૧

(૩) મેદશ્રુત્તી, પુત્રજીવકસદશપત્રો વૃક્ષઃ ઇત્યાદિ. સ-અ-૩૧.

આવી સ્થિતિમાં વૃશ્ચિકાલીનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી. આજ કારણથી સ્વ. કેતોભટ્ટ જેવા મહાનુભવી વિદ્વાન્ શોધકનું પાઉછું નામ હું પણ કબુલ રાખું છું અને જ્યાં સુધી કેાઇ શોધક આ વિષય ઉપર વધુ પ્રકાશ ન નાખે ત્યાં સુધી ખાજવણીને જ વૃશ્ચિકાલી માનું છું. આપણા જ પ્રાંતના શોઢલે પણ ખાજવણીને જ વૃશ્ચિકાલી માનેલી જણાય છે. ઘણા વેદો ‘અમારદુધેલી’ એવો અર્થ કરે છે.

ઉપર જે શુભો આપવામાં આવ્યા છે, તદનુસાર ખાજવણીનો ઉપયોગ વેદો કરે અને ખાત્રો કરે તો પણ આ ઉપર વધુ અજવાળું પડે એમ છે.

ઉદલેખ—૧. શા. પા. ૬૩૬; H. V. p. 467; ૩. નિ. પા. ૫૮૫; Brandis p. 583.

૩૫૨ હપુષા.

N. O. Euphorbiaceae.

નામો—હપુષા (સંસ્કૃત); છીણી (ગુજરાતી); શેરણી (મરાઠી); *Fluggia leucopyrus*—ફ્લુગીયા લ્યુકોપાયરસ (લેટીન).

પરિચય— શૂલહન્ત્રી, વિષ્ણો, પ્લીહન્ત્રી, સ્વરૂપફલા, ધ્વાંસનાસિકા ॥

॥ રા. નિ ॥

ગુણા:— હપુષા કટુતિક્તોષ્ણા ગુરુઃ વાતચલાસજિત્ ।
પ્રદરોદરવિહ્વંધશૂલગુલ્માર્જસાં હરા ॥

॥ રા. નિ ॥

હપુષા દીપની તિક્તકા કટૂષ્ણા તુવરા ગુરુઃ ।
પિત્તોદરસમીરશોઘ્રહણીશૂલગુલ્મહત્ ।
પરાપ્યેતદ્ગુણા પ્રોક્તા રૂપભેદોદ્વયોરપિ ॥

॥ મા. પ્ર ॥

વક્તવ્ય—હપુષા સંદિગ્ધ છે. હલ્હલે તેનો પરિચય આપ્યો નથી. ચરકે અતિસારમાં ઉપયોગી વસ્તુઓનું લીસ્ટ આપી છેવટે તેના શુભ આપ્યા છે—

વાતસ્તેષ્મહરો શ્લેષ ગળો દીપનપાચનઃ । ગ્રાહી વલ્યો રોચનઞ્ચ તસ્માચ્છસ્તોઽતિસારિણામ્ ॥
(ચિ. ૧૦-૩૦). અર્શમાં હપુષાની પોટલીથી શેક કરવા લખ્યું છે (ચિ. ૯-૪૩). અશ્મરીમાં ખીખા સાથે ચોખ્ખયલું છે (ચિ ૨૬-૫૯). શુદ્ધમાં તે તે શૂદ્ધી હોવાથી વપરાયલી હોય જ. ઉદરમાં તેનો ઉપયોગ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. વઢોદરી તુ હપુષા યમાન્યજાજી સૈન્ધવૈઃ અર્થાત્ છાશમાં આ બધું નાખીને બઢોદરીને છાશ પીવા કહેલ છે (ચિ. ૧૮-૧૯૩). ઉદરમાં હપુષાચર્ચુ છે અને નારાયણ ચૂર્ણમાં પણ હપુષા છે.

સુશ્રુતે ઉદરમાં કે અતિસારમાં તેનો ઉલ્લેખ નથી કરેલો. ખીખા સાથે મૂત્રકૃચ્છમાં, શુદ્ધમાં અને કાસના કલ્યાણક ઘૃતમાં તે ચોખ્ખયલું છે. બસ્તિમાં હપુષાફલકલ્પ ખીખા સાથે ચોખ્ખયલો છે.

રા. રા. વૈદરાજ બદવલ્લભાઈએ ગૂ. પ્રા. વૈદક સંમેલનની પ્રથમ બેઠક વખતે અમદાવાદમાં પ્રાંસ (*Tamarix gallica*)નો નમૂનો બેંધને કહ્યું હતું કે “ છોટે માંધના નામથી આ ઓળખાય છે અને એ જ આપણી હપુષા. ” હપુષા આજ છે એમ માનવાનું તેમની પાસે શું કારણ હશે ? પ્રાંસ મોટું ઝાડ છે જ્યારે રાજનિધંટુકારે કુપની ગણતરીમાં હપુષા ગણાવેલું છે. પણ એ વાત દૂર મૂકીએ તો પણ પ્રાંસને કે છીણીને હપુષા શી રીતે ઠેરવી શકાય ? પ્રાંસને મળતો જ છીણીનો છોડવો થાય છે. બરાબર તેવાં જ પાન અને આકાર પણ તેવો જ હોય છે. નંન સાહેબ પણ લખે છે—“ growing with *Tamarix* and resembling the latter. ” ક્યુપ હોવાથી પ્રાંસને જ મળતા આ છોડને મહેં હપુષા નામ આપ્યું છે.

નોંધ—ભાવમિત્રે બે હપુષા ગણાવેલી છે. “ તન્મધ્યે પ્રથમં ફલં મત્સ્યસદૃશં વિસ્રગન્ધમ્, દ્વિતીયમશ્વત્થફલસદૃશં મત્સ્યગન્ધમ્ ॥ અર્થાત્ પહેલીનું ફળ માછલાની ગંધ જેવું અને બીજીનું પીપળાની ટેટી જેવું. છીણીનું ફળ આ બીજા પ્રકારના ફળ સાથે મોટે ભાગે મળતું આવે છે ખરું. આ બે હપુષા લેખીએ તો એક પ્રાંસ અને બીજી આ છીણી.

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૧૫૧; N. p. 298; Brandis p. 593.

૩૫૩ એકલકંટો.

N. O. Euphorbiaceæ.

નામો—एकवीरः, महावीरः (સંસ્કૃત); એકલકંટો (ગુજરાતી); અસન, કથરફોડ, પાલેહસન (મરાઠી); ખાજ, કાજ, કસી, ગોલિ (હિંદી); કદુપલ (સંતાલ); ગોલિ (ગદવાલ); ગય (દેહરાદુન); કમકુઈ (ચિતાગોંગ);

શુંજન, અસાના (લીલ); મોંજ (ગુજરાત-ઐંડીસના આધારે. ગુજરાતમાં આ નામથી કોઈ આ જાડને ઓળખતું નથી); *Briedelia retusa*-પ્રાચેડે-લીયા રેટશુઆ (લેટીન).

પરિચય— એકવીરો મહાવૃક્ષઃ પ્લક્ષપત્રશ્ચ મંજરી ॥

॥ શિવદત્તઃ ॥

ગુણાઃ— એકવીરો મહત્પુષ્પઃ કટુકસ્તોદવાતનુત્ ॥

ગૃધ્રાસીકટિપૃષ્ઠાદિશૂલપક્ષાભિષાતનુત્ ॥

॥ રા. નિ ॥

એકવીરા સ્મૃતા તિક્તા વાત્યુષ્ણા વાતહા સ્મૃતા ॥

પક્ષાઘાતં પૃષ્ઠકટીશૂલં ચૈવ વિનાશયેત્ ॥

॥ નિ. ર ॥

વર્ણન—એકલકંટાનાં જાડ ૫૦ થી ૬૦ ફુટ જેવડાં ઉંચાં થાય છે. ખરડા અને ગિરનારમાં એનાં જાડ ૧૫ થી ૨૦ ફીટ જેટલાં ઉંચાં થયેલાં જેવામાં આવે છે. જાડ જો મોટું વધેલું હોય છે તો લાગ્યે જ કાંટા જેવામાં આવે છે, નાનું હોય તો કોમળ શાખાઓ ઉપર મળ્યુત, શંકુ આકારના, છુટાછવાયા કાંટા આવેલા હોય છે. એની છાલ બ ઈંચ જેટલી બડી, ભુખરી હોય છે. પાન પીપળ જેવાં, ઘણાં ચક્રચકિત, લીસાં, આંતરે આવેલાં, અંડાકૃતિનાં અને સુંદર હોય છે. પાનની ઉપરની સપાટી લીસી, ચળકતી, અને શીશ્કા કે ઘેરા લીલા રંગની હોય છે. નીચેની સપાટી પર સૂક્ષ્મ વાળની રૂંવાંટી હોય છે. નર અને માદા પુલ જુદાં જુદાં જાડ પર આવ્યાં હોય છે. ફુલ લીલાશ લેતા પીળા રંગનાં હોય છે; તે શાખાઓને છેડે ગુચ્છીઓની પેઠે આવેલાં હોય છે. ફળ પ્રથમ નાના આંખળા જેવાં, લીલાશ લેતા પીળા રંગનાં, ચળકતાં, લીસાં, રસભર્યાં હોય છે; પાકે છે ત્યારે તે કાળાં પડી બંધ છે. સ્વાદે તે અતિશય તુરાં હોય છે.

પ્રાવાગઢ, ગિરનાર, ખરડો, કોંકણ તેમજ હિમાલય અને હિંદુસ્થાનના બધા ભાગોમાં આ જાડ થાય છે. ઐંડીસ જણાવે છે કે ફળ ખવાય છે અને લીલાં કથુતરો (green pigeon) ખાઈને તેનો વિસ્તાર વધારે છે.

નર્ન સાહેબે આની ૩ જાતો વર્ણવેલી છે. ઐંડીસે એની ૧૨ જાતોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

ગુણ અને ઉપયોગ—એકલકંટો ગરમ છે, વાતફળ છે, સ્વાદે તીખો છે. ગૃધ્રાસી, કટિશૂલ, પૃષ્ઠશૂલ, પક્ષાઘાત, વિગેરે વાતરોગોને મટાડે છે. આ બધું જ ગરમ છે એટલે વાયુના રોગો ઉપર સારો છે.

એની છાલ અને પાન ચામડું રંગવાના કામમાં આવે છે. એનાં પાન ઢોરને પેટમાં જીવાત પડી હોય તો ખવડાવવામાં આવે છે. છાલ અને ફળ ઘણાં આહી છે.

નવ્યમત—છાલ અતિ આહી છે અને પશ્ચિમ હિંદુસ્થાન તરફ તે અશ્મરીદ્ર (lithontriptic) તરિકે વપરાય છે. (ડીમક). સંધિવામાં છાલનો લેપ લગાવવામાં આવે છે. (સર્જન મેજર રૅટન). મૂળ આહી છે. (છોટાનાગપુર પ્લેટ્સ). આમાં કૃમિદ્ર શક્તિ છે એમ કહેવાય છે. મુંબઈ અને ગોવા તરફ આહી હવા તરિકે અને ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. (વૉટ).

વક્તવ્ય—રાજનિધંદુમાં આનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આનો ઉલ્લેખ નથી. ‘ એકવીર ’ નામ શાથી રાખ્યું હશે ? હું ધારું છું કે પર્વત ઉપર એકલું ઉગ્યું હોય છતાંયે પર્વત સામે તે ટક્કર ઝીલીને અડગ ઉભું રહેતું હશે તે કારણથી આ નામ અપાયું હશે. પાવાગઢ ઉપર માચી આગળ આવું એક પ્રચંડ ઝાડ છે. એક કાંટાને લીધે યજ્ઞ એકવીર નામ રાખ્યું હોય એ સંભવ છે.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૬૨૭; ૩. નિ. પા. ૫૨૮; N. p. 291; Brandis. p. 560; Indi. Medi. Plants p. 1134; Watt I p. 536.

વટાદિ વર્ગ

N. O. Urticaceæ.

૩૫૪ ભાંગ.

નામો—મંગા, વિજયા, શકાશનમ્, ત્રૈલોક્યવિજયા, મોહિની (સંસ્કૃત); ભાંગ (શુભરાત્રી); ભાંગ, સિદ્ધિ [બંગાળી]; ભાંગ [હિંદી]; Cannabis sativa કેનેબીસ સેટાઇવા (લેટીન).

ગુણા:—

મજ્જા કફહરી તિક્તા ગ્રાહિણી પાચની લઘુ: ।

તીક્ષ્ણોષ્ણા પિત્તલા મોહમદવાગ્વહ્નિવર્દિની ।

॥ ભા. પ્ર ॥

ભૃંગી તુ દીપની રુચ્યા ગ્રાહિણી પાચની લઘુ: ।

નિદ્રાપિત્તપ્રદોષ્ણા ચ કામદા કફવાતજિત્ ॥

॥ શોઢલ: ॥

મંગા મંગકરી મતે: રતિપતે: અત્યાદરં કારિણી ।

પ્રોઢત્વાન્ન સમાસમેષુ વિભવપ્રયોતહત્ સંગમે ॥

તીક્ષ્ણોષ્ણા મદમોહપિત્તશમની વાગ્વહ્નિની ગ્રાહિણી ।

તિક્તા શ્લેષ્મહરા લઘુશ્ચ કથિતા સંદીપની પાચની ॥

॥ રા. નિ ॥

મદનોદીપની નિદ્રાજનની હર્ષદાયિની ।

ધનુસ્તમ્બં જલત્રાસં વિમૂચીશ્ચ મંદાત્યયમ્ ।

પ્રવૃત્તિ રજસો વહ્નિં હન્યપત્યપ્રસૂતિકૃત્ ॥

॥ કચ્છિત્ ॥

ગુણુ—ભાંગ કફને હરનાર, તિક્ત, આહી, પાચન, લઘુ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, અને પિત્ત વધારનાર છે; મોહ, મદને વધારનાર અને તેથી વધુ બોલ બોલ કરવાની તેમજ જઠરાગ્નિ વધારવાની તેનામાં શક્તિ છે. ભાવપ્રકાશ.

ભાંગ યુદ્ધિનો બ્રંશ કરનારી છે, વિષયસુખમાં આનંદ આપનારી છે, ઝાડા વિગેરે રોગોમાં આહી તરિકે કામ કરનારી છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ કરે છે, નિદ્રા વધારે છે. ગમે તેવું દુઃખ હોય તો તે પશુ થોડીવાર તો તેના સેવનથી ભૂલી જવાય છે; ભુખ લાગે છે અને ખૂબ ખવાય છે.

વર્ણન—આ છોડ પશ્ચિમ અને મધ્ય એશિયાનો વતની છે, અને અત્યારે તે હિંદુસ્તાનમાં ઘણું સ્થળે થાય છે. યૂરોપમાં જે ભાંગ થાય છે તેના કરતાં હિંદુસ્તાનમાં થતી ભાંગ બુદ્ધી તરેહની થાય છે. એટલા જ માટે આધુનિક વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓએ તેનું લેટીન નામ *Cannabis indica* પાડ્યું છે. —અત્યારે જે કે આ નામ વપરાતું બધું થયું છે. હિંદુસ્તાનના ઘણાખરા પ્રાંતોમાં તેનું હવે વાવેતર થવા લાગ્યું છે. હિમાલય અને કાશ્મીરમાં એની મેળે જંગલી રીતે પણ ભાંગ ઉગી નીકળે છે. વ્યસન તરિકે ભાંગનો ઉપયોગ હિંદુસ્તાનમાં ઘણાં વર્ષો થયાં ચાલી આવ્યો છે. મથુરાના લેયાઓ, ચોખાઓ વિગેરે લોકો તે ખારે માસ ભાંગ પીધા કરે છે. શિવજીને નામે પણ હિંદુઓ ભાંગ પીતાં શરમાતા નથી ! ભાંગના છોડમાંથી ત્રણ વસ્તુઓ જે બને છે અને જે હિંદુસ્તાનમાં છુટથી વપરાય છે તે નીચે મુજબ છે:—(૧) ગાંજો—ખંગાળા, મધ્ય પ્રાંતો અને મુંબઈ તરફ આ વસ્તુ બહુ થાય છે. ભાંગના છોડમાં જ્યારે ફુલ આવે છે ત્યારે આ ફુલવાળા ભાગને ફલિત થતા પહેલાં (unfertilized resinous flowering shoots) તોડી લેવામાં આવે છે. આજ વસ્તુ ગાંજો છે. આજ ફુલ ફલિત થયા પછી તેમાંથી ઘેન લાવવાની શક્તિ હીંદી જાય છે. આ ગાંજો સાધુઓ અને બીજા ખંધાણીઓ અમલમાં પીવામાં વાપરે છે. ભાંગના છોડનો અપકવ ફુલવાળો ભાગ તેજ ગાંજો. (૨) ભાંગ-પાન અને ફુલવાળો ભાગ તેજ ભાંગ. ઘણીખરી યાકુતિઓ, માનુષો અને ઘેન લાવનારી ખનાવટોમાં આ છુટથી વપરાય છે. ઉનાળામાં પીવાથી ઠંડક આવે છે. (૩) ચરસ—પાંદડાં, ડાંડીઓ, અને કૃળ ઉપર એક જાતનો ગુંદર જેવો પદાર્થ જામે છે તેજ વસ્તુ ચરસ (Cannabis Resin) નામથી ઓળખાય છે. પણ બધી ભાંગના છોડ ઉપરથી તે હાથ નથી આવતો. ગિરિપ્રદેશમાં ૬૦૦૦ થી ૮૦૦૦ ફીટ જેટલી ઉંચાઈએ જે ભાંગના છોડ થાય છે તેમાંથી જ ચરસ હાથ આવે છે. આમાં સખત માદક અસર છે અને તંબાકુ સાથે તેને ઘણા લોક પીએ છે. ચામડાંની કેથળીઓમાં એને ભેગા કરવામાં આવે છે.

બ્રીટીશ ફાર્માકોપીઆમાં ગાંજો વપરાય છે. આમાંથી કૅનેબીઈન નામનું તત્વ હાથ આવ્યું છે જે ખૂબ માદક છે. ઇંગ્લંડના લોકો ભાંગનાં બીજ ઉપરથી જે ધુડસાં-ફેાતરાં હાથ આવે છે તેની હસીસ-ભાંગ-ખનાવે છે. બ્હીટીયરે ઠીક મસ્કરી કરીને કહ્યું છે કે—

“Of all that orient lands can vaunt
Of marvels with our own competing,
The strangest is the Haschish plant
And what will follow on its eating.”

Actions & Uses—“ They use Bhang in gonorrhœa and dyspepsia. Locally, a decoction of the leaves is applied to erysipelas and neuralgic painful parts. Its application to the anus is used to relieve the pain of hæmorrhoides. A paste applied to the head relieves dandruff and vermin. ”

(R. N. Khory II p. 570).

“ The medicinal properties of cannabis have now been investigated by many European physicians in India. **O'shaughnesy** tried it with more or less success in various diseases, especially in tetanus, hydrophobia, rheumatism, the convulsions of children and cholera. Subsequent experience has confirmed the value of the drug as a remedy in tetanus and cholera. In the former disease we have obtained most satisfactory results; large doses are required, and the patient must be kept under the influence of the drug for some days. In cholera its action may be compared with that of opium; it is most likely to be successful when resorted too early in the disease. ” (Dymock. III p. 325.)

ભાવાર્થ—પરમીયામાં અને ગ્રહણીમાં ભાંગ વપરાય છે. ભાંગનો ક્વાથ રતવા અને વાયુથી દુખતા ભાગ ઉપર સેચન કરવામાં આવે છે. ગુઢા ઉપર ભાંગની લુગદી બાંધવાથી હરસની વેદના શાન્ત થઈ જાય છે. માથા ઉપર ભાંગની લુગદી લગાવવાથી ખોટા અને જી, લીખ વિગેરે દૂર થઈ જાય છે.

ખોરી. ભા. ૨. પા. ૫૭૦.

હિંદુસ્તાનમાં વસતા ઘણા યૂરોપીયન ડૉક્ટરોએ ભાંગનો ઔષધીય ગુણ જાણ્યો છે. ધનુસ્તંભ, હડકવા, સંધિવા, બચ્ચાઓની આંકડી અને કૉલેરામાં ભાંગની અસર એશાઉઝનેસી નામના વિદ્વાને જણાવી છે. એના પછીના શોધકોએ પણ ધનુસ્તંભ અને કૉલેરામાં ભાંગ ઉત્તમ છે એમ બહાર કર્યું છે. ધનુસ્તંભમાં ભાંગ મોટી માત્રામાં આપવાથી સારાં પરિણામ આવેલાં જણાયાં છે; દરદીને આ દવાની અસરમાં જ થોડા દિવસ રાખવો જોઈએ. કૉલેરામાં તો ભાંગ અપ્રીણના જેવું જ કામ કરે છે. શરૂઆતમાં જ જો ભાંગનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો કૉલેરામાં કામ સાફ કરે છે.

(ડીમક. ભા. ૩. પા. ૩૨૫)

ઉદ્ભવ—Indi Medi Plants. p. 1181; રૂ. નિ. પા. ૬૬૦; N. p. 311.

૩૫૫ ગાંભે.

N. O. Urticaceae.

નામો.—માતુલપુત્રક (સંસ્કૃત); ગાંભે (ગુજરાતી); ગંભ (બંગાલી);
The female flowering top of Cannabis sativa. (અંગ્રેજી).

ગુણા:—

આગ્રેયી તર્પણી બલ્યા મન્મથોદીપની ચલા ।

નિદ્રાસંજનની ગર્ભપાતિની ચ વિકાશિની ॥

વેદનાક્ષેપહારિણી જ્ઞેયા ચ મદકારિણી ॥

॥ આત્રેયસંહિતા ॥

શ્વશ્રુગાલાદિદંશોત્થં જલાતક્કં નિવારયેત્ ।

વાહ્યાયામાન્તરાયામૌ વિસૂચીમપિ દારુણામ્ ॥

મદાત્યયં મહાધોરં ગૂલચ્ચૈવામ્લપિત્તકમ્ ।

અગ્નિમાન્યં હરેચ્ચાપિ રજોઽન્નમતિસંસ્રુતમ્ ॥

॥ કશ્મિર ॥

ગુણુ—ગાંભે અગ્નિજનક, તર્પક, બલપ્રદ, કામોદીપક, મનનું આંધત્ય
વધારનાર, નિદ્રાજનક, ગર્ભપાતકૃત્, વિકાશી, વેદનાહર, આક્ષેપહર અને
મદકર છે. આત્રેયસંહિતા.

કોઈ એકના મત પ્રમાણે ગાંભે ગાંડાં કુતરાં કે શીયાળવાંના કરડવાથી
થતા હડકવામાં ઉપયોગી છે. બાહ્યાયામ (બહારથી માણસ ખેંચાઈ બચે
તે) અને અંતરાયામ, દારૂણ કેલેરા, મહાધોર મહાત્યય, અમ્લપિત્તજન્ય
શૂલ, અગ્નિમાંધ, લોહીવા વિગેરેને મટાડે છે.

વર્ણુન—જુઓ ભાંગનું વર્ણન. ભાંગના છોડનાં અપુલ્કવાળાં જુમખાં
તેજ ગાંભે.

Actions and Uses—Anodyne, hypnotic, antispasmodic, sudorific, aphrodisiac, and appetizing; in large doses narcotic. In medicinal doses and taken for the first time it acts as an agreeable intoxicant, as a result of which time, distance and sound are magnified. It exhilarates the spirit, excites the imagination and increases the appetite; medicinally it acts as an anodyne and antispasmodic, but is inferior to opium. It has however the advantage of not producing constipation, loss of appetite nor the unpleasant after effects peculiar to opium. It is largely used in headache of a continuous or chronic character, asthma,

whooping cough, chronic bronchitis, tetanus, hydrophobia and other spasmodic affections as hysteria, chorea &c. It is also used in nervous vomiting, mental depression, delirium tremens &c. It is sometimes used in place of opium as a hypnotic where opium cannot be borne and largely used in menorrhagia and dysmenorrhoea, also used in chronic rheumatism. Among the natives it is largely used as an aphrodisiac and as an intoxicant like opium and alcohol. In large doses, or if habitually taken, or its use preserved in, it produces a bloated face, congested eyes, tremulous and weak limbs, inebriety, weakness or loss of memory. (R. N. Khory III p. 570.)

ભાવાર્થ—ગાંજે વેદનાહર, નિદ્રાજનક, આક્ષેપનિવારક, પરસેવો લાવનાર, વૃથ્થ અને ક્ષુધાવર્ધક છે; મોટી માત્રામાં માદક છે. કોઈ દિવસ ગાંજે ખાતો કે પીતો ન હોય તેવા માણસને ઔષધીય માત્રામાં પહેલીજ વાર ગાંજે આપવામાં આવે તો એવો તો સ્ફૂર્તિજનક નિશે. ચઢે છે કે તે વખતે સમય, અંતર અને અવાજ વિશાળતા પ્રાપ્ત કરે છે. ગાંજે સાહસ, કલ્પનાશક્તિ અને ક્ષુધા વધારે છે. ઔષધ તરિકે તે વેદનાહર, અને આક્ષેપનાશક છે, પણ અક્રીણ કરતાં ઉપરોક્ત અસર ઓછી થાય છે. પણ ગાંજનો વિશિષ્ટ ગુણ એ છે કે અક્રીણસેવનમાં જે કબજિયાત, ક્ષુધામાંત્ર, અને બીજી અરૂચિકર અસરો થાય છે તે આમાં મુક્ત થતી નથી. ગાંજે પુરાણ અથવા કાચમી માથાના દુખાવામાં; શ્વાસ, કુકડીયા ખાંસી, પક્ષાઘાત, દીર્ઘકાલની વરાધ, હડકવા, અને હીસ્ટીરીયા, કેરીઆ જેવાં જ્ઞાનતંતુનાં દરદોમાં ઉપયોગી છે. તેમજ જ્ઞાનતંતુઓની ઉરકેરણીને લીધે થતા વખતમાં, વિષભ્રમતા, પ્રલાપ અને કંપાદિ રોગોમાં પણ હિતકર છે. નિદ્રા લાવવા માટે જ્યાં અક્રીણનો પ્રયોગ દરદી માટે અસહ્ય થઈ જાય છે ત્યાં ગાંજે વપરાય છે; સ્ત્રીઓના અધિક અટકાવમાં, અથવા પીડિતાત્વમાં અને જીના સંધિવામાં પણ વપરાય છે. અહિંના લોકોમાં વાજીકરણ માટે તેમજ અક્રીણ અને ઢાંડની માદક નિશાને માટે ગાંજે બહુ જ વપરાય છે. મોટી માત્રામાં અથવા હમેશાં ખાવાની ટેવ પડી ગઈ હોય એવા માણસોનાં મુખ કુલેલાં (Bloated)—થેથરાયલાં, આંખો લાલચોળ, હાથપગનો કંપ અને ક્ષીણતા, અને સ્મૃતિશક્તિની દુર્બળતા અથવા લોપ—થાય છે.

(ખોરી. ભા. ૨ પા. ૫૭૦)

ગાંજનું લાંબા દિવસ સુધી સેવન કરનાર માણસોને પાછળથી ઉન્માદનું દરદ લાગુ પડે છે અને તેઓ સ્વભાવે વહેમી બને છે.

(ગુરૂવર્ત અમૃતલાલ પ્રા. પૃષ્ઠી.)

Therapeutics

આલ્સોપચાર—અળસી સાથે ગાંઠની પોટીસ કરીને શેક કરવાથી હાલ શાંત થાય છે, અર્થ પુલ્યા હોય તે બેસી જાય છે. ભાંગ પણુ એવી જ રીતે ઉપયોગમાં લઈ શકાય.

આંતરોપચાર—જૂખ લગાડવાની અને હોજરીને ઉત્તેજિત કરવાની ગાંઠમાં અજબ શક્તિ છે. અલ્બુર્સ, અલ્બુર્સિત્સાર, જુનો મરડો—આ બધા રોગોમાં ગાંઠે સુંઘર કામ કરે છે. આ દેશના લોકો ભાંગ તૈયાર કરીને ખાવા રોગમાં વાપરે છે. જઠરમાં હાલ બળતો હોય તે અને રેચની હવાઓથી પેટમાં જે ચુકે ઉપડે છે તેને ગાંઠે શાંત કરે છે.

ગાંઠને ખુમાડો શ્વાસવાટે લેવાથી અગર ગાંઠે ખાવા આપવાથી આશ્લેષ-હર છે. ક્યની ખાલી ખાંસીમાં અને હમના હુમલા વખતે તેમજ કુક્રીયા ખાંસીના હુમલામાં ગાંઠે સાફ કામ કરે છે.

માથાના દુઃખાવામાં (Migraine) ગાંઠે રામબાણુ ફવા છે. ફેનેઝોન અને એવી જ બીજી ફવાઓની શોધ પહેલાં માથાના દુઃખાવા માટે ગાંઠે એક રામબાણુ ઉપાય મનાતો હતો. જથુના માથાના દુઃખાવામાં હજુ પણ તે વખતોવખત વાપરવામાં આવે છે. આર્તવ બંધ થવાની મુદત વખતે (menopause) તેમજ થાક અને ચિંતાને લીધે દુઃખવા આવતા માથાના દરદમાં હજુ પણ આ સાફ કામ આપે છે. ઘેન માટે હવે ગાંઠે વપરાતો નથી; છતાં પણ ઉન્માદ, તંદ્રા, વિમર્શોન્માદ વિગેરે દરદોમાં બ્રામાઇડો સાથે આપવાથી તે ઉપયોગી જણાય છે. સર રસેલ રેનોલ્ડઝ ગાંઠનો એક્સટ્રેક્ટ (ફે થી કે ઝેન) નિદ્રાનાશ (senile insomnia) માં વાપરવા માટે સખત બલામણુ કરે છે. ક્લોરલ હાઇડ્રેટ સાથે તે કોરીયામાં ઉપયોગી થઈ પડે ખરો. ધનુર્વામાં ગાંઠની કિમતી અસર ઘણા લાંબા વખતથી મંજુર રખાયલી છે. આ લેખક પોતે ઘણા લાંબા અનુભવથી તેની ઉપયોગિતાની (ધનુર્વામાં) ખાતરી આપે છે.

આર્તવના રોગોમાં, અલ્પપીડિતાર્તવમાં અને બીજકોષના પ્રદાહમાં (Ovarian irritation) ગાંઠે દુઃખ શાંત કરે છે એટલું જ નહિ, પણ ગર્ભાશયની માંસપેશીઓને મજબુત પણુ કરે છે. ઘણી વખત તે તુરતના પરમીયામાં (Subacute gonorrhoea) અને નયુસકત્વમાં વપરાય છે.

તરતના અને જુના વખતના બ્રાઈડ્સ ડીઝીઝમાં ગાંઠે આપવાથી મૂત્રાશયમાં થતું દુઃખ નરમ પડે છે અને રક્તમૂત્રતા (haematuria) અટકાવે છે.

હમણાં હમણાં હું તેની થોડી જવરદન શકિત તેમજ જંતુરહિતતાની શકિતમાં માનતો થયો છું અને આને માટે ૧૮૬૦ માં ભરાયલા રાયલ હેમ્પ કમીશન આગળ મહેં મેલેરીયાના તાવમાં ગાંભે ઉપયોગી છે એમ કહેલું પણ ખરું. ”

(રાખાલદાસ ધોષ. પા. ૩૫૧-૫૨)

ઉદ્ભવ—Indi. Medi. Plants p. 1181; Indig. Drugs p. 59; રૂ. નિ. પા. ૬૯૦; N. p. 311.

૩૫૬ ઉમરડો.

N. O. Urticaceæ.

નામો—ઉદુમ્બર; જંતુફલ; સદાફલ; લરપત્ર (સંસ્કૃત); ઉમરડો (ગુજરાત); ઉમર, ઉંબરો (કાઠીયાવાડ); શુલર (મરાઠી. હિંદી); Ficus glomerata ફાઇકસ ગ્લોમેરેટા (લેટીન).

પરિચય— ઉદુમ્બર: સ્તીરવૃક્ષો હેમદુગ્ધ: સદાફલ: ।
અપુષ્પફલસંવદ્ધો યજ્ઞાંગ: શીતવલ્કલ: ॥
કૃમિવૃક્ષો જંતુફલો મશકી જઘનેફલ: ।
પુષ્પશૂન્ય: શીતફલ: પવિત્ર: સુપ્રતિષ્ઠિત: ॥

ઉદુમ્બરસ્ય ગુણા:—

ઉદુમ્બરો હિમો રુક્ષો ગુરુ: પિત્તકફાલ્ગ્નિત્ ।
મધુરસ્તુવરો વર્ણ્યો વ્રણશોધનરોપણ: ॥

॥ ભા. પ્ર ॥

ઔદુમ્બરં ફલમતીવ હિમં સુપકમ્
પિત્તાપહં ચ મધુરં શ્રમશોકહારિ ।
આમં કષાયામતિ દીપનરોચનચ્ચ
માંસસ્ય વૃદ્ધિકરમલ્લવિકારહારિ ॥

॥ રા. નિ ॥

ઉદુમ્બરં કષાયં સ્યાત્ પક્કં તુ મધુરં હિમમ્ ।
કૃમિકૃત્ પિત્તરક્તઘ્નં મૂર્ચ્છાદાહતૃષાપહમ્ ॥

॥ ધ. નિ ॥

काकोदुम्बरिकायाः गुणाः—

काकोदुम्बरिका शीता कषाया व्रणनाशिनी ।
गुर्विणी गर्भरक्षायां हिता स्तन्यप्रदायिनी ॥
आमानिलप्रश्मनी पक्वा गौल्याम्लका कटुः ।
त्वग्दोषरक्तपित्तघ्नी तद्वल्कमतिसारजित् ॥
फलं तु शीतलं स्वादु कषायं गुरु तर्पणम् ।
शुक्लं मधुरं पाके स्निग्धं विष्टंभि बृंहणम् ॥
ग्राहि वातं कफं पित्तं क्षयदाहविषास्रजित् ।
उदुम्बरीत्वचा शीता कषाया व्रणनाशिनी ॥

॥ रा. नि ॥

काकोदुम्बरिका शीता कषाया ददुग्धातिनी ।
रक्तातिसारहन्त्री च मुखनासास्रघातिनी ॥

॥ शोढलः ॥

चंदनोदुम्बरं दाहनिर्वापणानाम् । चरकः सू. २५-३२.

चरक— १ श्वित्रे काकोदुम्बरः—श्वित्रे स्तनमग्रं मलपूरस ईष्यते सगुडः ॥
चि-७.

२ योनिरोगे—उदुम्बरस्य दुग्धेन षट्कृत्वा भावितास्तिलान् । तैलं
काथे च तस्यैव सिद्धं धार्यञ्च पूर्ववत् ॥ चि. ३०-७९.

३ अत्यग्निज्ञांतये—नारीस्तन्येन संयुक्तां पिबेदौदुम्बरीं त्वचम् । आभ्यां
वा पायसं सिद्धं दद्यादत्यग्निज्ञांतये ॥ चि. १९-२२७.

४ पित्तातिसारे—....उदुम्बर....आदि पल्लवाः । कषायाः स्तंभनाः
शीताः हिताः पित्तातिसारिणाम् ॥ सू-२७-१००.

सुश्रुत— ५ रक्तपित्ते—उदुम्बरफलं पिष्ट्वा पिबेत्तदसमेव वा ॥

उ. ४५-२३.

६ तृष्णायाम्—पर्यागतोदुम्बरजो रसस्तु सशर्करस्तत्कथितोदकं वा ॥

उ. ४८-२२.

वाग्भट— ७ अक्षिरोगे—उदुम्बरफलं लोहे घृष्टं स्तन्येन धूपितम् । साज्यैः
शमीच्छदैः दाहशूलरागाश्रुहर्षजित् ॥ उ. १६-३६.

ભાવપ્રકાશ—૮ અસુગ્દરે—ક્ષૌદ્રયુક્તં ફલરંસમૌદુમ્બરમવં પિવેત્ । અસુગ્દરદિના-
શાય સશર્કરપયોઽન્નમુક્ ॥

બંગસેન— ૯ વાતવ્યાધૌ—કાકોદુમ્બરદુગ્ધેઃ સરામઠઃ હરેત્ સર્વયોગવિષ્ણુ ।
કાપિકચ્છુમૂલયુક્તેઃ નસ્યૈઃ અવબાહુજાં પીડામ્ ॥

૧૦ યોનિગાદીકરણે—પલાશોદુમ્બરફલં તિલતૈલસમન્વિતમ્ । મધુના
યોનિમાલિપ્ય ગાદીકરણમુત્તમમ્ ॥

૧૧ સારમેયવિષે કાકોદુમ્બરમૂલમ્—કાકોદુમ્બરમૂલન્તુ ધુસ્તૂરફલ-
કાન્વિતમ્ । પિવેત્તળ્ડુલતોયેન સારમેયવિષાઘ્રહમ્ ॥

ચક્રદત્ત— ૧૨ રક્તપિત્તે કાકોદુમ્બરઃ—સમાક્ષિકઃ ફલ્ગુફલોદ્ભવો વા । પીતો
રસઃ શોણિતમાશુ હન્તિ ॥

શોઢલ— ૧૩ પ્રમહપિટ્ટિકાયામ્—ક્ષીરમૌદુમ્બરં યદ્વા.....। પિટ્ટિકાસુ સમસ્તાસુ
લેપનં સંપ્રશાન્તયે ॥

૧૪ ગર્ભપાતનિવારણાર્થમ્—ઉદુમ્બરકાથયુતં સિતાદયં સુગંધશાલિ-
પ્રભવં સિતં ચ । યા પિષ્ટમશ્નાતિ ન ગર્ભપાતપીડામસૌ વિન્દતિ
જાતુ નારી ॥

૧૫ નાસારક્તે—ઉદુમ્બરાણિ પક્વાનિ ગુદ્ધેન મધુનાઽપિ વા । ઉપયુક્તાનિ
નિન્નન્તિ નાસારક્તં નૃણાં ધ્રુવમ્ ॥

૧૬ અર્શસિ—કાકોદુમ્બરિકાયાસ્તુ ક્ષીરેણ પરિલેપિતાઃ । ગુદ્ગ્નાઃ ઘૃત-
પાનેન નિપતન્ત્યાશુ દેહિનામ્ ॥

વૈદ્યમનોરમા— ૧૭ ગર્ભધારણાર્થમ્—બન્દાકમૌદુમ્બરમાદરેણ વંચ્યાઙ્ગના દુગ્ધવિશુદ્ધિ-
વારે । પૂર્વ વિરિક્તા લભતે કુમારં છાગસ્ય દુગ્ધેન સહ પ્રપીત્ય ॥

પટલ. ૧૩.

૧૮ અપરાપાતનાર્થમ્—ત્ર્યમ.....ઉદુમ્બરસ્ય વા । પિષ્ટં તુષામ્બુના પીત-
મપરાં પાતયેત્ક્ષણાત્ ॥ પટલ—૧૩.

વર્ણન—ઉંખરડાનાં આડ ૨૦ થી ૩૦ પુટ ઉંચાં થાય છે. તેમાં ઘણી
શાખાઓ હોય છે. પાન ૧૩ જેવાં તોપણ તેના કરતાં સાંકડાં અને ન્હાનાં
હોય છે. એનાં થડ અને જાડી શાખા ઉપર પુલની ઈશ્વિકા અથવા યુગ્ધાધાર

(Receptacle)ના ઝુમખા આવે છે, જેને આપણે ઉંબરાં કહીએ છીએ, અને આજ ફલ મનાય છે. તે અંજીર જેવાં દેખાય છે. કાચાં હોય છે ત્યારે તે ફીક્કા લીલા રંગનાં અને તે ઉપર ભુરા કે ઘોળા વાળની ફવાંટી હોય છે. જ્યારે તે પાકે છે ત્યારે લીલાં, ચળકતાં અને પાકાં અંજીર જેવાં રતુમડાં થઈ જાય છે. પાકા ફલોને કાપતાં તેમાંથી જીવાત નીકળે છે તેથી જ તેને “જંતુફલ” કહેલું છે. કાચાં ઉંબરડાંનું શાક કરવામાં આવે છે. જેને આપણે ફલ કહીએ છીએ તે ફળ નથી પણ પુષ્પાધાર-receptacle-છે. આજ પુષ્પાધારમાં નર અને માદા-બન્ને જાતનાં ફલ ઉપરાછાપરી રહેલાં હોય છે. જ્યારે ઉંબરડાં બહુ જ પાકાં થઈ જાય છે ત્યારે અંદર જોતાં ખીજ પણ દેખાય છે. લોકો માને છે કે ઉંબરડો, વડ, પીપળો વિગેરેમાં ફલ નથી આવતાં, પણ આ તેમની ભૂલ છે. પુલ શિવાય ફળ થઈ શકતાં જ નથી. સ્થૂલદ્રષ્ટિએ આપણને પુલ નથી જણાતાં એ વાત ખરી, પણ જેને આપણે ફલ કહીએ છીએ તેના બીતરમાં જ પુષ્પ રહેલાં છે. ખરી રીતે તો આ વૃક્ષને ‘અપુષ્પ’ નહિ પણ ‘ગૂઢપુષ્પ’ કહેવું જોઈએ. એનાં ઝાડને જખમી કરતાં તેમાંથી દુધ જેવો ચીકણો રસ નીકળે છે તેને ઉંબરડાનું છીર કહે છે.

કાકોદુંબરિકાનાં ઝાડ ઉંબરડાનાં ઝાડ કરતાં ઘણાં નાનાં થાય છે. ઉંબરડાનાં પાન કકંઈ હોય છે. પાન સામમામાં, તળીએ હ્રદયાકૃતિનાં, અને મોટાં હોય છે. ઉપરથી પાન ચળકાટ મારે છે અને નીચે આછાં ભુરાં હોય છે. એની ડાળીઓ અને જડી શાખાઓ પોલી હોય છે. ફલ તો ઉંદુંબરની માફક જ આવે છે. જેને ઢઠ ઉંબરડી કહે છે તે આજ. જેને ચજોડુમ્બર કહે છે તે આ નહિ પણ ઉંબરડો. કાંકણમાં તે ઘણાં ઉગે છે. સંધિવા ઉપર એની છાલ વપરાય છે એમ કહેવાય છે.

વૈદ્યકમાં ઉંબરડાનો ઉપયોગ—

ચરક—

ઘોળા કોઠ ઉપર-કાકોદુંબરના ફલનો રસ ગોળ સાથે આપવો. ચિ. ૭.

૨ ચોનિરોગમાં-ઉંબરડાના દુધથી તલને છ ભાવના આપવી. પછી એજ તલથી ઉંબરડાના કવાચમાં તેલ પકાવી લેવું. એ તેલનું પોતું ચોનિમાં રાખવાથી ચોનિ દઢ અને સ્વસ્થ થાય છે. ચિ. ૩૦-૭૫

૩ જઠરાગ્નિ બહુ જ પ્રદીપ્ત થયેા હોય તો-ઉંબરડાની છાલ સીનાં ધાવણ સાથે વાટીને પી જવી. અથવા તો

- એ બન્નેથી દુધપાક પકાવી લેવો અને તે ખાવો. અતિ અગ્નિ શાંત થાય છે. ચિ. ૧૬-૨૨૭.
- ૪ પિત્તાતિસારમાં-આંખો, ઉંબરો વિગેરેનાં પાનના ઉકાળા ઠંડા કરીને પીવાથી પિત્તાતિસાર મટે છે. સૂ. ૨૭-૧૦૦.
- મુશ્મત— ૫ રક્તાપિત્તમાં-ઉંબરડાના કુલનો રસ કાઢીને પીવો. ઉ. ૪૫-૨૩.
- ૬ તૃણામાં-પાકેલાં ઉંબરડાંનો રસ સાકર સાથે પીવો અથવા તે તેનો ઉકાળો પીવો. ઉ. ૪૮-૨૨.
- વાગ્બટ— ૭ આંખના રોગમાં-લોહાના પાત્ર ઉપર ઉંબરડાના પુલને સ્ત્રીના ધાવણ સાથે ઘસવું. પછી એને સમડીનાં-ખીજડાનાં પાન અને ધીનો ધૂપ આપવો. એ બહાર ચોપડવાથી અગ્નિ, ચર્મકા, રતાશ અને આંખમાંથી પાણી ઝરતું હોય તે-વિગેરે શાંત થઈ જાય છે. ઉ. ૧૬-૩૬.
- ભાવપ્રકાશ— ૮ લોહીવામાં-ઉંબરડાંનો રસ મધ સાથે પીવો. લોહીવા મટશે. દુધ અને સાકરવાળાં અન્ન ખાવાં.
- ખંડસેન— ૯ વાયુના રોગમાં-કાકોદુમ્બરના દુધમાં સ્ફેજ હિંગ મેળવીને તેનું નસ્ય આપવાથી અવબાહુક નામનો વાતવ્યાધિ મટે છે. કોચાનાં મૂળનો રસ પણ મેળવવો.
- ૧૦ ચોનિ ગાઢ કરવા માટે-ઉંબરાનું કાચું પુલ અને ખાખરાનાં ખીજ-બન્નેને તલના તેલમાં વાટીને ચોનિ ઉપર અને અંદર ચોપડવું. ચોનિ એથી ગાઢ થશે.
- ૧૧ હડકાયા કુતરાનાં ઝેરમાં-કાકોદુમ્બરનું મૂળ ધંતુરાના ખીજ સાથે ચોખાના ધાવણ સાથે પીવાથી હડકાયા કુતરાનું ઝેર મટે છે. માત્રા-મૂલ વા-૪ અને ખીજ વા. ૦ા.
- ચક્રદત્ત— ૧૨ રક્તાપિત્તમાં-કાકોદુમ્બરના ફલનો રસ મધ સાથે પીવો.
- શેઠલ— ૧૩ પ્રમેહપિડકા ઉપર-ઉંબરડાનું છોર ફેલીઓ ઉપર ચોપડવું. ફેલીઓ મટી જશે.
- ૧૪ ગર્ભપાતનિવારણ માટે-ઉંબરડાના ક્વાથમાં સાકર નાખીને તેનાથી શાલિ ચોખાનો લોટ ખાંધીને, તેની પુરીઓ પકાવીને ખાવી. ગર્ભપાત થતો અટકશે. એકલો ક્વાથ સાકર નાખીને પણ ખાઈ શકાય.

૧૫ નાકમાંથી લોહી પડતું હોય તો-પાકાં ઉંઘરડાં મધ કે ગોળ સાથે ખાવાં. લોહી પડતું મધ થશે.

૧૬ મસામાં-કાકોદુમ્બરિકાના છીરનો મસા ઉપર લેપ કરવો. એ પ્રયોગ વખતે ઘી પીવાનું રાખવું. મસા ખરી પડશે.

વૈદ્યમનોરમા-૧૭ ગર્ભધારણ માટે-ઉંઘરડાના ઝાડ ઉપરનો વાંદો વાટીને બકરીના દુધ સાથે પીવાથી વંધ્યા પણ પુત્રપ્રસવ કરે છે. રજસ્વલા થયા પછીથી શુદ્ધ થઈને આ પ્રયોગ અજમાવવાનો છે.

૧૮ ઓર પાકવા માટે-ઉંઘરડાની છાલ ચોખાના ધોવણ સાથે ઘસીને પીવાથી તુરંતજ ઓર પડી જાય છે.

વક્તવ્ય—રાજનિધંદુકાર ત્રણ જાતના ઉદુમ્બર ગણાવે છે. (૧) ઉદુમ્બર (૨) કાકોદુમ્બર અને (૩) નયુદુમ્બર. આમાંથી પહેલા બેનાં વર્ણન આપેલાં છે. ત્રીજાનું વર્ણન નયુદુમ્બરિકા ચાન્યા લઘુવવ્રફળ તથા-નિધંદુકારોએ આપેલું છે; એટલે તેનાં પાન અને ફલ બધું જ નાનાં થતાં હશે. પાણીવાળા ભાગમાં કે નદીના કિનારા ઉપર તે ઝાડ થતાં હશે એટલે તે ઉપરથી કદાચ નદીઉદુમ્બર નામ આપવામાં આવ્યું હશે. નદીઉદુમ્બરના શુભ ઉદુમ્બર અને કાકોદુમ્બરના જેવા જ ગણાવેલા છે:-નયુમ્બરીગુણૈઃ સર્વૈઃ સદશાસ્તુ મતા બુધૈઃ । રસવીર્ય-વિપાકેષુ કિંચિત્ ન્યૂના ચ પૂર્વતઃ ॥ કેવિરાજ વિરભચરણુ ગુપ્ત કહે છે કે એની શાખાઓ જમીન ઉપર પથરાયલી હોય છે. કુચબિહારમાં તેને “ ખુકિમ ” કહે છે. તે જણાવે છે કે ફળ ઉપર નાની નાની અર્બુદ હોય છે.

મૂત્રસંઘ્રણ દશેમાનિમાં, ચરકે ઉદુમ્બરને ગણાવેલું છે. આસવચોનિના લીસ્ટમાં ફલનો ઉલ્લેખ છે. કષાયસ્કંધમાં તે ગણાવ્યું છે. સમિધ્ દ્રવ્ય તરિકે તે મશહૂર છે. બ્રાહ્મચરસાચન ઉદુમ્બર પાત્રમાં સાધવાનું કહેલું છે (ચિ. ૧-૪૮) અર્શમાં પરિષેચન માટે અને વિસર્પમાં પ્રદેહ માટે બીજાં દ્રવ્યો સાથે તે યોજાયલું છે.

ન્યગ્રોધાદિ ગણમાં સુશ્રુતે ઉદુમ્બર ચોખેલું છે. ગર્ભપાત ન થાય તેટલા માટે ઉદુમ્બરશુગ દુધ સાથે પીવાનાં સુશ્રુતે કહેલાં છે. ત્રણબંધનાથે ઉદુમ્બરત્વકૂનો ઉપયોગ કરેલો છે. અર્બુદ ઉપર ઉદુમ્બરનાં પાન (ખરસટ હોવાથી) ઘસવાનું કહેલું છે.

શારંગધરના ટીકાકારો કાકોદુમ્બરિકાને ‘ કદુમારિશબ્દવાચ્યા ’ (મ. ૪-૨) કહે છે. ‘ સિદ્ધયોગ ’નો ટીકાકાર શ્રીકંઠ ઉદુમ્બર અને કાકોદુમ્બરનો ભેદ

સમજતો જણાતો નથી. જુઓ “ઉદુમ્બરઃ કાકોદુમ્બરિકા કર્કશપત્રત્વાત્ ।” ડેલ્હેસ ‘કાકોદુમ્બર’ અને ‘મલપૂ’ ને નોખાં માને છે. “ઉદુમ્બરી મદ્રનામા, કાષ્ઠો-દુમ્બરિકા મહતી, મલપૂઃ સૈવ અલ્પવિટપા” (વિ ૯-૧૫) આમ ડેલ્હેસ વર્ણવે છે. કાકોદુમ્બરિકા નો પર્થાય જ કાષ્ઠોદુમ્બરિકા યોજાયલો છે (જુઓ સુશ્રુત. વિ ૯-૧૦). ફાલ્ગુનું ઓળખાણ “કાકોદુમ્બરિકા કદુમ્બરીતિ લોકે” એમ ડેલ્હેસે આપેલું છે. ‘અંભર’ને પણ મહનપાલનિર્ધેનમાં કાકોદુમ્બરિકાફલ કહેલું છે. આ ગોટાળો છે. આપણે સ્પષ્ટતા માટે નીચે પ્રમાણે લેદો પાડીએ—

- ૧ ઉદુમ્બર—ઉંબરડો, ગુલર—*F. glomerata*.
- ૨ કાકોદુમ્બર } —નાનો ઉંબરડો—*F. hispida*
૩ કદુ—મલપૂ }
- ૩ રાજોદુમ્બર—અંભર—*F. Carica*
- ૪ નદીઉદુમ્બર—મદ્રજ નાનો ઉંબરડો—*F.* (?)

Actions and Uses—Astringent, carminative and stomachic; given in haematuria, menorrhagia and haemoptysis. With cumin and sugar, the juice from the root is given in gonorrhœa; a decoction of the root bark with nimado is used as a gargle in salivation, as a wash for ulcers and as an injection in leucorrhœa. The milky juice is given internally as an alterative, tonic and also applied as a lépa to the chest, abdomen and to rheumatic joints, mumps and other glandular enlargements. The application is covered with a pad of cotton.

R. N. Khory, Part II p. 558.

લાવાર્થ—ઉંબરડો કષાય, વાયુનાશક, આધ્માનહર અને પાચક છે. એ રક્તમૂત્ર, રક્તપ્રદર, રક્તપિત્ત અને રક્તવમનાદિ રોગોમાં સેવ્ય છે. મૂલનો રક્ષ ખાંડ અને કાળીજીરીની સાથે “ગોનોરીયા” રોગમાં વાપરવામાં આવે છે. મૂલની છાલનો કષાય મ્હોંમાંથી બહુ લાલાઆવ થતો હોય તેમાં, ક્ષત ધોવામાં અને પ્રદરમાં પીચકારી માટે (ધોવા માટે) વપરાય છે. ઉંબરડાનું દુધ રસાયન અને બલકૃત છે. તે છાતી ઉપર, પેટ ઉપર, સ્તંધિવામાં દુખતા સાંધાઓ ઉપર, ગાલપથેરીયામાં અને બીજા સોજાઓમાં લેપ તરિકે લગાવવાના કામમાં આવે છે. લેપ માર્યો પછી ઉપરથી ૩ દાળીને પાંટો બાંધી દેવો.

(ખોરી. ભા. ૨ પા. ૫૫૮)

નવ્યમત—“ઉંબરડાં ગ્રાહી, પાચક અને વાતધન મનાય છે. રક્તઆવમાં તે ઉપયોગી છે. એનું દુધ અર્શ અને અતિસારમાં ઉપયોગી મનાયલું

છે. કેન્સરમાં આ દુધ તલના તેલ સાથે અપાય છે. પાકા ફલનો રસ ભરમોના અનુપાન માટે વેધો આપે છે. મધુપ્રમેહમાં તો આ અનુપાન ખાસ યોગ્ય છે. મુંબાઈમાં તો આનો રસ ગાલપચોરીમાં ((Mumps) તેમજ ખીલ ગાંઠો ઉપર—સોજા ઉપર ચોપડવા માટે ખાસ બળ્હીતો છે; અને આજ રસ ચાર તોલાની માત્રામાં છરા અને સાકર સાથે પરમીયામાં અપાય છે. ”

ડીમક

મૂલનો રસ મધુપ્રમેહમાં અપાય છે. (ડી. આર. સુદલીયાર). છાલનો ક્વાથ તામીલ ડોક્ટરો અતિરક્તસાવમાં બહુ વાપરે છે. (ડૉ. થોમસ. વૉટ્સ ડીક્ષનેરીમાં.)

“ કવિરાજ એ. સી. ખિશારદે પાનનો રસ ગનોરીયામાં બહુ જ સારા પરિણામ સાથે વાપરી જોયો છે; આ રસનાં ઇન્ફેક્શન પણ તેઓશ્રીએ મૂત્ર-નલિકામાં (Urinary canal) આપી જોયાં છે અને તેથી ‘ ગ્લીટ, ’ ગનોરીયા અને નિરૂદ્ધપ્રકાશ (Stricture) ના ઘણાં કેસો સારા કરેલા છે. ખીલ એક કવિરાજ નયુ‘સકપણમાં ‘ ઉદુમ્બરકદ્ધ ’ આપવાની ભલામણ કરે છે. કવિરાજ ગણુનાથસેને આનાં પાનમાંથી ઍક્સટ્રેક્ટ બનાવ્યો છે, જેને તેઓશ્રી ‘ ઉદુમ્બરવ્રજસાર ’ નામથી ઓળખે છે. આ બનાવટ તેઓશ્રીએ ઘણા ફરદીઓ ઉપર વાપરી જોઈ છે અને તેમનો તે વિષેનો અનુભવ તેમણે ‘ કલકત્તા આયુર્વેદિક સભા ’ આગળ ભાષણના રૂપમાં વાંચી બતાવ્યો હતો. આ ઉદુમ્બર-પત્રસાર, તેમના પ્રયોગોના અનુભવ પ્રમાણે, દુઃખાવામાં, લચકમાં, મૂઠમારમાં, વ્રણક્ષતમાં, કપાઈ ગયેલાં અંગમાં, ક્ષયની ગ્રંથિઓનાં, સ્ત્રીપદમાં, દુષ્ટક્ષતમાં, ન રૂઝાતાં ચાંદાંમાં, આંખના રોગોમાં, નાડીવ્રણમાં, શુભડાંમાં, ભગંદરમાં, ગળામાં ક્ષત હોય તેમાં, પાચોરીયામાં, જીભ ઉપરની ગેંગ્રીનમાં, કર્ણપાકમાં, નાકમાં ચાંદાં હોય તેમાં, અમ્લિદગ્ધ વ્રણોમાં, હાથ પગ ફાટીને ચીરાડા પડ્યા હોય તેમાં—આહોપચારથી જ ઘણો શુભફાયદો તેમને જણાયો છે. જુના વખતના આમાતિસારમાં, મરડામાં અને અજીર્ણમાં પણ તેમણે આ પત્રસાર ખાવા માટે પણ આપી જોયો છે અને શુભ સારો જણાયો છે. પરમીયો, મધુપ્રમેહ, પિત્તના રોગો, જીર્ણજ્વર વિગેરેમાં પણ આ પત્રસાર ખાવા માટે આપી જોયો છે.

આ પત્રસાર બનાવવાની રીત:—પાનને પાણીમાં ઉકાળી લેવાં. જ્યારે પાનનું બધું તત્ત્વ પાણીમાં ચૂસાઈ જાય એટલે પાણી બડા લુગડા વડે દાખીને ગાળી લેવું. વળી પાછું તે પાણી ગરમ કરવું અને ઘાટું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી લેવું. અફીણના જેવી આ રસક્રિયા થશે. આ પછી એને એક મજબુત બુચવાળી ખાટલીમાં ભરી લેવું. કોઈ પણ ઋતુમાં, ગમે તેટલા વખત સુધી

રાખવાથી પણ આ બનાવટ બગડી જતી નથી. જ્યાં તાજાં લીલાં પાન મળી શકે તેમ હોય ત્યાં આગળ તેા પાનનો તાજો રસજ વાપરવા તેઓશ્રીએ ભલામણ કરેલી છે; પણ ઉપર જણાવેલો પત્રસાર આવા રસ કરતાં ૧૮ ઘણો વધારે શક્તિવાળો (potent) છે એમ તેમણે જણાવ્યું છે. ”

(ઇન્ડિયન મેડીકલ રેકૉર્ડ.)

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૬૪૭; રૂ. નિ. પા. ૪૧૬; N. p. 307; Watt III p. 351; Indig. Drugs p. 131; Indi. Medi. Plants p. 1201.

૩૫૭ પીપળી.

N. O. Urticaceae.

નામો—પ્લશ્; પર્કટી (સંસ્કૃત); પીપળી, પીપળ (શુભરાતી. મરાઠી); પાકરી, પીપર (હિંદી); પાકુડગાછ (બંગાળી); Ficus Tsiela—ફાઇકસ ટીલા [લેટીન].

ગુણા:—

પ્લશ્: કટુકષાયશ્ચ શીતલો રક્તપિત્તજિત્ ।

મૂર્છાશ્રમપ્રલાપાંશ્ચ હરેત્ ક્ષ્મો વિશેષતઃ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

પ્લશ્: કટુકષાયશ્ચ શિશિરો રક્તદોષજિત્ ।

મૂર્છાશ્રમપ્રલાપનો હ્રસ્વપ્લશ્વો વિશેષકઃ ॥

॥ રા. નિ ॥

પ્લશ્: કષાયઃ શિશિરો ત્રણયોનિગદાપહઃ ।

દાહપિત્તકફામગ્નઃ શોથહા રક્તપિત્તહત્ ॥

રક્તદોષહરો મૂર્છાપ્રલાપશ્રમનાશનઃ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

ચરક—

૧ યોનિસ્ત્રાવે—પ્લશ્ત્વક્ષૂર્ણપિણ્ડં વા ધારયેન્મધુના કૃતમ્ ॥

ચિ. અ-૩૦-૧૧૬.

૨ વિસર્પે—પ્લશ્વેતસાશ્વત્થપલ્લવૈઃ । ત્વક્કલ્કૈઃ બહુસર્પિણ્કૈઃ તૈરેવાલેપનં હિતમ્ ॥ ચિ. ૧૧-૮૪

૩ શોફનિર્વાપણે—પ્લશ્વેતસવલ્કલાઃ । સસર્પિણ્કઃ પ્રલેપઃ સ્વાચ્છો-ફનિર્વાપણં પરમ્ ॥ ચિ. ૧૩-૪૪.

૪ વ્રણરોપણાર્થમ્—....પ્લક્ષવેતસાઃ ।....કવાયાઃ રોપણાઃ સ્મૃતાઃ ॥

ચિ. ૧૨—૮૯.

સુશ્રુત— ૧ રક્તાતિસારે—....પ્લક્ષશલ્લક્ર્મિતિનિશત્વચઃ । ક્ષીરે વિમૃદિતાઃ પીતાઃ સક્ષૌદ્રા રક્તનાશ્વનાઃ ॥ ઉ. ૪૦—૧૧૯.

ભાવમકાશ— ૬ રક્તપિત્તિનઃ શાકાર્થમ્—....પ્લક્ષવેતસપલ્લવાઃ । શ્વાકાર્થે શાક-સાત્મ્યાનાં તળ્હુલીયાદયો હિતાઃ ॥

વેદ્યક્રમાં પીપળાનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ યોનિસ્નાવમાં—પીપળીની છાલના સૂક્ષ્મ ચૂર્ણની મધમાં બનાવેલી સોગટી લેવી. ચિ. ૩૦—૧૧૬.

૨ રતવામાં—પીપળીનાં કુળાં પાન અને લીલી છાલ બન્નેને સારી પેઠે બારીક વાટીને, સારી રીતે ધી નાખીને રતવા વાળા ભાગ ઉપર પ્રલેપ કરવો. ચિ. ૧૧—૮૪

૩ સોળા ઉતારવા—પીપળીની છાલની લુગદી, ધી નાખીને સોળા ઉપર બાંધવી. ચિ. ૧૩—૪૪

૫ ત્રણુ રૂઝવવા—પીપળીની છાલનો કવાથ કરી તેનાથી ઘા ધોવા અને તેમાં જ લીંટ બોળીને ડેસીંગ કરવું. ચિ. ૧૩—૮૫.

સુશ્રુત— ૪ રક્તાતિસારમાં—પીપળીની છાલને બારીક વાટી, દુધમાં સારી રીતે ચોળી નાખી તે દુધ, મધ નાખીને પી જવું. આડામાં લોહી પડતું હોય તે અટકે છે. ઉ. ૪૦—૧૧૯.

ભાવમિશ્ર— ૬ રક્તપિત્તમાં શાક તરિકે—પીપળીનાં કુમળાં પાનનું શાક ખાવું.

વક્તવ્ય—‘પંચવલ્કલ’માં ‘પ્લક્ષ’ છે. મૂલસંત્રકણ વર્ગમાં ‘પ્લક્ષ’નો ઉલ્લેખ ચરકે કરેલો છે. સુશ્રુતે ન્યગ્રોધાદિવર્ગમાં ‘પ્લક્ષ’નો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૬૪૬; રૂ. નિ. પા. ૪૧૩; N. p. 306; Watt III p. 362; X. V. p. 515.

૩૫૮ નંદીવૃક્ષ.

N. O. Urticaceæ.

નામો—નન્દીવૃક્ષઃ, તુલ્ગા, કુવેરકઃ, કુળિઃ, કાન્તલકઃ (સંસ્કૃત-અમરકોષ અનુસાર); નાંદરૂખીવડ (ગુજરાતી); તુણીવૃક્ષ [મરાઠી]; Ficus retusa—કાંઈકસ રેટથુઆ (લેટીન).

ગુણાઃ—

નંદીવૃક્ષઃ કટુસ્તિક્તઃ પીતસ્તિક્તસ્રદાહજિત્ ।

શિરોર્ત્તિશ્વેતકુષ્ઠનઃ સુગંધિઃ પૃષ્ઠિવીર્યદઃ ॥

॥ રા. ત્રિ. ॥

તુણીવૃક્ષઃ કટુસ્તિક્તઃ પૃષ્ઠિકૃત્ શીતલો લઘુઃ ।

વીર્યપ્રદશ્ચ મધુરઃ તુવરો ગ્રાહકો મતઃ ॥

વૃષ્યઃ ત્રિદોષહૃત્પ્રોક્તો વ્રણં કુષ્ઠં ચ નાશયેત્ ।

રક્તપિત્તં શ્વેતકુષ્ઠં શર્ષપીઙ્ગં ચ નાશયેત્ ॥

કળ્દ પિત્તં રક્તદોષં દાહં ચૈવ વિનાશયેત્ ॥

॥ ત્રિ. ર. ॥

વર્ણન—દક્ષિણ તરફ—ખાસ કરીને ઘાટમાં—આ ઝાડ બહુ થાય છે. આ વડની જ બાત છે. પાન નાનાં, ગોળાકાર લેતાં હોય છે. ઝાડ પણ મોટું થાય છે. નાની નાની વડવાઈઓ પણ હોય છે. શરદ બાગમાં રહેં આ ઝાડ જોયું હતું.

વૃક્ત્ય—ચરકમાં ‘ નન્દીવૃક્ષ ’ શબ્દ છે—‘ નન્દીવૃક્ષ ’ નથી. સુશ્રુતમાં ત્રણ જગોએ ‘ નંદીવૃક્ષ ’નો ઉલ્લેખ છે. અંબઝાદિ અને ન્યગ્રોઝાદિ ગણમાં ‘ નંદી-વૃક્ષ ’નો ઉલ્લેખ છે. શીતપ્રતનાપ્રતિષેધ અધ્યાયમાં ‘ નન્દી ’ શબ્દ છે. નન્દી-વૃક્ષનો પરિચય હલ્લુણી નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

(૧) “ નન્દીવૃક્ષઃ કાશમરી, અન્યે ગર્દભાળડમાહુઃ । સૂ. ૩૮-૪૬.

(૨) નન્દીવૃક્ષઃ અથ પ્રરોહી ‘ પાર્શ્વપિપ્પલ ’ इति लोके । સૂ. ૩૮-૪૮

અર્થાત્ હલ્લુણીના મત મુજબ નંદીવૃક્ષ એટલે શીવણ અથવા પારસપીપ્પળો !

અમરકોષના ટીકાકાર ભાનુજી દીક્ષિતના વખતથી નંદીવૃક્ષ ‘ તુણી ’ હિતિ રન્યાતસ્ય ’—‘ તુણી ’ તરિકે ઓળખાતું આવ્યું છે. પાછળથી રાજનિધંદુકારે આ તુણી શબ્દને નંદીવૃક્ષનો પર્ચાય જ બનાવી દીધો છે. નિધંદુરત્નાકરના લેખકોએ પણ ‘ તુણીવૃક્ષ ’નું વર્ણન કરેલું છે.

ધનવન્તરિનિધંદુમાં સુગંધી વસ્તુઓનાં પ્રકરણમાં ‘ નન્દીવૃક્ષ ’ ગણાવેલું છે, એટલે તે સુગંધી હોવું જોઈએ. વળી ‘ નન્દીવૃક્ષઃ પિંડિતગર इति कौकणे

પ્રસિદ્ધ: '—એથી પણ એ સુગંધી વસ્તુ હશે એમ જણાય છે. રાજનિધંદુમાં પણ એને ' સુગંધિ ' કહેલું છે.

આપણું નંદીવૃક્ષ *F. retusa* સુગંધિવૃક્ષ તેા નથી જ. કાંકણમાં ' પિંડી-તબર ' કેવું થાય છે તે મારી જાણમાં નથી. પારસપીપળાને કે શીવણને નંદીવૃક્ષ કહેવાની હું ધૃષ્ટતા કરતો નથી એટલે આ નાંદરખીવડને જ નંદી-વૃક્ષ કહીને સંતોષ માતું છું. રા. સુ. જયકૃષ્ણભાઈએ પણ મને આ આડ શ-રદ્ધાગમાં ઓળખાવતી વખતે ' નંદીવૃક્ષ તે આજ આડ ' એમ કહેલું છે.

સ્વતંત્ર ઉપયોગ કયાંયે જોવામાં નથી આવતો. વિદ્વાનો આની સંદિગ્ધતા દૂર કરશે ખરા ?

ઉદ્ભવ—*N. p. 305; Brandis p. 305; Indi. Medi. Plants p. 1189; ર. નિ. પા. ૨૨૦.*

૩૫૯ પીપળો.

N. O. Urticaceæ.

નામો—અશ્વત્થઃ, પિપ્પલઃ, બોધિદ્રુમઃ, ચલદલઃ (સંસ્કૃત); પીપળો (ગુજરાતી); પિપલ (મરાઠી); પીપલ (હિંદી); આશુદ્ ગાહ (બંગાલી); *Ficus religiosa*—ફાઇકરૂ રીલીજીયોસા [લેટીન].

ગુણા:— પિપ્પલો દુર્જરઃ શીતઃ પિત્તશ્લેષ્મવ્રણાશ્ચિત્ત્વઃ ।
ગુરુસ્તુવરકો રુક્ષો વર્ણો યોનિવિશોધનઃ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

પિપ્પલઃ મુમધુરસ્તુ કષાયઃ શીતલશ્ચ કફપિત્તવિનાશી ।

રક્તદાહશમનઃ સ હિ સઘો યોનિદોષહરણઃ કિલ પક્કઃ ॥

અશ્વત્થવૃક્ષસ્ય ફલોનિ પકાન્યતીવ હૃદ્યાનિ ચ શીતલાનિ ।

કુર્વાન્તિ પિત્તાશ્ચ વિષાત્તિદાહવિચ્છેદ્દિશોષારુચિદોષનાશમ્ ॥

“ અશ્વત્થિકા ” તુ મધુરા કષાયો ચાત્ત્વપિત્તજિત્ ।

વિષદાહપ્રશમની ગુર્વિણ્યાઃ હિતકારિણી ॥

॥ રા. નિ. ॥

ચરક— ૧ વાતરક્ત—બોધિદ્રુમકષાયન્તુ પિવેત્તં મધુના સહ । વાતરક્તં જય-
ત્યાશુ ત્રિદોષમપિ દારુણમ્ ॥ ચિ. ૨૯—૧૧૬.

૨ વ્રણચ્છાદનાર્થમ્—....પિપ્પલસ્ય ચ । વ્રણપ્રચ્છાદને વિદ્વાન્ ॥
ચિ. અ. ૧૩—૧૧૧

- ३ व्रणे—ककुभोदुम्बराश्वत्थ.....। त्वचमाश्वेव गृह्णन्ति त्वक्चूर्णैः
चूर्णिता व्रणाः ॥ चि. अ-१३-११५.
- सुश्रुत— ४ नीलमेहे—नीलमेहिनं अश्वत्थकपायं वा पाययेत् ।
चि. ११—८
- ५ वाजीकरणार्थम्—अश्वत्थफलमूलत्वक्कुङ्गसिद्धं पयो नरः । पित्वा
सशर्कराक्षौद्रं कुलिङ्ग इव हृष्यति ॥ चि. २६-२७.
- ६ भग्नव्रणबंधनार्थम्—....अश्वत्थपलाशककुम्भवचः । कुशार्थं
उपसहरेत् ॥ चि. ३-६-
- वाग्भट— ७ कर्णरोगे—पत्राणां पृथक् अश्वत्थविल्वार्कैरण्डजन्मनाम् । तैलसि-
न्धूतदिग्धानां स्विन्नानां पुटपाकतः ॥ रसैः कवाणैः.....पूरयेत् ॥
उ. १८-२
- ८ व्रणशोफनिर्वापणे—न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ.....वल्कलैः । प्रदेहो
भूरिसर्पिर्भिः शोफनिर्वापणः परम् ॥ उ. २९-२९.
- वैद्यनोरमा— ९ प्रमेहे—अश्वत्थबीजं हरिणस्य शृङ्गं तक्त्रेण पीतं मधुना सहैव ।
प्रमेहजातं सकलं निहन्ति दशाननं दाशरथिः यथैव ।
- १० व्रणे—तदहःपतितैः पत्रैरश्वत्थोत्थेरशोषितैः । संचूर्णितैः निषिष्टैश्च
लेपेनाशु जयेद्व्रणम् ॥ पृ.-४८.
- ११ गर्भलाभार्थम्—अथवाऽश्वत्थवन्दाकं गर्भदं क्षीरपाचितम् ॥ पृ.-३१
- चक्रदत्त— १२ वमने—अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्ध्वा निर्वापितं जले । ततोऽपान-
मात्रेण छर्दिञ्जयति दुस्तराम् ॥
- १३ अग्निदग्धव्रणे—अश्वत्थस्य विशुष्कवल्कलकृतं चूर्णं तथा गुंडनात् ॥
- १४ शिशोः मुखपाके—अश्वत्थत्वग्दक्षौद्रैः मुखपाके प्रलेपनम् ॥
- वैद्यकभां पीपणानो उपयोग.
- य्यरक- १ वातरक्त (Gout)भां-पीपणानां भूषणी छालनो क्वाथ
मधु साथे पीवाथी त्रिदोषजन्य द्वाद्वाण्य वातरक्तं पशु भटे छे.
चि. २६-१५६.
- २ त्रणु टांडका भाटे—पीपणानां कुमणां पानं वापरवां.
चि. १३-१११

- ૬ મળુ ઉપર-પીપળાની છાલનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ ઘા ઉપર છાંટવાથી જલદી રૂઝ આવે છે. ચિ. ૧૩-૧૬૫.
- સુગન્ધ— ૪ નીલમેહમાં-પીપળાના મૂળની છાલનો કંવાથ પીવો. ચિ. ૧૧-૮.
- ૫ વાણકરણુ તરિકે-પીપળાનાં ફળ, મૂળ, છાલ અને શુગ, આ બધાંથી પકાવેલું દુધ, સાકર અને મધ નાખીને પીવું. સર્વોગશક્તિ વધશે. ચિ. ૨૬-૨૭.
- ૬ ભાગેશુ હાડકું બાંધવા માટે-પીપળાની કામળ છાલ લેવી. ચિ. ૩-૬.
- વાગ્બટ— ૭ કાનના રોગમાં-પીપળાના પાન ઉપર તેલ અને સિંધાલુણ ચોપડીને પુટપાકવિધિથી તેને પકાવવાં. જે રસ નીકળે તેને કાનમાં નાખવો. કાનના રોગો મટે છે. ઉ. ૧૮-૨.
- ૮ સોભે ઉતારવા-પીપળાની છાલના બારીક ચૂર્ણમાં ખૂબ ઘી નાખીને તેનાથી લેપ કરવાથી સોભે ઉતરી જાય છે. ઉ. ૨૫-૨૬.
- વૈદ્યમનોરમા-૯ પ્રમેહમાં-પીપળાનાં બીજનું ચૂર્ણ અને સાબરશીંગાને ઘસારો છાશ અને મધ સાથે પીવાથી પ્રમેહ (દરેક પ્રકારના) મટે છે.
- ૧૦ મળુમાં-તુરતનાં જ ખરેલાં પીપળાનાં તાબાં પાંદડાંને બારીક પીસીને મળુ ઉપર લેપ કરવાથી મળુ જલદી રૂઝાઇ જાય છે.
- ૧૧ ગર્ભપ્રદ યોગ-પીપળાના ઝાડ ઉપર જે વાંદો (અશ્વત્થવન્દાક) થયો હોય તેને લાવીને દુધમાં ઉકાળીને તે દુધ પીવું. (અથર્વવેદમાં આવે પ્રયોગ આવે છે.)
- ચક્રદન્ત— ૧૨ ઉલટીમાં-પીપળાની સુકી છાલને બાળીને તે બાળીને પાણીમાં નાખી દેવી. તે પાણીને થોડીવાર સુધી કરવા દેવું અને પછી ગાળી લઇને પીવાથી ગમે તેવી ઉલટ ઉલટી પણ મટી જશે.
- ૧૩ દાઝવાથી રોક્ષા પડયા હોય તો-પીપળાની સુકી છાલનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ ઉપર છાંટવું.
- ૧૪ બચ્ચાનું મ્હોં આવી જાય છે ત્યારે-પીપળાની લીલી છાલ અને પાંદડાં બન્ને ખૂબ બારીક પીસીને મધ સાથે મ્હોંમાં ચોપડી આપવું.

વક્તવ્ય—અરકે ન્યગ્રોધ, અશ્વત્થ વિગેરેનાં પાંદડાંને “કીતાઃ રિતાઃ પિતાતિસારિણામ્”-કંડાં અને પિતાતિસારમાં હિત માનેલાં છે (સ. ૨૭-નિ. ૫૪

૧૦૧). મૂત્રસંગ્રહણ દશેમાનિમાં અન્ધત્યનો ઉલ્લેખ છે; ફલાસવના લીસ્ટમાં પણ છે.

ચરક અન્ધત્ય, ઉદુગ્ધર વિગેરેનાં ફળના શુષ્ક નીચે પ્રમાણે આપે છે:— મધુરાખ્યવિપાકીને વાતવિત્તહરાણિ ચ । અશ્વત્થોદુમ્બરપ્લક્ષન્યગ્રોવાનાં ફળાનિ ચ ॥ સુ. ૨૭-૧૫૭. રક્તપિત્તમાં કષાયવૃક્ષાઃ શિથિરાશ્ચ સર્વં એજ શ્લોકમાં અન્ધત્યને પણ ગણાવેલો છે; અને રક્તપિત્તમાં અન્ધત્ય ઉપયોગી પણ હોઈ શકે (વિ ૪-૧૦૨). અતિસારમાં અન્ધત્ય વિગેરેનાં શુંગને ખાંડીને રાતદિવસ પાણીમાં પલાળી રાખીને ધી સ્વાથે પીવાનું કહેલું છે (વિ ૧૦-૧૦૫). શેફનિવારણ તરિકે (વિ ૧૩-૪૪) વિસર્પમાં આલેપન માટે (વિ ૧૧-૮૪) અને ત્રણમાં વર્ણકૃત તરિકે (વિ ૧૩-૧૧૫) અન્ધત્ય ચોખ્ખાં જણાય છે. અર્શમાં અવાદ્યુષ્પાદિ તેલમાં ન્યગ્રોધ છે. ક્ષતક્ષીણના ન્યગ્રોધાદિસર્પિમાં અન્ધત્ય છે; ચક્રણીમાં ચંદનાઘ ઘૃતમાં છે. હૃદ્રોગચિકિત્સામાં ઉદુગ્ધરહિ લેહમાં તે છે. કષાયસ્કંધમાં તેની ગણતરી થયેલી છે. પીપળા જાગલવૃક્ષ છે (ક ૧-૭).

સુશ્રુતે ઉપનયન વખતે યજ્ઞમાં સંમિધ તરિકે અન્ધત્ય ગણાવેલો છે, ન્યગ્રોધાદિ ગણમાં તેની ગણના છે. હાથીને થયેલો હૃદ્રોગ આની છાલથી સારો થાય છે એમ શુરવર્ચ અમૃતલાલભાઈનું કહેવું છે.

નવ્યમંત્ર—પીપળાની છાલ બ્રાહ્મી છે. તે પરમીયામાં વપરાય છે. તેમાં પોષકશક્તિ છે. ફળ મૃદુરેચક છે અને પાચનક્રિયા વધારે છે. ખીજ શીત અને રસાયન છે. પાન અને કુમળી કુપળો રેચક છે. છાલનો ક્વાથ ખસમાં અપાય છે. (એઈન્સલી અને વાઈટ). છાલનું ચૂર્ણ સોજા ઉપર બાંધવાથી સોજા ખેંચી લે છે. (ડૉ. ઈમર્સન). બાર્થોલોમીયો (' વૉચેજ ટુ ધી ઇસ્ટ ઇન્ડીઝ ') ના મત પ્રમાણે:—“ સૂકાં ફળનું ચૂર્ણ પાણી સાથે પખવાડીયા સુધી પીવાથી હમ મટે છે અને શ્રી ખાય તો શ્રી ગર્ભવતી થાય છે. ” છાલને બાળીને કરેલી ખાખને પાણીમાં ડોઈને તે પાણી નીતક થઈ જાય એટલે લઈ લેવું. આ પાણી પીવાથી હેડકી ગમે તેવી હોય તો બેસી જાય છે. (ડૉ. થોર્નટન). પગનાં તળીયાંમાં ચીરા પડ્યા હોય તો પીપળાનો રસ ચોપડાય છે. (આસી. સર્જન. ટી. એન. ઘોષ), સૂકી છાલનું ચૂર્ણ ભગંદરમાં વપરાય છે. આ ચૂર્ણને એક હકીમ ઉપયોગમાં લેતો હતો, તે મહે જોયું છે. એક વાંસની ભુંગળી ભગંદરમાં નાખીને તે ભુંગળીમાં થોડુંક છાલનું ચૂર્ણ નાખીને કુંકવું. (આસી. સર્જન. નવીવચ્ચંદ્ર દત્ત. વૉટ ડીક્ષનેરી)

ઇન્ડીયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ પા. ૧૧૬૨

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૬૪૪; રૂ. નિ. પા. ૪૧૨; N. p. 306; Watt III p. 359; Indi. Med. Plants p. 1191.

३६०. ९३.

N. O. Urticaceæ.

नाभो—वट, न्यग्रोध, वैश्रवणालय, बहुपाद (संस्कृत); वड, वडेलो (शुभशती); वड (भराडी. डिंदी); वट गाछ. (अंगाली); तुग (सिंध); Banyan tree—जनीयनरी (अंग्रेज); Ficus Bengalensis—झाड़सू जेगा-वेन्सीसू (बेटीन).

गुणाः— वटः शीतः कषायश्च स्तम्भनो रूक्षणात्मकः ।
तथा तृष्णाच्छर्दिमूर्च्छारक्तपित्तविनाशनः ॥

॥ अ. नि. ॥

वटः कषायो मधुरः शिशिरः कफपित्तजित् ।
ज्वरदाहतृषामेहव्रणशोफापहारकः ॥
वटी (नदीवटः) कषायमधुरा शिशिरा पित्तहारिणी ।
दाहतृष्णाश्रमश्वासविच्छर्दिशमनी परा ॥

॥ रा. नि ॥

वटः शीतो गुरुर्ग्राही कफपित्तव्रणापहः ।
वर्ण्यो विसर्पदाहघ्नः कषायो योनिदोषहृत् ॥

॥ भा. प्र. ॥

चरक—

१ अधोग्रस्तपित्तिणो विट्प्रथमप्रवृत्ते शोणिते—विशेषतो विट्-
प्रथमप्रवृत्ते पयो मतम् । वटावरोहैः वटशुङ्गकैर्वा ॥
चि. अ-४.

२ रक्तातिसारे—रक्तं विट्सहितं पूर्वं पश्चाद्वा योऽतिसार्यते ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशुङ्गानापोऽथ वासयेत् । अहोरात्रं जले तप्ते
घृतं तेनाम्भसा पचेत् । तदर्थं शर्करायुक्तं लिह्यात् ससौद्र-
पादिकम् ॥ चि. अ-१०.

३ व्रणनिर्वापणे—शाल्मलीत्वग्बलामूलं तथा न्यग्रोधपल्लवाः
आलेपनं निर्वापणम् ॥ चि. १३.

४ पाण्डुरप्रदरे—न्यग्रोधत्वक्कृकग्रायेण लोभ्रकलकं तथा पिबेत् ॥
चि. अ-३०.

- સુશ્રુત— ૧ રક્તપિત્તે—લિહ્યાચ્ચ દૂર્વાવટજાંશ્ચ પલ્લવાન્ ॥ મધુદ્વિતીયાન્....॥
૩. અ-૪૫.
- શુક્રદત્ત— ૬ અતિસારરુજાયામ્—વટરોહન્તુ સંપિધ્ય શ્લક્ષ્ણં તળ્લુલવારિણા ।
તત્ પિબેત્ તક્તસંયુક્તમ્ અતિસારરુજાપહમ્ ॥
૭ શુક્રે—વટક્ષીરેણ સંયુક્તં શ્લક્ષ્ણં કર્પૂરજં રજઃ । સિપ્રમંજનતો
હન્તિ શુક્રશ્ચાપિ ધનોન્નતમ્ ॥
- વંગસેન— ૮ અધ્યર્બુદે—વટદુગ્ધકુષ્ઠરોમકલિસં વદ્ધં વટસ્ય કલ્પકેન । અધ્યસ્થિ
સપ્તરાત્રાન્ મહદપિ શમયેત્ સિદ્ધમિદમ્ ॥
૯ શોણિતપ્રદરે—કાશ્મર્યવટશૃંગાનિ પૃથગ્દન્યાસ્તયૈવ ચ । ઘૃતસિદ્ધં
ભવેચ્છ્રેષ્ઠં શોણિતપ્રદરે પિબેત્ ॥
- માવપ્રકાશ— ૧૦ વ્યંગે—વટાકુરા મસૂરાશ્ચ પ્રલેપાદવ્યંગનાશનમ્ ॥
- વૈદ્યમનોરમા— ૧૧ વ્રણકૃમિનાશ્ચાર્યમ્—દુગ્ધં ન્યમ્રોધવૃક્ષોદ્ભવમપિ નિહિતં જન્તુજાલં
વ્રણેષુ । પ્રાતર્મધ્યગતેડર્કે દિવસપરિણતૌ વાસશ્ચાશ્ચોક્તમેતત્ ॥
૧૨ જ્વરે દાહપ્રશ્નમનાર્થમ્—જીવન્તીમૂલનિર્યૂહઃ સઘૃતો દાહજૂર્તિજિત્ ।
તદ્વ્રજ્યમ્રોધપાદસ્ય....॥
- શોઢલ— ૧૩ ગર્ભસ્થાપનો વટશુક્લયોગઃ—ગર્ભદં વટશુક્લન્તુ પિબેદ્વન્ધ્યા
રજસ્વલા । વારિણા શુક્લપક્ષે હિ પુણ્યેણ ચ સમાહૃતમ્ ॥

વર્ણન—વડનું વર્ણન શું ? બધાં જ તેને બોળખે છે. હિંદુસ્થાનમાં જ વડનાં મોટામાં મોટાં ઝાડ થાય છે. નર્મદા કિનારે કબીરવડની ખ્યાતિ તો બધાએ સાંભળી જ હશે. આજે તો તે મંદ મંદ થઈ રહ્યો છે; પણ એવું કહેવાય છે કે ૨૦૦૦૦ માણસો સુખેથી બેસી શકે એવો તે વિશાળ હતો. અત્યારે શિવપુરના બોટેનીકલ ગાર્ડનમાં આવેલો વડ એવાલાયક છે. “ જટાને સંકેલી વડ તણ ગિરિએ જઈ રહ્યા ” આ લીટી વડની વડવાઇઓનો વિસ્તાર બોતાં યાદ આવે છે. વડવાઇઓ વિના લાંબી શાખાઓનો બાર થડ કેમ સહન કરી શકે ?

ધણી એમ માને છે કે વડને કુલ હોતાં નથી, પણ આ બૂલ છે. જેને આપણે ફક્-ટેટા-કહીએ છીએ તે તો કર્ષિકા અથવા પુષ્પાધાર (receptacle) છે. પુષ્પાધાર ગોળ અને અંદરથી પોલો છે. આ પુષ્પાધારમાં અસંખ્ય નાનાં

નાનાં ફુલો આવેલાં હોય છે. ટેટા લીલા હોય અને કાપીને જો તે જોયા હોય તો ફુલનો ખાલ સરસ આવી જશે, પણ આપણે તો ટેટા લાલ પાકા થતાં સુધી તેના તરફ જોતા નથી. પાકેલા ટેટાને કાપીને જોવાથી આપણને ફક્ત બીજ જ જણાય છે. જેને ફુલ અને તેની ખારીક રચના જોવી હોય તેઓએ કાચા ટેટાને કાપીને જોઇ લેવા.

ટેટામાં તર અને માઠા ફુલ જુદાં જુદાં હોય છે. તર પુલ ટેટાને મથાળે અને માઠા પુલ ટેટાને તળીયે આવેલાં હોય છે. જ્યારે આપણે એકાઠ કાપી ટેટો કાપીએ છીએ ત્યારે તેમાં નાનાં નાનાં જંતુઓ જણાય છે. ટેટાને મથાળે છિદ્ર હોય છે તે ઉધાડીને આ જંતુઓ અંદર પેટેલાં હોય છે. આ જંતુઓ માઠાફુલ (pistillate flowers) ઉપર પોતાનાં ઇંડાં મૂકે છે. ફુલ સમયમાં આ ઇંડાંમાંથી અસંખ્ય જંતુઓ (grubs) ઉત્પન્ન થાય છે. પુખ્ત ઉમ્મરનાં થતાં વેંત જ આ જંતુઓ કાણાવાટે બહાર નીકળે છે. એ વખતે તેમના શરીર ઉપર નરફુલનો પરાગ ચોંટેલો હોય છે. બીજા ટેટામાં આ જંતુ બંધ છે અને આવી રીતે તેમના શરીર ઉપર ચોંટેલી પરાગરજ માઠા ફુલ સાથે સંલગ્ન થાય છે—ગર્ભિત થાય છે.

વડનાં કેમળ પાન રતાશ લેતા રંગનાં, કેમળ હોય છે. આંખાનાં પાન પણ શરૂઆતમાં લાલ અને અત્યંત મૃદુ આવે છે. આનું કારણ પણ જાણવા જેવું છે. એક વિદ્વાન કહે છે કે—“ This is caused by a very active process of respiration or breathing, which as we all know, is most active always in young leaves—organisms. For a plant, like an animal, breathes, that is to say, inhales oxygen in order to burn off some of its carbon, and thus produce the heat necessary for the various chemical processes carried on its body to maintain its life and to grow. The gas produced by the combination of the inhaled oxygen and the carbon in the plant is carbonic acid gas, which is exhaled. When the leaves become older, the process of breathing becomes slower and the copper-hue disappears from the leaves changing into the ordinary green colour of leaves. The colour is due to little green granules called chlorophyll granules in the inner cells of the leaf. These granules have the power of feeding on the carbonic acid gas, circulating through the air spaces between the cells and to form starch under the influence of the sun's rays. This process is known as assimilation. ”

વૈદ્યકમાં વડનો ઉપયોગ

- ચરક—** ૧ ઝાડામાં પહેલું લોહી પડે અને પછી ઝાડો થાય એવા અધોગ રક્તાપિત્તમાં—વડની વડવાઇઓ અને શુગોનું ઉકાળેલું દુધ પીવા આપવું. ચિ. ૪
- ૨ રક્તાતિસારમાં—ઝાડા સાથે, પહેલાં, કે પછી, લોહી પડતું હોય તો વડનાં શુગને વાટીને પાણીમાં પલાળી રાખવાં. બીજે દિવસે તે પાણીને તપાવી લેવું. આ જ પાણીમાં ઘી પકાવી લેવું. આ ઘીમાં અર્ધાની સાકર અને ચોથા ભાગનું મધ મીલાવી ચાટી જવું. ઝાડામાં લોહી પડતું બધે થઇ જાય છે. ચિ. ૧૦
- ૩ ધ્વા કુઆવવા—વડનાં પાંદડાં (કેમળ)ની લુગદી મધ ઉપર ખાંધવી. ચિ. ૧૩
- ૪ ધોળું ફીકકુ પ્રદર હોય તો—વડની છાલના કવાથ સાથે લોધરનો છાલનું ચૂર્ણ પીવું. ચિ. ૩૦
- સુશ્રુત—** ૫ રક્તાપિત્તમાં—વડનાં કુમળાં પાન અને ફૂલોને વાટીને, તેનો રસ કાઢી, મધ નાખીને પીવાથી રક્તાપિત્ત મટે છે. ઉ. અ. ૪૫
- ચક્રદત્ત—** ૬ અતિસારની વેદનામાં—વડની કેમળ વડવાઇઓને ચોખાના ઘોવણ સાથે ખૂબ ઝીણી વાટવી; અને એ છાશ સાથે પી જવું. ઝાડાની વેદના મટશે.
- ૭ આંખના કુલામાં—વડના દુધમાં કપૂર મીલાવીને આંખવાથી ઘણા વખતનું પુલું જલદીથી કપાશે.
- બગસેન—** ૮ હાડકું વધ્યું હોય અથવા રસોળી વધારે વધી હોય તો—તેના ઉપર વડનું દુધ, કુષ (ઉપલેટ) અને સિંધાલુણ ચોપડી આપવું. ઉપર વડની છાલ ખાંધવી. સાત દિવસમાં ગમે તેવી વધેલી અધ્યર્થુક મટી જશે. પ્રયોગ સિદ્ધ છે.
- ૯ રક્તાપ્રદરમાં—વડનાં શુગમાં વિધિ પ્રમાણે ઘી સિદ્ધ કરી લીધું હોય તો તે પીવાથી લોહીવા મટે છે.
- ભાવપ્રકાશ—** ૧૦ વ્યંગમાં—વડનાં શુગ અને મસૂરની ફાળ બન્નેને દુધમાં વાટીને વ્યંગ (મહોડાં ઉપર કાળા કાળા ડાઘ પડે છે તે) ઉપર લગાવવાથી વ્યંગ મટે છે.

વેદમનોરમા-૧૧ મણુમાં કીડા પડયા હોય તો—વડનું દુધ મણુમાં બયોથી જંતુ મરી જાય છે. સવાર, બપોર અને સાંજ ત્રણ વખત આમ કરવું. પ્રયોગ શાસ્ત્રોક્ત છે.

૧૨ તાવમાં અગન ખૂબ બળતી હોય તો—વડની વડવા-ધોળોનો કપાથ ઘી નાખીને પીવાથી જ્વરઠાડ મટે છે.

શોઠલ — ૧૩ ગર્ભસ્થાપન માટે વડનાં શુંગનો યોગ—૨જસ્વલા થાય તે વખતે વધ્યા બે વડનાં શુંગ (પુખ્તપક્વમાં અને શુકલ પક્ષમાં આછી સુકેલાં. પછી સૂકાઈ ગયાં હોય તો ચૂર્ણ કરીને) પાછી સાથે પીએ તો અવશ્ય ગર્ભ ધારણ કરે છે.

વક્તવ્ય—સુશ્રુતે ન્યગ્રોધાદિ ગણુમાં વડનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. શારીર-સ્થાનમાં ગર્ભિણીને ગર્ભસ્પુરણ વિગેરેથી જે વેદના થઈ આવે તે માટે યથાલાભં ન્યગ્રોધાદિત્વકૃત્વાલકલ્કં વા પયસા પાયયેત્ ॥ (શા. ૧૦-૫૭)—આવેા ઉલ્લેખ છે. હોમમાં પણ ક્ષીરીવૃક્ષનાં કાળેા ગણાવેલાં છે (સ. ૨-૪).

અરકે ફલાસવમાં વડ ગણાવેા છે. અરકમાં ન્યગ્રોધાદિનાં ફળના ગુણ વર્ણવેલા છે:—મધુરાણ્યવિપાકીનિ વાતપિત્તહરાણિ ચ । અશ્વત્થોદુમ્બરપ્લક્ષન્યગ્રોધાનાં ફલાનિ ચ ॥ (સ. ૨૭-૧૫૭). ગર્ભસ્થાપનવિધિમાં ન્યગ્રોધશુંગાનિ ના પાયયેત્ એનામ્ આજેન વયસા (શા. ૮-૫૧) એવો ઉલ્લેખ છે. મૂત્રસંચક્રણ કશેમાનિમાં, અને કપાથસ્કંધમાં વડ છે. પુસવન પ્રયોગ એવા જેવો છે:—

તત્સપ્તાદાવજગર્ભા સ્ત્રિયમપિસમીક્ષ્ય પ્રાગ્ગત્ક્રિયાવાદ્ગર્ભસ્ય પુમ્વનમસ્યૈ દયાત્ ॥ ગોષ્ઠે જાતસ્ય ન્યગ્રોધસ્ય પ્રાગ્ત્તરામ્યાં શુક્લેડનુપહતે આદાય દ્વામ્યાં વાન્યમામામ્યાં સંપદુતોત્તમ્યામ્ ગૌરતર્ષપામ્યામ્ વા સહ દાગ્નિ પ્રાસિપ્ય પુણ્યે રુક્ષે પિબેત્ ॥ ચરક. શા. ૮-૧૧.

અર્થાત્ વડનાં શુંગ ઉત્તમ ગર્ભસ્થાપન છે એ વાત સાચી છે.

Ficus genusની ૭૬ species ઝેડીસે વર્ણવેલી છે. વડની એક નાની વેલ—Ficus repens (લેટીન); Indian Ivy (અંગ્રેજી); ભીંતવડની વેલ (જયકૃષ્ણભાઈ)—મ્હને સુ. જયકૃષ્ણભાઈએ શરદમાસમાં બતાવેલી. ક્યાં વડ અને ક્યાં આ ક્ષુદ્ર વેલ !

વડનું દુધ પતાસા સાથે ધાતુપુષ્ટિ માટે લોકો ખાય છે. વડનું દુધ બલ્ય છે એ સાચું છે.

ન્યક્ તિર્યક્ રુણદ્વિ માર્ગે મૂલે: इति न्यग्रोधः ।

વટતિ વેદ્યંતિ મૂલે: वटः ॥—આપું તેવું નિરૂકત છે.

Actions & Uses—Tonic and astringent: given in diabetes, dysentery and hæmorrhagic fluxes and in gonorrhœa and seminal weakness. Locally the juice is applied as a remedy for toothache and on the soles of the feet and palms of the hand when cracked.

R. N. Khory II p. 557.

ભવાર્થ—વડ, બલકારક અને ઘાહી છે; મધુપ્રમેહ, આમાતિસાર, રક્તાતિસાર, રક્તપિત્ત વિગેરેમાં, પ્રમેહમાં અને ધાતુહીર્ન્યમાં તે હિતકર મનાય છે. દાંત દુખતો હોય તો તેના દુધમાં પુમડું બોળીને દાંતે દબાવવાથી આરામ થાય છે. હાથપગનાં તળીયાંમાં ફાટો પડતી હોય તો તેનું દુધ ભરવામાં આવે છે.

ખોરી ભા. ૨. પા. ૫૫૭.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૬૪૧; રૂ. નિ. પા. ૪૧૧; N. p. 304; Watt III p. 343; Glimpses into the life of Indian plants page 115; Brandis p. 598; Indi. Medi. Plants p. 1186.

૩૬૧ કૃણુસ.

N. O. Urticaceæ.

નામો—પનસ; કંટકીફલ; સ્કંધફલ; અપુષ્પફલ: (સંસ્કૃત); કૃણુસ (શુભરાતી); કૃણુસ (મશાટી); કાટાલ ગાછ (બંગાલી); કટકલ (હિંદી); *Artocarpus integrifolia*—આર્ટોકાર્પસ ઇન્ટેગ્રીફોલીયા (લેટીન).

ધુવ્રપનસ; લકૂચ; લિકુચ: (સંસ્કૃત); નાલું કૃણુસ (શુભરાતી); *Artocarpus Lucooch* (લેટીન).

ગુણ:—

પનસં શીતલં પક્વં પિત્તક્ષયક્ષતવ્રણાન્ ।

આમં તદેવ વિષ્ટંભિ વાતલં તુવરં ગુરુ ॥

દાહકૃન્મધુરં ચલ્યં કફમેદોવિવર્દનમ્ ।

પનસોદ્ભૂતવીજાનિ વૃષ્યાણિ મધુરાણિ ચ ॥

ગુરુણિ વદ્ધવર્ચાસિ સૃષ્ટમૂત્રાણિ સંવદેત્ ।

મજ્જા પનસજો વૃષ્યો વાતાપિત્તકફાપહઃ ॥

વિશેષાત્પણસં વર્જ્યં ગુલ્મિભિઃ મંદવહ્નિભિઃ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

પનસં મધુરં સુપિચ્છિલં ગુરુ હૃદયં ચલવીર્યવર્ધનમ્ ।

અમદાહવિશ્વોપનાશનં રુચિકૃત્ પ્રાહિં ચ દુર્જરં ફલમ્ ॥

ईषत्कषायमधुरं तद्दीर्घं वातलं गुरु ।
तत्फलस्य विकारघ्नं रुच्यं त्वदोषनाशनम् ॥
बालं तु निरसं हृद्यं मधुं पकं तु दीपनम् ।
रुचिकृच्छ्रवणाद्युक्तं पनसस्य फलं स्मृतम् ॥
तित्तं पनसपुष्पं हि गुरु वक्त्रविशोधनम् ॥

॥ रा. नि ॥

लकुचः क्षुद्रपनसो बृहश्च ग्रंथिमत्फलः ॥

॥ म. नि. ॥

आमं लकुचमुष्णं च गुरु विष्टम्भकृतया ।
मधुरं च तथाम्लं च दोषत्रितयरक्तकृत ॥
शुक्राग्निनाशनं चापि नेत्रयोः अहितं स्मृतम् ।
सुપકં તતુ મધુરમમ્લં ચાનિલપિત્તહત્ ॥
કફવજ્જિકરં રુચ્યં વૃષ્યં વિષ્ટમકં ચ તત્ ॥

॥ भा. प्र ॥

पित्तश्लेष्मप्रकोपीणि कर्कन्धुलकुचान्यपि ॥

॥ चरकः ॥

पनसं सकषायं तु स्निग्धं स्वादुरસં ગુરુ ॥
ત્રિદોષવિષ્ટમ્ભકરં લકુચં શુક્રનાશનમ્ ॥

॥ सुभुतः ॥

શોઢલ—

૧ અપચ્યામ્—પનસશિફાલેપો વા વાયસનિમ્બસ્ય ચૂર્ણપિણ્ડી વા ।
અપચીમપિ કંઠગતાં પૂયયુતાં હરતિ યોગોડયમ્ ॥

૨ પિટ્કાયામ્—ક્ષીરમૌદુમ્બરં ચત્નાહ્લાકુચં વા પ્રયોજયેત્ । પિટ્-
કાસુ સમસ્તાસુ લેપનં સંપ્રશાન્તયે ॥

વૈદ્યક્રમાં ક્ષણસનો ઉપયોગ

શોઢલ—

૧ ગંડમાલામાં—ક્ષણસના મૂળનો લેપ—કંઠમાં ઉઠી ગયેલી
એવી ગંડમાલા પાકીને ૫૩ થયું હોય એવી સ્થિતિમાં હોય-
તોપણ મટાડે છે.

૨ શેફાલોમાં—નાના ક્ષણસના આડતું છીર લગાવવું. શેફાલો
માંત થઇ જશે.

વક્તવ્ય—અમરસિંહે પનસ અને લકુચનો લેદ રપદ પાડેલો છે. બાતુલ દીક્ષિતે લકુચને ‘વડહર’ અને પનસને કટહર આમ ઓળખાવ્યાં છે. ન લિકુચં પક્કં મધુપયોગ્યં સહોપયોજ્યમ્ ॥ એતદિ મરણાયથવા બલવર્ણતેજોવીર્યોપરોધાયા-લ્પુવ્યાધયે ષાન્દયાય ચ ॥ (ચરક-સૂ-૨૬-૧૧૪). તેમજ ‘સર્વે ચ અમ્લં દ્રવં અદ્રવં ચ પયસા સહ વિવદમ્’ (સૂ. ૨૬-૧૧૬)—એ લીસ્ટમાં ચરકે ક્ષુસ અને લિકુચ બન્ને ગણાયેલાં છે. ક્ષુસમાં અધમમાં અધમ ક્ષુ લિકુચ છે એમ ચરકે રપદ કહેલું છે (સૂ. ૨૫-૩૩). આ લિકુચ એટલે જંગલી ક્ષુસ. મોટું ક્ષુસ ખાવામાં શુભવાળું છે. આસવયોનિ લીસ્ટમાં પનસ ક્ષુનો ઉલ્લેખ છે (ચરક-સૂ. ૨૫-૪૧). અમ્લરકંધમાં ક્ષુસની ગણતરી છે (વિ. ૮-૧૬૧). સુશ્રુતે પનસનું તેલ ઉલ્લેખેલું છે (વિ. ૩૧-૫).

નોંધ—મેજર ડૉ. બી. ડી. ખાસુ લખે છે:—

“...But some seeds which are not oleaginous, may also be given with advantage to diabetics. Principal amongst them is the seeds of Jack-fruit (*Artocarpus integrifolia*). Many years ago my esteemed friend, the late lamented Lieutenant-colonel K. R. Kirtikar, F. L. S; I. M. S., drew my attention to it. He found it useful in diabetes.”

અર્થાત્ ક્ષુસની મોટલી મધુપ્રમેહમાં ઉપયોગી છે એમ સફળતા લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ કે. આર. કીર્તિકરે ડૉ. ખાસુને કહ્યું હતું. વેધરાજો વાપરીને ખાતરી કરશે ? ક્ષુસનું લાકડું તમામ જાતનું ફરનીચર બનાવવા માટે ધણું જાણીતું છે. એની ઉપર જ્યારે પોલીશ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે તે બલબલાં લાકડાંને ટક્રર મારે એવું સુંદર લાગે છે (One of the best fancy woods for tables, chairs & frames. Drury.)

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૩૮૦; Indi. Medi. Plants p. 1204; N. p. 309.

૩૬૨ શેતૂર.

N. O. Urticacæ.

નામો—તૂત, તૂદ, મૃદુપિપ્પલી, મધુપિપ્પલી (સંસ્કૃત); શેતૂત, શેતુર (શુભરાતી); તૂત, તૂનેચે ફલ (મરાઠી); તૂત (હિંદી); તૂત (ફારસી-અરબી); તૂત (બંગાલી); Mulberries (અંગ્રેજી); *Morus Indica*, *M. alba*, *M. Nigra* (લેટીન).

ગુણા:— તૂદં વુ મધુરામ્લં સ્યાત્ વાતપિત્તહરં સરમ્ ।
દાહપ્રશમનં વૃષ્યં કષાયં કફનાશનમ્ ॥

॥ રા. ત્રિ ॥

તૂદં પક્કં ગુરુ સ્વાદુ સ્વાદ્વમ્લં કેવલાત્મકમ્ ।
તૂદં પક્કં ગુરુસ્વાદુ હિમં પિત્તાનિલાપહમ્ ॥
તદેવામં ગુરુ સરમમ્લોષ્ણં રક્તપિત્તકૃત્ ॥

॥ ખા. પ્ર ॥

તૂતં ગુરુ હિમં પક્કં સ્વાદુ પિત્તાનિલાપહમ્ ॥

॥ મ. ત્રિ ॥

તોતાનિ પક્કાનિ ગુરુશીતાનિ મધુરાણિ ચ ।
ગ્રાહકાણિ રક્તદોષવાતપિત્તહરાણિ ચ ॥
કોમલાનિ ચ તાનિ સ્યુઃ ગુરુરેચકરાણિ ચ ।
અમ્લાનિ ચોષ્ણવીર્યાણિ રક્તપિત્તકરાણિ ચ ॥

॥ ત્રિ. ર ॥

મહ્યાદલ્પાન્તરગુણં કાશ્મર્યફલમુચ્યતે ।
અથવાલ્પાન્તરગુણં તૂદમમ્લં પરુષકમ્ ॥

ચરક: સુ. ૨૭-૧૨૯.

ગુણુ—શેતૂર ખટમધુશં હોય છે, વાયુ અને પિત્તને હરનાર છે, રેચક છે, ઠાંકને શાંત કરનાર છે, વૃષ્ય છે, કષાય છે અને કફનો નાશ કરનાર છે.
(રાજનિધંદુ)

શેતૂર (પાકેલાં) શુદ્ધ, સ્વાદુ, શીતળ અને વાતપિત્તને હરનાર છે. કાચાં શુદ્ધ, સ્વાદિષ્ઠ, ખાટાં, ઉષ્ણ અને રક્તપિત્તને કરનાર છે. (ભાવપ્રકાશ).

વક્તવ્ય—શેતૂર (તૂદ)નો ઉલ્લેખ ચરકમાં ફલવર્ગમાં છે, સુશ્રુતમાં નથી. ચરકમાં પણ ખીજે ઠેકાણે ઉલ્લેખ જોવામાં આવતો નથી. એની ધૃણી જાતો છે; અને તેથી જ ત્રણ નામો ઉપર લખેલાં છે. શેતૂરનો શરબત ગળાનાં દરદોમાં ઉપયોગી છે પણ હિંદુસ્તાનમાં તેનો ઉપયોગ જવલ્લે જ થાય છે.

રેશમના કીડા આનાં જ પાંદડાં ખાય છે.

ઉલ્લેખ—૩. ત્રિ. પા. ૪૦૨; N. p. 311; Indig. Drugs p. 193; Indi. Medi. Plants p. 1183.

૩૬૩ સરેરો.

N. O. Urticaceæ.

નામો—શાલોટકઃ, શાલોટઃ, કૌશિક્યઃ (સંસ્કૃત); સરેરો (શુભરાત્રી); કાફ, સરેર, (મરાઠી); સીયોરા, સહોરા, ડાહીયા (હિંદી); શેઓડા (બંગાલી); ઓખને (બર્મી); Streblus Asper-રૂપલસૂ એસ્પર (લેટીન).

પરિચય— કર્કશચ્છદઃ, પીતફલઃ, સીરનાશઃ ॥

ગુણાઃ— શાલોટો રક્તપિત્તાશ્નોવાતશ્લેષ્માતિસારજિત્ ॥

॥ મા. વ્ર. ॥

કૌશિક્યોડજાસીરનાશ્ચ સૂક્તઃ ।

તિક્તોષ્ણોડયં પિત્તકૃદ્વાતહારી ॥

॥ દા. નિ ॥

સુશ્રુત— ૧ અપચ્યામ્—શાલોટકસ્ય સ્વરસેન સિદ્ધં તૈલં હિતં નસ્પવિરેચનેષુ ॥
ચિ. ૧૮-૨૩.

વૃન્દ— ૨ ગણ્ડમાલાયામ્—ગણ્ડમાલાપહં તૈલં સિદ્ધં શાલોટકત્વચા ॥
૩ વાતશોથે—કલ્કઃ કાઝિકસંપિષ્ટઃ સ્નિગ્ધઃ શાલોટકત્વચઃ ।
સુપર્ણ ઇવ નાગાનાં વાતશોથવિનાશનઃ ॥ અ. ૪૪-૪

વૈદ્યમનોરમા— ૪ પુરાણકુષ્ઠે—....પુરાણકુષ્ઠવ્રજહા હરીતકી । તથૈવ શાલોટકસંભવં
પયઃ પુરાકૃતં પાપમિવેશ્વરસ્મૃતિઃ ॥

શોઢલ— ૫ શ્લીપદે—શાલોટકવૃક્ષત્વક્ ચતુર્ગુણામ્ભઃશૃતા ચરણશેષા ।
ગોમૂત્રતુલ્યપીતા શ્લીપદમાશૂત્પિતં હન્તિ ॥

ચક્રદત્ત— ૬ ઊર્ધ્વગે રક્તપિત્તે—મદ્રઃ શાલોટકત્વગ્રસઃ બિન્દુદ્વિતયયુતો ઘૃતદ્વિ-
ગુણઃ । મૂનિમ્બકલ્ક ઊર્ધ્વગપિત્તાલ્પકાસરવાસન્નઃ ॥

વર્ણુન—સરેરાનાં ઝાડવાં પંચમહાલમાં, ઉત્કંટેશ્વર મહાદેવ આગળ તેમજ બીજે પશુ થાય છે, તેની શાખાઓ અને થડનો રંગ ધોળો હોય છે. પાન નાનાં અને ખરસટ હોય છે. ફળ પાકે છે. એટલે પીળાં-ડચુરેન્ટાના જેવાં થાય છે.

વૈદ્યકમાં સરેરાનો ઉપયોગ

સુશ્રુત— ૧ અપચીમાં—સરેરાના સ્વરસથી સિદ્ધ કરેલું તેલ નસ્ય અને વિરેચન તરિકે ઉપયોગમાં લેવાથી અપચીનો નાશ કરે છે.
ચિ. ૧૮-૨૩

- વૃંદ— ૨ ગંડમાલામાં—સરેરાની છાલથી સિદ્ધ કરી લીધેલું તેલ ગંડમાલા મટાડનાર છે.
- ૩ વાતજન્ય સોજામાં—સરેરાની છાલને કાંજમાં સારી રીતે ચીકણું થાય ત્યાંસુધી ઘુંટી, ચોપડવાથી વાતશોથ મટે છે.
- વેદ્યમનોરમા—૪ જીના કુષ્ઠમાં—સરેરાનાં પાન તોડતાં તેમ જ શાખાઓમાંથી દુધ નીકળે છે. આ દુધ ચોપડવાથી જીનાં કુષ્ઠ મટે છે.
- શોઢલ— ૫ હાથીપગામાં—સરેરાની છાલને ચારઘણા પાણીમાં ઉકાળવી. ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી લઈ ઠંડુ પડે ગાળી લઈ તેમાં તેના જેટલું ગોમૂત નાખી તે પાણી પી જવું. ઘણું જ જલદીથી હાથીપગ મટે છે.
- ચક્રદત્ત— ૬ ઊર્ધ્વરક્તાપિત્તમાં—સરેરાની લીલી છાલનો રસ યેત્રણ ટીપાં લેવો. તેમાં એથી ડબલ ઘી નાખવું. કરીયાતાના ચૂર્ણ સાથે આ બધું પી જવું. ઊર્ધ્વરક્તાપિત્ત મટે છે.

વક્તવ્ય—કર્કશચ્છદ અને પીત્તફલ એ ઉપરથી તો સરેરા એ શાખોટ જ લાગે છે. વળી તેમાંથી દુધ નીકળે છે એ પણ શાખોટને લાગુ પડે છે.*

ચરકમાં શાખોટકનો ઉલ્લેખ નથી. સુશ્રુતમાં એક જ જગોએ (વિ ૧૮-૨૩) ઉલ્લેખ છે. ઉલ્લેખે પરિચય નથી કરાવ્યો.

Actions & Uses—Alterative, used in glandular enlargement of the liver and spleen. The juice is applied to cracks and fissures on the palms of hands and soles of feet. The leaves are used to polish the ivory. The bark which is mildly acid is used as a tooth brush to remove the tartar or to cleanse the teeth.

ભાવાર્થ—સરેરા બદ્ધ છે. યકૃત અને બરોળની વૃદ્ધિમાં તે ઉપયોગી છે. હથેળીનાં તળીયાં અને પગનાં તળીયાંમાં ચીરા પડ્યા હોય છે તેમાં આનો રસ અથવા દુધ ઉપયોગી છે. હાથીદાંતને પાલીશ કરવા માટે સરેરાનાં પાન કામ આવે છે. આની છાલ સ્હેજ ઠાક છે અને દાંતજી કરવાથી દાંત પેશુ ચોકખા રાખે છે.

ખોરી. ભા. ૨ પા. ૫૫૬.

નોંધ—ઝેંડીસ એને નૈસર્ગિક વર્ગ *Moraceae*માં ગણાય છે જ્યારે નૈન Urticaceae વર્ગમાં ગણાય છે.

ઉલ્લેખ—Brandis p. 615; N. p. 304; Indi. Medi. Plants p. 1183.

* All parts full of milky juicc. (Brandis).

અક્ષોટકાદિ વર્ગ

N. O. Juglandae

૩૬૪ અખરોટ.

નામો—અક્ષોટકઃ, પાર્વતીયઃ, કર્પરાલઃ, સ્વાદુમજઃ, રેલાફલઃ, મદનામફલઃ (સંસ્કૃત); અખરોટ (શુભરાતી); બોલનદ (અંગ્રેજી) Juglans regia—જગલેન્સ રેજીયા (લેટીન).

પરિચય— અક્ષોટઃ શાસ્ત્રી સુમહદંતિપત્રોડથ તત્ફલમ્ ।
પલમાત્રં ચ ગાહ્યામં મધ્યે પ્રોક્તતરેલકમ્ ॥

॥ શિવનિર્ઘંદુ ॥

અક્ષોટઃ પાર્વતીયશ્ચ ફલસ્નેહો ગુઢાશયઃ ।
કીરેષ્ટઃ કર્પરાલશ્ચ સ્વાદુમજઃ ટ્પક્ષ્ણદઃ ॥
રેલાફલો વૃત્તફલો મદનામફલશ્ચ સઃ ॥

॥ ત્રિ. ર ॥

ગુણાઃ—

અક્ષોટો મધુરો બલ્યઃ સ્નિગ્ધોષ્ણો વાતાપિત્તાજિત્ ।
રક્તદોષપ્રશમનઃ શીતલઃ કફકોપનઃ ॥

॥ રા. ત્રિ ॥

અક્ષોટકં ગુણે સ્નિગ્ધં મધુરં રસપાકયોઃ ।
ગુરુષ્ણં વૃંહણં વૃષ્યં બલ્યં વિઘ્નંધિ રોચનમ્ ॥
હૃદયં ક્ષયાત્પવનદાહઘ્નં કફપિત્તલમ્ ।
અક્ષોટો મધુરઃ કિંચિદમ્લઃ સ્નિગ્ધશ્ચ શીતલઃ ॥
વીર્યવૃદ્ધિકરશ્ચોષ્ણો રુચિદઃ કફપિત્તકૃત્ ॥
ગુરુઃ પ્રિયો બલકરઃ કફકૃન્મલબદ્ધકૃત્ ।
વાતાપિત્તં ક્ષયં વાતં હૃદ્રોગં રક્તદોષકમ્ ।
રક્તવાતં ચ દાહં ચ નાશયેદિતિ કીર્તિતમ્ ॥

॥ ત્રિ. ર ॥

ભાવાર્થ—અખરોટ સ્નિગ્ધ, મધુર, શુદ્ધ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, બલ્ય, વિઘ્નહિ, રોચન, હૃદય, કિંચિત્ અમ્લ, વીર્યવૃદ્ધિકર, કફ અને પિત્તને ઠરનાર, મલબદ્ધકૃત, કાફલર, વાતલર છે.

વર્ણન—અખરોટનાં ઝાડ કાળુદ તરફ થાય છે. તે ઘણાં મોટાં હોય છે. બીજા દેશોમાં તેને બાગોમાં વાવવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં કાળુદમાંથી જ અખરોટ આવે છે. એનાં ફળ મીઠળના ઘાટનાં થાય છે (મદનામફલ:). સ્વ. કંતોબદ્ધ કહે છે કે—“એ પારસપીપલાની જાત છે.” એનો વર્ગ તો હંતીને મળતો છે. ‘દંતિષ્વોથ તત્કલં’—એથી સ્પષ્ટપણે જણાય છે કે વર્ગીકરણ કરતી વખતે કોઈ કોઈ વખત બહુ જ મળતાપણું આવી ગયેલું છે.

આપણા દેશમાં અખરોટનાં ઝાડો જોવામાં આવે છે પણ તે બંગાળી અખરોટ છે. તેનો વર્ગ યુફ્રેઝીએસી છે. જુનાગઢના મોતીબાગમાં આજુ એક મોટું ઝાડ હતું. હું જોવા ગયો હતો ત્યારે તે કપાઈ ગયેલું હતું.

અક્ષોટનું નિરૂક્ત અમરકોષમાં આ પ્રમાણે આપેલું છે:—અક્ષસ્ય દ્વ ઓટા: પર્ણાનિ અસ્ય ઇતિ અક્ષોટ: ।

ઉપયોગ—ઘણા પ્રાચીન વખતથી એનો ઉપયોગ ચાલતો આવેલો જણાય છે, પણ સ્વતંત્ર ઉપયોગ તો એકેય જણાતો નથી. ચરકમાં સ્થાવર તૈલની ગણતરી કરાવતી વખતે અક્ષોટને પણ ગણાવે છે. અખરોટ ખાટું છે (કિંચિદમ્લ) અને તેથી દુધ સાથે વિરૂદ્ધ છે [ચ. સ. ૨૫-૧૧૬]. ચરક સૂત્રસ્થાનના ૨૭ મા અધ્યાયમાં બીજાં ફલો સાથે અને વાગ્ભટ પણ સૂત્રસ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં બીજાં ફલો સાથે અક્ષોટના ગુણો વર્ણવે છે; જેમકે—...અમિષુકાશોઽમુકૂલકાનિ-કોચકમ્ ।....પ્રિયાલં ચ રૂઢ્ઢિ ગુરુ શીતલમ્ । દાહક્ષતક્ષયહરં રક્તપિત્તપ્રસાદનમ્ ॥ સુશ્રુતમાં પણ કિરાત વિગેરેનાં તેલ ગણાવે છે તેમાં અક્ષોટ પણ વર્ણવેલું છે. વાગ્ભટે મધુરસ્કંધમાં તેને ગણાવેલું છે. ક્ષતક્ષીણચિકિત્સાના અમૃતપ્રાશધૃતમાં, શિરો-રોગ ચિકિત્સાના મહામાયુરધૃતમાં અને વાતરક્ત ચિકિત્સાના દ્વિપંચમૂલાદિ ધૃતમાં ચરકે તેને વાપરેલું છે. વાગ્ભટે પણ તે જ પ્રમાણે કરેલું છે. સુશ્રુતમાં ફક્ત (સ. ૪૫-૧૨૦) એક જ ઉલ્લેખ સિવાય અન્યત્ર અક્ષોટનું નામ નથી.

અખોટ એવા તરીકે વપરાય છે. તેનો મગજ ખાવાથી છાતીની જળતરા મટે છે અને શક્તિ આવે છે. મગજના બંધારણને માટે બહામની માફક અખરોટને પણ ખાવાનો ચાલ છે. અખરોટનો મગજ ઘણો જુનો હોય તો તે ખાંસી કરે છે. અખરોટ સંધિવામાં સાફ છે એમ ઘણા માને છે. (Indi. Medi. Plants.)

The kernels are supposed to possess aphrodisiac properties—એમ ખેતરી કહે છે. એનું તેલ દીવેલની માફક બાળવાના કામમાં પણ આવે છે એમ તે જણાવે છે.

વક્તવ્ય—ઉપયોગમાં ઘણુંખડું વક્તવ્ય કહેવાઇ ગયું છે. અમરકોષમાં—અક્ષોટકર્પરાલી ત્રી એમ અક્ષોટ અને કર્પરાલ નામે છે. ‘કર્પરાલ’ને બદલે કેટલાક કંદરાલ લખે છે. કન્દરાસ્યાસ્તિ કન્દરાવેષ્ટનાત્ કન્દરાલઃ એમ વંધધટીય ટીકાકાર સમજાવે છે. ‘વ્યાખ્યાસુધા’કાર દ્વે પર્વતપીલોઃ ‘અલ્લરોટ’ હિતિ રવ્યાતસ્ય’ એમ કહે છે એટલે અખરોટ એ પર્વતપીલુની જાત છે એમ તે ગણાવે છે. ચરકટીકાકાર ચક્રપાણિ પીલુનો પર્ચાય ‘ઔત્તરાપચિકં ફલમ્’ (સુ. ૨-૨) એમ જ આપે છે. પણ અખરોટને પર્વતપીલુ સાથે સંબંધ શો હશે? પાન, ફળ, કુલ ફરેકમાં પીલુ અને અખરોટ તો ભિન્નભિન્ન છે.

નોંધ—અખરોટનું લેટીન નામ ઘણાખરાએ *Juglans regia* (N.O. Juglan 'ae.)—જગલેન્સ રેજીયા રાખ્યું છે. સ્વ. કનૈયાલાલે *Aleurites Molluccana* (N. O. Euphorbiaceae.) અને *J. regia*—ખન્નેનાં દેશી નામેમાં અખરોટ આપેલું છે. આ ગાડ મોટું થાય છે.

ઉદ્ભવ—૩. નિ. પા. ૪૦૦; Indig. Drugs pp. 16 & 169; Brandis p. 619; Indi. Medi. Plants Vol II. p. 1208.

कट्फलादि वर्ग

N. O. Myricaceæ.

३६५ कायक्ष.

नामो—कट्फल, सोमवल्क (संस्कृत); कायक्षण (शुभशती); Myrica sapida—भीरीडा सैपीडा (बेटीन)

गुणाः—

कट्फलः कफवातघ्नो गुल्ममेहाम्निमान्यजित् ।

रुचिष्यो ज्वरदुर्नामग्रहणीपाण्डुरोगहा ॥

कट्फलश्च कषायश्च कफधातुविकारजित् ।

हृत्कासमुखरोगघ्नं कासश्वासज्वरापहम् ॥

॥ ध. नि ॥

कट्फलः कटुरुष्णश्च कासश्वासज्वरापहः ।

उग्रदाहहरो रुच्यो मुखरोगशमप्रदः ॥

॥ रा. नि ॥

कट्फलः तुवरः तिक्तः कटुः वातकफज्वरान् ।

हन्ति श्वासप्रमेहार्शःकासकंठामयारुचिः ॥

॥ भा. प्र ॥

कट्फलं कफरोगघ्नं श्वासकासज्वरापहम् ॥

॥ राजवल्लभः ॥

चरक—

१ अतिसारे—कट्फलं मधुयुक्तं वा मुच्यते जठरामयात् ।
चि. १०-११८.

२ रक्तपित्ते—....प्रियंगुकाकट्फलशंखगैरिकाः पृथक् पृथक् चन्दन-
तुल्यभागिकाः । सशर्कराः तण्डुलधावनाप्लुताः रक्तं सपित्तं
शमयन्ति योगाः ॥ चि. ४-७१.

३ व्रणे—....कट्फलैः । त्वचमाश्वेव गृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता
व्रणाः ॥ चि. १३-१११.

सुश्रुत—

४ शिरोरोगे—घ्रेयं कट्फलचूर्णं वा ॥ उ. २१-२२.

५ पित्ताभिष्यन्दे—तद्वचाहुः कट्फलं चाम्बुनैव ॥ उ. १०-२२

६ नेत्ररोगे अंजनम्—गोमूत्राज्यार्णवमलपिप्पलीस ~~नित्यं~~ ।

सैन्धवोपहितं युंज्यानिहितं वेणुमानने ॥ उ. १७-२०.

ચક્રદત્ત— ૭ ગલગળ્હે—કટ્ફલચૂર્ણાન્તર્ગલ્લવર્ણે ગલગળ્હમપહરતિ ॥

વર્ણુન—કટ્ફલ નામ ભૂલાવામાં નાખે એવું છે. એ ફળ નથી પણ આડની છાલ છે. કાયફળનાં આડ હિમાલય પાસે નેપાલ, ખાસીયા હિલ્સ અને પ્રલ્લેશના પર્વતોમાં થાય છે. કાયફળ બજારમાં મળે છે. એના ચૂર્ણનો રંગ રતાશ લેતો થાય છે. ગંધ ઉચ્છ્ર હોય છે. નરય લેવાથી છીંકો ખૂબ આવે છે. કાયફળનો ક્વાથ રંગવાના કામમાં આવે છે, એ જ કારણથી એને ‘રંજનક’ કહેલું છે. કાયફળનો સ્વાદ કષાય છે. કાયફળનું ફળ બયફળ કરતાં મોટું અને લાંબું હોય છે અને કોમળ હોય છે. એની ગંધ બયફળ કરતાં ઓછી હોય છે. બયફળમાં જેવું ને જેટલું તેલ રહેલું છે તેવું અને તેટલું તેલ આ ફળમાં નથી. કાયફળના ફળને કાપીને આંગળી વડે સ્પર્શ કરવાથી ચીકાશ લાગે છે. છાલ એકલી જ ઔષધના કામમાં આવે છે, પણ ખોરી કહે છે કે આનાં ફળ પણ ઔષધ તરીકે વપરાય છે. વૈદ્યકમાં ફળનો ઉપયોગ ક્યાંયે જણાતો નથી. ચીન અને જાપાનમાં આનાં ખટમધુરાં ફળો માટે આ આડ ખૂબ ઉછેરવામાં આવે છે. યુરોપીયનો પણ આનાં ફળને ખાય છે.

૨૧. કુતોભટ્ટ કાયફળના આડને કુંભીવૃક્ષ, ફળ ઉપરની છાલને રાય-પત્રી અને કુંભીની છાલને કાયફળ ગણે છે; અને એ ત્રણેનાં લેટીન નામો અને નૈસર્ગિક વર્ગો નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

લેટીન નામ.

નૈ. વર્ગ

(૧) કાયફળ (છાલ)— મીરીકા સ્પીડા—Myrica sapida Myricaceæ.

(૨) ફળ—મીરીસ્ટીકા મલેબેરિકા—Myristica Malabarica Myristicaceæ.

(૩) કુંભીવૃક્ષ—કેરેયા આરબોરીયા—Careya arborea Myrtaceæ.

એક જ આડનાં ત્રણ અંગ વિવિધ વર્ગનાં કેમ સંભવી શકે છે? એ કાયફળને જંગલી બયફળ ગણાવે છે.

વૈદ્યકમાં કાયફળનો ઉપયોગ—

ચરક— ૧ અતિસારમાં—કાયફળ મધ સાથે ચાટવાથી આડા બંધ થઈ જાય છે. ચિ. ૧૦-૧૧૮

૨ રક્તાપિત્તમાં—પાવલીભાર કાયફળ અને પાવલીભાર સુખડના ચૂર્ણને ચોખાના ધોવણમાં મધ નાખીને પી જવું. ચિ. ૪-૭૧

૩ ત્રણમાં—કાયફળની છાલ ત્રણ ઉપર છાંટવાથી ઘા જલદી રૂઆઈ જાય છે. ચિ. ૩-૧૧૧

- સુશ્રુત— ૪ શિરોરોગમાં-કાયફળનું ચૂર્ણ સુંઘવું. છીંકા આવી માથું ઉતરી જશે. ઉ. ૨૬-૨૨
- ૫ પિત્તથી આંખ દુઃખવા આવી હોય તેમાં-ઓના ધાવણમાં કાયફળને ઘસવું. પછી તે ઘસારો રેશમી કપડામાં નાખીને તેમાંથી દળાવીને ટીપાં આંખમાં નાખવાં. ઉ. ૧૦-૧૨
- ૬ નેત્રરોગમાં અંજન-ગોમૂત્ર, ઘી, સમુદ્રકીણ, પીપર, મધ, કાયફળ અને સિંધાલુણ્ય-સરખે વજન લેધને સારી રીતે ઘુંટીને તે અંજનને વાંસના ઠામમાં ભરી મૂકવું. એ અંજન આંખના રોગોમાં ઠીક કામ કરે છે. ઉ. ૧૭-૨૦
- અકદત્ત— ૭ ગલ્લગંડમાં-કાયફળનું ચૂર્ણ ગળાની અંદર ઘસવાથી ગંડમાળ મટે છે.

વક્તવ્ય—અમરકોષમાં કટ્ફલનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:-શ્રીપણીકા, કુમુદિકા, કુમ્ભી, કેટર્ય, કદ્દાલ ॥ ટીકાકાર ભાનુજી દીક્ષિત આ પાંચેય માટે “ પંચ કુમ્ભ્યાઃ ‘ કાયફલ ’ इति ख्यातस्य ” આમ જણાવે છે. એટલે કુમ્ભી (કાયફળનું ઝાડ) નાં જ એ બધાં નામો છે એ નક્કી થાય છે. કેટર્ય શબ્દનો અર્થ ઉલ્લેખ પર્વતનિમ્ન, મહાનિમ્ન કરે છે. જ્યારે અમરસિંહ સોમવલ્કનો અર્થ સફેદ ખેર કરે છે ત્યારે ઉલ્લેખ તેનો અર્થ કાયફળ કરે છે (જુઓ સૂ. અ. ૩ અને ક. અ. ૧). સિદ્ધયોગનો ટીકાકાર શ્રીકંઠ પણ સોમવલ્કનો અર્થ કટ્ફલ જ કરે છે (અ. ૩૫-૨૭). આથી અમોએ પણ ઉલ્લેખના જ અર્થો મંજુર રાખ્યા છે. અમરકોષના ટીકાકાર ક્ષીરસ્વામિન્ કટ્ફલનું નિરૂપણ નીચે પ્રમાણે આપે છે:—कटति आवृणोति कषायत्वात् फलमस्य कट्फलः ॥ શ્રીપણીકા અને કુમુદિકા એ નામો પાનને લાગુ પડે છે.

ચરક સંધાનીય, શુક્રશોધન અને વેદનાસ્થાપન હશેમાનિમાં કટ્ફલનો ઉલ્લેખ કરે છે. સોમવલ્કને મૂત્રસંગ્રહણ હશેમાનિનાં ગણાવેલું છે. કટ્ફલને કષાયસ્કંધમાં, અને સોમવલ્કને તિક્ત અને કષાય બન્ને સ્કંધોમાં, ચરકે ગણાવેલું છે.

કલ્પસ્થાનના ૧લા અધ્યાયમાં ખદિર અને સોમવલ્ક સાથે સાથે ગણાવેલાં છે, અને તે જાંગલ દેશમાં થાય છે એમ કહેલું છે (ક. ૧-૭). સોમવલ્કને વમનોપગ ગણાવેલું છે પણ કટ્ફલ જેવા ઉચ્ચ નસ્યને શિરોવિરેચનના લીસ્ટમાં ચરકે ગણાવ્યું નથી; સુશ્રુતે પણ ગણાવ્યું તો નથી જ. પણ શિરો-રોગમાં એને સુંઘવાનું કહ્યું છે એટલે તે શિરોવિરેચન માનતા લાગે છે ખરા. સુશ્રુત રોપ્પાદિ, સુરસાદિ, પરૃષ્કાદિ અને લાક્ષાદિગણમાં કટ્ફલનો ઉલ્લેખ કરે છે.

Actions and Uses—Stimulant, alterative, aromatic, diaphoretic & astringent; given in fevers, catarrh of the intestinal mucous membrane, diarrhoea, dysentery, scrofula, chronic gonorrhoea and catarrh of the lungs, asthma etc. The powdered bark is used as a sternutatory. The seeds—a paste of them with stimulant balsams is mixed with ginger and externally used as a rubefacient and as a stimulant application to the fore-arms, calves and extremities during the collapse stage or cholera. Its powder is locally applied to strengthen the gums; also as a lepa for bruised sprains and fractures. With catechu, asafetida, and camphor, a paste of it is applied over piles with benefit. The arillus is used as an ingredient in numerous carminative mixtures. The powder or the lotion of the bark is applied to putrid sores. Pessaries made of it are given to promote secretion of menses. The bark when chewed acts as a sialogogue and relieves toothache. An oil prepared from it is dropped into the ear in earache to allay pain. Fruits when boiled yield a kind of wax myrtle, which is used as a healing application to ulcers. (R. N. Khory II p. 572.)

ભાવાર્થ—કાયકલ ઉષ્ણ, રસાયન, મુગ્ધી, પરસેવો લાવનાર અને કષાય છે. તાવ, પ્રવાહિકા, અતિસાર, આમાતિસાર, ગંડમાલા, પરમીઓ, કફરોગ, શ્વાસ વિગેરેમાં તે અપાય છે. કાયકળ ચૂર્ણનું નસ્ય છીંકો લાવનાર છે. બીજ ‘ખાદસમ’ જેવાં ઉત્તેજક ઔષધ અને આદુના રસ સાથે ઘુંટીને કાંલેશમાં જ્યારે હાથપગ ઠંડા પડી જાય છે ત્યારે બહાર લગાવવાના કામમાં આવે છે. ઠાંતનાં પેઢાં ઉપર ઘસવાથી પેઢાં મજબુત થાય છે અને મચક, મદમાર, અસ્થિભંગ વિગેરેમાં લેપ તરિકે ચૂર્ણ ઉપયોગમાં લેવાય છે. કાથો, હિંગ અને કપુર સાથે તેને મેળવીને હરસ ઉપર ફેતેહમંદ રીતે તે વપરાય છે. ઘણી વાતહર દવાઓમાં ફળ પણુ પડે છે. ગંધાતાં ચાંદાં ઉપર કાયકળનું ચૂર્ણ છાંટવામાં આવે છે. આર્તવ વધારે લાવવા માટે તેની સોગટીઓ પહેરવામાં આવે છે. છાલ ચાવવાથી લાલાઆવક છે અને ઠાંતના ચસ્કાને મટાડે છે. તેનું તેલ કાનમાં નાખવાથી કાન દુખતો મટે છે.

ઉદ્ભવ—Indi. Medi. Plants p. 1210; રૂ. નિ. પા. ૩૩.

દેવદાર્વાદિ વર્ગ

N. O. Coniferae.

૩૬૬ તાલીસપત્ર.

નામો—તાલીસપ્ત્ર, તાલીસપત્રમ્, આમલકીપત્રમ્ (સંસ્કૃત); તાલીસપત્ર (ગુજરાતી); તાલીસપત્ર (હિંદી. મરાઠી. બંગાલી); Abies Webbiana—એબીસ વેબીયાના (લેટીન).

પરિચય— ભૂમ્યામલકીવદ્ ગુચ્છતાલીસઃ ॥

॥ શિવદત્તઃ ॥

તાલીસમુક્તં પત્રાદયમ્ ધાત્રીપત્રં ચ તત્સ્મૃતમ્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

ગુણાઃ— તાલીસં શ્વાસકાસલ્લં દીપનં શ્લેષ્મપિત્તજિત્ ।
મુત્તરોગહરં હૃદયં સુપત્રં પત્રસંવૃતમ્ ॥

॥ જ. ત્રિ. ॥

તાલીસપત્રં તિક્તોષ્ણં મધુરં કફવાતનુત્ ।
કાસહિક્કાશયશ્વાસચ્છર્દિદોષવિનાશકૃત્ ॥

॥ રા. ત્રિ. ॥

તાલીસં લઘુ તીક્ષ્ણોષ્ણં શ્વાસકાસકફાનિલાન્ ।
નિહન્ત્યરુચિગુલ્મમામવહ્નિમાન્ધક્ષયામયાન્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

વાગ્મટ— ૧ અરોચકે—તાલીસચૂર્ણવટકાઃ સર્કપૂરસિતોપલાઃ ।....રુચિકરાઃ
ભૃશમ્ ॥ ચિ. અ-૧.

ચક્રદત્ત— ૨ રક્તપિત્તે—તાલીસચૂર્ણસંયુક્તઃ પેયઃ સૌત્રેણ વાસકસ્વરસઃ ।
કફપિત્તતમકશ્વાસસ્વરભેદરક્તપિત્તહરઃ ॥

વાર્ણન—શિવદત્તના મત મુજબ તાલીસપત્ર લોચઆમળીના પાન જેવાં છે; ‘ભાવપ્રકાશ’માં આંબળીના પાન જેવાં કહેલાં છે. અત્યારે બજારમાં જે તાલીસપત્રના નામથી વેચાય છે તે ખરૂં તાલીસપત્ર નથી. લોચઆમળીના આકારનું ખડ તે જ તાલીસ હોવું જોઈએ; પણ અગ્રેજી લખનારાઓ કહે છે કે—“એનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. સમશીતોષ્ણ હિમાલયમાં ૬ થી ૧૧ હજાર ફુટની ઉંચાઈએ, ખાસીયા પર્વતમાં ૫ હજાર ફુટની ઉંચાઈએ, ઉત્તરપ્રદેશમાં,

ઉત્તર અને સમશીતોષ્ણ પૂર્વ એશીયામાં, આખા યુરોપમાં તેમજ ઉત્તરઆફ્રીકા અને ઉત્તર અમેરીકામાં માલમ પડે છે. હિમાલયમાં આ ઝાડ ઘણા મોટા કદનું થાય છે. મેડન કહે છે કે ગંગોત્રીમાં આ ઝાડ ૧૦૦ ફુટ ઉંચું અને તેના થડનો ઘેરાવો ૧૫ ફુટનો હતો. પંજાબના ડુંગરોમાં ૫-૬ ફુટના ઘેરાવાના થડવાળાં ઝાડ હોય છે. હજારમાં ૮-૯ ફુટ સુધી ઘેરાવાવાળાં ઝાડ હોય છે. ડૉ. વૉટ જણાવે છે કે આનાં પાંદડાંનો ઔષધ તરિકે મોટે ભાગે ઉપયોગ થાય છે, અને તે ખીરમ અથવા બ્રાહ્મીના નામથી ઓળખાય છે. ઇસ્વાઈન પર્વતોમાંથી તે મોટા જથ્થામાં શહેરોમાં લાવવામાં આવે છે. ડીમક કહે છે કે મુંબાઈના બજારોમાં જે ‘તાલીસપત્ર’ના નામથી ઔષધ વેચાય છે, તેના કેટલોક ભાગ “યુ”નાં પાંદડાંનો છે. કલકત્તામાં જે તાલીસપત્ર વેચાય છે તે ‘એબીએસ વેબીઆના’નાં પાંદડાં છે. વળી સુધદીન શેરીફ કહે છે કે સીનેમોમ તમાલનાં પાંદડાં એ જ તાલીસપત્ર છે. એટલે આવી રીતે આ તાલીસ પત્ર વિષે વિવિધ મત છે. વળી ફરેક દેશમાં જે તાલીસપત્ર મળે છે તે બધાં જુદી જુદી જાતનાં હોય છે. સંસ્કૃત ગ્રંથકારોનું ‘તાલીસપત્ર’ અત્યારે જોવામાં નથી આવતું. ” પોરબંદરમાં ગાંધીઓ પાસે ત્રાયમાણ ભાગતાં તાલીસપત્ર આપે છે. બરમી (દેવદારની જાત છે) ભાગતાં પણ તાલીસપત્ર જ આપે છે.

વૈદ્યકમાં તાલીસપત્રનો ઉપયોગ

- વાગ્બટ— ૧ અરૂચિમાં—તાલીસપત્રના ચૂર્ણનાં, કપૂર અને સાકર નાખીને કરેલાં વડાં અત્યંત રૂચિકર છે. ચિ. અ. પ.
ચક્રદત્ત— ૨ રક્તપિત્તમાં—તાલીસપત્રના ચૂર્ણ સાથે અરડુસીના પાનનો રસ, મધ નાખીને પીવાથી કફ, પિત્ત, શ્વાસ, કમ, સ્વરભેદ અને રક્તપિત્ત મટે છે,

વક્તવ્ય—તાલીસપત્રનું જ જ્યાં ઠેકાણું ન હોય ત્યાં તેના લેટીન નામનું તો પુછવાનું શું હોય? વિવિધ ગ્રંથકારો વિવિધ નામો આપતા જણાય છે. બંગાલી કવિરાજો જે વસ્તુ ‘તાલીસપત્ર’ તરિકે વાપરે છે, તે Abies webbianaનાં પાન છે એમ ડૉ. ઉદયચંદ્ર કહે છે.

ચરકની દશેમાનિમાં તાલીસનો ઉલ્લેખ નથી. સુશ્રુત શિરોવિરેચન તરિકે તાલીસનો ઉલ્લેખ કરે છે. તાલીસાદ્યચૂર્ણ, ભાસ્કરવલ્લણ, શૃંગારામ્ર વિગેરે બનાવટોમાં તાલીસ પડે છે. અત્યારના ડોક્ટરો માને છે કે તાલીસપત્ર (અત્યારે જે મુંબાઈના બજારમાં વેચાતાં મળે છે તે)માં ઝેરી અંશ છે. ‘સાવીન’ અને ‘ડીજીટેલીસ’ના એકત્ર ગુણો તેનામાં સમાયલા છે. “તીખાશ મૂત્રલ અને લાળ વધારવાના ગુણોમાં તે સાવીનને મળતું છે. માથું ફરવાની, હૃદયનું

કાર્ય મંદ થવાની, તાજુ થવાની તથા યેલાની થવાની જે અસર થાય છે તે ડીલ્ટેલોસના શુષ્કોને મળતી છે. ” ડીલ્ટેલોસ કરતાં તાલીસપત્ર વાપરવું વધારે સાફ છે.

વિશેષ વિવેચન—આ દેવદારની જાતનું મોટું ઝાડ છે. પાન ઘણાં નાનાં હોય છે. ડૉ. કાંલકાલના શબ્દોમાં જ પાનનું વર્ણન કરીએ તો “Leaves 1 to 2 by $\frac{1}{10}$ inches, narrow-linear, narrowed into a short petiole, spirally arranged; but declinate on two sides to appear distichous, glossy, dark-green above, with two faint white lines either side of the midrib beneath, persistent for at least 3 years; tip emarginate, generally with two sharp cups.”

સ્વ. કીર્તિકર સાહેબ તાલીસપત્રના હેડીંગ નીચે એક નોટ લખે છે અને તેમાં તાલીસપત્ર વિષેના વિવિધ મતો જણાવે છે જેનો સાર નીચે આપુ છું—“એઇન્સ્લી અને બીજા આર્થિક દૃષ્ટિએ વનસ્પતિશાસ્ત્ર લખનારાઓના મત મુજબ—તાલીસપત્રી, તાલીસપત્ર (દક્ષિણમાં અને હિંદુસ્તાનમાં); તાલીસ (સંસ્કૃત)—આવાં દેશી ભાષાનાં નામો જલઆંબળાં—*Flacourtia cataphractana* સૂકાં પાન માટે હતાં. બંગાલામાં એને પાનીયાલ કહે છે.

(એઇન્સ્લી ર. ૪૦૭).

મી. ગેમ્બલ તેમના મેન્યુઅલ ઓફ ઇન્ડિયન ટીબર્સ પૃષ્ઠ ૧૭માં *Flacourtia cataphractana* દેશીનામ તાલીસપત્રી આપે છે. મી. ડી. એન. મુકરજીએ તેમના આમ્સ્ટર્ડામ કેટલોગમાં પણ આજ નામ આપેલું છે. બંગાલાના દેશી ગાંધીએને ત્યાંના ઘણા નમુનાઓ—તાલીસ પત્રના—મહેં તપાસ્યા છે અને તે બધા નમુના ‘ઍબીસ વેબીયાના’નાં પાનના અને બારીક ડાખળી-ઓના જ હતા. ડૉ. યુ. સી. દત્તે પણ મને આવી જ વાત કરેલી છે અને તેમના મત પ્રમાણે તો પ્રાચીન સંસ્કૃત લેખકોનું તાલીસપત્ર તે આજ છે. પણ નવાઈ તો એ છે કે ડૉ. એઇન્સ્લી જેવા વિકાને ફ્લેકોસીયાનાં અંડાકાર પાનને તાલીસનાં સોય જેવાં અણીદાર પાનની જગોએ વર્ણવ્યાં છે. એઇન્સ્લી પહેલાં કેાઈએ આ નમુનો તપાસેલો નથી એટલે તેમણે જાતે જ એ પાન જોયાં હશે, સરખાવ્યાં હશે, અને છતાં પણ આવી મોટી ભૂલ ?

હિંદુસ્તાનમાં તાલીસપત્રની આટલી જાંતિ હોવાનું કારણ છે. જે કેાઈ પાંદડાં કઢના રોગમાં ઉપયોગી જણાય તે બધાં તાલીસપત્ર તરીકે જ ગણાય છે. *Abies Webbiana*નાં પાન જ ખરાં તાલીસપત્ર છે એમ માફે તો માનવું છે. ડૉ. ડીમકે મને જણાવ્યું છે કે સુંબાઈના બજારમાં મળતું તાલીસપત્ર

(ખીર્ચી નામથી ઓળખાય છે તે) *Taxus Baccata* (Linn)નાં જ પાન અને ડાખળીઓ છે. (આ છેલ્લું ઝાડ પણ દેવદારના વર્ગનું જ છે).

તાલીસપત્રનું પ્રાચીન વર્ણન તો ખરી રીતે ‘ સીનેઝોમમ્ ’નાં પાનને જ મળતું આવે છે. ડૉ. સુર્યદીન શરીફ *Cinnamomum Tamalana*નાં પાનનું નામ તામીલ અને તેલુગુમાં તાલીસપત્રી આપે છે; પર્સીયન અને અરબી નામો પણ આજ ઝાડનાં આપે છે. એમનો મત કદાચ ખરો પણ હોય; પણ આહુ ઉપયોગમાં તો ‘ ઝંબીસ વેળીયાના ’જ વપરાય છે. (વૉટ)

ઉદ્દેશ્ય--*Indi Medi Plants* p. 1238; વનસ્પતિ ગુણાદર્શ. પા. ૪૮૭; ૩. નિ. પા. ૧૭૬; *Brandis* p. 692; *Indig. Drugs* p. 1.

૩૬૭ દેવદાર.

N. O. Conifereæ.

નામો—દેવદાર, સુરદાર, સુરદાર, કિલિમ, મદ્રદાર, દન્દ્રદાર (સંસ્કૃત); દેવદાર (ગુજરાતી); તેલ્યા દેવદાર (મરાઠી); દેવદાર (હિંદી); દેવદાર (બંગાલી); રૌધ (ચિત્રાલ); દીયાર, કેલુ (ઉત્તર પશ્ચિમ હિમાલય); Cedar-સીડર (અંગ્રેજી); *Cedrus Devdar*—સેડ્રસ દેવદાર (લેટીન).

ગુણા:— દેવદાર રસે તિક્તં સ્નિગ્ધોષ્ણં શ્લેષ્મવાતજિત્ ।
આમદોષવિબન્ધાઽઽધ્મપ્રમેહવિનિવર્તકમ્ ॥
દેવદાર્વાનિલં હન્તિ સ્નિગ્ધોષ્ણં શ્લેષ્મપાકતઃ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

તૈલગુણા:— તીક્ષ્ણં કટ્વસ્તપિત્તજિત્ ।
અર્શઃશુક્રકૃમિશ્લેષ્મકુષ્ઠમેદોઽનિલાપહમ્ ॥

॥ રા. નિ ॥

દેવદાર લઘુ સ્નિગ્ધં તિક્તોષ્ણં કટુપાકિ ચ ।
વિબન્ધાધ્માનશોથામતન્દ્રાહિકાજ્વરાશ્ચ ॥
પ્રમેહપીનસશ્લેષ્મકાસકણ્ઠસર્મીરણુત્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

સરલદેવદાર....સ્નેહાઃ તિક્તાઃ ।

કટુકષાયા દુષ્ટવ્રણશોધનાઃ ક્રિમિકફકુષ્ઠાનિલહરાશ્ચ ॥

॥ સુશુતઃ ॥

- ચરક— ૧ દિકાશ્વાસયોઃ—....કાથમથવા દેવદારુણઃ ।
ચિ. અ. ૨૧—૧૦૨.
- સુશ્રુત— ૨ ઝવરે—....દેવદારુણી । કષાયં વિધિદત્કૃત્વા પેયમેતઙ્જવરાપહમ્ ॥
ઉ. અ—૩૯.
- ૩ શોથે—દેવદારુશુઠીં વા મૂત્રેણ ॥ ચિ. અ—૨૩.
- વાગ્ભટ— ૪ કફકાસે—કફકાસી પિબેદાદૌ સુરકાષ્ઠાત્ પ્રવીપિતાત્ સ્નેહં ।
પરિશૃતં વ્યોષયવક્ષારાવચૂર્ણિતમ્ ॥ ચિ. અ—૩.
- હારીત— ૫ વાતવ્રણે—સુરદારુ તથા શુઠી લેપો વાતવ્રણે હિતઃ ॥ ચિ. અ—૩૫
- ચક્રદત્ત— ૬ શ્લીપદે—હિતશ્ચાલેપને નિત્યં ચિત્રકો દેવદારુ વા ।....મુલોષ્ણો
મૂત્રપેષિતઃ ॥ (શ્લીપદચિ૦)
- ભાવપ્રકાશ— ૭ હૃદ્યતે વાતે—દેવદારુસમાયુક્તં નાગરં પરિપેષિતમ્ । હૃદ્યાતેવેદના-
યુક્તઃ પીત્વા મુલમવાપ્નુયાત્ ॥ (વાતવ્યાધિચિ૦)
- વેંગસેન— ૮ કફજગણ્ડમાલાયામ્—દેવદારુ વિશાલા ચ કફગણ્ડે પ્રલેપનમ્ ॥
(ગલગણ્ડચિ૦)
- ૯ શ્લીપદે—....દેવદારુ ચ । પિબેત્સર્પપતૈલેન શ્લીપદાનાં નિવૃત્તયે ॥
(શ્લીપદચિ૦)
- શોઢલ— ૧૦ કુષ્ઠે—ય ઇષ દૃષ્ટઃ સ્વદિરસ્ય કલ્પઃ સર્વામયાનાં શમને સમર્થઃ । સ ઇવ
નિન્નાસનદેવદારુરોહીતકારગ્ધર્શિશાપાનામ્ ॥
- ૧૧ કર્ણશૂલે—તૈલાક્તવલ્લશકલાવૃત્તદેવદારુકાષ્ઠાદ્વિનિઃસરતિ યજ્જ્વલ-
નપ્રતસાત્ । તત્તૈલમાશુ હરતિ શ્રુતિરન્ધ્રપીડામ્ ॥
- ૧૨ પિલ્લે—ભાવિતં વસ્તમૂત્રેણ સસ્નેહં દેવદારુ ચ ।....પિલ્લનાશનમ્ ॥
- વર્ણન—દેવદારનાં ઝાડ હિમાલયમાં પુષ્કળ થાય છે. આ ઝાડ ૨૦૦-
૨૫૦ ફીટ જેટલાં ઉંચાં વધેલાં હોય છે. પાન ૧ થી ૧૫ ઇંચ લાંબાં હોય
છે. શાખાઓ અંતમાં ઝુકેલી જણાય છે. એરડાને જેવી રીતે ફલ બેસે છે,
તેવી જ રીતે આનાં ફળ આવે છે. માટે જ શિવદત્તે ‘ ઇરંડપુષ્પકત્તયા ’ આણું
ઝાળખાણુ આપ્યું છે. ફળ (Cones) ૪ થી ૫ ઇંચ લાંબાં અને વ્યાસમાં ૩
થી ૪ ઇંચ જેટલાં હોય છે. ફલ સપ્ટેમ્બર ઓક્ટોબરમાં દેખાય છે. ફલ
દેખાયા પછી ફળ આશરે ૧૩ મહિના પછી પાકે છે. ૧૨ અને ૬ ફલમા
નિ. ૫૭

જુદાં જુદાં ઝાડો ઉપર અથવા એક જ ઝાડની જુદી જુદી ડાળો ઉપર આવેલાં હોય છે. દેવદારને શરૂઆતમાં ખૂબ છાંયો ભેંધએ છે. ઝોટ જેવાં મહાન વૃક્ષોની નીચે ઉગીને, કંઠણ પથ્થર જેવી જમીનમાં તે પોતાનાં મૂળીયાં હડસેલીને ધીમે ધીમે મોટું થાય છે.

અફઘાનીસ્તાનમાં દેવદાર થાય છે. કુરમ વંદીમાં ૭૫૦૦ થી ૧૦૦૦૦ ફીટ, ચિત્રાલ અને નોર્થ વેસ્ટ હિમાલયમાં ૪ થી ૧૦ હજાર ફીટ અને સિંધુ નદીના વિશાળ પ્રદેશવાળા ભાગમાં ૧૨૦૦૦ ફીટ-જેટલી ઉંચાઈ સુધી દેવદાર થાય છે.

દેવદાર (તેલીયો) બજારમાં મળે છે તે સુગંધી હોય છે. આ દેવદાર-માંથી જ ટરપેન્ટાઇન તેલ બને છે એમ ઘણા માને છે.

વૈદ્યકમાં દેવદારનો ઉપયોગ

- ચરક— ૧ હેકકી અને શ્વાસમાં-દેવદારનો ક્વાથ પીધા કરવો. (ચિ. અ. ૨૧)
- સુશ્રુત— ૨ તાવમાં-દેવદારનો વિધિસર ક્વાથ કરીને પીવાથી તાવમાં ક્ષાયદો થાય છે. ઉ. અ. ૩૬
- ૩ સોબમાં-દેવદાર અને સુંઠનો ક્વાથ ગોમૂત સાથે પીવાથી સોબ ઉતરી જાય છે. ચિ. અ. ૨૩
- વાગ્બટ— ૪ કફજન્ય ખાંસીમાં-તેલમાં ભીંજવેલું કપડું દેવદારના લાકડા ઉપર લપેટીને પછી તે ચેતાવડું. દેવદાર બળવા માંડશે એટલે તેમાંથી તેલનાં ટીપાં ટપકશે. આ તેલમાં જવખાર અને ત્રિકટુ મેળવીને પીવાથી કફજન્ય ખાંસી મટે છે. ચિ. અ. ૩
- હારીત— ૫ વાતજન્ય ત્રણમાં-દેવદાર અને સુંઠનો ઘસારો ત્રણ ઉપર લગાવવો. ચિ. અ. ૩૫
- ચક્રદત્ત— ૬ હાથીપગામાં-ચિત્રાનું મૂળ અને તેલીયો દેવદાર બન્નેને ગોમૂતમાં વાટીને સહેજ ગરમ કરીને હાથીપગા ઉપર ચોપડવાથી આરામ થાય છે.
- ભાવપ્રકાશ— ૭ હૃદયમાં વાયુ હોય તો અર્થાત્ તેને લીધે હૃદયમાં અતિ સ્પંદન વિગેરે થતું હોય તેવાં લગણવાળા હૃદયના રોગમાં-દેવદાર અને સુંઠ સમાન બાગે હમેશાં પાણી સાથે પીવાથી હૃદયના કેટલાક રોગો સારા થાય છે. (અનુભૂત)
- બંગસેન— ૮ કફજન્ય ગંડમાલામાં-દેવદાર અને ઇંદ્રવાણીનું મૂળ બન્નેને પાણીમાં વાટીને ગંડમાળ ઉપર ચોપડવું.

શોભલ— ૧૦ કુષ્ઠમાં-દેવદારનાં મૂળને ખોદીને તેની નીચે એક રીડું વાસણુ મૂકી દેવું. પછી એ મૂળ ઉપર ઝડાયાં વિગેરે ભરીને સળગાવવું. સળગતાં એ મૂળમાંથી રસ ઝરવા લાગશે. આ રસ નીચે મૂકેલા રીડા વાસણમાં પડશે. આ ઝીલેલો રસ ક્ષુદ્ર સાથે લેવાથી ગમે તે પ્રકારનાં કુષ્ઠ મટી જાય છે.

૧૧ કાનમાં ચસકા મારતા હોય તો-તેલમાં બોળેલું કપડું દેવદારના કકડા ઉપર વીંટાળી તેને સળગાવવું. સળગવાથી દેવદારમાંથી રસ ટપકશે. આ રસનાં ટીપાં કાનમાં નાખવાથી ગમે તેવા ચસકા શાંત થઈ જાય છે.

૧૨ પિલ્લ નામના આંખના રોગમાં-દેવદારના સૂક્ષ્મ ચૂર્ણને બકરીના મૂત્રની ભાવનાઓ આપવી. આવું ચૂર્ણ આંખમાં લગાવવાથી પિલ્લ નામનો આંખનો રોગ મટે છે.

વક્તવ્ય—લગભગ બધા જ રોગોમાં દેવદાર ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં ચરકમાં યોજેલો હોય છે; અને આ જ એના વ્યાપક ગુણની સાક્ષી માટે બસ છે. સ્તન્યશોધન ક્ષેત્રમાં અને અનુવાસનોપગ ક્ષેત્રમાં જેમ ઉદ્ભવ મળે છે તેવી જ રીતે તે રોગોના વર્ણન વખતે તેનો ઉપયોગ પણ સૂચવેલો છે. ચરકમાં કયાં કયાં દેવદાર યોજાયેલો છે તે નીચેના વર્ણન ઉપરથી સમજાશે:—

ઉદરમાં—ચિ. ૧૮-૧૪૩, ૧૫૧, ૧૫૪, ૧૦૬

સોજમાં—ચિ. ૧૭-૪૧, ૨૦, ૨૩, ૬૩, ૫૦

ખાંસીમાં—ચિ. ૨૨-૧૧૬, ૧૧૮, ૧૭૫, ૩૭, ૧૧૦, ૧૭૨

પાંદુરોગમાં—ચિ. ૨૦-૪૬, ૫૮, ૭૧, ૯૧, ૯૬, ૧૧૫

હરસમાં—ચિ. ૬-૧૩૧, ૨૩૦, ૫૦

સંઘ્રહણીમાં—ચિ. ૧૬-૭૬, ૧૩૬, ૯૫, ૧૮૭

ઉન્માદમાં—ચિ. ૧૪-૪૬, ૭૯

શ્વાસહિક્કામાં—ચિ. ૨૧-૧૦૩, ૭૫, ૧૦૨

આરગવધીય અધ્યાયમાં—નોખા નોખા રોગો ઉપર લેપ માટે-સુ.

અ. ૩....લોકો-૨૩, ૬, ૧, ૨૨, ૨૬, ૧૬.

અતિસારમાં—ચિ. ૧૦-૧૧

વિસર્પમાં—ચિ. ૧૧-૮૭

અથિલેદ માટે—ચિ. ૧૧-૧૩૦

રાજ્યક્ષમાં—લેપમાં ચિ. ૮-૭૬

કુષ્ઠમાં—ચિ. ૭-૬૩, ૮૫, ૧૨૦, ૧૨૧, ૭૧, ૧૦૬, ૧૬૦, ૨૩૫

જવરમાં—ચિ. ૩-૨૦૩, ૨૬૨

ધાવણની શુદ્ધિ માટે—ચિ. ૩૦-૨૫૨, ૨૬૧, શા. ૮-૧૧૬

ચોનિરોગમાં—ચિ. ૩૦-૫૭, ૫૮

ઉક્તસ્તંભમાં—ચિ. ૨૭-૨૮, ૨૬, ૪૦, ૪૭, ૩૪

વાતવ્યાધિમાં—ચિ. ૨૮-૧૪૬, ૧૬૭, ૧૦૬

વિષમાં—ચિ. ૨૫-૬૭, ૨૨૮, ૨૪૨, ૫૩, ૭૬

હૃદ્રોગમાં—ચિ. ૨૬-૮૦, ૮૩, ૬૬

ખાલિત્યમાં—ચિ. ૨૬-૨૬૬

વાતરક્તમાં—ચિ. ૨૬-૧૪૮

શિરોરોગમાં—મહામાયૂરધૃતમાં ચિ. ૨૬-૧૫૦

આ ઉપરાંત સિદ્ધિસ્થાનમાં ખસ્તિમાં અનેક જગોએ યોજાયેલો છે.

અશ્મરીમાં—ચિ. ૨૬-૬૨. અણુતૈલના પાઠમાં સૂ. ૫-૫૮. નિયોસ શિરોવિરેચન તરિકે—ચિ. ૮-૧૭૪. સંતર્પણજન્ય વ્યાધિમાં સૂ. ૨૩-૧૦.

સ્થાવર તૈલવર્ગમાં દેવદારનો ઉલ્લેખ નથી એ યાદ રાખવા જેવું છે.

સુશ્રુતે પણ બધા જ રોગોમાં દેવદાર વાપરેલો જણાય છે. ગર્ભિણીને બહુ વેદના થતી હોય તો “સક્ષીરા વા હિતા શુંઠી મધુકં સુરદાસ ચ । શા. ૧૦-૬૫-આ પ્રયોગ છે. નેત્રરોગમાં બહુ જગોએ દેવદાર યોજેલો છે. યજ્ઞમાં સમિધ તરીકે એના કાષ્ઠને ગણાવ્યું છે (સૂ. ૨-૪). કટુવર્ગમાં દેવદાર ગણાવેલો છે. વાગ્ભટે એલાદિગણમાં દેવદાર ગણાવેલો છે.

Actions & Uses—The wood is carminative, diaphoretic, and diuretic; given in fever, flatulence, dropsy, and urinary diseases as gravel. In ascites it is given in combination with sheghtha chhal (શિમુત્ક) and aghedo. In gonorrhœa, syphilis, gout and rheumatism the decoction (Devadāri Kvāth) is given as a powerful alterative. With Halada and guggula its paste is applied to indolent swellings. The tar is used as a favourite alterative and given in chronic skin diseases and in large doses, given in leprosy and also applied externally to ulcers.

R. N. Khory II p. 578.

ભાવાર્થ—દેવદારનું લાકડું વાતમ્ન, સ્વેદલ, મૂત્રલ છે. તે જ્વર, ગુલ્મ, શોથ, અશ્મરી વિગેરે રોગોમાં વપરાય છે. સરથવાની છાલ અને અઘેડાના ચૂર્ણ સાથે દેવદાર ઉદરમાં અપાય છે. પરમીયો, વાતરક્ત, ચાંદી, આમવાત વિગેરે રોગોમાં દેવદારોદિ કવાથ રસાયન તરિકે યોજાય છે. હળહર અને ગુગળ

સાથે દેવદારના ચૂર્ણનો લેપ ન ઉતરતા સોજા ઉપર ચોપડાય છે. દેવદારનો ચુવો (tar) ચામડીના રોગોમાં મોટી માત્રામાં પીવા અપાય છે (ચુવો નહિ પણ તેલ પીવા અપાય છે). લેપ્રસી (રગતપીતમાં) અને દુષ્ટ મધુ ઉપર તે તેલ બહારથી ચોપડવાના કામમાં લેવાય છે. જોરી. ભા. ૨. પા. ૫૭૮.

નવ્યમત—કાંઠા તરફ લાકડાને પાણી સાથે પથ્થર ઉપર ઘસવામાં આવે છે અને એ ઘસારો લમણાં ઉપર લગાવવાથી માથાનો દુખાવો નરમ પડે છે એમ તે લોકો માને છે. (સ્ટ્યુઅર્ટ)

દેવદારનું લાકડું તિક્ત છે અને તે જ્વર, કબજિયાત, અર્શ અને છાતીના રોગોમાં હિતકર છે. (સખારામ અબ્દુન).

દેવદારમાંથી ટરપેન્ટાઇન જેવું (હિંદમાં તેને કેલનકા તેલ કહે છે) તેલ નીકળે છે જે ત્વગ્રોગમાં અતિ ઉપયોગી છે. લેપ્રસીની ક્ષામાં તો તે રામબાણુ ગણાયલું છે. ડૉ. ગીબ્સન લેપ્રસીમાં આ તેલ મોટી માત્રામાં આપવાની ભલામણ કરે છે. મનુષ્યની હોજરી સહન કરી શકે એવી તેલની વધારેમાં વધારે માત્રા ૧ ડ્રામ છે. તે હમેશાં સ્વેદલ અસર નીપજાવે છે. કેટલાકને ૧ ડ્રામની માત્રામાં ઉલટી થઈ હતી જ્યારે બીજાને ૦.૦૦૫ ઓંસ જેટલી માત્રામાં માત્ર સ્હેજ મોળ જ (Nausea) જણાઈ હતી. ડૉ. જહોનસ્ટને આ તેલનો ત્વગ્રોગમાં બહોળે હાથે ઉપયોગ કરી જોયો છે.

(ક્ષામોકોપીયા ઇન્ડીકા).

ઉદ્ભેદ—Indi Medi Plants p. 1235; વનસ્પતિ ગુણદર્શ પા. ૫૦૧; ૩. નિ. પા. ૩૫; Brandis p. 691; Indig. Drugs p. 74.

૩૬૮ સરલ.

N. O. Confereæ.

નામો—સરલ; પીતદુ; સિન્ધદાર; (સંસ્કૃત); સરલનાં ગાંડ હિમાલયમાં થાય છે એટલે ગુજરાતી મરાઠીમાં નામ છે જ નહિ. ચીલ, ચીર (હિંદી); સરોલ, સીરલી [જૉનસર]; ધૂપ [નેપાલ]; Chir-pine, Long-leaved pine (અંગ્રેજી); Pinus Longifolia—પાઈનસ્ લોંગીફોલીયા (લેટીન).

ગુણા:— સરલો મધુરસ્તિક્ત: કટુપાકરસો લઘુ: ।
સિન્ધોષ્ણ: કર્ણકંઠાક્ષિરોગરસોહર: સ્મૃત: ॥
કફાનિલ્સ્વેદયૂકાકાસાલક્ષ્મીવ્રણાપહ: ॥

॥ ભા. પ્ર ॥

સરલઃ કટુતિક્તોષ્ણો રુક્ષો શ્લેષ્માનિલાપહઃ ।
 ભૂતદોષાપહો રક્તો લિસોઽઙ્ગપુ સુકાન્તિદઃ ॥
 સરલઃ કટુકસ્તિક્તો મધુરોષ્ણો લઘુઃ સ્મૃતઃ ।
 કોષ્ઠશુદ્ધિકરઃ સ્નિગ્ધઃ કફત્વગ્દોષવાતહા ॥
 કર્ણરોગં વ્રણશોયં કંઙ્ક કંઠરુજં તથા ।
 અક્ષિરોગમલક્ષ્મીં ચ કાસં સ્વેદં વિનાશયેત્ ॥
 કર્ફં વાતં ચ ચૂકાં ચ કાસં સ્વેદં વ્રણં તથા ।
 રક્ષોબાધામલક્ષ્મીં ચ નાશયેદિતિ કીર્તિતઃ ॥

॥ નિ. ર. ॥

સુશ્રુત — ૧ કર્ણરોગે—કુર્યાદેવં ભદ્રકાષ્ઠે કુષ્ઠે કાષ્ઠે ચ સારલે । મતિમાન્
 દીપિકાતૈલમ્ કર્ણશૂલનિવહ્નયમ્ ॥ ઉ. ૨૧-૨૨

૧ વ્રણધૂપને—....સરલે દેવદારુણિ । સારેષ્વપિ ચ કુર્વીત મતિમાન્
 વ્રણધૂપનમ્ ॥ સૂ. ૩૭-૨૩.

વાર્ણન—સરલનાં ઝાડ હિમાલયમાં ખાસ કરીને, તેમજ નેપાલ અને
 પંજાબના કેટલાક પ્રદેશોમાં થાય છે. ઝાડ બહુ મોટાં થાય છે. છાલ ૧ થી ૨
 ઇંચ જેટલી જાડી થાય છે. પાન ૮ થી ૧૫ ઇંચ જેટલાં લાંબાં, કોમળ, ત્રિધારાં
 હોય છે. દેવદારનાં પાન નાનાં અને સરલનાં પાન મોટાં હોય છે. સરલ અને
 દેવદાર બેમાં ઘણા ફેર છે.

વૈદ્યકમાં સરલનો ઉપયોગ.

સુશ્રુત— ૧ કાનના રોગમાં—સરલના લાકડા ઉપર વસ્ત્ર વીંટાળી તે
 ઉપર સ્કેજ ધી ચોપડી વસ્ત્રને ચેતાવવું. લાકડું બળશે એટલે
 તેલનાં ટીપાં પડવા લાગશે. આ તેલને વાસણમાં ઝીલી લેવું.
 આ તેલ ' દીપિકા તેલ 'ના નામથી ઓળખાય છે. કાનના
 રોગમાં આ તેલનો ઉપયોગ કરવો. ઉ. ૨૧-૨૨

૨ ત્રણુને ધૂપ આપવા માટે—સરલની છાલનો ધૂપ દેવો.

સૂ. ૩૭-૨૨

વક્તવ્ય—ચરક સુશ્રુત બન્નેએ લગભગ ઘણુખરે ઠેકાણે સરલ અને
 દેવદારને સાથે જ ગણાવ્યા છે. લક્ષાતકના તેલનો જે પ્રયોગ છે તેવો જ પ્રયોગ
 સરલના તેલનો પણ થાય (વિ. ૭-૩૦). હેલ્ડેલુ શ્રીવેષ્ટકઃ સરલરસઃ (સૂ. ૭
 ૨૨) અર્થાત્ શ્રીવેષ્ટકને સરલના રસ તરીકે ગણાવે છે. સરલના શુદ્ધરસે 'ગંધ-
 બેરજો' અથવા ' ગંધ-બિરોજા ' તરીકે લોકો ઓળખે છે.

Actions & Uses—The oleo-resin and resin are much used as external stimulating applications for ulcers, abscesses and the like, and as a basis for plasters and an ingredient in ointments. Internally, they are used to some extent and with some success as a stimulant, diuretic in gleet and similar affections. The purified oleo-resin might be given in doses of one to two drachms in emulsion. The tar is employed in chronic bronchitis and phthisis and is a favourite application in skin diseases.

Indigenous Drugs p. 239.

ભાવાર્થ—ગંધબિરોનો ઉપયોગ ગડગુંબડ, ચાંદાં ત્રણ વિગેરે ઉપર થાય છે. ગંધબિરોને ખાઈ પણ શકાય છે. એની અસર મૂત્રલ અને ઉત્તેજક છે. શુદ્ધ ગંધબિરોને ૧ થી ૨ ગ્રામ જેટલી માત્રામાં ઇમલ્શનના રૂપમાં આપાય છે.

સ્વ. કુનૈયાલાલ દે. પા. ૨૩૯

ટરપેન્ટાઇન આમાંથી જ બનાવવામાં આવે છે.

ઉદ્ભવ—રૂ. નિ. પા. ૨૫૫; Brandis p. 690; Indig. Drugs p. 238; Indi. Medi. Plants p. 1231.

ભૂજપત્રાદિ વર્ગ

N. O. Cupullferæ.

૩૬૯ ભૂજપત્ર.

નામો—ભૂજ, લેલ્યપત્ર, વહુવલ્કલ: (સંસ્કૃત); ભોજપત્ર (શુજરાતી); ભૂજપત્ર (મરાઠી); ભુજિજપત્ર (બંગાલી); ભુજપત્ર (નેપાલ); ભુજ, ભુર્જ, ભુજપત્ર (ઉત્તરપશ્ચિમ હિમાલય); શાક, ૫૩ (કુનાવર); Betula utilis-ગેટયુલા યુટીલીસ (લેટીન).

અન્વર્થસંજ્ઞા— વલ્કલદ્રુમ:, સુષર્મા, ચિત્રત્વક્, વિન્દુપત્ર:, શૈલેન્દ્રસ્થ: ॥

॥ રા. નિ. ॥

ગુણા:—

ભૂજ: કટુકષાયોગ્ન: મૂત્રરક્ષાકર: પર: ।

ત્રિદોષશમન: પશ્યો દુષ્ટકૌટિલ્યનાશન: ॥

॥ રા. નિ ॥

ભૂર્જો બલકર: શ્વેત્કર્ણરુક્ષપિત્તરક્તજિત્ ।

કષાય: કટુરુષ્ણશ્ચ મેદોવિષહર: પર: ॥

॥ મા. પ્ર ॥

ભૂર્જો બલ્ય: કફાત્વન્ન: ॥

॥ રાજવલ્લભ: ॥

ગુણુ—ભૂજપત્ર પુષ્ટિકર્તા, અને કફ, કાનની વેદના રક્તપિત્ત વિગેરેને જીતનાર છે; કષાય છે; કટુ, ઉષ્ણ, મેદ અને વિષને હણનાર છે. (ભાવપ્રકાશ).

વક્તવ્ય—ચરકે કષાયસ્કંધમાં ભૂર્જને ગણાવ્યું છે. લેપ વિગેરેમાં ભૂર્જ ચોળાયેલું છે (સૂ. ૩-૨-૧૩). ચોર ન પડતી હોય ત્યારે ‘ ભૂર્જપત્રધૂમ ’ વારંવાર આપવો એવું ચરકે કહેલું છે (શા. ૮-૮૫, ૯૦). અન્યિવિસર્પમાં ખીજા સાથે ભૂર્જપત્ર ચોળેલું છે (ચિ. ૧૧-૧૨૪). ક્ષતક્ષીણચિકિત્સામાં ‘ સર્પિશુંઠ: ’ નામની જે ઘનાવટ છે તેને ભૂર્જપત્રથી વીંટવાનું કહ્યું છે— ‘ ગુહાન્કૃત્વા મૂર્જપત્રેણ વેષ્યેત્ । ’ (ચિ. ૧૬-૫૬). કર્ણરોગ ચિકિત્સામાં મૂર્જપ્રતિષ્ઠિ છે (ચિ. ૨૬-૨૧૮)

સુશ્રુને સાલસારાદિગણમાં અને વાતવ્રણ ઉપર ભૂર્જ વિગેરે પત્રો ગણાવ્યાં છે. ખીજે ઉલ્લેખ નથી.

પ્રથમ આ ભૂર્જપત્ર ઉપર લખવામાં આવતું હતું. હિમાલયમાં આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. ભૂર્જવૃક્ષથી લોકો છાપરાં છાવે છે. એનું ચિત્ર ઈંગ્લીસે આપેલું છે. કીર્તિકર આનો નૈસર્ગિક વર્ગ cupulifereae કહે છે.

નવ્યમત—છાલનો ઉકાળો કષ્ઠપાક અને દુષ્ટ વ્રણ ધોવા માટે વપરાય છે. (યુ. સી. દત્ત). છાલનો કવાથ વાતફળ છે. હિસ્ટીરીયામાં તે વપરાય છે. છાલમાં સુગંધી અને જંતુફળ શક્તિઓ છે. (ઇન્ડિયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ પા. ૧૨૧૪).

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૫૨૦; Brandis p. 622; Indi. Medi. Plants p. 1223.

૩૭૦ માયુક્ષ.

N. O. Cupulifereae.

નાભો—માયાફલમ્, મજ્જાફલમ્ (સંસ્કૃત); કાંટાવાળાં માયાં, માભુક્ષ, માયાં (ગુજરાતી); માયુક્ષ (મરાઠી); માભુક્ષ (હિંદી); Gall-nuts—ગાલનટ્સ (અંગ્રેજી) Quercus infectoria—કવરકસ્ ઇન્ફેક્ટોરીયા (લેટીન).

ગુણા:—

માયાફલં વાતહરં કટૂણ્ણકમ્ ।

શૈથિલ્યસંકોચકકેશકાર્ણ્યદમ્ ॥

॥ રા. નિ ॥

માયુકં વદ્ધવિટ્કં ચ શીતં ચ શિશુભેષજમ્ ॥

॥ શોદહલઃ ॥

માયુકં શીતલં રૂક્ષં કષાયં લઘુ દીપનમ્ ।

ત્રિપાકે કટુકં ગ્રાહિ કફપિત્તહરં પરમ્ ॥

॥ શોદહલનિષણ્ડુ ॥

કાંટાવાસો મજ્જાફલં ગ્રાહિ બલ્યં ઝર્રાપહમ્ ।

શોણિત્સ્રુતિહૃત્ હન્તિ મુલ્હરન્તગતાન્ ગદાન્ ॥

શ્વેતપ્રદરમર્શાસિ યોનિકન્દં સુદારુણમ્ ।

અતિસારં મહાષોરં ગ્રહ્ણીં સપ્રવાહિકમ્ ॥

॥ કશ્ચિત ॥

વર્ણન—આ ઝાડ ઓસ, એશિયામાઇનોર, સીરીયા વિગેરેનું વૃક્ષ છે. ઇરાન સુધી પણ આ ઝાડ જોવામાં આવે છે. ત્યાંથી જ આ દેશમાં આયાત થાય છે. ઘણા લાંબા વખતથી એ પ્રમાણે માયાં હિંદમાં આપ્યા જ કરે છે.

આ આડ નૈસર્ગિક વર્ગ ' ક્યુપ્યુલીફેરી ' નું છે. એક જાતની માખી (cynips gallae tinctoriae) આ આડની કુમળી ડાળો અને કોમળ શાખાઓ કેતરીને પોતાનાં ઇંડાં એમાં ચૂકે છે. આથી આડને એક જાતની ઉર્કેરણી (irritation) પહોંચે છે અને તેથી તે કેરેલી જગોમાંથી આડનો રસ બહાર આવવા લાગે છે. આ રસ ઇંડાંને ઘેરી લે છે અને એ રીતે gall અસ્તિત્વમાં આવે છે. આવી રીતે બનેલા gallમાં અંદર રહેલાં ઇંડાં (larva) અનેક રૂપાંતર પામે છે. જ્યારે પાંખોવાળી માખી (એ ઇંડાંમાંથી જ બનેલી) એ કેટને તોડીને-કાણું પાડીને બહાર છટકી જાય છે ત્યારે જ gall ની અંદર ચાલતું રૂપાંતર બંધ થાય છે. આ માખી છટકી ગયાની પહેલાં જે માયુ ભેગાં કરી લેવામાં આવે છે તે ઉત્તમ મનાય છે. એવા માયુનો રંગ કાળો હોય છે. કાણાવાળાં સફેદ માયાં ગુણમાં તેનાથી ઉતરતાં હોય છે.

જાદુગરો આ માયુને બહુ વાપરતા હશે અને તેથી જ તેનું નામ ' magic nuts ' પડેલું હોવું જોઈએ. માયાંમાં ટેનીકએસીડ (Gallo tannic acid) ૫૦ થી ૬૦ અથવા ૭૦ ટકા જેટલો છે; ૩ ટકા ગેલિકએસીડ છે.

ગુણ—માયુફલ વાતહર છે, ઠંડુ અને ઉષ્ણ છે, માથાના વાળ કાળા કરનાર છે, યોનિ શિથિલ થઈ ગઈ હોય તેનો સંકેત કરનાર છે. (રાજનિધંદુ)

માયુ ઠંડાં અને રૂક્ષ છે; હલકાં અને દીપન કરનાર છે; ગ્રાહી છે અને કફપિત્તને હરનાર છે. (શેઠલ)

પ્રદરમાં પોટલી લેવા માટે માયુ અપાય છે. ગભાશય ફરી ગયું હોય તો તે માયુફલનું ચૂર્ણ બેઆનીભાર જેટલું શીરામાં લપેટીને ખવડાવવાથી લાંબે વખતે ફરિયાદ દૂર થાય છે. ટેનીક એસીડની જગોએ તેને વાપરી શકાય.

Actions and Uses—The galls are astringent and tonic. They constrict the muscular tissue in the walls of the minute vessels, check haemorrhage and cut short local inflammations. The natives use galls combined with pome-granate bark and baras kapur to check haemorrhage and use it locally as a gargle for relaxed throat and as an insecticide for relaxed vagina and rectum.

Khory. II p. 564.

ભાવાર્થ—માયુ ગ્રાહી અને બલ્ય છે. માયુ રક્તસ્રાવને હરે છે અને શેથને હરે છે. માયુ, દાડમની છાલ અને ખરાસકપુર સાથે રક્તસ્રાવમાં દેશીઓ વાપરે છે. યોનિ અને શુદ્ધારની શિથિલતામાં માયુ વાપરવાથી સંકેત થાય છે.

ખેરી. ભા. ૨ પા. ૫૬૪.

ઉદ્ભવ—Indig Drugs p. 264; રૂ. નિ. પા. ૫૭૮.

સાલમાદિ વર્ગ

N. O. Orchideæ.

૩૭૧ સાલમ.

ડૉ. સખારામ અર્જુન તેમના “ જોષિ ફૂઝ ”માં ૩ સાલમનો ઉલ્લેખ કરે છે:—

(૧) *Eulophia vera* (Royal)—ખજરામાં ‘ સાલમચુસળી ’ના નામથી જે વેચાય છે તે ઓસડ આ છે. ડૉ. રોયલ આને જ ઉત્તમ oriental salep માને છે. ધાતુપુષ્ટિ તરીકે આ જ સાલમ બધે વપરાય છે. આ ઉત્તમ જાતનો સાલમ છે.

(૨) *Orchis maculata*—પંજાબી સાલમ. હુકરની ‘ જનરલ સીસ્ટમ ઓફ પ્લાન્ટી ’ના પાન ૧૫ ઉપર-જ્યાં આનું ચિત્ર આપેલું છે—તે ઉપરથી આ નામ લેવામાં આવેલું છે. આ પણ ઉપર પ્રમાણે જ વપરાય છે.

(૩) *Pholidota imbricata* (Tha Pseudo-bulbs)—ખાદશાહી સાલમ. ‘ વાઈટ આઇકોન્સ ’ ટેબલ ૬૦૭માં આનું ચિત્ર છે તે ઉપરથી આ નામ લેવામાં આવ્યું છે. આ હલકી જાતનો સાલમ છે. તે ઘણો સસ્તો વેચાતો મળે છે.

ડૉ. ખર્ડવુડ તેમના ‘ જોષિ પ્રાડક્ટ્સ ’ નામના ગ્રંથમાં આને ડુ’ગળી—*allium*ની જાત ગણે છે, કારણ કે આના કંદને પાણીમાં નાખી મકવાથી તે ફુલે છે ત્યારે તેમાંથી ડુ’ગળી જેવી ગંધ આવે છે. પણ ખરી રીતે તો આ સાલમ કાળુલીઓ કંદકાર તરફથી હિંદમાં લાવે છે.

આ ત્રણ ઉપરાંત ચોથો એક ખનાવટી સાલમ^૧ આવે છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. હિમાલય તરફથી હવા વેચનાર આવે છે તે બીજી હવાઓ સાથે આ જાતનો ખનાવટી સાલમ લાવે છે.

સાલમ વિષે સર જ્યૉર્જ વૉટ તેમના “ Commercial Products of India ” પા. ૬૬૩માં નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

“ The article obtained in the Indian Bazaars has been ascertained to be chiefly the product of several species of *Eulophia*, viz. *E. campestris*, *E. nuda* and *E. virens* (*mankund* or *Lahore*

^૧ Besides these substitutes, an imitation salep, made of potatoes and gum, is largely manufactured for the Indian market.

Indi. Medi. Plants. p. 1243.

salep of the shops), though probably also from the species of a few other genera, and is produced on the hills of Afghanistan, Baluchistan, Persia and Bokhara; but the Nilghiri hills and Ceylon are said to furnish part of the Indian supply. The salep of European commerce is procured chiefly from the Levant, and to some extent from Germany, etc, derived mainly from the tubers of *Orchis macula*. The tubers are dug up after the plant has flowered and the plump, firm ones are washed and set aside, and subsequently strung on threads, scalded, and dried in the sun or by artificial heat. The commercial article is met with in three forms—palmate, large ovoid and small ovoid. ”

હિંદુસ્થાનમાં કાશ્મીર અને લાહોર તરફ *Orchis latifolia*ની ગાંઠો ખોદી કાઢી સાલમ તરિકે વેચવામાં આવે છે. પણ ખરી રીતે હિંદુસ્થાનમાં અત્યારે જે સાલમ આવે છે તે મોટે ભાગે ઇરાન અને લેવન્ટથી જ અંખાઈ માર્ગે હિંદમાં આવે છે. આખુ ઉપર પણ એક જાતની દવા સાલમ નામથી ત્યાંના જંગલીઓ વેચે છે.

ઉદ્ભવ—Indi. Medi. Plants pp. 1241 to 1243.

हरिद्रादि वर्ग

N. O. Scitamineæ.

૩૭૨ અકલબેર.

નામો—અકલબેર (ગુજરાતી); દેવકેલ (મરાઠી); સર્વજન્ય, કિયાવર (હિંદી); સર્વજન્ય, કામાક્ષી (બંગાલી); Indian shot—ઇન્ડીયન શોટ (અંગ્રેજી); Canna Indica—કેના ઇન્ડિકા (લેટીન).

વર્ણન—અકલબેરના છોડવા શેભા માટે ખાગળગીઆમાં ઘણા ઉછેરવામાં આવે છે. એનાં પાન કેળનાં નાનાં ને સાંકડાં પાન જેવાં હોય છે. પુલ લાલ રંગનાં, છોડવાને મથાળે ઘણું કરી આવે છે. ફળ ખડખડાં, એરડી જેવાં અને યુકી ત્રણ ધારવાળાં થાય છે. બીજ કાળા રંગનાં, લીસાં, અળકતાં, બંદુ કની નાની ગોળી જેવાં દેખાય છે. તેથી જ એને અંગ્રેજીમાં Indian shot કહે છે. એનાં ફુલ હનુમાન્ને ચંદાવવામાં આવે છે.

ઉપયોગ—મૂળ સ્વેદલ અને મૂત્રલ હોવાથી તાવ અને શેથમાં વપરાય છે. (એટકીન્સન). તે ઉપલેપક પણ છે. (ઇરવીન). મૂળ દાહક અને ઉષ્ણ મનાય છે. (ફ્લેમીંગ). જ્યારે ઢાર કેઇ એરી ઘાસ ખાઈને આવે છે ત્યારે ફેશીઓ તે ઢારનું પેટ એકને તેને આનાં મૂળ ખરાવે છે. ચોખાના પાણીમાં મૂળને ઉકાળી લઈ પીપર નાખી પાય છે. (ડ્યુરી). બીજ હૃદયને હિતકર અને રોપણ (vulnerary) છે. (બેડન પાવેલ)

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૬૫૩; N. p. ૩૪૯; Watt II p. ૧૦૨; Indi Medi. Plants. p. ૧૨૬.

૩૭૩ હળદર.

N. O. Scitamineæ.

નામો—હરિદ્રા, રત્નનાં, યોષિત્રિયા (સંસ્કૃત); હળદર (ગુજરાતી); હળદ (મરાઠી); હલદી (હિંદી); હલુદ (બંગાલી); અર્શિના (કર્ણાટકી); જરફચોલ (ફારસી); Turmeric—ટર્મેરિક (અંગ્રેજી); Curcuma longa—કરકયુમા લોંગા (લેટીન).

પરિચય— નિશાર્દ્રકદલઃ કન્દઃ પ્રાચ્યસેત્રેષુ જાયતે ॥

ગુણાઃ— હરિદ્રા સ્વરસે તિક્ત્વા રૂક્ષોઘ્ના વિપકુષ્ણત્વ ।

મેહકળ્દૂત્રણાન્ હન્તિ દેહવર્ણવિધાયિની ॥

विशोधनी कृमिहरा पीनसारुचिनाशनी ॥

॥ ध. नि. ॥

हरिद्रा कटुतिक्तोष्णा कफवातास्रकुष्ठनुत् ।

मेहकण्डूघ्नान् हन्ति देहवर्णविधायिनी ॥

॥ रा. नि. ॥

हरिद्रा कटुका तिक्ता रूक्षोष्णा कफपित्तनुत् ।

वर्णा त्वग्दोषमेहास्रशोथपाण्डुघ्नापहा ॥

अरण्याहलदीकन्दः कुष्ठवातास्रनाशनः ॥

॥ भा. प्र. ॥

चरक— १ प्रमेहे—क्षौद्रेण युक्तामथवा हरिद्रां । पिबेद्रसेनामलकीफलानाम् ॥
चि-अ-६.

मुश्रुत— २ कुष्ठे—पीत्वा मासं वा पञ्चांशां हरिद्राम् । मूत्रेणान्तं पापरोगस्य
गच्छेत् ॥ चि. अ-९.

वाग्भट— ३ कफोद्भवायाम् तृष्णायाम्—जलं पिबेत् रजन्वा वा मिदं
सक्षौद्रशर्करम् ॥ चि. अ-६.

चक्रदत्त— ४ श्लेष्मिपदे—रजनीं गुडसंयुक्तां गोमूत्रेण पिबेन्नरः ॥

बंगसेन— ५ मेदशर्करायाम्—यः पिबेद्रजनीं सभ्यक् सगुडां तृषवारिणा ।
तस्याशु चिररूढापि ग्रात्यस्तं मेदशर्करम् ॥

शोढल— ६ कण्डूदां—हरिद्राकल्कसंयुक्तं गोमूत्रस्य पलद्वयम् । पिबेन्नरः काम-
चारी कण्डूपामाविनाशनम् ॥

७ सर्पविषे—हरिद्रे तु हिते ख्याते ताभ्यां नास्ति समं क्वचित् ।
अगदस्तु विषाक्षां प्रलेपादिप्रयोजितः ॥

८ शीतलिकायाम्—चिंचादलेन सहितां रजनीं प्रपिप्य ये शीतलेन
सलिलेन समं पिबन्ति । तेषां भवन्ति न हि शीतलिकाः शरीरे
कार्यं त्विदं प्रथममेव तदुद्भवस्य ॥

वेद्यमनोरमा— ९ वातनाशार्थम्—तैलं लिप्त्वा वातरोगोपशान्त्यै यामादूर्ध्वं शर्वरी-
सूक्ष्मचूर्णम् । लिप्त्वोद्धृत्योद्धृत्य तैलं हरेद्वाग्यामादूर्ध्वं तत्पुन-
र्हन्ति वातम् ॥

વૈદ્યક્રમાં હળદરનો ઉપયોગ--

- ચરક— ૧ પ્રમેહમાં-આંખજાના રસમાં મધ નાખીને હળદરનું ચૂર્ણ પીવાથી પ્રમેહ મટે છે. ચિ. ૬
- સુશ્રુત— ૨ કુષ્ઠમાં-એક માસ સુધી ગોમૂત્ર સાથે ૧ પલ (ચાર તોલા) ની માત્રામાં હળદર પીવાથી કુષ્ઠ કુષ્ઠરોગમાંથી મુક્તિ મેળવાય છે. ચિ. અ. ૯
- વાગ્બટ— ૩ કેકુજન્ય તૃણમાં-હળદરનો કરાથ સાકર અને મધ નાખીને પીવો. ચિ. અ. ૬
- ચક્રદત્ત— ૪ હાથીપગામાં-હળદર અને ગોળ ગોમૂત્ર સાથે પીવાં.
- ભગસેન— ૫ ઇન્દ્રિયમાંથી રેતી જેવો પદાર્થ પેશાબ સાથે પડતો હોય તો તેવા માણસે કાંજ સાથે રહેજ ગોળ નાખીને હળદર પીવી.
- શોઢલ— ૬ કંડૂ-ખુજલી વિગેરેમાં-હમેશાં ૮ તોલા ગોમૂત્ર સાથે હળદરનું ચૂર્ણ પીવાથી ખસ-ખુજલી વિગેરે બધું મટી જાય છે.
- ૭ સર્પવિષમાં-બન્ને હળદર (હળદર અને દારૂહળદર હશે ?) ના જેવું વિષમ્ ઓષધ બીજું કાંઈ નથી. પીવામાં, પ્રલેપમાં, વિગેરેમાં તે યોજવી.
- ૮ શીતળામાં-આંખલીના પાનમાં હળદર વાટવી, અને તે ઠંડા પાણી સાથે પીવી. આથી શરીર ઉપર શીતળા થાય જ નહિ. શીતળા નીકળતા અગાઉ આ પ્રમાણે કરવું.
- વૈદ્યમનોરમા-૯ વાતરોગમાં-પહેલાં તલનું તેલ શરીરે માલીશ કરવું. પછી હળદરનું ચૂર્ણ બધું તેલ શરીરમાં શોષાઈ જાય ત્યાં સુધી સારી રીતે ઘસવું. આમ કરવાથી વાતરોગ શાંત થઈ જાય છે.

વક્ત્રવ્ય—ચરકે લેખનીય, કુષ્ઠ, કષ્ઠ, અને વિષમ્ હશેમાનિમાં હળદરનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. નિઘંટુકારોએ કર્પૂરહરિદ્રા અને વનહરિદ્રાનો પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે. C. aromatica ને કર્પૂરહરિદ્રા કહેવાય. વનહરિદ્રા જંગલમાં થતી હળદર માટે હશે.

અભિપ્રાય—“ હિંદુસ્તાનની કારમાઠોપીયાનો એડીટર હળદરના બનાવેલા ક્વાથને માટે તેના પક્ષમાં યોદ્ધા કહે છે કે આંગ્રો દુખવા આવી હોય એના ઉપર આ અસરકારક ઉત્તમ ઔષધ છે. વળી કહે છે કે તે દુખાવો બંધ કરવાને માટે ઘણું જ અકસીર છે. સળેખમના વ્યાધિમાં નાકમાંથી નીકળતો

સાવ વધારે લાવવા તેમ જ વરમમાંથી મુક્તિ મેળવવા આની ધુમાડી દેવામાં આવે છે. ”

“આનાં મૂળીયાં સૂકવી તેનું ચૂર્ણ કરી ખાંસીના વ્યાધિમાં ૩૦ થી ૪૦ ગ્રેન સુધી આપવામાં આવે છે. [સિવિલ સર્જન. જે. એ. ડરસન, એમ. બી. બીજનુર]. હળદરના ચૂર્ણને અંગારા ઉપર નાખી વીંછીના કંથ ઉપર થોડી મીનીટ તેની ધુમાડી દેવામાં આવે છે. શિરોવ્યથાના દરદોમાં હળદરની લેપડી બનાવી માથા ઉપર લગાવવામાં આવે છે. આને તાજે રસ ઠંડક આપનારો છે. હીસ્ટીરીયાની ખેંચતાણમાં આની ધુમાડી દેવામાં આવે છે. (આસી સર્જન ડી. એન. ઘોષ. મીરત). ગરમ દુધની સાથે હળદર અને તીખાં પીવાથી તાવની સાથેનું સળેખમ હોય તો મરી જાય છે (સરજન. મેજર લાઈનલ બીચ. કોકોનોડા). સળેખમની શરૂઆતમાં હળદરનો ધુમાડો આપવામાં આવે છે. આ ધુમાડીનો નાહ ઘણે ભાગે રાત્રે લેવાય છે અને તે પછી થોડા કલાક સુધી પાણી આપવામાં આવતું નથી. આ ક્રિયાથી સળેખમ તુરત જ ખંધ થઈ જાય છે. (નારાયણ મીસર. કેહીખજર હીસ્પે-સરી. હોસંગાખાદ).

Actions and Uses—Tonic and aromatic, given in jaundice and in chronic bronchitis. When mixed with til-tela it is applied to the whole body to prevent skin eruptions. With Kali-chuno, the powder of it is applied to bruises, sprains, contused wounds, black eye with relief. A paste of it stops bleeding from leech-bites. A decoction of it is used as a cooling lotion in conjunctivitis. Boiled in milk and sweetened with sarkara, turmeric is a popular remedy for cold. Fumes of burning turmeric passed into the nostrils relieve coryza. Internally halad is given in affections of the liver and jaundice. On account of its yellow colour, cloth dipped in its paste is employed as an eye-shade. It is used in urinary diseases, and with saji-khar as an internal application to reduce indolent swellings.

R. N. Khory. Vol. II. p. 595.

ઉદ્ભવ—૩. નિ. પા. ૨૫; વનસ્પતિ શુભાદર્શ પા. ૬૬૫; Indig. Drugs p. 107; Indi. Medi Plants p. 1250.

૩૭૪ ૫૬૬ચુરો.

N. O. Scitamineæ.

નામો:—કર્ચૂર: , ગંધમૂલ: , શઠી, દ્રાવિઢ: (સંસ્કૃત); કચુરો, ૫૬૬ચુરો (શુભરાતી); કચોરા (મરાઠી); Long zedoary-લોંગ ઝીડોઅરી (અંગ્રેજી); Curcuma zedoaria-કરકચુમા ઝેડોઅરીયા (લેટીન).

પરિચય—

વર્ષામવો હરિદ્રામદલ: કંદી સુગંધિક: ।

દૃઢ: શુભ્રો ન ચ સ્નિગ્ધ: શુભ: કર્ચૂરકો મત: ॥

॥ શિષદત્ત: ॥

ગુણ:—

કર્ચૂરો દીપનો રુચ્ય: કટુતિત્તક એવ ચ ।

સુગંધિ: કટુપાક: સ્યાત્ કુષ્ઠાશોત્રણકાસનુત્ ॥

ઉષ્ણો લઘુ: હરેત્ શ્વાસગુલ્મવાતકફકૃમીન્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

કર્ચૂરો દીપનો રુચ્ય: કુષ્ઠાશોત્રણકાસનુત્ ।

ઉષ્ણો લઘુર્જયેત્ શ્વાસગુલ્મવાતકફકૃમીન્ ॥

॥ મ. નિ. ॥

કર્ચૂર: કટુતિત્તોષ્ણ: કફકાસવિનાશક: ।

મુસલવૈશ્યજનનો ગલગંડાદિદોષનુત્ ॥

રોચન: કટુપાકોઽસ્તપિત્તકૃત્ કફવાતહૃત્ ।

કાસશ્વાસકૃમિહ્રીહકુષ્ઠાશોત્રણગુલ્મહૃત્ ॥

॥ ગ. નિ. ॥

કર્ચૂરો મરુદામણો દીપનો રક્તપિત્તકૃત્ ।

અર્જાર્ણજરણશ્વાસેષ્વપસ્મારેઽપિ પૂજિત: ॥

વનપ્રિયો ગંધસારસ્તુ અર્જાર્ણજરણ: પર: ॥

॥ રા. નિ. ॥

વર્ણન—કચુરાના છોડ હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગોમાં મળી આવે છે. તેનાં પત્ર હળદરને મળતાં આવે છે. છોડની નીચે આંબાહલદર સરખો કંદ થાય છે તે હવા તરિકે વપરાય છે. તેમાં સુગંધ છે, માટે તેને “ ગંધમૂલ ” કહે છે. રૅંકસબર્ગ કહે છે કે આ છોડ ચિતાગાંગનો સ્થાનિક છે. એઈન્સલીના કહેવા પ્રમાણે હિંદુસ્તાન, કેચીનચીન અને ઓસ્ટ્રેલિયાના તે સ્થાનિક છે.

ગુણ-ઉપયોગ—ઘણા જુના વખતથી આનો હવા તરિકે ઉપયોગ કર-
નિ. ૫૯

વામાં આવે છે. આનો રસ કડવો અને તીખો છે; દીપન, પાચન, સુગંધિ, ઉષ્ણ, અને મ્હેં સાક્ કરનાર છે. કુષ્ઠ, અર્શ, વલ્લ, કાસ, શ્વાસ, શુદ્ધ, વાત, કફ અને કૃમિમાં તે હિતકારી મનાય છે. ગમે તેવું અણુર્ષુ તોડવામાં તેની ખ્યાતિ સારી છે. અપરમાર અને શ્વાસમાં પણ તે પ્રશસ્ત ઔષધ છે. તે વાયુને પણ મટાડનાર છે.

નવ્યમત—આનો ગાંઠોવાળાં મૂળીયાંનો કંકડો કફ પાડી નાખવાને માટે મોંઢામાં રાખી ચવરાવવામાં આવે છે. (આ. સરજન. આનંદચંદ્ર મુકરજી. નાખોલી.). ઉપલેપક, કફન અને ઉત્તેજીત કરવાને સાડે આજું આશરે ૧ ડામ ચૂર્ણ આપવામાં આવે છે. (સી. સરજન. મેકોનેડી. એમ. ડી. શાહજ-હાનપોર). આ બજારનો કચુરો અંગરાગ બનાવવાનું સુવાસિત દ્રવ્ય છે અને તે આમડીનાં જીનાં ફરદોને મટાડવા માટે વપરાય છે. તે પીવાથી તાવ અને સળેખમમાં મક્ક ઉત્તેજક અને સ્ટીમ્યુલન્ટ છે. (સખારામ અરબુન). ગવૈયા લોકો ચીકણું થુંક તથા ગળું સાક્ કરવા સાડે મ્હેંમાં કચુરો રાખે છે. વાયુ-નળિકાના ઉપલા ભાગમાં અથવા તેના દ્વારમાં વરમ થયો હોય તો તે મટાડવા સાડે મ્હેંમાં રાખવાને કામમાં આવે છે. કફ અને ઉધરસ મટાડવા માટે તેનો ઉકાળો સાકર, તીખાં અને જેડીમધ સાથે મેળવીને લેવાય છે. (સીવીલ સરજન થૌરંટન. મોંગીર.)

વક્તવ્ય—આનો એક પણ સ્વતંત્ર ઉપયોગ મ્હેંને ચરકસુશ્રુતમાંથી તેમજ ગદનિગ્રહ, વૃંદ વિગેરેમાંથી પણ મળ્યો નથી. ચરક એને હિક્કાનિગ્રહણ અને શ્વાસહર દશેમાનિમાં ગણાવે છે. “ પાઠા તૃષા શઠી...વિચાદ્ ગ્રાહિ ત્રિદો-વધ્નમ્ ”—શાકની ગણતરી કરાવતી વખત આમ લખેલું છે. અર્શમાં અને અતિસારમાં શઠીશાક હિત ગણાવ્યું છે. વાતવ્યાધિમાં, હૃદ્રોગમાં, કાસમાં, ગ્રહણીમાં, જ્વરમાં, રાજ્યક્ષમામાં અને શુદ્ધમાં બીજાં સાથે પટ્કચુરો છુટ્થી વપરાયો છે—કાસમાં સર્વથી વિશેષ. જીવનના પાઠમાં, અગરત્યહરીતકીના પાઠમાં અને અમૃતપ્રાશઘૃતમાં પણ ‘ શઠી ’ નાખવામાં આવેલું છે. ઉદરમાં નારાયણચૂર્ણના પાઠમાં શઠી વપરાયલું છે. સુશ્રુતમાં ક્રૂત જ્વર, શુદ્ધ અને શ્વાસકાસમાં બહુ જ ઓછી જગોએ તે વપરાયલું જણાય છે. જ્વરમાં શઠ્યાદિ ક્વાથ અને બ્રહ્મ્યાદિ ક્વાથ મશજૂર છે. તે બન્ને ક્વાથોમાં પટ્કચુરો યોજાયલો છે. એના દીપન પાચન શુષ્ણને લીધે તે સંગ્રહણીમાં પણ યોજાયલો છે.

૩૭૫ આંબાહળદર.

N. O. Scitamineæ.

નામો—આમ્રગંધહરિદ્રા, અમ્લનિશા, આમ્લનિશા, વનહરિદ્રા (સંસ્કૃત); આંબાહળદર (ગુજરાતી); આંબેહલદ (મરાઠી); આંબાહલદી (હિંદી); Mango ginger-મેંગો જીન્જર (અંગ્રેજી); Curcuma amada-કરકચુમા અંમેડા (લેટીન).

પરિચય—

દાર્વામિદામ્રગંધા ચ સુરભિ દારુદારુ ચ ।

કર્પૂરો પદ્મપત્રા સ્યાત્ સુરીમત્સુરતારકા ॥

॥ આ. પ્ર ॥

ગુણા:—

આમ્રગંધહરિદ્રા યા સા શીતા વાતલા મતા ।

પિત્તહૃન્મધુરા તિક્ત્તા સર્વકંઙ્કુવિનાશિની ॥

વાતરક્તં ગરં હન્તિ વૃષ્યા સ્યાત્સન્નિપાતજિત્ ।

અમ્લા રુચિપ્રદા લઘ્વી દીપની ચ વરા સરા ॥

કર્મં ષોઘ્રવ્રણં કાસં શ્વાસં હિકાં જ્વરં જયેત્ ।

અભિષાતમવં શોથં લેપાચ્છીઘ્રં વિનાશયેત્ ॥

શોલી વનહરિદ્રા સ્યાત્ વનારિષ્ટયવશોલિકા ।

શોલિકા કટુકા ગૌલ્યા રુચ્યા તિક્ત્તાસિદીપની ॥

॥ રા. નિ ॥

વાયુર્ન—“ આ છોડ બંગાળામાં અને બીજા કેટલાક પહાડો ઉપર જંગલી રીતે ઉગેલા પુષ્કળ મળી આવે છે. નર્ન સાહેબ, કેંકણમાં પણ એ વર્ષાઋતુમાં સર્વત્ર ઉગે છે એમ જણાવે છે. (બુઓ-નર્ન પા. ૩૩૫). તેનાં પાંદડાં કમળના સરખાં થાય છે, વરસાદના પાછળના અર્ધો ભાગ પછી તેમાં ફુલો આવે છે. આ છોડની નીચે ગાંઠો થાય છે તે હવા તરિકે વધરાય છે. સ્વાદ મધુર, તુરો અને કાંઈક કડવો હોય છે. તેની ગંધ આંબાના પાનના રસના જેવી હોય છે અને તેથી તેને “ આમ્રગંધા ” કહેવામાં આવે છે. ”

(‘ વનરપતિ ગુણાદર્શ ’)

ગુણ અને ઉપયોગ—આંબાહળદર ઠંડી છે, તેથી વાયુને કરનાર અને પિત્તને હરનાર છે. તે હરેક બાતની ખરજને મટાડે છે; વાતરક્ત અને વિષને મટાડે છે; સન્નિપાતજિત્ પણ કહેવાય છે. તે અમ્લ છે તેથી રૂચિપ્રદ છે; હલકી છે, અગ્નિ દીપન કરનાર છે, હસ્ત સાફ લાવનાર છે. ઉગ્ર વૃષ્ય, શ્વાસ,

કાસ, હિક્કા, જવર અને વાગવાથી થયેલો સોજો-વિગેરેને તે મટાડે છે. કંઈ પણ વાગવાથી લોહી જામી ગયું હોય તો તે ઉપર આંખાહળદરનો લેપ કરવાથી જામી ગયેલું લોહી વીખરાઈ જાય છે અને સોજો મટે છે. લોહી વાગ્યા ઉપર આંખાહળદર, મેંઢાલકડી, સાજીખાર વિગેરેને ગરમ કરીને ચોપડે છે. ગાંઠો લીલી હોય ત્યારે લોહી તેનો અથાણા તરિકે ઉપયોગ કરે છે એમ કહેવાય છે.

વૃક્ત્ય—ચરક, સુશ્રુત, વાગ્બટ વિગેરે પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી આંખાહળદરનો ઉલ્લેખ મળી આવતો નથી. ધન્વન્તરિનિધંદુમાં, રાજનિધંદુમાં અને ભાવપ્રકાશમાં આનો ઉલ્લેખ જણાય છે.

Medicinal Uses—The dried rhizome is used as a carminative and aromatic adjunct to other medicines. It is also used externally, bruised in oil, as an application in sprains and bruises. (Indigenous Drugs of India).

નોંધ—C. Aromatica ને ડૉ. કીર્તિકર ગુજરાતી નામોમાં કપુરકાચલી અને સંસ્કૃતમાં (વનહરિદ્રા) જણાવે છે. આંખાહળદરને તેઓ C. amada કહે છે.

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. Plants p. 1249; વનસ્પતિ ગુણાદર્શ પા. ૩૪૬; રૂ. નિ. પા. ૨૬; N. p. 335; Indig. Drugs p. 106

૩૭૬ કપુરકાચલી.

N. O. Scitamineæ.

નામો—શઠી, ગંધાલુ, સુગંધમૂલા (સંસ્કૃત); કપુરકાચલી (ગુજરાતી); કપૂરકચરી (મરાઠી); ગંધપલાશી (હિંદી); *Hedychium spicatum*—હેડીચીયમ સ્પાઈકેટમ (લેટીન).

પરિચય— શઠી વિસ્તીર્ણવહ્ની સ્યાત્ સુગંધા ગંધમૂલિકા ।

॥ શિવદત્તઃ ॥

શટચાં શઠીપલાશશ્ચ જ્ઞેયા ધૃત્યપલાશિકા ।

સુગંધમૂલા ગંધાલી ષડ્ગ્રન્થા સુવ્રતાવધૂ ॥

સોમસંભવા....હિમોદ્ભવા, સુગંધા, ગંધમૂલિકા ॥

॥ રા. નિ ॥

ગુણા :— ભવેદ્ગંધપલાશી તુ કષાયા ગ્રાહિણી લઘુઃ ।

તિક્ત્વા તીક્ષ્ણા ચ કટુકા હૃષ્ણાસ્યમલનાશિની ॥

આમકાસત્રણશ્વાસજ્વલહિધ્માગ્રહાપહા ।

ગુલ્મં રક્તરુજં વાતં ત્રિદોષં ચ ઝવરં હરેત ॥

વક્તવ્ય—ષટ્કચુરો—Curcuma zedoary—અને કપુરકાચલી એક જ નૈસર્ગિક વર્ગની સુગંધી વસ્તુઓ છે. રાટી, રાટી, શબ્દો ષટ્કચુરા માટે વપરાય છે; પણ શિવહત્તે બન્નેનો ભિન્ન ભિન્ન પરિચય આપ્યો છે છતાં નામ બન્નેનું રાટી કાયમ રાખ્યું છે. ષટ્કચુરાના છોડ થાય છે, જ્યારે કપુરકાચલીના પેલા થાય છે. તે સુગંધી પદાર્થ છે. તેના કંઠના નાના નાના ટુક કરી સૂકવે છે અને બબ્બરમાં તે વેચાતા મળે છે. અળીલઆદિ ખુશબો કરવા માટે તેનો ઉપયોગ થાય છે. આ હિમાલયમાં થાય છે.

ગુણ—ઉપયોગ—કપુરકાચલી કષાય, આહી, લઘુ, તિક્ત, તીક્ષ્ણ, કટુ, ઉષ્ણ, મલનાશક છે; આમ, કાસ, ઘણું, ધ્યાસ, ચૂલ, હેડકી, ગુલ્મ, વાત વિગેરેને હણનાર છે. સ્વ. તિલકચંદ તારાચંદ વૈદ્ય કપુરકાચલીનો ઉપયોગ ઉલટી, હેડકી, હીસ્તીરીયા, વરાધ વિગેરે ઉપર કરવા કહે છે, અને તે કંઈક અંશે કામ પણ કરે છે.

ડૉ. કીર્તિકર કહે છે કે આ છોડને કપુરકાચલી કહેવી એ ભૂલ છે. ખરી કપુરકાચલી એ Komperdie galanga છે. મરાઠી નામ સોનટક્કા (H. spicatum) છે.

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૨૮; Indi. Medi. Plants p. 1254.

૩૭૭ આદુ—સુંઠ.

N. O. Scitamineæ.

નામો—આર્દ્રક, શૃંગવેર, વિશ્વમૈષ્ણ, નાગર (સંસ્કૃત); આદુ (ગુજરાતી); જાંજર રૂટ (અંગ્રેજી); Zinziber officinale—ઝીંઝીબર ઓફીસીનેલ (લેટીન).

ગુણા:—

કટૂષ્ણમાર્દ્રકં હૃદયં વિપાકે શીતલં લઘુ ।

દીપનં રુચિદં શોકકફકઠામયાપહમ્ ॥

કફાનિલહરં સ્વર્થં વિશ્વગ્ધાનાહશૂલજિત્ ।

કટૂષ્ણં રોચનં વૃષ્યં હૃદયં ચૈવાર્દ્રકં સ્મૃતમ્ ॥

॥ ધ. નિ; રા. નિ. ॥

स्निग्धोष्णा कटुका शुण्ठी वृष्या शोथकफारुचीः ।

हन्ति वातोदरश्वासपाण्डुश्लीपदनाशिनी ॥

॥ ध. नि. ॥

शुण्ठी कटूष्णा स्निग्धा च कफशोफानिलापहा ।

शूलविबन्धोदराध्मानश्वासश्लीपदहारिणी ॥

॥ रा. नि. ॥

शुण्ठी रुच्यामवातघ्नी पाचनी कटुका लघुः ।

स्निग्धोष्णा मधुरा पाके कफवातविबन्धनुत् ॥

वृष्या स्वर्या वमिश्वासशूलकासहृदामयान् ।

हन्ति श्लीपदशोथार्शानाहोदरमारुतान् ॥

आग्नेयगुणभूयिष्ठात् तोयांशं परिशोष्य यत् ।

संगृह्णाति मलं तत्तु ग्राहि शूठचादयो यथा ॥

विबन्धभेदिनी या तु सा कथं ग्राहिणी भवेत् ।

शक्तिर्विबन्धभेदे स्यात् यतो न मलपातने ॥

॥ भा. प्र. ॥

चरक—

१ मूत्रमार्गात् सरुजं रक्तस्रुतौ—....नागरकैः शृतं वा....पयः

....प्रयोज्यं सितया ॥ चि. ४-८२.

२ अर्शःसु—सनागरं चित्रकं वा शीघ्रयुक्तं प्रयोजयेत् ॥

चि. अ-९.

३ अतिसारे—हीबेरशृंगवेराभ्यां पक्वं वा पाययेज्जलम् ॥

चि. अ-१०

४ क्षतक्षीणे—....कल्पोऽथ शुण्ठीमधुकयोस्तथा ॥ चि. अ-१६

५ शोथे—प्रयोजयेदार्द्रकनागरं वा तुल्यं गुडेनार्धपलाभिवृद्ध्या ।

मात्रापरं पञ्चपलानि मासं जीर्णे पयोयूषरसान्नभोक्ता ॥ गुल्मो-

दरार्शःश्वयथुप्रमेहान् श्वासप्रतिश्यालसकाविषाकान् । सकामलां

शोषमनोविकारान् कासं कफं चैव जयेत्प्रयोगः ॥

चि. अ-१७-४४-४९.

- ६ उदरे—शृंगवेराद्रकरसः पाने क्षीरसमो मतः । तैलं रसेन तेनैव सिद्धं दशगुणेन वा ॥ चि. अ-१८.
- ७ आमपाचनार्थे—नागरञ्चोष्णवारिणा ॥ चि. अ-१९.
- सुश्रुत— ८ कर्णशूले—कर्णशूले तु शृंगवेररसं तैलमधुसंसृष्टं सैन्धवोपहितं सुखोष्णं कर्णे दद्यात् ॥ चि. अ-५.
- ९ कामलायाम्—....कामलिनां....हिता ।....सगुडा शुण्ठी ॥ उ. अ-४४.
- १० गुल्मे—पिबेन्निवृत्तागरं वा ॥ उ. अ-४२.
- वाग्भट— ११ कर्णशूले—....आर्द्रकस्य स्वरसः श्रेष्ठः कटूष्णः कर्णपूरणे ॥ उ. १८-१२.
- वृन्द— १२ सन्निपातज्वरे—आर्द्रकस्वरसोपेतं सैन्धवं कटुकत्रयम् । आकण्ठं धारयेदास्ये निष्ठीवेच्च पुनः पुनः ॥ तेनास्य हृद्गतः श्लेष्मा मन्या-
पार्श्वशिरोगलात् । लीनोऽप्याकृष्य वा शुष्को लाघवं चास्य जायते ॥ पर्वमेदो ज्वरो मूर्च्छा निद्राकासगलामयाः । मुक्ताक्षि-
गौरवं जाड्यमुत्क्लेशश्चोपशाम्यति ॥ ॥ ज्वराधिकारे ॥
- १३ अग्निसंदीपनार्थे—भोजनाग्रे सदा पथ्यं जिह्वाकंठविशोधनम् । अग्निसंदीपनं हृद्यं लवणार्द्रकभक्षणम् ॥ ॥ अजीर्णाधिकारे ॥
- १४ अजीर्णे—गुडेन शुंठीमथवा....आमेष्वाजीर्णेषु गुदामयेषु वर्जो-
विबन्धेषु च नित्यमद्यात् ॥ । अजीर्णाधिकारे ।
- १५ आमवाते—शुंठीगोक्षुरककाथः प्रातः प्रातर्निषेवितः । सामे वाते कटीशूले पाचनो रुग्विनाशनः ॥ ॥ आमवाताधिकारे ॥
- १६ ग्रहण्याम्—घृतं नागरकल्केन सिद्धं वातानुलोमनम् ॥ ग्रहणी-
पाण्डुरोगघ्नं स्निहिकासज्वरापहम् ॥ । ग्रहण्यधिकारे ।
- १७ हिकायाम्—....नागरं गुडसंयुक्तं हिकाघ्नं नावनत्रयम् ॥ ॥ हिकाश्वासाधिकारे ॥
- १८ उरुस्तंभे—....अथ नागरम् । उरुस्तंभे पिबेत् मूत्रैः दशमूढ-
रसेन वा ॥ । उरुस्तंभाधिकारे ।

- १९ हृद्रोगे—नागरं वा पिबेदुष्णं कषायं चाग्निवर्धनम् । कासश्वासा-
निलहरं शूलहृद्रोगनाशनम् ॥ (हृद्रोगाधिकारे)
- २० श्लेष्मिपदे—....पिबेदेवं वा नागरं....॥ ॥ श्लेष्मिपदाधिकारे ॥
- चक्रदत्त — २१ अतिसारे—कृत्वालवालं सुदृढं पिष्टैर्वामलकैर्भिषक् । आर्द्रक-
स्वरसेनाशु पुर्येक्षाभिमण्डलम् । नदीवेगोपमं घोरं अतिसारं
निरोधयेत् ॥ अतिसारचिकित्सा ॥
- २२ कासे—स्वरसं शृंगवेरस्य माक्षिकेण समन्वितम् । पाययेत्
श्वासकासघ्नं प्रतिश्यायकफापहम् ॥ कासचि० ।
- २३ शिरोरोगे—नागरकल्कविमिश्रं क्षीरं नस्येन योजितं पुंसाम् ।
नानादोषोद्धूतां शिरोरुजां हन्ति तीव्रतराम् ॥ शिरोरोगचि०
- शार्ङ्गधर— २४ आमोतिसारसंभवायां पीडायाम्—चूर्णं किञ्चित् घृताभ्यक्तं
शुण्ठ्या एरण्डजैर्दलैः । वेष्टितं पुटपाकेन विषचेन्मन्दबल्लिना ॥
तत उद्धृत्य तच्चूर्णं ग्राह्यं प्रातः सितान्वितम् । तेन यान्ति शमं
पीडा आमोतिसारसंभवाः ॥
- २५ वृषणवाते—आर्द्रकस्वरसः क्षौद्रयुक्तो वृषणवातनुत् ॥
- भावप्रकाश— २६ विषमज्वरे—महाबलामूलमहोषध्याभ्याम् काथो निहन्त्याद्विष-
मज्वरं हि । शीतं सकम्पं परिदाहयुक्तम् विनाशयेत् द्वित्रिदिन-
प्रयोगान् ॥
- २७ विशुचिकायाम्—बिल्वनागरनिःकाथो हन्याच्छर्द्धिविशुचिकाम् ॥
- २८ खर्जूरशृंगाटकानिभक्षणाज्जाते अतिसारे—खर्जूरशृंगाटकयोः
प्रशस्तं विश्लेषधम् ॥
- २९ शीतपित्ते—आर्द्रकस्य रसः पेयः पुराणगुडसंयुतः ।
शीतपित्तापहः श्रेष्ठो बल्लिमान्धविनाशनः ॥
- शोढल — ३० ग्रहणयाम्—अतिसारसंहरणमग्निहितं ग्रहणीविकारगुदकीलहरम् ।
जठराग्निजोषगररुक्शमनं सुमहोषणं जयति तक्रशुतम् ॥

૩૧ આમવાતે શુંઠીઘૃતમ્—

નાગરકાપકલ્કામ્યાં ઘૃતપ્રસ્થં વિપાચયેત્ ।

અતુર્ગુણેન તેનાથ કેવલેનોદકેન વા ॥

વાતરક્તપ્રશમનમગ્નિસંદીપનં પરમ્ ।

નાગરં ઘૃતમિત્યુક્તં કંઠચામશૂલનાશનમ્ ॥

૩૨ વૃશ્ચિકવિષે—નાગરં વારિણા ઘૃષ્ટં નરાણાં નસ્યકર્મણિ । વિષં

વૃશ્ચિકદણનાં હરેદેકં પ્રમાવતઃ ॥

૩૩ અર્ઘ્વસિ ગુહાર્દ્રકયોગઃ—ગુહાર્દ્રકં ભક્ષયિત્વા મદિરાતર્પણં પિબેત્ ।

સસ્નેહૈઃ સક્તુભિઃ યુક્તં વદ્ધવિદ્ ગુદજાતુરઃ ॥

૩૪ મૂર્ચ્છાયામ્—....ગુહાર્દ્રકં પ્રાતઃ । સપ્તાહાત્પશ્યન્નુજો મદમૂર્ચ્છા—

કામલોન્માદાન્ ॥

રાજમાર્તણ્ડ— ૩૧ ક્ષુદ્રોધાર્થ—

પ્રાતર્થવક્ષારમહૌષધામ્યાં ચૂર્ણેન તુલ્યેન વિમિશ્રિતં યઃ ।

લેહિ ઘૃતં તસ્ય ન શામ્યતિ ક્ષુદ્ધો વા પિવત્યુષ્ણજલેન શુંઠીમ્ ॥

આત્રા—સ્વરસ ૧ થી ૨ તોલા; ચૂર્ણ બેઆનીભારથી ૫૦ તોલા.

વૈદ્યકમાં આહુ—સુંઠનો ઉપયોગ

અરક—

૧ વેદના સાથે પેસાળ વાટે લોહી પડતું હોય તો—

બકરીના દુધ શેર ૧૦૦ માં ૫૦ તોલા સુંઠનું ચૂર્ણ નાખી,
સાકર નાખીને, ઉકાળીને પી જવું. ચિ. ૪-૮૨.

૨ અર્શમાં—ચિત્રાનું મૂળ અને સુંઠ—બન્ને પકાવેલા શેરડીના

રસ સાથે પીવાં. ચિ. અ. ૬.

૩ અતિસારમાં—વાળો અને આહુ નાખીને પકાવેલું પાણી પીવું.

ચિ. ૧૦.

૪ ક્ષત પડતું હોય અને સૂકાતો હોય તો—સુંઠ અને

જેઠીમધનું ચૂર્ણ સમાન વજનને દુધ સાથે પીધા કરવું.

ચિ. અ.—૧૬.

૫ સોળ ચંદયા હોય તેમાં—આહુ અને ગોળ સમાન ભાગે

ખાવાતું થઈ કરવું. હમેશાં બપોલે તોલા પ્રમાણ વધારતા

જવું. એટલે કે આજે ૧૦ તોલા આહુ અને ૧૦ તોલા ગોળ

ખાવાં, તો આવતી કાલે ૧૥ તોલો આદુ અને ૧૥ તોલો ગોળ ખાવાં. આમ બંને તોલો વધારતા જવું. જ્યારે પાંચ પલ એટલે ૨૦ તોલો જેટલી માત્રા હમેશની થાય ત્યારે અટકવું, અને પાછું ઉતરવું. આ પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે દવા સારી રીતે પચી જાય એટલે દુધ, યૂષ, રસ અને ભાત વિગેરે ખાવાનું છે. આ પ્રયોગથી ગુદમ, ઉદર, મસા, સોજા, પ્રમેહ, શ્વાસ, સળેખમ, કાલેરા, કમળો, શોષ, મનોવિકાર, કાસ, કફ, વિગેરે મટે છે. ચિ. ૧૭-૪૪-૪૫.

૬ ઉદરમાં-આદાનો રસ અને દુધ સમાન ભાગે પીવું. અથવા તેલથી ૬૨ ઘણા આદુના રસમાં તેલ પકાવીને લેવું, અને તે ઉપયોગમાં લેવું. ચિ. અ.-૧૮.

૭ આમપાચન માટે-ગરમ પાણી સાથે સુંઠ તો. ૦૧ ફાકી જવી.

મુદ્ધત— ૮ કાનમાં ચસકા મારતા હોય અથવા તો કાનમાં દુખાવો થતો હોય તો-આદુનો રસ, થોડુંક તેલ, થોડુંક મધ અને સિંધાલુષ-આ બધું ભેગું કરીને સ્હેજસાજ ગરમ કરીને કાનમાં ટીપાં નાખવાં ચિ. અ. ૫.

૯ કમળામાં-ગોળ સાથે સુંઠનું સેવન કરવું. ઉ. અ. ૪૪.

૧૦ ગુદમમાં-નસોતર અને સુંઠ પાણી સાથે ફાકવાં. ઉ. અ. ૪૨.

વાગ્બટ— ૧૧ કણ્વશૂળમાં-આદુના રસને સ્હેજ ગરમ કરીને કાનમાં તેવું ટીપું મૂકવું. ઉ. ૧૮-૧૨.

વૃંદ— ૧૨ સન્નિપાતજ્વરમાં-આદુના રસના સિંધાલુષ અને ત્રિકટુ (સુંઠ, મરી, પીપર) નાખીને મ્હોંમાં ડોગળા ભરવા. ડોગળા વારંવાર ભરવા અને વારંવાર શુક્રી કાઢવા. આ પ્રમાણે કરવાથી ગળાના પાછલા ભાગમાં, બન્ને પડખામાં, માથામાં, ગળામાં બાજેલો સુકો કફ બહાર ખેંચાઈ આવશે; ફરફીને તેનું શરીર હલકું જણાશે. પર્વલેહ (સાંધા દુખતા હોય તો), જ્વર, મૂઝછો, નિદ્રા, ખાંસી, ગળાના રોગો, મ્હોંની ચીકાશ, આંખોનું ભારેપણું, શરીરની જડતા, માળ વિગેરે સાંત થઈ જાય છે. (જ્વરાધિકાર)

૧૩ અગ્નિ વધારવા માટે-લોજન પહેલાં હમેશાં સિંધાલુષ નાખીને આદુનું કચુંબર ખાવું. જીભ અને કંઠ શુદ્ધ થાય

છે, જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે અને ખોરાક ઉપર ઠીક રૂચિ થાય છે.

(અભ્યુષધિકારમાં).

૧૪ અભ્યુષ્માં-અભ્યુષ્ હોય, મસા હોય અને ઝાડો બહુ જ બ'ધાધને આવતો હોય તો ગોળ અને સુંઠ સમાન વજને હમેશાં ખાવાં.

૧૫ આમવાતમાં-ગોખરૂ અને સુંઠનો ક્વાથ સવારે સવારે પીધા કરવો. આમવાત, કટીશૂલ-ની પીડા નાશ પામશે અને દોષનું પાચન થશે.

૧૬ અહણીમાં-સુંઠના કલ્કથી ઘી પકાવી લેવું. એ ઘી વાયુનું અનુલોભન કરનાર છે; અહણી, પાંડુ, શ્લીહ, કાસ અને જ્વરને હરનાર છે.

૧૭ હેડકીમાં-સુંઠ અને ગોળનું નરય આપવાથી હેડકી બેસી જાય છે.

૧૮ ઉરસ્તંભમાં-ગોમૂત્ર સાથે અથવા નશભૂળના રસ સાથે સુંઠ પીવાથી ઉરસ્તંભ મટે છે.

૧૯ હૃદ્રોગમાં-સુંઠનો ગરમાગરમ કાઢો પીવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, કાસ, શ્વાસ, વાયુ મટે છે અને શૂળ તથા હૃદ્રોગ નાશ પામે છે.

૨૦ શ્લીષ્પદમાં (હાથીપગમાં)-ગોમૂત્ર સાથે સુંઠ લેવી.

ચક્રદત્ત— ૨૧ અતિસારમાં-નદીના વેગ જેવો ઝાડો થતો હોય અને તે ન જ અટકતો હોય તે. આંબળાંનું બારીક ચૂર્ણ પાણીમાં વાટીને ડુંઠીની આસપાસ તેની પાળ બનાવવી. પછી એની અંદર (ડુંઠીની આસપાસ પાળ કરી હોય તેમાં) આદુનો રસ ભરવો અને રાખી મૂકવો. આથી ઝાડો તુરતજ અટકી જાય છે.

૨૨ ખાંસીમાં-આદુનો રસ મધ નાખીને પીવાથી શ્વાસ, ખાંસી સળેખમ અને કફ મટે છે.

૨૩ માથાના રોગમાં-સુંઠના કલ્કથી દુધ પકાવી લેવું. આ દુધનું નરય લેવાથી ગમે તેવી તીવ્ર શિરોરૂબ મટે છે.

શારંગધર—૨૪ આમાતિસારની પીડામાં-સુંઠના ચૂર્ણને રહેજસ્ફાળ ઘીનું મેવણુ આપીને ઉપર એરંડાનાં પાતરાં વીંટાળી પુટપાક આપવો. પછી તે સુંઠનું ચૂર્ણ લઈ લેવું. તેને

સવારમાં સાકર નાખીને પીવાથી આમાતિસારની પીડા મટી જાય છે.

૨૫ વૃષણુવાતમાં—આદુનો રસ, મધ સાથે લેવાથી વૃષણુવાત મટે છે. વૃષણુ એટલે અંડ (testicles).

ભાવપ્રકાશ—૨૬ વિષમજ્જવરમાં—મહાબલ્લાનાં મૂળ અને સુંઠ—એ બન્નેનો ક્વાથ પીવાથી વિષમજ્જવર મટે છે. ગમે તેવી ઠંડી અને કંપારી સાથે તાવ આવતો હોય તો તે પશુ બે ત્રણ દિવસના પ્રયોગથી મટી જાય છે.

૨૭ કૌલેરામાં—ખીલાનો ગર્ભ અને સુંઠ—એ બન્નેનો ક્વાથ પીવાથી કૌલેરાની ઉલટી અને આડા મટી જાય છે.

૨૮ ખજૂર, શીંઘાડાં વિગેરેથી થએલા આડામાં—સુંઠનો ઉકાળો પીવો અથવા સુંઠ ફાકવી.

૨૯ શીંગવામાં—જીના ગોળ સાથે આદુનો સ્વરસ લેવાથી શીંગવા મટે છે અને અગ્નિમાંથ પશુ મટે છે.

શોઠલ— ૩૦ ગ્રહણીમાં—સુંઠ, છાશ સાથે હમેશાં સેવન કરવાથી અતિસાર, ગ્રહણીવિકાર, અર્શ, જઠરની પીડા, શોફ, ઝેરની અસર—વિગેરે મટાડે છે.

૩૧ આમવાતમાં શુઠીઘૃત—સુંઠના કલ્ક અને ક્વાથથી ઘી એક પ્રસ્થ પકાવવું (ઘૃતવિધિ પ્રમાણે). તે ઘી વાતરકતને શમાવનાર, અગ્નિનું દીપન કરનાર, કંઠ સુધારનાર અને આમનું શુદ્ધ મટાડનાર છે.

૩૨ વૃશ્ચિકવિષમાં—પાણીમાં સુંઠ ઘસીને તેનું નસ્ય આપવાથી વાછીનું ઝેર ઉતરી જાય છે.

૩૩ અર્શમાં—સુંઠ અને ગોળ ખાઇને ઉપરથી મહિરાનું તર્પણ લેવું. ખોરાકમાં ખાટા, સ્નેહવાળા પદાર્થો લેવા. તેથી આડાની કબજીયાત સાથે હોય એવા હરસ મટે છે.

૩૪ મૂરછામાં—આદુનો રસ અને ગોળ, સાત દિવસ સુધી સવાર સવારમાં પચ્ય ખોરાક સાથે સેવન કરવાથી મદ, મૂરછા, કમળો અને ઉન્માદ મટે છે.

રાજમાર્તીક—૩૫ લુખ ઉઘાડવા માટે—પાવલીભાર જવખાર, પાવલીભાર સુંઠ અને અધીભાર ઘી—આ ખાવાથી લુખ ઉપડે છે; અથવા સુંઠ એકલી ગરમ પાણી સાથે પીવાથી પશુ લુખ ઉપડે છે.

વક્તવ્ય—મહોષધના ઘણા અર્થો થાય છે. કેટલેક ઠેકાણે મહોષધ શ્રુતી આવે. અર્થ હલ્દિયાચાર્યે કરેલો છે (ઉ. ૪૦-૪૪). આર્દ્રક અને શૃંગવેરનું નિરૂક્ત અમરકોષના ટીકાકાર નીચે પ્રમાણે આપે છે—આર્દ્રયતિ જિહ્વામ્ (આર્દ્રકમ્); શૃંગમિવ ચેરં શરીરમસ્ય હતિ શૃંગવેરઃ ॥ ચરકના ઉદરના અધ્યાયમાં શૃંગવેરાર્દ્રકરસઃ પાને શીરસમો મતઃ આમ કહેલું છે. શૃંગવેર અને આર્દ્રક એક હોવા છતાં બંને નામો એક જ સાથે લખવામાં કંઈ પ્રયોજન હશે ખરે કે ?

ઉદલેખ—Indi Medi. Plants p. 1257; N. p. 337: રૂ. નિ. પા. ૧૬૬; વ. ગુ. પા. ૩૩૬; Materia Medica By R. Ghosh. p. 561.

૩૭૮ એલચી.

N. O. Scitamineæ.

નામો—૧ સૂક્ષ્મૈલા, બદુલા, ત્રુટિઃ (સંસ્કૃત); ઠાગડી એલચી (શુભરાતી); Cardamom—કાર્ડેમમ્ (અંગ્રેજી); Elattaria Cardamomum—ઇલેટેરીયા કાર્ડેમોમમ્ (લેટીન).

૨ સ્થૂલૈલા, ત્રિપુટા, પૃથ્વીકા (?), મદ્રૈલા, ગોપુટા (સંસ્કૃત); મોટી એલચી (શુભરાતી); બડી ઈલાયચી (હિંદી); Amomum subelatum—અંમોમમ્ સુબેલેટમ્ (લેટીન).

સૂક્ષ્મૈલા મૂત્રકૃચ્છર્શઃશ્વાસકામક્ષયે હિતા ॥

॥ શોદહલઃ ॥

ઇલા સૂક્ષ્મા કફશ્વાસકાસાર્શોમૂત્રકૃચ્છ્રહૃત્ ।

રસે તુ કટુકા શીતા લઘ્વી વાતહરી મતા ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

ત્રુટિઃ તિક્ત્તા ચ શીતા ચ રસે કટ્વી લઘુઃ સ્મૃતા ।

મુગંધિઃ પિત્તલા ચૈવ મુલમસ્તકશોધિની ॥

ગર્ભપાતકરી રૂક્ષા વાતશ્વાસકફાપહા ।

કાસાર્શઃશ્વયવિદ્ઝ્જ્વસ્તિકંઠરુજં હરેત્ ॥

મૂત્રાશ્મરીં ત્રણં કંઢું નાશયેત્ હતિઃ કીર્તિતા ॥

॥ નિ. ર. ॥

સ્થૂલૈલા રક્તપિત્તઘ્ની ધમિશુક્રાશ્મનિદ્ધિમા ।

તૃણાહ્લાસકંઢૂઘ્ની પિત્તશ્લેષ્મામયાપહા ॥

॥ ગ. નિ. ॥

સ્થૂલેલા કટુકા પાકે રસે ચાનલકૃલ્લપુઃ ।
 રૂક્ષોષ્ણા શ્લેષ્મપિત્તાસ્ત્રકંઢુશ્વાસતૃષાપહા ॥
 હૃલાસવિષબસ્ત્યાસ્યશિરોરૂઘ્મિકાસનુત્ ॥

॥ આ. પ્ર. ॥

સ્થૂલેલા રોચની તીક્ષ્ણા લઘૂષ્ણા કફવાતનિત્ ।
 મુગંધિઃ પાચકા શીતા ચાગ્નિદીપ્તિકરા મતા ॥

॥ મ. નિ. ॥

પ્લાદ્વયં શીતલતિક્તમુક્તં મુગન્ધિ પિત્તાત્તિકફાપહારિ ।
 કરોતિ હૃદ્રોગમલાર્તિબસ્તિપુંસ્ત્વધ્નમત્ર સ્થવિરા ગુણાઢ્યા ॥

॥ રા. નિ. ॥

ચરક— ૧ તિમિરે—વસ્તમૂત્રે ંયહં સ્થાપ્યં પ્લાઞ્ચૂર્ણં સુમાવિતમ્ । ઞ્ચૂર્ણાઞ્જનં
 ચ તૈમિર્યાક્રિમિપૈલ્યમલાપહમ્ ॥ ત્રિ. ૨૬-૨૪૪.

સુશ્રુત— ૨ મૂત્રકૃચ્છ્રે—ધાત્રીફલરસેનૈવં સૂક્ષ્મૈલાં વા પિબેન્નરઃ ॥
 ડ. ૫૮-૪૧.

૩ ઉદાવર્તે—પ્લાં વાડપ્યથ મંચન પિબેત્ ॥ ડ. -૧૧-૨૨

શોઢલ— ૪ મૂત્રકૃચ્છ્રે—પ્લા દધ્યમ્ભતા પીતા મૂત્રકૃચ્છ્રહરી મતા ॥

વૃન્દ— ૧ મૂત્રાઘાતે—
 દાઢિમામ્બુયુતં મુરુયમેલાબીઞં સનાગરમ્ ।
 પીત્વા સરાં સલવણાં મૂત્રાઘાતાદ્વિમુચ્યતે ॥
 (યુતામિત્યત્રૈલાઞીરકનાગરૈરિતિ યોઞ્યમ્) ટીકાયામ્ ।

બંગસેન— ૬ હૃદ્રોગે—સૂક્ષ્મૈલામાગધીમૂલં પ્રલીઢં સર્પિષા સહ । નાશયત્યાશુ
 હૃદ્રોગં ગુલ્માનપિ વિશેષતઃ ॥

વર્ણન—દ્રાવિડ દેશમાં ઉત્પન્ન થતી હશે તેથી તેને “ દ્રાવિડી ” નામ આપેલું હશે. અત્યારે પણ એલચી (નાની) કુમટા અને મલખાર તરફ વાવવામાં આવે છે. સ્વ. કંતોલકૃત્ણ લખે છે “ તે ઝાડ અકલબેરના જેવાં થાય છે, ફુલ સફેદ અને લાલ, પુશબોવાળાં થાય છે. જેનાં બી રંગે કાળાં અને રસદાર, ખાવાથી મધુરાં ને શીતળ લાગે એ એલચી સારી અને યુષ્ણવાળી છે. મોટી એલચીની પુશબો ન્હાની કરતાં ઓછી હોય છે. મોટી એલચી સ્વાદે કડવી અને ચણકબાળ સરખી છે. મોટી એલચી નેપાલ તરફથી આવે છે. સાહિત્યમાં

જ્યાં જ્યાં પણ વપરાયલી છે ત્યાં ત્યાં સૂક્ષ્મતા જ ગણવાની છે. “ પ્લાલતાસ્પા-
લનલઘગન્ધઃ ” (માષ-તૃતીયલગ્ન)

વેદકમાં એલચીનો ઉપયોગ.

- ચરક— ૧ તિભિરમાં—એલચીના ખારીક ચૂર્ણને બકરીના મૂત્રની ત્રણ
ભાવનાઓ આપવી. એ ચૂર્ણને આંખમાં આંજવાથી તિભિર,
આંખી, પેદય વિગેરે આંખના રોગો મટે છે. ચિ. ૨૬-૨૪૪.
- સુશ્રુત— ૨ મૂત્રકૃચ્છમાં—આંખનાં રસ સાથે ઝીણી એલચીનું ચૂર્ણ
લેવું. ઉ. ૮-૪૧.
- ૩ ઉદાવર્તમાં—ઠાડ સાથે એલચીનું ચૂર્ણ લેવું. ઉ. ૫૫-૨૨.
- શોઢલ— ૪ મૂત્રકૃચ્છમાં—એલચીનું ચૂર્ણ ઢહીના પાણી સાથે પીવાથી
મૂત્રકૃચ્છ મટે છે.
- વૃંદ— ૫ મૂત્રાઘાતમાં—એલચીનું ચૂર્ણ અને થોડીક સુંક, જીરું અને
ઠાડમના રસ સાથે, સુરામાં લેવાથી મૂત્રાઘાત મટે છે.
- ખંડસેન— ૬ હૃદ્રોગમાં—એલચીનું ખારીક ચૂર્ણ વા. ૪ અને પીપરીમૂળનું
ચૂર્ણ વા. ૪, ઘી સાથે ચાટવું. એથી હૃદ્રોગ અને શુદ્ધ મટે છે.

વક્તવ્ય—યાસહર દશેમાનિમાં, અંગમર્દપ્રશમન દશેમાનિમાં, ચરક એલ-
ચીનો ઉલ્લેખ કરે છે. શિરોવિરેચન તરિકે, વમનોપગ તરિકે અને કટુસ્કંધમાં
એલચીનો ઉલ્લેખ જણાય છે. વેણુ આવતી હોય તે વખતે ખીના સાથે એલચી
પણ સુંઘવામાં આપેલી છે (શા. ૮-૮૫). ઘણીખરી ધૂમવર્તિઓમાં અને
આરગ્વધીય અધ્યાયના લેપોમાં એલચી પડેલી છે. લગભગ બધા જ લેપોમાં
ખીનાં દ્રવ્યો સાથે એલચી યોજાયલી છે.

પિપ્પલ્યાદિગણમાં અને એલાદિગણમાં એલચી છે. કસ ખોલતાં લોહી ન
આવતું હોય તો તે ઉપર જે દ્રવ્યો ઘસવાનાં થતાં છે તેમાં એલચી પણ છે.
અંજનોમાં ખીના સાથે એલચી યોજેલી છે.

‘ પૃથ્વીકા ’ શબ્દ સંદિગ્ધ છે. કદલણ પૃથ્વીકાના પયોયો નીચે પ્રમાણે
આપે છે:—

- પૃથ્વીકા— (૧) હિંગુપત્રિકા, કૃષ્ણજીરકમિતિ અન્યે । उ. अ-૪૨
(૨) શ્યામવર્ણઃ, સ્થૂળજીરકઃ । હિંગુપત્રિકા इति अपरे ॥ क. अ-૬
(૩) કૃષ્ણજીરકઃ ॥ सू. अ-૪૫.
(૪) સ્થૂળજીરકઃ । प्ल इत्यन्ये, હિંગુપત્રિકા इत्यपरे ॥ चि. अ-૨

વૃંદટીકાકાર શ્રીકંઠ 'પૃથ્વીકા' માટે—કૃષ્ણજીરકમ્ નતુ સૂક્ષ્મલા ટીકાકૃદ્ધિઃ
વ્યાખ્યાતત્વાત્ ॥ (અ. ૧-૨૫) આમ કહે છે.

ચરકમાં ઇલાવર્ણી શબ્દ આવે છે. તેનો અર્થ ચરકટીકાકાર નાગબલા,
રાસ્ના વિગેરે કરે છે. સ્કૂલેલાનો ઉપયોગ કયાંય જોવામાં આવ્યો નથી.

Actions & Uses—Carminative, stomachic, stimulant, aromatic, and masticatory; used for the same purpose as other carminatives. As a corrective it is given in flatulence, griping of purgative and other medicines.

(R. N. Khory p. II p. 597.)

ભાવાર્થ—એલચી આધ્માનહર, પાચક, ઉષ્ણ અને સુગંધી છે. પાનના
મસાલા સાથે તે છુટથી વપરાય છે. ખીજાં આધ્માનહર દ્રવ્યો માફકજ તે
વપરાય છે. શુદ્ધમાં, રેચ દ્વીધા હોય અને તેથી ચુંક અને પીડા બહુ થતી
હોય તેમાં, તેમજ ખીજા દવાઓમાં એલચી શોષક તરિકે વપરાય છે.

(ખોરી. ભા. ૨. પા. ૫૬૭)

ઉલ્લેખ—Indig. Drugs p. 24; વનસ્પતિશુષ્કાદર્શ પા. ૩૭૪; રૂ. નિ.
પા. ૧૭૩; Indi. Medi. Plants p. 1261.

૩૭૯ કુલિંજન.

N. O. Scitamineæ.

નાભો—કુલિંજનમ્, ગંધમૂલમ્ (સંસ્કૃત); કુલિંજન (શુજરાતી); કેલિંજન
(મરાઠી); Alpinia galanga—આલ્પીનીયા ગલેન્ગા (લેટીન).

પરિચય— કુલંજો ગંધમૂલશ્ચ તીક્ષ્ણમૂલઃ કુલંજનઃ ॥

॥ રા. નિ. ॥

ગુણા:—

કુલિંજનં કટુ તિક્તમુષ્ણં આગ્નિપ્રદીપનમ્ ।

રુચ્યં સ્વર્યં ચ હૃદયં ચ મુલકંઠવિશુદ્ધિકૃત્ ॥

મુલકદોષં કફં શ્વાસં કાસં વાતં ધ્રુવં જયેત્ ।

વૃહત્કુષ્ઠગુણૈર્જેયં ન્યૂનમસ્માદિતિ સ્મૃતમ્ ॥

॥ નિ. ર. ॥

કુલંજઃ કટુતિક્ષ્ણો દીપનો મુલકદોષનુત્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

વર્ણન—સફળ કેતોભટ્ટ કહે છે—“ મોટાં કુલિંજનનાં મોટાં ઝાડ થાય છે. તેનો દેખાવ દ્રાક્ષના વેલા જેવો હોય છે. એના મૂળને કુલિંજન કહે છે, પણ તે પાનની જડ નથી.” નર્ન સાહેબ કહે છે—“ એની ઢાંડી ૬ થી ૭ ફીટ લાંબી હોય છે, ઉપરના ભાગમાં પાંદડાં વધારે આવે છે. પાંદડાં ભલા-કૃતિનાં, લીસાં અને પુલ ઘીચોઘીચ કલગીના આકારનાં હોય છે. તે નાનાં અને લીલાશ લેતા સફેદ રંગનાં હોય છે. ફળ નારંગી રંગનાં, નાનાં નાનાં થાય છે. પાંદડાંની કિનારી સફેદ હોય છે. એનું મૂળ તેજ કુલિંજન. હુકર કહે છે કે આખા હિંદુસ્તાનમાં તેનું વાવેતર કરવામાં આવે છે.

ગુણુ—કુલિંજન કટુ, તિક્ત, ઉષ્ણ અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે. તે રૂચિ ઉત્પન્ન કરે છે, સ્વરને માટે સાફ છે, હૃદયને હિતકર છે; મુખ અને કંઠને વિશુદ્ધ કરનાર છે; મુખના રોગો, કફ, શ્વાસ અને વાયુને મટાડે છે.

વૃક્તવ્ય—પહેલપહેલા ભાવપ્રકાશે આનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ધન્વન્તરિ-નિધંદુ વિગેરેમાં આ નથી.

નવ્યમત—આની જાત (Species) ના કંદો-Rhizomes-સુગંધી, કટુ અને તિક્ત છે અને તેનો ઉપયોગ જવર, આમવાત અને કફનાં દરદોમાં, કવાથના રૂપમાં, કરવામાં આવે છે. આ સ્વર શુદ્ધ કરનાર ઔષધ મનાય છે. આ સુગંધી મૂળીઆં વાતમ્મ તરિકે તેમજ સુગંધી પૂપની ફવાઓમાં નાખવામાં આવે છે. પણ આ ગુણ ખાસ ધ્યાન ખેંચતો નથી. (યુ સી. દત્ત). ઉપરોક્ત ગુણો કેટલે અંશે આ કુલિંજનને કે આની જ બીજી જાત A. officinarumને લાગુ પડે છે તે નક્કી કહી શકાતું નથી. હાલ તુરત માટે આપણે હિંદુસ્તાનના લેખકોનાં વચનો જ સ્વીકારી લઈશું. પણ ભવિષ્યમાં થનારી શોધખોળ તે ઉપર વધારે પ્રકાશ નાખશે. હિંદમાં અત્યારે પરદેશથી આવતી આ બન્ને નાની મોટી જાતો, ઔષધમાં ઉપયોગી હોવાથી, વપરાય છે. આ નાની મોટી જાતો પેકીમાંથી કેવી જાત ઔષધમાં વાપરવી યોગ્ય છે, અને હિંદી લેખકોએ જેના ગુણાનુવાદ ગાયા છે તે કઈ જાત છે એ કહેવું હાલ તુરત તો મુશ્કેલ જ છે. ડૉ. ઇર્વીન (Medical Topography of Ajmere) કહે છે કે—“ આ છોડનાં મૂળીઆં ગરમ અને ઉતેજક છે. એમાં સુગંધ છે અને તે બળદે દાડને વધારે જલદ કરવા માટે તેની અંદર નાખવામાં આવે છે.” કુલિંજનથી દાડને સુગંધ આપવાની આ રીત રૂશિઆમાં પણ પ્રચલિત છે. આનાં બીજમાં પણ આવા જ ઔષધીય ગુણો છે.

હકીમો કુલિંજનને નર્પુસકપણામાં, વરાધમાં અને અતિસારમાં વાપરે છે. આ જંતુમ છે. શરીરના ઠોંપણ ભાગની દુર્ગંધ અથવા ઝોંની દુર્ગંધ દૂર નિ. ૬૧

કરવા માટે આ વપરાય છે. મધુપ્રમેહમાં આની લલામણ થએલી છે.”
(આસી. સરજન જે. એન. દે. જયપુર.) મહેસુર તરફ આ દવાને ઘરગથ્થુ
દવા તરિકે વૃદ્ધ લોકો કફનાં દરદોમાં વાપરે છે. (સરજન મેજર બ્રૉડાન નૌથ).
(Indi. Medi. Plants p. 1262.)

ઉદ્દેશ્ય—૩. નિ. પા. ૫૫૬; Indig. Drugs. p. 20; N. p. 338;
Indi. Medi. Plants p. 1262.

૩૮૦ કેળ.

N. O. Scitamineæ.

નામો—કદલી, રંભા, મોચા, આયતચ્છદા, ઝરૂંતંભા (સંસ્કૃત); કેળ
(શુભરાતી); કેલ (મરાઠી);—Plantain—પ્લેન્ટેઇન (અંગ્રેજી); Musa para-
disiaca—મુસા પેરેડીસીઆકા (લેટીન).

પરિચય—

“અમ્બુસારા, નિઃસારા, સ્વાદુફલા, ગુચ્છફલા, સકૃત્ફલા ॥”

ગુણા:—

કદલી મધુરા શીતા રમ્યા પિત્તહરા મૃદુઃ ।
કદલ્યાસ્તુ ફલં સ્વાદુ કપાયં નાતિ શીતલમ્ ॥
રક્તપિત્તહરં વૃષ્યં રુચ્યં કફકરં ગુરુ ।
કન્દસ્તુ વાતલો રૂક્ષઃ શીતોઽમૃકક્રામિકૃષ્ણત્ ॥
સ્યાત્કાષ્ઠકદલી રુચ્યા રક્તપિત્તહરા હિમા ॥
ગુરુઃ મન્દાગ્નિજનની દુર્જરા મધુરા પરા ॥

॥ ધ. નિ. ॥

બાલં ફલં મધુરમલ્પતયા કપાયમ્ । પિત્તાપહં શિશિરરુચ્યમથાપિ નાલમ્ ॥
પુષ્પં તદપ્યનુગુણં કૃમિહારિ કન્દમ્ પર્ણઞ્ચ શૂલશમકં કદલીમવં સ્યાત્ ॥

રંભાપકફલં કપાયમધુરં બલ્યઞ્ચ શીતં તથા ।
પિત્તઞ્ચાસ્ત્રવિમર્દનં ગુરુતરં પથ્યઞ્ચ મંદાનલે ॥
સઘઃ શુક્રવિવૃદ્ધિદં ક્રમહરં તુષ્ણાપહં કાન્તિદમ્ ।
દીપ્તાગ્રૌ સુલ્લેપં કાફામયકરં સંતર્પણં દુર્જરમ્ ॥
ગિરિકદલી મધુરહિમા બલવીર્યવિવૃદ્ધિદાયિની રુચ્યા ।
તુલ્કાહપિત્તશોષપ્રશમનકર્ત્રી ચ દુર્જરા ચ ગુરુઃ ॥

सुवर्णमोचा मधुरा हिमा च स्वल्पाशने दीपनकारिणी च ।
तृष्णापहा दाहविमोचना च कफापहा वृष्यकरी गुरुश्च ॥

॥ रा. नि ॥

मोचाफलं स्वादुशीतं विष्टम्भि कफनुद् गुरु ।
स्निग्धं पित्ताखतृड्दाहसतसयसमीरजित् ॥
पक्वं स्वादु हिमं पाके स्वादुवृष्यञ्च बृंहणम् ।
क्षुत्तृष्णानेत्रगदहृत् मोहघ्नं रुचिमांसकृत् ॥

माणिक्यमर्च्योमृतचम्पकाद्या भेदाः कदल्या बहवोऽपि सन्ति ।
उक्ता गुणास्तेष्वधिका भवन्ति निर्दोषता स्याल्लघुता च तेषाम् ॥

॥ भा. प्र. ॥

कदलं मधुरं वृष्यं कषायं नातिशीतलम् ।
रक्तापित्तहरं हृद्यं रुच्यं श्लेष्मकरं गुरु ॥
तदेव चम्पकारुयन्तु वातापित्तहरं गुरु ।
वृष्यञ्चैवातिशीतञ्च मधुरं रसपाकयोः ॥
कदलीमोचकं हृद्यं कफघ्नं कृमिनाशनम् ।
तृष्णाप्लीहज्वरं हन्ति दीपनं वस्तिशोधनम् ॥
कदल्या बलकृन्मूलं वातपित्तहरं गुरु ॥

॥ राजवल्लभः ॥

संपक्वं पनसं मोचं राजादनफलानि च ।
स्वादूनि सकषायाणि स्निग्धशीतगुरूणि च ।
कषायविशदत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ॥

॥ चरकः ॥

मौचं स्वादुरसं प्रोक्तं कषायं नातिशीतलम् ॥
रक्तापित्तहरं वृष्यं रुच्यं श्लेष्मकरं गुरु ॥

॥ सुश्रुतः ॥

योनिदोषहरो दण्डः कादलोऽमृगदरं जयेत् ।
रक्तापित्तहरः शीतः सुरुच्यो बलवर्धनः ॥

કદલ્યાઃ શીતલો બલ્યઃ કન્દઃ કેશ્યોઽમ્લપિતજિત્ ।

વહ્નિકૃદાહારી ચ મુસ્વાદુઃ રુચિકારકઃ

॥ ક્ષેમકુતૂહલમ્ ॥

વૈયમનોરમા— ૧ શ્વાસકાસે—શ્વાસાયાસવિનાશાર્થમાશ્નયેત્ કદલીફલમ્ । શૂતં મૂત્રેઽથવા મૃષ્ટમથવાક્ષારપાચિતમ્ ॥

૨ સોમરોગે પિત્તજમૂત્રકૃચ્છ્રે ચ—મુપકકૃષ્ણકદલીફલં મક્ષયતાં નૃણામ્ । ન ખલેત્સોમરોગશ્ચ મૂત્રકૃચ્છ્રં ચ પિત્તજમ્ ॥ પટલ ૭

૩ વ્રણાનાં કોથે દ્વૂતપૂયે—પરિણતપરિશુદ્ધં પત્રસહ્જં કદલ્યાઃ । પ્રહરતિ પરિકોથોદ્વૂતપૂયં વ્રણાનામ્ ॥ પટલ—૧૬

ગોઢલ—

૪ સિધ્ધકૃષ્ટે—કારેણ વા કદલ્યાઃ રજનીમિશ્રેણ નાશ્નયતિ ॥

૫ કર્ણપૂરણે—કદલ્યાઃ સ્વરસઃ શ્રેષ્ઠઃ કદુષ્ણઃ કર્ણપૂરણે ॥

(કર્ણરોગાધિકારે)

૬ અમૃગદેરે—યોષિદ્રજસ્ય નિતરાં સમભિપ્રવૃત્તૌ સર્પિયુતાનિ યદિ વા કદલીફલ્યનિ ॥ (પ્રદરાધિકારે)

૭ સોમરોગે—મુપક્કં કદલીફલં ધાત્રીફલરસં મધુ ।

શર્કરામહિતં પેયં સોમધારણમુત્તમમ્ ॥

૮ ઉદરે—વિત્તાવ્ય રંમાવલમ્ભમધ્યાત્તોયં તતસ્તેન કૃતા વિલેપી । સ્યાદ્ઝક્ષિતા સત્યુદરામયાનાં નાશાય નૂનં દિવસત્રયેણ ॥

(ઉદરરોગાધિકારે)

ચરક—

૯ મૂત્રકૃચ્છ્રે—પિબેન્નુટિં સૌદ્રયુતં કદલ્યા રસેન....॥ ચિ. ૨૬-૧૩

વાણુર્ન—કેળ બિનાશવાળી જગોમાં થાય છે. કદલીવનની શેભા કવિઓના વિષય બનેલો છે. એનાં લાંબાં, કેમળ, પવનમાં હાલતાં પાન, સુંદર સ્ત્રીની જાડન જેવો એનો ફાંડો, અને શુભ્રાદાર એનાં સુરમ્ય ફુલો—જોનારને ઘડીબર આનંદમાં ડોલાવે છે. અગાસી અને વસાર્ધ તરફ કેળાં સારાં થાય છે. કેળાંને શાસ્ત્રીય રીતે સૂકવીને લોટ બનાવી લેવામાં આવે તો હવા તરિકે તેમજ ઓરાક તરિકે તેનો બફ જ સરસ ઉપયોગ થઈ શકે એમ છે.

‘Forbidden-fruit’ ની વાત બાઈબલમાં આવે છે. તે ફળ કેળું જ હતું એમ ઘણા માને છે. મીલ્ટનના ‘પેરેડાઈઝ લોસ્ટ’માં ઈવે પહેલવહેલો

આદમને કેળના ઝાડ નીચે ભેગો હતો એવો ઉલ્લેખ છે:-“ Till I espied the fair indeed and tall, under a plantain ” (Paradise Lost). ઝેરાડે અને બીજા કવિઓએ પણ એને ‘ Adam’s apple ’ કહેલું છે. કેળની બતો ઘણી છે. આપણે ત્રણચાર બતો તો ઓળખીએ પણ છીએ.

વૈદ્યકમાં કેળનો ઉપયોગ—

વૈદ્યમનોરમા-૧ શ્વાસકાસમાં-ગોમૂત્રમાં પકાવેલાં અથવા અંગારામાં ખાંદેલાં એવાં કેળાં ખાવાં ઇષ્ટ છે.

૨ સોમરોગમાં અને પેત્તિક મૂત્રકૃચ્છ્રમાં-સારાં પાકેલાં કેળાં ખાવાથી કદાપિ સોમરોગ અને પેત્તિક મૂત્રકૃચ્છ્ર થતાં નથી.

પટલ-૭.

૩ વાણુમાંથી ગંધ અને પડ આવતું હોય તો-કેળનાં પાકેલાં સાફ પાન બાંધવાથી પડ અને ગંધ દૂર થાય છે.

પટલ-૧૬.

શોઢલ— ૪ સિદ્ધમકુષ્ઠમાં-કેળનો ક્ષાર અને હળદર એ એને ચોપડવાથી સિદ્ધ મટે છે.

૫ કાનના વ્યસકામાં-કેળના સ્ફોજસાજ ગરમ રસનાં કાંનમાં ટીપાં નાખવાથી કાનના રોગો મટે છે. (સુશ્રુતમાં આ પ્રયોગ છે.)

૬ લોહીવામાં-કેળાં અને ઘી ખાવાથી સ્ત્રીઓનું રક્તપ્રદર શાંત થઈ જાય છે.

૭ સોમરોગમાં-સારી રીતે પાકેલાં કેળાં, આંબળાંનો રસ, મધ અને સાકર-સાથે પીવાથી હાડ ધોવાતાં બંધ થાય છે.

૮ ઉદરરોગમાં-કેળના ક્ષારનું પાણી કાઢીને તેમાં રાખ બનાવીને ખાવાથી ત્રણ દિવસમાં ઉદરામય મટે છે.

ચરક— ૯ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં-કેળના રસમાં મધ અને એલચીદાણાનું ચૂણું નાખીને પીવું. ચિ. ૨૬-૫૩.

વક્તવ્ય—ધનવંતરિ નિધંદુમાં કદલી અને કાષ્ઠકદલી; રાજનિધંદુમાં કદલી, કાષ્ઠકદલી, ગિરિકદલી, અને સુવર્ણમોચા; ભાવપ્રકાશમાં માણિક્ય, મર્ત્ય, અમૃત, ચંપક વિગેરે કેળની બતોનો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરાંત માહેન્દ્રી, મોચા, રાજકદલી, વિગેરે ભેદો પણ પડેલા છે. કળ ઉપરથી આ ભેદો પાડેલા છે:-

“ બૃહત્ફલા તુ માહેન્દ્રી મોચા સ્વલ્પફલા હિમા । યા તુ કર્પૂર્ગંગા ચ ફલા રાજકદ-લ્યસૌ ॥ કાર્પાસવહ્નોજફલા સા કાષ્ઠા જાયતે વને । કદલી સુકુમારા ચ રંભા માનુ-

ફલામતા” રાજવલ્લભમાં ‘કદલીમોચક’ શબ્દ છે. ત્યાં આગળ પુલનો અર્થ લેવાનો છે. રાજનિધંદુકાર એનાં પાનને શૂલપ્રશમક માને છે, પણ સ્વતંત્ર ઉપયોગ કે ખીજાં સાથે શૂલચિકિત્સામાં પાનનો ઉલ્લેખ મળે નથી.

કર્ણરોગમાં સ્વતંત્ર ઉપયોગ તો સુશ્રુતે બતાવેલો છે, પણ ચરકમાં શતપુષ્પાદિ તેલમાં કદલીરસ નાખેલો છે એ યાદ રાખવાનું છે. ચરકે ઉદરમાં ખીજા ઘણા ક્ષારો સાથે કદલીક્ષાર પણ ગણાવ્યો છે. વિસર્પમાં—“ન્યમ્રોધવાદાઃ તરુણાઃ કદલીગર્ભસંયુતાઃ । વિસર્પાન્યથ લેપો સ્યાચ્છતઘૌતઘૃતપ્લુતઃ” એમ ચરકે કહેલું છે. આનૂપ દેશમાં કદલી થાય છે (ક. ૧-૮).

સુશ્રુતમાં રોધાદિગણમાં કદલી છે. સંયોગથી અહિંત પદ્મથોની ગણતરી વખતે કદલીફલં તાલફલેન પયસા દધ્ના તક્રેણ વા ॥ કહેલું છે. ચરકમાં પણ મોચ અમ્લથી વિરૂદ્ધ ગણાવેલું છે. વાતરોગના કદયાણુક લવણ્યમાં કદલી છે. શ્વાસમાં શિરીષ અને કુંદનાં પુષ્પો સાથે કદલી પુષ્પનું સેવન કરવાથી બધા શ્વાસો મટે છે એમ કહેલું છે. મોચફલસ્નેહ પિત્તસંસૃષ્ટ વાયુમાં હિતકર છે (ચિ. ૩૧-૫).

કુચબિહાર તરફ કેળના કંદમાંથી જે પાણી નીકળે છે તેને ‘છયાંકા’ કહે છે. એ પાણીનો લવણની જગોએ એ લોકો ઉપયોગ કરે છે. શાક વખતે એ છયાંકાનો ઉપયોગ કુચબિહારમાં બહુ જ થાય છે. ઘણા પ્રાચીન સમયથી એ પ્રથા ચાલતી આવી જણાય છે:—માધવનિહાનના ટીકાકાર વિજયરક્ષિત લખે છે—“ક્ષારોદકસાધિતં વ્યઞ્જનમર્શનંત કામરુપાદૌ ॥”

Constituents—The ash contains potash and soda salts, phosphoric acid and magnesia. The ripe fruit contains starch, sugar, gum, fat, albuminoids and non-nitrogenous extractives.

(R. N. Khory).

Actions & Uses—Demulcent, nutritive, and astringent; the fruit is used in soreness of the throat, dry cough, and in irritability of the bladder. The root is used as an anthelmintic. The meal prepared from the fruits is nutritive; the starch prepared from the unripe fruits is astringent and used in the bowel complaints. A syrup of bannana is given in chronic bronchitis with benefit. In hæmoptysis and hæmorrhagic fluxes, the juice of the stem obtained by incisions is very beneficial. The young leaves are a good substitute for gutta percha tissue in dressing wounds as cooling dressing for blistered surfaces. The natives use the leaves as a shade protector in eye diseases. R. N. Khory. II p. 599.

Emerson notices the use of the sap to allay thirst in cholera.

" Starch prepared from the unripe fruit is used in the treatment of bowel complaints in Bengal. A specimen, we examined, consisted almost wholly of pure starch with a trace of astringent extractive. " In America a syrup of bannanas is said to be singularly effective in relieving chronic bronchitis, requiring only that the fruit shall be cut in small pieces and with an equal weight of sugar be placed in a closed jar which is set in cold water and heated slowly to the boiling point, when it is to be removed from the fire and allowed to cool. The dose mentioned is a teaspoonful every hour. Dymock. part III p. 444-5.

ભાવાર્થ—કેળનું ફલ પોષક, તર્પક અને સ્તંભક છે. ગળામાં ચાંદુ પડ્યું હોય, લુખી ખાંસી હોય અને મૂત્રાશયમાં ગળતરા બળતી હોય તે કેળું વપરાય છે. મૂળ કૃમિન છે. ફળમાંથી બનાવેલો લોટ પોષણકર્તા છે; કાચા ફળમાંથી કાઢેલો પિષ્ટમય પદાર્થ—Starch—સ્તંભક છે અને પેટના વ્યાધિઓમાં તે વપરાય છે. કેળાનો સીરપ જીની વરાધમાં ફાયદા સાથે વાપરવા યોગ્ય છે. રક્તપિત્તમાં જ્યારે લોહીની ઉલટીઓ થતી હોય ત્યારે ઠંડામાંથી કાઢેલો રસ અત્યંત હિતાવહ છે. કેામળ પાંદડાં ગટાપચીનાં સારાં પ્રતિનિધિ છે. ઠંડા ફેસીંગ તરિકે પાન સારાં છે " આંખના રોગમાં ઠંડક માટે તથા પ્રકાશ અટકાવનાર ઢાંકણ (shade) તરીકે પાન માથે મૂકવામાં આવે છે.

(આર. એન. ખેરી.)

ઇમર્સન કહે છે કે કેળનું પાણી કોલેરામાં આપવાથી તૃષ્ણ શાંત થાય છે. જંગાલામાં કાચા ફળમાંથી કાઢેલા સ્ટાર્ચને ઉપયોગ આંતરડાંના વ્યાધિઓમાં કરવામાં આવે છે. અમેરિકામાં કેળાનો સીરપ જીની વરાધ ઉપર વપરાય છે. કેળાના નાના નાના કકડા કરવા. તેના વજન જેટલી દળેલી સાકર લેવી. બન્નેને બરછીમાં ભરીને તે બરછી ઠંડા પાણીમાં મૂકી પછી ચૂલા ઉપર તે પાણીવાળું વાસણ મૂકવું. સાકર ઓગળી જાય ત્યાં સુધી ગરમ કરવું. આની માત્રા દરેક કલાકે અઢેકો મોટો ચમચો છે. ડીમક. ભા. ૩ પા. ૪૪૪-૫

નવ્યમત—“ કેળની ઉંચી જાતનાં પાકાં કેળાં જીના વખતની સંઘ્રહણી અને અતિસારમાં ઉપયોગી છે. સુકવેલાં ફળ (મોટી જાતનાં ફલ) સ્કર્વિને માટે અદ્ભુત કિંમતી પદાર્થ છે. ઉત્તર જંગાળામાં આખા છોડને બાળીને રાખ કરે છે. રાખને પાણીમાં પલાળીને પાણી ગાળી લઈને ક્ષાર જેવું કાઢે છે. તે કુટી, ચટણી વિગેરેમાં નખાય છે. મીઠાની જ્યાં તંગાશ હોય છે ત્યાં આ વપરાય છે. ”

(સી. ડી. પેટર્સ; એમ. બી. એન્ડ. દક્ષિણ અફઘાનિસ્તાન)

(૧) લીલાં કેળાંને સારી રીતે બાકી લઈ, દહીંમાં ચોળી નાખી, તેમાં ગળ્યું લાગે એટલી સાકર મેળવવાથી બહુજ મુંદર ખાણું થાય છે અને તે સંઘ્રહણી અને અતિસારમાં બહુજ ઉપયોગી છે. (૨) પાકાં કેળાં, જુની આંબલી (ઠળીયા સિવાયની) અને જુનો ગોળ-આ બધાને સારી રીતે વાટીને એક કરી નાખવું. સંઘ્રહણીના પ્રથમ હુમલા વખતે આ ખાણું બંગાલામાં બહુ જ પ્રચલિત છે. (૩) લીલાં કેળાંના ગર્ભને સૂકવીને લોટ બનાવવામાં આવે છે. આ લોટની ચપાટી તિરહટ તરફ આમાતિસાર, શુદ્ધ અને અમ્લપિત્તના રોગોમાં ખાવા માટે અપાય છે. મહેં એક દરદીને આવી ચપાટીઓ ખાતો જોયો છે. તેને સાદું ઝંજોર્વોટર પીવાથી ચુક ઉપડતી તે આ ચપાટી ખાવાથી ઠીક પડતું હતું. (આસી. સર્જન. એન. સી. દત્ત. દરબંગા.)

“ પાકાં કેળાં ૧ અઘોળ, પાકી આંબલીનો ગર્ભ ૧ા રૂ. ભાર મીડું અર્ધો રૂપીઆ ભાર-આ પ્રમાણે બહુ જ સારી રીતે વાટીને એક કરી દેવું. સંઘ્રહણીમાં આ પ્રયોગ બહુ જ ઉત્તમ છે. મહેં અનેક કેસો ઉપર આ અજમાવી જોયું છે અને તે રામબાણ (specific) ઉપાય કહી શકાય. આ સાદું, સસ્તું, સહેલાઈથી મળે તેવું અને નાનાં બચ્ચાં પણ ખાઈ શકે એવું સરસ ઔષધ છે. સાદા કેસોમાં તો એકાદ વખત આ પ્રમાણે આપવાથી જ આરામ થઈ જાય છે-ત્રણ ચાર વખતના ડોઝથી તો સંપૂર્ણ આરામ થઈ જાય છે. દરદીને બહુ જ હલકા ખોરાક ઉપર રાખવો. (આર. એ. પારકર. એમ. ડી.)

“ કોમળ મૂળીઆંના રસમાં ટેનીન બહુ હોય છે. આ રસ રહેજ શુંદર નાખીને જનનેન્દ્રિયમાંથી કે શુદ્ધામાંથી રક્તભાવ થતો હોય તેમાં અપાય છે. આખા છોડને બાળવાથી જે રાખ થાય છે તેમાં પોટાસનો મોટો ભાગ હોય છે અને તે અમ્લપ્રતિયોગી તરિકે અમ્લપિત્તમાં, હૃદયદાહમાં, અને શ્વેતમાં વપરાય છે. લોહીની ઉલટીમાં અને મધુપ્રમેહમાં કુમળાં ફલ ખોરાક તરિકે આપવામાં આવે છે. ”

(જે. એચ. થીનન્ટન. બી. એ, એમ. બી. મેંગીર.)

છાલનો અને પાનનો રસ જે બચ્ચાંને વધારે અક્રીણ અપાઈ ગયું હોય તેવાં બચ્ચાંઓને ઘણીએ વખત આપવામાં આવે છે. એક અઘોળ લીલી છાલનો સ્વરસ અને તેટલું જ ઘી-બહુ જ સારો જીલાબ લાવે છે.

(સરજન. જે. ઍક કલોધી. પુના.)

મળનો સ્વરસ, કુલાવેલો ટંકણખાર અને જવખાર નાખીને મૃત્રકૃચ્છમાં બહુ સાફ કામ કરે છે. કુલનો રસ દહીં સાથે મરડામાં અને લોહીવામાં વપરાય છે.

(ડી. આર. મુહલીઆર. ચીંગલપુર. મદ્રાસ.)

સોમલના ઝેરના ઉતાર તરિકે મૂળનો સ્વરસ ચોખ્ય છે. મૂળનો રસ, ઘી અને ખાંડ મીલાવીને પરમીયામાં અપાય છે અને તે કાયદો પણ સારો કરે છે. (જી. પાર્કર. એમ. ડી. પુના.)

મૈમનસીંગ જેલના સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ ડૉ. રેલ્હનાદડ અંસે કેળાનો લોટ અતિસાર અને સંઘર્ષણમાં બહુ જ સરસ પરિણામ સાથે વાપરી જાય છે. પાક્યા પહેલાં ફળને લેવાં, લાકડાની ધારવાળી છરી વડે (કાળો લોટ ન થાય એટલા માટે) છોડાં ઉખાડી કાઢવાં, અને પછી નાના નાના કકડા કરીને સૂર્યના તાપમાં સૂકવવા. પછી ચૂર્ણ કરીને તેને મજાનુત ઘુચવાળી આટલીમાં ભરી દેવું. હરેક ખાણા વખતે નવટાંક લોટનો, સ્થેજ પાણી નાખીને, રોટલો અથવા ભાખરી બનાવવી. હર્દી અથવા માખણ પછીથી ઉમેરવાં. કેળાના લોટનો સ્વાદ સ્થેજ કષાય તો છે પણ લહેજતદાર લાગે છે. તેના પોષકતત્ત્વ માટે શંકા લાવવા જેવું છે જ નહિ. લોટ સહેલાઈથી પચી જાય છે. આંતરડાંના અને હોજરીના રોગો માટે આ લોટ અજમાવી જોવા યોગ્ય છે.

(I. M. G. July 1900)

મધુમ્રમેહમાં કેળાં કેટલાં ઉપયોગી છે તે જોવું હોય તેણે ડૉ. બસુનું—
Diabetes & its Dietetic treatment—8th Edition 1917—જોઈ લેવું.

કેળનું પાન ગડગુંબડાં અને વ્રણ ઉપર ડ્રેસીંગ કરવા માટે બહુ જ સાફ છે. ઉનાળાના પ્રખર તાપમાં ટોપી નીચે કેળનું પાન મૂકી દેવાથી તાપની જરા પણ અસર થતી નથી. (વૉટ ડીક્ષનેરી.)

કાચા કેળામાંથી ગુંદર નીકળે છે. તે ચોખાના ધોવણુ સાથે અતિસારમાં ઉપયોગી છે. પંબળ તરફ કેળના થડનો તાજે રસ જ્ઞાનતંતુનાં દરદોમાં—જેવાં કે હીસ્ટીરીયા, અપરમાર વિગેરેમાં બહુ વપરાય છે. (બી. ડી. બાસુ).

થડની રાખ આંતરડાંના કૃમિને મારનાર છે.

(ઈન્ડિયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ. પા. ૧૨૬૬-૭૦.)

નોંધ—કાચાં કેળાંનાં છોડાં ઉખાડી નાખી તેના નાના નાના ટુકડા કરીને તેને તાપે સુકવીને કેળાનો લોટ (Banana flour) બનાવવામાં આવે છે. આ લોટની બહુ જ સુંદર ભાખરીઓ કે ચપાટીઓ બનાવી શકાય છે. આ લોટમાં પૌષ્ટિક તત્ત્વો સારા પ્રમાણમાં છે. ૧૯૦૩ના ઑક્ટોબરના 'લેસેન્ટ'માં કેળાના લોટ માટે નિમ્નલિખિત ઉલ્લેખ છે:—

“ There can be no doubt of the nutritious character of banana flour, and the starch in it is peculiarly easy of solution and digestion in the alkaline digestive juices of the body. Banana
નિ. ૬૨

flour is readily dissolved, for example, by the saliva....The flour proves to make a very acceptable loaf, uniform in texture and permanently moist, and of a golden colour. "

મધુપ્રમેહમાં કેળાં આપવાની મેજર કર્નલ ડૉ. બી. ડી. બ્રુસ સખત બલામણ કરે છે. (જુઓ Diabetes & its dietetic treatment. પાનું ૪૦-૪૧).

કેળના રેસા બહુ જ સુંદર થાય છે અને તેમાંથી દરેક પ્રકારના સુંદર કાગળો પણ બનાવી શકાય છે. આ વિષે વધુ જાણ હેવાલ વાંચવો હોય તો " Useful plants of India. " by Colonel Drury-વાંચવું.

ઉદ્દેશ—૩. નિ. પા. ૩૩૪; N. p. 340; Indig. Drugs p. 196; Indi Medi Plants p. 1266.

केसरादि वर्ग

N. O. Iridææ.

३८१ केसर.

नामै—कुङ्कुमम्, काश्मीरम्, धुसृणम्, पीतकम्, अमिश्रितम् (संस्कृत); केसर (शुभ्रशती. भरडी. छिंदी); Saffron—सैफ्रन (अंग्रेज); Crocus sativus फाकस सैटाधवस् (बेटीन).

गुणाः— कुङ्कुमं कटुकं तिक्तमुष्णं श्लेष्मसमीरजित् ।
त्रणदृष्टिशिरोरोगविषहृत् कायकान्तिकृत् ॥

॥ अ. नि. ॥

कुङ्कुमं सुरभि तिक्तकटूष्णं कासवातकफकण्ठरुजाघ्नम् ॥
मूर्द्धगूलविषदोषनाशनम् रोचनं च तनुकांतिकारकम् ॥

॥ रा. नि. ॥

कश्मीरदेशजक्षेत्रे कुङ्कुमं यद्भवोद्भि तत् ।
सूक्ष्मकेसरमारक्तम् पद्मगन्धि तदुत्तमम् ॥
बाह्लीकदेशसंजातं कुङ्कुमं पाण्डुरं भवेत् ।
केतकीगंधयुक्तं तत् मध्यमं सूक्ष्मकेसरम् ॥
कुङ्कुमं पारसीकेयं मधुगन्धि तदीरितम् ।
ईषत्पाण्डुरवर्णं तदधमं स्थूलकेसरम् ॥

॥ भा. प्र ॥

कुङ्कुमं रेचकं प्रोक्तं कण्डूवैवर्ण्यनाशनम् ॥

॥ राजवल्लभः ॥

कुङ्कुमं कटुकं सिध्मशिरोरुग्मजन्तुजित् ।
उष्णं हास्यकरं बल्यं व्यङ्गदोषत्रयापहम् ॥

॥ म. नि. ॥

श्लेष्मपित्तविषघ्नं तु नागं तद्वच्च कुङ्कुमम् ॥

॥ सुश्रुतः ॥

॥ अथातः कुङ्कुमकल्पम् व्याख्यास्यामः ॥

તીક્ષ્ણમુર્ણં તથા વર્ણં દુધં પિત્તાવિરોધિ ચ ।
 કટુકં મધુરં પાકે વિષધ્નં કુઙ્કુમં સ્મૃતમ્ ॥
 તસ્ય પ્રયોગં વક્ષ્યામિ યથાવદનુપૂર્વશઃ ।
 આસ્થાપિતં યથાન્યાયં પુનઃ સ્નેહેન તર્પિતમ્ ॥
 કરણે તિથિસંપન્ને ગતૌ વા મન્દમાસ્કરે ।
 અનવં કુઙ્કુમં શ્રેષ્ઠં શ્લક્ષ્ણં દૃષદિ પેષયેત્ ॥
 ત્રિવૃત્તિચત્રકદન્તીનાં ક્વાથેન સહ સંયુતમ્ ।
 માસં વાડપ્યર્ધમાસં વા યઃ પિબેત્પ્રયતઃ શુચિઃ ॥
 જીર્ણે ય્ષરસક્ષીરૈઃ પુરાણં ષષ્ટિકં ભજેત્ ।
 ન તસ્ય મૂત્રવિટ્સંગો નાશ્મરી ન ભગન્દરઃ ॥
 ન શ્લેષો નૈવ ચ વ્યાધિઃ ન ગરાન્ન વિષાદ્વ્યયમ્ ।
 નોષ્ણવાતઃ પ્રમેહો વા ન મૂળાઘાતસંભવઃ ॥
 બાસ્તસંશોધનાચ્છેષ્ટમાયુષ્યં ત્વક્પ્રસાદનમ્ ।
 મેધારોગ્યકરં હોતત્પવિત્રં પરમં સ્મૃતમ્ ॥

મુશ્રુત— ૧ મૂત્રરોધજ ઉદાવર્તે—....કષાયં કુઙ્કુમસ્ય ચ ॥ ઉ. ૧૧-૨૧
 ૨ મૂત્રાઘાતે—પિબેત્કુઙ્કુમકર્ષં વા મધૂદકસમાયુતમ્ । રાત્રિપર્યૂષિતં
 પ્રાતઃ તથા સુખમવાપ્નુયાત્ ॥ ઉ. ૫૮-૩૧

શોઢલ— ૩ સૂર્યાવર્તાર્ધાવભેદયોઃ નસ્યયોગાઃ—સશર્કરં કુઙ્કુમકાઙ્ગમૃદં નસ્યં
 વિધેયં પવનાસૃગુત્થે । મૂશંલકર્ણાક્ષિશીરોડર્ધશૂલે દિનાભિવૃદ્ધિપ્રભ-
 વે ચ રોગે ॥ (શિરોરોગાધિકારે)

વર્ણન—કેસર હાલમાં તો કાશ્મીર, ઈરાન, સ્પેઇન, ફ્રાન્સ અને સીસીલી
 વિગેરે દેશોમાં થાય છે. આ મૂળ વતની એસીયામાઈનારનું છે એમ ડૉ.
 કનૈયાલાલે કહેલું છે; જો કે વૈદકનાં પ્રાચીન પુસ્તકોમાં કેસરનો ઉલ્લેખ તો
 જડે છે જ. જંગલી અને ખાગાયતી એમ કેસરના બે લેહો પાડવામાં આવે
 છે. ખાગોમાં ઉછેરેલા કેસરના છોડવાનાં ફુલ વધ્યા જ હોય છે. આથી જંગલી
 કેસરના છોડનાં પુકેસરો ઉપરની પરાગ ઉધાનનાં અંકેસરવાળાં ફુલો ઉપર
 છાંટવામાં આવે છે. આવી રીતે કૃત્રિમ રીતે ગભીધાન કરવામાં આવે છે.

કેસરના છોડવાને કાર્તિક માસમાં ફુલ આવે છે. કેસર ભેગું કરનાર લોકો આ પહેલાં કેસરના ખેતરની પાસે આવીને વાસ નાખે છે. સવારમાં ઊંઘેલા ઉઠીને ખાલી રહેલાં ફુલોમાંથી કેસર ચુંટવું શરૂ કરી દે છે. ચોરી ન થાય તેટલા માટે ખેતરનો ધણી પહેરેા પણ રાખે છે. સ્ત્રીકેસર એ જ કેસર છે.

વૈદ્યકમાં કેસરનો ઉપયોગ.

સુશ્રુત— ૧ મૂત્રરોધજન્ય ઉદાવર્તમાં—...કેસરનો ક્વાથ પીવો.

ઉ. ૫૫-૨૫.

૨ મૂત્રાઘાતમાં-૧ તોલો કેસર રાત્રે મધ અને પાણીમાં પલાળી રાખી તે પાણી સવારમાં પીવાથી મૂત્રાઘાત મટે છે.

ઉ. ૫૮-૩૧.

શૌઢલ— ૩ આધારીશી વિગેરે માથાના રોગોમાં-ધી અને સાકર સાથે કેસરના ચૂર્ણને રહેજ તપાવીને તે ધીનું નસ્ય આપવું. આથી ભવાં, લમણાં, માથું વિગેરેની વેદના શાંત થઈ જાય છે.

વક્તવ્ય— સુશ્રુતમાં ' કેસર ' નો અર્થ બધી જગોએ બકુલ કે નાગકેસર કરવામાં આવ્યો છે. અમરકોષમાં પણ કેસર માટે બકુલ અર્થ લખેલો છે. ' રૂધિર ' શબ્દના કેસર અને નાગકેસર આવા બે અર્થો થાય છે. ચરકમાં કેસરનો સ્વતંત્ર ઉપયોગ એક પણ નથી. ચરકની દશેમાનિમાં કેસરનો ઉલ્લેખ નથી. વાતરોગના બલાધ તૈલમાં અને અમૃતાધ તૈલમાં કેસર વપરાયલું છે; મૂત્રકૃચ્છ્રમાં બીજાં સાથે યોજાયલું છે. વિષમાં પણ બેએક ઠેકાણે તે યોજાયલું છે. સુશ્રુતે એલાદિગણમાં કેસર વર્ણવ્યું છે. રક્તાભિધ્યન્દમાં વર્તિમાં કેસર નાખેલું છે. વિષમાં ચરકની માફક યોજાયલું છે.

Actions & Uses—Stimulant, aromatic, and antispasmodic; also used as a colouring agent; given in amenorrhœa, chlorosis, seminal weakness, leucorrhœa, dysmenorrhœa, in flatulent colic, spasmodic asthma and cough. Owing to its containing the volatile oil, it is used in rheumatism and neuralgic pains. It is given to children with ghee in looseness of the bowels. It is reputed in specific fevers, as measles. Externally, a paste of it is used in removing bruises and superficial sores and in headache. Pessaries of saffron are used in painful affections of the uterus. It gives the urine a yellow colour.

(R. N. Khory. II p. 602).

અર્થ—કેસર ઉત્તેજક, સુગંધી અને આક્ષેપનિવારક છે. પીડિતાત્વમાં, યોવનપાંડુમાં, ક્ષીણવીર્યમાં, પ્રદરમાં, રજઃકૃચ્છ્રમાં, વાતજન્ય શૂલમાં, વાતોદ્બળ શ્વાસમાં અને ખાંસીમાં તે વપરાય છે. એમાં તેલ હોવાથી તે સંધિવામાં પણ વપરાય છે. અતિસારમાં બચ્ચાંને કેસર ઘી સાથે આપવામાં આવે છે. એવું કહેવાય છે કે કેસર ખાધાથી જોરી વિગેરેના ફેણા જલદી કુટી નીકળે છે. બહારથી તે માથાના દુઃખાવામાં અને ક્ષતમાં વપરાય છે. ગર્ભાશયની વેદનામાં કેસરની સોગડી પહેરાય છે. કેસરથી પેસાળ પીળો થાય છે.

ઉદ્ભવ—૩. નિ. પા. ૨૧૬; Indig. Drugs. p. 192; Indi. Medi. Plants p 1273.

મુરલીદંદાદે વર્ગ

N. O. Amaryllideæ.

૩૮૨ અનનાસ.

નામો—અનનાસ, પારવતી, કૌતુકસંજક (સંસ્કૃત); અનનાસ (ગુજરાતી); અનનાસ (મરાઠી); પાઈનએપલ (અંગ્રેજી); Ananassa sativa—અનનાસા સેટાઇવા (લેટીન).

અનનાસં પારવતી ચામં કૌતુકસંજકમ્ ॥

॥ ત્રિ ર. ॥

ગુણા:—

અનનાસમપક્વન્તુ રુચ્યં હૃદ્યં ગુરુ સ્મૃતમ્ ।

કફપિત્તકરઞ્ચૈવ પ્રોક્તં ચાન્નમરોચકમ્ ॥

શ્રમં ક્રમં નાશયતિ તત્ પક્વં સ્વાદું પિત્તહત્ ।

પીત: પક્વલરસશ્ચાતપામયનાશન: ॥

॥ ત્રિ. ર. ॥

ઇતિહાસ—પ્રાચીન વૈદ્યક ગ્રંથોમાં આ નામ એવામાં નથી આવતું. સંવત ૧૬૩૫ માં નિઘંટરત્નાકર નામનો ગ્રંથ લખાયો છે તેમાંજ પહેલવહેલો અનનાસનો ઉપયોગ વર્ણવેલો છે. “ પર્સીયન લખનારાઓ આ ક્ષણે હિંદુસ્તાનનું વતની ધારે છે, પરંતુ યૂરોપિયન લખનારાઓ કહે છે કે આ અને એનાજ વર્ગનાં બીજાં ઝાડો અમેરિકામાંથી આ દેશમાં આવ્યાં છે. એની મૂળ જન્મભૂમિ અમેરિકા અને તેની આસપાસના બેટો જણાવેલા છે. પોર્ટુગીઝ લોકોએ ભારતવર્ષમાં પ્રથમ અનનાસ ઈ. સ. ૧૫૯૪ માં લાવીને વાવ્યાં હતાં. ડૉ. વોટ પણ એજ મતને સિદ્ધ કરે છે. હાલમાં આયોર્વત્માં એની પેદાશ બહોળા વિસ્તારમાં થવા લાગી છે. ”

વર્ણન—“ અનનાસના છોડ કુંવાર કે કેતકીને મળતા હોય છે; પરંતુ તેનાં પાંદડાં કુંવાર અને કેતકીથી પાતળાં અને નાણુક થાય છે. તેનો રંગ ધણું કરીને લીલો હોય છે પરંતુ કોઈ કોઈ વખત રંગઘેરંગી પણ માલમ પડે છે. સીંગાપોરમાં ઉત્તમ અનનાસનાં વૃક્ષનાં પાંદડાં એક પ્રીટથી સહેજ લાંબાં હોય છે. એનાં પાંદડાંની કિનારી પર ઝીણાઝીણા કાંટા જેવું થાય છે. કેટલાએકનાં ફળો અને પાંદડાંઓ પસ્તાના રંગનાં હોય છે. ”

“ અનનાસનું ઝાડ ક્ષણ આપવા લાયક થયું કે તેમાંથી એક ઠાંડો ઉપર ઉપસી આવે છે અને તેની પર સ્થળેસ્થળે પુષ્કળ પુષ્પો આવવા લાગે છે.

પ્રથમ આવેલાં કુલોનાં પ્રથમ કૂળ થતા માંડે છે અને જેમ જેમ તે મોટાં થતાં જાય છે તેમ તેમ તેઓ એકમેકથી વળગી જઇ એક કૂળના આકારમાં બદલાઈ જાય છે, એજ તે અનનાસ છે. આ કૂળ તપાસી જોતાં તેની રચનામાં સ્પષ્ટ રીતે રીતે માલુમ પડે છે કે તે પુષ્કળ પુષ્પોનું બનેલું છે. એ ઉત્તમ સુગંધીદાર અને સ્વાદિષ્ઠ છે. કાચું હોય છે ત્યારે તેનો રંગ લીલો હોય છે. તેની ઉપર ચોકડી ચોકડીવાળા વિભાગો હોય છે. જ્યારે તે પાકે છે ત્યારે તેનો રંગ સ્તાશ મારતો પીળો થઈ જાય છે અને અંદરનો મગજ મીઠો, સુગંધવાળો અને સોનેરી રંગનો થઈ જાય છે. અનનાસની ઘણી જાતો થાય છે. કૂળોના માથા ઉપર પાંદડાંનો ઝુમખો હોય છે. એ ઝુમખાને જમીનમાં દાટવાથી પશુ અનનાસનું ઝાડ પેદા થાય છે આ છોડનાં મૂળીઆંમાંથી કેળની પેઠે બચ્ચાં નીકળે છે; તેને જુદાં જુદાં કરી બીજે ઠેકાણે લગાડે તો તે પશુ કૂળ આપે છે. સમુદ્રકિનારા ઉપર તેનાં ઝાડો વાવવામાં આવે તો કૂળો ઘણાં જ સ્વાદિષ્ઠ થાય છે. સીંગાપોરના બગીચાઓમાં અનનાસનાં કૂળો ચાર ફીટ લાંબાં અને ૬૫ ઇંચ ઘેરાવામાં થાય છે, પરંતુ આપણા દેશમાં તેવાં મોટાં કૂળો થતાં નથી.

બ્રહ્મદેશમાં એનાં પુષ્કળ જંગલો છે. મલાક્કા બેટમાં એનાં નાનાં જંગલોમાં એ એટલાં તો ગીચ ઉગી નીકળ્યાં હોય છે કે તેમાં આપણાથી દાખલ થઈ શકાતું નથી. તેનાં પાંદડાંમાંથી બહુ જ સરસ રેસા કાઢવામાં આવે છે. એનાં કપડાં બનાવવામાં આવે છે જે “ પાર્થન મજલીન ” નામથી ઓળખાય છે. પ્રીલીપાર્થન બેટના લોકો તેના ઉપર સોનેરી ભરતકામ ભરી આ કપડાંની એક બેડ રૂ. ૨૫૦૦)ના ભાવથી વેચે છે.—”

ઉપયોગ—કાચું અનનાસ રૂચિકર હૃદય અને શુરૂ છે, કફ અને પિત્તને કરનાર છે, અન્ન ઉપરની અરૂચિ, શ્રમ, કલમ વિગેરેનો નાશ કરે છે. પાકું અનનાસ સ્વાદુ, પિત્તકર અને આતપવિકાર (શરદી ગરમી વિગેરે) ને શાંત કરનાર છે. આપણા લોકો એના ગર્ભ ઉપર સાકર, મરી, સુંઠ, ગુલાબજળ વિગેરે નાખીને ખાય છે.

નોંધમત—ડૉ. કુનેયાલાલ દે જણાવે છે કે એનાં પાંદડાંનો રસ જઞ્જર કૃમિધન છે. તાજા કૂળનો રસ રક્તપિત્તનાશક (antiscorbutic) છે. આનાં પાકાં કૂળોનો સ્વચ્છ રસ જવંરમાં અને વિઠગધાણુમાં (ગેસ્ટ્રીક ઇરીટેબીલીટી) ઉપયોગી છે એમ કહેવાય છે. આનાં પાંદડાંનો તાજો રસ સાકર સાથે મેગવીને આપવામાં આવે તો હેડકીને મટાડે છે એમ કહેવાય છે. (સરજન મેજર. બંકેબિહારી ગુપ્તે, પુરી). કાચું અનનાસ વાપરવામાં આવે તો ગર્ભ-પાત થાય છે. (સરજન મેજર હેનરી ડેવીડ કુક. કાલીકટ, મલબાર). અનન-

અનનાસનું લીલું ફળ રૂતપાદક અને ગર્ભપાત કરનાર છે. (આસી. સરજન દેવેન્દ્રનાથ રૌય. કલકત્તા). મોટા પ્રમાણમાં પાકાં ફળોનો રસ લેવાથી ગર્ભાશય સંકોચન કરવાના ગુણો એમાં રહ્યા હોય એમ મનાય છે. (પ્રીગેડ સરજન જે. એમ. થૌરટન, બી. એ. એમ. ડી.). પાકાં ફળોનો રસ કમળામાં ઉપયોગી છે. (આ. સ. કે. એન. અમરજી, ઠાકા). મલાકામાં લોકો આનાં પાંદડાંનો રસ રજોદર્શન માટે તથા ગર્ભપાત કરાવવાને માટે વાપરે છે. પાકાં ફળ વાપરવામાં આવે તો તેના જેવી થોડી ઘણી પણ અદ્ય પ્રમાણમાં અસર થાય છે. (કેનરલી. ગંભમ). અનનાસ ભુખ્યા હોઈએ ત્યારે કાંઈ દિવસ ખાવું નહિ. ખાવાથી વિષ પ્રમાણે અવગુણ કરે છે. અનનાસ ગર્ભિણીને વર્જ્ય છે. (શંકર દાજી પટે શાસ્ત્રી.

Actions & Uses—Abortifacient; also given to relieve flatulent distension of the abdomen. Under its use the uterus contracts within 12 hours followed by hemorrhage and the ovum is expelled. The fruit is rendered unwholesome on account of its strong fibre which acts as an irritant on the bowels for abortifacient purpose, a whole unripe fruit decorticated being required.

(R. N. Khory. II 620).

“ From the special opinions of medical officers in India recorded in the Dict. Econ. Prod. of India (I, 238) it appears that belief in the abortifacient properties of the leaves & unripe fruit is common throughout India among the natives.

“ Chevers (Med. Juris. p. 715) on the authority of Babu Kanny Lall Dey, has the following description of its use in Bengal:—“ A green unripe one, only half-grown is used. It is decorticated and the pulpy mass of a whole one is administered to the woman with a small quantity of salt. It is efficacious only during the earlier months of pregnancy, and after the third month, its action is very doubtful. But if administered to suitable cases, the uterus begins to contract within 12 hours, when slight hemorrhage occurs also. Its action then increases, and within the course of 24 hours, the ovum is expelled. Occasionally the woman's life is jeopardized by flooding, but, as a rule, there is not much danger to be apprehended.” Again on page 718, Chevers says: “ A note which I have from Babu Kailas Chandra Chatterji renders this matter plain. He says that acid fruits are regarded

as abortives. He knew a case in which a woman aborted at an advanced stage of pregnancy by eating (with that intention) about two pounds of ripe pine-apple. This fruit is rendered unwholesome by the presence of a very strong fibre which acts as a mechanical irritant on the bowels. I had under my own care an English lady who died of dysentery, after having aborted, at about the fifth month of pregnancy. The cause of her illness appeared to be the ravenous eating of raw pine-apple."

(Dymock Vol III p. 508).

ભાવાર્થ—“ ડીક્નેરી ઓફ ઇકોનોમીક પ્રોડક્ટસ ઓફ ઇન્ડીઆ ’ નામના પુસ્તકમાં બિન્ન બિન્ન ચિકિત્સકોના મતાનુસાર અનનાસનું કાચું ફલ અને પાન ગર્ભસ્રાવકારી મનાયલું છે અને હિંદુસ્તાનના સામાન્ય લોકોને પણ તે વાતની ખબર છે. સ્વર્ગસ્થ ડૉ. કુનેયાલાલ દે પ્રમાણે ડૉ. એવર્સ, અનનાસનો ખંખાળામાં કેવો ઉપયોગ થાય છે, તે જણાવે છે—“ ગર્ભસ્રાવ માટે કાચું અને અપૂર્ણ વિકાસવાળું લીલું અનનાસ વપરાય છે. ગર્ભને પાણી નાખવાની ઇચ્છા રાખતી સ્ત્રી, થોડાક મીઠા સાથે એ આખાયે ફળનો ગર્ભ ખાઈ જાય છે. ત્રીજો મહિનો પૂરો થયા પહેલાં એની ગર્ભસ્રાવકારી તરિકેની અસર ચોક્કસ જ છે, પણ ત્રીજા મહીના પછીથી એની અસર નિશ્ચિત નથી. ત્રીજા મહિના પહેલાં ખાવામાં આવે તો ખાધા પછી ૧૨ કલાક પહેલાં તો ગર્ભસ્થાનનો સંકેત થાય છે અને પછી રજાસ્રાવ થાય છે. ધીમે ધીમે તે વધતાં વધતાં ૨૪ કલાકમાં તો ગર્ભ બહાર પડી જાય છે. કોઈક વખત અત્યંત રક્તસ્રાવને લીધે સ્ત્રીની છાંદગી જોખમમાં આવી પડે છે પણ બધું ખીવાનું કંઈ જ કારણ નથી.” વળી પાછું ડૉ. બાબુ કૈલાસ ચંદ્ર એતરણના પત્ર પ્રમાણે ડૉ. એવર્સ લખે છે—“ કાચાં ફળ ગર્ભપાત કરે છે. પૂરા મહિનાવાળી એક સ્ત્રીએ ગર્ભપાત કરવાની ઇચ્છાથી એક વખત પાકા અનનાસના ફળમાંથી બરેર નેટલો ગર્ભ ખાઈ લીધો હતો અને તેને પરિણામે ગર્ભપાત થયો પણ હતો. અનનાસના ફળમાં એક પ્રકારના મજબુત રેસાઓ છે, જેને પરિણામે આંતરડાંમાં ઉત્તેજના થાય છે. એ યૂરોપીયન સ્ત્રી પાંચમે મહિને કાચા અનનાસના સેવનથી ગર્ભપાત કર્યો પછી, રક્તાતિસાર થવાથી અમારી ચિકિત્સા માટે આવેલી હતી. એ રોગથી જ તેનું મૃત્યુ થયું હતું. મરણ પછી અમારા જાણવામાં આવ્યું કે કાચું અનનાસ ખાધાથી જ તેણીને રક્તાતિસાર થયો હતો. (ડીમક વૉ. ૩ પા. ૫૦૮).

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૫૪૮; ૫. શુભાદર્શ. પા. ૩૦૨; N. p. 343.

૩૮૩ મુસળી.

N. O. Amaryllideæ.

નામો—તાલમૂલી, તાલપત્રી (સંસ્કૃત); ધોળી અને કાળી મુસળી (શુભરાત્રી); કાળીમુસલી (મરાઠી. હિંદી); તાલમૂલી (બંગાલી), Curculigo orchioideæ —અચુરકમુલીગો આર્યોઓઇડીસ (લેટીન).

પરિચય— મુસલી તૃણકાકંદો મૃદુસારાઽલ્પપત્રિકા ।
પતિપુષ્પા મહાવૃષ્પા દીર્ઘકંદા ચ પિચ્છલા ॥

॥ શિવલક્ષ્મી ॥

મુસલી તાલમૂલી ચ મુવહા તાલપત્રિકા ।
ગોધાપદી હેમપુષ્પી મૂતાલી દીર્ઘકંદિકા ॥

॥ રા. નિ ॥

ગુણા:— મુસલી મધુરા વૃષ્પા વીર્યોષ્ણા બૃંહણી ગુરુઃ ।
તિક્ત્વા રસાયની હન્તિ ગુદજાન્યાનિલં તથા ॥

॥ આ. પ્ર ॥

મુસલી મધુરા શીતા વૃષ્પા પુષ્ટિબલપ્રદા ।
પિચ્છલા કફદા પિત્તદાહશ્રમહરા પરા ॥

॥ રા. નિ ॥

મુસલી રસપાકામ્યાં સ્વાદુઃ શીતાગ્નિવર્દિની ।
વાતપિત્તહરા વૃષ્પા સ્થૈર્યમાર્દવદાયિની ॥

॥ શોભલ: ॥

રાજમાર્તંદ— ૧ કર્ણપાલીવર્દનાર્થમ્—મુસલીકન્દક્ષોદો માહિષનવનીતમિશ્રિતો-
ઽમ્યજ્ઞાત । વર્ધયતિ કર્ણપાલી સપ્તાહં ધાન્યરાશિસ્થઃ ॥

વર્ણન—કાળી મુસળીના છોડ ચોમાસામાં ઘણા ઉગી નીકળે છે. એના છોડવા ૧ થી ૧૫ ફુટ ઉંચા વધે છે. એનાં પાન ખબુરી અગર નાળીએરીના એક બે વર્ષના રોપાઓનાં વચલાં ફાટેલાં પાન જેવાં હોય છે. એનાં પાનના થડમાં પીળા રંગનાં લાંબાં સૂકમ કુલો આવે છે. કુલ ૧૦ થી ૧૫ લાંબુ અને ૧ થી ૪ બીજવાળું હોય છે.

બરડાના ડુંબરમાં તેમજ આબુના પર્વતમાં કાળી મુસળી ખૂબ થાય છે. સફેદ મુસળી પંચમહાલ તરફ થાય છે એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે. સફેદ મુસળી કરતાં કાળી મુસળી વધારે શુભદાયી છે. આનાં મૂળ મુસળના આકારનાં,

લાંબાં અને કાળાં હોવાથી એને કાળી મુસળી કહે છે. ધોળી મુસળીનું લેટીન નામ *Asparagus adscendens* છે.

વૈદ્યકમાં મુસળીનો ઉપયોગ

રાજમાર્તિક—૧ કર્ણપાલી વધારવા માટે—મુસળીના કંદનું ચૂર્ણ લેંસના માખણમાં મીઠાવી સાત દિવસ સુધી ધાન્યના ઢગલામાં રાખી મૂકવું. એ પછી આનો કર્ણપાલી ઉપર હમેશાં અભ્યંગ કરવો. કર્ણપાલી વધશે.

વક્તવ્ય—ખન્ને જાતની મુસળી પુષ્ટિકરક મનાય છે, છતાંયે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કે તે પછીના બીજા ગ્રંથોમાં તેનો ઉપયોગ જવલેજ જણાય છે. ઘણા-ખરા પાકમાં મુસળી પડે છે. હિંદુસ્તાનનાં ત્રીપુરો મુસળીના શુષ્ક સારી રીતે જાણે છે. ચરકમાં મુસળીનો ઉલ્લેખ નથી.

સુશ્રુતમાં મુસળીનો ઉલ્લેખ મળે છે. ‘ઉત્પાદને પ્રજાસ્યન્તે’ એ હેડીંગમાં મુસળીને ગણાવેલી છે. અશ્મરીમાં બીજાં દ્રવ્યો સાથે તેનો ઉલ્લેખ છે (ચિ. ૭-૧૮). વાતવિદ્રધિના પ્રલેપમાં અન્ય દ્રવ્યો સાથે તે ચોખ્ખી છે (ચિ. ૧૮-૫). શ્વાસમાં કોલમજ્જાં તાલમૂલમૃધ્યચર્મમલીમપિ । લિહ્વાત્ ક્ષૌદ્રેણ....એવો પ્રયોગ છે.

નવ્યમત—મુસળીનાં મૂળીઆં ત્રાવણકોરના હિંદુ વૈદ્યો પરમીયો મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તસ્રાવ, વિગેરે રોગોમાં છુટ્થી વાપરે છે. તેમના એટએટલા વપરાશને અંતે મળેલા અનુભવને આધારે એટલું કહી શકાય છે કે આનાં મૂળીઆં જનનેન્દ્રિય અને પેસાળના—(Genito-uninary) રોગો ઉપર ખાસ અસર કરે છે—જે કે યૂરોપીયન ડોક્ટરોએ હજી આ વિષે કંઈપણ કહ્યું નથી. (ક્રામાં. ઇન્ડી).

મુસળી ઢમ, હરસ, કમળો, અતિસાર, શૂલ, પરમીયો વિગેરે રોગો ઉપર વપરાય છે. તે શીત, મૂત્રલ, બલપ્રદ અને વાજીકરણ છે. તિક્ત અને સુગંધી દ્રવ્યો સાથે તે ચોખ્ખી છે. (ડીમક).

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૬૫૭; રૂ. નિ. પા. ૫૭૪; N. p. 342; Watt II p. 650; Indi. Medi Plants p.1277.

૩૮૪ સુખદર્શન.

N. O. Amaryllideæ.

નામો—વિષમંડલ (સંસ્કૃત. ઇન્ડીયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સને આધારે); સુખદર્શન, નાગદમન (શુજરાતી); નાગદમન (મરાઠી); નાગિનકા પાત્તા (દકખણ); નાગ-દમણ; સુખદર્શન (બંગાલી); વિષમાંગુલી (તામીલ);

લક્ષ્મીનારાયણ ચેદ્, વિષમુગ્ધલી (તેલુગુ); ચીંદર, પીંડર, કન્વલ (હિંદી);
Crinum asiaticum—કાઈનમ્ એસીયાટીકમ્ (લેટીન).

વર્ણન—આ છોડવાની નીચે મોટો કંઠ હોય છે. કંઠ ગોળાઇ લેતો, ૨ થી ૩ ઇંચ વ્યાસનો, ડુંગળીના આકારનો, હોય છે. આની ઉપર આગલા વર્ષનાં સડી ગએલાં પાનનાં ફેતરાં ચોટેલાં હોય છે. આ મુખ્ય કંઠમાંથી બીજાં હજારો નાનાં નાનાં મૂળીયાં—રેસા જેવાં—નીકળેલાં હોય છે. પાન ૩ થી ૫ ફીટ લાંબાં, ૫ થી ૮ ઇંચ પહોળાં, ટેળવે સાંકડાં થતાં, બુકી અણીવાળાં હોય છે. ફુલની ડાંડી તેના કંઠની ડાંડી ઉપરનાં સડેલ પાનના ખુણામાંથી નીકળેલી હોય છે. ફુલ મોટાં અને સફેદ રંગનાં થાય છે. પુલ રાત્રે ઠીક મ્હેંકે છે. ફળ લાગ્યે જ થાય છે. ફુલ ખાસ જોવા લાયક હોય છે.

આ છોડ ખાગોમાં વાવવામાં આવે છે. પુષ્પબાહ્યાન્તરકોષની ૬ સરખી પાંખડીઓ, છ સરખાં પુકેસર, ૧ સ્ત્રીકેસર—આ બધું સુંદર અને મૃદુ હોય છે. કંઠ અને પાન ઝેરી ગણાય છે.

ઉપયોગ—ફામોકોપીયા એફ ઈન્ડીયામાં આનાં મૂળીયાં દાખલ કરવામાં આવેલાં છે. આ મૂળીયાં થોડી માત્રામાં વામક, વવમિષાજનક અને સ્વેદલ છે. પાણકંઠા જેવો જ તેનો ગુણ છે.

આ કંઠના નાના નાના સૂકવેલા ટુકડાનું ચૂર્ણ સુંદર વામક છે, પણ તે મોટી માત્રામાં આપવું જોઇએ. સર. ડબલ્યુ. એમ્. શાઉન્નેસી (Bengal Disp p. 656) જણાવે છે કે “ આ એક જ એવો દેશી ઉલટી કરનાર છોડ છે કે જેના સેવનથી ચુક, માળ કે બીજાં કંઈ થતું નથી, મારો આ અનુભવ છે. ” ફામોકોપીયા ઈન્ડીકાના કર્તો સાથેના પત્રવ્યવહારમાં તે જણાવે છે કે સુખદર્શન સુંદર વામક અને સ્વેદલ ઔષધ છે. એપીકાની જગોએ વાપરવા લાયક છે. પણ આ આઇપેકેકયુઆનાનું પ્રતિનિધિ નથી પણ એના અભાવે વાપરવા જેવું છે. (Ph. Ind.)

પાનને સારી રીતે વાટી તેમાં હીવેલ નાખીને આંગળી પાકતી હોય (Whitlow) તે ઉપર તેમજ સોજા ઉપર લગાવવામાં આવે છે. પાનનો રસ ઠર્ણશૂલમાં કામમાં નંખાય છે. જાવામાં એનો રસ ઉલટી કરાવવા વપરાય છે.

(ડ્યુરી.)

ઉદ્ભવ—Glimpses p. 154; Indig. Drugs. p. 101; Indi. Medi. Plants p. 1279.

वाराहीकंदादि वर्ग

N. O. Dioscoreaceæ.

३८५ वाराहीकंद.

नाभो—वाराहीकंद, शौकरी, गष्ठि, क्रोडकन्दः (संस्कृत); दुकरकंद (काठीयावाड); वाराकंद, वषापेख (गुजरात); कडुकरांदा (भराडी); सुअरिया, वाराधकंद (हिंदी); युबडि, आलु (अंगाली); *Dioscorea bulbifera*-अयोस्करीया अल्पीईरा (लेटीन).

परिचय—

इयामकर्कशवाराहवृषणाकारकंदका ।

तांबूलवल्लीदना वाराहि गृष्टिरुच्यते ॥

॥ इति कैयदेवः ॥

गुणाः—

वाराही मधुरा कंदे कटुस्तिक्तातिगुक्ला ।

बल्या शुक्रकरा वातकफमेहकृमीन् जयेत् ॥

वाराहकन्दः श्लेष्मघ्नः कटुको रसपाकतः ।

मेहकुष्ठकृमिहरो बल्यो वृष्यो रसायनः ॥

सुश्रुतः सू. ४६-३०५

वाराहिकन्दः श्लेष्मघ्नः कटुको रसपाकतः ।

मेहकुष्ठकृमिहरो वृष्योष्णः पित्तवर्द्धनः ॥

वाराही तिक्तकटुका विषपित्तफापहा ।

कुष्ठमेहकृमिहरा वृष्या बल्या रसायनी ॥

॥ रा. नि. ॥

शोधक—

१ रसायने-वाराहिमूलचूर्णस्य शतं मधुयुतं क्रमात् ।

गुवा स्यात्पयसा पीत्वा क्षीरान्नाज्यभुगादृतः ॥

सूक्ष्मचूर्णेन वाराह्याः शूतं क्षीरं विमान्यतम् ।

तदाज्यमधुसंयुक्तं मासमेकं रसायनम् ॥

સુશ્રુત— ૨ નાડીબુ-વારાહિકન્દશ્ચ તથા પ્રદેયો ।

નાડીબુ તૈલેન ચ મિશ્રયિત્વા ॥

ચિ. ૧૭-૩૬

વાયુર્ન—ડુક્કરકંદના વેલા ચોમાસે ઘણા જોવામાં આવે છે. તે ઘણા ચક્રચકિત હોય છે. એનાં પાન તળીએ હૃદયાકૃતિનાં લંબગોળ કે ગોળાઇ લેતાં અને ઉંડી નસોવાળાં હોય છે. ફુલ ઘોળાં અને ફળની શેડો લટકતી હોય હોય છે. ફલ લંબગોળ કે ત્રણ ધાર અથવા પાંખોવાળાં થાય છે. એના વેલા પર નાના નાના કંદ જોવા હોય છે. તે કંદનો રંગ ભુરો ને તે પર વખતે સખત વાળ જેવી ફાળ કે રેસાઓ નીકળેલા હોય છે. તેને તળીએ પહોળી પડધી હોય છે. આ કંદ ઝેરી ગણાય છે. ખાના કંદને ડુક્કર ખાઇ જાય છે માટે એનું નામ ડુક્કરકંદ પડયું છે. ડુંગરાઓમાં જ તે થાય છે.

વૃદ્ધકમાં વારાહીકંદનો ઉપયોગ

શોઢલ—

૧ રસાયન તરિકે-વારાહી મૂલનું ૧૦ શેર ચૂર્ણ કરવું. હમેશાં મધ સાથે સવારસાંજ આટવું. ઉપરથી દુધ પીવું. ધોરાકમાં દુધ, ઘી, કમોદનો ભાત એવું લેવું. આટલું ચૂર્ણ પૂકે કરવાથી માણસ જીવાન બને છે.

અથવા

વારાહિકંદ સાથે ઉકાળી લીધેલું દુધ, ઘી અને મધ નાખીને પી જવાથી પણ એક મહિનામાં રસાયનનો શુભ જણાય છે.

સુશ્રુત—

૨ નાડીવૃક્ષમાં-વારાહિકંદના ચૂર્ણને તેલ સાથે લઢી નાડીવૃક્ષ ઉપર લેપ મારવો. ચિ. ૧૭-૩૬.

વક્તવ્ય—ચરકમાં વારાહીકંદનો ઉલ્લેખ નથી. સુશ્રુતમાં મૂત્રાધાત, વિસર્પ અને કુષ્ઠમાં બીજાં દ્રવ્યો સાથે તે યોજાયલો છે. રસાયન તરિકે પહેલ-વહેલો પ્રયોગ સૂચવનાર સુશ્રુત જ છે.

વૃંદ કહે છે વારાહમૂર્ધવત્કન્દો વારાહિકન્દસંગિતઃ । મિષ્ણાં તદલાભેન ચર્મકારાલુકો મતઃ ॥ (જ ૭૦, શ્લો ૨૦). વારાહીકંદના વેલાનું અને કંદનું સુંદર ચિત્ર “આયુર્વેદવિજ્ઞાન ” ભા. ૧ પૃ. ૩૦૨. ઉપર આપેલું છે.

અમરસિંહ વારાહીકંદને વિશ્વક્ષેનામિયા કહે છે. વિશ્વક્ષેનાકાન્તા એટલે તો પ્રિય-શુ-ધઉંલાં !

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૬૬૦; રૂ. નિ. પા. ૩૪૨; N. p. 345; Watt III p. 128; Indi. Medi. Plants p. 284.

लशुनादि वर्ग

N. O. Lillaceæ.

३८६ चोपथीनी.

नामो—द्वीपान्तरवचा, चोवाचिनी (संस्कृत); चोपथीनी (शुद्धशती);
चोपथीनी (भरडी. छिंदी); तोपथीनी (अंगारकी); China-root-चायनारूट
(अंग्रेज); Smilax China-स्माधलेकस थाईना (डैटीन).

परिचय—

किरंगदेशसंभूता चीनदेशेऽथ विश्रुता ।

नामतश्चोपचीनी स्यादश्वगंधासमा भवेत् ॥

अश्वगंधासमं पत्रमौषधिः ग्रन्थिसंयुता ।

वर्णतः पाटलाभा च गुणास्तास्य वदाम्यहम् ॥

॥ शिषनिधंदुः ॥

गुणः—

द्वीपान्तरवचा कट्टी तिक्तोष्णा वह्निदीप्तिकृत् ।

बिबन्धाऽऽध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधिनी ॥

वातन्याघीनपस्मारमुन्मादं तनुवेदनाम् ।

व्यपोहति विशेषेण किरंगामयनाशिनी ॥

॥ भा. प्र. ॥

द्वीपान्तरवचा तिक्ता चोष्णा चाग्निप्रदीपनी ।

धातुवृद्धिकरी बल्या मलमूत्रविशोधिनी ॥

तारुण्यदा पौष्टिकी च वृद्ध्या चैव रसायनी ।

गर्भप्रदा बद्धाविट्काऽऽध्मानोन्मादनाशिनी ॥

वातं शूलमपस्मारं धातुक्षयविनाशिनी ।

अंगग्रहं किरंगोपदंशं मान्द्यं कटीग्रहम् ॥

पक्षाघातमुरुस्तम्भराजयक्ष्मव्रणांस्तथा ।

गण्डमालां नेत्ररोगं शुक्रशोणितदोषकम् ॥

सर्वाङ्गकम्पवातञ्च कुब्जवातञ्च नाशयेत् ॥

॥ नि. र. ॥

गुणः—चोपथीनी तिक्त, उष्ण, अग्निवर्धक, धातुवृद्धिकर, अल्प, मल-
मूत्रविशोधक, पौष्टिक, वृध्य, रसायन, गर्भप्रद, आध्मान अने कण्ठवात
विशोधने नाश करनार; वातघ्न, शूल, अपस्मार, धातुक्षय विशोधने दूर करनार;
अंगग्रह, उपदंश, परभीयो, अग्निमांघ, कटीग्रह, पक्षाघात, उद्वेग, राज्य

ક્રમા, વણ, ગંડમાલા, નેત્રરોગો, વીર્ય અને શોષિતના દોષો, સર્વાંગકંપવાત, કુબ્જવાત વિગેરેને મટાડનાર છે. (નિધંદુરનાકર).

વૃક્તવ્ય—ચીન અને જાપાન તરફથી ચોપચીની આપણે અહિં આવે છે. તે તરફ તેને ‘ ટુ-કુહ ’ નામથી ઓળખે છે. અત્યારે ચોપચીની હિંદુસ્તાનના બધા બજારોમાં મળે છે. બીજી એક જાત—*Smilax Glabra*—આસામ, સીલહટ અને ખાસીઆની ટેકરીઓમાં આપણે અહીંયાં થાય છે એમ ઘણાનું માનવું છે. સારસાપરીલાની જગોએ ચોપચીનીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે કારણ કે તેના જેવું જ કામ તે કરે છે. હાલમાં યુરોપીય વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં ચોપચીની વપરાતી નથી, પણ થોડાંક વર્ષો અગાઉ બ્રિટીશ ફાર્માકોપીઆમાં તે દાખલ પણ થયેલી અને ઠીક પ્રતિષ્ઠા પામેલી હતી. અત્યારે પણ ચોપચીની લાડનના બજારોમાં વેચાય તો છે જ. ભાવભિન્ને ચોપચીની પહેલવહેલી વાપરી છે. ચાંદી, પરમીયા જેવા રોગોમાં ચોપચીની સાફ કામ કરે છે એમ ઘણાનું કહેવું છે. અશ્વગંધાના જેવાં પાન આનાં હોય છે એમ શિવનિધંદુમાં કહેવું છે.

Actions & Uses—Diaphoretic, stimulant, alterative and resolvent; given with અનંતમૂલ in long-standing head-ache; chobchini with mastaki, elchi and taja boiled with milk is given in rheumatism, gout, epilepsy, also in general cachexia, scrofula, seminal weakness and constitutional tertiary syphilis. The rhizome is made into a paste and applied to swelled hands and feet in general obesity. (R. N. Khory II p. 593).

The author of the Makhzan-el-Adwiya has a long article upon its medicinal virtues. He also notices particularly the valuable appearance of different samples of the drugs and directs that what is heavy, of a rose-colour, and free from knots is to be selected. He tells us that the fresh root is sometimes brought to India. Some of this he planted at Moorshidabad (A. H. 1178); it produced a climbing stem with small elongated leaves not unlike a bamboo; after a year's time he dug it up, but found that the roots had degenerated and did not retain the qualities of china article. “ The reported good effects of china root on the Emperor Charles V, who was suffering from gout, acquired for the drug a great celebrity in Europe and several works were written in praise of its virtues. But though its powers were soon found to have been greatly overrated, it still retained some repu-

tation as a sudorific and alterative, and was much used at the end of the 17th century in the same way as sarsaparilla. It still retains a place in some modern Pharmacopœa.

(Dymock Vol III. p. 501).

ભાવાર્થ—ચોપચીની સ્વેદલ, ઉષ્ણ, રસાયન, અને દ્રોણ-ગંડગુંબડ ત્રિગેરેમાં પકાવવામાં સારી છે. ઘણા વખતના માથાના દુખાવામાં અનંતમૂલની સાથે ચોપચીની વપરાય છે. ચોપચીની, રૂમીમસ્તકી, એલચી અને તજને દુધમાં ઉકાળી લઇને તે દુધ સંધિવામાં, વાતરક્તમાં, અપરમારમાં, ધાતુવેપથ્ય, કંકમાળ, શુક્રદીણતા અને લાંબા વખતના સીફીલીસની ત્રીજી સ્ટેજમાં વપરાય છે. હાથપગના સોજામાં ચોપચીનીનું ખારીક ચૂર્ણ ચોપડવામાં આવે છે.

(ખેરી ભા. ૨. પા. ૫૮૫)

‘મખઝન-અલ-અહીયા’ના લેખકોએ ચોપચીનીના ગુણો દર્શાવનારો મોટો લેખ લખેલો છે. વિવિધ જાતના નમુનાઓના દેખાવનું પણ તેમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને ઉત્તમ ચોપચીની માટે જાહેર કરેલું છે કે જે ચોપચીની વજનમાં ભારે, ગુલાબી લેતા રંગની, અને ગાંઠો વગરની હોય તે જ સારી. વળી હીજરી સન ૧૧૭૮માં મુર્સીદાબાદના એક હકીમે ચોપચીની પોતાને ત્યાં વાવી હતી. ઉપરની વેલ અને પાંદડાંનો દેખાવ ખરાબર ચોપચીની જેવો હતો પણ અમુક મુદત પછી જ્યારે મૂળીમાં જોહવામાં આવ્યાં હતાં ત્યારે તે ચોપચીની જેવાં ન હતાં પણ હલકી જાતનાં માલમ પડ્યાં હતાં.

“શહેનશાહ પાંચમા આદર્સને સંધિવા થયો હતો અને તે ચોપચીનીથી મટી ગયેલો; એ હકીકત જ્યારથી બહાર આવેલી ત્યારથી તેનાં ગુણગાન ખુબ થવા લાગેલાં—મોટા મોટા શંથો લખાયલા. વખત જતાં તે વર્ણનમાંની અતિશયોક્તિ જગજાહેર થઈ, છતાંએ ૧૭મી શતાબ્દના અંત સુધી સ્વેદલ અને રસાયન તરિકેની તેની ખ્યાતિ કાયમ રહી હતી. હજુ પણ કેટલાક ફાર્માકોપીયાઓમાં તેનું સ્થાન છે.”

(ડીમક વૉ. ૩જી પા. ૫૦૧).

નોંધ—ચોપચીનીની જાતો અત્યારે આપણા દેશમાં થતી જણાય છે.

(૧) *S. glabra*-ખડી ચોપચીની. આ પૂર્વબંગાલ, સીન્હટ તથા ખાસી હિલ્સમાં થાય છે. ડૉ. ક્રીતિકર જણાવે છે કે આ લાંબી, સફેદ, મૃદુ, સુંઠર ફુલની ચમરીઓનું થાણા જીલ્લામાં શાક કરીને ખાય છે. આનાં તાજાં મૂળીયાં પણ આસામ તરફના બીલ લોકો ગુલ્મેન્દ્રિયનાં ચાંદાં રૂઝવવા માટે પીએ છે.

(૨) *S. lanceifolia*-હિંદી ચોપચીની. સીકીમથી જીતાન સુધીમાં પૂર્વ હિમાલયમાં તે થાય છે. મણીપુર અને ખાસી તથા નાગ હિલ્સમાં ખૂબ થાય છે.

આમાં લાંબાં મૂળીયાં ચીનથી આવતી ચોપચીનીના જેવાં જ હોય છે. આંખથી જેવાથી આ બેમાં કંઈપણ ફેર જણાતો નથી. (૩) *S. Macrophylla* [જંગલી ઓસળાઈ, ચોપચીની (હિંદી); કુમારિકા (બંગાલ); અટકીર (સંતાલ); ચોપચીની (નેપાલ); થોલથોલ (મરાઠી).]

ઉદ્ભવ—Indi. Medi. Plants p. 1285. રૂ. નિ. પા. ૫૫૭; વનસ્પતિ ગુણાર્થ પા. ૪૪૮.

૩૮૭ પાણકંદો.

N. O. Liliaceæ.

નામો—કોલકન્દ; પટાલુ; વનપલાણ્ડ; (સંસ્કૃત); પાણકંદો, જંગલી કાંદો (ગુજરાતી); જંગલી ખ્યાજ, રાનકાંદા (મરાઠી. હિંદી); વનપિયાજ (બંગાળી); *Urginea indica*—અરુણીયા ધન્ડીકા (લેટીન.)

ગુણા:— કોલકન્દ: કટુશ્વેષ્ણ: કૃમિદોષવિનાશન: ।

વાંતિવિચ્છર્દિશમનો વિષદોષનિવારણ: ॥

॥ રા. નિ. ॥

કોલકન્દ: કટુશ્વેષ્ણો વિષવાંતિકૃમીન્ જયેત્ ॥

॥ નિ. ર. ॥

વર્ણન—પાણકંદાના છોડવા, કરલીની ભાજી પેટે, વરસાદ પડ્યા પછી ઘણાં જેવામાં આવે છે. કરલીની ભાજી (*Chlorophyllum tuberosum*) જેવાં ઉગે છે ત્યાં આગળ પાણકંદો પણ થાય છે. બન્નેના છોડ લગભગ—નાના હોય છે ત્યારે—મળતા હોય છે. તેને ઓળખવા માટે આટલું જાણવું જરૂરી છે કે કરલીની ભાજીની વચ્ચેવચ્ચ તે વખતે ધોળાં ફુલનું શેલડું નીકળેલું હોય છે, પણ પાણકંદાને તે વખતે ફુલ આવેલું નથી હોતું; તેમ જ કરલીનાં પાન કુમાશમાં પણ પાણકંદા કરતાં કુમળાં હોય છે. કરલીની ભાજી અને પાણકંદાનો લેહ રા. જયકૃષ્ણભાઈએ વનસ્પતિશાસ્ત્ર (પાનું ૬૬૫)માં સરસ રીતે વર્ણવેલો છે.

પાણકંદાનો કાંદો થાય છે અને તે ડુંગળીના જેવા પડવાળો હોય છે. કાંદાની નીચે સુતળી જેવાં બડાં, ૪ થી ૮ ઇંચ લાંબાં, ભુરા ધોળા રંગનાં, ઘણાં મૂળીયાં હોય છે. પાણકંદાને ડાંડી કે શાખાઓ હોતી નથી. કંદાના મંદગળેથી વચ્ચેવચ્ચથી તેમાં પાન નીકળે છે. પાન ૬ થી ૧૨ કે ૧૮ ઇંચ લાંબાં ને ૩ થી ૧ ઇંચ પહોળાં હોય છે. તે બન્ને સપાટીએ ચળકતાં ને લીસાં

હોય છે. તે ટેળવે સાંકડાં થતાં ને અણીકાર હોય છે. એની વાસ કડવી હોય છે. ઉનાળે જ્યારે પાન હોતાં નથી ત્યારે—તેના કાંઠાની વચ્ચેવચ્ચેથી ૧ થી ૨ કે ૨ાા શીટ જેટલાં અથવા કેાઇવાર ૪ શીટ લાંબાં, ઉંચાં, સ્લેટપેન જેવાં જાડાં, રતાશ લેતા ભુરા રંગનાં પુષ્પ ધારણ કરનાર શેલડાં નીકળે છે. તેના ઉપર એક પછી એક પુલો આવે છે. ચામડીઆ લોકો અથવા વણકરો એના રસનો લુગડાંને હાર દે છે. વિલાયતી દવાઓમાં જે પાણકંઠો U.scillae વપરાય છે તે ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારા ઉપર પુષ્કળ થાય છે અને ત્યાંથી તે હિંદમાં આવે છે.

ઉપયોગ—કક્ષ્મ તરિકે કમ, ક્ષય તેમ જ ફેફસાંનાં બીજાં હરદોમાં તે ઉપયોગી છે. પાણકંઠાથી બળખાની ચીકાશ તૂટે છે; તથા બળખા જલદી બહાર નીકળી જાય છે. વધારે મોટી માત્રા લેવાથી ઉત્તરી થાય છે, અને ઘણીયે વખત ઉલટી કરાવવા માટે પાણકંઠો અપાય છે પણ ખરો. ઉનવામાં પણ પાણકંઠો સાફ કામ કરે છે. મૂત્રપિંડ અને સોજના હરદોમાં પણ તે મૂત્રલ હોવાથી અપાય છે. કૃમિજન તરિકે પણ આની ખ્યાતિ સારી છે. જેમ નાનો હોય તેમ તે સારો ગણાય છે.

માત્રા—૧ થી ૩ રતી. ઉલટી માટે ૨ થી ૩ વાલ.

વક્તવ્ય—પાણકંઠાને કોલકાંદ કહેવા માટે કંઈ ખાસ પુરાવા નથી; એટલે પુરાવા વગરનો કેસ જયમ લુલો હોય છે તેમ આપણા નામનિર્ણયનો કેસ પણ લુલો તો છે જ. રા. રા. ગુરૂવર્યશ્રી અમૃતલાલ પટ્ટણી અશ્મન્તકને પાણકંઠો કહે છે, કારણ કે ચરકે સ્પષ્ટ જ કહ્યું છે કે “વમને અશ્મન્તકં વિદ્યાત” (સ. અ-૧). અશ્મન્તક (આસોત્રો) વાપરી એઈને, તેમાં વામક ગુણ ન જણાયો એ પછી જ આ વધુ સચુક્તિ મત ઉપર તેઓશ્રી આવેલા છે. એમના મત ઉપર ‘આયુર્વેદ વિજ્ઞાન’ના વિદ્વાન તંત્રીજી રા. રા. દુર્ગાશંકરભાઈએ ઠીક ઉહાપોહ કરેલો છે. એ વાંચવા માટે જીજ્ઞાસુ વાંચકોને—ખાસ કરીને વૈદક વિદ્યાર્થીઓને—મારી ખાસ ભલામણ છે. (આયુર્વેદ વિજ્ઞાન. પુસ્તક ૫ મું. અંક ૪ થો પાનું ૧૦૨). એક જ ફકરો તેમાંથી ટાંકીશ—

“પાણકંઠામાં ઇંગ્રેજ વૈદક પ્રમાણે હૃદયબદ્ધ, કક્ષ્મ અને મૂત્રલ ગુણો છે. પૂરી માત્રામાં એનાથી મેળ, ઉલટી અને ઝાડા કવચિત્ લોહીવાળા થાય છે. હૃદયને બળ આપવામાં એ ડીજીટેલીસ પેઠે કામ કરે છે. એ જીની ખાંસીમાં કક્ષ્મ તરિકે ઉપયોગી છે અને હૃદયના રોગથી થયેલા સોજમાં (Dropsy) હૃદયને બળ આપનાર, મૂત્રલ તરિકે ઉપયોગી છે. એનું ગુણકારક તત્ત્વ ઝેરી છે. આવી બળવાન ચીજ દેશી વૈદ્યોમાં કાબલ થાય અને જ્ઞાનપૂર્વક વપરાય એ ઘણું ઇચ્છવા યોગ્ય છે. ઇંગ્રેજ વૈદ્યોમાં તથા યુનાનીમાં વપરાય છે, તો દેશી વૈદ્યોને વાપરવામાં શું વાંધો ? પાણકંઠો ‘અશ્મન્તક’ હોય કે ન હોય પણ એને

વાપરવામાં અર્થાત્ દેશી લેહનાં ઔષધશાસ્ત્રમાં એને હાખલ કરવામાં કોઈ જાતનો વાંધો સંભવિત નથી એટલું જ નહિ, પણ એક ઉપયોગી દ્રવ્યની પ્રાપ્તિનો લાભ છે. ”

અંગ્રેજી પાણકંદો (U. Scillae) અને આપણા દેશી પાણકંદામાં શુષ્ક તો સરખા જ છે એમ બધા વિદ્વાનો માને છે. આ પાણકંદાનું પૃથક્કરણ ડૉ. સુનીલાલ ખોજે કરેલું છે. ।

ઉલ્લી માટે આવા શક્તિવાન કંદને રાજનિધંદુ અને નિધંટરનાકર બન્નેમાં ‘ત્રાંતિશમન’કૃત્ કહેલો છે, એ વિચારવા જેલું છે. નામ બદલવાં હોય તો બલે વિદ્વાનો વધુ મતે બદલે, પણ ‘વનપલાન્ડુ’ અને ‘પદાહુ’ શબ્દ તો બેશક સારા છે જ. દેશી વૈદ્યો આ વસ્તુને વાપરીને વધારે ખાતરી કરે એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

ઉદ્ભવ—વ. શા. પાનુ ૬૬૫; Watt III part III p. 213; રૂ. નિ. પા. ૫૬૯; N. p. ૩૪૯; Indig. Dugs. p. 325; Indi. Medi. Plants p. 1296.

૩૮૮ દુધીઓ વછનાગ.

N. O. Lillaceæ.

નામો—લાક્કલી, લાક્કલિકી, હલિની, કલિકારિકા, વિશલ્યા, ગર્ભપાતિની, અમિષ્ણા (સંસ્કૃત); દુધીઓ વછનાગ (શુજરાતી); શિંગડીઓ વછનાગ (પોરબંદર); કલલાવી, કરીઆનાગ, કલિહારી (મરાઠી); કરિયારી, લાંગુલી, કલિહારી (હિંદી); વિષલાર્જીલા (બંગાલી); The Glory lily (અંગ્રેજી); Gloriosa superba—ગ્લોરીઓસા સુપર્બા. (લેટીન).

પરિચય— લાંગલીતિ લતા વન્યા રક્તપ્રીતાયુતા શુભા ।

આર્દ્રકાનુદલા ચૈવ વિષકાંદિનિકા ચ સા ॥

॥ શિવદત્ત ॥

ગુણા:— લાક્કલી કટુરુષ્ણા ચ કફવાતવિનાશની ।

તિક્ત્વા સરા ચ શ્વેદયુગર્ભશલ્યવ્રણાપહા ॥

॥ ધ. નિ. ॥

કલિકારી કટુરુષ્ણા ચ કફવાતનિકૃન્તની ।

ગર્ભાન્તઃશલ્યનિષ્કાસકારિણી સારિણી પરા ॥

॥ ગ. નિ. ॥

કલિહારી સરા કુષ્ઠોફાક્ષોત્રણશૂભિત ।

સસારા શ્લેષ્મજિત્ તિક્ત્વા કટુકા સુવરાપિ ચ ॥

તીક્ષ્ણોષ્ઠા ક્રિમિજિત્ લઘ્વી પિત્તજા ગર્ભપાતિની ॥

॥ આ. પ્ર. ॥

હલિની કરવીરશ્ચ કુષ્ઠદુષ્ટવ્રણાપહૌ ॥

॥ રાજવજ્રમઃ ॥

સુશ્રુત—

૧ અપરાપાતનાર્થમ્—લાઙ્ગલીમૂલકલ્કેન વાડસ્યાઃ પાણિપાંદતલ-
માલિમ્પેત્ ॥ શા. અ. ૧૦-૨૧.

૨ ઉન્મથનાન્નિ કર્ણરોગે—સરલાલાઙ્ગલીમ્બ્યાં ચ હિતમુન્મથ-
નાન્નમ્ ॥ ચિ. અ. ૨૧-૧૯.

વૉગ્ધટ—

૩ ઇન્દ્રલુપ્તે—....પ્રલેપયેત્ ।....તથા લાંગલિકામૂલૈઃ ।

ઉ. ૨૪-૨૯.

૪ અપચીનાશાય—તૈલં લાંગલિકીકન્દકલ્કપાદે ચતુર્ગુણે ।
નિર્ગુંડીસ્વરસે પકં નસ્યાદ્યૈઃ અપચીપ્રણત્ ॥ ઉ. ૩૦-૨૧.

રાજમાર્તઢ—

૧ શલ્યનિર્ગમનાર્થ—શલ્યનિર્ગમનાર્થ વ્રણમુખે લાઙ્ગલીકન્દલેપઃ ।
પિષ્ટેન લાઙ્ગલકયાઃ કન્દેન વિલેપિતે વ્રણસ્ય મુખે । સઘો નિર્યાતિ
ક્ષતાચ્છ્રલ્યં ચિરકાલનષ્ટમપિ ॥

શોઢલ—

૬ કૃમિકર્ણે—.... લાઙ્ગલીમૂલકરસં યૂષ્ણેનાવચ્છર્ણિતે । પૂરયેત્
કૃમિકર્ણે તુ જન્તૂનાં નાશનં પરમ્ ॥

૭ સુસ્વપ્સવાર્થમ્—પાઠાલાઙ્ગલી....જટાઃપૃથક્ । નાભિચસ્તિમગા-
લેપાત્સુલં નારી પ્રસૂયતે ॥

વર્ણન—દુધીઆ વછનાગના વેલા ચોમાસે ઉગી નીકળે છે. તે પ થી ૧૦ શીટ કે વખતે તેથી પછી વધારે લાંબા વધેલાં હોય છે. એનાં મૂળને મથાળેથી એક કે બેચાર ઉભા તરસા જેવી સોટીઓ નીકળી, પછી તે વેલાની પેઠે આડી અવળી વળીને વાડો કે ઝાડવાં પર ચઢે છે. એનાં પાન કોઇ વખત સામસામે, ઘણી વખત આંતરે, લાંબાં, ટેરવે સાંકડાં થતાં, શુષ્કળાની પેઠે આંટી વળેલાં હોય છે. પાન આડુના પાનના જેવાં કહી શકાય. પાન ૬ થી ૧૦ ઇંચ લાંબાં અને ૧૧ થી ૨ ઇંચ પહોળાં થાય છે. પાનને છેડે આવેલી

આંટીથી છોડ ઝાડવાંને વીંટળાઇને ઉંચા ચઢે છે. એમાં ઘણું કરી શ્રાવણ ભાદરવે ફુલ આવે છે.

. ડા. કીર્તિકર લખે છે કે એનાં ફુલ અને ફળ જુલાઈથી સપ્ટેમ્બર સુધીમાં આવી જાય છે. છોડ નવો રાપવો હોય (ખાગમાં શોભા માટે) તો ફેબ્રુઆરી, માર્ચ કે એપ્રિલમાં રાપવો, કારણકે એપ્રિલમાં ખાસ કરીને કંઠમાંથી ફણગો ફુટે છે.

પુલ ઘણાં ઘાટાં, પીળાશ લેતા સિંદૂરીયા રંગનાં-અતિશય સુંદર રંગનાં-અગ્નિની શિખા જેવાં જણાય છે. પાંખડીઓ અગ્નિની શિખાની પેઠે ઉંચે ચઢતી અને કોર ઉપર મોઝવાળી હોય છે. એક વખત આનાં પુલ જેણે એમાં હોય તે આ છોડ કદાપિ ન ભૂલે. એનાં ફળ લાંબી એરંડીનાં ફલને મળતાં ૩ થી ૬ હાંસોવાળાં હોય છે.

પંચમહાલ તરફ આ ફુલને ‘ વઢવારડીનાં ફુલ ’ કહે છે અને હોડો શ્રદ્ધાપૂર્વક માને છે કે જેના ઘરના છાપરા ઉપર આ પુલ નાખવામાં આવે તે ઘરનાં માણસો અરસપરસ લડી પડે. સંસ્કૃત કલ્પિકારિકાનું બરાબર ભાષાંતર ‘ વઢવારડી ’ છે. આની શોભા માટે રૌકસ્યમર્ગ કહે છે:—

“ It is one of the most ornamental plants any country can boast of. ” બીજો વિદ્વાન કહે છે—

“ During the rainy reason you find it shooting in the lanes’ bordered thickly by huge Euphorbia and Aloe, or in bamboo thickets. The grace of its form, amidst the stout and ugly plants with their fierce thorns and spikes, and the gaiety and warmth of its flowers amidst the sullen and cold gray of the surroundings have, no doubt, given cause to the *Superb name* the flower bears. ”

પુકેસર અને શીકેસરની રચના પણ જણાવવા જેવી છે. ફુલમાં સુગંધ નથી એટલે પતંગીયાંને આકર્ષવા માટે પ્રભુએ એને આટલા સુંદર રંગો ભેટ કયો છે ! આનું રસિક વર્ણન વાંચવું હોય તો Glimpses into the life of Indian plants (પૃષ્ઠ ૧૫૧-૫૨) વાંચવું.

કેટલાક આને જ વછનાગ કહે છે પણ તે ભૂલ છે. ખરો વછનાગ તો—*Aconitum ferox*-આથી જુદો જ છોડ છે.

આનાં મૂળીયાંમાં વછનાગના જેવું ઝેર નથી. આ વિષે લ’બાજુ વિવેચન કીર્તિકર આહેરે તેમના *Poisonous Plants of Bombay Vol I p. 6-7* ઉપર આપેલું છે તે વાંચવું.

વૈદ્યકમાં દુધીઆ વછનાગનો ઉપયોગ

સુશ્રુત— ૧ ઔર પકતાં વાર લાગી હોય તો—આ દુધીઆ વછનાગનાં મૂળને પાણીમાં ઘસીને, હાથપગનાં તળીયાંએ લગાવી દેવું. આથી ઔર પડી જશે. શા. ૧૦-૨૧.

૨ ‘ઉન્મન્થ’ નામના કાનના રોગમાં નસોતર અને દુધીઓ વછનાગ એ બન્નેથી પકાવેલું તેલ કામનું છે.

ચિ. ૨૫-૧૬.

વાગ્ભટ— ૩ ઈંદ્રલુપ્તમાં (ટાલમાં)—દુધીઆ વછનાગનાં મૂળ ઘસીને ચોપડવાં.

૪ ગંડમાલા અને અપચીમાં—લાંગલીના કંદનો કદકે ૦૧ શેર, ૧ શેર તેલ અને ૪ શેર નગોડનો રસ—આ પ્રમાણમાં તેલ પકાવી લેવું. આ તેલના નરય, લેપ વિગેરેથી અપચી મટે છે. ઉ. ૨૦-૨૧.

રાજમાર્તંડ— ૫ શલ્ય બહાર ખેંચી કાઢવું હોય તો—વ્રણના મુખ ઉપર દુધીઆ વછનાગનો કંદ ચોપડી આપવો; તુરત જ શલ્ય નીકળી આવશે અને લાંબા વખતની વેદના શાંત થઈ જશે.

શોઠલ— ૬ કાનમાં ફીકા પડ્યા હોય તો—લાંગલીના મૂળનો રસ સહેજ ત્રિકટુ નાખીને કાનમાં નાખવાથી કાનના કૃમિ ખરી પડે છે.

૭ સુખેથી પ્રસવ થાય એટલા માટે—નાભિ, અસ્તિ અને ચોનિ ઉપર લાંગલીનો કંદ ચોપડી આપવો; તુરત જ પ્રસવ થઈ જશે.

વક્તવ્ય—વછનાગ (વક્તનામ) એ તદ્દન જુદી વનસ્પતિ છે. લાંગલી અને વછનાગ એક બીજાના પર્યાયો નથી એ યાદ રાખવું. વછનાગ શું છે તે જાણવું હોય તેઓએ “વનસ્પતિ ગુણાદર્શ” (પાનું ૬૧૩ થી ૬૩૦) વાંચી જોવું. લાંગલી-દુધીઓ વછનાગ વછનાગના સોમા ભાગ જેટલો પણ ઝેરી નથી. સ્વ. કીર્તિકર સાહેબ એના મૂળની ઝેરી અસરનો ઉલ્લેખ નથી કરતા. સંસ્કૃત લેખકોના મત મુજબ, મૂળીયાંમાં ઉલટી કરવાનો અને ગર્ભપાત કરવાનો શુભ છે તે તેઓ પણ કયુલ રાખે છે. પાણકંદા (Squill) જેવી જ વામક અસર એના મૂળીયાંના સેવનથી થાય છે એમ તેઓ પણ માને છે.

ચરકસુશ્રુતવાગ્બટમાં સ્થાવર વિષની અંદર ‘ વછનાગ ’ની ગણતરી કરેલી છે એટલું જ; તે ઉપયોગમાં કયાંયે લેવામાં નથી આવ્યું. લાંગલી છુટથી વપરાયેલી છે. ચરકે શાકવર્ગમાં લાંગલીના શાકને લઘુ મિત્રશકૃત્ તિત્તમ્ (સ. ૨૭-૧૦૩) કહેલું છે. જ્યારે બીજા ગ્રંથોમાં અપરાપાતન માટે લાંગલીનો લેપ કરવાનું કહ્યું છે ત્યારે ચરકમાં સુંઘાડવાથી જ અપરા-ઓર-પડી બચ છે એમ કહ્યું છે (શા. ૮-૮૫). સુવાવડીના ઓરડામાં તૈયાર રાખવાની જે ચીજોની યાદી ચરકે આપેલી છે તેમાં લાક્ષ્ણી પણ છે.

સુશ્રુતે મણમાં સંશોધનવર્તિના પાઠોમાં લાક્ષ્ણી ઘણી જગોએ યોજેલી છે. ગંડમાલા, ભગંદર, અજગદ્વિકા, કુષ વિગેરે રોગોમાં બીજા હવાઓ સાથે લાક્ષ્ણી યોજાયેલી છે. હરસમાં પણ બીજાં દ્રવ્યો સાથે લાંગલીનો ઉલ્લેખ છે (ચિ. ૬-૧૨). શ્લેષ્મસંશ્મન વર્ગમાં અને કટુ વર્ગમાં તેનો ઉલ્લેખ છે. ખાવાની હવાઓમાં લાક્ષ્ણીનો ઉપયોગ આખા સુશ્રુતમાં ફક્ત અરૂચિના અધ્યાયમાં જ દેખાય છે. બ્રાહ્મી, અર્ક અને અમૃતા સાથે લાંગલી અરૂચિમાં લેવાથી “ ગુલ્મારુચિશ્વસનકંઠહ્રદામયશ્ચ ”-આટલા રોગો સારા થાય છે (ઉ. ૫૭-૧૧).

વાગ્બટે આંખના પુલામાં લાંગલીક્ષાર યોજેલો છે:-ધાત્રીફળિજ્જરસે ક્ષારો લાંગલિકોદ્રવઃ । ઉષતઃ શોષિતઃ ચૂર્ણઃ શુક્રહર્ષણમજ્જનમ્ ॥ (ઉ. ૧૧-૪૫). વિષમાં “ કરવરાર્કકુસુમમૂલલાંગલિકાકળાઃ । એવ વ્યન્તરદદાનામગદઃ સાર્વકામિકઃ ॥ (ઉ. ૩૬-૭૧)-આમ કહ્યું છે.

અમરસિંહે ‘ વિષમેદા ઝમી નવ ’ એ હેડીંગમાં ‘ વત્સનાભ ’ ગણાવ્યો છે. લાક્ષ્ણીનો અર્થ તેમાં જલપિપ્પલી કરેલો છે. લાક્ષ્ણીનો નો અર્થ અગ્નિ-શિખા કરે છે. શ્રી કલ્હણાચાર્ય પણ લાક્ષ્ણીને કલિકારિકા કહે છે. બીજો એક શબ્દ લાક્ષ્ણી વૈદ્યક સાહિત્યમાં ઘણી વખત આવે છે. આ લાક્ષ્ણીનો અર્થ કપિકચ્છુ થાય છે. વાગ્બટે ‘ અષ્ટાંગહૃદય ’માં લાક્ષ્ણીત્રિફલોદ્વપલપચ્ચાચીકૃતમ્ એ પ્રયોગ આવ્યો છે. મહેં ઉપયોગમાં બાણી જોઈને આ પ્રયોગ મૂક્યો નથી; કારણ કે આટલી મોટી માત્રામાં લાક્ષ્ણી-ફળીઓ વછનાગ-વાપરવો સલાહ ભરેલો નથી. ખરી રીતે ત્યાં આગળ ‘ લાક્ષ્ણી ’ શબ્દ જોઈએ. લિપિનો આ પ્રમાણ હોય એમ મને લાગે છે. લાંગલીનો અર્થ ‘ કૌચાં ’ થાય છે અને કૌચાં વછનાગ કરતાં વધારે પૌષ્ટિક છે એ જગબહેર વાત છે. ‘ અષ્ટાંગહૃદય ’ ના વિદ્વાન્ શુભરાતી અનુવાદકે પણ ત્યાં આગળ કૌચાં જ યોજેલાં છે. લાંગલી ભલે ઝેરી ન હોય તો પણ રસાયનનાં પ્રકરણમાં એટલી મોટી માત્રામાં તે વાપરવી જરા પણ યોગ્ય નથી. સુશ્રુતે કલ્પસ્થાનના ૨ બા અધ્યાયમાં મૂલ-વિષમાં ‘ વિષુચ્છિલા ’નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિષુચ્છિખા એટલે લાંગલી-ફળીઓ

વછનાગ. સ્વ. કનેયાલાલ દે પાચક અને બદ્ય તરિકે એની માત્રા ૫ થી ૧૦ ગ્રેનની જણાવે છે. આથી વધારે માત્રામાં તે વામક છે.

નવ્યમત—ડૉ. સુધદીન શરીફ વૉટ ડીક્ષનેરીમાં નીચેની હકીકત આપે છે:—“ એનાં મૂળ ધારવામાં આવે છે એટલાં ઝેરી જણાતાં નથી. મેં પોતે એનું મૂળ ધીમે ધીમે ૧૫ ઘડિબારની માત્રા સુધી ખાઈ જોયેલ છે. તેથી ખરાબ અસર થઈ જણાઇ નથી. પણ મને સારી પેઠે ભુખ લાગેલી છે, અને મારામાં વધારે તેજ અને શક્તિ જણાયેલી છે. ૫ થી ૧૨ ઘડિબારની માત્રા સુધી દિવસમાં ત્રણ વખત મેં ૧૬ વર્ષ સુધી એ વાપરી જોયેલું છે, ને તે ઉપરથી હું ‘ધાર્કુ’ કે તે સારી શક્તિ અને પાચનશક્તિ આપનાર છે.”

શુદ્ધિ—એક દિવસ દુધીઆ વછનાગનાં મૂળીઆંને ગોમૂત્રમાં પલાળી રાખવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. “ લાક્ષ્ણી શુદ્ધિમાયાતિ દિનં ગોમૂત્રસંસ્થિતા ” ॥

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૬૬૬; રૂ. નિ. પા. ૩૦૮; Watt III p. 506; N. p. 349; Glimpses. p. 150; Indi. Medi. Plants. p. 1301.

૩૮૯ ડુંગળી.

N° 0. Lillaceæ.

નામો—પલાણ્ડ; મુલદૂપક; યવનેષ્ટ; (સંસ્કૃત); ડુંગળી, કાંઠા (ગુજરાતી); કાંઠા (મરાઠી); ખ્યાજ (હિંદી); પેયાજ (બંગાળી); નીરઉલી (તેલુગુ); ખ્યાજ (કાસી); અનીયન (અંગ્રેજી); Allium cepa—એલીયમ સેપા (લેટીન).

ગુણા:—

શ્લેષ્મલો મારુતઘ્નશ્ચ પલાણ્ડુઃ ન ચ પિત્તહત્ ।

આહારયોગી વલ્યશ્ચ ગુરુઃ બલ્યોઽથ રોચનઃ ॥

ચરકઃ સૂ. અ. ૨૭

બલાવહઃ પિત્તકરોઽથ કિશ્કિત્ પલાણ્ડુરગ્નિશ્ચ વિવર્દયેત્ત્વ ।

સ્નિગ્ધો રુચિષ્યઃ સ્થિરધાતુકર્તા બલ્યોઽથ મેધાકફપુષ્ટિદશ્ચ ॥

સ્વાદુર્ગુરુઃ શોણિતપિત્તશસ્ત્રઃ સપિચ્છિલઃ ક્ષીરપલાણ્ડુરુક્તઃ ॥

સુશ્રુતઃ સૂ. અ. ૪૬

પલાણ્ડુસ્તદ્ગુણો નાન્યો વિપાકે મધુરસ્તુ સઃ ।

કફં કરોતિ નો પિત્તં કેવલોઽનિલનાશનઃ ॥

પલાણ્ડુઃ કટુકો બલ્યો ગુરુઃ વાતાત્તપિત્તજિત્ ।

અન્યઃ સ્તીરપલાણ્ડુશ્ચ વૃષ્યો મધુરપિચ્છલઃ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

પલાણ્ડુઃ કટુકો બલ્યઃ કફપિત્તહરો ગુરુઃ ।

વૃષ્યશ્ચ રોચનઃ સ્નિગ્ધો વાન્તિદોષવિનાશનઃ ॥

॥ રા. નિ. ॥

સ્વાદુઃ પાકે રસેડનુષ્ણઃ કફકૃન્નાતિ પિત્તલઃ ।

હરતે કેવલં વાતં બલવીર્યકરો ગુરુઃ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

બીજં પલાણ્ડોઃ વૃષ્યં સ્યાત્ દંતકીટપ્રમેહજિત્ ॥

॥ નિ. ર. ॥

ચરક—

૧ નાસિકાસ્ત્રુતે રક્તે—યવાસમૂલાનિ પલાણ્ડુમૂલમ્ । નસ્યમ્....

ચિ. ૪-૯૮

૨ રક્તાર્શ્વઃસુ—રસલ્પયૂષ્યવાગૂસંયુક્તઃ કેવલોડયથા જયતિ । રક્તમતિ
વર્તમાનં વાતશ્ચ પલાણ્ડુરુપયુક્તઃ ॥

ચિ. ૯-૨૦

૩ હિક્કાશ્વાસયોઃ—રસોનસ્ય પલાણ્ડોર્વા મૂલમ્ ।....નાવયેત્ ॥

ચિ. અ. ૨૧-૧૨૮

વૈદ્યક્રમાં ડુંગળીના ઉપયોગ

ચરક—

૧ નાકમાંથી લોહી પડતું હોય તો—ડુંગળીના રસનાં ના-
કમાં ટીપાં નાખવાથી લોહી પડતું અટકે છે. ચિ. ૪-૬૮

૨ હરસમાં લોહી પડતું હોય તો—રસ, ખડ, યવાગૂ વિગેરેમાં
ડુંગળી યોજવી; અથવા કેવળ એકલી ખાવી. ખૂબ લોહી
પડતું હોય તે તથા વાયુને તે મટાડે છે.

૩ હેડકી અને શ્વાસમાં—ડુંગળીના રસનાં નાકમાં ટીપાં
નાખવાં. ચિ. અ. ૨૧

॥ અથ પલાણ્ડુકલ્પઃ ॥

શશુનાનન્તરં વાયોઃ પલાણ્ડુઃ પરમૌષધમ્ ।

સાક્ષાદવસ્થિતં યન્ન શ્વાધિપતિઃજીવિતમ્ ॥

યસ્યોપયોગેન શકાક્કનાનાં લાવણ્યસારાદિવિનિર્મિતાનામ્ ।
 કપોલકાન્ત્યા વિજિતઃ શશાન્કો રસાતલં ગચ્છતિ નિર્વિષણઃ ॥
 સ્નિગ્ધાક્લત્વં ગૌરતા કાન્તિમત્તા વહેદીસિશ્વર્નશુદ્ધિર્વૃષત્વમ્ ।
 સંપ્રાપ્યન્તે યન્ત્રણોદ્વેગમુક્તૈર્યસ્યામ્યાસાદીર્ઘમાયુઃ મુખં ચ ॥
 અપ્યાહારે શીલિતો દીર્ઘરાત્રં સ્વસ્થસ્ય સ્યાત્તર્પણસ્થૈર્યકારી ।
 તૈસ્તૈર્યોગે યોજિતોઽયં પલાણ્ડુઃ તાંસ્તાન્નૌગાન્ દેહિનામુચ્છિનત્તિ ॥
 લખતે ચલવર્ણૈઃસ્વરસૌમનસ્યતેજાંસિ ।
 ક્ષીણશ્ચક્રત્ બધિરોઽપિ ચ રસોનવત્તદ્રસં પીત્વા ॥

॥ ગદ્ગિમ્રદે ॥

Actions and Uses—In small doses stimulant, expectorant, and diuretic. It slows heart's beat and increases the flow of urine. It is excreted by the bronchial, genito-urinary and gastro-intestinal secretions. In large doses, it is emetic and cathartic and in excessive doses a narcotic acrid poison, causing nausea, strangury or bloody urine; often suppression of urine, gastro-enteritis followed by convulsion and paralysis of heart and death. As an expectorant it is given in chronic bronchitis, whooping cough, asthma, croup and catarrhal affections, generally combined with ammonia, ipecacuanha, asafoetida and benzoin. In croup it is generally given with tartar emetic. It should never be given in the acute stage of inflammation of the lungs. As diuretic it is given with digitalis and salines; in asthenic form of cardiac dropsy when there is no fever, in rheumatism, calculous affections and skin diseases. In these it is generally mixed with figs, anise, grape juice and honey. Syrup of squills is of great value in acute bronchitis associated with emphysema and in spasmodic croup.

(R. N. Khory. II. 615)

ભાવાર્થ—ડુંગળી અદ્યમાત્રામાં સેવન કરવાથી ઉષ્ણ, કઠિન, અને મૂત્રલ છે હૃદયની ગતિ-ધક્કા તેથી ઓછા થાય છે અને મૂત્રપ્રવાહ વધે છે. મોટી માત્રામાં તે વામક અને વિરચક છે. અતિમાત્રામાં લેવાથી વિવચિષા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તમૂત્રતા, કવચિત્ મૂત્રરોધ, આંતરડામાં પ્રદાહ અને તેને લીધે

આંચકી અને હૃદયની કાર્યશક્તિનો વિલોપ અને કવચિત્ મૃત્યુ પણ થાય છે. કફન હોવાથી તે કુકડીઆ ખાંસીમાં, જુની વરાધમાં, શ્વાસમાં અને બીજા કફજન્ય રોગોમાં વપરાય છે. કફના રોગોમાં વાપરવા માટે એમોનીયા, આઇરે-કેમ્યુઆના, હિંગ અને લોબાન સાથે મેળવણી કરીને આપવામાં આવે છે. કુકડીયા ખાંસીમાં તે ઘણું કરીને 'ટાર્ટર એમેટીક' સાથે આપવામાં આવે છે. ફેફસાનો વરમ તાજે જ-acute-હોય તેવા કેસોમાં ડુંગળી ચોળવી ન જોઈએ. હૃદયદોષદયજન્ય શોથરોગમાં તાવ ન હોય ત્યારે, સંધિવામાં, અરમરીશર્કરાદિ રોગોમાં અને આમડીના રોગોમાં-મૂત્રલ હોવાથી ડીજેટેલીસ અને સેલાઇન સોલ્ટસ સાથે વપરાય છે. આ બધા રોગોમાં ડુંગળી ઘણું કરીને અંજીર, દ્રાક્ષ કે મધ સાથે લેવામાં આવે છે. તીવ્ર વરાધ કે સસણીના રોગમાં પલાંડુનો સીરપ ખાસ હિતકર છે. જુની ખાંસીમાં, 'એમ્ફ્રીસીમા' હોય તો તેમાં, અને આક્ષેપયુક્ત કુપમાં પણ ડુંગળીનો સીરપ વાપરવા યોગ્ય છે.

(આર. એન. ખોરી. ભા. ૨ પાનું. ૬૧૫)

વક્તવ્ય—ચરકની દશેમાનિમાં પલાંડુનો ઉલ્લેખ નથી. સુશ્રુતમાં ત્રણ ઠેકાણે પલાંડુનો પત્તો મળી આવે છે:-સૂ. ૪૦ પ, સૂ. ૩૬-૨૪૬ અને ઉ. ૧૬-૧૫. ડુંગળીને આપણા ઉંચી કેમના ભાઈઓ અપવિત્ર માને છે. આનું કારણ તેનામાં રહેલી દુર્ગંધ હશે ? શર્કાર્જનાઓનો આ પ્રિય ખોરાક હોવો જોઈએ એમ પલાંડુકલ્પ વાંચવાથી સમજાય છે. શક લોકો અને તેમની સ્ત્રીઓ જે ખોરાક વધુ પસંદ કરતી હોય તે ન ખાવામાં આયોએ અસુક ભતની લાવના પણ કહાય કેળવી હોય. ગરૂડપુરાણમાં પણ પલાંડુગુટિકાનો પાઠ છે. ચરક અને સુશ્રુતે તેને મેધાવર્ધક કહી છે. ડુંગળી યુદ્ધિ બ્રહ્મ કરે છે એવું તો ક્યાંયે વાંચ્યામાં નથી આવતું. લસણની માફક કેવળ ગંધને લઇને જ તેની આ અવગણના થયેલી છે. ઉલટી તે યુદ્ધિ વધારનાર તરીકે જાણીતી છે.

નવ્યમત—ડુંગળી શોથ, શરદી અને વરાધના રોગોમાં વપરાય છે; શૂલ અને રક્તપિત્ત (સ્કર્વી)માં પણ વપરાય છે. દેશીઓ તેને ઉખ્ખ અને કદુ માને છે. સાપ અને ઝેરી જીવડાં ડુંગળી પાસે આવતાં નથી એમ કહેવાય છે. (ખેડન પૌવેલ)

ડુંગળીને વાજીકરણ તરિકે પણ ગણવામાં આવે છે. કાચી ખાવાથી તે આત્વજનક છે. જીવડાંના ડંખ ઉપર રસ ચોપડવાથી બળતરા શાંત થાય છે. કાનના ચસકામાં ડુંગળીનો ગરમ રસ ઉપયોગી છે.

બીજામાંથી રંગ વિનાનું સ્વચ્છ તેલ હાથ આવે છે જે દવામાં વપરાય છે.

ડુંગળીની ચા (onion tea)થી રાત્રે ન ઉંઘતાં અને રડરડ કરતાં બચાવવાં સૂઈ જાય છે. જ્યાં અગ્નિજ્વળેલી જેવી લેન લાવનાર દવાઓ આવા

કેસોમાં કામ નથી કરતી ત્યાં આ કામ કરે છે. પ્રથમ ડુંગળી અજમાવી જોજો. પછી અગ્રીષ્ઠ વાપરી જોજો. (ફેમીલી ડૉક્ટર. જુન ૧૮-૧૮૮૬)

ડુંગળીનો રસ સ્કેજ મીઠું નાખીને આંખમાં ટીપાં નાખવાથી રતાંધળાપણું મટે છે એમ કહેવાય છે. કાંઠાની પોટીસ પણ બંધાય છે. (બી. ડી. બામુ)

કાંઠાને કચરીને તેને હીસ્ટીરીયાના ફરદીના નાક આગળ ધરવાથી 'સ્મેલ્લીંગ સોલ્ટ' જેવું જ કામ કરે છે. (એસ. એમ. રૉબ. અમદાવાદ)

ડુંગળી આંતરડાંની અળસીયા જેવી ગતિને વધારનાર કહેવાય છે, અને તેથી તેને રસ્તો રોકાયો હોય તે (obstruction)માં અપાય છે. કમળો, રક્તાર્શ, આમણ અને હડકવા ઉપર તે વપરાય છે. વીંછીના ઢંશ ઉપર તેનો રસ ચોપડવાથી દુઃખ શાંત થઈ જાય છે. એમાં જ્વરદન શક્તિ પણ છે એમ ઘણાનું માનવું છે; અને ક્ષયમાં ખાંસીનું જોર કમી કરવા માટે તે વપરાય છે; ગલક્ષતમાં સુરકા સાથે વપરાય છે.

(સરજન. જે મેકકોનેથી. શહાજહાનપુર).

કફમાં ક્વાથ તરિકે કાંઠા ચોખ્ય છે. (સર્જન. રૉસ. દિલ્હી.)

ડુંગળીનો રસ રાધના તેલ સાથે મેળવીને સંધિવાના દુઃખાવા ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. (વૉટ ડીક્ષેનરી.)

ઇન્ડિયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ. પા. ૧૨૬૩.

ઉદ્ભેદ—૩. નિ. પા. ૩૩૨; Indig. Drugs p. 17; N. p. 348; Indi. Medi. Plants p. 1292.

૩૯૦ કુંવાર.

N. O. Liliaceæ.

નામો—કુમારી, કન્યા, ગૃહકુમારી, ગૃહકન્યા (સંસ્કૃત); કુંવાર, કુંવરપાકું (ગુજરાતી); કોરકાંટા (મરાઠી); Aloc vera—એલો વેરા (લેટીન).

પરિચય—

કુમારી ક્ષારભૂદેશે પંતિકંદલાવલા ।

વિસ્તારી બાદકંદિની વિશાલા પિચ્છસંમૃતા ॥

ધ્વજામધ્યદળ્લા સાઠરુણરાજિયુતા પૃથુઃ ॥

॥ શિવદત્તઃ ॥

સુકંટકા સ્થૂલદલા દીર્ઘપત્રામરાજરા ।

સ્થલેરુહા મૃદુર્બારા કંટકપ્રાવૃતા સ્મૃતા ॥

॥ રા. નિ. ॥

ગુણા:—

ગૃહકન્યા હિમા તિક્તા મદગન્ધિઃ કફાપહા ॥

પિત્તકામવિશ્વાસકુષ્ઠાની ચ રસાયની ॥

॥ રા. નિ. ॥

કુમારી મેદિની શીતા તિક્તા નેત્ર્યા રસાયની ॥

મધુરા બુંદળી ચલ્યા વૃષ્યા વાતાવિષપ્રણુત્ ॥

ગુલ્મપ્લીહયકૃદ્વૃદ્ધિકફજ્વરહરી હરેત્ ॥

ગ્રંથ્યશિદગ્ધવિસ્ફોટપિત્તરક્તત્વગામયાન્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

કુમારી પિચ્છિલા તિક્તા શીતા કુષ્ઠવિનાશિની ॥

સરા.....ઉદાવર્તોદિવાતજિત્ ॥

॥ શોઢલઃ ॥

તન્મધ્યદ્વંદ્વો મધુરઃ કુમારીસદૃશો ગુણૈઃ ॥

વિશેષાત્ક્રમિપિત્તઘ્નઃ શુષ્કમસ્યાઃ ગુરુ મતમ્ ॥

વાતં પિત્તં કૃમીશ્ચૈવ નાશયેદિતિ કીર્તિતમ્ ॥

॥ નિ. ર. ॥

ભાવપ્રકાશ—

૧ કામલાયામ્—અપહરતિ કામલાતિં નસ્યેન કુમારિકાજલં સઘઃ ॥

કામલાચિ૦

૨ ગુલ્મે—ગુલ્મી કુમારિકામાંસકર્ષાર્ધે ગોઘૃતાન્વિતમ્ ॥ ગુલ્મચિ૦

શોઢલ—

૩ સ્તનરોગે—અપત્યનાશપ્રમવાં નિહન્તિ સ્તન્યવ્યથામાશુક્રતે પ્રલેપે ॥

સ્ત્રીણાં હરિદ્રાસહિતં કુમારીમૂલં.... ॥

સ્તનરોગાધિકારે

શારક્ષ્મધર—

૪ પ્લીહ્નિ—નિશાચૂર્ણયુતઃ કન્યારસઃ પ્લીહાઽપચીહરઃ ॥

વૈદ્યમનોરમા—

૫ જ્વરેષુ મૂત્રકૃચ્છ્રે—જ્વરેષુ મૂત્રકૃચ્છ્રં ચેત્ કુમારીસ્વરસં પિબેત્ ॥

પટલ—૭

૬ વ્રણે—તિલારનાલક્ષયિતા કુમારી પાચયેદ્રણાન્ ॥

કેવલાઽથ કુમારી વા પક્ષાપક્ષવિશંકિતાન્ ॥ પટલ—૧૬

આમે વા પચ્યમાને વા પક્ષે વા કન્યકાં વ્રણે ॥

સ્વિક્તાં વિનિર્ગતાન્ત્રાં ચ નિશ્પિપેત્સ પ્રણશ્યતિ ॥ પટલ—૧૬

વર્ણન—કુંવાર ધણુખરા ઝોળખે છે. કેળની પેઠે કુંવારના છોડને
પણ જમીનમાં પડખેથી ફણસલાં પુટે છે ને તે જમીન ઉપર આવી સ્વતંત્ર

છોડવા થઈ જાય છે. આવી રીતે કુંવારનો ઘણો વધારો થઈ જાય છે. એનાં પાન જાડાં, રસભર્યાં, લીસાં અને એક બીજા પાસે એક બીજામાંથી નીકળતાં દેખાતાં હોય છે. આ છોડવાની વચ્ચેથી પુષ્પ ધારણ કરનારી ૨ થી ૫ ફુટ લાંબી સળી નીકળે છે. આ સળી તળીએ ચપટી અને ઉપર જતાં ગોળાઈ લેતી હોય છે. આ સળીનો ઉપરનો ૧ થી ૧૫ ફુટ જેટલો ભાગ ફુલોથી રોકાયેલો હોય છે. તેના બાકીના નીચલા ભાગ ઉપર ફેવળ પુષ્પપત્રો આવેલાં હોય છે. આ પુષ્પપત્રો તળીએ પહોળાં અને મથાળે જતાં સાંકડાં થઈ જાય છે. સળી ઉપર પુલ ધીરોધીર આવેલાં હોય છે. તે તળીએથી એક બીજાથી જરા છેટે, અનુક્રમે સળીની ચોતરફ આંતરે ગોઠવાયેલાં હોય છે. તેમાં પ્રથમ નીચેનાં પુલ ઉધડી, પછી ઉત્તરોત્તર ઉપરનાં ઉધડતાં જાય છે. એ દરેક ફુલની નીચે પુષ્પપત્ર હોય છે. ફુલ બહારથી નારંગી રંગનાં અને અંદરથી પીળાશ પડતાં હોય છે. ગંધ ઉચ્છ્વિત હોય છે, પણ ફુલ ખાવામાં મીઠાં હોય છે. આ ફુલ જેણે ચાખ્યાં હશે તે પ્રભુની શક્તિ આગળ અવશ્ય માથું નમાવશે. કુંવાર કડવી અને ફુલ ફેવાં સાકર જેવાં મીઠાં ! કુંવારનાં લાખરાંનું લોકો અથાણું કરે છે; પુલનું કચુંબર કરીને ખાય છે. એના રસમાંથી એળીઓ બનાવવામાં આવે છે. ઉડતી રેતીને અટકાવવાને આનું વાવેતર જ્યુરીપ્લેન્ટેશનમાં કરવામાં આવે છે.

વૈદ્યકમાં કુંવારનો ઉપયોગ

ભાવપ્રકાશ—૧ કમળામાં—કુંવારના રસના નર્યથી કમળો મટે છે.

૨ ગુલ્મમાં—કુંવારનાં લાખરાંનો ગર્જા તો. ગા હમેશાં ગાયના ઘી સાથે ખાવો. ગુલ્મ માટે સારો ઇલાજ છે.

રોહણ— ૩ સ્તનરોગમાં—અચ્યું મરી જવાથી ધાવણ ચઢી આવીને ગંઠાઈ જવાથી સ્તનમાં કેટલીક વખત બહુ જ વેદના થાય છે. તે વખતે કુંવારનાં મૂલને કચરી, હલકર સાથે રોટલો કરીને, બાંધી દેવાથી વેદના દૂર થઈ જાય છે.

સ્તનરોગાધિકારમાં—

શારંગધર—૪ બરોળમાં—કુંવારનો રસ હળકર સાથે લેવો.

વૈદ્યમનોરમા—૫ તાવમાં પેસાળ અટકી જતો હોય તો—કુંવારનો રસ પીવા આપવો.

૬ મણુમાં—કુંવારને બાકીને, લાખરાંનો ગર્જા કાઢીને તે ઉતો ઉતો મણુ ઉપર બાંધી દેવો. કાચો, પાકો, અધકચરો ગમે તેવો મણુ હોય તોપણ આથી આરામ માલમ પડશે.

વક્તવ્ય—ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ અને ધન્વન્તરિ નિધંદુમાં ‘કુમારી’નો ઉલ્લેખ નથી. ભાવપ્રકાશમાં પહેલવહેલો કુંવારનો ઉલ્લેખ છે, પણ એ પહેલાં અમરકોષમાં પણ કુમારીનો ઉલ્લેખ નજરે પડે છે. સુશ્રુતમાં (ચિ. અ. ૩૦માં) રસાયનની ઔષધિઓ સાથે “કન્યા” નામની વનસ્પતિનો ઉલ્લેખ છે, પણ મહૌષધિઓ અને રસાયનમાં ગણાયલી હોવાથી આપણી કુંવાર નહિ હોય એમ લાગે છે. આપણી કુંવારને પણ નિધંદુકારોએ તો રસાયની જ કહેલી છે. એના રસમાંથી એળીયો બનાવવામાં આવે છે જેનાં સંસ્કૃત નામ ઇલેયક, પિત્તબોલ, કૃષ્ણબોલ છે. નિધંદુરત્નાકરમાં એળીયાના ગુણ નીચે મુજબ આપેલા છે:—કૃષ્ણો વોલઃ કટુઃ ક્ષીતો મેદકો રસશોધનઃ શૂલાધ્માનકફાન્વાતક્રમિગુલ્મૌ ચ નાશયત્ ॥ એળીયાની ચાર જાતો આવે છે. (૧) સોકોટ્રાઈન-સીકોતેરીયો (૨) અરેબીયન (૩) બક્રાબાદનો અને (૪) મ્હેસુરનો. એળીઓ એકઠો કરવાની વિધિ નીચે પ્રમાણે છે: કુંવારના છોડવાની ચારે બાજુ નાના નાના ખાડા ખોદવામાં આવે છે. પછી તે ખાડામાં બકરીનું ચામડું પાથરવામાં આવે છે. પછી કુંવારનાં રસભર્યા લાખરાં ઉપર છેદ કરવામાં આવે છે અને રસ ખાડામાં જ પડે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવે છે. બે ત્રણ કલાકમાં જ્યારે બધો રસ નીચે પડી જાય છે ત્યારે ચામડામાં તે રસને લપેટીને એના પ્રવાહી રસને મસ્કત અને અરબસ્તાન દેશો તરફ વેચવા મોકલી આપવામાં આવે છે. એ જ પ્રવાહીને ઘટ્ટ કરીને પાસા પાડીને વેચવામાં આવે છે અને તેનું મૂલ્ય ઠીક ઉપજે છે. સોકોટ્રાઈન એળીઓ ઉત્તમ ગણાય છે.

નવ્યમત—એળીઓ સદ્દેષ્ટ ઓફ આયર્ન (હીરાકસી)ની સાથે મેળવીને અનિયમિત આવતા આર્તવને નિયમિત બનાવવા માટે ઉપયોગી છે. વળી તે હીસ્ટીરીયા, માથાનો દુખાવો, આધ્માન અને કબજિયાતને માટે પણ ઉપયોગી છે. (પ્રીગેડ સર્જન. જે. એમ. થોરન. મોંગીર). લયકને માટે તથા વરમને માટે એળીઓ અને અદ્રીણુ દરદ દૂર કરવાને ઉપયોગી ગણવામાં આવેલાં છે. (આ. સર્જન દયાલચંદ્ર સોમ. કેમ્પબેલ મેડીકલ સ્કુલ, કલકત્તા). પેટ ઉપર લગાડવામાં આવતો એળીયો રેચક તથા રૂતૂપાદક કાર્ય કરે છે. જે બાળકો રેચ સહન કરી શકતાં ન હોય તેવા સુકુમાર બાળકોને લીનીમેન્ટ સોપની સાથે એળીઓ મેળવીને પેટ પર લગાડવાથી દસ્ત સાફ આવે છે. (સરજન ડબલ્યુ ઈરન. કમ્પ્લૂજ).

બહુ દિવસ કાયમ માટે એળીઓ આપવાથી મરડો થઈ જાય છે અને હરસની બીમારી પણ થઈ આવે છે એવો વિદ્વાનોનો મત છે. વચમાં થોડા દિવસ રહીને એળીઓ આપવાથી મરડાની ભીતિ રહેતી નથી. જેને અર્શ હોય તેવા માણસને એળીઓ કદાપિ આપવો નહિ.

Actions & Uses—Hepatic-stimulant, cathartic, emmenagogue and vermifuge; in small doses stomachic, hepatic tonic and astringent. It stimulates the mammæ, liver and the pelvic organs; giving rise to abortion, hæmorrhoides and priapism in the male, and the milk in the female assumes a purgative quality; in large doses it is an indirect emmenagogue and cathartic. It acts chiefly on the lower half of the large intestines and especially on the rectum producing copious soft stools with some griping and pain. It diffuses into the blood and is eliminated by the mucous membrane of the colon. It is chiefly given in fevers and enlarged glands as the liver, spleen, &c. It is rubbed round the navel to open the bowels in young children. It is commonly given with honey to children (newly born) to hasten expulsion of the meconium. It has a slow but certain action in constipation, debilitating diseases due to old age, to sedentary habits, and to repeated pregnancies. In hæmorrhoids with mucous discharges it is very useful. As an enema it is used to expel ascarides. Aloes with myrrh, nuxvomica and iron is useful in amenorrhœa, hypochondriasis, atonic dyspepsia and constipation. As a local stimulant it acts favourably in skin-diseases.

R. N. Khory II p. 609-10.

ભાવાર્થ—એળીઓ યકૃતનું કાર્ય વધારનાર, ઉત્તેજક, મૃદુરેચક, આવકારી અને કૃમિધન છે. અલ્પમાત્રામાં તે પાચક, યકૃતનું બલ વધારનાર અને ધારક છે. તે સ્તન, યકૃત અને ખસ્તિના અવયવોને ઉર્જકરે છે અને તેને લીધે ગર્ભસ્રાવ, શુદ્ધા અને શુભ્રેન્દ્રિયદ્વારા લોહી પડવું, વિગેરે થાય છે. પુરૂષશરીરમાં શુભ્રેન્દ્રિય ટટાર થાય છે અને તે ઘણા વખત સુધી રહે છે. એળીયાના સેવનથી સ્ત્રીઓના ધાવણમાં પણ રેચક શુષ્ક આવે છે; મોટી માત્રામાં તે રજઃસ્રાવકારી અને રેચક છે. એળીયાનું કાર્ય ઘણું કરીને મોટાં આંતરડાંના નીચેના અર્ધ ભાગ ઉપર અને ખાસ કરીને મલાશયના મુખ (Rectum) ઉપર દેખાય છે અને પાતળા ગ્રાહા રહેજરહાજ ચુંકાઈને થાય છે. એળીયો ખાવાથી લોહીમાં મળી જાય છે અને આંતરડાની શ્વેન્નકલાદ્વારા તેને બહાર કાઢી નાખવામાં આવે છે. ખાસ કરીને તાવમાં, યકૃત અને પેશાબની વૃદ્ધિમાં એળીઓ આપવામાં આવે છે. નાનાં બચ્ચાંના પેટ ઉપર એળીઓ ધસીને ચોપડવાથી ઠંસત સાફ ઉતરે છે. નવાં જન્મેલાં બચ્ચાંને મધ સાથે એળીયો આપવાથી ગર્ભમલ

(meconium) તુરંત જ બહાર નીકળી જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે થતી નબળાઈ અને તદ્દન અનુદોગી, આળસુ, એશઆરામી જીવન લોગવવાથી તેમજ વારંવાર આવતી સુવાવડોને લીધે કબજીયાત લાંબુ પડેલી હોય છે તે માટે એળીચો ધીમે ધીમે પણ બહુજ સાફ કામ કરે છે. હરસના રોગીને આમ-યુક્ત રક્તસ્રાવમાં એળીચો ઉપયોગી છે. કૃમિ બહાર કાઢવા માટે બસ્તિવાટે પણ તે અપાય છે. દેવચીની છાલ, ઝેરકચોલાં અને લોહભસ્મ સાથે એળીચો સેવન કરવાથી અનિયમિત પીડિતાર્તવ, વિમશૌભક મનોવિકાર, ગ્રહણી અને કબજીયાતમાં સાફ કામ કરે છે. બાહ્યોપચારથી ચામડીના રોગો ઉપર પણ તે ઠીક છે.

આર. એન. ખેરી. બા. ૨ પા. ૬૦૬-૧૦

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૬૬૮; રૂ. નિ. પા. ૬૬૨; N. p. 351; Watt I p. 186.

૩૯૨ શતાવરી.

N. O. Liliaceæ.

નામો—શતાવરી, વહુપુત્રા, અમીર (સંસ્કૃત); શતાવરી (ગુજરાત); ગજવેલ, એકલકંટો, સર્પના સુવા (ગોરખંદર); શતાવર, શતમૂલી (મરાઠી); શતાવર, બોઝીદાન (હિંદી); શતમૂલી (બંગાલી); સાતાવારિય (સિંધી); ગુર્જરસ્તી (ફારસી); *Asparagus racemosus*-અસ્પેરેગસ રેસેમોસેસ (લેટીન).

ગુણા:—

શતાવરી હિમા તિક્તા રસે સ્વાદુઃ કષયાત્તજિત્ ।

વાતાપિત્તહરી વૃષ્યા રસાયનવરા સ્મૃતા ॥

॥ ધ. નિ ॥

શતાવર્યૌ હિમે વૃષ્યે મધુરે પિત્તજિત્ પરે ।

કફવાતહરે તિક્તે મહાશ્રેષ્ઠે રસાયને ॥

શતાવરીદ્વયં વૃધ્યં મધુરં પિત્તજિત્ હિમમ્ ।

મહતી કફવાતઘ્ની તિક્તા શ્રેષ્ઠા રસાયને ॥

કફપિત્તહરાસ્તિક્તાસ્તસ્યા ષ્ઠાઙ્કુરાઃ સ્મૃતાઃ ॥

॥ રા. નિ ॥

શતાવરી ગુરુઃ શીતા તિક્તા સ્વાદ્વી રસાયની ।

મેષામ્નિપુષ્ટિદા ક્ષિપ્તવા નેત્ર્યા ગુલ્માતિસારાજિત્ ॥

‘महाशतावरी’ मेध्या हृद्या वृध्या रसायनी ।
शीतवीर्या निहन्त्यर्शोग्रहणीनयनामयान् ॥

॥ भा. प्र ॥

शतावरी वातपित्तमेहरक्तहरा सरा ॥

॥ राजवल्लभः ॥

चरक—

१ मूत्रमार्गात् रक्तसुतौ—शतावरीगोक्षुरकैः शृतं वा.... ।
रक्तं निहन्त्याशु विशेषतस्तु यन्मूत्रमार्गात् सरुजं प्रयाति ॥
चि. अ. ४

२ रक्तातिसारे—पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षरिभृग् जयेत् ।
रक्तातिसारं पीत्वा वा तथा सिद्धं घृतं नरः ॥ चि. १०.

३ वातपित्तोल्बणे विसर्पे—शतावर्या विदार्याश्च कन्दौ धौत-
घृताप्लुतौ। तैरेव आलेपनं हितम् ॥ चि. अ. ११

४ अपस्मारे—प्रयुज्यात्....पयसा वा शतावरीम् ॥ चि. १६

सुश्रुत—

५ अट्टयेषु अर्शःसु—शतावरीमूलकल्कं वा क्षीरेण ॥
चि. अ. ६

६ कर्णतैलगते विषे—तत्राशु कर्तव्यं प्रतिपूरणं ।
स्वरसो बहुपुत्रायाः सघृतः क्षौद्रसंयुतः ॥ क. १

७ शकुनिप्रतिषेधार्थम्—शतावरी....धारयेत् ॥ उ. ३०

८ वातज्वरे—गुडूच्याः स्वरसो ग्राह्यः शतावर्याश्च तत्समः ॥
निहन्त्यात् सगुडः पीतः सद्योऽनिलकृतं ज्वरम् ॥ उ. ३९

९ स्वरभेदे—शतावरीचूर्णयोगं.... । पिबेत्मूत्रेण कफजे
स्वरसंक्षये ॥ उ. ५३.

वाग्भट—

१० रात्र्यान्ध्ये—घृते सिद्धानि....पल्लवानि च भक्षयेत् ।
तथातिमुक्त....अभीरुजानि च ॥ उ. १३

११ रसायनार्थम्—शतावरीकल्ककषायसिद्धम् । ये सर्पि-
रश्नन्ति सिताद्वितीयम् । तान् जीविताध्मानमभिप्रपन्नान् ।
न विप्रलुम्पन्ति विकारचौराः ॥ उ. ३९.

हारीत—

१२ मूत्रकृच्छ्रे—पिबेच्छतावरीमूलं चूर्णितं शीतवारिणा ।

ચક્રદત્ત— ૧૩ વાતરક્તે—શતાવરીકલ્પગર્ભ રસે તસ્યાઃ ચતુર્ગુણે । ક્ષીરતુલ્યં
ઘૃતં પક્વં વાતશોષિતનાશનમ્ ॥

૧૪ પિત્તશૂલે—શતાવરીરસં ક્ષૌદ્રયુતં પ્રાતઃ પિબેન્નરઃ ।
દાહશૂલોપશાન્ત્યર્થં સર્વપિત્તાઽઽમયાપહમ્ ॥

ભાવમિશ્ર— ૧૫ રક્તપિત્તે—શતાવર્યાઃ રક્તજિત્ સાધિતં પયઃ ॥

વૈદ્યમનોરમા— ૧૬ રતિસુખલાભાય—દશગુણદુગ્ધે સિદ્ધં શતાવરીરસે ઘૃતં
પ્રાશ્નન્ । મધુમાગધિકાસહિતં સશર્કરં ભવતિ રાતિમલ્હઃ ॥

શોઢલ— ૧૭ અપસ્મારે—શ્લીયેત્....પયસા વા શતાવરીમ્ ।

વર્ણન—શતાવરીના વેલા ઉન્હાળાની શરૂઆતમાં જમીનમાંથી પુટી નીકળે છે. તે ગજ કે દોઢ ગજ એક તરસાની પેઠે ઉભા ને સીધા વધીને યહી છેડેથી એક બાજુ વાંક લઈને પાસેની વાડનો આશરો લે છે. એના વેલા ઉપર છેટેછેટે અને આંતરે તીક્ષ્ણ કાંટા આવેલા હોય છે. ચોમાસાની શરૂઆતમાં આ આખા વેલામાં સુવાના જેવાં ખારીક પાન આવે છે. કારતક માગસરમાં એમાં સુવાસિત શ્વેત પુષ્પો આવે છે. શિયાળાની આખરમાં એમાં રાતા રંગનાં સૂક્ષ્મ ફૂલો આવે છે. આમાં મોટો કંદ થાય છે. કંદની ઉપરની બાજુમાં ડાળીઓ ને વેલ વધે છે અને નીચે લાંબાં સુતળીથી પેન્સીલ કે આંગળી જેવાં બહાર મૂળીયાં (Rootlets) આવે છે અને આ જ ‘શતાવરી’ તરિકે વેચાય છે. આ કંદ જમીનમાં ઘણાં વર્ષો સુધી રહે છે. મૂળીયાં ઘણાં નીકળે છે.

ઘણા પૌષ્ટિક પાકોમાં આનાં મૂળીયાં વપરાય છે. હિંદુસ્તાનના ઘણાખરા ભાગોમાં આ થાય છે.

વૈદ્યકમાં શતાવરીનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ પેસાબમાં લોહી પડતું હોય તો—શતાવરી અને ગોખરૂને દુધમાં ઉકાળીને તે દુધ પીવાથી વેદનાસહિત પેસાબમાં પડતું લોહી અટકે છે. ચિ. અ. ૪

૨ રક્તાતિસારમાં—શતાવરી તો. ૦૧, દુધ સાથે પીવાથી રક્તાતિસાર મટે છે. દુધનું લોજન લેવું, અથવા શતાવરીથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવું. ચિ. ૧૦

૩ વાતપિત્તજન્ય રતવામાં—શતાવરીનો કંદ ઘેચેલા ઘીમાં ઘસીને ચોપડવાથી આરામ થાય છે. ચિ. ૧૧

- ૪ શ્રેફરામાં-દુધ સાથે શતાવરી લેવી. ચિ. ૧૬
- સુશ્રુત— ૫ નહિ દેખાતા હરસમાં-દુધ સાથે શતાવરીનાં મૂળ પીવાં. ચિ. ૬
- ૬ કાનમાં નાખવાના તેલમાં ઝેર આપ્યું હોય તો-
શતાવરીનો રસ, ઘી અને મધ સાથે કાનમાં નાખવો. ક. ૧
- ૭ શકુનિ નામના ગ્રહમાં-શતાવરીની માળા કંઠમાં પહેરા-
વવી. જિ. ૩૦
- ૮ વાતજ્વરમાં-ગળેનો જોટલો રસ હોય તેટલો જ શતાવ-
રીનો રસ લેવો. એ રસ ગોળ નાખીને પીવાથી તુરત જ
વાતજ્વર મટે છે. ઉ. ૩૬
- ૯ સ્વરભેદમાં-શતાવરીનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર સાથે પીવાથી કફથી
થયેલો સ્વરક્ષય મટે છે. ઉ. ૫૩
- વાગ્બટ— ૧૦ રતાંધળાપણામાં-શતાવરીનાં પાનનું ઘીમાં શાક કરીને
ખાવાથી રતાંધળાપણું મટે છે. જિ. ૧૩
- ૧૧ રસાયન તરિક્કે-શતાવરીના કલ્ક અને તેના જ ક્વાથથી
વિધિ પ્રમાણે ઘી સિદ્ધ કરી લઈ તે ઘી સાકર સાથે હમેશાં
માત્રા પ્રમાણે ખાવાથી શરીરમાંથી વિકારરૂપી ચોરો નીકળી
જાય છે અને શરીર નીરોગી રહે છે. ઉ. ૩૯
- હારીત— ૧૨ મૂત્રકૃચ્છમાં-શતાવરીનું ચૂર્ણ ઠંડા પાણી સાથે પીવાથી
મૂત્રકૃચ્છ મટે છે.
- ચક્રદત્ત— ૧૩ વાતરક્તમાં-શતાવરીનો સ્વરસ શે. ૪, ગાયનું દુધ શેર
૧, શતાવરીનો કલ્ક શે. ૦૧, અને ઘી શે. ૧ આ પ્રમાણે
લઈને ઘી પકાવી લેવું. આ ઘીના સેવનથી વાતરક્ત મટે છે.
- ૧૪ પિત્તશૂલમાં-સવારમાં શતાવરીનો સ્વરસ, મધ નાખીને
પીવાથી પિત્તનું શૂલ, કાહ અને ણીજા પિત્તના વ્યાધિઓ
શાંત થઈ જાય છે.
- ભાવમિશ્ર— ૧૫ રક્તપિત્તમાં-શતાવરી સાથે ઉકાળેલું દુધ રક્તપિત્તને
છતનાર છે.
- વેદમનોરમા-૧૬ સંસારસુખને સુખરૂપ બનાવવા માટે-શતાવરીના
રસથી ૧૦ ઘણા દુધમાં ઘી પકાવી લેવું. એ ઘી, સાકર,
પીપર અને મધ સાથે હમેશાં ખાવાથી કામસેવનમાં લહેજત
આવે છે; અર્થાત તે માણસ “ રતિમદ્ધ ” થાય છે.

શેઠલ— ૧૭ ટ્રેફરામાં-શતાવરી દુધ સાથે લેવી.

વક્તવ્ય—ચરકે વયઃસ્થાપન હશેમાનિમાં ‘ અતિરસા ’ને ઉદ્દેખ કરેલો છે. શાકવર્ગમાં અને આસવયેનિ લીસ્ટમાં શતાવરીનો ઉદ્દેખ છે. સુશ્રુતે વાતસંશમન વર્ગમાં શતાવરીનો ઉદ્દેખ કરેલો છે. ઘણાં ધીતેલોમાં શતાવરીનો ઉપયોગ થાય છે.

Actions & Uses—Contains large amount of saccharine matter and mucilage. Nutritive, tonic, demulcent, and galactagogue; given in biliousness, rheumatism, dyspepsia and diarrhoea; in combination with other diuretics it is given in scanty urine; as a tonic, it is used in seminal debility and pulmonary complaints.

R. N. Khory vol. II p. 613.

ભાવાર્થ—શતાવરી પુષ્ટિકર્તી, બલ્ય, શીત અને સ્તન્યવર્ધક છે. પિત્ત-વિકાર, આમવાત, અજીર્ણ અને અતિસારમાં તથા બીજી મૂત્રલ હવાઓ સાથે મૂત્રકૃત્ત્રમાં આપવામાં આવે છે. શક્તિવર્ધક તરિકે, અને અશક્તિમાં તેમજ ટ્રેફસાંનાં ફરદોમાં તે અપાય છે.

ખેરી. ભા. ૨. પા. ૧૧૩.

ઉદ્દેખ—વ. શા. પા. ૧૬૧; રૂ. નિ. પા. ૫૭૫; N. p. 346; Watt 1 p. 345; વનસ્પતિ ગુણાદર્શ પા. ૬૩૭; Indi. Medi. Plants p. 1287;

૩૯૨ લસણ.

N. O. Liliaceæ.

નામો—લશુનઃ, રસોનઃ, શુક્લકન્દઃ (સંસ્કૃત); લસણ (ગુજરાતી); લસૂણ (મરાઠી); લહસન, કાંદા (હિંદી); રસુન (બંગાલી); Garlic root ગાર્લીકરૂટ (અંગ્રેજી); Allium sativum—એલીયમ સેટાઈવમ (લેટીન).

ગુણા:—

કૃમિકુષ્ઠકિલાસદ્વો વાતદ્વો ગુલ્મનાશનઃ ।

સ્નિગ્ધશ્ચોષ્ણશ્ચ વૃષ્યશ્ચ રસોનઃ કટુકો ગુરુઃ ॥

ચરકઃ સૂ-૨૭

વૃષ્યશ્ચ મેઘાસ્વરવર્ણચક્ષુઃમગ્નાસ્થિસંધાનકરો રસોનઃ ।

હૃદ્વોગજીર્ણજ્વરકુક્ષિગૂલવિવન્ધગુલ્મારુચિકાસશોફાન્ ॥

દુર્નામિકુષ્ઠાનલસાદજન્તુસર્મારણશ્વાસકફાંશ્ચ હન્તિ ॥

સુશ્રુતઃ સૂ-૪૩

पित्तरक्तविनिर्मुक्तः समस्तावरणे वृते ।

शुद्धे वा विद्यते वायौ न द्रव्यं लशुनात् परम् ॥

॥ बाग्भटः ॥

रसेन उष्णः कटुपिच्छिलश्च स्निग्धो गुरुः स्वादुरसोऽतिबल्यः ।

वृष्यश्च मेघास्वरवर्णचक्षुःभग्नास्थिसन्धानकरः सुतीक्ष्णः ॥

हृद्रोगजीर्ण ॥

॥ च. नि. ॥

रसनोऽम्लो रसेनः स्यात् गुरुष्णः कफवातनुत् ।

अरुचिकृमिहृद्रोगशोफघ्नश्च रसायनः ॥

॥ रा. नि. ॥

पञ्चभिश्च रसैर्युक्तः रसेनाम्लेन वर्जितः । तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवे-
दिभिः ॥ कटुकश्चापि मूलेषु तिक्तः पत्रेषु संस्थितः । नाले कपाय उद्दिष्टो नालाग्रे
लवणः स्मृतः । बाजे तु मधुरः प्रोक्तो रसस्तद्गुणवेदिभिः । रसनो बृंहणो वृष्यः
स्निग्धोष्णः पाचनः सरः ॥ रसपाके च कटुको तीक्ष्णो मधुरको मतः । भग्नसन्धानकृत्
कण्ठ्यो गुरुः पित्तास्रबुद्धिदः ॥ बलवर्णकरो मेघाहितो नेत्र्यो रसायनः । मधं मांसं
तथाम्लञ्च हितं लशुनसेविनाम् ॥ व्यायाममातपं रोषमतिनीरं पयो गुडम् । रसोनमश्वत्
पुरुषः त्यजेदेतन्निरन्तरम् ॥

॥ भा. प्र. ॥

॥ अथ लशुनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

शीतवर्षहिमदग्धतनूनां स्तब्धभग्नकुटिलव्यथितास्थनाम् ।

भेषजस्य पवनोपहतानां वक्ष्यते विधिरतो लशुनस्य ॥

राहोः अच्युतचक्रेण लूनाद्ये पतिता गलात् ।

अमृतस्य कणा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ॥

द्विजा नाश्रन्ति तमतो दैत्यदेहसमुद्भवम् ।

साक्षात्त्वमृतसंभूतं ग्रामीणकरसायनम् ॥

शीलयेल्लशुनं शीते वसन्तेऽपि कफोल्बणः ।

घनात्ययेऽपि वातार्तः सदा वा ग्रीष्मलीलया ॥

रसोनकल्पो मृदुनौजसा हि प्रयुज्यमानः सहसा हि तस्य ।

दाहातिसारारतिचित्तनाशान्कुर्यादतस्तं त्वरितो न जुञ्ज्यात् ॥

कृशोऽश्वगन्धोद्भवचूर्णकीर्णं सन्नस्वरो यष्टिमधूदपानम् ।

तैलेन गुल्मी खादरेण कुष्ठी खादेत् क्रिमिघ्नैः क्रिमिमान् रसोनम् ॥

घृतदुग्धैश्च यक्ष्माणमर्शांसि कुटजत्वचा ।
हन्ति त्रिफलया मेहकासश्वासविलम्बिकाः ॥
सुखात्मनां विशेषेण प्रयोगो लघुनोद्भवः ।
नारदेनोद्धवस्यैष वातभग्नस्य कल्पितः ॥

आमाम्बुपानेक्षविकारमत्स्ययानाध्ववातातपभाप्यचिन्ताः ।
स्वप्नं दिवाजागरणं निशासु पिष्टं व्यवायं दधि चात्र नेच्छेत् ॥
पाण्डूदरोरःक्षतशोफतृष्णापानात्ययच्छर्दिविषत्रणेषु ।
पैत्ते विकारेऽक्षिगते विकारे क्षामे शरीरे च विवर्जनीयः ॥
शीलित एष करोति दुरापं वह्निशरीरबलं सममेव ।
वाङ्मतिरूपगुणादचमुतेच्छोः स्त्रीषुरुपस्य तु बीजविशुद्धिम् ॥

अमृतकणसमुत्थं यो रसोऽनं रसोऽनं
विधियुतमिति स्वादेच्छीतकाले सदैव ।
स नयति शतजीवी स्त्रीसहायं जरान्तम्
कनकरुचिरगौरो नीरुजस्तुष्टपुष्टः ॥

गदनिग्रह. खंड. २

चरक—

- १ विषमज्वरे—रसोनस्य सतैलस्य प्राग्भक्तमुपसेवनम् ।
मेध्यानामुष्णवीर्याणामामिषानाञ्च भक्षणम् ॥ चि. अ. ३
- २ वातगुल्मे—साधयेत् सिद्धशुष्कस्य रसोनस्य चतुष्पलम् । क्षीरे
जलाष्टगुणिते क्षीरश्लेषञ्च नापिबेत् ॥ वातगुल्ममुदावर्त्तं गृध्रसीं
विषमज्वरं । हृद्रोगं विद्रधि शोथं साधयत्पात्रु तत्पयः ॥ चि. अ. ५
- ३ अपस्मारे—प्रयुञ्ज्यात् तैललघुनम् ॥ चि. १५

सुश्रुत—

- ४ विषमज्वरे—प्रातः प्रातः सप्तर्षिष्कम् रसोनम् उपयोजयेत् ॥
उ. ३९

५ शोषे—रसोनयोगं विधिवत् क्षयार्त्तः ॥ उ. ४१

चक्रदत्त—

- ६ वातश्लेष्मभवे शूले—रसोनं मद्यसंमिश्रं पिबेत् प्रातः प्रकाशितः ।
वातश्लेष्मभवं शूलं निहन्तुं वह्निदीपनम् ॥

બંગસેન— ૭ વાતવ્યાધૌ—પિપ્પા સુસૂક્ષ્મં લશુનસ્ય કન્દં । ઘૃતેન લિહ્યાત્ ઘૃત-
ભોજનાશી । તસ્ય પ્રણશ્યન્તિ હિ વાતરોગાઃ । સંસ્કારહીનાત્
પુરુષાત્ હવાર્યાઃ ॥

ભાવપ્રકાશ— ૮ વ્રણક્રિમિનાશાર્થમ્—.....હન્યાત્ વ્રણકૃર્માન્ । લશુનસ્યાથવા
લેપઃ ॥

વૈદ્યમનોરમા— ૯ શીતજ્વરે—શીતિકાં કમ્પવહ્નલાં નાશયેલ્લશુનં તથા ॥

શોઢલ— ૧૦ કર્ણપૂરણે—લશુનાર્દ્રકશિમૂળાં..... ।સ્વરમઃ શ્રેષ્ઠઃ કદુષ્ણઃ
કર્ણપૂરણે ॥

વૈદ્યક્રમાં લસણુનો ઉપયોગ—

ચરક— ૧ વિષમજ્વરમાં—સવારમાં વાટેલું લસણુ તેલ સાથે ખાઈ
જવું. મેઘ્ય તથા ઉષ્ણવીર્ય દ્રવ્યો અને માંસના રસો ખાવામાં
લેવા. ચિ. ૩.

૨ વાતગુહમમાં—સારી રીતે સૂકાઈ ગએલું લસણુ તે. ૧૬,
દુધ શે. ૧, અને પાણી શે. ૮ આ બધું ઉકાળવું. દુધ
એકલું બાકી રહે એટલે તેને ગાળી લેવું. આ દુધના સેવ-
નથી વાતગુહમ, ઉદાવર્ત, ગૃધ્રસી, વિષમજ્વર, હંદ્રોગ, સોજો
વિગેરે મટે છે. ચિ. અ. ૫.

૩ શેફરામાં—તેલ અને લસણુ સેવવું. ચિ. ૧૫

સુશ્રુત— ૪ વિષમજ્વરમાં—ધી સાથે સવારમાં લસણુ ખાવું. ઉ. ૩૯
૫ ક્ષયમાં માણસ સૂકાતો હોય તો—વિધિસર લસણુનો યોગ
અજમાવવો. ઉ. ૪૧

ચક્રદત્ત— ૬ વાતકફળન્ય શૂલમાં—સવારમાં ઈચ્છા મુજબ, લસણુ મધ
સાથે પીવું. આથી શૂલ મટશે અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થશે.

બંગસેન— ૭ વાયુનાં દરદોમાં—લસણુને સારી રીતે વાટીને ધી સાથે
ખાવું. ખોરાકમાં ધીના ખોરાક લેવો. આથી વાયુના રોગો
મટે છે.

ભાવપ્રકાશ— ૮ વ્રણમાં જીવડા પડ્યા હોય તો—લસણુને ઝીલું લસોટી,
તેની થેપલી વ્રણ ઉપર મૂકી દેવી. કૃમિ નાશ પામશે.

વૈદ્યમનોરમા-૬ તાવમાં ટાઢ વાતી હોય અને શરીર ધ્રુજતું હોય તો-
લસણ ખવડાવવું.

શોઢલ- ૧૦ કાનમાં ચસકા મારતા હોય તો-લસણનો રસ રહેજ
ગરમ કરીને કાનમાં ઝડવો.

અભિપ્રાય-“ લસણ હઠીલા અણર્ણુ માટે બહુ ઉત્તમ દવા માનવામાં
આવે છે. તે ડુંગળીની માફક શરીરની ગરમી ટકાવી રાખે છે. આ એક સાફ
સ્નાયુશૈથિલ્યકૃત છે, તેમ જ હ્રમ અને ખાંસીના વ્યાધિમાં તે ખરેખર ફાયદા-
કારક છે. ”

(સરજન મેજર. દત્ત. પખના).

“ રાઈના તેલમાં લસણને કકડાવીને તૈયાર કરેલું તેલ ખસ (સ્કેબીઝ)
અને આંઢાંઓને માટે લગાડવામાં અતિ ઉત્તમ છે.

(આ. સ. નવીનચંદ્ર દત્ત. હરભંગા)

“ તલના તેલમાં લસણની બે ત્રણ કળી કકડારીને તે તેલનું ટીપુ કાનમાં
નાખવામાં આવે તો નખળાઈથી થયેલું બહેરાપણું મટી જાય છે એવું મારી
અજમાયશમાં આવ્યું છે. આનો રસ પડજીભના સોજામાં જે પ્રમાણે સીદવર
નાઈટ્રસ લગાડવાથી અસર થાય છે, તેવી જ અસર કરે છે. ’

(ઝોનરરી. સર્જન. મોરીસ. નીળાપટ્ટમ)

“ લસણને ઢાખીને કાઢેલું તેલ પડજીભના વરમમાં નાઈટ્રસ સીદવર કરતાં
પણ વધારે સાફ કામ કરે છે. ”

(સરજન રૈટન. સાફન)

“ લસણને વાટીને લમણે ચોપડામાં આવે તો તેથી તડતડાટ થઈ આવે
છે અને તેથી સખત માથાના વ્યાધિઓ મટી જાય છે. (સર્જન મેજર
ન્યાકર. મસ્કત). ”

“ ઇંગ્રેજી રીત પ્રમાણે લસણનો નીચે પ્રમાણે ટીંકચર બનાવવામાં આવે છે.

તુલસીનાં પાન.....૨૦ ડ્રામ.

લસણની કળીઓ.....૨૦ ડ્રામ.

જાવંત્રી૨૦ ડ્રામ.

રેક્ટીફાઈડ સ્પીરીટ૬૦ ઓાસ

આને ૪૮ કલાક લીંજવી રાખી ગાળી લેવું...”

Garlic and its Uses—Excellent results have been attributed to its administration in the treatment of pulmonary affections, gangrene, whooping cough, and the like. Beside being a digestive

agent and good for the eater in various ways both in health and sickness, it affords the simplest and cheapest way of administering its essential oil. As a specific in any disease of bacterial nature it is probably as useful as any other. Its active principle allyl sulphide has remarkably antiseptic properties and as it is excreted by the respiratory passages, it has been used with advantage in various broncho-pulmonary affections, such as foetid bronchitis, chronic tuberculosis with secondary infection etc.

Prof. **Roch** reports the case of a farm-labourer aged 42 (Clinical Journal 15-7-22) suffering from gangrene of the lung; tincture of garlic was given (1 in 5) in small doses for 5 days and then increased to 60 drops daily in three doses. From the first day of its use improvement began. The temperature never rose 100° and usually was normal. The sputum rapidly diminished in quantity and lost its putrid odour. Gurgling sounds disappeared and mucous rales became rare, sweating ceased, appetite became excellent, weight increased. The tincture of garlic was given in doses of 20 drops twice daily.

Dr. P. V. Krishna Rao (M. B. B. S. Royapuram Hospital Madras.) treated a case of deep sinus by injections of fresh juice of garlic. Sinus was 4 inches deep. Fresh juice was prepared and injected deep into the sinus, 2 minims every 6th day. In two months, the sinus completely healed. Internally an oily preparation of garlic in small doses was also given.

Tincture of Garlic is easily prepared in strength of 1 in 5 or 1 in 10 by macerating the dried bulbs in 95% alcohol for a fortnight and filtering.

[Practical Medicine. Feb. 1923.]

વક્તવ્ય—શક લોકોની સાથે લસણ-ડુંગળી આ દેશમાં આવ્યાં હશે એમ પલાંડુકદંપમાં 'યસ્યોપયોગેન શકાંગનાનામ્' ઇત્યાદિ વાંચવાથી સમજાય છે. રાહુના ગળામાંથી જે અમૃતભિન્દુઓ પડ્યાં તેમાંથી જ લસણ ઉત્પન્ન થયું છે એમ ઉપરોક્ત લશુનકદંપ ઉપરથી જોઈ શકાય છે. રાક્ષસના મહોનું પ્રાક્ષણ ન ખાય એટલે જ પ્રાક્ષણ અને ખીજા ધર્મચુસ્ત માણસો લસણડુંગળી ખાતા નથી. વળી પરદેશીઓ શકોને આ વસ્તુ અતિશય પ્રિય હશે, અને આ દેશના વૈદ્યો શકો પાસેથી તેનો ઉપયોગ શીખ્યા હોય. પરદેશી ચીજો, તુરતમાં હલકા

અને નીચા લોકોમાં વપરાવા લાગે છે. ઉંચ કામો તેને વાપરવાની આનાકાની કરે છે. આથી જ હજુ સુધી ખરા વૈજ્ઞવે, સ્વામીનારાયણીયાઓ, અને બીજા બ્રાહ્મણો લસણડુંગળીને અડકવામાં પાપ માને છે.

વૃદ્ધ વાગ્બટે ચરકસુશ્રુત કરતાં લસણનો ઠીક મહિમા ગાયેલો છે. ' નાવનીતકમ્ 'માં પણ લશુનકદ્ય છે. આ લશુનકદ્ય ઉપરથી તો નાવનીતકનો કાલનિર્ણય કરવા ડૉ. હરનલ પ્રેરાય છે !

ઉદ્ભવ—૩. નિ. પા. ૩૩૦; વનસ્પતિ ગુણાદર્શ. પા. ૫૮૪; Khory vol II p. 617; Indi Medi. Plants p. 1294.

तालादि वर्ग

N. O. Palmeæ.

३६३ नाणीयेर.

नामो—नालिकेरः; नारिकेलः, दृढफलम् (संस्कृत); नाणीयेर (शुभशती);
भाडाड, नारल, नारलया आड (भराडी); नरीयल, नारीयलका येर (डिंही);
नारकेल (अंगाली); पोल् (सिंधी); नाल्ल (अरणी); Cocanut palm
काकोनट पाम (अंग्रेज); Cocos nucifera—काकस-युस्सीक्ष (वेटीन).

गुणाः—नारिकेलफलानि च । बृंहणस्निग्धशीतानि बल्यानि मधुराणि च ॥

चरकः सू. अ. २७-१२४

नारिकेलं गुरु स्निग्धं पित्तघ्नं स्वादुशीतलम् ।

बलमांसप्रदं हृद्यं बृंहणं वस्तिशोधनम् ॥

सुश्रुतः सू. ४६. १८०

नारिकेलो गुरुः स्निग्धः शीतः पित्तविनाशनः ।

अर्धपक्वः तृषाशोषशमनो दुर्जरः परः ॥

नारिकेलसलिलं लघु बल्यम् शीतलं च मधुरं गुरु पाके ।

पित्तपीनसतृषाश्रमदाहशान्तिशोषशमनं सुखदायि ॥

पक्वमेतदपि किञ्चिदिहोक्तं पित्तकारि रुचिदं मधुरं च ।

दीपनं बलकरं गुरु वृष्यं वीर्यवर्धनमिदं तु वदन्ति ॥

॥ रा. नि ॥

मालिकैरोद्भवं तैलं बृंहणं बलवर्धनम् ।

केश्यं पित्तामिलहरं मधुरं रक्तापाकयोः ॥

हृद्यं रुच्यं नवं प्रोक्तं पुराणं गुरु वातनुत् ।

तिक्तं सुहृद्यं मधुरं कंडुकुष्ठहरं परम् ॥

स्वादुपाकरसं रक्तपित्तघ्नं कफनाशनम् ।

दुग्धं तु मृत्तिकाभाडे नालिकैरभवं क्षिपेत् ।

मुखं पिधाय वस्त्रेण रात्रौ स्थाप्यं गृहाद्बहिः ॥

प्रातःकाले तु निर्मथ्य नवनीतं तु कारयेत् ।

तत् पक्त्वा तद् घृतं नाम बृंहणं बलवर्धनम् ॥

शर्करा नालिकेरस्य मधुरा वातपित्तजित् ॥

॥ रा. नि. ॥

नारिकेलफलं शीतं दुर्जरं बस्तिशोधनम् ।

विष्टम्भि बृंहणं बल्यं वातपित्तास्रदाहनुत् ॥

विशेषतः कोमलनारिकेलं निहन्ति पित्तज्वरपित्तदोषान् ।

तदेव जीर्णं गुरु पित्तकारि विदाहि विष्टम्भि मतं भिषग्भिः ॥

तस्याम्भः शीतलं हृद्यं दीपनं शुक्लं लघु ।

पिपासापित्तजित् स्वादु बस्तिशुद्धिकरं परम् ॥

नारिकेलस्य तालस्य खर्जूरस्य शिर्गांसि तु ।

कषायस्निग्धमधुरबृंहणानि गुरूणि च ॥

॥ भा. प्र. ॥

नालिकेरफलं शुष्कं दुर्जरं दाहकं गुरु ।

स्निग्धं मलस्तम्भकं बलवर्धकचिप्रदम् ॥

॥ नि. र. ॥

भावप्रकाश—

१ परिणामशूले—नारिकेलं सतोयञ्च लवणेन सुपूरितम् ।

मृदावेष्टितं शुष्कं पक्वं गोमयवह्निना ॥

पिप्पल्या भक्षितं हन्ति शूलं हि परिणामजम् ॥

२ शर्करायाम्—दध्ना पीतं वा नारिकेलजं कुसुजम् ।

विष्णूत्रशर्करायाः भवति सुखी कतिपयैः दिवसैः ॥

चक्रदत्त—

३ सूयावर्त्तार्धभेदकयोः—नीरं वा नारिकेलमम् ॥

(शिरोरोगचि०)

वैद्यमनोरमा—

४ कृमिनाशार्थम्—नालिकेरस्य निर्यूहः कृमिहा स्यात्सरामठः ॥

५ व्रणे—जीर्णं च नालिकेरस्य तैलं हन्याद् व्रणं द्रुतम् ॥

शोदल—

६ क्षयजशिरोरोगे—एष एव प्रयोक्तव्यः शिरोरोगे क्षयात्मके ।

पिबेत्सर्शकरं क्षीरं नीरं वा नालिकेरजम् । सुशीतं चापि पानीयं

सर्पिर्वा नस्यतस्तयोः ॥

चरक—

७ छर्द्याम्—सितोपलमाक्षिकपिप्पलीभिः.....।अथ नारिकेलं

....लिप्तात् ॥

चि. २०-२६.

વર્ણન—નાળીએરીનાં ઝાડ ન દેખ્યાં હોય એવા માણસો બહુ એછા હશે. દરિયાકિનારા પર રેતાળ જમીનમાં તે ઠીક થાય છે. કાઠિયાવાડમાં પોરબંદર અને બાવનગરમાં નાળીએરીનાં છાડ બહુ સારાં થાય છે. દરિયાકિનારે નાળીએરીનાં વન જોવાનું સૌભાગ્ય જેઓને પ્રાપ્ત થયું છે તેઓ ધન્ય છે. શેા સરસ દેખાવ ! કવિઓને કવિતા રચે, આત્મજ્ઞાનીઓને આત્માનંદ પ્રગટે અને પ્રકૃતિભક્તોને ભક્તિપૂર્ણ બનાવે એવું સરસ દર્શ્ય એ હોય છે. કાર્વીન જેવાએ તેનાં યશોગાન ગાયાં છે.

નાળીએરીનાં ફળ—શ્રીફળને આપણે પવિત્ર માનીએ છીએ. તેની આખ્યાયિકા માટે આપણે જૈમિનીયાશ્વમેધમાં આવેલા ત્રિશંકુ આખ્યાયન તરફ વળવું પડે છે. એ વિશ્વામિત્રની સૃષ્ટિ મનાય છે. દરેક પવિત્ર ક્રિયાઓમાં શ્રીફળ સિવાય ભાગ્યેજ ગાડું આગળ ચાલે છે. નાળીએરનું એક નામ ‘ત્ર્યંબક’ છે. શિવજીની ત્રણ આંખો નાળીએરના ગોટા ઉપર અધાપિ દેખાય છે. ત્રણ પોલવાળું હોવાનું એ ચિન્હ છે. ખાંડ પાણી પીને મીઠું પાણી સંઘરી રાખનાર આ પરોપકારી ઝાડને નમ્યા વિના નથી રહેવાતું—“ તરમે વદાન્યગુરવે તરવે નમોઽસ્તુ ॥ ”

નાળીએરી શી રીતે વાવવી , ઉછેરવી વિગેરેનું રસિક અને લંબાણુ વિવેચન વાંચવું હોય તો ‘વનસ્પતિશાસ્ત્ર’ પૃષ્ઠ ૬૭૮ થી ૬૮૬ સુધી જોવું. બહુ જ જાણવા જેવી હકીકતો તેમાં આપેલી છે.

વેદકમાં નાળીએરનો ઉપયોગ

ભાવપ્રકાશ—૧ પરિણામશૂળમાં—(જમ્યા પછી ખોરાક હજમ થવા આવે છે એ વખતે પેટમાં શૂળ મારે છે એ રોગમાં)—પાણીવાળું નાળીએર લેવું. અંદરનો ગોટો કાઢવો. ત્રણ આંખ પેંદ્રીમાંથી વચલી આંખ તીક્ષ્ણ અણીવડે લેઈવી. તેમાં ખારીક મીઠું સળીવડે ઠંડીઠંડીને ભરવું. પાણી બહાર કાઢવાનું નથી એ ચાહ રાખવું. જ્યારે મીઠું ભરાઈ રહે ત્યારે તેને સારી રીતે કપડપટ્ટી કરી લેવી અને તે સૂકાય એટલે ૪-૫ છાણુંની ભટ્ટી આપવી. તાપ બહુ આપવાથી ગોળો ફાટી જાય છે. પછી ખરલમાં એ ગોળાને વાટી નાખવો. પીપર સાથે આપવાથી પરિણામશૂળ મટે છે.

૨ પેસાળમાં રેતી જતી હોય તો—નાળીએરનાં ફલનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ ઢીંકી સાથે પીવાથી થોડા જ દિવસોમાં ઝાડો, પેસાળ, સાકર વિગેરેની ફરિયાદો દૂર થઈ જાય છે.

ચક્રદત્ત— ૩ આધાશીશી અને વાયુને લીધે દુઃખતા માથામાં—
નાળીયેરનું પાણી પીવું. (શિરોરોગચિકિત્સા.)

વૈદ્યમનોરમા— ૪ કૃમિના નાશ માટે—નાળીયેરના મૂળનો કવાચ રહેજ હિંગ
નાળીને પીવાથી કૃમિ મરી જાય છે.

૫ મણુમાં—નાળીયેરનું તેલ (કોપરેલ) જીનું હોય તો જલ-
દીથી મણુને રૂઝાવે છે.

શોદલ— ૬ ક્ષયરોગમાં માથું દુખે છે ત્યારે—નાળીયેરનું પાણી
સાકર નાળીને પીવું અથવા લીલા ટોપરાને છુદીને દુધ
નીકળે તે સાકર નાળીને પીવું. નસ્ય પશુ અપાય.

ચરક— ૭ ઉલટીમાં—નાળીયેરના પાણીમાં સાકર, મધ અને પીપર
મેળવી પીવાથી ઉલટી મટે છે. ચિ. ૨૦-૨૬.

વક્તવ્ય— ચરકમાં નાળીયેરનો ઉલ્લેખ ફક્ત અમુક જગોએ છે. એક તો
ગુણ વર્ણવે છે તેમાં (સૂ-૨૭); બીજો, તે આનૂપવૃક્ષ છે એમ કદપસ્થાનમાં
કહે છે અને ત્રીજો ચંદનાદિ તેલમાં. આ સિવાય ઉલટીના અધ્યાયમાં પણ તે
જણાય છે. તે વિના ક્ષતક્ષીણમાં, રાજ્યક્ષમાં કે બીજા રોગોમાં તેનું નામ
જણાતું નથી. દુધ સાથે બધા અમલ પદાર્થોનો નિષેધ કરેલો છે. તે લીસ્ટમાં
' નાલિકેર ' પણ ગણાવે છે. આનું શું કારણ હશે ? દુધ સાથે તે આવામાં
વાંધા ન હોય. હું માનું છું કે આ લીપિકરપ્રમાદ છે.

સુશ્રુતે મધુરસ્કંધમાં તેને ગણાવ્યું છે (સૂ-૪૨-૧૮). નાલિકેરોદકના
ગુણ સુશ્રુતે વર્ણવ્યા છે (સૂ-૪૫-૪૩). તેલના ગુણ નીચે પ્રમાણે આપેલા છે :—
મધુર, મધુર વિપાકવાળું, વાતપિત્તપ્રશમન, શીતવીર્ય, અભિગ્નન્દી, મૂત્રલ,
અગ્નિસાદન (સૂ-૪૫-૧૨૦). મસ્તકમજ્જાના ગુણ પણ આપેલા છે (સૂ-૪૬-૩૧૧).
વળી તાલનારિકેલ વિગેરેના રનેહો ' પિત્તસંસૃષ્ટે વાયૌ ' આપવાનું લખ્યું છે (ચિ-૩૧-૫).

' નાલિકેરખંડપાક ' પ્રખ્યાત બનાવટ છે. કવિરાજ વિરજચરણ ગુપ્ત કહે
છે કે આ પાઠનું મૂળ ' સારક્ષૌમુદી 'માં છે; અત્યારના ચક્રસંગ્રહમાં આ પાઠ
રૂખાય છે પણ તે તો પ્રક્ષિપ્ત છે એમ તેના ટીકાકાર શિવદાસે જ સ્પષ્ટ કહેલું
છે. ગમે તેમ હોય—પાઠ સરસ છે અને ક્ષય વિગેરેમાં અજમાવી જોવા જેવો છે.

Actions and Uses—Cocoonut oil has been recommended as
a substitute for cod-liver oil, but its prolonged use is said to
induce disturbance of the digestive organs and diarrhoea; this
objection may be removed by using the olein separated from the

solid fats, as is done by the natives in the preparation of what they call 'muthel' or hand oil. To prepare this the kernel of the fresh nuts is pulped and strained and the oil prepared from the milky fluid by heating it: a preparation of the same kind is now known in Europe as Coco-olein.

(Dymock III p. 515)

ભાવાર્થ—ડૉ. ડીમક નાળીયેરના તેલને કાંડલીવર ઓઇલની જગાએ વાપરવાની ભલામણ કરે છે. લીલાં નાળીયેરના ગોટાનું ખમણ કરી લેવું અને પછી તેમાંથી દુધ જેવો સફેદ રસ નીચોવી લેવો. આ રસને ઉકાળવાથી એક જાતનું તેલ નીકળે છે. આ જ તેલને યુરોપમાં 'કોકોઓલેઇન' કહે છે. આ તેલ પચવામાં બારે નથી પડતું.

" Whilst the world's population continues to increase, and whilst communities continue to advance towards what we have termed "a higher plane of living," the demand for and consumption of the cocoanut in the form of edible and industrial fats, fibres, yarns, and many other articles, must continue to increase. There can be no limitation—the cocoanut is a necessity and not a luxury. "

(Tropical Mail. 1913.)

મેજર. ડા. બી. ડી. આસુ, આર્થ. એમ. એસ—તેમના " Diabetes Mellitus and its Dietetic Treatment "—eleventh edition p. 70—માં મધુમ્રમેહ માટે " કોકોનટ કચોર " અથવા મધુમ્રમેહ ઉપર " નાળીયેર ચિકિત્સા " એ વિષે લખાણથી ઉદ્દેશ્ય કરે છે. તે રસિક લેખકના લેખને સાર નીચે આપવામાં આવે છે:—

" નાળીયેરી જેવું અત્યંત ઉપયોગી વૃક્ષ પેદા કરીને કુદરતે, ખરેખર ! માનવસમાજ ઉપર અનહદ ઉપકાર કર્યો છે. નાળીયેરીના ઝાડનાં ફરેક અંગ ઉપયોગમાં આવે છે. પણ અત્રે તેના આર્થિક ઉપયોગો (economic uses) ન વર્ણવતાં હું તો કેવળ નાળીયેર મધુમ્રમેહ ઉપર કેટલું બધું ઉપયોગી છે તે બતાવવા જ પ્રયત્ન કરીશ. નાળીયેર એ ઉત્તમ ખાદ્ય અને ઉત્તમ પેય ચીજ છે (A perfect food and drink combined). જવ, બટાટા, ચોખા અને બીજા કારખોડાઇડ્રેટસ ખાદ્ય વિરૂદ્ધ જે ફરિયાદો રજૂ કરવામાં આવે છે તેમાંની એક પણ ફરિયાદ નાળીયેરના ખોરાક માટે કરવામાં નથી આવી. મનુષ્યના સ્વાસ્થ્ય અને સુખ માટે નાળીયેર તમામ તરવો પૂરાં પાડે છે.

મધુપ્રમેહમાં નાળીયેર કોઈપણ જાતની ખીક રાખ્યા વિના આપી શકાય. નાળીયેરનું પાણી બધું જ હીલપસંદ મધુર પીણું છે. હવાના કરતાં તે ૨૫° જેટલું વધારે ઠંડું છે એટલે તે તરસ છીપાવવા માટે ઘણું કિંમતી છે.

કોપરેલ (Cocoa-nut-oil) પણ મધુપ્રમેહની ચિકિત્સામાં ઘણું ઉપ-યોગી છે. આ તેલ ઘણા ઉપયોગમાં લઈ શકાય એમ છે. આ જમાનામાં શુદ્ધ ઘી (લેનસેળ વિનાનું) મળવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે, એટલે આવા પ્રસંગે ઘીની અવેજીમાં કોપરેલ વાપરવામાં આવે તો ઘણું જ સારું. કોપરેલમાં પૌષ્ટિક તરવે એટલા મોટા પ્રમાણમાં છે કે કેટલાક વિદ્વાનો તેને રાજ્યક્ષમાની ચિકિત્સામાં કૌડલીવરઝાઈલની જગ્યાએ વાપરવા ભલામણ કરે છે.

કોપરેલ માકણ, લીખ, જી અને ખીજાં જીવજંતુઓને મારી નાખે છે. પહેલાંના વખતમાં તો બંગાલી લોકો તેમના શરીર ઉપર કોપરેલનું અભ્યંગ કરતા હતા. હવે તો બંગાલીઓ આ અભ્યંગને સાવજ વિસરી ગયા છે. આ અભ્યંગ-વિસ્મૃતિએ કેટકેટલા બંગાલી જીવાનોને રોગગ્રસ્ત બનાવ્યા છે તે શોધવાનું કામ બંગાળના ડૉક્ટરોએ કરવા જેવું છે. બંગાળીઓની મીઠાઈમાં કોપરેલ તેલ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં વપરાય છે. પણ હવેના શિક્ષિત બંગાળીઓ આ કોપરેલ તેલવાળી મીઠાઈને પસંદ કરતા નથી એ હું જાણું છું. બંગાલી-ઓના પૂર્વજો તો કોપરેલનો છુદ્દથી ઉપયોગ કરતા હતા. મહેં જાતે આની ચપાટીઓ, રોટલીઓ, અને ખીજાં વિવિધ બનાવટો બનાવીને ખાઈ જોઈ છે. કોપરેલને ખારીક છીણી નાખી તેમાં થોડોક ચણાનો લોટ (ઓસન) અને ઘી મેળવીને ચુંદર ચપાટીઓ તૈયાર થઈ શકે છે, જે ઘણા લાંબા વખત સુધી ખગડયા વિના રહી શકે છે. જ્યાં જ્યાં નાળીયેર સારા જથ્થામાં મળી શકતાં હોય અને દુર્દૈવવશાત્ જ્યાં દરવર્ષે હજારો મનુષ્યો મધુપ્રમેહનો ભોગ બનતાં હોય તેવા પ્રદેશોના વૈદ્ય ડૉક્ટરોને હું ભલામણ કરું છું કે તેઓ નાળીયેરનો છુદ્દથી ઉપયોગ કરે. ”

કૌડલીવરઝાઈલ જેવી અભક્ષ્ય, કેટલા વર્ષની વાસી ખાટલીઓ પેટમાં ધાલવી, પરદેશ પૈસા મોકલવા, ધર્મબ્રષ્ટ થવું, અને નાહકનું હોરાન થવું—આ કરતાં નાળીયેરનું ઉપરોક્ત વિધિ-પ્રમાણે કાઢેલું તેલ હજાર દરજ્જે સારું છે.

કોપરેલ તેલ માથામાં નાખવાથી વાળની વૃદ્ધિ થાય છે.

“ કહેવાય છે કે ગર્ભવાળી સ્ત્રી અઠવાડિયામાં બે કે ત્રણ વખત નાલી-એરીની મીઠી તાડી પીવાનું જારી રાખે તો તેની અસર તેનાં છોકરાંના રંગ ઉપર અબજબ જેવી થાય છે. એટલે જો માખાપ કાળાં હોય તો છોકરું સાધા

રણુ રીતે રૂપાણું આવે અને જો માથાપ ગોરાં હોય તો તેનાં છોકરાંનો રંગ યુરોપીયન જેવો થાય છે. ”

ગોરખનાથજી અને તેમના શિષ્યની પણ વાતો આ સાથે જોડાયેલી છે.

નોંધ—રા. રા. રતિલાલ ઈચ્છારામ દેસાઈ (B. A. oxford)એ મને નીચેની વાત કરેલી છે (તા. ૧૨-૬-૧૯૨૬):-“ એક પુરુષનો આખો ડાઘો પગ ખરજવાને લીધે ખદખદી ઉઠયો હતો. ઘણી ઘણી દવાઓ કરાવી, પણ તે નજ મટયું. ખીજી એક બાઇને પણ લીંચણ સુધીનો એક પગ અતિશયંકર રીતે સડી ગયા જેવો થઇ ગયો હતો. આ બન્ને કેસોમાં કોપરેલ તેલથી જ સાફ થયું છે. કોપરેલ તેલમાં ગોઝ ભીંજવીને એ ભાગ ઉપર વારંવાર ચૂકવાં અને ઉપર કેળનું પાન બાંધવું. આમ કરવાથી જ તે બન્નેને સાફ થયેલું મહેં જાયું છે. મહેંને પોતાને પાંપણ ઉપર એક મસા જેવી ફાદી થયેલી. ઘણીએ ઍલોપથીક દવાઓથી તે મટયું નહતું પણ આ કોપરેલ તેલથી જ સાફ થઇ ગયેલું. મહેંને આ ખરજવું (તેમને પગે ખરજવું હતું તે બતાવવા આવેલા તે વખતે આ વાત મહેંને કરેલી.) પણ આ કોપરેલ તેલથી જ આટલું નરમ છે. વખત તો લાગે છે નહિ તો ખરજવું એ તેલથી મટી તો જાય છે જ. ”

ઉદલેખ—વ. શા પાનું ૬૭૮ થી ૬૮૬; રૂ. નિ. પા. ૩૯૬; N. p. 358; Watt VI part I p. 208; Indi. Medi. Plants p p. 1319 to 1327.

૩૯૪ તાડ.

N. O. Palmææ.

નામો—તાલઃ, તૃણરાજઃ, લેખ્યપત્રઃ, ધ્વજદ્રુમઃ (સંસ્કૃત); તાડ (ગુજરાતી); તાડ (મરાઠી); તાલ, તાર (હિંદી); તાલગાછ (બંગાલી); Borassus flabellifer—બોરેસસ ફલ્લેબેલીફેર (લેટીન)

ગુણા:—

ફલં સ્વાદુરસં પાકે તાલજં ગુરુ પિત્તજિત્ ।

તદ્વીજં સ્વાદુ પાકે તુ મૂલં સ્યાદ્રક્ષપિત્તજિત્ ॥

॥ અ. નિ. ॥

તાલશ્ચ મધુરઃ શીતપિત્તદાહશ્રમાપહઃ ।

સરશ્ચ કફપિત્તગ્નો મદકૃદાહશોષનુત્ ॥

॥ રા. નિ ॥

પક્કં તાલફલં પિત્તરક્તશ્લેષ્મવિવર્દનમ્ ।
 દુર્જરં બહુમૂત્રશ્ચ તન્દ્રામિષ્યન્દશુક્રદમ્ ॥
 તાલમજ્જા તુ તરુણઃ કિશ્કિન્મદકરો લઘુઃ ।
 શ્લેષ્મલો વાતપિત્તઘ્નઃ સસ્નેહો મધુરઃ સરઃ ॥
 તાલજં તરુણં તોયં અતીવ મદકૃન્મંતમ્ ।
 અમ્લીભૂતં તદા તુ સ્યાત્ પિત્તકૃદ્વાતદોષહૃત્ ॥

॥ આ. પ્ર ॥

વાતહા બુંદળો બલ્યઃ કિમિહા કુષ્ટનાશનઃ ।
 રક્તાપિત્તહરઃ સ્વાદુઃ તાલઃ સસંગુણાન્વિતઃ ॥
 તાલશસ્થન્તુ મધુરં મૂત્રલં વાતપિત્તજિત્ ।
 તાલાસ્થિમજ્જા મધુરા મૂત્રલા શીતલા ગુરુઃ ॥
 કફકૃમિહરા વૃષ્યા વાતલા દુર્જરા મતા ॥

॥ રાજવલ્લભઃ ॥

- ચરક— ૧ મૂત્રસ્ય વૈવર્ણ્યં કુચ્છે ચ—....તાલશસ્યૈસ્તથા શૃતમ્ । ઘૃતં
 પયશ્ચ મૂત્રસ્ય વૈવર્ણ્યં કુચ્છ એવ ચ ॥ ચિ, અ. ૨૨
- સુશ્રુત— ૨ મૂત્રાઘાતે—પિટ્ત્વાઽથવા સુશીતેન શાલિતળ્લવારિણા । તાલસ્ય
 તરુણં મૂલમ્.... ॥ ડ. ૧૮-૪૧
- ચક્રદત્ત— ૩ ઉન્માદે—ઉન્માદે સમધુઃ પેયઃ શુદ્ધો વા તાલશાલજઃ । રસ....॥
 ઉન્માદચિ૦ ।
- ૪ પ્લીહોદરે—તાલપુષ્પભવઃ ક્ષારઃ સગુહઃ પ્લીહનાશનઃ ।
 (પ્લીહચિ૦)
- બંગસેન— ૫ સુસ્વપ્રસવાર્થમ્—તાલસ્ય ચોત્તરં મૂલં સ્ત્રીપ્રમાણેન તંતુના । શદ્ધા
 કટ્યાશ્ચ નિયતં મુખં નારી પ્રસૂયતે ॥
- વૈદ્યમનૌરમા— ૬ વિષુચિકાયામ્—
 તળ્લુલોદકપિષ્ટેન તાલમૂલેન લેપનમ્ ।
 નાભૌ પ્રકલ્પિતં સઘો જયત્યેવ વિષુચિકામ્ ॥

વર્ણન—તાડનાં આડ ઘણાખરા ઓળખતા હશે. ‘ સહુ આડમાં ઉથો તાડ ’ એ કહેવત મુજબ તાડનું આડ ઘણું જ ઉંચું અને સીધું વધે છે. પાન

ઘણાં મોટાં આવે છે. એનાં ફળને પંચમહાલ તરફ ' ઝીલડાં ' કહે છે. સુરત તરફ એને ' તાડફળી ' કહે છે. ઝીલડાં રંગે કાળાં અને શ્રીફળથી રહેજ નાનાં થાય છે. તેની એક જ લુપ્તમાં ૧૦-૧૫ ફળ લાગે છે. ઝીલડાં એટલાં તો કઠણ હોય છે કે તેને કુહાડી વડે કાપવાં પડે છે. કાપતાં એમાંથી સફેદ રંગની ગોટલી નીકળે છે. આ ગોટલી કુળી હોય તો નાળીયેર જેવી જ લાગે છે. ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ, પૌષ્ટિક અને મૂત્રલ મનાય છે. જ્યાં ઠાઠનાં પીઠાં નથી ત્યાં આગળ તાડી (તાડના ઝાડનો રસ)નો છુટથી ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તાડી માઠક છે. તાજી તાડી થોડી માત્રામાં પીવાથી ગરમીને કાપે છે, પેસાળ છુટથી લાવે છે. એનાં પાનથી છાપરાં છાવવામાં આવે છે. પાનની જાડી, મોટી, લાંબી ડોંટડીઓમાંથી જાડા, પીળાશ લેતા સફેદ રંગના રેસાઓ કાઢવામાં આવે છે અને તેનાં સરસ ટકાઉ દોરડાં બનાવવામાં આવે છે. તાડના રસમાંથી ખાંડ બનાવવામાં આવે છે. નર્મદાના કિનારે દિવ ગામ આગળ તાડનું સુંદર વન છે. જ્યાં તાડ હોય છે ત્યાં દેખાવ સરસ લાગે છે. એનાં પાન ઉપર પ્રથમના લોકો લખતા હશે એટલે જ એવું નામ ' લેખ-પત્ર ' પડ્યું લાગે છે. વાંટ સાહેબે તેમના અત્યુત્તમ પુરતકમાં તાડ વિષે ઘણી લાંબાણુ હકીકત આપેલી છે તે રસસ્રોત્રે જોઈ લેવી.

નર અને માદાનાં ઝાડ જુદાં જુદાં થાય છે. નર ઝાડ ઉપર ફળ નથી આવતાં.

વૈદ્યકમાં તાડનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ મૂત્રનો રંગ બદલાયો હોય તો અને મૂત્રકૃછ્માં-યુષ્પ ધારણ કરનારી લીલી ઝમરી (spadix) ના રસથી ઘી કે દુધ સિદ્ધ કરી લેવું. તે પીવાથી મૂત્રવૈવર્ય અને મૂત્ર કૃષ્ણ મટે છે. ચિ. અ. ૨૨

મુશ્રુત— ૨ મૂત્રાઘાતમાં-તાડના નાના છોડનું કુમળું મૂળ (જે જેળા ગાંઠ જેવું હોય છે) ચોખાના ઠંડા ઘોલણ સાથે ધસીને પીવાથી મૂત્રાઘાત મટે છે (પરમીયો પણ મટે છે.).

ઉ. અ. ૫૮

ચક્રદત્ત— ૩ ગાંડપણુમાં-તાડની શાખાઓમાંથી જે રસ નીકળે છે તે મધ નાળીને પીવો. (ઉન્માદચિકિત્સામાં)

૪ પ્લીહોદરમાં-તાડનાં કુલને ધારણ કરનાર ઝમરી (spadix) ને બાળીને બરમ કરી તેમાંથી ક્ષાર કાઢવો. આ ક્ષાર, ગોળ

સાથે આપવાથી પ્લીક મટે છે. (પ્લીકચિકિત્સામાં)

ખંગસેન— પ સુખેથી પ્રસવ થાય એટલા માટે—તાડનું ઉત્તર દિશા તરફનું મૂળ લાવીને, સોની કેડના પ્રમાણ જેટલા દોરાવડે તેને કમ્મરે બાંધવાથી, સુખેથી પ્રસવ થાય છે.

(સીરોગચિકિત્સા)

વૈદ્યમનોરમા-૬ કાલેરામાં—તાડના મૂળને ચોખાના ધોવણ સાથે વાટીને ડુંટી ઉપર લેપ કરી આપવાથી કાલેરા મટે છે.

વક્તવ્ય—ધન્વંતરિ અને રાજનિધંદુ એ બેમાં ચાર જાતના તાડ વર્ણવેલા છે—(૧) તાલ (૨) શ્રીતાલ (૩) હિન્તાલ અને (૪) માડ. આ બધાના ગુણ પણ તેમાં આપેલા છે. અત્યારે તે બધી જાતો જોળખાતી (દેખાતી) નથી. ઘણા લાંબા વખતથી તાડ વૈદ્યકમાં પરિચિત છે.

સુશ્રુતે સાલસારાદિગણમાં તાલનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. તાલસાર-તાડનો સાર-શિરોવિરેચનમાં સુશ્રુતે ગણાવ્યો છે. મધુર ગણમાં પણ તેને ગણાવ્યો છે—“फलं स्वादुरसं तेषां तालजं गुरु पित्तजित् । तद्व्रीजं स्वादुपाकं च मूत्रलं वातपित्तजित् ॥” (સુ. અ. ૪૬-૧૭૯). તાલમરતકના ગુણ પણ સુશ્રુતે વર્ણવેલા છે (સુ. ૪૬-૩૧૦). તાલ વિગેરેના સ્નેહ (તેલ) ‘ પિત્તસંસૃષ્ટ વાયુ ’માં આપી શકાય એમ સુશ્રુતનું કહેવું છે (ચિ. ૩૧-૫). પિત્તાભિધ્યન્દમાં (પિત્તથી આંખ આવી હોય તેમાં) તાડના તાજ રસમાં ઘી પકાવી લઈને તે ધીનાં ટીપાં આંખમાં ઝૂકવાનું સુશ્રુતે કહેલું છે (ઉ. ૧૦-૪).

ચરકે ‘ તાલપ્રલંબ ’ને ઉરઃક્ષતરૂળપદ્ અર્થાત્ ઉરઃક્ષતની પીડા હરનાર ગણેલું છે. તાડના પાનનો આસવ ચરકે બનાવેલો છે ‘ પટોલ્તાઢૌ પત્રાસવૌ ’ (સુ. ૨૫-૪૧). મધુર અને કષાય રક્ધોમાં તાલ ગણાવ્યો છે. ક્ષતક્ષીણ-ચિકિત્સામાં, કાસચિકિત્સામાં (તાલમૂલ-લેપમાં), અશ્મરીમાં, મહામાયૂર ધૃતમાં (શિરોરોગચિકિત્સામાં), અને જ્વરમાં ચંદનાદિ તેલના પાઠમાં તાલનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે.

તાલમૂલી, તાલપત્રી, તાલપર્ણી એવા ઘણા શબ્દો ચરકસુશ્રુતમાં આવે છે. તાલમૂલી અને તાલપર્ણી એટલે તો મુસલી એ નિર્વિવાદ છે. અમરકોષમાં ‘ તાલપર્ણી ’ શબ્દ મુશમાંસીના પર્ણીય તરિકે વપરાયેલો છે.

Medicinal Uses—The saccharine juice obtained by excision of the spadix is cooling, sweet and useful in inflammatory dropsy. The sediment of the toddy forms a yeast which is very largely used in bread-making. Sugar is manufactured from it in Madras,

Burma and Ceylon. Sugar obtained from this palm is imported into Calcutta from Ceylon. The yellow pulp, surrounding the ripe nuts is sweet, heavy and indigestible. It is made into cakes with flour and other ingredients. The young seeds contain a clear watery fluid which is very refreshing and cooling. The kernel of the seeds, after the seedlings have germinated, is eaten. The terminal buds of the Tal tree are regarded as nutritive, diuretic and tonic. The ashes of the flowering stalk are said to be useful in enlarged spleen. The 'toddy poultice' is a valuable stimulant application to gangrenous ulcerations, carbuncle, and indolent ulcers. The sugar candy produced in the manufacture of sugar from this palm is used in coughs and pulmonary affections.

(Indigenous Drugs of India.)

ભાવાર્થ—તાડની મથાળા ઉપર આવેલા ટોપા-spadix—માં છેલ્લે મૂકવાથી તેમાંથી સાકર જેવો મીઠો રસ ઝરે છે. આ રસ ઠંડો અને સ્વાદિષ્ટ છે અને તે શોથમાં ઉપયોગી છે. તાડની તાડીમાંથી જે sediment મળી આવે છે તે રોટી બનાવવામાં કામમાં લેવાય છે. એમાંથી મદ્રાસ, બ્રહ્મદેશ અને સીલોન તરફ ખાંડ કાઢવામાં આવે છે. આવી રીતે તાડમાંથી મેળવેલી ખાંડ સીલોનથી કલકત્તા આવે છે. પાકી તાડફળીને કાપતાં તેમાંથી જે પીળો પદાર્થ મળે છે તે સ્વાદિષ્ટ છે પણ પચવામાં ઘણો બારે છે. લોટ અને બીજા પદાર્થોમાં તેને મેળવીને રોટી બનાવવામાં આવે છે. બહુ નાની ગોટલીઓમાં પ્રવાહી ભાગ બહુ જ હોય છે અને તે પીવામાં ઘણો જ લહેજતકાર તેમજ ઠંડો છે. તાડફળીમાં જે ગોટલીઓ હોય છે તે ખવાય છે. તાડની ટોચે જે કુમળી ફળીઓ હોય છે તે પોષક, મૂત્રલ અને બલકારક મનાય છે. જે ફાંડીઓ ઉપર પુલ બેસે છે તે ફાંડીઓની બાજીને કરેલી બાખ પ્લીહની વૃદ્ધિમાં સાફ કામ કરે છે. 'તાડીની પોટીસ' હડીલાં ગડગુંબડ અને દુધ વ્રણ ઉપર બહુ જ સરસ ઉપયોગી છે. આમાંથી બનતી ખાંડ કફ અને ફેફસાંનાં દરદોમાં ઉપયોગી છે.

(સ્વ. કનૈયાલાલ. દે.)

નવ્યમત—ઝાડનો રસ ઉષ્ણ અને કફન મનાય છે. સૂકા ટોપા (spadix) ની બાખ અમ્લપ્રતિયોગી હોય હૃદયઘાતમાં ઉપયોગી છે. તરતનો રસ અત્યંત સ્વાદિષ્ટ છે અને લાગલાગટ થોડા દિવસ સુધી પ્રત્યેક સવારમાં પીધો હોય તો સારી રચક અસર જણાવે છે. તાજો રસ સોજામાં અને ઉદરમાં ઉપયોગી છે. સુરકો, તાડી અને ફારૂ—આ ઝાડમાંથી બનાવવામાં

આવે છે. રસને સ્ફેજ ઉભાણુ લાવીને મધુપ્રમેહમાં વપરાય છે. તેના ટોપા (spadix) ની રાખ પિત્તના રોગોમાં વપરાય છે. આ ખાખ રંગ બનાવવાના કામમાં પણ વપરાય છે.

આ રાખમાં ફેસ્લો (Blister) ઉઠાડવાનો જલદ શુષ્ક છે અને ચક્રુત અને પ્લીહની વૃદ્ધિમાં આ રાખ બીજા ઠંડા પદાર્થો સાથે મેળવીને ઉપર લગાવવામાં આવે છે. કૃળમાંનો પાકો ગર્ભ બહારથી આમડીના રોગોમાં લગાવાય છે. તાડની ખાંડ પિત્તજ અને રસાયન છે અને તે ચક્રુતપ્લીહનાં દરદોમાં તેમ જ પરમીયામાં વપરાય છે. તાડનો રસ મૂત્રજ છે અને બુના પરમીયામાં વપરાય છે. (ટી. એન. સુકરજ). તાડનું કોમળ મૂલ ઠંડું અને રોપણુ છે. કુલ બેસે છે તે ડાંડીની રાખ પ્લીહવૃદ્ધિમાં ઉપયોગી છે. (યુ. સી. દત્ત).

પાનના ડાંડામાંથી અને કોમળ મૂળમાંથી કાઢેલો રસ જઠરની શરદીમાં તેમ જ હેડકીમાં વપરાય છે. ઉભાણુ આવેલો રસ કેટલીક વખતે સખત રેથક અસર નીપળવે છે. લીલાં પાનમાંથી ઘન (extract) બનાવીને તે સેકંડરી સ્પીરીલીસમાં અપાય છે. સુકા spadixની રાખ મોટે ભાગે તાવ રોકવા માટે વપરાય છે પણ તેની એ અસર નહિ જેવી જ છે.

(વાંટ ડીક્ષનેરી).

એક તામીલ કવિએ ‘ તાલવિલાસમ્ ’ નામનું સુંદર કાવ્ય રચેલું છે. એ કાવ્યનો અંગ્રેજી અનુવાદ ‘ જરનલ ઑફ ઑરિએ નેચરલ હીસ્ટરી સોસાયટી ’ વૉ. ૨૧ માં મુંબઈની સેન્ટ ઝેવીયર્સ કૉલેજના ઑટેનીના પ્રોફેસર રેવરંડ ફ્રાન્સિસ જે. ઇ. ઝલેટરે છપાવ્યો છે. એ કાવ્યમાં નહિ નહિ તોયે ૮૦૧ નોખા નોખા તાડના ઉપયોગો જણાવેલા છે. નીચે તેમાંનો એકાદ ફકરો આપવામાં આવે છે:—

“ તાડફલીની સૂકી ગોટલી ખાવાથી આંત્રશૂલ અને અતિસાર મટે છે, અને અન્નનલમાં થોંટી રહેલું મગ્ગીનું કુણું હાડકું એથી દૂર થઈ જાય છે.

હમેશાં તાડી લેવાથી મનુષ્યની શક્તિ વધે છે, કાંતિ વધે છે, અને સુઘટ, માંસલ, સ્નાયુસંપન્ન બનવા થાય છે. થોડી માત્રામાં નાનાં બચ્ચાંને આપવાથી ખુબલી અને બીજા અનેક રોગો દૂર થાય છે. ઇત્યાદિ. ”

ઇન્ડીયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ—પા. ૧૩૧૬.

ઉદ્દેશ—વ. શા. પા. ૬૭૭; રૂ. નિ. ૪૦૫; N. p. 359; Watt I p. 495; Indig Drugs p. 49; Indi. Medi. Plants p. 1317.

३६५ अमुरी.

N. O. Palmeæ.

नामो—खर्जूरी, खर्जूरिका, दुरारोहा, अशाखिका, मृदुफला (संस्कृत); अमुरी (शुभशती); सिंदी, अमूर (भराडी); सेधी, अमूर (हिंदी); जेनूर (अंगाली); Date palm—डेटपाभ (अंग्रेज); Phoenix sylvestris—झीनीकस सीलेवेस्ट्रीस (बेटीन).

परिचय—

खर्जूरी तु खरस्कन्धा कषाया मधुरा च सा ।
 दुःप्रधर्षा दुरारोहा निःश्रेणी स्वादुमस्तका ॥
 पिंडखर्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् ।
 खर्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता ॥
 बृहत्खर्जूरिका श्रेणी सुफला द्वीपसंभवा ।
 मधुस्त्वामृतफला तिंदुकाभफला च सा ॥
 खर्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता ।
 जायते पश्चिमे देशे सा छोहारेति कीर्त्यते ॥
 भूमिखर्जूरिका काककर्कटी कोलकर्कटी ।
 कषाया च खरस्कन्धा नदीना दृढकंटका ॥

॥ म. नि. ॥

गुणाः—

क्षतक्षयापहं हृद्यं शीतलं तर्पणं गुरु ।
 रसे पाके च मधुरं खर्जूरं रक्तपित्तजित् ॥

॥ ध. नि. ॥

खर्जूरी तु कषाया च पका गौल्यकषायका ॥
 पित्तघ्नी कफदा चैव कृमिकृदृप्यचूंहणी ॥

पिण्डखर्जूरिकायुग्मं (पिण्डखर्जूरी राजखर्जूरी च) गौल्यं स्वादे हिमं गुरु । पित्त-
 दाहार्तिश्वासघ्नं श्रमकृत् वीर्यवृद्धिदम् ॥ अन्यच्च—

दाहघ्नी मधुराऽस्त्रपित्तशमनी तृष्णासिद्धोषापहा ।
 शीता श्वासकफश्रमोदयहरा सन्तर्पणी पुष्टिदा ॥
 वल्लेः मान्द्यकरी गुरुर्विषहरा हृद्या च दत्ते बलम् ।
 स्निग्धा वीर्यविवर्धनी च कथिता पिण्डाख्यखर्जूरिका ॥

मधुखर्जूरी मधुरा वृष्या संतापपित्तशान्तिकरी ।
शिशिरा च जन्तुकरी बहुवीर्यविवर्धनं तनुते ॥
भूरखर्जूरी मधुरा शिशिरा च विदाहपित्तहरा ॥

॥ रा. जि. ॥

खर्जूरीत्रितयं (भूमिखर्जूरी पिण्डखर्जूरी छोहारा च) शीतं मधुरं रसपाकयोः ।

स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुरु ॥
तर्पणं रक्तापित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भशुक्रदम् ।
कोष्ठमारुतहृद्भूल्यं वान्तिवातकफापहम् ॥
ज्वरागतिसारक्षुत्तुष्णाकासश्वासनिवारकम् ।
मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकृत् ।
महतीभ्यां गुणैरल्पा स्वल्पखर्जूरीका मता ॥
खर्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत् ।
वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत् ॥
नारिकेलस्य तालस्य खर्जूरस्य शिरांसि तु ।
कषायस्निग्धमधुरबृंहणानि गुरूणि च ।
सुलेमानी श्रमभ्रान्तिमदमूर्च्छाल्पित्तहृत् ॥

॥ भा. प्र. ॥

मधुरं बृंहणं वृष्यं खर्जूरं गुरु शीतलम् ।
क्षयेऽभिघाते दाहे च वातपित्ते च तद्धितम् ॥

चरकः सू. २७-१२१

क्षतक्षयापहं हृद्यं शीतलं तर्पणं गुरु ।
रसे पाके च मधुरं खर्जूरं रक्तापित्तजित् ॥

सुश्रुतः सू. ४१-१८६

चरक--

- १ कासश्वासनिवर्हणार्थ-घृतं खर्जूरमृद्धीकाशर्कराक्षौद्रसंयुतम् ।
सपिप्पलीकं वैस्वर्यकासश्वासनिवर्हणम् ॥ चि. ८-५४
- २ ग्रहणीदोषे-तद्वद्वाक्षेसुखर्जूरस्वरसानामुतान् पिबेत् ॥
चि. १९-१४९

सुश्रुत--

- ३ ज्वरे मुखवैरस्ये-....द्राक्षाखर्जूरयोः तथा । वैरस्ये धारयेत्कल्कं
गण्डूवं च तथा हितम् ॥ उ. ३९-१८३

૪ હિકાયામ્-સ્વર્જમધ્યં માગધ્યઃ..... । મધુદ્વિતીયાઃ કર્તવ્યાઃ તે
હિકાસુ વિજાનતા ॥

૩. ૫૦-૨૮

૧ રક્તપિત્તે-હિતં ચ સ્વર્જફલં સમાસિકં ॥

૩. ૪૫-૨૦

વર્ણન—ખજૂરીનું ઝાડ ખજૂ જ પ્રસિદ્ધ છે. ભૂખજૂરી ખજૂ જ નાની, લોંચ ઉપર પથરાયેલી જ થાય છે. એનાં પાંદડાં તો ખજૂરીનાં પાંદડાં જેવાં જ પણ નાનાં હોય છે. ગિહાર તરફ આ જાત થાય છે એમ ‘વનોષધિ-દર્પણ’-કારનું કહેવું છે. મોટી ખજૂરીનાં ઝાડવાં તો સમુદ્રકિનારે થાય છે. ‘પિંડ-ખજૂર’ આપણે અહિંંઆં થતું નથી; તે બસરા, અરબસ્તાન વિગેરે દેશોમાંથી અહિંંઆં આવે છે. રૌકસખર્ગે આ પિંડખજૂરના રોપાઓ શિવપુરના બાંટેનીકલ ગાર્ડનમાં ઉછેરવા માટે ખૂબ મહેનત ઉઠાવી હતી, પણ તેમાંથી કેટલાક છોડ થયા અને બાકીના મરી ગયા હતા. આ ઝાડ આપણી ખજૂરી જેવાં જ હોય છે; ફક્ત તેમાં કાંટા નથી હોતા એટલો જ ફેર હોય છે. આપણે અહિંંઆં પણ પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો ખજૂર પકવી શકાય છે. ખજૂરીમાં નર અને માદા ઝાડ નોખાં નોખાં હોય છે. સ્ત્રીકુલ જ્યારે પાકવા આવે ત્યારે તેના ઉપરની સ્ત્રીજ લઈને નર પુલ ઉપર છાંટવામાં આવે છે અને આવી રીતે ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે. કન્ધભૂજમાં રા. રા. જયકૃષ્ણભાઈ સાથે આ લેખકે આ ક્રિયા પ્રત્યક્ષ જોયેલી છે.

ખજૂરીનાં પાન ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે. એ પાનમાંથી ચટાઈ, ટોપ-લીઓ, પંખા, સાવરણીઓ અને દોરડાં વિગેરે બનાવવામાં આવે છે. પાનની ડીંટીઓને ફૂટીને તેમાંથી રેસા કાઢીને દોરડાં બનાવવામાં આવે છે. એના રસને તાડી કહે છે. ખરી રીતે તાડનો રસ તે તાડી અને ખજૂરીનો રસ એ નીરો એમ લોકોમાં પ્રચલિત છે. નીરો ખજૂ જ સ્વાદિષ્ટ પીણું છે. પરમીઆવાળા દરદીઓ નીરો ખૂબ પીએ છે કારણ કે તે મૂત્રલ છે. નીરો નિયમિત રીતે પીવામાં આવે તો ક્ષયદો કરનાર છે.

વૈદ્યકમાં ખજૂરીનો ઉપયોગ.

અરક—

૧ ખાંસી, દમ વિગેરેમાં—હીંડીપીપર, ખજૂર, દ્રાક્ષ, ઘી, સાકર અને મધ બધું ભેળું કરીને આટવાથી ખાંસી, દમ વિગેરે મટે છે.

ચિ. ૮-૬૪

૨ ગ્રહણીમાં—ખજૂરનો કવાથ બનાવીને તેનો આસવ બનાવી લેવો. ખજૂરનો આસવ સંગ્રહણીવાળા માટે સારો છે.

ચિ. ૧૯-૧૪૬

- સુશ્રુત— ૩ તાવ આદ્યો હોય અને મ્હોંઠામાં અમી ન હોય તો—
ખજુર અને દ્રાક્ષનું ચાટણુ મ્હોંઠામાં રાખી મૂકવું. ઉ. ૩૯-૧૮૩
- ૪ હેઠકડીમાં—ખજુરના ઠળીયાનું ચૂર્ણ અને પીપર સમભાગે
મધમાં ચાટવાં. ઉ. ૫૦-૨૮
- ૫ રક્તાપિત્તમાં—ખજુર અને મધ ખાવું હિતાવહ છે.
ઉ. ૪૫-૨૦

વક્તવ્ય—ચરકે શ્રમહર કશેમાનિમાં ખજુર ગણાવ્યું છે. મધુર અને કષાયસ્કંધમાં ચરકે તેને ગણાવેલું છે. ક્લાસવમાં ખજુર છે. વાજકરણના અધ્યાયમાં ઇદ્રોક્ત રસાયનના પાઠમાં ખજુરનો ઉલ્લેખ છે. વિરચનોપગ તરિકે ચરકે ગણાવેલું છે. શુદ્ધમાં પણ દ્રાક્ષાદ્યઘૃતમાં તેનો ઉલ્લેખ છે. જ્વરશાંતિ માટે તર્પણમાં બીજાં દ્રવ્યો સાથે ખજુર વપરાયલું છે.

સુશ્રુતે ગુહાશયનાં માંસ ખાધા ઉપર ખજુર અને નાળીએરના આસવોનું અગ્રુપાન ચોજેલું છે. પ્રમેહચિકિત્સામાં બીજાં સાથે ખજુર વપરાયલું છે. કાસ, મહાત્યય, પિત્તશૂલ, મૂત્રછી અને નેગમેષપ્રતિષેધમાં ખજુરનો ઉલ્લેખ છે.

ધન્વંતરીયનિઘંટુમાં ખજુરના લેદ જણાતા નથી. રાજનિઘંટુમાં ખજૂરી, પિંડખજૂરી, રાજખજૂરી, મધખજૂરી અને ભૂખજૂરી, છાકારા અને સુલેમાની આટલા પ્રકારના ખજુરના ગુણ લખેલા છે. આપણા દેશમાં અત્યારે જે ખજુર આવે છે તે ખસરા અને અરબસ્તાન તરફથી આવે છે.

Actions & Uses—Khajur is nutritive, tonic, and diuretic; used as desert food. Khareka is used as an ingredient in various aphrodisiac and tonic confections. Boiled with milk it is given during convalescence from fevers and small-pox. The juice or toddy obtained from the stem is a good diuretic. A spirit known as Kajur-no-dâru is obtained by distillation of the fruits.

R. N. Khory II p. 626.

ભાવાર્થ—ખજુર પોષક, ખદ્ય, અને મૂત્રલ છે. ‘ રણના ખોરાક ’ તરિકે તે વપરાય છે. ખારેક ઘણા પાકોમાં અને ધાતુપુષ્ટિની દવાઓમાં વપરાય છે. જ્વર અને શીતળાના હુમલા પછીની અશક્તિમાં તે દુધમાં ઉકાળીને આપવામાં આવે છે. ખજુરીની તાડી (નીરો) બહુ જ સરસ મૂત્રલ છે. ખજુરનો ફાફર ફળના ડીસ્ટીલેશનથી ખેંચવામાં આવે છે. જોરી. ભા. ૨. પા. ૬૨૬.

નવ્યમત—ખજુરીમાંથી જે રસ નીકળે છે (નીરો) તે બહુ જ ઠંડું અને લહેજતદાર પીણું છે. ખજુરીના થડની વચમાં જે નરમ ગાભા જેવો

પદાર્થ (Central tender part) હોય છે તે 'ગનોરીયા'માં વપરાય છે. મૂળીયાં કાંતના ચસકામાં વપરાય છે. ઝાડમાંથી શુંદર નીકળે છે પણ તે વિષે કંઈ જ જાણ્યામાં નથી.

(ઈન્ડિયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ પા. ૧૩૧૬).

નોંધ—૧૮૮૫ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા " The Future of the Date Palm in India " નામના તેના નાના પુસ્તકમાં ડૉ. બોનેવીયાએ ખજૂરી વિષે ખૂબ જ ઉપયોગી અને રસિક વર્ણન આપેલું છે. તે જણાવે છે કે " જે દેશોમાં વારંવાર દુષ્કાળ પડે છે તે દેશોમાં ખજૂરીનું વાવેતર ખાસ કરવું જોઈએ. ખજૂરી એ એક એવું ઝાડ છે કે દુષ્કાળના વખતમાં તે વધારે ફળદ્રુપ થાય છે. વધારે વરસાદ હોવા છતાંયે તેને જરા પણ નુકસાન થતું નથી. વરસાદ જરા પણ નહિ હોવા છતાં પણ તે ફળ આપી શકે છે, કારણ કે પહેલાં પડેલા અતિશય વરસાદને ખજૂરી તેના રસ (abundant sap)ના રૂપમાં સંઘરી રાખે છે ને વરસાદની તંગીના વખતમાં વાપરમાં લેવાય છે. ઈજિપ્ત, ઉત્તરઆફ્રીકા, એશિયામાઈનર, અરબસ્તાન, ઈરાન, સિંધ વિગેરે દેશોના લોકોનો મુખ્ય ખોરાક જ ખજૂર છે. " ડૉ. બોનેવીયા જણાવે છે કે જે સરકાર મોટા પાયા ઉપર ખજૂરીનું વાવેતર કરાવીને તે ઝાડોને ઉછેરે તો ૧૫ વર્ષની અંદર તો તે ઝાડ દુષ્કાળને પહોંચી વળવા જેવું— " famine-defying tree "— થઈ પડશે. જ્યારે કડકડતો દુષ્કાળ હોય અને લોકો અન્નના અભાવે મરતાં હોય ત્યારે ખજૂરીનાં ઝાડ ફળથી વિભૂષિત થઈને ભુખે મરતાં પ્રાણીઓને બચાવે છે.

આ પ્રયોગ કરવા જેવો છે અને તેમાં કશું જ નુકસાન નથી. હલકી ભાતની જમીનમાં, ખારી જમીનમાં અને પાણી વગરની જમીનમાં આ ઝાડો થઈ શકે છે એટલે એનો અખતરો કરી જોવા જેવો છે. જે નિષ્ફળ જાય તો ઝાડું ખર્ચ નથી અને જે સફળ થાય તો એના જેવો ગરીબોની આંતરડી કારવાથી મળતા આશિર્વાદ જેવો ખીજો અમૃત્ય લાભ નથી.

(Progress in Natural History during the last Century. By K. R. Kirtikar. p. 8)

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૬૭૬; રૂ. નિ. પા. ૩૬૬; N. p. 358; Watt VI part I p. 208; Indi. Medi. Plants p. 1315.

३६६ सोपारी.

N. O. Palmae.

नामो—पूगः, क्रमुकः (संस्कृत); सोपारी (शुभशती); सुपारी, पोद्दी (भराडी); सुपारि (अंगाली. डिंही); शेडिल (अरणी); Betel nut palm —पीटल नट पाभ (अंग्रेज); Araca catechu—अरेका कटेचु (डेटीन).

गुणाः—

भेदि संमोहकृत् पूगं कषायं स्वादु रोचनम् ।
कफपित्तहरं रुक्षं बल्कलेदमलापहम् ॥

॥ ध. नि. ॥

आमं पूगं कषायं मुखमलशमनं कण्ठशुद्धिं विधत्ते
रक्तामश्लेष्मपित्तप्रशमनमुद्राऽऽमानहारं सरञ्च ।
शुष्कं कण्ठामयघ्नं रुचिकरमुदितं पाचनं रेचनं स्यात्
तत्पर्णेनायुतञ्चेत् झटिति वितनुते पाण्डुवातञ्च शोषम् ॥

॥ रा. नि. ॥

पूगं गुरु हिमं रुक्षं कषायं कफपित्तजित् ।
मोहनं दीपनं रुच्यमास्यवैरस्यनाशनम् ॥
आर्द्रं तत् गुर्वभिष्यन्दि वज्रिदृष्टिहरं स्मृतम् ।
स्विकं दोषत्रयच्छेदि दृढमध्यं तदुत्तमम् ॥

॥ भा. प्र. ॥

चरक—

- १ रक्तपित्ते—किराततिक्तं क्रमुकं समुस्तं । पृथक् पृथक् चन्दन-
योजितानि । तेनैव कलेन हितानि तत्र ॥ चि. अ. ४
- २ बस्तेः अनुलोमाय—ततः क्रमुककल्काक्षं पाययेताम्लसंयुतम् ।
औष्ण्यात् तैक्षण्यात् सरत्वाच्च बस्तिञ्चास्यानुलोमयेत् ॥

सि. स्था. अ. ७

हारीत—

- ३ वातव्याधौ—शुलकी चिकणीत्वक् च क्वाथस्तैलेन संयुतः ।
कुर्वाद्याताईतं स्वस्थमेकविंशदिनैर्नरम् ॥ चि. अ. २१

चक्रदत्त—

- ४ उपदंष्ट्रे—लेपः पूगफलेनाश्वमारमूलेन वा तथा ॥
- ६ मसूरिकाप्रथमाविर्भावे—.... माध्यामूलं प्रथममघगदे
दृश्यमाने प्रयोज्याः ॥

વર્ણન—સોપારીનાં ઝાડ તાડ અને નાળીયેરી જેવાં ઉંચાં થાય છે. એ ઝાડનો દેખાવ ઘણો સુંદર લાગે છે. હુકર કહે છે કે “ Raising its graceful stem and feathery crown like an arrow shot down from heaven.”

સોપારી બહુ જાણીતી ચીજ છે.

વૈદ્યક્રમાં સોપારીનો ઉપયોગ.

- ચરક— ૧ રક્તપિત્તમાં—સોપારીનું ચૂર્ણ અને તેટલું જ ચંદન મેળવી ચોખાના ધોવણુ અને મધમાં પાવું. ચિ. ૪
 ૨ ખસ્તિના અનુલોમન માટે—૧ તોલો સોપારીનું ચૂર્ણ ખટાશ સાથે આપવું. તેના ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ અને સારક ગુણને લીધે તે ખસ્તિનું અનુલોમન કરે છે. સિ. અ-૭-૩૫
- હારીત— ૩ વાયુના રોગમાં—શલ્કી અને સોપારીની છાલના ક્વાથમાં તેલ નાખીને પીવાથી એકવીસ દિવસમાં વાતવ્યાધિવાળો દરદી સારો થાય છે.

ચક્રદત્ત— ૪ ઉપદંશ (ટાંકી)માં—સોપારી ઘસીને ચોપડવી.

૫ શીનળા નીકળે કે તુરત જ—સોપારીનું મૂળ પીવડાવવું.

વક્તવ્ય—ચરકે પૂર્ણિકલને અધોભાગદર ગણ્યું છે (સ. ૩૯-૪). વિરેચનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીય અધ્યાયમાં પણ સોપારી ગણાયેલી છે (સ. ૪૪-૯, ૬૪). સોપારીના ગુણ વર્ણવતાં તે ‘કિંચિત્ પૂર્ણફલં સરમ્’ જણાવે છે (સ. ૪૬-૨૦૧).

જ્યારે ‘મત્તતા’ શબ્દ સમજાવે છે ત્યારે કહેલું ‘પૂર્ણફલનાં દિવ મત્તતા’ એમ લખે છે. શાસ્ત્રમાં પૂર્ણમહનો પ્રતિકાર પણ દર્શાવેલો છે:—

ગવ્યકરીપદ્માણાજ્જલપાનાહ્લવળમક્ષણાદ્વાપિ ।

શામ્યતિ પૂર્ણફલમદશ્ચૂર્ણરજઃ શર્કરાકવલાત્ ॥

ગઢનિઘંટુ ભા. ૨

રાજનિઘંટુમાં સોપારીની જુદી જુદી જાતોના ગુણદોષ આપેલા છે તે જણાસુએએ જોઈ લેવા. બીજા ગ્રંથકારોએ ભેદો દર્શાવેલા નથી.

Actions & Uses—Fresh nuts are intoxicating, and produce giddiness. Dried ones are gentle stimulant, astringent and vermifuge. They increase the flow of saliva, lessen perspiration, sweeten the breath, strengthen the gums, remove bad taste from the mouth and produce mild exhilaration. It is recommended in worms, dia-

rhoea, dysentery, and as an ingredient in the preparation of a masticatory of great antiquity known as betel. The powder obtained by calcining the nut is known as areca charcoal and used as a tooth powder. The dried expanded leaf-stalks are used as splints. The extract is used for the same purpose as that obtained from acacia catechu.

ભાવાર્થ—લીલાં સોપારી ખાવાથી મદદ થઈ છે અને ચિત્તશ્રમ જેવું થઈ બળ છે. સૂકાઈ ગયેલાં સોપારી મૃદુ ઉત્તેજક, કષાય અને કૃમિનિ છે. સોપારી લાલાસાવ વધારે છે (ખાવાથી), પરસેવાને કમી કરે છે, શ્વાસને સુગંધિત કરે છે, કાંતનાં પેઢાં મજબુત કરે છે, મ્હોંઠાની દુર્ગંધી દૂર કરે છે; કૃમિમાં, અતિસારમાં, સંગ્રહણીમાં, સોપારી વાપરવાની બલામણુ કરવામાં આવે છે. પાન સાથે સોપારી ખાવાનો ચાલ તો જગમથદૂર છે. સોપારીને ખાળીને કરેલા કોલસાને અંગ્રેજીમાં ' ચરકો ચારકોલ ' કહે છે અને તે હંતમંજનમાં વપરાય છે. સોપારીના પાનના ફાંડા સ્ફર્ટીટ્ત તરિકે વાપરી શકાય. ખેરમાંથી ઍક્સટ્રેક્ટ કાઢવામાં આવે છે અને જેવો શુષ્ક તેનો છે તેવો જ શુષ્ક સોપારીના ઍક્સટ્રેક્ટનો પણ છે.

નવ્યમત—સોપારીને ખાળીને કોલસા કરી તેનું મંજન હાંતે ઘસવા માટે ઘણું સાફ છે. ડૉ. જે. શૉર્ટના મત પ્રમાણે ૧૦ થી ૧૫ ગ્રેનની માત્રામાં સોપારીનું ચૂર્ણ અશક્તિને લીધે થયેલા ઝાડા બંધ કરવા માટે સાફ છે. પેસાળના રોગોમાં પણ સોપારી અત્યંત ઉપયોગી જણાયું છે અને તેનામાં વાજકરણ શક્તિ છે એમ બહાર થયેલું છે. સુકી સોપારી ચાવીને ખાવાથી પાચનક્રિયા ઉપર પાચક અને આલ્સિદજનક અસર ઉપજાવે છે.

" સોપારીનું ચૂર્ણ કુતરાનાં પેટમાં કૃમિ પડ્યા હોય તે મારવા માટે બાણીતું છે અને તેથી જ તેશ્રીટીશ ફાર્માકોપીયામાં હાખલ થયેલું છે. આંતરડાંનાં કૃમિ બહાર કાઢવા માટે તે ઉપયોગી છે. આંતરડાંનાં કૃમિને સોપારી મારી શકે છે એ શોધનું પ્રથમ માન ડૉ. બર્ક્લે (Barclay)ને છે. ૪ થી ૬ ગ્રામ જેટલી માત્રામાં દુધમાં ડોળને પાવાથી કૃમિ મરી બળ છે એમ તેનું કહેવું છે. (Bentl & Trim Med. Pl.), ડૉ. વૉર્સીંગ જણાવે છે—" સોપારી કૃમિનિ છે એમ કહેવામાં આવે છે પણ તેનો આ શુષ્ક જવલ્લે જ પૂરવાર થાય છે. હિંદુઓ અને બર્મીઓ હમેશાં સોપારી ચાવે છે છતાં તેમના પેટમાંથી કૃમિ નીકળતા જણાય છે એ જ એની સાબીતી છે. "

કયુ મ્યુઝીયમ્સના કયુરેટર મી. બર્લેન આર જેક્સન એ. એલ. એસ નીચે પ્રમાણે ફાર્માક્યુટીકલ જર્નલ (ફેબ્રુ. ૨૮ ૧૮૭૪)માં લખે છે:—

પાન ખાવાથી ઠાંત જો કે કાળા તો પડે છે પણ તેનાથી ઠાંતને સડો લાગતો નથી. અગ્રિજ રસાયનશાસ્ત્રીઓએ સોપારીના કોલસાનું ચૂર્ણ ઠાંતમંજન તરિકે ઢાખલ કર્યું તેનું પણ આજ કારણ હોયું જોઇએ.

સોપારી કૃમિદ્વિ હો કે ન હો પણ હિંદુસ્તાન અને ચીનમાં તેના અનેક-વિધ ઉપયોગને લીધે તે ખૂબ વપરાય છે.”

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૬૭૩; રૂ. નિ. પા. ૨૩૬; N. p. 357; Watt I p. 291; Indi. Medi. Plants p. 1310.

૩૯૭ નેતર.

N. O. Palmæ.

નામો—વેતસ; નિચુલ; વંજુલ; જલવેતસ; નદીકૂલપ્રિય: (સંસ્કૃત); નેતર (ગુજરાતી); વેત, થોરવેત (મરાઠી); વેત (હિંદી. ફારસી); વેત (બંગાલી); Cane—કેન (અંગ્રેજી); Calamus Rotang—કલેમસ રોટેંગ (લેટીન).

પરિચય— વેતસો વંશપત્રી સ્યાજ્જલજો દીર્ઘયષ્ટિકઃ ॥

॥ શિષદત્તઃ ॥

ગુણા:— વેતસમ્ય દ્રવ્યં શીતં રક્ષોન્નં ત્રણશ્ચોષનમ્ ।
રક્તપિત્તહરં તિક્તં મરુષાયં કફાપહમ્ ॥

॥ ધ. નિ ॥

વેતસઃ કટુકઃ સ્વાદુઃ શીતો ભૂતવિનાશનઃ ।
પિત્તપ્રકોપનો રુચ્યઃ વિજ્ઞેયો દીપનઃ પરઃ ॥

॥ રા. નિ ॥

વેત્રઃ પશ્ચવિધઃ શીત્યકષાયો ભૂતપિત્તહત્ ॥
વેતસઃ શીતલો દાહશોથાશોયોનિરુક્ષ્મણુત્ ॥
હન્તિ વિસર્પકુચ્છાસ્ત્રપિત્તાશ્મરીકફાનિલાન્ ॥
' જલજો વેતસઃ ' શીતઃ કુષ્ઠહત્ વાતકોપનઃ ॥

॥ ભા. પ્ર ॥

વેત્રાગ્રં દીપનં રુચ્યં વાતાપ્તિકફાપહમ્ ।
' ફલં ' વેત્રસ્ય વાતલ્લં અમ્લપિત્તબલાસકૃત્ ॥

॥ રાજવલ્લભઃ ॥

તિલવેતસશાકશ્ચ.... । વાતલં કટુતિત્તામ્લમધોમાર્ગપ્રવર્તકમ્ ॥
....વેત્રાગ્રં । કફપિત્તહરં તિત્તં શીતં કટુ વિપચ્ચયં ॥

ચરકઃ સૂ. ૧૭

ચરક—

- ૧ રક્તપિત્તે—ધનજ્ઞયોદુશ્બરવેતસત્વક....નિશિસ્થિતા વા સ્વરસી-
કૃતા વા । કલ્પકીકૃતા વા મૃદિતા શૃતા વા । એતે સમસ્તાઃ
ગણશ્ચઃ પૃથગ્વા । રક્તં સપિત્તં શમયન્તિ યોગાઃ ॥ ચિ. અ. ૪
- ૨ શ્લેષ્મી—સવાયસીમૂલકવેત્રનિમ્બમ્ । શાકાર્થિણાં શાકમતિ
પ્રશસ્તમ્ ॥ ચિ. અ. ૧૭
- ૩ ઉરુસ્તંભે—શાકૈઃ અલવૃણૈઃ અઘાત્ જલતૈલોપસાધિતૈઃ ।
.....વેત્રારગ્વધ્વપલ્લવૈઃ ॥ ચિ. અ. ૨૭

સુશ્રુત—

- ૪ પુરાણજ્વરે—....નલવેતસયોઃ મૂલે । કષાયં વિધિર્વિત્ કૃત્વા
પેયમેતજ્જ્વરાપહમ્ ॥ ડ. અ. ૩૯

ચક્રદત્ત—

- ૧ યોનિદાઢર્યે—વેતસમૂલનિઃક્રાથક્ષાલનેન તથૈવ ચ ॥

ભાવપ્રકાશ—

- ૬ રક્તપિત્તિનઃ શાકાર્થમ્—સુસવેતસપલ્લવાઃ । શાકાર્થે શાક.
સાત્મ્યાનાં....॥

વંગસેન—

- ૭ અલર્કવિષે—જલવેતસવૃક્ષસ્ય મૂલં કુષ્ઠં પચેજ્જલે । સ કાષઃ
શીતલઃ પેયઃ પરશ્ચ વિષનાશ્નનઃ ॥

વર્ણન—નેતર ઘણી પાણીવાળી જગોમાં થાય છે. પાંદડાં વાંસના જેવાં હોય છે. સોટા પણ લાંબા લાંબા નીકળેલા હોય છે. વાંસની પેઠે આની ગાંઠો પણ લાંબે લાંબે થાય છે.

વૈદ્યકમાં નેતરનો ઉપયોગ

ચરક—

- ૧ રક્તપિત્તમાં—નેતરના મૂલની છાલનો ક્વાથ મધ નાળીને પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે. ચિ. અ. ૪.
- ૨ સોજામાં—નેતરનાં કુળાં પાનનું શાક સોજામાં ખાવું સાફ છે—જળ અને તેલમાં પકાવેલું. ચિ. અ. ૧૭.
- ૩ ઉરુસ્તંભમાં—નેતરના પાનનું અલુચું શાક ખાવું. ચિ. અ. ૨૭.

સુશ્રુત—

- ૪ જીર્ણજ્વરમાં—નલ અને નેતરનાં મૂળનો ક્વાથ જીર્ણજ્વરને હથે છે.

ચક્રદત્ત— ૫ ચોનિ ગાઢ કરવા માટે—નેતરના મૂળના ક્વાથથી ચોનિ ધોવાથી ચોનિ દઢ થાય છે.

ભાવપ્રકાશ— ૬ રક્તાપિત્તવાળાને શાક માટે—શાક સાતમ્ય હોય એવાઓ માટે નેતરનાં પાનનું શાક સાફ છે.

ખંગસેન— ૭ હડકાયા કુતરાના ઝેરમાં—પાણીમાં થનાર નેતરનાં મૂળ અને સમાન ભાગે કુષ્ઠ લંબને વિધિસર પાણીમાં ઉકાળવું. એ ક્વાથ ઠંડો પાડીને પીવાથી ઝેરનો નાશ કરનાર છે.

વક્તવ્ય—ચરકે પેતસને હૃદય, શ્વાસહર, વેદનાસ્થાપન વિગેરે દશેમાનિમાં ગણાવ્યું છે. સુશ્રુતે ન્યગ્રોધાદિવર્ગમાં તેને ગણાવ્યું છે.

ઉદ્ભવ—૩. નિ. પા. ૪૩૭; N. p. 358.

૩૯૮ નં.

N. O. Palmæ.

નાભો—નલ; પાંટગલ; ગુન્યમય; (સંસ્કૃત); નાલી, નાઈરી (ગુજરાતી); નલ, દેવનલ (મરાઠી); નલ, નર, નાઈ, નરકુલ (હિંદી); નલ (બંગાળી); Phragmites Karka—ફ્રગ્માઈટીસ કર્ક (લેટીન).

પરિચય—વંશપત્રો મૃદુચ્છદઃ । ઝિદ્રાંત્રો નર્તકો રન્ધ્રી મૃત્યુપુષ્પો
વિખીવણઃ ॥

॥ કચ્છિત્ ॥

નલો દૂર્વાકારાક્કુરોઽન્તઃશુષિરઃ સ્વનામરુયાતઃ ઇતિ

॥ હરુહણઃ ॥

ગુણ— નલઃશીતઃ કષાયશ્ચ પિત્તમૂત્રવિનાશનઃ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

દેવનાભોઽતિમધુરો વૃષ્ય ઈષત્ કષાયકઃ ।

નલઃ સ્યાદધિકો વીર્યે શસ્યતે રસકર્મણિ ॥

॥ રા. નિ. ॥

નલસ્તુ મધુરમિત્તઃ કષાયઃ કપરક્તજિત્ ।

ઉષ્ણો હ્રસ્વસ્તિયોન્યાર્ત્તદાહપિત્તાવિસર્પનુત્ ॥

॥ ભા. પ્ર ॥

ચરક—

૧ કફજવિસર્પે—શૈવલં નલમૂલાદિ.... । પૃથગાલેપનં કુર્યાદ્વિન્દ્ર-
શઃ સર્વશ્નોઽપિ વા । પ્રદેહાઃ સર્વં દેવાઃ સ્વલ્પવૃતા-
પ્લુતાઃ ॥ ચિ. અ. ૧૧

વાર્થુન—નલ, દેખાવમાં વાંસના જેવું જ દેખાય છે. તે ઘાસની જાત છે. જ્યાં ઉગે છે ત્યાં ઝુંડનાં ઝુંડ ઉગે છે. ૧૦ થી ૧૨ ફીટ ઉંચું થાય છે, પાન વાંસથી પચ્ચ મોટાં હોય છે; જરા અછકડ અને ફીક્કા લીલા રંગનાં હોય છે. એની ડાંડી અંદરથી પોકળ-પોલી હોય છે. એની ડાંડી અને શાખાઓને છેડે ઝુંવાળી ફેછાળ અને પાતળી શાખાઓવાળી ભુરી કે બાંધુડા રંગની ૧ થી ૨ ફીટ ઉભી લાંબી ચમરી થાય છે. શેરડીની ચમરીને મળતી જ આ દેખાય છે. એના મૂળમાં વાંસની પેઠે સખત ગાંઠો થાય છે. તેમાંથી વાંસની પેઠે જ નવાં નવાં બચ્ચાં જન્મે છે.

એની ડાંડીમાંથી વગાડવાની મોરલીઓ બનાવવામાં આવે છે; બીજાં પંજુ ધણા ઉપયોગમાં આવે છે.

વૈદ્યકમાં નલનો ઉપયોગ

ચરક— ૧ કફજ વિસર્પ (રતવા)માં—નલના મૂળને પાણીમાં ધસીને રહેજ થી નાખીને રતવા ઉપર ચોપડવું. ચિ. અ. ૧૧.

વક્તવ્ય—ચરકે રક્તપિત્તમાં “ મૂલાનિ પુષ્પાણિ ચ બારિજાનાં....કષાયઘ્નશ્ચાઃ શિશિરાશ્ચ સર્વે ”—આ શ્લોકમાં જણાવ્યા મુજબ પાણીકાંઠે ઉગતાં ઝાડનાં મૂળ તેમજ જે ઝાડના શીત ગુણ હોય તે રક્તપિત્તમાં વાપરવા કહેલું છે. એ શ્લોકની ઉપર નલનો ઉલ્લેખ પણ કરેલો છે (ચિ ૪-૧૦૧). વિસર્પમાં ત્રણ ચાર ટેકાણે ઉલ્લેખ છે. સુશ્રુતમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:—

સૂ. ૩૭—૪	ચિ. અ. ૫—૮	ઉ. ૩૬-૨૬૨.
સૂ. ૩૮-૭૫	ક. અ. ૮-૧૦૪	ઉ. ૫૮—૪૭.
સૂ. ૪૬-૪૩૨	ઉ. ૨૬-૧૪	

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૭૦૮; રૂ. નિ. પા. ૩૬૬; Watt VI part 1 p. 216.

केतक्यादि वर्ग

N. O. Pandaneæ.

३८८ डेवडा.

नामो—केतकः, केतकीः, कंटदला, सुवर्णकेतकी (संस्कृत); डेवडा (शुजराती); श्वेत डेवडा (भराडी); डेवडा (हिंदी); Pandanus fascicularis-पेन्डेनस इन्डोचुबेरीस. (बेटीन).

परिचय— केतकी गंधपत्रा स्यात् सूक्ष्मकंटकसंवृता ।
सुगंधिरजसंयुक्तं तत्पुष्पं सुदलैर्वृतम् ॥

॥ शिवदत्तः ॥

गुणा— केतकी कटुका पाके लघुतिक्ता कफापहा ॥

॥ ध. नि. ॥

केतकीकुसुमं वर्ण्यं केशदौर्गन्ध्यानाशनम् ।

हेमाभं मदनोन्मादवर्धनम् सौख्यकारि च ॥

तस्य स्तनोऽति शिशिरः कटुः पित्तकफापहः ।

रसायनकरो बल्यो देहदाढ्यकरः परः ॥

॥ रा. नि. ॥

केतकः कटुकः स्वादुः लघुतिक्तः कफापहः ।

उष्णा तिक्तरसा ज्ञेया चक्षुष्या हेमकेतकी ॥

॥ भा. प्र. ॥

केतकी वातला वृष्या तन्द्रानिद्राकरी मता ॥

॥ आत्रेयसंहिता ॥

फलकेसरयोश्चैव गुणाः पूर्वाक्तवन्मताः ॥

॥ नि. र. ॥

केतकी कटुका स्वादुः लघ्वी तिक्ता कफापहा ।

उष्णा तिक्तरसा ज्ञेया चक्षुष्या हेमकेतकी ॥

॥ म. नि. ॥

श्लेष्मवातप्रशमने उष्णवीर्यं च निर्मलम् ।

पुष्पाणां प्रवरं चैव केतकीपुष्पमुच्यते ॥

॥ श्रेमकुतूहलम् ॥

વૈદ્યમનોરમા— ૧ મૂત્રકૃચ્છ્રે—કેતકીસ્વરસે સિદ્ધં તત્પ્રરોહામ્કાલ્કિતમ્ ।

સર્પિઃપીતં દિનસ્યાદૌ મૂત્રકૃચ્છ્રં જયેદ્દુતમ્ ॥

વૃન્દ— ૨ ગુલ્મે—....ક્ષારઃ કેતકીજોડિ વા । તૈલેન પીતઃ શમયેત્
ગુલ્મં પવનસંભવમ્ ॥

વાલુન—“કેવડાનાં ઝાડવાં ૮ થી ૧૫ ફીટ ઉંચાં થાય છે. તે સીધાં ભાગ્યે જ થાય છે, પણ ઘણું કરી તેમાંથી આડીઅવળી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. એની શાખામાં વડની વડવાઈ પેઠે સુસલ કે સાંએલા જેવાં જાંનાં મૂળ નીકળેલાં હોય છે. તે જમીનમાં ઉતરે છે. પાન લાંબાં, સાંકડાં, લાંબી અણીવાળાં, નરમ, નીચાં ઝૂકતાં, લીસાં અને લીલારંગનાં હોય છે. તેની કેર ઉપર કાંટા હોય છે. નરપુલના પોટા ઘણું કરીને શાખાઓના છેડા પાસે આવેલા હોય છે. તે પાન જેવાં પુષ્પપત્રો (Bracts)થી આચ્છાદિત થયેલાં હોય છે. આ પોટાની અંદર નીચેથી ઉપર તરફ અનુક્રમે નાનાં નાનાં, ઘોળાં કે પીળા રંગનાં, સુંવાળાં, સુગંધીદાર પુષ્પપત્રો (Bracts) આવેલાં હોય છે. આ પુષ્પ-પત્રોમાં પુકેસરોની ચમરીઓ આવેલી હોય છે. તેમાં પુકેસરોના પરાગકોષમાંથી સુગંધી ઘોળી પીળી રજ ખરતી હોય છે. આના પાનમાંથી સુંદર સખ્ત રેસાઓ કાઢવામાં આવે છે. મોરીશિયસમાં આ રેસામાંથી ખાંડના કોથળા બનાવવામાં આવે છે. આમાંથી અત્તર નીકળે છે અને તેની સુગંધિ બહુ જ સરસ હોય છે.

વૈદ્યકમાં કેવડાનો ઉપયોગ.

વૈદ્યમનોરમા— ૧ મૂત્રકૃચ્છ્રમાં—કેવડાના પ્રરોહના અગ્રભાગના કલ્કથી કેવ-ડાનાજ રસમાં પકાવેલું ધી ખાવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે.

વૃન્દ— ૨ ગુલ્મમાં—કેવડાના પંચાંગને બાળીને ક્ષાર કાઢી લેવો.
આ ક્ષાર તેલ સાથે પીવાથી વાતગુલ્મ મટે છે.

વક્તવ્ય—કેવડાની ભે જાતો છે. એક પુરૂષ અને બીજી સ્ત્રી. પુરૂષને કેતકઃ અને સ્ત્રીને સ્વર્ણકેતકી ભાવમિશ્રે કહેલી છે. કેટલાક સિત અને પીત એવા ભે ભેદો દર્શાવે છે. એક કવિ કહે છે:—

“વત્રાણિ કંટકશતૈઃ પરિવેષિતાનિ વાર્તાપિ નાસ્તિ મધુનો રજસાન્વકારઃ ।

આમોદમાત્રરસિકેન મધુવ્રતેન નાલોકિતાનિ તવ કેતકિ દૂષણાનિ ॥”

અરક અને વાગ્બટમાં કેતકીનું નામ સરખું નથી. સુશ્રુતમાં ગુલ્મમાં કેતકીના ક્ષારનો પ્રયોગ છે અને પ્રાવૃત્કતુમાં તે કુસુમિત થઈ ભૂમિને શોભાવે છે એમ કહેલું છે (સૂ. ૬-૩૩).

Actions & Uses—Stimulant, diaphoretic, and antispasmodic; given in general debility, faintness, giddiness, often with javakshāra. Locally it is used for the relief of long-standing headache. (R. N. Khory).

ભાવાર્થ—કેવરો ઉત્તેજક, સ્વેદક અને આશ્લેષક છે. અશક્તિમાં, મૂર્છામાં, અરૂચિમાં જવખાર સાથે અપાય છે. ઘણા લાંબા વખતથી દુઃખતા માથામાં-માથાના રોગમાં-તે ચોપડાય છે. (ખોરી.)

ઉદ્ભવ—Indi. Medi. Plants p. 1328; વ. શા. પા. ૬૮૭; રૂ. નિ. પા. ૪૬૬; N. p. 360; Watt VI Part I p. 5.

एरकादि वर्ग

N. O. Typhaceæ.

४०० धाभाजरियुं.

नामो—एरका (संस्कृत); धाभाजरियुं (गुजराती); धाटुंડી, पान,
पनी (पोरબંદર); રામબાણ (મરાઠી); પતર, પતીહ (હિંદી); હોગલા
(બંગાલી); Typha elephantina-ટાઇફા એલીફન્ટીના (લેટીન).

ગુણા:— હિમા શુક્રવૃદ્ધિકરી ચક્ષુષ્યા વાતકોપના ।
મૂત્રકૃચ્છ્રાશ્મરીદાહપિત્તશોનિતઘ્ની ॥

॥ રા. નિ ॥

શીતા વૃષ્ટ્યા ચક્ષુષ્યા વાતકોપની ।
મૂત્રકૃચ્છ્રાશ્મરીદાહપિત્તશોનિતઘ્ની ચ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

વાર્ણુન—ધાભાજરીયાના છોડવા મીઠા પાણીવાળી જગોમાં શેરડી પેઠે
ધીસોધીચ-૪ થી ૧૦ ફીટ જેટલા ઉંચા વધેલા હોય છે. એનાં પાન અંગ્રેજી
તલવાર જેવા આકારનાં થાય છે. એમાં નર અને માદા પુલની જુદી જુદી
ડુંડી આવે છે. એની ડાંડીને છેડે માદા ડુંડી નીચી ને નરડુંડી જરા તેથી
ઉંચી આવેલી હોય છે. બાજરીની ડુંડી જેવી જ ડુંડી હોય છે. ઘણા એમ
માને છે કે જે શસ્ત્રોથી યાદવો કપાઈ મર્યા હતા તે જ આ છોડ છે. એનાં
પાન ખરેખર તલવાર જેવાં તીક્ષ્ણ હોય છે. ઘા ઉપર આનાં ફુલ (પુર)
દાખવામાં આવે છે માટે જ આનું નામ ધાભાજરીયું પડેલું છે.

ગુણુ—ધાભાજરીયું ઠંડુ, વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર, આંખોને હિતકર, વાયુને
કોપાવનાર; મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, દાહ, રક્તપિત્ત વિગેરેને હણનાર છે.

રાજનિધંદુ.

વક્તવ્ય—અરકમાં એ જગોએ એરકાનો ઉલ્લેખ છે. વાતરક્તના અધ્યાયમાં
'લેપો રુદાહવીસર્પરુક્ષોફવિનિવારણઃ' એ ફલશ્રુતિવાળા લેપમાં એરકા છે.
"નિર્વાપણઃ સ્યાજ્જલમેરકા ચ" સૂ. ૩-૨૫. સુશ્રુતમાં ઉલ્લેખ નથી. અરકટીકાકાર
અકદત 'એરકા હોગલ' (સૂ. ૩-૨૫)—આમ જણાવે છે. હજુએ 'હોગલ'
બંગાલીમાં બોલાય છે.

નિ. ૭૧

ઉપયોગ—“ મૂળની ગાંઠોમાં સ્ટાચ્સ પુષ્કળ હોય છે અને તે ગ્રાહી અને મૂત્રલ છે. પૂર્વએશિયા તરફ આ મૂળીયાં સંચકલ્પી, પરમીઓ અને ઓરીમાં વપરાય છે. ”

(મી. મેઇડન. ક્રામોસ્થુટીકલ જરનલ. સપ્ટેમ્બર. ૧૮૮૮.)

ડાંડીમાં રૂ જેલું નરમ બુક થાય છે. તે યજ્ઞ રૂઆવવાના કામમાં આવે છે. ગમે તેવો ઘા થયો હોય અને આ બુક ઢાળી દીધું હોય તો યજ્ઞ રૂઆઈ જાય છે.

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૬૮૮; રૂ. નિ. પા. ૩૬૩; Watt VI part IV p. 207; Indi. Medi. Plants p. 1329.

વચાદિ વર્ગ

N. O. Aroleæ.

૪૦૧ જલશંખલાં.

નામો—જલકુમ્મિકા (સંસ્કૃત); જલશંખલાં (શુભરાતી); પ્રશની,
ગોંડાલી, સેડવેલ (મરાઠી); જલકુંભી (હિંદી); ટાકાપાન, જલકુંભી
(બંગાલી); The wester-lettuce—ધી વેસ્ટર લેટયુસ (અંગ્રેજી); Pistia
stratiotes—પિસ્ટિયા સ્ટ્રેટીઓડીસ (લેટીન).

વૃન્દ—

૧ ગલગણ્ડે—

જલકુમ્મીકજં મસ્મ પક્કં ગોમૂત્રગાલિતમ્ ।

પિબેત્કોદ્રવતકાશી ગલગણ્ડોપશ્ચાન્તયે ॥

વેદ્યકમાં જલશંખલાંનો ઉપયોગ

વૃન્દ—

૧ ગલગંડમાં—જલશંખલાંના વેલાને ખાળીને ભરમ કરવી.
આ રાખને ગોમૂત્રમાં ક્ષારવિધિથી ગાળી લેવી. ગોમૂત્રમાં
ગાળ્યા પછી તેને ખાઈ જવી. ઉપરથી કાકરા અને છાશ
ખાવાં. ગલગંડ આથી શાંત થઈ જશે.

વક્તવ્ય—ચરકસુશ્રુતમાં ‘ જલકુમ્મિકા ’નો ઉલ્લેખ નથી.

વૃંદટીકાકાર શ્રીકૃષ્ણે “ જલકુમ્મીકં પાન્હી ” આવો પરિચય આપ્યો છે.

વર્ણન—આ વનસ્પતિ મીઠાં સ્થિર પાણીમાં ગચુંબની માફક પાસે પાસે
તરતી જોવામાં આવે છે. એનાં પાન જડાં, તળીયે સાંકડાં, મથાળે પહોળાં, અને
કેાર પર લહેરીઆંવાળાં હોય છે. તેમાં સ્પષ્ટ દેખાતી પ્રસરાયલી નસો હોય
છે. પાન ઉભાં શંખલાં કે ખ્યાલા જેવાં દેખાય છે. કુલની પોટી ધોળા રંગની,
જશ વાંક વળતી, ઘંટાકાર ૩ ઇંચ લાંબી હોય છે. કુલ પાતળું અને તેમાં
ખરસટ સૂક્ષ્મ થોડાં બીજ હોય છે. એનાં પાન શંખલાંની પેઠે વળેલાં દેખાય
છે માટે એને જલશંખલાં કહેતા હશે. કેટલાક માને છે કે જે પાણીમાં જલ-
શંખલાં થાય છે તે પાણીને તે ખગાડે છે. બીજ માને છે કે તે પાણીને શુદ્ધ કરે છે.

નવ્યમત—છોડ ઠંડો અને મૂત્રલ છે અને મૂત્રક્રમ્ણમાં અપાય છે.
પાનની લુગદી દુઝતા હંરસ ઉપર ખંધાય છે. નાળીયેરના પાણી અને ચોખાના
ધોવણુ સાથે પાનનો રસ સંઘ્રલ્ષીમાં અપાય છે. કફ અને શ્વાસમાં શુભાખજળ
અને સાકર સાથે પાન અપાય છે. મૂળ મૃદુરચક અને સ્નિગ્ધ છે. (રહીડ,
એઈન્ફેલ્ડી, વાટ).

તાંજોર કેમ્પના કૅપ્ટન સ્વેન્સ્ટને મદ્રાસના આસીસ્ટન્ટ પોલીસ ઇન્સપેક્ટર જનરલને એક પત્ર લખ્યો હતો, જેમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે તાંજોર જેલમાં પડેલા માંકડોને આ છોડે મારી નાંખ્યા હતા—“ ભીંતની પાસે આ છોડ રાખી મૂકવામાં આવે છે. આ છોડમાં એવી સુગંધ છે કે તે માંકડને પોતા તરફ આકર્ષે છે. માંકડ પાસે આવતાં જ મૂર્ચ્છિત અવસ્થામાં આવી જાય છે અને ત્યાંને ત્યાં જ થોડીવારમાં મરી જાય છે. એ કે ત્રણ રાતમાં તો જેલમાં માંકડનું નામનિશાન પણ ન હતું. ”

માથાની ઉંઢરીમાં આ છોડની ખાખ તેલમાં કાલવીને લગાવવામાં આવે છે.
(વૅટ).

પાન ગરમ કરીને પેડુ ઉપર ખાંધવાથી પેસાળ છટે છે. (‘ વનસ્પતિશાસ્ત્ર ’).

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૬૬૦; N. p. 362; Watt VI part I p. 275; Indi. Medi. Plants p. 1330.

૪૦૨ સૂરણ.

N° O. Aroideæ.

નામો—સૂરણ; કંદનાયક (સંસ્કૃત); સૂરણ (ગુજરાતી); ગોડાસૂરણ (મરાઠી); સૂરણ, ભમિકંઠ (હિંદી); ઑલ (બંગાલી); મંચાકંઠા (તેલુગુ); સૂરણા (કણ્ઠીટકી); *Amorphophallus campanulatus* -- અમોર્ફોફેલસ કેમ્પેન્યુલેટસ (લેટીન).

ગુણા:-- શૂરણ: કટુકો રુચ્યો દીપન: પાચનસ્તથા ।

કૃમિદોષહરો વાતશૂલગુલ્માસ્રદોષનુત્ ॥

કાસં શ્વાસં ચ છર્દિં ચ નિવારયતિ સેવિત: ॥

॥ ધ. નિ. ॥

શૂરણ: કટુકરુચ્યદીપન: પાચન: કૃમિકફાનિલાપહ: ।

શ્વાસકાસવમનાર્શસાં હર: શૂલગુલ્મશ્મનોડસ્રદોષનુત્ ॥

સ્વેતશૂરણકો રુચ્ય: કટૂષ્ણ: કૃમિનાશન: ।

ગુલ્મશૂલાદિદોષઘ્ન: સ ચારોચકહારક: ॥

॥ રા. નિ. ॥

સૂરણો દીપનો રુક્ષ: કષાય: કળ્બુકૃત્ કટુ: ।

વિષ્ટમ્બી વિશદો રુચ્ય: કફાર્શકૃન્તનો લઘુ: ॥

વિશેષાદર્શસે પથ્યઃ સ્ત્રીહગુલ્મવિનાશનઃ ।
 સર્વેષાં કન્દશાકાનાં સૂરણઃ શ્રેષ્ઠ ઉચ્યતે ॥
 દદ્રૂણાં રક્તપિત્તિનાં કુષ્ઠિનાં ન હિતો હિ સઃ ।
 સંધાનયોગસંપ્રાપ્તઃ શૂરણો ગુણવત્તરઃ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

સૂરણઃ કંદલઃ કંદો ગુદામયહરઃ પરઃ ॥

॥ મ. નિ. ॥

સ્થૂલકન્દસ્તુ નાત્યુષ્ણઃ શૂરણો ગુદકીલહા ॥

॥ સુશુત્તઃ ॥

વૈદ્યમનોરમા— ૧ મેદોગ્રન્થિનાશાર્થમ્—

પરિણતસૂરણકન્દં સનાગરં તોયસંપિષ્ટમ્ ।
 મેદોગ્રન્થિહરાર્થમ્ લિમ્પેદ્દહુશશ્ચ સપ્તાહમ્ ॥

૨ અર્શઃસુ—માસમેકમનન્નાશી સૂરણં ભક્ષયેત્સુખમ્ ।
 તક્કાનુપાનમાશ્વશોનિર્મૂલોન્મૂલનોત્સુકઃ ॥

શોઢલ—

૩ અર્શઃસુ—મૃલ્લિપ્તં સૌરણં કન્દં પક્ત્વાઽગ્રૌ પુટપાકવત્ ।
 અઘાત્સતૈલ્લવણં દુર્નામવિનિવૃત્તયે ॥

હારીત—

૪ વલ્મીકશ્લીપદયોઃ—

પિષ્ઠા સૂરણકન્દશ્ચ મધુના ચ ઘૃતેન ચ ।
 લેપનશ્ચ હિતં તસ્ય વલ્મીકશ્લીપદાપહમ્ ॥

૫ અર્બુદે—શૌરણં કન્દકં દગ્ધ્વા ઘૃતેન ચ ગુઢેન ચ ।
 લેપનશ્ચાર્બુદાનાશ્ચ નાશનશ્ચ ભિષગ્વર ॥

વૈદ્યક્રમાં સૂરણુનો ઉપયોગ

વૈદ્યમનોરમા—૧ મેદોગ્રન્થિનાશાર્થમ્—સારો પાકેલો સૂરણુનો કંઠ સુંઠ સાથે
 પાણીમાં સારી રીતે વાટીને વારંવાર ચોપડવો. સાત દિવસ
 ચોપડવાથી ગ્રંથિ મટે છે.

૨ હરસમાં—એક મહિના સુધી બીજી કાંઈ પણ અનાજ ન ખાતાં
 કેવળ સૂરણુનું શાક ખાઈ અને છાશ પીને રહેવું. જડમૂળથી
 હરસ મટાડવા ઇચ્છનારે આ પ્રમાણે પ્રયોગ કરવો.

શેઠલ— ૩ હરસમાં—પુટપાકનિધિથી સૂરણના કંદને અગ્નિમાં પકાવીને, તેલ અને મીઠું નાખીને ખાવું. હરસ મટી જશે.

હારીત— ૪ હાથીપગામાં—સૂરણને ઘી અને મધમાં વાટીને લેપ કરવાથી વશ્મીક અને શ્લીપદ મટે છે.

૫ રસોળીમાં—સૂરણના કંદને ખાળી નાખી તેને ઘી અને ગોળમાં મેળવીને લેપ કરવાથી રસોળી મટી જશે.

વક્તવ્ય—રાજનિધંતુકાર રક્તાભયેત અને શ્વેત-એવા બે લેહો સૂરણના દર્શાવે છે. ખીજા કેટલાક આશ્ય અને વન્ય લેહથી સૂરણ યોગખાવે છે. જંગલી સૂરણને રાજનિધંતુકારે સિતસૂરણ ગણાવેલું છે—“ સિતસૂરણસ્તુ વન્યો વનકંદોડ રણ્યસૂરણો વનજઃ ”। આ જંગલી સૂરણને ‘વજ્રકંદ’ નામ આપેલું જણાય છે. “વજ્રકંદઃ કફપ્રઃ પિત્તરક્તકૃત્” (મહનપાલ). આ જંગલી અને ઝેરી સૂરણને આંખલીના પાનમાં ખાપી, પછી તેને ઘીમાં તળીને લોકો શિયાળામાં પુષ્ટિ માટે ખાય છે. ખટાઇમાં ખાફવાથી એનું ઝેર ઉતરી જાય છે અને બારે રવરવાટ શાંત થઈ જાય છે. સૂરણના ડાંડલાનું શાક મહનપાલે વર્ણવેલું છે—નાલં સૂરણકં રુચ્યં કફવાતહરં લઘુ ।” નિધંતુરત્નાકરમાં નાલના ગુણ દીપન, રૂચ્ય, લઘુ અને વાતક્રૂ અર્શાશ્ન માનેલા છે.

ચરકે કંદશાકની ગણતરીમાં સૂરણના શાકનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો. અશોષ દશેમાનિમાં કે ખીજે કોઇ ઠેકાણે ચરકમાં સૂરણનો ઉલ્લેખ જ નથી.

સૂરણનું એક નામ “રુચ્યકંદઃ” છે, અને એથી જ તે મંદાગ્નિમાં અને અરૂચિમાં પચ્ય છે. જંગલી સૂરણ બહાર લગાવવાથી ચમચમાટ ઉપજે છે અને તેથી શૂલ વિગેરેનો દુખાવો શાંત થઈ જાય છે.

ઉલ્લેખ—રૂ. નિ. પા. ૬૪૦-૪૧; Indig Drugs p. 257; વ. શા. પા. ૬૮૬; Indi. Medi. Plants p. 1336.

૪૦૩ માણુકંદ.

N. O. Aroideæ.

નામો—સ્થલપદ્મઃ, માળકઃ, મહાપત્રઃ (સંસ્કૃત); માણુકંદ (શુભરાતી); માનકંદ (હિંદી); માન (ગંગાદત્તી); Colocasia Indica—કોલોકેસીયા ઇન્ડીકા (લેટીન).

પરિચય— માળકઃ મહાપત્રઃ યથાપૂર્વમધઃપત્રત્યાગી ॥

હરહજનઃ સુ. ૪૬-૩૫૫.

ગુણા:—

સ્થૂલસૂરણમાણકપ્રમૃતયઃ કન્દા ઈષત્કષાયાઃ ।

કટુકા રૂક્ષા વિષ્ટમ્બિનો ગુરવઃ કફવાતલાઃ પિત્તહરાશ્ચ ॥

માણકં સ્વાદુ શીતશ્ચ ગુરુ ચાપિ પ્રકીર્તિતમ્ ॥

સુશ્રુતઃ સુ. ૪૬.

માણકઃ શોથહત્ શીતઃ પિત્તરક્તહરો લઘુઃ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

માણકં સ્વાદુ શીતશ્ચ ગુરુ શોથહરં કટુ ॥

॥ રાજવલ્લભઃ ॥

વૃન્દ—

૧ શોથે—માણકકાથકલ્કામ્યાં ઘૃતપ્રસ્થં વિપાચયેત્ । એકજં
દ્વંદ્વજં શોથં ત્રિદોષં ચ વ્યપોહતિ ॥ (શોયાધિકારે)

ચક્રદત્ત—

૨ ઉદરરોગે—પુરાણં માણકં પિષ્ઠા દ્વિગુણીકૃતતણ્ડુલમ્ । સાધિતં
ક્ષીરતોયામ્યામ્ અમ્યસેત્ પાયસન્તુ તત્ ॥ હન્તિ વાતોદરં શોથં
ગ્રહણીં પાણ્ડુનામપિ । સિદ્ધો મિષગ્મિઃ આસ્ત્યાતઃ પ્રયોગોડયં
નિરત્યયઃ ॥ (ઉદરશ્ચિ.)

૩ પ્તીહોદરે શોથે ચ—

સ્થલપદ્મમયં કલ્કં પયસાઽઽલોઢ્ય પાયયેત્ ।

પ્તીહામયહરશ્ચૈવ સર્વાઙ્ગૈકાઙ્ગશોથજિત્ ॥

૪ જિહ્વારોગે—જિહ્વાજાડ્યં ચિરજં માણકમસ્મલવણતૈલઘર્ષણં હન્તિ ॥

વર્ણન—પતરવેલીયાં અથવા પાનાપોથાનાં ઓટાં પાન જેવાં આનાં પાન
થાય છે. નીચે કંદ થાય છે. બંગાલા તરફ આ કંદ બહુ થાય છે. એના
કંદનો આટો બહુ ઉપયોગમાં લેવાય છે.

વૈદ્યકમાં માણુકંદનો ઉપયોગ.

વૃંદ—

૧ સર્વ પ્રકારના સોજામાં—માણુકંદના કદક અને કવાથ
સાથે વિધિસર ઘી પકાવી લેવું. આથી દરેક પ્રકારના
સોજા મટે છે.

અકંદત્ત—

૨ ઉદરરોગમાં—લાંબા વળતનો માણુકંદ લાવી તેને કાપી,
સૂકવી, આટો બનાવી તેમાં તેનાથી બમણા ચોખા નાખવા.
પછી દુધ અને પાણીમાં એને નાખી દુધપાક બનાવી લેવો.
આ દુધપાક જમવાથી વાતોદર, શોથ, સંગ્રહણી, પાંડુ

વિગેરે રોગો મટે છે. આ પ્રયોગ સિદ્ધ (અજમાવેલો) છે એમ ઋષિઓ કહે છે.

૩ પ્લીહોદર, સોળા વિગેરેમાં-માણકકંઠનું ચૂર્ણ દુધમાં ડાઘને પીવાથી પ્લીહોદર અને દરેક પ્રકારના શોથ મટે છે.

૪ જીલના રોગમાં-માણકંઠને બાળીને કરેલી ભસ્મમાં થોડું સિંધાલુણ અને તેલ નાખીને જીલ ઉપર લગાવવાથી ઘણા લાંબા વખતની જીલની જડતા તુરત જ નરમ પડે છે.

વક્તવ્ય—૨૧. કંઠોભટ્ટે રાજનિધંદુ ઉપરથી કંઠોનો સામટો ઉલ્લેખ કરેલો છે; તે નીચે બધા માટે આપવામાં આવે છે.

૧ મખાલુ	૧૧ ચંડાલકંઠ
૨ કાસાલુ	૧૨ તૈલકંઠ
૩ ફોડાલુ	૧૩ ત્રિપર્ણીકંઠ
૪ પાનિયાલુ	૧૪ લક્ષ્મણકંઠ
૫ નીલાલુ	૧૫ હસ્તભેડીકંઠ
૬ શુબ્રાલુ	૧૬ ગુચ્છકંઠ
૭ હસ્તિકંઠ	૧૭ માનકંઠ
૮ વિષ્ણુકંઠ	૧૮ શંખાલુ
૯ ધરણીકંઠ	૧૯ કાષાલુ
૧૦ માલાકંઠ	૨૦ આલુકંઠની જાતો.

અતે તે વિદ્વાન્ વૈદ્યરાજ જણાવે છે—“ ઉપર લખેલા વૈદ્યાના ગ્રંથમાંના ઘણી જાતના કંઠ છે, પણ તે કંઠ આજ નામના ફેરફાર થઈ જવાથી લખ્યા પ્રમાણે ઓળખી શકાતા નથી; ને જંગલમાં પણ ઘણી જાતના કંઠો થાય છે, પણ તેના નામની પણ ખબર નથી પડતી; કારણ કે તે વખતને અને આજના વખતને વચ્ચેમાં ઘણો કાળ જતો રહ્યો તેથી ફેરફાર થઈ ગયો છે. ” અત્યારે પણ આ બધા કંઠોનો પત્તો લાગી શકે, જંગલમાં ફરવું ભેળવે. આમાંથી કેટલાક કંઠ તો ઘણા ઉપયોગી છે. માણકંઠ કેટલો ઉપયોગી છે એ તો આપણે અહિં બહુ શકીશું. બીજા કંઠો પણ તેટલા જ ઉપયોગી કાં ન હોય ? ઉપરના લીસ્ટમાં ‘ માલાકંઠ ’નો ઉલ્લેખ છે. એને કોંકણ તરફ અમરકંઠ પણ કહે છે. આ કંઠ કંઠમાળમાં, રક્તસ્તંભક તરિકે, અને ધાતુપુષ્ટિ માટે અતિ ઉપયોગી છે એમ મુ. જાદવજીભાઈએ ગૂ. પ્રાં. પ્રથમ વૈદ્યસંમેલન વખતે કથા પ્રસંગે જણાવ્યું હતું. ન્હાનપણમાં કેટલાક કંઠો તો અમોએ પણ ગોવાળીઆઓ સાથે બાફી બાફીને ખાધેલા છે.

સુશ્રુતે કંદોની ગણત્રીમાં પિષ્ઠાલુક, મધ્વાલુક, હસ્ત્યાલુક, કાષ્ઠાલુક, શસ્ત્રાલુક, રક્તાલુક—આટલા કંદો તો જણાવ્યા છે. ચરકે પણ ‘ આલુક ’ ગણાવ્યાં છે. ચરકમાં માલુકંદનો ઉલ્લેખ નથી.

Constituents—Contains circular crystals of oxalate of lime to which its acidity is due.

Actions and Uses—The juice of the petioles is styptic and astringent as is dropped into the ears of children in otorrhœa. Tubers made hot are locally applied to painful parts in rheumatism. In anasarca, Canjee made of the root-stock is given with benefit. It is a mild laxative and diuretic and is given in piles and habitual constipation. The ash is bruised as a local application for aphthœ.

R. N. Khory II p. 638.

ભાવાર્થ—ઢાંડીનો રસ ખચ્ચાંનો કાન પાકયો હોય ત્યારે કાનમાં નાખવામાં આવે છે. સંધિવામાં દુખતા સાંધાઓ ઉપર કંદની ગરમ પોટીસ બાંધવાથી આરામ થાય છે. માલુકંદની કાંજી કરી ઉદરમાં આપવાથી ક્ષાયદો થાય છે. માલુકંદ મૃદુરેચક છે અને મૂત્રલ પણ છે. અર્શમાં અને બથુની કબજાયાતમાં તે ઉપયોગી છે. શુદ્ધીયા ઉપર માલુકંદને બાળીને કરેલી રાખ છાંટવાથી ક્ષાયદો થાય છે.

ખોરી ભા. ર. પા. ૬૩૮.

નવ્યમત—માલુકંદનો કંદ ખંગાલામાં એક અત્યંત ઉપયોગી અને કિંમતી ખાદ્ય પદાર્થ મનાયલો છે. ખંગાળામાં તે છોડ ઘણો ઉંચો થાય છે. ફેટલીક વખત તો ૬ થી ૮ ફીટ જેટલો આનો છોડ ઉંચો વધેલો ત્યાં જોવામાં આવે છે, અને માણસના પગ જેટલો જડો તેનો ઢાંડો પણ થાય છે. આ કંદને એકવાર સૂકવી નાખ્યા પછી ઘણો લાંબો વખત સુધી તે રહી શકે છે. તેમાં સ્ટાર્ચ (પિષ્ટમય પદાર્થ) મોટા જથ્થામાં રહેલો છે. પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં બાગોમાં શોભા તરિકે આ છોડવા ઉછેરવામાં આવે છે પણ એની ખોરાક તરિકેની ઉપયોગિતા ત્યાંના લોકોની બાજુમાં નથી. ડાંડીનો ઢાહક રસ કર્ણપાક ઉપર ઉપયોગી છે એ તો ઘણુખરા જાણે છે. ડાંડીને પહેલાં રહેજ શેકીને પછીથી તેમાંથી રસ કાઢવામાં આવે છે. લાંબા વખતથી પાક ઉપર ચઢેલા ખચ્ચાંના કર્ણપાક એક જ વખત આ ટીપાં નાખવાથી સારા થયેલા મ્હારા જોવામાં આવ્યા છે. કંદના નાનાનાના ટુકે કરી, તેની પોટલી બાંધી ગરમ કરીને તેનાથી સંધિવા ઉપર શેક કરવામાં આવે છે. ડૉ. બાસુ કહે છે—‘ મ્હે’ માલુકંદનો ઉપયોગ કેવળ દવા તરિકે જ નથી કર્યો પણ ખોરાક તરિકે પણ કરી જોયો છે. તે મૃદુરેચક અને મૂત્રલ છે અને હરસમાં તેમ જ બથુની નિ. ૭૨

કબજિયાતમાં ઉપયોગી છે. ” સરજનમેજર આર. એસ દત્ત જણાવે છે કે—
“ આંતરડાંના રોગોથી મુક્ત થયેલા માણસોને રોગનિર્મુક્તાવસ્થામાં આ બહુ
સુંદર ખાદ્ય પદાર્થ છે. માણકંદ પચવામાં હલકું, પોષણકર્તા અને સ્કેજ ગુંદર
જેવું સિનગ્ધ છે. કંદની રાખ મધ સાથે શુદ્ધિયામાં ચોપડવામાં આવે છે. ”

ડૉ. ડીમક ભા. ડ. પા. ૫૪૪-૪૫.

ઉદ્ભવ—૩. નિ. પા. ૬૪૭; Indig. Drugs. p. 95.

૪૦૪ ગજપીપર.

N. O. Aroideæ.

નામો—ગજપિપ્પલી, કરિકળા, ચવ્યજા, કપિવલ્લી (સંસ્કૃત); ગજપીપર
(શુભરાતી); ગજપીપરી (હિંદુસ્તાની); મીરવેલીલા (મરાઠી); Scindapsus
officinalis—સીંડેપ્સસ ઓફીસીનેલીસ (લેટીન).

પરિચય— ચવિકાયા: ફલં પ્રાજ્ઞે: કથિતા ગજપિપ્પલી ॥

ગુણા:— ગજોષ્ણા કટૂષ્ણા ચ રુક્ષા મલવિશોષની ।
ચલાસવાતહંત્રી ચ સ્તન્યવર્ણવિવર્ધિની ॥

॥ રા. નિ. ॥

ગજકૃષ્ણા કટુર્વાતશ્લેષ્મનુદ્ વહ્નિવર્ધિની ।
ઉષ્ણા નિહંત્યતિસારશ્વાસકંઠામયકૃમીન્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

ચવિકાગજપિપ્પલ્યૌ પિપ્પલીમૂલવત્ સ્મૃતે ॥

॥ રાજવલ્લભ: ॥

વાર્ણન—ગજપીપર એ ચવકનાં ફલ છે. ચવિકા એ વૃક્ષાશ્રયી લતા
છે. ગજપીપર પીપર કરતાં મોટી અને લાંબી છે. કુચબિહાર, ફરિદપુર,
ખુલના વિગેરે પ્રાંતોમાં ચવિકા ઘણી થાય છે.

વસ્તુત્વ—ગજપીપરનો સ્વતંત્ર ઉપયોગ જોવામાં નથી આવ્યો. ચરક—
સુશ્રુતમાં બીજા સાથે બહુ જ થોડા પ્રયોગોમાં તે યોગ્યલી જણાય છે.

નવ્યમત—ગજપીપર (સૂકી) ઉત્તેજક, સ્પેક્શ અને કૃમિદ્ધ છે.
(Ph. Indi.). સંસ્કૃત લેખકોએ ગજપીપરને સુગંધી અને વાતદ્ધ માનેલી
છે. આમાતિસાર, શ્વાસ અને કફના રોગોમાં તે ઉપયોગી છે. (યુ. સી. દત્ત.)

સંધિવા ઉપર લેપ કરવાને માટે સંતાલ લોડો આનો ઉપયોગ કરે છે.
(રેવ. કેમ્પબેલ).

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. Plants p. 1346; Indig. Drugs p. 289;
૩. નિ. પા. ૧૯૧.

૪૦૫ ઘોડાવજ.

N. O. Aroidæ.

નામો —વૃદ્ધગન્ધા, ઉગ્રગંધા, વચા, ગોલોમી (સંસ્કૃત); ઘોળીવજને માટે હૈમવતી, શ્વેતવચા (સંસ્કૃત); ઘોડાવજ, વજ (ગુજરાતી); ખોરાસાની વજ, શાદાવચ્ (બંગાળી); વચ્ (હિંદી); વેખંડ (મરાઠી); Sweet flagroot (અંગ્રેજી); Acorus calamus-અકોરમ્ કલેમસ્ (લેટીન).

ગુણા:—

વામની કટુ તિક્તોષ્ણા વાતશ્લેષ્મરુજાપહા ।
કંઠચા ચ મેઘ્યા કૃમિહૃદિબન્ધાધ્માનશૂલનુત્ ॥
વચાદ્વચન્તુ કટુકં રુક્ષોષ્ણં મલમૂત્રલમ્ ।
દીપનં કફવાતઘ્નં મેઘ્યાયુષ્યઞ્ચ પાચનમ્ ॥
જન્તુઘ્નં ચોગ્રગન્ધં સ્યાલ્લઘુ કંઠાસ્યરોગજિત્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

વચા તિક્ત્વા કટૂષ્ણા ચ કફામગ્રન્થિશોફનુત્ ।
વાતજ્વરાતિસારઘ્ની વાન્તિકૃન્મદભૂતનુત્ ॥
શ્વેતવચાઽતિગુણાદ્ય મતિમેધાઃયુસમૃદ્ધિદા કફનુત્ ।
વૃષ્યા ચ વાતભૂતકૃમિદોષઘ્ની ચ દીપની ચ બલ્યા ॥

॥ રા. નિ. ॥

વચોગ્રગન્ધા કટુકા તિક્તોષ્ણા વાન્તિવહ્નિકૃત્ ।
વિબન્ધાધ્માનશૂલઘ્ની શકૃન્મૂત્રવિશોધિની ॥
અપસ્મારકફોન્માદભૂતજન્ત્વનિલાન્ હરેત્ ।
હૈમવત્યુદિતા તદ્વદ્વાતં હન્તિ વિશેષતઃ ॥
સુગંધાપ્યુગ્રગન્ધા ચ વિશેષાત્ કફકાસનુત્ ।
સુસ્વરત્વકરી રુચ્યા હૃત્કણ્ઠમુલશોધિની ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

वचाऽऽयुष्या कफवाततृष्णाघ्नी स्मृतिवर्द्धिनी ॥

॥ राजवल्लभः ॥

अग्निर्वा पयसाऽऽज्येन मासमेकन्तु सेविता ।

वचा कुर्यान्नरं प्राज्ञं श्रुतिधारणसंयुतम् ॥

चंद्रसूर्यग्रहे पीतं पलमेकं पयोन्वितम् ।

वचायास्तत्क्षणं कुर्यान्महाप्रज्ञान्वितं नरम् ॥

॥ ष. नि. र. ॥

चरक—

१ शुष्कांशसां स्वेदनार्थम्—....तैलेनाभ्यज्य बुद्धिमान् ।....

वचाश्लताह्वापिण्डैर्वा सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः । स्वेदयेत्—॥

चि. ९-४१.

२ अपस्मारे—....वचां वा मधुसंयुताम् ॥ चि. १५-६०.

सुश्रुत—

३ मेधायुर्लाभाय—हृतदोष एवाऽऽगारं प्रविश्य हैमवत्यवचायाः

पिण्डमामलकमात्रं अभिहुतं पयसाऽऽलोड्य पिबेत् । जीर्णे

पयःसर्पिरोदन इत्याहारः । एवं द्वादशरात्रमुपयुञ्जीत । ततोऽस्य

श्रोत्रं विव्रीयते । द्विरभ्यासात् श्रुतमादत्ते । चतुर्द्वादश रात्रमुप-

युज्य सर्वं तरति किल्मिषं तार्क्ष्यदर्शनमुत्पद्यते शतायुश्च भवति ॥

चि. अ-२८

४ नैगमेषग्रहप्रतिषेधार्थम्—वचां....वापि धारयेत् ॥

चक्रदत्त—

५ अपस्मारे—यः खादेत् क्षीरभक्ताशी माक्षिकेण वचारजः । अप-

स्मारं महाघोरं सुचिरोत्थं जयेत् ध्रुवम् ॥

६ वृद्धौ—वचासर्षपकल्केन प्रलेपो वृद्धिनाशनम् ॥

भावमकाश—

७ मूत्ररोधजनित उदावर्ते—मूत्ररोधजनिते क्षीरवारिवचां पिबेत् ॥

बंगसेन—

८ आमार्जीर्णे—वचालवणतोयेन वाग्निरामे प्रशस्यते ॥

९ कफजहृद्रोगे—वचानिम्बकषायाम्भ्यां वास्यं हृदि कफोत्थिते ॥

१० चर्मदले—वचया श्वेतया नाशं याति चर्मदलं द्रुतम् ॥

११ शिशोः कच्छुविचर्चिकादिषु—वचाकुष्ठविडंगानां कोष्णकाथा-
वगाहनम् ॥

- શોદલ— ૧૨ અમ્લપિત્તે—....સક્ષોદ્રામ્ સમુદાં વચામ્ સ્વાદેત્ ॥
 ૧૩ ક્રિમિકર્ણકપતીકાર્થમ્—....સવળા કર્ણપાલિકા ।
 લિપ્તા પશ્ચાદ્વચા ચૂર્ણસંયુતા નિર્વ્રજા ભવેત્ ॥
 ૧૪ મૂષિકવિષે—વચાં પ્રાતઃ પ્રયત્નેન પથ્યાશી તંદુલામ્બુના ।
 પિન્નેદાસુવિષાર્તિધ્નાં ત્ર્યહં સપ્તાહમેવ વા ॥
- હારીત— ૧૫ મુશ્વરોગે—દિવારાત્રં વચાગ્રન્થિ મુલે સંધારયેત્ મિષક્ । તેન
 સૌર્યં ભવેત્તસ્ય મુશ્વરોગાદ્વિમુચ્યતે ॥

વર્ણન—અપુષ્પફલિકા, તન્વી, હ્રસ્વપત્રિકા, પર્વણી—આવાં આવાં વિશેષભૂથી વજ્ર ઓળખવી સહેલી થઇ પડે છે. આ હ્રુપ—નાનો છોડ—ભિનાશવાળી જગોમાં થાય છે. એનાં મૂળીયાં અને મૂળની શાખાઓ અનિયમિત ગાંઠોવાળી હોય છે. બ્રહ્મદેશ તરફ આ છોડ ખેતરોમાં ઢગલાખંધ ઉગે છે. આપણા ખેતરોમાં જેમ ચીઢો ઢગલાખંધ થાય છે તેમ ત્યાં ખેતરોમાં વજ્ર નેહ તરિકે થાય છે. પાંદડાં શેરડીના પાનના આકારનાં પણ નાનાં થાય છે. પાંદડાં ખરી જાય છે ત્યારે શાખા ઉપર તેનો ડાઘો પડે છે. આ છોડનું મૂળ વતન હિંદુસ્તાન જ છે એમાં શક જ નથી, કારણ કે ચરક વિગેરે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વજ્ર વપરાયલી છે. અત્યારના કેટલાક વનસ્પતિવેત્તાઓ આને યૂરોપનું વતની ઠેરવે છે. આનાં પાંદડાંમાંથી એક જાતનું સુગંધી ઉડી જનારું તેલ નીકળે છે. લાલ અને સફેદ બે જાતો વર્ણવેલી છે પણ બન્નેના છોડ આ લેખકે જોયા નથી.

વેદ્યકમાં વજ્રનો ઉપયોગ

- ચરક— ૧ સુકા હરસને બાફે આપવા માટે—વજ્ર, સુવા વિગેરેની રહેજ ગરમ પોટીસથી હરસને શેકવા. પોટીસમાં થોડુંક તેલ નાખવું. ચિ. ૬-૪૧.
- ૨ શ્રેફરામાં—વજ્રનું ચૂર્ણ બેઆનીબાર, મધ સાથે ચાટવું. ચિ. ૧૫-૬૦
- સુશ્રુત— ૩ બુદ્ધિ, આયુષ્ય અને બળ વધારવા માટે—રસાયન સેવતા પહેલાં શરીરને પચકર્મથી શુદ્ધ કરવાનું કહેલું છે. તે પ્રમાણે કયો પછી સર્વસાધનસંપન્ન ગૃહમાં રહીને હમેશાં એક તોલો વજ્રનું ચૂર્ણ દુધમાં ડોહીને પીધા કરવું. જ્યારે ભુખ લાગે ત્યારે દુધ, ઘી, ચોખા વિગેરે સાત્ત્વિક ખોરાક લેવો. આવી રીતે ૧૨ દિવસ કરવું. આ પ્રયોગથી તેના કાન ખુલવા માંડશે. ૨૪ દિવસના પ્રયોગને અંતે જે કંઈ સાંભળશે

- તે સર્વ ગ્રહણ કરી શકવા શક્તિવાન થશે. ૪૮ દિવસ સુધી આ પ્રમાણે કરવાથી ઠરેક દુઃખો તરી જશે અને ગરૂડના જેવી તીક્ષ્ણ તેજસ્વી આંખો થશે અને ૧૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય લોગવશે. ચિ. અ. ૨૮.
- ૪ નૈગમેય નામના ગ્રહ (જે બચ્ચાને લાગુ પડે છે તે)માં- વજનો કકડો ગળામાં બંધાવી રાખવો.
- ચક્રદત્ત— ૫ અપરમારમાં-ઘોડાવજનું ચૂર્ણ મધ સાથે હમેશાં ખાવું. ખોરાકમાં દુધ એકલું ખૂબ લેવું. ગમે તેવો ઘોર અપરમાર હશે તો તે પણ મટી જશે.
- ૬ વધરાવળમાં-વજ અને સરસવને ખારીક વાટીને વધરાવળ ઉપર લેપ બાંધવો.
- ભાવપ્રકાશ— ૭ પેસાળ અટકવાથી પેટ ચઢી આવ્યું હોય તો-દુધ અને પાણી સરખે વજને લેગાં કરીને વજનું ચૂર્ણ ફાકીને ઉપરથી તે પી જવું.
- બ'ગન્નેન— ૮ આમાજીર્ણમાં-મીઠાના પાણી સાથે વજનું ચૂર્ણ મોટી માત્રામાં લેવું. ઉલટી થઈ જશે અને આરામ થશે.
- ૯ કફજન્ય હૃદ્રોગમાં-વજ અને લીંબડાને ક્વાથ પાછને ઉલટી કરાવવી. હૃદય હલકું પડશે.
- ૧૦ ખરજવું-ઘોળી વજ ચોપડવાથી ખરજવું મટશે. (કઠાચ ખાવાનું પણ કહ્યું હોય. સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી.)
- ૧૧ બચ્ચાંઓને ખસ-હુખરસ વિગેરે થાય છે તેમાં-વજ, કઠ, અને વાવડીંગ વિગેરેના સ્હેજ ગરમ ક્વાથથી બચ્ચાંને સ્નાન કરાવવું; અથવા એક મોટા ટબમાં તે ક્વાથ ભરી બચ્ચાંને અવગાહન કરાવવું.
- શોઢલ— ૧૨ અમ્લપિત્તમાં-ખાટાખાટા ઘચરકા આવતા હોય અને હૃદયમાં બળતરા બળતી હોય તો ગોળ અને મધ સાથે વજ ખાવી.
- ૧૩ કાનમાં કીડા પડ્યા હોય તો-વજનું ચૂર્ણ અંદર છાંટવું.
- ૧૪ ઝેરી ઉંદરના ઝેરમાં-પથ્થ અન્નપાન લેવાં, અને ચોખાના ઘેવણ સાથે બહુ જ પ્રયત્નપૂર્વક વજ તો. ૦૧, હમેશાં સવારમાં પી જવી. ત્રણ દિવસ અથવા સાત દિવસ આવું કરવાથી ઝેર નાશ થાય છે.

હારીત— ૧૫ મ્હોં આવ્યું હોય તો—રાત દિવસ ઘોડાવજનો કકડો
મ્હોંમાં રાખી મૂકવો. તેથી મ્હોં આવેલું મટે છે અને
આરામ મળે છે.

વક્તવ્ય—ચરકે શીતપ્રશમન, સંજ્ઞાસ્થાપન, લેખનીય, તૃપ્તિદન, અશોદન
અને આસ્થાપનોપગ દશેમાનિમાં વજનો ઉદ્દેશ કરેલો છે. વમનોપગ તરિકે
તેને ગણાવેલી નથી છતાંયે વમન માટે ઘણી જગોએ વપરાયલી છે. તિક્ત-
સ્કંધમાં છે. શિરોવિરેચનમાં ગણાવેલી છે. પીનસમાં સુંઘવા માટે અને પ્રથમન
માટે વજ વપરાયલી છે. સફેદ વજ (હૈમવતી) ઓગાણીસ મ્હોંનીના લીસ્ટમાં
ગણાવેલી છે. ઉલટીમાં તેને ગણાવેલી છે (સ્. ૧-૭૮). વજા, હૈમવતી અને
ગોલેમી આ ત્રણેય નામે ચરકમાં છે. વજ અને ગોલેમી એક જ સાથે ગણાવેલી
છે એટલે ગોલેમી શ્વેતવચ્ચાના અર્થમાં હશે ? સ્વતંત્ર ઉપયોગ ઉપર દર્શાવેલા
છે. બીજે કયાં કયાં વજ વપરાયલી-યોગાયલી છે તે નીચેના ઉદ્દેશથી
જાણી શકાશે:—

ચરકમાં—	શ્લોક	હરીતકયાદિયોગમાં	૭૪
અર્શમાં-ચિ. ૯	૬૩-૧૩૧	ધંત્રોક્તરસાયનમાં	૧૬૭
અતિસારમાં-ચિ. ૧૦	૩૦-૨૩	સુવાવકના પ્રકરણમાં-શા. અ. ૮	
	૪૮-૧૨૪	તૈયાર રાખવાની વસ્તુઓના લીસ્ટમાં	૭૮
કાસમાં-ચિ. ૨૨	૩૪-૫૧	વેણાથી પીડાતી હોય તે વેણા	} ૮૫
	૧૧૦-૧૫૬	વજ સુંઘવા આપવાનું કહેલું છે	
હિક્કાઆસમાં-ચિ. ૨૧	૧૩૬	રક્ષાદન ઔષધિના લીસ્ટમાં	૧૦૧
ઉદરમાં-ચિ. ૧૮	૧૦૭	વસ્ત્રને ધૂપ દેવામાં બીજાં લેગી	૧૨૨
નારાયણચૂર્ણમાં	૧૨૨	તૃણપારોગમાં-	ચિ. ૨૪ ૪૫
હપુષાધચૂર્ણમાં	૧૩૦	ઉન્માદમાં-ચિ. ૧૪	
પિપ્પલ્યાદિક્ષારમાં	૧૫૪	મહાપૈશાચિક ધૂતમાં	-૫૫
અજકરીષાદિક્ષાર	૧૫૬	નસ્યાંજનમાં	૭૪
વિડંગાદિની રાખમાં	૭૬	સિદ્ધાર્થકઅગદમાં	૭૬
રસાયન તરિકે-ચિ. ૧-		આરગવધીય અધ્યાયમાં-સ્. અ. ૩	
ઐન્દ્રીરસાયનમાં	-૧૨૨	શ્લોક. ૧૬-૧૮-૩	
રસાયની શુદ્ધિના ચૂર્ણમાં	૨૩	કુષ્ઠમાં ચિ. ૭	
વચ્ચા સાથે ત્રિક્લારસાયન	૧૪૪	ત્રિક્લારચૂર્ણમાં	૬૬
પ્રાદ્યરસાયનમાં	૪૬	મંજીષાદિચૂર્ણ	૬૭
દ્વિતીય પ્રાદ્યરસાયન	૫૫	કુષ્ઠાદિ તેલમાં	૧૦૦

કનકક્ષીર તૈલમાં	૧૧૦	મહાગંધહસ્તિ	૭૮
મહાતિક્તકઘૃતમાં	૧૪૨	અક્ષિગતવિષમાં અંજન	૧૮૧
ગુદમમાં ચિ. ૫		વચાદિ અગદમાં	૨૦૯
હિંચુસૌવર્યલાદિ ચૂર્ણમાં	૬૬	અમૃત ઘૃતમાં	૨૪૨
હિંચવાદિચૂર્ણમાં	૭૬	ચૈનિરૌગમાં— ચિ. અ. ૩૦	
શઠયાદિ શુટિકામાં	૮૨	ધાત્રીને વમનમાં	૨૩૯
અપસ્મારમાં ચિ. ૧૫.		ક્ષીરવૈવર્ણ્યમાં	૨૫૮
અલ્પાંજન તૈલમાં	૩૧	સ્તન્યવિશેષધનમાં	૨૬૨
પુરાણઘૃત સાથે	૨૨	બીજે સ્થળે	૫૩
વચાદિ ઘૃતમાં	૨૪	ઉદ્ગસ્તંભમાં ચિ. અ. ૨૭	
અહલીમાં—ચિ. ૧૯		સ્વર્ણક્ષીર્યાદિ ચૂર્ણમાં	૩૪
તૃતીયક્ષાર	-૧૮૦	પીલુપર્ણ્યાદિ તૈલમાં	૩૯
હિંચવાદિક્ષાર	૧૭૨	ત્રિભર્મીય અધ્યાયમાં ચિ. અ. ૨૬	
પંચમક્ષારમાં	૧૮૬	ઉદાવર્તમાં—દ્વિઙ્ગતર ચૂર્ણમાં	૧૮
વચાદિચૂર્ણમાં	૧૩૨	વચાદિ ચૂર્ણમાં	૧૯-૨૦
અંદનાઘઘૃતમાં	૧૨૩	અશ્મરીમાં—પાષાણભેદાદિ ચૂર્ણ	૫૯
કિરાતાઘચૂર્ણમાં	૧૩૫	હૃદ્રોગમાં—	૮૩-૯૫
ભઘ્નિકાક્ષારમાં	૧૭૭	પીનસમાં—મુંઘવા	૧૨૦
બીજે સ્થળે	૬૫-૯૮-૧૦૦	પ્રધમનમાં	૧૩૪-૧૩૬
વાતવ્યાધિમાં ચિ. અ. ૨૮		મુખરોગમાં—અદિરાદિશુટિકામાં	૧૬૬
બલાતૈલમાં	૧૪૯	કર્ણરોગમાં—દેવદાવાદિતૈલમાં	૨૧૪
અમૃતાઘ તૈલમાં	૧૫૬	ક્ષારતૈલમાં	૨૧૭
મૂલકાઘ તૈલમાં	૧૬૩	જ્વરમાં— ચિ. ૩	૨૬૨-૧૬૯
વાતરક્તમાં— ચિ. ૨૯	-૧૪૭		૨૦૦-૨૪૫-૨૫૩
વિષમાં—ચિ. અ. ૨૫		રાજ્યક્ષમાં—ચિ. ૮	-૭૩
ગંધનામાઅગદહસ્તિમાં	૬૮	પકવાશયગતેદોષેવિરેકાર્થમ્—સૂ. ૨-૮	
		નસ્ય માટે	ચિ. ૧૫-૩૯

સુશ્રુતે પિપ્પલ્યાદિ, વચાદિ, મુસ્તાદિ, વિગેરે ગણમાં વજ્ર ગણાવી છે. સુશ્રુતે વજ્ર ઉર્ધ્વભાગહર ગણાવેલી છે. વાતસંશમનવર્ગમાં ઉલ્લેખ છે. વિરેચનવિક્રદપાઘ્યાયમાં છે. *

x ચરકસંહિતામાંથી ઉપરોક્ત ઉલ્લેખ ટાંકેલો છે, તેજ પ્રમાણે આ આખો નિર્ધાર લખવાની હસ્તગત હતી. આથી લખાણ દુકાત અને પુસ્તકનું કદ ઘણું જ નાનું થાત. પણ આ રીતે લખવામાં મહેનત અતિશય કરવી પડે છે. એકલે હાથે આવું અતિધીરજનું કામ પાર પાડી શકાય નહિ. વક્તવ્યતા હેતુરોગમાં પણ મુખ્ય મુખ્ય ઉલ્લેખોનો ઉપયોગ તો

નાગાહીલના લોકો તથા મણિપુરના રહેવાસીઓ આ દવાનો છુટથી ઉપયોગ કરે છે. આ બહુ ઉપયોગી દવા છે.

Uses—"The root has been employed in medicine since the time of Hippocrates. By the moderners it is successfully used in intermittent fevers, even after bark has failed; and it is certainly a very useful addition to cinchona. It is also a useful adjunct to bitter and stomachic infusions."

(Thomson's Materia Medica).

ભાવાર્થ—સીંકોના છાલની સાથે આની મેળવણી વિષમજ્વરમાં થઈ શકે તો સારું. ઇત્યાદિ.

નોંધ્યમત—" આ બચ્ચાના મરડાને માટે તથા ખાંસીને માટે બહુ ઉત્તમ ઔષધ તરીકે માલુમ પડ્યું છે. " (ઇન્ડીઅન મેડીકલ ગેઝેટ ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૫.)

સાપને આનો વાસ અનુકૂળ નહિ પડતાં તેના વાસથી તેના પર ઘેન (નારકોટીક) ની અસર થાય છે, માટે લોકો ઘરની આસપાસ તેની વાડો કરે છે, અને વાદી લોકો તેનાં મૂળીયાં હમેશાં આંચે છે. "

(સરજન એચ. મેકલેમન. એમ. ડી, રતનાગીરી).

" કફ દૂર કરીને વજની વપરાશ બહુ જ સાધારણ છે. મહેં આનો ઉપયોગ બહુ વખત કર્યો છે, જેનું બહુ ઉત્તમ પરિણામ આવ્યું છે. ઘણી વખત એનો એક કટકો લઈ હું મોંઢામાં રાખતો અને તે પોતાનું કામ ઘણી ' કફલોઝે'જીસ' કરતાં બહુ જ સારું કરે છે. એ મોંઢામાં રાખવાથી પુષ્કળ જથ્થામાં થુંક ઉત્પન્ન થાય છે અને મહેં ગરમ ગરમ થઈ જાય છે.

(સરજનમેજર આર. એલ. દત્ત એમ. ડી. પખના.) "

કરવામાં જ આવે છે, પણ આ પદ્ધતિ વધારે સારી છે એમ લાગે છે. આથી ચરક-સુશ્રુત-વાગ્બટમાં અમૂક શબ્દ કયે કયે સ્થળે વપરાયલો છે-યોગ્યલો છે એ સહેલાઈથી જાણી શકાય. પણ આ કામ હું ઉપર કહી ગયો તેમ એકલા માણસનું નથી. પાંચ માણસો આવા કામમાં લાગતા હોય તો જરૂર આથી પણ સરસ કામ સમાજ આગળ ધરી શકાય. ઉપર વળતો ઉલ્લેખ છે. એક જ વજનાં ગોલોમી, શતપર્વી, લોમશા, હૈમવતી, વચા, ષુઝ્રા-થા, ઉઝગંધા-આટલાં બધાં નામો ! હવે આ બધાં નામોને યાદ રાખીને દરેકનો ઉલ્લેખ એકત્રિત કરવો એ કામ કેટલું મુશ્કેલીનું છે એ તજ્જ સિવાય બીજા નહિ જાણી શકે. વળા આવી જતનું ઉપયોગી કામ સાધારણ લોકોને તો સાવ નિરપયોગી નીવડત. વક્તવ્યના હેડીંગનું લખાણ પણ જે કે સાધારણ લોકોને તો કામનું નથી જ, પણ તેમાંથી તેઓ કંઈક તો જાણશે જ અને વિદ્યાર્થીઓ પણ કેટલુંક યાદ રાખી શકશે. આજ કારણથી આજ પદ્ધતિ-જે પદ્ધતિએ નિર્બંધ લખાયલો છે તે-કાયમ રાખી છે.

“આનું ઝુંઢર વઝગાળ ચૂર્ણ બનાવી ૧૭ ઁનના વજનથી ગરમ દુધ સાથે જો લેવામાં આવે તો શરદીથી થયેલા ગળાના વરમમાં કંટાળાબરેલી પડતી ખરેરીને બંધ કરે છે. (આ. સરજન દેવેન્દ્રનાથ રૌચ કલકતા.) ”

“આ દ્રવ્ય ૩૫ ઁન કરતાં વધારે વજનથી વપરાતું નથી, અને ૪૦ ઁન આપવાથી ઘણું જ તીવ્ર વમન થાય છે કે જે બંધ થતું નથી. આ ઔષધિ હમને માટે સારી છે. તે એવી રીતે કે પહેલાં તે મોટા ડોઝમાં એટલે કે ૧૫ થી ૨૦ ઁનના વજનથી આપી પછી દર બે અને ૩ કલાકે ૧૦ ઁન વજનથી કફ્ફન તરિકે આપવાથી જલદી હમમાંથી મુક્ત કરે છે. ”

“મદ્રાસમાં માખી તથા મચ્છરનો નાશ કરવા માટે આ વપરાય છે અને બહુ અસરકારક નીવડી છે. (ડે. સર્જન જનરલ બી.ડી. સી. આઈ. ઈ. મદ્રાસ.) ”

“આ મૂળના બાળેલા કેયલાનો ભુકો ૧૦ થી ૨૦ ઁન લઈ પાણી સાથે આપવાથી નેપાળાથી થતી ઝેરી અસરનો અટકાવ કરે છે અને સિદ્ધ થયેલું છે કે નેપાળાના ઝેરનું એ શમન છે. (ડબલ્યુ. એ. લી. માંગરોલ. ”

“બાળકોની ચુંકને માટે ૩ ઁનના વજનથી ઘણું અસરકારક છે. (સરજન મેજર જોન નૉર્થ. બેંગલોર.) ”

“આ ઉત્તેજક ઐતન્ય લાવનાર તરિકે ૧ થી ૫ ઁન સુધી અપાય છે. ૧ થી ૨ સ્ક્રૂપલ વાંતિ કરાવવાને માટે આપવામાં આવે છે, અને ચુંક તથા અજીર્ણ માટે પણ પ્રશસ્ત છે. જો આને વાટી તેને માથા ઉપર લગાવવામાં આવે તો માથામાં થતો દુખાવો તુરત બંધ પડે છે, અને જો નાક ઉપર લગાવવામાં આવે તો સળેખમ, શરદીવાળી ખાંસી, અને ઇન્ફલ્યુએન્સાને મટાડે છે. (સરજન ડબલ્યુ. ખાઈન. કચ્છબુજ.) ”

ઉદ્ભેખ—Indi. Medi. Plants p. 1350; Indig. Drug p. 9; રૂ. નિ. પા. ૧૪૯; વનસ્પતિ ગુણાદર્શ પા. ૬૦૩; N. p. 365.

मुस्तादि वर्ग

N. O. Cyperaceæ.

४०६ भोथ.

नाभो—१ मुस्ता, मेघः, वारिदः (संस्कृत); भोथ (शुब्जराती. भराडी);
भोथा, भुथा (छिंदी); भुता (अंगाली); Cyperus rotundus—साधपरस
राट-डस् (बेटीन).

२ नागरमुस्तकः—नागरभोथ. C. scariosus.

३ भद्रमुस्तकः—भद्रभोथ. C. tuberosus.

४ कैवर्तमुस्तकः—डेवडीभोथ. C.....(?)

गुणाः—

मुस्ता तिक्ता कषायाऽग्निशिशिरा श्लेष्मरक्तजित् ।

पित्तज्वरातिसारघ्नी तृष्णाकृमिविनाशनी ॥

जलजं तिक्तकटुकं कषायं कान्तिदं हिमम् ।

मेध्यं वातान्ध्यविसर्पकण्डूकुष्ठविषापहम् ॥

॥ ध. नि. ॥

भद्रमुस्ता कषाया च तिक्ता शीता च पाचनी ।

पित्तज्वरकफघ्नी च ज्ञेया संग्रहणी च सा ॥

तिक्ता ' नागरमुस्ता ' कटुः कषाया च शीतला कफनुत् ।

पित्तज्वरातिसारारुचितृष्णादाहनाशनी श्रमहृत् ॥

॥ रा. नि. ॥

मुस्तं कटु हिमं ग्राहि तिक्तं दीपनपाचनम् ।

कषायं कफपित्तास्रज्वरातिसारजन्तुहृत् ॥

॥ भा. प्र. ॥

मुस्तकं तिक्तकटुकं वातघ्नं ग्राहि दीपनम् ॥

॥ राजवल्लभः ॥

मुस्तं संग्राहकदीपनीयपाचनीयानाम् ॥

॥ चरकः ॥

चरकः—

१ अतिसारे—ह्रीवैरभद्रमुस्तानि—.... । तिक्तः प्रमथ्या विहिता
श्लोकाद्धैवतिसारिणाम् ॥ चि. अ-१०

- ૨ મદાત્યયસ્ય પિપાસાયામ્—જલં મુસ્તૈઃ શૃતં વાપિ દદ્યાત્
દોષવિપાચનમ્ । એતદેવ ચ પાનીયં સર્વત્રાપિ મદાત્યયે ॥ ચિ. ૧૨
- ૩ કફપિત્તજે કાસે—પૈત્તે સમુસ્તમરિચઃ સકફે..... ॥ ચિ. ૨૨
- ૪ કફજવમને—મુસ્તાયુતાં કર્કટકસ્ય શૃઙ્ગીમ્ ॥ ચિ. ૨૩
- સુશ્રુત— ૫ આમાતિસારે—પયસ્યુત્કાશ્ય મુસ્તાનાં વિંશતિ ત્રિગુણેઽમ્ભસિ ॥
ક્ષીરાવશિષ્ઠં તત્પીતં હન્યામં શૂલમેવ ચ ॥ ૩. ૪૦
- ૬ પક્ષાતિસારે—મૌસ્તં કપાયં એકં વા પેયં મધુસમાયુતમ્ ॥
- ચક્રદત્ત— ૭ વિસૂચ્યાઃ પિપાસાયામ્—.....શૃતં ભદ્રવનસ્ય વા ॥
- ૮ આગન્તુવ્રણે—કાન્તક્રામુકમેકં સુશ્લક્ષણં ગવ્યસર્પિષા પિષ્ટમ્ ।
શમયતિ લેપાન્નિયતં વ્રણમાગન્તુજં ન સંદેહઃ ॥
- વાગ્ભટ— ૯ અગ્નિવિસંપં—સેચયેત્..... સિતામ્ભસામ્ભોજનૈઃ ।
- વંગસેન— ૧૦ અપસ્મારે—ઉત્તરદિગ્ગતમુસ્તકમૂલં બુદ્ધ્યા સમુદ્ધૃતં પેષ્યમ્ । પીતં
પયસા હન્યાત્ અપસ્મૃતિં ગોઃ સર્વર્ણવત્સાયાઃ ॥
- શોઢલ— ૧૧ સર્વાતિસારે—કાથશ્ચ મુસ્તકકૃતઃ સમધુઃ સુશીતઃ । પીતઃ
પ્રવૃદ્ધમતિસારગદ્રં નિહન્તિ ॥
- ૧૨ રક્તાતિસારે—પિષ્ટોદકેન વનનાદ્જટા તુ હન્તિ ।
તં રક્તયુક્તમપિ માક્ષિકશર્કરાભ્યામ્ ॥
- ૧૩ શુક્રે—ઝાગમૂત્રેણ સંઘૃષ્ટભદ્રમુસ્તાઞ્જનેન હિ ।
ચિરકાલોદ્ભવં પુષ્પં રક્તત્વં ચાપિ નશ્યતિ ॥
- ૧૪ તિમિરે—.....નિર્વૃષ્ટા વા વારિણા ભદ્રમુસ્તા । આન્ધ્યં સઘસ્તૈર્મિરં
હન્તિ પુંસામત્યુદ્ઘાટં નેત્રયોરઞ્જનેન ॥
- વૈદ્યમનોરમા— ૧૫ સવ્રણે અક્ષિણ—મુસ્તાફલં ઘૃતભર્જિતં પરિપેષિતં નિશિ સિપેત્ ।
સવ્રણેઽક્ષિણ નિર્વ્રણં ભવતિ ક્ષણાન્નિચતુર્દિનૈઃ ॥

વાર્જુન—મોથની ઘણી જાતો છે. ઘણું કરીને મોથ બિનાશવાળી જગોમાં જ થાય છે. નાનાનાના ગાંઠાવાળી મોથ ઉપરથી કાળી ને ભાગતાં અંદરથી સફેદ અથવા સ્ફેજ લાલ જણાય છે. નાગરમોથની નાની ગાંઠો હોય છે અને તે ઉપર ઝીણાં મૂળીઆં ચોટેલાં હોય છે. તે ભાગતાં અંદરથી રતાશ પડતી જણાય છે. બન્ને મોથોમાં સુગંધ સારી હોય છે. ભદ્રમોથ, કેવડીમોથ વિગેરેમાં પણ ઓછીવત્તી સુગંધ તો હોય છે જ.

ધુપેલ અને માથાનાં તેલમાં મોથ ખૂબ વપરાય છે. ઘણાખરા ક્વાથોમાં-
અને તાવના ક્વાથોમાં તો ખાસ-મોથ વપરાયતી છે.

વૈદ્યકમાં મોથનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ ઝાડામાં-ભદ્રમોથ, વાળો વિગેરેની રાખડી સારી છે. ચિ. ૧૦.
૨ મદાત્યયની તરસમાં-મોથનો ક્વાથ પીવા આપવો; અથવા
મોથ નાખીને ઉકાળીને ઠંડું કરેલું પાણી પીવા આપવું.
ચિ. ૧૨.

૩ કફપિત્તજન્ય કાસમાં-મોથ અને મરીયાંનો ઉકાળો
ખાંસીમાં આપવો.

૪ કફજન્ય ઉલટીમાં-કાકડાસીંગી અને મોથ આપવી. ચિ. ૨૩.

સુશ્રુત— ૫ આમાતિસારમાં-ત્રણ ઘણા પાણીમાં અને તેટલા જ દુધમાં
૨૦ મોથને, દુધ એકલું બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી લઈને,
ગાળી લઈ ઠંડું પડે ત્યારે પી જવાથી આમાતિસાર વિગેરે
મટે છે. ૨૦ મોથના વજનથી ત્રણ ઘણું દુધ લેવું.

૬ પાકી ગયેલા ઝાડામાં-એકલો મોથનો ક્વાથ મધ
નાખીને પીવો.

ચક્રદત્ત— ૭ કાલેરાની તૃપામાં-ભદ્રમોથનો ક્વાથ આપવો.

૮ આગંતુવાણુમાં-કેવડીમોથના બારીક ચૂર્ણને ગાયના ઘીમાં
લસોડીને ચોપડવાથી આગંતુ ત્રણ મટી જાય છે.

વાગ્ભટ— ૯ અગ્નિવિસર્પમાં-મોથનો ઠંડો ક્વાથ દરદવાળા ભાગ ઉપર
સિંચન કરવો.

બાંગસેન— ૧૦ વાઈમાં-અપરમારમાં-મોથનું ઉત્તર દિશાનું મૂળ લાવીને,
બારીક વાટીને, સમાન વર્ણના વતસવાળી ગાયના દુધ સાથે
પીવાથી અપરમાર મટે છે.

શોઢલ— ૧૧ દરેક પ્રકારના અતિસારમાં-મોથનો ક્વાથ ઠંડો થાય
એટલે મધ નાખીને પી જવાથી, ગમે તેવો વધી ગયેલો
અતિસાર પણ મટી જાય છે.

૧૨ રક્તાતિસારમાં-મોથનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ, મધ સાકર સાથે આટી
જવાથી રક્તાતિસાર મટે છે.

૧૩ આંખના કુક્ષામાં-ભદ્રમોથ, બકરીના મૂત્રમાં ઘસીને
આંખવાથી ગમે તેટલા લાંબાં વખતથી પડેલું પુલું તેમજ
આંખની રતાશ મટી જાય છે.

૧૪ ઝાંખ પડતી હોય તો—ભદ્રમોથને પાણીમાં ઘસીને આંજવાથી ઘણી જ ઉત્કટ એવી આંખની ઝાંખ-અંધાપો વિગેરે મટે છે. વૈદ્યમનોરમા-૧૫ આંખમાં ચાંદુ (Corneal ulcer) પડયું હોય તો—ધીમાં શેકેલી મોથ, પાણીમાં ઘસીને રાત્રે આંખમાં આંજવાથી, ત્રણ ચાર દિવસમાં આંખનું મણુ રૂઝાઈ જાય છે.

વક્તવ્ય—ચરકે લેખનીય, તૃપ્તિદન, કંદુંદન, સ્તન્યશોષક અને તૃષ્ણા-નિશ્ચલક દશેમાનિમાં મોથનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. સુશ્રુતે વચાદિ અને સુસ્તાદિ ગણામાં મોથ વાપરી છે. મોથ વરાહનો પ્રિય ખોરાક છે. ચરકમાં એવા જુજ અધ્યાયો હશે કે જેમાં ઓછીવત્તી મોથ નહિ યોજાયેલી હોય.

હકીમો આને મૂત્રલ, સ્વેદકારક અને ઋતૂત્પાદક માને છે. તાવના દરેક ક્વાથોમાં તે દીપન, પાચન અને મૂત્રલ હોવાથી છુટ્ટથી વપરાયેલી છે.

Actions & Uses—Of *c. rotundus*—Diaphoretic, diuretic, demulcent, stimulant, and galactagogue: given in fevers, dyspepsia, diarrhoea and cholera; also in urinary calculi and amenorrhoea. As a galactagogue the fresh tubers are applied to the breasts.

R. N. Khory II p. 632.

નવ્યમત—સ્વેદલ અને સંગ્રાહી તરિકે મોથ વપરાય છે. તેના ઉષ્ણ અને મૂત્રલ ગુણો પણ કબુલ રાખવામાં આવ્યા છે. મોથ કૃમિદન છે. આમાશય અને આંતરડાના રોગોમાં દેશી વૈદામાં આનો છુટ્ટ હાથે ઉપયોગ થાય છે. સુંઠ અથવા આદુ સાથે મોથનું ચૂર્ણ આમાતિસારમાં અપાય છે.

(ટેઇલર્સ મેડીકલ ટોપોગ્રાફી ઓફ ઠાકા.)

સ્તન્ય વધારવા માટે કોંકણ તરફ મોથ સ્તન ઉપર ચોપકવામાં આવે છે. (ડીમક). છોટાનાગપુર તરફ મૂળ તાવમાં યોજાય છે. (કેન્પબેલ).

ઇન્ડીયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ પા. ૧૩૫૭.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૬૯૧; રૂ. નિ. પા. ૨૦; Watt II p. 686; વનસ્પતિ ગુણાદર્શ પા. ૫૭૮; Indi. Medi. Plants p. 1356.

૪૦૭ કસેરુ.

N. O. Cyperaceæ.

નામો—કસેરુક (સંસ્કૃત); મોથની જાત. *Cyperus minima*.

પરિચય—કસેરુ દ્વિવિધ તતુ મહદ્રાજકસેરુકમ્ ।

મુસ્તાકૃતિ લઘુ સ્યાદ્યત્તચ્ચીવડ ઇતિ સ્મૃતમ્ ॥

ક્ષુદ્રમુસ્તા કસેરુકા । સૂકરેષ્ટઃ સુગંધિશ્ચ સુગંધો ગંધકન્દકઃ ॥

॥ રા. નિ. ॥

ગુણા:—

કસેરુકદ્વયં શીતં મધુરં તુવરં ગુરુ ।

પિત્તશોણિતદાહ્નં નયનામયનાશનમ્ ॥

ગ્રાહિ શુક્રામયશ્લેષ્મરુચિસ્તન્યકરં પરમ્ ॥

॥ ખા. પ્ર. ॥

કસેરુકઃ કષાયોડ્ભવમધુરોડતિસ્વસ્તથા ।

રક્તપિત્તપ્રશમનઃ શીતો દાહશ્રમાપહઃ ॥

॥ રા. નિ. ॥

ગુરુવિષ્ટંભશીતૌ ચ શૃંગાટકકસેરુકૌ ॥

સુશ્રુતઃ સૂ. ૪૬-૩૦૪.

વક્તવ્ય—મોથની ઘણી જાતો છે. ખાડાખાખોચીયામાં, તલાવોમાં અને પાણીવાળી જગોમાં નાની નાની, રતાશ લેતા રંગની મોથ થાય છે તેને ઝીણુકી મોથ કહે છે. ભાવમિશ્ર અને નરહરિના મત પ્રમાણે ‘કસેરૂ’ એ મોથની જાત અને ઝીણી મોથ અનુક્રમે છે; એટલે Cyperus minima-ઝીણુકી મોથને આપણે કસેરુકા કહીશું. ઉલ્લેખે તે ‘પ્રસિદ્ધમ્’ કહીને ચલાવ્યું છે એટલે પરિચય મળતો નથી.

ચરકે મધુર અને કષાયરકંધોમાં કસેરૂકનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ગર્ભિણીને પુષ્પ (આર્તવ) દેખાવા માંડે એટલે શૃંગાટકપુષ્કરવૃંજકસેરુકાન્મક્ષણાર્થમ્ (શા. ૮-૫૧) આપવા કહેલું છે. વિસર્પમાં-સવૃતા ચ કસેરુકા-અર્થાત્ કસેરૂનાં ઝીણુકા કંઠના ચૂર્ણને ધીનું મોવણુ ઠંધને રતવા ઉપર ચોપડવા કહ્યું છે. મૂત્ર-કૃમ્લમાં, અશ્મરીમાં બીજાં દ્રવ્યો સાથે છે.

સુશ્રુતે કંઠમાં કસેરૂકની ગણતરી કરેલી છે. ફલેચર પક્ષીઓના માંસનું અનુપાન શૃંગાટકકસેરુકાસઘઃ (સૂ. ૪૬-૪૩૨) છે. તે મધુરરકંધમાં છે; સ્તન્ય-જનન છે; પ્રમેહમાં બીજાં સાથે છે.

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૬૪૮.

તૃણાદિ વર્ગ

N. O. Gramineæ.

૪૦૮ ધ્રો-દૂર્વા.

નામો—(૧) દૂર્વા, નીલદૂર્વા, ^૧શતપર્વિકા, ^૨સહસ્રવીર્યા, રુઘા, અનન્તા (ન અન્તો યસ્યાઃ) (સંસ્કૃત); ધ્રો, ધરો, હરો, ધ્રોખડ (શુજરાતી); હરિઆળી, ફૂર્વા (મરાઠી); રામધાસ, ઠખર, દુધા, દુર્વા (હિંદી); ફૂર્વાધાસ (અંગાલી); Creeping Cynodon-કીર્પાંગ સાયનોડોન (અંગ્રેજી); Cynodon dactylon-સાયનોડોન ડેક્ટીલોન (લેટીન).

(૨) ગોલોમી, શતવીર્યા, ગળદાલી, શકુલાશ્વકઃ (સંસ્કૃત); સફેદ ધરો (શુજરાતી).

ગુણા:—

દૂર્વા શીતા કષાયા ચ રક્તપિત્તકફાપહા ।

અનુપત્રા કષાયા ચ શીતલા શ્લેષ્મવાતલા ॥

અન્યથ્વ-દર્ભઃ શરો નલશ્ચૈવ તથા દૂર્વાત્રયં સમમ્ ॥

સ્વાદુતિત્તકષાયાણિ પિત્તશ્લેષ્મહરાણિ ચ ।

॥ ધ. નિ. ॥

દાહતૃષ્ણાશ્વસર્પરક્તપિત્તાપહાણિ ચ ॥

‘ નીલદૂર્વા ’ તુ મધુરા તિત્તા શિશિરોચની । રક્તપિત્તાતિસારઘ્ની કફવાતજ્વરાપહા ॥ ‘ શ્વેતદૂર્વા ’ ઽતિ શિશિરા મધુરા વાન્તિપિત્તનિત્ । આમાતિસારકાસઘ્ની રુચ્યા દાહતૃષાપહા ॥ “ વહ્નીદૂર્વા ” તુ મધુરા વાતપિત્તજ્વરાપહા । શિશિરા દ્વન્દ્વદોષઘ્ની શ્રમતૃષ્ણાશ્રમાપહા ॥

॥ દૂર્વાસામાન્યગુણાઃ ॥

દૂર્વાઃ કષાયાઃ મધુરાશ્ચ શીતાઃ પિત્તતૃષારોચકવાન્તિહન્યઃ ।

સદાહમૂર્ચ્ઞાગ્રહભૂતશાન્તિશ્લેષ્મશ્રમધ્વંસનતૃપ્તિદાશ્ચ ॥

॥ રા. નિ. ॥

દૂર્વા તુ રક્તપિત્તઘ્ની કણ્ઠસ્વદ્દોષનાશની ॥’

॥ રાજવલ્લભઃ ॥

૧-૨ કાંડાન્ કાંડાન્ પ્રોઠ્ઠંતિ પરસ્પરપરસ્પરિ પવાનુર્ધ્વે પ્રતનુ શતેન સહસ્રેણ ચ. ।

(યજુર્વેદ.)

ફૂર્વાનો રજઃસ્ત્રાભાવ, ગર્ભોસ્થાપન ગુણ અને સહસ્રવીર્યા, શતવીર્યા નામનું મૂળ આ મંત્ર છે.

(અમૃતલાઘ્રભાષ)

- ચરક—** ૧ ઘ્રાણાત્પ્રવૃત્તે રુધિરે-નસ્યં....દૂર્વાસ્વરમસ્ય ચૈવ । ચિ. અ. ૫
૨ વિસર્પે-દૂર્વાસ્વરસાસિદ્ધશ્ચ ધૃતં સ્યાદ્ વ્રણરોપણમ્ ॥
ચિ. અ. ૧૧
- શોઢલ—** ૩ પૈત્તિકચ્છર્યામ્-(૧) પિત્તચ્છર્દિર્વ્રજેદ્દૂર્વાતણ્ડુલોદકપાનતઃ ॥
(૨) દૂર્વા પિત્તેતણ્ડુલંવારિણા વા તસ્ય પ્રશાન્તિં સમુપૈતિ વાન્તિઃ ॥
૪ કચ્છૃવિચર્ચિકાપામાદિષુ-સ્વરસેન તુ દૂર્વાયાઃ પચેત્ તૈલં
ચતુર્ગુણમ્ । કચ્છૃં વિચર્ચિકાં પામામમ્યગાદૈવ નાશયેત્ ॥
૫ શીતપિત્તે-દૂર્વાનિશાયુનો લેપઃ કચ્છૂપામાવિનાશનઃ । ક્રમિદદ્ધ-
હરશ્ચેવ શીતપિત્તાપહઃ સ્મૃતઃ ॥
- સુશ્રુત—** ૬ રક્તપિત્તે-લિહ્યાચ્ચ દૂર્વાવટજાંશ્ચ પલ્લવાન્ । મધુદ્વિતીયાન્....॥
- ચક્રદત્ત—** ૭ આર્ત્તવલાભાય-દૂર્વાયાઃ પિષ્ટકં પ્રાશ્ય વનિતા ત્વાર્ત્તવં લભેત્ ।
(યૌનિવ્યાપચ્ચિ૦)
- ભાવપ્રકાશ—** ૮ મૂત્રાઘાતે-ગોજાનાસ્રો મૂલં (?) પલમેકં કથિતશોષિતં પીતમ્ ।
સિદ્ધવા મધુ ચ સિતશ્ચ પ્રણુદતિ મૂત્રસ્ય સંરોધમ્ ॥

વાર્થુન—ધ્રો એ ઘણું બાણીતું ઘાસ છે. એ આખા હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર થાય છે. એ ઘાસ ગાંઠે ગાંઠે મૂળીયાં મૂકી વધતું બળ્ય છે. લીનાશવાળી જગોએ આ બધું થાય છે. બાગબગીચામાં ધ્રો શોભા માટે ઉછેરવામાં આવે છે. આ ઘાસ એટલું તો નરમ, મીઠું, અને પૌષ્ટિક છે કે તે બીજાં તમામ ઘાસ કરતાં ઢોરના ચારા તરિકે પહેલે નંબરે ગણાય છે. સફેદ ધ્રો પણ લીલી ધ્રો સાથે ઉગેલી જોવામાં આવે છે. એનો વિસ્તાર ઘણો વધે છે એટલે એનું એક નામ અનંતા છે. ગંડફ્ફવાં એ ગાંઠેરી ધ્રો છે.

વૈદ્યકમાં ધ્રોનો ઉપયોગ

- ચરક—** ૧ નાકમાંથી લોહી પડતું હોય તો-ધ્રોનો સ્વરસ નાકમાં નાખવો.
ચિ. અ. ૫.
૨ રતબામાં-ફૂવાના સ્વરસમાં પકાવેલું ઘી ઉત્તમ વ્રણરોપણ છે.
ચિ. ૧૧.
- શોઢલ—** ૩ પિત્તની ઉલટીમાં-ધ્રોનો રસ, ચોખાની ધોવણ સાથે પીવાથી ઉલટી બંધ થઈ બળ્ય છે.

- ૪ ખસ, ખુજલી વિગેરે રોગોમાં-હૂવોના સ્વરસમાં ૪ ઘણું તેલ પકાવી લેવું. એ તેલથી ખુજલી, ખસ, ઉંઢરી વિગેરે મટી જાય છે.
- ૫ શીળવામાં-ઘ્રોનો રસ અને હળદર-એ ઘ્રોનો લેપ કરવાથી કચ્છ, પામા, કૃમિ, ઠાઠર, શીળવા વિગેરે મટે છે.
- સુશ્રુત— ૬ રક્તાપિત્તમાં-ઘ્રોનો રસ અને વડના પાનનો રસ મધ સાથે પીવો. ઉ. અ. ૪૫.
- ચક્રદત્ત— ૭ આર્તવ આવે એ માટે-હૂવોનું ચૂર્ણ હમેશાં લેવાથી (રસ મળે તો ઘણો સારો) સ્ત્રીને નાવણ સાફ આવે છે.
- ભાવપ્રકાશ— ૮ મૂત્રાઘાતમાં-૧ પલ હૂવોનાં મૂળને ૧૬ ઘણા પાણીમાં ઉકાળી લઇને, અષ્ટમાંશ પાણી બાકી રહે એટલે ગાળી લઈ, તેમાં સાકર અને મધ નાખીને પીવાથી અટકેલો પેશાબ છુટી જાય છે.

વક્તવ્ય—ચરકે વર્ણ્ય અને પ્રભસથાપન દશેમાનિમાં હૂવોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. વર્ણ્યદશેમાનિમાં “સિતાલતા” શબ્દ વપરાયેલો છે. ચક્રપાણિ લખે છે કે— “સિતા શ્વેતદૂર્વા, લતા ડ્યામદૂર્વા ।” સિતા અને લતા બે શિત્ર શિત્ર ન ગણીએ તો દશ વસ્તુ થતી નથી. નિધંદુઓમાં લતા શબ્દનો અર્થ શ્યામદૂર્વા ક્યાંચે જોવામાં નથી આવતો. ધ. નિધંદુના મત પ્રમાણે સફેદ હૂવોને જ ‘સિતાલતા’ કહેલી છે—“શ્વેતદૂર્વા તુ ગોલોમી શ્વેતદણ્ડા સિતાલતા”. રાજનિધંદુએ હૂવોની ચાર જાતો ગણાવેલી છે. અમરકોષમાં હૂર્વા અને શ્વેતહૂર્વા બેનો જ ઉલ્લેખ છે.

સુશ્રુત પિત્તશોફમાં લેપ તરિકે બીજાં દ્રવ્યો સાથે હૂવોને યોગે છે (સૂ. ૩૭-૪). તે પિત્તસંશમનવર્ગમાં હૂર્વા ગણાવે છે (સૂ. ૩૯-૮). કટુ ઔષધોના અનુપાનમાં ‘દૂર્વાનલવચાસકઃ’ કહેલું છે (સૂ. ૪૬-૪૩૨). બચ્ચાં માટેના ‘વપુમંધાવલગ્નુદ્ધિવિવર્ધનાઃ’ એવા યોગો કહેલા છે તેમાં એક યોગમાં ‘હેમચૂર્ણાનિ કૈટર્યઃ શ્વેતાદૂર્વા ધૃતં મધુ’-છે અર્થાત્ સફેદ હૂર્વા બલબુદ્ધિવર્ધક છે. શુક્રમેહવાળાને ‘દૂર્વાશૈવલપ્લવહટકરંજકસેરુકપાય’ પાવાનો કહેલો છે. આથી હૂર્વા મૂત્રલ છે એ સિદ્ધ થાય છે. આંખ લાલ થઈ હોય તો ગૈરિક, સારિવા અને હૂર્વા, યવ અને ધૃત વિગેરેનો પ્રલેપ હિતાવહ છે એમ જણાવેલું છે (ઉ. ૧૭-૮૭). મૂત્રાઘાતમાં સુશ્રુતે સહસ્રવીર્યા યોગેલી છે (ઉ. ૫૮-૫૯). ત્રિણિતોપાસનીય અધ્યાયમાં “....શતવીર્યાં સહસ્રવીર્યાં શિરસા ધારયેત્”-આમ કહેલું છે. કેટલાક સહસ્રવીર્યાને શ્વેતહૂર્વા અને અને શતવીર્યાને શતાવરી કે સફેદધ્રો ગણાવે છે. શું ધ્રોમાં જંતુજન ગુણો હશે ?

‘ અતઃ કુદ્ધર્વં ગર્મસ્થાપનાનિ વ્યાખ્યાસ્યામઃ ’ એમ કહીને એ લીસ્ટમાં શતવીર્યા અને સહસ્રવીર્યા પણ ગણાવે છે; અને આ ઔષધિઓને શિર ઉપર અથવા હાથ ઉપર બાંધવાની બલામણુ કરે છે (શા. ૮-૩૮). કુમાર માટે રાખેલી ધાત્રીને પણ શતવીર્યા અને સહસ્રવીર્યા ધારણ કરવાનો આદેશ કરેલો છે. (શા. ૮-૧૧૮). રાજ્યક્ષમાના ઉત્સાહન ચૂર્ણમાં શતવીર્યા યોજેલી છે.

(ચિ. ૮-૧૭૧.)

ફૂવાંને ગોલોમી કહેવાનું શું પ્રયોજન હશે ?

કેઠે રતવા હોવાને લીધે કે બીજા કેઈ કારણને લઈને સ્ત્રીઓને બચ્ચાં જીવતાં નથી તો તેવા કેસોમાં ગર્ભપાલ રસ સાથે ફૂવાંનો રસ તોલો ૧ હમેશાં પીવડાવવાથી ઘણો જ સારો ફાયદો થાય છે. ગર્ભોશયનો કોઈપણ રોગ દૂર કરીને તે પ્રભવનું સ્થાપન કરશે એ નિઃસંસય છે. x મારા ગુરૂવર્ય યુ. શ્રી અમૃત-લાલભાઈએ એક વહોરીને ફૂવાંનો રસ પીવાડીને છોકરાં જીવાડી આપ્યાં છે.

Actions & Uses—Demulcent, astringent, and acid; used in checking vomiting. As a diuretic it is given in dysuria and as an astringent in epistaxis and to stop bleeding from wounds. It is used as a substitute for triticum repens.

(R. N. Khory II p. 640)

નવ્યમત—ઘામાં લોહી નીકળતું હોય તો ધરોની લુગદી બાંધવાથી બંધ પડી જાય છે. (યુ. સી. દત્ત). આમાતિસાર અને લોહીવાના રોગોમાં બીજી દવાઓ સાથે ધરો કોંકણ તરફ વપરાય છે. (ડીમક).

આંગળીઓનો વચલો ભાગ કહોવાઈ જાય છે એમાં આ છોડની બનાવટનો સંતાલ લોકો ઉપયોગ કરે છે. (કેમ્પબેલ). તાજો રસ ગ્રાહી છે; તાજા ઘામાં તે ઉપયોગી છે. રસ મૂત્રલ હોવાથી શોથ, ઉદરમાં વપરાય છે; ગ્રાહી હોવાથી અતિસાર અને મરડામાં વપરાય છે. (થોર્નટન). શરદીથી આંખો દુખવા આવી હોય તેમાં તાજો રસ ઉપયોગી છે. પેસાળ વાટે લોહી પડતું હોય તેમાં તે ઘણું ઉપયોગી છે. (ડૉ. હાઉસ્ટન).

ફરો જવરદન છે અને ખસ ઉપર પણ ચોપડાય છે. (ડૉ મેકકોનેઈ). મહેસુર તરફ મૂલીયાંનો કવાથ સેકંડરી સીડ્રીલીસમાં વપરાય છે. (ડૉ. નૉથ). ફૂવાંનો શીતકષાય દુઝતા હરસનું લોહી અટકાવે છે. હું ઘણું કરી દુધ સાથે તે પીવાડું છું. (ડૉ. આર. એલ. દત્ત).

x કોઈ કેઈ સ્થળે ફૂવાંના સપાંક્ષી, મીનાક્ષી પર્યાયો પણ જોવામાં આવે છે. ફૂવાંનો ગર્ભસ્થાપન ગુણ વેદકાળથી જાણીતો છે.

મૂળીયાંનું ચૂર્ણ હહી સાથે જુના પરમીયામાં ૨ પ્રવાહી હામની માત્રામાં અપાય છે. (ડૉ. મેક કલોધી.)

ઇન્ડીયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ-પા. ૧૩૭૭.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૭૦૬; રૂ. નિ. પા. ૩૬૭; Watt II p. 678; Indi. Medi. Plants p. 1376.

૪૦૯ કોદરો.

N. O. Gramineæ.

નામો—કોદ્રવઃ, કોરદ્રવઃ, ઉદાલકઃ, વનકોદ્રવઃ (સંસ્કૃત); કોદરા (ગુજરાતી); Paspalum scrobiculatum—પંસુપેલમ્ સ્ક્રોબીક્યુટેલીયમ્ (લેટીન).

ગુણા:— કોદ્રવો વાતલો ગ્રાહી હિમઃ પિત્તકફાપહઃ ।
ઉદાલસ્તુ મધેદુષ્ણો ગ્રાહી વાતકફોમૃશમ્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

કોદ્રવો મધુરસ્તિક્તો વ્રણીનાં પથ્યકારકઃ ।
કફપિત્તહરો રૂક્ષો મોહકૃદ્વાતલો ગુરુઃ ॥

॥ રા. નિ. ॥

કોદ્રવો વદ્ધવિષ્મૂત્રો વાતલો લેખનો લઘુઃ ।
વિષપિત્તકફામધ્નો કષાયો રક્તપિત્તજિત્ ॥
સ્પર્શશીતઃ પરં ગ્રાહી મધુરો રૂક્ષશીતલઃ ।
ઉદાલકસ્તુ વીર્યોષ્ણો લેખનો વાતલો લઘુઃ ॥
રૂક્ષઃ સ્વાદુઃ કષાયશ્ચ શ્લેષ્મનિદ્વદ્ધમૂત્રવિદ્ ॥

॥ શોદહઃ ॥

સુશ્રુત— ૧ દારુણકે-શાલને કોદ્રવતૃણસારતોયમ્ ॥ ચિ. ૨૦-૨૧

વાર્ણન—કોદરા એ ક્ષુદ્ર ધાન્ય ગણાય છે. ખંટી, આવટો, કોદરા-એ બધાનું ગુજરાતમાં પ્રાપેતર કરવામાં આવે છે. ગરીબ લોકો ખંટી અને કોદરા લેગા કરીને ગુજરાતમાં-ખાસ કરીને પંચમહાલમાં ખાય છે. કોદરા જો મીઠા હોય તો તેનું ઝેર થકે છે અને માણસ તેમજ પશુ તે ખાધાથી મરણ પામે છે.

વૈદ્યકમાં કોદરાનો ઉપયોગ

સુશ્રુત— ૧ ખોડામાં-માથામાં ખોડો થયો હોય તો કોદરાના છોડને ખાળીને તેની રાખમાંથી ક્ષાર કાઢી લેવો. તે ક્ષારનું પાણી માથામાં નાખવાથી ખોડો મટે છે. ચિ. ૨૦-૨૬.

વક્તવ્ય—સુશ્રુતમાં કોદરાના ગુણ નીચે પ્રમાણે છે:—

રુષ્ણાઃ કષાયમધુરા રુક્ષાઃ કટુવિપાકિનઃ ।

શ્લેષ્મઘ્નાઃ વદ્ધનિષ્પન્દાઃ વાતાપ્તિપ્રકોપણાઃ ॥

કષાયમધુરસ્તેષાં શીતઃ પિત્તાપહઃ સ્મૃતઃ ।

કોદ્રધશ્ચ સર્નાવારઃ શ્યામાકશ્ચ સશાન્તનુઃ ॥

સૂ. ૪૬-૨૨, ૨૩

સુશ્રુતે કુધાન્ય વર્ગમાં ગણાવ્યું છે. વિરૂક્ષણ અને છેદનીય દ્રવ્યોમાં સુશ્રુતે તેને ગણાવેલું છે (સૂ. ૧૫-૩૮). સર્વ પ્રાણીને હિત એવા ખોરાકમાં કોદ્રવ ગણાવેલું છે (સૂ. ૨૦-૫). ઉરસ્તંભમાં કોદરાને ખોરાક તરિકે ગણાવ્યું છે (ચિ. ૫-૩૭). ચરકમાં પણ કુધાન્યવર્ગમાં તેનો ઉલ્લેખ છે. ઉદરની શસ્ત્રક્રિયા પછી ‘ અતઃપરં....મોજયેત્ । શ્યામાકં કોરદ્યં વા ક્ષોરેણ લઘુ મોજનમ્ ’ એમ જણાવેલું છે. “ વ્રણીનાં પથ્યકારકઃ ”—એ આ જોતાં સાથેક છે. ઉદાલકઃ આરણ્ય-કોદ્રવઃ (ઉલ્લેખ) અર્થાત્ ઉદાલક એટલે જંગલી કોદરા. મીણા કોદરાનું ઝેર ચઢ્યું હોય તો ભુરા કોળાનો રસ મધ નાખીને પીવાનું ચક્રહત્તે લખેલું છે. (જુઓ ‘ કુખાંડ ’).

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૬૬૫; રૂ. નિ. પા. ૬૭૬; Watt VI part I p. 111.

૪૧૦ વાંસ.

N. O. Gramineæ.

નામો—વંશઃ, વેણુઃ કીચકઃ, શતપર્વા, યવફલઃ, ત્વક્તારઃ (સંસ્કૃત); વાંસ (ગુજરાતી); વાંસ, વેળૂ (મરાઠી); વાંસ, લકડી વાંસ (હિંદી); વાંસ (બંગાલી); Bamboo cane—બેમ્બુ કેન (અંગ્રેજી); Dendrocalamus strictus—ડેન્ડ્રોકેલેમસ સ્ટ્રીક્ટસ (લેટીન).

ગુણાઃ— વંશસ્ત્વમ્લઃ કષાયશ્ચ કટુતિત્તશ્ચ શીતલઃ ।

મૂત્રકુચ્છપ્રમેહાર્શઃ પિત્તદાહાત્તનાશનઃ ॥

વંશો વ્રણાત્તસંહારો મેદનઃ સકષાયકઃ ।

વંશશ્ચ શૂલકફલકૃત્ વિષ્ટમ્બિ શ્લેષ્મવાતલઃ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

वंशौ त्वम्लौ कषायौ च किञ्चित्तौ च शीतलौ ।
 मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःपित्तादाहास्त्रनाशनौ ॥
 विशेषो रन्ध्रवंशस्तु दीपनोऽजीर्णनाशनः ।
 रुचिकृत् पाचनो हृद्यः शूलघ्नो गुल्मनाशनः ॥
 करीरं कटुतिक्ताल्पं कषायं लघु शीतलम् ।
 पित्तास्रदाहकृच्छ्रघ्नं रुचिकृत् पर्वनिर्गुणम् ॥

॥ रा. नि. ॥

वंशः सरः हिमः स्वादुः कषायो बस्तिशोधनः ।
 छेदनः कफपित्तघ्नः कुष्ठास्त्रव्रणदोषजित् ॥
 तत्‘करीरः’ कटुः पाके रसे रूक्षो गुरुः सरः ।
 कषायः कफकृत् स्वादुः विदाही वातपित्तलः ॥
 तद्यवास्तु सरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः ।
 वातपित्तकरा उष्णा बद्धमूत्राः कफापहाः ॥

॥ भा. प्र ॥

‘त्वचिसारशिफा’ ज्ञेया मूत्रकृच्छ्रनिवारिणी ॥

॥ कश्चित् ॥

वंशरोचनगुणाः—कषाया मधुरा तिक्ता कासघ्नी वंशलोचना ।
 मूत्रकृच्छ्रक्षयश्वासहिता बल्या च वृंहणी ॥

॥ ध. नि ॥

स्याद्वंशरोचना रूक्षा कषाया मधुरा हिमा ।
 रक्तशुद्धिकरी तापपित्तोद्वेकहरा शुभा ॥

॥ रा. नि. ॥

वंशना वृंहणा बल्या वृष्या स्वाद्री च शीतला ।
 रूक्षकषायपित्तघ्नी दुष्टशोणितशोधिनी ॥
 तृष्णाकासज्वरश्वासक्षयपित्तास्रकामलाः ।
 हरेत्कुष्ठं व्रणं पाण्डुं दाहनुत् वातकृच्छ्रजित् ॥

॥ भा. प्र. ॥

चरक—

१ अर्शःसु—....वेणूनां....।....पत्राण्युत्काश्य शूलार्त्तं स्वभ्यक्तमव-
 गाहयेत् ॥ चि. अ. ९-४६

ભાવમિશ્ર— ૨ શ્વવિષે—....શિષા પેયા ક્ષીરેણ પરિપેષિતા । અંકોટવંશજા વાપિ
શ્વવિષ્ણી પ્રયત્નતઃ ॥

સુશ્રુત— ૩ રક્તાભિષ્યન્દે—વંશસ્ય મૂલેન રસક્રિયાં વા વર્તીકૃતાં તામ્રકપાલ-
પક્કામ્ ॥ ડ. ૧૨-૪૯

વૈદ્યકમાં વાંસનો ઉપયોગ

ચરક— ૧ હરસમાં—વાંસના પાનના કવાથમાં હરસવાળાને અવગાહન
કરાવવું. ચિ. ૬-૪૫.

ભાવપ્રકાશ—૨ કુતરાના ઝેરમાં—વાંસની જડ દુધમાં વાટીને પીવાથી કુતરાનું
ઝેર ઉતરી જાય છે.

સુશ્રુત— ૩ આંખ દુખવા આવી હોય તો—લાલ લાલ થઇ ગઇ હોય
તો—વાંસના મૂળની રસક્રિયા મધમાં ઘસીને આંખમાં આંજવી.

ઉ. ૧૨-૪૯.

વક્તવ્ય—ચરકની દશેમાનિમાં વાંસનો ઉલ્લેખ નથી. વેણુયવ (વાંસનાં
પુલ-ખીજ) માટે ચરક નીચે પ્રમાણે લખે છે—

રૂક્ષઃ કષાયાનુરસો મધુરઃ કફપિત્તહા ।

મેદઃક્રિમિવિષ્ણનશ્ચ બલ્યો વેણુયવો મતઃ ॥

સૂ. ૨૭-૬૧

વેણુકરીર માટે સુશ્રુત આમ લખે છે—

વેળોઃ કરીરાઃ કફલા મધુરા રસપાકતઃ ।

વિદાહિનો વાતકરાઃ સકષાયા વિરૂક્ષણાઃ ॥

સ. ૪૬-૨૧૨

આથી સહેજ ઉપર સુશ્રુતમાં—વંશકરીરપ્રમૃત્તીનાં કફહરાણિ સૃષ્ટમૂત્રપુરીષાણિ (સૂ.
૪૬-૨૬૦) આમ કહેલું છે.

સુશ્રુતે કુધાન્યવર્ગમાં વેણુયવ ગણાવ્યા છે સર્વ પ્રાણીને યોગ્ય એવા
આહારવર્ગની ગણતરીમાં પણ વેણુયવ ગણાવ્યા છે. મહાકુષ્ઠમાં જવનો જેવો પ્રયોગ
જતાવ્યો છે તેવી જ રીતે ‘વેણુયવ’નો પ્રયોગ જતાવેલો છે. (બુઓ. ચિ. ૧૦-૫).
સુશ્રુતે આંખનાં બે અંજન વાંસના વાસણમાં (વંશમાજને) ભરવાનાં કહેલાં છે
(ઉ. ૧૯-૬-૨૦). અંજનમાં વાંસનાં પાન વપરાયલાં જણાય છે (ઉ. ૧૨-
૩૫). અર્ધાવલેહકમાં (આધાશીશીમાં) વંશમૂલકર્પૂરઃ અવપીઙ્ગ્મ પ્રયોજયેત્ આવે.

પ્રયોગ છે. નવાઈ જેવી વાત તો એ છે કે સુશ્રુતમાં વાંસકપુર (વંશલોચના) શબ્દ જ નથી. ‘તુગાક્ષીરી’ તો છે, પણ ખાંસીમાં વપરાયલું કયાંયે જોવામાં નથી આવતું (ઉ. ૫૨-૧૬ અને ૨૧ શ્લોકોમાં તુગાક્ષીરી અને વેણુનો ઉલ્લેખ છે એટલું જ). ખાંસીમાં ધુમાડો લેવાનો કહ્યો છે તેમાં વંશત્વકનો ઉલ્લેખ છે (ઉ. ૫૨-૨૧). વિષમાં વાંસનો ઉલ્લેખ એક જ જગોએ સુશ્રુતમાં જણાય છે (ક. ૫-૭૮).

ચરકમાં વિષના પ્રકરણમાં વંશત્વકના એ વખત ઉલ્લેખ છે. અંથિવિસર્પમાં “વંદાપત્રાણિ અગ્નિમંથં કુર્યાત્ પ્રત્યિપ્રલેપનમ્” (ચિ. ૧૧-૧૨૫) આવેો ઉલ્લેખ છે. સ્વેદના અધ્યાયમાં વાંસનાં પાન ચોળાયલાં જણાય છે (સ્. ૧૪). વાંસકપુર ખાંસીમાં વપરાયલું જણાતું નથી.

વાંસ વિષે લંબાણુ વિવેચન માટે જુઓ “વનસ્પતિશાસ્ત્ર” .

Actions and Uses—The leaves are emmenagogue. Tabashir is stimulant, tonic, cooling, and pectoral, and used in cough, consumption, asthma and fever. In combination with other astringent medicines it is given in chronic dysentery and internal hæmorrhage. The young shoots are used as a vegetable and made into pickles. A decoction of bamboo joints is said to increase the flow of lochia after delivery. The juice of leaves with aromatics is given in hæmatemesis. Older and dried stems of bamboo are used as splints in fracture.

R. N. Khory. II p. 639.

ભાવાર્થ—વાંસનાં પાન આર્તવ સાફ લાવનાર છે. વાંસકપુર ઉત્તેજક, બદ્ધ, શીત અને ઉરોગત શ્લેષ્મરોગમાં હિતકર છે. એ કફરોગ, ક્ષય, શ્વાસ, જ્વર વિગેરેમાં ઉપયોગી મનાયલું છે. બીજી ગ્રાહી દવાઓની સાથે તે જુના મરડામાં અને અંદરના રક્તસ્રાવમાં અપાય છે. કેામળ પાનનું અથાણું કરવામાં આવે છે. વાંસની ગાંઠોનો કવાથ પ્રસવાન્તસ્રાવ (પ્રસવ પછી સૂતિકાના ચોનિમાર્ગમાંથી જે પાણી જેવો સ્રાવ વહ્યા કરે છે તે) વધારનારો છે. રક્તવમનમાં સુગંધી દ્રવ્યો સાથે વંશપત્રસ્વરસ ઉપયોગી છે. જુના વાંસનાં ખપાટીયાં અસ્થિભગ્નમાં સ્પર્શીત્સ તરિકે ઉપયોગી છે.

ખેારી. ભા. ૨. પા. ૬૩૬.

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૭૧૦; રૂ. નિ. પા. ૩૬૫; Watt III p. 72; Indi. Medi. Plants p. 1384.

४११ शेरडी.

N. O. Gramineæ.

नाभो—इक्षुः (संस्कृत); शेरडी (शुजराती); ड'स (भराडी); ड'प, गन्ना (डि'दी); आडू (भ'गाली); Sugar cane—सुगर डेन (अ'त्रेण); Saccharum Officinarum—सॅकेरम् आशीसीनेरम् (डेटीन).

परिचयज्ञापिका संज्ञा—खड्गपत्रकः, सुरसः, बहुरसः, गुडकाष्ठः, तृणाधिपः, मृत्यु-
पुष्पकः, पर्वयोनिः ॥

गुणाः—

इक्षुःसरो गुरुः स्निग्धो बृंहणः कफमूत्रजित् ।

वृष्यः शीतः पवनजित् भुक्ते वातप्रकोपनः ॥

अतीव मधुरो मूले मध्ये मधुर एव च ।

अग्रे त्वचि च विज्ञेय इक्षूणां लवणो रसः ॥

इक्षुयुग्मं रसे स्वादु पित्तघ्नं वृष्यशीतलम् ।

वृष्यः शीतोष्णपित्तं शमयति मधुरो बृंहणः श्लेष्मकारी

स्निग्धो हृद्योऽथ बल्योऽप्यतिशमनपरो मूत्रशुद्धिं करोति ।

मेदोवृद्धिं विधत्ते शमयति च मलं तर्पणं चेन्द्रियाणाम् ॥

दन्तैर्निष्पीड्य साक्षादमृतमयरसं भक्षयेत् इक्षुदण्डम् ॥

भक्षयेत् इक्षुकं काले भोजनस्याप्रतो नरः ।

स्वभावान्मधुरो ह्येष भुक्ते वातप्रकोपनः ॥

॥ ध. नि. ॥

ग्रन्थान्तरे—गुरुः श्लेष्मप्रदो वातरक्तापित्तविनाशनः ।

शर्करासमवीर्यस्तु ' दन्तनिष्पीडितो रसः ' ॥

गुरु विंदाही विष्टम्भी यंत्रकस्तु प्रकीर्तितः ।

पक्वो गुरुरसः स्निग्धो सुतीक्ष्णः कफवातनुत् ॥

इक्षवः पञ्चधा प्रोक्ता नानावर्णगुणान्विताः ।

सितःपुण्ड्रः करङ्केक्षुः कृष्णो रक्तश्च ते क्रमात् ॥

....

अमुक्ते पित्तहाश्चैते भुक्ते वातप्रकोपनाः ।

भुक्तमध्ये गुरुतरा इतिक्षूणां गुणास्त्रयः ॥

॥ रा. नि. ॥

॥ अथ इक्षुविकाराणाम् गुणाः ॥

- १ फाणितगुणाः—इक्षो रसस्तु यः पक्वः किञ्चिद्गाढो बहुद्रवः ।
स एवेक्षुविकारेषु ज्ञातः फाणितसंज्ञया ॥
फाणितं गुर्वभिप्यन्दि बृंहणं कफशुक्रकृत् ।
वातपित्तश्रमान् हन्ति मूत्रवस्तिविशोधनम् ।
- २ मत्स्यण्डीगुणाः—इक्षुरसो यः संपक्वो घनः किञ्चित् द्रवान्वितः ।
मन्दं यत् स्यन्दते तस्मात् मत्स्यण्डीति निगद्यते ॥
मत्स्यण्डी भेदिनी बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा ।
मधुरा बृंहणी वृष्या रक्तदोषापहा स्मृता ॥
- ३ गुडगुणाः—इक्षोरसः यः संपक्वो जायते लोष्ट्रवद्दृढः ।
स गुडो गौडदेशे तु मत्स्यण्ड्येव गुडो मतः ॥
गुडो वृष्यो गुरुःस्निग्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः ।
नातिपित्तहरो मेदःकफक्रिमिबलप्रदः ॥

नवीनगुडगुणाः—गुडो नवः कफश्वासकासकृमिकरोऽशिकृत् ॥

पुराणस्य गुणाः—गुडो जीर्णो लघुःपृथ्योऽनभिप्यन्द्यभिपुष्टिकृत् ।
पित्तघ्नो मधुरो वृष्यो वातघ्नोऽसृक्प्रसादनः ॥
श्लेष्माणमाशु विनिहन्ति सदाद्रैकेण ।
पित्तं निहन्ति च तदेव हरीतकीभिः ।
शुंठ्या समं हरति वातमशेषमित्थम् ।
दोषत्रयक्षयकराय नमो गुडाय ॥

- ४ खण्डगुणाः—खण्डन्तु मधुरं वृष्यं चक्षुष्यं बृंहणं हिमम् ।
वातपित्तहरं स्निग्धं बल्यं वान्तिहरं परम् ॥
- ५ शर्करागुणाः—खण्डन्तु सिकतारूपं सुश्रेतं शर्करा सिता ।
सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्ताम्बुदाहहृत् ।
मूर्च्छार्च्छर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी ॥

॥ भा. प्र. ॥

चरक—

- १ मूत्रकरत्वे—इक्षुः मूत्रजननानाम् ॥ सू. २९
- २ रक्तपित्ते—मधूदकस्त्रेक्षुरसस्य चैव ।
पानाच्छमं गच्छति रक्तपित्तम् ॥ बि. अ. ४

૩ ઘ્રાણમાર્ગાત્ રક્તસૂતૌ-દ્રાક્ષારસમ્પેશુરસસ્ય નસ્યમ્ ॥

ચિ. ૪-૯૮ ॥

૪ ગ્રહણ્યામ્ સુશ્રુત-તદ્વત્ દ્રાક્ષેક્ષુલર્જૂરસ્વરસાન્ આસૂતાન્ પિબેત્ ॥

ચિ. અ. ૧૯-૧૪૯

સુશ્રુત—

૫ પાણ્ડુરોગે—ધાત્રીફલાનાં રસમિક્ષુજન્ઞ મન્યં પિબેત્ સૌદ્રયુતં
હિતાશી ॥ ઉ. ૪૪-૧૮

૬ ક્ષતોત્થે કાસે—ક્ષતોત્થે પિબેત્ ઘૃતચ્છેક્ષુરસે વિપક્વમ્ ॥ ઉ. ૧૨

૭ વિસર્પે—કુર્યાત્....સશર્કરૈઃ ફક્તુરસૈશ્ચ સેકાન્ ॥ ચિ. ૧૭-૯

વૈદ્યકમાં શેરડીનો ઉપયોગ.

ચરક—

૧ પેસાળ વધારવા માટે—શેરડીનો રસ પીવાથી પેસાળ વધારે આવે છે. પેસાળ વધારનારી જે વસ્તુઓ છે તેમાં શેરડી ઉત્તમ છે. સૂ. ૨૫.

૨ રક્તપિત્તમાં—શેરડીનો રસ પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે.

ચિ. ૪-૭૭

૩ નરકોરી કુટી હોય તો—શેરડીના રસનાં નાકમાં ટીપાં નાખવાં.

ચિ. ૪-૬૮

૪ સંઘ્રણીમાં—શેરડીનો રસ ૦૥ મધ્ય લેવો. અર્ધોઅર્ધ રસ ખાળી નાખવો. ખાકી રહેલા ૧૦ શેર રસમાં ૨૥ શેર મધ નાખી (ઠંડુ પડે એટલે) એક બરણીમાં ભરી લેવું અને મહોદું બરાબર સીડી લેવું. બરણી ધાન્યના ઠગલામાં રાખી મૂકવી. ૧ માસ પછી આ રસનો ઉપયોગ કરવો. સંઘ્રણી માટે સારો છે.

ચિ. ૧૬-૧૪૬

સુશ્રુત—

૫ પાંડુરોગમાં—શેરડીના રસનો મંથ પીવો અને હિત ખોરાક ખાવો.

ઉ. ૪૪-૧૮

૬ ઉરઃક્ષત અને ખાંસી હોય તો—શેરડીના રસમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી હમેશાં ખાવું.

ઉ. ૫૨

૭ રતવામાં—શેરડીનો રસ રહેજસાજ ગરમ કરીને, રતવાવાળા ભાગ ઉપર સેચન કરવો.

ચિ. ૧૭-૬

વક્તવ્ય—કંઠય, શ્રમહર અને શુક્રશોષન ક્ષેમાનિમાં ચરકે ફક્તુરો ઉલ્લેખ કરેલો છે. વમનોપગ તરિકે શેરડી ગણાવેલી છે. વાલ્મીકીયમાં ' ઇક્ષુમૂલ ' વપરાયેલાં છે (ચિ. ૨-૨૩). પિત્તશુલ્મસાં હરકે અને શેરડીના રસમાં પકાવેલું

ધી ગુલ્મમ્ તરિકે ગણાવેલું છે (ચિ. ૫-૧૧૮). ઉદરમાં પિવેચેશુરસં વાનુ જઠરાણં નિવૃત્તયે (ચિ. ૧૮-૧૬૨) અને છર્દિમાં જલં પિવેદ્વા દશુરસમ્ (ચિ. ૨૩-૨૬) એવા પ્રયોગ છે.

પાંડુમાં આરગ્વથં રસેનેશોઃ પિવેન્ના કામલાપદમ્ એ પ્રયોગ છે. મૂત્રજનન હોવાથી અશ્મરીમાં શ્વાદેન્ દક્ષું વિદારીં ત્રપુષાણિ ચૈવ (ચિ. ૨૬-૭૧) પ્રયોગ છે. સ્વરભેદમાં દ્રાક્ષાવિદારીશુરસાઃ સપૃતશૌદ્રશર્કરાઃ (ચિ. ૨૬-૨૮૩) એ પ્રયોગ છે.

સુશ્રુત જણાવે છે કે મધુરશ્વેશુરસો વાતં વર્ધયતિ, શીતવીર્યત્વાત્ (સ્. ૪૦-૫). પિત્તાભિધ્યન્દમાં ઇશુરસનો ઉપયોગ નસ્ય, પ્રતિભર્ષ, અવપીડન, સેચન વિગેરેમાં કરવા સૂચના છે (ઉ. ૧૦-૪, ૫). રક્તાભિધ્યન્દમાં વર્ણવેલું પાટલ્યાદિ અંજન શેરડીના રસમાં મર્દન કરવાનું કહેલું છે. બીજાં દ્રવ્યો સાથે મૂત્રાઘાતમાં એક જ વખત શેરડી ગણાવેલી છે (ઉ. ૫૮-૪૭).

પ્રાચીન નિઘંટુઓમાં શેરડીની ઘણી જાતો ગણાવેલી છે પણ આ જમાનામાં તે ઉપયોગી નહિ હોવાથી અહીંમાં ગણાવી નથી. શેરડીમાંથી ગોળ અને ખાંડ શી રીતે બનાવે છે એ વર્ણન વાંચવું હોય તો સ્વ. કનૈયાલાલ દેકૃત 'Indigenous drugs of India' page 178. વાંચવું.

Actions and Uses—Preservative, demulcent, antiseptic, aperient, dietetic; sugar-cane increases the solubility of lime in water. It is used as a food and nutrient. to adipose tissue, hence sugar or sugar-forming food is needed in health; absence of it in dietry leads to rapid emaciation. It is also diuretic, cooling, demulcent and laxative. As a refrigerant drink, it is given in biliousness and jaundice. It is a good remedy in cough, hiccough, aphthae and hoarseness and locally in granulation of the eye-lids and cornea.

R. N. Khory. Part II p. 643.

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. Plants p. 1366.

૪૧૨ કુતરી ધાસ.

નામો—કુતરી (ગુજરાત. કાઠિયાવાડ); *Setaria Glenca*—સેટેરીયા ગ્લેન્કા (લેટીન).

વર્ણન—“ આ ધાસ ચોમાસે બીજાં ધાસ ભેળું ઉગે છે. તે ૧ થી ૨ ફીટ ઉંચું થાય છે. એની ડાંડી સીધી કે જમીન તરફ આડી ઢળતી હોય છે.

તે એકલડાંડી હોય છે અથવા તેમાંથી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે. ડાંડી લીસી, ચળકતી અને તેના ઉપર ઉભી હાંસો અને એક નીકવાળી હોય છે. તે જરા દબાયેલી હોય છે. પાન તળીયે ભુંગળીવાળાં હોય છે. ભુંગળીના મુખ ઉપર વાળની પીંછી હોય છે. પાન ભુંગળીના મુખ આગળ સાંકડાં અથવા પહોળાં હોય છે. પાનની બન્ને સપાટી લીસી અથવા સૂક્ષ્મ સફેદ વાળવાળી હોય છે. પાનની ઠેર ખરસટ હોય છે. પાન ૪ થી ૧૮ ઇંચ લાંબાં અને ૦ થી ૦.૧ ઇંચ પહોળાં હોય છે. તે ટેરવા તરફ સાંકડાં થતાં જાય છે. ડાંડી અથવા શાખાઓને છેડે અઢેક લોળીયું આવે છે; તે, અલખત, કાંગની લોળ કે બાજરીની ડુંડી જેવું દેખાય છે. તે ઘણું કરી ઉભું અને અઢકડ હોય છે. તે ૧ થી ૭ ઇંચ લાંબું થાય છે. તેમાં ઘણાં સૂક્ષ્મ ફુલ હોય છે. આ દરેક ફુલની નીચેથી અઢકડ ખરસટ સળીઓવાળા ઉપ-ઉપકોષ આવેલા હોય છે. આ સળીયો ઉપર પસરાતા અથવા ઉભા સૂક્ષ્મ કાંટા હોય છે જે વડે તે કપડાં વિગેરેને ચોટી જાય છે. દાણાપરનાં ફેાતરાં બહુધા લીસાં હોય છે. આ ઘાસને અંગ્રેજીમાં Pigeon or Bottle grass કહે છે. વનસ્પતિશાસ્ત્રના વિદ્વાનોએ આજ સુધી “કુતરી” નામના ઘાસની ૧૦ જાતો શોધી કાઢી છે. આની ત્રણ જાતો આખા હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. બીજી જાતો *Setaria intermedia* અને *S. verticillata* છે. આ ઘાસને ઠેર ખાતાં નથી.

વક્તવ્ય—૧૯૧૨ મે. ના ‘વૈદ્યકલ્પતરૂ’માં પહેલ વહેલું “સાપના ઝેરનો એક અકસીર ઇલાજ” એ મથાળા નીચેનું લખાણ ‘મુંબાઈ સમાચાર’ માંથી લેવામાં આવેલું છે. સાપના ઝેર ઉપરનો આવો સસ્તો અને સાદો ઉપાય વાંચીને ‘વૈદ્યકલ્પતરૂ’ના તે જ અંકમાં રા. રા. સુ. જયકૃષ્ણભાઈએ “કુતરી કે કુકડી-એ કઇ વનસ્પતિ ?” એ મથાળા નીચે જે વાંચકો આ જાતના ઘાસને ઓળખતા હોય તેઓને તે ઘાસનો નમુનો તેમના ઉપર મોકલી આપવાની વિનંતી કરી હતી. ઘણા ઉત્સાહી સજ્જનોએ નમુનાઓ જયકૃષ્ણભાઈને મોકલી આપ્યા હતા; જેને પરિણામે ૧૯૧૨ ના ઑગસ્ટના ‘વૈદ્યકલ્પતરૂ’ માં કુતરીનું લખાણથી ઓળખાણ જયકૃષ્ણભાઈએ આપેલું હતું. તેના ઉપયોગ વિષે એ જ લેખમાં તેઓ લખે છે:—“આ સ્વસ્થાનના ખેડુ અને કોળી વિગેરે મજૂર લોકો કુતરીની લોળ દાદર ઉપર ધસી તે ઉપર તેનાં પાનનો રસ ચોપડે છે. તે બળે છે, પણ દાદર મટી જાય છે.

એનો રસ વીંછીના ડંખ ઉપર પણ ચોળે છે અને કહેવત છે કે “વીંછીનું ઓસડ કુંચી.”

‘ધન્વન્તરિ’ ઑગસ્ટ-૧૯૧૨ના અંકમાં પાને ૩૨૨ મે “કાળા સાપના

ઝેરનો અકસીર ઇલાજ ” એ મથાળા નીચે લખાણ છે કે:—“ કુતરી નામનું ઘાસ કે જેનાં છોગલાં કપડાંને અડતાં જ ચોટી જાય છે અને ચોમાસામાં ભીંતડાં તથા જમીન ઉપર પુષ્કળ ઉગે છે, તે ઘાસને મૂળ સહિત લાવી, જીવજંતુની લાળ વિગેરે તેની ઉપર ન હોય તે તપાસી તેને પથ્થર ઉપર બહુ ખારીક લસોટવું. પછી તેનો રસ કપડેથી ગાળી લઈ શુદ્ધિ કે બેશુદ્ધિમાં પડેલા સાપના ઝેરવાળા હર્દિને તે રસ ગમે તે રીતે પાવો, શરીરે ચોળવો અને લસોટેલા કુચા ડાંખ ઉપર મૂકી રાખવા, જેથી અવશ્ય (આવરદા સખળ હોય તો) સાપનું ઝેર ઉતરી જ જાય છે. (રસ નવટાંક અગર પાશેર હોય તો પણ અડચણ નથી.) ”

આવી રીતનો ઉપયોગ લખેલો જાહેર થયો હતો. એ પછી તો “ વૈદ્ય-કલ્પતરુ ”માં ઘણા સજ્જનોએ પોતાના અનુભવો લખી મોકલ્યા હતા. એ બધા ઉપરથી સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે કુતરીનો રસ સાપના ઝેર ઉપર અકસીર ઇલાજ છે. પણ એનો રસ ખારે માસ મળી શકે નહિ અને રસ એકલો ચોમાસામાં ભેગો કરી લીધો હોય તે બગડયા સિવાય રહી શકે એમ નથી માટે સફળ ન જટાશંકરભાઈએ નીચે મુજબ સૂચના કરી હતી:—

“....જો રંકટીફાઇડ સ્પીરીટમાં તે રસ મેળવીને રાખવામાં આવે તો બગડયા વિના રહી શકે, એમ અમારું માનવું છે. અને એવી રીતે રાખેલા આ રસનો અર્કના રૂપમાં સર્વ રીતે ઉપયોગ કરી શકાય. ખીજો રસ્તો એ છે કે રસને પ્રથમ ધીમા તાપથી ઉકાળીને પાણીનો મોટો ભાગ ખાળી નાખવો. પછી શીરા જેવો માવો રહે તેને સૂકવીને તેનો ગોળો વાળી રાખી સૂકવો. જરૂર પડે ત્યારે આ ગોળામાંથી પાવલીથી અરધાભાર કાઢીને પાણી મેળવીને રસ બનાવી લેવો.”

“ ત્રીજો રસ્તો એ છે કે કુતરી કે કુતેલાના છોડને સૂકવીને ખાંડી એનો ભુકો શીશામાં ભરી રાખવો. જરૂર પડે ત્યારે તે ભુકો રૂ. ૧ થી ૨ ભાર થોડા પાણીમાં વાટીને કે ઉકાળીને તેનો ઉપયોગ કરવો.

“ ચોથો રસ્તો એ છે કે કુતરીના ઘાસનો પુળો ઘરમાં રાખી મૂકવો. જરૂર પડે ત્યારે તે ઘાસને ખાંડી લઈ, તેના ચૂર્ણને ઉકાળી લઈ તે પાણીનો ઉપયોગ કરવો....”

અફસોસ છે કે આવા અમૂલ્ય છોડનો અર્ક કાઢીને પ્રતિષ્ઠિત ફાર્મસીએ આ અમૂલ્ય સેવાનો લાભ નથી ઉઠાવ્યો. ગળો, ખીલી, કડાછાલ વિગેરેનાં પ્રવાહી ટીંકચર્સ બનાવનાર બેંગાલ ડેમીકલ ફાર્મસી જેવી પ્રતિષ્ઠિત ફાર્મસીને આની જાણ કરવામાં આવી હોત તો ડૉ. રાય જેવા વિદ્વાન્માન્ય રસાયણશાસ્ત્રીની

દેખરેખ નીચે આવા ઉપયોગી છોડનો અર્ક કાઢીને સમસ્ત દેશને પૂરે પાડી શકાત. હજી પણ વખત છે. પણ જો અર્ક કોઈ નહિ જ કાઢે તો ઉપર બતાવેલી રીતો પ્રમાણે કુતરી સંધરી રાખવી હિતાવહ છે. ૧૯૧૨ ડીસેમ્બરના 'વૈદ્યકદ્વપતરૂ'માં ત્રણચાર સજ્જનોએ કુતરી વાપરી જોઈને પોતાના સફળ અનુભવ નોંધાવેલા છે. આ નિઘંટુના વાંચકોએ નવરાશે 'વૈદ્યકદ્વપતરૂ'ના પાછલા અંકે જોઈ લેવા.

૧૯૧૨ ઑગસ્ટના 'વૈદ્યકદ્વપતરૂ'માં પણ સર્પ, વીંછી અને દાદર ઉપર આ કુતરીના જે જે અનુભવો આવેલા તે નોંધાયેલા છે. રા. રા. વિદ્યાનૃ વૈદ્યરાજ અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણી જેવાઓએ પણ દાદર ઉપર કુતરી કામ સાફ કરે છે એમ કબુલ્યું છે. એમ્પ્રેસમીદસ (નાગપુર)ના સ્ટોર કલાર્ક ગૌરીશંકર મૂળશંકર જોષીએ પણ સર્પદંશ ઉપર કુતરીના રસે જે અદ્ભુત કાર્ય કર્યું હતું તેની નોંધ લીધેલી છે.

આ બધા વાંચન ઉપરથી કુતરીના રસમાં કેટલો ગુણ છે તે વાંચકો જાણી શકશે. વીંછીના ડાંખ ઉપર, સાપના ઝેર ઉપર, અને દાદર ઉપર આ ઘાસનો ઉપયોગ પૂરવાર થઈ ચૂક્યો છે. આવી સાદી અને સસ્તી છતાંયે રામ-બાણ અને અમોઘ વનસ્પતિ આપણા પગ તળે છુંદાય પણ તેનો ઉપયોગ કોઈ ન જાણે એ કેટલી શરમની વાત ગણાય ?

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૬૯૮; Watt VI part II p. 549.

૪૧૩ કુશી, કાશી.

N. O. Gramineæ.

કુશનાં નામો—કુશ; દર્મ; યજ્ઞાક્ષ; યજ્ઞભૂષણ; મનિશાસ્ત્ર; સૂચ્યગ્ર; (સંસ્કૃત); દરભ, ડાભ (ગુજરાતી); હર્લ (મરાઠી); *Eragrostis cynosuroides*—ધરેઝાસ્ટીસ સાધનોસુરોઇડીસ (લેટીન).

કાશનાં નામો—કાશ; રશ્ત્રકાંડ; ચામરપુષ્પ; કાસેશ્ત્રુ; મુકાંડ; (સંસ્કૃત); કાસડો (ગુજરાતી); કાંસ (હિંદુસ્તાની); *Saccharum Spontaneum*—સંકેરમ્ સ્પોન્ટેનીયમ્ (લેટીન).

કુશસ્ય ગુણા:—દર્મ: સ્નિગ્ધરસ: સ્વાદુ: કપાય: કફપિત્તહા ।

વિસર્પદાહકુચ્છાશ્વતૃષ્ણાશ્લિવિકારનુન્ ॥

કુશમૂલં હિમં રુચ્યં મધુરં પિત્તનાશનમ્ ।

રક્તજ્વરતૃષાશ્વાસકામલાદોષનાશકૃત્ ॥

દર્ભૌ દ્વૌ ચ ગુણૈસ્તુલ્યૌ તથાપિ ચ સિતોઽધિકઃ ।

યદિ શ્વેતકુશાભાવઃ ત્વપરં યોજયેદ્ ભિષક્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

દર્ભદ્વયં ત્રિદોષઘ્નં મધુરં તુવરં હિમમ્ ।

મૂત્રકૃચ્છ્રાદમરીતૃષ્ણાવસ્તિરુક્પ્રદરાન્નજિત્ ॥

॥ ભા. પ્ર ॥

દર્ભયુગ્મં પવિત્રં સ્યાન્મૂત્રકૃચ્છ્રઘ્નશીતલમ્ ।

રક્તપિત્તપ્રશમનં કેવલં પિત્તનાશનમ્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

ચરક— ૧ વ્રણશોધનાર્થમ્—.....ન્યગ્રોવાદિઃ બલાં કુશઃ । કષાયાઃ
શોધના મતાઃ ॥ ચિ. ૧૩—૨

વૃન્દ— ૨ પ્રદરે—કુશમૂલં સમુદ્ભૂત્ય પેષયેત્તળ્ડુલામ્બુના ।
એતત્ પત્તિવા ત્ર્યહાન્નારી પ્રદરાત્ પરિમુચ્યતે ॥ અ. ૬૩-૮.

બંગસેન— ૩ અર્શસાં શોણિતસ્ત્રાવે—કુશમૂલં બલાયુક્તં પાનં તળ્ડુલધાનમ્ ।
રુણદ્ધિ મુદ્ગાન્નાત્રાવં પ્રદરં વાપિ સર્વજમ્ ॥

રાજમાર્તંડ— ૪ અસ્ટગદરે—મૂલાનિ તળ્ડુલજલેન સમં બલાયાઃ ।
પિષ્ટા કુશસ્ય ચ સમાનિ પિબેત્પ્રયત્નાત્ ॥

કાશસ્ય ગુણાઃ—૧ કપોતાદિમાંસમ્બોજનજેઽર્જીર્ણે—કપોતપારાવતનીલકંઠકપિ-
જ્જલાનાં પિશિતાનિ ભુક્ત્વા । કાશસ્ય મૂલં પરિપિચ્ય પીતમ્ । સુક્ષ્મ
મતેન્ના બહુશો હિ દૃષ્ટમ્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

દર્ભનું વર્ણન—દાહડો સર્વત્ર ઉગે છે. એનાં મૂલ જમીનમાં ઘણાં ઉડાં
ગયેલાં હોય છે. જે ખેતરમાં તે ઉગે છે તે ખેતરવાળાને તેની જડ કાઢતાં ઘણી
મહેનત અને ઘણો ખર્ચ કરવો પડે છે. એનાં પાન ગરુડ સખત ધારવાળાં હોય છે.
ઝાડીને રહેજ ખેંચવાથી હાથની આંગળી કપાઈ જાય છે. આ ઘાસ ઢોરોના
ખાવામાં નથી આવતું, છતાં પણ છપ્પનીયા દુધકાળ વખતે ઢોરોએ તે ખાધું હતું.
યજ્ઞમાં દર્ભ સિવાય કામ ચાલતું નથી.

કાસડાનું વર્ણન—આ ઘાસ નદીના વહેણાઓ ઉપર અને પાણીવાળી
જગાઓમાં ખૂબ થાય છે. આ છોડ પાંચથી પંદર ફીટ સુધી ઉંચા વધેલા જણાય

• છે. સફેદ ચમરીથી આ છોડ તુરત ઓપખાય છે. આ ચમરી ૧ થી ૨ ફીટ જેટલી લાંબી હોય છે. દેખાવ સારો હોય છે. આ ઘાસની ડાંડીમાંથી સુપડાં, ટટ્ટીઓ, પંખાઓ આદિ કેટલીક ચીજો બનાવવામાં આવે છે. શેરડીનીજ આ બત છે.

વૈદ્યકમાં કુશનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ ત્રણશોધન માટે-દર્ભનો કથાય ત્રણશોધન છે.

ચિ. ૧૩-૮૨.

વૃંદ— ૨ પ્રદરમાં-દર્ભના મૂળને ચોખાના ઘોવણમાં પીસવું. આ પીવાથી ત્રણ દિવસમાં સ્ત્રીનો પ્રદર મટે છે.

ખંગસેન— ૩ હરસમાં લોહી હોય તો-બલાનું અને દર્ભનું મૂળ ચોખાના ઘોવણ સાથે લેવાથી મસામાંથી પડતું લોહી તેમજ પ્રદર વિગેરે મટે છે.

રાજમાર્તંડ—૪ લોહીવામાં-દર્ભનાં મૂળ, ખપાટનાં મૂળની બરાબર લઈ ચોખાના ઘોવણમાં પ્રયત્નપૂર્વક પીવાં.

વૈદ્યકમાં કાસડાનો ઉપયોગ

ભાવપ્રકાશ—૧ હોલા, લાવ, કપિંજલ વિગેરે પક્ષીઓના માંસ લોબનથી થયેલા અજીર્ણ ઉપર-કાસડાનાં મૂળ પાણી સાથે પીવાં.

વક્તવ્ય—ચરક અને સુશ્રુત-બન્નેમાં કુશ, કાશ અને દર્ભ એક જ સાથે અનેક જગોએ ગણાવેલાં છે. એ ઉપરથી તે ત્રણેનું પ્રાર્થકય સ્પષ્ટ જણાય છે. આ છતાં પણ કુશ અને દર્ભ એ બન્ને માટે એક જ ગુણ અને એક બીજાની જગોએ નિર્ધટ્ટકારોએ તે ઉલ્લેખેલું છે. કલ્હણ ત્રણેની ઓળખાણ નીચે પ્રમાણે આપે છે:—કુશઃ દૂસ્વદર્મઃ । દૂસ્વો મૃદુઃ સૂચીપત્રઃ ॥ કાસઃ ચામરપુષ્પઃ ચામરપત્રઃ ॥ દર્ભઃ પૃથુલઃ સ્વરપત્રઃ લીર્યઃ ॥ એટલે કુશ એટલે દર્ભની બત. કાશ એટલે તો કાસડો; અને લાંબો બહુ જ તીક્ષ્ણ ધારવાળો ખરસટ છોડ એ કાસ-દર્ભ. રાજ-નિર્ધટ્ટકારે સિત્તદર્મનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. કાસડો પાણીવાળી જગોમાં ઉગવાથી નિર્ધટ્ટકારોએ તેનું એક નામ ‘ નાદેયઃ ’ પાડેલું છે. શરફઋતુમાં કાશને ફુલ આવે છે (જુઓ. સુશ્રુત સૂ. અ. ૬). કવિઓએ શરફઋતુને “ કાસાંશુકા ” નામ આપેલું છે. કાલિદાસે ‘ કુમારસંભવ ’માં પાર્વતીજનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે— નિશ્વત્તપર્જન્યજલામિર્ષેક । પ્રફુલ્લકાસા વસુધેવ રજે ॥ કાસની બીજી બતોનો ઉલ્લેખ વૈદ્યકગ્રંથોમાં જણાય છે, જેમકે-શરપત્રઃ, સ્નાગઢઃ ઇત્યાદિ. નિર્ધટ્ટમાં ખાગડનો ઉલ્લેખ જણાતો નથી. પ્રમેહોક્ત કુશાવલેહમાં ચક્રપાણિ લખે છે કે—“વીરણઞ્ચ નિ. ૭૬

કુશઃ કાશઃ કૃષ્ણેષુઃ લાગઢસ્તથા ”. શરપત્ર એ પણ દર્શનીજ ભત છે. દર્શ. પણ હાથમાં વાગે છે અને તેથી જ શકુંતલા હરણુના ‘કુશસૂચીવિદે મુલે’ ઇંદ્રી તેલ લગાવે છે.

ચરકે કુશને સ્તન્યજનન, અને મૂત્રવિરચન દર્શમાનિમાં; દર્શને પણ સ્તન્યજનન, મૂત્રવિરચન દર્શમાનિમાં અને વમનોપગ તરિકે ગણાવ્યો છે. સુશ્રુતે કુશ, કાશ અને દર્શ-ત્રણેને વીરતવાંદિ અને તૃણપચ્ચમૂલ ગણુમાં ગણાવેલાં છે. ચરકે કાશને સ્તન્યજનન અને મૂત્રવિરચનમાં ગણાવ્યું છે. કાસનો મધુર અને કષાય રકંધોમાં ઉલ્લેખ કરાયેલો છે. ક્ષીરજનન તરિકે ત્રણે મશહુર છે. બ્રાહ્મરસાયનના પાઠમાં કાશમૂલ છે (ચિ ૧. ૪૧). મૂત્રલ હોવાથી પૈત્તિક મૂત્રકૃચ્છમાં અશ્મરીમાં તેનો ઉલ્લેખ છે. સુશ્રુતે કુશ અને કાશનાં મૂલ અઘોભાગહર સંશોધનમાં ગણાવ્યાં છે (સૂ. ૩૬-૪). વાતજ્વરમાં પણ બલા અને શ્વદંષ્ટા સાથે દર્શનો ઉલ્લેખ છે (સુશ્રુત. ઉ. ૩૯-૧૬૮). યવાગૂના લીસ્ટમાં ચરકે વિરૂક્ષણી પેયામાં કુશ ચોળેલું છે.

અમરકેષમાં કાશનાં ‘ધક્ષિગંધા’ અને ‘પોટગલ’ એવાં નામો છે.

ઉલ્લેખ—કુશ માટે—વ. શા. પા. ૭૦૬; રૂ. નિ. પા. ૩૬૧; Watt III p. 253.

કાશ માટે—વ. શા. પા. ૬૯૬; રૂ. નિ. પા. ૩૬૦; Watt VI part II p. 11.

૪૧૪ વાળો.

N. O. Gramineæ.

નામો—ઉદીચ્ય, દ્વીવેર, ચાલક, જલ (સંસ્કૃત); વાળો, સુગંધીવાળો, ખસધાસ (શુજરાતી); બાલા, ખસખસ (મરાઠી); બાલા, બાલેકા ધાસ (હિંદી); બાલા, ગંધબાલા (બંગાલી); *Andropogon squarrosus*—એન્ડ્રોપોગન સ્કર્વરોસસ (લેટીન).

ગુણા:—

ચાલકં શીતલં તિક્તં પિત્તશ્લેષ્મવિસર્પજિત્ ।

કફાસૂક્ષ્ણ્ણકુષ્ઠાણિ જ્વરદાહૌ ચ નાશયેત્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

ચાલકં શીતલં તિક્તં પિત્તવાન્તિતૃપાપહમ્ ।

જ્વરકુષ્ઠાતિસારઘ્નં કેશ્યં શ્વિત્રવ્રણાપનુત્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

બાલકં શીતલં રુક્ષં લઘુ દીપનપાચનમ્ ।

હૃદ્યાસારુચિવિસર્પહૃદ્રોગમતિસારજિત્ ॥

॥ भा. प्र. ॥

હીબેરં છર્દિહૃદ્યાસતૃણાતિસારનાશનમ્ ॥

॥ रा. व. ॥

ચરક—

૧ રક્તપિત્તે-હીબેરમૂલાનિ.....એતે સમસ્તાઃ ગણશઃ પૃથગ્થા
રક્તં સપિત્તં જ્ઞમયન્તિ યોગાઃ ॥ ચિ. ૪

૨ અતિસારે-હીબેરશૃંગવેરામ્બ્યાં પક્કં વા પાયયેજ્જલમ્ ॥ ચિ. ૧૦

૩ વિસર્પે-પ્રપૌણ્ડરીકં હીબેરં....। પૃથગાલેપનં કુર્યાત્ દ્વંદ્વશઃ
સર્વશોઽપિ વા । પ્રદેહાઃ સર્વ એવૈતે દેયાઃ સ્વલ્પઘૃતાપ્લુતાઃ ॥
ચિ. અ-૧૧

૪ મંદાંત્યયસ્ય પિપાસાયામ્-તૃપ્યતે સલિલચ્ચાસ્મૈ દદ્યાત્ હીબેર-
સાધિતમ્ ॥ ચિ. ૧૨

૫ વમને-....સબાલકં તણ્ડુલધાવનેન ॥ ચિ. ૨૩

વાગ્બટ—

૬ શ્વિત્રે-....દગ્ધં હીબેરં વા તદાપ્લુતમ્ ॥ ચિ. ૨૦

વંગસેન—

૭ પિત્તજે અર્શસિ-બાલકં શૃઙ્ગબેરશ્ચ પાયયેત્ તણ્ડુલામ્બુના ।
મધુયુક્તં પ્રશમયેદર્શઃ પિત્તસમુદ્ભવમ્ ॥

૮ શિશોઃ અતિસારે-હીબેરશર્કરાક્ષીદ્રં પીતં તણ્ડુલવારિણા ।
શિશોઃ સર્વાતિસારઘ્નમ્ ॥

વૈદ્યમનોરમા— ૯ મસૂરિકાયામ્-ઉશીરં બહુશો લિમ્પેત્ નશ્યેત્ સ્વેદમસૂરિકા ॥

- વર્ણન—આ ઘાસ ૨ થી ૫ શીટ જેટલું ઉંચું થાય છે. એનાં થુમડાંનેા
• વિસ્તાર ઘણો મોટો હોય છે. આ ઘાસનાં મૂળ ઝીણાં વાળા જેવાં હોય છે
તેથી તેને વાળો કહે છે. એમાં સુગંધિ હોય છે. પાન લાંબાં અને સાંકડાં
થાય છે. એના કુલની ચમરી લાંબી, ગુચ્છાદાર, અને પાતળી શાખાઓવાળી
હોય છે. આ ઘાસ ઘણું કરીને નદીનાળાં અને પાણી ભરાઈ રહેતું હોય એવી
જગોમાં થાય છે. આજ વાળાના પંખા-પડદા-ટટ્ટીઓ બનાવવામાં આવે છે
જે ઉંડાળે ગરમી વખતે ઠીક લહેજત આવે છે. પાણીમાં વાળો (પોટલીમાં
ખાંધીને) નાખવાથી પીવાનું પાણી પણ સુગંધી થાય છે. ધુપેલ-તેલ ફરેકનાં
વસાણાંમાં સુગંધી અને ઠંડક માટે તે વપરાય છે.

વૈધકમાં વાળાનો ઉપયોગ

- ચરક— ૧ રક્તપિત્તમાં-વાળાનાં મૂળનો ક્વાથ-કંઠો પાડી-ચંદન અને સાકર નાખીને પીવો. ચિ. ૪.
- ૨ ઝાડામાં-સુંઠ અને વાળાથી પકાવેલું પાણી પીવું. ચિ. ૧૦.
- ૩ રતવામાં-વાળાના બારીક ચૂર્ણને પાણીમાં કે ગુલાબજળમાં વાટીને રતવા ઉપર ચોપડવું-રહેજ ધીનું ચોવણુ ફેવું. ચિ. ૧૧.
- ૪ મંદાત્મ્યની તૃષામાં-વાળાનું પાણી પાવું. ચિ. ૧૨.
- ૫ ઉક્લટીમાં-ચોખાના ઘોવણુ સાથે વાળાનું ચૂર્ણ આપવું. ચિ. ૨૩.
- વાગ્ભટ— ૬ સફેદ કુષ્ઠમાં-વાળાને બાળી નાખી તે રાખને વાળાના ક્વાથની ભાવના આપીને સફેદ કોઠ ઉપર ચોપડવું. ચિ. ૨૦.
- બ'ગસેન— ૭ પિત્તજન્ય હરસમાં-વાળો અને સુંઠનું ચૂર્ણ ચોખાના ઘોવણુમાં મધ નાખી પી જવાથી પિત્તજન્ય હરસ મટે છે.
- ૮ બચ્ચાંના ઝાડા, મરડા વિગેરેમાં-વાળાનું બારીક ચૂર્ણ, સાકર, મધ અને ચોખાના ઘોવણુમાં પીવાથી બચ્ચાંના ઝાડા વિગેરે મટે છે.

વૈદ્યમનોરમા-૯ શીતળામાં-વાળો ઘસી ઘસીને વારંવાર ચોપડવો.

વક્તવ્ય— ઉર્દાચ્યં નિર્વાપર્ણયદીપનયિચ્છર્ચતંસિરહરાણામ્ ॥ (સૂ. ૨૫-૩૩)

લામજ્જકોશીરે દાહત્વગ્દોપસ્વેદાપનયનપ્રલેપનાનામ્ (સૂ. ૨૬-૩૩)

આ પ્રમાણે ચરક ઉદીચ્ય અને લામજ્જકના ગુણ બતાવે છે.

ચરકમાં છદ્દિનિચ્છલ્લ, દાહપ્રશમન, અંગમદ્ પ્રશમન, વર્ણ, શુક્રશોધન, વિગેરે દશેમાનિમાં ઉશીરનો ઉલ્લેખ છે. ચરકે તિક્તરક્તમાં વાળો ગણાયેલો છે. વમનોપગ તરિકે તે યોજાયેલો છે (વિ. ૮-૧૫૭). સુશ્રુતે એલાદિ અને સારિવાદિ ગણોમાં ઉશીરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પિત્તસંશમનવર્ગમાં છે (સૂ. ૩૯-૮). અશ્મરીચિકિત્સામાં બીજાં દ્રવ્યો સાથે, વિદ્રધિચિકિત્સાના કર્બાદિઘૃતમાં, પેત્તિક ઉપદંશમાં લેપ તરિકે, વાળો યોજાયેલો છે. અંજનમાં વાળો ઠીક પડેલો છે. કફજન્ય અક્ષિરોગમાં, રક્તાભિષ્યન્દ અને પિત્તાભિષ્યન્દમાં અંજન તરિકે બીજાં દ્રવ્યો સાથે વાળો ઠીક યોજાયેલો છે. વાગ્ભટે કિષ્કિસમાં 'ચન્દનોશીરકલ્કેન લિમ્પેત્ ઉરુસ્તનોદરમ્' (શા ૧-૬૦) આવો ઉલ્લેખ કરેલો છે. રસાયનના અધ્યાયમાં પુનર્નવાના જેવો કદપ ઉશીરનો પણ છે એવું સૂચન કરેલું છે (ઉ. ૩૯-૧૫૬).

- આ સિવાય દીપન-પાચન તરિકે ઘણી દવાઓમાં વાળો વપરાયલો છે. જવરની, અતિસારની, સંઘ્રહણીની, હરસની દીપનીયપાચનીય યવાગ્રમાં વાળો પડેલો હોય છે જ.

Actions and Uses—General stimulant, anodyne, hypnotic, antispasmodic, vermifuge, and diaphoretic. It often stimulates sexual powers. As a sedative to reflex excitability, its action is opposed to that of brucine, thebaine, and strychnine. In full doses it stimulates the heart, raises the temperature, and produces exhilaration of spirits. If long continued, it leads to melancholia. In very large doses it is a powerful irritant of the brain and of the gastro-intestinal tract leading to nausea, vomiting, diarrhoea, frequent passage of urine containing lithates. The oil paralyses the brain and the spinal cord, lowers the blood-pressure and slows the pulse.

Valerian is used in epilepsy, hysteria, hemicrania, nervous cough, and hiccough. As a tonic it is given in fevers and low states of the system; also given in whooping cough, diabetes, dysmenorrhœa, convulsions, worms and flatulence in children etc.

R. N. Khory. II p. 346.

ભાવાર્થ—વાળો ઉત્તેજક, વેદનાહર, આશ્વેપનિવારક, ઘેન લાવનાર, કૃમિદા અને પત્તીના લાવનાર છે. વિષયવાસનાને તે ઉશ્કેરનાર છે. મોટી માત્રામાં હૃદયની ગતિની વૃદ્ધિ કરનાર, શારીરોપમાને અને સ્ફૂર્તિને વધારનાર છે. પણ જો લાંબા વખત સુધી આ પ્રમાણે સેવન કરવામાં આવે તો મનોવિકાર (Melancholia) ઉત્પન્ન કરે છે. બહુ મોટી માત્રામાં મગજની ઉત્તેજના વિગેરેને જન્માવીને વિવચિષા, વમન, અતિસાર, પુનઃ પુનઃ મૂત્રત્યાગની ઇચ્છા અને પેસાળ સાથે પથરી વિગેરે રોગો નીપજાવે છે. ઇત્યાદિ.

ખોરી. ભા. રં. પા. ૩૪૬.

નોંધ—સ્વ. કંતોભટ્ટે ડૉક્ટરને ‘કાળો વાળો’ કહ્યો છે. “વીરણસ્ય તુ મૂલં સ્યાદ્વશીરં અમયં તથા” — ‘વીરભણોના વાળા’ આ નામથી જે દ્રવ્ય ઓળખાય છે તે આજ હશે ? ચરક ઉશીર અને ઉદીચ્યને જુદાં માને છે એમ સમજાય છે. સ્વ. કંતોભટ્ટે ‘ઉશીર’ને ચંદનાદિવર્ગમાં અને ‘ઉદીચ્ય’ને શુક્રચાદિવર્ગમાં ગણાવ્યું છે (ધ. નિ. પ્રમાણે).

ઉદલેખ—વ. શા. પા. ૯૦૨; રૂ. નિ. પા. ૨૨; Watt I page 545; Indi. Medi. Plants p. 1369.

૪૨૫ રોહિષ ધાસ.

N. O. Gramineæ.

નામો—રોહિષ, ગંધતૃણ, કતૃણ, સૌગન્ધિક (સંસ્કૃત); રોસડો, રૂશ, રૂશધાસ, રોસંધાસ (શુભરાતી); રૂસાગવત (મરાઠી); રોહિસ (હિંદી); Andropogan Schoenanthus-એન્ડ્રોપોગન સ્ચીનેન્થસ (લેટીન).

ગુણા:— કંતૃણં શ્વાસકાસધ્નં હૃદ્વોગશ્મનં પરમ્ ।
વિસૂચ્યર્જીર્ણશૂલધ્નં કફપિત્તાશ્વનાશનમ્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

કતૃણં દશનામાદ્યં કટુતિત્તં કફાપહમ્ ।
શસ્ત્રશલ્યાદિદોષધ્નં બાલગ્રહવિનાશનમ્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

રોહિષં સુવરં તિત્તં કટુપાકં વ્યપોહતિ ।
હૃત્કણ્ઠવ્યાધિપિત્તાશ્વશૂલકાસકફજ્વરાન્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

વર્ણન—રોહિષધાસ ઘણું સુગંધી હોય છે. એને ઢોર ખાતાં નથી. તેમાંથી તેલ કાઢવામાં આવે છે જે સંધિવા, અને વાયુના રોગોમાં ઘણું સાફ કામ કરે છે. છોટાઉદેપુર તરફ આમાંથી રોહિસાનું તેલ કાઢવામાં આવે છે. ડૉ. વાટે તેમના સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાં આ તેલ વિષે લખાણ મારિતી આપેલી છે.

વક્તવ્ય—રોહિષ, દીર્ઘરોહિષ, મૂતૃણ, સુગંધમૂતૃણ વિગેરે ભેદો વેદકમાં જોવામાં આવે છે. સ્વ. કવિરાજ બિરભચરણ જણાવે છે કે સુગંધમૂતૃણ એ રોહિષ નથી.

Actions and Uses—Tonic, stimulant, diaphoretic and carminative; given in fever, in enlarged glands, dyspepsia, hysteria, and cough. A paste of the roots is used as an inunction to the body in fevers. R. N. Khory. II p. 636.

ભાવાર્થ—રોહિષધાસ બલકારક, ઉત્તેજક, સ્વેદલ, વાતફળ છે. તાવમાં, સુજેલી અંથિઓમાં, અતિસારમાં, હીસ્ટીરીયામાં અને કફમાં તે વપરાય છે. રોહિસાનાં મૂળનો તાવમાં શરીર ઉપર લેપ કરાય છે.

ખોરી. ભા. ૨. પા. ૬૩૬.

નવ્યમત—આખા છોડનો કવાથ જનરદન છે. ઠંડી સાથે આવતા તાવમાં મહેં એને વાપર્યું છે. (આસી. સર્જન. બોલીચંદ્ર સેન).

ધાસમાંથી સ્પીરીટ નીકળે છે જે જ્વરમાં અને અભુજ્માં ઉપયોગી છે.
(સ્ક્રુયુઅર્ટ).

ઉદ્ભવ—વ. શા. પા. ૭૦૨; રૂ. નિ. પા. ૩૬; Watt I p. 249;
Indi. Medi. Plants p. 1372.

૪૧૬ કાળો વાળો.

N. O. Gramineæ.

નામો—વીરળમૂલમ્, સેવ્યં, વીરમદ્રમ્, ઉશીરમ્ (સંસ્કૃત); વીરમણ્ણના વાળા,
કાળો વાળો (શુભરાતી); કાલા વાલા (હિંદી. મરાઠી); Andropogon
muricatus—એન્ડ્રોપોગન મ્યુરીકેટસ (લેટીન).

ગુણા:— ઉશીરમ્ શીતલં તિક્તં દાહશ્ચાન્તિહરશ્ચ તત્ ।
વાતધ્નં જ્વરતૂષ્પમેહનુદ્રક્તં હન્તિ યોગતઃ ॥
ઉશીરં સ્વેદદૌર્ગન્ધ્યપિત્તધ્નં સ્નિગ્ધતિક્તક્રમ્ ॥

॥ ધ. નિ ॥

ઉશીરં શીતલં તિક્તં દાહશ્ચમહરં પરમ્ ।
પિત્તજ્વરાત્તિશ્નમનં જલસૌગન્ધ્યદાયકમ્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

ઉશીરં પાચનં શાંતિં સ્તંભનં લઘુ તિક્તક્રમ્ ।
મધુરં જ્વરહૃત્ વાન્તિમદનુત્ કફપિત્તહૃત્ ॥
તૃષાસ્ત્રવિષવિસર્પદાહકૃચ્છ્રઘ્નપાપહમ્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

ઉશીરં સ્વેદદૌર્ગન્ધ્યદાહપિત્તાશ્ચરોગજિત્ ॥

॥ રાજવલ્લભઃ ॥

લામજ્જકોશીરે દાહત્વશ્લેષસ્વેદાપનયનપ્રલેપનાનામ્ ॥

ચરકઃ સુ. ૨૫.

ચરક—

૧ રક્તપિત્તે—ઉશીરકાલોચક । પૃથક્ પૃથક્ ચંદનતુલ્ય-
માગિકાઃ । સશર્કરાસ્તંબુલધાવનાપ્લુતા રક્તં સાપિત્તં શમયન્તિ
સઘઃ ॥ ચિ. ૪-૭૧

૨ હર્ષા—સોશીરધાન્યં ચળકોદકં વા ॥ ચિ. ૨૩

વૈદ્યમનૌરમા— ૩ સ્વેદે મસૂરિકાયામ્ ચ-ઉશીરં बहुशो लिप्पेन्नश्येत् स्वेद-
મસૂરિકા ॥ પૃ. ૨૩

વર્ણન—આ ઘાસ ૨ થી ૫ ફુટ ઉંચું થાય છે. એના શુભડાનો વિસ્તાર ઘણો મોટો હોય છે. મૂળીયાં સુગંધી હોય છે. પાન લાંબાં ને સાંકડાં હોય છે; તે ઉભાં અને વચ્ચેમાં નીકવાળાં થાય છે. એની કુલની ચમરી લાંબી, શુષ્કાદાર અને પાતળી શાખાઓવાળી હોય છે. આ ઘાસ ઘણું કરીને પાણી-વાળી જગોમાં જ થાય છે. આનાં મૂળ ઝીણા વાળા જેવાં થાય છે. આ સુગંધી વાળો ઘણી ખરી ખનાવટોમાં—તેલ ધીની—સુગંધી માટે પડે છે. આનું જ બીજું નામ ખસ છે. ખસની ટટ્ટીઓ ઉનાળામાં ખારીઓ આગળ ઠંડક અને સુગંધી માટે લટકાવવામાં આવે છે. ધુપેલ તેલના મસાલામાં પણ વાળો ખાસ પડે છે. ખસનું અત્તર વિલાસીઓને બહુ જ પ્રિય હોય છે. આ દેશમાં ઘણા પ્રાચીન સમયથી ઉશીરનો લેપ કરવામાં ઉપયોગ થતો આવ્યો છે.

વૈદ્યકમાં વાળાનો ઉપયોગ.

ચરક— ૧ રક્તપિત્તમાં—વાળો અને ચંદન સમભાગે ચોખાના ધોવ-
ણમાં અને સાકરમાં લેવાથી રક્તપિત્ત તુરત જ મટે છે.

ચિ. ૪-૭૧

૨ ઉલ્લટીમાં—વાળા અને ઘાણાનું પાણી પીવાડવું.

વૈદ્યમનૌરમા-૩ પરસેવો અને શીતળામાં—વાળાના ખારીક ચૂર્ણનો લેપ શરીર ઉપર કરવાથી પરસેવો અને શીતળા પણ મટે છે.

વક્તવ્ય—આ વાળાની જાતના જ બીજા સુગંધી ઘાસના છોડવાઓ ૮-૧૦ જાતના થાય છે. “વનૌષધિદર્પણ”માં (૧) લામજક, (૨) કત્તળમ્, રોહિષમ્, (૩) અન્યદ્રોહિષકમ્, (૪) કપટમ્ (કત્તળમેદ:); (૫) ગુણ્ઃ કત્તળમેદ: (૬) મૂત્તળ: (૭) મુગંધમૂત્તળ: ઇત્યાદિ નામે ગણાયેલાં છે.

છર્દિનિર્ગંધણ, દાહપ્રશમન, અંગમર્દપ્રશમન, વર્ણ અને શુક્રશોષન દશેમાનિમાં ચરકે ઉશીરનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. તે તિક્ત સ્કંધમાં છે; વમનો-પગ છે. ઘણા અધ્યાયોમાં તેનો ઉલ્લેખ કરાયેલો છે.

એલાદિ અને સારિવાદિ ગણમાં સુશ્રુતે વાળો ગણાયેલો છે. પિત્ત-સંશમન વર્ગમાં ઉશીર છે. ત્રણરોપણ માટે “મંજિષ્ઠોદરિ...યયાલામં સમાહૃત્ય તૈલમેધિઃ વિષાચયેત્.” છે. ઠંડક તરિકે પિત્તના ઉપચારોમાં, આંખના રોગોમાં, જ્વરમાં, રક્તપિત્તમાં છુટ્ટથી વપરાયેલો છે. વાગ્લટ પુનર્નવા જેવો ઉશીરનો રસાયનકલ્પ ઉલ્લેખે છે (ઉ. ૩૬-૧૫૬).

ડૉ. ક્રીતિકર અને મુ. જયકૃષ્ણભાઈ વાળાનું લેટીન નામ A. squarrosus લખે છે.

નવ્યમત—તાવ મટાડવાને માટે વાળાનો નાસ (બાફ) લેવામાં આવે છે જેથી જલદીથી ખૂબ પસીનો આવે છે. એતું અત્તર કાલેરામાં ઉલટી બંધ કરવાને બે મીનીમના માપમાં અપાય છે. (સરજન મેજર હોન્સ્ટન, ત્રિવેંદ્રમ). લોબાનની સાથે તેની સીગારેટ બનાવીને પીએ તો માથું દુખતું મટી જાય છે. આનો ઠંડો હિમ તૃપ્તિકર છે. (સરજન મેજર જૉન લે'કેસ્ટર, ચીતોડ). આ મૂળીયાનો કાંટ જવરફ તરિકે વપરાય છે. (સરજન મેજર રેટન, સાલમ).

('વનસ્પતિ ગુણદર્શ' માંથી)

ઉલ્લેખ--વ. ગુણદર્શ. પા. ૬૩૫; Indig. Drugs p. 28; રૂ. નિ. પા. ૨૧૮; Indi. Medi. Plants p. 1369; વ. શા. પા. ૭૦૩; Watt I.p.245.

નોંધ—પ. જયકૃષ્ણભાષણ લખે છે કે:—“ કાલ આ કાળાવાળાની જગોએ વિજ્ઞાપતથી આવતાં સુગંધિત મૂળ કે જેને એ લોકો સરપેન્ટરી રૂટ કહે છે તે મુંબૈની બજારમાં અને બીજે પણ કાળાવાળાને નામે વેચાય છે, અને ઉપયોગમાં પણ આવે છે. (Dymock. Mat. Med. page 712) ” ‘કચ્છની જડીબુટ્ટી’ પા. ૩૪.

તેઓશ્રી તેમજ નર્ન સાહેબ Pavonia odorata (N. O. Malvaceæ.) પેવોનીઆ ઑડોરેટા (શામલમલ્યાદિ વર્ગ) ના મૂળને ‘કાલાવાલા’ તરીકે ઓળખાવે છે. સ્વ. કીર્તિકર સાહેબ તેમના Indian Medicinal Plantsમાં P. odorataનું સંસ્કૃત નામ ‘વાલા, હીચેર’ આપે છે, અને હિંદી નામ ‘સુગંધવાલા’, મુંબઇનું નામ ‘કાલા વાલા’ અને ગુજરાતી નામ ‘કાળો વાળો’ આપે છે. “ The root of -A. squarrosus is fragrant and aromatic, and possesses cooling and aromatic properties; used in fever, inflammation and hæmorrhage from internal organs. ” U. C. Dutta.

Indi. Medi. Plants p. 179.

અર્થાત આ છોડ (Pavonia odorata) નાં મૂળ સુગંધિ છે અને કાળા વાળા તરીકે વપરાય છે એમ ઉદયચંદ્ર દત્ત પણ લખે છે. Indi Medi Plants માં Andropogon Squarrosus (તેના સીનોનીમસ તરીકે A. muricatus (Roxburgh) નામ આપે છે.) નું સંસ્કૃત નામ **ઉશ્વોર** રાખ્યું છે, અને એનાં દેશી નામો ખસ, વાલા, ખસખસ, પાની વિગેરે રાખેલાં છે. એટલે ખસનો વાળો એજ તેમના મત પ્રમાણે **ઉશ્વોર**.

અર્થાત કાળોવાળો એ સંદિગ્ધ વસ્તુ છે. બજારમાં કાળાવાળાને બદલે પરદેશથી આવતાં સરપેન્ટરી રૂટ્સ વેચાતાં મળે છે. પેવોનીઆ ઑડોરેટાને પણ ઘણા ‘કાળાવાળા’ તરીકે ઓળખે છે અને ખસના વાળાને પણ કેટલાક ‘કાળો વાળો’ ગણે છે. પેવોનીઆ ઑડોરેટા ખાટી હાથ (P. ceratocarpa) ને મળતો છોડ છે; કચ્છમાં થાય છે. (જુઓ. Indi. Medi. Plants p. 179; N. p. 29; કચ્છની જડીબુટ્ટી પા. ૩૪.)

४१७ ज्व.

N. O. Gramineæ

नामो—यव, कंचुकिद् (संस्कृत); ज्व (गुजराती); ज्वसात् (भराडी);
जौ (हिंदुस्तानी); यवधान्य (तेलुगु); ज्व (क्षरसी); Barley—भारली
(अंग्रेज); Hordeum vulgaræ—होडीयम् वङ्गेरी [ब्रिटीश].

गुणाः—

यवः कषायो मधुरो हिमश्च प्रमेहजित्तिक्तकफापहारकः ।

अशूकमंडस्तु यवो बलप्रदो वृष्यश्च नृणां बहुवीर्यपुष्टिदः ॥

॥ रा. नि. ।

यवः कषायो मधुरः शीतलो लेखनो मृदुः ।

व्रणेषु तिलवत्पथ्यो रूक्षो मेधाग्निवर्धनः ॥

कटुपाकोऽनभिष्यन्दि स्वयो बलकरो गुरुः ।

बहुवातमलो वर्णस्थैर्यकारी च पिच्छिलः ॥

कंठत्वगामयश्चेष्मपित्तमेदप्रणाशनः ।

पीनसश्वासकासोरुस्तंभलोहिततृट्प्रणुत् ॥

॥ भा. प्र ॥

यवः कषायो मधुरो हिमश्च कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।

व्रणेषु पथ्यः तिलवच्च नित्यम् प्रबद्धमूत्रो बहुवातवर्चाः ॥

स्थैर्याग्निमेधास्वरवर्णकृच्च सपिच्छिलः स्थूलविलेखनश्च ।

मेदोमरुतृड्ढरणोऽतिरूक्षः प्रसादनः शोणितपित्तयोश्च ॥

सुश्रुतः सू. ४६-४१, ४२

रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुः बहुवातशकृद्यवः ।

स्थैर्यकृत्सकषायस्तु बल्यः श्लेष्मविकारनुत् ॥

चरकः सू. २७-१८

यवाः पुरीषजननानाम् ॥

चरकः सू. २५

चरक—

१ व्रणे—यवचूर्णं समधुकं सतैलं सह सर्पिषा । दद्यादालेपनं कोष्णं
दाहशूलोपशान्तये ॥ चि-१३-७६२ विसर्पे—यवचूर्णं समधुकं सघृतं च प्रलेपनम् ॥पृथक् पृथक्
प्रदेहाः स्युः सर्वे वा सर्पिषा सह ॥ चि ११-७९

- સુશ્રુત— ૩ શ્વાસે—અર્કાક્રૂરૈર્ મૌવિતાનાં યવાનાં સાધ્વનેકશઃ । તર્પણં વા
પિબેદેષાં સક્ષૌદ્રં શ્વાસપીઢિતમ્ । ઉ ૫૧-૩૬
- ૪ તિમિરે—યવૌદનો વા તિમિરં વ્યપોહતિ ॥ ઉ ૧૭-૪૯
- ૫ પાણ્ડુરોગે—સેવેત..... । પાણ્ડ્વામયી શાલિયવાંશ્ચ નિત્યમ્ ॥
ઉ-૪૪-૩૭.

રાજમાર્તેન્દ્ર—૬ અગ્નિદગ્ધે—યવાન્ પ્રતપ્સે વિનિધાય તૈલે તિલોદ્ગ્રવે શ્લક્ષ્મણર્ષી
વિધાય । તલ્હિસમાગ્નિપ્રવિદગ્ધમઙ્ગં તત્તૈલલિપ્તં ચ રુજં જહાતિ ॥

- શોઢલ— ૭ શૂલચ્છર્દિજ્વરાવિદાહાદિરોગેષુ—
છર્દ્યૌં જ્વરે પિત્તભવેઽથ શૂલે ઘોરે વિદાહે તૃષિતેઽતિમાત્રમ્ ।
યવસ્ય પેયાં મધુના વિમિશ્રાં પિબેત્સુશાંતા મનુજઃ સુસ્વાર્થી ॥
- ૮ પ્રમેહે—યવાન્ સુકુટિતાન્ કૃત્વા ગોમૂત્રે પરિમાવયેત્ । ત્રિફલા-
રસસંશુષ્કાન્ સપ્તાહં ભાવયેત્પુનઃ । તેભ્યો યવેભ્યો સત્કુંશ્ચ કુલ્માણાન્
મોજ્યમેવ ચ । અપૂપાંશ્ચાપિ કુર્વીત પ્રમેહાણાં નિવૃત્તયે ॥

વૈદ્યક્રમાં જવનો ઉપયોગ

- ચરકમાં— ૧ ત્રાણુમાં—જવનું ચૂર્ણ, જેઠીમધનું ચૂર્ણ—બન્નેમાં ઘી અને તેલ
નાખી પાણીમાં ઘુટી રહેજસાજ ગરમ કરી લેપ મારવો.
દાહ, શૂલ વિગેરે મટે છે. ચિ. ૧૩
- ૨ રતવામાં—જવનું ચૂર્ણ, જેઠીમધના ચૂર્ણ અને ઘી સાથે
રતવા ઉપર ચોપડવું. ચિ. ૧૧-૭૯.

- સુશ્રુત— ૩ શ્વાસમાં—આકડાનાં કામળ પાનના રસની જવને અનેક
ભાવનાઓ આપવી. આ જવનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું
અથવા તે આ જવની રાખડી બનાવીને પીવી. શ્વાસમાં
બહુ રાહત મળે છે. ઉ. ૫૧-૩૬
- ૪ ઝાંખ પડતી હોય તો—જવનો ભાત ઘી અને દુધ
સાથે ખાવો.

ઉ. ૧૭-૪૬

- ૫ પાંડુમાં—કમોદના ચોખા, જવ, વિગેરે પાંડુરોગીએ હમેશાં
ખાવા. ઉ. ૪૪-૩૭.

રાજમાતીડ. ૬ અગ્નિથી દગાચો હોય અને ત્રણ પડચો હોય તો-
ખૂણ ગરમ થયેલા તલના તેલમાં જવ નાખવા. કાળા પડી
જાય એવા થાય એટલે તેને વાંટી નાખવા. આ કાળી મસી
(મેંશ) ફાંડેલા ભાગ ઉપર ચોપડવાથી અગ્નિદગ્ધ ત્રણ તફન
રૂઝાઈ જાય છે.

શોઢલ— ૭ પિત્તશૂલ, ઉલટી, તાવ, વિદાહ, વિગેરે રોગોમાં-
જવની રાખડી ઠંડી પાડીને મધ નાખીને પીવાથી ઉપરના
તમામ રોગો મટે છે.

૮ પ્રમેહમાં—સારી રીતે ડૂટીને છોતરાં કાઢી નાખીને તે જવને
ગોમૂત્રની અને ત્રિક્ષણની ભાવનાઓ ૭-૭ આપીને
સૂકવવા. આ જવનો સાથવો, ઘાણી, અને ખીજ ખાદ્ય પદાર્થો
ખનાવીને ખાવા; પુરીઓ, પુડા, રોટલા વિગેરે ખનાવીને
પણ ખવાય. પ્રમેહ મટી જાય છે.

વક્તવ્ય—ચરકે શ્રમહર, છર્દિનિશ્ચલ અને સ્વેદોપગ દશેમાનિમાં જવનો
ઉલ્લેખ કરેલો છે. કાસમાં અગરત્યહરીતકી, હરીતકી લેહ અને રાસ્નાઘૃતમાં
જવનું મોટું પ્રમાણ આવે છે. શ્વાસમાં ‘પિચ્છદૂમં યથેવાં ધૃતસંયુતૈઃ’ (ચિ. ૨૧-૭૫)
જવ અને ઘીનો ધૂપ લેવાનું કહેલું છે. ઉદરમાં યવાઘૃત છે. ક્ષતક્ષીણમાં
યવાનામં તૂર્ણમાદાય ક્ષોર્ગતિદ્ગં તૃણાનુત્તમ્ । જ્વરદાહે....વા પિચ્છે ॥ (ચિ. ૧૬-૧૬)
કહ્યું છે. રાજ્યક્ષમાના ‘પુષ્ટિવર્ણુણલપ્રદ ઉત્સાદન’માં ખીજાં ચૂર્ણ સાથે ત્રણ
ઘણા જવ છે. અત્યારે ઉત્સાદન માટે મળતાં તૈયાર ખાટલાં કરતાં આવા પ્રયોગો
ફાર્મસીવાળા સુધરેલી રીતિએ ખનાવે તો વધારે સારું નહિ? જવનો ધુમાડો
જંતુમ્મ હોય એમ જણાય છે, કારણકે બાળકોનાં કપડાંને ધુમાડી આપવા માટે
ખીજાં દ્રવ્યો સાથે જવ પણ ગણાવેલા છે. જવ સ્તન્યવર્ધક અને સ્તન્યશોષન
છે. તર્પણ અને અપતર્પણ બન્નેમાં સુશ્રુતે જવ ગણાવ્યા છે (સૂ. ૧૫-૩૮, ૩૯).

જવના છોડવાને બાળીને તેમાંથી જવખાર ખનાવવામાં આવે છે.
બજારમાં મળતો જવખાર કૃત્રિમ છે.

Medicinal Uses—A decoction of barley forms a demulcent
nutrient drink (barley water) which may be given *ad libitum*.
It may be improved by the addition of lemon flavouring and
sugar. Malt extract has become extremely popular as a nutritive
and demulcent and a valuable vehicle for other medicines,

especially cod-liver oil with which it forms a palatable combination.

Indig. Drugs p. 157.

उद्देश्य—इ. नि. पा. ११४; Indi. Medi Plants p. 1380.

४१८ कांग

N. O. Gramineæ.

नामो—कङ्गुः, प्रियंगुः (संस्कृत); कांग (गुजराती); कांग (मराठी);
कंगनी (हिंदी); Panicum miliaceum अथवा P. Italicum—पैनीकम्
मीलीयेसीयम् अथवा प. छटादीकम् (डेरीन).

परिचय—

स्त्रियां कंगुप्रियंगु द्वे कृष्णा रक्ता सिता तथा ।
पीता चतुर्विधा कंगुः तासां पीता वरा स्मृता ॥ १
पीततंडुलिका कंगुः प्रियंगुस्तुकुरी मता ।
सितकंगुस्तु मुसटी रक्तकंगुस्तु शोधिका ॥ २
चीनाकः काककंगुः स्यात् श्यामाकः तृणकंगुकः ।
कंगुः प्रियंगुः काकांगी पीताह्वा पीततंडुला ॥ ३
कंगुणी कंगुनी प्रोक्ता चीनाकः पीततंडुला ।
वातलः सुकुमारश्च स च नानाविधः स्मृतः ॥ ४

गुणाः—

प्रियंगुः मधुरो रुच्यः कषायः स्वादुशीतलः ।
वातकृत् पित्तदाहघ्नो रूक्षो भग्नास्थिवन्धकृत् ॥

॥ रा. नि ॥

कंगुस्तु भग्नसंधानवातकृत् बृंहणी गुरुः ।
रूक्षा श्लेष्महरातीव वाजिनां गुणकृद्भृशम् ॥

॥ भा. प्र. ॥

कंगुका बृंहणी गुर्वी भग्नसन्धानकृन्मता ॥

॥ राजवल्लभः ॥

कृष्णा रक्ताश्च पीताश्च श्वेताश्चैव प्रियंगवः ।

यथोत्तरं प्रधानाः स्यु रूक्षाः कफहराः स्मृताः ॥

॥ सुश्रुतः ॥

ઘાતુવૃદ્ધિકરાશ્ચૈવ ગર્ભપાતે હિતાવહાઃ ॥

॥ નિ. ર. ॥

ચક્રદત્ત— ૧ નાડીવ્રજે— માહિષદાધિકોદ્રવાન્નમિશ્રં હરતિ ચિરવિરુદ્ધઃ । મુક્તં
કઙ્કુનિકામૂલચૂર્ણમતિદારુણં નાડીમ્ ॥ (નાડીવ્રજાચિ૦)

૨ રક્તપિત્તે—શ્યામાકશ્ચ પ્રિયંગુશ્ચ ભોજનં રક્તપિત્તિનામ્ ॥

બંગસેન— ૩ અન્નદ્રવાશ્ચયન્નલે—પ્રિયંગુતણ્ડુલૈઃ સિદ્ધં પાયસં શાર્કરં હિતમ્ ॥
(ગૂલચિ૦)

વાર્ણન—કાંગને ખેતરોમાં વાવે છે. એ ઘાસની જાત છે. સુશ્રુતે તેને
' કુધાન્ય ' ની ગણતરીમાં ગણાવેલું છે. કુતરી ઘાસના જેવી તેમાં કુંડી નીકળે
છે; તેમાં ઝીણા પીળા ઢાણા થાય છે. તે ખાંડી તેમાંથી સફેદ ખીજ કાઢવામાં
આવે છે, જેને કાંગના કૂરીયા કહે છે. એને ચોખાની પેટે રાંધે છે. તે ખાધે
ઠંડી છે. કસુવાવડવાળી બાઇને ખવરાવવી સારી છે. થોડાને ખવરાવવાથી
શુષ્ક થાય છે.

વૈદ્યકમાં કાંગનો ઉપયોગ—

ચક્રદત્ત— ૧ નાડીવ્રજામાં—કાંગના મૂળનું ચૂર્ણ, લેંસનું ઢહીં અને કોદરા
સાથે ખાવાથી ઘણા લાંબા વખતથી થયેલી નાડી (sinus)
મટે છે. નાડીવ્રજાચિકિત્સા.

૨ રક્તપિત્તમાં—રક્તપિત્તવાળાને સામો, કાંગ વિગેરે હિતકર છે.

બંગસેન— ૩ અન્નદ્રવાશ્ચ ચૂલમાં—કાંગથી પકાવેલો દુધપાક, સાકર
નાખીને ખાવાથી અન્નદ્રવાશ્ચ ચૂલ મટે છે.

વ્રત્તકથ—પ્રિયંગુ શબ્દ બે અર્થમાં વપરાય છે—(૧) કાંગ અને (૨) ઘઉંલાં.
આ બન્ને દ્રવ્યો તદ્દન ભિન્ન ભિન્ન જાતનો છે, છતાંયે બન્નેને માટે પ્રિયંગુ
શબ્દ યોજાયેલો છે એટલે સંદિગ્ધતાનો પાર જ રહેતો નથી. આનો ખુલાસો
ઘઉંલાંના પ્રકરણમાં કરેલો છે તે જોવો.

કાંગની ચાર જાતો સુશ્રુતે ગણાવેલી છે. નિઘંટુકારોએ કાંગનું નામ
' પીત્તતણ્ડુલ ' આપેલું છે. કેલ્હણે પણ આનું ઓળખાણ નથી આપ્યું. ચીનાક
એ પણ કાંગની જ જાત છે. ચરકે આપેલા શાલિધાન્યના લીસ્ટમાં પણ
ચીનાકનો ઉલ્લેખ છે. વધુ માટે જુઓ ' પ્રિયંગુ '.

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૬૭૨.

४१८ धृति.

N. O. Gramineæ.

नाम्नो—गोधूमः (संस्कृत); धृति (गुजराती); गहु (मराठी); गेहु (हिंदी); गभ (अंगाली); गंडुम् (झारसी); गोधी (कश्मीर); Wheat-
न्दीट (अंग्रेजी); Trictum vulgaræ—ट्रीकटम् बल्गेरी (बेटीन).

गुणाः—

वृष्यः शीतो गुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्तहा ।

संधानो बृंहणो बल्यो गोधूमः स्थैर्यकृत् सरः ॥

॥ रा. नि. ॥

गोधूमः स्निग्धमधुरो वातघ्नः पित्तदाहकृत् ।

गुरुः श्लेष्मामदो बल्यो रुचिरो वीर्यवर्धनः ॥

स्निग्धोऽन्यो लघुगोधूमो गुरुर्वृष्यः कफापहः ।

आमदोषकरो बल्यो मधुरो वीर्यपृष्टिदः ॥

॥ ध. नि. ॥

सन्धानकृद्वातहरो गोधूमः स्वादुशीतलः ।

जीवनो बृंहणो वृष्यः स्निग्धः स्थैर्यकरो गुरुः ॥

‘ नान्दीमुखी ’ ‘ मधुली ’ च मधुरस्निग्धशीतले ॥

चरकः सू. २७.

गोधूम उक्तो मधुरो गुरुश्च बल्यः स्थिरः शुक्ररुचिप्रदश्च ।

स्निग्धोऽतिशीतोऽनिलपित्तहन्ता संधानकृत् श्लेष्महरः सरश्च ॥

सुश्रुतः सू. ४६.

भावमिश्र— १ कफशूले—मधुना जीर्णगोधूमं कफशूले प्रयोजयेत् ॥

२ हृदामये—तैलाज्यगुडविपकं चूर्णं गोधूमपार्थोत्थम् । पिबति पयो-
भुक् स भवति गतसकलहृदामयः पुरुषः ॥

शोढल— ३ वृद्धौ—अविक्षीरेण गोधूमकल्कः कुन्दुरकस्य च । प्रलेपनं सुखोष्णं
स्याद्वर्ध्मशूलहरं परम् ॥

चक्रदत्त— ४ अस्थिभग्ने—सघृतेन.....गोधूम.....। सन्धियुक्तेऽस्थिभग्ने च
पिबेत् क्षीरेण मानवः ॥

चरक— ५ वातरक्ते—वाते सरक्ते सघृतप्रदेहो गोधूमचूर्णं लग्नीपयश्च ॥

सू-३-२१.

- ૬ વ્રણપીડને—કલ્યાણશ્ચ મમૂરાશ્ચ ગોધૂમાઃ સહરેગવઃ ! કલ્કાકૃતાઃ
પ્રશસ્યન્તે નિઃસ્નેહાઃ વ્રણપીડને ॥ ચિ-૧૨-૧૦.

વૈદ્યકમાં ઘઉંનો ઉપયોગ

ભાવપ્રકાશ—૧ કફશૂલમાં-જુના ઘઉંનું ચૂર્ણ મધ સાથે યોજવું.

- ૨ હૃદયના રોગમાં-ઘઉં અને સાજડની છાલનું ચૂર્ણ સમાન ભાગે લઈ તેલ, ઘી અને ગોળમાં પકાવી લઈને ઉપયોગમાં લેવું. ખોરાકમાં ફક્ત દુધ પીવું. હૃદયમાંથી મુક્ત થઈ જવાય છે.

શોઠલ— ૩ વધરાવળ (વૃદ્ધિ)માં-ઘેટીના દુધમાં ઘઉંના લોટને ઘુટીને સ્કેજ ગરમ કરી લઈને લેપ કરવાથી વધરાવળની વેદના શાંત થાય છે.

ચક્રદત્ત— ૪ હાડ ભાંગ્યું હોય તો-ઘઉંનો શીરો-ખૂબ ઘી નાખીને કરેલો ખાવો. ઉપરથી દુધ પીવું.

ચરક— ૫ વાતરકમાં લેપ માટે-બકરીનું દુધ, ઘઉંનો લોટ, અને ઘી-આટલાનો લેપ કરવાથી વાતરક મટે છે.

સૂ. ૩-૨૧.

- ૬ પ્રણપીડનમાં-જરા પશુ સ્નેહ (તેલ ઘી વિગેરે) નાખ્યા વગર લાંગ, મસૂરની દાળ, ઘઉં વિગેરે પાણીમાં લસોટીને પ્રણ ઉપર લગાવવાથી પ્રણ ઉપર ઠીક દબાણ આવે છે.

વક્તવ્ય—ધાવણ સુધારવા માટે ઘઉં, જવ અને સરસવના ચૂર્ણને સ્તન ઉપર ચોપડવાનું ચરકે કહેલું છે (ચિ ૩૦-૨૫૪).

સુશ્રુતે પ્રણ ઉપર ઘઉં સારા છે એમ અનેક જગોએ કહ્યું છે. ઘણી જાતો ઘઉંની વર્ણવેલી છે. અત્યારે પણ ઘણી જાતના ઘઉં મળે છે.

નવ્યમત-ઘઉંનો સ્ટાર્ચ (મિ'દો) પોષક, સ્વાસ્થ્યને હિતકર (Restorative) અને સ્નિગ્ધ છે. અત્યંત રક્તસ્રાવ અને શ્વેતપ્રદરમાં સ્ત્રીઓ તેની પોટલી ઉઠાવે છે. દાઝવાથી ચામડી લાલચોળ થઈ ગઈ હોય તો તે ઉપર તે છાંટવામાં આવે છે. ઘઉંનો લોટ પોટીસ માટે કામ આવે છે. વનસ્પતિ ખોરાકમાં સ્ટાર્ચ રહેલો હોય છે. સ્ટાર્ચ (હાઇડ્રોકાર્બોન્સ) માણસને જરૂરનો છે. તે ગરમી આપનાર છે પણ અર્ણવયવોને અથવા અર્ણ થયેલી ધાતુઓ

(tissues)ને તે જીવન્ત કરનાર તો નથી જ. માણસોને હંમેશાં ૧૪ ઔંસ જેટલો હાઇડ્રોકાર્બન (સ્ટાર્ચ) જરૂરી છે. પ્રોટીડ પદાર્થો કરતાં વનસ્પતિ પદાર્થોમાં આ સ્ટાર્ચ, સાકર વિગેરે તત્વો ૪-૫ ઘણાં હોય છે. ઘઉંમાં સ્ટાર્ચનું પ્રમાણ હોય છે. અધિક માત્રામાં આ સ્ટાર્ચનું સેવન કરવાથી મેટાવૃદ્ધિ, ઉદરાધ્માન, વિઘ્નધાતુ અને મૂત્રશકંસ જન્મે છે. It delays tissue metamorphosis and increases the production of adipose tissue. હોજરી અને આંતરડાંના રોગો જેવા કે અતિસાર, સંગ્રહણી વિગેરે, યકૃત્પ્રતીક્રિયા રોગો, બ્રાઇડ્સ ડીઝીઝ, મહાત્મ્ય, વાતરક્ત, આમવાત વિગેરેમાં આ સ્ટાર્ચ અપાય છે. (આ યોગ્ય નથી. મે'હો આવા રોગોમાં ઉલટું નુકસાન કરે છે. બાપાલાલ). તાવ વિગેરેમાં જીંદગી ટકાવનાર તરિકે ઘઉં ઉપયોગી છે.

આર. એન. ખેરી. ભા. ૨. પા. ૬૪૬.

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૬૫૫; Indig. Drugs p. 323.

૪૨૦ ચોખા.

N. O. Gramineæ.

નામો—શાલિ, તણ્ડુલ (સંસ્કૃત); ચોખા, ડાંગર (ગુજરાતી); ભાત (મરાઠી); ધાન, ચાવલ (હિંદી); ચાલ, ચાવલ (બંગાલી); ખીરજ (ફારસી); Rice-રાઇસ (અંગ્રેજી); *Oryza sativa*-ઑરીઝા સેટાઇવા (લેટીન).

ગુણા:—

શાલયો મધુરા: સ્નિગ્ધા: બલ્યા વદ્ધાલ્પવર્ચસ: ।

કષાયો લઘવો રુચ્યા સ્વર્યા વૃષ્યાશ્ચ વૃંહણા: ॥

દેશે દેશે વિભિન્નાનિ નામાનિ પરિલક્ષયેત્ ।

સમા: ગુણેન સર્વાસ્તા ભૂમિમાગાદ્રસં વિદુ: ॥

અલ્પાનિલક્ષ્મ્યા: શીતા: પિત્તઘ્ના મૂત્રલાસ્તથા ।

રક્તશાલિ: વરસ્તેષુ બલ્ય: વર્ણ્ય: ત્રિદોષાજિત્ ॥

ચક્ષુષ્યો મૂત્રલ: સ્વર્ય: શુક્રલ: તૃઢ્ગરાપહ: ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

સ્નિગ્ધો વાતહર: ત્રિદોષશમન: પથ્ય: સદા પ્રાણિનામ્

શ્રેષ્ઠો વ્રોહિષુ ષષ્ટિક: શ્રમહર: કૃચ્છ્રાદિદોષાપહ: ।

ગૌરશ્વાસિતગૌરતોઽપિ નિતરાં સેવ્ય: કરોત્યુચ્ચક્રૈ:

શુક્રં શ્વાસહર: ક્ષતક્ષયહર: કાસાદિદોષાપહ: ॥

રસે પાકે સ્વાદુઃ પવનક્રપિત્તપ્રશમનો

જ્વરે જોર્ણે પચ્ચઃ સ્વલજ્જરઠક્ષોમહરગ્નઃ ।

શિશૂનાં વૃદ્ધાનાં નૃપતિસુકુમારાતિમુશ્વિનામ્

અયં સેવ્યો રાજા ભવતિ હિ મહાશાલિરમલઃ ॥

સ્નિગ્ધો ગ્રાહી ગુરુઃ સ્વાદુઃ ત્રિદોષઘ્નો સ્થિરો હિમઃ ।

ષષ્ટિકો વ્રીહિષુ શ્રેષ્ઠો ગૌરશ્વાસિતગૌરતઃ ॥

॥ વાગ્મટઃ ॥

વર્ણન—ચોખાની ઘણી જાતો થાય છે. પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં ચોખાની અનેક જાતો વર્ણવેલી છે. અત્યારે તે બધીને ઓળખવી મુશ્કેલ છે. કંઈ જમીનમાં ચોખા થયા હોય તો સારા અને કંઈમાં થયેલા ખોટા વિગેરેનું સવિસ્તર વર્ણન નિધંતુઓમાં આપેલું છે. નવા, જુના વિગેરેના ગુણનો પણ ઉલ્લેખ છે. જે ચોખા વાળ્યા પછી સાઠ દિવસે તૈયાર થાય છે તે સ્કાઠી ચોખા કહેવાય છે. ખાવામાં સાઠી ચોખા ઉત્તમ મનાયલા છે. રાતા ચોખા પણ ખાવામાં સારા છે. કમોદ, જીરાહાર, સુખવેલ, હલવો, રંગુની વિગેરે ચોખાની જાતોમાં એક જાતની ખુશબો અને મીઠાશ હોય છે. બ્રહ્મદેશ એ ચોખાનું મુખ્ય મથક છે. આપણા મુખ્ય ખેતરોમાં ચોખા છે. પણ ખેતની વાત તો એ છે કે આપણને તેનો ઉપયોગ કરતાં નથી આવડતો. હવે તો મશીનોમાં ચોખા તૈયાર થાય છે. ઘર આગળ ખાંડેલા ચોખામાં જે તત્ત્વો—Vitamines હોય છે તે સંચામાં ખંડાયેલા ચોખામાં નથી હોતાં. આ ઉપરાંત આપણા લોકોને ચોખા છુટ્ટા બહુ પસંદ છે અને તેથી સંઘતી વખતે પાણી ઓછું જ રાખે છે. આથી ચોખા સારી રીતે બફાતા નથી. વળી કેટલાક પાણી તો સારી રીતે મૂકે છે અને ચોખા બફાઈ ગયા જાણે છે એટલે તે પાણી ઓસામણ-બહાર ફેંકી દે છે. આના જેવી બેવકુફી બીજી ન હોઈ શકે. આ ઓસામણમાં જ ખરું ખાદ્ય તત્ત્વ હોય છે જે આપણે અજ્ઞાનવશાત્ ફેંકી દઈએ છીએ. આ ઓસામણ પીને પ્લાસ્ટીના યુદ્ધમાં સીપાઈઓ લડ્યા હતા એ વાત જાણીતી છે. ઘર આગળ ખાંડેલા અને ઓસામણ કાઢી ન નાખતાં બેઠા જ પકવેલા ચોખા અત્યંત સ્વાદિષ્ટ, હલકા, મધુર અને પોષક છે.

સ્વ. કનૈયાલાલ દે. જણાવે છે કે બંગાલામાં ૫ કરોડ એકર જમીનમાં ચોખાની વાવણી થાય છે અને તેની વાર્ષિક આવક પણ વર્ષમાં બઝાએ ખેતી લેતાં ૧,૫૦,૦૦૦૦૦ ટન છે. ડૉ. વૉટ જણાવે છે કે જંગલી અને ખેડાણ મળીને એકલા બંગાલામાં જ કુલ ૪૦૦૦ જાતો ડાંગરની થાય છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં ઉગતી જાતોની જે ગણતરી કરવામાં આવે તો લગભગ દશહજાર જેટલી થાય ખરી.

Medicinal Uses—Rice is free from laxative properties, and is therefore admirably adapted as a diet for the sick and convalescent, especially in cases where there is a tendency to diarrhoea. The decoction (rice water) is a pleasant demulcent and refrigerant drink in fevers and inflammatory affections of the bowels and kidneys. It may be improved by the addition of a little lemon juice. Rice poultice is sometimes used instead of linseed meal.

Its nutritive value is comparatively small, containing as it does only 9 percent of nitrogenous and about 89 per cent of non-nitrogenous principles, while the proportion of mineral matters is small. In chemical composition rice approximates to that of the potato, consisting largely of starch.

Indigenous Drugs of India p. 214.

ભાવાર્થ—ચોખામાં રેચક તરવો ખીલકુલ નથી, એટલે અભૂતિસાર, અતિસાર જેવા રોગોમાં ભાત બહુ જ માફક આવે છે. ભાતનું ઓસામણુ રિનગ્ધ અને શીતળ છે અને તે જવર, આંતરડાં અને મૂત્રપિંડનાં દરદોમાં પીવાય છે. ઓસામણમાં રહેજ લીંબુનો રસ નાખવાથી એ વધારે દહેજતદાર અને શુભવાળું બની શકે છે. અળસીની પોટીસની જગોએ ચોખાની પોટીશ પણ ચાલી શકે.

ચોખામાં પોષણ તરવો ઓછાં છે, કારણ કે તેમાં ૯૮ ટકા જેટલો નાઇટ્રોજનસ પદાર્થ અને ૮૯ ટકા જેટલો ખીજો (Non-nitrogenous) પદાર્થ છે; ખનીજ પદાર્થોનું પ્રમાણ તો સાવજ ઓછું છે. ચોખા રાસાયનિક દ્રષ્ટિએ બટાટા જેવા જ શુભકારી છે, કારણકે તેમાં સ્ટાર્ચનું પ્રમાણ ઓછું છે.

સ્વ. કનૈયાલાલ દે. પા. ૨૧૪.

ઉદ્દેશ—૩. નિ. પા. ૬૫૧-૫૨; Indi. Medi. Plants p. 1360.

હંસપાદ્યાદિ વર્ગ

N. O. Filices.

૪૨૧ હંસરાજ.

નામો—હંસપાદી, શીતાંગી (સંસ્કૃત); હંસરાજ, કાળો હંસરાજ, યુગાશ-
ખીનો પાલો (ગુજરાતી); રાજહંસ, કંસરાજ, ઘોડખુરી (મરાઠી); કાલીઝાંટ,
પરેસિયાબસાન (હિંદી); Maiden hair—મેઇડન હૈર (અંગ્રેજી); Adiantum
lunulatum—એડીએન્ટમ્ લુન્યુલેટમ્ (લેટીન).

પરિચય— હંસપાદી જલમુક્તપ્રદેશે હંસપાદકરા સ્યાત્ ॥

॥ શિવનિષ્ણદુઃ ॥

ગુણાઃ— હંસપાદી ગુરુઃ શીતા હંતિ રક્તવિષવ્રણાન્ ।

• વિસર્પદાહાતીસારલૂતાપામાદિરોહિણી ॥

આંત્યપસ્મારદોષધ્વી વિજ્ઞેયા ચ રસાયની ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

હંસપાદી તુ કટુકા ચોષ્ણા પ્રોક્તા રસાયની ।

મૂતવાધાં વિષં ચૈવાપસ્મારધ્રમનાશિની ॥

॥ નિ. ર. ॥

વર્ણન—હંસરાજના છોડવા લીનાશવાળી જગોમાં—કુવાઓ અને ઝરણાંને
કાંઠે—થાય છે. છોડવા ૪ ઇંચથી ૧ ફે ૨ ફીટ જેટલા લાંબા થાય છે. એનાં
પાન Rhizome (મોથાં જેવી ગાંઠ) ઉપરથી નીકળેલાં હોય છે. ડાંટડી કાળી
હોય છે અને પાન લીલા રંગનાં હોય છે. પાનનો આકાર તરેહતરેહનો થાય
છે. આ વર્ગ ઉપર સ્વતંત્ર પુસ્તકો લખાયાં છે. હંસરાજની અસંખ્ય
જાતો થાય છે.

આ વનસ્પતિને પુલો નથી આવતાં. આની ઉત્પત્તિ બહુ જ વિચિત્ર રીતે
થાય છે. પાનની પાછળ જીવાત ચોંટી હોય એવું જે દેખાય છે તેને Spores
કહે છે. આ Spores અને તેની ઉપરનાં સૂક્ષ્મ કવચ (Sporangies)માંથી
નવીન સૃષ્ટિ અદ્ભુત રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિષય બહુ જ બારીક છે અને
તે સમજવો કઠિન છે. પ્રત્યક્ષ બતાવ્યા વિના આની સમજણ પડે તેવી નથી.
આ રચના જોવાથી પ્રભુની અકલિત લીલાનો સુંદર પરિચય આપણને થાય છે.

વક્તવ્ય—હંસરાજને ‘ હંસપદી ’ તરીકે ઘણા વૈદ્યો ઝાળખાવે છે. બન્નેનાં
નામ મળતાં પણ આવે છે ખરાં. ભાવપ્રકાશમાં જણાવેલા ગુણ પણ હંસરાજના

ગુણને મોટે ભાગે મળતા છે. આ આખા વર્ગની વનસ્પતિઓમાં ગ્રાહી, ઉપ-લેપક, વાતહર, વાન્તિકારક, ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક, મૂત્રલ, દસ્તાન નિયમિત કરનાર, જવરહર, કફન, શોથન” એવા ગુણો છે. હંસપદીના ગુણ પશુ લગભગ આવા જ છે.

પશુ ઉલ્લેખે હંસપદીનો જે પરિચય આપ્યો છે તે હંસરાજને લાગુ પડે તેવો નથી—“ હંસપદી મધુશ્રવા હંસપદાકારપત્રા પીતપુષ્પા જલમુક્તદેશજાતા ‘ હંસપદી ’ હતિ લોકે પ્રસિદ્ધા ॥ ” સ. ૩૮-૬. પીળાં પુલવાળી, પાણી વિનાના દેશમાં થનારી, હંસના પગ જેવા આકારની—આ ખરી હંસપદી. હંસરાજને હંસપદી શી રીતે કહેવાય ?

ચરકે હંસપદીને કંઠ્ય હશેમાનિમાં ગણાવેલી છે; મધુરસ્કંધમાં પશુ ગણાવેલી છે. ચિ. ૨૫-૨૧૭ અને ચિ. ૨૬-૬૧ આ બે ઠેકાણે હંસપદીનો ઉલ્લેખ છે. સુશ્રુતે વિદારિગંધાદિગણમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

રાજનિર્ઘંટુમાં હંસપદીનાં અનેક નામો પૈકી એક નામ ગોધાપદી છે. ચરકટીકાકાર શિવહાસ ‘ ગોધાવતી ગોધાલિયા હતિ રચ્યાતા ’—આમ પિછાન કરાવે છે. બે ગોધાવતી—ગોધાપદીને હંસપદી ગણવામાં આવે તો તેના બે ઉપયોગ ધ્યાન ખેંચે છે.

શોઢલ— ૧ મૂત્રાઘાતે—ગોધાપદીમૂલમનરૂપસર્પિસ્તૈલાન્વિતં ગોક્ષુરસંયુતં ચ ।
નિહન્તિ સમ્યક્ કથિતં નિપીતમત્યુત્કટં મૂત્રનિરોધપીડામ્ ॥

ચક્રદત્ત— ૨ શ્લીપદકોપોત્થે જ્વરે—ગોધાવતીમૂલયુક્તં સ્વાદેત્ માષેળ્હરી
નરઃ । જયેત્ શ્લીપદકોપોત્થં જ્વરં સઘો ન સંશયઃ ॥

હંસરાજ કરતાં ગોધાપદી લિન્ન લાગે છે. સ્વ. કવિરાજ બિરબચરણ ગોધાપદીને ‘ વૃક્ષાશ્રિતા મુદર્ધલતા ’ કહે છે.

‘ ઇન્ડીયન મેડીસીનલ પ્લેન્ટ્સ ’ માં *Vitis pedata*—N. O. Ampelideæનું સંસ્કૃત નામ ગોધાપદી રાખેલું છે. (*Indi Medi Plants* P. 349).

નવ્યમત—બચ્ચાંના તાવમાં આ ઠવા ગુજરાતમાં ખૂબ વપસાય છે. પાનને પાણીમાં વાટીને તેનો રસ સાકર સાથે અપાય છે. રતવાના સોજામાં તેનો રસ ચોપડાય છે. (જે. રૌબ. અમહાવાહ). આ શીતસ્નિગ્ધ છે અને રતવામાં ચોપડાય છે. (સરજન ધંરન. ભુજ).

ઉલ્લેખ—વ. શા. પા. ૭૧૫; રૂ. નિ. પા. ૩૫૧; Watt I p. 112; *Indi Medi Plants*. p. 1345.

મૂછત્રકાદિ વર્ગ

N. O. Fungi.

૪૨૨ આડનો મેલ.

નામો—આડનો મેલ (ગુજરાતી); ફનસ અલોમ્બે, અથવા ગામડી ભાષામાં ફળુસોંબા (મરાઠી); પેડકા કેઠ (હિંદી); The tree fungus—ધી ટ્રી ફંગસ (અંગ્રેજી); Agaricus ostreatus—અંગેરીકસ ઓસ્ટ્રીએટસ (લેટીન).

વાર્ણન—ઉપયોગ:—ખિલાડીના ટોપ જે ચોમાસા વખતે ઉકરડા અથવા સડેલાં લાકડાં કે છાણાં ઉપર ઉગેલા જેવામાં આવે છે તેજ વર્ગની આ વનસ્પતિ છે. આ છત્રક ફળુસ, આંખા, આંખલી, ખાવળ વિગેરે આડો ઉપર થાય છે. મુંબાઈમાં ઘણાં જુનાં ફળુસનાં આડો ઉપર આ છત્રક જેવામાં આવે છે એમ સ્વ. કૃત્તિકર કહે છે. રા. રા. પૂ. જયકૃષ્ણભાઈ આ વિષે લખે છે કે—“ તે કોઈ કોઈ વાર સૂકાં હોય છે અને કોઈવાર તેમાંથી રતાશ લેતો રસ વહેતો હોય છે. એને બાહ્યોપચારમાં પાણી કે દુધમાં ઘસી શરદી કે સળેખમ ઉપર છાતીએ ચોપડાય છે. ભુજમાં જેલખાગની વાડમાં એક ખાવળ ઉપર આ છત્રક લખનારના જેવામાં આવેલ, ત્યારે ત્યાંના લોકોને પૂછતાં તેઓએ એનું નામ ખાવરજો મેલ બતાવ્યું હતું; અને કહ્યું હતું કે પાતાલતુંબડી ન મળે તો તેની જગોએ આ મેલ વાપરી શકાય છે. આ વનસ્પતિ પણ ઝેરી છે. ” (‘ કચ્છની જડીબુંદો ’ પા. ૨૬૮.)

Uses—It is ground to paste with water and applied to the gums in cases of excessive salivation. It appears to have much the same properties as amadon, and to be a useful styptic. It is also given internally in dysentery and diarrhoea, and applied to the mouths of children suffering from aphthoe.

(Dymock.)

ભાવાર્થ—આ છત્રકને પાણીમાં ઝીણું લસોટીને અત્યંત લાલાસાવ થતો હોય તો દાંતનાં પેઢાં ઉપર લગાવવામાં આવે છે. આમાં ઑમેડુ (મ્રણ ઉપર ડસીંગ કરવાની જર્મન રીત અથવા છત્રકની એક જાત) જેવાજ બધા ગુણ છે અને તેમાં રક્તસ્રાવ (હેમોરેજ) બંધ કરવાનો સરસ ગુણ છે. સંઘ્રહણી અને આમાળ્હમાં આ દવાને ખાવા માટે પણ અપાય છે. જે બચ્ચાંને થુલીયું થયું હોય તેમના મોંમાં આ દવા લગાવવામાં આવે છે.

(ડીમક).

વક્તવ્ય—૨૧. કીર્તિકર તેમના Indian Medicinal Plants Vol II (p. 1394)માં લખે છે કે આ છત્રાક (fungus)નું લેટીન નામ બોલેટસ નાઈટસ આર્ટો-કાર્પેલીસ (Boletus nitus Arto-carpalis. K. R. Kirtikar) રાખે છે. ડૉ. ડીમક અને ડૉ. સખારામ અબ્દુને ઍંગેરીકસ્ ઍસ્ટ્રીએટસ્— એ બુનું નામ કાયમ રાખ્યું છે તે માટે તેમણે Bombay Natural History Societyના જરનલના પહેલા વૉલ્યુમમાં એક લેખ લખ્યો છે.

૨૧. કીર્તિકર આ છત્રાકનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરે છે—“આનો આકાર ઘોડાની ખરીને મળતો છે. જો તુરતનો તાજો નમૂનો હોય તો તેનો રંગ પીળો નારંગી રંગનો હોય છે. સ્વાદમાં તે મધુરકષાય લાગે છે. પણ જો નમૂનો ઘણો વખત સુધી પડી રહીને બુનો થઈ ગયો હશે તો તે અંખો ભુરા રંગનો (dull brown colour) થઈ જશે.”

વિશેષ વિવેચન—આ એક મોટો વર્ગ છે. તેમાં બુદીબુદી ૪૦૦૦ જાતની વનસ્પતિઓ અત્યાર સુધીમાં માલમ પડી છે. આમાંની કેટલીક વનસ્પતિઓ ઝેરી છે અને કેટલીક ખાવા યોગ્ય પણ છે. અંગ્રેજીમાં આ આખા વર્ગને મશરૂમ ફેમીલી (mashroom family) કહે છે. ચોમાસામાં ચામડાના બેડા ઉપર, ઘરની ભીંતો ઉપર જે ઘોળી કે બીજા રંગની કુગ ઉગી નીકળે છે તે તથા ખિલાડીના ટોપ વિગેરે આ વર્ગની વનસ્પતિઓ છે. વિદ્યાયત્રમાં કેટલીક જાતની મશરૂમ્સનું શાક કરીને લોકો ખાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ પંજાબ તરફની આની કેટલીક જાણીતી જાતોનો ઉપયોગ લોકો ખાવામાં કરે છે. પણ કેવી જાત આવી ને કેવી જાત ન ખાવી એ પારખવું બલભલા તદ્વિષયક વિદ્યાનોને માટે પણ અઘડું થઈ પડે છે તો પછી સાધારણ માણસોનું તો પુછવું જ શું ? જરનલ ઍક્ઝ બોર્ડ ઍક્ઝ ઍગ્રીકલ્ચર (બુલાર્થ ૧૯૧૭)માં “ ન્યુટ્રીટીવ વેલ્યુ ઍક્ઝ ઍડીબલ ફૂડાર્થ ”—(ખાવાયોગ્ય ભોંયફોડામાં રહેલી પોષણકારક શક્તિ)— એ વિષય ઉપર લખતાં તેના વિદ્વાન લેખકે નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે:—

“ Summarizing the results obtained from the analysis of various edible fungi and comparing them with other foods, it is obvious that mushrooms can in no sense be regarded as substitutes for flesh-forming foods such as meat. It may be noted that the common mushroom (*Agaricus campestris*) is richest in proteid substances of all the species examined. Even so, however, its proteid content is no higher than that of cabbage or potatoes, and in total nutritive value it is far inferior to the latter on account of its proper carbo-hydrate content.

Fungi, therefore, cannot be ranked with the essential foods. At the same time they are not to be looked upon as absolutely worthless. They may be made to serve a useful purpose as food accessories.....The determination of species of Agaricus or gill-fungi, is by no means easy, and even mycologists of some experience may sometimes be deceived by close resemblances between edible and poisonous species. There is no test which can be used for the detection of poisonous varieties and the soundest advice which can be given to the would-be-fungus-eater is not to experiment unless he is absolutely certain of the species with which he is dealing, and never under any circumstances to eat fungi which are not perfectly sound and unattacked by insects. In cases of doubt expert advice should be asked.”+

અર્થાત્ ભોંયફેડાની જાતોનું રાસાયણિક પૃથક્કરણ કરી જોતાં તેમાં બધું પોષણકારક તરવો જણાયાં નથી. માંસ વિગેરે ભક્ષ્ય પદાર્થોના સેવનથી જે શક્તિ આવે છે અને માંસ વધે છે એવું કોઈ પણ પોષણકારક અને બલપ્રદ તરવ આ ભોંયફેડાની જાતોમાં નથી. કોખી, બટાટા વિગેરેમાં જે પોષણકારક તરવો છે તેવાં તરવો પણ આ ભોંયફેડાની જાતોમાં નથી. કાર્બો-હાઇડ્રેટ જેવાં પોષણકારક તરવોની તેમાં ગેરહાજરી છે. એટલે ભોંયફેડાની જાતોનું ખોરાક તરિકે ખીલકુલ મહત્ત્વ નથી.

પણ આ ભોંયફેડા કેવળ નકામી ચીજ છે એમ કોઈ ન માની લે. ખોરાકની ખીજ ચીજો માફક આનો પણ ઉપયોગ એક સ્વાદિષ્ટ અને લહેજત-દાર શાક તરિકે ભલે જે તેને જાણતા હોય તે કરે.

પણ આ ભોંયફેડાની જાતો ઉપયોગમાં લેતા અગાઉ તે ઝેરી છે કે ઝેર વગરની છે તે ખરાબર નક્કી કરવું જોઈએ. બલભલા સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રો વાપરનારા વિદ્વાનો પણ ઝેરવાળી કે ઝેર વગરની જાતો નક્કી કરી શકતા નથી. એટલે સૌથી ઉત્તમ રસ્તો તો એ જ છે કે તેનો ઉપયોગ જ ખોરાક તરિકે ન કરવો; અને જો કરવો જ હોય તો ખરાબર ખાત્રી કર્યા પછીથી જ કરવો. શંકા પડતી વાત હોય તો તદ્વિષયક નિષ્ણાત (Expert) ને પૂછીને ખાત્રી કરી લેવી.

હું ઉપર કહી ગયો છું કે આની ઘણી જાતો થાય છે. હિંદુસ્તાનના વનસ્પતિશાસ્ત્રવેત્તાઓએ હજી આ જાતની વનસ્પતિઓ તરફ પ્રયાસ કર્યો નથી. સ્વ. કીર્તિકર જો થોડો વખત વધુ જીવ્યા હોત તો આ વિષય ઉપર એક પુસ્તક લખવાનો તેમનો વિચાર હતો. પણ ઇશ્વરેચ્છા !

+ Indian Medicinal Plants Vol. II p. 1395-1398.

‘ મુંબાઈ સમાચાર ’ના દીવાળીના અંકમાં (ઑક્ટોબર ૧૭ સને ૧૯૨૫) રેવરંડ ઈ. બ્લેટ્ટરે (Rev. E. Blatter, S. J. Ph. D. F. L. S.) “ The Mushrooms in Indian medicine ”—‘હિંદુસ્તાનની દવાઓમાં લોંચફોડાના વર્ગની વનસ્પતિઓનું સ્થાન ’—આ વિષય ઉપર મુંદર લેખ લખ્યો છે. તેમાં કેટલીક વનસ્પતિઓના ફોટાઓ પણ આપવામાં આવેલા છે. એ આખો લેખ વાંચવા વિદ્વાનોને ગહારી ભલામણ છે. લેખના અંતમાં એ વિદ્વાન લેખક કહે છે કે—
“ There is a vast field for Indian Botanists and Chemists to explore. The literature on the subject is scanty, and the above notes have almost exhausted our knowledge of medicinal and food-fungi in India...We can only hope that Father Caius, the Director of the Pharmacological Department of the Parel Laboratory, will some day condescend to direct his attention to these humble and despised children of Mother Flora.”

પંખબમાં એક સર્વસાધારણ લોંચફોડો (Common mushroom) જેનું લેટીન નામ સ્વ. કીર્તિકર સાહેબ Agaricus Campestris (Linn) આપે છે અને રેવ. બ્લેટ્ટર Psalliota Campestris આપે છે તે પંખબના બબરોમાં ‘ મોકસાઈ ’ નામથી વેચાતી મળે છે. આ બલપ્રદ અને ચિરગુણકારી પૌષ્ટિક મનાય છે.

તામિલ ભાષામાં “ કરોમ-પલ્લેગમ્ ” (આનો અર્થ એક કાળા રંગની દવા એવો થાય છે.) નામથી એક દવા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના બબરમાં વેચાય છે. આ વનસ્પતિ પણ લોંચફોડાના વર્ગની છે. આ વનસ્પતિ જમીન નીચે થાય છે. મળુરો તેને ખોદી કાઢે છે. અને પછી તેને ત્રાવણકોરનાં બબરોમાં વેચે છે. એનું લેટીન નામ Mylitta lapidescens (Horan) છે. આ દવા મૂત્રલ મનાય છે અને ત્યાંના દેશી વૈદ્યો એને ઘણા રોગોમાં વાપરે છે.

૪૨૩ પાતાલતુંબડી.

N. O. Fungi.

પાતાલતુંબડી—Ceropegia acuminata—

ડૉ. સખારામ અબ્દુન કહે છે કે પ્રાચીન નિઘંટુઓમાં આનો ઉલ્લેખ ક્યાંયે મળતો નથી. એનાં મૂળીયાંમાં સ્પર્શ (આટો) નો મોટો ભાગ હોય છે અને તે પૌષ્ટિક ખાણ તરિકે ખવાય છે. બચ્ચાંનાં પેટનાં દરદોમાં આ શક્તિપ્રદ તરિકે વપરાય છે. રૉકસઅર્ગના ‘ ડોરોમાંડલ પ્લેટ્સ ’માં જે નિ. ૭૯

ચિત્ર આપવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી હું અનુમાન કરું છું કે પાતાલતુંબડી એ આકારના વર્ગની ઉપર જણાવેલી વનસ્પતિ છે.

પણ ડૉ. ડીમક તેની મેટીરીયા મેડીકામાં એ tubers-ગાંઠોને ઉપરોક્ત લેટીન નામવાળી વનસ્પતિ નથી માનતા પણ fungus (ખિલાડીના ટોપના વર્ગની વનસ્પતિ) માને છે. મુ. જયકૃષ્ણભાઈએ આ વિષે તેમની એક નોટમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

“ પાતાલતુંબી—Dr. Sakharam Arjuna said in his ‘Bombay Drugs’ as **Ceropegia bulbosa’s** tubers. Then Dr. Dymock in his M. Medica of Bombay Presidency doubted about it and stated it was a Fungus. I then brought some very fine specimens of પાતાલતુંબી from Bhavnagar & gave some best ones to Dr. K. R. Kirtikar who concurs with Dr. Dymock, but was not certain. When I asked Chester Macnaughten, Principal of Rajkumar College Rajkot, to go and see where પાતાલતુંબી grows, he sent me some three specimens (tubers) or more probably fungi and wrote that a Bharvād had brought to him and also the bearer had promised to show him the Rūfdās where the **Pâtāl Tumbdi** grows.

I have presented the above three specimens to Dr.—D. Macdonald who examined with me in his microscope. They were all fungoid bodies like mould!”

પાતાલતુંબડી રાફડા ઉપર થાય છે એ વાત ચોક્કસ છે. *Ceropegia bulbosa* (N. O. Asclepiadaceae) નાં મૂળ ટાંનીક ગણાય છે.

‘વૈદકલ્પતરૂ’ (૧૯૦૮ જાન્યુઆરી પુ. ૧૩મું અંક ૧ લો)માં પૂ. જયકૃષ્ણભાઈ પાતાલતુંબડી વિષે નીચે પ્રમાણે લખે છે:—પાતાલતુંબડી એ વનસ્પતિ-શાસ્ત્રના અપુષ્પ અથવા અદૃશ્યવીજવનસ્પતિ (Flowerless or Cryptogamous plants)માંના છત્રાક, કાકલત્ર અથવા લોંચફોડા કે મીંદડીની બળાઈના વર્ગ (Fungi)ની વનસ્પતિ છે. એનું શાસ્ત્રીય નામ *Bovista*—? હાલ તુરત મનાયલું છે.

“ પાતાલતુંબડી ઘણું કરીને માટીના રાફડાઓને તળીયે અથવા રાફડા-ઓમાં થાય છે. તે તરેહવાર આકારની તોપણ વિશેષે કરીને પહોળા પેટાળવાળી તુંબડી જેવી હોય છે. વળી રાફડાઓમાં બહુધા સર્પ કે નાગનું સ્થાન હોય છે, માટે એને સંસ્કૃતમાં વર્માકસંભવા, મૂતુંબી અને નાગતુંબી પણ કહેલી છે. મૂતુંબી ઉપરથી પાતાલતુંબી કહેવાતી હશે. એનો કંઈ હીમજથી પખડી, જાંબુ કે મહોટાં પાકેલાં તાળાં અંજીર જેવડો હોય છે. તે બહારથી કાળા રંગની, લીસી,

ચળકતી, અને કરચલીવાળી હોય છે. તે કઠણ હોય છે. તેને તોડતાં તે અંદરથી સફેદ અને પોચી ગાભા જેવી દેખાય છે. તેની વાસ અણુગમતી અને સ્વાદ પ્રથમ જરા મીઠાશ લેતો ને પાછળથી કડવાશવાળો લાગે છે. એનો ગાભો જરાક પણુ જીભ ઉપર રાખવાથી જીભમાંથી લાળ નીકળવા માંડે છે અને થોડીવારમાં જીભ જાડી ને ખરસટ થવા માંડે છે; મોંઠે મોળ આવે છે ને માથે ચકરી આવવા માંડે છે. એ ઝેરી છે, એની ધુણી માફક છે. એ મથાળે પહોળી ને જરા ફખાયલી હોય છે. એની વચ્ચેવચ્ચ ન્હાનો ખાડો હોય છે. એ તળીયે બહુધા પાતળી થતી લાંબી ડીંટડી જેવી થએલી હોય છે. એ ૧ થી ૨ કે ૩ ઇંચ લાંબી ને ઘણું કરી તેટલી જ પહોળી હોય છે.”

“ એ ઔષધિ ઘણી ચમત્કારી છે. જરા ઘસીને માથે ચોપડે તથા પાય તો ઘણી જાતનું વિષ ટાળે છે. ફાંતની ડોહ થઇ ગઇ હોય, સોજ, પસીનો, શરદી, બકવા, સનેપાત એ સર્વે રોગને ટાળે છે. ” (નિઘંટસંગ્રહ પૃ. ૫૫૨.)

કાઠિયાવાડમાં તે ઘણી થાય છે એમ કહેવું છે. મુંબાઈમાં કાઠિયાવાડી ગાંધીઓને ત્યાં તે ૧ રૂપીએ ૧ તોલો મળે છે. છોકરું ભરાઇ આવ્યું હોય તો પાતાલતુંબડી દુધમાં વાટીને છોકરાંની છાતી ઉપર ભરે છે.

શિલાપુષ્પાદિ વર્ગ

N. O. Lichenes.

૪૨૪ પથ્થરકુલ.

નામો—શૈલેય, શિલાપુષ્પ, હિમપ્રિય (સંસ્કૃત); પથ્થરકુલ (ગુજરાતી); દગડપુલ (મરાઠી); ભૂરછરિલ (હિંદી); *Parinelia perlata*—પારમેલીયા પરલેટા (લેટીન).

ગુણા:— શૈલેયં શીતલં હૃદયં કફપિત્તહરં લઘુ ।
કંદૂકુપ્પાશ્મરીદાહવિષહત્ ગુદરક્તહત્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

શૈલેયં શિશિરં તિક્તં મુગંધિ કફપિત્તજિત્ ।
દાહતૃષ્ણાવિશ્વાસવ્રણદોષવિનાશનમ્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

શૈલેયં કટુકં શીતં મુગંધિ લઘુ હૃદયકમ્ ।
રુચ્યં ચ કફપિત્તઘ્નં દાહતૃષ્ણાવિષ્ણુત્ ॥
શ્વાસં વ્રણં ચ કંદું ચ કુપ્પાશ્મરીવિષ્ણુવ્રાન્ ।
રક્તદોષં ચ વાતરોગં રક્તાર્શં ચૈવ નાશયેત્ ॥

॥ નિ. ર. ॥

ગુણુ-વર્ણન—“ પથ્થરકુલ દરિયાકિનારે પથ્થર ઉપર શેવાળની પેઠે ઉગે છે. એ ખુશબોદાર છે. દક્ષિણી લોકો તેને મસાલામાં વાપરે છે. આ કુલ ટાઢાં છે, સ્વાદિષ્ટ છે; કફપિત્ત, દાહ, તૃષ્ણા, ઉલટી, દમ, ગુંબડાં, ખરબ, કોઠ, પાણુવી, લોહીવિકાર, રક્તાર્શ એ સર્વે રોગને મટાડે છે. આમાં લોહી પડતું હોય તેને ટાળે છે. હરસથી લોહી પડતું હોય તો તે મટે છે. ”

(‘નિઘંટસંગ્રહ’ માંથી).

વત્કલ્પ—અમરકોષનો ટીકાકાર ભાનુજી દીક્ષિત ‘શૈલેય’ને ‘શિલાજિત્ હિતિ સ્વાતસ્ય’ એ રીતે ઓળખાવે છે. ટીકાકારનો આ વિષય નહિ હોવાથી આવી ભૂલ કરે એ સ્વાભાવિક છે. કાલાનુસાર્ય પણ શૈલેયનો પર્ચાય છે. તગર માટે પણ આ શબ્દ પ્રચલિત છે. કલ્હણ ‘કાલાનુસાર્યમ્ તગરમ્ શૈલજમ્’ હિતિ કંચિત્ । ય. ૩૭-તગર અને શૈલેય બન્ને દર્શાવે છે. કાલમનુસરતિ શીતોષ્ણાભ્યાં કાલાનુસાર્યમ્ (ક્ષીરસ્વામી). તગર અને પથ્થરકુલ બન્ને ઠંડાં છે. શિલાવલ્ક,

હિમવાસી, શિલાદદ્ધ વિગેરે વિશેષણોથી જ ઓનેા પરિચય મળી રહે છે. બીજો પરિચય મળી શકતો નથી.

અરકે અંદનાથ અને અશુર્વાઘ બન્ને તેલોમાં શૈલેય યોજેલું છે. વળી શાંતિ નિહન્યાત્ અચિરાત્પ્રદેહો (ચરક. સૂ-અ-૩-૨૬)-એ શ્લોકમાં શૈલેય છે. ધૂમ-વર્તિમાં શૈલેયનો ઉલ્લેખ છે. શોથમાં શૈલેયાઘ તેલ છે. વિષમાં 'મૃતસંજીવની'ના પાઠમાં શૈલેયનો ઉલ્લેખ છે. વાતરોગના બલાતૈલમાં શૈલેય છે. શ્વેદ્માક્ષિરોગની અંજનવર્તિમાં શૈલેયક છે (ત્રિ. ૨૬-૨૩૫).

સુશ્રુતે પણ અંજન તરિકે શૈલેયક યોજેલું છે. વિષમાં તાક્ષ્યાંગદમાં ઉલ્લેખ છે.

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૨૫૩; Indi Medi Plants pp. 1398-99.

પરિશિષ્ટ-અ.

૪૨૫ એલવાલુક.

एलवालुकम् (संस्कृत).

गुणाः— एलवालु कटुकं पाके कषायं शीतलं लघु ।
हन्ति कण्डूव्रणं छर्द्दि तृट्कासारुचिहृद्गुनः ॥
बलासविषपित्तास्त्रकुष्ठमूत्रगदकृमीन् ॥

॥ भा. प्र. ॥

एलवालु शीतलं हन्ति कंडूकुष्ठकफकृमीन् ।
तृट्छर्दिकफपित्तास्त्रहन्मूत्रगदजिल्लघु ॥

॥ म. नि. ॥

વક્તવ્ય—એલવાલુકને ભાવમિશ્ર ‘કુષ્ઠગંધસદૃશમ્’ અર્થાત્ કુષ્ઠના જેવી સુગંધીવાળું દ્રવ્ય માને છે. કેલકે તેને ‘હરિવાલુકમ્ કૃષ્ણગમ્નિકફલસદૃશમ્ (સ. ૩૮-૧૪) એ રીતે ઓળખાવે છે. વળી બીજે સ્થળે તેને ‘સ્વનામપ્રસિદ્ધમ્’ (ક. ૨-૪૭) તરિકે બહેર કરે છે. એલવાલુક કુષ્ઠગંધિકમ્ (ઉ. ૩૬-૨૨૬).

ચરકે શુક્રશોધન અને વેદનાસ્થાપન દશેમાનિમાં એલવાલુક ગણાવ્યું છે. આસવયોનિલીસ્ટમાં છાલ છે. એલવાલુકને કષાયરુકમાં ગણાવ્યું છે. અર્શના અભયારિષ્ટમાં, ઉન્માદના કલ્યાણકૃષ્ટમાં, અને પાંડુના બીજકારિષ્ટમાં તેને યોગ્ય છે.

સુશ્રુતે રાધ્રાદિમણમાં તેને ગણાવ્યું છે. સુગંધી હોવા છતાં તેને એલાદિગણમાં કેમ નહિ ઉલ્લેખ હોય ?

જ્યાંસુધી એલવાલુકનો નિર્ણય થાય નહિ ત્યાં સુધી તેની જગોએ કુષ્ઠ વાપરવું સાફ છે એમ હું માનું છું.

નોંધ—આ સુગંધી દ્રવ્ય લાગે છે, પણ અત્યારે તે સંદિગ્ધ છે. એક વખત અંડકાર્મસીએ મદ્રાસવાળા ડૉ. ગોપાલાચાર્ય પાસે શુદ્ધ એલવાલુક મંગાવેલાં. ત્યાંથી એક ભતનાં બીજ મોકલી આપવામાં આવેલાં. તે બીજ શાનાં છે એનો નિર્ણય કરવા માટે રા. રા. સુ. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીએ આપણા વનસ્પતિશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણભાઈ ઉપર પરીક્ષા માટે મોકલી આપ્યાં હતાં. જયકૃષ્ણભાઈને તે બીજ ચણકચીલડીનાં લાગેલાં. ચણકચીલડી (Mukia scabrella)નાં બીજને એલવાલુક મનાય કે નહિ તે વિદ્વાનો વિચારશે ?

ઉલ્લેખ—ફ. નિ. પા. ૨૫૪.

૪૨૬ સ્પૃક્ષા.

નામો—સ્પૃક્ષા (સંસ્કૃત);

પરિચય— સ્પૃક્ષા કુટિલપુષ્પા મુગન્ધિદ્રવ્યમૌત્તરાપથિકમ્ ॥

સુશ્રુતટીકાયાં હલ્લહ્ણઃ (સુ. ૩૮-૨૪).

ગણાઃ— સ્પૃક્ષા કટુકષાયા ચ તિક્ત્વા શ્લેષ્માર્શકાસજિત્ ।

શૂલમેહાદમરીકૃચ્છનાશની ચ મુગંધિકા ॥

॥ રા. નિ. ॥

સ્પૃક્ષા સ્વાદ્વી હિમા વૃષ્યા તિક્ત્વા નિશ્ચિલદોષનુત્ ।

કુષ્ઠકંડૂવિષસ્વેદદાહ્મની જ્વરરક્તહત્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

ગર્ગૌના કટુકા તિક્ત્વા તુવરા સ્વાદુશીતલા ।

વૃષ્યા ચૈવ મુગંધિશ્ચ કાસતૃષ્ણેહનાશિની ॥

કંડૂં ત્રિદોષં કુષ્ઠં ચ વિષદોષં જ્વરં કફમ્ ।

સ્વેદં દાહં રક્તદોષં દૌર્ગન્ધ્યં ચ તથાશ્મરીમ્ ॥

મૂત્રકૃચ્છં ચ શૂલં ચ નાશયેત્ત્વં ઇતિ કીર્તિતા ॥

॥ નિ. ર. ॥

વક્તવ્ય—સ્પૃક્ષા શું છે તે નક્કી થયું નથી. તે મુગંધી દ્રવ્ય છે અને ઉલ્લેખના મત પ્રમાણે, ઉત્તર તરફના પ્રદેશમાં થનાર છે.

ચરકે તેને ત્રણ જગોએ (ચિ. ૨૫-૫૨, ૭૫; ચિ. ૨૮-૧૪૮, ૧૫૭; ચિ. ૧૭-૬૩) યોગેલું છે. સુશ્રુતે એલાદિગણમાં ગણાવ્યું છે.

૨૧. કતોભટ્ટ કહે છે કે “ ઘણું કરી મુગંધી પાંદડી છે; કારણ કે પાંદડી ખીજે કયાંય (એમના નિઘંટમાં ?) આવી નથી. એથી એ જ છે. ” પાંદડી મુગંધી છે અને સ્પૃક્ષાનો પતો ન લાગે ત્યાં સુધી ભલે તેને વાપરીયે. ૨૧. કતોભટ્ટ સ્પૃક્ષાનું લેટીન નામ marsilea quadrifida આપે છે, પણ marsilea quadrifida એટલે તો સુનિષ્ણુક = જલ-કપાસીયા.

ઉદ્દેશ—૩. નિ. પા. ૨૪૭.

૪૨૭ લાખ.

નામો—લાક્ષા, જતુકા, કૃમિજા (સંસ્કૃત); લાખ (ગુજરાતી. મરાઠી); લાહિ (હિંદી); લાકા (તેલુગુ); લાખ (ફારસી); Shell-lac (અંગ્રેજી); ગાલા (બંગાલી); Coccus lacca (લેટીન).

પરિચય— લાક્ષા બદરીપલાશપિપ્પલાશ્રાદીનાં નિર્યાસઃ ॥

॥ શિશ્વદત્તઃ ॥

અન્વર્થસંજ્ઞા— ક્ષતલ્હની, રક્તા, દુમન્યાધિ, રંગમાતા, અલક્તક, મુદ્રિણી, દ્રાવિકા ॥

॥ રા. નિ. ॥

ગુણાઃ— લાક્ષા વર્ણ્યા હિમા બલ્યા સ્નિગ્ધા ચ તુવરા લઘુઃ ।

અનુષ્ણા કફવાતાસ્ત્રહિક્કાકાસજ્વરપ્રણુન્ ॥

વ્રણોરઃક્ષતવિસર્પકૃમિકુષ્ઠગદાપહા ।

વિષરક્તપ્રશમનો વિષમજ્વરનાશિની ॥

॥ ગ. નિ. ॥

લાક્ષા તુ તિક્ત્વા તુવરા ભગ્નસન્ધાનકારકા ।

સ્નિગ્ધા લઘ્વી ચ બલ્યા ચ શીતા વર્ણપ્રદા મતા ॥

કફપિત્તં ચ શોષં ચ વિષં રક્તવિકારકમ્ ।

હિક્કાં કાસં જ્વરં ચૈવ વિષમં ચ વિનાશયેત્ ॥

ઉરઃક્ષતં ચ વિસર્પનાસારોગકૃમીનથ ।

કુષ્ઠં વ્રણં ચ ત્વગ્દોષં દાહં ચૈવ વિનાશયેત્ ॥

॥ નિ. ર. ॥

રાજમાર્તેન્ડ—૧ રક્તપ્રદરે—લાક્ષા ઘૃતેન કથિતા નિપીતા નિહન્તિ સઘઃ પ્રદરં સદુગ્ધા ॥

શુણુ અને ઉપયોગ—લાખ સ્વાદે કડવી અને તુરી છે; ભાગેલા હાડને સાંધનર છે; સ્નિગ્ધ, લઘુ, અલકારક, શીત અને રંગ સારો કરનારી છે. કફને, પિત્તને, શોષને, વિષને અને રક્તવિકારોને લાખ મટાડે છે. હેડકી, ખાંસી, જ્વર, ઉરઃક્ષત, રતવા, કૃમિ, કુષ્ઠ, વ્રણ, ચામડીના દોષો, દાહ, વિગેરેનો તે નાશ કરે છે.

નિધંકુરત્નાકર.

ઉરઃક્ષતમાં લાખ ખાસ ઉપયોગી છે. દુધમાં ઉકાળીને પીવા કહેવું.

વર્ણુન—ઘોરડી, ખાખરો, પીપળી, આંખો વિગેરે ઝાડ ઉપર લાખ થાય છે. લાખ, જીવડાં બનાવે છે. નાની નાની ડાળીઓ કાપી લઈ, તેને ગરમ પાણીમાં નાખી કણીયો જીંદી પડી જાય એટલે ગાળી લઈ, લુગડામાં ઉનો રસ નાખી ગાળીને નીચે જે ભાગ પડે છે તેને ઠરવા દે છે. આ શુદ્ધ લાખ કહેવાય છે. લાખ રંગના કામમાં તેમજ દવાના કામમાં આવે છે. પોસ્ટની સીલ મારવામાં પણ લાખનો જ ઉપયોગ થાય છે. પીપળા ઉપરની લાખ ઘણી જ સારી ગણાય છે. લોહીવા અને ઉરઃક્ષતમાં આ રામખાણુ દવા છે.

વક્તવ્ય—શેઠલ આને ‘ સંતાનસ્તંમની ’ અર્થાત્ લાખ ને સ્ત્રીઓ વધારે ખાય તો તેમને પ્રજા થતી નથી—એમ જણાવે છે. ‘ અલક્તકો ગુણેસ્તદ્વિશેષાત્ વ્યંગનાશનઃ ’ અર્થાત્ આ ઉપરથી જણાય છે કે અલક્તકના ગુણ પણ લાખના જેવા જ છે પણ લાખ એ જ અલક્તક નથી એમ ઉપલા વાક્યમાંથી સમજાય છે. અમરસિંહે લાક્ષાને એક પયોય ‘ અલક્તક ’ આપેલો છે. ને લાખ એ જ અલક્તક હોય તો પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્યમાં અલક્તક બહુ જાણીતું છે. સ્ત્રીઓ પગનાં તળીયાં એનાથી રંગતી હતી.

Coccus lacca નામનું જંતુ ઝાડની છાલમાં કાણું પાડી લાખ જમાવે છે. માદા જંતુ જ લાખ ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

લાક્ષાદિ અને અંગારક તૈલમાં લાખ પડે છે.

ઉદ્ભવ—૩. નિ. પા. ૨૫૭; Indig. Drugs p. 92.

૪૨૮ રેણુકખીજ.

નામો—હરેણુકા, રેણુકા, કૌન્તી (સંસ્કૃત); રેણુકખીજ (ગુજરાતી.) મરાઠી).

ગુણા:— રેણુકા કટુકા પાકે તિક્ત્વાડનુષ્ણા કટુર્લ્બુઃ ।
પિત્તલા દીપની મેઘ્યા પાચની ગર્ભપાતિની ॥
બલાસવાતવૈક્લવ્યતૃટ્કંઙ્કુવિષદાહનુત્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

રેણુકા તુ કટુઃ શીતા સ્વર્જકંઙ્કુતિહારિણી ॥
તૃષ્ણાદાહવિષઘ્ની ચ મુલ્લવૈમલ્યકારિણી ॥

॥ રા. નિ. ॥

રેણુકા કટુકા શીતા મુલ્લવૈમલ્યકારકા ।
તિક્ત્વા ચ પિત્તલા લઘ્વી ચાશિમેધાકરી મતા ॥
પાચની ગર્ભપાતસ્ય કારિણી દદ્રુકંઙ્કુહા ।
તૃષ્ણાદાહવિષઘ્નૈકફવાતવિનાશિની ॥
દૌર્બલ્યગુલ્મહારિણી બીજે ચાપિ ગુણાઃ ઇમે ॥

॥ નિ. ર. ॥

સુશ્રુત—

૧ કાસે-હરેણુકાં માગધિકાં ચ તુલ્યામ્ । દધ્ના પિબેત્ કાસ-
ગદાભિમૂતઃ ॥ ડ. ૫૨-૧૮

૨ નેત્રરોગે-આમ્રજંબૂદ્ધવં પુષ્પં તદ્રસેન હરેણુકામ્ । પિપ્પા કૌદ્રાજ્ય-
સંયુક્તાં પ્રયોજ્યમથવાજ્ઞનમ્ ॥ ડ. ૧૭-૧૦

સુશ્રુત—

૧ આંસીમાં-રેણુકખીજ અને લીંડીપીપર સરખે ભાગે લઈ
હાડી સાથે પીવાં. ઉ. ૫૨-૧૮.

૨ આંખના રોગ માટે અંજન-આંખો અને બાંધુનાં પુલના
રસની રેણુકખીજના ચૂર્ણને ભાવના આપવી. એ અંજન
મધ સાથે આંખમાં લગાવવાથી આંખના કેટલાક રોગો
મટે છે. ઉ. ૫૨-૧૮.

વક્તવ્ય—રેણુકખીજ સંદિગ્ધ છે. કેટલાક નગોડના ખીજને અને ખીજ
મેંદીનાં ખીજને રેણુકખીજ ગણે છે. પણ ખરાં રેણુકખીજ કેવાં હશે તે જાણવું
મળતું જ નથી. મુખાધના ગાંધીઓ રેણુકખીજને નામે કંઈ આપે છે ખરા એમ
મહારી જાણમાં છે, પણ તે શું છે એ કળાતું નથી.

પહેલાં હરેણુકા ખૂબ વપરાતી હશે એમ ચરકસુશ્રુતમાં તેના ઉલ્લેખ
ઉપરથી સમજાય છે. એ સુગંધી દ્રવ્ય છે એ વાત પણ ખરી છે—હરેણુકા
રેણુકાનામ ગન્ધદ્રવ્યમ્ । (ડહ્લ્હન ચિ. ૨-૭૫), સુશ્રુતે એલાદિગણમાં હરેણુકા ગણાવ્યું
છે. ઠંડું હોવાથી ચરકે વિસર્પમાં હરેણુકા વાપર્યું છે (ચિ. ૧૧-૭૬, ૭૮).
રક્તપિત્તમાં એની યવાગૂ ખાવા કહેલું છે (ચિ. ૪-૪૫). પિપ્પલ્યાદિગણમાં
પણ હરેણુકા છે. પિપ્પલ્યાદિગણમાં તમામ વસ્તુઓ ગરમ છે અને આ ઠંડું
દ્રવ્ય છે છતાંયે તે કેમ યોજાયલું હશે ?

હરેણુકા એ કઠોળની જાતનું ખીજું દ્રવ્ય છે. એને સુગંધી રેણુકખીજ
સાથે ન ભેગવવું જોઈએ. હરેણુઃ સત્તીનમેદઃ વર્તુલકલાયશ્ચ (ડહ્લ્હન સૂ. ૨૦-૫).
આ હરેણુ વાતકોષનું છે.

સુશ્રુતે રેણુકખીજને વિષમાં ઘણી જગોએ યોજ્યું છે. કટુવર્ગમાં ગણાવ્યું
છે. ભગંદર, નાડી, ઉપદંશ વિગેરેમાં તેનો ઉલ્લેખ છે.

ચરકે રેણુકખીજને શિરોવિરેચન ગણાવ્યાં છે (ચિ. ૮-૧૭૪). વમનોપગ
તરીકે તેને યોજેલાં છે. ગ્રહણીના મધ્વરિષ્ઠમાં રેણુકખીજ છે. વ્રણપીડન માટે
રેણુકખીજ યોજાયલાં છે (ચિ. ૧૩-૬૦). દુષ્ક્રીરા માટે પાનાશનમાં ખીજાં
સાથે તેની ગણતરી થયેલી છે (શા. ૮-૧૧૪). કુષ્ઠમાં લેપમાં પણ છે. ચરકે

પણ વિષમાં ચોળેલાં છે. મુશ્રુતે ત્રણરોપણ તરિકે તેને ગણાવેલું છે (ચિ ર. ૪૦-૭૫).

આ ઠંડુ છે છતાં નિઘંટુકારોએ તેને ‘ ગર્ભપાતિની ’ કેમ કહ્યું હશે ? પિપ્પલ્યાદિ ગણમાં હરેલુકા આવે છે એનું શું ? ચરકસુશ્રુતે ક્યાંયે તેનો ગર્ભપાતન ગુણનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો.

પણ રેલુકળીજ એટલે શું ? વિદ્વાનો વિચારશે ખરા ?

નોંધ—રેલુકળીજ સંદિગ્ધ છે. સ્વ. ડૉ. સખારામ અબ્બુન નગોડનાં બીજને જ રેલુકળીજ માને છે. તે પોતાના પુસ્તકમાં રૈકસખર્ગનો ઉતારો કરતાં કહે છે:—“ The seeds, Renuk Bija, are a nervine and an emmenagogue. ” નગોડનાં બીજને રેલુકળીજ કહેવાનું શું કારણ ?

ઉલ્લેખ—૩. નિ. પા. ૨૪૨.

૪૨૯ શેવાલ.

નામો—જલમંડપી, શૈવાલ, જલકેશ (સંસ્કૃત); શેવાલ (ગુજરાતી. મરાઠી).

કુંભિકા વારિપર્ણી સ્યાત્ શૈવાલં શૈવલં ચ તત્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

શેવાલં જલનીલી સ્યાત્ શૈવલં જલજં ચ તત્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

ગુણા:—

વારિપર્ણી હિમા તિક્ત્વા લઘ્વી સ્વાદ્વી સરા પદુઃ ।

દોષત્રયકરી રૂક્ષા શોણિતજ્વરશોષકૃત્ ॥

શૈવાલં તુવરં તિક્તં મધુરં શીતલં લઘુ ।

સ્નિગ્ધં દાહતૃષાપિત્તરક્તજ્વરહરં પરમ્ ॥

॥ મા. પ્ર ॥

શેવાલં શીતલં સ્નિગ્ધં સંતાપત્રણનાશનમ્ ॥

॥ રા. નિ. ॥

ગુણ—શેવાળ ટાઢો તુરો, કડવો, મધુર, અને લઘુ છે. ઠાંડ, તરસ, રક્તપિત્ત અને જ્વરને હરનારો છે.

વર્ણન—પાણી ભરાઈ રહેતું હોય એવી જગોએ શેવાળ થાય છે. એ એક બાતની વનસ્પતિ છે.

વક્તવ્ય—અરકમાં રકતપિત્તચિકિત્સામાં મૂલાનિ ગુપ્તાણિ ચ વારિજાનાં પ્રલેપનમ્...એ શ્લોકની સાથે શેવાલને પણ ગણાવી અંતમાં કહેલું છે કે રકતપિત્તની શાંતિ માટે પ્રદેહ અને પરિષેથન માટે ઉપરની વસ્તુઓ યોજવી (ચિ. ૪-૧૦૧). વિસર્પમાં શૈવાલ નલમૂલાનિ....। વૃથગાલેપનં કુર્યાત્ દ્વન્દ્વશઃ સર્વશોડપિ વા । પ્રદેહાઃ સર્વં ઇવૈતે દેયાઃ સ્વસ્પૃધૃતપ્લુતાઃ ॥ (ચિ. ૧૧-૮૬) એ પ્રયોગ છે. કાસમાં ધૂમ છે તેમાં શેવાલની ગણતરી છે (ચિ. ૨૨-૭૬). તૃષ્ણામાં (ચિ. ૨૪-૩૫), અને હૃદ્રાગચિકિત્સામાં એક ધૃતમાં (ચિ. ૨૬-૬૨) તે યોજેલું છે. પિત્તવાળાને અસ્તિમાં આપેલું છે (ચિ. ૧૦-૧૬).

સુશ્રુત તત્ર સત્ કલુપસ્ય (જલસ્ય) પ્રસાદનાનિ ભવન્તિ—એ હેડીંગમાં શેવાલ પણ ગણાવે છે (સૂ. ૪૫-૧૭). જે નદીમાં શેવાલ હોય તે નદીના પાણીને ગુર્યઃ શૈવાલસંચ્છન્નાઃ કલુપા મન્દગાશ્ચ યાઃ (સૂ. ૪૫-૨૨)—ગંદાં અને ભારે કહેલાં છે. પિત્તસંશમન વર્ગમાં શેવાલ છે (સૂ. ૩૯-૮). વિસર્પમાં સૌવલાઃ સોત્પલ-કર્દમાશ્ચ । વસ્ત્રાન્તરાઃ પિત્તકૃતે વિસર્પે લેપાઃ વિધેયાઃ સપ્તતાઃ સશીતાઃ (ચિ. ૧૭-૬). શુક્રમેહવાળાને દૂર્વા, શેવાળ વિગેરેનો ક્વાથ પાવાનો કહ્યો છે (ચિ. ૧૧-૮). કંઠહણે બે ત્રણ જગોએ શૈવલમ્નો અર્થ દૂર્વા કરેલો છે. સુશ્રુતમાં શૈવાલ અને ‘ શૈવલમ્ ’ એવા બે શબ્દો વપરાયેલા છે.

અમરકોષમાં ‘ વારિપર્ણી તુ કુમ્મિકા ’ એ જલકુમ્ભી માટે અને ‘ જલનીલી તુ શૈવાલં શૈવલઃ ’ એ શેવાળ માટે યોજાયેલા શબ્દો છે. જલં નીલયતિ ઇતિ જલનીલી—શબ્દ મળાનો છે.

‘ રાજભાર્તક ’માં લિંગવર્ધનના પ્રયોગોમાં ‘ સેવાલ ’ યોજાયેલો છે.

ઉદલેખ—૩. નિ. પા. ૫૯૮.

૪૩૦ પુષ્કરમૂલ.

નામો—પુષ્કરમૂલમ્, કુષ્ઠમેદઃ, પૌષ્કરાહ્વયમ્, પુષ્કરજયા, કાશ્મરીમ્ ॥ (સંસ્કૃત); પુષ્કરમૂલ (ગુજરાતી. મરાઠી. હિંદી).

પરિચય— પત્રપત્રં ચ કાશ્મીરં કુષ્ઠમેદમિદં જગુઃ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

ગુણાઃ— તિક્તં પુષ્કરમૂલં ચ કટૂણં કફવાતજિત્ ।
 ઉવરારોચકકાસધ્નં શોફાર્દિતાવિનાશનમ્ ॥
 શ્વાસોર્દ્ધવાતપાંડુધ્નં હિક્કાદોષનિવારણમ્ ॥

॥ ધ. નિ. ॥

પૌષ્કરં કદુકં તિત્તં ઉષ્ણં વાતકફજ્વરાન્ ।
હંતિ શોથારુચિશ્વાસાન્ વિશેષાત્પાર્શ્વશૂલનુત્ ॥

॥ મા. પ્ર. ॥

પુષ્કરં પાર્શ્વરુક્ષાસકાસહિકાજ્વરાપહમ્ ॥

॥ શોઢલઃ ॥

પુષ્કરમૂલં હિકાશ્વાસકાસપાર્શ્વશૂલહરાણામ્ ॥

॥ ચરકઃ ॥

વર્ણન—પુષ્કરમૂલ શું છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. કેટલાક એને ' Orris Root કહે છે. નબ્યગણુ આજ Orris Rootને પુષ્કરમૂલ માને છે. હકીમો ઔરીસ રૂટનો ખડ ઉપયોગ કરે છે એમ તેઓ કહે છે. કાશ્મીરમાં આ દ્રવ્ય થાય છે. ભાવપ્રકાશના વખતથી પુષ્કરમૂલનો અભાવ થયેલો જણાય છે અને તેથી જ ભાવપ્રકાશમાં “ અમાલે પુષ્કરે મૂલે કુષ્ટં સર્વત્ર ગચ્છતે ”—પુષ્કરમૂલના અભાવમાં કુષ્ટ લેવાનું જણાવેલું છે. ભાવમિત્ર પુષ્કરમૂલને ‘ કુષ્ઠલેહ ’ ગણે છે. કેટલાક કુષ્ઠ અને પુષ્કરમૂલને એક જ માને છે, પણ તે ભૂલ છે. પુષ્કરમૂલ કુષ્ઠલેહ છે એ વાત ખરી પણ કોઈ પણ ગ્રંથમાં કુષ્ઠ અને પુષ્કરમૂલ એકમેકના પર્યાયો તરિકે વપરાયલું છે જ નહિ. ચરકે એક સ્લોકમાં ઘણી જગોએ કુષ્ઠ અને પુષ્કરમૂલનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

પુષ્કરમૂલ કાશ્મીરમાં થાય છે અને તેનાં કમળના જેવાં પાન થાય છે એટલે જ પરિચય આપણને શાસ્ત્રોક્તિમાંથી હાથ લાગે છે સ્વ. વિરભચરણ કવિરાજ પુષ્કરમૂલને Iris Germanica (લેટીન)—Orris Root (અંગ્રેજી) માને છે. ‘ વૈદ્યકશબ્દસિંધુ ’કાર પુષ્કરમૂલને Root of Alpotaxis auriculata તરિકે ઓળખાવે છે; અને “ પુષ્કરદેશે સ્વનામ્ના પ્રાસિદ્ધે મૂલે પાતાલપદ્મિનીતિ સ્ત્ર્યાતે કાશ્મીરદેશે પ્રસિદ્ધે કન્દવિશેષે ” ”—આમ વર્ણવે છે. Alpotaxis auriculata તો કુષ્ઠ માટે જ યોગ્યલો શબ્દ છે. એટલે કુષ્ઠનું જ મૂલ અર્થાત્ કુષ્ઠ અને પુષ્કરમૂલ તેમના અભિપ્રાય સુજળ એક જ લાગે છે.

વૃંદકૃત ‘ સિદ્ધયોગ ’ના ટીકાકાર શ્રીકંઠ પૌષ્કરમૂલં તદ્વિટપશાસ્ત્રાશ્ચ કુષ્ઠમિતિ સ્ત્રેયમ્ (અ ૩૦—૩૩) એમ જણાવે છે. શારંગધરટીકાકારે પુષ્કરમ્ કુષ્ઠમ્ તદમાલે કુષ્ઠં ગ્રાહ્યમ્ (મ ૬—૩૮) કહેલું છે, બીજા ટીકાકારોએ આનો પરિચય નથી કરાવ્યો.

અમરસિંહે પુષ્કરમૂલનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

વક્તવ્ય—પ્રાચીન વખતથી છુટ્ટથી વપરાયલી આ દવા અત્યારે અપ્રાપ્ય-અગોચર થઈ ગઈ જણાય છે. હાલના વૈદ્યો તેની જગોએ ઉપલેટ નાખે છે. સ્વ. કતોબદ્દ કહે છે—“ પુષ્કરમૂલ નામની દવા કયાંય ગાંધીને ત્યાં પણ મળતી

નથી, ને કોઈ આપતા હશે તેાં પુષ્કરમૂળમાં જે રસગુણ લખ્યા છે તે તેમાં દેખાતા નથી, ને કુર્લીજન પ્રાચીન ગ્રંથમાં ક્યાંય દેખાતું નથી. તે ધન્વંતરિ, શુક્ર-વ્યાદિ નિઘંટુ સુધી દેખાતું નથી. પ્રથમ ભાવપ્રકાશે લીધું છે; તે પછીના નિઘંટોમાં હશે, માટે એમ લાગે છે કે તેને પુષ્કરમૂળ કહેતા હશે, ને સ્વાદ, ગુણ પણ તે જેવા જ લાગે છે. ને કોઈ કહેશે કે તે દિવસ તે હતું જ નહિ ને હમણાં નવું થયું છે તોપણ તે ઠેકાણે વાપરવામાં હાનિ જણાતી નથી; ને ‘પુષ્કરમાઘે કુટ્ટ યોગ્યમ્’ એમ લખે છે માટે ઘણા દિવસથી પુષ્કરમૂળ મળતું નથી એમ જણાય છે ને કુદમાં પુષ્કરમૂળ જેવા ગુણ નથી. માટે તે બદલે કુર્લીજન વાપરવું. ને પુષ્કરમૂળ પ્રાચીન પ્રયોગમાં ઘણે ઠેકાણે આવે છે, ને તેની દવા ક્યાંય લોપ થઈ ગઈ હશે. આગળની નામની પીછાન જતી રહી છે. નવી દવા દેખે તેનાં નવાં નામ હાલના ગ્રંથોમાં બને છે. નવો શોધ કર્યો બતાવે છે; માટે આ ઔષધી ઘણી સારી છે ને પ્રાચીન પ્રયોગમાં ક્યાંય વપરાતી નથી માટે પુષ્કર ઠેકાણે વાપરવી. ”

વનસ્પતિ ગુણાદર્શ લખે છે—“હાલમાં કેટલાક વૈદ્યો આ દવાને બદલે ભૂલથી એરંડાનાં મૂળ વાપરે છે અને માને છે કે એરંડો કેટલાએક ગુણો વડે પુષ્કરમૂળની સમાન છે. પરંતુ તેના કરતાં આ દવાને બદલે ઉપલેટ વાપરવું એ વધારે યોગ્ય છે કારણ કે આ બન્ને એક જ જાતનાં હોઇને ગુણમાં સમાન છે અને તેટલા માટે ભાવમિત્રે પણ આ દવાને માટે ઉપલેટ વાપરવાની ભલામણ કરી છે. કોઈ લખનાર આ દવાને બદલે કુર્લીજન વાપરવાની સલાહ આપે છે, પરંતુ શાસ્ત્રથી અને વૈદ્યપરંપરાથી અનુમત છે માટે યોગ્ય છે કે નથી. જ્યાં સુધી આ દવા ન મળે ત્યાં સુધી ઉપલેટ વાપરવું. ”

ચરકે હિઝ્કાનિગ્રહણ અને શ્વાસહર દશેમાનિમાં પુષ્કરમૂળનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. હૃદ્રોગમાં (ચિ. ૨૬-૮૧, ૮૨, ૮૩, ૯૫), કાસમાં (ચિ. ૨૨-૭૫-૧૦૬, ૧૨૧, ૧૨૪, ૧૫૭, ૧૭૫, ૫૧, ૫૬ ઇત્યાદિ શ્લોકો), શ્વાસમાં (ચિ. ૨૧-૬૬, ૧૦૧, ૧૨૦, ૧૨૬), રાજ્યક્ષમાં (ચિ. ૮-૬૬, ૧૦૬, ૧૦૯), અર્શમાં ચિ. ૬-૬૩, ૧૩૧), ગુદમમાં (ચિ. ૫-૬૫, ૭૬, ૮૨), જ્વરમાં (ચિ. ૩-૨૦૮, ૨૫૦, ૨૦૬), શોથમાં (ચિ. ૧૭-૫૭), ઉઠાવર્ત, શિરોરોગ, વાતહર, વિગેરેમાં પુષ્કરમૂળનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. સુશ્રુતમાં બહુ જ ઓછો ઉપયોગ જણાય છે સ્વતંત્ર ઉપયોગ બન્નેમાંથી મળી આવતો નથી.

ઉલ્લેખ—વનસ્પતિ ગુણાદર્શ. પા. ૫૩૬; રૂ. નિ. પા. ૨૬.

૪૩૧ શાહતરા પિત્તપાપડો.

નામો—શાહતરા, પિત્તપાપડો (ગુજરાતી); *Fumaria parviflora*—ફ્યુમેરીઆ પર્વીફ્લોરા (લેટીન).

ડૉ. સ.આરામ અબ્દુલ લખે છે કે મુંબઈના બજારમાં પિત્તપાપડો નામથી જે વસ્તુ મળે છે તે તો *Rostellularia diffusa* (રૉસ્ટેલ્યુલેરીયા ડીફ્યુસા) છે. ઘાટી પિત્તપાપડોના નામથી જે વસ્તુ મળે છે તે *Peristrophe bicaliculata* અર્થાત્ જેને આપણે કાળી અથવા કાકજંબા કહીએ છીએ તે છે. પિત્તપાપડો માગતાં આ બન્ને વસ્તુઓમાંની ગમે તે એક ગાંધીઓ બાંધી આપે છે પણ આ બંનેમાં કોઈપણ બતનો શુભ જણાતો નથી (No medicinal value). હા, ફક્ત સ્કેજ કડવાશ છે એટલું જ. કેટલીક જગોએ અડસલીયો (*Rungia parviflora*) આપવામાં આવે છે. વલસાડ તરફ (*Rungia Repens*)—અડસલીયાની બત તેની અવેજમાં અપાય છે. પુના, ધુલીયા તરફ અને કરાડ તરફ *Glossocardia Bosvallia* પિત્તપાપડો તરિકે વેચાય છે. કેટલીક જગોએ *Heydiotis Burmanniana* પણ પિત્તપાપડો તરિકે વેચાય છે.

પણ આ બધાથી ‘ શાહતરા પિત્તપાપડો ’ નામથી મુંબઈના ગાંધીઓ જે ચીજ વેચે છે તે તદ્દન જુદી જ વસ્તુ છે. પણ શાહતરા પિત્તપાપડો અને ગ્લૉસોકાર્ડીયા—બન્ને સૂકાં થઇ જાય છે ત્યારે એવાં તો મળતાં લાગે છે કે વનસ્પતિશાસ્ત્ર (Botany)ના બારીક અભ્યાસી સિવાય કોઈ ભાગ્યે જ પારખી શકે કે તે બન્ને ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓ છે.

૪૩૨ સારિવા.

સંસ્કૃતમાં ‘સારિવે દ્વે’ એમ કહ્યું છે:—(૧) શ્વેતસારિવા અને (૨) કૃષ્ણસારિવા.

“સ્વ. પં. ભગવાનલાલભાઈ *Gymnema sylvestris* (જેને આપણે ગુડમાર કહીએ છીએ તે) ને કૃષ્ણસારિવા કહેતા અને *Hemidesmus* ને શ્વેતસારિવા કહેતા. હેમીડેસ્મસનાં મૂળમાંથી જેવી સુગંધી અને સ્વાદ જણાય છે તેવી જ સુગંધી અને સ્વાદ ભૂખીમાનાં મૂળમાં હોય છે. મેં બન્નેનાં મૂળ બેચાં, સુંઘ્યાં અને ચાખ્યાં છે.

ડૉ. દત્ત સારિવે દ્વે લખે છે; તેમાં એક *Hemidesmus* અને બીજી *Ichnocarpus fruticans* (N. O. Apocynaceae.) લખે છે. આ પણ કેવો ગોટાળો છે ? પણ પં. ભગવાનલાલભાઈનું માનવું મને ઠીક જણાય છે....” (પૂ. જયકૃષ્ણભાઈના એક પત્ર ઉપરથી.)

Hemidesmus Indica—ધેતુસારિવા**Cryptolepis Buchanani—કૃષ્ણસારિવા**

આ વિદ્રાનોની વાતો છોડી હઈએ અને પ્રત્યક્ષ વનસ્પતિઓ લખીને બેસીએ તો, હું ધારૂં છું કે, બન્ને સારિવાનો તુરત જ નિર્ણય થઈ જાય એમ છે.

કૃષ્ણસારિવાનાં મૂળ મહેં જાતે આખ્યાં છે, વેલો મેં જાતે ખૂબ કાળજી-પૂર્વક જોયો છે. મહેને તેા આજ સારી ‘કૃષ્ણસારિવા’ લાગે છે. પાવાગઢ ઉપર તે ઢગલાખંધ થાય છે.

‘Indian Medicinal Plants’માં *Ichnocarpus frutescens* ને સારિવા નામ આપવામાં આવ્યું છે અને લખ્યું છે કે “The roots are somewhat similar in appearance to those of *Hemidesmus* but have not the same ‘Coumarin odour.’ એટલે *Hemidesmus*નાં મૂળ સાથે આનું મળતા-પણું ચાલતું હોવાને લીધે એને કૃષ્ણસારિવા માનવામાં આવી હોય; પણ આની શાખાઓ, કોમળ ફાંડીઓ વિગેરે કાળા રંગનાં નહિ હોતાં સફેદ રંગનાં હોય છે) “White like finely fulvous-tomentose.”). આ વેલ મેં જાતે જોઈ નથી એટલે આથી વધુ કંઈ લખી શકતો નથી.

હવે ઉપલસરી અને કપુરીમધુરી નામો વિષે. ગુજરાતીમાં આ બન્ને નામો લગભગ એક બીજાના પર્ચોય તરિકે જ વપરાય છે, પણ સુ. જયકૃષ્ણભાઈએ “વૈદકલ્પતરૂ” (૧૯૦૭-મે) માં “કપુરીમધુરી = *Aerua lanata*—ગોરખગાંજે”—આવું લખેલું છે. આના જવાબમાં વિદ્વદ્વય શ્રી વૈદરાજ જાદવજીભાઈએ તેમના એક પત્રમાં (જયકૃષ્ણભાઈ ઉપરના પત્રમાં) નીચે પ્રમાણે શંકાઓ રજુ કરેલી છે:—

“વૈદરાજ રૂઘનાથજીના નિધંદુમાં સારિવાનાં સંસ્કૃત નામો જોતાં જણાય છે કે તેનાં પ્રાચીન વૈદ્યોએ શ્વેતમૂલા અને કૃષ્ણમૂલા (શ્વેતમૂલા ને કાષ્ઠસારિવા અને કૃષ્ણમૂલાને ચંદનસારિવા એવાં નામો ત્યાં આગળ આપેલાં છે. બાપાલાલ.) એવા બે લેહો તેના મૂલના રંગના લેહ ઉપરથી જ આપેલા છે અને તે લેહો, હું ધારૂં છું, કે જમીનની માટીના રંગના લેહને લીધે જ ઘણું કરીને થતા હશે. મેં પોરબંદરમાં કાળા મૂલની સારિવા જોયેલી છે, અને તેનું કારણ પણ મારી સમજ પ્રમાણે પોરબંદરની કાળી અને મુંબઈની લાલ માટી જ છે. હવે તેનાં ભાષાનાં નામોનો અને ઉપલસરી અને કપુરીમધુરી એ બે નામોનો વિચાર કરીએ. સારિવાને મરાઠીમાં ઉપલસરી કહે છે અને જેને મરાઠીમાં ઉપલસરી કહે છે તેને જ ગુજરાત કાઠીઆવાડમાં કપુરીમધુરી કહે છે. સારિવાનું ઉપલસરી એ નામ મરાઠી છે, ગુજરાતી નથી. કાઠીઆવાડમાં ખેડુતો અને ગામડાના લોકો સારિવાને કપુરીમધુરીના જ નામથી ઓળખે છે. તેઓ ઉપલસરી નામ જાણતા જ નથી. મેં પોરબંદરમાં એક ખેડુત પાસેથી કપુરીમધુરી મંગાવી

હતી અને તેણે અને અહીં મરાઠીમાં જેને ઉપલસરી કહે છે તે જ ચીજ લાવી આપી હતી. હવે ઉપલસરી એ નામ કાઠીઆવાડના વૈદ્યોમાં કેમ પ્રસિદ્ધ થયું તેનો આપણે વિચાર કરીએ. ‘આર્ય ઔષધ’માં ડૉ. વીરજી ઝીણા રાવળે તથા ભાવપ્રકાશના ભાષાંતરમાં કાળીદાસ શાસ્ત્રીએ સારિવાને ઉપલસરી એ નામ આપેલું છે અને તેનું કારણ એ છે કે તેઓ મુંબઈમાં રહેતા હતા અને અહીંના મરાઠા લોકો પાસેથી તેઓએ સારિવાનું ઉપલસરી નામ સાંભળેલું, તે પોતાના પુસ્તકમાં તેને કાઠીઆવાડમાં શું કહે છે તેની તપાસ કરી વગર જ દાખલ કીધું અને તે નામ અધપરપરાન્યાયથી ગુજરાતના વૈદ્યોમાં પણ દાખલ થયું. બાકી ગામડાના લોકો કપુરીમધુરી એ નામથી જ તેને બોલે છે. વૈદ્યરાજ રૂઘનાથજીનો વિચાર મારા મત પ્રમાણે જ હોય એમ તેમના પુસ્તક ઉપરથી જણાય છે. ગોરખગંજને ને કપુરીમધુરી એ બે નામો બુદ્ધી ચીજનાં છે. કદાચ ભૂલથી કોઈ ગોરખગંજને કપુરીમધુરી કહેતા હશે પરંતુ કપુરીમધુરી નામથી કાઠીઆવાડમાં સારિવા-મરાઠી ઉપલસરી-જ ઓળખાય છે.....”

એટલે ગોરખગંજને કપુરીમધુરી કહેવી ઠીક નથી, બલે કેટલાક ભૂલથી કહેતા હશે.

હું ધારું છું હવે સારિવે દેનો નિર્ણય થઈ જ ગયો છે, સંદિગ્ધતા નથી. જેને માનવું હોય તે માને.

૪૩૩ પાષાણભેદ.

N. O. Irideæ.

નામો—પાષાણભેદ, અશ્મભેદક (સંસ્કૃત); લકડી પાષાણભેદ, પાખાણભેદ (ગુજરાતી); પાખાનભેદ (મરાઠી); પાથરચુર, પાથરચુર (બંગાલી); પાથરચુર (હિંદી); Pseudo-achorus-ચ્યુડો ઍકોરસ (લેટીન).

ગુણા:—

પાષાણભેદકઃ શૂલકૃચ્છ્રમેહત્રિદોષજિત્ ।

હૃદ્રોગપ્લ્હાહગુલ્માશોષસ્તિશુદ્ધિકરઃ પરઃ ॥

અશ્મભેદો હિમસ્તિક્તઃ શર્કરાશિશ્ચશૂલજિત્ ।

અન્યા તુ વટપત્રી સ્યાદન્યા ચૈરાવતી ચ સા ॥

વટપત્રી હિમા ગૌલ્યા મેહકૃચ્છ્રવિનાશિની ।

બલદા વ્રણહન્ત્રી ચ કિંચિદ્વીપનકારિણી ॥

અન્યા શ્વેતા શિલાવલ્કા શિલજા શૈલવલ્કલા ॥

સુદ્રપાષાણમેદાઽન્યા ચતુષ્પત્રી ચ પાર્વતી

સુદ્રપાષાણમેદા ચ વ્રણકૃચ્છ્રાશ્મરીહરા ॥

॥ રા. નિ. સહિતો ધ. નિ. ॥

વક્તવ્ય—પાષાણભેદ શું એ વિષે જખરી સંદિગ્ધતા ઉભી થયેલી છે. આ વિષે જિજ્ઞાસુઓએ (‘આયુર્વેદ વિજ્ઞાન’ પુસ્તક ૧૦. અંક ૨ માં) મહારા. લેખ વાંચી જવો. આયુર્વેદ (રાજનિબંધ) પાષાણભેદના ૪ ભેદો દર્શાવે છે એ આપણે ઉપર જોઈ શકીએ છીએ. આ ચારેય ભેદોનો પત્તો લગાવવો એ રહેલું કામ નથી. આધુનિક વનસ્પતિશાસ્ત્રવેત્તાઓએ પણ આવી જ ૫-૬ ભિન્નભિન્ન વનસ્પતિઓને પાષાણભેદ ઠેરવવા પ્રયાસ કરેલો છે. અત્યારના ખાટેનીસ્ટો નીચેની વનસ્પતિઓને પાષાણભેદ માને છે:—

- (૧) *Coleus aromaticus*. (N. O. Labiateae)—તુલસીના વર્ગનો છોડ. બંગાલીઓ આને જ પાષાણભેદ માને છે. ડૉ. ખાસુ અને કીર્તિકર પણ આને જ પાષાણભેદ માને છે.
- (૨) *Bryophyllum calycinum* (N. O. Crassulaceae)—જેને આપણે જખમે હયાત અથવા ખાટખટુંબો (જેનાં પાનનાં બજીયાં કરવામાં આવે છે તે) કહીએ છીએ તે. ઉત્તર હિંદુસ્તાન તરફ ઘણા આને જ પાષાણભેદ માને છે. ડૉ. ગણનાથ સેને પણ આને જ પાષાણભેદ લેખ્યો લાગે છે.
- (૩) *Iris-pseudo-achorus* (N. O. Irideae)—કેસરના વર્ગની આ વનસ્પતિ છે. અત્યારે ગુજરાતના બજારોમાં જે કકડાઓ વેચાય છે તે આના હોય એમ જયકૃષ્ણભાઈનું અને મહાઈ માનવું છે. ઘણાખરા લેખકોએ આને જ મૂતલ ગણેલો છે. સાચો પાષાણભેદ આજ હોય એમ મને લાગે છે.
- (૪) *Saxifraga ligulata* (N. O. Saxifragaceae)—આ જ આપણી વટપત્રી—પાષાણભેદનો એક ભેદ. ખૂટીદર્પણ (૧૯૨૬ ડીસેમ્બર)માં આનું ચિત્ર આવેલું છે જે બરાબર વટપત્રી જ છે. વાંટે આનાં હિંદી નામો પાષાણભેદ, શિલકૌડ એવાં આપ્યાં છે. આનાં મૂળ ઝાડો બંધ કરવા માટે વપરાય છે એમ એટ્કીન્સન ને સ્ટેયુઅર્ટને આધારે ડૉ. વાંટ લખે છે.

(૫) **Aerua lanata** (N. O. Amarantaceae)—જેને આપણે ગોરખમાંને કહીએ છીએ એ છેડ. જયપુરના નિ. ભા. આ. સંમેલન વખતે ચાર પાંચ ઠેકાણેથી આના જ નમૂના નીચે પાપાણ્ણલેદ એવું લખેલું હતું. ઘણાંયે હજી આને પાપાણ્ણલેદ માને છે. સ્વ. કુતોભટ્ટ પણ આને જ પાપાણ્ણલેદ માનતા લાગે છે.

(૬) **Ocymum Basilicum** (N. O. Labiateae)—તુલસીને વળી કેટલાક પાપાણ્ણલેદ માનવાની અજબ ધૃષ્ટતા કરે છે. ખડંબુડે આતું બંગાલી નામ પાપાણ્ણલેદ રાખેલું છે !

ઉદ્ભવ—રૂ. નિ. પા. ૭૧; વનસ્પતિ શુદ્ધાદર્શ પા. ૫૨૪; Indi. Medi. Plants p. 1017; બ્રાહ્મીની હેન્ડબુક પાનુ. ૧૫૮; Flora. Medica. p. 575; Useful Plants of India p. 153; Dalzell p. 66; Graham-Bombay Plants p. 148; Voigt p. 268.

૪૩૪ રેવંચીનો શીરો—કંકુષ્ઠ

N. O. Guttifereae.

નામો—કંકુષ્ઠમ્, રંગનાયકમ્, રેવનમ્ (સંસ્કૃત); પીળીયો, રેવંચીનો શીરો (શુભરાતી); કંકુષ્ઠ (ભરાહી); Gum resin of garcinia morella (લેટીન).

પરિચય

હિમવત્પાદશિખરે કંકુષ્ઠમુપજાયતે ।
તત્રૈકં નલિકાસ્થં સ્યાત્તદન્યદ્રેણકં સ્મૃતમ્ ।
પીતપ્રભં ગુરુ સ્નિગ્ધં શ્રેષ્ઠં કંકુષ્ઠમાદિમમ્ ।
શ્યામં પીતં લઘુ ત્યક્તસત્ત્વં નેષ્ઠં હિ રેણુકમ્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

ગુણા: —

કંકુષ્ઠં રેચનં તિત્તં કટૂષ્ણં વર્ણકારકમ્ ।
કૃમિશોથોદરાધ્માનગુલ્માનાહકફાપહમ્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

કંકુષ્ઠં પિત્તકૃદ્ધેદિ વિનંધકફગુલ્માજિત્ ।
મજેદેનં વિરેકાર્થે ગ્રાહિભિઃ યવમાત્રયા ॥

નાશયેદામપૂતિ ચ વિરેચ્ય ક્ષણમાત્રતઃ ॥
 સુખસિંતં ચ તામ્બૂલં વિરેકં તં વિનાશયેત્ ॥
 બુઢ્ઢૂલકલિકાક્રાથો જીરસૌભાગ્યકં સમમ્ ।
 કંકુષ્ટવિષનાશાય ભૂયોભૂયો પિબેન્નરઃ ॥
 • કંકુષ્ટો ભેદનો તીક્ષ્ણઃ કુષ્ઠગુલ્મોદરાદિનિત્ ।
 કંકુષ્ઠકો વિરેકી સ્યાત્ કટુરુષ્ણશ્ચ ભેદકઃ ।
 ગુલ્મોદરાવર્તહરઃ તિક્તો જંતુઘ્નાપહઃ ॥

॥ ગ. નિ. ॥

વર્ણુન—રેવંચીનો શીરો ખબરમાં મળે છે. વજનમાં તે કહેજ બારે હોય છે; રંગે પીળો હોય છે. ચોડખો રેવંચીનો શીરો મળતો નથી; લેગવાળો મળે છે. આ અત્યંત તીક્ષ્ણ વિરેચન છે માટે એનો ઉપયોગ બેઇ વિચારીને કરવો.

વક્તવ્ય—કંકુષ્ઠને રસવૈદ્યોએ ઉપરશોમાં ગણાવેલું છે; એટલે તે ખનિજ દ્રવ્ય છે એમ રસવૈદ્યોનું માનવું છે. રસવૈદ્યોને—અરે રસલેખકોને પણ કંકુષ્ઠની ખબર ન હતી એમ રસના અંથો ઉપરથી ચોડખું જણાય છે: જુઓ:—

વદન્તિ કંકુષ્ઠમથાપરે હિ સઘઃપ્રસૂનસ્ય ચ દન્તિનઃ શકૃત્ ।
 ચતુર્થ કંકુષ્ઠમિહૈવ વાજિનાં નાલં હિ કેચિદ્ પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ ।

॥ રસપ્રકાશસુધાકર ॥

....અને કંકુષ્ઠકે ભ્રમઃ ॥ (આયુર્વેદપ્રકાશઃ અ. ૧-૨૩)

કેટલાક કહે છે કે કંકુષ્ઠ એ તુરત જ પેદા થયેલા હાથીના બચ્ચાનું લીંડું છે. ખીબા કેટલાક કહે છે કે નાના વછેરાનો નાલ તે જ કંકુષ્ઠ છે. આવા આવા ભિન્ન ભિન્ન મતો હોવાને લીધે આયુર્વેદપ્રકાશમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે ‘કંકુષ્ઠમાં આવી જાતનો ભ્રમ છે’.

રસવૈદ્યોએ કંકુષ્ઠનો પરિચય આપ્યો હોત તો ગોટાળો ન થાત; પણ ક્રૂર ‘પર્વતે હિમસર્પાપવાર્તિનિ જાયતેઽતિરુચિરં કકુષ્ઠકમ્’—હિમાલય પાસે અતિ સુંદર એવું કંકુષ્ઠ થાય છે—એટલું જ કહેલું છે. ઉપરસની ગણત્રીમાં વર્ણવેલું છે એટલે ખનિજ મનાય છે એટલું જ. આ ભૂલ છે એમ કહેવાની ઘટતા

કંઈ છું. કપીલા માટે જે જમ રસવૈદ્યાને હતો તે જ જમ કંકુષ્ટ માટે પણ હોય તો નવાઇ નથી.

“ કંકુષ્ટઃ સુવર્ણક્ષીરીનિર્યાસઃ ”—આમ ઉલ્લેખે અનેક વખતે ઝોળખાણુ આપેલું છે. સુવર્ણક્ષીરી—એ વનસ્પતિ પણ હિમાલયમાં થાય છે. એના વધુ વિવેચન માટે જુઓ ‘ ઠાંડી. ’ સુવર્ણક્ષીરીનો નિર્યાસ તે જ કંકુષ્ટ છે એમ અનેક જગોએ ઉલ્લેખે કહેલું છે. કંકુષ્ટનો ઉલ્લેખ ચરકસુશ્રુતમાં મળી આવે છે. ચરકે લેદનીય દશેમાનિમાં હેમક્ષીરી ગણાવેલી છે. સુશ્રુતે શ્યામાદિગણમાં હેમક્ષીરીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અધોભાગહર સંશમન તરીકે સુશ્રુત સ્વર્ણક્ષીરીનાં મૂળ ગણાવે છે. ચરકે હેમક્ષીરીને ઉંઠરકણીની માફક જ કૃમિમાં વાપરવા કહ્યું છે.

ભાવમિશ્રે સ્વર્ણક્ષીરીના મૂળને ‘ ચોક ’ તરિકે ઝોળખાવ્યું છે. અમરના ટીકાકારે ‘ મકો ’ નામ પ્રચલિત હોવાનું જણાવ્યું છે. સ્વર્ણક્ષીરીનું મૂળ અમરના ટીકાકારના વખતમાં ગાંધીઓને ત્યાં મળતું હતું. અમરકેશમાં કંકુષ્ટનો ઉલ્લેખ નથી. પહેલાં બજારમાં સ્વર્ણક્ષીરીનું મૂળ મળતું હતું, તે અધોભાગહર સંશમન તરિકે વપરાતું હતું. સ્વર્ણક્ષીરીનિર્યાસને આપણે એ જગોએ વાપરીએ તો ખોટું તો કંઈ નથી એમ માઈ માનવું છે પણ સ્વર્ણક્ષીરીનો પત્તો કયાં છે ?

કેટલાક કંકુષ્ટનો અર્થ રેવંચીનો શીરો કરે છે પણ કંકુષ્ટની સંદિગ્ધતા એમ રહેજે પતાવી શકાય એમ નથી. કંકુષ્ટ એ ખનિજ પદાર્થ પણ છે. આ વિષે મહેં મારા વિચારો “ હેમક્ષીરી શું હશે ? ” એ નામના લેખમાં (આયુર્વેદવિજ્ઞાન પુ. ૬. અ. ૩ ને) દર્શાવ્યા છે. એટલે અત્રે બધું લંબાણમાં નહિં ઉતરે. હા, કંકુષ્ટની અવેજીમાં આપણે બલે શુદ્ધ રેવંચીનો શીરો વાપરીએ પણ રેવંચીનો શીરો એ જ કંકુષ્ટ એમ હું નથી માનતો. સ્વર્ણક્ષીરીનિર્યાસ એ જ પ્રાચીન લેખકોનો કંકુષ્ટ. સ્વર્ણક્ષીરીનો પત્તો જ્યાંસુધી ન લાગે ત્યાંસુધી કંકુષ્ટનો પત્તો પણ નહિં લાગે.

પણ રેવંચીનો શીરો (બલે તે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ન હોય) એક ઉત્તમ વસ્તુ છે. અને તે નિઘંટુમાં લેવા જેવું છે. રેવંચીનો શીરો એ શી વસ્તુ છે એ ઘણાં વર્ષો સુધી અધારામાં રહેલું. હાલમાં કંઈક પ્રકાશ પડ્યો છે.

“ Useful Plants of India ” નામના મનનીય પુસ્તકમાં તેના વિદ્વાન લેખક ડર્નલ ડ્રુરી (Drury) રેવંચીનો શીરો વિષે લંબાણથી લખે છે.

કોકમના વર્ગની વનસ્પતિ (N. O. Guttiferae) માંથી આ ગુંદર નીકળે છે. જે આડમાંથી આ ગુંદર નીકળે છે તેનું લેટીન નામ ગાર્સીનીયા મોરેલા છે. આ આડ મહેસુર તરફ ઘણા પ્રમાણમાં થાય છે. તામીલમાં એને મક્કી કહે છે. અંગ્રેજીમાં એને Mysore Gamboge tree કહે છે. આ આડમાંથી જે ગુંદર હાથ આવે છે તે ઉત્તમ રેવંચીનો શીરા કહેવાય છે. હાલમાં બજારમાં જે વસ્તુ રેવંચીનો શીરા તરિકે વેચાય છે તે સીયામથી આવે છે અને તે આડનું નામ *Garcinia Hanburii* છે. ટુંકમાં કહીએ તો બે ત્રણ બતત્તાં આ જ વર્ગનાં આડોમાંથી ચઢતી ઉતરતી બતતો ગુંદર હાથ આવે છે. પણ એ બધામાં સૌથી શ્રેષ્ઠ રેવંચીનો શીરા તો ગાર્સીનીયા મોરેલા નામના વૃક્ષમાંથી નીકળે છે.

ડૉ. ગ્રહામે અને ડૉ. સખારામ અર્જુને સીલોનથી આવતા રેવંચીનો શીરાના આડનું નામ *Hebradendron Gambogioides* રાખેલું છે. સીલોનથી આવતો શીરા પણ સરસ ગણાય છે.

જે આડમાંથી આ રેવંચીનો શીરા નીકળે છે તે આડનાં બીયાંમાંથી તેલ કાઢવામાં આવે છે. મહેસુરના નુગર જીલ્લામાં એ વેચાતું મળે છે. ગરીબ લોકો એ તેલને ઘીની માફક ખાય છે અને ધનવાનો તેને બાળવાના કામમાં લે છે. પણ આ તેલમાં શીરાના જેવો રેચક ગુણ નથી હોતો.

ડૉ. ફ્રીસ્ટીસને આ ઉપર એક સુંદર પેપર લખ્યો છે જે જિજ્ઞાસુઓએ જોવા જેવો છે. તે આ ગુંદરની રંગ તરિકે ઘણી સ્તુતિ કરે છે અને એનો મોટો વેપાર થઈ શકે એમ છે. (વધુ માટે જુઓ ' ડ્યુરી. ' પા. ૨૨૨-૨૨૩.)

ઉપયોગ—રેવંચીનો શીરા બહુ સખત રેચક છે. તે મોટી માત્રામાં લેવાથી પેટમાં સખત ચુંક મારે છે. તે કૃમિનષ્ટ છે. ઉદર, નષ્ટાર્તવ, જીર્ણ કબજિયાત અને કૃમિ-વિગેરે રોગોમાં તે વપરાય છે.

નોંધ—બજારમાં તેમજ અંગ્રેજી દવા વેચનારાઓ પાસેથી રેવંચીની છાલ વેચાતી મળે છે. રેવંચીની છાલ અને રેવંચીનો શીરા—બન્ને એક જ આડની પેદાશ નથી એ યાદ રાખવું જોઈએ. રેવંચીની છાલ એ *Rheum emodi* ની છાલ છે. એ આડ હિમાલયમાં થાય છે. રેવંચીનો શીરા જે આડમાંથી નીકળે છે તે આડ કોકમના વર્ગનું અને તદ્દન જુદું જ આડ છે.

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. Plants p. 148; Useful Plants of India p. 222.

સહદેવી.

વીરમગામવાળા ડૉ. વલ્લભલાલ એન. મહેતા (L. M. & S.) તેમના જયકૃષ્ણભાઈ કંપરના એક પત્રમાં નીચેની ધીના રચુ કરે છે જે બહુવા જેવી છે:—

“વિશેષ ‘સહદેવી’નાં પાંદડાં ખડસલીયાની માફક તાવમાં વપરાય છે. પરંતુ તેનાં પાંદડાંનો રસ જે ત્રણ તુલસીના પાંદડાંના રસની સાથે આપવાથી ગુરદાની પથરી (Renal stone) ગાળી નાખે છે એવું બહુવામાં છે. આ બાબત હિંદીના હકીમ દાક્ટર અનસારી જેઓ ઇંદોરના મહાશય સાહેબની ગુરદાની પથરીને માટે દવા કરતા હતા તેઓએ મને માથેરાનમાં કરેલી અને એજ દવાના પ્રયોગથી મહારાજ સાહેબને ઓપરેશન વિના સાજ કરેલા. તે બાબત તેઓને મોટું ધનામ મળેલું. ગુરદાની પથરી ગાળી નાખવાને માટે દેશી વૈદ્યકમાં કોઇ એવી અમૂલ્ય ચીજ હોવી જોઇએ કારણકે અગાઉના વખતમાં આવાં દરદો શસ્ત્રક્રિયા વિના સારાં થતાં હતાં. (લેખકની આ ભૂલ છે, પથરી માટે ઓપરેશનની ક્રિયા સુશ્રુતમાં લખાણથી કહેલી છે. આપાલાલ). સહદેવીનો ઉપયોગ ખાસ તેવા દરદીને માટે કરી જોવાનો મારો વિચાર છે....”

(તા. ૧૭-૪-૧૯૨૨નો પત્ર).

જીવન્તી.

જીવન્તી એટલે ઠોડી એમ આપણે અત્યાર સુધી માનતા આવ્યા છીએ. જીવન્તી કેટલી બધી સંદિગ્ધ વનસ્પતિ છે તેનો ખ્યાલ વાંચકોને ‘આયુર્વેદ-વિજ્ઞાન.’ પુ. ૬ અ-૭ માં મારો ‘જીવન્તી’નો લેખ વાંચવાથી આવશે.

Indian Medicinal plants માં **Dendrobium Macraei** (Lindle. H. F. V 714) ને સંસ્કૃત લેખકોની જીવન્તી ગણેલી છે. આ છોડ નૈસર્ગિક વર્ગ આર્ચીડીનો છે. આ છોડ વિષે વિદ્વાન લેખકો નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

Uses—This plant is the Jivanti of sanskrit writers...It must not be confounded with Jivaka, one of the astavarga, which is a drug unknown to the Modern Hindus. D. Macraei does not appear to have been noticed by any of the European writers upon Indian Materia Medica.

આ છોડમાંથી છુબેન્તાઇન નામનું આલ્કલોઇડ પણ શોધવામાં આવ્યું છે અને બે ભતના છુબેન્તીક એસીડ પણ હાથ લાગ્યા છે.

ઉલ્લેખ—Indi. Medi. Plants p. 1240.

કપાસ.

‘ વૈધકલ્પતરુ ’ (૧૬૦૭ આક્ટોબર. પા. ૨૩૫) માં “ કપાસનાં મૂળની છાલ-દેશી અર્ગટ !” આ શીર્ષક એક લેખ આવેલો છે. “ અત્રેજી વૈધક શાસ્ત્રમાં આ છોડનાં મૂળ ઉપરની છાલનો ઉપયોગ કહેલો છે અને “અર્ગટ” નામની પ્રસિદ્ધ અત્રેજી ફવાના વિશિષ્ટ ગુણ તેમાં રહેલા છે એવું કહેલું છે. ડૉ. બહાઇટે પોતાની ‘ મેટેરીયા મેડીકા ’માં તેના ગુણવર્ણનમાં લખેલું છે કે તેના ગુણ જોવો હોય તો અર્ગટના ગુણ જુઓ. એવું પણ કહેવાય છે કે અર્ગટ ન મળે ત્યાં તેને ઠેકાણે વણુના છોડના મૂળની છાલનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.....

વણુના (કપાસને કાઠિયાવાડ તરફ વણુ-વૉણુ કહે છે. બાપાલાલ) છોડનાં મૂળની છાલનો ઉપયોગ કરવાની રીત એ છે કે છાલ બે તોલા લઈને તેને અધકચરી ખાંડીને આધણુ જેવા ઉકળતા ૧૦ તોલા પાણીમાં કલાઈવાળા કામમાં નાંખીને ઢાંકી રાખવું. ત્રણ કલાક રાખ્યા પછી તે પાણી કપડેથી ગાળી લેવું. પ્રમાણ ૧ થી ૨ તોલા.....”

કપાસીયામાં શક્તિપ્રદ તત્ત્વો ઘણા સારા પ્રમાણમાં છે. “ Cotton-seeds flour contains more than twice as much protein as meat... It must be mixed with two parts of wheat-flour when intended for baking.” Chem. Abstra. for May 20, 1914.

મધુપ્રમેહવાળાને કપાસીયાના લોટની બનાવટો આપી શકાય એમ ડૉ. બાસુ કહે છે.

રાસ્ના.

સ્વ. ડૉ. સખારામ અર્જુન જણાવે છે કે “ રાસ્ના સંઘિગ્ધ છે. કેટલાક એને Berthelotia lanceolata કહે છે, બીજા વળી કેટલાક Salvadora indica છે એમ જણાવે છે. મહારા સૂકા નમૂનાઓના સંગ્રહ (herberium) માં Gymnema sylvestris (ગુડમાર)ની ઢાંડીઓ છે જે રાસ્ના સાથે ઘણી

રીતે મળતી આવે છે. ડૉ. એઇન્સ્ટ્રીએ પૅરીપ્લોકા સીલ્વેસ્ટ્રીસ-ને હવે ભૂમ્નીમા સીલ્વેસ્ટ્રીસના નામથી ઓળખાય છે તેના ઔષધોપયોગી ગુણ પશુ બરાબર રાસના જેવા જ ગણાવ્યા છે.

“ વળી આ જ નામથી બીજી એક વસ્તુ જે બજારમાં વેચાતી મળે છે તે સાપસન (aristolochia) છે એમ હું નિઃસંદેહ કહી શકું છું; અને આટલા જ કારણથી તો આ વસ્તુને ખડકી રાસના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. પર્વતોના ખડકોમાં આ ઉગે છે એટલે જ તેને ખડકી રાસના એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. પશુ આ તો ચોકબી aristolochia longa જ છે. ગ્રીકોને તેની બાંટોનીકલ ડીક્ષનેરીમાં આ વનસ્પતિ (aristolochia longa) નું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કર્યું છે- ‘ સૂકો નમૂનો મ્હોંમાં મૂકતાં તો કંઈ જ સ્વાદ જણાતો નથી પણ જરા વધારે ચાવવામાં આવતાં તેમાંથી એક જાતનો અણુ-ગમતો કડવો સ્વાદ (nauseous bitterness) જણાય છે જે ઘણો લાંબો વખત સુધી મ્હોંમાં રહે છે. ”

પશુ હવે આ ગોટાળો રહ્યો નથી. હવે તો બંગાળી રાસના, આપણી રાસના (મોટો લાગ આને જ રાસના માને છે), અને મદ્રાસી ણ્લાવર્ણી જેવી રાસના-આ ત્રણમાંથી એકને જ પસંદ કરવાની રહી. બજારમાં તો ગમે તે વેચાશે. વેંચોને શુદ્ધ દવાઓની પારખ કરતાં આવડશે એટલે ગાંધીઓ એ વેચતા બંધ થશે.

હુપુષા.

N. O. Coniferae.

જીઓ નંબર ૩૫૨.

નામો—હુપુષા (સંસ્કૃત); હબ-ઉલ-ઉર્ (ફારસી); અલલઅરર (મુંબાઈ અરેબિક); અલુલ-હૌબર (પંજાબ); અબલ (દક્ષિણ), પદમ (હિંદુસ્થાનનાં બજારોમાં); Juniper-જ્યુનિપર (અંગ્રેજી); Juniperus communis-જ્યુનિપરસ કૉમ્યુનિસ (લેટીન).

વૃક્તવ્ય—હુપુષા એ સંદિગ્ધ દ્રવ્ય છે. કેટલાક વૈદ્યો હુપુષા ની જગોએ છોટીમાઇ અને બડીમાઇ વાપરે છે. પ્રાંસ-લર્થ (Tamarix gallica) નામનાં ઝાડવાં જે પાણીવાળી જગોએ ખૂબ થાય છે તેના ઉપર જે ગોળાકાર ગાંઢસ (galls) થાય છે તેને છોટીમાઇ અને બડીમાઇના નામે ઓળખવામાં આવે છે. યુ. જયકુણ્ઝમાઇ “ કચ્છની જડીબુટ્ટી ”માં શેણુવી (Fluggia leucopyrus) નું સંસ્કૃત નામ હુપુષા લખે છે (જીઓ પા. ૨૫૭). ‘ વનસ્પતિશાસ્ત્ર ’માં શેણુવીનું સંસ્કૃત નામ આપેલું નથી. ઘણા વૈદ્યો છીણી અથવા શેણુવીને જ હુપુષા ગણે છે.

ડૉ. વામન દેસાઈ (એમ. ડી.) તેમના મરાઠી નિષંદમાં Juniperus communisને હપુષા કહે છે. ડૉ. નાડકરણી પણ તેમની Indian Materia Medica માં જ્યુનિપરસ કૉમ્યુનિસને જ હપુષા માને છે.

ડૉ. ટીમક તેમની મેડીરીયા મેડીકામાં જ્યુનિપરસ વિષે ખાસ કંઈ લખતા નથી. ફક્ત એટલું જ જણાવે છે કે મુંબઈ તરફ હાથ—ઉલ્—અરાર નામથી જે ચીજ વેચાય છે તે ઈરાની અખાત ઉપરનાં બંદરે તરફથી આવે છે.

ખ્રીટીશ ક્ષામ્કોપીયામાં ઑઈલ જ્યુનિપર ઑફીસીયલ ડ્રગ તરિકે જાણીતું છે. પાન અને કોમળ શાખાઓમાંથી આ તેલ કાઢવામાં આવે છે. દેવદારની જાતનું આ વૃક્ષ છે એટલે તેલમાં એક જાતની સુગંધ હોય છે. આ સુગંધને લીધે યૂરોપમાં 'જીનીવા સ્પીરીટને સુગંધી' બનાવવા માટે આ તેલનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

'ફ્લાવર્સ ઓફ ધી ફ્રીલ્ડ' નામના પુસ્તકમાં આનું ચિત્ર પૃ. ૫૭૬ ઉપર આપવામાં આવેલું છે.

દેવદારના વર્ગની વનસ્પતિનાં પાન લાંબાં, સાંકડાં, પ્રાંસ જેવાં જ હોય છે. આ પાનના મળતાપણાને લીધે કદાચ પ્રાંસ તેની અવેજીમાં વપરાતી થઈ હશે એમ અનુમાન થાય છે.

ઉપયોગ—ઉત્તેજક અને મૂત્રલ તરિકે ઉત્તરહિંદુસ્થાનનાં બજારોમાં આનો ઉપયોગ થાય છે. (ગે'બલ).

આનાં ફલ અને તેલ-બન્નેમાં વાતફ, ઉત્તેજક, દીપનપાચન, મૂત્રલ શક્તિઓ છે. ઉદર, શોથ જેવાં દરદોમાં મૂત્રલ દવા તરિકે વિવિધ રૂપે આનો ઉપયોગ થાય છે. પરમીયા અને પ્રદરના કક્ષુક્ત સ્ત્રાવો (mucous discharges)માં પણ આનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આનું મૂળ ઉગ્ર સ્વેદલ (Sudorific) મનાય છે અને તે અવાયકમ અને સંસાક્રસનું પ્રતિનિધિ મનાય છે.

(બેંટલી અને ટ્રીમેન).

આના કાષમાં રાગ જેવો પદાર્થ છે અને તેથી તેનો ધૂપ તરિકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ફળ અને તેલ બન્ને મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રાઈટ્સ ડીસીઝ, ઉદર, કફનાં દરદો, જીર્ણ પરમીયો, પ્રદર વિગેરે દરદોમાં વપરાય છે. મૂત્રપિંડના તાજેતરના વરમમાં (acute nepritis) તેલનો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ. ફળના ચૂર્ણનો ઉપયોગ બાહ્યોપચાર તરિકે સંધિવામાં સાંધા દુખતા હોય તેમાં કરવામાં આવે છે. યૂરોપના કેટલાક ભાગમાં આના ફલને શેકીને ચૂર્ણ કરીને

કોફીની જગોએ વાપરવામાં આવે છે. સ્વીડન અને જર્મની તરફ આ ફળોતું અથાણું કરવામાં આવે છે. છાલની રાખ ચામડીનાં ફરદોમાં વપરાય છે.

(ડૉ. નાડકરણી. મેટીરીયા મેડિકા).

માત્રા—ફલના ચૂર્ણની— ૧ થી ૩ ડ્રામ.

તેલ— હીપનપાચન તરિકેની માત્રા ૦૧ થી ૨ ટીપાં

મૂત્રલ તરિકે— ૪ થી ૬ ટીપાં.

સ્પીરીટ જ્યુનિપરની ૨૦ થી ૬૦ ટીપાં.

કવાચની માત્રા— અઘોળથી નવટાંક.

ઉલ્લેખ—Watt. V. p. 161; Nadkarni's Materia Medica.
p. 487-488;

પરિશિષ્ટ-વ.

ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્ભટમાં અનેક એવાં નામો આવે છે કે તેનો શું અર્થ કરવો એ ઘણી વખત સમજાતું નથી. ચરકસુશ્રુત ભણનારભણાવનારને આ મુરકેલી ઘણી વખત નડે છે. આટલા માટે નીચે થોડાક શબ્દો જેના અર્થો ટીકા ઉપરથી તેમ જ આગળપાછળના ઉપયોગો ઉપરથી નક્કી કરેલા છે તે આપવામાં આવ્યા છે. આશા છે કે વિદ્યાર્થીગણને આ પ્રયાસ માર્ગદર્શક (અમૂક અંશે) થશે. જે કંઈ ભૂલો જણાય તે વિદ્વાનો સૂચવશે તો આભાર સાથે હવે પછીથી સુધારી શકાશે.

અશ્વત્થા— (૧) મેથિકા इत्यन्ये, तत्र । अश्वतला तुरुष्कदेशे बृहन्मेथिकाभेद एव ॥
(સુશ્રુત સૂ. અ. ૪૬-૨૫૩).

(૨) उपोदकी, तस्याः इदम् आश्वतलम् । ब्रह्मदेवस्तु अश्वतला उप-
वनमूमौ मेथिकाकारवृक्षं कथयति ॥

(સુશ્રુત ચિ. ૧-૧૧૨) .

ચરકમાં આ શબ્દ નથી. આનો અર્થ નક્કી નથી થઈ શકતો.

शाकमाश्वतलं रूक्षं बद्धविण्मूत्रमारुतम् ॥

॥ સુશ્રુત ॥

‘વૈધકશબ્દસિંધુ’માં એને ‘નારી’ તરિકે ઓળખાવ્યું છે. આ નારી શું ? ચાંદવેલને આપણે નારી કહીએ છીએ અને તે તો આપણી પ્રસારિણી છે. “સુશ્રુત આયુર્વેદ” ના વિદ્વાન્ અનુવાદકો અશ્વત્થલાના પોથી (Basella rubra. N. O. Chenopodiaceae.) અને ગદલા (અંગ્રેજી-લ્યુસર્ન, ગુજરાતી-વિલાયતી મેથી. Medicago sativa N. O. Leguminosae) - એવા બે અર્થો કરે છે.

અશ્વત્થા— ચરક ચિ. ૨૬-૪૮માં વપરાયેલો શબ્દ છે. ગોખરૂ એવો અર્થ લેવો.

અશ્વત્થુરા— ગિરિકર્ણિકા (વાગ્ભટટીકાકાર) ઉ. ૪-૪૯. ગરણી.

અશ્વાવરોહિકા—અશ્વગંધા (ચરક. સિ. ૧૦-૩૫)

અશ્વત્થ— કરેણુ.

અજા— “સોમસમવીર્યા મહાપ્રધયઃ”-ની ગણતરીમાં સુશ્રુતે અજા ગણાવેલી છે. નીચે પ્રમાણે ઓળખાણ આપેલું છે:—

અજાસ્તનામકન્દા તુ સક્ષીરા ક્ષુપરૂપિણી ।

અજા મહૌષધિઃ જ્ઞેયા શક્ત્વકુન્દેન્દુપાણ્ડુરા ॥

(સુષુત ચિ. ૩૦-૧૭)

વિસર્પના લેપોમાં અજાનો ઉલ્લેખ છે. કલ્કલ્પ અજા અજગન્ધા 'જોવ' હિતિ લોકે ॥ આમ પરિચય આપે છે. અજગન્ધા-અસ્તગન્ધા એટલે તો તલવણી. પણ 'અજા' મહૌષધિ છે.

ચરકસંહિતામાં “અજાનામૌષધિઃ અજશૃંગીતિ જ્ઞાયતે” આવો પરિચય આપેલો છે (ચિ. ૧). અજા અને અજશૃંગી બન્ને જુદી વનસ્પતિઓ પાછળના સમયમાં બાણમાં હતી. એક જ શ્લોકમાં સુશ્રુતે અજા અને અજશૃંગીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

અજગરી—

મण्डलैः कपिलैः चित्रैः सर्पाभा पञ्चपर्णिनी ।

पञ्चारत्निप्रमाणा च विज्ञेयाजगरी बुधैः ॥

(સુશ્રુત ચિ. ૩૦-૧૦)

આ દિવ્યૌષધિ છે. “દ્રશ્યતે અજગરી નિત્યમ્”—અર્થાત્ અજગરી ખારે માસ જોવામાં આવે છે. હિમાલય જેવા સ્થળે મહાત્માઓના જોવામાં આવે.

અજરુહા—

ઉશનસે (સુશ્રુત. ક. ૧-૭૮) તેનો પરિચય નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે:—

कन्दः श्वेतः सपिण्डको भेदे चाञ्जनमञ्जिभः ।

गन्धलेपनपानैस्तु विषं जरयते नृणाम् ॥

दृष्टानां विषपीतानां ये चान्ये विषमोहिताः ।

विषं जरयते तेषां तस्मादजरुहा स्मृता ॥

અર્થાત્ અજરુહાનો કંદ ગાંઠો ગાંઠાવાળો, સફેદરંગનો છે. એ કંદને લેદતાં કાળા સુરમા જેવા રંગવાળો દેખાય છે. એના ગંધથી, એને ચોપડવાથી, એને પીવાથી ગમે તેણું ઝેર હજમ થઈ જાય છે. વિષને જેર કરે છે તેથી જ તેનું નામ ‘અજરુહા’ પાડવામાં આવ્યું છે. આની શોધ થવી ઘટે છે.

અજગન્ધા—

તલવણી.

અજશૃંગી—

મીંઢી આવળ. જુઓ ‘અજશૃંગી.’

અજલોમી—

ચરકમાં આ શબ્દ નથી. સુશ્રુતમાં “નિવૃત્તસંતાપીય” અધ્યાયમાં

જે સોમસમવીચી મહોષધિઓનું લીસ્ટ આપેલું છે તેમાં અજલોમીની ગણતરી છે. “અમાનુષોપસર્ગપ્રતિષેધાધ્યાય”માં પણ ગોલોમી અજલોમીનો ઉલ્લેખ છે (ઊ. ૬૦-૪૭). આ ઠેકાણે ઉલ્લેખાત્યર્થ ગોલોમીને દૂધો અને અજલોમીને શ્વેતદૂધો તરિકે જણાવે છે. અસ્મિન વર્ગે મિપક્ કુર્યાત્ તૈલોનિ ચ ઘૃતાનિ ચ-આમ સુશ્રુતે કહેલું છે. “ગોલોમી ચાજલોમી ચ રોમશે કન્દસંમવે”-અર્થાત્ ગોલોમી અને અજલોમી-એ રૂછાળા કંઠવાળી મહોષધિઓ છે એમ સુશ્રુતાત્યર્થ જણાવે છે. આ મહોષધિઓનો પતો ન લાગે ત્યાં સુધી આપણે દૂધો, શ્વેતદૂધોથી ભલે ચલાવીએ. “વેદક-શબ્દસિંધુ”માં આનો ‘કુવચ’ એવો અર્થ આપ્યો છે. કુવચની શીંગ ઉપર વાળ હોય છે એટલા કારણે એ તર્ક ચલાવ્યો હશે; પણ દૂધો અર્થ વધારે સારો છે.

અલમ્બુષા— મુષ્ટિકા (શ્રીકંઠ અ. ૪૧-૨૦. અ. ૨૫-૧૯).

આ અર્થ જોતાં તે યોડીયો કલાર અથવા ગોરખમુંડી એ અર્થ થાય છે. કેટલાક એને લજાલુમેદ:-રીસામણીનો એક પ્રકાર- કહે છે; પણ ગોરખમુંડી જ વધારે સારો અર્થ છે. ચરકે મધુરસ્કંધમાં (વિ. ૮-૧૬૦) તેને ગણાવી છે. વાગ્બટે કાસ-ચિકિત્સાના, વસિષ્ઠરસાયનમાં તે વાપરી છે, અને અર્શમાં એનો પરિપેક અને અવગાહન માટે ઉપયોગ વાગ્બટે જણાવેલો છે (વિ. ૮-૧૨).

અલવ્રણા— (મુશ્રુત-ચિ. ૧૭-૩૪ અને સૂ. ૩૮-૧૬). માલકાંગાણી અર્થ લેવો સારો છે. વર્તુલપરકરકપ્પા, પીતૃતૈલ, કાકમર્દનિકા इति લોકે પ્રસિદ્ધા ॥ (હલ્દહન).

અગવૃત્તિકા— શલકી (મુશ્રુત. ક. ૮). શાલેડાનું ઝાડ.

અણુ— અદમન્તક: (મુશ્રુત ઊ. ૨૦).

અપંતરાક્ષતી—(ચરક. ચિ ૧૫-૩૬). તુલસીના અર્થમાં રાજનિધંતુમાં ઉલ્લેખ છે. કાળી તુલસી.

અવદંશક્ષમ— લવલીફલમ્ (ચરક. સૂ. ૨૭-૧૪૧).

અવ્રઘાત— (ચરક. ચિ. ૭-૧૨૬. ક. ૮-૧). હરફારેવડીનાં ફૂલ.

અર્ધવર્ણી— (મુશ્રુત ક. ૮-૧૦૬). અર્થની ખબર નથી.

અવાકપુષ્પી— ઉંધાપુલી. અઘ:પુષ્પી (ચરક વિ. ૧૪-૨૩૪). ‘ હેઠાહુલી ’ વૃંદ-
ટીકાકાર. સુશ્રુતમાં આ શબ્દ નથી. અમરના ટીકાકારે પણ
અવાકપુષ્પીને ‘ ઉંધાવલી ’ તરિકે ઓળખાવી છે.

અવ્યથા— ગળો, હરડે અને કઢલીના અર્થમાં આ શબ્દ વપરાયલો છે.
ગળો અથવા હરડે કે કેળાંનો લોટ વાપરી શકાય.

અમોઘા— પાટલા, આંખળાં, વિકંગ અને લક્ષ્મણના અર્થમાં
વપરાયલો છે.

અમ્લીકાકંદ— (ચરક સૂ. ૨૭-૧૧૫). “ કંદપ્રધાના કામરૂપે પ્રસિદ્ધા ॥ સ્વન્વવિટપપ્રાયઃ
કામરૂપાદૌ ભવતિ (ચરકટીકા સૂ. ૨૭-૧૧૮). પંચમહાલ તરફ
“ આંબલીયો કંદ ” થાય છે. વેલા થાય છે અને ઉપર નાના
નાના વિચિત્ર આકારના કંદ આવે છે. તે આ નહિ
હોય ? આંબલીયો કંદ એ નોળવેલની જાત છે. લેટીનનામ
Dioscorea oppositifolia છે. શાક કરીને ખવાય છે.

અલક્તક— અમરકોષમાં ‘ લાખ ’ ના પર્થોયમાં ચોખાયલો શબ્દ છે. સુશ્રુતમાં
આ શબ્દ નથી; ચરકમાં છે. “ અલક્તકાઙ્ગાં પદર્થો તતાન (રઘુવંશ).
લાખ પગે આવી રીતે શી રીતે ચોટાડી શકાય ? ફવામાં આપણે
‘ લાખ ’ લઈ શકીએ. સાહિત્યકોનું અલક્તક લાખ નહિ હોય
એમ માફ માનવું છે.

અન્નપાકિ— (ચરક સિ. ૧૨-૫૭). શું અર્થ લેવો ?

અન્નપાચક— (સુશ્રુત ક. ૨-૫. ૫૫) સ્થાવર વિષમાં છે.

અતિચ્છત્રા— છત્રા અને અતિચ્છત્રા-ખન્ને માટે જખરો ગોટાળો ચાલે છે.
આ ખન્નેને “ દ્રોણપુષ્પીદ્વયમ્ ” (હલ્હણ) કહે છે. ચરકટીકાકાર
અતિચ્છત્રાને “ અરુણકોકિલાશ ” (વિ. ૮-૨૦) કહે છે.
અમરસિંહ શતપુષ્પા અને મધુરમિસિના પર્થોયમાં અતિચ્છત્રા
લખે છે. સુવા, વલીયારી એવો અર્થ પણ થાય છે. જીરકાદિ
વર્ગની વનસ્પતિઓ છત્રાકાર હોય છે. સુવાવલીયારીને અતિચ્છત્રા
કહી શકાય એમ છે પણ ખરી.

સોમસમવીર્યો મહોષધિઓમાં આ ખન્નેની ગણતરી કરવામાં
આવેલી છે. કાશ્મીરેયુ સરો દિવ્યં નામ્ના ક્ષુદ્રકમાનસમ્....તત્ર....છત્રા-
તિચ્છત્રકે તથા ॥ અર્થોત્ કાશ્મીર તરફ થનારી આ દિવ્ય વન-
સ્પતિઓ છે. શ્વેતકાપોતી જેવી કંદવાળી આ ઔષધિઓ છે.

અજઠા— કૌયાં.

અંતઃકોટરપુષ્પી—ચરકટીકાકાર ‘નીલવુદ્ધા’ કહે છે. ફલિનીના હેડીંગમાં ચરકે ગણાયું છે. કેટલાક વરધારો એવો અર્થ કરે છે Convolvulaceae orderની બધી વનસ્પતિનાં પુલ અંતઃકોટરવાળાં હોય છે.

અંશુમતી— શાલિપર્ણી. કેલ્હણ, શ્રીકંઠ વિગેરે ટીકાકારોએ આજ અર્થ કરેલો છે.

અતિગુદા— શાલિપર્ણી (સુશ્રુત ક. ૮).

અશોક— આસોપાલવ નહિ, પણ અશોકનું નોખું ઝાડ થાય છે તે— Johnesia Ashoka અથવા Saraca Indica. જુઓ અશોક.

આદારિ— વેલ્લંતરસદશપુષ્પા લોહિતફલા ચ ॥ (સુશ્રુત ડ. ૪૪.) ચરકમાં આદારિ નહિ પણ આદાનિ શબ્દ છે. ટીકાકારે ‘આદાનિ’નો અર્થ ‘ઘોષકમેદઃ’ કર્યો છે. વેલ્લંતરા જેવાં ફુલ અને લાલ ફળ જેનાં થતાં હોય તે આદારિ.

આદારિશિમ્બો—કદંબપુષ્પી (સુશ્રુત ડ. ૪૪-૧૯). કેલ્હણ એનો અર્થ ‘કદંબપુષ્પી’ આપે છે. ચરકમાં આ શબ્દ નથી.

આસ્ફોતા— સારિવા.

ઇન્દ્રવૃક્ષ— ઇન્દ્રજવ. ઇન્દ્રખ (ધાવડાના વર્ગનું ઝાડ) અર્થ પણ થાય.

ઇન્દ્રપુષ્પી— લાક્ષ્મી (હલ્હણ. વિ. ૧૭)

કણ્ઠકી કૃષ્ણપુષ્પકરંજઃ, કલિકારિકા इत्यन्ये ॥ (સૂ-૧૭-હલ્હણ)
ચરકમાં આ શબ્દ નથી. લાંગલી એટલે દુધીઓ વછનાગ.

ઇન્દ્રવલી— (સુશ્રુત ડ. ૨૮-૭). મત્સ્યાશ્વક; ગણ્ઢમેતિ લોકો હલ્હણ. ચરકમાં આ શબ્દ નથી. મત્સ્યાશ્વકનો અર્થ કેલ્હણ “ વ્રાહ્મી, ‘ધુસ્ત્ર’ હલ્કે ” એમ કરે છે (શા. ૨૦). સોમલતા અર્થ પણ થઈ શકે. સોમનો પત્તો નથી એટલે બ્રાહ્મી વાપરવી ઇષ્ટ છે.

ઇન્દ્રવર્ણી— ઇન્દ્રવારણી. (સુશ્રુત વિ. ૧૭). ચરકમાં આ શબ્દ નથી.

ઇન્દ્રા— ઇન્દ્રવારણી (સુશ્રુત ક. અ. ૧).

ઇન્દ્રાણી— નિર્ગુંડી (ચરકટીકા). કેટલાક ‘મત્સ્યાશ્વક’ અને કેટલાક ‘નિર્ગુંડી’ એમ માને છે. સુશ્રુતમાં આ શબ્દ નથી. નગોડ વાપરવી.

ઇક્ષ્વાકુ— કડવી તુંબકી.

ઉદાલક— અરણ્યકોદ્રવ. =ગંગલી કોદરા. ચરકસુશ્રુતમાં ઘણી જગોએ વપરાયેલો છે.

ડસોલી— ઇન્તી (ચરકટીકા ક. ૬-૫). વૃશ્ચિકાલી । વૃશ્ચિકાપત્રી સ્વાતા ॥ (ચરકટીકા). સુશ્રુતમાં નથી.

ડસમારણી— યોધામણી (સુશ્રુત ચિ. ૬ અને ચિ. ૮). ચરકમાં આ શબ્દ નથી. અરુણકત્ત આનો અર્થ ‘ કરમઃ ’ એવો કરે છે. યોધા-મણી અને કરંભ એટલે શું ? હન્દ્રવાણી (વાગ્મટ ડ. ૩૭). કેટલાક “ઈન્દ્રિવરાણતા” માટે આ શબ્દ યોગે છે. ઈન્દ્રવારુણી વાપરવી સારી છે.

ડકમાલ— (ચરક ચિ. ૨૬-૬૨). સુશ્રુતમાં આ શબ્દ નથી. વાગ્મટમાં ‘ ઉરમાણુ ’ શબ્દ છે. અરુણકત્ત તેનો અર્થ ‘ સ્નિગ્ધફલમ્ ’ કરે છે. માયુકેલ અર્થ કરવો સારો છે.

ડચ્ચટા— સાધારણ રીતે ‘ કૌચાં ’ અર્થ કરવામાં આવે છે. પણ વાલ-કરણના અધ્યાયમાં જ્યાં સુશ્રુત ઉચ્ચટામૂલનો ઉલ્લેખ કરે છે ત્યાં ઉલ્લેખ તેનો અર્થ દૂર્વા એવો કરે છે. શ્રેત ઉચ્ચટા એટલે શ્રેતદૂર્વા. શ્રેતદૂર્વાને સહસ્રવીધી નામ આપેલું જણાય છે; અને તે બહુ સુંદર હવા છે. ઉચ્ચટાનો અર્થ કૌચાં કયો કરતાં શ્રેતદૂર્વા કરવો સારો છે. વાલકરણમાં સુશ્રુતે ઉચ્ચટામૂલ વાપર્યો છે (ચિ. અ. ૨૬). આ છતાં પણ ઉલ્લેખને શુંબની પણ માહિતી હતી. ઉચ્ચટા સુર્ષુરાસ્ત્યા (ચિ. અ. ૩૮). વાલકરણ તરિકે સફેદ દૂર્વાનાં મૂળ વાપરવાં જોઈએ અને ખાત્રી કરવી જોઈએ. ઉપયોગ સિવાય ખાત્રી નહિ બેસે. વળી વાગ્મટમાં સ્વયંશુભા અને ઇંદુરકની માફક જ “ ઉચ્ચટા-ચૂર્ણમપ્યેવં શતાવર્યાશ્ચ યોજયેત્ ” (ઉ. ૪૦-૩૨) ઉચ્ચટાચૂર્ણ યોજ્યું છે.

આમ સ્પષ્ટ સ્વયંશુભાથી ઉચ્ચટાને જુદું પાડેલું છે. એટલે ઉચ્ચટાનો અર્થ શ્રેતદૂર્વા જ કરવો જોઈએ.

ડહકીચાં— કરંજની જાત છે.

ઝાવમી— કૌચાં (સુશ્રુત સ. ૩૮; ચરક સ. ૪-૩૧).

ઝાવ્યમોલા— બલામેદઃ (ચિ. ૮-૨૦)
અતિબલા (ચિ. ૨૬-૭૦) } ચરકટીકા
માષપર્ણી (સ. ૪-૭) }

અમરકેાષમાં કૌચાં અને શતાવરીના અર્થમાં તે યોજાયલો છે. સુશ્રુતમાં આ શબ્દ નથી. અતિબલા-ખપાટ અર્થ લેવો સારો.

ઝાવ્યગંધા— પૃષ્ઠણીય દશેમાનિમાં છે (ચરક સ. ૪-૨૬). મધુરગણમાં ચરકે

ગણાવેલી છે. સુશ્રુતમાં આ શબ્દ નથી. અમરસિંહે ક્ષણગંધા શબ્દ આપેલો છે અને તે ક્ષીરવિદારીનો પર્થાય છે. ક્ષણગંધા અને ક્ષણગંધા બન્ને પર્થાયો જ છે. વરધારાનો પર્થાય પણ ક્ષણગંધા છે. વૃષ્યગન્ધા એ અતિબલ્લાનો પર્થાય છે. એટલે વરધારો, અતિબલ્લા, કે ક્ષીરવિદારી ક્ષણગંધા માટે લઈ શકાય એમ છે. બધાં મધુર અને વૃષ્ય છે; પણ ‘વરધારો’ અર્થ લેવો સારો છે.

પૈકૈષિકા—

શુકલ ત્રિવૃત્ત, પાઠા, અને શતાવરી—આ ત્રણ અર્થોમાં આ શબ્દ વપરાયેલો છે (કલ્હણ પ્રમાણે). આપણે ‘પાઠા’ લઈશું તેા ચાલશે.

પ્રકાશિકા—

(ચરક સિ. ૧૦-૨૧). પાઠા.

પલાપર્ણી—

રાસ્ના. કેટલાક ‘નાગબલ્લા’ અને બીજા ‘અહિંસા’ એવા અર્થો પણ કરે છે. એલચી જેવાં પાનવાળી વનસ્પતિને પલાપર્ણી કહી શકાય. જયપુરના નિ. ભા. આયુર્વેદ સંમેલનમાં મદ્રાસ વાળા ડૉ. લક્ષ્મીપતિએ એક આદુના વર્ગની એલચીના પાન જેવી સુગંધી રાસ્ના બતાવી હતી. બરાબર પલાપર્ણી એજ હતી. રાસ્નાનો પર્થાય પણ પલાપર્ણી છે.

પરકા—

ચરકટીકાકાર એને ‘હોગલ’ કહે છે (ચરક સૂ. ૩-૨૫). સુશ્રુતમાં આ શબ્દ નથી. ધ્યાબાજરીયું—Typha elephantina—N. O Typhaceae.—અર્થ યોગ્ય છે.

પેરાવતી—

નાગબલ્લા. અમરુકોષમાં નારંગીનો પર્થાય છે. નાગબલ્લા સારો અર્થ છે.

પેરાવત—

પેરાવણિકા કૃષ્ણલોહિતાલ્પફલા ઇતિ હલ્હનઃ ॥

પેરાવતં દન્તશ્વતં અમ્લં શોણિતપિત્તકૃત્ ॥ (સુશ્રુત સૂ. ૪૬).

એટલે નારંગી એવો અર્થ લેવો સારો છે.

ઓદનપાકી—

નીલક્ષિટી (ચક્રપાણિ. ચરક. વિ. ૮-૧૬૦). આસમાની રંગનો કાંટાશેરીયો.

કઠિલ્લક—

(ચરક સૂ. ૨૭-૬૩) પુનર્નવા. અમરકોષમાં કારવેલ્લનો પર્થાય કઠિલ્લક છે. સાધારણ રીતે પર્ણાસ, વર્ષાભૂ અને કારવેલ્લ માટે આ શબ્દ વપરાય છે. કઠિલ્લકાનો અર્થ રક્તપુનર્નવા કરવામાં આવેલો છે. રાતા પુલની સાટોડી અર્થ લેવો સારો છે.

કપીતન—

ગર્દભાણ્ડઃ ક. ૬ } હલ્હન. ગંધમુંડ ઇતિ ચક્રપાણિઃ (સૂ. ૪-૩૩).
આમ્નાતક સૂ. ૩૮ }

અમરકોષમાં આઆતકના, પશુક્ષના અને શિરીષના પર્થોય તરિકે ક્ષીતન યોજાયલો છે. ગર્દમાળ્ડઃ એટલે પારસપીપળો. આઆતક એટલે જંગલી આળો. પારસપીપળો અથવા જંગલી આળો—બન્નેમાંથી ગમે તે વપરાય.

કર્કાદ—

કર્ક શુક્લવર્ણઃ કઠ્ઠ્ઠિતિ ઇતિ કુષ્માળ્ડઃ (ભાતુલ દીક્ષિત). કુષ્માળ્ડમેદઃ । (ચક્રપાણિ. ચરક. ચિ. ૧૬-૩૫). વાઙવત્રપુસ્તં ‘સ્વરવા’ ઇતિ લોકે ઇતિ ઢલ્હણઃ । (સૂ. ૪૬-૨૧૬). આ ભેતાં ભુરૂ કોળુ’ (કુષ્માળ્ડ) એ અર્થ સારો છે.

કપોતવંકા— વીરતર્વાદિ ગણમાં છે (સુશ્રુત સૂ. ૮-૧૦). ડલ્હણ નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે:—

(૧) કપોતવંકા કવઢવંધા ઇતિ લોકે પ્રસિદ્ધા ॥ ડ. ૩૨

(૨) કટમીસદશપત્રો વિટપી મધ્યદેશે પ્રસિદ્ધઃ ॥ ચિ. ૭

(૩) સુવર્ચલા । અન્યે શિરીષસદશપત્રા સ્વલ્પવિટપા ઇતિ આહુઃ ॥ સૂ. ૩૭

વૃંદટીકાકાર પંજુ એને “કટમીસદશપત્રો વિટપી મધ્યદેશે પ્રસિદ્ધઃ ।” (અ. ૩૪-૭)—આમ જણાવે છે. કટમીનો અર્થ વાપુ’લા થાય છે. વાપુ’લાના ઝાડ જેવાં પાનવાળો નાનો છોડ, મધ્યદેશમાં થનારો—આ ઝોળખાણવાળો છોડ હોવો ભેધએ.

સુશ્રુતમાં ઉલ્લેખ—ચિ. ૭-૬-૨૫; ચિ. ૩૧-૫; સૂ. ૩૮-૧૦; ડ. ૩૨-૩.

આ વસ્તુ મૂત્રલ છે. અશ્મરી અને મૂત્રકૃચ્છમાં વાપરવા જેવી છે. શોધની જરૂર છે.

કલાય—

ત્રિપુટકઃ (સુશ્રુત. સૂ. ૨૧). મેદનં મધુરં રૂક્ષં કલાયમતિવાતલમ્ ॥

(સુશ્રુત. સૂ. ૪૬-૨૭૭) કં વાતં લાતિ ઇતિ કલાયઃ ॥

ભાતુલ દીક્ષિત ‘રેલુકળીજ’ના પર્થોય તરિકે એને ગણાવે છે, પણ તે ભૂલ છે. કલાય એટલે લાંગ—*Lythrus sativus*. “જે ખાય લાંગ તેના ભાગે ટાંગ”—આ કહેવત ભરૂચ જિલ્લામાં જ્યાં લાંગ ખૂબ થાય છે ત્યાં પ્રચલિત છે. વૈદકમાં કલાયસ્વંજ નામનો રોગ છે; તેનું નામ અંગ્રેજીમાં લાંગ—લાઇથ્રસ—ના નામ ઉપરથી ‘લેથેરીઝમ્’ પાડ્યું છે. લાંગ ખાવાથી આ રોગ થાય છે. લાંગને પાણીમાં પલાળી રાખી બે ત્રણ વખત

પાણી બહલવાથી લાંગની અંદર રહેલું ઝેરી તત્ત્વ દૂર થઇ જાય છે. અરકસુશ્રુતમાં તેના ઉલ્લેખો નીચે પ્રમાણે છે:—

સ. ૨૧-૧૮	} સુશ્રુત	ચિ. ૬-૧૦	} ચરક
સ. ૧૬-૧૬		ચિ. ૧૩-૬૦	
સ. ૨૦-૫		ચિ. ૩૦-૨૪૪	
સ. ૪૬-૨૪૮-૨૭૭.			

કઠિંજર—

કઠિનં જરયતિ इति ॥ અમરકોષમાં આ શબ્દ “ પર્ણાસ ” નો પયોય છે. (સ. ૨૭-૯૪. ચરક). (સ. ૪૬-૨૭૪ સુશ્રુત). કુરહજન: ‘ કોલમુઆ ’ હિતિ લોકે, કુનાડિકા હિતિ કવિત્ (કેલ્લણ). કેલ્લણની ટીકાનો મેળ ખાતો નથી. પર્ણાસ “ કૃષ્ણતુલસી ” નો પયોય છે (ભા. પ્ર); ક્ષુદ્રતુલસીના અર્થમાં રાજનિષદ્ધકાર વાપરે છે. ‘ કાળી તુલસી ’ અર્થ લેવો.

કટંભરા—

પ્રસારણી વૃશ્ચિકપત્રિકા વા ॥ વૃંદટીકા. કટમી મદ્રાલી વા ॥ વૃંદટીકા, કટમી । ચરકટીકા.

સુશ્રુતમાં આ શબ્દ નથી. કટંભરા ધણા અર્થોમાં વપરાય છે (‘ વેદકશબ્દસિંધુ ’ જુઓ). કટમી પણ જળરી સંદિગ્ધ છે.

અમરસિંહે સરળા તુ પ્રસારિણી, કટંભરા, રાજવલા, મદ્રવલા હિતિ —આવા પયોયો આપ્યા છે. ટીકાકાર ભાનુજી દીક્ષિતે “ પદ્મ કુન્જપ્રસારિણી હિતિ સ્વાતાયા: ” આમ ઓળખાણ આપેલું છે.

એટલે હાલને માટે આપણે પ્રસારિણી (ગંધભાદુલે-ખંગાલી) અર્થ લઈને ગણડાવીશું તો ચાલશે.

કપોતવલી—

સૂક્ષ્મેલા—(કવડમેજુ હિતિ સ્વાતા. ચક્રપાણિહત. ચરક વિ. ૮-૨૦). સુશ્રુતમાં આ શબ્દ નથી. કપોતવર્ણાનો અર્થ પણ સૂક્ષ્મેલા થાય છે. નાની એલચી.

કવર—

સક્રેદ ખેર, ગોરડ ખાવળ. સ્ત્રિદિરાકાર: શ્વેતસાર: (સુશ્રુત સૂ. ૩૭).

કટુકિકા—

(સ. ૪૬-૨૬૨ સુશ્રુત). અરણ્યકાસમર્દનિકા । અપરે તુ કટુતિક્તપુષ્પામ—કર્કલાં પ્રસિદ્ધામહુ: ॥ (કેલ્લણ). આને માટે શું વાપરવું તે વિદ્વાનો સૂચવશે ? જંગલી કાસુંદ્રો કેવો ?

કલશી—

પૃશ્નિપર્ણી (સ. ૩૮-૨૬. સુશ્રુત).

કકન્ધુ—

ચણીખેર.

કરંજિકા—

કરંજનાં ફલ. નક્તમાલફલમ્ (ચિ. અ. ૩. સુશ્રુત).

કાલમાલ— વર્વરિકા (સુશ્રુત. સ્. ૪૬). કૃષ્ણમલ્લિકા વર્વરિકા હિતિ લોકે । (સ્. ૩૮).
આવચ્છીઆવચ્છી-તુલસીની નાની જાત.

કાલચાક— (સુશ્રુત સ્. ૪૬-૨૭૨; શા. ૧૦—૩૦).
કાલચાકં તુ કટુકં દીપનં ગરચોફજિત્ ॥ (ચરક સ્. ૨૭-૮૮).
ધ્રુષ્ઠ-Corchorus capsularis-(N. O. Tiliaceae).

કાલા—
કદુહિંદા. ચિ. ૧૮-૪૫ }
કાસમર્દ. ચિ. ૧૭ }
અહિંદા. સ્. ૩૭ }
કાલાનુસારિવા. ડ. ૫૮ }
કડાવકડો મંજિષ્ઠા વા (શ્રી-
કંઠ અ. ૪૧-૩૧). }
મંજિષ્ઠા (ચરકટીકાચિ. ૨૬.) }
સુશ્રુતટીકા

જ્યાં કાલા શબ્દ આવે ત્યાં મજીક અથવા સારિવા લેવી.
ખન્ને શીતલ, રક્તશોધક અને લગભગ સમાન ગુણવાળી છે.

કાલાનુસારિવા-સારિવા. ટીકાકારોએ તગરપાઠિકા, તગર એવા અર્થો કરેલા છે.

કાલાનુસારિણમ-તગર. (સુશ્રુત. ચિ. અ-૩).

કાલીયકમ્— દારુહરિદ્રાનુકારિ પ્રસિદ્ધમ્ (સુશ્રુત ડ. ૧૨). મલેન્દ્રીચન્દનમ્ [સ્. ૩૭.
સુશ્રુત]. મલેન્દ્રી (શ્રીકંઠ. અ-૧૬).
મલયાગિરિનું પીળું ચંદન.

કાલેયકમ્— મલયાદ્રિચન્દનમ્ હિતિ લોકે, પીતચન્દનમ્ [ક-૬. સુશ્રુત].
પીળું ચંદન.

કાલંકતક— (ચિ-૮-૧૬૦, ૧૫૭. ચરક). કાલંકૃતઃ, કાલંકૃતઃ (ચરક. ચિ. ૮-૧૮)
વિગેરે શબ્દોનો અર્થ કાસમર્દ થાય છે. સુશ્રુતમાં ખીને એક
શબ્દ કાલિન્દકતકઃ (સ્. ૪૨) આવે છે. આ બધા માટે
કામચલાઉ અર્થ આપણે કાસમર્દ લઇશું.

કાળવિકાળિકે-કાકેલી અને ક્ષીરકાકેલી [સુશ્રુત. ડ. ૬૦].

કાષ્ઠગોષા— કાષ્ઠગોષા નામ ઔષધિઃ ગોષાકારમૂલા [ચિ-૧૫-૩૮૩. ચરક.].
સુશ્રુતમાં આ શબ્દ નથી.

કાકાળકફલમ્-કુવેચની એક જાત [સુશ્રુત સ્-૪૫].

કાકનાસા— શીંઘરેટી, કૌવાડોડી. ' ચનબર્જાયા પ્રેશન્સ ' નામની એક વેલ્લાં.
ફળ પછુ બરાબર કાગડાના નાક જેવાં જ થાય છે.

કાકજંઘા— અથેડી. ખંગાલીઓ એક મોટા પાનવાળી વનસ્પતિને કાકજંઘા માને છે.

કાકમાચી— પીલુડી.

કાકાવની— ઠંથાર.

કુલાહલ— [મુશ્રુત સૂ. ૩૮-૧૮]. મુણ્ડિક: (હલ્હન. સૂ. ૪૬). મુણ્ડિકેતિ પ્રસિદ્ધ: (હલ્હન. સૂ. ૩૭). રૂઘનાથજીભાઈ જેને “સનેપાત” કહે છે અને જે કુલાહલ, કોલહલ નામેથી મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ છે તે. ‘કલાર,’ પણ એને કહે છે ખરા. કપુરીયાના પાન જેવાં પાન થાય છે પણ સુગંધી નથી હોતી. કડુના વર્ગની આ વનસ્પતિ છે. *Celsia coromandeliana* (વ. શા. પા. ૫૩૩). નદીનાં ભાટાંઓમાં થાય છે.

કુમ્ભીકા— દાઢિમાકારફલા સ્થલકુમ્ભી (મુશ્રુત ડ. ૩)
દાઢિમસમાનફલ: (શ્રીકંઠ અ. ૪૭-૧૬)
પાનીયકુમ્ભિકા (ડ. ૪૦ મુશ્રુતટીકા).
અર્થાત્ સ્થલકુલી અને જલકુલી-ખન્ને અર્થમાં તે વપરાય છે. સુ. જયકૃષ્ણભાઈ જલશખલાં-*Pistia stratiotes*. N. O. Aroideae.-ને જલકુમ્ભિકા માને છે. સ્થલકુલીની મહને ખખર નથી.

કુમ્ભીક— શ્વશ્વત્વકો રોમશઃ કુમ્ભીનામા વૃક્ષો यस્ય ત્વગ્ વસ્ત્રાકારા ભવતિ ॥ (હલ્હન. ડ. ૫૦).

અન્યે પાટલામાહુઃ, અન્યે સ્વર્ણવિટપમાહુઃ ॥ (હલ્હન સૂ. ૩૮).

ચરકે કષાયરકંધમાં ગણાવી છે (ચરક વિ. ૮-૧૬૫).

ભૂજપત્રની છાલ-એવો અર્થ કરીએ તો વાંધો નથી.

કુટન્નટમ્— તગરમ્ । ર્યોનાકઃ ફર્જાદમનક હત્યન્યે ॥ (હલ્હન. ક. ૫-૬૬).
કૈવર્તમુસ્તા (ચરક વિ. ૧૫-૧૨૩). હલ્હલુ કુટન્નટને તગર માને છે, જ્યારે બીજા ટીકાકારો મોટે ભાગે નાગરમોથ માને છે. ‘કુટન્નટ’ ર્યોનાકનો પર્ચાય પણ છે. નાગરમોથ અથવા અરહુની છાલ વાપરી શકાય.

કેશુકમ્— શાકની ગણત્રીમાં સુશ્રુતે ગણાવેલી છે. સુશ્રુતસંહિતાના વિદ્વાન ગુજરાતી અનુવાદકો એનો અર્થ કોબી કરે છે. ચરકે કૃમિમ્લ શ્લેશ્મીમાં ગણાવ્યું છે (સૂ. ૪-૩૬); તિક્તરકંધમાં ગણત્રી

છે (વિ. ૮-૧૬૪). સુશ્રુતમાં તે નીચેના ઠંકણે વપરાયલી છે:—
 ડ. ૫૪-૨૫; ચિ. ૧૯-૬૨, ચિ. ૧૦-૧૨, સ. ૪૬-૨૬૨;
 ચરકમાં સૂ. ૨૭-૬૨, સૂ. ૨૩-૧૭, ચિ. ૨૬-૫૫, વિ. ૮-૧૬૪.
 અત્યારે જે ફેરબાના મણકા આવે છે એ પણ એક ભંતના
 બાંડના રસના જ બને છે એમ ઘણા માને છે. તો કેવુક એ તો
 નહિ હોય ? કોળી પરદેશી શાક છે. નિશ્ચય થઇ શકતો નથી.
 કેમ્બુકનો અર્થ સોપારી થાય છે. કલ્હણે કેવુકમ્ ‘ કેસૂર ’
 इति नाम्ना प्रसिद्धः (ડ. ૫૪) અને ગ્રામ્યો વન્યશ્ચ સ્વનામપ્રસિદ્ધઃ
 (સૂ. ૪૬)-આમ જણાવ્યું છે.

કુલકમ્— કારવેલકમ્ (ચરકટીકા ચિ. ૩-૧૮૭). કેવિત્તુ કુષ્કં પટોલમેદમાહુઃ
 (ચરકટીકા સૂ. ૨૭-૬૪). પટોલપત્રમ્ [શ્રીકઠ. અ. ૧-૪૫].
 ઘણા પરવળા અર્થ કરે છે. પરવળાનું શાક ઉત્તમ ગણાય છે;
 મોંઘાં પણ ઠીક મળે છે. ચરકમાં બીજાં શાકો લેગો તેનો
 ઉલ્લેખ છે અને સામટા ગુણોલ્લેખમાં ‘ તિલ્લશીત ’ ગણ્યું છે.
 કારેલાં કે પટોલપત્ર-બેમાંથી એક ચાલશે.

કુલિંગા— ડચટા (ચરક-વિ. ૮-૨૦૧). શુક્રજનન દશેમાનિમાં ચરકે
 કુલિંગાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ઉચ્ચટા માટે બુચો આ ગ્રંથમાં
 ‘ ઉચ્ચટા ’. સુશ્રુતમાં આ શબ્દ નથી.

કુલિંગાક્ષી— પેટિકા (ચરકટીકા-વિ. ૮-૨૦૧).

સુશ્રુતમાં આ શબ્દ નથી. સરેદ દૂર્વા.

કુશ્વિકા— સ્થૂલજીરિકમ્ । (ચરકટીકા સૂ. ૨૭-૩૦૪). કલોંછ ભૂં.

કુન્દુરક— શલ્કીચોષઃ । (સુશ્રુત સૂ. ૩૮-૨૪). શિતિમારકઃ કુન્દકુસુમલ્પાતઃ ।
 (ચરકટીકા ચિ. ૨૬-૬૨). સાલેડાના શુંદરને ‘ કુન્દુરક ’ કહે
 છે. Resin of Boswellia therifera. શેષગુંદર.

કુમુદતી— } બન્નેને રથાવર વિષની ગણત્રીમાં સુશ્રુતે ગણાવેલાં છે.
કુમુદગ્ની } (સુશ્રુત ક. ૨-૫). ઝેરની ભત છે.

કુન્તલિકા— તુન્તુસદશા દીર્ઘફલા ॥ (ડહ્હણ સૂ. ૪૬-૨૭૬). સ્વાદુતિકા કુન્તલિકા ॥
 (સુશ્રુત સૂ. ૪૬-૨૭૬). છુંછની મોટી ભત. Corchorus
 olitorius-મોટી છુંછ.

કુકુટી— કુકુટીશરીરવત્ કુસુમચિત્રા વાલી । (ડહ્હણ). ડ. ૬૦-૪૮; ડ. ૩૩-
 ૭; ડ. ૨૬-૭ આટલી જગોએ સુશ્રુતમાં ઉલ્લેખ છે. શોષ
 કરવાની જરૂર છે.

- કુન્ડા—** ગુંજા (ડહ્હણ. વિ. ૭-૬). ચણીડી.
- કુલુંવ—** દ્રોણપુષ્પઃ ॥ (સુશ્રુત સૂ. ૪૬). કુખો.
- કોલા—** ચાવક (ડહ્હણ. ડ. ૫૧). શ્રીકંઠ પશુ આજ મતના છે.
- કંદલી—** શ્વેતસ્ત્રક્ષણવદુપટકન્દવિશેષઃ, સર્પચ્છાત્રિકમ્ इति લોકે ॥ (ડહ્હણ. સૂ. ૩૬). શું હશે ? રાજનિષ્ઠકાર કંઠલીનો અર્થ ' પદ્મળીજ '—કમળકાકડી કહે છે. પાણકદો વાપરીયે તો શું ?
- સરપુષ્પા—** (સુશ્રુત સૂ. ૩૮-૧૮). મરુચકઃ, અન્યે ક્ષવકમેદમાહુઃ । કેચિત્ત્વોડયિકે ત્યાહુઃ । (ડહ્હણ સૂ. ૪૬). તુલસીની ભત-આવચ્છીઆવચ્છી.
- સરાહ્વા—** અજમોઢ.
- ગવાક્ષી—** ૧—શ્વેતપુષ્પા ઇન્દ્રવાક્ષી । (ડહ્હણ સૂ. અ. ૩૯)
૨ શ્વેતાપરામિતા । ગોરક્ષકર્કટી વા । (અ. ૮-૪૪).
૩ ગોરક્ષકર્કટી તસ્યાઃ મૂલમેવ સર્વત્ર । ન તુ ગવાક્ષી શ્વેતાપરામિતા કાપિ ટીકાકારેઃ અવ્યાખ્યાતત્વાત્ ॥ (અ. ૧-૬૮. શ્રીકંઠ)
ગોરક્ષકર્કટી એટલે ઇન્દ્રવાક્ષી જ. એટલે ગવાક્ષીનો અર્થ ઇન્દ્રવાક્ષી.
- ગકોઢયમ્—** પદ્મલીજમ્ । (ડહ્હણ. વિ અ ૫). કમળકાકડી.
- ગવેધૂક—** તૃણવિશેષઃ ' ગલગોધૂમ ' इति લોકે, દેશાન્તરેષુ ' ગરલ ' इति લોકે (ડહ્હણ સૂ. ૪૫).
ગોરક્ષતણ્ડુલા इति શ્રીકંઠઃ । (અ. ૨૨-૧૦૧)
મુલુંવઃ । સ ગ્રામ્યારણ્યમેદેન દ્વિવિધઃ । (ચરકટીકા સૂ ૨૭-૧૬)
સામાના જેવા શુભ્રવાણું આ એક જંગલી ખડ (તેનાં ખીજ) છે. શ્વામાકસહૃદૈઃ ગુણૈઃ । (ચરક). ' વૈદકશબ્દસિંધુ 'માં તેનું અંગ્રેજી નામ (Coixbarbata) આપેલું છે. સુશ્રુતમાં ઉલ્લેખ છે (સૂ. ૪૬).
- ગુદા—** શાલિપર્ણી
- ગુન્દ્રા—** ઇરકામેદઃ । ગવેધૂકા इत्यन्ये (ડહ્હણ ડ. ૧૦). કેટલાક એને મદ્રમુસ્તા, પાદરકમેદો ' ગોવર ' इति લોકે; પટ્ટોરકમેદઃ (ડહ્હણ)—આમ જણાવે છે. ઇરકાનો પર્થીય શુન્દ્રા આપેલો છે. એરકા એટલે ધાખાજરીઉં. આને પણ ધાખાજરીઉં અથવા ભદ્રમુસ્તાનો અર્થમાં લઈ શકાય. ચરકસુશ્રુતમાં ઘણી જગોએ તે વપરાયલું જણાય છે.

ગોપલોન્ડા— ઘોટાવદરી (ડલ્હન ચિ ૧૧-૯). ચરકમાં આ શબ્દ નથી.
ગટબોરડી—*Zyziphus xylopyrus*. (સુશ્રુત. સ. ૩૮-૬;
ક. ૬-૩).

ગોનસી—(સુશ્રુત ચિ. સ્થા-અ ૩૦ શ્લો. ૬)—‘સોમસમવીર્યા મહૌષધયઃ’ના હેડીંગમાં જે દિવ્ય ઔષધિઓ ગણાવેલી છે તેમાં આ પણ એક છે. પંડિતજી હરિપ્રપન્નજીએ તૃતીય ગૂજરાત પ્રાંતિક વૈદ્યસંમેલન (સુરત) વખતે તેમના તરફથી જે જગી સંગ્રહ વનસ્પતિઓનો રજુ કરવામાં આવેલો તેમાંથી મને બહુ જ પ્રેમથી એક બે વનસ્પતિઓ બતાવી હતી. “ બાપાલાલભાઈ ! જુઓ. તમને ગોનસી નામની દિવ્ય ઔષધિ બતાવું છું. ગોનસ એ સર્પની જાત છે અને આ વનસ્પતિનાં મૂળીયાં પણ બરાબર ગોનસ સર્પ જેવાં જ હોય છે. મરાઠીમાં એને તાંબડા રાનધેત્રડા કહે છે. તાંબડા એટલે રાતા. આનાં મૂળીયાંમાં કાપ મૂકીને એક રકાળીમાં તમો એને રાખી મૂકો તો બરાબર લોહી જેવો જ રસ તમો બેઈ શકો. એક રકાળીમાં આ રસ રાખો અને બીજામાં તમો મનુષ્યરક્ત રાખો. કોઈ એમ નહિ ઓળખી શકે કે બેમાં શો તફાવત છે ! ગોનસ સર્પના ઢંશ ઉપર આ અમૂલ્ય ઔષધ છે. રોમેરોમથી લોહી સ્રવતું હોય તે વેળા તમો આને આપો તો વિષની અસર કાઢી નાખશે. બહુ જ અમૂલ્ય ચીજ છે. સુશ્રુતમાં મહૌષધિઓના હેડીંગમાં ગોનસીને ગણાવેલી છે. આ ગોનસી. ” એની નીચે લેટીન નામ *Cylista scariosa*. N. O. Leguminosae લખેલું હતું. (તા. ૨૭-૧૨-૨૭).

ગોપી— સારિવા.

ગન્ધફલી— પ્રિયંગુ-ધઉંલા.

ગુહાનમ્બી— (ચરક ક. ૧૦-૬). થોર-બહુ કાંટાવાળો મોટો થોર.

ગિલોડય— પ્રાવૃજાતઃ શળપત્રાકારઃ વહ્નીયુક્તઃ । ચર્મખવતીનદીમવઃ શ્વેતવર્તુ-
લપાવાળસદશઃ । (ડલ્હન ચિ. ૧૧).

શળપત્રિકાકારઃ વહ્નીયુક્તો ગીલોડીતિ લોકે । (ડલ્હન સૂ. ૪૨).
ધણુથે અજ્ઞાત કંદોમાંનો આ એક કંદ છે. શણ જેવાં પાન
વાળી વેલ, નીચે સફેદ ગોળ પથ્થર જેવો કંદ—આ તેની
ઓળખાણ. જંગલમાં ફરનારાને પૂછીને ખાત્રી કરવી બેઈએ.

ચળ્હા— અજમોદાકારં સુગંધિદ્રવ્યમ્ (ડલ્હન સૂ. ૪૨).

સ્વનામરુયાતા ઈષત્કૃષ્ણા ચોરકભેદઃ । (ડલ્હન સૂ. ૩૭).

ચોરપુષ્પિકા (અ. ૧૨-૧૦ શ્રીકંઠ).

આસહર ઠશેમાનિમાં ચરકમાં છે (સૂ. ૪ ૬૧). આ ઉપરાંત ચરકમાં સૂ. ૩-૬, ૨૬; ત્રિ. ૧૭-૬૭ એ બે ઠેકાણે છે. ' વૈદ્યકશબ્દસિંધુ ' માં તેનું લેટીન નામ *Andropogon aciculatum* આપેલું છે. જો એ ખરૂં હોય તો સુગંધી વાળો એવો અર્થ થાય. અથવા તો અજમાના જેવું સુગંધિ દ્રવ્ય હશે ?

ચર્મવૃક્ષ } પૂર્વદેશે નૌવૃક્ષઃ । (ડલ્હન ક. અ. ૫).

ચર્મિવૃક્ષ } લકુચદ્રુમાકારો મહાવૃક્ષઃ । (ડલ્હન ત્રિ. ૧૧).

તર્મિ એ ભૂર્જવૃક્ષનું જ નામ છે (અમરકોષ). પ્રચારતં ચર્મ અસ્થાસ્તિ इति । ભાનુજી દીક્ષિત. એટલે ચર્મવૃક્ષ=ભોજપત્ર. ચરકમાં આ શબ્દો નથી.

ચિત્રફલા— ઇંદ્રિવારૂણી. ડલ્હણ, શ્રીકંઠ વિગેરે સંમત છે.

ચિહ્વી— } ક્ષેત્રવાસ્તુકમ્ (ડલ્હન ડ. ૧૭). } ચીલની ભાજ.
} ગૌડવાસ્તુકમ્ (ચક્રપાણિ સૂ. ૨૭-૨૯). }

ચિરિદિપ્તિકા— ગુંબ-અણોઠી. (મુશ્વત ત્રિ. ૧૪).

ચોચ— ત્વક્-તજ.

ચોરકપત્ર— લાસાવૃક્ષઃ । (ડલ્હન સૂ. ૩૮).

ચોરક— ગ્રાન્થિપર્ણાનુકારી ॥ (ડલ્હન ક. ૬; સૂ. અ. ૨૭).

એ સુગંધી દ્રવ્ય છે. એના પ્રતિનિધિ તરિકે પાનની જડ વપરાય ખરી ? ચોરક સુગંધિ દ્રવ્ય છે અને તે પંબળ તરફના બબરોમાં મળે છે પણ ખરૂં.

છગલાન્ત્રી— વૃદ્ધદારકઃ ॥ (મુશ્વત સૂ. ૩૯). વરધારો.

જાતુકન્દ— ગુગળી-ગુગુલકઃ, ઉત્તરાપથે પ્રસિદ્ધઃ ॥ (ડલ્હન સૂ. ૩૭).

જાતુકમ્— શુક્લશાલપર્ણી । (ડલ્હન સૂ. ૪૬-૨૭૪).

સફેદ રંગનાં ફુલવાળી શાલિપર્ણી. શાલિપર્ણી (*Desmodium gangeticum*)નાં ફુલ ક્રીક્કાધેરા બાંધુડા અથવા શુલાળી રંગનાં હોય છે.

જાતુકશાકમ્-પૌષ્કરગાકમ્ । (ડલ્હન સૂ. ૨૦-૧૩). કમળના કંઠનું શાક.

જાતુશાકમ્— વંશપત્રિકા । (ચક્રપાણિ સૂ. ૨૬-૮૬).

વંશવત્રી ધીકામારીનો પયોય છે. અહિં શો અર્થ લેવો તે હું સમજી શકતો નથી.

જાતિકોષ— બાવંત્રી. (સુશ્રુત સૂ. ૪૬-૨૦૨).

તલકોટ— અંકેલ. (સુશ્રુત ડ. અ. ૫૧-૪૪).

ત્રાયન્તિકા— મદયન્તિકા । (ચિ. ૧૧-૯ ડલ્હન).

મલ્લિકા માટે તેમજ મેંદી માટે ‘ મદયન્તિકા ’ શબ્દ યોજાયેલો છે. આપણે ત્રાયન્તિકા માટે મેંદી લખ્યું ? ત્રાયમાળ અને ત્રાયન્તી માટે ત્રાયમાણ લેવો જોઈએ.

તિલપર્ણિકા— તલપર્ણી. ‘ હુલહુલ ’ इति लोके । डल्लहण અને ચક્રપાણિ બન્નેને કપુલ છે.

તૃણશૂન્યા— કેતકી.

તુળ્લીકેરી— વનકાર્પાતી-જંગલી કપાસ.

તુઙ્ગ— પુન્નાગ-નાગકેસર. (સુશ્રુત ચિ. ૧૧).

તેજોવતી— કાકમર્દનિકા, કાસમર્દનિકા (ડલ્હન); ચવિકા, મૂર્વા, જ્યોતિષ્મતી (કુંદલીકા)-વિગેરે વિવિધ અર્થો થાય છે. અત્યારે તેજબલ નામથી જે દ્રવ્ય ઓળખાય છે તે શું હશે ? તેજબલનો પત્તો ન લાગે ત્યાં સુધી માલકાંગણી વાપરવી સહીસલામત છે; અને યત્રપુનઃ ચવી તેજોવતી ચાસ્તિ તત્રપરં તેજોવર્તા જ્યોતિષ્મતી ગૃહ્યતે ॥ (કુંદ અ. ૫-૭૮).

ત્રારદા— (ચરક વિ. ૮-૨૦૧). શાકતરુઃ (ચક્રપાણિ). શાકતરુઃ કપિકચ્છુઃ વા । (ચક્રપાણિ ચિ. ૧). રૂદ્રાક્ષરસાયનના પાઠમાં છે. કૌઆં અને સાગનાં બીજ બેમાંથી ગમે તે.

તેવતાઢકઃ— (ચરક ક. ૨-૧). કુકડલેલ.

વીર્વમૂલા— તુલસી-ધમાસો. (સુશ્રુત સૂ. અ. ૩૮).

ધાવતી— કણ્ટકારી (ચક્રપાણિદત્ત ચિ. ૩-૧૮૪). લોંરીંગણી.

ધ્યામકમ્— શેહિસ ધાસ. ગન્ધતૃણમ્ (ચરકલીકા સૂ. ૫-૧૮).

નગવૃત્તિકા— શલકી । (ડલ્હન ક. અ. ૧).

જિગિળી ગુહમજ્જનિકા इति लोके, वृश्चिकालीति अन्ये ॥ (ચિ. અ. ૨૦ સુશ્રુત). શાલેડી અથવા મવેડી લેવી.

નાગવિકા— ઇન્દ્રવારુણીભેદઃ । વૃશ્ચિકપત્રેતિ અપરે ॥ (ડલ્હન ડ. અ. ૧). ઇન્દ્રવારુણીનો પ્રકાર.

નાલેયી— જલજંબુ (૩૯૬૭); ભૂમિજંબુ (શ્રીકંઠ).

નાગદન્તી— કાષ્ઠપાટણ । (ચરક ચિ. ૧૦-૩૯).

દન્તિની (ડલ્હન ડ. ૩૦). દન્દ્રવારુણીભેદઃ, જેજ્જટાચાર્યમતે તુ 'દન્તી' ।
(ડલ્હન ક. ૬). દન્તીભેદઃ (શ્રીકંઠ). નેપાળાની ભત.
નેપાળો.

નિરુપાવ— વલ્લઃ । (ચક્રપાણિ સૂ. ૨૭-૩૧). રાજશિમ્વી (ડલ્હન). વાલ.

નિશુલ— જલવેતસ. (સુશ્રુત વિ. અ. ૩૭).

નિર્દેહનમ્— ચિત્રો.

નિશાચ્છદ— શઠી. (સુશ્રુત ચિ. ૩૮).

પ્રત્યક્ષ્વેણી— દન્તી (ચક્રપાણિ સૂ. ૧-૭૬). નેપાળો.

પ્રત્યક્ષ્વુષ્પો— અપામાર્ગ-અઘેડો. (ચરક સૂ. ૧-૮૪).

પ્રત્યક્ષ્વર્ણી— મૃષિકવર્ણી । (ચરક ક. ૧૧-૧૨). ઉંદરકણી.

પ્રત્યગિરા— કળટકીશિરીષઃ (શ્રીકંઠ).

પ્રકીર્યાં ઉદકીર્યાં-કરંજની બે ભતો છે.

પ્રગ્રહ— ગરમાળો.

પરિપેલવ— કેવર્તમુસ્તમ્ । (સુશ્રુત ક. ૨). કેવડી મોથ.

પલંકવા— શુગળ.

પત્તર— શિરચાલિકા (ડ. ૫૪, ડ. ૧૦. ડલ્હન).
સિતિચારઃ, સિરિચાલિ इति लोके प्रसिद्धा ॥ ડ. અ. ૬. } સુશ્રુતટીકા.
कुचन्दनम् ॥ સૂ. અ. ૩૬
સિરિચાલિકાભેદો મહાપત્રઃ । સૂ. અ. ૪૬
સાલિચિકા (ચરકટીકા ચિ. ૨૬-૪૪).
સુઅલચંદ્ર મિત્રની ઇંગ્લીશ બેંગાલી ડીક્ષનેરીમાં શાલિંચનું
લેટીન નામ Achyranthes Triandra આપેલું છે. હું ધારૂં
છું કે રાજગરો લેવો એ ઠીક છે.

પયસ્યા— અર્કપુષ્પી. ક્ષીરવિદારી, વિદારીકન્દ, ક્ષીરકાકોલી, અર્કપુષ્પા-આટલા
અર્થમાં ' પયસ્યા ' વપરાયલી છે. આ બધામાંથી ક્ષીરવિદારી
Ipomea Digitata અર્થ લેવો સારો છે.

પતંગમ્— રત્નચન્દનમ્ ॥ રતાંજલી.

પાપચેલિકા— પ ઠા.

પાલિન્દી— શ્યામાલતા (ચક્રપાણિ સૂ. ૪-૧૩) શ્યામત્રિવૃત્ સારિવામન્યે ।
(સુશ્રુત ડ. ૧૦). કાણુ' નસોતર.

પારિભદ્ર— રક્તકુસુમઃ કણ્ટકી સ્વનામ્ના પ્રસિદ્ધઃ । (સુશ્રુત સૂ. ૨૯).
ખાંદેરવો.

પાલાશ— શઠી-ધટકચુરો (સુશ્રુત ત્વિ. અ. ૨૦).

પારાવતપદી— રૂપલોહિતો હંસપદીમેદઃ । (ડલ્હન ત્વિ. અ. ૯). હંસરાજની ધણી
બતોમાંની એક રહેજ રતાશ લેતી કાંડીવાળી બાત.

પારાવત— કામરૂપે ફલમ્ । પાકકાલે ધવલલોહિતં મધુરામ્લં ચ ॥ (ડલ્હન સૂ. ૪૫).
બ્રહ્મદેશના પાટનગર રંશુનમાં રહેનાર મારા એક મિત્રે મહને
ત્યાંના એક મોટા ખટમધુરા ફળની વાત કરેલી. હું ધાઈ છું
કે આ ફલ તે હોયું બેઈએ. રંશુનમાં એ ફલ બધું પ્રચલિત
છે એમ તેનું કહેવું પણ હતું. મંશુસ્તાન લઈએ તોયે
ખોટું નથી.

પાલંક્યા— પાલખની ભાણ.

પ્રાચીનામલક—જલમાંબળાં.

પિણ્ડફલા— તિકાલાયુ (સુશ્રુતટીકા ત્વિ. અ. ૧૮). કડવી તુંબડી.

પિણ્ડતક— કૃષ્ણપુષ્પમદનફલઃ । કાળા ફુલવાળું મીઠળનું આડ.

પ્રિયક— બીજકઃ—ખીચો. (ડલ્હન ડ. અ. ૪૭).

પુરાહ્યા— શુગળ. (સુશ્રુત ડ. ૫૨).

પુત્રશ્રેણી— દ્રવન્તી.

પૃથ્વીકા— શાહજી, કલોંજી જી અથવા મોટી એલચી.

પોટગલ— હોગલઃ । (ચક્રપાણિ ત્વિ. ૮-૧૮).

નલ-Phragmites Karka-નાઈરી-નાલીઆંચી (કચ્છી).

પણિજ્ઞક— ડમરો.

ફલામ્લમ્— કોકમ, બીબેર વિગેરે ખાટાં દ્રવ્યો.

વસ્તગંધા— તલવણી.

વહુપુત્રા— શતાવરી. (સુશ્રુત ક. ૧). મયૂરશિખા (ક. ૮).

વર્ષિષ્ટમ્— વાલકમ્ (ડલ્હણ અને શ્રીકંઠ).

વ્રજ્જ્વારિણી— મુંડિતિકા (ડલ્હન સૂ. ૧૯). ગોરખમુંડી.

વાપ્પદ્વયમ્— તત્ત્વ લોહિતં કૃષ્ણં ચ । સિંદુવિષયે કેચિદ્વર્ષામૂઢ્યમિતિ પઠન્તિ ॥
(ડલ્હન ત્વિ. અ. ૪).

- સિંધ તરફ સાટોડી કેને કહેતા હશે ? સાટોડી લક્ષ્યું
તો ચાલશે.
- વાળ— કાંટાશેરીયો.
- વિવિતિકા— ધીલોડી.
- વિવિલોટાચ્ય— હિમાદ્રિજો વૃક્ષઃ (મુશ્નુત ડ. ૧૨). હિમાલયમાં થનાઈ આ ઝાડ
છે. બિહીલોટણ નામનું ઝાડ હશે ? અથવા જટામાંસી વાપરીએ
તો પણ ચાલે.
- વિસ્વપેશિકા— કુમળા બીલાનો ગર્ભ.
- વંધુજીવ— બપોરીયો.
- મિલ્લોટક— હિમવદાસનભૂમિજઃ કકુભાનુકારિફલો વૃક્ષવિશેષઃ । (ડલ્હન ડ. ૧૭).
હિમાલય પાસે થનાઈ સાજડના જેવા ફલવાળું વૃક્ષ.
- મૂતકેશી— જટામાંસી.
- મધૂલિકા— ગવેધૂકા, તળજાર્જાતઃ । ધાસની ભાત. જંગલી ઘઉં ?
- મહાસદ્ધા— માપપર્ણી.
- મહીકવમ્બ— ગોરખમુંડી.
- મધુરિકા— મૂર્વા—ભોરવેલ.
- મધુરસા— મૂર્વા—ભોરવેલ.
- મહાસુગન્ધિકા— ઉત્પલસારિવા । ઉપલસરી.
- મહાશ્વેતા— ગરળી (સફેદ)
- મહાવૃક્ષ— થોર.
- મધુપર્ણી— ગળો.
- મદ્યન્તિકા— નલ્લાદિરાગજનની ' મહેન્દ્રી ' હતિ પ્રસિદ્ધા ॥ (ડલ્હન ચિ અ ૯)
મેંદી.
- મદા— ધાવડી.
- મત્સ્યાક્ષક— બ્રાહ્મી
- મહાશ્યામા— વૃદ્ધદારકઃ—વરધારો.
- મહાપુરુષવન્તા—ગરળી અથવા શતાવરી.
- મહાધ્રાવળી— ગોરખમુંડી.
- માળકમ્— માણકુંઠ.
- માનુલુંગ— અરણ્યવૃંજપૂરકઃ સુર્યામફલા વનજા (ડલ્હન સ્ ૩૯.)

- માષીકમ્— દેવદાડ.
- મિથિ— વહીયારી. સુવા.
- મૃગાદની }
મૃગૈર્વાદ } ઇંદ્રવાદણી.
મૃગમોજની }
- મુરંગી— રાતો સરધવો.
- મુંજાતક— ઔત્તરાપાથિકઃ તદમાવે તાલમસ્તકન્ ॥ [શ્રીકંઠ અ. ૨૧-૨૧].
તાડનાં ફળ જે ઉપર બેસે છે તે ઢાંડી લેવી.
- મૂલકપોતિકા—વાલમૂલકમ્ (ડલ્હન ડ. ૧૭ સૂ. ૨-૪૬). મૂળાનાં જડીયાં.
- મેષશૃંગ— કર્કટશૃંગી, હજ્જુદીભેદઃ, પુત્રજીવાનુકારી વૃક્ષઃ (ડલ્હન). પુત્ર-
જીવના જેવું ઝાડ કયું ? ઇંદુલીલેહ શું ? મરડાશીંગી કે મીઠી-
આવળ લેવી.
- મેષશૃંગી— મરડાશીંગી.
- મોદયન્તી— મલ્લિકા (સુશ્રુત. ચિ. અ. ૨; ચિ. અ. ૨૫). ચંબેલી.
- મોરટ— ડલ્હણ નીચે પ્રમાણે ઓળખાણ આપે છેઃ—
૧ અંકોલપુષ્પા ‘ મોઝહર ’ इति लोके ।
૨ हस्तिकर्णपलाश इत्यन्ये । (સૂ. અ. ૩૮)
૩ इक्षुमूलम् ॥ (ચિ. અ. ૭)
૪ અંકોલપુષ્પઃ । हस्तिकर्णपलाश इत्यन्ये । इक्षुमूलमित्यपरे ॥
(સૂ. અ. ૩૭)
- ‘ વેદકશબ્દસિંધુ ’ કાર-લતાકરાડ इति प्रसिद्धे वृक्षभेदे
(પર્યાયમુક્તાવલી)—આમ લખીને બંગાલીમાં પણ ‘ લતાકરાડ ’
નામ લખે છે. બંગાળા તરફ આ નામથી કયું ઝાડ નિર્દિષ્ટ છે
તે ભારી જાણમાં નથી. આપણે શેરડીનાં મૂળ અથવા આંકોલનાં
પુલ વાપરીશું તો ખુશીથી ચાલશે.
- મોરડા— મૂર્વા (ચક્રપાણિદત્ત ચિ. ૩-૨૬૦). મોરવેલ.
- યાતુક— શુક્લા શાલપર્ણી (સૂ. ૨૭-૬૬ ચક્રપાણિદત્ત). સાલવણ.
- યોજનવહ્ની— મળક (શ્રીકંઠ અ. ૭૦-૩૧)
- રક્ત— મળક (સુશ્રુત ડ. ૫૨)
- રમ્યક— મહાનિમ્બઃ—બકાન લીંબડો (સૂ. ૩૦-૩૮ સુશ્રુત)
- રક્ષોત્ર— હન્દ્રાક્ષઃ (ડલ્હન ડ. ૬૦). સરસવ લેવા.

- રસ:— ગંધરસ:—એલ (સૂ. ૩૭ સુશ્રુત).
- રાજક્ષવક— કૃષ્ણરાજિકા, અન્યે તુ રાજક્ષવકઃ બૃહત્પત્રઃ ક્ષવથુકાકાર ઇત્યાદુઃ ॥ (સુશ્રુત સૂ. ૪૬). દુગ્ધિકા (ચક્રપાણિ સૂ. ૪-૨).
આપણે રાઈથી ચલાવીશું ? અથવા દુધેલી લઈશું ?
- રૂપિકા— સફેદ આકરો.
- રુષ:— કુષ્ઠ-૩૪.
- રેણુ— પર્યટકઃ । ખડસલીચો પિત્તપાપકો (સુશ્રુત ચિ. ૩૭)
- રોહિણી— કદ્દુફલમ્ (ડલ્હન સૂ. ૩૮). હરીતકામિદઃ, તત્ ફલમ્ । અન્યે તુ કદુ-
તુમ્બીફલમાદુઃ (ડલ્હન ચિ. ૧).
હરડેનું નામ રોહિણી છે. કદુરોહિણી માટે રોહિણી શબ્દ
પણ વપરાય છે. આપણે હરડે અથવા કાચકદા અથવા રોણની
છાલ અથવા કડવી તુંબડી-લઈ શકીએ.
- લતા— પ્રિયંગુ (સુશ્રુત ૩. ૬૦). મંજીષ્ઠા, દૂર્વા, ઘઉંલા વિગેરે અથો
પણ થાય છે.
- લક્ષ્મી— શમી-શમડી.
- લક્ષ્મણા— હનુમાનવેલ—*Ipomoea sepia*.
- લવલીફલમ્— ઘનસ્નિગ્ધહરિતાંશુઃ પ્રતુન્નાટસદશચ્છદા । મુગન્ધિમૂલા લવલી પાણ્ડુકોમલ-
વલ્કલા ॥ (ડલ્હન સૂ. અ. ૪૫; સૂ. ૪૬-૧૮૬). હરકારેવડીને
મળતો પરિચય છે એટલે હરકારેવડી જ લેવી.
- લતાકસ્તૂરિકા—દાસિણાપથે વિટપઃ શકુનાપિતુલ્યઃ । (ડલ્હન સૂ. અ. ૪૬).
લતાકસ્તૂરિકા તિક્ત્વા સ્વાદ્વી વૃષ્ટ્યા હિમા લઘુઃ ।
ત્રક્ષુણ્યા છેદની શ્લેષ્મતૃષ્ણાબસ્ત્યાસ્યરોગહન્ ॥

॥ ભા. પ્ર. ॥

‘વેદકશબ્દસિંધુ’માં એનું અંગ્રેજી નામ Musk mallow
અને લેટીન નામ Hibiscus Abelmoschus આપવામાં
આવેલું છે. આ નામ વાંચી મૂકને પોરબંદરના લોએશ્વર
ખેડાટમાં રા. કાલીદાસ ગાંધીના અંગલાના કંપાઉન્ડમાં
જાયેલો “કસ્તૂરી ભીંડો” યાદ આવે છે. પાન બરાબર
ભીંડા જેવાં-અતિશય ખરસટ ફાળવાળાં. ફળ પણ ભીંડા
જેવાં જ. એક સુકાયેલું ફળ લઈને તેમાંથી ખીજ કાઢીને સ્કેજ
ચોળીને સુધવાથી બરાબર કસ્તૂરી જેવી જ સુગંધ આવે છે.

બીજનેા આકાર બરાબર સંન્યાસીના કમંડલુ જેવું હોય છે. મુગંધી બરાબર કસ્તુરીના જેવી જ હતી. મહે તેનાં બીજ સાથે લઇ લીધેલાં. એને બરૂચ વાવવા પણ આપેલાં, પણ થયો ન હતો. વાપરવા જેવાં છે. પણ એ લતા ન કહેવાય. પણ લતા વિશેષણ ધણું ઝાડોને પણ અપાયલું જેવામાં આવે છે.

લામણક— ઉચ્ચરિમૂલમ્ (ડલ્હન. ચિ. ૧૭). વાળો.

લક્ષ્મણ— (ચરક સૂ. ૨૭-૯૬) લક્ષ્મણના અર્થમાં લેવાય ?

લાલતિકા— (ચરક વિ. ૮-૧૬૧) શું હશે ?

લાઙ્ગુલી— દુધીયો વછનાગ. કલિકારિકા (ડલ્હન સૂ. અ. ૧૬).

લાઙ્ગુલી— કૌચાં. (ડલ્હન સૂ. અ. ૧૬)

લિલિરક— પાષાણુભેદ. (ચક્રપાણિદત્ત ચિ. ૭).

લોટાક— (ચરક સૂ. ૨૭-૯૫). અત્યારે જયપુર તરફ છુકાટનાં ખટમધુરાં કુળો વેચાતાં મળે છે તે તો નહિ હોય ? Japanese Medler આનું અંગ્રેજી નામ છે.

લોહિતિકા— મંજીષા.

લૌહય— અગર.

લિકુચ— નાનું ફળુસ. (ચરક સૂ. ૨૫-૩૩).

લોમશા— જટામાંસી.

લંબા— તિકાલાલુ (ડલ્હન ડઃ ૪૪)-કડવી તુંબરી.

વસુક— શિવમલ્લિકા વકપુષ્પમિતિ લોકે (ડલ્હન સૂ. ૩૯). વકપુષ્પમ્ ॥ (સૂ. ૩૭). બકપુષ્પ એટલે શું ?

અમરકોષમાં વસુક એ આકાશનો પર્ચાય છે. વળી તેમાં વકપુષ્પનાં પાંચ નામોને ‘ ગુલ્મા ’ હિતિ રચ્યાતસ્ય એમ જણાવ્યું છે. આપણે ‘ વકપુષ્પ ’ શું છે તે જાણ્યા સિવાય આકાશ વાપરીશું. તે આવશે. (ચરક સૂ. ૪-૪૪, ૫૮)

વસિર— મર્કટ્યમ્પલી, તૃણજાતિઃ અપામાર્ગ હિતિ પ્રસિદ્ધઃ । (સુશ્રુત સૂ. અ. ૩૮). સૂર્યાવર્તઃ (સૂ. અ. ૩૯ ડલ્હન). સૂર્યાવર્ત (ચક્રપાણિદત્ત. સૂ. ૪-૫૮). સૂર્યાવર્ત સંદિગ્ધ છે એટલે ‘ રક્તઅપામાર્ગ ’ વાપરીશું.

વચઃસ્થા— ગ્રાહી, ગળો (કલ્હણ); સૂક્ષ્મલો (ચક્રપાણિ). ગ્રાહી અર્થવા ગળો વાપરવી.

- વર્ણક—** કાપીલ (ડહ્ણ ડ. અ. ૩૫).
વર્ણમૂળ— એરડો (ડહ્ણ ક. અ. ૬)
વરી— શ્રદ્ધામઝી.
વરકુષ્ઠ— એરડ.
વરાઙ્ગમ્— તલ્લ વનસાલિકાત્તક (ડહ્ણ); ગુમુહ (ચક્રપાણિદત્ત). ' તલ્લ ' લેવી સારી છે.
વરકમ્— તલ્લ.
વરપોતા— (સુશ્રુત ડ. ૬૦-૪૮). વળકંક (ડહ્ણ).
વનતિકક— (ચરક સૂ. ૨૭-૯૧). ' વનતિકક ' પાઠાના અર્થમાં વપરાયેલો શબ્દ છે. પથ્યસુન્દરમ્ (ચક્રપાણિદત્ત).
વરક— (ચરક સૂ. ૩૬-૧૧૭). કાંગના જેવું ધાન્ય છે. સામવીજમ્ (ચક્રપાણિદત્ત સૂ. ૨૭-૧૭). સામો.
વાટકમ્— (ચરક વિ. ૫-૯૪; વિ. ૨૪-૨૬). ફેતરાં સિવાયનાં શેકેલા જવ.
વાટકપુષ્પી— પીતલ (ચક્રપાણિદત્ત શા. ૮-૨૧). કાંસકી (સૂ. ૪-૭૩ ચરક).
વાટકાચની— લા (અમર). શ્વેતલા (ચક્રપાણિદત્ત). (સૂ. ૪-૨૬ ચરક).
વાતપોય— (ચરક વિ. ૩-૨૫૩). પલાશ.
વાપ્યમ્— કુષ્ઠ (ચરક વિ. ૭-૧૨૭). કઠ.
વાનોર— જલપેતસ. હૃદય સમદશકુન્તાકાન્તવાનોરવીરત્પ્રસવસુરમિશતિસ્વચ્છતો-યા વહિતિ. (ઉત્તરામચરિત).
વાઘાનક— નખલા. મુગંધી દ્રવ્ય છે. નલી.
વાઘી— લોટીંગડી.
વિશ્વદેવા— પીતપુષ્પી ' કાંકકી ' હિતિ લોકે (ડહ્ણ સૂ. ૩૮). કાંસકી. અતિ-ખલા. ફેટલાક ' ગાંગરકી ' કહે છે.
વિશ્વા— મુંક, શતાવરી, અતિવિશા-આટલા માટે આ શબ્દ વપરાય છે. મુંક એવો અર્થ મોટે ભાગે કરાય છે. ગમે તે લેવાશે.
વિગમ્બિકા— (ચરક વિ. ૨૫-૨૨૦). ' વૈદ્યકશબ્દસિંધુ 'માં હપુષા અને અજગંધા (રાઘનિધંડુ ઉપરથી) આ બે અર્થો આપેલા છે. હપુષા એટલે *Juniperus communis*-દેવદારના વર્ગની વનસ્પતિ.
વિજયા— આના ઘણા અર્થો થાય છે. સુશ્રુતની સ્થાવર વિષની ગણતરીમાં છે. ભાંગ, નગોડ, હરડે, હૈયાળી ગરબી, વજ, અરબી, બલા

- એવા નોખા નોખા અર્થમાં આ શબ્દ યોજાય છે. કાંજી, પૂરેડે, નગોડ, વજ-ચારમાંથી ગમે તે લેવું. (ચરક ચિ. ૧૩-૪૫).
- વિકસા— મજા.
- વિવટની— હરિદ્રા, અન્યે નિર્વિષામાંદુઃ । (હલ્લન. ડ. ૬૨-૩૦). આ ઉપરાંત હિલમોચિકા, રાસ્ના, ઇંદ્રવાદ્ધી, ભોંચળીબીલી, પુનનવા, કાલી વિગેરે અર્થોમાં વિવટની શબ્દ યોજાયેલો છે. જુઓ “વેદક-શબ્દસિંધુ”. આપણે હલહર અથવા નિર્વિષી (મુસ્તાદિ વર્ગની વનસ્પતિ છે તે) અર્થે લઇશું તો ચાલશે.
- વિવટવા— (૧) કાઠપાટલા, હન્દ્રવારણીતિ અન્યે । હલ્લન ડ. અ. ૫૫. (૨) પાટલા (શા. અ. ૧૦). આ ઉપરાંત લાંગલીના અર્થમાં પણ તે વપરાય છે. લાંગલી-કુખીઓ વછનાગ અથવા ઇંદ્રવાદ્ધી વાપરવાં.
- વિચાલા— ઇંદ્રવાદ્ધી.
- વિકામિકા— મેપશ્ચક્રી (હલ્લન. સૂ. ૩૬); આવર્તનિકા (હલ્લન ચિ. ૧૮). મરકાસીંગી.
- વિષુષ્ણિકા— { (સુશ્રુત ક. ૨-૫). મહાવિષની અણત્રીમાં છે.
- વિષપત્રિકા—
- વિનિર્વહની— ચિત્રક-ચિત્રો. (ડ. અ. ૪૩. હલ્લન.)
- વિદારોગંધા— શાલિપર્ણી (હલ્લન સૂ. ૩૮).
- વિષ્વક્ષેનકામ્તા— પ્રિયંશુ (વજ્રવાણિદત્ત સૂ. ૪-૪૬). આણું મોટું નામ જોડવામાં શું રહ્યું હશે ?
- વિવુલ— હિજલ: । (વજ્રવાણિ. સૂ. ૪-૨૩). સમુદ્રફળ-Barringtonia aculata. (સુશ્રુત સૂ. ૩૬-૩; ડ. ૪૭-૨૮).
- વિષમુષ્ટિક— (સુશ્રુત સૂ. ૩૮). બકાન લીંબડો (કેલકણ). ઝેરકેચોલાં પણ અર્થે લઇ શકે છે.
- વોરતક— વેદલન્ટરો. Dichrostachys cineria N. O. Leguminosae.
- વૃષાવની— વાંદો. (કેલકણના મંત પ્રમાણે).
- વૃષ્ણિક— શ્વેતપુનર્નવા ॥ ડ. અ. ૩૬ હલ્લન). સાટોડી.
- વૃષીવ— (સુશ્રુત ડ. ૫૬-૨૪; ડ. ૪૨-૪૬). શ્વેતપુનર્નવા
- વૃષ્ણિકાલી— ખાજવણી.
- વૃકધૂમક— મૃમિશિશિષ: । (વજ્રવાણિદત્ત સૂ. ૨૭-૬૭). ઝીંકુંકો સિસીવ.
- વૃક્ષકલા— શતાવરી. (ચરક સૂ. ૪-૧૬)

વૃષપર્ણિકા— (ચરક સૂ. ૪-૩૯). બ્રાહ્મણ્યપ્રિકા (વૈ. શ. સિંધુ). ભારંગ-
મૂલ લેવાં.

વૃષકર્ણિકા— (ચરક ચિ. ૧૧-૮૩). મુદ્ગર્શનલતા (વૈ. શ. સિંધુ). આ બન્ને
માટે ઉદરકણી વાપરીશું તો ચાલશે ?

વંજુલ— (ચરક સૂ. ૪-૭૧; સ્. ૨૫-૪૧; ક. ૧-૮)

આમંજુલજુલલતાનિ ચ તાન્યમૂનિ ।

નૌરંધ્રનીરનિચુલાનિ સરિત્તટાનિ ॥

ઉત્તરશમચરિતમ્ સર્ગ ૨-૨૩.

નેતર, અંશોક અને તિનિશ આવા ત્રણ અથોમાં વપરાયછું છે.
(અમરકૌષ્ઠ). (મુશ્વત સૂ. ૩૮-૪૮). નેતર અર્થ લેવો સારો છે.

શતપર્વક— (મુશ્વત ડ. ૫૮-૪૪). જલગંડાર: (હલ્દી). પાણીવાળી જગોમાં
થનાઈ જંગલી સુરણ.

શતપર્વા— (ચરક ચિ. ૩-૨૫૩). વાંસ. શ્વેતદૂર્વા (ચરક ચિ. ૩-૨૫૪)

શતપુષ્પ— સૂવા.

શતવીર્યા— દૂર્વા. (ચરક સૂ. ૪-૭૩).

શતકુસુમ— (ચરક સિ ૧૨-૭ ૩૯). કમળ.

શતપત્રમ્— કમળ (ચરક સૂ. ૨૫-૪૧).

શતાદ્વા— સુવા. શતાદ્વે આવે ત્યાં સુવા અને વલીયાદી લેવાં.

શણપુષ્પી— શણ. ઘંટારવ (ચક્રપાણિદત્ત સૂ. ૧-૭૫).

શાલ્લકી— શાલેડું. ધૂપસલાઇનું ઝાડ. Boswelia Therifera.

સીતાદેન્યાઃ સ્વકરલલિતૈઃ સલ્લકીપલ્લવાગ્રૈઃ

અગ્રે લોલઃ કરિકિલમકો યઃ પુરા વર્ષિતોઽમૃત્ ॥ ઉત્તરરામ૦

શિશિરકટુકષાયઃ સ્ત્યાયતે સલ્લકાના-

મિમદલિતવિકીર્ણપ્રન્થિનિપ્યન્દગન્ધઃ । ઉત્તરરામ૦

શાલ— શાળનું ઝાડ. Shorea robusta

શાલનિર્યાસ— શાળ.

શાક— સાગનું ઝાડ.

શાવરક— લોખર.

શાલ્કોટક— સરેસા.

- શાર્ફણ્ડા— કાકમાત્રી-પીણ્ડી.
- શાલેય— (ચરક વિ. ૪-૭૩). જાળક્યમૂલં મરૌ પ્રસિદ્ધમ્ ॥ (ચક્રપાણિ સૂ. ૨૭-૧૬૫). ડાંગરનો પ્રકાર.
- શાલેયમૃષ્ટક— (ચરક સૂ. ૨૭-૧૬૪). ફેફસાં-શેકેલી ડાંગર.
- શાલ્મલ્ય— દૂર્વા (ચરક વિ. ૨૧-૭૪).
- શાલ્મલ્યાણી— (ચરક સૂ. ૨૭-૬૭). શાલિઝીમેદઃ (ચરકટીકા). શાલિંચી એટલે શું ? રાજગરો અથવા તેને મળતો છોડ લાગે છે. બંગાલી લોકો શાલિંચશાક ખાય છે.
- શારદમ— (ચરક સૂ. ૧-૮૧). સાતવીન (સપ્તપર્ણ) અર્થ લેવો સારો છે. શરદ ઋતુમાં થયેલા ચોખા માટે પણ ‘ શારદમ ’ શબ્દ યોગ્ય છે.
- શાલ્મક— (ચરક વિ. ૮-૧૫૭). મોચરસ.
- શ્યામાક— સામી.
- શ્યાદ્— રાળ.
- શ્રાવણી— ગોરખમુંડી.
- શિવાટી— શ્વેતપુનર્નવા । શેફાલિકા હત્યન્વે । (હલ્હન ડ. અ. ૨૩). સાટોડી અથવા નગોડ.
- શિતિમારક— (ચરક વિ. ૨૬-૫૪). શાલિઝઃ (ચક્રપાણિ). અમરસિંહ તિંદુકનાં નામેમાં શિતિમારક આપે છે. હું ધાં ફે શિતિમારક નો અર્થ પણ ટીંબરવો-તિન્દુક કરવામાં વાંધો નથી. તત્રેણ યુક્તં શિતિમારકસ્ય નિજં પિત્તેત્કચ્છાવિનાશહેતોઃ ॥
(ચરક વિ. ૨૬-૫૪)
- શિતા— શ્વેતદૂર્વા (ચરક. સૂ. ૪-૮)
- શીતપાત્રી— (ચરક વિ. ૮-૧૬૦). શીતલા (ચરકટીકા). કાકોલીના અર્થમાં યોગ્યલો શબ્દ છે. શું, સમંગા એવા અર્થો પણ કરવામાં આવ્યા છે. હલ્હણ “ લાલપલ્લ ” અર્થ કરે છે (સૂ. અ. ૪૫). આપણે પણ “ બલપીળ ” લખ્યું.
- શીતકુન્મિકા— (ચરક વિ. ૨-૨૫૩). કાષ્ઠપાટલા (ચરકટીકા). પાટલા લેવી.
- શીતક— (ચરક વિ. ૮-૧૬૧). અમ્બુલોતકઃ (ચક્રપાણિદત્ત). હું સમજતો નથી.
- શીતલહી— (ચરક વિ. ૩-૨૬૨). નીલહી. કાળી કરો.

- શીતપર્ણી— અર્કપુષ્પિકા ? ખરજોર ચાલે ખરી.
- શીર્ષવૃન્તમ્— સુવાસકં ત્રપુસમેદઃ । (સૂ. અ. ૪૬ ડહ્ણ). સકરટેટી અર્થ સારો છે.
- શીતશિવમ્— કપુર (ડહ્ણ સૂ. અ. ૧૪).
- શ્રીવેષ્ટક— સર્જેસસ इति लोके। सरलरसः नवनीतपिंडप्रायः गुग्गुली इति प्रसिद्धः॥
શુગળ અથવા રાળ.
- શ્રીનિવાસ— સરલનિર્યાસઃ । नवनीतधूपः ॥ दोषान्न भवेत् सुगंधी धूप.
- શુકનાસા— (સુશ્રુત સૂ. ૪૨-૧૮). ધણા અથો થાય છે પણ ' રથોનાક ' અર્થ લેવો સારો છે. (ડહ્ણ સૂ. ૪૨-૧૮).
- શુકાદ્યા— ' ચર્મકારવટઃ ' એવો અર્થ ટીકાકારો કરે છે. ચર્મકારવટ એટલે શું?
- શુકવર્હમ્— પ્રત્યિપર્ણમ્ (સૂ. ૫-૧૬ ચક્રપાણિદત્ત). ચોરક નામનું સુગંધિ વણિગદ્રવ્ય-એવો અર્થ અંધિપર્ણનો થાય છે.
- શુક્લમરિચમ્— શોભાઝ્જનકવીજમ્ (ડહ્ણ ડ. અ. ૧૧). સરધવાનાં બીજ.
- શુભાલચિન્ના— પૃથ્વિનપર્ણી (ડહ્ણ ચિ. અ. ૫-૭).
- શ્વપ્ત્રી— સ્વર્જિકા (ડહ્ણ ચિ. અ. ૨૦). સાળખાર.
- શૃંગવેરી— ગોજિહ્લિકા કિંવા આર્દ્રકાકૃતિઃ શૃંગીવેરી ॥ (ચરકટીકા સૂ. ૨૭-૧૬૫). ગળાળી અથવા આદુ.
- શર્પપર્ણી— સુદ્રપર્ણી અને માષપર્ણી ॥ (ચરક ચિ. ૧-૪૦)
- શૂકરી— વારાહીકંઠ (ચરક ચિ. ૧૪-૫૬)
- શોફાલિકા— રક્તવૃન્તા, શારદકુસુમા (ડહ્ણ સૂ. અ. ૮). હારશણગાર-પારિ-
જાતકને આ અર્થ વધારે લાશુ પડે છે.
- શેલુ— શુંદો. (સુશ્રુત સૂ. ૪૬-૨૪૯)
- શ્વેતાનામા— શ્વેતાપરાજિતા (ચરકટીકા સૂ. ૧-૭૬). સફેદ ગરણી.
- શ્વેતસી— શરના (ચક્રપાણિદત્ત). ગજપીપર અર્થ પણ થાય છે.
- શૈલ્લરિક— વિડંગ (ચરકટીકા ચિ. ૭-૨૨). વાવડોંગ. અથેટો અર્થ પણ થાય છે.
- શૈલભેદ— પાષાણુલેહ (ડ. અ. ૧૦ ડહ્ણ). પાષાણુલેહના ચાર લેહ રાજ-
નિઘંટુમાં વર્ણવ્યા છે.
- શ્વમંગા— મંજીષ્ઠા, ત્રાહકાન્તા, ગણિકારિકા, લલ્લબલુ એવા બિંબ બિંબ
અથો થાય છે. પણ મંજીષ્ઠ લેવી.
- સદામત્રા— કાશ્મરી (ડ. અ. ૨૪ ડહ્ણ). શીવણ.

- સહદેવા— પીળા પુલવાળી બહા અર્થાત કાંસડી (ડ. અ. ૩૦ ઉલ્લેખ).
(અરક વિ. ૮-૧૬૦).
- સહોમશ— જટામાંસી. (ચરક સ. ૩-૧૩). ચક્રપાણિ એનો અર્થ કાસીના કે તમાલપત્ર એવો કરે છે.
- સફલાદની— (ચરક સ. ૪-૨૮). કડુ (અમર).
- સર્પા— (ચરક વિ. ૧-૧૬૮). સર્પા નામ ઓષધિ: સર્પાકારા (વિ ૧-૧૬૮). સાપના જેવી ઓષધિ.
- સર્પચ્છન્ના— (ચરક સ. ૨૭-૧૧૭). સર્પફળાકારં છન્નકમ્ ॥ (ચરકટીકા). અરકે ‘ છન્નજાતયઃ ’નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. માફ માનવું છે કે બિલાડીના ટોપ અથવા લોંચફેડા (mushrooms) ની આ જેરી ભતો છે. mushroom જેર વિનાની અને જેરી બે ભતની આવે છે. આપણે અહિંયાં જે ઉકરડા અને મળમૂત્રવાળી જગોમાં બિલાડીના ટોપ થાય છે તે ખાવા જેવા નથી—જેરી છે. સર્પચ્છન્ના એ mushroomની ભત હશે ?
- સર્પાક્ષી— લોહિતપુષ્પા શંલપુષ્પાભેદઃ (ડલ્હન ક-૮).
રક્તપુષ્પા પૂર્વદેશે પ્રસિદ્ધા ॥ (ક. ૬ ડલ્હન)
અંગાલી લોકો આપણા કરતાં બુદ્ધી વનસ્પતિને શંખાવલી માને છે (Canscoria leucussata). શંખાવલી આ તે નહિ હોય ? શોધ કરવાની જરૂર છે.
- સસલા— ચીકાખાઇ.
- સહસ્રવીર્ણ— સફેદ ફૂલો ?
- સરલ— દેવદારના વર્ગનું ઝાડ—ચીડો.
- સરલા— ત્રિવૃત્-નસોતર.
- સહચર— કાંટાશેરીયો.
- સદે— મુદ્રપર્ણી માષપર્ણી ॥ (ક અ. ૭ ડલ્હન).
- સહસ્રમુખી— અર્ક-આકેડો. (સૂ. અ. ૪૩-૧ ડલ્હન).
- સર— બરૂ. સરકર્ણિકા ‘ વરુ ’ હિતી લોકે । સૂ. અ. ૪૬.
- સતીન— મઠ.
- સર્પગન્ધા— વર્ષાસુ છન્નાકારા । (ડલ્હન. ડ. ૬૦-૪૮). આ પાણુ બિલાડીના ટોપની જ ભત લાગે છે.
- સર્વાનુમૂતિ— (ચરક ક. ૭-૨). નસોતરનો પર્ણાથ-નસોતર.
- સાવરક— પઠાણી લોધર. “ લોપ્રસાવરકલોપ્રપલાસા ” (વાઝાટ).

- સાતકા— કાકડો થોર અથવા ચીકાખાઈ.
- સિન્ધુવાર— નગોડ. (ક. અ. ૬ ડલ્હન).
- સિદ્ધ— રક્તશોમાજનકઃ—રાતો સરગવો (ચિ. અ. ૩૮ ડલ્હન).
- સિંદુક— નગોડ. (ડ. અ. ૩૧. ડલ્હન).
- સિતકર્ણિકાર— સફેદ કુલવાળું કર્ણિકાર. કર્ણિકાર એટલે ગરમાળો. ધોળા કુલનો ગરમાળો પણ થાય છે એમ પૂ. અમૃતલાલભાઈ કહે છે. (ડ. અ. ૪૫ સુશ્રુત).
- સિચિતિકા— (સુશ્રુત સૂ. ૪૬-૧૪૭). અતિમધુરો મુષ્ટિપ્રમાણઃ ઉત્તરાપથજઃ । (ડલ્હન સૂ. અ. ૪૬). કેટલાક સફેદચ્ચન માને છે. (સૂ. ૨૭-૧૩૫ ચરક). એ અર્થ વ્યાખ્યાની પણ લાગે છે.
- સિતા— શ્વેતદ્રવી (સૂ. અ. ૨૭ ડલ્હન).
- સિદ્ધાર્થક— સરસવ.
- સુવદા— રાસ્ના, ગંધનાકુલી, નસોતર વિગેરે અર્થ થાય છે. જ્યાં વાત્તમ્, ષોષિક તરિકે લેવાનું હોય ત્યાં રાસ્ના અને જ્યાં રેચક તરિકે લેવાનું હોય ત્યાં નસોતર વાપરવું.
- સુગંધા— સર્પસુગંધા, નાકુલી. રાસ્ના લેવી.
- સુરસા }
સુરસઃ } તુલસી. (સૂ. ૪૬-૩૬).
- સુરભિ— રાસ્ના.
- સુવર્ણક્ષીરો— હિમાલયમાં થનારી, જેમાંથી કંકુષ નીકળે છે એ વનરપતિ. હાર્દ્રી નહિ.
- સુરંગી— રક્તશોમાજનકઃ । (સૂ. અ. ૩૬).
- સુરેન્દ્ર— કુટબ-ઇંદ્રજવ.
- સુમુલઃ— વનવર્ચિકા-આવચીખાવચી. (સૂ. અ. ૪૬ ડલ્હન).
- સુનિવર્ણકઃ— જલકપાસીયા. બરાબર ચાંગેરીને મળતો ચાર પાનવાળો, પાણી-વાળી જગોમાં થતો છોડ.
- સુવર્ચલા— સુરજસુખી. સુવર્ચિકાનો પણ આજ અર્થ.
- સુમના— બુધ.
- સુષવી— કારવેલકઃ—કારેલાં. (વિ. ૮-૧૮ ચરક).
- સુતર્પણી— મુદ્રપર્ણી માષપર્ણી ॥
- સ્પૃષ્ઠા— સુગંધી અજાત દ્રવ્ય.

- સુરેન્દ્રકન્દ:**— (સુશ્રુત સૂ. ૪૬-૩૦૫). “કદુશૂરણવિદ્યે ॥” (વૈદ્યકશબ્દસિંધુ).
કડવું સુરશુ.
- સ્ફૂર્જક**— (ચરક. વિ. ૮-૧૬૫). (હલ્હન ચિ. અ. ૫). ઘ્યોનાકનામ્ના
પ્રસિદ્ધ: લકુવાકારપત્રકાંઠ: (હલ્હન સૂ. અ-૩૮). ફ્યોનાક.
- સ્થૂલકન્દ**— (સુશ્રુત. સૂ. ૪૬-૩૦૬). જંગલી સુરશુ અથવા માણકંઠ.
- સૂર્યવહ્ની**— પટોલસદૃશપત્રા યસ્યા: પત્રસેન આત્મ માંસં સ્વિન્નમિવ ભવતિ। (હલ્હન
ક. ૨-૪૫). પટોલ જેવાં પાનવાળી વેલ જેનો રસ માંસ
પર નાખવાથી બકાઈ બન્ય એવું થઈ બન્ય છે તે. (સુશ્રુત સૂ.
૪૬-૧૨૦). શું હશે ?
- સેવ્ય**— વાળો.
- સૈરેચક**— કાંટાશેરીયો.
- સેડગજ**— કુવાડીયો.
- સોમ**— (ચિ. ૧-૧૬૮ ચરક) } વેદોક્ત સોમ. વધુ માટે જુઓ સોમ.
- સોમહવા**— (વિ. ૮-૧૬૦. ચરક) }
- સોમવહ્ની**— (વિ. ૮-૧૬૦. ચરક) }
- સોમવલ્ક**— કાયફલ (ક અ ૧; સૂ. અ. ૩૭. હલ્હન.)
- સોમવૃક્ષ**— (સુશ્રુત ચિ. ૧૧-૭). શ્વેતખદિર અથવા કાયફલ (કદફલ)
આ બે અર્થો થાય છે. પ્રમેહમાં ખદિર લેવો સારો છે.
- સૌગન્ધિકમ્**— (ચરક સૂ. ૪-૫૯, સૂ. ૩-૮). સુગંધી કમળ, નીલોત્પલ,
કદ્દાર એવા અર્થો થાય છે. લાલ કમળ લેવું. (સુશ્રુત સૂ. ૩૮-૫૨)
કમળની બાંતમાં ગણાવેલું છે.
- સૌવર્ચલા**— જુઓ સુવર્ચલા.
- સૌમનશાચિની**— જાતિકલિકા જાતિકોષો વા ॥ (ચક્રપાણિદત્ત વિ. ૮-૧૮). બવંત્રી
અથવા જીંઘની કળીઓ એવો અર્થ થાય. જીંઘની કળીઓ.
- સ્થૌળેયક**— ગ્રન્થિપર્ણમ્ [ક. અ. ૬ હલ્હન]; યુગેરક: [સૂ. અ. ૩૭ હલ્હન] નેપાલ
તરફ ‘ભંટીકર’ નામથી ઝોળખાય છે તે દ્રવ્ય. મરાઠીમાં પણ
આને ‘ભટીકર, યુથ્વેર’ કહે છે. સ્વ. કતોભટ્ટ તેનું લેટીન નામ
Clerodendron infortunatum આપે છે. બાર્ગીનું આ લેટીન
નામ છે. ત્યારે શું બાર્ગી અર્થ કરવો ?
- સંહર્ષા**— (ચરક. વિ. ૮-૧૬૦). “વૈદ્યકશબ્દસિંધુ” માં ધન્વંતરિકોષ
ઉપરથી ક્ષેત્રપર્ષટી અર્થ આપ્યો છે. ચક્રકર્તા વંદાક (વાંદો)
અર્થ લે છે (વિ. ૮-૨૦). વાંદો.

- સંવર્તક—** (ચરક વિ. ૩-૨૫૩). વિમતિક: (ચરકટીકા)-ખેહાં.
- સંપાક—** ગરમાળો (ચરક વિ. ૨૮-૧૬૭)
- સંજ્ઞોચક—** (ચરક વિ. ૨૫-૧૧). સ્થાવર વિષ-મહાવિષ-ની ગણતરીમાં છે.
- સ્વસન:ફલમ્—** (ચરક ક. ૧-૩૭) શણ હશે ? મદન એવો અર્થ પણ થઈ શકે ખરો.
- હટ—** જલકુંભિકા (વિ. અ. ૧૧ ડહ્હળ). જલકુંભી.
- હટ—** જલકુંભી. અમૃતમૂલસ્તૃણવિશેષ: इति एके । (સ. અ. ૪૫ સુશ્રુત).
- હરિતકમ્—** કુટેરશિમ્બુસુરસમુસ્વાસુરિમ્સ્ટુના ।
 ચુક્રાશુક્રિકા इति वर्गं हरितकं विदुः ॥ [સ. અ. ૧૮ સુશ્રુત]
 અર્થાત્ ઉપરોક્ત બધાં દ્રવ્યોના વર્ગને હરિતકવર્ગ કહેવામાં આવે છે.
- હસ્તિકર્ણ—** (૧) મહાપર્ણાં મૂપલાશ: इत्युच्यते । (સ. અ. ૨૫ ડહ્હળ).
 (૨) अन्ये रक्तैरण्डमाहुः धत्वादि.
 અર્થાત્ મોટાં પાનવાળો જમીન ઉપર પથરાતો ખાખરો એવો અર્થ ટીકાકારો કરે છે. કેટલાક રાતો એરંડો એવો પણ અર્થ કરે છે. (સ. ૪૫-૧૧૫ સુશ્રુત)
- હરેણુક—** રેણુકા (સ. અ. ૩૭ સુશ્રુત). રેણુકળીજ.
- હરિમગ્ધ—** ચણા (સ. અ. ૪૬ સુશ્રુત).
- હરિમગ્ધા—** (સુશ્રુત ૩. ૩૫-૪). અશ્વિગંધાના અર્થમાં છે. "
- હરિવૃક્ષ—** હન્દ્રવૃક્ષ: ધવાકાર: इति डह्हणः । (સુશ્રુત વિ. અ. ૧૧). ધાવડાના આકારનું ઝાડ છે. પંચમહાલ તરફ " ઈંદરખ " નામનાં ઘણાં ઝાડો થાય છે. આ ઝાડ ૩૦ થી ૬૦ ફીટ જેટલાં ઉંચાં વધેલાં હોય છે. લાકડું ખડું મજબુત ગણાય છે. આ ઝાડ ધાવડા (ધવ)ના વર્ગનું છે એટલું જ નહિ પણ તેની સગી બેન જેવું જ છે. ધાવડો એટલે=Anogeissus latifolia. ઈંદરખ=Anogeissus acuminata N. O. Combretaceae. આનો નમૂનો મહેં રા. રા. સુ. જયકૃષ્ણભાઈ ઉપર મોકલી આપ્યો હતો અને તેઓશ્રી-એજ આ લેટીન નામ જણાવ્યું હતું. કેલ્કણ જે " ધવાકાર: હન્દ્રવૃક્ષ: " વિષે પરિચય આપે છે તે આજ છે. ઈંદ્રવૃક્ષનો જ 'ઈંદરખ' અપભ્રંશ છે. ધાવડા જેવું તો છે જ. નૅન' સાહેબના " Flowering Plants of Western India " નામના પુસ્તક-માં આનો ઉલ્લેખ નથી. 'વનસ્પતિશાસ્ત્ર' માં પણ આનો ઉલ્લેખ નથી. એન્ડીસના 'Indian trees'માં પણ આ નથી.

આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે પંચમહાલમાં જ આ ઝાડ વધારે થાય છે. હરિવૃક્ષઃ એટલે ઈંદરખ-Anogeissus acuminata. N. O. Combretaceae.

હરિદ્રાચ્છદ— શરી. નિશાચ્છદઃ એટલે શરી. પટકચુરો.

હસ્તિપર્ણી— (સુશ્રુત ડ. ૪૦-૫૧; ચરક સ. ૧-૭૬). મૂલિનીના હેડીંગમાં છે. 'एकादशविंशति याः प्रयोज्यास्ता विरेचने' એ પ્રમાણે તે વિરેચન દ્રવ્ય છે. કેટલાક નેપાળો એવો અર્થ કરે છે. કેટલાક "મહેન્દ્રવાણી" અર્થ કરે છે. નેપાળો અર્થ સારો છે. ચરકટીકાકાર "बृहत्फला गोडुम्बा नागदन्ती भण्यते इत्येके ।" આવો પરિચય આપે છે.

હસ્તિપર્ણી— ચરકટીકાકાર ચક્રપાણિદત્ત આનો નીચે પ્રમાણે અર્થ કરે છે. "मोरटः । अस्याश्च शरत्कालभवं सेवफलं ग्राह्यम् अत उक्तं 'हस्तिपर्ण्याश्च शारदम्,'" इति ॥ (સ. ૧-૮૩). વમન અને આસ્થાપનમાં યોગ્ય છે. મોરટ એટલે "હસ્તિકર્ણપલાશ"

હસ્ત્યાલુક— (સુશ્રુત સ. ૪૬-૨૯૮). કંઠની બાત છે.

હસ્તિચ્યામાક- સામાનો લેહ-ચ્યામાકભેદઃ (ચરકટીકાકાર).

હાલાહલ— સ્થાવરમહાવિષની ગણતરીમાં છે (સુશ્રુત ક. ૨-૫). (ચરક ચિ. ૨૫-૧૧).

હાયનક— (ચરક નિ. ૪-૪). શાલિધાન્યવિશેષ.

હિરણ્યપુલ્પી— કલિકારિકા (હલ્હન શા. અ. ૧૦). હુધીઓ વછનાગ.

હિન્તાલ— (ચરક ક. ૧-૮). તાડની એક બાત છે. હિન્તાલુ इति दक्षिणदेशे प्रसिद्धः (વૈદ્યકશબ્દસિંધુ).

હિંગુપર્ણી
હિંગુશિવાટોકા } ડીકામારી.
હિંગુપત્રિકા }

હુતશુક્— ચિત્રો.

હેમક્ષીરી— કંકુષ્ઠમ્. પીળીચો-રેવંચીનો શીરો.

હેમકાલા— મંજિષ્ઠા-(ચરકટીકા ચિ. ૨૫-૧૧૪).

ક્ષવક— નાકર્છીકણી.

ક્ષીરશુક્લા— ત્રિવૃત્ (ચક્રપાણિદત્ત વિ. ૮-૨૦-૧). ક્ષીરવિહારી (સુશ્રુતટીકાકાર સ. અ. ૧૬). 'ક્ષીરવિહારી' વધારે સારો અર્થ છે.

ક્ષીરકપીતનઃ— આર્દ્રશિરીષ-લીલો સશ્ચટો (કલ્હણ ડ. ઇ. ૪૭).

ક્ષીરિણી— દુધેલીની અનેક જાતોમાંની એક. નાગલા દુધેલી અથવા અર્ક પશુ ચાલશે. 'અર્કપુષ્પમ્' એવો કલ્હણે અર્થ કયો છે.
(સુશ્રુત વિ અ. ૯)

શુમા— અળસી

શુદ્રા— કોકિલાક્ષઃ (ચરકટીકા ક. ૭-૧૫). એખરો.

શુદ્રસહા— કુમારી (ચરકટીકા વિ. ૮-૨૦-૧). સહા એટલે મુર્જપર્ણી થાય છે. નાની મુર્જપર્ણી પશુ કેમ ન હોય ? કુમારી પશુ અર્થ તો સારો જ છે.

હાંસોટ
તા. ૭-૧-૨૮

}

ખાપાલાલ ગ. વૈદ્ય.

નિઘંટુમાં વપરાયલા પારિભાષિક શબ્દોના અર્થ

નિઘંટુપરિભાષા સિવાય નિઘંટુ સમજવો મુશ્કેલ છે. આ પરિભાષા બરાબર સમજવાથી ઘણું સમજી જવાય છે. આયુર્વેદ નહિ જાણનારા આ પારિભાષિક શબ્દોનું મહત્ત્વ નહિ જાણતા હોવાથી મંથની ખરી ખુખી-અથવા યથાર્થ અર્થ સમજી શકતા નથી. વાતને Wind, પિત્તને Bile, અને કફને Phlegm કહીને વિરમનારા સમજનાર એ હરેકે શબ્દ પાછળ જે ગૂઢ અર્થ છુપાયેલો છે તે પરિભાષાથી અજ્ઞાત હોવાથી જાણી શકતા જ નથી. આવી જ રીતે શુંદાં વિચ્છિલ છે એટલે કે ચીકણાં છે એમ કહેનાર પણ આયુર્વેદ-પરિભાષાને સમજતો જ નથી. મધુર, રૂક્ષ, સ્નિગ્ધ, પિચ્છિલ-આવા આવા શબ્દોને તેના ખરા અર્થમાં સમજવા માટે નિઘંટુપરિભાષા આવશ્યક છે. આવી પરિભાષા માટે એક સ્વતંત્ર પુસ્તકની જરૂર છે, પણ અહિં આં તે આપણે ટુંકમાં જ પતાવીશું.

(૧) શીત—“હ્રાદનઃ સ્તમ્બનઃ શીતો મૂર્ચ્છાવૃદ્ધાહસ્વેદજિત્ ।”—જે દ્રવ્ય હ્રાદન અર્થાત્ સુખકારી, સ્તંબન અર્થાત્ અતિસાર, લોહી વિગેરેને રોકનાર, અને મૂર્ચ્છા, તરસ, દાહ અને પરસેવાને શાંત કરનાર હોય તે દ્રવ્યને શીત કહેવાય.

(૨) ઉષ્ણ—“ઉષ્ણસ્તદ્વિપરીતઃ સ્યાત્ પાચનશ્ચ વિશેષતઃ ।”—શીતનું વિપરીત એ ઉષ્ણ-એટલે કે ઉષ્ણ દ્રવ્ય સુખકારી કે અતિસાર વિગેરેને રોકનાર નથી; મૂર્ચ્છા, તરસ, દાહ અને સ્વેદનું શમન કરનાર નહિ પણ તેને વધારનાર છે. ઉષ્ણ દ્રવ્ય ખાસ કરીને વજનને વધારનાર છે.

(૩) સ્નિગ્ધ—“સ્નેહમાર્દવકૃત્ સ્નિગ્ધો બલવર્ણકરસ્તથા ।”—જે દ્રવ્ય સ્નેહ અને મૃદુતા કરનાર તેમ જ બલ, અને વર્ણ વધારનાર હોય તે સ્નિગ્ધ દ્રવ્ય કહેવાય.

(૪) રૂક્ષ—“રૂક્ષસ્તદ્વિપરીતઃ સ્વાદિશોષાત્ સ્તંબનઃ સ્વરઃ ।”—સ્નિગ્ધથી વિપરીત તે રૂક્ષ; અર્થાત્ રૂક્ષ દ્રવ્ય કર્કશતા અને કાઠિન્યોત્પાદક, બલ અને વર્ણનો હાસ કરનાર હોય છે. રૂક્ષ દ્રવ્ય ખાસ કરીને સ્તંબન અને ખર છે.

- (૫) પિચ્છિલ—પિચ્છિલો જીવનો વલ્યઃ સન્ધાનઃ સ્તેષ્મલો ગુરુઃ ।”-પિચ્છિલ દ્રવ્ય પ્રાણધારક, બલપ્રદ, સંધાન એટલે ભક્ત અને છિન્ન અંગીનું સંયોજક, કફ કરનાર અને ગુરૂ છે.
- (૬) વિશદ—“ વિશદો વિપરીતોડસ્માત્ ક્લેદાચૂષ્ણરોપણઃ ।-અર્થાત્ પિચ્છિલથી વિપરીત ગુણવાળું દ્રવ્ય તે વિશદ. વિશદ દ્રવ્ય પ્રાણનો હાસ કરનાર, બલ ઘટાડનાર, અસંધાન, લઘુ અને કફ ન કરનાર છે. વિશદ દ્રવ્ય ક્લેદ (બિનાશ)નું શોષણ કરનાર અને વધુ રૂઆડનાર છે.
- (૭) તીક્ષ્ણ—“ તીક્ષ્ણં પિત્તકરં પ્રાયો લેખનં કફવાતઘ્નત્ ।”-તીક્ષ્ણ દ્રવ્ય પ્રાયઃ પિત્તજનક, લેખન, અને કફવાતને હરનાર છે. ‘ દાહપાકકરસ્તીક્ષ્ણઃ સાવળો ’-અર્થાત્ તીક્ષ્ણ દ્રવ્ય કાહેજનક, વધુ વિગેરે પકાવનાર, અને રસાદિનો સાવ કરનાર છે.
- (૮) મૃદુ—“ મૃદુરન્યથા ।”-તીક્ષ્ણ ગુણથી વિપરીત એ મૃદુ. અર્થાત્ એ કાહેજનક, વધુ પકાવનાર અને રસાદિનો સાવ કરનાર નથી.
- (૯) ગુરૂ—“ સાદોપલેપવલકૃત્ ગુરુસ્તર્પણો વૃંહણઃ ।” જે દ્રવ્ય અંગગ્લાનિજનક, મળવૃદ્ધિ કરનાર, બલકૃત, તૃપ્તિજનક અને ઢેહને પુષ્ટ કરનાર હોય તે ગુરૂ દ્રવ્ય કહેવાય.
- (૧૦) લઘુ—“ લઘુસ્તદ્વિપરીતઃ સ્યાલ્લેખનો રોપણસ્તથા ।”-ગુરૂથી વિપરીત તે લઘુ. અર્થાત્ લઘુ દ્રવ્ય અંગગ્લાનિ, મલવૃદ્ધિ, બલ, તૃપ્તિ વિગેરે કરતું નથી. લઘુ દ્રવ્ય ખાસ કરીને લેખન તથા વધુરોપણ છે. ભાવમિશ્ર કહે છે-લઘુ પથ્ય પરં પ્રોક્તં કફઘ્નં શીઘ્રપાકિ ચ । ગુરુ વાતહરં પુષ્ટિસ્તેષ્મકૃચ્ચિરપાકિ ચ ॥ અર્થાત્ લઘુ દ્રવ્ય ઉત્તમ પથ્ય છે, કફઘ્ન છે, અને જલદી પચી ભય એવું છે. ગુરૂ દ્રવ્ય વાયુને હરનાર, પુષ્ટિપ્રદ, કફ કરનાર અને લાંબે વખતે પચી ભય એવું છે.
- (૧૧) સ્થૂલ—“ સ્થૂલઃ સ્થૌલ્યકરો દેહે સ્રોતસામવરોષકૃત્ ।” (ભાવમિશ્ર). સ્થૂલ દ્રવ્ય શરીરને સ્થૂલ કરનાર, અને સ્રોતોનો અવરોધ કરનાર છે.
- (૧૨) દ્રવ—“ દ્રવઃ ક્લેદકરો વ્યાપી શુષ્કસ્તદ્વિપરીતકઃ ।”-અર્થાત્ પ્રવાહી દ્રવ્ય ક્લેદકર અને આખા શરીરમાં વ્યાપી જનાર છે. દ્રવથી વિપરીત તે શુષ્ક.
- (૧૩) સ્લક્ષ્ણુ—“ સ્લક્ષ્ણઃ પિચ્છિલવજ્જ્ઞેયઃ ”-અર્થાત્ સ્લક્ષ્ણુ દ્રવ્ય પિચ્છિલના જેવું જ ભણ્યું. ભાવમિશ્ર જરા ભુદો અર્થ કરે છે-સ્લક્ષ્ણઃ

સ્નેહ વિનાપિ સ્યાત્ કઠિનોડપિ હિ ચિક્ષણઃ । અર્થાત્ સ્નેહશ્ચ દ્રવ્યમાં સ્નેહ ન હોય, કઠિન હોય અને છતાંયે ચિક્ષણ હોય.

(૧૪) કર્કશ—“ કર્કશો વિશદો યથા ”—અર્થાત્ કર્કશના શુભ વિશદ જેવા જ છે.

(૧૫) સુગંધ—સુલાનુવન્ધી સૂક્ષ્મશ્ચ સુગન્ધો રોચનો મૃદુઃ—અર્થાત્ અમૂક દ્રવ્ય સુગંધી છે એમ જાણતાં તે સુખોત્પાદક, સૂક્ષ્મ અર્થાત્ સ્થૂળ દૃષ્ટિએ જોઈ ન શકાય એવું, રૂચિકર, અને મૃદુ છે એમ જાણી લેવું જોઈએ.

(૧૬) દુર્ગંધ—“ દુર્ગન્ધો વિપરીતોડસ્માત્ દુહાસારુચિકારકઃ । ”—અર્થાત્ દુર્ગંધ દ્રવ્ય સુગંધથી ઉલટા શુભવાળું છે. વિશેષમાં મોળ લાવનાર અને અરૂચિ ઉત્પન્ન કરનાર છે. અરૂચિ એ જાતની છે. એક પ્રકારની અરૂચિમાં આહારની ઇચ્છા જ થતી નથી જ્યારે બીજા પ્રકારમાં આહાર તો લે છે જ પણ ખોરાકમાં સ્વાદ નથી જણાવતો. અર્થાત્ આહાર વિરસ લાગે છે. દુર્ગંધ દ્રવ્ય આ બંને જાતની અરૂચિને ઉત્પન્ન કરનાર છે.

(૧૭) સર—“ સરોડનુલોમનઃ પ્રોક્તઃ । ”—અર્થાત્ સર દ્રવ્ય અપાનવાયુ અને મહાનું પ્રવર્તક છે. વાહુટ થાય અને કોઈ સાફ રાખે એ દ્રવ્ય સર.

(૧૮) વ્યવાયિ—“ પૂર્વે વ્યાખ્યાસિલં કાર્યં તતઃ પાકશ્ચ ગચ્છતિ । વ્યવાયિ તદ્ યથા મજ્ઞા ફેનશ્ચાદિત્તમુદ્રવમ્ ॥ ” સાધારણ નિયમ પ્રમાણે તો જે કોઈ વસ્તુ આપણે ખાઈએ છીએ તે પહેલાં સારી રીતે પચી જાય છે અને પછીથી જ આખા દેહમાં પ્રસારે છે. પણ કદેક વ્યવાયિ દ્રવ્ય તો અપક્રમાવસ્થામાં જ સારાયે શરીરમાં પ્રથમ વ્યાપ્ત થઈ જાય છે, અને પછીથી જ પચવા લાગે છે. ભાંગ, અફીણ—એ દ્રવ્યો આ જાતનાં એટલે કે વ્યવાયિ દ્રવ્યો છે.

(૧૯) વિકાસી—“ વિકાસી વિકસન્નેવં ધાતુવન્ધાન વિમોક્ષયેત્ । ”—વિકાસી દ્રવ્ય વ્યવાયિ દ્રવ્યની માફક જ પ્રથમ શરીરમાં ફરી વળી પછીથી જ પરિપાક પામે છે. વિશેષમાં વિકાસી દ્રવ્ય ધાતુને નખળી પાડી દે છે—ધાતુના બંધોને ઢીલા કરી નાંખે છે.

(૨૦) આશુકારી—“ આશુકારી તથાશુત્વાત્ ધાવતિ સ્ખમસિ તૈલવત્ । ”—જેટલી ઝડપથી પાણીમાં તેલ વ્યાપ્ત થઈ જાય છે તેટલી જ ઝડપથી જે વસ્તુ શરીરમાં વ્યાપ્ત થઈ જાય તેને આશુકારી કહેવાય છે.

- વ્યવાયિ, વિકાસી અને આશુકારી—આ ત્રણે લગભગ સરખાં જ લાગે છે પણ હરેકનો વિશેષ ગુણ છે તે થાક રાખવું બેઠબે.
- (૨૧) સૂક્ષ્મ—“સૂક્ષ્મસુ સૌક્ષ્મ્યાત્ સૂક્ષ્મેષુ સ્રોતઃસુ અનુસરઃ સ્મૃતઃ ॥”-જે વસ્તુ પોતાના સૂક્ષ્મ ગુણને લીધે શરીરના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ સ્રોતોમાં અનુસરણ કરે છે તેને સૂક્ષ્મ કહેવાય છે.
- (૨૨) દીપન—“પચેન્નામં વહ્નિકૃત્ત્વં યદીપનં તદ્ યથા મિત્તિઃ ।”-જે દ્રવ્ય જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે પણ આમનું પાચન ન કરે એને દીપન કહેવાય; જેમકે વલીયારી.
- (૨૩) પાચન—“પચત્યામં ન વહ્નિચ્ચ કુર્યાદ્ યત્ તદ્દિ પાચનમ્ ।”-અર્થાત્ જે દ્રવ્ય આમને પચાવે પણ જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત ન કરે તે પાચન; જેમકે નાગકેસર.
- (૨૪) શમન—“ન શોધયતિ યદોષાન્ સમાજ્ઞોદીરયત્યપિ । સમીકરોતિ સંવૃદ્ધાન્ શમનં તચયાઽમૃતા ॥”-શમન દ્રવ્ય વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષોને ઉપર અથવા નીચેથી ખકાર ન કાઢે; સમાન ભાગે રહેલા એ દોષોને કોપાવે પણ નહિ; ક્ષત દોષો વધી ગયેલા હોય તેને સમાન કરે; હાખલા તરીકે ગણો.
- (૨૫) અનુલોભન—“કૃત્વા પાકં મલાનાં યદ્ મિત્વા બન્ધમધો નયેત્ । તચ્ચાનુલોમનં જ્યેં યથા પ્રોક્તા હરીતકી ॥”-જે દ્રવ્ય અપકવ મલને પકાવીને, ક્ષાયલા દોષોને અધોમાર્ગ દ્વારા શરીરની ખકાર કાઢી નાખે તેને અનુલોભન દ્રવ્ય કહેવાય; જેમકે હરડે.
- (૨૬) સંસન—“પક્તવ્યં યદપક્તૈવ શ્લિષ્ઠં કોષ્ઠે મલીદિકમ્ નયત્યધઃ સંસનન્તદ્ યથા સ્યાત્ કૃતમાલકઃ ॥”-કોઠામાં ચોંટી રહેલો અપકવ મલ, કફ, પિત્ત વિગેરેને જે વસ્તુ એ ને એજ અપકવાવસ્થામાં નીચે ખેંચી લાવે છે તેને સંસન દ્રવ્ય કહેવાય છે; જેમકે ગરમાળાનો ગોળ.
- (૨૭) ભેદન—મલાદિકમવદ્ યદ્દદ્ વા પિષ્ટિદત્તં મલૈઃ । મિત્વાધઃ પાતયતિ તદ્ ભેદનં કટુંકી યથા ॥-જે વસ્તુ અખદ્ધ (પાતળા), ખદ્ધ (ગાઢા), અથવા વાયુને લીધે સખત જામી ગયેલા મલને ખેંચીને ખકાર કાઢી દે છે તે ભેદન કહેવાય છે; હાખલા તરીકે કડુ.
- (૨૮) રેચન—“વિપકં યદપકં વા મલાદિ દ્રવતાં નયેત્ । રેચયત્યપિ તદ્ જ્યેં રેચનં ત્રિવૃતા યથા ॥”-જે વસ્તુ પકવ અથવા અપકવ મલાદિને પ્રવાહી બનાવીને નીચે ધકેલી કાઢે છે તેને રેચન કહે છે; હાખલા તરીકે નસોતર.

(૨૯) વમન—“અપક્વં પિત્તભ્રાજનચયમૂર્ચં નયેતુ યત્ । વમનં તદ્દિ વિશેયં મહાનુભવ
ફલં યથા ॥”-અપકવ પિત્ત, કફ, અને અન્નના સમૂહને અપ-
માર્ગ દ્વારા બહાર કાઢી નાખે તેને વમન દ્રવ્ય કહેવાય; કાબલા
તરિકે મીઠળ.

(૩૦) સંશોધન—“સ્થાનાદ્દિનેયેતૂર્ચં અથો વા મલસંચયમ્ । દેહસંશોધનં તત્ સ્યાત્
દેવદાલીફલં યથા ॥”-જે વસ્તુ દેહમાં સંચિત થયેલા મલને
તેના સ્થાનથી ખેંચી કાઢી બિર્ધ કે અધોભાગ દ્વારા બહાર
ધકેલે છે તેને સંશોધન કહેવાય છે; કા. ત. કુકડવેલનાં ફળ.

(૩૧) ગ્રાહિ—“દીપનં પાચનં યત્ સ્યાત્ ઉષ્ણત્વાત્ દ્રવશોષકમ્ । ગ્રાહિ તચ યથા
ગુણી જીરકં ગજપિપ્પલી ॥”-જે વસ્તુ દીપન, પાચન અને ઉષ્ણ
ગુણને લીધે દ્રવ (પ્રવાહી)ને શોષનાર હોય તેને ગ્રાહિ કહેવાય.
શુક, છક, ગજપીપર-આ દ્રવ્યો ગ્રાહિ કહેવાય.

(૩૨) સ્તંભન—“રોક્ષ્યાત્ શૈલાત્ કષાયત્વાત્ લઘુપાકાત્ ચ યદ્રવેત્ । વાતકૃત્ સ્તમ્ભનં
તત્ સ્યાદ્ યથા વત્સકટુણ્ડકૌ ॥”-રૂક્ષ, શીત, કષાય અને લઘુ-
પાકી-એવા ગુણોને લીધે જે દ્રવ્ય વાયુનો પ્રકોપ કરી, અધોગામી
મલાદિનો રોધ કરે છે તેને સ્તંભન દ્રવ્ય કહે છે. ઇન્દ્રિય
અને ટેંદુ સ્તંભન દ્રવ્યો છે.

સુશ્રુતટિપ્પણકાર શ્રી બ્રહ્મદેવે સંગ્રાહિ અને સ્તંભન
એ બેનું પાર્યંત્ય નીચે પ્રમાણે દર્શાવેલું છે:-સંગ્રાહિ સ્તમ્ભનાન્નિષ્ઠં
યથા તદમિદધમે । આગ્નેયગુણમૂયિષ્ઠં તોયોશં પરિશોષ્ય યત્ ॥ સંયજ્ઞાતિ
મલં તત્ સ્યાદ્ ગ્રાહિ ગુણ્યાદયો યથા । સમીરગુણમૂયિષ્ઠં, શતિત્વાત્
યજ્ઞમસ્વતઃ । વિષાય વૃદ્ધિ સ્તમ્ભાતિ સ્તમ્ભનં તદ્ યથા વટઃ ॥ ગ્રાહિ
દ્રવ્યમાં આગ્નેય ગુણ વધારે હોવાને લીધે પાણીનો ભાગ તે
શોષી લે છે; દ્રવ ભાગ શોષી લઈને મલને અટકાવી રાખે છે.
શુક, છક વિગેરે ગ્રાહી દ્રવ્યો છે. સ્તંભન દ્રવ્ય વાયુ ગુણવાળું
એટલે ભાગે હોવાથી, અને શીત હોવાથી વાતવૃદ્ધિ કરી મલા-
દિને રોકે છે. વટ એ સ્તંભન દ્રવ્ય છે.

(૩૩) છેદન—“શ્લિષ્ઠાન્ કફાદિકાન્ દોષાન્ ઉન્મૂલયતિ યદ્દલાત્ । છેદનં તદ્ યથા
ક્ષાર મરિચાનિ શિલાજતુ ॥”-બમી ગયેલા કફ વિગેરે દોષોને
જે વસ્તુ અલપૂર્વક બહાર ખેંચી કાઢે છે તેને છેદન કહેવાય
છે. બમી બાતના ક્ષાર, મરી અને શિલાજતુ છેદન દ્રવ્યો છે.

(૩૪) લેખન—“ ધાતુ મલાન્ વા દેહસ્ય વિશોષ્યોલ્લેખયેચ્ચ યત્ । લેખનં તદ્ યથા ક્ષૌદ્રં નીરમુષ્ણં વચ્ચા યવાઃ ॥ ”—જે દ્રવ્ય શરીરના ધાતુ અને મલોને સૂકવી નાળી બહાર કાઢી દે છે તેને લેખન દ્રવ્ય કહે છે. મધ, ઉષ્ણ જલ, વજ, જલ વિગેરે લેખન દ્રવ્યો છે.

(૩૫) વાલુકર—“ યસ્માત્ દ્રવ્યાત્ ભવેત્ સ્ત્રીપુ હર્ષો વાજીકરં હિ તત્ । યથાઽશ્વગંધા મુષલી શર્કરા ચ શતાવરી ॥ ”—જે દ્રવ્યના સેવનથી પુરૂષોનું સ્ત્રીરમણસામર્થ્ય ઘોડા માફક વધે અથવા સ્ત્રીસંલોગશક્તિ વધે—એવા દ્રવ્યને વાલુકરણુ દ્રવ્ય કહેવાય છે. અશ્વગંધા, મુષલી, શતાવરી, સાકર વિગેરે દ્રવ્યો આ જાતનાં છે.

વાલુકરણુના ત્રણ પ્રકાર છે:—(૧) જનક (૨) પ્રવર્તક અને (૩) જનકપ્રવર્તક. શ્રી બ્રહ્મદેવ કહે છે—“ તત્ત્વ જનકં માંસધૃતાદિકં યત્ રસાદિધાતુક્રમેણ પરિણતં પ્રધાનધાતુપુટ્ટિ કરોતિ । પ્રવર્તકં ઉચ્ચગાચૂર્ણાદિકં શુક્રવિરેચનકરમ્ । ન ચ તસ્ય વૈરેચનિકોત્કર્ષા શુક્રક્ષયકારિત્વં સ્યાત્ । યતો વિરેચનં શુક્રસ્ય પાતનયામિમુક્તીમાવમાત્રકરણમ્ । જનકપ્રવર્તકં તુ ક્ષીરગવ્યધૃતગોધૂમમાષકાકાન્ડફલાદિકમ્ ॥ ”. જનક—ધૃતમાંસાદિ; પ્રવર્તક—ચણાડી વિગેરે; જનકપ્રવર્તક—ફુધ, ઘી, ઘઉં, અડદ, કેાચાં વિગેરે.

(૩૬) શુકલ—“ યસ્માચ્છુકસ્ય વૃદ્ધિઃ સ્યાત્ શુકલં હિ તદુચ્યતે । યથા નાગવલાઘાઃ સ્યુઃ બીજઞ્ચ કપિક્ષ્ણુજમ્ ॥ ”—જે વસ્તુના સેવનથી વીર્યની વૃદ્ધિ થાય તે શુકલ કહેવાય છે. નાગબલા (ગાંગેટી), કૌચાંનાં ખીજ વિગેરે શુકલ દ્રવ્યો છે.

(૩૭) રસાયન—“ રસાયનન્તુ તદ્ શેયં યજ્જરાવ્યાધિનાશનમ્ । યથામૃતા રુદન્તી ચ ગુમ્ફુલુશ્ચ હરીતકી ॥ ”—જે વસ્તુના સેવનથી ઘટપણુ દૂર જાય અને વ્યાધિના આક્રમણથી શરીર સુરક્ષિત અને તેને રસાયન કહે છે. ગળો, રૂદન્તી, ગુગળ અને હરડે—આ બધાં રસાયન દ્રવ્યો છે.

(૩૮) વિકાશિ—“ સન્ધિવન્ધાંસ્તુ શિથિલાન્ યત્કરોતિ વિકાશિ તત્ । વિશોષ્યૌજશ્ચ ધાતુભ્યો યથા ક્રમુકકોદ્રવાઃ ॥ ”—શરીરના તમામ ધાતુઓમાંથી ઓજસુ શોષણ કરી જે દ્રવ્ય સકલ સંધિબંધોને શિથિલ કરે છે તેને વિકાશિ કહે છે. સોપારી અને કેાદર આ જાતનાં છે.

(૩૯) મદકારિ—“ બુદ્ધિ ભૂમ્પતિ યદ્ દ્રવ્યં મદકારિ તદુચ્યતે । તમોગુણપ્રધાનઞ્ચ યથા મઘં મુરાદિકમ્ ॥ ”—જે વસ્તુ તમોગુણપ્રધાન હોય અને જેના

સેવનથી બુદ્ધિને લોપ થતો હોય તેને મહકારી દ્રવ્ય કહેવાય છે. મધ, ઠાકુ વિગેરે મહકારી દ્રવ્યો છે.

(૪૦) અભિષ્યન્દિ—“નિજવીર્યેણ યદ્વ્યં રુદ્ધા રસવહાઃ સિરાઃ । ધત્તે યત્તૌરવં તત્ સ્યાદ્ અભિષ્યન્દિ યથા દધિ ॥”—જે દ્રવ્ય નિઝ વીર્યના ગુણે કરી રસવહન કરનારી શિરાઓને રોકીને શરીર ભારે કરી દે છે તેને અભિષ્યન્દિ કહેવાય છે. ઠહી અભિષ્યન્દિ છે.

(૪૧) વિઢાહિ—“વિદાહિ દ્રવ્યમુદ્ધારમમ્લં કુર્યાત્ તથા તૃષામ્ । હૃદિ દાહજ્ઞ જનયેન્ પાકં ગચ્છતિ તત્ચિરાત્ ॥”—જે દ્રવ્યના સેવનથી ખાટા ખાટા ઓહકાર આવે અને તરસ લાગે, હૃદયમાં ઢાહ જણાય અને ઘણે લાંબે વખતે ખાધેલું હજમ થાય તેને વિઢાહિ દ્રવ્ય કહેવાય. બધાં કઠોર વિઢાહી ગણાય છે.

(૪૨) યોગવાહિ—ગૃહ્ણતિ યોગવાહિ દ્રવ્યં સંસર્ગિવસ્તુગુણાન્ । પચ્યમાનં યત્રૈતન્મધુજલ-તૈલજ્યસૂતલૌહાદિ ॥—યોગવાહિ દ્રવ્ય સંસર્ગિ વસ્તુ અથવા જે વસ્તુની સાથે પકાવવામાં આવે તે વસ્તુનો ગુણ અહણ કરી લે છે. મધ, જલ, તેલ, ઘી, પારહ, લોહ વિગેરે ધાતુઓ—આ બધાં દ્રવ્યો યોગવાહિ ગણાય છે. ઓછી માત્રામાં પણ પારહ ખીળાં દ્રવ્યો સાથે યોજાય છે અને ગુણ કરે છે તેનું કારણ પારહનો યોગવાહિ ગુણ છે.

યોગવાહિનો પરિચય ‘સિદ્ધયોગ’ના ટીકાકાર શ્રીકેટ નીચે મુજબ આપ્યો છે:—કેટલાક એમ કહે છે કે એક દ્રવ્ય ખીળાં દ્રવ્યોની સાથે મેળવવામાં આવે તો તે દ્રવ્ય પોતાનો સ્વભાવ મૂકી ઠંઠને સંયુક્ત દ્રવ્યના સ્વભાવને જ અનુસરે—આવા દ્રવ્યને જ યોગવાહિ કહેવાય. યોગવાહિનાં આ લક્ષણોનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો પછી યોગવાહિ દ્રવ્યનો પ્રયોગ જ નિરર્થક છે. મધને મદનફલ સાથે યોજવામાં આવે અને મધ પોતાનો સ્વભાવ મૂકી ઠંઠ મદનફલના જ સ્વભાવને અનુસરે, તો પછી મદનફલ સાથે મધ યોજવાનું કારણ જ કાં રહે છે ? કેવળ મદનફલનો પ્રયોગ કરવાથી પણ એ જ સિદ્ધિ મળે છે, કારણ કે મધ સાથે યોજવાથી તો મધ પોતાનો સ્વભાવ મૂકી દે છે. મધના સંયોગનું પ્રયોજન જ ત્યાં આગળ રહેતું નથી. માટે યોગવાહિનું આ લક્ષણ સત્ય નથી. કેટલાક કહે છે કે એક દ્રવ્ય ખીળાં દ્રવ્ય સાથે મળીને ખીળાં દ્રવ્યની શક્તિમાં વધારો કરે તે

દ્રવ્યનું નામ યોગવાદિ. જો આમ જ હોય તો પછી અનેક દ્રવ્યો એક સાથે યોજાયલાં હોય છે તો તે બધાં જ શક્તિનો ઉત્કર્ષ કરનાર કહેવાય. તો પછી મધ, જલ, પારક, લોહ એને જ યોગવાદિ દ્રવ્યો તરિકે કુંમ ગણીવવામાં આવ્યાં છે ? આથી યોગવાદિની આ વ્યાખ્યા પણ ઠીક નથી લાગતી. કેટલાક વળી એમ કહે છે કે નોકર જેમ શેઠનાં કાર્યનો ત્યાગ કર્યા વિના પોતાનું કાર્ય પણ સાથે સાથે શેઠને વિરોધ ન આવે એવી રીતે કરી શકે છે; તેમ જ એક દ્રવ્ય વિપરીત ગુણયુક્ત દ્રવ્ય સાથે સંયુક્ત થઇને નોકરની માફક તે દ્રવ્યનું ગુણનું ચાલી કામ કરે અને સાથે સાથે તે દ્રવ્યનાં ગુણ સાથે વિરોધ ન આવે એવી રીતે પોતાનું પણ કેટલુંક કાર્ય કર્યે જાય તે દ્રવ્યને યોગવાદિ કહેવાય. મધનો સંયોગ મદનફલ સાથે કરવામાં આવે : મદનફલનું અનુરૂપ કાર્ય—ઉલટી કરવાનું તેમાં તે સહાય કરે : વમનનિવારણરૂપ પોતાનું કાર્ય ન કરે. આવી જ રીતે મધને હરડે સાથે યોગવામાં આવે અને તે હરીતકીના વિરોધન કાર્યમાં સહાયભૂત થાય—પોતાનો સ્તંભન ગુણ તે ન દાખવે. પણ કેટલાક અહીંઆં આવી શંકા ઉઠાવે છે કે મદનફલમાં ઉલટી કરાવવાનો ખાસ ગુણ છે તો તે મધ સિવાય પણ એ કાર્ય કરી શકે છે અને છતાં પણ મધ યોજવામાં આવે તો મધના કાર્યનો મદનફલ પરાંલવ કરીને પોતાનું કાર્ય સાધે છે. પણ આ ઠીક નથી. એમ હોય તો મદનફલ સાથે નસોતર યોજી જીએ. ઉલટી અને ઝાડા બન્ને થશે. મદનફલ પોતાનું વામક કાર્ય અને ત્રિવૃત્ત પોતાનું રચક કાર્ય કરે છે. માટે મદનફલ સાથે યોજવાથી તે મદનફલના વામક કાર્યમાં સહાયભૂત થાય છે—પોતાનો વમનનિવારણ ગુણ તે જરાપણ દર્શાવતું નથી; જ્યારે નસોતર યોજવાથી તે પોતાનો વિરોધક ગુણ ત્યાગતું નથી પણ સાથે સાથે અજમાવે છે જ. આથી જ અમે કહીએ છીએ કે નસોતર એ યોગવાદિ નથી જ્યારે મધ યોગવાદિ છે. આવી જ રીતે હરડે સાથે મધ યોજવાથી હરડેની વિરોધક શક્તિ મધનો સ્તંભન ગુણ હોવા છતાંયે વધે છે. આજ હરડે સાથે ક્ષાર વિગેરેની યોજના કરવાથી હરડેના વિરોધન ગુણનો અપકર્ષ થતો આપણે જોઇએ છીએ; જ્યારે મધ સ્તંભન હોવા છતાંયે હરીતકીના વિરોધન ગુણનો જરા

પણ અપકર્ષ જણાતો નથી. આથી જ મધ, જલ વિગેરે ચીજ-વાહિ છે અને તે ચોગ્ય છે.

(ભુજો 'સિદ્ધયોગ'—પ્રભુશૈથાધિકાર. પાનુ ૩૪૭.)

(૪૩) સ્થિર—“સ્થિરો વાતમલસ્ત્તમી”-જે દ્રવ્ય અપાન વાયુ અને મહાને અટકાવે-શધે તે સ્થિર દ્રવ્ય છે.

(૪૪) સ્પર—“સસ્તૈર્વાં પ્રવર્તકઃ”-અપાન વાયુ અને મળને પ્રવર્તીવનાર દ્રવ્યને સ્પર દ્રવ્ય કહેવાય.

(૪૫) દારણુ—“દારણમ્ વિદારણમ્ પક્ષોક્ત્ય” [શ્રીકણ્ઠઃ]-જે દ્રવ્યનો લેપ કરવાથી પાકેલું ગુંબડું કુટી જાય તે દ્રવ્યને દારણુ કહે છે.

(૪૬) પીડન—“પીડનમીપધેઃ પચનમ્” [હલ્હનઃ]-જે દ્રવ્યનો લેપ કરવાથી પ્રભુમાંથી પસ વિગેરે બહાર નીકળી જાય તેને પીડન દ્રવ્ય કહેવાય. લેપનો નિયમ—“વ્રણમુલં વીરુક્ત્ય લેપયેત્ । લિપ્ત્વા જ શોષયેત્ શુષ્કં તત્ પીડનં મવતિ ॥” લેપ કરતી વખતે પ્રભુનું મુખ પુલ્કું રાખવું, અને આભુબાહુ લેપ કરવો. લેપને સૂકવવા દેવો. લેપ સૂકાવા માંડે કબાણુ થશે અને પસ વિગેરે બહાર નીકળી જશે.

(૪૭) ગ્લપન—“હર્ષક્ષયકરં ભવૃધ્વ”-હર્ષક્ષયકારી અને અવૃધ્વ દ્રવ્યને ગ્લપન દ્રવ્ય કહેવાય છે.

(૪૮) વિચારણુ—“મનસોડનેકવિકલ્પકરણમ્” [હલ્હનઃ]-જે વસ્તુનું સેવન કરવાથી મનમાં અનેક પ્રકારના નવીન વિચારો સ્ફુરવા માંડે તેને વિચારણુ કહે છે. થોડી માત્રામાં અફીણનું સેવન આ જાતનું છે.

(૪૯) સંધાન—“ઘાતવિશેષાત્ દ્વિષામૃતસ્ય અવયવસ્ય દેક્યમાવઃ” (હલ્હનઃ)-શરીરના અંદરના કોઈ પેણુ કપાયેલા અંગને જે વસ્તુ સંધો-જિત કરે તેને સંધાન દ્રવ્ય કહેવાય-જેમકે લોખ ઉરઃસંધાન-કારી છે; બાવળ લગ્નસંધાનકારી છે.

(૫૦) જીવનીય—“જીવને હિતઃ જીવેનીયઃ, જીવેનીયશઙ્કદેને હહ આયુષ્યત્વમભિપ્રેતમ્, મૃત્યુહિતસ્ય સંજાજનકલ્પેડપિ જીવેનીયત્વં વ્યીરુચ્યેમ્”-જીવન-આયુધ્ય-માટે જે હિતકર તે જીવેનીય. જે દ્રવ્યનો સેવનથી આયુધ્ય વધે તે જીવેનીય દ્રવ્ય. મૃત્યુહિત. થયેલા માણુસને સંજા લાવનાર અથવા ચેતન્યમાં લાવનાર દ્રવ્યને પણ જીવેનીય દ્રવ્ય કહે છે.

- (૫૧) તૃપ્તિ—“ તૃપ્તિઃ સ્લેષ્મવિકારો, યેન તૃપ્તમિવ આત્માનં મન્યતે, તદ્ધનં તૃપ્તિધનમ્ ।”
(ચક્રપાણિઃ) ।-લોજન ન કર્યા છતાં પણ ખાવાથી જેવી તૃપ્તિ થાય છે તેવી તૃપ્તિ જણાતી હોય. તૃપ્તિ એ શ્લેષ્મનો વિકાર છે. આ જાતની તૃપ્તિનો જે દ્રવ્ય નાશ કરે તે દ્રવ્ય તૃપ્તિમ્. ચટણી, ચિત્રો, વિડંગ, ગળો આ જાતનાં દ્રવ્યો છે.
- (૫૨) વિરેચનોપગ—“ વિરેચનક્રિયાયાં સહાયત્વેન ઉપગચ્છન્તીતિ ॥” (ચક્રપાણિઃ)
-જે દ્રવ્ય વિરેચનક્રિયામાં સહાય કરે તે વિરેચનોપગ-દા. ત. દ્રાક્ષ, શીવણુ, હરડે વિગેરે. સ્વેદોપગ, વમનોપગ વિગેરે શબ્દોના પણ આવા જ અર્થ છે.
- (૫૩) પુરીષવિરજનીય—“ પુરીષસ્ય વિરજનં દોષસમ્બન્ધનિરાસં કરોતીતિ ” (ચક્રપાણિઃ)
-જે દ્રવ્ય ઝાડાનો કાળો, સફેદ વિગેરે રંગ બદલીને સ્વાભાવિક (સ્હેજ પીળાશ લેતો) રંગ કરે છે તે દ્રવ્યને પુરીષવિરજનીય કહેવાય છે. ચક્રપાણિ પ્રમાણે તો જે દ્રવ્ય દોષના સંબંધનો નિકાલ (પણ આથી શું સમજવું ?) કરે તે જ પુરીષવિરજનીય.
- (૫૪) શોષિતાસ્થાપન—“ શોષિતસ્ય દુષ્ટસ્ય દુષ્ટિમપહૃત્ય પ્રકૃતૌ શોષિતં સ્થાપયતિ શોષિતાસ્થાપનમ્ ॥” (ચક્રપાણિઃ) ।-રક્તના દોષને હરીને જે દ્રવ્ય રક્તને પ્રકૃતિસ્થ બનાવે તે દ્રવ્યને કાયચિકિત્સકો શોષિતાસ્થાપન કહે છે. મધ, જેઠીમધ, વિગેરે શોષિતાસ્થાપન છે. શલ્યતંત્રોક્ત શોષિતાસ્થાપન શબ્દનો અર્થ “ શોષિતાતિપ્રવૃત્તિ-સ્તંભનમ્ ।” (કલ્હણ) . અતિ રક્તસ્રાવને બંધ કરે તે. શલ્ય-તંત્રના મત પ્રમાણે “ શોષિતાસ્થાપનમ્ ચતુર્વિધમ્ યથા “ સન્ધાનં સ્કન્દનઞ્ચેવ પાચનં દહનં તથા ॥”
- (૫૫) વેદનાસ્થાપન—“ વેદનાયાં સંભૂતાયાં તાં નિહત્ય શરીરં પ્રકૃતૌ સ્થાપયતીતિ વેદનાસ્થાપનમ્ ॥ ” (ચક્રપાણિઃ)-ઉત્પન્ન થયેલી વેદનાનો નાશ કરી શરીરને જે પ્રકૃતિસ્થ બનાવે તે દ્રવ્યને વેદનાસ્થાપન કહેવામાં આવે છે.
- (૫૬) પ્રજાસ્થાપન—“ પ્રજોપધાતકં દોષં હત્વા પ્રજાં સ્થાપયતીતિ ॥” (ચક્રપાણિઃ)
-ગર્ભાશયના સંતાનવિનાશકર દોષને હણીને જે દ્રવ્ય પ્રજા જીવે એવી ગર્ભાશયની વ્યવસ્થા કરે તે દ્રવ્ય પ્રજાસ્થાપન. વારંવાર બચ્ચાં મરી જાય છે તે ગર્ભાશયનો પ્રજોપધાતક દોષ છે. આ દોષને દૂર કરી જે દ્રવ્ય બચ્ચાં જીવે એવી સ્થિતિ લાવે છે તે દ્રવ્ય પ્રજાસ્થાપન કહેવાય છે. દૂધી આ જાતનું દ્રવ્ય છે.

(૫૭) શોષિતપ્રસાદન—રક્તશુદ્ધિ કરનાર.

(૫૮) નિર્વાપણ—“પાકામિમુલ્લિનો વ્રણશોથસ્ય દાહતોદપ્રદામનમ્ ।”-જે વસ્તુ પાક પર ચઢવા આવેલા પ્રણની ઢાઢ, તોદ વિગેરે વેદનાઓને શાંત કરે છે તેને ‘નિર્વાપણ’ કહે છે. પંચવલ્કલ વિગેરે નિર્વાપણ દ્રવ્યો છે.

(૫૯) સંજ્ઞાસ્થાપન—“સંજ્ઞાં જ્ઞાનચ્ચ સ્થાપયતીતિ-” (ચક્રપાણિઃ)-હ્રુત સંજ્ઞાને સજીવન કરનાર દ્રવ્ય સંજ્ઞાસ્થાપન કહેવાય છે. હિંગ, મરી આ જાતનાં દ્રવ્યો છે.

(૬૦) વયઃસ્થાપન—“વયસ્તરુણં સ્થાપયતીતિ વયઃસ્થાપનમ્ ।” [ચક્રપાણિઃ]-જે દ્રવ્યના સેવનથી મનુષ્યનું તારૂંચ લાંબા વખત સુધી સ્થાયી રહે તે દ્રવ્ય વયઃસ્થાપન કહેવાય છે. બ્રાહ્મી, પુનર્નવા, શાલીપર્ણી વિગેરે દ્રવ્યો આ જાતનાં છે.

(૬૧) વિમ્લાપન—“અંગુલ્યાદિમર્દનેન વિલયનમ્ ।” [કલ્હણઃ]. શ્રીકંઠ કહે છે-“વિમ્લાપનમ્ ઇહ કેવલમ્ અંગુષ્ઠાદિમર્દનેન પરિમાણિતં ગ્રાહ્યમ્, કિન્તુ વિમ્લાપ્યતે અનેનેતિ વ્યુત્પત્ત્યા બહિર્માર્જનરૂપે શમને શોફવિલયકરે પ્રલેપન-પરિવેકાભ્યન્નાદાવપિ વર્તતે । જે દ્રવ્યનો લેપ કરવાથી અથવા અભ્યંગ કરવાથી અપકવ ગુંબડું વેરાઇ જાય તે દ્રવ્યને વિમ્લાપન કહેવાય છે. ગંધબેરજે આ જાતનું દ્રવ્ય ગંધાય. કેટલાક કહે છે કે આંગળી વડે ધીરે ધીરે ગુંબડા ઉપર મર્દન કરવું અને તેને નરમ બનાવવું તે વિમ્લાપન.

(૬૨) પાચન—“પાચનઃ દોષામયોઃ શોથસ્ય વા ”-જે દ્રવ્ય વાત, પિત્ત, કફ, આમ, શોથ વિગેરેને પાચન કરે તે પાચનદ્રવ્ય કહેવાય.

(૬૩) જરણ—“જરણઃ આહારસ્ય ”-જે વસ્તુ ખાધેલા ખોરાકને પકાવે તેને જરણ દ્રવ્ય કહે છે.

(૬૪) તર્પણ—“તૃપ્તિજનકો ધાતુવર્દનચ્ચ ।”-તૃપ્તિજનક અને રસધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર વસ્તુને તર્પણ કહે છે. દ્રાક્ષ વિગેરે આ જાતનાં છે.

(૬૫) ખૃંદણ—“દેહસ્થૂલકરઃ ”-શરીરને સ્થૂલ કરનાર દ્રવ્યને ખૃંદણ કહે છે. ધાતુખલવૃદ્ધિકર વસ્તુને પણ ખૃંદણ કહેવાય.

(૬૬) પુસ્ત્વોપધાતિ—શુક્રક્ષયકરમ્-શુક્રનો ક્ષય કરનાર વસ્તુને પુસ્ત્વોપધાતિ કહેવાય. ક્ષાર વિગેરે આ જાતનાં છે. કેટલાંક એવાં અજ્ઞ પણ છે કે જે શુક્રનો ક્ષય કરનાર છે. વૃંદ કહે છે કે-“અજ્ઞેઃ અમ્લોષ્ણલવણૈઃ અતિમાત્રોપસેવિતૈઃ સૌમ્યધાતુકથો દૃષ્ટઃ ।” સૌમ્યધાતુ

એટલે શુક. અતિ અમલ, ઉભુ અને લવણ દ્રવ્યોના સેવનથી શુકશય થાય છે.

(૬૭) માર્ગવિરોધન—“ મૂત્રન કીરણાદિમાર્ગવિરોધન: ” [રૂઢ્ધન:]

(૬૮) કોષ્ઠવિદાહિ—જે દ્રવ્યના સેવનથી કોષ્ઠમાં આગ આગ લાગે તેને કોષ્ઠ-વિદાહી કહે છે. ખાટાં દ્રવ્ય અતિ પ્રમાણમાં સેવવાથી આવી જ ક્રિયા કરે છે.

(૬૯) કફવિલયન—જે દ્રવ્યના સેવનથી અતિ શુષ્ક કફ પાતળો પડીને છુટ્ટો પડે તે દ્રવ્યને કફવિલયન દ્રવ્ય કહેવાય છે. અતિમાત્રામાં ખાધેલો અમલ રસ આતું કામ કરે છે.

(૭૦) અનાગતાબાધપ્રતિષેધ—જે વસ્તુ ‘ અનાગત ’—એટલે કે જે અત્યારે નથી તે ‘ આબાધ ’—પીડાનો ‘ પ્રતિષેધ ’—અટકાવ કરે તેને અનાગતાબાધપ્રતિષેધ કહે છે—આવતી પીડાને અટકાવે તે. જેમકે—લોધ અનાગત ચક્ષુપીડાનો અને ભાંગરો અનાગત પાલિત્યનો પ્રતિષેધક છે.

(૭૧) શ્લેષ્મપ્રસેકિ—જે દ્રવ્યના સેવનથી કફનો આવ થાય તેને શ્લેષ્મપ્રસેકિ કહેવાય છે.

(૭૨) સ્તન્યજનન—જે દ્રવ્યના બાદ્ય તેમ જ આશ્યંતર ઉપયોગથી સ્તનમાં ધાવણનો વધારો થાય તે સ્તન્યજનન કહેવાય છે.

(૭૩) સ્તન્યરોધન—જે દ્રવ્યના સેવનથી ધાવણના દોષો દૂર થાય એટલે કે ધાવણ નીરોગી અને જોને સ્તન્યરોધન કહે છે.

(૭૪) ઉત્કલેશકારિ—જે દ્રવ્ય ખાવાથી ઉલટી થશે જોમ લાગ્યા કરે તેને ઉત્કલેશ[મોળ]કારિ દ્રવ્ય કહે છે.

(૭૫) કંઠપ્રભ્રુતિ—જે દ્રવ્ય કંઠરોગમાં અથવા કંઠને હિતકર હોય તે કંઠય કહેવાય છે. આવી જ રીતે સ્વર્ણ [સ્વરને હિતકર], કેશ્ય [કેશને હિતકર], દંત્ય [દાંતને હિતકર], ચક્ષુષ્ય [ચક્ષુને હિતકર], મેધ્ય [મેધા—બુદ્ધિને હિતકર] વિગેરે અર્થો સમજી લેવા.

(૭૬) ક્ષવણ— જે વસ્તુથી છીંકો આવે તે ક્ષવણ દ્રવ્ય—નાકછીંકણી, કાયફળ વિગેરે.

બેધજકલ્પનાવિષયક પારિભાષિક શબ્દોના અર્થ

- કવાથ—** વશસ્ત્રક્રમાનેન ગૃહીત્વા તોલકદ્વયમ્ । દન્વામ્મઃ ષોઢશગુણં ગ્રાહ્યં પાદા-
વશેષિતમ્ ॥ જેટલું દ્રવ્ય હોય તેનાથી સેળ ધણું પાણી નાખીને
ઉકાળવું. થોડા ભાગનું પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી લેવું.
કપડેથી માખીને પી જવું. અતઃ, કવાય, નિર્ચૂહ-આ બધા
કવાથના જ પર્થોથો છે. કવાથ માટે માટીનું વાસણ જ લેવું.
તાપ ધીરે આપવો.
- શીતકવાય—** દ્રવ્યાદાપોત્થિતાત્ તોયે પ્રતમે નિશિસંસ્થિતાત્ । કવાયો યોડમિનિર્ચોતિ
સ શીતઃ સમુદાહૃતઃ ॥ ફૂટેલા દ્રવ્યને ગરમ પાણીમાં નાખી, રાત
આખી રહેવા હાથ બીજે દિવસે સવારમાં ગાળીને પાણી લઈ
લેવું. સાધારણ નિયમ એવો છે કે ૧ તોલા હવા હોય તો ૬
તોલા ગરમ પાણી લેવું. આનું નામ શીતકવાય.
- ફાંટ—** સિત્વોષ્ણતોયે મૃદિતઃ ફાન્ટ ઇત્યભિધીયતે ॥ સારી વસ્ત્રગાળ હવાને
પૂખ ઉકળતા પાણીમાં નાખી તુરત જ ઉપરથી હવા બહાર ન
બાય એવું વાસણ ઢાંકી દેવું. ઠંડુ પડેથી આ પાણી કપડા
વડે ગાળી લેવું. આ વિધિને ફાંટ કહે છે.
- સ્વરસ—** લીલા દ્રવ્યને ફૂટીને તેમાંથી રસ નીચાવી લેવો. સ્વરસ એટલે
પોતાનો રસ.
- કલક—** ઠાંધ પણુ લીલા કે સુકા દ્રવ્યને પથ્થર વડે ફૂટીને ચટણી જેવું
બનાવવું તેને કલક કહેવાય છે.
- પાનીય—** કર્ષમાત્રં તતો દ્રવ્યં સાધયેત્ પ્રાસ્થિકેડમ્મસિ ॥ ૧ તોલા ઔષધ, ૧
પ્રસ્થ એટલે ૬૪ તોલા પાણીમાં નાખીને ઉકાળવું. અર્ધું પાણી
ખાળવું. પછી ગાળી લઈ તે પાણી પીવાડવું. આ વિધિને
' પાનીય ' કહે છે. જ્વરમાં તરસ લાગે છે તે વખતે તરસ
જીવાવવા માટે ષડંગપાનીય આપવામાં આવે છે.
- ક્ષીરપાક—** દ્રવ્યાદશગુણં ક્ષીરં ક્ષીરાત્ તોયં ચતુર્ગુણમ્ ।
ક્ષીરાવશેષઃ કર્તવ્યઃ ક્ષીરપાકે ત્વયં વિધિઃ ॥
જે દ્રવ્યનો ક્ષીરપાક કરવો હોય તે દ્રવ્યથી આઠઘણું દુધ અને
દુધથી ૪ ઘણું પાણી નાખી ઉકાળવું. દુધ એકલું રહે એટલે
ઉતારી લેવું. આને ક્ષીરપાક કહે છે.

ભાવના—

દ્રવેન યાવતા સમ્યક્ ચૂર્ણં સર્વં પ્લુતં ભવેત્ । માધનાયાઃ પ્રમાણં તુ ચૂર્ણે પ્રોક્તમ્....॥ “ સત્તાહં માવનાવધિઃ ” । ઠેાધ વનસ્પતિનો રસ કે કવાથ ચૂર્ણ બરાબર ભીંભઈ રહે એટલા પ્રમાણમાં નાંખીને થોડીક વાર સુધી એને ખરલ કરી પછી સૂર્યના તાપથી સૂકવી દેવું. આ પ્રમાણે સાત વાર સુધી હમેશાં રસ નાખી, સૂર્યના તાપે હમેશાં સૂકવીને ચૂર્ણ તૈયાર થયે ભરી લેવું. આ વિધિને ‘ ભાવના ’ કહે છે.

પુટપાક—

દ્રવ્યમાપોત્થિતં જમ્બૂવટપત્રાદિસમ્પુટે । વેષ્ટયિત્વા તત્તો વદ્ધા દઢં રજ્જ્વાદિના તથા । મૃલેપં દ્રવ્યજ્વલં કુર્યાદયંવાક્કુલિમાત્રકમ્ । દહેત્ પુટાન્તરાદમ્નો યાવલ્લેપસ્ય રક્તા ॥ જે દ્રવ્યનો પુટપાક કરવો હોય તે દ્રવ્યને સારી રીતે ઘોઈ નાખી, વાટીને ચટણી જેવું બનાવવું. આ લુગદી ઉપર બાંધુ, વડ વિગેરેનાં પાન લપેટવાં. પછી ઉપર સારી રીતે દોરી બાંધી લેવી. આની ઉપર જે આંગળ અથવા એક આંગળ બાંધે માટીનો થર લપેટવો. પછી આ ગોળાને અગ્નિમાં મૂકી દેવો. માટી લાલચોળ થઈ બચ એટલે તુરત જ આ ગોળાને બહાર કાઢવો. માટી, દોરી, પાન વિગેરે દૂર કરીને લુગદીમાંથી રસ નીચોવી લેવો. આ વિધિને પુટપાક કહે છે.

કાંલ—

આશુધાન્યં ક્ષોદિતઞ્ચ નાલમૂલન્તુ લ્પણ્ડશઃ । કૃતં પ્રસ્થમિતં પાત્રં જલં તત્રાઢકમ્ સિપેત્ ॥ તાવત્ સંધાય સંરક્ષેત્ યાવદમ્લત્વમાગતમ્ । કાઞ્જિકં તત્તુ વિજ્ઞેયં ઇતત્ સર્વત્ર પૂજિતમ્ ॥ ઘઉં, જવ, બાજરી, બુવાર વિગેરેને અર્ધાપર્ધા ખાંડી નાંખવાં. કુમળા નાના મૂળા લઈને તેના નાના નાના કકડા કરી નાંખવા. ધાન્ય અને મૂળા મળી ૬૪ તોલા લેવું. પછી એક મોટા માટીના માટલામાં આ બધું નાખી અંદર એક આઢક (૨૬૫ તોલા) પાણી નાખી, માટલાનું મોં બરાબર બંધ કરી, જ્યાં સુધી પાણી ખાટું ન થાય ત્યાં સુધી રાખી મૂકવું. ખટાશ આવી ગયા પછી પાણી ગાળી લેવું. આને કાંલ કહે છે.

આરણ્ય—

તુલામિતં પષ્ટિકતપ્તુલસ્ય । પ્રગૃહ્ય ચાત્રં વિધિવાદિધાય । દ્રોણેડમ્ભસિ ક્ષિત્તમય ત્રિયામમ્ । તત્સત રક્ષેત્ પિહિતં પ્રયત્નાત્ ॥ તત્રૈવ કલ્કં સકલં નિરસ્યેત્ । તત્ કાઞ્જિકં કથ્યતે આરણાલમ્ ॥ સાઠી ચોખા ૧૦ શેરને પકવી લઈને તેને ૧ દ્રોણ પાણી (૧૦૨૪ તોલા)માં ૨૧ દિવસ

સુધી સારા ઍરટાઇટ (હવા ન જઈ શકે એવા મજબુત ઢાંક-
ણાવાળા) વાસણમાં પ્રયત્નપૂર્વક ઢાંકી રાખવું. આ કાંઈને
આરણ્ય કહે છે.

તુષાન્તુ અથવા તુષોદક—“મૃદાન્ માષતુષાન્ સિદ્ધાન્ યથાંસુ ચૂર્ણસંયુતાન્ । આશૃતા-
નમ્ભસા તદ્વત્ જાતં તત્ત્વ તુષોદકમ્ ॥ ” “ તુષોદકં યવૈરામૈઃ સતુષૈઃ
શકલીકૃતૈઃ ॥ ”—એકેલા અડદ ફેાતરાં સાથેના, તેમ જ સિદ્ધ
અને ચૂર્ણીકૃત જવ-ખન્નેને જ્યાં સુધી પાણી ખાટું ન થાય ત્યાં
સુધી એક વાસણમાં ભરી રાખવું. આને ‘ તુષોદક ’ કહે છે.
ફેાતરાંવાળા જવને ખાંડીને એમ ને એમ (ઉકાળ્યા વિના)
પાણીમાં રાખી મૂકવા તેનું નામ તુષોદક.

સૌવીર— સૌવીરન્તુ યવૈરામૈઃ પક્ષૈર્વા નિસ્તુષૈઃ કૃતમ્ । ગોધૂમૈરપિ સૌવીરમાચાર્યઃ
કેચિદ્વિરે ॥ જવ રાંધ્યા વિનાના કે રાંધેલા, તેમ જ ફેાતરાં
વિનાના ઘઉં-વગેરેને પાણીમાં રાખી મૂકી ખટાશ આવે ત્યાં
સુધી રાખી મૂકવું. આને આચાર્યો સૌવીર કહે છે—અથવા
અનુક્રમે ‘ યવસૌવીર ’ અને ‘ ગોધૂમસૌવીર ’ કહે છે.

શુક્રા-ચુક— યન્મસ્ત્વાદિ શુચૌ માળ્ડે સગુહક્ષૌદ્રકાશ્લિકમ્ । યયર્તુધાન્યરશિસ્થં શુક્રં
ચુક્રં તદુચ્યતે ॥ મસ્તુ વિગેરેની માત્રા—“ ગુહમાશ્લિકધાન્યામ્લમસ્ત્વમ્
દ્વિગુણં ક્રમાત્ । શંસન્તિ ચુક્રસિદ્ધર્થમ્..... ”. ગોળ, મધ, કાંઈ,
મસ્તુ (હાંધી જમણું પાણી મેળવેલું હોય તે), પાણી-કમશઃ
દ્વિગુણુ (જેમ કે ગોળથી જમણું મધ, મધથી જમણું ધાન્યામ્લ,
કાંઈ એ ક્રમે) માત્રામાં લઈને ચોકખા વાસણમાં ભરીને
ધાન્યના ઢગલામાં તે વાસણને ઢાટી મૂકવું. ખટાશ આવ્યા
પછી કાઢવું. આને શુક્ર અથવા ચુક કહે છે. નોખી નોખી
ઋતુમાં કેટકેટલા દિવસે આથો આવે છે એ પણ કહેલું છે.
“ ઘનાત્યયે તથા ગ્રીષ્મે સન્ધાનં ષટ્તદિનં ભવેત્ । હેમન્તે શિશિરે
સ્થાપ્યં મિષક્ દૃષદિતેન વૈ । પ્રાવૃદ્ધવસન્તે સન્ધાનં ભવેદ્દૃષદિતેન વૈ ” ॥
શરદ્ અને ગ્રીષ્મમાં છ દિવસમાં સંધાન (આથો) થઈ જાય
છે. હેમન્ત અને શિશિર ઋતુમાં પણ તેટલા જ દિવસે થાય છે.
પ્રાવૃદ્ અને વસંતમાં આઠ દિવસે સંધાન થાય છે.

આસવ— યદપક્ષૌષધામ્લુચ્યાં સિદ્ધં મયં સ આસવઃ । ઔષધોને પાણીમાં પકા-
વ્યા સિવાય જ પાણીમાં નાખીને ઍરટાઇટ વાસણમાં સાત

દિવસ સુધી ભરી રાખવાં. સાલ દિવસ પછી એ પાણી ગાળી લેવું. આનું નામ આસવ.

અરિષ્ટ—

પક્ષીધામ્નુસિદ્ધં યત્ મયં તત્ સ્યાદરિષ્ટકમ્ ॥ અરિષ્ટની વિધિ બરાબર આસવ જેવી જ છે. ફેર એટલો જ છે કે આસવમાં દ્રવ્યને પાણી સાથે પકાવવાનાં હોતાં નથી જ્યારે અરિષ્ટમાં ઔષધો અને પાણીને ઉકાળવાં પડે છે. અત્યારે બૂલથી લોકો જેને દ્રાક્ષાસવ કહે છે તે ખરી રીતે દ્રાક્ષાષિષ્ટ છે.

શીધુ—

શીધુઃ દ્રક્ષુરસેઃ પક્કૈઃ અપક્કૈઃ આસવો મવેત્ ॥ શીધુના બે પ્રકાર છે. (૧) પકવશીધુ અને (૨) અપકવશીધુ. શેરડીના રસને સહેજ ગરમ કરી લઇને જે દ્રવ્યો નાખીને રાખી મૂકવામાં આવે તેને પકવરસશીધુ કહે છે. શેરડીનો રસ એકલો એમ ને એમ જ રાખી મૂકવામાં આવે તેને શીતરસ અથવા અપકવરસશીધુ કહેવામાં આવે છે.

આસૂત—

કન્દમૂલફલાદ્યૈઃ લવણોદકસંયુતમ્ । સંધાનાન્ચિરકાલામ્લમાતુતં પરિ-
કીર્તિતમ્ ॥ કંદ, ખલ, ફલ વિગેરેને વાટી નાખી મીઠું નાખેલા-
મીઠાવાળા પાણીમાં સંધાન થતાં સુધી રાખી મૂકવું-ખટાશ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી રાખી મૂકવું-તેને ‘ આસૂત ’ કહે છે.

પ્રમથ્યા—

પ્રમથ્યા પ્રોચ્યતે દ્રવ્યં મલકાત્રં સુકલ્પિકતમ્ । કિંચિદન્વેન સંયુક્તમ્ અથવા-
ન્યાવિવર્જિતં । તોયે અષ્ટગુણે જ્ઞપ્ત્યં...॥ બધું જ સરસ રીતે વાટેલા
૧ પલ (૪ તેલા) ઔષધને, ઘીનાં ઔષધ સાથે મીઠાવી
અથવા ઘીનાં ઔષધ વિના-આઠ ઘણું પાણીમાં ઉકાળીને ચોથા
ભાગનું પાણી બાકી રહે એટલે ઠંડુ પાડી ગાળી લેવું. આને
‘ પ્રમથ્યા ’ કહે છે.

રસક્રિયા—

કાથાદેઃ યત્ પુનઃ પાકાત્ ધનત્વં સા રસક્રિયા ॥ કોઇપણ દ્રવ્યનો
વિધિ પ્રમાણે ક્વાથ કરી લઇ, એજ ક્વાથને વળી પાછો ઘટ
થતા સુધી ઉકાળવો તેને રસક્રિયા કહે છે. અવલોક, પ્રાશ
વિગેરે આ રસક્રિયાના જ પયોગો છે.

લેપ—

લેપસ્ય દ્વૌ મેદૌ આલેપઃ પ્રદેહશ્ચ । તયોઃ આલેપઃ આર્દ્રમાહિષર્ચમવચ્છીતલઃ
તતુર્વિશોષી ચ । પ્રદેહઃ આર્દ્રઃ ધન ઉષ્ણશ્ચેતિ ॥ લેપના બે લેહ છે.
(૧) આલેપ અને (૨) પ્રદેહ. આલેપ લીલા લેંસના ચામડા

જેવો શીતલ, પાતળો અને જલ્દી સૂકાઈ જાય એવો હોય; જ્યારે પ્રદેહ ધારો, ગરમ અને લાંબા વખત સુધી બીલો રહે એવો હોય.

પરિમેયન—ત્રણવેદનોપશ્ચાત્યાર્યસુષ્ણકાથલેખનમ્ ॥ ત્રણની પ્રેરના નરમ પડે એટલા માટે ઉના ઉના કલ્પમાં ત્રણ હિપર સ્થેયન કરવું તેને પરિમેયન કહે છે.

અવચૂર્ણન—જવ વિગેરે દ્રવ્યોનું ચૂર્ણ ત્રણમાં ભરવું અથવા છાંટવું તેનું નામ અવચૂર્ણન.

ઉદ્ધર્તન—ક્લ્કચૂર્ણાભ્યાં ગાત્રમર્દનમ્ ॥ કોઈ દ્રવ્યનું ખારીક ચૂર્ણ શરીર ઉપર મર્દન કરવું તે ઉદ્ધર્તન. હળદરના ચૂર્ણ વડે ગાત્ર ઉદ્ધર્તન કયોથી કંઈ, રક્તતા વિગેરે નાશ પામે છે.

પિચ્ચધારણુ—મેષજતાપિત્તકાથસ્નેહાન્નૃતસ્ય તૂલકસ્ય વલ્લસ્વણ્ડસ્ય વાં યોનો સ્થાપનમ્ ॥ કોઈ પણ દ્રવ્યના કવાથમાં અથવા સ્નેહમાં રૂંડું પુમડું અથવા વસ્ત્રનો કકડો ભીંજવી યોનિમાં રાખવો તે.

કવલ-ગંડૂપ—મ્હોં હલાવી શકાય એટલા પ્રવાહીનો મ્હોંમાં કોગળો રાખવો તેનું નામ કવલ. મ્હોં જરા પણ હાલી ન શકે એટલું પ્રવાહી મુખમાં ભરવું તેનું નામ ગંડૂપ. કવલ એટલે થોડા પ્રવાહીના કોગળા, અને ગંડૂપ એટલે વધારે પ્રવાહીના કોગળા (ટુંકમાં કહીએ તો).

અંજનકર્મ—કોઈ ઔષધને મધમાં ઘસીને આંગળી વડે (જેમ કાજળ આંખમાં આંજે છે તે પ્રમાણે) અથવા શાસ્ત્રોક્ત સંસ્કારયુક્ત સીસાની સળી ઉપર ઔષધને લગાવીને આંખમાં લગાવવું તે અંજનકર્મ. લેપન, રોપણ અને પ્રસાધન આ અંજન દ્રવ્યના ત્રણ પ્રકાર છે.

આશ્વેતન—ઝમીલિતે દક્ષમયે ક્ષયશૌશ્ણસવસ્નેહમિન્દ્રુનાં પાતનમ્ ॥ કવાથ, મધ, આસવ, તેલ, ઘી મિગેરેનાં આંખમાં ટીમાં નાખવાં તે આશ્વેતન.

ખિડાલક—શાલાક્યેડક્ષ્ણોઃ વરિદંતો લેપો ચિડાલકો મતઃ ॥ આંખની આસપાસ ફરેલા લેપને ખિડાલક કહે છે.

ચિંટ—ચિન્તો નામ સ્વસ્થજ્ઞોપરિ ચિમીક્ષિતવક્ષુષિ ધાત્ર્યં મેષજાવિષ્ઠઃ ॥ ખારીક વસ્ત્રમાં અત્યંત સૂક્ષ્મ ઔષધ રાખીને અર્થાત્ વસ્ત્રમાં પોટલી

આંધીને તે પોટલી બંધ આંખો ઉપર વારંવાર લગાડવી તે.

અસ્તિ— ચર્મપુટકદારેણ ગુદાધ્વના ક્ષાયાદિપ્રદાનરૂપઃ કર્મવિશેષઃ । સ દ્વિવિધઃ
અનુવાસનનિરુદ્ધમેદાત્ । સ્નેહચસ્તિરનુવાસનં કષાયચસ્તિઃ નિરુદ્ધઃ ॥ નિરુદ્ધ
અને અનુવાસન—એ અસ્તિના બે પ્રકાર છે. શુદ્ધાદ્વારા ક્ષાયા,
પાણી વિગેરે આંતરડાંમાં ચઢાવવું તેનું નામ અસ્તિ. અસ્તિમાં
સ્નેહ આપવો તેનું નામ અનુવાસન અસ્તિ; કેાઈ પણ ક્ષાયા
આપવો તેનું નામ નિરુદ્ધ અસ્તિ.

શિરોઅસ્તિ— શિરોર્થસ્તશ્ચર્મણઃ સ્યાત્ દ્વિમુલ્કો દ્વાદશાઙ્ગુલઃ । શિરઃપ્રમાણસ્તં ચક્ષુ
મસ્તકે માપયિષ્ટકૈઃ । સન્ધિરોધં વિધાયાશુ સ્નેહૈઃ કોળૈઃ પ્રપૂરયેત્ । તાવત્
ચાર્યસ્તુ યાવત્ સ્યાત્ નાસાકર્ણમુખભ્રુતિઃ ॥ શિરોઅસ્તિ આમડાની
હોય છે. બે મુખવાળી અને ૧૨ આંગળ લાંબી હોય છે.
માથાના પ્રમાણ પ્રમાણે તે માથા પર પહેરવી અને સાંધા
આગળ અડદનો લોટ લગાવી દેવો જેથી તેલ બહાર ન જાય.
આ પછી અંદર સહેજ ગરમ તેલ (સ્નેહ) ભરવું. જ્યાં સુધી
નાકમાંથી, કાનમાંથી અને મ્હોંઠામાંથી આવ ન થાય ત્યાં સુધી
તે સ્નેહ રાખી મૂકવો.

સ્વેદ— સ્વેદના ચાર પ્રકાર છે—તાપસ્વેદ, ઉપનાહસ્વેદ, દ્રવસ્વેદ અને
બાષ્પસ્વેદ. આ ચારેની પ્રયોગવિધિ—

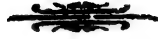
“ તસૈઃ સૈકતપાણિકાંસ્યવસનૈઃ સ્વેદોઽથવાઙ્ગારકૈઃ ।
લેપાદ્વાતહરૈઃ સહામ્લલવણસ્નેહૈઃ સુખોષ્ણૈસ્તથા ॥
एवं तप्तपयोऽम्बुवातशमनक्ષायादिसेकादिभिः ।
तसैः तोयनिषेचनोद्भवबृहद्वाष्पैः शिलायैः क्रमात् ॥”

ગરમ રેતીથી, હાથથી, કાંસાના પાત્રથી, હુગડાના કકડાથી
અથવા ખેર વિગેરેના અંગારાથી જે સ્વેદ આપવામાં આવે તેને
તાપસ્વેદ કહેવાય છે. અમ્લ, લવણ, અને સ્નેહયુક્ત સહેજ
ગરમ, વાતહર ઔષધોનો લેપ કરવામાં આવે તે ઉપનાહસ્વેદ
અથવા પોટીસ કહેવાય છે. ગરમ દુધ, પાણી અને વાતમ્
દ્રવ્યોના ગરમાગરમ ક્ષાયાના પરિષેચન અથવા અવગાહન કરવાને
દ્રવસ્વેદ કહે છે. પથ્થર અથવા લોખંડ વિગેરેને ખૂબ ગરમ
કરી તેના ઉપર એકદમ ગરમ ક્ષાયા, સ્નેહ વિગેરે છાંટવાથી

જે વરાળ નીકળે છે તેનાથી સ્વેદ લેવો તે આપસ્વેદ. સ્વેદના
૧૪ પ્રકાર ચરકે ગણાવેલા છે.

નસ્ય—

નસ્યં તત્ કથ્યતે ધીરૈઃ નાસાગ્રાણ્યં યદૌષધં । પ્રતિમર્ષોઽવપીડશ્ચ નસ્યં પ્રથમન-
ન્તથા ॥ શિરોચિરેચનચ્છેતિ નસ્તઃકર્મ ચ પંચધા ॥ નાકમાં જે ઔષધ
મૂકવું તેજું નામ નસ્ય. પ્રતિમર્ષ, અવપીડન, નસ્ય, પ્રથમન,
શિરોચિરેચન—એવા નસ્યના પાંચ પ્રકાર છે.*

* 'વનૌષધિદર્પણ' (અંગાણી) ઉપરથી આ લીધેલું છે. પરિભાષા માટે સ્વતંત્ર
પુસ્તકની આવશ્યકતા છે. આ નિષેદ પૂરતી આ પરિભાષા પર્ચીત છે એટલે વધારે કડા-
કટ નથી કરી.

માત્રા (Doses)

નિર્ધારમાં પૂર્વાર્ધમાં તેમ જ ઉત્તરાર્ધમાં દવાઓની માત્રાઓ આપવામાં નથી આવી એ એક ખાતરી રહી ગઈ છે એ તરફ એક બાઈ મ્હારે ધ્યાન ખેંચે છે. માત્રા સંબંધી કંઈ પણ લખ્યું નથી એનું કારણ વિસ્મૃતિ નથી પણ માત્રા વિષેનું મારું નિરપેક્ષપણું છે. પ્રથમ તો મૂળ આયુર્વેદના મૂળ ગ્રંથોમાંથી માત્રા-પ્રમાણ શોધી શકાતું નથી અને જે છે તે આ જમાના માટે ઘણી જ મોટી માત્રા છે એમ મને લાગ્યું છે. આધુનિક દ્રવ્યશુદ્ધિવેત્તાઓએ તેમ જ ઔષધિ-ચોજના (Therapeutics) ઉપર લખનાર લેખકોએ પણ બધે ઠેકાણે માત્રાઓ આપી નથી; અને જે આપી છે તે પણ બરાબર નથી એમ મને લાગે છે. જેને જે ક્ષેત્રે તે માત્રા લખી નાખવી એ રીત મ્હારે મહંશ કરવી ન હતી એટલે જ માત્રાઓ વિષે ઉદ્વેગ કર્યો ન હતો. પણ એ બાઈની સૂચના પછી મ્હને એમ જણાયું કે ગમે તેમ હો, પણ માત્રા-પ્રમાણ આપવું તો જોઈએ જ. સાધારણ લોકો વનસ્પતિના ઉપયોગો બાજુ પણ કેટલી માત્રા લેવી તે જો ન બાજુ તો બિચારા વાપરતાં પ્હીવે એ પણ ભીતિ સકારણ છે એમ મને લાગ્યું. આથી જ અહિં બધાં દ્રવ્યોની તો નહિ જ પણ ઘણાં બધાં દ્રવ્યોની માત્રા લખવામાં આવે છે.

શારંગધર કહે છે કે:—

સ્થિતિર્નાસ્ત્યેવ માત્રાયાઃ કાલમગ્નિ વયો વલમ્ ।

પ્રકૃતિ દોષદેશૌ ચ દૃષ્ટ્વા માત્રાં પ્રકલ્પયેત્ ॥

અર્થાત્ માત્રાની કોઈ ચોક્કસ વ્યવસ્થા નથી. કાલ (સીયાણો ઉનાળો, ચોમાસું), અગ્નિ (જઠરાગ્નિ-મંદ, તીક્ષ્ણ, વિષમ અને સમ એવા ૪ લેદ છે), ઉંમર (બચપણ, યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધત્વ), બલ (હીન, મધ્યમ અને ઉત્તમ એવા લેદો છે અથવા દેશ, જાતિ, શરીર આદિથી પણ પ્રકૃતિના અનેક લેદો થઈ શકે છે), દોષ (વાત, પિત્ત અને કફ), દેશ (જાંગલ, આનૂપ, સાધારણ)-આ બધાનો વિચાર કરીને માત્રાની કલ્પના કરવી જોઈએ.

એટલે અહિંમાં જે માત્રાઓ આપવામાં આવી છે તે તો સાધારણ રીતે કોઈને પણ નુકસાન ન કરે એવી જ, કેટલાક વિદ્વાનોએ ઠરાવેલી અને કંઈક અંશે અનુભવથી નક્કી કરાયેલી આપવામાં આવી છે. બગવાન ચરકના શબ્દોમાં હું પણ કહું કે “ તત્ર બુદ્ધિમતાં ઝહાવોદ્ધવિતર્કાઃ સન્વરુક્ષ્ણં વયોકાન્નુગમનમેવ શ્રેયઃ । ” બુદ્ધિશાળી જનો એમાં ઘટતો ફેરફાર-વધમટ-કરી શકે અને અંત-બુદ્ધિવાળા જનો યથોક્ત માત્રામાં જ ઉપયોગ કરે એ જ ઇષ્ટ છે.

- ૧ કલેંજી જી—૦૧૧ તોલાથી ૧૧૧ તોલા સુધી.
- ૨ અતિવખની કળી—૨ થી ૫ રતી કટુપૌષ્ટિક તરિકે; ૧૦ થી ૨૦ રતી જ્વરમ્ તરિકે. (ડૉ. વામન દેસાઈ).
- ૩ ત્રાયમાણ—એઆનીથી પાવલીભાર.
- ૪ મોરવેલ—પાનનું ચૂર્ણ ૨૦ રતી.
- ૫ મમીશા—૫ થી ૮ રતી.
- ૮ રાયચપો—૧ ઓંસ (અધોળ) છાલના ચૂર્ણનો કાંટ બનાવી આપવો. માત્રા ૧ થી ૨ ઓંસ. છાલનું ચૂર્ણ ૧૦ થી ૩૦ ગ્રેનની માત્રામાં જ્વરમ્ તરિકે.
- ૧૦ પાતાલગરૂડી—પાન ૧ થી ૨ હામ. મૂળ ૦૧ તોલાથી ૦૧૧ તોલા. ઓરપ (પાન ૩૦)—અશ્લીષ્ણ છોડાવવા માટે ઓરપના મૂળનું ચૂર્ણ પહેલાં ૦૧૧ તોલા, પછી ૦૧ તોલા, પછી એઆનીભાર એમ ધીરે ધીરે ઓછું ખવરાવવું. દુધ અને ઘી સારી પેઠે ખાવા આપવાં.
- ૧૧ ગળો— ગળોસત્વ—૧૦ થી ૩૦ રતી સુધી.
સંશ્લમની (ધન)—એઆનીભારથી ૨ તોલા સુધી.
કવાથ—જાડી ગળોના ટુકડા ૪ ઓંસ, પાણી શે. ૧૧૧. મંદાગ્નિથી ઉકાળવું. ૪ ઓંસ પાણી બાકી રહે ઉતારી લેવું. માત્રા ૧ ઓંસ, થોડા મધ સાથે. આ ઉત્તમ કટુપૌષ્ટિક અને રસાયન છે. સર્વ જાતના પ્રમેહમાં—ગળોસ્વરસ ૨ થી ૩ હામ મધ સાથે. મૂત્રજનન તરિકે ગળો મોટી માત્રામાં આપવી જોઈએ.
(ડૉ. વામન દેસાઈ અનુસાર.)
સ્વ. ડૉ. વીરજી ઝીણા રાવળ લખે છે કે ગળોસ્વરસ માત્રા તોલા ૨, ગળોસત્વ ૧ થી ૨ વાલ.
- ૧૨ કાળીપાઠ —મૂળચૂર્ણ ૧ થી ૨ આનીભાર. કરંઢીયું (પા. ૩૮) ૩૦ થી ૪૫ રતી, દિવસમાં ૩ વખત.
- ૧૩ હાફ્ફલહર—રસવંતી—૧૫ થી ૩૦ રતી.
કવાથ—મૂળચૂર્ણ ૬ ઓંસ, ૩ શેર પાણી નાખી ઉકાળવું. સવાશેર પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું અને કપડે ગાળી લેવું. માત્રા ૨ ઓંસ. મૂળત્વકચૂર્ણ ૧૦ થી ૧૫ રતી.
- ૧૪ પાડવેલ— ૨ થી ૫ રતી.

૧૬ અપ્પીણ— ૦૧ થી ૦૧૨ રતી ગોળી વાળી આપી દેવું. જલદી ગુણુ જોઈતો હોય તો દારૂમાં ઓગાળીને આપવું. નાનાં બચ્ચાંને અપ્પીણની અસર બહુ જલદી થાય છે.

૧૭ દારૂડી— મૂળ ૧ ડ્રામ; બીયાં ૦૧ તોલો; બીજનું તેલ ૧ ડ્રામ; પીળો રસ ૦૧ થી તે ૨ તોલા સુધી.

૨૧ મૂળા— મૂળજનન અને અશ્મરીક ગુણુ માટે પાનનો સ્વરસ ૧ થી ૨ ઓંસ. બીજ ૧ થી ૨ ડ્રામ.

૨૬ વાયવરણુ—તાજાં સૂકાયલાં પાન ૨ ઓંસનો ૧ પાઈન્ટ પાણીમાં ફાંટ કરી લેવો. માત્રા ૨ થી ૪ ઓંસ. મૂળની માત્રા ૧ થી ૨ વાલ.

૨૭ તલવણી—જવરમાં અશક્તિ વધી હોય તો ઉત્તેજક તરિકે પંચાંગસ્વરસ ૦૧ થી ૧ તોલો આપવો.

૨૯ બનફસા—તાજાં પુલ ૧ શેર, પાણી ૩ શેર, સારી ઉંચામાંની સાકર શે. ૬. પાણીમાં ૨૪ કલાક કુલ રાખી મૂકવાં, પછી દબાવ્યા સિવાય પાણી ગાળી લેવું. પછી અંદર સાકર મેળવીને તે એકરસ થઈ જાય એટલું ગરમ કરવું. આ શરબત દરેક કામમાં વાપરવો. માત્રા ૧ થી ૪ ડ્રામ. નાનાં બચ્ચાંને ઝાડાના ખુલાસા માટે આ અપાય. પંચાંગચૂર્ણ ૫ થી ૧૦ રતી સ્વેદનક અને કફ તરીકે. ૧૫ થી ૩૦ રતી રક્તસ્રાવ બંધ કરવા.

૨૮ સ્થલપદ્મ—સ્વરસ ૧ ડ્રામ, ચૂર્ણ ૧૦ થી ૩૦ રતી; મૂળજનન સ્નેહન અને શીતલ તરિકે વપરાય છે.

૩૦ એલમોગરૌ—(Hydnocarpus)—તેલની માત્રા ૫ થી ૧૦ ટીપાં. ધીમે ધીમે ૩૦ થી ૬૦ ટીપાં સુધી વધારવું. ખાધા પછી આપવું.

૩૫ નાગકેસર—સાચું નાગકેસર પુંકેસરના પીળા ગુચ્છ જેવું આવે છે તેની માત્રા ૧ રતી. બજારમાં જે મળે છે તેની માત્રા ૧ વાલથી ૦૧ તોલો.

૩૬ રાજા— ૧ થી ૨ રતી.

૪૧ કપૂર— માત્રા ૧ થી ૩ રતી. ગોળી કરીને આપવી. ઊંડીમાં ગોળી સારી વળે છે. તુરત ગુણુ જોઈતો હોય તો દારૂમાં મીલાવીને આપવું. કપૂર દુધમાં ઠીક મળી જાય છે. કપૂરનું પાણી—એક પાતળા કકડામાં કપૂર બાંધીને પાણીમાં નાખી દેવું. આ પાણીની માત્રા ૧ થી ૨ ઓંસ. સ્પીરીટ કેમ્ફર—૫ થી ૧૦ ટીપાં.

૪૨ ગર્જનતેલ-૨૦ ટીપાં અથવા ૦ા થી ૧ ડ્રામ.

૪૪ ખપાટ-બીજ ૧ થી ૨ ડ્રામ.

૫૦. ફખડો-ફળનો ગર્ભ $\frac{1}{2}$ થી ૧ ડ્રામ.

પાનનું ચૂર્ણ-૫ થી ૧૫ રતી, પરસેવો અટકાવે છે. છાલ ૧ ઔસને ૧ પાઇન્ટ પાણીમાં ઉકાળી લેવી અને પા પાઇન્ટ પાણી બાકી રાખવું. માત્રા ૧ થી ૨ ઔસ. મેલેરીયામાં આ કવાથ હીક કામ કરે છે.

૫૧ શીમળો-મોચરસ ૨૦ થી ૩૦ રતી. મૂળની તાજી છાલ ૦ા થી ૧ તોલો. શુષ્કત્વચૂર્ણ ૦ા થી ૦ાા તોલો, દુધ સાથે.

૫૩ ઓલટકંબલ-મૂળની છાલનો સ્વરસ ૦ા થી ૧ા ડ્રામ સુધી.

૫૪ કઢાયો-ગુંદર વા. ૦ા થી ૨ સુધી. છાલનું ચૂર્ણ વા. ૨ થી તો. ૦ા સુધી.

૫૮ લાંબી છુંછ-(C. trilocularis) બીજની માત્રા ૪૦ રતી.

મોટી છુંછ (C. olitorius) માત્રા ૫ રતી.

છુંછડી (C. fascicularis) ૦ા થી ૧ તોલો.

ફરેક બાતની છુંછની છાલનું ચૂર્ણ વા. ૧ થી તો. ૦ા સુધી.

૬૦ નાગબલા-મૂળ ચૂર્ણ તો. ૦ા થી ૦ા સુધી મંવ સાથે અથવા દુધ સાથે.

૬૧ ધામણ-અંતરછાલનો રસ ૧ થી ૨ તોલા. છાલચૂર્ણ વા. ૨ થી વા. ૮ સુધી.

૬૪ નાનાં ગોખરૂ-નવટાંક ફળનો કવાથ કરીને મૂત્રલ તરિકે.

મોટાં ગોખરૂ-પાનનું ચૂર્ણ ૧ તોલો, દુધ સાકર સાથે. ફળ ૨ થી ૩ તોલા, ફાંટ અથવા કવાથ કરીને.

૬૫ ધમાસો- ૦ા થી ૧ તોલો ફાંટ કરીને આપવો.

૬૬ ચાંગેરી-૧ થી ૨ ડ્રામ.

૬૮ હરમર-૫ થી ૧૫ રતી સાધારણ માત્રા છે. ૩૦ રતી મધ્યમ માત્રા, ૬૦ રતી મોટી માત્રા. હરમરનાં બીજ મોટી માત્રામાં માઠક છે.

૬૯ જંગલી કાલી ખીરચી-મૂળની છાલનું ચૂર્ણ ૧ ઔસ લઈ તેનો ૧૦ ઔસ ગરમ પાણીમાં ફાંટ કરી લેવો. આ ફાંટ ૧ થી ૨ ઔસની માત્રામાં મધ સાથે આપવો. છાલનું ચૂર્ણ ૧૫ થી ૨૦ રતી.

૭૦ સીતાબ-સૂકું ચૂર્ણ ૫ થી ૧૦ રતી, કિવસમાં ૩ વખત. આ પ્રમાણ ૩૦ રતી સુધી વધારી શકાય. સ્વરસ-૩૦ થી ૬૦ ટીપાં. તેલ-૧ થી ૪ ટીપાં.

૭૧ તેજબલ-ફળ ૨ થી ૫ રતી. છાલ ૧ થી ૨ તોલા ફાંટ કરીને.

૭૬ બીલી—પત્તરસ-૧ થી ૨ તોલા.

છાલનો કવાથ-આખા દિવસમાં ૫ થી ૧૦ તોલા.

છાલનું ચૂર્ણ-૧ વાલથી ૦૧ તોલા સુધી.

ગર્ભનું ચૂર્ણ (મરડામાં)-૨૦ ગ્રેનથી ૧ ડ્રામ સુધી.

સાધારણ રીતે ૧૦ થી ૨૦ ગ્રેન આપવું.

૭૭ અરલવો-છાલચૂર્ણ ૦૧ થી ૦૧૧ તોલા.

૭૮ ઇથેરીયો-ફળનો ગર્ભ ૧ થી ૫ રતી કફ્ફન.

૧૦ થી ૩૦ રતી સંસન.

૭૯ ગુગળ- રતી ૨ થી ૦૧ તોલા.

૮૦ હિરાબોલ-૫ થી ૧૦ રતી.

૮૧ શાલેડુ- ૫ થી ૧૦ રતી.

૮૨ લીંબડો-ત્વકચૂર્ણ-૩૦ રતી સુધી. દિવસમાં ૩ વખત.

પાનનો રસ-૧ થી ૨ ઑસ. તેલ-૪ થી ૧૦ ટીપાં.

પાનનું ચૂર્ણ-વા. ૪ થી તો. ૦૧ સુધી.

૮૩ બકાન લીંબડો-કવાથ-મૂળછાલ ૨ ઑસ, પાણી ૧ પાઈન્ટ, ઉકાળવું.

અને અર્ધું ખાળવું. કવાથની માત્રા ૦૧ ઑસ. ત્રણ વખત થઈને.

૮૪ રાણ- છાલચૂર્ણ ૩૦ રતી.

૮૬ માલકાંગણી-ઠાળીને કાઢેલું તેલ ૨ થી ૧૦ ટીપાં.

મૂત્રલ તરિકે-૧૦ થી ૩૦ ટીપાં.

બીજ-૧ થી વધીને (કમશ:) ૫૦ સુધી.

૯૦ ખાટખટુબો-મૂળ ઘસીને ૨ થી ૫ રતી જેટલું. વધારે લેવાથી ગળું
બેસી જશે.

૯૧ હાડસાંકળ-સ્વરસ ૧ થી ૨ તોલા. ચૂર્ણ ૧૦ થી ૨૦ રતી.

૯૨ અરીઠાં-ફળની અંદરનો ગર-૫ થી ૧૦ રતી કફ્ફન તરિકે. ૧ થી ૨
ડ્રામ વામક તરિકે.

૯૩ કાગડોળીઓ-પાનનો રસ ૨ થી ૩ ઑસ.

૯૪ કાકડાસીંગી-૫ થી ૧૦ રતી.

૧૦૦ લીલામાં-તેલ ૧ થી ૫ ટીપાં. દુધમાં અંકેકું લીલાનું ઉકાળીને લઈ
શકાય. નારસિંહ ચૂર્ણની માત્રા તો. ૦૧ થી ૦૧૧ સુધી.

૧૦૨ સરગવો-તાજી છાલ ૧ થી ૨ ડ્રામ સુધી.

છાલનું ચૂર્ણ ૧ વાલથી ૪ વાલ સુધી.

૧૦૩ શણ- બીજ ૦૧ થી ૦૧૧ તોલા.

૧૦૫ ગળી- ગળીનો રંગ ૦૧ થી ૧ રતી.

મૂળનો ઘન ૧ થી ૨ રતી.

હડકાયા કુતરાના ઝેરમાં-હમેશાં પાનનો સ્વરસ ૨ ઝોંસ ત્રણ વખત થઈને.

૧૦૭ બાબચી- ૦૧ હામથી ૨ હામ.

૧૦૮ શરપંખો-મૂળચૂર્ણ ૨ વાલથી ૦૧ તોલો. ક્ષાર ૨ રતી. બીજ પાવલી-ભાર સુધી.

૧૦૯ અગથીયો-પાનનો સ્વરસ કફળ તરિકે ૧ થી ૨ તોલા, મધ સાથે.

૧૧૦ સાલવણુ-સ્વરસ ૦૧ થી ૧ તોલો. મૂળચૂર્ણ ૦૧ તોલાથી ૧ તોલા સુધી.

૧૧૬ ચણોઠી- મૂળચૂર્ણ ૧ વાલથી ૮ વાલ સુધી. બીજ (શુદ્ધ કરેલાં) ૧ તોલા સુધી.

૧૧૬ બાબરો- શુદ્ધ ૨ થી ૫ રતી (દેસાઈ), ૧૫ થી ૪૦ ગ્રેન (સુઈડીન).

બીજ-૦૧ થી ૧ નંગ. કુલ ૧ થી ૨ તોલા. કૃમિદન તરિકે બીજ ચૂર્ણની માત્રા-૩૦ ગ્રેનથી ૧ હામ મોટાં માટે; બચ્ચાં માટે સાધારણ માત્રા ૪ ગ્રેનની.

૧૨૨ ગરણી-બીજચૂર્ણ ૧૦ થી ૩૦ રતી.

મૂળચૂર્ણ ૩૦ થી ૬૦ રતી.

બીજ ચાવીને ખાવાથી નેપાળા જેવી ગળામાં બળતરા ઉત્પન્ન થાય છે માટે નાનાં બચ્ચાંને તેનું ચૂર્ણ કરી મધથીમાં આપવું.

૧૨૬ બીચો- હિરાદખણુ-૨ થી ૫ રતી.

બીયાની છાલ ૦૧ તોલાથી ૦૧ તોલો.

૧૨૭ કરંજત્રયમ-કરંજ-પાનનું ચૂર્ણ ૦૧ તોલાથી ૦૧ તોલો. બીજ ૧ નંગ.

કાંકચ-બીજ ૫ થી ૧૦ રતી. મૂળચૂર્ણ ૧૦ રતી.

પત્રસ્વરસ ૨ થી ૪ તોલા.

ચરેલ-મૂળત્વક્ ચૂર્ણ ૧ થી ૫ રતી. બહુ જ ઠાંક છે.

૧૨૮ કાસુંદ્રી-પાનનું ચૂર્ણ ૧ વાલથી ૦૧ તોલો, મધ સાથે.

બીજ-૦૧ તોલાથી ૦૧ તોલો.

૧૩૧ ગરમાળો-ગોળ ૦૧ થી ૦૧ તોલો.

ચૂળત્વક્ચૂર્ણ ૪ વાલથી ૦૧ તોલો.

૧૩૩ આવળ-પંચાંગચૂર્ણ ૩૦ રતી (મધુપ્રમેહમાં).

૧૩૪ અશોક—છાલ ૧ થી ૨ તોલા, દુધમાં ઉકાળીને.

૧૪૫ કાળીયો સરસ—છાલ ૨ વાલથી ૦૧ તોલો. બીજ—એક આનીભાર.

૧૪૬ પિઠારીકંઠ—કંઠનો રસ ૧ થી ૪ તોલા.

કંઠનો ટુકડો—૧ તોલો.

૧૪૬ મીઠીઆવળ—૨ તોલા સુધી.

૧૫૪ પશ્ચકાષ્ઠ— આની અંદર હાઇડ્રોસીયાનીક ઍસીડ રહેલો છે માટે વાપરતાં બહુ જ સંભાળ રાખવી. આનો ક્વાથ પશુ ન કરવો કારણ કે તેને ઉકાળવાથી તેમાંનું ઉપયોગી તત્વ ઉડી બચ છે. ચૂર્ણ માત્રા ૫ થી ૧૫ રતી. (ડૉ. વામન દેસાઈ.)

૧૫૭ શીલારસ—૫ થી ૧૦ રતી.

૧૫૮ સાજડ—છાલચૂર્ણ ૦૧ થી ૧ તોલો.

૧૬૨ વાપુભા—છાલ ૬ થી ૧૨ રતી (પ્રદર ઉપર).

• ૧૬૫ સમુદ્રફલ—૧ થી ૨ રતી.

૧૬૭ ચુકેલીપ્લસ—તેલ ટીપાં ૨ થી ૪, પતાસા ઉપર કે મધમાં.

૧૬૮ ધાવડી— પં. હરિપ્રપન્નજી કહે છે કે પ્રદર માટે ધાવડીની મૂળત્વક વાપરવી બહુ જ અકસીર છે. માત્રા બેઆનીભારથી પાવલીભાર. પુલ—૦૧ તોલાથી ૦૧ તોલા સુધી.

૧૬૯ દાડમ— મૂળની છાલ કૃમિદ્વ તરિકે ૧ થી ૨ તોલા લઈ તેનો ક્વાથ કરી (૧ : ૧૦) તે ક્વાથ ૧ ઍસ જેટલો આપવો. બીજે દિવસે દીવેલનો રસ આપવો.

૧૭૧ પપૈયું— સ્વ. ડૉ. વામન દેસાઈ લખે છે કે આનાં પાનની ક્રિયા ડીલ-ટેલીસ જેવી છે. છાયાશુષ્ક પાનનું ચૂર્ણ ૦૧ થી ૧ રતી. ચીક ૧ થી ૨ રતી, જમતી વખતે કે જમ્યા પછીથી.

૧૭૪ કડવાં પટોલ—ફળનો ગર્ભ—૧ થી ૨ રતી.

૧૭૫ કડવી તુંબડી—સૂકાવેલો ગર—૧ થી ૨ રતી.

૧૭૬ કુકડવેલ—બીજ ૧ થી ૨ રતી.

• ૧૭૭ કડવાં તુરીયાં—વેલા ૧ તોલો અને આધણનું પાણી ૧ પાઇન્ટ. અધો કલાક સુધી વેલા અંદર રાખી ચૂકવા. પછી પાણી ગાળી લેવું. આ ફાંટની માત્રા ૧ થી ૨ ઍસ દિવસમાં ૩ વખત.

૧૭૮ કારેલાં—પાનનો રસ મોટા માણસને ૧ થી ૨ ડ્રામ.

” નાનાં બચ્ચાંને ૦૧ થી ૧ ડ્રામ.

૧૭૯ કંઠેડાં—કંઠચૂર્ણ ૧ થી ૫ ડ્રામ.

૧૮૨ ઇંદ્રવાદ્ધણી—માત્રા ૧ થી ૪ રતી. મૂલચૂર્ણ—૧ વાલ.

૧૮૩ કઠવી ધીલોડી—મધુમેહમાં મૂળનો રસ તો. ૧ અથવા ચૂર્ણ ૦૧ થી ૦૧૧
તોલો (ડૉ. વામન દેસાઈ).

૧૮૪ કઠવી નાહી—કંઠ ૦૧૧ થી ૨ રતી. ઉલટી માટે મોટી માત્રામાં.

૧૯૮ હિંગ—૨ થી ૭ રતી.

૨૦૦ આંકોલ—મૂળત્વક ૧ થી ૩ રતી આપવાથી શરીરમાંથી પરસેવો છુટે છે,
કફ છુટો પડે છે. ૧ વાલ દેવાથી ગભરામણ થાય છે. એથી
વિશેષ આપવાથી ઉલટી થાય છે. સર્પવિષમાં ૨૦ રતી મૂળ-
ચૂર્ણ ચોખ્ખા ધોવણ સાથે આપવું.

૨૦૨ હલદરવો—છાલ ૫ થી ૧૫ રતી.

૨૦૪ ડીકામારી—૦૧૧ થી ૨ રતી.

૨૦૬ મજીઠ—૫ થી ૧૫ રતી. દિવસમાં ૩ વખત.

૨૦૭ સીકોના—છાલનું બારીક ચૂર્ણ ૧ ઐંસ, ખદખદતું પાણી ૧ પાઈન્ટ,
લીંબુનો રસ ૪ ડ્રામ, સુંઠચૂર્ણ ૨ ડ્રામ, તજચૂર્ણ ૧ ડ્રામ—આ
બધાંને બંધ વાંસળમાં બે કલાક સુધી રાખવું. પછી ગાળી
લેવું. માત્રા ૧ થી ૨ ઐંસ. બીજી કોઇ પણ બનાવટ કરતાં
આ ફાંટ બહુ જ ઉત્તમ છે, કારણ છાલનાં બધાં જ ઉપયુક્ત
દ્રવ્યો ફાંટમાં ઉતરે છે. આ બહુ જ સુંદર અને સસ્તું ઔષધ છે.
(ડૉ. વામન દેસાઈ).

* ૨૦૮ ભમરછાલ—છાલ માત્રા ૧૦ થી ૩૦ રતી.

૨૦૯ જટામાંસી—ફાંટ-સવા તોલા જટામાંસીનો ૧ શેર પાણીમાં ફાંટ કરી
લેવો. આ ફાંટની માત્રા ૧ થી ૨ ઐંસ. આ ફાંટ ઘણો જ
ઉપયોગી ઉત્તેજક અને સંકેચવિકાસપ્રતિબંધક છે.
અર્કે—જટામાંસી ચૂર્ણ ૫ ઐંસ, ઉંચો દારૂ ૨ પાઈન્ટ. આઠ
દિવસ સુધી આ બંનેને મજબુત મુચવાળા શીશામાં ભરી
રાખી પછી નવમે દિવસે દાખીને ગાળી લેવું. માત્રા—૧ થી ૨
ડ્રામ. આ યૌવનપાંડુ અને અપતંત્રક રોગોમાં અતિ ઉપયોગી છે.
ચૂર્ણની માત્રા—૧૦ થી ૨૦ રતી. (સ્વ. ડૉ. વામન દેસાઈ).

૨૧૦ તગર—માત્રા ૫ થી ૧૫ રતી.

૨૧૨ કાલીજીરી—૧૦ થી ૩૦ ગ્રેન. ૧૦ રતીમાં આ દવા મૌલ્યવાન દીપન અને
પૌષ્ટિક છે. (દેસાઈ)

૨૧૩ ઉપલેટ—૨ થી ૧૫ રતી.

૨૧૫ અક્ષલગરો—૧૦ થી ૨૦ રતી.

૨૧૬ કમણો (પા. ૬૫૧)—સ્વરસ ૫ થી ૧૦ ટીપાં.

૨૧૭ કીરમાણી અજમો—નાનાં બચ્ચાં માટે ૧ થી ૫ રતી.

મોટાં માણસો માટે ૩૦ થી ૬૦ રતી.

૨૨૦ હિલમોચિકા—સ્વરસ ૧ થી ૩ તોલા.

૨૨૧ રાસના—મૂળ ૪ વાલથી ૦૧ તોલો.

૨૨૨ બાંગરો—રસાયન તરિકે સ્વરસ ૧ તોલો.

પંચાંગચૂર્ણ વા. ૪ થી તો. ૦૧.

૨૨૩ લોંપાથરી—પંચાંગચૂર્ણ વા. ૨ થી તો. ૦૧ સુધી.

સ્વરસ ૧ થી ૨ તોલા.

૨૨૫ બોડીચો કલ્હાર—કુલનું ચૂર્ણ ૨૦ રતી.

મૂળનું ચૂર્ણ બેઆનીભારથી અધો તોલા સુધી.

સ્વરસ ૧ થી ૨ તોલા.

૨૨૬ અક્ષાદંડી—સ્વરસ ૧ થી ૨ તોલા.

બીજચૂર્ણ ૨ થી ૪ વાલ.

પંચાંગચૂર્ણ ૦૧ તોલાથી ૦૧ તોલો.

૨૨૮ કાસની—૦૧ થી ૦૧ તોલો.

૨૩૦ ટરેકઝેકમ્—સ્વરસ ૧ ઐસથી ૪ ઐસ જેટલો. ચૂર્ણ બેઆનીભારથી પાવલીભાર.

૨૩૧ વાંદરદોટી—કુતરાના ઝેર ઉપર સ્વરસ ૧ થી ૪ ઐસ.

આનુલોભક તરિકે ચૂર્ણ ૦૧ તોલો.

૨૩૩ વાવડીંગ—મોટાં માટે ૦૧ થી ૧ તોલો.

બચ્ચાં માટે ૧ થી ૨ વાલ.

૨૩૮ લોધર—૫ થી ૧૫ રતી.

૨૪૧ ચંબેલી—સ્વરસ ૩ થી ૧૦ ટીપાં.

૨૪૪ હારશણગાર—છાલ ૧ થી ૨ વાલ.

પાન ૨ થી ૪ નંગ.

૨૪૭ સપ્તપર્ણ—છાલનું ચૂર્ણ—૨ થી ૪ તોલાનો ફાંટ અથવા ક્વાથ કરીને આપવું. ફાંટની માત્રા ૧ ઐસ.

સત્વ—બચ્ચાંને ૧૫ રતી, મોટાંને ૩૦ રતી.

ત્વકચૂર્ણ—૪ વાલથી ૦૧ તોલો. પુષ્પચૂર્ણ—બેઆનીભારને આશરે;

છાલનો અને કુંલનો સ્વરસ ૦૥ થી ૨ તોલા. ક્વાથ ૫ થી ૧૦ તોલા.

૨૪૮ કડો— ક્વાથ-છાલનું ચૂર્ણ ૮ ઝાંસ, પાણી ૨ પાઈન્ટ. મંદાગ્નિ ઉપર ઉકાળવું. ૧ પાઈન્ટ પાણી બાકી રાખવું. માત્રા ૨ ઝાંસ. છાલનું ચૂર્ણ બેઆનીથી પાવલીભાર. ઇન્જનનું ચૂર્ણ-બેઆનીથી પાવલીભાર.

૨૪૯ પીળી કથોર-(ઉત્તરાધ પા. ૩૯). મૂળની છાલનું ચૂર્ણ ૨ ગ્રેન. મોટી માત્રા કઢી આપવી નહિ, ઝેરી છે. લાલ કથોર-૦૥ થી ૧ રતી.

૨૫૧ આકડો- મૂળત્વકચૂર્ણ (મૂળ એપ્રીલ કે મે મહિનામાં લીધેલાં હોવાં જોઈએ. ખોદી લાવીને તેને પાણીમાં ઘોઘ નાખવાં. પછી હલકા હાથે છરી વડે ઉપરની ખડખડી હલકી છાલ ઉઝરડી નાખવી એટલે નીચે સફેદ હાથીઢાંત જેવી છાલ જણાશે. આ છાલને ઉખેડી લેવી અને છાયામાં સૂકવવી. આવી રીતે તૈયાર કરેલ મૂળત્વકચૂર્ણ મરડો, સંથહણી, સીફીલીસ, રક્તશુદ્ધિ વિગેરેમાં અદ્ભૂત કામ કરે છે)ની માત્રા ૧ થી ૩ રતી. આ માત્રામાં તે રસાયન, બલ્ય, સ્વેદજનન અને કફન તરીકે શુભ કરે છે. ૧૫ થી ૩૦ રતીમાં વામક અસર કરે છે. સૂકવેલા કુંધની માત્રા ૦૥ થી ૨ રતી.

૨૫૪ ચમારદુષેલી-સૂકાં પાનનું ચૂર્ણ ૫ રતી.

• ૨૫૨ અર્કપુષ્પી-મૂળનું ચૂર્ણ ૦૧ તોલો.

૨૫૭ શુભાર-મૂળછાલ ૧ થી ૨ રતી કફન. ૧૫ થી ૩૦ રતી વામક.

૨૫૮ ઝેરકચોલાં-ખીજચૂર્ણ ૦૥ થી ૧ વાલ.

૨૬૦ કરિયાતું-પંચાંગ ચૂર્ણ ૨ વાલથી ૦૧ તોલો. ક્વાથ ૫ થી ૧૦ તોલા.

૨૬૨ મામેજવો-છાયાશુષ્ક ચૂર્ણ ૨ વાલથી ૦૥ તોલો.

૨૬૪ હાથીચુંઢાં-પાન ૦૥ થી ૧ ડ્રામ.

૨૬૫ ગાઉઝખાન-૦૥ થી ૧ તોલો.

૨૬૬ સમુદ્રશોષ-મૂળ (વરધારો)-૪ વાલથી ૦૥ તોલો. ખીજચૂર્ણ બેઆનીભાર.

૨૬૮ ઉઠરકણી-ચૂર્ણ ૫ થી ૧૦ રતી. સ્વરસ ૧ તોલો.

૨૬૯ નસોતર-મૂળ ૩૦ રતી.

૨૭૦ મરિયાદવેલ-સ્વ. ડૉ. વામન ડેસાઈ મરિયાદવેલને વૃદ્ધદારક માને છે. તે લીલાં મૂળીઆમાંથી કાઢીને સૂકવેલા રસનું ચૂર્ણ ૫ થી ૬

રતીની માત્રામાં, વેલનો રસ ૦૧ થી ૧ તોલાની માત્રામાં,
અને મૂળચૂર્ણ ૦૧ થી ૦૧ તોલાની માત્રામાં આપવા લખે છે.
કહે છે કે મરિયાદવેલનાં મૂળ બહુ સારાં મૂત્રલ છે અને તેથી
અરમરીમાં તે ઘણાં જ ગુણકારી છે.

૨૭૩ શંખાવલી—સ્વરસ ૧ થી ૨ તોલા. ચૂર્ણ ૦૧ થી ૦૧ તોલા.

૨૭૬ ભોરીંગણી—મૂળનો અષ્ટમાંશ શેષ કવાથ ૨ થી ૪ તોલા.

પાનનો સ્વરસ ૦૧ થી ૦૧ તોલા, મધ સાથે.

મૂળનું ચૂર્ણ બેઆનીભારથી પાવલીભાર.

૨૭૭ પીલુડી—પાનનો રસ ૧ થી ૨ તોલા સુધી એકટંકે.

૨૭૮ અશ્વગંધા—બજર આસન—માત્રા ૦૧ થી ૧ તોલા.

૨૭૯ બેલેડોના—સૂકાં પાનનું ચૂર્ણ ૦૧ થી ૦૧ રતી. આની માત્રા ધીમે ધીમે
વધારવી. વૃદ્ધોને બહુ જ સંભાળથી આપવું, કારણ કે વૃદ્ધો
ઉપર આની જલદી અસર થાય છે.

૨૮૦ થોડાકુન—મૂળનો ઘસારો—પાવલીભાર.

મૂળચૂર્ણ—૧ થી ૨ રતી.

૨૮૧ કાકનજ—ફળ એકલાં નાની માત્રામાં આપવાં; મોટી માત્રામાં વામક
અસર હાખવે છે.

૨૮૨ ખુરાસાની અજમે—પાનનું ચૂર્ણ ૨ થી ૫ રતી.

બીજ ચૂર્ણ ૨ થી ૫ રતી. આની માત્રા પણ ધીમે ધીમે
વધારવી. બરચાંને આ ઠીક માફક આવે છે. ૧૦ ગ્રેન બીજ
ચૂર્ણ ખાધાથી સારી ઉંઘ આવે છે. મોટી માત્રામાં ઝેરી
અસર હાખવે છે.

૨૮૪ ધંતુરો—પાનનું ચૂર્ણ ૦૧ થી ૧૧ ગ્રામ.

અલમમાં પીવા માટે ૫ થી ૧૫ રતી.

માત્રા બહુજ ધીમે વધારવી.

૨૯૦ બામ—સ્વરસ ૦૧ થી ૧ તોલા. પાનનું ચૂર્ણ ૪ થી ૮ રતી.

૨૯૧ રગતરોહીટો—મૂળચૂર્ણ ૦૧ થી ૦૧ તોલા.

૨૯૨ પાટલા—મૂળચૂર્ણ ૦૧ થી ૦૧ તોલા.

૨૯૩ ટેંટું—મૂળતંદુ ૧૦ થી ૨૦ રતી ત્રિકટુ સાથે આપવી. આનો કવાથ
ન કરવો, પણ કાંટ કરવો. કવાથમાં સત્ત્વ ઉડી જાય છે.

૨૯૪ તલ—તાજાં પાન ૪ થી ૮; પંચાંગક્ષાર ૫ થી ૧૫ રતી. તલ
૧ થી ૨ તોલા. તેલ ૧ થી ૫ તોલા.

૨૬૫ હિટીંગણુ-૦ થી ૦૧ તોલો.

૨૬૬ એખરો-રાખ $\frac{૧}{૨}$ થી $\frac{૧}{૨}$ તોલો. બીજાચૂર્ણ ૩૦ થી ૬૦ રતી. મૂળનો
ઝવાથ (૧: ૧૦) ૧ થી ૨ ઓસ.

૨૬૭ અથેડી-સ્વરસ ૦૧ થી ૧ તોલો.

મૂળચૂર્ણ ૪ થી ૬ વાલ.

૨૬૮ અરડુસી-પત્રસ્વરસ તો ૦૧ થી ૧૧, મધ સાથે, અથવા પીપર અને
મધ બન્ને સાથે.

પુલ-૫ થી ૧૦ રતી.

મૂળ-૨ થી ૫ રતી.

૨૬૯ ખડસલીયો-સ્વરસ ૦૧ થી ૧ તોલો. ચૂર્ણ પાવલીથી અઘોભાર-ઝવાથના
રૂપમાં કે ફાંટના રૂપમાં.

૩૦૦ કાંટાશેરીયો-પાનનો સ્વરસ ૦૧ થી ૧ તોલો. પંચાંગચૂર્ણ ૪ થી ૬ વાલ.

૩૦૩ સાગ-છાલનું ચૂર્ણ ૪૫ થી ૧૦૦ રતી.

૩૦૬ અરણી-પાનનો રસ ૦૧ ઓસ. મૂળત્વચૂર્ણ પાવલીભાર.

૩૦૭ ભારંગમૂલ-એઆનીથી પાવલીભાર.

૩૦૯ નગોડ-પાનનો રસ ૧ થી ૨ તોલા. ચૂર્ણ ૦૧ તોલો.

૩૧૦ લવંડર-પાનનો સ્વરસ ૧ થી ૨ તોલા.

૩૧૧ તુલસી-પાનનો સ્વરસ ૧ થી ૪ તોલા આખા દિવસમાં. બીજા બે-
આનીથી પાવલીભાર.

૩૧૬ ઓથમીલુકે-૦૧ થી ૧ તોલો.

૩૧૭ સાટોડી-મૂળચૂર્ણ ૦૧ થી ૧ તોલો.

આનુલોભિક માત્રા ૪૦ રતી.

૩૧૮ અથેડો-મૂળ ૦૧ થી ૧ તોલો.

રાખ ૫ થી ૧૫ રતી.

ફાર ૨ થી ૪ રતી.

બીજા ૦૧ થી ૧ તોલો.

વિષ ઉપર પ્રત્યેક વખતે ૧ તોલો મૂળ આપવાં.

૩૨૬ નોળવેલ-નોળવેલનો કંદ-૦૧ તોલાથી ૦૧ તોલો.

સાપસન-મૂળ ૫ થી ૧૫ રતી.

સાપસનના મૂળનો ઉકાળો કઢીયે ન કરવો.

૩૨૭ કીડામારી-પંચાંગચૂર્ણ એઆનીભારથી ૦૧ તોલો.

૩૩૧ ચણકબાબ-૧૫ થી ૩૦ રતી. મોટી માત્રામાં આનાથી પાચનક્રિયા બગડે છે. (ડૉ. દેસાઈ).

૩૩૩ તમાલપત્ર-બેઆનીથી પાવલીભાર.

૩૩૪ તજ- ૫ થી ૩૦ રતી.

૩૩૫ અગર- ૫ થી ૧૫ રતી.

૩૩૬ વાંદો- ૧ થી ૨ રતી.

૩૩૭ ચંદન- તેલ ૫ થી ૩૦ ટીપાં.

કાષ્ટચૂર્ણ બેઆનીભારથી ૦૧૧ તોલો.

૩૩૮ નાગલાદુધેલી-તાલુ લીલી દુધી ૨૧૧ તોલા અથવા સૂકી દુધી ૧૧ તોલો, પાણી ૨૧૧ શેર; મંદાસિ ઉપર ઉકાળીને અર્ધું પાણી બાકી 'રાખવું'. અંદર ૨ ઓ'સ દારૂ નાખીને રહેજ ગરમ કરવું. આ કવાથ ૪૮ કલાક સુધી સારો રહે છે. માત્રા પ્રત્યેક વખતે ૫ તોલા. સ્વરસ-૧૦ થી ૨૦ ટીપાં. ચૂર્ણ ૨ થી ૫ રતી.

૩૩૯ થાર- પુટપાકવિધિથી ડાંડલામાંથી રસ કાઢવો. આ રસની માત્રા બચ્ચાં માટે નાની આચમનીપૂર. મોટાં માટે ૪ આચમનીપૂર.

૩૪૧ લોંચઆંબળી-બેઆનીથી પાવલીભાર પંચાંગચૂર્ણ.

૩૪૨ પુત્રંજીવ- બીજ ૧ થી ૨.

૩૪૬ નેપાળો- તેલ ૧ ટીપુ. મૂળ ૫ થી ૮ રતી.

૩૪૭ ઘનસર - મૂળત્વદ્ બેઆનીથી પાવલીભાર, વિષધન તરિકે દર બપોળે કલાકે ૧ થી ૨ તોલાની માત્રામાં.

૩૪૮ દાદરો- સ્વરસ ૧ થી ૪ ડામ. ચૂર્ણ ૫ થી ૧૫ ગુંજ.

૩૪૯ કપીલો- બચ્ચાંને ૫ રતી. મોટાંને ૦૧ થી ૦૧૧ તોલો. બચ્ચાંને મોટી માત્રામાં ન આપવો.

૩૫૪ ભાંગ- ૧ થી ૨ રતી નાનાં બચ્ચાંને. મોટાંને બેઆનીભાર સુધી.

૩૫૫ ગાંબો- રક્તસ્થાવ બંધ કરવા ૨ થી ૫ રતી. આંતરડાંના રોગમાં-૦૧૧ થી ૧ ગુંજ શુદ્ધ ગાંબો. ચરસ ૧ ગુંજ.

૩૫૬ ઉમરડો- છાલ ૦૧ થી ૧ તોલો.

ફળ ૨ થી ૪ નંગ.

દુધ ૧૦ થી ૨૦ ટીપાં

૩૬૫ કાયફળ- મોટામાણસને ૧૦ થી ૩૦ રતી.

નાનાં બચ્ચાંને ૧ થી ૨ રતી.

૩૬૬ તાલીસપત્ર-૧ થી ૨ વાલ.

૩૬૭ દેવદાર- કાષ્ટચૂર્ણ ૦૧ થી ૦૧૧ તોલો.

તેલ- ૧૦ થી ૪૦ ટીપાં.

૩૭૦ માચુફળ-૫ થી ૧૦ રતી.

૩૭૧ સાલમ- બેઆનીથી પાવલીભાર.

૩૭૩ હળદર- ૦૧ થી ૧ ડ્રામ.

૩૭૮ એલચી- ૫ થી ૧૦ રતી.

૩૮૧ કેસર- ૧ થી ૨ રતી.

૩૮૩ મુસળી- પાથી અથો તોલો.

૩૮૪ સુખદર્શન-ઉલટી માટે કંકનો રસ ૧ થી ૨ તોલા.

૩૮૫ વારાહીકંઠ-૦૧ થી ૦૧૧ તોલો.

૩૮૬ ચોપચીની-૦૧ થી ૦૧૧ તોલો.

૩૮૭ પાણકંઠો-૧ થી ૨ રતી. ડીછટેલીસ જેવો ગુણ આપે છે. ઉલટી માટે મોટી માત્રા લેવી.

૩૮૮ દુધીયો વછનાગ-૧ થી ૨ રતીની માત્રામાં આપવાથી લુખ લાગે છે અને શક્તિ આવે છે.

૩૯૦ કુંવાર- સ્વરસ ૧ થી ૨ તોલા સુધી. એળીયો ૧ થી ૨ રતી.

૩૯૧ શતાવરી- સ્વરસ ૧ થી ૨ તોલા.

૩૯૨ લસણ- સ્વરસ ૧૦ થી ૩૦ ટીપાં.

૪૦૧ જલશંખલાં-૧૫ થી ૬૦ રતી.

૪૦૫ ઘોડાવજ-૨ થી ૫ રતી. ઉલટી માટે ૩૦ થી ૪૫ રતી.

૪૦૬ મોચ- ૦૧ થી ૧ તોલો.

૪૦૮ ફૂવા- સ્વરસ ૦૧ થી ૧ તોલો, મધ સાથે.

૪૧૬ કાળોવાળો-માત્રા ૧૦ રતી. પ્રસૂતિજવરમાં આ ઔષધ અતિ ઉપયોગી છે એમ સ્વ. ડૉ. દેસાઈ જણાવે છે. ૨ ડ્રામ વાળો, ૧૦ ઔંસ ગરમ પાણીમાં નાખી ફાંટ કરવો. આ ફાંટથી ઉલટી બંધ થાય છે અને કંઠોરાની ઉલટીમાં પણ આ સરસ ગુણ આપે છે.

૪૩૧ હંસરાજ-૧૦ થી ૩૦ રતી.

૪૩૩ પાપાણલેહ-બેઆનીથી પાવલીભાર.

૪૩૪ રેવંચીનો શીરો-૧ થી ૨ રતી.

હાંસાટ
તા. ૧૬-૧-૨૮ }

આપાલાલ ગ. વૈદ્ય.

वनस्पतिઓની
કક્કાવારી નામાવલી

अनुक्रमणिका.

अ.	अन्नपाचक	६५९	अलम्बुषा	६६४
अखरोट ४४०	अनार्यातिक्तक	९०	अलर्क	४९
अगवृत्तिका ६६४	अपद्रोहिणी	३४३	अलवणा	६५४
अगुरु ३३८	अपामार्ग	२७८	अलानु	३०९
अग्निज्वाला ९०९	अपुष्पफल	४३२	अलिपर्णिका	४००
अग्निमन्थ २३६	अपुष्पफलिका	५७३	अल्पमारिष	२८८
अग्निवृक्ष १७४	अपेतराक्षसी	२९८, ६९४	अवघात	६५४
अग्निशिखम् ४९१	अभीरु	५२३	अवदंशक्षम	६९४
अघनेफला १३३	अमरवल्ली	१०५	अन्यथा	६५५
अजगन्धा ६५३	अमोघा	६९९	अवाक्पुष्पी	६५५
अजगरी ६९३	अम्बुप्रसादन	८७	अशाखिका	५४६
अजडा ६५६	अमृतफल	३५९	अशोक	६५६
अजरुहा ६५३	अमृतवल्ली	१०६	अशोकरोहिणी	१७७
अजलोमी ६९३	अम्लानिशा	४६७	अश्मन्तक	५०८
अजशृंगी ८२, ६९३	अम्लवास्तुकम्	३०१	अश्मभेदक	६५१
अजा ६९२	अम्लवेतस	३०२	अश्वगंधा	१३८
अणु ६९४	अम्लीकाकन्द	६९५	अश्वघ्न	६५२
अतिगुहा ६५६	अर्क	४५	अश्वत्थ	४२३
अतिच्छत्रा ६९५	अर्कपुष्पी	५६, ५७, ६३	अश्वदंष्ट्रा	६९२
अतिरसा ९२७	अर्जक	२९९	अश्वबला	६५२
अधःपुष्पी ९८	अर्जुन	७७	अश्वमारक	३५
अधःशल्य २७८, २८१	अर्वपर्णी	६५४	अश्वक्षुरा	६५२
अध्वशल्य २८६	अरणी	२३६	अश्ववरोहिका	६५२
अनन्ता ४०, ५८४	अरण्यवास्तुक	२८७	असितकुटज	३०
अनन्नास ४९५	अरलु	१९१	अक्षिभेषज	१
अन्नपाकि ६९९	अलक्तक	६३३, ६५५	अक्षोटक	४३८

आ.	इक्षुकांड	१९९	उष्ट्रधूमक	४०१
आकाशवल्ली	१०५	इक्षुगंधा ६०२, २०८	उष्णम्	३२८
आखुकर्णी	१०७	इक्षुपत्रिका १७३	ए	
आखुपर्णिका	३७६	इक्षुरक २०३	एकवीर	४०३
आजन्मसुरभि	२६२	इक्षुवालिका २०५	एकाष्टीला	६५८
आटरूप	२११	इक्षुगाल २१९	एकैषिका	६५८
आदारि	६५६	व-ऊ	एरका ५६१, ६५८	
अ दारिशिम्बी	६५६	उग्रगन्धः २५९	एरण्ड	३९१
आमलकी	३५९	उग्रगन्धा १७१	एरण्डपुष्पक	४४९
आमलकीपत्रम्	४४५	उत्तमारणी ६५७	एलवालुकम्	६३०
आम्रगंध हरिद्रा	४६७	तत्तरवारुणी ६०	एलापर्णी ६४९, ४८०, ६५८	
आम्रनिशा	४६७	उत्तोली ६५७	मे.	
आयतच्छदा	४८२	उत्पलसारिवा ४०	ऐरावत	६५८
आर्द्रक	४६९	उदकीर्या ६५७, ६६८	ऐरावती	६५८
आवर्तनिका	६१	उद्दाल २६	ऐलेयक	५२१
आस्फोता ४०, ६५६		उद्दालक ५८८, ६५६	ओं	
इ-ई		उदीच्य ६०२	औ	
इन्द्रदारु	४४८	उदुम्बर ४१२	औषधिगज	६५
इन्द्रपर्णी	६५६	उन्मत्त १६३	अं	
इन्द्रपुष्पी	६५६	पुष्पुया ३९७	अंगारवल्ली	२८०
इन्द्रयव	२८	उपचित्रा ३७८	अंत्रवल्ली	१०५
इन्द्रवल्ली	६५६	उपोदकी २९८	अंतःकोटरपुष्पी १०१, १०३,	
इन्द्रवारुणी	६५७	उपोदिका २९८		६५६
इन्द्रवृक्ष	६५६	उरुमाल ६५७	अंबुवामिनी	१८७
इन्द्रा	६५६	उरुस्तंभा ४८२	अंशुमती	६५६
इन्द्राणी	६५६	उरुबु ३९१	क	
इक्षुवाकु	६५६	उड्गकीपम् ३२८	कक्कोल	३२७
इक्षु	१९३	उशीर ६०५, ६०७, ६०९	कङ्कु	६१३

कटफल	४४१, ४४३	कसेरुक	५८२	काश	५९९
कटम्भरा	६६०	क्रमुक	५५१	काश्मरी	२३२, ४२२, ६३६
कटहर	४३४	काकलत्र	६२६	काश्मीरम्	४९१
कटुकिका	६६०	काकजंघा	५९, २०७,	काष्टकदली	४८२
कटुकी	१७७		६३९, ६६२	काष्टगोषा	६६१
कटुरोहिणी	१७७	काकतित्ता	२०७, २१०	काष्टागुरु	३४०
कटुवीरा	१६९	काकतुंडफला	५९	काष्टालुक	५६९
कठिलक	६५८	काकनासा	५९, ८२, २०९,	कासेक्षु	५९९
कठिञ्जर	६६०		६६१	कांडकटुका	१८२
कण्टकारी	१२९	काकनासिका	५९, २०९	कांबोजी	३७३
कणा	३१७	काकमाची	५९, १३३, ६६२	कितव	१६३
कतक	८७	काकाङ्गी	५९	किराततित्क	९०
कचृणम्	६०६, ६०८	काकाण्डफलम्	६६१	किलिम	४४८
कदर	६६०	काकादनी	२०९, २१०,	किंकिरात	२१९
कदली	४८२		६६२	किमिज	३३८
कनक	१६४	काकाहा	१३३	कीचक	५८९
कन्या	५१८, ५२१	काकौटुम्बर	४१८	कीटमारी	३१०
कपटम्	६०८	काणविकाणिके	६६१	कीटारि	३१०
कपिवल्ली	५७०	कान्तलक	४२२	कुक्कुरवद्रा	२३१
कम्पिलक	३८७	कार्पास	६४८	कक्की	६६३
करमर्दक	२१	कारवल्ली	१८३	कुङ्कुमम्	४९१
करवीर	३५	कारस्कर	८३	कुचन्दनम्	३४५
करिकणा	५७०	कालमाल	६६१	कुञ्जिका	६६३
कर्कटशृङ्गी	४०२	कालशाक	६६१	कुटज	२८
कर्नूर	४६५	काला	६६१	कुटजटम्	६६२
कर्पराल	४३८, ४४०	कालागुरु	३३८	कुठेरक	२५९, २६१
कलञ्ज	१५९	कालानुसार्यम्	६२८	कुणि	४२२
कलिकारिका	५०९	कालानुसारिवा	६६१	कुणंजर	२८७

कुतुब	६६४	केतकी	५५८	खरपत्र	४१२
कुन्द	७	केबुकम्	६६२	खरपुष्पा	६६४
कुबेरक	४२२	कैटर्थ	४४३	खरमंजरी	२७८
कुम्भिका	६३६, ६६२	कैवर्तमुस्तक	५७९	खराह्वा	६६४
कुम्भी	२६५, ४४३	कोकिलाक्ष	२०३	खागड	६०१
कुम्भीवृक्ष	४४२	कोद्रव	५८८	खुरासानी	१५६
कुमारी	५१८	कोरट्ट	५८८	ग	
कुमुदघ्नी	६६३	कोलकन्द	५०७, ५०८	गजपिप्पली	५७०
कुमुदिका	४४३	कोला	६६४	गण्डाली	५८४
कुमुद्वती	६६३	कोडकन्द	५०२	गणिकारिका	२३६
कुरबक	२१९	कौतुकसंज्ञक	४९५	गन्धतृण	६०६
कुरुण्टक	२१९	कौन्ती	६३३	गन्धर्वहस्तक	३९१
कुलकम्	६६३	कौवाठोठी	५९, २१०	गम्भारी	२३२
कुलाहल	१७५, ६६२	कौशिक्य	४३६	गर्दभाण्ड	४२२
कुलिगा	६६३	कंकुष्टम्	६४३	गर्भपातिनी	५०९
कुलिगाक्षि	६६३	कंकोल	३२७	गरद्रुम	८३
कुलिजनम्	४८०	कंचुकिन्	६१०	गालव	४
कुश	५९९	कंठदला	५५८	गिरिकदली	४८२
कुष्ठभेद	६३६	कंठकी	२१	गिलोड्य	६६५
कुमिजा	६३१	कंठकीफल	४३२	गुडत्वक्	३३५
कृष्णजीरक	४७९	कंदूरा	४००	गुडफल	१७
कृष्णधत्तूर	१६४	कंदनायक	५६४	गुडानन्दी	६६५
कृष्णबीजम्	११५	कंदली	६६४	गुण्ड	६०८
कृष्णबोल	५२१	ख		गुन्द्रा	६६४
कृष्णसारिवा	४३, ६३९	खर्जुरिका	५४६	गुलीसर	४३
कृष्णा	३१७	खर्जूरी	५४६	गुहा	६६४
कृष्णागुरु	३४०	खणेर	५७	गृहकन्या	५१८
केतक	५५८	खरच्छद	२२७	गृहकुमारी	५१८

गृष्टि	५०२	चित्रबीज	३२१	जातिकोष	६६७
गोधापदी	६२१	चित्रा	१०९, ३७६	जातिकोषा	३३०
गोधूम	६१५	चिरिहिण्टिका	६६६	जातिपत्री	३३०
गोनसी	६६५	चिल्ली	२९५, ६६६	जातिफलम्	३३०
गोपघोण्टा	६६५	चीनाक	६१४	जीवन्ती	६३, ६४७
गोपवल्ली	४३	चुक	३०५	जोङ्गक	३३८
गोपी	४०, ६६५	चुक्रिका	३०१	ज्योत्स्नाफल	३७२
गोपुटा	४७७	चोक	६४५	जंतुफल	४१२
गोलोमी	५७१, ५८४	चोचम्	३३५, ६६६	ट	
गंडाली	१८३	चोबचीनी	५०४	टिण्डुक	१९०
गंधपत्र	२५९	चोरक	२३१, ६६६	त	
गंधमूल	४६५, ४८०	चंदन	३४५		
गंधसार	३४५	छ		तण्डूल	६१७
गंधालु	४६८	छगलान्त्री	१०१, १०३, ६६६	तन्दुलीय	२८८
घ		छत्राक	६२२, ६२६	तन्वी	५७३
घर्मपत्तनम्	३२४	छोहारा	५४६	तमालपत्र	३३३
घुसृणम्	४९१	ज		तर्कारी	३३६
च		जतुका	६३१	तलकोट	६६७
चणकपत्री	१२७	जयपाल	३७८	त्वक्	३३५
चण्डा	६६५	जल	६०२	त्वक्सार	५८९
चतुष्पत्री	१९९, २०२, ६४२	जलकुम्भिका	५६३	तामलक्री	३६९
चपरा	३१७	जलकेश	६३५	ताम्बूलवल्ली	३१३
चर्मवृक्ष	६६६	जलनीली	६३६	ताम्बूली	३१३
चर्मवृक्ष	६६६	जलपिप्पली	२२६	ताम्रकूट	१५९
चलदल	४२३	जलमंडपी	६३५	ताम्रपुष्पी	१८७
चट्यजा	५७०	जलवेतस	५५४	ताल	५४०
चाण्डालदुग्धिका	६०	जलाशया	१८२	तालपत्री	४९९
चामरपुष्प	५९९	जाति	९	तालमखाना	२०५
चित्रफला	६६६				

तालमूली	४९९	द	ध्वजद्रुम	५४०	
तालीसपत्रम्	४४५	दन्ती	३७८	घात्री	३५९
त्रायन्तिका	६६७	दन्तीबीजम्	३७८	धामार्गव	२८५
तिरीटक	१	दर्भ	५९९, ६०१	धावगी	६६७
तिल	१९३	द्रवन्ती	१०९, ३७६	धुस्तूर	१६३
तिलपर्णिका	६६७	दाडिमच्छद	१८४	धूर्त	१६३
तिम्बक	१	दाडिमपुष्पक	१८४	धूम्रपत्रा	३१०
त्रिपुटा	४७७	दासीकुरुण्टक	२१९	ध्यामकम्	६६७
त्रिमंडी	११०	दाहागुरु	३४०	न	
त्रिवृता	११०	द्वारदा	६६७	नकुलेष्टा	३०६
तीक्ष्णतरु	१७	द्वारदारु	२२७	नगवृत्तिका	६६७
तुण्डिकेरी	६६७	द्राविड	४६५	नदीउदुम्बर	४१८
तुणी	४२२	दीर्घमूला	६६७	नदीकांता	२०७
तुन्न	४२२	दीर्घवृन्त	१९०	नदीकूलप्रिय	५५४
तुरगी	१३८	द्वीपान्तरवचा	५०४	नन्दीवृक्ष	४२२
तुरुष्का	१५६	दुग्धिका	३५२	नळ	५५६
तुलसी	२५५	दुर्भिक्षवल्लभ	२८८	न्यग्रोध	४२७
तुवरक	२४६	दुरारोहा	५४६	न्यग्रोधी	१०९, ३७६
तुंग	६६७	दुःस्पर्शा	४००	न्यवारी	२५१
त्रुटि	४७७	दृढफलम्	५६४	नाकुली	३०६
तृणराज	५४०	दूर्वा	५८४	नागजिह्वा	९४
तृणशून्या	६६७	देवताडक	६६७	नागतुम्भी	६२६
तूत	४३४	देवदारु	४४८	नागदन्ती	६६८
तूद	४३४	देवदुंदुभि	२५५	नागदलावल्ली	५७
तेजोवती	६६७	द्रोणपुष्पी	२६५	नागर	४६९
त्रैलोक्यविजया	४०६	ध	नागरमुस्तक	५७९	
तोदपर्णी	१८३	धत्तूर	१६३	नागवल्ली	३१३
तोयवल्ली	१८२, १८३	धन्वन्तरि	३२४	नागविज्ञा	६६७

नागार्जुनी	३५२	पर्वणी	५७३	पिण्डफला	६६९
नादेय	६०१	परिपेलव	६६८	पिण्डालुक	५६९
नादेयी	६६८	पलाण्डु	५१४	पिण्डितक	६६९
नारिकेल	५३४	पलितक	१२७	पित्तबोल	५२१
नालिकेर	५३४	पलंकषा	६६८	पिप्पल	४२३
निकुम्भा	३७८	प्रत्यक्पुष्पी	२७८, ६६८	पिप्पली	३१७
निचुल	५५४, ६६८	प्रस्थपुष्प	२६४	प्रियंगु	६१३, ६१४
निदिग्धिका	१२९	प्रसारणी	१२८, ७५	पीतकम्	६१४
निर्गुण्डी	२४६	प्लक्ष	४२०	पीततण्डुल	६१४
नीलदूर्वा	५८४	पाटला	१८७	पीतद्रु	४५३
नीलनिर्गुण्डी	२४७	पान्ही	५६३	पीलु	१७
नीलपुष्प	२४६	पानीयामलक	२२	पीलुपर्णी	१९
नीलपुष्पी	१२१	पापचेलिका	६६८	पुण्यगंधा	११
नेत्रप्रसाद	८७	पार्वतीय	४३८	पुत्रजीव	३७४
नैपालः किरातः	९२	पारवती	४९५	पुत्रदा	११७
प		पारसीकयमानी	१५७	पुत्रश्रेणी	३७५, ६६९
पटालु	५०७	पारावत	६६९	पुत्रश्रेण्या	१०९
पट्टिकालोघ्न	५	पारावतपदी	२०८, ६६९	पुदिन	२६७
पण्यशाक	२८८	पारिजातक	१४	पुनर्नवा	२७५
पतंगम्	६६८	पारिमद्र	१५, ६६९	पुराहया	६६९
पत्तूर	६६८	पालंक्या	६६९	पुष्करजटा	६३६
पत्रम्	३३३	पालिन्दी	६६९	पुष्करमूलम्	६३६
पद्मा	२४०, २४१	पार्श्वपिप्पल	४२२	पुष्परेणु	३९०
पनस	४३२	पाषाणभेद	६४१	पुंकुटज	३९
पयस्या	६६८, ५७	प्राजक्तं	१४	पृथ्वीका	४७७, ४७९, ६६९
पर्कटी	४२०	प्राचीनामलक	३६८, ६६९	पृथुशिब	१९०
पर्णास	२६१	प्राचीबला	२०७	पूग	५५१
पर्वट	२१७	पिण्डखर्जूरिका	५४६	पोटगल	५५६, ६०२, ६६९

पोतकी	२९८	ब्राह्मणी	२४०	भूर्ज	४५६
पौष्कराह्वयम्	६३६	बृहती	१२९	भंगा	४०६
पंचाङ्गल	३९१	बोधिद्रुम	४२३	म	
फ		भ		मको	६४६
फणिज्जक	२६२, ६६९	भण्टाकी	१२९	मज्जफलम्	४५७
फल्गु	४१८	भद्रदारु	४४८	मत्स्यगंधा	२२६
फलाम्लम्	६६९	भद्रपर्णा	२३२	मत्स्यशकला	१७७
फलेपुष्पा	२६५	भद्रबला	१२४	मत्स्याक्षक	६७०
व		भद्रमुस्तक	५७९	मदकर	१६३
वडहर	४३४	भद्रश्री	३४५	मदनाभफल	४३८
वर्बरी	२५९	भद्रैला	४७७	मद्यन्तिका	६७०
वर्हिचूडा	२९२	भार्गी	२४०	मदशाण्डम्	३३०
वर्हिपुष्पम्	२३१	भिल्लोटक	६७०	मदा	६७०
वर्हिष्टम्	६६९	भिषङ्माता	२११	मधुखर्जरी	५४७
वस्तगंधा	५८, ६६९	भीम	३०५	मधुनाशिनी	७९
बहुप्रजा	३७३	भूकर्बुदार	९६	मधुपर्णा	६७०
बहुपाद	४२७	भूचरी	१०९	मधुपिप्पली	४३४
बहुपुत्रा	५२३, ६६९	भूतकेशी	६७०	मधुरसा	६७०
बहुपुष्पा	३७३	भूतवेशी	२५१	मध्वालुक	५६९
बहुला	४७७	भूतीक	९०	मन्दारक	५२
बहुवल्कल	४५६	भूतण	६०६, ६०८	मयूरक	२७८
बहुवारक	९५	भूतुंची	६२६	मयूरशिखा	२९२
बहुवार	९६	भूधराश्रया	१०७	मर्कटी	२८१
बाण	६७०	भूधात्री	३६९	मारिचम्	३२४
बालक	६०२	भूमिन्व	९०	मारियाद्वली	११६
बालपुष्पी	११	भूमिकुष्माण्ड	१५१	मरुबक	२६२
ब्रह्मचारिणी	६६९	भूमिखर्जुरिका	५४६	मलपू	४१८
ब्रह्मयष्टिका	२४०	भूम्यामलकी	३६९	मलिका	६

मधुरिका	६७०	मीनाक्षी	५८७	यवनेष्ट	५१४
मधूलिका	५७०	मुकुलक	३७८	यवफल	५८९
मस्तकमंजरी	१९९	मुखदूषक	५१४	यवशाक	२९७
महापत्र	२२७, ५६६	मुञ्जातक	६७१	यज्ञभूषण	५९९
महापीलु	१७	मुद्ररा	६	यज्ञाङ्ग	५९९
महापुरुषदंता	६७०	मुनिशख	५९९	यातुक	६७१
महावीरः	४०३	मुरंगी	६७१	युग्मपत्रा	११५
महावृक्ष	६७०	मुष्कक	१२	युग्मफला	६०
महाश्रावणी	६७०	मुस्ता	५७९	यूथिका	११
महाश्यामा	१०३, ६७०	मृगभोजनी	६७१	योजनवल्ली	६७१
महाश्वेता	६७०	मृगादनी	६७१	योधामल्ली	६९७
महासहा	६७०	मृगैर्वाह	६७१	योषित्प्रिया	४६१
महासुगंधिका	६७०	मृदुपिप्पली	४३४	र	
महाक्षारः	३०२	मृदुफला	५४६	रजनी	४६१
महीकदम्ब	६७०	मूलकपोतिका	६७१	रण्डा	३७६
मागधी	३१७	मूषिकाह्वया	१०७	रक्तचन्दन	३४५
माचीकम्	६७१	मेघ	५७९	रक्तपुनर्नवा	२७२, २७४
माणक	५६६, ६७०	मेघनाद	२८८	रक्तपुष्पा	२७२
मातुल	१६३	मेघशृंगी	६१, ८२, ४०१, ६७१, ४०२	रक्तफल	३८७
मातुलपुत्रक	४०९	मोत्रा	४८२	रक्तसार	३४५
मातुलुग	६७०	मोदयन्ती	६७१	रक्ता	६७१
मादक	१५६	मोरटा	६७१	रक्ताङ्ग	३८७
माध्यम्	८	मोहिनी	४०६	रक्तालुक	५६९
मामज्जक	९४	मोक्षक	१२	रम्यक	६७१
मायाफलम्	४४७	मंगल्यागुरु	३०४	रसः	६७२
मारिचम्	३२७	मंजरीक	२६२, २८७	रसोन	५२७
मालती	५	य		रक्षोघ्न	६७१
माषपर्णी	३७४	यव	६१०	रागपुष्पी	१४
मिश्रि	६७१			राजकदली	४८५

राजबला	१२४	क्र.	लोध्र	१	
राजक्षवक	६७२	ऋषमी	६५७	लोमशा	६७३
राजार्क	४५	ऋल्पगंधा	६५७	लोह	३३८
राजार्ह	३३८	ऋल्यप्रोक्ता	६५७	लोहितिका	६७३
राजोदुम्बर	४१८	ल	लौहम्	६७३	
रास्ना	६४८	लकुच	४३२, ४३४	लंबा	६७३
रुक्	६७२	लघुकच्छुकरी	४०१	व	
रुच्यकन्द	५६६	लघुश्लेष्मातक	९६	वक्रम	६७४
रुदन्ती	१२७	लता	६७२	वचा	५७१
रुनु	३९१	लताकस्तुरिका	६७२	वज्रकन्द	५६६
रुहा	५८४	लवली	३७२	वज्रपोता	६७४
रूपिका	४५, ६७२	लवलीफलम्	६७२	वज्रभृंगी	१५९
रेखाफल	४३८	लगुन	५२७	वज्रवृक्ष	३५५, ६७४
रेचक	३७८	लक्ष्मणः	११९, ६७३	वट	४२७
रेचनम्	६४३	लक्ष्मणा	११७, ६७२	वटपत्री	६४१
रेवी	३८७	लक्ष्मी	६७२	वत्सक	२८
रेणु	२१७, ६७२	लाङ्गलकी	६७३	वन्दा	३४३
रेणुका	६३३	लाङ्गलिकी	५०९	वन्दाक	३४३
रोचनी	२६७	लाङ्गली	५०९	वनकोद्रव	५८८
रोध्र	१	लाङ्गली	६७३	वनतित्तक	६७४
रोमालु	९८	लाटपर्णम्	३३५	वनपलाण्डु	५०७
रोहिणी	६७२	लामज्जक	६०८, ६७३	वनहरिद्रा	४६७
रोहितक	१८४	लालतिका	६७३	वयःस्था	६७३, ३५९
रोहिष	६०६	लाक्षा	६३१	वर्णक	६७४
रोहिषम्	६०८	लिकुचः	४३२, ६७३	वर्धमान	६७४
रंगनायकम्	६४३	लिलिरक	६७३	वरक	६७४
रंभा	४८२	लेख्यपत्र	४५६, ५४०	वराङ्गम्	६७४, ३३५
		लोटाक	६७३	वरी	६७४

वल्मीकसंभवा	६२६	विजया	४०६, ६७४	वृश्चिकाली	४००, ६७५
वल्लीजम्	३२४	विदारीगंधा	६७५	वृश्चियाक	४०१
वल्लीदूर्वा	५८४	विदुल	६७५	वृश्चीपत्री	४०१
वर्षाभवा	९	विद्युच्छिखा	५१३, ६७५	वृश्चीव	६७५
वर्षाभू	२७४	दिनिर्देहनी	६७५	वृष	२११
वासिर	६७३	विशल्या	५०९, ६७५	वृषकर्णिका	६७५
वसुक	६७३	विशाला	६७५	वृषपर्णिका	६७६
वसंतदूर्वा	१८७	विषघ्नी	२७५, ६७५	वृषभवाहनवल्लभ	१६३
वाजिगन्धा	१३८	विषतिन्दुक	८३	वृक्षरुहा	३४३
वाटचपुष्पी	६७४	विषपत्रिका	६७५	वृक्षरोहिणी	३४३
वाटचम्	६७४	विषमुष्टिक	६७५	वृक्षादनी	३४३, ६७५
वाटचक्ष्मी	३७४	विषमंडल	५००	वेणु	५८९
वातपोथ	६७४	विषाणिका	६०, ६७५	वेणुकरीर	५९०, ५९१
वातारिः	३९१	विष्णुकान्ता	५९, १२१, २१०	वेणुयव	५९१
वानीर	६७४	विष्वक्सेनकान्ता	६७५	वेतस	५५४
वाप्यम्	६७४	विष्वक्सेनप्रिया	५०३	वैजयन्तिका	२३६
वायसफला	५९	विश्वदेवा	६७४	वैदेही	३१७
वायसी	१३३, २०९	विश्वमेषज्य	४६९	वैश्रवणालय	४२७
वाराहकर्णी	१३८	विश्वा	६७४	वंजुल	५५४, ५७६
वाराहीकन्द	५०२	वीरणमूलम्	६०७	वंश	५८९
वारिद	५७९	वीरतरु	६७५	वंशरोचन	५९०
वारिपर्णी	६३६	वीरभद्रम्	६०७	श	
वार्षिकी	६	वृकधूमक	६७५	शक्राशनम्	४०६
वास्तुक	२१५	वृद्धदारु	१०१	शकुलादनी	१७७
वासा	२११	वृद्धरुहा	६७५	शकुलाक्षक	५८४
व्याघ्रनख	६७४	वृन्दा	२५५	शठी ४६५, ४६८, ४६९	
व्याघ्री	१२९, ६७४	वृश्चिक	६७५	शणपुष्पी	६७६
विकसा	६७५			शतकुसुम	६७६
विगन्धिका	६७४				

शतपत्रम्	६७६	शिलखरी	२७८	श्याह	६७७
शतपर्वक	६७६	शिता	६७७	श्वन्नी	६७८
शतपर्वा १७७, ९८९, ६७		शितिमारक	२०२, ६७७	शुकनासा	६७८
शतपर्विका	५८४	शितिवारक	१९९	शुकफल	४५
शतपुष्प	६७६	शिलाजित	६२८	शुकवर्हम्	६७८
शतवीर्या	५८४, ६७६	शिलादद्रु	६२९	शुकाह्वया	६७८
शतेवधी	३०२	शिलापुष्प	६२८	शुक्लकन्दः	५२७
शतावरी	५२३	शिलावलक	६२८	शुक्लमरिचम्	६७८
शताह्वा	६७६	शिलावलका	६४२	शुक्लार्क	४६
शरपत्रः	६०१, ६०२	शिवाटी	६७७	शृंगवेर	४६९
शलकी	६७६	शीतक	६७७	शूकरी	६७८
शाक	२२७, ६७६	शीतकुम्भिका	६७७	शून्यमध्य	५५६
शाकश्रेष्ठा	६३	शीतपर्णा	६७८	शेफालिका	६७८
शाखोट	४३६	शीतपाकी	६७७	शेलु	९५, ६७८
शाखोटक	४३६, ६७६	शीतवल्ली	६७७	शैखरिक	६७८
शाद्वलम्	६७७	शीतशिवम्	६७८	शैलभेद	६७८
शारदम्	६७७	शीर्णवृन्तम्	६७८	शैलैय	६२८
शार्ङ्गष्टा	२१०, ६७७	शीताङ्गी	६२०	शैवलम्	६३६
शाल्मक	६७७	शूर्पपर्ण्या	६७८	शैवाल	६३५, ६३६
शाल	६७६	श्रोवणी	६७८	शौकरी	६०२
शालकल्याणी	६७७	श्रीखंडम्	३४६	शंखपुष्पी	१२१
शालानिर्यास	६७६	श्रीपर्णा	२३२	शंखद्रावी	३०५
शालि	६१७	श्रीपर्णिका	४४३	शंखालुक	५६९
शालिष्ठ	२०२	श्रीवेष्टक	४५४	शंखाह्वा	१२१
शालेय	६७७	श्रीनिवास	६७८	शंबरी	१०९, ३७६
शालेयभृष्टक	६७७	श्रीवेष्टक	६६८	श्यामकुबेर	१५६
शालूक	२६१	शृंगालविज्ञा	६७८	श्यामा	४०, ४३, ११०
शावर	४	शृंगवेरी	६७८	श्यामाक	६७७
शावरक	१, ६७६	श्रेयसी	६७८	श्यामाक	१९०

स्रक्शजरीक	२६९	सर्पच्छत्रा	६७९	सिंधुवार	६८०
स्लेष्मातक	९५, ९६	सर्पा	५८९	स्निग्धजरीक	२६९
श्वेतकुटज	३०	सर्पाक्षी ६७९, १८३, ५८७		स्निग्धफलम्	६५७
श्वेतचन्दनम्	३४५	सर्वानुपूति	६७९	स्निग्धदारु	४९३
श्वेतदूर्वा	५८४, ६९७	सर	६७९	तिचिचिका	६८०
श्वेतनामा	६७८	सरणा	१२४	सिंधुवार	२४६
श्वेतपुनर्नवा	२७२	सरल	४५३, ६७९	सिंह	६८०
श्वेतपुष्प	२४६	सरलरस	४५४	सिंहालय	२११
श्वेतबृहती	११९	सरला	११०, ६७९	स्त्रीकुटज	३१
श्वेतमंदार	४९	सलमेस	६७९	मुकांड	६९९
श्वेतमूला	२७२, २७४	सहदेवी	६८७	सुगंधभूतृण	६०६
श्वेतसारिवा	६३९	सहचर	६७९	सुगंधमूला	४६८
श्वेतसुरसा	२५१	सहस्रवीर्या	५८४, ६७९	सुगंधा	६८०
ष.		सहस्रवेधी	३०९	सुधा	३९५
षडग्रन्था	५७१	सहे	६७९	सुधावृक्ष	३९५
स		श्रवन्ती	१२७	सुनासिका	५९
स्थलपत्र	५६६	स्वर्णजीवन्ती	६३	सुनिषण्णक	१६९, ६८०
सकुलादनी	६७९	स्वस्तिक	१९९	सुमना	९, ६८०
सतीन	६७९	स्वसनः फलम्	६८२	सुमुरव	६८०
सदापुष्प	९२	सागरा	११६	सुर्पपर्णी	६८०
सदापुष्पी	६७९	सातला	६२, ६८०	सुरमिद	६८०
सदाफल	४१२	सारिवा	४०	सुरदास	४४८
सदामद्रा	३७८	सावरक	६७९	सुरस	६८०
सप्तपर्ण	२३	स्वादुमडजः	४३८	सुरसा	२९५, ६८०
सप्तला	६७९	सितकार्णिकार	६८०	सुराह्व	४४८
समंगा	६७८	सिता	६८०	सुरेन्द्र	६८०
समंतदुग्धा	३५९	सितालता	६८६	सुरेन्द्रकन्द	६८१
सर्पगंधा	६७९	सिद्धार्थक	६८०	सुरंगी	६८०
		सिन्दुकः	२४६, ६८०	सुलोमशा	२०७

सुवर्चला	६८०	स्यौण्डी	२५१	हिमवासी	६९२
सुवर्णकेतकी	५९८	स्कंधफल	४३२	हिमप्रिय	६२८
सुवर्णभोचा	४८३	संकोचक	६८२	हिंगुपर्णी	६८३
सुवर्णक्षीरी	६८०	संपाक	६८२	हिंगुपत्रिका ४७९,	६८३
सुवहा	६८०	संवर्तक	६८३	हिंगुशिवाटीका	६८३
सुषवी	६८०	संहर्षा	६८१	हिताल	६८३
सुक्	३५५	संडूक	२९३	द्विबेर	६०२
सुही	३५५	खंसी	१७	हिरण्यपुष्पी	६८३
सृक्का	६३१, ६८०	हट	६८२	हुतमुक्	६८३
सूच्यग्र	५९९	हल	६८२	हेमकाला	६८३
सूर्यवल्ली	६८१	हजिका	२४०	हेमक्षीरी	६८३
सूरण	५६४	हपुषा	४०२, ६४९	होगल	५६१, ६९८
सूक्ष्मला	४७७	हयमारक	३५	हंसपदी	६२१
स्थूलकंद	६८१	हरिगंधा	६८२	हंसपदी	६२०
स्थूलजीरक	४७९	हरितकम्	६८२	क्ष	
स्थूलैला	४७७	हरिद्रा	४६१	क्षवक	६८३
स्फूर्जक	६८१	हरिद्राच्छद	६८३	क्षारपत्र	२९५
सैन्यम्	६०७, ६८१	हरिमन्य	६८२	क्षारपत्रा	१९९
सेहुण्ड	३५५	हरिवृक्ष	६८२	क्षारमदया	२८१
सैडगज	६८१	हरेणुक	६८२	क्षारश्रेष्ठ	१२
सैरेयक	२९९, ६८१	हरेणुका	६३३, ६३४	क्षीरकपितन	६८४
सैहलम्	३३५	हलिनी	९०९	क्षीरफलम्	२१
सोम	६५, ६८१	हस्तिगुण्डी		क्षीरविदारी	१५१
सोमवल्क	४४१, ६८१	हस्तिकर्ण	६८२	क्षीरविषाणिका	६२
सोमवल्ली	६८१	हिस्तदन्ती	६८३	क्षीरशुक्ला	६८३
सोमवृक्ष	६८१	हस्तिपर्णी	६८३	क्षीरिणी ५६, ३५२, ६८४	
सौगन्धिक	६०६, ६८१	हस्तिश्यामाक	६८३	क्षुद्रपनस	४३२
सौमनशाघिनी	३३०, ६८१	हस्त्यालुक	५६९, ६८३	क्षुद्रसहा	६८४
सौवर्चला	६८१	हायनक	६८३	क्षुद्रा	१२९, ६८४
स्थौणेयक	२३१, ६८१	हालाहल	६८३	क्षुमा	६८४
				क्षेत्रनाशिनी	१७४

ગુજરાતી અનુક્રમણિકા.

અ.	આંખાલસદર	૪૬૭	અંજર	૪૧૮	
અકલબેર	૪૬૧	આંખળી	૩૭૨	અંતરવેલ	૧૦૫
અખરોડ	૪૩૮	ઘ		ક	
અગર	૩૩૮, ૬૭૩	ઘસિખગોલ	૨૬૯	કનુરો	૪૬૫
અઘેડી	૨૦૭	ઘદરખ	૬૫૬, ૬૫૭, ૬૮૨	કઠ	૬૭૨
અઘેડો	૨૭૮, ૬૬૮	ઘિદળવ	૬૫૬	કડવી તુંબડી	૬૫૬, ૬૬૯
અઘરૂહા	૬૫૩	ઘિદળવનું આડ	૨૮	કડવી નાહી	૯૪
અળ	૬૫૩	ઘિદવાડણી	૬૫૬, ૬૬૬	કડવી નાહી	૯૪
અડખાઉ ગુંદી	૯૬	ઉ		કડવી લુણી	૧૮૨
અનનાસ	૪૯૫	ઉટ્ટોગળ	૧૯૯	કડુ	૧૭૭, ૩૧૦, ૬૭૯
અનંતમૂળ	૪૩	ઉતરણી	૬૨	કડો	૨૮
અમરકંદ	૫૬૮	ઉપલસરી	૪૦, ૬૪૦, ૬૭૦	કણબો	૨૮૭
અમરવેલ	૧૦૬, ૧૦૫	ઉમર	૪૧૨	કણેજરો	૨૮૭
અમલવેત	૩૦૨	ઉમરડો	૪૧૨	કણેર	૩૫
અમલવેતસ	૩૦૨	ઉસ્તેખુદુસ	૨૫૫	કપાસ	૬૪૮
અગટ	૬૪૮	ઉસખામ ગરખી	૪૦	કપીલો	૩૮૭, ૬૭૪
અરકુસી	૨૧૧	ઉસબો	૪૦	કપૂર	૬૭૮
અરકુસો	૧૯૧	ઉડી	૨૨૫	કપૂરકાચલી	૪૬૮
અસ્થી	૨૩૬	ઉણ	૧૨૭	કપૂરી મધુરી	૪૦, ૬૪૦
અશ્વગંધા	૬૫૨	ઉદરકણી, ૬૬૮, ૧૦૧૭, ૬૭૬		કમળ	૬૭૬
આ		ઉધાપુલી	૯૮, ૬૫૫	કમળકાકડી	૬૬૪
આકડો	૪૫, ૬૭૯	ઉંબરો	૪૧૨	કમળકંદ	૬૬૬
આકાશવેલ	૧૦૬	ઝ		કરમદી	૨૧
આગીચો	૧૭૪	ઝકલકંટો	૪૦૩, ૫૨૩	કરલીની ભાજી	૫૦૭
આદુ	૪૬૯, ૬૭૮	ઝખરો	૨૦૩	કરિયાતું	૯૦
આરવેલ	૧૧૫	ઝેરડો	૩૯૧, ૬૭૪	કરેણ	૩૫, ૬૫૨
આવમીઆવમી	૬૬૧, ૬૬૪, ૬૮૦	ઝેલચી	૪૭૭	કલહાર	૧૭૫
આસન	૧૩૮	ઝેલવાલુક	૬૩૦	કલાર	૧૭૫
આસમાની ગલગોટો	૨૫૪	ઝો		કલંગી મૂર્ગો	૨૯૪
આંખલીચો કંદ	૬૫૫	ઝોથમી જીરું	૨૬૯	કસેર	૫૮૨
આંખળાં	૩૫૯, ૬૫૫	ઝં		કરતુરી બોંડો	૬૭૨
		ઝંકાલ	૬૬૭	કાઉઆરોટી	૫૯
				કાકનળ	૧૫૫

કાગડીયો કુંદર	૪૦
કાગડી એલચી	૪૭૭
કાચકળ	૪૪૧, ૬૭૨
કારીખડો	૨૮
કારેલાં	૬૬૩, ૬૮૦
કાલમેષ	૬૨
કાસડો	૫૯૫
કાળા કુલની સંખાવલી	૧૨૧
કાળી કંબોધ	૩૭૩
કાળી તુલસી	૬૫૪, ૬૬૦
કાળી મુસળી	૪૯૯
કાળું નસોતર	૬૬૯
કાળો અધેડો	૨૮૧
કાળો કુંપો	૧૧૪
કાળો ધંતુરો	૧૬૪
કાળો વાળો	૬૦૭, ૬૦૯
કાળો હંસરાજ	૬૨૦
કાળાં કુખાં	૧૧૪
કાંકણાં	૩૭૨
કાંગ	૬૧૩
કાંટાવાળાં માયાં	૪૫૭
કાંટાશેરીયો	૬૭૦, ૨૧૯, ૬૭૯
કાંટાળો ગરીયો	૧૧૪
કાંદો	૫૧૪
કાંસકી	૬૭૪, ૬૭૯
કિરમાણી અજમો	૧૫૭
કીડામારી	૩૧૦
કુકડવેલ	૬૬૭
કુકડી	૫૯૭
કુતરી	૫૯૬
કુતરી ધાસ	૭૪, ૫૯૬
કુળો	૨૬૫, ૨૬૬, ૬૬૪
કુલાલલ	૧૭૫
કુલિજન	૪૮૦, ૬૩૮
કુવચ	૬૫૪
કુંચી	૫૯૭

કુંવરપાંડું	૫૧૮
કુંવાર	૫૧૮
કૃષ્ણતમાલ	૩૩૪
કૃષ્ણસારિવા	૪૩, ૪૪
કેતકી	૬૬૭
કેવડી મોચ	૫૪૯, ૬૬૮
કેવડો	૫૫૮
કેસર	૪૯૧
કેળ	૪૮૨
કેળાં	૬૫૫
કોકમ	૬૬૯
કોદરા	૫૮૮
કોખો	૬૬૨
કૌચાં	૫૧૩, ૬૫૬, ૬૬૭, ૬૭૩
કૌવાડોડી	૫૯
કૌવાડોડી	૬૦
કૌવાડોડી	૫૯
કંટાળો	૩૫૫
કંથારો	૨૧૦
કંબોધ	૩૭૩
અજૂરી	૫૪૬
અડકી રાસના	૬૪૯
અડસલીયો	૬૩૯
અડસલીયો પિત્તપાપડો	૨૧૭, ૬૭૨
અરખોડી	૬૩
અરણેર	૫૬૭ ૬૭૮
અરસટ ભોંઆંખળી	૩૭૧
અસધાસ	૬૦૨
ખાજવણી	૬૭૫
ખાજવણીની વેલ	૪૦૦
ખાટખડુંખો	૧૭૯, ૬૪૨
ખાટી આમળા	૩૭૨
ખાટી હાસ	૬૦૬

ખારી ભાજ	૩૦૧
ખાટી જાં	૧૭
ખાંખણુતેલ	૧૯
ખીપ	૭૫
ખીરવેલ	૫૬
ખુરાસાની અજમો	૧૫૬
ખેતરાઉ કુખો	૨૬૬
ખેતરાઉ કુદરડી	૧૨૪
ખોટી પાટલા	૧૮૮
ગ	
ગજપીપર	૫૭૦
ગજવેલ	૫૨૩
ગટખોરડી	૬૬૫
ગદલ	૬૫૨
ગરળી	૬૫૨, ૬૭૦
ગરમાળો	૬૬૮, ૬૮૦
ગળાજીભી	૬૭૮
ગળો	૬૫૫, ૬૭૦
ગાઉજખાન	૧૦૦
ગાંજો	૪૦૭, ૪૦૯
ગિરનારી પાંદડી	૨૨૪
ગુગળ	૬૬૬, ૬૬૮, ૬૭૮
ગુડમાર	૭૯
ગુજર	૪૧૮
ગુંજુ	૧૨૭
ગુંદો	૯૫, ૬૭૮
ગોખર	૬૫૨
ગોરખગાંજો	૪૩, ૬૪૦, ૬૪૩
ગોરખમુંડી	૬૬૯, ૬૭૦, ૬૭૭
ગંધભિરોજા	૪૫૪
ધ	
ધઉં	૬૧૫
ધઉંલા	૬૬૫
ધનસર	૩૮૨
ધાટી પિત્તપાપડા	૬૩૯

ધાટુંડી	૫૬૧	જલ આગીચો	૧૭૫	કુંગળી	૫૧૪
ધાખાજરીયું	૫૬૧, ૬૬૪	જલ આંખળાં	૪૪૭, ૬૬૯	કોડી	૬૩
ઘીસોડી	૬૭૦	જલ કપાસીયા	૨૦૩, ૬૩૧, ૬૮૦	કોથર	૬
ઘોડાઆહન	૧૩૮, ૧૪૫	જલ કુંભી	૬૮૨	ઢેકા	૩૩૪
ઘોડાકુન	૧૪૫	જલ વેતસ	૬૬૮	ઢેક ઉમરડી	૪૧૫
ઘોડાવજ	૫૭૧	જલ શંખલાં	૫૬૩	ત	
ચ		જવ	૬૧૦	તગર	૬૬૧, ૬૭૪
ચકલુચીભડી	૬૩૦	જાઈ	૯	તજ	૩૩૫, ૬૬૬, ૬૭૪
ચલુકખાખ	૩૨૭	જામફલ	૩૩૦	તઝીકું	૧૫૯
ચણોડી	૬૬૬	જાવેત્રી	૬૬૭	તમાલપત્ર	૩૩૩, ૬૭૯
ચમારકુધેલી	૬૦, ૪૦૨	જાવનતી	૬૪૭	તલ	૧૯૩
ચવક	૬૬૪	જુધ	૧૧, ૬૮૦	તલવણી	૫૮, ૬૫૩, ૬૬૭, ૬૬૯
ચરસ	૪૦૭	જોગીડો	૧૭૫	તવર	૨૪૩
ચાંગેરી	૨૦૩	જંગલી કપાસ	૬૬૭	તવરીયાં	૨૪૩
ચિત્રો	૬૬૮, ૬૭૫	જંગલી કોદરો	૬૫૬	તાડ	૫૪૦
ચીકાખાધ	૬૭૯, ૬૮૦	જંગલી ઝાંઘો	૫૦૭	તાલપણી	૫૪૩
ચીરોડી	૭૨	જંગલી ધઉ	૬૭૦	તાલપત્રી	૫૪૩
ચીડો	૬૭૯	જંગલી ફણસ	૪૩૪	તાલમૂલી	૫૪૩
ચીલ	૨૯૫, ૬૬૬	જંગલી લવંડર	૨૫૪	તાલીસપત્ર	૪૪૫
ચુકો	૩૦૧	ઝ		તાંદલજો	૨૮૮
ચોક	૬૪૫	ઝાડનો મેલ	૬૨૨	ત્રાયમાળ	૬૬૭
ચોખા	૬૧૭	ઝીણું કરિયાતું	૯૧	તીખાં	૩૨૪
ચોધારો	૧૦૦	ઝીણા પાનનો કુબો	૨૬૬	તુલસી	૨૫૫, ૬૪૩
ચોપચીની	૫૦૪	ઝરકચોલાં	૮૩, ૬૭૫	તેજખત	૬૬૭
ચોપાની વેલ	૧૯૯			તંગાકું	૧૫૯
ચંબેલી	૯, ૬૭૧	ટાંકો	૨૯૫	થુણેર	૨૩૧
છ		ટોંડુ	૧૯૦	થોર	૬૬૫, ૩૫૫, ૬૭૪, ૬૭૦
છુંછ	૬૬૧	ટામેટાં	૧૭૧	દ	
છાગાજો હંસરાજ	૨૯૪	ડમરો	૨૬૨, ૬૬૯	દરબા	૫૯૯
છાડી માધ	૨૪૯	ડાભ	૫૯૯	દરો	૫૮૪
છોટે માધ	૪૦૩	ડાંગર	૬૧૭	દાદરો	૩૮૩
છીણી	૪૦૨	ડીકામારી	૬૮૩	દાડડી	૬૪૫
જ		ડુક્કરકંદ	૫૦૨	દુધલો	૨૮, ૩૧
જખમે હયાત	૭૯, ૬૪૨	ડુંગરાઉ કુબો	૨૬૬	દુધીઓ વછનાગ	૫૦૯, ૬૭૩
જટામાંસી	૬૭૦, ૬૭૩, ૬૭૪, ૬૭૯				૬૫૬

દૂધી	૬૫૪	નેપાળનાં બીજ	૩૭૮	પીળા કાંટાશેરીયો	૨૨૨
દેવદાર	૪૪૮	નેપાળનાં મૂળ	૩૭૮	પુત્રેજીવ	૩૭૪
દોડી	૬૩	નેપાળો ૩૭૮, ૬૬૮, ૬૮૩		પુનર્નવા	૨૭૨
દંતી	૩૮૨	નેવરી	૧૮૨	પુષ્કરમૂલ	૬૩૬
		નોળવેલ	૩૦૬	પૃશ્નિપર્ણી	૬૭૮
				પોષ	૨૯૮
ધમાસા	૬૬૭			પોથી	૬૫૨
ધરો	૫૮૪	પટોલપત્ર	૬૬૩	પોથીની વેલ	૨૯૮
ધાવડી	૬૭૦	પદાણી લોધર ૧, ૬૭૯		પંચળી સાલમ	૪૫૯
ઢો	૫૯૪	પડીયો	૧૨૭		
ઢોખડ	૫૮૪	પથ્થરમૂલ	૬૨૮	ફળસ	૪૩૨
ઘોળા મુસળા	૪૯૯	પતી	૫૬૧	ફાફડો થોર	૬૮૦
ઘોળો અથોડો	૨૮૧	પરવળ	૬૬૩	ફુદીનો	૨૬૭
		પલીયો	૧૨૭		
		પાખાણબેદ ૬૪૧, ૬૭૩,			
નખલા	૬૭૪		૬૭૮	અકાન લીંબડો ૬૭૧, ૬૭૫	
નગોડ ૨૪૬, ૬૫૬, ૬૮૦		પાટલા	૬૫૫	અડીમાઇ	૬૪૯
નસોતર ૧૧૦, ૬૭૯, ૬૮૦		પાડળ	૧૮૭	અનાવટી સાલમ	૪૫૯
નાઈરી	૫૫૬	પાણકંદો	૫૦૭	અપોરીયો	૬૭૦
નાથકેસર	૬૬૭	પાતાલતુંબડી ૬૨૨, ૬૨૫		અરૂ	૬૭૯
નાગદમન	૫૦૦	પાન	૨૧૩, ૫૬૧	અલબીજ	૬૭૭
નાગરમોથ	૫૭૯	પાનની જા	૬૬૬	આદશાહી માલમ	૪૫૯
નાગરવેલનાં પાન	૩૧૩	પારિભતક	૧૪	આમ	૧૮૨
નાગલાદુધેલી	૩૫૨	પાલખની બાજી	૬૬૯	આહી	૧૮૨, ૬૫૬
નાની એલગી	૬૬૦	પાંચપાની નોળવેલ	૩૦૯	બીજોડ	૬૬૯
નાની ગુંદી	૯૬	પાંદરવો	૬૬૯	બીયો	૬૬૯
નાનું ફળસ	૬૭૩	પાંદડી	૨૨૪	બીલાડીના ટોપ	૬૭૯
નાનો ઉમરડો	૪૧૮	પ્રાંસ ૪૦૩, ૬૪૯		બેડી ભોંરીંગણી	૧૨૯
નાનો વસેડો	૨૭૨	પિત્તપાપડા	૬૩૯	બેરજો	૪૫૪
નારી	૧૨૪	પીપળ	૪૨૦	બેલેડોના	૧૪૩
નાલી	૫૫૬	પીપળા	૪૨૦	બોડીયો કલ્હાર	૬૫૪
નાળાંબેર	૫૩૪	પીપળો	૪૨૩	બોલ	૬૭૨
નાંદણી વડ	૪૨૨	પીલવો	૧૫		
નિર્મળાનાં બીજ	૮૭	પીલુ	૧૭		
નિરખાહી	૧૮૨	પીલુડી ૧૩૩, ૨૧૦, ૬૭૭		બટીકર	૨૩૧
નેતર	૫૫૪	પીળા કરેલુ	૩૬	બદપાથ	૫૭૯
નેપાલી નિમ	૧૭૭	પીળાચો	૬૪૩	બારંગમૂળ ૭૭, ૨૪૦, ૬૭૬	
				બારંગી	૨૪૦

ભાંગ	૪૦૬	મોટા કાંટાશેરીયો	૨૨૨	રાંસડો	૬૦૬
ભાંતવડની વેલ	૪૩૧	મોટા ગુંદો	૯૬	રાંસધાસ	૬૦૬
ભુરકાળું	૬૫૯	મોટા વસેડો	૨૭૫	લ	
ભુરો કાંટાશેરીયો	૨૨૨	મોથ	૫૭૯	લકડી પાપાણુબેદ	૬૪૧
ભુરો ભેગીડો	૧૭૫	મોરવેલ	૬૭૧, ૬૭૦	લસણ	૫૨૭
ભોજપત્ર	૪૫૬, ૬૬૬	મોરશિખા	૨૯૨	લક્ષ્મણા	૬૫૫
ભોરીંગણી ૧૨૯, ૬૬૭, ૬૭૪		મંગુસ્તાન	૬૬૯	લાખ	૬૩૧, ૬૫૫
બોંટ	૩૬૯	ર		લાલ મુર્ગી	૨૯૪
બોંચ કોળું	૧૫૦, ૧૫૧	રક્ત કરવીર	૩૬	લીંગ	૬૫૯
મ		રગત રોહીડો	૧૮૪	લાંખા પાનનો કુમો	૨૬૬
મઠ	૬૭૯	રતનજોટ	૩૭૬	લીયાર ગુંદી	૯૬
મકરોડી	૩૩૪	રતવેલીયો	૨૨૬	લીંડી પીપર	૩૧૭
મજા ૬૬૧, ૬૭૧, ૬૭૩, ૬૭૮		રતાંગલી	૬૬૮, ૩૪૫	લુકાટ	૬૭૩
મરચાં	૧૬૯	રખરવેલ	૪૫	લોધર	૧, ૬૭૬
મરજદવેલ	૧૧૫	રાજગરો	૬૬૮	લોપડી	૨૯૩
મરડાશીંગી	૬૨, ૬૭૫	રાડાડી	૬૩	વ	
મરવો	૨૬૨	રાતા કુલનું કરિયાતું	૯૧	બજ	૫૭૧
મરીઆં	૩૨૪	રાતા વાલ	૩૪૫	વડ	૪૨૭
મવેડી	૬૬૭	રાતી ગુંબડવેલ	૧૧૭	વડલો	૪૨૭
માણુફળ	૪૫૭	રાતી દુધેલી	૩૫૨	વણુવેલ	૫૦૨
માણુકંદ	૫૬૬, ૬૭૦	રાતી ટુદરડી	૧૧૭	વરખંલી	૩૩૪
મામેજવો	૯૪	રાતો અધેડો	૨૮૧	વરધારો ૧૦૧, ૬૫૬, ૬૬૬	
માયાં	૪૫૭, ૬૫૭	રાતો એરંડો	૬૮૨	વલીયારી	૬૭૦, ૬૭૬
માલકાંગણી	૬૫૪	રાતો કાંટાશેરીયો	૨૨૨	વસેડી	૨૭૨
માલાકંદ	૫૬૮	રાતો ઠાકરકુંભરો	૩૫૨	વસેડો	૨૭૫
મીઠી જીર	૧૭	રાતો વસેડો	૨૭૨	વારાકંદ	૫૦૨
મીઠી આવળ	૬૨, ૬૫૩	રાન તુલસી	૨૫૯	વારાહિકંદ	૬૭૮
મુખમલ કુલ	૨૯૩	રામ તુલસી	૨૫૬, ૨૫૯	વાલ	૬૬૮
મુખારખીનો પાલો	૬૨૦	રાવરપત્રી	૧૧૫	વાળો	૬૭૨, ૬૭૩
મુરામાંસી	૬૭૦	રાસ્ના ૬૪૮, ૬૭૮, ૬૮૦		વાદો	૩૪૩, ૬૭૫
મોખો	૧૨	રાળ ૬૭૭, ૬૭૮		વાંસ	૫૮૯, ૬૭૬
મોગરો	૬-૭	રૂઈતી	૩૭૭	વિડંગ	૬૫૫
મોચરસ	૬૭૭	રેશધાસ	૬૦૬	વીરભણોના વાળા	૬૦૭
મોટી એલચી	૪૭૭	રેણુકખીજ	૬૩૩, ૬૩૫	વેસડી	૧૨૪
મોટી છુંછ	૬૬૩	રેવંચીની ઝાલ	૬૪૬	વેક્ષન્તરો	૬૫૬, ૬૭૫
મોટાં પીલુ	૧૭	રેવંચીનો શારો	૬૪૩		

વેંછીકાંટા	૩૮૩	સફેદ આકડો	૬૭૨	સુખડ	૩૪૫
શ		સફેદ ગરણી	૬૭૮	સુખદર્શન	૫૦૦
શણ	૬૭૬	સફેદ દૂર્વા	૬૬૩	સુગંધી પાંદડી	૬૩૧
શતાવરી	૫૨૩, ૬૬૯,	સફેદ ધંતુરો	૧૬૩	સુગંધી વાળો	૬૦૨
	૬૭૦, ૬૭૪	સફેદ ડુલનું કરિયાતું	૯૧	સુરજમુખી	૬૮૦
શવન	૨૩૨	સમડી	૬૭૨	સુવા	૬૭૬
શાલિપર્ણી	૬૫૭, ૬૬૬, ૫૭૫	સમદરશોષ	૧૦૧	સુંદર ડુલોવાળું કરિયાતું	૯૧
શાલેગનું ઝાડ	૬૫૪, ૬૭૬	સમુદ્રશોષ	૧૦૧	રપૂછા	૬૩૧
શાલેડી	૬૬૭	સર્પના સુવા	૫૨૩	સરણ	૫૬૪
શાહતરા પિત્તપાપડો	૬૩૯	સર્પનો ચારો	૨૫૪	સોપારી	૫૫૧
શિંગડીયો વજનાગ	૫૦૯	સરપેન્ડરી રૂટ	૬૦૯	સોમ	૬૫
શીવણ	૨૩૨, ૬૭૮	સરલ	૪૫૩	હ	
શીંગરોડી	૫૯	સરસવ	૬૭૧, ૬૮૦	હનુમાનવેલ	૧૧૭, ૬૭૨
શેણુની	૬૪૯	સરેરો	૩૩૬, ૬૭૬	હપુષા	૬૪૯
શેતુર	૪૩૪	સવન	૨૩૨	હથ-ઉલ-અશર	૬૫૦
શેતૂત	૪૩૪	સહદેવી	૬૪૭	હરડે	૬૫૫
શેરડી	૭૮, ૫૯૩	સાગ	૨૨૧, ૬૬૭, ૬૭૬	હરણચરો	૧૭૪
શેવાલ	૬૩૫	સાજડ	૧૭૭	હરણપગો	૧૨૪
શેષગુદર	૬૬૩	સાટોડી	૬૭૫	હરપડરેવડી	૩૭૨
શ્વેત કરવીર	૩૬	સાટોડો	૨૭૪	હરફરેવડી	૩૭૨, ૬૭૨
શ્વેત દૂર્વા	૬૫૭	સાતવીન	૨૩, ૬૭૭	હરફરેવડીનાં ડુલ	૬૫૪
શ્વેત સારિવા	૪૩	સાપસન	૩૦૭, ૬૪૯	સસીસ	૪૦૭
શંખાવલી	૧૨૧, ૬૭૯	સામો	૬૭૪, ૬૭૭	હાગર	૪૬૧
શ્યોનાક	૬૭૮	સારિવા	૬૩૯, ૬૫૬, ૬૬૧, ૬૬૫	હાથીસુંઢાં	૯૯
પ		સાલમ	૪૫૯	હારશણગાર	૧૪, ૬૭૮
પટ્કચુરો	૪૬૫, ૪૬૯, ૬૬૮, ૬૬૯	સાલમ મુસળી	૪૫૯	હીરાભોળ	૨૫૯
સ		સાલવણ	૬૭૧	હોમ	૭૨
સનેપાત	૧૭૭	સાંઢીયા વેલ	૭૨	હંસરાજ	૬૨૦
સફરચન	૬૮૦	સોંગડીયો	૭૨	ક્ષેત્રપર્પટી	૬૮૧

मराठी नामोनी अनुक्रमणिका.

अ	ए	कारवी	२३४
अखरोट	४३८	एरंड	३९१
अगर	३३८	एरन	२३६
अघांडा	२७८	एलची	४७७
अडुसा	२११	एलवालुक	६३०
अनन्तमूल	४०	अं	
अननास	४९५	अंतरवेल्य	१०५
अबल	६४९	क	
अरणी	२३६	कचोरा	४६५
असंगंध	१३८, १४५	कडुकी	१७७
असन	४०३	कडुकरांदा	५०२
आ	कपास	६४८	
आकाशवेल्य	१०५	कपिला	३८७
आमटी	११७	कपूरकचरी	४६८
आसमानी	२५४	करवेदी	२१
आंबेहलद	४६७	करंदा	२१
आंवले	३५९	करियाणाग	५०९
इ	कललावी	५०९	
इसबगुल	२६९	कलिहारी	५०९
उ	कसेरु	५८२	
उटगन	१९९	काकनज	१५५
उतरण	६०	काजरा	८३
उतरनी	६०	काटआंबळा	३७२
उदिरकानी	१०७	कापूरचिनि	३२७
उपळसाल	४०	कायफल	४४१
उंस	५९३	कारंद	२१
		कारवी	२३४
		कारु	४३६
		कालसन्द	२०३
		कालाकुडा	२८
		काला वाला	६०७
		काली करदोडी	७९
		काली कावळी	४३
		काली चीकली	३७३
		काली मुसली	४९९
		कांग	६१३
		कांटे रींगनी	१२९
		कांटे निवडुंग	३५५
		कांदा	५१४
		किराइत	९०
		कीडामार	३१०
		कुचला	८३
		कुटकी	१७५
		कुंद	७
		कुंभा	२६५
		कूपी	३८३
		केल	४८२
		केसर	४९१
		कोरकांटा	५१८
		कोलिजन	४८०
		कंकुष्ट	६४३
		कंसराज	६२०

ख	चिविल	२१५	तूणीवृक्ष	४२२
खजूर	५४६ चुका	३०१, ३०२	तुत	४३४
खरडी	१२७ चोपचीनी	५०४	तूतेचे फल	४३४
खसखस	६०२ चंदन	३४५	तेल्या देवदारु	४४८
खाजोटी	३८३ चंबेली	९	तंबाखु	१५९
खीरखोडी	६३ छ		तांबडा रानधेवडा	६६५
खुरसाणीओवा	१५६ छोटाफुल्या	९८	थ	
खोखली	३८३ ज		थुणेर	२३१
ग	जलपीपली	२२६	थोरदंती	३७६
गमार	२३२ जवसात	६१०	थोरलागुंज	३४५
गहू	६१५ जायफल	३३०	थोरवेत	५५४
गाउझबान	१०० जीवन्ती	६४७	द	
गाओझा	९८ जंगली प्याझ	५०७	दगडफुल	६२८
गिरबुटी	१४३ ट		दर्भ	५९९
गीतना	२८७ टेण्टु	१९०	दालचीनी	३३५
गुडाखु	१५९ टोमेटा	१७१	दूर्वा	५८४
गुलर	४१२ ड		देवकुंभा	२६५
गोडासुरण	५६४ डुडुरली	५६	देवकेल	४६१
गोरीया	२५४ डोडी	६३	देवनल	५९६
गांजा	४०५ त		ध	
गोंडाली	५६३ तमालपत्र	३३३	धाकटा खाप्रा	२७२
घ	ताड	५४०	न	
घनसर	३८२ तान्दुलीजा	२८८	नल	५५६
घोडखुरी	६२० तामडा पुनर्नत्रा	२७२	नागदवन	५००
च	तार्लीसपत्र	४४५	नागरवेल	३१३
चाकवट	३०१ तिल	१९३	नागिनका पाता	५००
चाकवत	२९५ तिवर	२४३	नायटी	३५२
चांदवेल	१२४ तुलसी	२५५	नारल	५३४

नारलचा झाड	१३४	फ	मायफल	४५७	
निर्गुडी	२४६	फणस	४३२	माहाड	५३४
निरबाक्षी	१८२	फणसोंबा	६२२	मिरिच्	३२४
निवडुंग	३५५	फयरफोड	४०३	मिरे	३२४
नीलपुष्पी	११४	फनस अलोम्बे	६२२	मीरज	१७
नीलयेळ	११४	ब	मीरजोली	१७	
नीसोतर	११०	बाला	६०२	मीरवेळीला	१७०
प		बासक	२११	मेंढादुधी	६०
परपत्राह	७९	बांदगुल	३४३	मोखा वृक्ष	१२
प्रश्नी	१६३	बांदा	३४३	मोगरा	६
पाखानभेद	६४१	बांब	१८२	मोटी दुधी	३५२
पाडळ	१८७	बांस	५८९	मोथ	५७९
पान्दा घोतरा	१६३	भ	मोठी कावळी	४३	
पानवेल्य	३१३	भात	६१७	र	
पारिजातक	१४	भारंग	२४०	रक्तचंदन	३४५
पालेहसन	४०३	भांग	४०६	रगतरोहिडा	१८४
पांढरी जुड	११	भुरंडी	५९	रतोलिया	२२६
पित्तप्रापडा	२१७	भुंड आवली	३६९	राइडोडी	६३
पितानी	७९	भूजपत्र	४५६	राजगीरी	२९२
पिपल	४२३	भोंकर	९५	राजहंस	६२०
पिंपळी	३१७	भोंय रींगनी	१२९	रानकिरायता	२०७
पीपळ	४२०	म	रानकांदा	५०७	
पीपळी	४२०	मयाळ	२९८	रानतुलस	२५९
पुत्रंजीव	३७४	मयाळची वेल	२९८	रामबाण	५६१
पुदिना	२६७	मरजाद वेल	११५	रास्ना	६४८
पुष्करमूल	३३६	मर्वा	२६२	रुदंती	१२७
पोफली	५९१	माणकंद.	५६६	रुसागवत	६०६
		मामिजवा	९४	रेणुकबीज	६३३

ल		वेत	५५४	सहदेवी	६४७
लघुकुरंडिका	१७४	वेळु	५८९	सागवन	२२७
लघुदंती	३७८	श		सातवीन	२३
लसूण	६२७	शतमूली	५२३	सापसन	३०६
लहान कावळी	४०	शातावर	५२३	सारिवा	६३९
लहाननर्मा	२७२	शाहतरा पित्तपापरा	६३९	सालम	४५९
लाख	६३१	शिरडोडी	५६	सिंदी	५४६
लाल मदार	४९	शिवन	२३२	सुपारी	५५९
लाल मिर्चि	१६९	शेरणी	४०२	स्पृक्का	६३१
लाल मुरघा	२९२	शेवाल	६३५	सेडवेल	५६३
लाहान कावळी	४३	श्वेतकेवडा	५५८	सोनटका	४६१
लोघ	१	शंखवेळी	१२१	सोम	६५
व		शंखाहुली	१२१	ह	
वड	४२७	स		हपुषा	६४९
वसु	२७२	सफेद कुरा	२८	हरनपग	१२४
वाखंडी	७९	सबजा	२६२	हरफारोरी	३७२
वाल	३४५	समुद्रशोख	१०१	हरिआळी	९८४
विष्णुकान्ता	१२१	सरल	४५३	हळद	४६१
वंखंड	५७१	सरेरु	४३६		

हिन्दी नामोनी अनुक्रमणिका

अ	क	कियावर	४६१
अकरी	१९५	कटई	१२९
अगर	३३८	कटथोहर	३५५
अडुसा	२११	कटहल	४३२
अम्लबेत	३०२	कटेली	१२९
अरनी	२३६	कन्वल	५०१
अलेटी	२७२	कपास	६४०
असगंध	१३८, १४५	कठ्ठर	५८४
आ	कनाबचीनी	३२७	कंगनी
आफ	४५	कमीला	३८७
आदा	४६९	करा	२८
इ	करियारी	५०९	कंभारी
इशरमूळ	३०६	करौंदी	२१
इसनगुल	२६९	कलिहारी	५०९
उ	कसी	४०३	ख
उरव्	५९३	कसेरु	५८२
उत्तरन	६०	का	ग
उतंजन	१९९	काज	४०३
ए	कालादाना	११४	गजपीपरी
एलवालुक	६३०	कालामहम्मद	३७३
ओ	कालावाला	६०७	गन्ना
औषाफुली	९८	कालीझांट	६२०
आंबळा	३५९	कालीसर	४०
आंबाहल्ली	४६७	कालीमिशली	४९९
अं	कांदा	५२७	गौरीसर
अंगुरशेफा	१४३	कांस	५९९
			गंनपलाशी

गंहार	२३२	जावित्री	३३०	द	
घ		जीमिकन्द	५६४	दन्ती	३७८
घंट	१२	जीवन्ती	६४७	दालचीनी	३३५
च		जूही	११	दुपाती लता	११५
चलमेरी	३७२	जौ	६१०	दुब्रा	५८४
चावल	६१७	जंगली प्यास	६०७	दूर्वा	५८४
चिरायता	९०			देवदार	४४८
चिल्ली	२९५	टण्डु	१९०	ध	
चींदर	५०१	टोमेटा	१७१	धान	६१७
चीनीकनाब	३२७			न	
चीर	४५३	डाहीया	४३६	नर	५५६
चील	४५३	डोरी	६३	नरकुल	५५६
चुकाकी भाजी	३०१			नरीयल	५३४
चोपचीनी	५०४	त		नल	५५६
चोचइया शाक	२८८	तमाखु	११९	नाइ	५५६
चंबरी	९	तार	५४०	नारीयलका पेर	५३५
छ		ताल	५४०	निर्मली	८७
छितान	२३	ता श्रीमखाना	२०३	नीमोन	१०
छेगल	५३	ता श्रीमपत्र	४४५	नंदीवृक्ष	४२२
छंट. चिरायता	९४	निरात्र	११०	प	
छोटा पीलु	१७	नित्र	१५३	पतर	५६९
ज		निगिकल	३७८	पनीह	५६१
जमाळगोटा	३७८	तुळसी	२५५	पदम्	६४९
जलकुम्भी	५६३	तूत	४३४	परोमिया बसान	६२०
जलपीपली	२२६	तेजपात	३३३	प्रसरण	१२४
जायफल	३३०	थ		प्रसारणी	१२४
जाल	९७	थोहर	३५५	पाकरी	४२०

पाडेर	१८७	बालका घास	६०२	रामघास	५८४
पातालतुंबडी	६२५	बिना	२४३	रामतुलसी	२५९
पाथरचुर	६४१	बोझीदान	५२३	रास्ना	६४८
पान	३१३	बांदा	३४३	रुदंती	१२७
प्याज	५१४	बांस	५८९	रेणुकबीज	६३३
पित्तोजीया	३७४	बंदाल	३४३	रोहिम	६०३
पीडर	५०१	भ		रोहेडा	१८४
पीरन	२३६	भाङ्ग	४०१	ल	
पीर	३१७, ४००	भुर्जवत्र	४५६	लहडीबांस	५८९
पीपल	४३	भुर्जरिल	६२८	लटनीरा	२८
पुनीरके बीज	१५५	भोग आवली	३६९	लटमहुरीआ	२८०
हुप्परमूळ	६३६	म		लहमन	५२७
पेडका कोढ	६२२	मदार	४५	ललदुधी	३४२
पोइ	२९८	मसी	२०७	लालपुनर्नवा	२७२
पोङ्की वेल	२९८	माजुफल	४५७	लालमिर्चि	१६९
पोदिना	२६७	मानकंद	५६६	लाट मुर्चा	२९२
पांदा	३४३	मुगलाइ परण्ड	३७६	लाहे	६३१
फ		मुथा	५७८	लिसोडा	९५
फोदिना	२६७	मेराशींगी	७९	लुद्र	२२६
ब		मोखा	१२	लोध्र	१
बडापीलु	१७	मोतिआ	६	लांगुली	५०९
बडी इलायची	४७७	मोथा	५७८	ब	
बडी दुधी	३५२	य		वच्	५७१
बथुवा	२९५	युवाकानी	१०७	वड	४२७
बभनेटा	२४०	र		वनकलमी	११७
बरीगुंजी	३४५	रक्तचंदन	३४५	वाराइकंद	५०२
बरांभी	१८२	रक्तरोगा	१८४	वासक	२११
बाला	६०२	रानकांदा	५०७	वेत	५५४

श	सर्वजय	४६१	मृक्का	६३१
शतावर	५२३	सहंदवी	६४७	सेंधी
शाहतरा पित्तपापरा	६३९	सहोरा	४३६	सोम
शूरण	५६४	सागन	२२७	ह
शंखपुष्पी	१२१	सारिवा	६६९	हपुषा
स	सालम	४५९	हरफारोरी	३७२
सगौवनी	६०	सीयोरा	४३६	हलदी
सबसा	२६२	मृअग्ग्या	५०२	हातीशूढ
सफेद चंदन	३४५	मुग—अंगर	१४३	हारगीणगर
सफेद धतुरा	१६३	मुगंधी बाला	६०९	हींदी मालम
समुद्रशोख	१०१	मुपारि	५५१	

Index of Latin Names

A		Andropogon muricatus	607, 609
Abies Webbiana	145	„ schœnanthus	606
Acalypha ciliata	345	„ squarrosus	602, 608, 609
„ indica	343	Anisomelus Malabarica	100
Achyranthes aspera	278	Anogeissus acuminata	682
„ bidentata	284	„ latifoila	682
„ triandra	668	Aquilaria agallocha	338
Aconitum ferox	511	„ Mallaccensis	342
Acorus calamus	571	Araca Catechu	551
Adenanthera pavonia	345	Argyreia speciosa	101
Adhatoda vasica	211	Aristolochia bracteata	310
Adiantum lunulatum	620	„ indica	306
Aerua lanata	640, 613	„ longa	649
Agaricus campestris	625	„ serpentaria	309
„ ostreatus	622	Artocarpus integrifolia	432
Aleurites Moluccana	440	„ Lucooch	432
Allium cepa	514	Asparagus racemosus	523
„ sativum	527	Asplenium radiatum	294
Aloe vera	518	Atropa Belladonna	143, 165
Alpinia galanga	480	Avicennia officinalis	243
„ officinarum	481	B	
Alpotaxis auriculata	637	Baliospermum montanum	382
Alstonia scholaris	23	Barleria ciliata	219
Amaranthus poligamous	288	„ cœrulea	222
Ammania baccifera	175	„ cristata	219, 222
Amomum subelatum	477	„ grandiflora	219
Amoora Rohitaka	186	„ Prionitis	219
Amorphophalus campanulatus	564	Barringtonia aculeata	675
Ananassa sativa	495	Basella rubra	298, 652
Andropogon aciculatum	666	Bertholotia lanceolata	648

<i>Betula utilis</i>	456	<i>Chlorophyllum tuberosum</i>	507
<i>Blepharis boerhaviæfolia</i>	199	<i>Cinnamomum Tamala</i>	333, 448
„ <i>edulis</i>	202	„ <i>Zeylanicum</i>	335
<i>Boerhavia rependa</i>	275	<i>Clerodendron infortunatum</i>	681, 232
„ <i>repens</i>	272, 274	„ <i>phlomoides</i>	236
„ <i>verticillata</i>	275	„ <i>serratum</i>	77, 240
<i>Boletus-nitus Arto-carpalis</i>	623	<i>Coccus lacca</i>	631
<i>Borassus flabellifera</i>	540	<i>Cocos nucifera</i>	534
<i>Boswellia theifera</i>	663, 676	<i>Coix barbata</i>	664
<i>Bovista...?</i>	626	<i>Coleus aromaticum</i>	642
<i>Breynia patens</i>	373	<i>Colocasia Indica</i>	566
<i>Briedelia retusa</i>	404	<i>Convolvulus arvensis</i>	124
<i>Bryophyllum calycinum</i>	642, 79	„ <i>microphyllum</i>	121
C			
<i>Calamus Rotang</i>	554	<i>Corchorus capsularis</i>	661
<i>Calophyllum inophyllum</i>	225	„ <i>olitorius</i>	663
<i>Calotropis gigantea</i>	45	<i>Cordia mixa</i>	96
„ <i>procera</i>	45	„ <i>Perrottetii</i>	96
<i>Canna indica</i>	461	„ <i>Rothii</i>	95, 96
<i>Cannabis sativa</i>	406, 409	<i>Cressa cretica</i>	127
<i>Canscora diffusa</i>	91	<i>Crimuni Asiaticum</i>	401
„ <i>leucostata</i>	679	<i>Crocus sativus</i>	491
„ <i>pauciflora</i>	91	<i>Croton oblongifolius</i>	382
<i>Capparis sepiaria</i>	210	„ <i>trigium</i>	387
<i>Capsicum frutescens</i>	169	<i>Cryptolepis Buchananni</i>	43, 640
<i>Careya arborea</i>	442	„ <i>grandiflora</i>	45
<i>Carissa Carandas</i>	21	<i>Cubeba officinalis</i>	327
<i>Cassytha filiformis</i>	106	<i>Curculigo orchioides</i>	499
<i>Cedrus Deodar</i>	448	<i>Curcuma amada</i>	467, 468
<i>Celosia argentea</i>	293	„ <i>aromatica</i>	463, 468
„ <i>cristata</i>	292	„ <i>longa</i>	461
<i>Celsia Coromandeliana</i>	175, 662	„ <i>Zedoaria</i>	465
<i>Ceropegia acuminata</i>	625	„ <i>Zedoary</i>	469
„ <i>bulbosa</i>	626	<i>Cuscuta Chinensis</i>	106
<i>Chenopodium album</i>	295	„ <i>reflexa</i>	105, 106
„ <i>atriplicis</i>	295	<i>Cylista scariosa</i>	665

<i>Cynodon dactylon</i>	584	F	
<i>Cyperus minima</i>	582	<i>Ficus Bengalensis</i>	427
„ <i>rotundus</i>	579	„ <i>Carica</i>	418
„ <i>scariosus</i>	579	„ <i>glomerata</i>	412
„ <i>tuberosus</i>	579	„ <i>hispida</i>	418
„ ?	579	„ <i>religiosa</i>	424
D		„ <i>repens</i>	431
<i>Doemia extensa</i>	60	„ <i>retusa</i>	422
<i>Dalechampia indica</i>	400	„ <i>Tesiela</i>	420
<i>Datura alba</i>	163	<i>Flacourtia cataphracta</i>	447
„ <i>fastuosa</i>	164	<i>Fluggia leucopyrus</i>	402, 649
<i>Dendrobium macraci</i>	647	<i>Fragia involucrata</i>	401
<i>Dendrocalamus strictus</i>	589	<i>Fumaria parviflora</i>	639
<i>Desmodium Gangeticum</i>	666	G	
<i>Dichrostachys cineria</i>	675	<i>Garcinia Hanburii</i>	646
<i>Digera arvensis</i>	287	„ <i>morella</i>	643
<i>Dioscorea bulbifera</i>	502	<i>Gentiana cherayata</i>	90
„ <i>oppositifolia</i>	655	<i>Gloriosa superba</i>	509
„ <i>pentaphylla</i>	309	<i>Glossocardia Bosvallia</i>	639
<i>Diospiros tomentosa</i>	334	<i>Gmelina arborea</i>	232
E		<i>Gymnema sylvestre</i>	79, 82, 210, 639, 648
<i>Elattaria cardamomum</i>	477	<i>Gynandropis pentaphylla</i>	59
<i>Enicostema littorale</i>	94	<i>Gyrdiana heterophylla</i>	401
<i>Ephedra ciliata</i>	75	H	
„ <i>foliata</i>	73	<i>Hebradendron Gambogioides</i>	661
„ <i>pachyclada</i>	73	<i>Hedychium spicatum</i>	468
„ <i>vulgaris</i>	73	<i>Helicteres ixora</i>	62
<i>Epidendrum tessellatum</i>	344	<i>Heliotropium indicum</i>	99
<i>Eragrostis cynosuroides</i>	599	<i>Hemidesmus indica</i>	40, 640
<i>Eulophia vera</i>	459	<i>Herpestis Monniera</i>	182
<i>Euphorbia hypericifolia</i>	353	<i>Heydiotis Burmanniana</i>	639
„ <i>nivulia</i>	355	<i>Hibiscus Abelmoschus</i>	672
„ <i>pilulifera</i>	352	<i>Holarrhena antidysenterica</i>	28
„ <i>thymifolia</i>	353	<i>Holostema Rheedii</i>	56
<i>Evolvulus alsinoides</i>	121	<i>Hordeum vulgare</i>	610
<i>Exacum bicolor</i>	91	<i>Hydrocotyle Asiatica</i>	182
„ <i>pumilum</i>	91		

Hygrophila spinosa	203	Leucas cephalotes	265, 266
Hyocyamus albus	157	„ linifolia	266
„ muticus	158	„ longifolia	266
„ niger	156, 158	„ stelligera	266
I		„ urticæfolia	266
Iohnocarpus fruticens	43,	Lippia nodiflora	226
	639, 640	Loranthus longiflorus	343
Ipomœa biloba	116	Lycopersicum esculantum	171
„ digitata	149, 661	Lythrus sativus	659
„ hederacia	114	M	
„ muricata	114	Mallotus Phillipinensis	387
„ reniformis	107	Marsilea quadrifida	631
„ sepiaria	117, 672	„ quadrifolia	203
„ turpethum	110	Medicago sativa	652
Iris Germanica	637	Mentha sylvestris	267
„ pseudo-achorus	642	Morus alba	434
J		„ Indica	434
Jasminum arborescens	79	„ nigra	434
„ auriculatum	11	Mukia scabrella	630
„ grandiflorum	9	Musa paradisiaca	482
„ pubescens	9	Mylitta lapidescens	625
„ sambac	6	Myrica sapida	441
Jatropha Curcas	376	Myristica fragrans	330
Juglans regia	438	„ Malabarica	442
Juniperus communis	649, 650, 674	N	
Justicia procumbens	217	Nerium odorum	35
K		Nicotiana tobacum	159
Kœmpferdie galanga	169	Nyctanthus arborescens	14
Kigelia pinnata	188	O	
L		Ocimum Basilicum	262, 643
Lavendula Burmanni	254	„ gratissimum	256, 259
„ stœchas	255	„ sanctum	255
„ vera	254	„ viride	258
Lepidagathis trinervis	174	Onosma bracteatum	100
Leptadenia reticulata	63	Ophiorrhiza mungos	307
„ spartium	75	Orchis maculata	459

<i>Orobanche indica</i>	175	<i>Pseudo-achorus</i>	611
<i>Oroxylum indicum</i>	190	<i>Pterocarpus santalum</i>	345
<i>Oryza sativa</i>	617	<i>Putranjiva Roxburghii</i>	374
<i>Oxalis Corniculata</i>	203	()	
P		<i>Quercus infectoria</i>	457
<i>Pandanus fascicularis</i>	558	R	
<i>Panicum Italicum</i>	613	<i>Ranvolia serpentiana</i>	308
„ <i>miliaceum</i>	613	<i>Rhamnus Wightii</i>	186
<i>Parmelia perlata</i>	628	<i>Rheum emodi</i>	646
<i>Paspalum scrobiculatum</i>	588	<i>Ricinus communis</i>	391
<i>Pavonia ceratocarpa</i>	609	<i>Rostellularia diffusa</i>	639
„ <i>odorata</i>	609	<i>Rumex vesicarius</i>	301, 392
<i>Pentatropis microphylla</i>	59	<i>Rungia parviflora</i>	639
„ <i>spiralis</i>	60	„ <i>Repens</i>	639
<i>Periploca aphylla</i>	72, 75	S	
„ <i>Hydaspidis</i>	75	<i>Saccharum officinarum</i>	593
<i>Peristrophe bicaliculata</i>	207, 639	„ <i>spontaneum</i>	599
<i>Phoenix sylvestris</i>	546	<i>Salvadora indica</i>	648
<i>Pholidota imbricata</i>	459	„ <i>oleoides</i>	17
<i>Phragmites karke</i>	556, 669	„ <i>persica</i>	17
<i>Phyllanthus distichus</i>	372	<i>Santalum album</i>	345
„ <i>emblica</i>	359	<i>Saraca indica</i>	656
„ <i>niruri</i>	369	<i>Sarcostemma brevistigma</i>	172
„ <i>urinaria</i>	371	<i>Saxifraga ligulata</i>	642
<i>Picrorrhiza kurroa</i>	177	<i>Schrebera swietenoides</i>	12
<i>Pinus longifolia</i>	453	<i>Schweinfurthia sphærocarpa</i>	177
<i>Piper Betel</i>	313	<i>Scindapsus officinalis</i>	570
„ <i>longum</i>	317	<i>Sesamum indicum</i>	193
„ <i>nigrum</i>	324	<i>Setaria glauca</i>	74
<i>Pistia stratiotes</i>	563, 662	„ <i>glauca</i>	596
<i>Plantago ovata</i>	269	„ <i>intermedia</i>	597
<i>Pœderia fœtida</i>	73, 126	„ <i>verticillata</i>	597
<i>Polycarpea corymbosa</i>	294	<i>Shorea robusta</i>	676
<i>Polygonum glabrum</i>	186	<i>Siphonanthus indica</i>	241
<i>Psalliotia campestris</i>	625	<i>Smilax china</i>	504
		„ <i>glabra</i>	305, 506

" lanceifolia	506	" monogyna	274
" macrophylla	507	Trichodesma indicum	98
Solanum Indicum	59, 130	Trictum vulgareœ	615
" nigrum	133, 210	Typha elephantina	561, 658
" xanthocarpum	129	U	
Steriospermum chelonoides	187	Urginia indica	507
Streblus asper	436	" scillœ	509
Striga Lutea	174	V	
Strobilanthes callosus	224	Vanda Roxburghii	307
Strychnos nux. vomica	83	Vernonia anthelmintica	75
" potatoium	87	Vitex negundo	246
Swertia chirata	90	" pedunculatus (var)	
" decussata	91	Roxburghii	249
Symplocos cratægoides	2	" trifolia	246
" racemosa	1	Vitis pedat	621
T		W	
Tamarix gallica	403. 649	Withania corguelins	155
Taxus baccata	448	" sonifolia	142, 145
Tecoma undulata	184, 186	Wightia tinctoria	31
Tectona grandis	227	Z	
Terminalia Arjuna	77	Zinziber officinale	469
Trianthema crystallina	272. 274	Zyziphus xylopyrus	665

- रोगानुक्रमणिका -

अग्निः पत्रगे—

अश्वत्थ=पीपले।	४२४
पाटला=पाटल	१२८
अग्निद्वये—	
यव=२५	१११
अग्निद्विसर्पे—	
मुस्ता=मेथ	५८०
अग्निसिद्धांपनार्थम्—	
आर्द्रक=आहु	४७१
अग्निसंधुषणार्थम्—	
आमलक=आमल	३६३
अग्नीर्णे—	
आर्द्रक=आहु	४७१
अतिनिद्रापशमने—	
मरिचम्=भरी	३२५
अतिप्रवृत्ते रक्ते—	
अपामार्ग=अधेडे।	२८०
अतिसार रुजायाम्—	
वट=५३	४२८
अतिसारे—	
आर्द्रक=आहु	४७०, ४७२
उपोवि का=पोष	२८८
कटु रुल=कटु।	४४१
दुण्डुक=दंडु	१८०
जोषमता=डेडी	६३
तन्मुलीयक=तांदुल	२८६
पर्पट=५३सक्षिमे	२१८
मुस्ता=मेथ	५७५
द्वीवेरम्=वाले।	६०३
अत्यग्निशान्तये—	
उदुम्बर=विभयडे।	४१३

अदृशेषु अर्शःसु—

शतावरो=शतावरी	५२४
अध्यर्बुदे—	
वट=५३	४२८
अधोगे रक्तपित्ते—	
वट=५३	४२७
अश्वत्थाख्यशूले—	
फंगुनिका=कांग	६१४
अनागताव धपतिषेधे—	
लोध्र=लोधर	२
अश्चयाम्—	
एनम=६५३	४३३
लाङ्गुलो=दुधीओ। वज्रनाग	५१०
शाखोटक=५२२।	४३६
अपतानके—	
परण्ड=अरेडे।	३६३
मरिचम्=भरी	३२४
अपरापातनार्थम्—	
उदुम्बर=गुजर	४१४
लाङ्गुलो=दुधीओ। वज्रनाग	५१०
अश्मारे—	
भार्गी=भार्गभूण	२४०
मुस्ता=मेथ	५८०
लशुन=ससधु	५२६
वचा=५७	५७२
शतावरो=शतावरी	५२४, ५२५
शंख मुष्पी=शं पापली	१२१
अन्लपित्ते—	
पि पलो=पीपल	३१६
वचा=५७	५७३
अर्जुने—	
कतक=नीर्भणी	८८

अर्धाविभेदे—

कुङ्कुम=केसर	४८२
नालिकेर=नालीयेर	५३५

अर्धुदे—

उपोदिका=पोध	२६८
सरण=सरण	५६५

अर्धःसु—

अपामार्ग=अधेडे।	२७८
अर्क=आकडे।	४६
अरणी=अरणी	२३६
आर्द्रक=आर्द्र	४७३
आमलक=आमलक	३६१
आस्फोता=अरणी	४१
उदुम्बर=उमरडे।	४१४
परण्ड=अरडे।	३८३, ३८५
तन्तुलीयक=तांदुल	२८६
तिल=तिल	१६४
त्रिवृत्=तसेतर	१११
दन्ती=नेपाणे।	३७८
नागर=सुंठ	४७०
पिप्पली=पीपल	३१८
पीलु=पीलु	१७, १८
वंश=वास	५६०
सरण=सरण	५६५

अर्धःसु अतिप्रवृत्ते रक्ते—

आमलक=आमलक	३६०
उपोदकी=पोध	२६८
कुश=हालडे।	६००

अरुषिकायाम्—

अर्क=आकडे।	४८
------------	----

अगेचके—

तालीस=तालीसपत्र	४४५
-----------------	-----

अलर्कविषे—

अर्क=आकडे।	४७
------------	----

अस्तूर=धंपुरे। १६४, १६५

पुनर्नवा=सीरोडी २७३

वेतस=नेतर ५५५

अलसे—

कंदकारो=भोर्डीगडी १३०

अस्थिमये—

गोधूम=धुं ६१५

असृग्दरे—

अपामार्ग=अधेडे। २८०

उदुम्बर=उमरडे। ४१४

कदली=डेण ४८४

कुश=हालडे। ६००

अश्मर्याम्—

अर्कपुष्पी=अरुण ५६

कण्टकारो=भोर्डीगडी १२६

कतक=निर्भणी ८८

करवीर=करवीर ३६

तिल=तिल १६५

पाटला=पाटला १८८

पुनर्नवा=सीरोडी २७३

अशेषाक्षिरोगहरत्वे—

लोध्र=लोध्र २

अक्षिरोगे—

अर्क=आकडे। ४८

उदुम्बर=उमरडे। ४१३

अक्षिशूले—

पारिजातक=हारशुभार १५

आखोःविषे—

कुरण्टक=कांटाशेरीये। २२०

आगन्तुव्रणे—

मुस्ता=भोथ ५८०

आनाहे—

पीलु=पीलु १७

आमपाचने—

आर्द्रक=आहु ४७१

आमवाते—

आर्द्रक=आहु ४७३, ४७३

परण्ड=अरंडे ३६४

तिल=तल १६५

प्रसारणी=प्रसारणी १२४

पुनर्नवा=सीटीडी २७३, २७४

आमाजीर्णे—

वचा=वच ५७२

आमातिसारे—

आर्द्रक=आहु ४७२

मुस्ता=मेथ ५८०

लोघ्न=लोघ्न १

आर्त्तबलाभाय—

दूर्वा=धरे ५८५

आर्द्रेषु अर्शसु—

कुटज=कुटज ३०

आयुष्कामीये—

तन्दुलीयक=तांदुलीयक २६६

इन्द्रलेप्ते—

कण्टकारी=माटीगडी १३०

करवीर=करवीर ३६

तिल=तल १६५

धस्तूर=धंतुरे १६४

लाङ्गली=दुधीओ वचनाग ५१०

हृक्षुमेहे—

अरणी=अरणी २३७

उदकमेहे—

पारिजातक=हारशायुगार १४

उदररोगिणः शकार्थम्—

स्तुही=थेर ३५६

उदरशोफे—

अरणी=अरणी २३७

अश्वगंधा=आसन १४०

उदरे—

अश्वगंधा=आसन १४०

आर्द्रक=आहु ४७१

परण्ड=अरंडे ३६३

कवली=केल ४८४

माणक=माणक ५६७

स्तुही=थेर ३५६

उदावर्ते—

आमलक=आमलक ३६२

परण्ड=अरंडे ३६३

पला=पेल ४७८

उन्मथनान्निकर्णरोगे—

लाङ्गली=दुधीओ वचनाग ५१०

उन्मादे—

ताल=ताल ५४१

धस्तूर=धंतुरे १६४

शंखपुष्पी=शंखावली १२२

उपदंशे—

करवीर=करवीर ३६

पूगीफल=सोपारी ५५१

उरुस्तंभे—

अर्क=आर्क ४६

अरणी=अरणी २३७

अश्वगंधा=आसन १३६

आर्द्रक=आहु ४७१

काकमात्री=पीपुडी १३४

पिप्पली=पीपुडी ३१६

धास्तुक=टीडी २६६

वृद्धवारु=वरधारे १०१

वेतस=नेतर ५५५

सुनिषण्णक २००

उरोग्रहे—

प्रज्जीव=अपायता	३७४	कफज वमने—	
उर्ध्वगे रक्तपिते—		मुस्ता=भोथ	५८०
शाखोटक=५२२।	४३६	कफज विसर्पे—	
शाखपुष्पी=शंभापक्षी	१२२	मल=नक्षत्रास	५५७
एकाहिक ज्वरे—		लेहमातक=शुंठो	६५
काकजंघा=अधेडी	२०७	कफज हृद्रोगे—	
त्रिभूत=नसोतर	११२	वचा=१०७	५७२
अंशु लिबेष्टे—		कफज्वरे—	
काश्मरी=शीतल	२३४	निर्गुण्डी=नगोड	२४८
कच्छुपामाविचर्चिकादिषु—		कफपित्तज्वरे—	
अर्क=आडेडो	४७	कटु=३३	१७८
पूर्वा=धी	५८५	कफपि नयेहे—	
कच्छी—		रोहितक=२७तराडीडो	१८४
वासा=अरुडो	२१२	कफपित्तजेकासे—	
कटीप्रदेशस्थवाते—		मुस्ता=भोथ	५८०
• निर्गुण्डी=नगोड	२४८	कफपित्तानुबन्धरक्तजेषु अर्शःसु—	
कटीशूले		कुटज=३३।७।३	३०
गरुड हीवेडा	३६४	कफशूले—	
कण्डवादौ—		गोधूम=५६	६१५
हरिद्रा=६५६२	४६२	कफोत्थकासे—	
कपोतादिमांसभोजनजे—		निर्गुण्डी=नगोड	२४८
अजीर्णे—		कफोदरे—	
काश=३।सडो	६००	पिप्पली=५।५२	३२०
कफजकासे—		कर्णतैलगतंविषे—	
तुलसी=तुलसी	२५६	शतावरो=शतवारी	५२४
देवदारु=देवदार	४४६	कर्णनाड्याम्—	
• पिप्पली=५।५२	३१८	धन्तूर=धन्तुरी	१६४
कफजगण्डमालायाम्—		कर्णगादे—	
देवदारु=देवदार	४४६	अपामार्ग=अधेडो	२७६
कफजतृणायाम्—		कर्णगलीवर्धनायाम्—	
हरिद्रा=६५६२	४६२	मुशली=मुसली	४६६

कर्णपूणे—

कदली=केण	४८४
लसुन=ससण	५३०

कर्णयोगे—

अर्क=आकडो	४८
अवस्थ=पीपणो	४२४
सरल=थोडो	४५४

कर्णशूत्रे—

अर्क=आकडो	४७
आर्द्रक=आडु	४७१
परण्ड=अरेडो	३६४
घुक	३०१
देवशर=देवहार	४४६
पिपली=पीपर	३२०
स्तुही=थोर	३५६

कर्णयोः शूत्रपूतिनाशाय—

जति=मध	१०
--------	----

कामत्रायाम्—

अर्क=आकडो	४८
आर्द्रक=आडु	४७१
परण्ड=अरेडो	३६४
कुमारी=कुमार	५१६
त्रिवृत्=नसोतर	११२
द्रोणपुष्पी=कुभो	२६५
दंती=नेपाणो	३७६
पिपली=पीपर	३२०

कासे—

अगुरु=अगर	३३६
आर्द्रक=आडु	४७२
आमलक=आमणो	३६१
परण्ड=अरेडो	३६३
कण्टकारी=भोरीगण्डी	१२६, १३०
कदली=केण	४८४
सजूर=अणुरी	५४७

पिपली=पीपर	३१८, ३१६
------------	----------

भार्गी=भारंगभूष	२४०
-----------------	-----

मरिक्क=भरी	३२४
------------	-----

लोभ्र=भोधर	१
------------	---

वामा=अरुभी	२११
------------	-----

समर्ग=सानवीन	२४
--------------	----

हरेणुका=रेणुकपीण	६३४
------------------	-----

कटिमे—

अगुरु=अगर	३३६
-----------	-----

कीटविषे—

त्रिवृत्=नसोतर	११२
----------------	-----

कूकुणके—

तन्दुलीयक=तांदुल	२६०
------------------	-----

कुमारप्रसवार्थम्—

लक्ष्मणा=स्तुमानवेध	११७
---------------------	-----

कुमाररक्षार्थम्—

लक्ष्मणा=स्तुमानवेध	११७
---------------------	-----

कुमाराणाम् बन्धवर्धनार्थम्—

अश्वगंधा=आसन	१४०
--------------	-----

कुण्डे—

भार्गी=भारंगभूष	२४१
-----------------	-----

कुष्ठे—

अगुरु=अगर	३३६
-----------	-----

कटुगेहिणी=कुडु	१७८
----------------	-----

कश्मीर=केश	३६
------------	----

काकमात्री=पीपुडी	१३३
------------------	-----

तुलसी=तुलसी	२५६
-------------	-----

देवशर=देवहार	४४६
--------------	-----

पुनर्नवा=आटोडी	२७३
----------------	-----

मोक्षक=भोभो	१३
-------------	----

रोहितक=रगतरोहीडो	१८५
------------------	-----

लोभ्र=भोधर	१
------------	---

वत्सक=उदग्ग	३०
-------------	----

सप्तपर्ण=सातवीन	२४
-----------------	----

हगिद्रा=६६६२	४६२	खालित्ये—	
कृमिषु—		दुग्धिका=नागलादुधेली	३५२
अपामार्ग=अधे३।	२७६	गण्डमालायाम्—	
कम्पीलक=३पीले।	३८८	निर्गुण्डी=नगो३	२४८
धस्तूर=धंतुरे।	१६४	पिप्पली=पीप२	३२०
पिप्पली=पीप२	३१८	भार्गी=भारंगभूण	२४१
कृमिकर्णक प्रतीकार्थम्—		शास्वोटक=सं३३।	४३६
वचा=१०४	५१३	ग्रन्थिप्रलेपे—	
कृमिकर्णे—		अरणी=अ२पी	२३६
लांगली=६धीओ। प००ना३	५१०	अश्वगंधा=आमन	१३६
कृमिकुष्ठे—		ग्रहण्याम्—	
वासा=अ२५सी	२१२	आर्द्रक=आ६	४७१, ४७२
कृमिकोष्ठाय—		इक्षु=शेरडी	५६५
मृषिकपर्णी=६६२३नी	१०८	खर्जूर=अ७तुरी	५४७
कृमिदन्तके—		तन्दुलौयक=तांदुलने	२८६
दुग्धिका=नागलादुधेली	३५२	गर्भघारणार्थम्—	
स्नुक्=थे२	३५६	अपामार्ग=अधे३।	२८०
कृमिनाशे—		उदुम्बर=६भ२३।	४१४
नालिकेर=नालीये०	५३५	गर्भनिरोधार्थम्—	
कृशाधिकारे—		धस्तूर=धंतुरे।	१६५
मरिचम्=भर्ग।	२२५	गर्भनिष्क्रामणे—	
केशकृष्णीकरणे—		काकमात्री=पीपुडी	१३४
श्लेष्मातक=थं३।	६६	वासा=अ२५सी	२१३
केशरंजनार्थम्—		गर्भप्रदे—	
काकमात्री=पीपुडी	१३४	अश्वगंधा=आमन	१४०
क्रोष्टकशीर्षे—		परण्ड=अ२३।	३६५
बृद्धवारु=समु६शी५	१०१	काकमात्री=पीपुडी	१३४
कंठशालूकोपजिह्विकयोः—		मृषिकपर्णी=६६२३णी	१०८
निर्गुण्डी=नगो३	२४८	गर्भपातिनवारणे—	
खर्जूरदिभक्षणज्जाते—		उदुम्बर=६भ२३।	४१४
अतिसारे—		गर्भलाभे—	
आर्द्रक=आ६	४७२	अश्वत्थ=पीपुणे।	४२४

गर्भद्वयार्थम्—

कुरंदक=कांटाशेरीये।

२२१

गर्भस्थापनयोग—

वट=५३.

४२८

गर्भिण्याः कण्डूकिकिसनाशार्थम्—

करवीर=३२७

३६

गर्भे शुष्के शुष्यति बाले च—

काश्मरी=११५७.

२३३

गर्भोपद्रवभूते वमने—

किरात=३२५।

८१

गलगण्डे—

कट्फलम्=३।५३१।

४४२

जलकुम्भी=७४३१५३।

५६३

गवां गर्भकरो योगः—

लक्ष्मणा=६७५।

११८

गाढपुरीषाय उदररोगिणे—

त्रिवृत्=५२०।

१११

गात्रदौर्गन्ध्ये—

वासा=२२३३।

२१२

गुदकीले—

वासा=२२३३।

२१३

गुल्मे—

आम्रक=२५।

४७१

परण्ड=६।

३६३

कम्पिलक=३५।

३८८

कुमारी=३५।

५१६

केतकी=३५।

५५६

त्रिवृत्=५२०।

११२

पीलु=५३।

१७

वासा=२२३३।

२१२

गुल्मोदरे—

पुनर्नवा=३५।

२७४

गुल्मोदरे—

वन्ती=५३।

३७६

गृध्रस्याम्—

परण्ड=६।

३६४

निर्गुण्डो=५३।

२४६

पिप्पली=५३।

३१६

घ्राणात्प्रवृत्ते रुधिरं—

इष्टु=३२।

५६५

दूर्वा=५३।

५८५

चर्मदले—

वचा=५३।

५७२

चलितगर्भे—

लोघ्र=५३।

२

चक्षुःकण्डूतिभिरनाशे—

मरिचम्=५३।

३२५

चातुर्थिकज्वरे—

पुनर्नवा=३५।

२७३

छर्द्या—

उशीर=५३।

६०७

नालिकेर=५३।

५३५

पर्वट=५३।

२१८

यव=५३।

६११

ज्वरदाहे—

परण्ड=६।

३६४

जीबन्ती=३५।

६३

ज्वरनाशार्थम्—

तन्दुलीयक=५३।

२८६

ज्वरे—

आमलक=५३।

३६०

परण्ड=६।

३६३

कुमारी=३५।

५१६

त्रिवृत्=५२०।

१११

देवदारु=५३।

४४६

पुनर्नवा=३५।

२७३

यव=४५
वासा=अ२३सी
ज्वरे दाहप्रशमनार्थम्-

वट=५३

ज्वरे मुखवैरस्ये-

ताल=१।३

जातसत्त्वे कुष्ठे-

अर्क=आ३३।

जालकगर्भे-

आमलक=आं५७।

जिह्वारोगे-

माणक=भा५६

जीर्णज्वरे-

पिप्पली=शी३।पी५२

तिमिरे-

आमलक=आं५७।

पला=मे३५

मुस्ता=मे३५

यव=४५

तृतीयकज्वरे-

अपामार्ग=अ३३।

तृष्णायाम्-

उद्वम्बर=उ३२३।

तिल=१५

दद्रौ-

अगुरु=अ३२

दुग्धिका=ना३३।दुग्धे

निर्गुडो=न३३।

दन्तकाष्ठगते विषे-

सप्तपर्ण=सातवीन

दन्तकृमिषु-

सप्तपर्ण=सातवीन

१११ दन्तकृमिशूले-

२१२ अर्क=आ३३।

४७

दन्तचाले-

४२८ कुरंदक=कां३।शरीथे।

२२१

दन्तदृढीकरणार्थम्-

५४७ तिल=१५

१५४

दन्तद्वर्षे-

४७ पिप्पली=पी५२

३२०

दर्वीकरः दष्टे-

३११ निर्गुडो=न३३।

२४८

दशनकृमिपातनार्थम्

५६७ काकजंघा=अ३३।

२०८

दशविधलूताविषे-

३१८ म्लेच्छमातक=यु६।

६६

दारुणके-

३११ कोप्रव=क३।६२।

५८८

दाहतृष्णान्विते पित्तज्वरे-

१११ काङ्गमरी=शी३५

२३३

दुर्नामादौ-

२७८ स्नुक्=थे२

३५७

दुष्टव्रणे-

४१३ सप्तपर्ण=सातवीन

२४

दृग्जातायां मसूर्याम्-

३३८ बहुवार=यु६।

६६

दृष्टेः हिताय-

३५२ सुनिषण्णक=

२००

दूष्योदरे-

२४ दन्ती=नेपाणे।

३७८

नक्तान्धये-

२४ जीवन्ती=३।३।

६३

नयनामये		अभ्यस्य=पीपणे।	४२४
अर्क=आ३३।	४८	नेत्रकोपे-	
नवनेत्रकोपे-		करवीर=३रेषु	३६
अर्जक=राभतुधसी	२६०	नेत्रप्रसादनार्थे-	
आमलक=आंभणी	३६२	कतक=निर्भणी	८८
परण्ड=अरे३।	३६४	नेत्रपीडायाम्-	
ताम्बुल=पान	३१४	अपामार्ग=अधे३।	२७६
त्रिवृत्=नसे।तर	११२	तामलकी=भोयआंभणी	३६६
तुलसी=तुधसी	२५६	नेत्ररोगे-	
दन्ती=नेपाणे।	३७६	आमलक=आंभणी।	३६३
नाडीकुष्ठानिलातिषु-		कटुकलस=३।५६१	४४१
निर्गुण्डी=नगे।३	२४८	तिल=तथ	१६५
नाडीव्रणे-		त्रिवृत्=नसे।तर	११२
कंगुनिका=कांग	६१४	पुनर्नवा=साटे।डी	२७३
नाडीपु-		सारिषा=उपलसरी	४१
वाराहो=वा२।ही३६	५०३	हरेणुका=रेषु३पी०	६३४
नासिकासुते रक्ते-		नैगमेषग्रहप्रतिषेधे-	
आमलक=आंभणी	३६२	वचा=१०४	५७२
उदुम्बर=उमरे३।	४१४	पक्षशोथमभेदने-	
पलाण्डु=कुंगणी	५१५	दन्ती=नेपाणे।	३७६
निद्राकरत्वे-		पक्षातिसारे-	
पुनर्नवा=साटे।डी	२७३	मुस्ता=भोय	५८०
निद्राजननार्थम्-		पटले-	
इक्षुरक=अभरे।	२०४	ब्रोणपुष्पी=कुभे।	२६५
उपादिका=पे।७	२६६	पतितयोः पयोधरयोः-	
निद्रानाशे-		काश्मरी=शी३षु	२३४
अपामार्ग=अधे३।	२८१	परिणामशूले-	
अभ्यगन्धा=आसन	१४०	नालिकेर=नादीये२	५३५
काकजंघा=अधे३।	२०७	गिरपलो=पी५२	३१६
पिप्पली=पी५२	३१६	पाण्डुप्रदरे-	
निद्रालाभार्थम्-		काकजंघा=अधे३।	२०८
मरिचम्=भरी	३२५	वट=१३	४२७
नीलमेहे-		पाण्डुरोगे-	

आमलक=आंभला	३६२
इक्षु=शेरडी	५६५
दन्ती=नेपाणो	३७६
यव=गव	६११
पाददार्याम्-	
धुस्त्रक=धंतुरे	१६४
पादयोः तोदे-	
तिल=तल	१६५
पादविदारिकायाम्-	
स्नुक्=धार	३५७
पामायाम्-	
अर्क=आकडे	४८
करवीर=करैथु	३६
मरिचम्=भरी	३२५
पालित्ये-	
करवीर=करैथु	३६
पार्श्वशूले-	
जीवन्ती=डेडी	६४
पिटिकायाम्-	
अर्क=आकडे	४८
धुस्त्रक=धंतुरे	१६५
पनस=धुस	४३३
पित्तकफानुगे हिकाश्वासे-	
सप्तपर्ण=सातवीन	२४
पित्तजमूत्रकृच्छ्रे-	
कदली=केल	४८४
पित्तजे अर्शसि-	
हीबेर=वाणो	६०३
पित्तज्वरे-	
कटुरोहिणी=कटु	१७८
पपट=अससथीया	२१८
पित्तपाण्डुरजि-	
त्रिवृत्=नसोतर	१११

पित्तविकृतौ-	
त्रिवृत्=नसोतर	११२
पित्तश्वयथौ-	
आमलक=आंभला	३६३
पित्तशूले-	
आमलक=आंभला	३६२
शतावरी=शतावरी	५२५
पित्तश्लेष्मज्वरे-	
वासा=अरुंती	२१२
पित्तातिसारे-	
उदुम्बर=उमरडे	४१३
वत्सक=वटगव	३०
पित्ताभिष्यन्दे-	
कटुफल=कटुफल	४४१
पित्तोत्प्लिष्टे नेत्ररोगे-	
चंदन=चंदन	३४६
पित्तोदरे-	
त्रिवृत्=नसोतर	१११
पिपासायाम्-	
कण्टकारी=भोरीगण्डी	१२६
पिपासोत्प्लेशयोः-	
जातिफल=मयङ्ग	३३०
पिल्ले-	
काकमाची=पीछडी	१३४
देवदारु=देवदार	४४६
प्लीहि-	
अम्लवेतस=आहुं नेतर	३०३
अर्क=आकडे	४७
कुमारी=कुंवार	५१६
पिप्पली=पीपल	३१६
प्लीहोदरकामलादिषु-	
रोहीतक=रगतरेखीडे	१८४

प्लीहोदरे—

ताल=ताऽ	५४१
पारिजातक=हारशङ्खुगार	१४
पिप्पली=पीपर	३२०
पुनर्नवा=साठोडी	२७४
माणक=भायुर्क	५६७

पुत्रकार्यम्—

लक्ष्मणा=हतुमानवेक्ष	११७
बृहदारक=समुद्रशोष	१०२

पुत्रप्रसवार्थम्—

अपामार्ग=अधेडो	२८०
मयूरशिखा=भयूरशिखा	२६२

पुराणकुप्रे—

शाखोटक=सररे	४३६
-------------	-----

पुराणज्वरे—

वेतस=वेतर	५५५
-----------	-----

पूतनाप्रतिषेधे—

सारिवा=उपक्षसरी	४१
-----------------	----

पूतिकर्णे—

जाती=गर्भ	१०
तुलसी=तुलसी	२५६
निर्गुण्डी=नगोऽ	२४८

पूतिनखे—

तन्तुलीयक=तांदुलान्ने	२८६
-----------------------	-----

पैतिकच्छर्द्याम्—

दूर्वा=धरे	५८५
------------	-----

पोथक्याम्—

फणिज्जक=३भरे	२६३
--------------	-----

प्रदरे—

आमलक=आमलका	३६०
कुश=हाडो	६००
चंदन=चंदन	३४६
तन्तुलीयक=तांदुलान्ने	२८६

प्रबलज्वरे—

त्रिवृत्=नसोतर	१११
----------------	-----

प्रमेहपिटिकायाम्—

उदुम्बर=उमरडो	४१४
---------------	-----

प्रमेहे—

अश्वत्थ=पीपणे	४२४
आमलकी=आमलका	३६१
कुटज=कुटज	३०
यव=यव	६११
हरित्रा=हृत्तर	४६२

प्रवाहिकायाम्—

परण्ड=अरेडो	३६३
तिल=तिल	१६४
पिप्पली=पीपर	३१८, ३१६
मरिचम्=भरी	३२४
लोध्र=लोध्र	२
वास्तूक=टांडो	२६६

प्रसूतायाः योनिक्षते—

लोध्र=लोध्र	२
-------------	---

वस्तेः अनुलोमाय—

कसुक=सोपारी	५५१
-------------	-----

बहुश्लेष्माणि सरक्ते अतिसारे—

कुटज=कुटज	३०
-----------	----

ब्रध्ने—

भार्ङ्गी=भारंगभृण	२४१
-------------------	-----

बाधिर्ये—

अपामार्ग=अधेडो	२७६
काकजंघा=अधेडी	२०७

बालानां दन्तरोगे—

शंखपुष्पी=शंखावली	१२१
-------------------	-----

बालानां दंतोद्भवरोगे—

निर्गुण्डी=नगोऽ	२४८
-----------------	-----

भग्नव्रणबन्धनार्थम्—

अश्वत्थ=पीपणे	४२४
---------------	-----

भग्ने नग्ने वास्थिज—		वच्चा=वल्ग	५७३
तिल=तल	१६५	वासा=अरकुसी	२१२
भल्लातकोत्थश्चयथौ—		मूच्छायां—	
तिल=तल	१६५	आर्द्रक=आर्द्र	४७३
भुक्तस्य सर्पिषः पाकायं—		आमलक=आंभणां	३६२
मरिचम्=भरी	३२५	मूढगर्भे—	
मदात्ययस्य पिपासायाम्—		पुनर्नवा=साटाडी	२७४
पीलु=पीलु	१७	स्तुक्=श्वार	३५६
मुस्ता=भोथ	५८०	मूत्रकरत्वे—	
हीवेर=वाणे	६०३	इक्षु=शेरडी	५६४
मदात्यये—		मूत्रकुच्छे—	
पर्पट=अऽसदीये	२१८	अपामार्ग=अधेडे	२८०
पुनर्नवा=साटाडी	२७३	आमलक=आंभणां	३६२
मसूरिकाप्रथमाविर्भावे—		पला=अक्षयी	४७८
कमूक=सोपारी	५५१	कण्टकारी=भोरीं गल्ली	१३०
मसूरिकायाम्—		कदली=केण	४८४
चन्दनम्=चंदन	३४६	कुमारी=कुंवार	५१६
वासा=अरकुसी	२१३	केतकी=केतकी	५५६
हीवेर=वाणे	६०३	ताल=ताड	५४१
मषके—		प्रसारणी=थांदवेल	१२४
परण्ड=अरेडे	३६४	यूथी=भूथ	१२
मारुतोत्तग्रणे—		शतावरी=शतावरी	५२४
तिल=तल	१६४	सुनिषणक=अलकपासीया	२००
मांसभक्षणजाजीर्णे—		मूत्रदोषरुजातुरे—	
तिल=तल	१६५	आमलक=आंभणां	३६१
मुखकाण्ये—		मूत्रदोषहरणे—	
अर्क=आर्कडे	४८	कण्टकारी=भोरीं गल्ली	१३०
मुखपाके—		मूत्रनिग्रहे—	
जाति=गोथ	१०	आमलक=आंभणां	३६२
मुखरोगे—		मूत्रमार्गात् सरुभं रक्तसुतौ—	
जीवन्ती=डेडी	६३	आर्द्रक=आर्द्र	४७०
		शतावरी=शतावरी	५२४

मूत्ररोधन वटावर्ते—

कुङ्कुम=३६२

वचा=१०४

मूत्ररोधे—

तिल=१६५

मूत्रविकारेषु—

पाटला=५१३७

मूत्रवैवर्ण्ये—

ताल=११३

मूत्राघाते—

पला=२६५१

कुङ्कुम=३६२

गोधापत्री=६६२१०४

चूचन=२६१

ताल=११३

दूर्वा=३१५३

पाटला=५१३७

यथिका=७५४

वासा=२२३२१

शाक=३१३

मूषिकविषे—

काकमाची=५१३७

तम्बुलीयक=११६५७

पुननेवा=३१०१३

वचा=१०४

सारिवा=३१५३

मेदूपाके—

अर्क=२१३३

मेदूशर्कगयाम्—

हरिद्रा=६६६२

मेदोग्रन्थिनाशे—

सूरण=२२४

मेदोविकारजनितान् कोठान् हन्तुम्—

४६२

कटकारी=मेदीगदी

१३०

५७२

मेदोवृद्धिविनाशाय—

परण्ड=दीवेली

३६४

१६५

मेधायुर्लाभाय—

वचा=१०४

५७२

१८८

मेधावर्धनार्थम्—

आमलक=आंभणी

३६३

५४१

शंखपुष्पी=शंभावली

१२१

मंजिष्ठाभेदे—

४७८

चूचन=सु५३

३४६

४६२

यक्ष्मणि—

६२१

काकजंघा=अधेदी

२०८

३४६

निर्गुहो=नगो३

२४८

५४१

यक्ष्मणः अतिसारे—

५८५

कुटज=३३१७५

२६

१८८

योनिगाढीकरणे—

१२

उदुम्बर=३३२३

४१४

२१३

योनिदाढये—

२२८

वेतस=नेतर

५५५

१३४

योनिदाहे—

२८६

आमलक=आंभणी

३६२

२७३

योनिरोगे—

५७३

उदुम्बर=३३२३

४१३

४१

योनिशूले—

४७

अपामार्ग=अधेदी

२८०

४६२

परण्ड=अधेदी

३६४

५४१

पुनर्नवा=साटोदी

२७४

५६५

योनिस्त्रावे—

प्रक्ष=पीपणी

४२०

रक्तमदरे--

आमलक=आंभणी	३६२
चन्दनम्=चंदन	३४७
तामलकी=भोयंआंभणी	३६८
लाक्षा=लाभ	६३२

रक्तपित्तनः शाकाथम्--

प्लक्ष=पीपणी	४२१
वेतस=नेतर	५५५
सुनिषण्णक=जलकपासीया	२००

रक्तपित्ते--

आमलक=आंभणी	३६१
इक्षु=शेरडी	५८४
उदुम्बर=उमरडी	४१३
उशीर=वाणे	६०७
कटफल=कायङ्ग	४४१
काकोदुम्बर=ढेउ उमरडी	४१४
काश्मरी=शीवणु	२३३
किरात=करियातुं	८०
कंगुनिका=कांग	६१४
क्रमुक=सोपारी	५५१
चंदनम्=चंदन	३४७
तन्दुलीयक=तांदुलजो	२८८, २८६
ताल=ताड	५४८
तालिस=ताबिसपत्र	४४५
त्रिवृत्=नसोतर	१११
दवा=धो	५८५
निर्गुण्डो=नगोड	२४८
पर्पट=भडसदीया	२१८
पिरपली=दीपीपीपर	३१८
लोघ्न=लोघर	१
वट=वड	४२८
वत्सक=वडज	३०
वासा=अरुडी	२११, २१२, २१३
वेतस=नेतर	५५५
शतावरी=शतावरी	५२५

श्लेष्मातक=शुद्ध

८६

हीवेर=वाणे

६०३

रक्तातिसारे--

काश्मरी=शीवणु	२३३
कुटज=कुटज	३०
चन्दनम्=चंदन	३४६
तिल=तल	१८५
प्लक्ष=पीपणी	४२१
मुस्ता=भोय	५८०
वट=वड	४२७
शतावरी=शतावरी	५२४

रक्ताभिष्यन्दे--

आमलक=आंभणी	३६१
कतक=निर्भणी	८८
वंश=वास	५८१

रक्तांशः सु--

अपामार्ग=अधेडा	२८१
कुटज=कुडा	३०
चुक्रिका=	३०१
तिल=तल	१८४
दुग्धिका=नागलादुधेदी	३५२
पलाण्डु=पुंगणी	५१५
वास्तुक=टांडा	२८६

रक्तांशं स्निग्धरक्त संग्रहणे--

चन्दनम्=चंदन	३४६
--------------	-----

रतिसुखलाभे--

शतावरी=शतावरी	५२५
---------------	-----

रसवृद्धयर्थम्--

मरिचम्=भरी	३२४
------------	-----

रसायने--

अगुरु=अगर	३३६
अश्वगंधा=आसन	१४०
आमलक=आंभणी	३६०, ३६३

काकमाषी=पीपुडी	१३४
पुनर्नवा=सांताडी	२७३
वागाहो=सांताडी३६	५०२
वासा=अडुडी	२१२
बृद्धदाह=रक्षारे	१०१
शातावरी=शतावरी	५२४
राजयक्षणि—	
त्रिभुत=नसे।१२	१२२
वासा=अडुडी	२१२
राजयक्षिणः अतिरारे—	
शुकिका	३०१
रात्र्यान्धे—	
परण्ड=अरेडी	३६३
मरिचम=भरी	३०४
शातावरी=शतावरी	५२४
लवणमेहे—	
अगुह=अगर	३३६
वमनविरेवने—	
अर्क=आकडे	४६
वमने—	
अभ्वत्थ=पीपणे।	४२४
चन्दनम्=मुपुड	३४६
हीवेर=१।णे।	६०३
वरटीविषे—	
फणिज्जक=३।भरे।	२६३
वराङ्गगन्धनाशार्थम्—	
जाति=अर्ध	१०
वल्मीके—	
सुरण=धरथु	५६५
वसामेहे—	
अरणी=अरणी	२३७
व्रणकुमिनात्रे—	
कशुन=वसथु	५३०
बट=१३	४२८

व्रणच्छादना—	
अर्क=आकडे।	४६
अभ्वत्थ=पीपणे।	४२४
पाटला=पाडणे	१८८
व्रणदारणार्थम्—	
करबोर=करेथु	३६
व्रणधूपने—	
सरल=भीडे।	४५४
व्रणनिर्वापणे—	
बट=१३	४२७
व्रणपीडने—	
गोशूम=५६	६१६
व्रणरोपणे—	
कुटज=३डे।	३०
लक्ष=पीपणे।	४२१
व्रणशमने—	
जीवन्ती=३।डी	६४
व्रणशुक्रनामनेत्ररोगे—	
सारिवा=३।पक्षसरी	४१
व्रणशोधनरोपणे—	
तिल=तक्ष	१६५
व्रणशोधने—	
आस्फोता=३।पक्षसरी	४१
कुश=६।भडे।	६००
व्रणशोफनिर्वापणे—	
अभ्वत्थ=पीपणे।	४२४
व्रणानां कोथोज्ञतपूये—	
कवली=३णे	४८४
व्रणे—	
अभ्वत्थ=पीपणे।	४२४
उपोदिका=१।६	२६६
कईकल=६।५३णे	४४१

कम्पिलक=३पीसे।	३८८
कुमारी=दुं१२	५१६
मालिकेर=नाणोथेर	५३५
यव=७५	६१०
लोभ=सो१५२	१
सारिवा=उपक्षसरी	४१
सुनिषणक=७५६पासीया	२००
स्नुक्=थेर	३५७
ब्रगोपनाहने—	
तिल=तक्ष	१६४
वाजीकरणे—	
अश्वत्थ=पीपणे।	४२४
आमलक=आं५णां	३६२
इक्षुरक=अभरे।	२०४
वातकण्टके—	
परण्ड=अरेडो।	३६५
पुनर्नवा=सो१०डी	२७३
वातकालिनः शार्कार्यम्—	
उटीगथ	१६६
वातशुल्लिनः विरेकार्यम्—	
स्नुक्=थेर	३५६
वातशुल्ले—	
लशुन=५सथ	५२६
वातजकासे—	
कामाची=पीपुडी	१३४
भार्गी=भारंगभूण	२४१
वास्तुक=८३।	२६६
वातजन्यनेत्ररोगे—	
धुस्त्रक=धंतुरे।	१६४
वातजक्षये—	
कुरंदक=अं१०शेरीये।	२२१
वातजेश्ठीपदे—	
परण्ड=दीवेक्षे।	३६३

वातज्वरे—	
शनावरी=शतावरी	५२४
वातनाशाय—	
हरिद्रा=५५६२	६४२
वातपित्तोन्वणे विमर्षे—	
शतावरी=शतावरी	५२४
वातरक्तजनेत्ररोगे—	
परण्ड=दीवेक्षे	३६४
वातरक्ते—	
अश्वत्थ=पीपणे।	४२३
आमलक=आं५णां	३६१
इक्षुरक=अभरे।	२०४
परण्ड=दीवेक्षे	३६३
काहमरी=शी१५	२३३
गोधूम=५६	६१५
तिन्त्र=तक्ष	१६४
पिप्पली=पी५२	३१८
शनावरी=शतावरी	५२५
सुनिषणक=७५६पासीया	२००
वातव्याघौ—	
अश्वगंधा=आसन	१४०
उदुडवर=उ५२३।	४१४
कमूक=सो१पारी	५५१
प्रसारणी=प्रसारणी	१२४
फणिज्जक=३भरे।	२६३
लशुन=५सथ	५२६
सारिवा=उपक्षसरी	४१
वातव्रणे—	
गणिकारिका=अ२५५	२३७
देवदारु=६५६२	४४६
वातरोगे—	
तिल=तक्ष	१६६
इक्षुदाह=५२५२।	१०१

वातशूले—

तिल=१४

१६५

वातशोफे—

परण्ड=दीवेश

३६३

त्रिवृत्=१२०१२

१११

द्याकोटक=४२२१

४३६

वातश्लेष्मज्वरे—

वि.पल्ली=५१५२

३१६

वातश्लेष्मभवे शूले—

कशुन=३३५

५२६

वाताभिष्यन्दे—

परण्ड=दीवेश

३६३

कण्टकारो=भोरीगथी

१३०

वातार्शःसु—

अर्क=२५३३

४७

वातासृग्दरे—

वाला=२२३३

२१३

वातोदरे—

पिप्पली=५१५२

३२०

वातोत्पणेषु अर्शः सु—

कण्टकारो=भोरीगथी

१२६

विद्रव्यै—

पुनर्नवा=सादेदी

२७३

विदाहे—

यव=४५

६११

विपादिशायाम्—

अतिफलम्=१५५३७

३३१

विषनार्थम्—

हन्ती=नेपाणे

३७६

विशिष्टद्रव्यभक्षणजे अजीर्णे—

धस्तुर=५०२१

११४

विसर्पकोठानां नाशे—

काकमाचो=पीपुडी

१३४

विसर्पज्वरे—

आमलक=आंभणा

३६१

विसर्पे—

हस्तु=शेरी

५६५

काकमाचो=पीपुडी

१३३

त्रिवृत्=१२०१२

१११

दूर्वा=धो

५६५

प्लव=५१५७

४२०

यव=४५

६१०

होवेर=वाणे

६०३

विस्फोटके—

कुटज=३३

३०

कुग्धिका=नागसाकुपेदी

३५२

पुत्रंजीव=पुत्रंज

३७५

प्लेष्मातक=गुदी

६६

विषदोषमतिषेधे—

पुनर्नवा=सादेदी

२७३

विषदोषे—

जोवन्ती=डेदी

६३

विषमज्वरे—

अपामार्ग=अधेडे

२७६

आर्द्रक=आहु

४७२

द्रोणपुष्पी=धो

२६५

वि.पल्ली=५१५२

३२०

कशुन=३३५

५२६

विषशमनार्थम्—

तन्वुजोयक=तांदशणे

२६०

विषसंसृष्टे अंनने—

मोक्षक=भोणे

१३

विषात्तार्णां श्लाकार्थम्—		व्यंगे—	
सुनिषण्णक—०४६५।२।५।	१६६	अग्नी=अ२५।	२३७
विषूषिकायाम्—		वट=१३	४२८
अपामार्ग=अधे३।	२८१	शकुनिप्रतिषेधे—	
आर्द्रक=आ६	४७२	शतावरी=शतावरी	५२४
ताळ=ता३	५४१	शर्करायाम्—	
विषूच्याः पिपासायाम्—		अपामार्ग=अधे३।	२७६
सुस्ता=मे५	५८०	मालिकेह=ना५।५२	५३५
विषे—		शर्कराशमरीषु—	
पुनर्नवा=सा८।६।	२७४	यूटिका=भू६	१२
वीर्यस्तंभनार्थम्—		शल्यनिर्गमनार्थम्—	
अपामार्ग=अधे३।	२८१	लांगली=कु५।५। व७ना५	५१०
वृद्धौ—		शलाक्षते—	
अर्क=आ३३।	४७	काकत्वा=अधे३।	२०७
परण्ड=टीवे३।	३६३	भार्गी=भारंगभू३	२४१
गोधूम=५६	११५	शिराग्रन्यौ—	
वचा=१०४	१७२	कुरंदक=३।८।शेरी५।	२२१
वृश्चिकर्दशे—		शिरोरुजायाम्—	
अर्क=आ३३।	४७	अपामार्ग=अधे३।	२७६
वृश्चिकात्रिषे—		शिरोरोगे—	
अर्क=आ३३।	४८	आर्द्रक=आ६	४७२
अर्जक=२।भ७।५२।	२१०	कटुकल=३।५३५	४४१
आर्द्रक=आ६	४७३	शिरोविरेचने—	
वृषणवाते—		अपामार्ग=अधे३।	२७६
आर्द्रक=आ६	४७२	शिशोः अनिपार—	
बंध्यत्वनाशाय—		ह्रीवेर=१।५।	१०३
लक्षणा=६।भ७।५२।	११७	शिशोः कच्छुविचक्षिकासु—	
बंध्यत्वे—		वचा=१०४	५७२
अश्वगंधा=आ३५।	१४०	शिशोः कार्थे—	
व्यंगनालिकासु—		अश्वगंधा=आ३५।	१४०
जातिकलम्=०४५३।	३३०		

शिशोःचिरजे कासे--

कण्टकारी=भोटीभडी

१३०

शिशोःनाभिपाके--

चन्दनम्=मुष्ण

३४६

• शिशोःपुत्रपाके--

अम्बत्थ=पीपला

४२४

शिशोःविच्छिन्नामरोगे--

आमलक=आंभला

३६२

शिशोःशोथे--

मरिचम्=भरी

३२५

शीतज्वरे--

अर्जक=रामतुषसी

२६०

लशुन=ससथ

५३०

शीतपित्ते--

अरणी=अरणी

२३७

आमलक=आंभला

३६२

आर्द्रक=आर्द्रक

४७२

काशमरी=अर्जक

३४७

दूध=धरे

५८५

शीतलायाम्--

प्रलेष्मातक=मुदि

६६

हरिद्रा=हरिद्रा

४६२

शीघ्रदंतोद्गमनार्थम्--

पिप्पलो=पीपल

३२०

शुक्रमेहे--

चन्दनम्=मुष्ण

३४६

शुक्ररोगे (आंभला पुष्पाभां)--

पुनर्नवा=साटोडी

२७४

कनिष्ठाक=भरी

२६४

मुस्ता=भोथ

५८०

लोभ=भोथर

२

वट=वट

४२८

शुक्राश्मर्या--

कुदज=इडी

३०

शुष्कार्शसां स्वेदनार्थम्--

वचा=वचा

५७२

शूले--

परण्ड=दीवेले

३६४

मरिचम्=भरी

३२५

यव=यव

६११

शोणितप्रदरे--

वट=वट

४२८

शोथे--

अपामार्ग=अधो

२८१

आर्द्रक=आर्द्रक

४७०

इक्षुरक=अभरी

२०४

काकमाचो=पीपुडी

१३३

किरात=इरीयादु

६१

देवदारु=देवदारु

३४६

पिप्पलो=पीपल

३१६

पुनर्नवा=साटोडी

२७३

माणक=भायुङ्क

५६७

वेतस=वेतस

५५५

शोथे--

अम्बगंघा=आसन

१३

काकजंघा=अधो

२०८

लशुन=ससथ

५२६

वासा=अरुडी

११२

श्लीपदे (दायीपुष्पाभां)--

अर्क=आर्कडी

४७

आर्द्रक=आर्द्रक

४७६

ताम्रक=५।न
देवदाह=देवदाह
बल्लूर=भंगुरे
पुत्रजीव=पुत्रेण
बृहदाह=वृहदाह
शाकौटक=सरसे
सुरज=भरज
हरिद्रा=हरिद्रा

श्रीपदकोपोत्ये ज्वरे—
गोधावती=हंसराज

श्लेष्मज्वरे—
पिप्पली=पीपल

श्लेष्मदुष्टयोनिरोगे—
अर्क=आर्क

श्लेष्मिकार्शःसु—
पिप्पली=पीपल

अयथौ—
अगुह=अगुह

अविधे—
वंश=वास

आसे—
अगुह=अगुह
अर्क=आर्क

अभगंधा=आसन
कण्टकारी=कण्टकारी

कवली=कवली
कल्लूर=कल्लूर
ताम्रक=ताम्रक

देवदाह=देवदाह
पलाण्डु=पलाण्डु
मार्गी=मार्गी

यव=यव

३१४
४४६
११५
३७४
१०२
४३६
५६५
४६२

६२१

३१६

४७

३२०

३३६

५६१

३३६

४७

१३६

१३०

४८४

५४७

३६६

४४६

५१५

२४०

६११

वासा=वासा
सप्तपर्ण=सप्तपर्ण
सारिवा=सारिवा

विधे—

काकोदुम्बर
श्रीवेर=श्रीवेर

श्वेतमदरे—

रोहितक=रोहितक
लीम=लीम

सकफे विसर्पे—

निगुण्डी=निगुण्डी
सदाहमृत्रौष्ण्यवेदनाशान्तर्यम्—

जाति=जाति

सद्योत्रणेषु रक्तसुतौ—

अपामार्ग=अपामार्ग

सद्योत्रणेषु शूलघाते—

अपामार्ग=अपामार्ग

सन्धिकवाते—

निगुण्डी=निगुण्डी

सन्धिपातज्वरे—

आर्द्रक=आर्द्रक
कण्टकारी=कण्टकारी

सर्पविधे—

अपामार्ग=अपामार्ग
काकजवा=काकजवा
तंजुलीयक=तंजुलीयक
मयूरशिला=मयूरशिला
हरिद्रा=हरिद्रा

सर्पज्वरे—

पर्यह=पर्यह

सर्वप्रदरनाशे—

तंतुलीयक=तां६५०मे

२६०

सर्वविषदोषे—

तंतुलीयक=तां६५०मे

२८६

सर्वातेस रे—

मुस्ता=भोथ

५८०

सर्वेषु पीनसरोगेषु—

मरिचम्=भरी

३२५

सत्रणेशिण—

तंतुलीयक=तां६५०मे

२६०

मुस्ता=भोथ

५८०

सान्द्रमेहे—

सप्तपर्णे=सातपीन

२४

सारमेयविषे—

काकोदुम्बर

४१४

सिध्मकुष्ठे—

अपामार्ग=अधेडे।

२८०

कदली=डेण

४८४

सिध्मनाशे—

कुरंदक=कांटाशेरीथे।

२२१

सुखप्रसवार्थम्—

अपामार्ग=अधेडे।

२८०

इक्षुरक=अधेरे।

२०४

काकजंघा=अधेडी

२०८

ताळ=ताड

५४१

पुनर्नवा=सायेडी

२७४

काङ्गली=दुधीओ वजनाग

५१०

वाला=अरुडुसी

२१२

सूर्यावर्ते—

कुङ्कुम=केसर

४६२

तिल=तल

१३५

नालिकेर=नालीयेर

५३५

सोमरोगे—

आमलक=आंभणा

३६३

कदली=डेण

४८४

स्कन्दापस्माग्मतिषेधे—

अमस्ता=

४१

स्तनग्धयस्य बालस्य तृष्णाया—

प्रसारणी=प्रसारथी

१२३

स्तनरोगे—

कुमारो=कुंवार

५१६

स्तनीत्थितायां पीढायाम्—

धस्तूरक=धतुरे।

११४

स्तन्यवर्धनार्थम्—

विष्पली=पीपर

३१६

स्तन्यशुद्धये—

कदुरोहिणी=कुडु

१७८

किरात=करीपातुं

६१

सप्तपर्णे=सातपीन

२४

स्यौलये—

अरणी=अरथी

२३७

परण्ड=अरेडे।

३६४

तिल=तल

१६५

स्नायुकरोगे—

निगुण्डी=नगेड

२४८

स्वरभेदे—

घातावरी=घातावरी.

५२४

स्वरभंगे—

आमलक=आंभणा

३६३

स्वास्थ्यरक्षणार्थम्—

आमलक=आंभणा

३६१

स्वरे—

उद्योग=५०८	१०८
हिकायाम्—	
अशुभ=अ३२	३३६
आमलक=आ॥५७॥	३६१
आर्द्रक=आ॥६	४७१
कदुरोहिणी=६६	१७८
बन्धनम्=अ॥६॥	३४६
तामलकी=भो॥५॥५७॥	३६६
ताळ=१॥३	५४८
देवदाद=दे५६१२	४४६
पकाण्डु=कुं॥७॥	५१५
पादला=५॥८६॥	१८८
पित्तकी=५॥५२	३२०
ह्रस्वे वायो—	
अम्बगंधा=आ॥३॥	१४०
देवदाद=दे५६१२	४४६

ह्रस्वोमे—

आर्द्रक=आ॥६	४७१
पका=भे॥५॥	४७१
कदुरोहिणी=६६	१७८
गोधूम=५७	६१५
सतसीणे—	
नागर=मु॥	४७०
सतोत्ये कासे—	
इष्टु=शु॥२॥	५६५
सयज शिरोगे—	
नालिकेर=ना॥६॥१२	५३५
सयरोगे—	
अम्बगंधा=आ॥३॥	१३६
सये गल्लमल, वैशुद्धयर्थम्—	
अर्क=आ॥६॥३॥	४८
कुम्भोधार्यम्—	
आर्द्रक=आ॥६	४७३

